

5/5/77

ଓ ମ ଥାନେ ଗପବ୍ୟାସ

୧୯୪୭

ସଂପାଦକ : ଶ୍ରୀରାଜା ମୋହନଲାଲ ଦବେ

ଅଂକ ୩

ଜୟବୀରୀ

એકવાર તો આ પુસ્તકો વાંચજો

૧ છેલ્લું પ્રયાણ	અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૪-૧
૨ કાળચક્ર	અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૧
૩ સોરઠી સંતવાણી	અવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૮
૪ કલાચિંતન	રવિશંકર રાવલ	૩-૮-૮
૫ હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો	ર. એન્જિનિયર	૨-૦-૮
૬ સત્તાવનની કલ્પેઆમ	વિ. મં. ભટ્ટ	૨-૮-૦
૭ શિખરિણી	ચંદ્રવદન મહેતા	૧-૮-૮
૮ દક્ષિણ ભારતના તિર્થધામો	શાંતિલાલ ગાંધી	૨-૦-૮
૯ ભારતમાં અં. રાજ્ય ભા. ૧-૨	ખંડિત સુદરલાલભ	૧૮-૮-૮
૧૦ વિગ્રહચર્ચન	છોટાલાલ કામદાર	૧૦-૮-૦
૧૧ જવાહર	અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી	૩-૮-૦
૧૨ માનવતાનાં મૂલ	રા. ના. પાઠક	૪-૦-૦
૧૩ પચાસ વર્ષ પછી	રા. ના. પાઠક	૩-૦-૦
૧૪ ગાંધી બાપુ ભા. ૧-૨	રા. ના. પાઠક	૬-૦-૦
૧૫ આતિથ્ય	ઊમાચંદર ભેષી	૩-૮-૦
૧૬ લખચોરાસી	પન્નાલાલ પટેલ	૩-૦-૦
૧૭ સાહસિક સોદાગરો	ડુંગરસી ધં. સંપટ	૨-૧૨-૦
૧૮ માનતા	ઈશ્વર પેટલીકર	૨-૮-૦
૧૯ પાદરનાં તિરથ	જયન્તિ દલાલ	૨-૮-૦
૨૦ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	મલયાનિલ	૨-૮-૦
૨૧ ગગનને ઝોએ	નિરંજન વર્મા : જયમદલ પરમાર	૪-૮-૦
૨૨ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧-૨	"	૬-૦-૦
૨૩ પશ્ચિમુસ્તિકાઓ ભા ૧ થી ૬	"	૩-૧૨-૦
૨૪ પરિકથાઓ ભા. ૧-૨	"	૬-૮-૦
૨૫ રૂપકથાઓ	"	૩-૦-૦

દરેક ઘરમાં, લાયબ્રેરીમાં કે શાળા-મહાશાળામાં આ પુસ્તકો હોવા જોઈએ.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

પ્રમુખ : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ મણિજીવંદ સ્વાણી; ૧૧ મીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ.
 પ્રદ્યક્ષ : દલિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ : ભારતી હૃદયજ્વલ : દલજીવાળી પોળ : ચાર રસ્તા; ખાડિયા; અમદાવાદ
 વિજ્ઞાપના અવસ્થાપક : સાયન્ટિફિક પબ્લિકેશન્સ કોર્પોરેશન ટ્રસ્ટીશ્રીઓ, અમદાવાદ, મહેતા બિરડિંગ, મેટ્રોજ સ્ટોર, ફેર્ડી, મુબઈ

વિકલભાઈ પટેલ

મહાવિદ્યાલય (કોલેજ)

વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ

૨૦મી જૂને જૂને છે. તેને ખુબની વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવામાં આવી છે. અને તેમાં અંગ્રેજી, ગણિત, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત, યુગ્મશાસ્ત્રી અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે બી. એ.ના (પાસ અને એન્ટ્રસ) વર્ગો સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

બી. એસ. સી.ની ડીગ્રી માટે તેમાં રસાયણ શાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ગણિત (પ્રિન્સિપલ અને સમસીડીયરી) પદાર્થવિજ્ઞાન અને પ્રાણીશાસ્ત્ર (સમસીડીયરી)નું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ સાવકાત ધરાવતા અને ઘણા જ અનુભવી સ્ટાફની નીમણૂક કરવામાં આવી છે. મહાન વિદ્યાળ અને બચ્ચ છે અને હાલ તેમાં ૧૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓના સમાવેશ થઈ શકે તેમ છે.

પુસ્તકાલયમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપરનાં સંખ્યાબંધ નવાં અપરુદ્ધ પુસ્તકો વસાવવામાં આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત જુદાં જુદાં રચનાઓથી મદદમહેનત મેળવેલાં કેટલાંક ભાગે જ મળી શકે તેમ અને હવે છપાતાં પણ ન હોય તેવાં પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ પણ રાખવામાં આવ્યો છે.

વિદ્યાનગરનાઓમાં છુટકા અને બીજા દેશોમાં ઓડર આપીને મેળવેલાં સારામાં સારા સાધનો (એવિરેટસ) વસાવવામાં આવ્યાં છે.

હાલ ૧૨૨ વિદ્યાર્થીઓના સમાવેશ થઈ શકે તેવા વીજળીની ખતીઓ ધરાવતાં વિદ્યાર્થીનું ગૃહ (હોસ્ટેલ)ની સગવડ રાખવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ હોસ્ટેલની સગવડ રાખવામાં આવી છે. રૂમનું ભાડું એક સત્રના રૂ. ૩૦/ છે.

ખાદા વર્ગો માટે શિક્ષણની ફી રૂ. ૮૦/ અને હાથપાના અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે રૂ. ૧૦/ રાખવામાં આવ્યા છે. લેબોરેટરી ફી રૂ. ૫. સા. માટે રૂ. ૨૦/ રૂ. ૫. માટે રૂ. ૨૦/ અને બી. એસ સી. માટે રૂ. ૨૦/ છે.

નિયત કરેલાં ફર્મમાં (જે માગ્યો તેને મોકલવામાં આવશે) અરજીઓ કરીને તે કોલેજ માટે રૂ. ૧૦/ની અને હોસ્ટેલ માટે રૂ. ૧૦/ની ડીપોઝીટ સાથે પ્રિન્સિપાલને મોકલી આપવી.

એન. બી. જુટાની
પ્રિન્સિપાલ

With ordinary Castor Oil

જા જો ને

With Castor Oil

કે સ્ટો ફી ન

ખડું બાવે છે

કારણ કે એ ઘોરિયે એવી સ્વાદિષ્ટ બાવે છે, જ્યારે
બીજા ખરાબ વાસવાળી જુઠાણની, દવાઓને
બાળક પિયારે છે.

કે સ્ટો ફી ન

તંદુરસ્તી માટેનું સંપૂર્ણ સાધન છે, કળાજિયાત મટાડે છે, એની કાયમી ટેવ પડતી નથી.
એક બારફી જરૂર વસાવો.

CASTOPHENE
Chocolate LAXATIVE

BRAHMI-ALMOND
BRILLIANTINE

BRAHMI-ALMOND
HAIR OIL

GOLDEN SWAGNA
SOAP

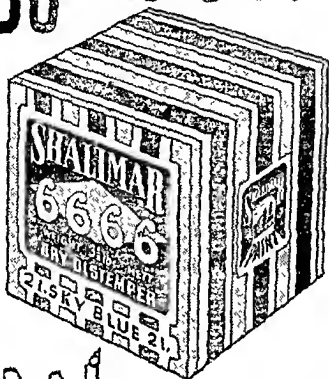
WIPE
DEPILATORIES

TALCUM
POWDERS

PERFUMES

ALLWYN'S LTD
BOMBAY. 4.

30 આકર્ષક રંગો...

નારંગી, ઘોળા અને લીલા - પદાવાળું
 નવું અમકતું પેકેટ.....
 શાલિમારની સુવિખ્યાત ખનાવટ.....
 શાલિમાર ફાય ડીસ્ટેમ્પર

શાલિમાર ફાય ડીસ્ટેમ્પર

શાલિમાર પેઇન્ટ, કલર એન્ડ વારનીશ કં. લિમિટેડ

૨૬, બેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

SHALIMAR PAINT-COLOUR & VARNISH CO., LTD.

16 Bank Street, BOMBAY.

કુલ એકરમાત,
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

સમકાલ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન બીલ્ડિંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ધ્યાય :
પાયકૂતી, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક.

ગિમિ અને નવરચના

'ગિમિ' વર્ષ ૧૭ 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અનુક્રમિકો

જૂન : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	પરમજીવન જ્ઞાન		
૨	વહેતા પાણી	માસિક નોંધ	૯
૩	છત્તપત્ર	ધૂમકેતુ	૧૭
૪	પુરતક રવીકાર		૨૫
૫	પ્રસંગો, પુરતકો, પરિચયો, પરિવ્રજણો	ધૂમકેતુ	૨૬
૬	રાજગા	ધ્રુવ પેટલીનર	૩૪
૭	રવીન્દ-સમરણ	રમણીક મેઘાણી	૪૦
૮	મહંતશાહી	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૪૧
૯	રખડુ છોકરાઓ	જ્યોત્સ્ના ખડેરોચ્છા	૪૩
૧૦	પાનગોષ્ટિ	અ-સિ	૪૮
૧૧	નાનાસાહેબ	વિજયશંકર મંજારામ બદ	૫૨
૧૨	વિદ્યાનંદજી	ખંસી માધી, ડૉ. જ્યોતિષાલ,	
		ડૉ. નરસિંહ જૂ શાહ	૫૭
૧૩	પંચવર્ણી યોજના	પી. રા. બારદાજ	૬૩
૧૪	રોગનિવારણના નિયમો	રમણલાલ એન્જિનીયર	૭૧
૧૫	અંચલમીક્ષા	જ. ય. રા.	૭૬

: વાર્ષિક લેવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦

પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

છૂટક નકલ બાર આના

બા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ ગિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલણાદેવી શેડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીસ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

વિશ્વ વિખ્યાત ફ્રેંચ નવલકથાકારની જગમશહૂર નવલકથા

લા' મિઝરેબલ

બહાર પડી ગયું છે

લા ૧ લો ૩-૧૨-૦

લા ૨ લો ૪-૮-૦

બન્નેનું ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

નવલકથાઓ તો ઘણીયે બહાર પડે છે અને પાઠો, પણ અમરપદ તો જોઈક જ નવલકથાને સાંપડે છે. લા' મિઝરેબલને જગતની એક નવલકથામાંથી એક ગણવામાં આવે છે. ઈ.સ. ૧૮૬૨માં એક જ દિવસે આઠ મોટા ઘહેરોમાં ૬૬ લુદી લુદી લાપાઓમાં એ પ્રથમ પ્રગટ થઈ. ત્યારથી આજ સુધીમાં તેની હજારો નકસો ઊપડી ચૂકી છે અને આજે પણ તેની આજ્ઞાઓ નીકળે જ નવ છે.

શુદ્ધતામાં નવલકથાની ખોટ ધણી સમયથી છે. 'શુદ્ધતાનો નાથ' લખાયા પછી એવી દીર્ઘજીવી નવલકથા લાચનારને મળી નથી. 'લા' મિઝરેબલ' પણ લાના કાળ સુધી પોતાનું સ્થાન જમાવશે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. શુદ્ધતામાં પણ એની સેકડો નકસો જરી એ વિષે શકા નથી. આપ આપની નકલ વહેલી તકે મંગાવી લેશો.

અ મારાં બીજાં પ્રકાશનો

(૧) મહાદેવલાઈ	લે. વલુભાઈ ટાંઠ	૨-૮-૦
	(એન્ટિક કાગળમાં)	૩-૦-૦
(૨) હરતાં ફરતાં હાડપિંજરો વગેરે	લે. કાન્તિલાલ ટાંઠ	૩-૮-૦
(૩) દુલિસ	લે. કાન્તિલાલ ટાંઠ	૩-૪-૦
(૪) એકાન્તાના સામ્રાજ્યમાં	અનુ. રત્નજીવી લાખાણી	૩-૪-૦
(૫) ધરતીને મથાળે	અનુ. મુળચંદ્ર મો. બટ	૩-૦-૦
(૬) પંથરનાં પારેવાં (નાટક)	લે. ઈન્દુલાલ ગાંધી	૨-૧૨-૦
(૭) સરવાણી (ગાલ્પસમૂહ)	લે. પ્રદીપાદ પારેખ	(તૈવાર થાય છે)
(૮) સાહુસિક સેદાગરો	લે. કુંજરણી સંપટ	૨-૧૨-૦
(૯) લોહાના ચણા		૪-૮-૦

મહાભારત અંધાવલિ	ધર્મદેવે કુસ્ત્રેવે	જા ૧ લો	૨-૧૨-૦
	" "	જા. ૨ લો	૨-૮-૦
	" "	જા ૩ લો	૨-૮-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

આઝાદ ભંડાર

અનંત, દેસાઈ

મુખ્ય કાર્યાલય જેરાવરનગર

ધોલાદરવાળે

ગી. ૧૧ માધવજી ગિરદાસ, કમળ ટોપીયા

[કમિયાવાઈ] B. S. Ry.

લાવનગર

સામે, સેન્ટ્રલ રોડ, મુખ્ય-૪

પરાજયનું ગાન

આજ તો મારા મન! મારા મિત્ર! આપણે માન આપ્યો. વિજયનું કે વિજયોત્સવનું નહિ. પરાજયનું. કોઈ મહાન ભવ્ય પરાજયનું!

સેંકડો ને હજારો વિજય કરતાં પણ જે મહાન અને ભવ્ય હોય એવો પરાજય, એવો પરાજય એ તો મારા અંતરનો ઊંડામાં ઊંડો અભિલાષ છે. દિગંત વ્યાપી વિશ્વકીર્તિ કરતાં પણ મારે મન એનું મૂલ્યાંકન કંઈક ચોર છે.

અને વિજય-એ પતંગિયાની કિશ્મત પણ મારે મન મળેત્યારે જ મારા અંતરમાં એકવાર ફરીને શ્રદ્ધાનો દીપ સચેત બને. ત્યારે જ મને ખબર પડે, કે કહો ન કહો પણ હજી તો મારામાં અજબ જેવી સ્ફૂર્તિ વસી રહી છે. હજી તો મારામાં નવલુવાનીની ચેતના યનગની રહી છે. જાતકસોટી ઉપર શુદ્ધ સોન-રેખી. અક્ષરો પડે કે રણેલી કમાણી ઉપર, બાપસંઘડી દોલત ઉપર, આપ મેળવેલી એક વખતની કીર્તિની કમાઈ ઉપર, ટકી લેવાની આજસુ વ્યાજખોરી હજી છાં પ્રવેશી નથી.

પરાજય વિના કોઈને, એકાંતી ભૂત શોધનનો આનંદ મળે ખરો? પરાજય વિના અમર્યાદ માનવશક્તિનો આછો પણ ખ્યાલ આવે ખરો? માનવતા અંતરમાં જે અમરસ્રોત છે, કે જે સેંકડો, હજારો ને લાખો પરાજયો છતાં પણ નિત્ય વિજયનું મહાગાન ગાઈ રહ્યો છે, એ અમરસ્રોતની કલ્પનાઓમનો પરિચય, પરાજય વિના ક્યાંથી મળે?

પરાજય! મારા દોસ્ત! તું ન હો તો હું કેટલો કંગાલ ને પામર હોઈ? અથવા તો ગર્વિષ્ઠ અને ગૌરવહીન હોઈ? પરાજય વિનાનો કોઈ વિજય શોભતો જ નથી. વિજય, એ પુરુષાર્થ કીર્તિકળશ હશે, પણ પરાજય એ તો વિજયનો પણ કીર્તિધ્વજ છે.

પરાજયની આંખમાં એક મહાન ઐતિહાસિક ચિરંતન સત્ય મેં વાંચ્યું છે. જેણે જેણે વિજય મેળવ્યો છે, અને જે વિજયમાં અભિલાષાની તૃપ્તિનો માત્ર આનંદ માણી રહ્યા છે, એ તમાચેતમામ વહેલે મોઢે કુંઠિત શક્તિના વામનજી બની બચા છે. એમનાં વિજયે એમનાં વિકાસપથની ધોર ખોદી છે. એટલા માટે

હું ફરી ફરીને કહું છું કે વિજયના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા માણસ. પરાજયના પાયા પાસે પડેલા માણસ કરતાં ઠોઠ રીતે વધારે મહાન નથી.

કારણ કે વિજયના સિંહાસન ઉપર જે બેસે છે એ જ વહેલેચેડે ગુલામનો પણ ગુલામ થઈ રહે છે.

વિજયનું આ પરિણામ સ્પષ્ટચિત્ત છે. આખી દુનિયા એ ભ્રષ્ટ શકે છે. સૌ એને સમજી જાય છે. એટલે એમાં કંઈ જ અગમ્ય રહેતું નથી. સામાન્ય માનવની સામાન્ય ભાષા અને કવિની કવિતા, એની વચ્ચે જે તફાવત છે, એ તફાવત વિજય અને પરાજય વચ્ચે છે. " પોતાને કહેવાનું બધું કહી નાખે છે. પરાજય તો કાવ્ય છે. એણે જે કહ્યું છે એ, ' : જે કહેવાનું છે એની ગુલનામાં, કંઈ જ નથી.

વિજય એ પ્રયત્નની ટેવ છે. એ તો પરિ-
જ્ઞ કૂલ છે. એને માટે પછી જે જ ભાગ
રહે છે. પછી જવાનો કે સડી જવાનો.

પણ પરાજય તો વ્યક્તિના આંતર જીવને,
એના મોનને. એની વેદનાને સાંભળે છે, અને
ધીમે ધીમે એમાંથી ફરીને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજે છે.

ફરી ફરીને એમાંથી ગગનગામી અલિલાવા
જન્મ લે છે. સંકટના મહાન પર્વતો, એક

સતમાં જાય છે. સંક્ષુબ્ધ સમુદ્રો નાનાં ખાલો-
ચિર્માં ઘટી રહે છે. પરાજય દ્વારા તો આત્માના
અજેય અને અણનમ બડકનો પરિચય સધાય છે.

એટલા માટે હું પરાજયનું જ્ઞાન ગાર્કે છું.
પરાજય! મારો ડોસ્ત! તું મારી અજેય
શક્તિનો સાક્ષી છે, તારા દ્વારા હું, અને મારા
દ્વારા તું—આપણે બન્ને એક બીજાની મદદે,
નિરાશાના સમુદ્ર સામે જે અટકાવ્યું કરીશું
એ સાંભળીને ખુદ પ્રભાવતિ પોતે વિધેનો આ
નવીન સ્વરનો પરિચય સધિવા નીચે આવશે.

અને આપણે બન્ને સાથે મળીને હૃદયના
પૂણેપૂણામાંથી જે કંઈ ક્ષણિક હશે; જે મૃત્યુ-
ધર્મી હશે, જે ગુરુવહીન હશે, તે તમામને
દફનાવી દેશું.

આપણે બંને—માડું વ્યક્તિત્વ અને તું—
આપણે બન્ને પ્રકાશનો. પંથ નિહાળીશું.
અમર્ત્ય ઇચ્છાશક્તિનો સ્રોત ભ્રષ્ટશું. અને
દુનિયા આખીને જાહેર કરીશું કે પરાજયના
જેવી જેમ ઠોઠ ભવ્ય વસ્તુ નથી તેમ એના
જેવી ઠોઠ ભયંકર વસ્તુ પણ નથી.

સ્વત્વશાહીઓ માટે તો પરાજય અને
નહિ કે વિજય—એ જીવંત પ્રેરણા છે.

ધ્રુમકેટ

એટલા માટે મારા મન! મારા ડોસ્ત આજ તો ગગનભેદી અવાજે આપણે જ્ઞાન ગાઈએ
વિજયનું કે વિજયોત્સવનું નહિ પણ પરાજયનું. ઠોઠ મહાન ભવ્ય પરાજયનું.

બનાવોનો દોર રાખના

હાથમાંથી સરી રહ્યો છે

વૈભવાગાની સરકારમાં કોંગ્રેસના સાથી બનીને આવેલા અને એ રીતે મુસ્લિમ લીગવાદીઓને બારે અળખામણી થઈ પડેલા સંઘ બંધી ઝહીરે થોડા વખત ઉપર બહાર પાડેલા એક નિવેદનના આ શબ્દો આજનો પરિસ્થિતિને સવિશેષ અનુરૂપ બન્યા છે—

‘હાલ દુરત પૂરતો તો કોંગ્રેસે બનાવોનો દોર પોતાના હાથમાંથી યુગ્મગ્રસ્ત છે, અને અંગ્રેજો તેમજ લીગવાદીઓ એને જેમ દોરે છે તેમ એ પોતાની નીતિ ધડતી જાય છે. હિંદુસ્તાનભરના કોંગ્રેસી પ્રધાનો ત્વાલાયુષ્માની કાર ઉપર બેઠા છે. કોંગ્રેસની નીતિ પ્રત્યેના કચરાટ અને સામાન્ય અસંતોષ વધતો જાય છે. આજની કટોકટી વખતે સાચી જરૂર એક મજબૂત ગૌરવશાળી અને અખંડિત હિંદુસ્તાનની સ્થાપના ભણી દેરી જતી શોક્ષ અને સ્પષ્ટ દોરવણીની છે.

‘અખંડ હિંદુસ્તાનના સ્વપ્ન શબ્દે રાહ જોવી પડે કે મરતું પથ પડે તો પરવા નહિ— શોધી, પરસેવો કે પરિશ્રમરૂપે એનાં ચહે તેટલાં મૂલ્ય ચૂકવવાં પડે તો તે એછાં છે.’

એ જ નિવેદનમાં થી અઢી ઝહીરે આપેલી ખીણ ચેતવણીની અસર રાખતેતાઓ ઉપર જેટલી વહેલી થશે તેટલું રાષ્ટ્રનું ઘોર અહિત થતું અટકી જશે—

‘મનામણીની નીતિથી સામે પક્ષ રીઝવાને બદલે જાકેટ વધુ ઝડપે ચડતો હોય અને એને આપણી નાજાણીની એક નિશાની લેખતો હોય તે છતાં એ જ નીતિને વળગ્યા રહેવું એ સમર્થ રાજનીતિ નથી. મોટા ભાગે તો એવી નીતિ નિમ્નજ નીવડે છે અને રક્ષાપાત અટકાવવાને બદલે ઊલટાનો વધારી મૂકે છે.’

સમય ઝડપેર વીતી રહ્યો છે, અને આવતા થોડા દિવસોમાં આ દેશમાં એ જગ્યામાં સ્થળ ને

સ્થળમાં જળ જેવા ઐતિહાસિક પલટાઓ કરી નાખવાનો છે ત્યારે શૂતકાળને વિશેષ તો સંભારવો નકભો છે, પરંતુ જે મનામણી-નીતિએ આપણને દેશના સામલાથી લઇને પ્રતિના ભાગલા અને ‘કોરીકાર’ ભૂમિપટ્ટીની હીન માગણી સુધી પહોંચાડી દીધા તેનો હવે ત્યાગ નહિ થાય તો શું થશે તેનો ખ્યાલ એમાંથી જ મેળવવાનો રહે છે. શાંતિ માટે એક પછી એક ગેરવાજબી માગણીઓ રાષ્ટ્રવાદીઓ કબૂલતા ગયા છે તેમ તેમ કામવાદીઓની માગણીઓ ઘોર આકારી સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઈ છે. ઉપરાંત, શાંતિ તો આપણે પામ્યા જ નથી. પાકિસ્તાનની વાત સુધાં સાંભળવાની-રાષ્ટ્ર ના પાડી દીધી હોત તો એને માથે ને ‘આજ તૂટી પડ્યું’ હોત તે, આજે બધરે પાકિસ્તાન સંપૂર્ણપણે અપાર્થ ગયા જેવું છે ત્યારે, બંધાળ, પંખા અને સરહદમાં ને બન્યું છે તેથી બહુ વિશેષ અસહ ન હોત. આજે તો બહુ જ ખોઈ બેઠા હોવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રનો તેજેવધ થઇ રહ્યો છે.

આંતરવિમહનો વારડો

વધુ આકરો અને છે

રાષ્ટ્રનું કાજ પલટાઈ રહ્યું છે. કાળઘડી આવી ગઈ છે. રાજનીતિદોઃ યુગાઈ ગયા છે. આજે એ શાંત રહેવાની અપેક્ષા કરે છે, કાલે એ ‘રાકય તેટલાં તમામ સાધનોથી’ સામનો કરવાનું કહે છે. એક દિવસ એ અંગ્રેજો ઉપર ઈતખાર રાખવાનું કહે છે, બીજો દિવસે કહે છે કે, ‘આવું બનશે એમ જાણ્યું હોત તો અંગ્રેજોની ગળામાં ન ફસાત. એમાં દોષ કોનો છે ને કોનો નહિ તે નક્કી કરવાની અત્યારે જરૂર નથી-વેળા નથી રહી. હવે તો કાણની ય દોરવણીની રાહ જોયા, વિના આત્માને જે ચૂકે તે રસ્તે આત્મા જવાનું છે.

સરહદના પહાણો કાંઈની ય દોરવણી માટે થંબા નથી. યુદ્ધ બાદશાહખાનના મેટાની આગેવાની

હું ફરી ફરીને કહું છું કે વિજયના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા માણસ. પરાજયના પાયા પાસે પડેલા માણસ કરતાં ઠોઠ રીતે વધારે મહાન નથી.

કારણ કે વિજયના સિંહાસન ઉપર જે બેસે છે એ જ વહેલેમોડે શુભામનો પણ શુભામ યર્ધ રહે છે.

વિજયનું આ પરિણામ સકલક્રિત છે. આખી દુનિયા એ ભેઈ શકે છે. સૌ એને સમજી જાય છે. એટલે એમાં કંઈ જ અગમ્ય રહેતું નથી. સામાન્ય માનવની સામાન્ય ભાષા અને કવિની કવિતા, એની વચ્ચે જે તફાવત છે, એ તફાવત વિજય અને પરાજય વચ્ચે છે. વિજય પોતાને કહેવાતું બધું કહી નાખે છે. પરાજય તો કાબ્ય છે. એણે જે કહ્યું છે એ, એને જે કહેવાતું છે એની તુલનામાં, કંઈ જ નથી.

વિજય એ પ્રયત્નની ટોચ છે. એ તો પરિપક્વ ફૂલ છે. એને માટે પછી બે જ માર્ગ રહે છે. પછી જવાનો કે સહી જવાનો.

પણ પરાજય તો વ્યક્તિના આંતરગીતને, એના મોતને, એની વેદનાને સાંભળે છે, અને ધીમે ધીમે એમાંથી ફરીને ચત્રાચ્છ સજે છે.*

ફરી ફરીને એમાંથી ગગનગામી અલિલાયા જન્મ લે છે. સંકટના મહાન પર્વતો, એક

સતમાં જાય છે. સંકુળ સમુદ્રો નાનાં ખાખો ચિયાં થઈ રહે છે. પરાજય દ્વારા તો આત્માના અજેય અને અજીતમ ખડકનો પરિચય સધાય છે.

એટલા માટે હું પરાજયનું જાન ગાર્ડ છું. પરાજય! મારો દોસ્ત! તું મારી અજેય શક્તિનો સાક્ષી છે, તારા દ્વારા હું, અને મારા દ્વારા તું-આપણે બન્ને એક ખીલની મદદે, નિરાશાના સમુદ્ર સામે જે અટકાસ્ય કરીશું એ સાંભળીને ખુદ પ્રભાપતિ પોતે વિધના આ નવીન સત્તવનો પરિચય સધિવા નીચે આવશે.

અને આપણે બન્ને સાથે મળીને હૃદયના ખૂણેખૂણામાંથી જે કંઈ કલ્પિક હશે, જે મૂલ્ય-ધર્મી હશે, જે ગુરુત્વીન હશે, તે તમામને દેખાવી દેશું.

આપણે બન્ને-મારું વ્યક્તિત્વ અને તું-આપણે બન્ને પ્રકાશનો. પૃથ્વી નિહાળીશું. અમર્ય ઇશ્વારશક્તિનો સોત ભેઈશું. અને દુનિયા આખીને જાહેર કરીશું કે પરાજયના જેવી જેમ કોઈ લબ્ધ વસ્તુ નથી તેમ એના જેવી કોઈ ભયંકર વસ્તુ પણ નથી.

સરવશાલીઓ માટે તો પરાજય અને નહિ કે વિજય-એ જીવન્ત પ્રેરણા છે.

ધૂમકેટું

એટલા માટે મારા મન! મારા દોસ્ત આજ તો ગગનબેઠી અવાજે આપણે જાન ગાર્ડ એ વિજયનું કે વિજયોત્સવનું નહિ પણ પરાજયનું. કોઈ મહાન લબ્ધ પરાજયનું.*

બનાવોનો દોર રાષ્ટ્રના

હાથમાંથી સરી રહ્યો છે

વૃથાગાની સરકારમાં કોંગ્રેસના સાથી બનતો આવેલા અને એ રીતે મુસ્લિમ લીગવાદીઓને બારે બળખામણા ચર્ચ પડેલા સંવદ બધો ઝંઘીર થોડા વખત ઉપર બહાર પાડેલા એક નિવેદનના આ શબ્દો આજનો પરિસ્થિતિને સવિશેષ અનુરૂપ બન્યા છે—

‘હાલ તુરત પૂરતો તો કોંગ્રેસે બનાવોનો દોર પોતાના હાથમાંથી મુલાવ્યો છે, અને અંગ્રેજો તેમજ લીગવાદીઓ એને જેમ દોરે છે તેમ એ પોતાની નીતિ ધડતી નબ છે. હિંદુસ્તાનભરના કોંગ્રેસી પ્રધાનો બવાસામુખીની દોર ઉપર બેઠા છે. કોંગ્રેસની નીતિ પ્રત્યેનો કચવાટ અને સામાન્ય અસંતોષ વધતો નબ છે. આજની કટોકટી વખતે સાચી જરૂર એક મજબૂત ગૌરવશાળી અને અખંડિત હિંદુસ્તાનની સ્થાપના બધી દોરી જતી થોડકસ અને સ્પષ્ટ દોરવણીની છે.

‘અખંડ હિંદુસ્તાનના સ્વપ્ન કાળે રાઢ જોવી પડે કે મરતું પહુ પડે તો પરવા નહિ— લોહી, પરસેવો કે પરિશ્રમરૂપે એનાં ચહે તેટલાં મૂલ્ય ચૂકવવાં પડે તો તે આજા છે.’

એ જ નિવેદનમાં શ્રી અલી જીરીએ આપેલી ખીજ એતવણીની અસર રાષ્ટ્રનેતાઓ ઉપર નેટલી વહેલી યશે તેટલું રાષ્ટ્રનું ધોર અદિત અનુ અટકી જશે—

‘મનામણાંની નીતિથી સામે પક્ષ રીઝવાને બદલે બેઠો પહુ ઝડતે ચડતો હોંપ અને એને આપણી નબળાઈની એક નિશાની લેખતો હોય તે છતાં એ જ નીતિને વળખા રહેતું એ સમર્થ રાજનીતિ નથી. મોટે ભાગે તો એવી નીતિ નિષ્ફળ નીવડે છે અને રક્તપાત અટકાવવાને બદલે બેઠાનો વધારો મૂકે છે.’

સમય ઝડપભેર વીતી રહ્યો છે, અને આવતા થોડા દિવસોમાં આ દેશમાં એ જગમાં સ્થળ ને

સ્થળમાં જળ જેવા ઐતિહાસિક પલટાઓ કરી નાખવાનો છે ત્યારે ભૂતકાળને વિશેષ તો સંભારવો નકામો છે. પરંતુ જે મનામણાં-નીતિએ આપણને દેશના ભાગલાથી લઈને પ્રતિના ભાગલા અને ‘કારીકોર’ ભૂમિપટ્ટીની ઈન ભાગણી સુધી પહોંચાડી દીધા તેનો દવે ત્યામ નહિ થાય તો શું યશે તેનો ખ્યાલ એમાંથી જ મેળવવાનો રહે છે. શાંતિ માટે એક પક્ષ એક ગેરવાળખી માગણીઓ રાષ્ટ્રવાદીઓ કબૂલતા મથા છે તેમ તેમ કામવાદીઓની માગણીઓ ધોર આકારની સ્વરૂપ ધારણ કરતી મર્ષ છે. ઉપરાંત, શાંતિ તો આપણે પામ્યા જ નથી. પાકિસ્તાનની વાત સુધાં સાંભળવાની-રાષ્ટ્ર ના પાડી દીધી હોત તો એને માથે જે ‘આલ તૂડી પડ્યું’ હોત તે, આજે બ્યારે પાકિસ્તાન સંપૂર્ણપણે અપાર્થ ગયા જેવું છે ત્યારે, બંધાળ, પંખમ અને સરદારમાં જે બન્યું છે તેથી બહુ વિશેષ અસહ્ય ન હોત. આજે તો બહુ જ જોઈ બેઠા હોવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રને તેજેવમ થઇ રહ્યો છે.

આંતરવિમરુદ્ધતા ભરડા

વધુ આરોગ અને છે

રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય પલટાઇ રહ્યું છે. કાળવડી આવી મર્ષ છે. યુગનીતિએ મુકાબ ગયા છે. આજે એ શાંત રહેવાની અપીલો કરે છે, કાલે એ ‘શકય તેટલાં તમામ સાધનોથી’ સામનો કરવાનું કહે છે. એક દિવસ એ અંગ્રેજો ઉપર ઈતિહાસ રાખવાનું કહે છે, બીજો દિવસ કહે છે કે, ‘આવું બનશે એમ જાણ્યું હોત તો અંગ્રેજોની જગમાં ન ફસાત. એમાં દોષ રહ્યો છે ને કોનો નહિ તે નક્કી કરવાની અત્યારે જરૂર નથી-વેળા નથી રહી. દવે લો કાષ્ટનીય દોરવણીની રાઢ જોવા, વિના આત્માને જે યજ્ઞે તે રસ્તે આત્મા જવાનું છે.

સરદારના પક્ષો કાષ્ટનીય દોરવણી માટે ધંબવા નથી. ખુદ આદ્યાદખાનના બેઠાની આગેવાની

નથી જ એમણે 'ઝલ્મે પખતૂન' નામે સંસ્કરણ સેનિકાનું દળ જીતું કયું' છે નિર્દોષો અને પીડિતોનું એ રક્ષણ કરશે અને યુગ્મોના એમનાં જ દક્ષિણે વડે સાબિતો કરશે. આજની જરૂર ઠેર ઠેર 'ઝલ્મે પખતૂન' જિત્તા કરવાની છે. જેના દિલમાં કામી જનન ન હોય, જેને નિર્બળોનું રક્ષણ કરવાની સત્તી લાગી હોય. યુગ્મોના કાયદા જેને મંજૂર ન હોય તે હિંદીને માટે-મુસ્લિમ કે હિંદુ, પશ્ચાત્તે બંગાળીને માટે-ઝલ્મે પખતૂન સિવાય બીજા કોઈ રસ્તો નથી. આંતરવિમલ દહે કોઈ બાવિની વાત નથી રહી. પંખતૂનમાં જે બન્યું છે તે અદી' બને ત્યારે જ આપણે એને આંતરવિમલ તરીકે ઓળખાઈ તો પછી કીડીની જેમ અગદાઈ મરવા સિવાય કોઈ રસ્તો રહ્યો નહિ હોય. આંતરવિમલ આ દેશની આસપાસ કુંગાળે વળીને પડેલો જ છે. કોઈને એ કુંગાળું દૂર લાગે છે, કોઈને નજીક. પણ જેમ આપણે એનાથી દૂર નાસવા અધીએ છીએ તેમ તેમ પોતાનો ભરડો એ સાંકડો બનાવતો જાય છે. કાં તો એ આપણને ભરખી જાય, અને કાં તો આપણે સામે ચાલીને એની છપા તૂટી પડીએ, એ જ બે રસ્તા છે. કાલે જીંદીને બહેન-દીકરીએ સિવજ સાચવવા કૂવા પૂરતી હરો ત્યારે પછી બોલ્યું પુરુષોત્તમદાસ દંડનના કબ્જો સંગાથે' કોઈ નહિ વળે. જે કાંઈ કરતું હોય, તેના વિચાર આજે જ કરી લેવાનો છે.

આત્મનિરીક્ષણ કરીને

છેલ્લા આઠકડા માંડી લેા

હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોને ઉદેશીને લખેલા એક અગ્રણ્યમાં 'તેરાનલ હેરાલ્ડ' કહે છે કે—

'મુસલમાનો લોમ કે કોમિસ કરતાં પણ મહાન છે. તેમની આકાંક્ષાઓ આજના સૃષ્ટિકર્તા કરતાં ઉચ્ચતર છે. બધા જ મુસલમાનો નવાબો નથી, તેમ એ બધા મુસ્લિમ લીમવાદીઓ પણ નથી. અને જાણીએ છીએ કે જમિયત જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા મુસલમાનોના અંતરાત્માનો અવાજ નીકળ્યો છે ખરો: પણ એ પૂરતું બેલો

નથી. કોઈ કહેશે કે આજે હવે મોઢું ચર્ચિત્તું છે—પણ સારા કામને કદી બહુ મોઢું ચર્ચિત્તું નથી. અમો એમને બોલવાનું કદીએ છીએ ત્યારે કોમિસને પણ બોલવાનું કે કોમિસને હાથે ઉલ્લુ અનેલા—આ તરીકે બોલવાનું નથી કહેવલ અને માનીએ છીએ કે એમનામાં કોઈ મણી નહુ છુદિ છે. જાતકાળમાં જુલો તો મધ જ હતો. પણ રાજ-કારણમાં પિંકારનું ઝેર રેડીને મુસ્લિમ લોગે અધા-ધૂધી જીલી કરી છે. કોઈ પણ બાબતને શાંતિથી અને સમતાપૂર્વક વિચારવામાં આવી નથી. હિંદુઓને કુરાવવાના કે પાક પમાડવાના પ્રયત્નો બહુ લાંબા કાળથી ચલ રહ્યા છે. આજે હવે મુસલમાનોએ એક પ્રજા તરીકે જાગૃત જનવાની વેળા આવી ગઈ છે. મુસલમાનોને યું દેશના બાગલા, કોમોના બાગલા, સાદિત્ય અને સંસ્કારના બાગલા જોઈએ છે? ખંડિત અર્થકારણ, અરણિત સરદારો, બધ, ત્રાસ, આંતરવિમલની ચકચકા, જામસી, સામસામા બદલા જોઈએ છે? સોદા કરવાની વૃત્તિથી નહિ પરંતુ એક નતન રાજ્યના સંયુક્ત સમૃદ્ધ તરીકે એમને યું-નેઈએ છે તે તમામ મુસલમાનોએ નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે.'

દરાબાપી બજાવાથી

લાગલાનો સામનો

એટલો જ જરૂર રાષ્ટ્રવાદીઓ અને વિત્ત-મુસ્લિમો મટે પોતે કેટલું નમતું તોળવા તૈયાર છે અને કેટલાને માટે આખર સુધી મક્કમ રહેવા માગે છે તે નક્કી કરવાની છે. એ રીતે જેઓ પિયારવા માગતા હોય તેમને માટે જાણીતા ગાંધીવાદી અધ્યશાસ્ત્રી શ્રી. શ્રીમન્નારાયણ અરવાલના આ નિવેદનમાં પુષ્કળ સામગ્રી પડી છે: આજની પરિસ્થિતિમાં આટલું સ્પષ્ટ વકતવ બહુ ઓછા માણસો લખવી શક્યા હોત:—

'સૌથી મોટી કડુણતા તો એ છે કે પંજાબ અને અંધ્રાજના બાગલાની અજગજ કોમિસે જ મરુ કરી છે. આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓએ

આપણને અનેક વાર કહ્યું નથી કે, પાકિસ્તાન તો એક દિવાસ્વપ્ન છે અને એને હિંદુસ્તાનની ધરતી ઉપર કદી ખડું કરી શકાશે નહિ! પણ પંતમ અને બંગાળનાં મોખી રમખાણોએ લોકોને અને કદાચ નેતાઓને પણ, ગભરાવી ચૂક્યા છે. પ્રતિનાં ભાગલાની માગણી જ એ દેખાડી આપે છે કે આપણે પાકિસ્તાન મંજૂર કરી લીધું છે. નહિતર તો, “પાકિસ્તાન આવે તો પંતમ અને બંગાળના પણ ભાગલા પાડવા નેહએ,” એમ કહેવાને બદલે આપણે મક્કમતાપૂર્વક જાહેર કરી દેવું નેહએ હતું કે “નહિ, હિંદુસ્તાન અખંડ જ રહેશે; હુનિવાની કોઈ તાકાત એના ભાગલા નહિ પાડી શકે.”

‘એમ કહેવામા આવે છે કે ૨૦મી ફેબ્રુઆરીના નિવેદનમાં બ્રિટિશ સરકારે એમ જાહેર કર્યું છે કે, જરૂર પડ્યે સાર્વભૌમ સત્તા આજના પ્રતિને પણ સેપવામાં આવશે. પરિણામે પાકિસ્તાન અનિવાર્ય’ અને છે, એમ દલીલ કરવામાં આવે છે. પણ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી મહાન સંસ્થાના મેદામાં આવી દલીલો ન શીલે. આપણે જો અંગ્રેજોને હિંદ ઊંડવાની ફરજ પાડી ચક્રવા હોઇએ તો એમને મક્કમ રાષ્ટ્રોમાં કબી છઈ સકીએ કે, હિંદુસ્તાનના ભાગલા નહિ પાડી શકાય. અને પાકિસ્તાન આપણી ઉપર બળજબરીથી ફોજા જેસાદવામા આવે તો પણ રાષ્ટ્રે પોતાની તમામ લાભાત્મકી તેના સામનો કરવા માટે દેશબાપી બળે જાગવાનો નેહએ.

‘વળી, પાકિસ્તાન અને પ્રતિના ભાગલાની માગણીથી દેશભરમાં એક બહુ શાંતિપ્રદ મનોદશા ઊભી થઇ રહી છે. કેટલાય દેશી રાજ્યો સાર્વ-ભૌમત્વની વાતો કરવા મંડી પડ્યા છે. સાર્વભૌમ પદાધિ રાજ્ય, સાર્વભૌમ બહુમિતવાદ પ્રાંત, સાર્વભૌમ રાજસ્થાન, સાર્વભૌમ મદરાસ, રતત્ર દરિયારીત વગેરેની મંબીરપણે વાતો

થવા શાગી છે. મુસ્લિમ લીગ ‘હિંદુસ્તાન’માં મુસ્લિમ બહુમતીવાળા કેટલાય નાના-નાના નિસ્તારો (પેકેટ)ની પણ માગણી કરશે. આ રીતે ભાગલાનું પરિણામે જિલ્લા, તાલુકા, ગામડાં અને હજારોની શેરીઓના પણ ભાગલા આવી પડશે. આપણે એને માટે તૈયાર છીએ? જો ન હોઇએ તો દેશના ભાગલાનો આપણી તમામ શક્તિથી આજે અને અત્યારે જ સામનો કરવો નેહએ. આપણે સદ્ભાગ્યે ગાંધીજી નિશ્ચિતપણે પાકિસ્તાનનો અને પ્રતિના ભાગલાનો વિરોધ કરે છે. એમની સલાહની અવગણના કરતાં પહેલાં આપણે એકસો વાર વિચાર કરવો નેહએ. હજીય વિચાર કરવાની અને નિર્ણય ઉપર આવવાની બેળા વધી ગઈ નથી.’

‘હિંદ ઊંડો’ અને

‘કાશ્મીર ઊંડો’ વચ્ચે અસમાનતા?

રાજસ્થાની પ્રજા પરિવર્તના પ્રયુખ અને શેર-એ-કાશ્મીર શેખ અબ્દુલ્લાના કાશ્વાસને બરાબર વર્ષ ૫૩ થતું હતું એ જ દિવસોમાં એ કાશ્વાસ માટે જ્વાળાદાર કાશ્મીરના મહારાજા સાથે રાષ્ટ્રપતિ કૃપાલાનીએ ખાતું લીધું એ પણ વિધિની એક વકેતા છે. એટલું અધુરું હોય તેમ કૃપાલાનીજીએ એવું નિવેદન કર્યું કે, ‘કાશ્મીર ઊંડો’નો પોકાર ગેર-વાજબી છે અને હિંદ ઊંડો સાથે ‘કાશ્મીર ઊંડો’ને સરખાવી ન શકાય, કારણ કે અંગ્રેજો તો પરદેશીઓ છે, ત્યારે કાશ્મીરનોરથ આ ધરતીવા જ પુત્ર છે, અને વળી કાશ્મીર રાજ્ય એમના વડાઓએ અમુક રકમ આપીને ખરીદેલું છે. વાંચીને રતબ્ધ થઇ જવાય છે. મહાસભાના પ્રમુખના મેદામાંથી આવ્યા છંદો—અને તે પણ શેખ અબ્દુલ્લા કેદ પુગાયેલા છે ત્યારે—નીકળે તે મનાતું નથી. કાશ્મીર અંગે કૃપાલાનીજીને જો આટલું જ કહેવાનું હતું તો ત્યાં સુધી ધક્કો ખાવાની એમને જરૂર નહોતી એમ ધર્મ આવે છે. પોતાના સ્વાભાવની નિખાલસતા મુજબ કૃપાલાનીજી જો બોલી ગયા છે તેથી દુશ્મનોને તો લપકર દાર-ઝાલો જડી ગયો છે, સાચીઓને પણ એણે મોકાની

મુકામ હશે. પડિત જવાહરલાલનો પણ એ નિવેદનમાં ઉલ્લેખ છે તેના ખુલાસા એમની પાસેથી મેળવવા માટે પ્રયત્ન બહુ ખમવું નહિ પડે.

અંગ્રેજો પરદેશી છે અને રાજ્યો તો આ ધરતીના પુત્રો છે એ ભેદરખા કોંગ્રેસના સુકાનોના મોઢામાંથી નીકળ્યા છે એ પણ ઓછી અજાણવાનારી નથી. (અંગ્રેજો પરદેશીઓ છે તેથી જ શું પ્રજા એમની સામે લડી છે? જલિયોના વર્ણા દેશી અને પરદેશી, એવા વિભાગો હોય છે?)

રાજ્યો સાથેના સંબંધનનાં

ફળ પણ આખ્યાં બાકી છે?

એવું એક બીજું અજાણ્યાં દરમિયાન તાજ જ ઇંગ્લંડ જઈ આવેલા જમસાહેબે દિલ્લી જઈને સરદાર વલ્લભભાઈ સાથે લીધેલા ખાણાનું છે. જે જમસાહેબના જમનચરમાં પ્રખ્યાત કલ્પિતચરિત્રમાં 'પંથુ સુકાં ન મળે તેની આટલી તકેદારી રખાય છે, જે જમસાહેબ શ્રી કેપ્ટન જેવા શાંત સૌમ્યમૂર્તિ કાર્યકરને પોતાના રાજ્યમાં ઊભા રહેવા આટલો પણ નથી મળવા દેતા, જે જમસાહેબે કોંગ્રેસ નો એમને છ'ઉંડે તો મુસ્લિમ લીગ સાથે દેસ્તી કરવાની ધમકી આપી છે, અને જે જમસાહેબની બદનામ બની ચૂકેલી જમનજીય યોજના સામે પ્રાણુતિ પણ લડી લેવાના આદેશો કાઢવાવાડના આગેવાનોએ (એક પ્રખ્યાત જ) આપ્યા છે તે જમસાહેબ સરદારશ્રી સાથે ખાણું લેવા જાય તેમાં બીજું કાંઈ જ નુકસાન ન થતું હોય, પણ સામાન્ય પ્રજાજનને તો એ ન સમજાય તેવી બીના લાગે છે. મુસ્લિમ લીગ સાથેના સંબંધનનાં મારાં ફળ ચાખતાં આખતાં આપણે રાજ્યો સાથે પણ ક્યાંક એવા જ સંબંધનાં ઊતરી પડ્યું તો નહિ ને, એવી ભીતિ આ મે પ્રસંગે જગાડે છે.

હસાની પ્રયત્ન માથે પડેલું

દરખાસ્તોની કીર્તિનું આદર્શ

પચીસ વર્ષે હસાની ગાદી બિચારી દરખાસ્તોઓના બદલેને શોધતી શોધતી આવી ત્યારે એ લોકહલવા

જીયા સિંહાસને ખિરાણ ચૂક્યા હતા. છતાં એમણે એ નાનકડી ગાદીને આવકારી છે અને નીચા નમીને એને પોતાની સમીપ લીધી છે. એ રીતે રચના મેળા શુભ અવસર સરકારે દરખાસ્તોને નહિ પણ પ્રજાને દસાની ગાદી સોંપાવું મહત્ત્વ ધારણ કરે છે. દરખાસ્તોનાં ત્યાગ, બલિદાન કે અટકાવણા વિશે આજ પચીસ વર્ષે કંઈ લખવું તે બધું મોઝું મળ્યા. દરખાસ્તોનાં શક્તિ માટે દસા કે રાજસાહીબોના સીમાડા બધા દ્રઢા મળ્યા. દરખાસ્તોને ગાદી પાછી સોંપાવીને પ્રજાએ પોતાના માટે જ એ ગાદી પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. હવે હસોડી એ પ્રજાની છે કે એમણે દરખાસ્તોનું નામ શોભાવતું રહ્યું. દરખાસ્તો નહોતા ત્યારે દસા બીજા એક સામાન્ય મામડા જેવું કાલે રહ્યું હોય, પણ હવે તો એની ઉપર આવા એક આગેવાનની ધરખાસ્તોનું આદર્શ પડ્યું છે. અગાઉ એ દિવસના પરાણ બનીને આવતા દરખાસ્તો ઉપર પ્રજાએ ખતલેલા અપ્રદ્ય પ્રેમને હવે એણે કાપમનો બનાવશે પડશે. પ્રજાથી હવે દાર નહિ પીવાય, આજાઉટ નહિ પળાય, કાળાં બગર નહિ કરાય, ખેડૂતને નહિ ચુસાય, કામગીર-ગાતિભેદ નહિ રખાય.

હસાની પ્રજા દરખાસ્તો પાસેથી જે પામી તે સારાય કાઢવાવાડની પ્રજા પોતાપોતાના રાજ્યોમાં પાસેથી પણ મેળવી શકે છે. અને એ મેળવવાનો રસ્તો પણ તેમને દરખાસ્તોએ — કાઢવાવાડ રાજકીય પરિવર્તન પ્રચુરમાનથી — ખતલેલો જ છે.

પે-કમિશનને હાથેડો

રવમાની જીવનનો રસ્તો

એક વરસની કામચરિત્રથી પે-કમિશન બહાર પાડેલી જાણમણી સરકારી નોકરો માટે રચના બહુ કરી દેતી નથી, પરંતુ એમને માનભર જીવન જીવતા કરવાનો રસ્તો દેખાડે છે. લગભગ પહેલાં પટાવાજાઓ જેવા સૌથી નીચલા દરજ્જાના સરકારી નોકરોને ચોંદ રૂપિયા પગાર મળતો હતો. તેમને આ વર્ષના જનનુઆરોથી મોંઘવારી ભરથા સંદિત પંચાવન રૂપિયા મળશે. અને મેટ્રિક થયેલા જે કારકુનો અગાઉ

મહિને ત્રીસ મેળવવામાં સદ્ભાગ્ય સમજતા તે હવે નેતુ રૂપિયા મેળવશે. એક બાલુ સરકારના તોફારને તેમનું જીવનધોરણ બળતરી રાખવા માટે જરૂરી ઓછામાં ઓછા પગાર રૂ. ૫૫ તેા ઠરાવીને તેમ જ બીજા બાલુ વધુમાં વધુ પગારને આંક રૂ. ૨૦૦૦ મૂકીને કમિશને સાબિત કર્યું છે કે દેશના પક્ષટાઈ રહેલા વાતાવરણથી તે અગાધ નથી, જો કે હજુ ૩૦ અને ૨૦૦૦ વચ્ચેના માત્રા ધણો મોટો છે. એ માત્રા ઓછા કરવાનું કામ બલિષ્ઠના બીજા કોઈ પે-કમિશન ઉપર છેડાયાને બદલે રાષ્ટ્રીય સરકાર પોતે જ પતાવી દેશે એવી આશા રાખી શકાય.

નાણાપ્રધાન શ્રી લિષાકતઅલીખાને એક રેડિયો-પ્રવચનમાં જાહેર કર્યું છે કે પે-કમિશનની બલામ-છોતો અમલ કરવા જતાં મધ્યમ સરકારને કુલ ૩૪ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થશે, જેમાંથી રેલ્વે અને તાર-ટપાલ ખાતાને ફાળે જ અનુક્રમે ૨૫ અને ૭ કરોડ રૂપિયા જશે. આ બલામ-છોતો અમલ જુદા જુદા પ્રાંતોની સરકારો પણ કરશે ત્યારે એમને કદાચ પચીસેક કરોડ રૂપિયા બીજા ખર્ચવા પડશે.

આ રીતે સરકારી તોફારને તેમના કામના પ્રમાણમાં થોડે અંશે પણ વાજતરી બરડો આપવા જતાં દેશની પ્રજા ઉપર લખભગ સાડ કરોડનો વધુ બોળો નવા કરવેરાના રૂપમાં, કે તાર-ટપાલ-રેલ્વેના દર-નધારા દારા આવી પડશે એમ દેખાય છે.

સડેલા રાજતંત્ર કરતાં

અસાચકતા બહુતર છે

આધુનિક રાજતંત્ર દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ અચાળ જાતી રહ્યું છે, તે બીના આવા પ્રસંગો આપણને સમજાવે છે. પ્રજા ઉપર આમ વધવા જતા કરબારણોને બદલે તેને સરકારી તોફાર પાસેથી ત્વરિત, વિનયથી, કુચળ, પ્રામાણિક આકરીયા રૂપમાં મળવો જ જોઈએ. આજે આ દેશના જીવનમાં સર્વત્ર સડો પ્રસરેલો છે. આજણ સરકારી તંત્રમાં જે દુરવ્યવસ્થાને રૂઝવટ પેાં છે તેના જોશ

દુનિયાના પટ ઉપર બીજે ક્યાંય જરૂરો મુકેલ છે. સડો એ તો આપણે ત્યાં વેદકાળની પશુ પૂર્વેની કાઈ પ્રજાસિકા હોય એટલી સર્વવ્યાપકતા એણે મેળવી છે. જેની ઉપર વધારાના ૨૮ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવાનું આ દેશની પ્રજાએ સ્વીકાર્યું છે તે રેલ્વે અને તાર-ટપાલખાતાના તોફારોએ જ હવે પોતાની ફજ વિચારવી જોઈએ અને શાનિંદા જાતી મોલો મલિન માર્ગોએથી પાછા વળતું જોઈએ. બીજા સરકારી તોફારોની પણ સીધી રસ્તે ચાલવાની અને પોતાની કાયદેમતા વધારવાની ફજ છે.

પ્રજાએ પણ આ નવા મોળાથી ઠાકવાને બદલે એ વિચાર કરવો જરૂરી છે કે પોતે જેને સાડું એવું મહેનતાણું આપવા માગે છે તે સરકારી તોફાર પાસેથી એ કેમ સીધી રીતે કામ લઈ શકતી નથી ? શરકાપડે કે અચોગ્ય કામ કદાવવા માટે સરકારી તોફારને ફગલે દુરવ્યવસ્થા વેરનાશબોની વાત અહીં અપ્રવૃત્ત છે. પરંતુ કમલે ને પમલે સરકારી તોફારોની જડતા ને નિષ્ક્રિયતાથી આડખીલીઓ અનુભવતા સામાન્ય પ્રજાજને એમાંથી બચવા જદ દઈને ખિરસામાંથી લાંચ કાઢવાને બદલે પોતાના કાયદેસરના અધિકારો મોમવવાનો મનસૂબો કરવે જોઈએ. બરડો ધારી નામે લેવા કરવેશ ભર્પા ખજી પણ જે પ્રજા પોતાના સરકારી તંત્ર પાસેથી સદાધાર કામ ન મેળવી શકતી હોય તેને માટે આધુનિક રાજતંત્રને બદલે અસાચકતા જ બહેતર છે.

માનવત્રો અને ઘેલીઓને

સંપૂર્ણ તિસાંજલિ અપાવીએ

કોંગ્રેસના સમાજવાદી આગેવાનોને માનવત્ર કે ઘેલીઓ આપવાની પ્રતિષ્ઠાથી સદંતર અગ્રજ રહેવાની સૂચના ઉપરાઉપરી બે પરિપત્રો મદામત્રી શ્રી ચંકરગવ દેવે તમામ કોંગ્રેસ સમિતિઓ ઉપર મોકલાવ્યાં છે તે બે કડમાં વધુ આગળ મળે હોય તે વિશેષ આવકારવાત્ર બનત. માનવત્રો અને ઘેલીઓ આપવાની પ્રગતિ લાગેવળે છે ત્યાં મુશી શ્રી દેવ

શાળાઓ અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓ માટે ધનવાનો પાસેથી સંખ્યાવતો ભેગવવાની જરૂર તો હુનિયાના લગભગ તમામ દેશોએ સ્વીકારેલી છે. પરંતુ આવી જાહેર સંસ્થાઓ માટે દાન આપનારા શ્રીમંતાનું નામ અચૂકપણે એની સાથે જોડી દેવાનો ચાલ કદાચ, આપણા દેશ જેટલો બીજે કયાં પ્રચલિત થયો નહિ હોય. માણસ પોતાના જંગલને પોતાનું નામ આપે અને પોતે જેને દાન દીધું છે તે સંસ્થા સાથે પોતાનું નામ જોડે એ બે વાનામાં મરો ફેર છે. સંસ્થાઓ તો પ્રજાને માટે છે. કોઈ હસ્તિપતાલ માટે અમુક શ્રીમંતે મોટી રકમનું દાન કર્યું હોય છતાં એ હસ્તિપતાલ સાથે એને ખદલે શહેર-ગામના કોઈ સેવાભાવી હાકતરનું નામ જોડાય તો તે કેટલું ડુંકું દીસે એવી જ રીતે જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પ્રજાની સેવા કરનારાઓનાં નામ જ એમની પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલાં રહે એમાં પ્રજાની અને દાન આપનારાઓની પણ શોખા છે. પ્રજાને દાનની મરજી હોય તેથી એ શ્રીમંતાનું નામ, પોતાને ન રૂચે તો પણ કોઈ પણ જાહેર સંસ્થા સાથે જોડાયેલું હોય તે નિશાચી લે છે અને પછી છેવટ જતાં એ શ્રીમંતાનું નામ ટૂંકાવીને બચાડીને જાયે. એના કરતાં

પ્રથમથી જ પ્રજાને પ્રેમ સંપાદન કરી ચૂકેલી વ્યક્તિનું નામ જ સંસ્થા સાથે જોડાય તે સારું.

પોતાની સેવાને કે સિદ્ધિને કારણે નહિ પણ પૈસાને જોરે જાહેર સંસ્થાઓ સાથે પોતાનું નામ જોડાવવાની પ્રાથમિક મનોદશાની લાલચ શ્રીમંતોથી જરાય ઓછી થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ખુદ પ્રજાના માણસો જ જાણે સામે ચાલીને એમને જૂનો ઝીંપો દેખાડતાં હોય તેવું લાગે છે. અમદાવાદમાં બંધાનારી ગુજરાતની એકની એક કાર્મસ્પેટિકલ કોલેજ માટે મિલકતલ મિનંદારતી દાન મળવા છતાં અમદાવાદ એલ્યુમેનમ સોસાયટીએ સામે ચાલીને કોલેજ સાથે દાનકર્તાનું નામ જોડવાનું જાહેર કર્યું છે એ આ જાતનો, અચ્ચો પમાડનારી બનાવ છે. હજીય પણ જો બદલો મોકુફ ન થયું હોય તો જે ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થીઓને માટે આ કોલેજ શરૂ કરવામાં આવનાર છે તે જ ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કરી જનાર કોઈ વ્યક્તિનું નામ એની સાથે જોડીને સોસાયટી બીજી ઓછી પ્રગતિશીલ સંસ્થાઓ માટે દાખલો બેસાડી શકે, અને દાન આપનારના નામને તેને ઊજળું ગૌરવ અપાવી શકે.

તા. ૨૮-૫-૪૭

મ૦

હિંદ-અમેરિકાની આયાત-નિકાસ

	૧૯૪૫	૧૯૪૬
હિંદમાં અમેરિકન માલની આયાત	૪૯ કરોડ ડૉલર	૧૮ કરોડ ડૉલર
અમેરિકા (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ)માં હિંદી માલની આયાત	(૧૯૧ કરોડ રૂપિયા)	(૫૯ કરોડ રૂપિયા)
	૧૭ કરોડ ડૉલર	૨૪ કરોડ ડૉલર
	(૫૧ કરોડ રૂપિયા)	(૭૨ કરોડ રૂપિયા)

જીવનપંથ

ધૂમકેતુ

બ્યાસ, વાલ્મિકિ શામળ અને
લોકવાર્તાઓ અગમ્ય રીતે, હૃદયમાં
દોસ્તીનું સ્થાન જમાવે છે.

તે સમયનું વીરપુર હું આજે સંભારું છું, અને
મને એક અતિ આશ્ચર્યકારક ઘટના કષ્ટનામાં દેખાય
છે. એવડી નાનકડી રિયાસતે કાકોર સુરાજને લીધે
એક પ્રકારનું અનોખું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આશ્-
સમાજનો એ અભેદ કિલ્લો ગણાતો. વીરપુર દરબાર,
સુરાજ, સામંતશુભા દરબાર સિયુલા, લાખણજી દરબાર,
અને ખીન્ન પણ કેટલાક નાના મોટા ગરાસીઆઓ
એ સમયે આશ્સમાજના રંગે રંગાયા હતા. અને
એ તમામની કેન્દ્રબિંદુ વીરપુર હતું.

જાતવંત ધોડાઓનો વીરપુર ઉઠેર કરતું, હાનિધો-
જન મધ્યપ્રમી રંગમાં રાખતું, ગૌપાલન ખરા અર્થમાં
પાં યતું. એની હદમાં પગ ચૂકવે એ સિંદની બેઠકમાં
મ મુકવા જેવું મનાતું. અને માયાના વાળ જેટલું
હું ન હોત તો ગોરને પણ કેટલું માન આપતું ને
ટહું ન આપતું એવું કાકોર સુરાજને પ્રેરકું રાષ્ટ્રીય
ધિનું જ્ઞાન હતું. એ જમાનામાં આટલી સિદ્ધિ એ
મી તેવી વસ્તુ ન હતી.

આ કાકોર સુરાજનું જીવન તે નામનું, ઉંઠા
ટહું. પોતાની સહી કરી શકે તેટલું.

પણ એનામાં અનુભવ ધણો હતો. અને અનુભવ
તાં પણ વધારે તો જાતશુભોનો ફેટલોક વારસો
ગોરવંત ખાનનો એને મળ્યો હતો. ધોડા ઉપરની
ની સવારીમાં જે ગોરવ અને ગર્વ અને લાલિત્ય
તાં એના ગોરવ ગર્વ અને લાલિત્ય બેના માટે
ધારે મધ્યપ્રમી સીમારો નિદાજવો પડે.

પોતાની ધોડેસવારીનું, ધોડાનું અને તલવારનું
પોતાને અભિમાન હતું. એના હૃદયમાં એક
જાનો ખૂણો હતો. એ ખૂણામાં રજપૂતોચિત વસ્તુ-
એના સંસ્કારી વારસો ભર્યો હતો. એમાં એ જમા-
નાના દોષ પણ હતા. છતાં ગોરવ આપે એવા
શુભોનો ખાજનો પણ હતો. એક વખત વીરપુરને
પાદર સિંહ નીકળ્યો હતો. એ સિંહે એક એ દોરને
થૂંક્યા છે એવી ફરિયાદ કાકોર પાસે આપી. કાકોર
સાહેબ તરત ચડ્યે ધોડે સિંહનો સામનો કરવા
ગયા હતા. એમને સિકારનો શોખ હતો. અને અચૂક
નિશાનગ્રાહ એમને વરી હતી. સિંહ તો સહભાગ્યે
વીરપુરની હદ છોડી થોડીવારમાં જ જતો રહ્યો પણ
મારી રિયાસતી હદ એની તમુએ તમુ જમીન પરિવ
વારસા લેખે જળવવાની એવી અભિમાની વૃત્તિ
ત્યાં વસી રહી હતી. અને આ અભિમાન કેવળ
સાહિબ અભિમાન ન હતું. એક વખતની વાત
છે કે લગભગ ગંધ્યા ટાણે એક ગોઠળી સમાચાર
લાગ્યો કે ગામને સીમારો મિથાંજી આવ્યા છે અને
સરે વીરપુર ઉપર જાંબો મારવાનો મનમુખો રાખી
રહ્યા છે.

આખા ગામમાં આ સમાચારે સનસનારી ફેલાવી
દીધી. ગામને ફરતો તો કાઠ પણ રહ્યો ને દરવાજા
બંધ થાય એટલે કાંઈક પણ રક્ષણ મળે. પણ અમાન
જેવા જે કાઠની બહાર રહેતા હતા એમના તો ફકરે
આસ અધર રહી ગયા. મિથાંજીની ટોળકી વીરપુર
ઉપર આજે તો એને પહોંચવું બારે પૂરે માર્યા આવે.

મૂકીને ગાયકવાડ જૂનાગઢ સામે બદારવટે ચડેલા એ તો નફરા માણસો હતા. એમનો આમનો કરેલા એમાં પણ કંઈ જેવું તેવું જોખમ ન હતું.

અમારા પિતાએ ધરવજરી મંતાડવા માંડી. કાંઈક ભોં ભેયું હતું. થોડુંક આડુંઅવળું મૂકી દીધું. ગામના માણસોની જે ગીતો હતી એમને જીવની પેઠે જાળવીને તત્ત ઉપર આંધી લીધી. રીડિયો પડે કે તરત થી રીતે સીએ વરતવું એની મુશ્કેલી અપાર્થ ગઈ. બેરાં-છાંતરાંની સલામતી ખડના કુંદવાને આધારે રાખી પુરગોએ પાસેના મુશ્કેલીઓને ધેર રહેવું, અને ત્યાં જોખમ જેવું જણાય તો જ બદાર નીકળવું એમ હતું. મુશ્કેલી સિંધના મુસલમાન રવા એટલે એમનાં રવાન સલામત માન્યાં હતાં. આ પ્રમાણે રાતના પહેલા પોરમા બંદોબસ્ત કરીને અમે સો કૂળીમાં બેઠા. ક્યારે રીડિયો થાય છે એ સાંભળવા.

એવામાં રાતની સાંતિને વીધીને આવતા ઘેર-સવારી કાબજાઓ સંભળાયા. કઠોર મુરાશ પોતે પોતાના જેવા થોડાક માણસોને લઇને અત્યારે રાતે જ મિયાણાની ટોળકીને સામનો કરવા માટે નીકળ્યા હતા એવા સમાચાર આવ્યા. સૌના જીવમાં જીવ આવી ગયો. કઠોરસાહેબ પોતે નીકળ્યા હતા એટલે વીરપુર તો સલામત હતું. એટલે બધા એમની જગતખદાહરીનો વિશ્વાસ લોકના મનમાં બેઠો હતો.

જીરપુરની આ તત્તલદાહરીનો વારસો પછા વજત સુધી સચવાયો હતો. વીરપુરના એક કુમાર રામસિંહજી, અત્યારના પાટીલાજીના દીવાલ મુજસાસિંહના પિતા, એમનું લોકપ્રિય લાડકું નામ નવલુમાં હતું. નવલુજા, માનકેશના મંદિરા પાછળના બાગમાં એ વજતે જંગલી બગીચો હતો, ત્યાં અવારનવાર બંદૂકના જેલંડી ભગવતા. એક અજળ જેવો ખ્યાલ તો આજ પણ યાદ આવે છે. એક અકસ્માતે રંગરંજના માંદીના લોટકા ગોઠવાતા. પછી એ અકસ્માતે દેલીને વળ આંખોને ફેરફારકીમાં નાખવામાં આવતું. નવલુજા હોડે દૂર પોતાના થોડા ઉપર-ચૂકને, માથું નીચે ઢાળી એ અકસ્માતે દેખતા. ક્યારે બરાબર ફેરફારકીએ અકસ્માતે ત્યારે પ્રેક્ષક વર્ગમાંથી અમે તે એક રંજના લોટકાનું નામ દેવાતું ને થોડી રોકડમાં એ જ રંજના લોટકાને નવલુજા બંદૂકના નિશાને લટકાવી દેતા!

કઠોર મુરાશ ગામમાં પાંચ બંદોબસ્ત અને કદાચ પોતે ખપી જાય તો સીએ થી વરતવું એવી મુશ્કેલી આપીને બરાબર ઘનિયોચિત નીકળ્યા હતા.

સંધ્યામની નામે નદીના બાઠામાં મિયાણા હતા. એમને સનસા આવી કે મુરાશ પોતે આ છે એટલે એ પણ વિચારમાં પડ્યા. બદારવડો એ નારા સોમાં એમના નામની પ્રતિજ્ઞા હતી રહી હતી.

મિયાણાએ બેઠાક વા બજા મૂકાવવા કરી ભેગે પણ સામેથી તરત જવાબ મળ્યો. એટલે એની એમણે નદીને આધારે રસ્તો પકડ્યો. કઠોરે એમની પાછળ જ ચાલ રાખી.

પોતાની હતી બદાર જૂનોગઢની દર મુકે એમને પહેલાંકીને અને પાછા વીરપુર સામે ન નેવડે સંદેશો આપીને કઠોર મધ્યસ્થે પાછા ફર્યા.

નાની નાની રિવાસતોએ આપણા સારના વિકાસને રૂંધ્યો છે એ જેટલું સાચું છે તેટલું આ પણ સાચું નથી કે પરદેશી સત્તાને તો તા પ્રકારના ખમીરની દરરાજ બોલાવી દેવી હતી! લોકોક્તિમાં સચરાવલી આ વાણી કેવું સત્ય કરે છે!

અંગરેજ છુંમાં અક્ષય નહિ,

વાળાને તેડાળ્યો હોત વેલાત તો રેવા ન દેત રામડો,

જરમર વાળી જત!

વીરપુર દરજારને જેવો મોપાસનનો, જૂની જે વટ જાળવવાનો અને અધોનો શોખ હતો તેવે વેદિવિદ્યા, વેદવિદ્યા અને મધ્યયુગી અનેક રસને વરતુએ જાળવવાનો પણ શોખ હતો. છેક પૂર્વ હતું. સ્વાસલની દૃષ્ટિએ નાનકડું રાજ હતું. એનું નામ જાવનગર જૂનાગઢ જામનગરની વચ્ચે પણ અગત્યનું ગણાતું. એનું કારણ મુરાશ કી આશ્ચર્યજનક પ્રોતિ અને શુદ્ધ ક્ષત્રિય માનસે યુગી રસમશિત વસ્તુએ જાળવવાની અને એ

પરાને વળગી રહેવાની પ્રીતિ છતાં પરિવર્તનના સમયનું મદરત બાળ્યવાની ઠંકારમાં અજ્ઞાન શક્તિ હતી. એમના એક કુન્દર જેટલ છેક વિલાયત જઈને ખાન ભરેલી ડાંઠી લાવ્યા હતા, એ આ શક્તિના પ્રતાપે.

સુરાજીની આસપાસ એ જમાનાની તાસીર પ્રમાણે એક નાનકડી મંડળી રૂપાં કરતી. એમાં કવિ જૌરીશંકર હતા. જૂન તો એ રહેવાશી જામદાના પછુ એમણે વીરપુરમાં એક નાનું સરખું મકાન આપણ મકાન પાસે જ પંદર રૂપિયામાં લેસાત લીધું હતું. એમની એ ઝીરડી હતી તો કાચી ઇંટની ત્રૂપડી જેવી મુમમુ ને નાનકડી, પછુ એમણે એની આરે દીવાલોને સુંદરમાં સુંદર વેદન્યઓથી ખંડીને મજાપાનાં સુરાતમક સુંદર દોઢાઓ સુધીનાં સુવા-કોથી ગણુમરી હતી હું ત્યાં બેસવા જતો ત્યારે કવિરાજ કાંઈ ને કાંઈ કાવ્ય બતાવતા હોય. એમનામાં ઝઝઝમક લાવવાની સારી શક્તિ હતી. અને જૂનાં કવિઓની હમે વાતાવરણને ધડીભર મુખ બનાવી દે એવી રીતે ચાંચની પછુ તાલીમ હતી. એમણે આર્થસમાજ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેટલાક ઈશ્વર રતન રમ્યાં કર્યાં અને ફર સોમવારે આર્થસમાજની સભા થતી, તેમાં એ ગુલાતાં હતાં. એ વખતે એવી દરેક સભામાં હું જતો અને ત્યાં માણસોને કા ઉતારતા ત્યાં બેસીને પછુ એનું કામકાજ નિહાળવા કરતો.

આ આર્થસમાજ સભાઓનો ખરો રંગ તો પાછળથી આવ્યો. પછુ ઠંકાર સુરાજીએ એક બીજા શોભે મને આકર્ષ્યાં હતા. બપોરે ઉનાળો આવે ત્યારે આમકાંઠામાં આજ પછુ ઘેર ઘેર એકબાદરણ વંચાય છે. બપોરનો વખત આજસુ ને વાતોડિયો કે ઉપ-જાણી યદ જલ એના કરતા ન્યાં આપાદરણ વંચાતું હોય ત્યાં બેસીએ રાજે વળીને બેસે ને પોતપોતાને ઘેરથી પૈ પૈસા લાવીને બંદળની પોથી પાસે ધરે ને એ રીતે એ કાવ્યવાચનની પ્રથા ત્યાં બે વરસ પછુ પૂરવા શોભે છે. એમાં ધણા સુધારકાદારને અવકાશ દશે, પછુ એ તો નવીતાલીમ પામેલા કેવળ વાતોડિયા થયેને બદલે લોકમાનસ ને લોકપ્રધાનો

અભ્યાસ કરી એને અતુર શક્તિનો વિશ્વાસ સાધવાની તૈયારી બતાવે ત્યારે થાય. ઠંકાર સુરાજીની દરખાસની ડોઢીએ બપોરે આરને સુમારે કે કચારેક તો એથી પછુ વહેવાં ફર ઉનાળે ગમાયણ મહા-ભારતની કથા મંડાતી. એમાં દરખાસમાં ધણું માણસો આવતાં. બાનડીઓ બેસતી. ચક આડે નાખીને રાણીવાસ અંદર બેસતો. રૈયતના માણસો પછુ આવતા. અને એક નાનો સરખો પછુ સુંદર 'સમાજ' યદ રહેતો.

આ કમાવાતાં કહેનારો માણસ નેથી જીવરાજ ને વીરપુરને બદલે સુધુધમાં હોત ને એ જમાનાને બદલે આ જમાનામાં હોત તો એના પગ પાસે પૈસાનો વગસાદ વરસત. એવી તો એના કંઠમાં કુદ-રતી શક્તિ ભરી હતી. વાળાં કહેતી વખતે રસને અતુર કંઈ અને મુખમુદ્રા એ એને સહજ હતા. એટલાં સહજ કે એક મિનિટમાં એના ચહેરાએ અનેક ચહેરા દોર્યાં હોય. એની ભરપટ ઊંચાઈ, નમનગરી ઝંકુબદ જેવી પાપડી, પાસાળ ધી લાંબી બાયલું આગળ દસ આવે એવું 'અંજરમુ' ને સોનેરી કિનારોના કુપ્તો, એને એક પ્રકારનું મોરવ આપતાં. જાતિએ એ સારસ્વત આઠાણુ હતા. એના કંઠમાં કાઈ તાલીમ પામેલા રાગની મોહિની ન હતી. પછુ જેમ ભાષ મેનાણીને કુદરતે હ્રદે હાથે ખસિસ આપી હતી તેમ જીવરાજ નેથી ઉપર કુદરત વરસી હતી. એ વાત શરે શરે પછી માણસનો ભાર નહિ કે આખત મટકું પછુ મારી ચક. મહાભારતની એની વાતની માંડણી—'વૈશંપાયન એણી પેર બોલ્યા તું સાંભળ જમજેગ્ય રાધે...' એ માંડણીના પ્રલંબ સુરોના ભજુકારા આજ આટલા વર્ષો પછુ સંભાળાય છે.

જીવરાજ નેથીની ઉનાળાની આ કથાએ મને તો એક પ્રકારની મોહિની ભણાવી હતી. પેલી રૂપેણ નંદીની એક લોકવાતા મેં લખી છે એમાં મુસાફરને પ્રથમ થાય છે કે ઝડપમાં ઝડપ, કઈ ઝડપ સૌથી સારી ? એવી પ્રશ્ન નો કાઈ એ વખતે મને કરત તો મારો જવાબ એક જ હોત : જીવરાજ નેથીની કથ. ના—

વાળા મીઠામકતુ. આ જીવરાજ નેશી મહાશ્વરવ રામાયણની કથાવાર્તા ઉપરાંત ક્યારેક રાતે રાતે દર-બારગઢમાં 'જેમ'ગળા હાથીની વાત' 'શામળિયા સોડની વાત' 'જમદેવ પરમારની વાત' 'જોગજીવંધની વાત' અને શામળ કવિની બનીસ પૂતળીની વાત પણ માંડતા. એ બધર મને પછી ત્યારે તો ઉનાળાની ઋતુ એ મારે માટે અત્યંત ઉલોગી સમય થઈ ગયો.

દરબારગઢમાં તમે આવતા જતા હો તો તમને કોઈ ટપારે નહિ ને તમે રાતે પણ સુએથી વાત સંભળવા બેસી શકો. એટલા માટે ઉનાળાની એક વખતની નિશાળ થાય એટલે બપોરના એકથી માંડીને રાતના દસ સુધીનું મારું સમયપત્રક તૈયાર થઈ જાય. બપોરના એક પણ ન વાગે ત્યાં દરબારગઢમાં પહેાળી જવાનું. જઈને તમામેતમામ ઘોડા નેરાના. એક 'શર્પિંગો' નામે જાણે કહાવર થોડો હતો. એની પાસેથી તો હું ખસું જ નહિ. એની ડોક, એની આંખ, એની કેશવાળા, એની છટા નેચા જ કરું. ઘોડા નેચા પછી તમામેતમામ પક્ષીઓ નેચા મારું. ખજુ સાકાજી થાય તે જીવરાજ નેશીનો પ્રલંબ સુરાવલિ કાતે પડે કે તરત ત્યાં હાજર થઈ જઈ ! એ વાત્તાઓએ મારામાં સુપ્ત પડેલા વાર્તારસ જગાડ્યો એમ કહું તો ખોટું નથી.

જીવરાજ નેશીનો એક દીકરો હતો. રતિલાલ એનું નામ. ધણું કરીને એનું અકાલમૃત્યુ થયું છે, પણ એ રતિલાલને નાટકનો શોખ હતો. અમે ગુજરાતી નિશાળમાં પાછળથી નાટક જાળવતા થયા ત્યારે રતિલાલ રાજપાઠમાં હોય તો હું પ્રધાન જનતા ને હું રાજપાઠમાં હોઈ તો રતિલાલ પ્રધાન થયો. અમે ધણું કરીને રા'બે'ગારનું નાટક ભજવ્યું, હતું અને સાધનને અભાવે તાલુકામાસ્તરનો ખાટલો ગરવોગઢ ગિરનાર જન્યો હતો ! પ્રેક્ષકવર્ગમાં તાલુકામાસ્તરના વહુ હતાં, પાંચ છ આસિરદંટ હતા, નિશાળિયા હતા ને નીચે દરવાજે બેઠેલા સિપાઈ હતા !

આ પ્રમાણે જ્યારે હું નિશાળે જવા માંડ્યો ને નેશી જીવરાજની કથાવાર્તાઓમાં રસ લેવા માંડ્યો

રામજીભાઈ વડોદરાથી છ મહિના પછી પાછા આવી ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ડોઈંગકલાસમાં છ મહિનાની તાલીમ લીધેલી. આંદો આવ્યા ત્યારે જોમટાના માસ્તર નવલરામે મારા પિતાને કહ્યું કે આને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા અપાવો તો સારું.

પછી તો રામજીભાઈએ પ્રવેશક પરીક્ષાની તૈયારી માંડી. એ વખતે હંટરમેઇસ ટ્રેનિંગ કોલેજનો સિવારો ચડતો હતો. પ્રવેશક પરીક્ષા દેવા માટે આખા કાંઠિયાવાડમાંથી છોકરોઓ ત્યાં આવના. અને એનું મહત્ત્વ જ્યો કે નાની સરખી મેટ્રિકની પરીક્ષા જેવું બની મધું હતું. અંગ્રેજી સિવાય વિષયો પણ મેટ્રિક જેવા જ હતા.

રામજીભાઈને પ્રવેશકમાં તૈયાર કરવા માટે નવલરામ માસ્તર અવારનવાર જોમટીથી અમારે ત્યાં આવતા જતા થયા. વીરપુરથી જોમટા રોડ બાઉ. ત્યાં એ માસ્તર હતા. દર ધનિવારે એ આવે, રવિવાર આખો દિવસ રહે, એક અઠવાડિયા જેટલો અભ્યાસક્રમ તપાસે ને આપે ને એવી તાલીમ દ્વારા પ્રવેશકની તૈયારી કરાવે.

પણ નવલરામ માસ્તરનો આત્મા સાદૃત્યકારનો હતો. એ લખતાં પણ ખરા. એમણે વાતાવરણમાં એક નવી ચમક આપી. એ વખતે 'ગુજરાતી' પેપર રવ. ઇન્જીનામના હાથમાં હતું. એ અઠવાડિકના એ પ્રશ્નસક હતા. એમણે વિદ્યાનની, ધર્મની, રાજકારણની સંસ્કૃતિની એવી એવી નવીન વાતોની માંડણી માંડ આખા વીરપુરમાં એનો આત્મા અમારે ત્યાં ફરતો. આંદ એમને અનુકૂળ ભૂમિકા દેખાતી. એમના વાતરસિય શોખીન રજાવાને આંદો એવા જ વાતરસિયા માણસે મળી આવ્યાં. પછી તો નવલરામ માસ્તર આંદ એટલે એક પરિપક્વ નેચા દેખાવ થઈ જાય. નવલરામ માસ્તરે ત્યાં 'ગુજરાતી' પેપર દાખલ કરાવ્યું.

'કાલ'જો'ના પાંચસોએ પાંચસો દાખલા ગણી રામજીભાઈએ પ્રવેશકની તૈયારી માંડી. પરીક્ષાને સમય પાસે આવ્યો. મહોત્સવનો વિષય હોય તેમ છે

ધણું ને આખા વીરપુરમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. ખસી તેર છોકરાઓમાં રામજીભાઈને પહેલો નંબર હતો અને કોઈમમાં તો પચાસમાંથી સાડીએગણ પચાસ ગાંધે હતા ! ગોવરધન મહારાજના દીકરાનો પહેલો નંબર આવ્યો છે એ સમાચારે છોકરે સુરા-છને પણ ડોડાળ્યા !

મને ખરાબર સાંભરે છે કે આ મહાન સિદ્ધિના પરિતોષિક લેખે રામજીભાઈને કાઢવું કપડું મળ્યું. છ પૈસાના વાગવું ધોળી કાઢીવાળું મદ્રાસીકોટ પહેરવાનો-વૈભવ એવી રીતે કુટુંબમાં આવ્યો.

પણ રામજીભાઈ રાજકોટ જતા આવતા મથા એટલે હવે ધરમાં વિચારો પ્રવેશ થયો અને બહુવામાં સૌને રસ પડ્યા માંડ્યો.

તે સમયે કાઠિયાવાડમાં ધર્મની એ ઝાવણી પડી હતી. એક તરફ આર્થસમાજ હતો. બીજી તરફ સનાતન ધર્મ હતો. આર્થસમાજનો અગ્રેષ્ઠ કિશો વીરપુરમાં હતો. સનાતન ધર્મનો જ્ઞાન ગજકોટમાંથી ફરકતો ને દારકાના તે વખતના શંકરાચાર્ય મધ્યવર્તીયસ્વામી એ એના પ્રણેતા હતા. આને પ્રતાપે વીરપુરમાં અવારનવાર વિદ્વાનો, સાધુઓ શાસ્ત્રીઓ આવતા જતા. તે સમયના તે રચળના પ્રમાણમાં ઘણી મહાન ગણાય એવી સલાઓ ભરાતી. આર્થસમાજ મંદિરમાં બાપણો યતા-અને સમગ્રય કે ન સમગ્રય પણ એક જાતની ધાર્મિક રસની પરંપરા ઊભી રહી હતી.

એ વખતના આર્થસમાજ વક્તાઓમાં મુખ્યત્વે સ્વામી આત્માનંદ, શંકરાનંદ, નિત્યાનંદ, ગણેશીના શાસ્ત્રી મણિશંકર અને એક કોષ્ટક પંજાય તમ્બના આર્થમુનિ હતા. સામે પક્ષે પંડિત બીમસેન હતા. કાશીભાઈ શાસ્ત્રી પણ ખરા, પંડિત બીમસેન છટાવાના રહીશ હતા અને પુરંધર વિદ્વાન અને ભયંકર ન્યાયશાસ્ત્રી ગણાતા. એમની સામે ટકવું એ લોહાના ચણા ચાવવા જેવું હતું.

આ વાતાવરણ કેવું ઉગ્ર અને સ્વતંત્ર હતું એનો કોઈક ખ્યાલ એ વખતના લોકકેમાં બીતરી

આવેલા એક એ દાખલા દલીલથી સ્પષ્ટ થશે. મારા પિતાને આ વાતનો રસ લાગ્યો હતો. પોતે પહેલેથી જ સ્વતંત્ર ચક્રિતવાળા અને મોટા ચમરખાની પણ છકાર કરે તેવા ન હતા. એમનો તત્ત્વજ્ઞાની પરિપક્વ સિદ્ધાંત તો એ હતો કે ધમ્મર હોવા વિષે જેટલાં કારણો છે એટલા જ ન હોવાનાં પણ કારણો છે. પરંતુ ઈશ્વરનું અસ્તિ-નાસ્તિ શાસ્ત્રાધારે નહિ પણ વ્યક્તિને આધારે રહ્યું છે. અને વ્યક્તિના જીવનમાં જેટલું સ્થાન શ્રુતિપૂજને છે તેટલું જ અમૃતની પૂજને પણ છે.

એમણે પોતાના સિદ્ધાંતના સમર્થન માટે અને પોતાના સ્વતંત્રચવાસની ચક્રિતાના વિશ્વાસ માટે એક વિદ્વાન સંન્યાસી ગણેશાનંદનો ખુદ્દસી રીતે સંકાર કર્યો.

એ જમાનામાં આ ધણું મોટું સાહસ હતું. વીરપુર આખું આર્થસમાજ હોય કે ન હોય પણ છોકરે સુરાશ બઢું જ મજબૂત મનોબળથી આર્થસમાજ હતા. એટલે એમની સામે આવા સંન્યાસીને આશ્રય આપવો એ સાહસ જેવું હતું.

પણ વીરપુરમાં એક ભગત થઈ ગયા છે. જહા ભગત. કાં જહા ને કાં જહા એસો એની નામના છે. એના નામનું અન્નક્ષેત્ર ચાલે છે. ભગત, લિખારી, સાધુ, સંત, ગરીબ, અપંગ, ફકીર તમામને કોઈ પણ જાતના બેદલોવ વિના ત્યાંથી એક ટંકનું અનાજ મળતું. આ જહા ભગતની ગાંઠી ઉપર એ વખતે દરિયભગત હતા. અર્થત વિનથી અને કુશળ પુરુષ હતા. એમને તે વખતના જેતપુર દરબાર મૂળુવાળા સાથે પૈની હતી. મૂળુવાળા દરબાર વારંવાર ત્યાં જગ્યામાં આવતા. એ સુસ્ત સનાતની હતા. જગત તો સનાતની હોય જ. ગણેશાનંદને આશ્રય અપાવવામાં મારા પિતાએ આ જનનેનો ઉપયોગ કર્યો. સ્વભાવમાં સ્વતંત્રતાનો અતિશય પ્રેમ ન હોત, વાણીમાં યોગીક મૃદુતા હોત અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે જ આલવાની વૃત્તિમાં જરાક છટકાટ મૂકવાની રાજદ્વારી કુનેહ હોત, તો એમનું સ્થાન કોઈ

પણ રાજદરબારને આગણે પ્રથમ હરોલમાં હોત. પણ કોઈની સેવા કરવી જ નહિ અને સેવા કરવી તો એ માણસને પોને જ દેરે એ સૂચ એમના જીવન-ખેડમાં અચળ હતું. એટલે એમણે શક્તિ છતાં રાજદરબારમાં કોઈ દિવસ સ્થાન મેળવ્યું નહિ. આ ગણેશાનંદનો પરિચય એ પણ એક રીતે કોરેર સુરાજીનું મન દુખાય એવો જ પરિચય હતો.

ગણેશાનંદ વિદ્વાન તો હતા પણ જપસિંહ સિદ્ધરાજનો પાસે આવેલા દરિયોધનો પેઠે અત્યંત સ્નાહિમાની અને સ્વતંત્ર મિત્રજના હતા. કહેવાતું કે ભાવનગરમાં એ પ્રભાશંકર પટ્ટણીને ત્યાં રહેલા. ત્યાં કોઈક વાતમાં મતભેદ થયો કે પછી કોઈક કોઈક કહ્યું-શું બન્યું એ આજે બરાબર યાદ નથી-પણ ગમે તે કારણે પટ્ટણી સાહેબ સાથે એને વાકું પડ્યું. ગણેશાનંદ પાસે એક ધોડો રાખતા. સ્વભાવે ઉગ્ર અને સંન્યાસી એટલે કોઈની પણ દરકાર ન ખવાતા ગૌરવ સમજતા. એમણે તો ધોડો ઉપાડ્યો. કૃષ્ણ સાહેબને મારવા હોય ત્યાં પટ્ટણી સાહેબ સમય તો પાછળની ઓરડીમાં પેસી ગયા. પોતાનો કોષ નાતયો ત્યારે ગણેશાનંદને લાગ્યું કે એમણે લીધેલું પગલું અન્યાયી હતું. મનરવી માણસની ચીત પ્રમાણે એ કણે એમને લાગ્યું કે પોતે ખોટું કર્યું છે તે જ કણે પોતાનું કમંડળ લઈને એ ચાલો નીકળ્યા! આ ગણેશાનંદ.

ગણેશાનંદે ગીતાનુી કથા સાર કરી હતી. કોરેર સુરાજી પણ એ કથામાં આવતા. પણ પાછળથી ગણેશાનંદ સૌની સાથે લડીને રાજકોટના સનાતની મંડળને આધારે શાસ્ત્રાર્થમાં રસ લેવા માંડ્યા હતા.

હિંદુ સંસ્કૃતિએ યુગપરિવર્તન પ્રમાણે ન ફરવામાં જે સહન કર્યું છે એવું પરિણામ આજે તો ફરે ૨૫૪ રીતે જોવા મળે છે. પણ જોવી રીતે, ધીમે ધીમે હમેશાં જ નમતું જોવાતો માર્ગ મંડળ કરવા જતાં, આપણા રાજદારી પક્ષેએ ન નીકળી શકાય એવી જાગમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ કોઈ પણ વાતમાં પરિવર્તન ન સ્વીકારીને હિંદુધર્મે નજાઈની અપ્રૂટ ખીણનો રસ્તો લીધો છે. તે વખતના અનેક

સંન્યાસીઓ આ વાતની સાક્ષી આપે તેમ છે. એક ખીણ ઉદાહરણ યાદ આવે છે. વીરપુરમાં એક સમિચાનંદ નામે સંન્યાસી આવેલા. એ પણ વિદ્વાન ને તેજસ્વી પુરુષ હતા. મારા પિતાએ એની મૈત્રી સાધેલી અને દરિયગતના આશ્રમે એમનો સત્કાર કરાવીને એમને વીરપુરમાં રાખેલા. સમિચાનંદ શેત-રંજની રમતના શોખીન હતા. ભગત મહારાજ અને દરબાર મુળાવાળા પણ એ રમતના શોખીન હતાં. એટલે મૈત્રી જામી ગઈ.

એક વખત એવું બન્યું કે શેતરંજ રમતાં રમતાં કોઈ મનુર્વેદી મ્લેક વિષે અકસ્માતી ચર્ચા થઈ. દરિ ભગત બધાપાતા થોડું પણ બહુત જાણ બની ગયા હતા. એમણે એનો અર્થ અમુક રીતે ધટાવ્યો. સમિચાનંદ યાદ એટલે એ જ અર્થ ખીણ રીતે ધટાવ્યો: એમાંથી મતભેદ થયો. પુસ્તકનો આધાર લેતાં ભગત મહારાજનો અર્થ સાચો નીકળ્યો. ચર્ચા રહ્યું. સમિચાનંદ ખીણે દિવસથી અદરશ ચર્ચા ગયા તે આજનો દો ને કાલનો ધડી પ્રખર વિદ્વાતામાં રહેલા હીન વ્યક્તિત્વનો આ જોવા તેવો દાખલો નથી. આપણા વિનિપાતમાં આ વસ્તુ પાપમાં રહેલી છે. હિંદુધર્મ સંકેટમાં છે, કોઈ મહાન સંમતનની જરૂર છે, ભયંકર રીતે એ ધર્મ નમતું જોખ્ખે જાય છે, એના બળની પરીક્ષા થઈ રહી છે-આવો કોઈ જ ઐતિહાસિક ખ્યાલ, છેલ્લાં સો વર્ષમાં, કડિયાવામાં તો એક રમાનંદ સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઈને આવ્યો જ નહિ એ એક ખરેખર આશ્ચર્યકારક ખોના છે. આપણો ધાર્મિક વ્યવહાર નવચનાને માર્ગે વળી શક્યો નહિ-એ જોવા તેવો અદસેસનો વિષય નથી.

વીરપુરમાં જોમલા આ ધાર્મિક વાતાવરણે એક રીતે જીવનને નવું બળ આપ્યું હતું. પ્રથમથી જ અમારું કુટુંબ કોઈક પ્રયાતન કરવાની બાબતમાં વિચિત્ર મણાવતું. સામે પૂરે જવાની જાણે કે એના લોહીમાં રાસાયનિક સિદ્ધિ હોય તેમ હરકોઈ બાબતમાં એ સામે પૂરે જ વિચરતું. ગણેશાનંદનો તો એક દાખલો છે જ. પણ એવો જ એક બીજો કોટુણિક

દાખલો આજ મને યાદ આવે છે.

અમારા કાકા દેવકૃષ્ણ અત્યંત વિચિત્ર એવા વિચારોના સંજમરયાન જેવા હતા. કોઇ પણ વસ્તુને પ્રચલિત વ્યવહાર પ્રમાણે ન જ કરવામાં એમને એક પ્રકારનો આનંદ મળતો. એટલી આ કાર્યપ્રણાલિકાને જો મારા પિતાનું અનુમોદન મળતું તો તે પછી એ વસ્તુ વજ્રવેપ થઇ રહેતી. આજે તો હાસ્યારપદ લાગે એવી એક વસ્તુ એમને હાથે એ વખતે થઈ, એમાં પણ આ પ્રણાલિકાકાગળો ખ્યાલ જ બળવાન હતો. એમના ચિરંજીવી શામજીભાઈનું સગવળ આસપાસ કોઇ ગામમાં કરેલું, આ સગવળ તો એ જમાના પ્રમાણે માળાપોની વચનમિદ્ધિ મારેતું સગવળ હતું. એમાં કાલ લાગેલો કે આ વચન દવે સામાવાળા પાળશે નહિ.

એટલે એક ટૂંકા રસ્તો દેવકૃષ્ણ કાકાએ લોધો. એમણે કોઇ બહાને કન્યાને તેડાવી ને માંડવોખાંડો નાખવાને બદલે ધૂળના હમણા કરીને એવો વિવાહ કરાવી નાખ્યો. તમારેતમામ કિયાઓને તિલાંજલિ આપીને કેવળ દોઢ એ પૈસામાં પતાવેલો આ વિવાહ એ એક જમાનાની વિચિત્રમાં વિચિત્ર રીતોમાં પણ અનોખી વિચિત્રતા દાખવી રહ્યો હતો.

સાચી પાટીમાં જે કાઈ હશે એમને આ અજર પડે એટલે એમણે માંડી ફાળદારી.

આ ફાળદારીના સમન્સને વૈજાન્ય વીરપુર અને જેતપુર વચ્ચે આંટાફેરા કરાવે. વીરપુરથી એમણે જેતપુર અધવાડું ક્યું હતું. એણે છેવટે યાકાને સમન્સ કઠાવવાવાળાએ પોતાની રીતે પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો.

એક વખત જેતપુરથી આ કન્યાને લઈને અંબાશંકરભાઈ વીરપુર આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં બાઈનાં સર્ગવંદાલઓએ માર્ગે શેડોને પાછી એને ઉપાડી ગયા. આવી તદ્દન વિચિત્ર અને અવ્યવહાર પંથે વળેલી નેશીકુટુંબની શૈલીએ, ધણું કરીને વધો સુધી નાતિના કંઠાકંઠમાં આ પૌરાણિક વસ્તુનો રસારવાહ જીવંત રાખ્યા કથો! અને વિધિનિર્માણની

અજબ જેવી ઘટના હોય તેમ ત્યાર પછી નેટલા વિવાહ થયા તે દરેકદરેકની પાછળ એક એક વાર્તા હજી સુધી તો રચાતી રહી છે.

રામજીભાઈ, અંબાશંકરભાઈ, શામજીભાઈ એ સૌ જેમ રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ભણતા ગયા તેમ તેમ હું પણ મારો અભ્યાસ આજળ વધારી રહ્યો હતો. એ વખતે ગુજરાતી સાંત નહિ પણ આક્રમક ચોપડી હતી. આઠમી ચોપડીમાં ધણું કરીને નર્મગત ચાલતું કે બાલમિત્ર ચાલતું. હું આઠમીમાં આવ્યો ત્યારે વીરપુરની રક્ષકમાં ત્રણ રૂપિયાના મારતરની એક નવી જગ્યા નીકળી હતી. આ જગ્યાને માટે બે હિમેદવાર હતા. એક છોટાલાલ રેવાશંકર અને બીજો હું. તે વખતે તાલુકા રક્ષકમાં પ્રેમજી દલ્લુ હેડમાસ્તર હતા.

આ પ્રેમજી દલ્લુ મહામહેનતે પેલું વર્ષ પાસ થઈ રાક્યા હતા, એ અને એમની વધુ બે જ જગ્યા હતાં. પોતે હંમેશાં મથકા થતા જતા હતાં. વહુ હંમેશાં જવાન થતાં જતાં હતાં. એ જતનના કાજાવાડી બાદલજી હતા. સોડીનો મહિમા એમના નેટલો બીજા કાઈને સમજ્યો ન હતો. અને સોડીની બિલકુલ બીનઅસરકારકતા એમના નેટલી બીજા કોઈએ સિદ્ધ કરી ન હતી. એમને વિચાર છોટાલાલને પાસ કરવાનો અને મને નપાસ કરવાનો હતો. પ્રેમજી દલ્લુનો પહેલાં કરસનજી બાવાભાઈ નામે માસ્તર હતા, એમની સાથે રામજીભાઈને તકરાર ચલેલી એટલે પ્રેમજી દલ્લુ હું પાસ થાઉં એમ કોઈ રીતે ઇચ્છતા નહિ.

તે વખતે કેળવણીખાતામાં એજન્ટી એજન્ટુ-કેસનલ આર્ટિસ્ટ તરીકે ધીરજરામ વિથનાથ બ્યાસ હતા. એ અસલ સુરતી હળના સોખીન અને બાદ શાદી કાઢ્યી રહેનારા માણસ હતા. ઉનાળામાં સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે ત્યારે માનકેશ્વરના મંદિરમાં એમના કિતાબની ચારે તરફ વાળાની ટટીઓ બધાતી. જ્યોરે તરજુય સુધરતાં. દુધિયા ભાંગે તૈયાર થતી કોઇ અજાજ કરી ન બેસે માટે હેડમાસ્તર ને આસિસ્ટન્ટ ચારે તરફ પહેરા ભરતા. અને લગભગ પાંચ સાંજ

પાંચે સાહેબ જાગીને એક અરધી કલાક પરીક્ષા લેતા. પરીક્ષા ત્રણ દિવસ ચાલતી અને સાહેબના એક અવાજ માત્રથી ટેંક છોકરાઓનાં હાંમલ ગગડી જતાં! ધીરજરામ વિશ્વનાથ કડપરી પ્રુરૂપ હતા અને દેશી રાજ્યમાં પોતાના હોદ્દાને અનુરૂપ ગૌરવથી રહેતાં સાધારણ રીતે દેશી રાજ્યોને કૃળવણીખાતા જેવું નકામું ખાતું એકે લાગતું નથી. ઘણું જૂનું વખતની વાત છે કે રાજકોટમાં દરબાર લરાયો ત્યારે દરેકેદરેક રાગને ભાગે, એક એક આફ્રિકાની સહબેઠકનો કાર્ય-ક્રમ ધરાયો હતો. ભોગ ભેગે તે વખતના નવાજ સાહેબની સાથે કૃળવણી અધિકારીની બેઠક આવી. કૃળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે તે વખતે ચોપાળજી સુરભાઈ. નવાજ સાહેબને પહેલાં તો અબર પડી નહિ કે એમના સાથે જાની બેઠક છે. એમણે તો એજન્સીના કોષ હોદ્દાર ધારેલા. એમ કરતાં પૂછા થત. 'એન્થ્રોપોલોજી ડિપાર્ટમેન્ટ' ને એવા એવા જાણનાં તો કોઈ નવાજ સાહેબ સમજ્યા નહિ. હવે '... જેવા એમના દરબારીઓએ સમજણ પાડી આ તો 'લોકોડી તાલીમના' સાહેબ છે ત્યારે નવાજ કેવળ સમજ્યા : 'હાં, હાં, બો ધૈર્યસાહેબ !' ...જાનાં છોકરા એટલે ધૈર્ય અને આ એના સાહેબ !

પણ ધીરજરામભાઈ પોતાના ગૌરવને બરાબર બળવી રાખનાર હતા. હાથના ઉદાર હતા અને પોતાની માનદાનિ ન થાય એવી રીતે રહેતા.

આ ધીરજરામભાઈ પરીક્ષા લેવા વીરપુરમાં આવ્યા ત્યારે અમારી આકરામાં આકરી કસોડી હતી !

આ સાહેબને એક ટેવ હતી. ઘણું કરીને મુકલી-ડનું એકતાલીસમું 'થીઅરમ' એ પૂછતા.

વળી થયાં એમાં ફેર પડ્યો ન હતો. હવે ફેર પડવાનો સંભવ ન હતો. વિદ્યાધીપરંપરાએ એ વસ્તુ સિદ્ધ કરી હતી. અમારે કોઈ પણ ભોગે એક-તાલીસમું કડગાટ કરવાનું હતું! એકતાલીસમું બિલ્લવાએ હોય તો અરધી વિજય થઈ ચૂક્યો હતો !

ખીલું બધું છાંડીને અમે તો એકતાલીસમાને ગોખી માયું. એવું કે એમાં એક અક્ષર આમ કે

તેમ જૂલ નીકળે તો જૂલ કાઢનારના જ ભોગ !

ધીરજરામભાઈ પાસે પરીક્ષા શરૂ થઈ. એક પછી એક વિષય લેવાતા મથા. છોટાલાલ એક વિષયમાં ભડી મથો હતો. હું હજી સુધી અણખમ હતો. વીરપુરના મોનોટરશિશુકનું પદ મારા લલાટમાં નિશ્ચિત લાગતું હતું.

એ વખતે એક અમલકાર બન્યો.

ધીરજરામભાઈ ભૂમિતિનાં પત્તાં ફેરવતા હતા. અધીરી ઝડપથી એકતાલીસમું કરી નાખવાના ઉત્સાહમાં હું સામે ઉભો હતો. પાસે ટેબલ ઉપર પાડી મૂકી હતી. પેન ઉપર આંગળીએ રમી રહી હતી.

એ આવ્યું એવી અમર બાણાના સ્વરથી વાતાવરણ ખુશાનુંમા હતું. ધીરજરામભાઈની નજર બરાબર એકતાલીસમા 'થીઅરમ' પર હતી. તેમણે ચોપડીમાંથી નજર બહાર કાઢી. અરમાના એક ખૂણામાંથી મારી તરફ નજર દટિ ફેરવી. અધીરી પેતે પાડી ઉપર જરાક-પોડેલી રેખા ઉપર સહેજ નજર કરી અને તેણે ધીમી મીઠાશથી કહ્યું : 'છોકરા ! એમણુવાલીસમું કર તો !'

નીચે પગ હેડેથી પૃથ્વી સંરી રહી હતી. અને પૃથ્વી નીચે પાતાળ ઊધડતું હતું !

એક સહેજ ઉતાવળથી આખી આંખો ચોપડી રહ થતી હતી. વરસ બમડતું હતું. માસિક ત્રણ રૂપિયાની મહાન નોકરી જતી હતી. પાસ થયો હું. એમ ખુશખુશાલ સમાચાર આપવાની ઉત્સવક્રિયા ટળતી હતી. પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ ધીરજરામભાઈ પણ શું સંખ્યું હતું ?

'એકતાલીસમું નહિ સાહેબ ?' એમ પૂછવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ પ્રેમજી હજી ત્યાં છકરાખાજ નજરે ઊભા હતા. તે આ વાત કળી મથા. છોટાલાલ તો નપાસ હતો. ને આ પણ નપાસ થાય તો પછી પસંદગીનો સર્વાઈ એમના વિવેક ઉપર ઊઘાય. તેમણે ઉતાવળ કરી.

'આવડે છે ?'

પણ આવડતું શાનું હોય ? બહાદુરીથી ખીજેહડ
કર્તા વિના બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હોય.

એ સાહેબને સલામ કરી. ડોકું ધૂણાવ્યું. રસ્તો
માપ્યો. સાહેબે આપું ખાનું ભરાઈ જાય એવી મોટી
ચોકડી મૂકી.

હવે ? હવે શું થાય ?

પ્રેમજી દલ્હુએ તો પોતાની વિવેકશુદ્ધિ વાપરી
છાંટાલાલને મોનીટર નીચે. હું રખડી પડ્યો. એ
વળતે એક નવીન વસ્તુ મારા માર્ગમાં આવી.

રામજીમાઈ રાજકોટથી સરસ્વતીચંદ્ર બાગ પહેલો
લાગ્યા હતા,

ખાંખાંખોળાં કરતાં એ ચોપડી મારે હાથે
ચલી ગઈ !

ચઈ રહ્યું, મને તો જાણે અમૂલ્ય ખમતો મળ્યો
હોય તેમ રાત ને દિવસ બેવા વિના હું તો એમાં
તલ્લીન ચઈ ગયો.

[અપૂર્ણ —]

પુસ્તક સ્વીકાર

શ્રી મનુસિંહચાર્યજી : લેખક : મહેન્દ્રગારગોલીલાલ
દેસાઈ. સંપાદક બાલ સાહિત્ય માળાનું ૨૯૪ મું પુષ્પ
પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૨-૫-૦

જ્ઞાનવિવેચન : લેખક : રમિરામ ગૌતમ સયાજી
સાહિત્ય માળાનું ૨૯૯ મું પુષ્પ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા
મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

ચિરંજીવ સાહિત્ય : સંપાદક : મણિલાલ પ્ર. બાસ
સ્વ. પ્રો. ન. અમીન રત્ના એ'ચમાળ, પુષ્પ ૫૭ મું પ્રકાશક
પુસ્તકલય સ. સ. મહેળ સિ. વડોદરા મૂલ્ય રૂ. ૨-૪-૦

વિવિધ વ્યાખ્યાનો : (ગુપ્ત પહેલો) (ગો.મા. ત્રિપાઠી
અને તેમની કૃતિઓ) કર્તા : બળવંતરાય ક. કાકર. સંપાદક
સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૨૯૧ મું પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર. વડોદરા
મૂલ્ય રૂ. ૧-૨-૦

ધર, શાળા ને શેરી : લેખક : ચિરીશ મ. વઠે.
ધરણાળા, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦

આંધકારીજી : લેખક : રસીકલાલ જોષી પ્રકાશક :
આર. આર. રોહની કંપની, મુંબઈ-૨ મૂલ્ય રૂ. ૫-૦-૦

અધૂરી વાત : લેખક : બલરામ શુક્લ પ્રકાશક
ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

દિનરાત : લેખક : સ્વપ્નસ્ય પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે
મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦

કારમોરી જુલામ : લેખક : પ્રો. ના. સી. કુલકે

અનુવાદક ડી. પી. અડાલલ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય
રૂ. ૩-૦-૦

શુભરાતઠું ઘઠતર : કર્તા : રમણલાલ વ. દેસાઈ
(સાહિત્ય અને બીજા વ્યાખ્યાનો) મુંબઈ યુનિવર્સિટી
તરફથી પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ., 'મુંબઈ ૨.
મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

અર્વાચીના : લેખક : મનમુખલાલ મહેતા અને
અવિનાશ બાસ (રંગમુનિ-સતિમાની રંગલીલા) પ્રકાશક :
એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ., મુંબઈ-૨ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

પથિક : (ત્રિપાઠી) કર્તા : 'પ્રસાંત' સાંકડી શેરી,
જવણપોળ, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

સખરસા : કર્તા : અમીન આજાદ, બદરી રોડ, સુરત
(ઓતેર અને ગરબો) મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

સુપ્રસા : લેખક : અચોક હર્ષ ભારતી સંપાદિક
(અમદાવાદ)નું પ્રથમ વર્ષનું એક પુસ્તક મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

એ હું તું હોત તો : કર્તા : ધનંજય ન. દાકર (નાઈક)
રૂપક સંપ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

સોરઠી સંત વાણી : સંપાદક : કેવેચંદ મેઘાણી
પ્રકાશક : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, આંધીમાર્ગ અમદાવાદ
મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

સપ્ત-મંગળ : લેખક : ચંદ્રશંકર પ્રાણદેવ શુક્લ
રાવણસ છોક ડીપો, રાવપુરા, વડોદરા મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

ધ. જ્યાં વર્ષો પહેલાંનો એક અનુભવ યાદ આવે છે. એ વખતે પોરબંદર હાઈસ્કૂલમાં હું અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. પોરબંદર પાસે રાણાવાવ સમીપરમાં ઘણી સુંદર પાણખાણો આવેલી છે. ઘણાખરે પોરબંદરી પથ્થર એ પાણખાણાંમાંથી નીકળે છે. ત્યાં બાંબુવતીની શુક્ર એ નામે ઓળખાતી એક શુક્ર છે. ડુંગરા, ટેકરા અને ધારોની વચ્ચે એ શુક્રનું દ્વાર એવી રીતે છુપાયેલું છે કે છેક શુક્રના દ્વાર પાસે આવેા ત્યારે જ ખબર છે કે તમે શુક્ર પાસે આવ્યા છો. એક વખત અમે ત્રણ ચાર જણા એ શુક્ર જોવા ગયા. આ શુક્ર ઠીક ઠીક લાંબી છે અને એની અંદર સોનેરી રેતી છે. કહેવાય છે કે એ રેતીમાંથી સોનું કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ થયો હતો. પરંતુ અર્થ-શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ એ વસ્તુ નિરર્થક જણાઈ હતી. જ્યારે એ શુક્રની અંદર જઈને અમે પાછા આવ્યા ત્યારે શુક્રના દ્વાર પાસે એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠેલા એક સાધુને જોયો. સાધુ તો ઘણા આપણને જોવા મળે છે, એટલે એને ત્યાં જોવાથી કંઈ આશ્ચર્ય થવાનું કાચુ ન હતું. પણ આ જે સાધુ અમે જોયો-એ સાધુના રૂપે એક ધડીભર તો સૌને આશ્ચર્યમાં ડુબાડી દીધા. આટલી બધી રૂપ ભરેલી સપ્રમાણતા માનવ શરીરમાં હોઈ શકે એ માનવાનું મન જ ધાય નહિ. અમે તો ધડીભર એને જોવા માટે ત્યાં થઈ જ ગયા. એવી રીતે અમે ઊભા હતા ત્યાં ગરડાની ડુંગરમાળા બાજુથી એક કોઈ ફકીર આવ્યો. આ ફકીર સાધુ જેવો રૂપાળો ન હતો, પણ એનું વ્યક્તિત્વ એટલું જ આકર્ષક હતું. એ બંનેનો આંહી મળવાનો સંકેત લાગ્યો. થોડી વાર ત્યાં વૃક્ષપાસે જ

બેઠા, કેટલીક શુક્રતેગો કરી, અને પછી એક-બીજાની રમ લઈ બંને છૂટા પડી ગયા. પેલો સાધુ ગરડાના ડુંગર તરફ ચાલ્યો ગયો. અને ફકીર પોતાને માર્ગે વળ્યો. એમની એકબીજાની રમ સેવાની શૈલી-એ તો વળી અદ્ભુત વસ્તુ હતી.

એમની સાથે વાત તો બે કે ત્રણ મિનિટ થઈ હશે. શું વાત થઈ એ પણ આજે ધ્યાન નથી. માત્ર તે વખતે જે અસર થઈ હતી એ અસર આજે એટલી જ તાજી રહી છે. સમાજમાં જેમ માનસિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ જિંવા નીચા માણસો પણ આવે છે, તેમ આ બંને કોઈ આધ્યાત્મિક પંથના રસિયા જીવ લાગ્યા હતા.

કલાપીના એક ઉત્સવ પ્રસંગે લાઠી જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં શોભાના મળવાના લાભ લીધો હતો. કલાપી વિષે વાતચીત થતાં એમણે કહેલું એક વાક્ય, અકસ્માત, ખલિલ ગિબ્રાનના જીવનપંથના વાક્ય સાથે, મળતું આવેલું આજે વાંચ્યું ત્યારે સાનંદાશ્ચર્ય થયું. શોભાનાએ કહેલું કે ઘણી વખત પોતે કામમાં હોય ને આપણે વાત કહેતા ઊભા રહીએ, ત્યારે ફરી ફરીને એ વાત કહેવી પડતી. આપણે કહીએ કે આવી આ વાત અત્યારે બીજી કે ત્રીજી વખત થઈ, ત્યારે પોતે જરાક ચોલીને, કાંઈક સંભારતા હોય તેમ પ્રત્યુત્તર વાળે: 'પણ હું' એ વખતે આંહી ન હતો !'

ખલિલ ગિબ્રાન વિષે આ જ અનુભવ. એક અતિવાસીએ આપેલો 'છે : Gibran would sometime say, after long moments of preoccupation with some thought apparently far removed

from the present time and place, "Forgive me. So much of the time I am not here"

x x x

ગિજ્ઞાનના લખાણની મૌલિકતા અને સૌન્દર્ય અદ્ભુત છે. પરંતુ એ લખાણનું અદ્ભુતત્વ એ જોટલું કલા કસવાને આભારી છે એના કરતાં વધારે વ્યક્તિવિકાસને આભારી છે એ વસ્તુ તમાગેતમામ સાહિત્યકારોએ નોંધી લેવા જેવી છે. ગિજ્ઞાને પોતે કહેલું, "While I was writing the Prophet, the Prophet was writing me." જે લખાણ બીજને થકે તે લખાણ લેખકને પણ એ જ વખતે થતું રહે. તે લખાણ પરેષર અદ્ભુત છે. ગિજ્ઞાનના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોમાંથી એના લખાણનું રહસ્ય મળે છે.

x x x

ચાર વરસનો બાળક ગિજ્ઞાનને એક વખત એક રમત માંડી બેઠો. તેણે બગીચામાં એક ખાડો ખોદ્યો. અને એ ખાડામાં એણે ચળવળી કરેલા કાગળના કકડા દાટ્યા. પછી એ ત્યાં રાહ જોતો બેઠો; ક્યારે એ કકડામાંથી છોડવો યાદ, ક્યારે એ છોડવામાં મોટા મોટા કાગળ લટકે અને ક્યારે એ કાગળતોડીને પોતે એમાં કવિતાનાં ચિત્ર કાઢે!

છ વરસની વયે, લીઓનાર્ડોના ચિત્રોનું પુસ્તક, એની માએ એને આપ્યું. થોડી વાર

* ગિજ્ઞાનનો ખરા ઉચ્ચાર 'ગિજ્ઞાન' છે એમ શ્રી. મહાશ્વણાનો એક પત્ર મારા ઉપર હતો. એ વિશે વધારે નિષ્પાત્મક માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું. દરમિયાન આ જૂલ સુધારવા મળે હું એમનો આભારી છું.

સુધી એણે પુસ્તકનાં પત્તાં ફેરવ્યાં કર્યાં, અને પછી કોણ બાજે શું થયું તે રોઈ પડ્યો! અને એકંતમાં લાગી ગયો. પણ લીઓનાર્ડોની પ્રોતિ આ હાજુથી જ એવી હાળી ગઈ કે એના પિતાએ કોઈ વાતમાં પાછળના વર્ષોમાં એને કપકો આપ્યો ત્યારે એ બોલી બહયો: 'હું-હું તો ઇટલીનો છું!'

પુસ્તક ખરીદનારામાં પણ કેવા કેવા અધિકારના લોદ રહ્યા છે એનો એક ઘણો જ સુંદર પ્રસંગ આપવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તકવિકેતાની દુકાને એક ગાર્ડ આવી. એણે હાંફેલા હાંફેલા આવીને ઉડસુડ કહ્યું: 'મારે પુસ્તક લેવું છે!'

'કયું પુસ્તક?'

'એ તો મને ખબર નથી!'

'ત્યારે કયો લેખક-કયા લેખકનું પુસ્તક લેવું છે?'

'હું તો એ પણ જૂની ગઈ છું!'

'ત્યારે?'

'મને તો એક મિત્રે કાગળ લખ્યો હતો. એમાં પુસ્તકનું નામ છે ને લેખકનું નામ પણ છે. એ કાગળ એવાઈ ગયો છે. માત્ર એક વાક્ય જ એ મિત્રે લખ્યું હતું, તે જોટલું સુંદર હતું કે એ વાક્ય હું જૂની થકી નથી. એ વાક્ય હું વારંવાર યાદ કર્યા કરું છું!'

'વાક્ય એવો તો ખબર પડે. પુસ્તકનો પતો લાગે!'

'મને એ વાક્યે તો સુગ્ધ કરી દીધી છે. મારા મિત્ર માટે તો પુસ્તક લેવાનું છે જ-પણ મારે પોતાને એ પુસ્તક પાસે રાખવું છે.'

'કયું વાક્ય તમે કહ્યું?'

'Your Pain is' the breaking of the shell that encloses your understanding—

તમારી વિજ્ઞાન ઉપર બાંધેલ ગયેલું જડ-ત્વનું પડ દૂર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે, એ તમારી વેદના.

પુસ્તકવિકેતાએ તરત ખલિલ ગિજ્ઞાનનું the prophet કાઢીને એમાં દુઃખ વિષેનું લખાણ એની પાસે રજૂ કર્યું.

કેટલા થોડા લેખકોને કેટલા થોડા વાંચના-શઓ આ રીતે બાંધે છે !

x x x

ખલિલ ગિજ્ઞાનનું આ પુસ્તક the prophet એનો ઇતિહાસ કહી આપે છે કે એ પુસ્તકના લખનારે એને પોતાનું સર્વોત્તમ સર્જન બનાવવાને કેટલી ધીરજ રાખી છે. એ પુસ્તક લખાયું સીરીયામાં. ત્રણ વર્ષ પછી એ પેરિસમાં ચિત્રકામની તાલીમ માટે ગયો. ત્યાંથી અમેરિકામાં યોસ્ટન ગયો. ત્યાં પણ પુસ્તક સાંધે ગયું. હજી પ્રગટ થયું ન હતું. વીસ વરસના જુવાન ગિજ્ઞાને, પોતાની માતાની માંદગીપધારી પાસે, બેઠાં બેઠાં અલ્પ સુસ્તકા વિષે પોતે જે લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. માતાએ કહ્યું : 'પુસ્તક સાડું છે, પણ ગિજ્ઞાન ! તું એને થોડો વખત પડ્યું રહેવા દે !'

માતાની શિખામણને પુત્રે અક્ષરસઃ માની. પચીસ વરસનો તરુણ ચિત્રકાર પાછો પેરિસમાં આવ્યો. આવીને આખું પુસ્તક ફરીને લખ્યું. પણ હજી મૃતમાતાનો શબ્દભણકાર બાંધે એને સંભળાઈ રહ્યો હતો : 'ગિજ્ઞાન પુસ્તક સાડું છે, પણ હમણાં એક બાલુ પડ્યું રહેવા

દે !' કેટલી ધીરજ ! આજનો જુવાન ગુજરાતી લેખક તો આટલી ધીરજ ધરવા કરતાં તો આપવાતો સરળપંથ જ સ્વીકારે !

આ વાત ઉપર તો બીજાં દસ વર્ષ વહી ગયાં ! આ દસવર્ષમાં તો એણે વધુ ચિત્રો, વધુ પુસ્તકો, વધુ મિત્રો, વધુ કામ, વધુ મહેનત કર્યા જ કરી. [વખ્યાત મીટરલીક એનો મિત્ર હતો.

અમેરિકામાં પાછો ફર્યો ત્યારે ગિજ્ઞાને ન્યૂયોર્કમાં મુકામ નાખ્યો. જ્યાં ચિત્રકારો ને ચિસ્તીઓ જ વસ્તા એવા 'Studio building' સ્ટુડિયો બીલ્ડિંગમાં એ રહ્યો.

અને આંહી પાંચ વર્ષમાં પાંચ વખત ફરી ફરીને લખીને ને સુધારીને પ્રેસ માટે જે વસ્તુ તૈયાર થઈ તે the prophet.

પોતે કવિતા લખવા માટે જે નેટ્સ વાપરતો તેમાં અરેબીકમાં આ વાક્ય પહેલું લખાતું :

'O my brother, every, problem that has troubled you, has troubled me also !'

x x x

ખલિલ ગિજ્ઞાને 'સોનેટ' વિષે એક નવો ખ્યાલ મૂક્યો છે તે વિચારવા જેવો છે. આરબ લોકમાં કવિતા એ ઉચ્ચ વર્ગનો અધિકારનો વિષય હોય એમ કેળવેલી માન્યતા નથી. રજુના જીવનસંજ્ઞાઓ માટે એ એક જરૂરિયાતની વસ્તુ મનાય છે. અને એટલા માટે કવિતા એ લખાણ દ્વારા કરતાં વધુ કંઠ દ્વારા પ્રગટા સંસ્કૃતિ-વારસા લેખે ફેલાતી રહે છે, આ માદ શક્તિના સામર્થ્યથી જે સાહિત્યનો વારસો જીવંત રહે, એ સાહિત્ય કુદરતી રીતે જ દ્રશ્યી, કથાઓ, ઉપકથાઓ, ભિન્નમય પ્રસંગ

કાવ્યો અને તીરલેટી કાઠિયાવાડી દુહાઓ જેવા મનોવેધક સ્વરૂપોમાં જ વિકાસ પામે.

આ યાદશક્તિને હંમેશાં કાંઈ ને કાંઈ અવલંબન ભેઈએ, એટલે કાવ્યના જુદા જુદા ગેય પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આવો એક ગેયપ્રકાર એ 'સોનેટ.' આ 'સોનેટ'નું સ્વરૂપ, સંભવિત છે કે, સ્પેન દ્વારા મૂળ અરબી સાહિત્યમાંથી ઇટલીએ ઉપાડ્યું હોય ! 'અરેબીયન નાઈટ્સ' એ રચના વારસો છે. પ્રગટ થયેલી 'અરેબીયન નાઈટ્સ' કરતાં ઘણી વધારે કથાઓ હજી લોકકંઠમાં અપ્રગટ પડી છે !

વીરત્વ વિષેનો આપણો સંકલિત ખ્યાલ આપણને જીવનક્યેયથી એવી કેટલી બધી વસ્તુઓના સંસર્ગથી દૂર રાખે છે ? વીરત્વને ને શસ્ત્રને આપણે સેળસેળ કરી દીધાં છે. પણ જીવનની હરેક પરિસ્થિતિને પોતાનું વીરત્વ છે એનો આપણને ખ્યાલ જ નથી રહ્યો ! બપોરનો એક વાગ્યાનો લયકર તાપ જ્યારે ચારે તરફથી અગન વરસાવે છે ત્યારે આંહી હું બેઠો છું એ મારા ઘર પાસેથી એક જુવાન એનો તરવરિયો વૃદ્ધ મનૂર કારીગર હંમેશાં નીકળે છે એ ઉચ્ચવર્ણનો છે; પણ એ વણનું સઘળું અભિમાન, એણે એક પણ ભાષણ કર્યા વિના, પોતાના જીવનમાંથી, બાણે કે ગાળી નાખ્યું છે, પોતાની એક જ પ્રકારની સીધી આલમાં એ જરાજર વખતસર હંમેશાં કામ ઉપર જાય છે, કામ ઉપરથી ઘેર આવે છે, ઘેર આવીને, ઘરભાંગ હોવાથી, પોતાનાં બાળબચ્ચાંને રોટલા કરી દે છે, શાંતિથી, દંભ વિના, દંશ વિના, ફરિયાદ વિના, કોઈ પણ જાતના અસંતોષ વિના, એક ધારું એકરંગી એક જ પ્રકારનું જીવન એ વર્ષોથી જીવી રહ્યો છે ! પંદર સત્તર વર્ષ

પહેલાં મેં એને જોયો હતો. આજે ફરી વાર એને જોયો, એમાં કાંઈ જ ફેર નહિ ! જાણે કે એને જીવનમાં ને જગતમાં સમાધાનનો પંથ મળી ગયો હોય ! એક તફન જ નાના જગતની આ પણ વીરગાથા નથી ? કદાચ આપણને છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં એવી કેળવણી મળી રહી હતી કે એમાં, દુનિયાની નાની મોટી તમામેતમામ પ્રવૃત્તિઓમાં વીરરસ ભર્યો છે, એવી કલ્પનાને સ્થાન જ રહ્યું ન હતું ! આવે લોકકંઠે ફર્યું છે. છતાં એણે એક નવી દિશાના ઝોકને અતિમહત્ત્વ આપવાની ભૂલ પણ કરી છે. એ જીવનનાં પણ ફળ તો મળશે જ. જે માણસ જે સ્થાન ઉપર હોય એ સ્થાનને એ શોભાવે, એટલે એ ખરા અર્થમાં વીર ગણાવો ભેઈએ. પછી કદાચ એ ચાલુ હવાના શ્વાસોસ્પૃશ સાથે મેળમાં ન હોય તો એ ડોષને અતિશયતા આપવાની જરૂર નથી, આપણા જીવનભરના વિદ્યાભ્યાસગી સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવની એક વાત આજે મળી આવી. એ વળતે એ R. C. High School માં હેડમાસ્ટર હતા. વિદ્યા પ્રત્યેનો એમનો અનુરાગ તો એ વખતે પણ પ્રસિદ્ધ જ હતો. એ વળતે લોરી સાહેબ ઇન્સ્પેક્ટર હતા. ઘોડા ઉપર બેસીને અચારનવાર નિશાળોની સુલાકાત લેતા. રાજ ચલાવનારી પ્રજના પ્રતિનિધિ, એટલે દેશીલોકો ફરજ અને કાર્યશક્તિમાં કાંઈક મંદ છે એ ખ્યાલથી હંમેશાં પીડાતા. એક વખત આર. સી. હાઈસ્કૂલમાં જઈ ચડ્યા. ધ્રુવ સાહેબ એ વળતે મેટ્રિકમાં, ઘણું કરીને સંસ્કૃતના પોતાનો વિષય લઈ રહ્યા હતા. લોરી સાહેબને આવેલા ભેઈને પટાવાળો તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે એકદમ દોડ્યો ને ધ્રુવ સાહેબને એ વાતની જાણ કરી. કાંઈ જ ન હોય તેમ ધ્રુવસાહેબે પોતાનો વિષય ચલાવ્યો રાખ્યો ને

પટાવાળાને જવાની નિશાની કરી લીધી ! હરપળે હાંફળા હાંફળા હેઠમાસ્તરને લેવાની આશા રાખનારો અધિકારી કોઈ આવતું જ નથી એ જોઈને પટાવાળાને પોતાના ઘોડા પાસે જીલો રાખી મકાનમાં પેઠો. પણ ધ્રુવ સાહેબનો કલાસ તો આવતો રહ્યો.

લોરી સાહેબ પોતાની મેળે ઓફિસમાં જઈને બેઠા. થોડી વાર પછી કલાસ પૂરો થતાં જ ધ્રુવ સાહેબનો અવાજ સાંભળ્યો. ઉપરથી એમણે જોયું તો પટાવાળાને, પોતાનું કામ છોડી સાહેબના ઘોડાની તહેનાતમાં જીલ્લા રહેવા માટે ધ્રુવ સાહેબ ઠપકો આપી રહ્યા હતા : 'એમનો સાહસ સાથે હોવો જોઈએ, તમે તમારા કામ ઉપર જાઓ !'

જે કામ માણસે પોતાનું ગરબું હોય એની એક નાનામાં નાની ગણતરી પ્રવૃત્તિને પણ કેટલી ભાવનાથી રંગી શકાય એનું આ એક ઉદાહરણ છે. સમાજને વધારે ને વધારે સંસ્કારી બનાવવામાં આવી નાની નાની ક્રિયાઓનો જ અતિશય મોટો ફાળો છે એ ખ્યાલ આજના તુમારી કાર્યભારને માટે તો ચીતા શબ્દ જેવો અમોઘ ગણાવો જોઈએ.

x

વર્ષો સુધી જેમણે સરકારી તુમારી તંત્રમાં જીવન ન્યતીત કર્યું છે એવા એક લાઇએ આજે એ 'તુમારી તંત્રનો એક જરા નેટલો જ ખ્યાલ આપ્યો ત્યારે તો લાગ્યું કે સરકારો તો આવશે ને જાશે પણ તુમાર, તુમાખી ને તુમ્મતા એ ત્રણ તો ત્યાં સ્થાયી રહેવાનાં છે. એમણે એક વાત કરી. એક વખત મારી સાઈકલ ચોરાઈ ! પછી મેં શું કયું હશે, તમે શું માનો છો ? .

'જીજ્ઞ' તો શું થાય ?' મેં કહ્યું : 'તમે

ફરિયાદ તો કરી હશે !'

'ત્યારે હું તમને એક ચિખામણ આપું. એમણે પોતાનો અનુભવ કહ્યો : 'આ સરકારી રાજમાં સુખે જીવવું હોય તો કોઈ દિવસ ફરિયાદ કરતા નહિ !'

'નુકસાન થાય તો પણ ?'

'આ આખા તંત્રની એ એક રહસ્યભરેલી ખૂબી છે. આ તંત્રમાં જે ફરિયાદ કરે એ મરે, ને જે ફરિયાદ ન કરે એ સુખે ફરે, એવી રચના છે, જે તમે ફરિયાદ કરો તો શું થાય એ ખબર છે ?'

'ના' મેં કહ્યું પૂછાવ્યું.

'એક વખત એક જણાએ ફરિયાદ કરી, એની સાઈકલ ચોરાઈ છે. મળી એ ફરિયાદ નોંધાવીને ઘેરે ગયો. થોડીક જ વાર થઈ ને સિપાઈ બોલાવવા આવ્યો : 'ચાલો ભાઈ ! તમારી સાયકલ ગઈ છે નાં ?'

પેલો માણસ તો આ ઉજાગર બગૃતિ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો.

જઈ આવ્યો. સાઈકલ એની ન હતી. પછી તો કોઈકનું સાઈકલનું ટાવર આવ્યું કે સિપાઈ તુરત આને બોલાવે : 'ચાલો ભાઈ ! સાઈકલ તમારી ગઈ છે નાં ?'

અંતે શું થયું એ ખબર છે ? એને તો હંમેશાંની આ શરીર સુધારનારો કસરત મળવા માંડી. પૂરા ત્રણસો પાંસઠ દિવસના રોકડા ત્રણસો પાંસઠ ધણા ખાધા ત્યારે એના જડ શ્વાત્માને શ્વાન થયું કે આ સાઈકલ મળશે ત્યારે મારા સાઈકલ ચલાવનારા પગ ત્યાં નહિ હોય ! એટલે એણે ફરિયાદ માંડી વાળવાનું સીધું આપ્યું અને સાઈકલ

ચોથી કાઢવાનો યથા પલ્લુ આપ્યો. આતુમારી તંત્રનો મહિમા છે !

x

એક એકાંત ડુંગરના શિખર ઉપર એ સાધુ રહેતા હતા. બન્ને એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમાળ હતા. બન્ને ઇશ્વરના ભક્ત હતા.

હવે આ બન્ને સાધુ પાસે, માલ, મૂડી મિલકત જે કંઈ ગણે તેમાં એક માટીનો ઘડો હતો.

એક વખત એવું બન્યું કે બેમાંથી એકનું મન બગડ્યું. તે બીજાની પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું: “ભાઈ આપણે ઘણો વખત સાથે રહ્યા હવે આપણે જુદા પડીએ. આપણી માલમિલકતના ભાગ પાડી લઈએ.”

આ સાંભળીને બીજાનું મન ખેદ પામ્યું. તેણે કહ્યું: ‘ભાઈ! આપું સાંભળીને મને દુઃખ થાય છે. પણ આપણે જુદા પડીએ તો ભાગ પાડવા જેવું આપણી પાસે છે શું? આ એક ઘડો છે માટીનો, તેના તો કંઈ ભાગ પડશે નહિ તું એ લઈ જા.’

ત્યારે પેલાએ કહ્યું: ‘કોઈનું આપણું દાન હું લેતો નથી. મારે તો મારા હક્કનું હોય એટલું જ ભેગું. આપણે ઘડો તો ઘડો સરખે લાગે વહેંચી લઈએ.’

બીજા સાધુએ જવાબ વાળ્યો: ‘એમ કરવાથી તને કે મને કોઈને શું લાભ થાવાનો છે? આપણે ચિઠ્ઠી નાખીએ!’

‘ના ના, મારે તો માત્ર ન્યાયનું’-હોય ને મારું હોય એટલું જ લેવું છે. ન્યાયની ને હક્કની વસ્તુ એ કંઈ અકરમાતી ચિઠ્ઠી વહેંચણીને આધારે સોંપાય? એટલે આપણે ઘડાને વહેંચી લઈએ! જે એક બીજાનું હક્કનું

હોય તે!’ પેલાએ પેતાની વાત ન છોડી. આ પ્રમાણે દલીલનાં ને સમાધાનીનાં દ્વાર બંધ થઈ ગયાં, એટલે બીજાએ કહ્યું: “જ્યારે તારી આવી ઇચ્છા જ છે, તો બલે ઘડાને ભાંગીને આપણે ઠીંગણાં વહેંચી લઈએ!”

પણ પેલા સાધુ તો, બીજા સાધુની, આ સમાધાનીની વાત સાંભળીને પણ ગુસ્સે થઈ ગયો. તેણે પોતાના અંતઃકરણમાં છાનો રહેલો રોષ કાઢ્યો: ‘ત્યારે તો તું ખાયડો છે એમ કહે ને! તારે તો કોઈ રીતે લડવું જ નથી એમ લાગે છે!’

x

x

x

એક નગરમાં બે પંડિત રહેતા હતા. બન્ને મહાન, વિદ્યામાં ને તર્કમાં કોઈ કોઈનાથી ગાંજ્યા જાય નહિ. પણ એકબીજાની વચ્ચે જરાય મેળ નહિ એમના વિચારોમાં ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર. એક આસ્તિક હતો, ઇશ્વરમાં શરદા રાખતો. બીજો નાસ્તિક હતો, ઇશ્વરને માનતો નહિ એમના ઇશ્વરના અસ્તિ-નાસ્તિના કોઈ દિવસ ખૂટતા નહિ. એક વખત એવું બન્યું કે બન્ને જણા નગરમહાલયમાં મળ્યા સેંકડો માણસો એમના વાદવિવાદને સાંભળવા લેગા થયા. તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે એમનું ચર્ચણુદ ચર્ચ થયું.

કલાકોના કલાકો વીતી ગયા. પણ ઇશ્વર છે કે નથી એમાંથી એકે વાતનો નિર્ણય ન થયો. બન્ને જણા ચોંંચોળી ગાંધી ગાંધીને પોતપોતાને ઘેર સીધાવી ગયા

તે રાત્રે એક સમતકાર થયો.

ઇશ્વરને, આકાશ પાતાળ ને પૃથ્વીના દરેકે-દરેકે ઠેકાણેથી ઉભેરી નાખનારા, પેલા નાસ્તિક મંદિરમાં જઈને, ભગવાનની પાસે ગઈગઈ દે

પ્રાર્થના કરી રહ્યો હતો: “ પ્રભુ! માડું બૂત-
કાળતું જીવન મને દામા કરી દ્યો! ” અને
એ જ વખતે, ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખનારો પેલો
આસ્તિક, પાસેના જ બીજા એક મંદિરમાં,
તમામૈતમામ શાસ્ત્રનાં પાઠાંની હોળી કરી
રહ્યો હતો !

આપણી ‘યુદ્ધોત્તરની પુનર્રચના’ એ કામ
ખરી રીતે કેટલું મહાન છે એનો આપણને
પ્રયાદ જ નથી એટલે લગભગ તમામૈતમામ
માણસો એ વિષે આંકડા મૂકી મૂકીને એને
મહાન બનાવે છે. જાણે કે મોટા આંકડા
મૂકવાથી કામ ખરેખર ‘મોટું’ થઈ જાય !
પુનર્રચનાનો અર્થ ત અગત્યનો અને સાચો-
મહાન પ્રશ્ન વ્યક્તિએ વ્યક્તિને પહોંચી
જવાનો છે. એ રીતે શક્ય બનશે ? આ વસ્તુનો
નાનારી ધારણે નહિ પણ ખરેખરી ગંભીરતાથી
કેટલા જોછા માણસોએ વિચાર કર્યો હશે ?
એક ગરીબ કુટુંબ હતું. એના ધર્મી બન્ધુની
સાવરણી કરીને વેચવાનો. ઘર નાતું અને
માણસો અંદર ખદબદે બપોરે તો અમદાવાદની
લયકર ગરમીમાં એ કુટુંબ એટલી નાની
જગ્યામાં પોતાનો સમાન રી રીતે કરી ચકતું
હશે એ એક મોટો કાયડો ગણાય. એકાદ
જણ સૂએ, એક બે બેસે, બે ચાર કામ કરે
ત્યારે માંડ માંડ રહી શકાય. બપોરને વખતે
સૂવાના વારા નીકળે. પણ તાનકડી મહુલીના
બહારના જોટલા ઉપર એક નાતું સરખું ઝાડ
હતું. એ ઝાડ એ કુટુંબનું હિમાલય જેવું
કંઠીનું ગથક હતું. ત્યારે જુઓ ત્યારે એની
ઓઘમાં કેઈ બે ચાર જણાં બેઠાં જ હોય !

એવામાં મ્યુનિસિપાલિટીએ રસ્તો સુધાર્યો.
એ સુધારામાં પેલું ઝાડ આવી જાય. જોટલો

જરાક જ રહે. મહુલી માત્ર ગયી જાય.

હવે ? હવે શું થાય ? કુટુંબની સભા મેળવી
સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે ગમે તેમ થાય પણ
ઝાડ તો રહેલું જ બોધ્યે.

કંટે પોરે ફેરવવામાં આવે તો ઝાડનાં
મૂળને બાળવામાં વધારે ફાવટ મળે.

સાંજે હું ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે તો આ
વૃક્ષ ફેરવવાથી ટકશે કે મરશે એની ચિંતામાં
સી હતાં. કુટુંબમાં કેઈ માંડ હોય તેમ ઘેરા
જમીને ઝાડની આસપાસ બેઠાં હતાં.

બીજે દિવસે સવારે નીકળ્યો ત્યારે વૃક્ષ
ફેરવાઈ ગયું હતું. જરાક જેટલો જોટલો
બચ્યો હતો ત્યાં રોપાઈ ગયું હતું. આંખ પડીને
કરમાતું જતું હતું, પણ પરનાં સી એની
સરવારમાં પડી ગયાં હતાં.

એક મહિના પછી એ વૃક્ષની જગ્યા જરા
પુનર્જીવન પામતી ડાળીની પાંદડાવિહારી છાયા
નાથે બેસીને ઘરના મુખ્ય ગાણસ બીડી ખોતો
ખોતો ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરવતો હતો. એ
દષ્ટિમાં વૃક્ષ આંગણે રહી ગયાનો જોડા સંતોષ
હતો !

એક જાણીઆશોખીન અમદાવાદી શ્રીમંતને
‘ગેરેજ’ કરવાની હતી.

પોતે વૃક્ષ કાપવામાં પાપ માનતા. પણ
બન્યું એવું કે ગેરેજ કરવાની જગ્યામાં એક
ઝાડ હતું. એ ઝાડને કાપ્યા વિના ગેરેજનો
ઘાટ ભિતરે તેવો ન હતો.

એમણે કોન્ટ્રાક્ટરને બોલાવ્યો. યુધિષ્ઠિરના
નરે વા કુંજરો વા ની પેઠે વાત થર કરી.
ગેરેજ આંહીં કરવું છે એમ કહ્યું.

‘પણ તો આ ઝાડ કાપવું પડે !’

‘ઝાડ કાપવું’ એમ બોલવામાં થેકને વાંધા હતો. કોન્ટ્રાક્ટર ભલે ઝાડ કાપે પણ પોતાના હુકમથી એમ થયું છે એ થવું ન જોઈએ.

‘તે હું ન જાણું’ થેકે જવાબ વાળ્યો :

‘મારે તો આંહી’ ગેરજ જોઈએ’

‘સુનીમ પડએ હતો એણે કોન્ટ્રાક્ટરના કાન કરહ્યા : ‘અરે ! ઝાંડાભાઈ થેકે તને મોંએથી કોઈ દિવસ કહેવાના છે કે ઝાડ કાપજો. એવું પાપ થેકે વહોરશે ? તું તારે, તારે જેમ થાતું હોય એમ કર ને !’

કોન્ટ્રાક્ટરે સમજી ગયો. ‘ભલે સાહેબ ! થઈ બધ. પછી શું ?’

‘પણ આ જ જગ્યાએ !’

‘એ જ જગ્યાએ !’

‘જે તમને આમ કે આમ ન થાય !’

‘ના, ન થાય !’

થોડા વખત પછી ત્યાં ગેરજ થઈ ગયું. ઝાડના સૂકાં લાકડાં પણ દેખાતાં બંધ થઈ ગયાં.

× × ×
ઓખાને ઉજમ નહિ, બરડો ધોખો ધરે
ગરવો પૂછે હીલી ગરને, મૂળ માણેક કેમ મરે ?

આ હુકામાં મૂળ માણેકના આખા કાર્ય-પ્રદેશને સાંકળી લીધા હશે કે લગભગ તમામ સોરઠના થોકને વ્યક્ત કરવા માટે એ મૂક્યો હશે ?

હોહો અગ્યાસીઓ માટે એ એક કૈયડા સમાન વસ્તુ છે. ‘કેમ મરે ?’ એટલે શી રીતે મરે એમ તો ન હોય, ‘થા માટે મરે,’ એમ હોય. અને એ વસ્તુને મૂળ માણેકના મૃત્યુ સાથે સંબંધ હોય. મૂળ માણેકની મરણપટનાનું રહસ્ય એમાં છુપાયું હશે ?

લશ્કરી ભરતી

સાંતિકાળના પહેલા વર્ષે દરમિયાન સંરક્ષણ માટે બ્રિટન ૬૦ કરોડ પાઉન્ડનો ખર્ચ કરવાનું છે.

સાંતિકાળ દરમિયાન પણ ક્ષત્રિયાત લશ્કરી ભરતી માત્ર રાખવાના કાયદા અંગે એ દેશમાં ભારે ઉદાપોદ જાણ્યો છે.

લડાઈ પહેલાનાં પાંચ વર્ષે દરમિયાન બ્રિટન સરેરાશ ૪,૨૦,૦૦૦ થી ૪,૭૦,૦૦૦ નું લશ્કર રાખતુ હતું. ૧૯૪૬ના ડિસેમ્બરની આખર તારીખે એ આંકડો ૧૪,૨૦,૦૦૦ ઉપર ડનો. એમાંથી ૨,૪૬,૦૦૦ તેા જર્મની, આસ્ટ્રીયા, ગ્રીસ, હાઈલી, ઇતર આફ્રિકા અને જાપાનમાં ફળે જાવવાનું કાર્ય જતાવે છે.

મે માસનું રેશન

૧૯૪૭ના મે મહિના દરમિયાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાંથી દિલ્હીમાં ૮૧૦૦ ટન જુદાં જુદાં અનાજ અને લોઢ મોકલારો.

ચા

દરના પાસંગ ઠાકાર, એ એક પાનાજમાં મૂળિયાવાળી વ્યક્તિ હતી. એને જે કેળવણી મળી હતી, એ પ્રમાણે એ સંજ્ઞન વ્યક્તિ પાઠવી નોંધતી હતી. પરંતુ પૂર્વજન્મના કાર્ષ વારસાઈના ગુણ-કર્મે કે રાજ-રજવાડાના લોહીરૂપ ઘર્ષ મળેલા સ્વભાવને પ્રતાપે, જન્મથી માંડીને એકવીસ વર્ષ સુધીના રાજબાના સંસ્કારોને પાસંગે લજ્જા હતા.

નખમાં ય રોગ નહિ એવાં પાસંગનીં મા અને બાપ, એના જન્મની સાથે એક મહિનામાં જ ચાલ્યાં ગયાં. સાતવાસાનો મૂકી મા સુવાવડમાં વિદાય થઈ. ઠકરાણી ઉપર ઠાકરોનો પ્રેમ અનહદ હતો એમ કહેવાતું. એને એ આશાતના માયાં ઠાકાર પછુ પત્નીના મરણ પછી બાવીસમે દિવસે આસતા ગયા.

લોકોના માનસે પુત્રના અક્ષર્માં પગલાંનું એવું બીજથ વાતાવરણુ જીલું કયું હતું કે, રાજબા જેવી ભક્તિપરાયણ અને મજબૂત છાતીની ઓ જ પુત્ર ને પુત્રવધૂને કારમે ધા ઝીંચી શકે. અને એથી વ બીજથ નરકપાતના સિવાય બીજી ઉપમા ન આપી શકાય તેવા ધા રાજબાએ પતિ તરફથી 'હરિ' હરિ' ના નામ રટણ કરીને ઝીલ્યા હતા.

છતાં ગઈસાક એવો પતિ જતાં ય રાજબાને ધા તો થયો જ હતો. અને એ ધા એક વરસમાં એવું શરીર નેતાં ચોખ્ખો દેખાતો હતો. અને બીજે વરસે સામટા બે-છવશેણ ધા પડયા. પિરતાલીસ વર્ષે ધરની સર્વ જવાબદારી આવી પડી. ને તેથી ય મોટી મૂંઝવણ નાના દાદુનું, જેને લોકેઃએ તો, એકીઅવાળે અક્ષર્માં જ ગણી કાઢ્યો હતો, છવના જેખમે જતન કરવાનું હતું. એ તમે તેવાં પગલાંનો હોપ પરંતુ એના વડે જ એ ધર ઉઘાડું રહેવાનું હતું. એ જાણ તો રાજબાને હતે આયુષ્યે આપવાત કરવો પડે.

હરિ ! હરિ ! તું નામ મરણ કરતાં રાજબાએ દુઃખને અજાણ કરી, માથે આવી પડેલું એક માત્ર કૃતબ્ધ—દાદુને ઉછરવામાં મન પરાવી દીધું.

અને છ મહિનાની અંદર તો એ ડેલીના રંગ જ

બદલાઈ ગયાં. કામ કરનારી બે બાઈ, એક પુરુષ ને દિસાજ રાખનાર એક મહેતા સિવાયનાં આઠ માથુએ રજા આપી. સાત હજારની વાર્ષિક આવકવાળી આ બે મામની કકરાત ઉપર રાજબાએ ન્યારે જાણ્યું કે ડાહ્યા હજાર રૂપિયા રેલું હતું, ત્યારે એક વખત તો એમને અમૂંઝણ થઈ. પરંતુ તે રાત્રે જ એમણે વ્યવસ્થાનાં પાનાં ગોઠવી દીધાં.

નવમે મહિને સાત વર્ષનો જૂનો મહેતા વિદાય થયો. ધર ચલાવવાના ખર્ચમાં નહિ નહિ તો રપથી રૂપ ટકા એના કમિસનના જ ચડી જતા. એને ખિયારાને શી ખખર કે જે હુમ્મયારી પુરુષોના વખતે ચાલતી તે એક રાંડીરાંડ ઓના હાથે પકડાઈ જશે ?

છેલ્લાં દસ વર્ષથી ગામડી નિશાળ ચલાવતા રઘુનાથ પંડ્યાને રાજબાએ કારભારી નીમ્યા. ગામડી નિશાળમા એમને બહુ બહુ તો દસ રૂપિયા પરચડતા. રાજબાએ એમના ધરનું સીધુંપાણી પૂરું પાડવા ઉપરાંત પગચીસ રૂપિયાને મહિનો બાંધી આપ્યો.

છતાં રઘુનાથ પંડ્યા માનતા ન હતા ! એમનો છવ કચવાતો હતો. એને ઓળખતી રાજબાએ તરત જ મનની વાત જાણી લઈ પંડ્યાને નિર્ભય કપડે : 'પંડ્યા મા'રાજ ! આ ધર પહેલાં હતું એવું જ મારે રાખવું હોત તો હું તમને ના બોલાવત.' પછુ મારે, ઓળામાં સુવાડેલા પોત્રને બતાવતાં એમણે કહ્યું : 'આ દાદુને કાલ્કર્મા ખરડાવા દેવો નથી. તમારા સંસ્કાર અને હરિની કૃપા હશે તો મારા મનોરથ પૂરા થશે. ને હું પંડ્યા મા'રાજ ! તમને ખાતરી આપું છું કે તમારા બ્રાહ્મણનો દેહ જેનો ઓળાયો પડતાં અપવિત્ર થાય એવું કોઈ કામ આ ધરમાં નહિ થાય.'

રઘુનાથ મંડ્યાથી હવેના કહેવાય એમ રહ્યું નહિ. છતાં એમણે એક વૃત્તિદષ મૂક્યો કે, પોતે ડેલીની નેડે કારભારી માટે બાંધેલા ધરમાં રહેવા ન આવે અને ગામમાં પોતે નર્મ રહે છે ત્યાં જ રહે તો !

રાજબા આ વખતે કઈ ન બોલ્યાં, ફક્ત એમના

સમગ્ર મોં ઉપર કરુણતા છવાઈ ગઈ.

પંડયાથી એ યુગ્મ એયું ન ગયું. એણે તરત પોતાનો બોલ ખેંચી લેતાં કહ્યું: 'રાજ્યા! મારા ઉપર ખોટું લાગ્યું! આ તો રહેજ, બાકી તમારો આગ્રહ હોય તો મને અહીં રહેવા આવવામાં વાંધો નથી.'

પંડયાએ મૂળ મોંઘેણ રસીકારી છતાં રાજ્યાના મોં ઉપર કરુણતા દૂર ન થઈ. બેઠપૂણું રસ્તે એમણે જવાગ આપ્યો: 'પંડયા મા'રાજ! તમારા ઉપર શી રીતે ખોટું લગાડું! આ કેવીનાં કાળાં કર્મ એવાં છે કે તમે શું, પણ કોઈ સીધા માણસ એના હાથે ભોગે રહેવા પ્રુથી ન હોય.' એ દુઃખના કડવા ધૂંટકાથી મોં કટાણું કરી રાજ્યા આગળ બોલ્યા: 'હું સ્વાર્થો ચર્મ, મારા હાથના સંસ્કાર ખાટે લખેને અહીં રાખવા ઇચ્છું, પણ તમને ય તમારો છાકરાના સંસ્કાર ભોવા રહ્યા ને. પંડયા મા'રાજ! પ્રુથીથી તમે અહીં રવા બગર કારભારું કરો, મારે અંતરે હાંઠામાં એક વખત તમારો પગ પડશે તો ય હું અહોભાગ્ય માનીશ.' રાજ્યાએ પાલવ વડે આંખ લૂછી.

ગૃહગદ ચર્મજતાં રમુનાય પંડયાએ કહ્યું: 'રાજ્યા! હું તો એક પામર છું છું. મારામાં નથી કંઈ એટલું ખોટું બહુતર, કારભારું કરવાની આવડત કે મોટા સંસ્કાર. ફક્ત બે થી ભગવાનનું નામ લેવું, સીધે રસ્તે જવું આવવું, અને તો કોઈના છેડા ઝાલી છૂટવો, નહિ તો કોઈના જુરામાં રાજ ન ચડ્યે એટલે ચંપુ! ચંબુ! ને એટલો સંસ્કાર છેકરોને જિતે કે ગંગા નાહ્યા.' રહેજ અટકીને પંડયા બોલ્યા: તમારા જેવાની સોળત બેરો છાકરોને આ ગામમાં બીજો ક્યાંથી મળવાની હતી? પરંતુ આ તો કંકરાત રહી એટલે જુદી જુદી જાતના માણસો આવે ગય...'

'ના, ના, મારો તમને, પંડયા મા'રાજ એવો આગ્રહ જ નથી. બાકી રાજ્યાના હાથમાં તંત્ર હતી ત્યાં સુધી આ ધર છે—કંકરાત નયો, એની ખાતરી રાખજો.'

આ વાતને બીજે જ દિવસે રમુનાય પંડયા કેવીની બેઠેના કારભારીના ધરમાં રહેવા આવ્યા.

અને એક વરસમાં કેવી, કેવી જ ન રહી!

એવીસે ય કલાક ને કેવીમાં દારૂનો ખાટલોએ પડી રહેતી, તે કેવીમાંથી એક વખત દવાની શીશીઓ સુદનિ રવાના કરી. જ્યાં નદીની તાજાં બાજુ વપારાયા વચર એક દાંડો ય ખાલી ન જતો, ત્યાં વરસ ચયું છતાં એક વખતે ય મોંસાદારનું નામ પથ્થુ ઉચ્ચારાયું ન હતું. દોડાતી નિંદા કરતો એકો કાપરો કેવીએ હાથણું કરવા ઉઠ્યો ભોગે પથો હતો તે. રાજ રાજ થોડે ચડીને દારૂ ને નપાક ખાવા જ બિસરાતા મહેમતો ગયા તે સામું ભેતા ન હતા.

ને ધોડાના તમેલામાં ચાર ધોડા બંધાતા, ત્યાં એક થોડો રહી, ખાડીની જગ્યામાં ત્રણ ગણો બંધાઈ હતી જ્યાં ચાર ભોસો બંધાતી ત્યાં, એ વિદાય ચર્મ જતાં ચાર બગદ બંધાતા હતા. દારૂ લાવવા અને ખોટું ખાવા-પકાવવા પાંચ પુરુષો નાસનાસ કરતા ત્યાં પાંચ દામીઓ સીપમાં દોડદોડ કરતા. ગામ નજીકની જમીનના રપ, રપ વીધાના બે હુકકા ને સારા હતા ત્યાં ધૈર, ભંતે ભેતી ચર ચર્મ હતી.

ને ખાધ નોકરો પહેલાં મોટી રાત સુધી ખોટી સરભરામાં યાકીને સવારમાં જાગતાં, તે દવે વહેલાં બીંને દરોજ વસોણનાં નેતરાં ખેંચી તાજગી અનુભવતાં. પહેલાં ને કેવીએ દાંડો ભોગે ને અરીશી; બસની અને મોહાડું ટોળું જામતું ત્યાં, ધૈર હાથ લેવા દોણી લઇને આવતાં. અને સવારના એ પ્રથમુમા પ્રવાતમાં નરી તાજાં હાથ જ મળતી એમ નહિ, પરંતુ રાજ્યાનો વહાલભર્યો હાથ દરેક ઉપર ફરતો હોવ, તેમ મીઠી વાણીના અમૃતધૂંટકા મળતા.

ખાટો દાળીને રાજ્યા પોતે જ હાથ આપતાં. અને હાથ લેવા આવનાર દરેકદરેક બંધિની બખર રખાતી.

કોઈ મોડું ચતું તો તેનું કારણ પુછાતું, મોં પોછું જણાતું તો તે અંગે પુછાતું, પગ દીલા પડતા તો લે અંગે પુછાતું થતી અને કે.ક. ગેરદાજર રહ્યું હોય તો તે વિષે બીજે 'દિવસે દાગરી વખતે તેની લપાસ થતી.

અને તે બધાનાં કારણે નિવારવા રાજબાધો થાય તેટલું કરતાં. રઘુનાથ પંડ્યા વૈદ્ય બહુતા હતા એટલે દવા ડોકીએથી ચોવીસે ય કલાક મળતી. માંઘના બાવાબાવ માટે પાપડ, સારેવડું, અથાણું, કઢી, દાળ, જે કંઈ જોઈતું કરતું તે રાજબાધી ડોકીએથી મળે જ. ગરીબગરબાને પહેરવાનું વસ્ત્ર ન હોય તો તે, કોઈને દાણા ખૂટ્યા કપો હોય તો તે, અને કોઈને સાબુથી એવી સાબી એપટી આવી હોય તો પૈસાની મદદ પણ થતી.

ડોકી તો પહેલાં ય ગૂંછ રહેતી હતી અને આજે ય ગૂંજતી હતી. પરંતુ પ્રથમનો ગૂંજવ લમરીઓનો હતો, ત્યારે આ બીજો ગૂંજવ મધમાખીઓનો હતો.

એટલે ગરીબગરબાં ને સીધાંસાઢાં માણસ રાજબાધા ગુચ્છ ત્રાતામાં બાધી રાખતાં ન હતાં. ત્યારે લમરીઓ જેવો ઉપદ્રવી વર્ગ, એમને કંબ મારે જતો હતો..

લોક કુળ જોતા હશે તે અમરતા ! બાપજોતરે ય કકરાતી લોકી હોય ત્યારે રાજસાહી વૈઘવ સજે ને રાજબા કાઈ કોઠારની નહિ, પરંતુ સામાન્ય જમીનદાર સાખાપની દોકરી હતી. અને એના સાદા સીધા સરકાર પ્રમાણે એણે જે કકરાતી જીવન બોજવું હતું, તેથી એ તાસી ગઇ હતી કે લખચોરાસીના એકે ય અવતારમાં એ નિંદગી, એ ન મારે એટલી સચથી એતું સમગ્ર હૈયું બરાઈ ગયું હતું. અને તેથી જ એણે એના ઉપર ધરતી જવાબદારી આવતાં, કકરાતને ધરમાં ફેરવી નાખ્યું હતું. વળી કકરાતને જમીનની માલકી સિવાય બીજા કોઇ રાજના હક્ક, અધિકાર હતા નહિ, એટલે પ્રજાની રાજપટ્ટપટમાં એને પાડવાની પંચાત પણ ન હતી.

આમ હાલુ દસ વર્ષનો થયો એટલા રાજબાધા વહીવટમાં ૩૫ હજારનું જેવું બાજ કાચે પતી ગયું. ઉપનન્ સાત હજાર હતી તે બેતી વધતાં નવ હજાર થઈ. અને વીસ હજાર રૂપિયાની શેઠ મિલકત વધી તે નશી.

પરંતુ નાના હાલુમાં બમરીઓના વર્ગે એના

વિવરું સિંચન કરતું યજ કરી દીધું હતું. કોઠાર મેને કહેવાય, એનું જીવન જેવું હોયું જોઈએ, સાદાથી શી હોય, કેવી રહેણીકરણી અને ખાનપાન હોય; આમ વિવિધ કુસરકારનાં બીજ અને તેના ઉછેર તરીકે એના અટકાને અનુભવ ખાનગીમાં અપાતો.

અને આમ હાલુ પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે એને એક વાત તો ખૂંચવી જ લાગી કે રઘુનાથ પંડ્યા એને આકબીલી હતા. પંડ્યા પણ એવા અબૂધ ન હતા કે બહારનું વાતાવરણ ન જાણે. રાજબા સાથે એ બંને વાતચીત થતી. રાજબા હજી એ તો છોકરમત છે કહી એક બાજુ જવાબ વાળતાં, અને બીજા બાજુ હાલુ ઉપર અંકુશ વધારતા. પરંતુ એનું પરિણામ એ જ આવતું કે આધાતનો પ્રત્યાધાત એટલા જ જોરથી રતો.

રઘુનાથના મનની મનમાં જ રહી ગઈ. હાલુને એમણે એક આદર્શ કોઠાર બનાવવા ધાણી હતો, પરંતુ અંતિમ ત્રણ બહુતા બહાર વધે એણે પૂરાં કર્યાં. અને એ છેલ્લાં ત્રણ વરસ, એ તાલુકદારી બોર્ડિંગમાં રહી, તેમાં તો રઘુનાથ પંડ્યાનાં અને રાજબાનાં બધાં વર્ષો છૂટી પડ્યાં. જે જે દરણો રાજબા ડોકીમાં ફરકતા દેવા નહોતાં માગતાં એમાંનું એકે ય હાલુએ અપનાવ્યા વગર બાકી ન રાખ્યું.

બહાર વર્ષ પૂરાં થઈ હાલુ સગીર મટી પુખ્ત ઉમરનો થયો એટલે રઘુનાથે આગમર છૂટા થઇ જવામાં કહાપણ માન્યું. પરંતુ રાજબાએ હાલુને પરણાવતા સુધી શેઠાવાનું કહ્યું.

કન્યાનાં એ ત્રણ માર્ગ આગ્યાં હતાં, એટલે એમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હતી. ત્રણે જ જગ્યાએ રઘુનાથ જઇ આવ્યાને ધર અને કન્યા જોઈ આગ્યા હતા.

આદરના કરતાં જરા મોટા કોઠારની એક રૂપાળી કન્યા હતી. પહેરાદણી સારી મળે તેવી હતી. બીજા બે કન્યાઓ જમીનદાર રજપૂતોની હતી. તેમાંની એક કન્યા રઘુનાથને પસંદ ન હતી. અને બાકીની ત્રીજી, જરા પહેલી કરતાં રૂપમાં બોળી

હતી પરંતુ રાજ્યાના ધરમાં એ વધુ ચોખ્ખા હતી એમ રહુનાથે અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

‘પરંતુ ઠાકોરની કન્યા ન લેવાય એવી મૂર્ખાઈ સગાઓ અને પિતૃર્ષિઓ ચાલવા દે તેમ ન હતું. દાદુનું વલણ પણ એ તરફ હતું. એટલે રાજ્યા અને રહુનાથે પોતાનો વિચાર પડતો મૂનો લઈ જ નહોતો કર્યું.’

લગ્નના બે દિવસ બાકી હતા. સગાસાગવાથી ડેલી ઊભારાઈ ગઇ હતી. રહુનાથની દાદુની સાથે રમેલી દીકરી લક્ષ્મી પણ લાઈ પરચુતો હોય તેટલા ઉમંગે પિયર આવી હતી. આ પ્રસંગ પ્રત્યે આ ડેલી સાથેનું અનન્ય પૂરું યતું હતું એમ માની ઉલ્લેસા એ અવસરને દીપાવના રહુનાથના પગ ભેરથી ઉપડતા હતા. પરંતુ લક્ષ્મી આશચર્ય સતે જ એના પગ કાઢીને કાપી નાખ્યા હોય તેમ એ અપંગ થઇ ગયો.

લક્ષ્મી માની આમળ આવણનાં વાદળ વરસતાં હોય તેમ આંધુ સારતો હતો. એનું ‘હૂકું’ માતું ન હતું. આસ ઉપર આંધની વરસે અને એનું સૌંદર્ય જગજગે તેમ લક્ષ્મીના મોંનું સૌંદર્ય આંધુથી થોવાઈ થોવાઈ દીવાનાં જાંબાં પ્રકાશમાં ધરને અનવાળી રહ્યું હતું.

છેલ્લાં ત્રણ વરસથી એ અહીં મંદિરને માસથી વધારે વખત લાગલાગટ રહી ન હતી તેથી દાદુના પરિવર્તનની એને ખબર ન હતી. પીકી ચડી ગયા પછી, ડેલીમાંથી બધાં ભેરાં વિખરાયાં ત્યારે વદાલસોથી બહેનને લાવ વ્યક્ત કરવા, થેર આરતી આવતી એ દાદુના એરડે ડોકિયું કરી બેઠી.

‘કેમ વરરાજા, વહુનું મોંમાં પાણી આવે છે એટલે જાંબ નથી આવતી ને ?’

રાજ્યા ડેલીના પાછલા ભાગમાં નોકરીને સવારના કામની ચૂસના આપતાં હતી. આવેલા પુરુષ મહેમાનો બિંધતા કે જાળતા, રોતરોવાના સવાની જગ્યાએ હતા. ભેરાં બધાં પાછલા ભાગમાં સૂતાં હતાં. ડેલીમાં બહાર નીકળનાં નીચે દાદુને બોલોડો હતો.

લક્ષ્મીએ ચોરસમાં પગ મૂક્યો ત્યારે ત્યાં કાઈ ન હતું. રાતના અગિયાર લગભગ વાગવા આવ્યા હતા. ઝીણા દીવાનું તેજ એના મોં ઉપર પડી ડાહ્યા ચિત્રની જેમ આકર્ષણ જમાવતું હતું.

લક્ષ્મી બોલતાં બોલતાં હસી રહી. એના માલે મલ પડ્યા. દાદુએ, કોયુ જાણે શું વિચાર્યું હોય તેમ એના જવાબમાં બોલ્યાં થતાં લક્ષ્મીનું કંકડું ઝાંડું !

લક્ષ્મી ચીસ નાખતાં લક્ષ્મીએ કંકડું છોડાવી દોટ દીધી. લક્ષ્મીને જિંદગીમાં એવા લખનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો, એટલે એની ચીસ પણ એણે પાડી ન હતી. રેરેનું એન્જન, રસ્તામાં કાંઈને વચ્ચે બેસેલું ભેતાં, જેમ તીણી ચીસ નાખે તેવી લક્ષ્મીની ચીસનો ડેલીમાં પડ્યો પડ્યો. રાજ્યાએ પણ એ સાંભળ્યો. પણ એ અવાજ કાંઈથી ઓળખાયો નહિ.

પરંતુ બીજે દિવસે રહુનાથના પગ ઉપરથી રાજ્યાની ટાંકાને ખાતરી થઇ કે થોતે ગયુંવરો કરી હતી એ જ અવાજ એ હોવો જોઈએ. લક્ષ્મીના સપ-રમે દાંડે એ વાત ઉચ્ચારવી રાજ્યાને ઠીક ન લાગી. છતાં પોતાના લક્ષ્મીના રસ એના હૃદયમાંથી બહી ગયો હતો.

લક્ષ્મી ત્રણ દિવસ પછી રહુનાથ જન સાથે પાછો આવ્યો ત્યારે જાણે એ પહેલાંનો રહુનાથ જ ન હોય તેમ એના મોં ઉપર જડું રસ જ ન હતું.

જાણ્યાએ એને એકાંતમાં બોલાવી પૂછ્યું : ‘પંડ્યા મા’રાજા ! લક્ષ્મીએ તે રાત્રે કેમ એનો ચીસ નાખી હતી ?’

જે વાત રાજ્યાને કાને જવા દીધાં વગર, રહુનાથ મૂક્યું, આ ડેલી છોડવા માગતો હતો તે આમ એકાએક એમને મોઢો જ સાંભળતાં એ આટલે વરસે રહી પડ્યો.

એણે કહ્યું : ‘કશું ય નહોતું, આ ! સાતમાં ન સમજે, એવા મૂર્ખ માણસને લગવાનું હવેટ કશું ન મારે તો શું કરે ? ત્રણ વરસથી માતું અંતર કહેતું હતું કે તારું અલગજાણી હવે અહીં પૂરું થયું છે. પરંતુ એને ન ગણકારી દું રહ્યો. છેલ્લાં ૭ મંદિરનાથો

તો મારે કંઈ દિશાએ રહેવું નહોતું જોઈતું. પરંતુ છતાં રહી. અગત્યને જણ્યું કે આ ધરખ રહેવું જ માગે છે. અને જાણે જોઈ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો હોય તેમ રમુનાથ બોલ્યો: 'મારા વડાસો હવે મારી એટલી ચિંતા રાખે છે ત્યાં સુધી પ્રવચ પરવાયું નથી. કહ્યું મારીને દીનાનાથે સાનકેકાએ આજી ત્યાં સુધી જવવા જેવું રહ્યું છે. બીક કોક દિવસ.....'

રમુનાથનું મનું અગ્રાધ ગયું. એનું ફસકું ગળામાં ન સમાયું.

સ્વાભાવિક રીતે રાજબાબી રાજા વગર ન રહેવાયું. એટલે સ્વસ્થ થતાં રમુનાથ બોલ્યો: 'રડો ના બા! એ તો મારા બાલ્યુનો જીવ રહેા એટલે રડી જવાય છે. માફી દીનાનાથે લાજ રાખી છે એટલે...'

'પણ શું થયું એ તો મને કહો, પંડ્યા માંરાજા!'

'નહિ જાણો તો નહિ ચાલે!'

રાજબા કંઈ બોલ્યા વગર ઝાચિંતા કરી રહ્યાં.

'બા! રાજબા!' કરતો રમુનાથ શું બોલતું તે ન સંજવાથી વિવશ થઈ ગયો.

રાજબાએ ફસકું ભરતાં કહ્યું: 'આ શું બોલો છો, પંડ્યા માંરાજા! જાકમી તમારી દીકરી તે મારી નહિ! એણે મારા ધરમાં ચીસ નાખીને એ હું ન જાણું!'

રમુનાથ પાસે હવે કંઈ રહીશ ન રહી. એ બોલતાં અચકાતો હતો એટલે: 'હાકુ.....' કહીને રહી ગયો.

'એ તો હું જાણી ગઈ છું, પંડ્યા માંરાજા!' રાજબાએ અનુમાન કર્યું તે જણાવતાં કહ્યું: 'પણ એણે એને.....' આગળ બોલતાં રાજબાની જીભ ન ચાલી.

પ્રસંગ બંધ્યો હતો તે રમુનાથે કહી સંબળાવ્યો. અઠાર વર્ષ પહેલાં આ ઉલીમ્મ રહેવા ન આવવાની રમુનાથની આનાકાંતી રાજબાની દષ્ટિ આગળ ખરી થઈ. બાલ્યુની દીકરી, પોતાને ઘેર બીજીને મોટી ધણેલી, પોતાની દાજરીમાં પોતાના દીકરાએ...રાજબાની આંખે અંધારા આવ્યાં. એ આગળ કંઈ બોલ્યા વગર બીડી ગયાં.

જરાજર ઓગણીસ વર્ષની ઉલીનો સેવા પરી કરી રમુનાથ પોતાની ધરવખરી સાથે, ઉલીએથી જ નહિ પરંતુ મામમાંથી વિદાય લેતા હતા.

એમના બે દીકરા યદેશમાં નોકરી કરતા હતા એટલે ત્રણ ચાર વર્ષથી તેઓ મામાપને ત્યાં આવી રહેવા આમદ કરતા હતા. એટલે રમુનાથ દીકરાઓ પાસે જતો હતો.

ધરવખરી જેમ જેમ બંધાવા લાગી તેમ તેમ, ઓગણીસ વર્ષ પહેલાં આ ઘેર આવતાં જ વસ્તુઓ પોતાની દલી તેટલી રહેવા હજી બાકીની ઉલીએ રચના થવા લાગી.

રમુનાથની વિદાય રાજબાના અંતરને કેટલો કારમી થઈ પડી હતી તે તો એ જ જાણતાં હતાં, પરંતુ ભ્યારએ ધરની મોટા ભાગની વખરી પોતાની ઉલીએ અપાટાખંધ હસવાવા માંડી. ત્યારે, ધા નાખતાં એ રમુનાથ પાસે દોડી ગયાં.

અને એના આંગણ આગળ, એ જદ રજપૂતાલી દરમો થઈ ફસાઈ પડ્યાં. ચીસ પાડી બીડી: 'પંડ્યા માંરાજા! મારા પર આ શો અત્યાચાર માંડ્યો છે?'

રમુનાથે સ્વસ્થ ભાવે કહ્યું: 'બા! રાજબા! એમાં અત્યાચાર શી રીતે? તમારી ચાકરી કરી ત્યાં સુધી તમારી બીજાવા વાપરી, હવે હું છટો થતો હોઉં ત્યારે એ તમને પાછી સોંપી જોઈએ ને?'

રાજબા રમુનાથના બંધાયેલા સરસામાન સામે ફાટી આંખે જોઈ રહ્યાં! ઓગણીસ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી એક સાંજસી સરખી પજી એ બાલ્યુની નજરમાંથી બહાર ન હતી!

રાજબાએ ફસાઈને દૈરે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: 'પંડ્યા માંરાજા! જરા મારા સામું જુઓ જોઈ! ઓગણીસ વર્ષની ચાકરી પછી મારા ધરની એક સાંજસી સરખી પજી તમને બહારમાં ન મળવી જોઈએ, એમ તમે માની હોવો ને?'

'અરે! મારાં બોળાં બા!' રમુનાથે એવા જ સામે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: 'ખરેકો, મેં કંઈ એણે મેળવ્યો છે કે ધરની વખરી જેવી નાની બીજાં

લાલચ રાખું ?

‘ખલો! હા! હા! તમારી સેવાનો પૂરેપૂરો ખર્ચો મળ્યો છે.’ અને લક્ષ્મીના પ્રસંગ અંગે ઇસારત કરતાં રાજબાએ કહ્યું: ‘અને થોડો બાકી રહી જતો હતો તે છેવટ જતાં જતાં આપી દીધો.’

રઘુનાથ બોલ્યો: ‘તમે બા! અમરતાં જોણું લાવો છો. મારા જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણને ઓગણીસ વર્ષમાં આ ડેલીએથી જે મળ્યું છે તે બે પેઢીમાં પણ બીજેથી ન મળે. આજે જેમને આચરે ઘરેમાં પડવા ભલું છે તે બે દીકરા આ ડેલીએ ન હોત તો, મરીમ મહેતાજીના દીકરા વળી કોલેજમાં બચાવવાના કંપાથી હોત !’ લક્ષ્મીના નામનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં રહી જઈ એ બોલ્યો: ‘દીકરીનું લગ્ન આખી નાતમાં નથી થયું તેવું ઉજવાયું, તે આ ડેલીના પરતાપ નહિ, તો હું આ ગરીબ બ્રાહ્મણની વિચારત !’

રાજબાએ કહ્યું: ‘એ ખબર મારે નથી સાંભળવું. એ તો સ્વપ્નના પ્રપચની વાત છે. પરંતુ ધર્મની વાત કરતાં તમે, એક વાતનો પ્રસાસો કરો કે બ્રાહ્મણને, તેમ દક્ષિણા પેટે કરતાં જુદા રૂપે, સેવા પેટે દીધેલી વસ્તુ પાછી સંભરનારને એ પાપનિવારણ માટે સી વિધિ કરવી પડે છે !’

રઘુનાથ કંઈ ન બોલ્યો.

રાજબાએ ઉપરથી બીજી આજ્ઞા માર્યો: ‘તે એ પાપનિવારણની વિધિ ભેગી ભેગી કહી નાખો કે બ્રાહ્મણનું સર્વ તૂટી ભેડું હોય તો એનું નિવારણ કાઢી ?’

રઘુનાથ આ વખતે ફક્ત ઢર્યો.

રાજબાએ મૂળ સ્વભાવ ઉપર આવતાં કહ્યું: ‘ત્યારે જરા પગલું ભરતા પહેલાં સામાનો ધર્મ તો વિચારો. તમે તો ભલે કંઈ ન લેવાને ધર્મ વિચારી બેઠા. પરંતુ એને પાછું લેનારના ધર્મનો કંઈ વિચાર જ ન આવ્યો ?’

રઘુનાથ ઢર્યો બોલ્યો: ‘આખો તો. મટે જ આ ક્યું.’

‘શો ?’

‘વચન આપો કે મારું વેણ નહિ ઉઘાડો.’

‘એમને એમ.....’

‘મારો વિશ્વાસ નથી.’

‘જાવ, પંડ્યા મારાજ, તમને કુઝ માય તેવું કું કંઈ નહિ કરું, મારું વચન છે.’

‘તો માફી ખરેખા કરો. આ હાથ હવે નિશ્ચય કંઈ સ્વીકારે તેવા મળ્યું નથી.’

‘બસ! એટલું જ ને !’

રઘુનાથના મનની એક મૂંઝવણ ટળી ગઈ કે આલો ધરવખરીથી પત્યું. બાકી રાજબા જતા વખતે જે આપત તો, ન ઓઘાય તેટલો ભાર ઝીંકાવે. પડત, અને આમ ના કંઈ માનત નહિ.

પરંતુ રાજબાએ એ વાતમાં પણ રઘુનાથને નિબૂળ બનાવ્યો. છેલ્લે ફિલ્સે જમાડયા પછી ત્રણ જથ્થાને: લક્ષ્મીને, એક દીકરાની વડુ હતી તેને, અને બીજી ગરદાજર હતી તેના ખર્ચે રઘુનાથની વડુને પાંચ પાંચ તોલાની સોનાની ત્રણ જથ્થાથી રાજબાએ પોતાના પિયરના કરિયાવરમાં મળેલી તેમાંથી આપી.

રઘુનાથને રાજબાએ બોલવા જ ન દીધો: ‘હું તમને કંઈ આપતી નથી. મારે તો ત્રણેય દીકરીઓ જોઈ છે. એક નવો માટે એનો વાજ કંઈ આ બધા વચર ચાલે ?.....’

રઘુનાથ: ‘પણ.....’

‘જો બોલ્યા છો તો બહી.....’

એ બ્રાહ્મણ કુટુંબે ન્યારે ગામ છોડ્યું ત્યારે કુટુંબી આંખોમાં પાણી આવી ગયું હતું. તે ગણતું અચકચ હતું. દાદુ પેતેય રડ્યો હતો, અને રઘુનાથના કારણારને વગોવતા વર્મની આંખ પણ બીની યથા વચર નહોતી રહી.

રાજબા સુખસામ અને રઘુનાથ કારભારીને જતો જોઈ રહી.

અને એ રાત્રે રાજબાએ મળે કૌંસો ખાધો.

“મા

રા મૃત્યુ પછી બસે હું કવિ નહોતો એમ કહેજો, એ હું સહી શકીશ. પણ તમને આજુ આપું છું કે કૃપા કરી કોઈ સવર્ણગદાને (જેની કે.....) પ્રમુખ બનાવી મને સર્ટિફિકેટ-પ્રમાણપત્ર ન આપના કે “રવીન્દ્રનાથ એક કવિ હતો.”

એક દિવસ દુરસદની રેળાએ તદ્દન બિનજરૂરી એવા થોડાક પત્રો ફાટી રહી હતો તેવામાં ખજર ન પડે એમ રવીન્દ્રનાથ આવી બિચા. એમણે પૂછ્યું— “કેમ આવ્યા, શું કરે છે ? ને એક દિવસ પ્રજ્વળતા હોતા હતા એવો જ ભાવે પ્રશ્ન રાતે ?” હું ચૂપ થઈ ગયો. કવિ હતોને બોલ્યા— “પણ ખરાખર જ કરે છે; એક વાતો એક જ છે ને. પ્ર-પૂર્વક ની અને પ્ર-પૂર્વક થી, એની વ્યુત્પત્તિ લગભગ એક જ છે. દર્શનિષ્ઠા એ બંનેમાં કંઈ ભેદ નથી જોતા.”

મારા પાંચ વર્ષના પુત્ર અરુણાચલ એની માના શિષ્યભ્યા પ્રમાણે કાકુર-કવિને દરિ કાકુર કહેવો. એ એમની પાસે હાથ બોંદીને લગભગ પ્રત્યેક વાર કહેવો— “દરિ કાકુર, હું તમારી વાત સાંભળીશ. બાપુની વાત સાંભળીશ, બાની વાત સાંભળીશ” ને એની આવી બોલીથી રવીન્દ્રનાથને એવું કૌતુક ‘થયેલું’ કે એકવાર એમણે “પરા” બોલ પરથી એને એક પત્ર લખી નીચે સહી કરેલી “દરિ કાકુર.”

એક દિવસ એમના શિલામથકના ઘેર મેં અને ઉપેનન્દ્રે ધર્મ વિષે એમની સાથે અનહદ-તુમુલ-ચર્ચા-વાદ-વિવાદ કરેલો. રાત્રે લગભગ દોઢ વાગે આમણે વાદ-વિવાદ અટકવો; એમે માન્યું, અમે જીત્યા, એમણે સંકલિત છે કે એમની જીત માની હોય, કારણ એ પ્રસન્નવદને ત્રીજા ભાગના ચવન-ખંડમાં સૂચા મળા હતા. અમે હતા બીજા ભાગે. કલાકિક પછી નિંદ્રા આવતાં એવિનિત નગર પડી. ત્રીજા ભાગે દોઢ બજતો હતો. શું દરો ? બીલ્ડીપત્રે ઉપર જઈને જોયું તો એ તદ્દલોન થઈ લખ્યે જતા હતા, બીજે કપાય એમનું ખ્યાન નહોતું. એ જ રીતે

સવાર સુધી એ લખતા રહ્યા; એ લખતા રહ્યા અને હું છૂપી રીતે ત્યાં ઉભો જ રહ્યો. વહેલી સવારની એમની લાંબી ગેરહાજરીનો લાભ લઈ ટપલ પાસે જઈ એમણે લખેલું લખાણ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો તો આશ્ચર્ય રાતના વાદ-વિવાદને એમણે વાર્તા-સ્વરૂપે લખી નાખ્યો હતો; વાર્તાનું પાત્ર ખુદ કવિ અને અમે એ જ હતા. વાર્તામાં -એ વાદ-વિવાદમાં વિરોધી પક્ષને દરાવીને જ જમ્યા હતા; દુઃખની વાત છે કે એ વાર્તાનો તે પછી પત્રો જ લખ્યો નથી. એ કથાન પ્રગટ જ થઈ નથી.

“ધર-બાદિરે” પ્રમુખ વેતથી લખાઈ રહ્યું હતું. એ “સલુજ પત્ર” (દરિત પત્ર)માં નિષ્ક્રિય-પણે આલુપત્તા રૂપે છપાઈ રહ્યું હતું. પણ એ છપાયા પહેલાં જ અમે સાંભળતા હતા. નાવિકાના ભાવિ વિષે આમણી ચિંતાનો પાર નહોતો—કાનું શું થશે ? એક દિવસ એમને પૂછ્યું— “આમાં કાનું શું થશે એ કહેશો અમને ?” કવિ હતોને બોલ્યા, — “એ શું હું પોતે પણ જાણું છું ? રસ્તા ઉપર આવીને બેલો છું— કયાં પહોંચીશ એ નથી કહી શકતો. પણ મને લાગે છે કે વિમળા મારા ધારેલા પાકા માંગથી બહાર પગ મૂકી રહી છે. તમારી જેમ હું થે કુતુહલપૂર્વક શું ચાપ છે એ જોવા રાહ જોઈ રહ્યો છું.”

રવીન્દ્રનાથની જે બોલ કલિઅમમાં રહેતો, એનું નામ હતું “નાગર” શિલમથકમાંની એમની બોટનું નામ હતું “પરા.” એકવાર મેં કંઈક ખાસ કારણે “નાગર” નામમાં વધી દર્શાવ્યો, કવિ આશ્ચર્ય થાથી મારી સામે જોઈ રહ્યા ને બોલ્યા— “શું કહે છે ?” હું ગામનું નામ જ બૂલી ગયો લાગે છે ? ગામની બરોબર બાળુની નદી કઈ ?

હું શરમાઈ ગયો. ગામનું નામ “પતિસર” નહોતું નામ હતું “નાગર.”

જેનો નાશ તો હવે થવા જોઈએ તે

મહંતશાહી

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

આ

પણ સમાજમાં અનેક પ્રકારનું જોડું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. જેવી રીતે આપણા ધર્મમાં છોડાઓ મોટાં થાય છે તેનું પુરું લાન માખાપોતે થવું નથી, કારણ કે જે ફેરફારો દરરોજ થાય છે તે લક્ષી બહાર રહે છે તેવી રીતે આપણા હાલના સમાજના ફેરફારો આપણા લક્ષમાં પૂરા આવતા નથી. ધર્મમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સંબંધોમાં ધણું પરિવર્તન થયું છે, માખાપ અને છોડાઓના સંબંધમાં ફેરફાર થવા છે. શેઠ અને નોકરના સંબંધો બદલાતા જાય છે.

માન સમાજવાદીઓની જ નહીં પણ રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાદીઓની પણ માંગણી છે કે જમીનદારી નાબૂદ થાય. રાજવાડી તંત્રમાં ભારે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. મૂલીવાદનો નાશ થાય એવું કરોડો મનુષ્યો ઇચ્છે છે. પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે મૂલીવાદનું ભારે નિયમન થશે અને તેના પર જખરો અંકુશ મુકાશે. શાહુકારીનું પણ નિયમન થશે. તેનું જ નિયમન મહંતશાહીનું થાય એવું આજની પ્રજા ઇચ્છે છે. મહંતશાહી એટલે શું?

આપણા દેશમાં લાખો મંદિરો છે, એ મંદિરોમાં પ્રજા પૈસો રેડે છે. તેથી દરેક મંદિરનું નામ રજિસ્ટરે ચઢવું જોઈએ, અને દરેક મંદિરના ચોપડા તપાસવાનો સરકારને હક્ક છે. ધાર્મિક મોટાં ફંડ (રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ) નું નિયમન કરવાના કાયદા ધણા દેશોમાં હોય છે અને આપણા દેશમાં પણ છે, છતાં તે ઉપરાંત દરેક મંદિરના વહીવટ પર સરકારી નજર રાખવાની જરૂર રાષ્ટ્રીય રાજ્યસ્તરનાં હોવી જોઈએ, કારણ કે હવે તો આપણે જ સરકાર છીએ.

ધણાં મંદિરોને અંગે જમીન પળે છે, કાંઈક જમીન દેવને નામે હોય છે, 'દેવ' પૂજારીને કે મહંતને નામે હોય છે; પણ નાણાં આપનારા તો પ્રજાઓ હોય છે, એટલે આ બધી જમીનોમાંથી આવકની આવકનો અંશ ચોખ્ખી રીતે યાવ છે કે નહીં તે

જોવાની અને તેના પર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનો હક્ક દરેક સરકારને છે. એક દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે અમુક કામના માણસો જ એક મંદિરને અંગેના બધા અર્થ પૂરા પાડે છે માટે તેના દિસાખ-કિતાખ જોવાનો હક્ક તે કામના અંગેવાનો સિવાય કોઈને નથી. આ દલીલ લંગડી અને નકામી છે. જ્યાં કુળો યાવ છે ત્યાં ચોખ્ખો દિસાખ હોવો જ જોઈએ, અને આવા દિસાખો સરકારે તપાસવા જ જોઈએ, એટલે મોટા કુળો પણ એકા કરાશે નહીં.

એ એક મંદિરના મહંત વિશે સાંભળ્યું હતું કે તે દારૂ તાડીનાં પીણાના ઇન્ટરફોનને પૈસા ધીરતો હતો. ૧૯૩૦-૩૧ની રાજકીય લાત વખતે શેર્મા પોલીસ પર પિડેટિંગ (ચોરી) ચાલતું હતું ત્યારે આ હકીકત બહાર ધર્ષ હતી. જે લોકોએ મહંતને પૈસા આપેલા તે ધર્મના પ્રચાર માટે, હાલના બ્યસનને ઉત્તેજન મળે તેટલા માટે નહીં. જે મહંતને પોતાને નાણાં આપવામાં આવ્યાં હોય તો પણ તેને કાયદો લાગુ પાડવો જ જોઈએ, કે જેથી આવા બદમાશો નાબૂદ થઈ જાય. એક બીજા મહંત વિશે મને કેદવામાં આવેલું કે મુંબઈના કેટલાંક જનરોમાંથી એને દર વર્ષે કુળો મળતો. વર્ષો પછી એણે પરીપકારી પ્રતિ સમેટી લીધી અને તે છતાં કુળો તો ચાલુ રહ્યાં. આવી રીતે પ્રજાના પૈસાનો ગરબા થાય તે સદન કરી લેવાય નહીં. એક મહંત જાણીતો બિલિયારી હતો પણ એના મંદિરની નિહાત એ પચાવી એકેસો. આવા મનુષ્યો પાસેથી નિષ્કત છીનવી લેવાનો હક્ક સરકારનાં સરકારને મળે છે. કાનૂની વિશ્વ વખતે લાખો કરોડો વીધાં જમીન મંદિરો પાસેથી પ્રજાએ છીનવીને ગરીબ એડુનેતે વહેંચી આપી હતી. એક જીએ મહંત દત્તો તે ચોરીનો માલ રાખતો અને ચોરની ટાળાઓને ઉત્તેજન આપતો. આવી ચોરીઓના પ્રસંગે લૂંટારો મહંતની જાંઘડી ખૂન પણ કરતા. એક દુવાન રૂપોના મહંત બિલિયારી દત્તો પણ તે ઉપરાંત એ દુવારના

અકુઓ જમાવતો. શું આવા મહત્તોને નિરંકુસ રાખી શકાય ? ખરું જોતાં તો રશિયાની માફક આપણે એક સિદ્ધાંત દાખલ કરવો પડશે કે જે માણસ અમ લંછને દેશનું કર્ક (સેપિયું) કામ કરે તોને જ ખાવાનો અધિકાર છે. આનું જવારે યશ-અને વહેલો તકે ચું જોઇએ-ત્યારે હમ્મરો નહીં પણ લાખો આળસુ લોકો જે ભગવાં લૂગાં પહેરીને કે નાના રહીને રાખ યોળીને પ્રાળને પરસેવે તાગડખીના કરે છે અને હમ્મરો આઠલો જે પોતે પોતાને “એમથુ” કહેવાણે છે તેમને પણ હાકાં વાળીને પ્રમાણિક કામ કરવું પડશે. મેં મારે

પોતાને કાને એક બિખારીને કહેતાં સાંભળ્યું છે કે એ લીધ માંગે છે-કારણ કે ‘હું’ એમથુ છું.’

મને કાપડનું જ્ઞાન નથી તેથી આ બાબતમાં આજના કાપડા શું કરી શકે અને આપણે કયા પ્રકારના નવા કાપડા કરવા પડે તેનું વિવેચન ગાળ નવજુવાન વક્ત્રી કરશે તો તે રસમય નિવરણ છે. કાપડા ધાન્યર તો આપણે જ છીએ એટલે મને કાપડાશાસ્ત્રીઓનો -ભય નથી, અથવા આજના કાપડાની નવજાગૃધી ગમરામણ થતી નથી. વિષમ તો થતાનું જ છે.

(અનુસંધાન પાન ૪૦ નું આલુ)

એક ખૂર્ચ જ કિંમતી લેમ્પ તદ્દન બેઝાળજીથી નોકરના હાથમાંથી પડી ભાંગી ગયું. એ રવીન્દ્રનાથની અતિ પ્રિય વસ્તુ હતી, એ મજબૂતા ગુરસે થયા; મનમાં થયું, નોકરને મજબૂતી સખ કરશે. અપરાધી નોકર એમની પાસે આવ્યો. એમણે એને ધસીને માળ આપી, એ માળ આ હતી—“તને આટલું બે જવાબદારીનું જ્ઞાન નથી, આટલી બે કાળજી નથી, માલિકની ચીજ ઉપર જરા બે ગ્રેમ નથી...” વગેરે.

એ પછી એ-એક દિવસે જ એક નોકરની ચોરી પકડાઇ ગઇ. એને એમણે આ શબ્દોમાં જ તિરસ્કાર્યો—“દિવાળમાં જોડાણો-જૂલજૂલ ચાર્જ તને જ

ચોર કહેવો પડે...” વગેરે.

આને લઇને ઉપેનશદ અને હું એક વાર એક બાજુએ એકી રસ-ચર્ચા કરતા હતા. મેં કહ્યું,— “માલિકનો આવી સખત સખત માણો નોકરોને બહુ લીધતી હશે કેમ ? કવિના નોકરો કદાચ તરી અમડીના નાદિ હોય ?”

રવીન્દ્રનાથ નજીકમાં જ હતા, એની અમને ખગર નડોતી—એ બોલી ઊઠ્યા—“ખૂબ કસો ના. માત્ર આમડીના બેઝો જ મર્મ નડો” અણી શકાય. માનવી ગુપ્તમર્મી છે; એનાં ગુપ્તમર્મ પ્રવેશવાનો પંથ બીજો છે.

દાહરથી ધર ચાલે છે
દીવાલથી રાજ ચાલે છે
દલાલથી વેપાર ચાલે છે

ધરમાર વિનાના રખડુ છોકરાઓ આપણને દરેક રચણે ભેવા મળશે શહેરની કૂટપાથો પર એક હાથમાં ઘસ અને બીજા હાથમાં પોલીશની કમી લઈ ખૂન-પોલીશ કરી આપના નાંદે ફરતા આનતી દૂધને ભગ્નેા અને ફિશી ગાળેા ગાર્ડ પેસો પેસો ઉઘરાવતા, ત્રહેર મગીયાઓના આંકડાઓ ઉપર સૂઈ રહેતા, રેલ્વે સ્ટેશનો પર મજૂરી કરતા અને હાથ મળે તો નાની મોરીઓ પછુ મરી લેતા-આ છોકરાઓ શહેરની કૂટપાથો પર સિનેમાઘરોની આસપાસ અને હોટેલોમાં ભમતા ઠેર ઠેર દેખાશે

એક સાત આઠ વર્ષથી મારીને ૧૭ ૧૮ વર્ષની વય સુધીના બધા છોકરાઓ આમ હોય છે સૂક નિરતોજ શરીર કાનુરવાળુ ખમીશ અને મરુનો પહેરવેશ, મળે લહેંગમાં આથેનો રુમાન, માનીતા શીશરદાગની જેમ ભોલેલા ભાગા વાળ અને ચહેરા ઉપર એક પ્રમંગની હાપગવાહી-આમ આ છોકરાઓનું એક વિશિષ્ટ જ વ્યક્તિત્વ હોય કે વાતચીતમાં એ હાજર-જવામી અને વાત્થાળ હોય છે લહેર કરતો એ એના જીવનનું સૂત્ર હોય છે. આ બીડી અને બચ્સોની એની હાલતની લહેર કરી એ બેજવામદાર જીવન દે છે.

આ છોકરાઓ કયાથી આવતા હશે? આ મારે મર છોડીને નીકળી પડના હશે? પોતાનું સુજગન કેમ ચલાવતા હશે? સાળામાદા પડે ત્યારે એમની મણ સલામ લેતું હશે? કેરી એ જિન્દગી હશે? એમને ભેદને અનેક પ્રશ્નો ઊંડે છે

આ વા જ કાઈ કુતૂહલથી પ્રેરાઈને મને એમના જીવનમાં ભાગા જીતવાનું ગન થયુ પછુ સામાન્ય વાતચીતમાં માર્ક કદાવરુ મુશ્કેન હતું મોટે ભાગે તેઓ ઉઠાઉ અને જનાવરી વાતો જ કરતા એટલે મે એમની સાથે દોરતી કરતા માડી અને એને વિશ્વાસ સપાટન કરવા મહેનત કરી બે આઠ દિવસ સાથે દુશ્મી, નાનુ સગપ્ત મમ જતારી પેસા આપવાથી, એમના રહેવાના અને ચૂરાના રથમનો મુલાકાત પેવાથી આ જાહેમન સફળ થતી અને એના જીવનનો દહીકલો

મળતી લગભગ દરેક પામે એકેક શેમાચક સાદમકયા હતી, એકેકેક દઈપૂણું જીવનકથની હતી ગેર-નરિયત સમાજમતના (Social disorganization)ના શુ પરિણામે આવે છે તેના અભાસનો સગસ મસાનો હતો આવા પચીસ મિત્રો પાસેથી એકઠી કરેલી માહિતીનું તારણ નીચે આપ્યું છે

આ માટે આ છોકરાઓ ધરમાર ત્વજીને રખડુ બને છે, તેના કારણે મોખના બે ભતના કારણે મળે છે (૧) વ્યક્તિગત, (૨) કોડુમિક અથવા સામાજિક પહેલા પ્રકાગના કારણે વૈરાકતક વિશેષનામાથી ભાગ થતાં હોય છે, બ્યારે બીજા પ્રકાગના કાન્ણોમાં આસપાસના વાતાવરણ (environment) અને સભેગોને આભારી હોય છે એકે આ બને કારણો પરરપર ખૂન અસર કરે છે જગા વિચલતા અર્થે આપણે એમની અવગ મચી કરીએ અમુક રીતે વર્તવા માણસો શા માટે પ્રેરાય છે (human motivation) તે માનસથાત્રીય રીને સામખવા પ્રયત્ન કરીયુ તો રખડુ છોકરાઓનું માનસ સમજવું સુગમ પડશે

મનુખ આચરણને પ્રેગતી ચાર મૂળમૂળ ઝખનાઓ મનુખમાં જન્મથી જ હોય છે મે તે રથને અને મે તે રિયતિમાં આ ચાર ઝખનાઓ મનુખમાં હોય છે જ —

- ૧ સરક્ષમની ઝખના—Urge for Security.
- ૨ પ્રત્યુત્તરની ઝખના—Urge for Response.
- ૩ નવા અનુભવોની ઝખના—Urge for New Experiences
- ૪ આત્મનિવેગની ઝખના—Urge for Self-expression

દરેક મનુખમાં આ ચાર બૂખ વત્તીઓટી હોય છે, આપાની કઈ વધુ પ્રમંગ છે અને કઈ નમણ છે તેના પરથી માણુમનુ વિશિષ્ટવાખિત થકાય છે સ્વાચ વિમ્તા (normality) વગરો નખવા માટે આ ચારે બૂખ અમુક અમે મેનાવરી ભેડેએ આપાની એક હતી માતા ખૂન વરી અપ છે કે ખૂન પરી

નય છે ત્યારે આચાર, વિચાર કે વર્તનની વિચિત્રતા જરૂર જોવામાં આવે છે. રખડુ છોકરાઓને સમજવા માટે આ રીતે એમનું માનસપ્રયત્નરહીત કરવું જરૂરનું છે.

સરેક્ષણની ક્રિયાના એટલે માત્ર શારીરિક રક્ષણ જ નહિ, ખોરાક કપડાં અને રહેઠાણની જ ફિકર નહિ પણ પોતાનું કોઈ છે, પોતાને કોઈની સાથે અને હાંફ છે, દુનિયામાં પોતાની કોઈને જરૂર છે આ જાતની લાગણી બાળકના સ્વાભાવિક મનોવિકાસ માટે આ જાતની સરેક્ષણની જાવના ખૂબ જરૂરની છે. એ ન મળે તો કાં તો બાળકો મલક, લાચાર અને કાંઈ કરતાં હરે એવા (recessive) થઈ જાય છે અથવા તો દુનિયા ઉપર વેર લેવા માગતા ક્રાંતિકાર, વિગ્રહર અને આક્રમક (aggressive) બની જાય છે. આ કુદરતી જૂખને પાળાને માત-પિતા ખૂબ ચોટી કરે છે અને અતિશય આપે છે ત્યારે બાળકો પરાધીન અને “ધરકૂટી” બને છે,

૧. એથી વિરુદ્ધ માત-પિતા ન હોવાને કારણે તો બાળકની ૪ જરૂરિયાતો પ્રત્યે બેદરકાર હોવાથી છોકરાઓને ધર સાથે બાંધી રાખનારું માથા કે રોડનું કાંઈ બંધન નથી હોતું. રખડુ છોકરાઓમાંના ધણા અનાથ હોય છે અથવા માત-પિતા બેમાંથી એક વિનાના હોય છે, સરેક્ષણની ક્રિયાના તીવ્ર ન હોવાના કારણે અથવા તો સુદૃઢ ન સંતોષાતી હોવાને કારણે ધર છોડી દેવું એમને માટે બહુ સહેલું હોય છે.

પ્રત્યુત્તરની જૂખ સરેક્ષણની જૂખને બહુ જ મજબૂત છે. મનુષ્યના સ્વભાવને અને વર્તનને ધકેલી આ પશુ ખૂબ બાંધી આરબ્ધ છે. હંમેશાં આપણા પ્રેમ, લાગણી ઉત્સાહ અને સહાનુભૂતિના આપણને પ્રત્યુત્તર મળે, સામાં માથુસો પશુ આપણા તરફ એ જ ભાવ જતાવે એ સ્વાભાવિકપણે આપણે ઇચ્છીએ છીએ. બાળકોમાં આ લાગણી ખૂબ તીવ્ર હોય છે. મા, બાપ, ભાઈ-બહેનો વગેરે પાસેથી પોતાના સ્નેહને અને લાગણીને પ્રત્યુત્તર નથી મળતો ત્યારે બાળકનો મનોવિકાસ કુદિત થઈ જાય છે, એનું જીવન દુઃખમય બની જાય છે. “બા, કાગડો! બો, બા, કાગડો! બોને,

બૂ, કાગડો!” કહીને બાળક પાંચ વાર બનાવશે. છતાં જ ત્યારે મા બાળક તરફ કે કાગડા તરફ જોવાનીચે દરકાર નહિ કરે ને માથું પકવવા માટે વઠસી ત્યારે બાળક દત્તોત્સાદ થઈ જશે. ફરી કોઈ વાર આવ્યા ઉત્સાદમાં આવીને શખસા અને પીઠાં અને એથી અદ્યુત લાગતી વસ્તુઓ માને નહિ જતાવે. આ તો સામાન્ય એક પ્રસંગ થશે. પણ બધા પ્રસંગોમાં પ્રકટ થતું આવું નકારાત્મક વલણ બાળકને ત્યારે મળે છે, પોતાને કોઈ ચાહતું નથી, કોઈ સમજતું નથી એવું લાગે છે અને પ્રત્યુત્તરની જૂખ વધુથી રહી જાય છે ત્યારે અનેક માનસવિકૃતિઓ ઊભી થાય છે. માથાપ દુવાત નથી હોતા અથવા ખૂબ કડક હોય છે અને બાળક પ્રત્યે જરાવ ભાવ કે લાગણી નથી જતાવતાં ત્યારે બાળકના જીવનમાં એક પ્રકારની કટુતા અને નિષ્ફળતા બાપી જાય છે, આ વાતોવરણથી કંટાળી નાસી જાય છે.

ઉપરનાં બંને કારણો પાછળ માત-પિતાની ધરદાપૂર્વકની બેદરકારી અને ઉદાસીનતા કરતાં ઘણી વાર આર્થિક કારણો વધુ જવાબદાર હોય છે. જરીબો, અતાન, બાળક પાછળ આપી શકાય તેવા સમયનો અભાવ ને એવાં કારણો પણ ઉપરની બંને ક્રિયાના ન સંતોષી શકવા પાછળ કામ કરતાં હોય છે.

રખડુ છોકરાઓમાં નવા અનુભવો અને રખડવાની અને પોતાનો દાઘ અજમાવવાની જિતિ એના સંભાવમાં જ હોય છે. આવા બાળકોને ત્યારે આસ-પાસના સંજોગો આ પ્રકારની અનુકૂળતા નથી કરી આપતા ત્યારે એ વાતાવરણમાં તેઓ જૂનવાળા છે. બહુ કડક શિસ્ત જાળવવા માગતાં અને બાળકોને પોતાના સંપૂર્ણ કાળમાં રાખવા માગતાં માથાપને ત્યારે આવું સાહસજિતિવાળું બાળક હોય છે ત્યારે બાળકની દયા કોટી થાય છે. આવા બાળકની સાહસજિતિને અને શોધકજિતિને ત્યારે અવકાશ નથી મળતો ત્યારે મુક્ત રીતે વર્તવા તેઓ નાસી જાય છે. રખડુ છોકરાઓમાંના ધણા કાંઈ કારણ વગર એક ગામથી બીજો ગામ લાટકતા જ હોય છે, રિશ્ત-તા એમના સ્વભાવમાં જ નથી હોતી. પચીસમાંના

ચાર મિત્રો તો એવા હતા કે જોણે મોટાં મોટાં લોક રહેતી મુલાકાત લીધી હતી. એક રમણે ઠરી કામ થઈને બેસવાનું એમના સ્વભાવમાં જ નથી હોતું. આપણે એમને રમતારામ (Foot-loose) કહી શકીએ. આમ વ્યક્તિગત સ્વભાવની ખાસિયત અને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ બંને મળી આ છોકરાંઓને રખડુ બનાવે છે.

આત્મ-નિવેદન (self-expression) ની જરૂરિયાત દરેક મનુષ્ય માટે છે જ: છેક નાનપણથી બાળકમાં પણ એ જૂબ હોય છે. પોતે કંઈક કરી શકે છે, પોતે કંઈક છે એવી, પોતાની આંતરક્રિયાઓને ખાલી રમૂશ સ્વરૂપમાં બતાવવાનો કંબળા મનુષ્યમાં સ્વભાવગત છે. આત્મ ક્રિયા કરી બતાવે ત્યારે જ માણસને સંતોષ થાય છે, અને આ દૃષ્ટિને પૂરો અવકાશ મળે તો જ માણસનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ પણે ખીલી શકે છે. આ દૃષ્ટિની અતિશયતા અપવાદરૂપે સિદ્ધર કે હિટલર જેવા માણસો પેદા કરે છે પણ સ્વાભાવિક મનુષ્યોમાં પણ આ દૃષ્ટિ કુદરતી હોય છે જ. છોકરાંઓ દરેક બાબતમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તે, ઝીણી ઝીણી દરેક બાબતોમાં પોતે સુસંલેખી રીતે જ અનુસરે, બાળક એટલે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ધરાવતી વ્યક્તિ નહીં પણ કલાગરુ પ્રાણી હોતું જોઈએ એવું માનનારા માતૃપિતાનાં બાળકને ધરમાં જ્યારે આત્મનિવેદનની જગ્યા તક નથી મળતી ત્યારે બે પરિણામ આવે છે. ઈ તો તેઓ કુદિન, કલાગરુ, સ્વતંત્ર અગિપ્રાય વિનાના, લઘુનામ્રિયો પીડાતા અને આત્મવિશ્વાસ વિનાના બની જાય છે, અથવા તો આખો વખત યતી રોકડોડને ધિક્કારતા હિંમત અને બંડખોર બને છે. આવી પરાધીનતા ન સહી શકનારા છોકરાંઓ ધર ઊડીને જાય છે.

ઉપરની ચારે સ્વાભાવિક દૃષ્ટિ કેવી રીતે સંતોષાય છે અને બાળકનો વિકાસ કઈ દિશામાં થાય છે તેનો આધાર વાતાવરણ ઉપર, ખાસ કરીને માતૃ-પિતાના અથવા વાલીના વલણ ઉપર ખૂબ આધાર રાખે છે તે આપણે ઉપર જોઈએ. આ વલણને

બે સ્પષ્ટ વિભાગમાં મૂકી શકાય.

(૧) અતિરક્ષણ-*overprotection*.

(૨) ઉદારીનતા અથવા નકારાત્મક વલણ—*Rejection*.

આ બંને પ્રકારનું વલણ બાળકના સ્વાભાવિક મનોવિકાસ માટે અનિષ્ટ છે, એ બંને વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ મદ્ય રહ્યો જોઈએ. અતિરક્ષક માતૃપિતાનાં બાળક ક્ર તો આત્મવિશ્વાસ વિનાનાં અને પરાવર્તી બને છે અથવા તો સમાજ પર ક્રોધ લેવા માગતા બંધ-ખોર બને છે. રખડુ છોકરાંઓમાંના મોટા ભાગને આ બેમાંથી એક અત્યંતિક પ્રકારનો સામનો કરવો પડ્યો હોય છે.

ગિતી વયના એટલે લગભગ ૧૨ થી ૧૮ વર્ષની વયના મિશોરનું માનસ (*Psychology of the Adolescent*) સમજવું પણ ખૂબ મદત્તર છે. આ વયે છોકરાંઓ (અને છોકરીઓ)ના શરીરમાં ખૂબ ઝડપી પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં હોય છે, સાથે સાથે એમના માનસમાં પણ જખંડે પરિવર્તન આવતું હોય છે. મોટા કાળના છોકરાંઓ આ વખતે અત્યા, સરમાળ, વિચિત્ર, તોફાની અને આધા જેવા યદ જન્ય છે. યું થઈ રહ્યું છે એનો તેમને સમજ નથી પડતી. નથી એ બાળક રહેતા કે નથી સુવાન બની જતા, આ બંને વચ્ચેનો સંધિકાળ એટલે કે યૌવનની શરૂઆત (*puberty*) એ વિકટ સંક્રાન્તિકાળ છે. છોકરાંઓ આ વખતે ખૂબ અસ્થિર અને અસ્વસ્થ રહે છે, કેમ વર્તવું તેની તેમને સમજ નથી પડતી. જાતીય જ્ઞાન આ વખતે જ જન્યત થવા માટે છે. ધરના નિષ્વ્રિત જીવન કરતાં બહાર ફરવું, નવું નવું જાણવું તે સાદસ ખેડવું તેમને વધુ ગમે છે. આ વયે સાહસુશ્રુતિધો અને મિરાદરીધો મનઃપ્રાનું અને ચોગ્ય માર્ગદર્શન કરનારું કોઈ નથી મળતું. બિહારનો વડીલો લરકો વારંવાર એમનો તેજોવંશ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ છોકરાંઓ નિરાશ અને દુઃખી થઈ જાય છે. એથીયે વધુ અપમાનજ બની થાય છે ત્યારે ધર ઊડી નાશી જાય છે.

૬ ગભગ પંદર વર્ષની નોકરી પછી મીઠારામ મારતરમાંથી ઈન્સ્પેક્ટર થયા, એટલે તે દિવસે એમનું વહુએ કંસાર ને મગ બનાવ્યા. બપોરના એ વાગે જમી કારવી, પોતે હમણાં જ ચહેરમાં ખાસ જમને સિવાયકે આખી કોટ પહેરી, હાથમાં લાકડી રાખી, એક ચામડાની બેગ લઈ, મીઠારામ-નવાપરાની રજૂના હેડમાસતર સાહેબ-દવે નવા હોદ્દાની રૂઝમે, આજમ મહેરબાન ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ, પરીક્ષાનું ચક્કર ફરવા નીકળ્યા. તે પહેલાં એમણે એક સુરતી સાહેબને જોયેલો. તે પાન કાચે ચૂનો સાથે રાખતો. એટલા માટે મીઠારામે પણ પાનપેટી સાથે લીધી હતી.

એક છોકરાના હાથમાં પાનપેટી, બીજા છોકરાના હાથમાં તેમનું પોટલું, ત્રીજાના હાથમાં ઓફિસરને શોભે તેવી ચામડાની બેગ, એક આસિસ્ટન્ટ પાછળ પાછોને કુંજે લઈને આવતો હતો, બીજે રસ્તામાંથી આવળું ફાતલું કાપી લેવા સૂઝી લઈને આવતો હતો- એવા બાદશાહી કાઠમાઠ સાથે મીઠારામ ઈન્સ્પેક્ટર બનીને નીકળ્યા.

મામને પાદર એક ગાડું એમને માટે તૈયાર રાખવાનું હતું. પણ હજી ગાડાવાળો આવ્યો ન હતો એટલે વડલા હેઠે મીઠારામ ગાડાની રાહ જોતા બિઠ્યા. ને એવા મોટા માણસને હરકત ન થાય માટે વડલા હેઠે એક બે ગધેડાં બિઠ્યાં હતાં, તેમને આસિસ્ટન્ટ વજેરામે કાઢી મૂક્યાં.

એટલામાં શીમમાંથી બોમ્બડખજ ગાડું, નર-સિંહ મહેતાના વિવાહવિધિની રૂપર્યા કરે તેરા બે ખાંડિયાખાંડિયા જળદ, ને ગોડામાં એક ગભો પાચ-રીને, ઉઠા પટેલ આ બાણુ આવતો જણાવ્યો.

મીઠારામને માફ વિનાનું ગાડું જોઈને જરાક મોડું લાગ્યું પણ તેમણે મન વાળા લીધું.

એટલામાં ઉઠા આવ્યો.

‘પસાયતો મોડું કહેવા આવ્યો નાં!’ તે આવતાં વેત બોલ્યો. ‘ગાડું આજ જોતું હોય તો કાલ નો કહેવરાવીએ? પણ કીધું કાંઈ નહિ, ત્યાં કયાં કાંઈ

અમલદાર છે તે કામનો બોટીપો યાવાનો છે? તમારે તો છોકરાંની પરીક્ષા લેવા જવું છે નાં!’

મીઠારામનો પિતો ગયો. તેમણે શેઠી કહ્યું:

‘એ કામ તું બોલું અગત્યનું’ ગણે છે એમ!’

ઉઠા કાંઈ સમજ્યા નહિ. એણે તો હાંથે રાખ્યું.

‘ઉપર જુગલુનો માફાં પણ નો મળ્યો. કીધું ત્યાં કયાં કામ અમલદાર છે તી મનદાખ યાશે! માહતર છે. ઈને કોણ ત્યાં અમલદારમાં ગણે છે તી માફાંની જરૂર પડે? એટલે પછી હું ગાડું જોડીને આવતો’તો. ધરવાળાએ વળી એક ગભો નાખ્યો છે- તી તમારે બેઠવા યાશે!’

મીઠારામ કાંઈ બોલ્યા નહિ. પણ એમણે ઈન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા પિયે કરેલી કલ્પના ઊભાંજિલ થઈ જતી લાગી. તે બોદવાચાલ્યા વિના અંદર બેઠા મોંઝા: સામાન કેમ જોડાવશે એની વ્યવસ્થા માટે એટલામાં તો ઉઠા પાછો બોલ્યો:

‘અરે! પણ માહતર! તમે વળી આ આઠલો બધો લગાવો શું કરવા બેજો લીધો છે! ત્યાં કયાં તમને મામેગામ લોક મળવા આવવાનું છે તી આ લગાવો બેજો ફેરવ્યો છે!’ તમારું ગાડું પેળીને છોકરા અંપેથી દુડિયો કરશે તી નિહાળ-હુધી: ને નિહાળિયો પાછા નીકળશે તાંઈ દુડિયો કરશે, તે ત્રાંપા હુધી. આવું અમલદારી ટાપડીપિયું આવણે તે પોહાય? આપણે માહતર!’

મીઠારામે બોલ્યા વિના કુંજે મૂક્યો.

‘આ હ તમારો’ કુંજે જ રેલવે’લાં તો ગભો પથાળશે. આણીકાર તો છોકરે પથાળ્યો છે, એટલે મેં ફેરવી નાખ્યો છે. ત્યાં આણીકાર’ તમે પથાળો! બપોરના મેં તો ‘પાંસ ફાત માહતર’ જોયા પણ બધામ આવા છોકરમતિયા! હવે આ હ તમારો કુંજે કેમ હચમચે?’

મીઠારામે કચવાતે મને કુંજે આસિસ્ટન્ટને પાછો આપ્યો: ‘આ તમે પાંડો લઈ જાઓ. આ માણસને આપણા ‘મિશન’નું યાન નથી.’

‘અરે આપણે તો માહતર ! ધોરિયો આવશે ત્યાં પાણી પી લેવું. પછી કુંભવું હું કામ ? ન્યાં ક્યાં હજી એવો લેતાલો બેઠો છે ?’

પોતહું, બેગ, દસર, સોટી, પાનપેટી, એમ સઘળું ગોઠવી, મીઠારામ વહીવટદારની પેઠે બેઠા. ને જરાક ઠાઠમાઠ લાગે માટે પાનપેટી કાઢી, પાન ખતાવવા લાગ્યા. હેઠા બોલ્યો, ‘એક પાંદડું મને વ દેતો માહતર ! રાતું મેં હારે’ લાગે છે માણુ—મેં તો એક દી ખાઈવું, તમને દહિરે છે ? કેમ વળા, કતુભાના ચિરામાં, તમેય અમારી હારે જ દતાને, ગાદલાં ગોદલાં ગણવામાં—આ ઈને પાંચ છ વરદ થ્યાં, ત્યાં આજ તમારી પાંકે પાંદડું પાંદડું દીકું !’

મીઠારામને આસિરદાશ ને હોકારાઓની હાજરી માનદાન કરનારી લાગી. એટલે તેમને જવાની રજા આપી. તેમણે જરાક તપીને ઉઠાને કહ્યું :

‘અસા તું કવો છે ?’

‘કેમ વળા કીરો તે ? સગર !’

‘કાંઈ માણસ બાણસ બુએ છે ખરો કે બરડવે જ રાખે છે ?’

‘કીમ માણુદ નંહ ઓળખતા હઈ ! એમ તો મેં વ દરબારી લેક વરહોવરદ કરી છે હો ! વહીવટદાર ફોજદારને વ લાક એા હું ને ! માણુદ ન ઓળખઈ કામ કાંઈ હોય ?’

‘તો તું મને ચું ધારે છે ?’

‘કેમ વળા ? તમને હું ધારે ? તમે માહતર—હોકારા લખાવો—છામાં ખીલું હું ધારુંવું !’

‘ના ના, મરખ ! હને હું ઇન્સ્પેક્ટર છું—ઇન્સ્પેક્ટર સમળ્યો !’

‘કુશીસના ?’

‘ના-ના-પરીક્ષાનો સાદેજ ’’

‘દંદ—હોકારાવને તપાસવાવાળા—ઈવા તો પશુય સાંખ આવે છે !’

‘તો પછી ? મં દોહો તારી નજરમાં કાંઈ

નહિ એમ ?’

ઉછો કાંઈક સમળ્યો. એ બોલ્યો : ‘અરે એવું હોય માળાપ ! તમે તો મરને ઠેકાણે. તમે શીધો. આપવા ભેગ. એવું હોય માળાપ !’

મીઠારામને એક અફસોસ તો રહી ગયો કે સાણું, ખાસ ખાખી ચોલીસ કપડું મંગલીને મેં ઇન્સ્પેક્ટર થતાં જ હાફકાટ કરાવ્યો, ને એમાં બટન પણ મોટાં પિત્તળના નખાવ્યાં, તોય મારો બેટો, આ કણુઓ હજી મને ‘માહતર’માં જ મળે છે. એમણે હવે એ જગતી સાથે સંભાળણ બંધ કરવા, એક છાત્ર કાઢવું, છાત્ર અંગ્રેજ હતું ને પોતે અંગ્રેજ વાવવા ન હતો. એટલે અદેરખગરનાં ચિત્રો બેવા લાગ્યા.

ત્યાં ઉઠાએ ગાડું હાંક્યું ને પૂછ્યું : ‘આ તો પરદેશી અકસર લાગે છે !’

‘એમાં તને ભૂતને શી સમજ પડે ?’ મીઠારામે હવે પા મારવાની તક મળતાં તે આનંદપૂર્વક વધતી લીધી.

‘હા બાપુ ! હ તો હાણું ! અમારું વરણુ તો બોણું કેવાળાં તમ જેવા કોઈ બે અકસર દમળવે તો દમજઈ !’

‘તું એમાં કાંઈ સમજે તેમ નથી—તને કશું તો ખરું !’

‘હા બાપુ !’

ગાડાએકે સાંત થઈ ગયો ને ગાડું ચાલવા લાગ્યું.

પણ ગામે બીનેા દરો-ને ઉઠાએ ફેરવ્યો દતોઃ છનાં એની નેસર્ગિક સુખ્ય તો હજી હટતી દતી— એટલે મીઠારામ કાંઈક કચવાના મને એક જાણુ તરીને બેઠા. ગાડાએકે સાંત થયો-પણ એના બગદની બેા- એ પણ બેસનારો સમજતા હોય તેમ ‘ઝેરી ધામે ચલે !’ વાણું ગાયન રમતી ચાલી રહી.

એમ કરતાં તો સાંજ પડી. ઘેઘ ઝામ તો હજી આજુ નહિ. ખરી રીતે દવે કોઈ ઝામ દેખાવું :

૬. ગમગ પંદર વર્ષની નોકરી પછી મીડારામ મારતરમાંથી ઈન્સ્પેક્ટર થયા, એટલે તે દિવસે એમનાં વઢૂએ કંસાર ને મગ બનાવ્યા. ખપોરના બે વાંચે જમી કારવી, પોતે હમણાં જ શહેરમાં ખાસ જઇને સિવદાવેશો ખાખી કાઢ પહેરી, હાથમાં લાકડી રાખી, એક આમઝાની બેચ લઇ, મીડારામ-નવાપરાની રકૂલના હેડમાસ્તર સાહેબ-દવે નવા હોદ્દાની રૂઢિએ, આજમ મહેરબાન ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ, પરીક્ષાનું વઢૂર કરવા નીકળ્યા. તે પહેલાં એમણે એક સુરતી સાહેબને જોયેશો. તે પાન કાચો ચૂનો સાથે રાખતો. એટલા માટે મીડારામે પણ પાનપેટી સાથે લીધી હતી.

એક છોકરાના હાથમાં પાનપેટી, બીજા છોકરાના હાથમાં તેમનું પોટલું, ત્રીજાના હાથમાં ઓફિસરને શોભે તેવી આમઝાની બેચ, એક આસિસ્ટન્ટ પાછળ પાછળી કુંજે લઈને આવતો હતો, બીજે રસ્તામાંથી આવજાનું કાવજી કાપી સેવા સુધી લઈને આવતો હતો- એવા બાદશાહી કાકમાસ સાથે મીડારામ ઈન્સ્પેક્ટર બનીને નીકળ્યા.

મામને પાદર એક ગાડું એમને માટે તૈયાર રાખવાનું હતું. પણ હજી ગાડાવળો આવ્યે ન હતો એટલે વઢૂલા હોંટ મીડારામ ગાડાની રાહ જોતા બેસ્યા. ને એવા મોટા માણસને હાકત ન થાય માટે વઢૂલા હોંટ એક બે ગધેડાં બેમાં દનાં, તેમને આસિસ્ટન્ટ વજેરામે કાઢી મૂક્યાં.

એટલામાં શીમમાંથી બોખધજ ગાડું, નર-સિંદ મહેતાના વિવાહવિધિની રપર્ધા કરે તેવા બે ખાડિયાખાડિયા જળદ, ને ગાડામાં એક ગાભો પાય-રીને, હોઠા પોસ આ બાળુ આવતો જણાયો.

મીડારામને માફા વિનાનું ગાડું જોઈને જરાય મોહું લાગ્યું પણ તેમણે મન વાળી લીધું.

એટલામાં હોઠા આવ્યો.

‘પસાયતો મોડું કહેવા આવ્યો નાં!’ તે આવતાં વેત બોલ્યો. ‘ગાડું આજ જોતું હોય તો કાલ નો કહેવરાવીએ! પણ કાણું કાંઈ નહિ, ન્યાં ક્યાં કેઈ

અમલદાર છે તે કામનો ખેડીયો થાવાનો છે! તમારે તો છોકરાંવની પરીક્ષા લેવા જતું છે નાં!

મીડારામનો પિતો ગયો, તેમણે રોકી કહ્યું:

‘એ કામ તું એણું અમલનું’ ગણે છે એમ!’

હોઠા કાંઈ સમજ્યો નહિ. એણે તો કાંકચે રાખ્યું.

‘ઉપર છુંગણનો માફા પણ નો મળ્યો. કાણું ન્યાં ક્યાં કેમ અમલદાર છે તી મનદખ થારો! માહતર છે. ઈને કોણ ન્યાં અમલદારમાં ગણે છે તી માફાની જરૂર પડે! એટલે પછી હું ગાડું જોડીને આવતો’તો. પરવાળાએ વળી એક ગાભો નાખ્યો છે- તી તમારે બેઠવા થારો!’

મીડારામ કાંઈ બોલ્યા નહિ. પણ એમણે ઈન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા વિષે કહેલી કથના ઊભાંબિલ મર્ધ જતી લાગી. તે બોલવાયાંથ્યા વિના અંદર જોવા માંડ્યા: સામાન કેમ ગોડવેશો એની બચસ્થા માટે. એટલામાં તો હોઠા પાછો બોલ્યો:

‘અરે! પણ માદનર! તમે વળી આ આટલો બધો લખાયો શું કરવા બેગો લીધો છે! ન્યાં ક્યાં તમને જામેગામ સોઠ મળવા આવવાનું છે તી આ લખાયો બેગો ફેરવેશો છે!’ તમારું ગાડું ટેબીને છોકરા ઝપિયી દુડિયો કરશે તી નિહાળ-દુધી: ને નિહાળીયી પાછા નીકળશે તાંઈ દુડિયો કરશે, તે જાંયા દુધી. આનું અમલદારી ટાપટીપિયું આવજે તે પોહાય! આપણે માદનર!’

મીડારામે બોલ્યા વિના કુંજે મૂક્યો.

‘આ ઇ તમારો-કુંજે જ રેલવે’લાં તો ગાભો પસાળશે. એણીકાર તો હોંકરે પસાળ્યો છે, એટલે મેં ફેરવી નાખ્યો છે. ત્યાં આણીકાર તમે પસાળો! ભઠસાંજ મેં તો ‘પાંસ હાત માદતર’ જોવા પણ બધાય આવ્યા છોકરમતિયા! હવે આ ઈ તમારો કુંજે કેમ દબારો!’

મીડારામે કચવાને અને કુંજે આસિસ્ટન્ટને પાછો આપ્યો: ‘આ તમે પાછો લઈ જાઓ. આ માણસને આપણા ‘મિરાન’નું જાન નધી.’

‘અરે આપણે તો માહતર ! ધોરિયો આવશે ત્યાં ખાણી પી લેકું. પછી કુંનનું હું કામ ? ન્યાં ક્યાં હજી એવો ઉનાળો બેઠો છે ?’

પોટલું, એમ, દફતર, સોટી, પાનપેટી, એમ સમજી ગોઠવી, મીઠારામ વહીવટદારની પેઠે બેઠા. ને જગત કાંઠાકાં લાગે માટે પાનપેટી કાઢી, પાન બનાવવા લાગ્યા. ઉઠા બોલ્યો, ‘એક પાંદડું’ અને ૫ દેને માહતર ! રાત્રી મોં હાડે લાગે છે માણ-મેં તો એક દી ખાઈું તું, તમને હાંભરે છે ? કેમ વળી, કતુભાના વિવામાં, તમેય અમારી હારે જ હતાને, ગાદલા ગોઠાં ચણવામાં—આ ઈને પાંચ છ વરહ થ્યાં, ત્યાં આજ તમારી પાંદે પાણું પાંદડું દીકું !’

મીઠારામને આસિરદા તે છાકરાંઓની હાજરી માનકાનિ કરનારી લાગી, એટલે તેમને જખાની રમ આપી. તેમણે જરાક તપીને ઉભાને કહ્યું :

‘અલ્યા તું કેવો છે ?’

‘કેમ વળી કાવો તે ? સગર !’

‘કાંઈ ખાણસ ખાણસ લુએ છે ખરા કે ભરડમે જ રાખે છે ?’

‘કીમ ખાણદ નંહ જોળખતા હઈ ? એમ તો મેં ૫ દરખાસી વેક વરહોવરહ કરી છે હો ! વહીવટદાર ફોજદારને ૫ લાખ ગ્યો છું ને ! ખાણદ ન જોળખઈ ઇમ કાંઈ હોય ?’

‘તો તું મને શું ધારે છે ?’

‘કેમ વળી ? તમને હું ધારે ! તમે માહતર—છાકરાં ભણાવે—ઇમાં જીલું હું ધારવું !’

‘ના ના, મૂરખ ! દવે હું ઇન્સ્પેક્ટર છું—ઇન્સ્પેક્ટર સમજો !’

‘કુલીસના ?’

‘ના—ના—પરીક્ષાને સાહેબ !’

‘હંહ—છાકરાવને તપાદનાવાળા—ઈવા તો ખણાય સાંબ આવે છે !’

‘તો પછી ? હ હોદ્દો તારી નજરમાં કાંઈ

નહિ એમ ?’

ઉઠ્ઠો કાંઈક સમજ્યો. એ બોલ્યો : ‘અરે એવું હોય માખાપ ! તમે તો ગરને ટેકણે. તમે શીવો. આપવા એજ એવું હોય માખાપ !’

મીઠારામને એક અફસોસ તો રહી ગયો કે સાણું, ખાસ ખાખી પોલીસ કપડું મંગાવીને એ ઇન્સ્પેક્ટર થતાં જ હાફકોટ કરાવ્યો, ને એમાં બટન પણ મોટા પિત્તળનાં નખાવ્યાં, તોય મારા બેઠો, આ કણબો હજી મને ‘માહતર’માં જ ગણે છે. એમણે છેવટે એ જમણી સાથે સંભાળણ બંધ કરવા, એક છાપુ કાઢ્યું. છાપું અંગ્રેજી હતું ને પોતે અંગ્રેજી ભણવા ન હતો. એટલે અફેરખખરનાં ચિત્રો એવા લાગ્યા.

ત્યાં ઉઠાએ ગાડું ટાંક્યું ને પૂછ્યું : ‘આ તો પરદેહી અકસર લાગે છે !’

‘એમાં તને ભૂતને શી સમજ પડે ?’ મીઠારામે છેવટે ધા મારવાની તક મળતાં તે આનંદપૂર્વક વધારી લીધી.

‘દા ખાણ ! હ તો હાણું ! અમારું વરણ લો બોયું કેવાય ! તમ જેવા કોઈ બે અકસર હમખલે તે દમજાઈ !’

‘તું એમાં કાંઈ સમજે તેમ નથી—તને કહ્યું તો ખરું !’

‘હા બાપુ !’

ગાડાએકું ચાંત ચક્ર ગયો ને ગાડું આવવા લાગ્યું.

પણ ગાંભો બીનેા દરો—ને ઉઠાએ ફેરવ્યો હતો છતાં એની નૈસર્ગિક સ્તમ્ભ તો હજી છૂટતી હતી—એટલે મીઠારામ કાંઈક કચવાતા અને એક બાણુ તરીને બેઠા. ગાડાએકું ચાંત થયો—પણ એના બળદની જોડ—એ પણ બેસનારો સમજતા હોય તેમ ‘ગોરી ધીમે ચલો !’ વાણું ગાયન રમતી ચાલી રહી.

એમ કરતાં તો સાંજ પડી. કોઇ ગામ તો હજી આપ્યું નહિ. ખરી રીતે દવે કોઇ ગામ દેખાવું ;

નેપચે. પણ બગદની ચાલ ધણી ધીમી હતી.

‘અલ્યા કોઈ ગામ હજી કેમ આવતું નથી?’
હંધર્માંથી નીકળતા તેમ ગાડાએકે બોલ્યો.

‘હમણાં બડકું આવશે તમારે લડકવા જવું છે
કે ઝાંસાવદર?’

‘તને કહ્યું તો ખરું કે બડકવા જવાનું છે: ત્યાં
‘એન્યુઅલ ઈન્સેકશન’ છે સમજ્યો?’

‘તંધ બેઠો તમતારે નિરાંતે અંધારું ધરી
બડકવામાં પેસી જશું બિલ્ડું તમારે તો હારું. મક્-
તનું અજવાણું હોય તો છાકરાય દુરિયો કરે!’

‘તું મમારે લાગે છે અલ્યા!’ મીઠારામ તપી ગયા.

ગાડાએકે પછી જરાક ચડી મઠ. પણ તે આંખો
મીચીને હો હોનકરતો બેઠો રહ્યો એટલામાં બળદ
બડકવાનો આંધો છોડી ઝાંસાવદરને ચીમે ચડી ગયા,
ગાડું ચાલવા માંડ્યું.

અંધારું ચર્ધ મધુ. પણ કોઈ ગામ જ દેખાણું
નહિ.

મારતર મીઠારામ ધણી ઊંચા નીચા યાય પણ
ગાડાએકે ગાથાનો મળેલો એક હોંડારો કરે ને પાછો
ઝોકે ચડી જાય. એને મનમાં એક વાતની ધરપત
હતી. એના ગાડામાં કોઈ અમલદાર બેઠો ન હતો કે
એને વાંધો આવે!

ગાડું તો એમ ને એમ ચાલતું રહ્યું. ચરધી
રાત મર્ધ હોય એમ જણાયું. પણ હજી કોઈ ગામ જ
આવ્યું નહિ.

મીઠારામ તો અકળાવા માંડયા પણ દહે ધામ
શું? આંધી તો શીમ હતી. બહુ રોડે હંટવા જાય
તો ગાડાએકે રખડાવે. એ બોલ્યા ચાલ્યા વિના
બેઠા જ રહ્યા!

‘અલ્યા! તારું નામ શું?’ છેવટે એમણે ગાડા-
એકે સાથે વાત શરૂ કરી.

પણ ગાડાએકેએ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ. એને
માસ્તરનો સવાજ છાકરા બેવો લાગ્યો.

ફરીવાર પૂછ્યું ત્યારે આંખો મોળતો ગાડાએકે
બોલ્યો: ‘મારાં નામ તો સાત કે આઠ છે. એમાંથી
તમારે કયા નામનું કામ છે?’

‘વારા પોતાનું નામનું!’

‘તો મારું નામ બગો વેકરિયો. કાક વળો
જાંબરિયો. ય કહે છે. બગો કાવો એવું ય બોલાય
છે એમ તો મેટો બગો પણ છે. પાસ્તરાલો બગો.
બગો ટીલબો. બગો અગત. ધણીય નામ છે.’

‘પણ અગત! હજી બડકવા કેમ ન આવ્યું? ચરધી
રાત તો યર્ધ મર્ધ!’

‘ચરધી રાત હોય? એમ, તો હમણાં માગક
પાસે!’

‘હું!’

‘આ હવણું જુવેને!’

મારતર મીઠારામને તો હરણું શું એ કાંઈ
ક્રિયાતંત્રમાં આવેલું નહિ એટલે મતામમ શાની
હોય! પણ એટલામાં તો એમણે કૂકડોનો અવાજ
સંભળ્યો એટલે બડકું પાસે લાગ્યું. બોલ્યા વિના
બેઠા રહ્યા.

ગાડું પણ ચાલતું રહ્યું.

મેા સજલ્ય ધવા આવ્યું ગ્રાડ ગ્રાંખાં ગ્રાંખા
દેખાવાં લાગ્યાં. એક યડ દેખાયો પણ એતારીની
આ શું?

મીઠારામ તો આંખો ફાડીને નોંધ જ રહ્યા. વડા
નીચે પળેશમ આસિરદંટ હાથમાં લોટો લઈને કાનું
મકું આવી રહ્યું છે. એ બેવા મારે જોરો હતો.

મીઠારામને હસતું કે રડતું એ કાંઈ સમજાય પડી
નહિ. રાત આખી ફરી ફરીને ગાડું, સાંજે નીચી
નીચળું હતું ત્યાં જ, પાછું આવીને ઊંચું હતું! એને
એવી આ ફેલેલી બેવા મારે આસિરદંટ વળેશમ પણ
ત્યાં હાજર હતો!

‘કેમ સાહેબ, રાતે જ પતાવી દીધું?’

‘અરે રાતે શું પતાવે! માદતર ઘોરતા રવા ને

હું'ય એકે ગયો અને આ બળદ ચકરાવે ચડી ગયા. પાછું ફરી ફરીને હેતા ત્યાં જ આવીને ઊભા ! દયો, હવે હું કરતું છે !'

મીઠારામે બેભા વિના જ આમડાની બેગ ને પાનપેટી ઉપાડી લીધાં. લાકડી વજેરામે લીધી.

ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ડિરિટ્કટ ફરીને આતી ગયા. હવે તો બેભા વિના જ ઘેર પહોંચી ગયા મામતા હતા.

પણ જોને આક તો નામ હતો, એ હાગો ભગત દીક્ષાનો ડાંઢ હવે હાનો મ્હે ?

એ ચાર હોકરા મામનાં, પાદર નીકળ્યાં હતાં એમને દાકથ ખારી : 'બેભા હોકરાંવ ! માહતરને રાત આખીનો ઉભગરા છે, તે બે'ક એહો રીડિયો કરને ! એમ કહીને વાત કરી ને હોકરાંવ તો હસી હસીને ઉધાં વળી ગયાં. એ ય મીઠારામની પાછળ ચાલ્યાં. મીઠારામ ને વજેરામના પાછળ એ મિનિટમાં તો એક નાનું સરખું ટોળું કેપાણું. અત્યારના પો'રમાં

આટલાં આકલસ માણસ આવડા નાનકડા મામડામાં નીકળે એ તો મહાન ચમત્કાર ગણાય. એટલે કાંઈક નવા બૂની ચઇ છે એમ જાણીને મામનો વાણુંદ પણ પાછળ દાલ્યો. એક બે વેપારી ભળ્યા. લોટે જવા નીકળેલા સો મારતરની પાછળ પાછળ ચાલ્યા.

પણ મીઠારામને તો ખાઈ મઈ હતી. હજી તો મઇકાસે એણે આ ઇન્સ્પેક્ટરી હોદ્દા વિષે ટૂંક સ્વપ્ન સેઆં હતી. ને વહુ પાસે રાફ માર્યો હતો, ત્યાં તો આજે આ દશા ! એમ ને એમ સૌ ઘેર આગ્યાં. ત્યાં ઘેર પણ મીઠારામની વહુએ ખંભાતી વળગાડ્યું હતું !

મીઠારામને હવે સાંભણું કે પોતે લાડુ જમીને જ સાંજે આવશે એમ વાતવાતમાં વહુને કહી દીધું હતું એટલે એ વાતને અસરશઃ ખરી માની એ પણ આધાંપાણાં ચઇ ગયાં હતાં !

હવે શું થાય ?

હેવટે વજેરામ આસિરંટને ત્યાં દાતણ કરવા માટે મીઠારામ ઇન્સ્પેક્ટર ઊપડ્યા !

‘અનપાલમિન્ટરી’

ધારાસભાના ને અસિરંટ ગણાય અને ન ઉચ્ચારી રાજ્ય તેવા ૩૦૦-૪૦૦ ‘અનપાલમિન્ટરી’ શબ્દોની એક માઠી મદદાસ ધારાસભાના મુખ્યે સવલોની ભણ માટે તૈયાર કરી છે.

મોટરગાડી

અમેરિકાનાં મોટર બનાવનારાં કંપાના ૧૯૪૦ દરમિયાન ૩૧ લાખ મોટરગાડીઓ અને ૧૧ લાખ મોટરજસ તેમ જ અઢાતઓ બનાવશે. એમાંથી ૧,૪૬,૦૦૦ મોટરગાડીઓની અને ૧,૮૧,૦૦૦ અઢાતઓની પરંચોભા બિપ્રક થશે.

અમદાવાદની પાસે જેમ આશુ હવાખાવાનું રથજ છે તેવી રીતે મુંબઈ પાસે માથેરાનની ટેકરી હવાખાવાનું રથાન છે. સહિસૌન્દર્યનું અતોખું દર્શન આ જગાએ જોવાનું મળે છે. એક ટાચ ઉપરથી નીચે પથરાયેલા આખોયે વિસ્તાર એવો રમ્ય અને ભવ્ય લાગે છે કે, તે ટાચને અંગ્રેજીમાં 'પેનોરમા પોઈન્ટ' (Panorama Point) નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આવા રમ્ય અને આકર્ષક વિસ્તારમાં ગેલું નામનું ગામ વસેલું તેમાં જૂનાં અને નજીતાં કુટુંબોમાં માધવરાવ નારાયણ ભટ્ટનું નામ તરી આવતું. માધવરાવની પત્નીનું નામ ગંગાબાઈ. પતિપત્ની ગરીબ આનંદી જીવન જીવી રહ્યાં હતાં. ૧૮૨૪ના અરસામાં ગંગાબાઈએ એક પુત્રતો જન્મ આપ્યો. આ બાળક ભવિષ્યમાં બાહરાવનો દત્તકપુત્ર બની નાનાસાહેબને નામે પંકાયો. આજ એ નાનાસાહેબ જેને અંગ્રેજો શોહીતરસા આદમી તરીકે જાણખાયે છે. આજ એ નાનાસાહેબ જેને એક હિન્દી લેખકે અશ્વત્થામાની સાથે સરખાવ્યો છે। એના જીવનપ્રસંગોની કંઈક ઓખી કરીએ.

છેલ્લો બાહરાવ પેશા ૧૮૧૮ની સાલમાં અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા બાદ તેને વાર્ષિક આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું અને કાનપુરથી બાર માઈલ દૂર આવેલા ઘડાવર્તની નજીર પશુ આપવામાં આવી. આ રથજે તે પોતાના પરિચારકો અને આશ્રિતો સાથે આવી વસ્યો અને કંપની સરકારનો ઋણી બની સરકારને સહાય કરવાની ફરજ સમજી અનેક પ્રસંગે મદદ કરતો રહ્યો. ઘણાં કુટુંબો... બાહરાવ સાથે ઘડાવર્ત આવીને વસેલાં તેમાં નાનાસાહેબના પિતા માધવરાવ ભટ્ટ પશુ હતા. બાહરાવ અપુત્ર હોવાથી એણે માધવરાવ ભટ્ટના પુત્ર ધોન્ડુપંત ઉકે નાનાસાહેબને દત્તક લીધો.

બાહરાવે એક વીલ કરીને નાનાસાહેબને પોતાના વારસ બનાવેલો અને કંપની સરકારને પશુ અરજ કરેલી કે, તેના તમામ હક નાનાસાહેબને વારસામાં

મળે. સરકારે આ વિશે કાંઈ રૂપિયા જવાબ આપેલો નહિ એટલે ૧૮૫૧ની સાલમાં જ્યારે બાહરાવનું મૃત્યુ થયું બાદ વર્ષાસન બંધ કરવામાં આવ્યું. બાહરાવે શરણે આવ્યા બાદ તેના મરણપર્યંત વફાદારી અને નેકદીલીભર્યું વર્તન દાખવ્યું હતું એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજો જ્યારે અફઘાનિસ્તાનમાં આખરી પડ્યા ત્યારે તેણે પોતાના પદરની રકમમાંથી પચાસ લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી રકમની સરકારને લોન આપી હતી. વળી... શીખવિમુક્ત વેળાએ એક હજાર પાંચસળ અને એક હજાર હાસળની મદદ બાહરાવે જ કરી હતી. જેમ હિન્દી સિપાઇઓએ અંગ્રેજોને વફાદારીપૂર્વક મદદ કરી તેમ જ આ પેશાએ તન, મન અને ધનથી અંગ્રેજની સેવા કરી, તેમનું શ્રીમંતુ, અને કારખી કોટકરીની વેળાએ રવંદેશનું સત્યાનાથ વાળાવામાં સહાયજન બન્યો. આમ છતાં તેના મરણ બાદ વર્ષાસન બંધ કરવામાં આવ્યું.

નાનાસાહેબે પશુ અંગ્રેજોની સાથે સારો બ્યવહાર જાળવી રાખ્યો હતો. એ અંગ્રેજીથી બિમકુલ અનુભૂ હતો છતાં એક ખાસ અંગ્રેજને શાકે તે દેશપરદેશના સમાચારથી વાકેફ રહેતો હતો. અંગ્રેજોને તે અવારનવાર મિત્રબાનીઓ આપતો અને તેની ખ્યાલિ એક સન્નજન તથા સદ્ગુહર્ય તરીકે ફેલાયેલી હતી. બાહરાવના મરણ સમયે તેનું વય સત્તાવીસ વરસનું હતું. રાજદરબારમાં હેખાઇ આવતા કોઈ કુઈણો તેનામાં નહોતા. તેની રીતસાત તથા વર્તન શુદ્ધ હતાં. તેની ચણના શાન્ત અને ડોળવચરના સન્નજન તરીકેની હતી. વળી અંગ્રેજ કમિશનરની સલાહ—સૂચનાને તે માન આપતો હતો. રામચન્દ્રખન્ત, નામનો વિશ્વાસુ ગુહર્ય નાનાસાહેબની નજીરની બંધરસા ઉપર હતો. નાનાસાહેબને તે સાચી સલાહ આપતો અને બધા આશ્રિતોને નિયમનમાં રાખતો. તેણે પશુ નાનાસાહેબ ઓટ જૂઝ મહેલન કરી. ઘડાવર્તના કમિશનરે પશુ આ દલીલનું સમર્પન કરી રિપોર્ટ કર્યો પશુ ઉપરીઅધિકારીએ એ આ અરજ નામંજૂર કરી.

આમ હિન્દી અધિકારીઓએ તેની અરજનો અસ્વીકાર કરવાથી નાનાસાહેબે કંપનીનાં ડાયરેક્ટરોને

વિલાયત એક અરજ ગુજરી. બાણસાવની હવાતીમાં આવી અરજ કરવાનું વિચારાવકું અને સમયન્દ પન્તના ઠીકરને વિલાયત મોકલવાનું કહેલું પણ ખરું, પરંતુ કમિશ્નરે ના પાડવાથી આ વિચાર અમલમાં મૂકવાનું મોકૂફ રહેલું. આવી અરજ બાણસાવના મૃત્યુ બાદ નાનાસાહેબે કરવાનું કરાવ્યું. આ અરજમાં શુદ્ધ ન્યાય, (Equity) હકીકત અને કાયદાની દલીલોનો સાગર.. કાયદાવામાં આવ્યો છે; કાયદા દલીલોથી અરજના મુદ્દાનું સમર્પન કરવામાં આવ્યું છે; નૈતિક ધોરણોની ધોદી તાજ કરવામાં આવી છે; આમ છતાં અંગ્રેજોની ન્યાયશુદ્ધિને સ્પર્શે એ હેતુથી સમગ્ર દષ્ટિ આવરી લેતી અરજનો અંતગમ કરણ આવ્યો. નાનાસાહેબનો વકીલ આશુમદસાખાન વિલાયત પહોંચ્યો તે અરસામાં નાનાસાહેબની અરજ નામંજૂર કરી દેવામાં આવી હતી.

આશુમદસાખાન વિલાયતથી મુશ્કેલીમાં બિપદ્યો અને નાનાસાહેબે અંગ્રેજોની ન્યાયશુદ્ધિમાં રહીસહી વિશ્વાસ ગુમાવ્યો. જે નાનાસાહેબ અંગ્રેજો તરફ સહકાવની દૃષ્ટિએ જોઇ રહી હતો તે હવે તેમને પોતાના બપોરે સ્વતંત્ર્ય લેખવા લાગ્યો. તેની મનોવૃત્તિએ પલટો ખાધો છતાં તેના બાલવર્તનમાં કંઈ ફરક પડ્યો નહિ અંગ્રેજ સી-પુરુષોનો મહેમાનશયિ કરવાની તેની જૂની રીતરસમ ચાલુ રહી.

અંગ્રેજ પ્રતિદાસકારો પણ મુકાઈ સ્વીકારે છે કે, કાનપુરથી કંટાળેલા અંગ્રેજો સહાવર્ત જત નાનાસાહેબના મહેમાન બનતા અને તેમને સાલદુસાવાની અનેક ભેટો વિદાય વેળાએ નાનાસાહેબ આપતો. અંગ્રેજો તરફ રાજ કરતી પ્રજા તરીકે તેને અજીબો આવ્યો હતો, છતાં વ્યક્તિએ તરફનું તેનું વર્તન બદલાયું ન હતું. વ્યક્તિગત અંગ્રેજોનો તિરસ્કાર કરવાનું તેના હિમ્મત દિલને યોગ્ય લાગ્યું નહોતું.

અંગ્રેજોએ નાનાસાહેબનાં કરેલાં વર્ણનો તેની સાહીબોની સાખ પૂરે છે. તે શરીરે રચીત હતો એમ જણવામાં આવ્યું છે. કમિશ્નરની સૂચનાઓને તે ઘટ્ટું માન આપતો એમ આપણે જોઈએ છીએ. આમ છતાં પછીનાં વર્ણનોમાં તે લોહીનરરયો હતો, અંગ્રેજ સી-

પુરુષોની કારમી કતલ કરવામાં થયેા હતો, વચનભંગી હતો વગેરે અનેક પ્રકારના આક્ષેપો કરી એના નામને કલંકિત કરવામાં આવ્યું છે. સારીએ અંગ્રેજ પ્રજાના શેષનો ભોગ એ બન્યો છે અને હિન્દના ઇતિહાસમાં એ કાંઈ અત્યંત કુર, ઘાતકી, જેમમાન નરસાક્ષ હોય તો તે નાનાસાહેબ છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વળી આ હિપરાંત કહેવાતી નાનાસાહેબે યોજેલી હત્યાને ટપી જાય એવી કારમી કતલો અંગ્રેજોએ આદરી છે. આ આખું યે પ્રકરણ અતિશય દુઃખદ છે.

ઇતિહાસને નિહાળવાની એ કાંઈ તટસ્થ દષ્ટિ હોય તો નાનાસાહેબના પ્રતિસ્પર્ધી અંગ્રેજોએ કરેલા કુકર્મોને ત્રાજવામાં મૂક્યાં જોઈએ. આ માટે નિષ્પક્ષ અભ્યાસનો જરૂર જોઈ યાય છે. હિન્દે અત્યાર સુધી એકતરફી ઇતિહાસનાં પાકપુરતકોનો અભ્યાસ કર્યો છે. આમ છતાં આ એકતરફી...પુસ્તકોમાંથી પણ નાનાસાહેબનું સર્વવર્તન તરી આવે છે.

જે નાનાસાહેબ ૧૮૫૭ના બળવા બાદ અંગ્રેજોને હાય પડ્યો હોત તો અવશ્ય એના ખૂશ હાલ થાત. એના હિપર શા શા સિનગો ગૂઝરત તેની કલ્પના પણ ચઇ શકતી નથી; કારણ કે, અંગ્રેજો તેને અંગ્રેજ સી-પુરુષોના જલ્દાદ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા હતા. તેને સદલાગે તે લખનાની બેગમના મુલકમાં નાસી ફર્યો અને ત્યાંથી નેપાળના રાજ્યમાં દુષ્ણ વેશે ફરવા લાગ્યો. આ જ ભૂમિમાં ફરતો આખ-ડો તે તાવનો ભોગ બન્યો અને જંગલમાં મૃત્યુ પામ્યો એવી માહિતી સાંપડે છે.

આમ તેનું જીવન એ જ એનું સાચું સ્મારક બન્યું છે. જે અંગ્રેજોએ અનેક કારમા કૃત્યો કરી હિન્દી ધનસંપત્તિ લૂંટી છે, હિન્દી ગામો સળગાવી મૂક્યાં છે, કુર અને અમાનુષી હત્યાઓ કરી છે અથવા કરવામાં સાથ આપ્યો છે તેમનાં સ્મારકો પરાધીન હિન્દમાં સ્થળે સ્થળે જેવા મળે છે; જ્યારે નાનાસાહેબનું નામાનસાન શોધ્યું જ્યતું નથી, હિન્દી બાળકો એને લોહીતરસવા આદમી તરીકે ઓળખે છે! સ્વતંત્ર હિન્દ જ નાનાસાહેબને ન્યાય આપી તેનું સાચું સ્મારક કરી શકશે.

સ્વ

દરજાકીડના પ્રવાસ દરમિયાન હેનરી લેતાંગ ને દિવસે સાંજે સુરીય પહોંચ્યો તે દિવસે જ ત્રણ સેકંડમાં માથુસને માથે આવી શકે એવી ભયંકરમાં ભયંકર આકૃતમાં તે સપડાઈ ગયો.

હેનરી લેતાંગ સાંજની ગાડીએ સુરીય પહોંચ્યો. તે ગાડીમાં બેસીને પોતાની હોટલમાં ગયો. ખૂબ આરામથી પ્રવાસ કરી શકે એટલો સાધનસંપન્ન હોઈ, ગાઈડબુકમાં જીને મુખ્યવસ્થિત-મુસંઆસિત અને સારા માથુસોને રહેવાલાયક તરીકે વર્ણવે છે એવી એક હોટેલ તેણે પસંદ કરી હતી. તેણે નીચે બોજન કરી પહોંચી; પછી રેલ્વેની મુસાફરીના યાક જણાતાં તે જ પ્રર પોતાની ઝોરડીએ ગયો, અને ઊંધ નહોતી ન જતાં સુષ રહ્યો. બિઝાનું ખૂબ મુખ્ય હતું.

હેનરી લેતાંગ બીજા અનેક માથુસોના જેવો જ હતો. બેસક તે સુરીય આવ્યો તો કોનો શહેર જોવા, અને ત્યાં પહોંચ્યો તે પહેલાં તો તેના કુતૂહલને પાર ન હતો. પથ ને સાંજે માથુસ કોઈ ગામ પહોંચે છે, તે સાંજે તો તેના પ્રત્યેની લાગણી જુકી જતી જાય છે, અથવા કુતૂહલને સંતોષવાને પૂરતો સમય હોય છે એટલે તે લાગણી શાંત થઈ જાય છે, અને આખો વખત તે શહેરનું અસ્તિત્વ રહે એટલી જ ઇચ્છા રાખે છે. હેનરી લેતાંગ સુરીયમાં એક બિઝનામાં પડ્યો હતો; તેના ઝોરડામાં ને વીજળીનો દીવો બળતો હતો તે સુરીયના ઝોરડાનો વીજળીનો દીવો હતો. તેણે પોતાની સિગારેટની ડબ્બી બિઝના પાસેના ટેબલ ઉપર મૂકી હતી, તેમાંથી તેણે એક સિગારેટ કાઢી, મોમાં ધાલી; તે સુરીયમાં એ સિગારેટ પીવાનો હતો, એટલું એને મન જસ હતું.

સિગારેટ સળગાવ્યા પછી, એણે હજી હમણાં જ દીવાસળી ફેંકી દીધી હતી, એવામાં એકાએક એને ચિંતા થવા લાગી, અથવા તો એનો અંતરાત્મા કંઈવા લાગ્યો. આ સળગતી દીવાસળી જગજગ ઉપર પડે તો આગ ન લાગે? હેનરી લેતાંગ નીચો વળે; એણે જોયું એ સારું કુરુ : ખરેખર જ દીવાસળી

હજી હોલવાઈ નહોતી. તે જોયો થઈતે તેને કચડી નાખવા રહીપર પહેરવા જતો હતો, ત્યાં તો અચાનક કોઈ દૂર આવરણક્રતાથી (Brutally) તેને એ કડવાની જરૂર જ ન રહી.

ચોખ્ખું દબી શકાય એ રીતે, ચાર અંગળા અને અંગૂઠાનો પંડો બિઝના તળે છુપાયેલો હતો તે બહાર આવ્યો, ઊંચો થયો અને પછી હેઠે પડ્યો અને તેણે દીવાસળીને દબાવીને તેની જ્યોતને હોલવી નાંખી.

પહેલાં તો આપણી આંખોએ ને જતાબું હોય છે, તે જ મગજ મદલું કરે છે. હેનરી લેતાંગને પહેલ-વહેલો ને વિચાર આવ્યો તે થયું પૂર્વે એણે ને ક્રિયા થતી એઈ હતી તેને ભગતો હતો. જ્યારે આપણે કોઈ સળગતી વસ્તુ ઉપર હાથ મૂકીએ છીએ ત્યારે દાઝવાનો ભય રહે છે. એ હાથના માલિકે દાઝનાં ભયનાં માટે થી કુટિત કરી દશે? હેનરી લેતાંગે મનમાં મનમાં વિચાર કર્યો કે અસમત, એ માથુસે થૂંક વડે પોતાની આંખોએ બીની કરી દશે.

પણે લાગે આ પછી જ—આટલો વિચાર કરતાં એને લાગ્યો એટલો વખત વહી ગયા પછી જ હેનરી લેતાંગને મુરઘું : 'મારા બિઝના તળે કોઈ માથુસ છે! મને મારીને લૂંટી લેવા માટે હું જાંબી જાઉં તેની તે રાહ જુએ છે!'

ત્યાર પછી ધીમે ધીમે એક પછી એક શબ્દ તેને આ વિચાર આવ્યો :

'હું જાંબી જાઉં ત્યાંમુઠી તે સંતાઈ રહેશે અને પછી મને મારી નાખશે અને લૂંટી લેશે.' જ્યારે તેણે આ વિચારનો એકએક શબ્દ સમજી લીધો, તોણા નેચો, અને અચૂક રીતે સ્પર્શી નેચો ત્યાર પછી તેને બીજો કોઈ વિચાર જ આવી શક્યો નહિ. તેના બધા જ વિચારો ઊડી ગયા અને ભયંકર શાંતિએ અંડમાં એકાએક પ્રવેશ કર્યો અને આખા અંડને વ્યાપી લીધો, તથા પોતાનો લાભ આપે તેની રાહ

જોઈને બિછાના નીચે ભરાઈ રહેનાર કરતાં પણ વધારે ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. હેનરી લેતાંમને માથે ધા કપો હોય એવી એ શાંતિની અસર થઈ. જાણે લાંબી બિધમાંથી બીડ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ધણી વખતથી બૂલી ગયો હતો. તે વાત તેને યાદ આવી. તે મનમાં મનમાં બોલ્યો:

‘અરે હા, વળત થઈ ગયો, હું તો બૂલી જ ગયો હતો કે મારે એક દિવસ મરવાનું છે.’

અને ત્યારે એણે થુંક ગયે હતાયું ત્યારે તેના લપકરુ સ્વાસ્થી તે નવાઈ પામી ગયો. અને તેને લાગ્યું કે આ રવાદ તો સદાને માટે મારા મળામાં રહી જવાનો.

‘આજે શરૂ મારું ખૂન થવાનું.’

કેમ જાણે તેના પોતાના મહાનો સ્વાદ અત્યારમાં જ તેના મોમાં ન આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનાથી એ ન સહેવાયું.

કોઈક વાર, ધીમેથી, ખ્યાન ન બેંચાય એ રીતે, અવાજ થશે તો કોણ જાણે શુંનું શું થઈ જશે એવી ખીકમાં, પોતાથી અને એટલી બધી સાવચેતી લાંબને તેણે પોતાની ડાક ઉપર માથું ફેરવ્યું, અને ઓરડામાં ચોરેકોર ઉત્સુક દષ્ટિ નાખી, બધું રાચરચીકું એક લીધું. એક રસોડાનું ટેમલ હતું, એને એ ઝાળખી ન રાક્યો, એક કપડાં રાખવાનું કપાટ હતું, અને એક ટેમલ હતું, થોડી ખુરશીઓ હતી, તે એણે ગળી જોઈ તો ચાર થઈ, એક સાંકે હતો તે તો એણે લગભગ જોયો જ નહિ. પણ એક પણ રાચરચીકું એને કામ આવે એવું ન નીકળ્યું.

જે થવાનું હશે તે થશે એ વિચારને હાલીને ઉમ નિરાશા બાધી રહી અને એટલામાં તો પૂરી દસ મિનિટ વિતી ગઈ. બહા બગવાન! એને જ માથે આ સંકેત શા માટે આવ્યું? એ આજ દણે હુરીય શું કરવા આવ્યો? પોતાના સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના પ્રવાસમાં ખરેખર પડ્યા વગર તે અત્યારે બાસલ, કે જનિવા, કે સ્કાફાહાસેન જઈ રાક્યો હોત. અને એ સહેજેમાં કંઈ આપત આવવાની નહોતી. જનન જ

મહત્તાની મૂર્તિ છે. તે આ જ ઓરડામાં શું કરવા આવ્યો? તે પાસેના ઓરડામાં જઈ ચક્રયો હોત. બીચું કંઈ નહિ તો સૂતાં પહેલાં બિછાના નીચે એક નજર નાખવાનું એને કેમ નહિ સૂચ્યું હોય?

‘આહ! મેં ત્યારે બાધી માથું!’ તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો.

તે પોતાની સામે યથાશક્ય ઝંખ્યો. સોની પહેલાં, પોતાના અવાવમાં તેને કેવળ એક જ વિચાર સૂચ્યો, જે જુલનો ભોગ બનીને મરનાર દરેક માણસને સૂચે છે.

‘પણ મેં કંઈ જ કર્યું નથી,’ તેને મનમાં ને મનમાં જૂઠ પાડી ઊઠવાનું મન થયું. કારણ, આપણા દરેકના મનમાં મરણનો ખ્યાલ સળગા ખ્યાલની સાથે એવી તો દહ રીતે જાગી ગયેલો છે કે આપણે એને છોડી પાડી જ રાકતા નથી.

ના. એણે કશું જ કર્યું નહોતું. એ નિર્ણય હતો. અને પોતાની નિર્ણયતાની સંપૂર્ણતા અને ગંભીરતાનો અનુભવ થયો. વળી તે બહુ ભસી માણસ હતો. એટલે બધો ભસો કે જે ચોર એના બિછાના નીચે લપાઈને એનું આટકું બધું ખૂરું તાકતો હતો તેના પ્રત્યે એને યુસ્સો પણ ચડ્યો નહોતો. ખરેખર, એના ઉપર એ યુસ્સો ચર્ધ રાકત. પણ, અલગત, એને જૂઠ પાડીને તેને કહેવાનું મન થયું.

‘જેને હું મારવા તૈયાર થયો છું, તે તો હું હેનરી લેતાંમ છું! હું’ બૂલ કરે છે, મારા જેવા માણસને તે કાઢ મારવું હશે!’

તેને એમ લાગ્યું કે એની સાથે દોસ્તી પણ કરી શકાય. પેસાને અક્ષાયે જ લોડો ગુના કરતા ચર્ધ ગય છે. હેનરી લેતાંમ પાસે પૈસા હતા. તેને પૈસા માણસને એમ કહેવાનો વિચાર આવ્યો કે,

‘સાંભળ! મને ખબર છે કે તું’ મારા બિછાના તળે છે. હું’ મને કંઈ ઈર્ગ ન કરે તો હું તને મારી પાસે જે કંઈ છે તે બધું આપી દઉંશ. હું તને એથી પણ વધારે આપીશ. હું કોણ છું’ એની તને ખબર નથી; તને ખબર નથી કે શું કરી ચકું એમ છું. મારી પાસે છે એટલાથી જ તને સંતોષ ન થતો

હોય તો આમ જો: હું તને વચન આપું છું : હું પાછો પારીસ જઈશ, અને એકવાર ત્યાં પહેલ્લે એટલે તું કહેશે એટલી રૂકમ તને મોકલી આપીશ.

ગરીબ કામરેડ બિહાના તજે ભરાઈ બેઠો હતો ! હેનરી લેતાંગની તેના ઉપર શરસે ચઢાવી દિ'મલ ચાલી નહિ-રખેને તે કોધે ભરાયો તો ! બિહડું, તેણે કશો અવાજ ન કર્યો અને દીવાસળી ઉપર હાથ મૂકવાઈથી શાંત ધસારતથી જ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું એ બદલ તે તેનો ઋણી હતો.

પણ ખીજ જ ક્ષણે ક'ઈક બન્યું. જોને આપણે જાનાવ કહી શકીએ. હેનરી લેતાંગ પોતાના વિચારમાં મુધી આવ્યો હતો ત્યાં અચાનક, તેણે આશા ન હોતી રાખી એવી ક્ષણે, ઓગિંતી, અદમ્ય હાથની મમતાભરી દયાએ તેના અંતર ઉપર હુમલો કર્યો. 'મથુ કહ્યું'.

દયાએ તેણે તેને ગલેથી પકડ્યો, તેના ગોંધાં પ્રવેશ કર્યો, જાણે વહેતી ન હોય એમ તેને લામચા માંડ્યું, તે તેનાથી ભરાઈ ગયો. એ રી રીતે આવી તેની એને ખબર ન પડી. તે માત્ર ખૂમ પાડી બીધો:

“ઓ ભગવાન ! હું બચી ગયો !”

સફળતાની ખાતરી કરવા માટે તેણે ખૂબ સમય લીધો, તેણે એકએક વિગત નક્કી કરી: પોતાના પગલા કયા મૂકવા તે જગ્યા પણ તેણે ચોક્કસ કરી. તેણે પોતાના મન સાથે એવો પણ વિચાર કર્યો કે મારે મારો કામો હાથ બિહાનના પિત્રજના કડા ઉપર મૂકવો. બધું તૈયાર થઈ ગયું, કસામી ડરવાની જરૂર નહોતી. હવે—

હેનરી લેતાંગ બેઠો થયો, અને સીધી પહેલાં એકલા એકલા જગ્યાવાની ટેવ હોય એવા માથુસની

નકલ કરવા લાગ્યો. તે એકલી એકલી જ બોમતો હતો, અલગત, પણ તે ખાસ એવી રીતે કે તેના ચોરકમાં સંતાપલા બધા માથુસો સાંભળી શકે. તે બોલી:

‘હું તે કેવો બેવફૂર, મારી ચાવી તો હું બારણામાં જ મૂકી આવ્યો.’

તે બિહડો. કાઈએ ધસી આવીને તેનું મથું પકડ્યું નહિ. પેલો ખીજે માથુસ જરૂર પોતાની બતને અભિનંદન આપતો હતો કે પોતે એક ભયમાંથી બચી ગયો. તે પોતે જ્યારે યુનો—ખૂન કરતો હોત તે જ વખતે કાળ ચાવી ફેરવીને બારણું બાંધીને અંદર આવી પહેલ્લે એનું જોખમ એણે વહોઈ દ્યું.

હેનરી લેતાંગે ઉતાવળ ન કરી, જોથી પેલાનું ધ્યાન ન ખેંચાય, તે બારણા મુધી ગયો: તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. હાશ ! ચાવીનો કોને પડી છે ! તેણે એવી તો ખૂમ પાડી ! તેના અવાજ પણ કેવો યુલ્લંબ હતો !

“દોડો-દોડો ! ખૂન ! દોડો ! જલદી !”

તે ખૂમ પાડી રહે તે યહેલાં તો દસ માથુસો તેની આસપાસ ભેગાં થઈ ગયા. તેણે જરૂર કરતાં વધારે ખૂમ પાડી હતી.

તે લોકોએ બિહાના તજેથી પેલાને શીધી કાઢ્યો. તેઓએ તેને ઘસડીને બહાર કાઢતો પકડ્યો, કારણ તે ચસકતો નહોતો. જ્યારે તે બિહો થયો ત્યારે તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો અને આંખો ચમકતી હતી. ઓઝોએ તેને માર માયો. હોટેલના માલિકે તેને પહેલાં કહી મેયો નહોતો. પોલીસોએ તેને હાથ-કડી પહેરાવી દીધી. જ્યારે તેણે તેને કંઈ ગયા, જ્યારે તે જલજાનાતે રસ્તે પડી ગયો હતો, ત્યારે પણ એકએક માથુસ ધૂજળું હતું.

રેશનિંગ અને વિજ્ઞાન

શ્રી. ખત્રી ગાંધી, વી. એસ. સી.

પ્રોફ. જયતીલાલ દે. એસ. એ. એસ. સી.

ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ, એ. એસ. સી., પી.એ. સી.

થોમાં વર્ષ ઉપરની વાત છે. જે બેરો ભેગાં મળે ત્યારે એક કહે અને તો વાસીના જ ચોખા ખાઈએ અને પીછ કહે અને તો જગસર જ માફક આવે. કોઈને ખાસમતી માફક આવે, તો કોઈને કાલમ કે કમોદ. કમોદ ખાનારને મન ફુગવાના તમામ જાતના ચોખા નકામા. વાંસી ખાનારને કમોદ નકામા. કલાણાને ત્યાં તો જગસરના ચોખા ખાય છે, અને તો એ જોવા ય ન ગમે. ખરેખર જ જાણતા તો એવો જ હતો. જાણતા ધર્મ ખાનાર માથાની ધર્મના સાતું ય ન જુએ. વળી કોઈને કોઈ વાર વાપરવા પડે તો તેની તેને રાહલી વજુવી ન ફાવે, કે કચુક પોચી કે કંચુ પડે, ઈ.

ફુગવામાં અનેક જાતના ધર્મ થાય છે, તે દરેકની કઈ કઈ સારી બનાવટો બને છે તે ગુજરાતનાં બેરનિ રેશનિંગ વગર ન જ સમજાત, આજે તો ક્યા ધર્મના લોટ કોકેટકું પાણી પીએ છે, તેની રાહલી વજુતાં તેની કિનાર ન જાગે માટે કઈ કઈ સાવચેતી લેવી જોઈએ, એવું એવું ગુજરાતજુ સહેજે સમજા લે છે. આજે ધર્મની જાત તો ઠીક, પણ ક્યાં ક્યાં થાય છે, તે સુધી શેરીના નાનાં છોકરાં ય જાણે છે. બુજાણમાં તો ધર્મ ય વાગેલું પણ પ્રત્યક્ષ નમૂનાં તો નહિ જ મળેલા. આજે તો ઓરિંટલિયા, કેનેડા, જાનગી, ઘરખતી, દાઉદખાની અને જેટલે તો તુર્કિસ્તાની ધર્મ કે લોટનાં નમૂના ય મળી આવે. બુજાણમાં ધર્મના ઉત્પાદક તરીકે તુર્કિસ્તાનનું નામ જ ન મળે. બુજાણની એ બૂલ રેશનિંગે જ ઉધારી પાડી. દહા હુકમના ધર્મ ખાધી રહ્યા છે. શેરી ધીરજ ખાદ તે પણ આવી જશે, એવી આશા રાખવી વ્યવસ્થા ન મળ્યા.

ચોખાનું પણ તેવું જ છે. દાઘજડના ચોખા ખવડાવવા રેશનિંગે કરેલો પ્રયત્ન સાચો જ રહ્યો છે. અનેક જગદખાની સ્વસ્તિ સાંભળીને પણ રેશનિંગ ખાતાએ કરેલા પ્રયત્નને દાર્દિક ધન્યવાદ ધરે છે. ક્યા ચોખાને કેમ જડવા, કચુકી પડે નહિ માટે

કેટલા જડવા એ બધું ગુજરાતજુને શીખવું પડ્યું છે. ગુજરાતનાં બેરો માથે એક દોષ છે. એ Adaptability—કેળવતા નથી એટલે કે તેઓ સંસ્કૃતિને અનુકુળ થઈ જાયતા નથી. કલકત્તામાં જન્મ કે કરાંચીમાં પણ એમનાં બેરો અને તેની બનાવટમાં ફેરફાર ન પડે. રેશનિંગ ખાતાએ એ દોષમાંથી ગુજરાતજુને મુક્ત કરેલ છે. જુદા જુદાં અનાજ અને તેમની બનાવટોનું વિજ્ઞાન સમજવાની દરેકને ફરજ પાડી છે.

ખરેખર દહા ધર્મ ખાધી છે, કપરા અનુકૂળે જીજીજીજીતા જીજીજીજીતા કે કાળા બખરમાંથી વસ્ત્ર લાવી પોતાનું શેઠી લેતા માણસો ધણા છે, બેરે ત્યાંથી અનાજ લાવી પૂરું એ રેશનિંગખાતાં માટે પૂરું નથી. રેશનિંગખાતું જાતે જ નિષ્ક્રિયતા દારા પ્રયત્ન કરી તમામ જાતના ધર્મ કે ચોખાની વાનગીઓ કેમ કેમ સારી બને, તે બનાવવા શું શું કરવું જોઈએ ઈ. ની તપાસ કરી વાનગીના નમૂના મૂકે તો એ ધમ્મનીય મળ્યા. વિશેષમાં વિશેષ રેસ્ટોરાં ઇ.માં તેવી વાનગીઓ પીરસાવવાનો વ્યાગ્રહ રાખી તેને લોકપ્રિય બનાવવા પણ પ્રયત્ન કરે. રેશનિંગખાતું જાતે જ એકાદ રેસ્ટોરાં ઉઘાડે તો ? ધર્મ, બાજરી, જીવાર, જળ, તુર્કિસ્તાની લોટ જે જે આવી પડે તેમાંથી લોકપ્રિય વાનગી બનાવડાવે તો ? રેશનિંગખાતું તો ત્યારે જ દોષ કે તેનો એકાદ આવો રેસ્ટોરાં બીજાં તમામ રેસ્ટોરાંને હરીશાધમાં પાછાં પાડી દે. પછીથી હોટલો કે રેસ્ટોરાંવાળાને કહેવાતી બેચી જાતના અનાજ માટે કાળા બખરમાંથી અનાજ લાવવું ન પડે. રેશનિંગના અનાજની વાનગીઓ બનાવવામાં નિષ્ક્રિય કારીગરોની ફેજ પણ એ ખાતું જીભી કરે, અને જે જે પ્રદેશમાં તેવું અનાજ આવવાનું હોય ત્યાં એવી ફેજના સેનિકા મોકલી પૂર્વજામિકા પહેલાં તૈયાર કરે. લોકોની એ જાતના અનાજ માટેની કુત્રિમ મામ પણ જીભી કરે. અને એકાદ નાક-સિનેમાની જાહેરાતો જોઈને તેના આવવાની તારીખ માટે કેટલાક માણસો તત્પર રહે છે તેમ

જનતા પણ એ નવી જાતના અનાજ માટે તૃપ્તી રહે.

ધર્મ, યોગ્યા કે બર-બાજરીના dieteticના નિષ્ણતાએ કરેલાં પૃથક્કરણના આક્રમ્યોના ટેબલોની નોંધ અહીં તહીં, વિજ્ઞાનને સતતા પ્રદર્શનો ઈ. માં મળે છે. પણ તે કદ જાતના ધર્મ કે બાજરી ઇ. નો નિર્દેશ તેમાં હોતો નથી. રેશનિંગખાતું જે જે જાતનું અનાજ આપવા માટે તેનું પૃથક્કરણ કરાવી તેમાં કેટકેટલી કઈ કઈ ચીજ છે તેના કોડા દરેક રેશનિંગની કુખનમાં ચોડાવે. વળી જનતાને નવી જાતનું અનાજ આપતાં કેટકેટલી કચરી, શેરોન, વીલાયીન ઇ. ની યોદ્ધા પાસે અને તે વચ્ચે રેશનિંગની કઈ કઈ ચીજોની પૂરી શકાય તે પણ કુખને કુખને ચોડાવે, બુદ્ધના ઉપરા કાળમાં પણ તેમાં સંડોવાયેલા અન્ય દેશીએ પ્રત્યક્ષ તંદુરસ્તી સાચવવા અને ટકાવી રાખવા બાબતું કામ કરેલું છે. દિવસમાં શા માટે એ ન થઈ શકે ?

કસોટીની પરંપરા

જોતી જોતિક રાશિનું માપ કાઢવા જુદાં જુદાં એકમો શોધાયાં છે અને તે મુજબ માપનું કામ થાયે પાતું જાય છે. અનેક રાશિ માટેનાં માપ શોધવા વૈજ્ઞાનિકોએ ઠીક ઠીક જહેમત ઉઠાવી છે. પરંતુ જોતિક વિષયે ઉપરાંત 'માપણી'નું કોઈ વધતું જાય છે. બુદ્ધિની માપણીની જ વાત કરીએ. પાંચ વર્ષનું સામાન્ય બુદ્ધિવાળું બાળક અમુક અમુક હકીકતો જાણે જ. ૭ વર્ષનું, સાત વર્ષનું ઈ. દરેક બાળકો સામાન્ય રીતે જાણતા હોય તેવા પ્રશ્નો બાળકોને પૂછવામાં આવે. સાત-વર્ષની ઉંમરનું બાળક નવ વર્ષના બાળક માટેનાં પ્રશ્નના ઉત્તરો સાચા આપે તો

તેની બુદ્ધિનું માપ $\frac{૬ \times ૧૦૦}{૭}$ થાય. અંગ્રેજીમાં આ

માપને intelligence quotient કહે છે. ૧૨ વર્ષનું બાળક ૯ વર્ષના બાળક માટે નક્કી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો જ આપી શકે તો તેની બુદ્ધિનું માપ

$\frac{૯ \times ૧૦૦}{૧૨}$ થાય. શિક્ષણમાં નજાળા શિક્ષકો

બાળકોને છૂટા પાઠમાં બુદ્ધિમાપનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને જેનું માપ ઉપથી એણે આવે તેને ખાસ શાળામાં મૂકવામાં આવે છે. તેની શાળામાં શીખવવાના વિષયો પણ તેની બુદ્ધિમાં પ્રાણ હોય એવા જ રાખવામાં આવે છે. આ થઈ બુદ્ધિના માપની વાત. ઉપરાંત વિદ્યાર્થી, દરેકદરેક વિષયમાં કેટકેટલો પાવર છે તે માપવા માટેના પ્રશ્નો પણ હોય છે. તેને અંગ્રેજીમાં achievement test કહે છે. આ ઉપરાંત વ્યક્તિત્વ - વિદ્યાસની માપણી (personality test) અને દરેક વ્યક્તિ ક્યાં ક્યાં ધંધા કે કારીગરીને અપનાવી શકે તે માટેના vocational tests પણ શોધાયા છે. જીવતાનગતા માણસની કસોટીનું કામ આટલેથી જ પૂરું નથી થતું. તેણે અનેક (કસોટીની પરંપરામાંથી) પસાર થવું પડે છે.

ઉપરે આવે છે વરકન્યાની પરસ્પર લાયકાત માટેની કસોટી. આપણી ધણી ન્વાતામાં વરકન્યાની જન્માક્ષર મેળવવાનો રિવાજ છે. લગ્ન માટે વરકન્યાની પરસ્પર યોગ્યતા ઉપરાંત જન્માક્ષર મળતા હોય તો તે લગ્ન સુખી નીવડે એવી માન્યતા છે. પશ્ચિમમાં લગ્નની પરસ્પર લાયકાત માટેના test એ જન્માક્ષરના નહિ પણ word-reactionના (પ્રતિચ્છદ પદ્ધતિ) છે. word-reaction પદ્ધતિ શું છે તેનો જરા વિચાર કરી લઈએ. એ પદ્ધતિ શોધવાનું માન જીવજીવતા માનસશાસ્ત્રી ડૉ. J. M. ૧૯૦૦ ના કાળે જાય છે. આપણે કોઈને એક શબ્દ કહીએ અને તે સાથે જ તેના મતમાં પ્રતિચ્છનિરૂપે જાહેર જે શબ્દ હોય તે સામે માણસ કહે. આપણે આપેલો શબ્દ અને સામાજી આપેલા શબ્દ એ બે તપાસતાં ઉપરથી તેના મનમાં કેવા કેવા લટલે છે તેનો ખ્યાલ પામી શકાય. બીજું આપણે શબ્દ બોલીએ અને સામે માણસ પ્રતિચ્છદ આપે તે એ વચ્ચે કેટલો સમય જાય છે તે સમયની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. જે જે શબ્દ માટે સામા માણસના મનમાં માનસિક જૂંચ હશે તે તે શબ્દનો પ્રતિચ્છદ મળતાં વધારે વિલંબ થશે. આ બાબતમાં જંગ અને પીટરસને આપેલો કિસ્સો

તપાસીએ, એક માણસને પાણીમાં ડુબીને આપવાનું કરવાનો વિચાર આવ્યા જ કરે. કેમ કર્યો તે મન માંથી ખરો જ નહિ. તે માણસે આપેલા પ્રતિશબ્દ નીચેના ક્રમાંમાં જણાવેલા છે.

આપેલો શબ્દ	પ્રતિશબ્દ	સમય
૧. માથું	વાળ	૧.૪ સેકન્ડ
૨. હાથ	થાસ	૧.૬ "
૩. પાણી	ઘોડું	૫.૦ "
૪. લાકડી	ચપ્પુ	૧.૬ "
૫. લાંબુ	રેખલ	૧.૨ "
૬. વડાજી	ફૂલે છે	૩.૪ "
૭. પ્રશ્ન	ઉત્તર	૧.૬ "
૮. બિન	શૂંઘણું	૧.૬ "
૯. લગાવ	પાણી	૪.૦ "
૧૦. મહિ	સાજો	૧.૮ "
૧૧. સદી	કાળી	૧.૨ "
૧૨. તરણું	તરતો આવે છે.	૨.૮ "

ઉપરનો ક્રમ તપાસનાં શબ્દ અને પ્રતિશબ્દ વચ્ચેના અંશ (reaction time) ૩, ૬, અને ૧૨માં વિશેષ છે, અને તે તેની માનસિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી રહે છે.

વસ્તુતઃપણા પરમા બાદ હાથકારે થતા દ્રશ્ય હેતુના અનેક કિસ્સાઓમાં અને પછીને કંઈક આવ્યા જ શબ્દ પૂછતા અને પ્રતિશબ્દ તપાસનાં સંખ્યાબંધ કિસ્સાઓમાં એવું જણાય છે કે દ્રશ્યહેતુ લેવાર મોટાભાગે જાને તેજ હોય અથવા જાને ગંદ હોય, મગ્દ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી અને સ્ત્રી સ્વભાવવાળો પુરુષ અથવા તે મગ્દ સ્વભાવવાળો મગ્દ અને સ્ત્રી સ્વભાવવાળી સ્ત્રી એવામાં હોય એવાં લક્ષણોમાં દ્રશ્યહેતુના કિસ્સા બહુ નથી હોતા. લગ્ન થતાં પહેલાં જ પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીના સ્વભાવની પરીક્ષા પ્રતિશબ્દ પદ્ધતિથી કરી લગ્ન કેનાં નીવડી તે સમજી શકાય. આપણા દેશમાં આવી કેમકે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ આપણી લગ્ન સંસ્થામાં રાખવા કરવામાં આવે તે દર

દુધાળાં ઢોરમાં વેતરવૃદ્ધિના પ્રયોગો

દુધાળાં ઢોર ઉછેરવાનો ધંધો દિંદુસ્તાનમાં ખરા પૂર્વથી ચાલ્યો આવ્યો છે. માણસ જન દૂધ માટે ઢોર ઉછેરતાં શીખી ત્યારથી જ સંસ્કૃતિની સારવાત શબ્દ એમ કહીએ તો અરથાને નહિ ગણાય. ઢોર ઉછેરવાના ધંધામાં આજ સુધી અનેક જાતના ઉપયોગી અખતરાઓ થયેલ છે. પરંતુ તાજેતરમાં આ ધંધામાં ક્રાંતિ લાવી શ્રી એવી શેધી ચાલી રહી છે.

દૂધ માટે ઉછેરવામાં આવતી માય-સેસ.

(૧) દર ટકે વધારે દૂધ આપે.

(૨) નાનપણથી દૂધ આપવાનું શરૂ કરે.

(૩) હાંમે સમય સુધી દૂધ આપ્યા કરે. જલદી થરડાં ન થાય. એ પ્રશ્નો નજર સામે રાખીને 'આથોડેટા ડેસીન' નામની દવા તૈયાર કરવામાં આવી છે. 'ડેસીન' સામાન્ય હાથમાં હોય છે જ. આથોડીન સાથે ડેસીનનું મોક્ષ પ્રમાણનું સંજોગન લે આથોડેટા ડેસીન. આથોડીનને લખેને પ્રાણીની ચાંપીશક ઝાંડાને ઉત્તેજના મળે છે, અને તેથી શાય કે બે'સનાં વેતર વધે છે અને તેથી તે હાંમે કાળ દૂધ આપી શકે છે. એ જ પ્રમાણે મરખા—ખતોડાના ઉપર પણ આ દવાના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે અને તેની મદદથી ઈસનું પ્રમાણ બહુ વધતું હોવાનું જણાયું છે. દિંદુસ્તાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશને આ શેધ થઈ ઉપયોગી નીવડા સંભવ છે. આપણા દેશના ખેતરાકમાં આથોડીનનું તત્ત્વ કેમ વધે તે સંબંધી સંશોધન કરવાની જરૂર છે.

ઉપરનાં લીલાં પાન ન બેસે ત્યાં સુધી તે ઊગતો છોડ પોતાનો બોરાક બનાવી શકે નહિ. તેથી તે છોડને પાંદડાં બેસે ત્યાં સુધી છોડને આવે તેટલો બોરાક બીજામાં સંધરેલો હોય છે.

જુદી જુદી વનરપતિના સંકરમાં ધણી-વાર સંકર સફળ થાય છે. પણ સંકરને પરિણામે પાંદડાં ફળોનાં બી બિગતાં નથી. આથી તેની જાતનાં ફળો મેળવવા 'સંકર કિરા' દર વખતે કરવાની જરૂર પડે છે. આમ બનવાનાં અનેક કારણો હોય છે. પણ મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે સંકરફળોનાં બીજામાં પૂરતો બોરાકનો સંધાર થતો નથી. એ બીજોના ગર્ભવિકાસ બોરાકના અભાવે થતો નથી અને તે મરી જાય છે, ગર્ભ મરી જવાને કારણે તેના બીજ કૂટતા નથી.

આમ ન બને તે માટે બીજ પાકે તે પહેલાં જ તેને ફળમાંથી છૂટું પાડી તેને યોગ્ય પોષકમિશ્રણમાં વિકસાવવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે બીજના સાતમા ભાગનો વિકાસ થાય ત્યારે તેને ફળમાંથી કાઢી લેવામાં આવે છે.

આ ફળને જંતુરુદ્ધ કરેલા ચપ્પાથી કાપી, અને તેને જંતુરુદ્ધ રક્ષાબીમાં ઢાંકી મૂકવામાં આવે છે. તેના એક કાચા બીજનું બહારનું પડ કાઢી નાખી તેમાંથી બોરાકવાળો ભાગ પણ કાઢી નાખવામાં આવે છે અને ફક્ત ગર્ભનો જ ભાગ છૂટો પાડવામાં આવે છે. આ દરમિયાન ગર્ભને નુકસાન પહોંચે નહિ તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે અને તેને એપ લાગે નહિ માટે છુરબો પહેરીને વિજાની સફ્તમદર્શક નીચે બીનએપી સંયોગોમાં આપી શસ્ત્રક્રિયા કરે છે. ટમેટા જેવા ફળોમાં ગર્ભભાગ ટાકણીના મયાળા કરતાં ભાગ્યે જ મોટો હોય છે. આ ક્રિયા કરવા લોહાના ચપ્પા કરતાં વળી શકે તેવાં કાચના ચપ્પા વધારે અનુકૂળ માલૂમ પડ્યાં છે.

કાચા ફળમાંથી લીધેલું કાચું બી મેજવાળું અને ચીકણું હોય છે. ગર્ભને છૂટો પાડવા બાદ ૮ થન સેંટીમીટર પોષક દ્રવ્ય (Agar)માં રાખવામાં આવે

છે. પોષક દ્રવ્યમાં સાકર ધીરે અને ઝોછાવતા પ્રમાણમાં હારો હોય છે.

બીજને કાંઈ પણ પ્રકારનો એપ ન લાગે એ હેતુથી પ્રયોગ કરનાર અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણના વાતાવરણમાં કામ કરે છે. જો ઉછેરવાના મિશ્રણવાળી રકાબીને યુગ વળે કે બીજ કાંઈ છવાત વળગે તો પદાર્થ નકમો બને છે. ગર્ભ ઉછેરવા ૭૮° નું ઉષ્મામાન કેટલાક દિવસ સુધી જાળવવું પડે છે. ગર્ભના મૂળ વિકાસ પામે અને લીલાં બીજપત્રો દેખાય ત્યાં સુધી આવા ઉષ્મામાનની જરૂર પડે છે. ત્યાર પછી તેને પોષકમિશ્રણની જરૂર પડતી નથી.

ગર્ભપોષક, દ્રવ્યમાંથી છોડને જિંદગી માટીમાં રાખવામાં આવે ત્યારે ગર્ભના જીવનચરણનો પ્રશ્ન રહે છે. sterile બાગમાટી, ગોરાક, glass beads એ બધાનો સાફ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે. પોષક દ્રવ્યમાંથી જિંદગી માટીમાં છોડને રાખવાનું કામ પણ ultra violet કિરણથી કરવામાં આવે છે. માટીમાં રાખ્યા પછી બે દિવસ પોષક દ્રવ્ય જ માટીને પાવામાં આવે છે. આમ કરવાથી જીવનચરણને લાગતા shockનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું રહે છે. જો કાચના મણકા ઈ.ને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યા હોય તો ખનીજ પોષક દ્રવ્યો આપવા પડે છે. ખરડિયા અને કાચના મણકા ફક્ત મૂળને ફેલાવામાં મદદ કરે અને આધાર આપે એટલું જ. બીજરતા છોડ ઉપર દસ દિવસ સુધી કાચનું પવાણું ઢાંકવામાં આવે છે. પછી પવાણું લઈ લેવામાં આવે છે અને છોડ કુદરતી સંયોગોમાં વિકાસ પામતો રહે છે.

આ પદ્ધતિએ નવી નવી જાતનાં ફળો, શાક-ભાજીઓ, ફૂલો ઉગાડવાં શક્ય બનશે. બીજું આમ કરવાથી ફળ પરિપક્વ થઈ રહે અને ત્યાર બાદ તેના બીને આરામ આપવાનો વખત મળી રહે પછી જ વધારાં એવું બનશે નહિ.

જુદા જુદા વનરપતિ સંકરને માટે વખત ઝોછો નેસી અને તેથી ઝોછા સમયમાં પ્રયોગો વધારે શક

શકશે. બેજ, ઉખામાન, રાગ, તાપ, તેજનીપણું છે ને સદન કરી શકે તેવા સશક્ત છોડ ઉછેરી શકશે. અગ્નિઆમાં ઓછી જગ્યા રોકી વધારે સુંદર લાગે તેવા ફળછોડ ઉછેરવા શક્ય બનશે.

આપણા દેશમાં આ જાતના અનેક અખતરા થઈ રહ્યા છે. લાંબા રેસા આપે એવા કપાસ શેરડી, ચોખા, ધઉનીં છુદી છુદી સંકરજાતો આ રીતે તૈયાર કરવામાં આવી છે.

આ પ્રયોગો આપણા ખેતીપ્રધાન દેશને વિશેષ ફળદાયી નીવડવા સંભવ છે.

આપણા દેશમાં વૈજ્ઞાનિક શક્તિની ખીલવણી

હિંન્દુસ્તાન વિશાળ દેશ છે : અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો કરતાં અડધો, અને સોવિયેટ રશિયાના કરતાં એક પંચમાંશ જેટલો તેનો વિસ્તાર છે. પરંતુ વસ્તીનાં હિસાબે આપણી સંખ્યા અમેરિકા કરતાં અડીશણી અને રશિયા કરતાં સવાબે અણી છે.

કોઈ પણ દેશની ખીલવણી ઉદ્યોગોમાં અને સામાન્ય રીતે વપરાતી વૈજ્ઞાનિક શક્તિના માપ વડે આંકવાયાં આવે છે. આ ધોરણે આપણા દેશની પ્રગતિ સાવ નજીવી છે. ૧૯૪૫માં આપણી વૈજ્ઞાનીની ૪ અબજ યુનિટ કરતાં વધારે હતી ; એટલે વસ્તીના જણ દીઠ આસરે ૧૦૧ યુનિટ થયા. આ આંકડાને ઉદ્યોગોમાં આગળ વધેલા નીચેના દેશો સાથે સરખાવો :

અમેરિકા—૧૫૪૦ યુનિટ માયાદીઠ વપરાશ
 ઇંગ્લંડ — ૮૦૬ યુનિટ માયાદીઠ વપરાશ
 રશિયા — ૩૦૦ યુનિટ માયાદીઠ વપરાશ

આની સાથે સરખાવતાં કયાં આપણા ૧૦૧ યુનિટ !

આત્માની વચગાળાની સરકાર આ પરિસ્થિતિથી વાકેફ અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિના ઉત્પાદનની ખીલવણી કરવા માટે બનતા પ્રયાસો કરી રહી છે.

દેશની ઔદ્યોગિક અને ખેતી વિષયક ખીલવણીને બરાબર સમજાવવા રાખવી જોઈએ એમ વચગાળાની સરકાર માને છે. આત્મારે ખેતીની ખીલવણીને અતિરેક છે. એમ એકલી ઔદ્યોગિક ખીલવણી થયા કરે એ પણ દુઃખવા જેવું નથી. બંને વચ્ચે પ્રમાણ સચવાતું જોઈએ.

હિંદના અન્ય વિભાગો કરતાં દક્ષિણ મધ્ય ખિંદના રાજ્યોમાં ખાસ કરીને કુદરતી લોહના ખનીજ, કોલસો, બેલાઈટ, [એલ્યુમીનિયમનું ખનીજ] ચૂના પથ્થરો ધ્રુવાદિ ઉપયોગી કાચો માલ નીકળે છે. વૈજ્ઞાનિક શક્તિ પેદા કરવાની શક્યતાઓ પણ ઘણી છે. આખું સંધાન ત્યાં થયેલું છે, એટલે તે પ્રદેશ મોટા ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે યોગ્ય ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. આત્મારે જે વૈજ્ઞાનિક શક્તિ ત્યાં પેદા થાય છે તે ઉપરાંત પાંચ લાખ કીલોવાટ નવી વૈજ્ઞાની પેદા કરવાનું ત્યાં સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. અત્યારે અખિલ હિંદનાં અર્ધાં વૈજ્ઞાની-ઉત્પાદક મથકો જેટલી શક્તિ પેદા કરે છે તેનો આ એક તૃતીયાંશ દિરસો થયો.

આપણા દેશમાં ધોધના પાણીમાંથી વૈજ્ઞાની ઉત્પાદન પરત્વે શું પરિસ્થિતિ છે તે સંબંધી કોઈ તપાસ કરવામાં આવી નથી. આવી તપાસ માટે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. દરમિયાન એમ માની લેા કે બે મધ્ય ક્ષેત્ર કીલોવાટ શક્તિ આ રીતે આપણને મળશે. આ શક્તિની ખીલવણીમાં ધોરણ મુશ્કેલીઓ આવેલી છે. આપણે ત્યાં વર્ષાઋતુ એકસરખો નથી. આખા વર્ષ દરમિયાન એકસરખો વરસાદ પડતો નથી. વરસાદ પર તો આપણો કાબૂ નથી, પણ મોટી નદીઓના પ્રવાહ આઠા યોગ્ય રચણે બંધ બાંધીને પાણી સંકરી રાખી વર્ષ દરમિયાન જોઈએ ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી થોળના ઘવી જોઈએ. પણ ધારો કે એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો ! એટલે આવી થોળના સાથે કોલસા તેલ ધ્રુવાદિ આગળે મળતી શક્તિ વડે વૈજ્ઞાનીનું ઉત્પાદન થાય એવી સગવડ કરવી રહી. આ સંયુક્ત નવા મથકો રચાવવાનો ખૂબ અવકાશ છે. પણ સતીષકારક આર્થિક પરિણામો લાવવા આ પરત્વે

વિશેષ સંરોધનની જરૂર છે.

દખખણના મહાન પ્રદેશની સરહદ પર ધોધમાંથી, વીજળી સંજ્ઞિત પેશ કરવાની ખોલવણી આચારપદ છે. પશ્ચિમમાંથી ૧૫૦૦—૧૮૦૦ ફૂટની જિંચાઈએથી પાણી વહેવામાંથી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે. અને એક જગ્યાએ તો ૩૦૦૦ ફૂટની જિંચાઈએથી પાણી પડે છે. દિંદની ઉત્તર તરફ પણ આવી શક્યતાઓ યુક્ત છે. નેપાલ અને ટિબેટમાંથી નીકળેલી નદીઓ ખરેખર પાણીથી ભરપૂર રહે છે. દિમાસવના જરૂરના પાણી તેને સતત મળ્યા કરે છે. આ નદીઓ દિંદની સપાટ જમીન પર જીનરે છે. સિંધુ, ગંગા, ધ્વજપુત્રા અને તેની શાખાઓ આ જિંચા પ્રદેશમાંથી નીકળે છે. દિમાસવની ખીણમાં આ મહાનદીઓના પાણી સંધરી શકાય અને જરૂર પડ્યે છાંટી શકાય એવા બંધો બાંધવાની જરૂર છે, જેથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાય. આ કામ માટે હજી વધો કામગીરી.

અનેક મુશ્કેલીઓ હવા, વીજળીના વિશેષ ઉત્પાદન માટે યોજનાઓ વિચારાધ રહી છે. અને એકાદ દશકર્માં આ દિશામાં ખૂબ ખીલવણી થશે. આ યોજનાઓનો ફાયદો જેતીને પણ મળશે. વીજળી ઉત્પન્ન થયા પછી પાણીને નીકાલ લાવવા નહેરાની યોજના પણ કરવામાં આવી છે. આથી વરસાદની અનિશ્ચિનતાના કારણે પડતા દુષ્કાળો ઓછા થવાનો સંભવ છે.

એમ દીકા કરી શકાય કે ખીજ દેશની સરખામણીમાં ઉપરની યોજના તુરંત લાગે છે. અમેરિકા ૫ કરોડ કોલોગેટ વીજળી ઉત્પન્ન કરે છે. રશિયા ૧૯૫૦ સુધીમાં ૨ કરોડ ઉપર ઉત્પન્ન કરશે અને ઇંગ્લંડમાં સવા કરોડ કોલોગેટ ક્યારનાય પેશ થાય છે. આ આંકડા નિર્વિવાદ છે. પણ દિંદની રાષ્ટ્રીય સરકાર હાથ ભેગીને બેસી રહી નથી. અનેક યોજનાઓ થકાય છે.

રેલ્વે-અહેવાલ

૧૯૪૫-૪૬ના વર્ષ દરમિયાન સરકાર દસ્તાકની રેલ્વેઓને લગભગ બે અબજ ને છતીસ કરોડ રૂપિયાની આવક થઈ અને એક અબજ ને પિરતાકોસ કરોડનો ખર્ચ થયો છે. આગલા વર્ષ કરતાં આવકમાં નવ કરોડ રૂપિયાનો વધારો થયો છે અને ખર્ચ પણ લગભગ ખાલીસ કરોડનું વધ્યું છે.

દિંદુસ્તાનની બધી જ રેલ્વેઓમાં મળીને એ વર્ષ દરમિયાન કુલ એક અબજ મુસાફરોએ લગભગ એકતાલીસ અબજ માઇલની સફર કરી હતી.

મોંઘવારી

હવેગોને વધેલાં એવા નિયામક કાલ્યા આલના ભાવનો આંક ૧૯૩૬ના બેઝનસમાં ૧૮૦ હતો તેમ જાણ્યો તો ૧૯૪૭માં ફેબ્રુઆરીની ૧લીએ પૂરા આંકવારિયે એ ૩૫૩.૮ હતો, અને તે આગાઉ એક અડવાદિયે ૩૪૮.૧ હતો.

૨૯. રાજ આપ્યું, એ આપ્યું એમ તો 'કો કાક કહે છે. સ્વરાજ આપ્યું છે એમાં શંકા નથી. આપ્યું છે તે રહેવાનું છે એમાંયે દ્વેષ શંકા નથી, ક્ષિતિશરો તો જશે.

પણ ક્ષિતિશરો જશે ને સ્વરાજ આવશે પછી ? પછી શું ખાશું પીશું, અને રાજ કરશું ? અધીરો સદી ઉપરાંતની કોંગ્રેસની લડતની વારતા ત્યાં પૂરી થાય છે ? ક્ષિતિશ વાહસરોખને બદલે દેશી રાષ્ટ્રપ્રમુખ અને વિજ્ઞાપતી મવન'દેને ઠેકાણે દેશી પ્રધાનમંત્રીને બેસી જાય એટલે પતી ગયું ?

ના, એવું મુદ્દસ નહિ ! ને એવું નામ જ સ્વરાજ હોય તો તો આટલો બધા વર્ષો લડવાનો કાંઈ અર્થ નહોતો, આઠસા લગભગ અલિહાનો એલે મર્થા ગણાય.

સ્વરાજ એ સાખ્ય નથી સાધન છે. આપણા રાષ્ટ્રના હેવટના ધ્યેયની એ ચાવી છે. સ્વરાજ આપ્યા પછી આપણા દેશની રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ ન થાય તો પછી એ સ્વરાજનો અર્થ શો ?

અને એ બધું કેમ થાય ? અત્યાર સુધી આપણા મુલાનો લડતા હતા. હવે આપણે રાષ્ટ્રલડતરનું કામ કરવાનું આપ્યું. આઝાદી માટેની લડતે આપણી પાસેથી જેટલાં સ્વાર્થજી અને બલિદાન માગ્યાં એટલાં જ પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રનું નવનિર્માણ આપણી પાસે ભોગ મળે છે.

લડતે તો પાયો પૂરો છે, ઈમારત અણગી તો હજી બાકી છે.

પણ અત્યાર સુધી આ દિશામાં શું કરવું જોઈએ એ વિષે આપણે કંઈ વિચાર્યું નથી. આપણને એવું વિચારવાની તક પણ મળી નહોતી. પણ હવે રાષ્ટ્રના સુસંચાલની જવાબદારી આપણી ઉપર આવે છે. અણમુગની દુનિયા વિરાટ પગલાં ભરતી દોડ્યે જાય છે. એની કૃત્ય સાથે આપણે પણ કૃત્ય કરવી પડશે. અરે વખત આવ્યો એ સરતમાં ભોખેરે નીકળી જઈ વિશ્વનેવૃત્ત પણ સ્વીકારવું પડશે.

પણ દુનિયા તો ઘણી આગળ નીકળી ગઈ છે. આ સરતદોડમાં આપણે એને આંખી જવું અને એના કદમ સાથે કદમ મિલાવવા અને વખત આવ્યો એથી જ આગળ નીકળી જઈ દુનિયાના પીડિત દેશોનું નેવૃત્ત લેવું એ વાત આપણે ગમે બીરે એવા નહિ લાગે.

કામ ભગીરથ છે. લક્ષ્મી જ કપરું છે. ૭૫૦ એ દિશામાં પ્રયાણ કર્યા વગર છૂટકો નથી. પ્રજા તરફથી વ્યક્તિગત રીતે તો આ દિશામાં પગલાં લેવાશે. પણ આપણી સરકારે આ દિશામાં શું પગલાં ભર્યાં છે, હવે પછી શું પગલાં ભરશે—એ સવાલો પણ આપણા મનમાં ઊઠે છે.

આ દિશામાં સરકાર પણ ને કાંઈ સક્રિય એ પગલાં ભરવાનું ચૂકી નથી. એ બધાથી આપણે હવે તો વાકેર રહેવું પડશે. સરકારનાં એ કાર્યો આપણને પસંદ હોય તો તે આપણે વધાવી લેવાં પડશે. એમાં જુલો કે ખામીઓ હશે તો આપણે સરકારને આંગળી ઓઢીને બતાવીશું પણ ખરાં. પણ એ બાબતમાં આપણે હજી જરા બેદરકાર છીએ. સરકાર તરફથી લેવાતાં પગલાં તરફ ને બેદરકારીથી જોવા આપણે દેવાયેલાં છીએ એ દેવ હજી આપણામાંથી છૂટી નથી. પણ હવે આપણે એ દિશામાં વિચારતા યવું જ પડશે.

તા. ૨૬ ઓક્ટોબર ૧૯૪૬ના રોજ મખરમ સરકારે એક બાદી બહાર પાડી એક 'એકાધર્મકરી પ્લેનિંગ બોર્ડ'ની સ્થાપના કરી. મધ્યમ સરકારે આ અગ્રાહ નીચેથી 'નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટી' એ તૈયાર કરેલી યોજનાઓ અને તે ઉપરાંત પ્રાંતિક સરકારોએ અને દેશી રાજ્યોએ કરેલી યોજનાઓનો અભ્યાસ કરી તેમાં સુધારાવધારા કરવા યોગ્ય હોય તો તે સૂચવવા, કઈ યોજનાઓને પ્રથમ પસંદગી આપવા જેવું છે તે સૂચવવા અને રાષ્ટ્રીય નિયોજનની દ્રષ્ટિએ કયા પ્રકારનું સરકારી અવરધા તંત્ર યોજવું જરૂરી છે એ વિષે અભિપ્રાય આપવાનું કામ આ સલાહકારી પંચ (એક. પ્લે. બોર્ડ) ઉપર નાખવામાં આવ્યું હતું. આ પંચને ચોતાનો અહેવાલ એ માસમાં મૂક્યો

કરવાનો હતો.

તેના સભ્યોમાં શ્રી. કે. સી. નિયોગી, પ્રો. મેઘનાદ ચઢા, નવાબ અહિનવાજખાન, શ્રી. ગણવિહારી એલ. મહેતા, એ. ઝગીરહુસેન, શ્રી. શુભાષિ કુરેશી, પ્રો. કે. ટી. શાહ, શ્રી. સાન્તિવંશી લાલનગર, શ્રી. નઝીર અહમદ, એચ. કે. કૃષ્ણાની, શ્રી. એસ. એ. વેંકટરામન, શ્રી. વી. નરહરી રાવ, શ્રી. શીરાજ ખારેલાટ અને શ્રી. ઈ. પી. મૂન હતા.

આ પંચનું કામ નવી યોજનાઓ પાલનું નહિ પણ જે કાર્પ યોજનાઓ તૈયાર હોય તેના અભ્યાસ કરી તેના ઉપર ચેતનાનો અભિપ્રાય આપવાનું હતું. એથી એમણે (૧) મધ્યસ્થ સરકારે ધડેલી યોજનાઓ, (૨) પ્રાંતિક સરકારોએ ધડેલી યોજનાઓ અને (૩) દેશી રાજ્યોએ ધડેલી યોજનાઓ જે કાર્પ હતી તેના અભ્યાસ કરવો શરૂ કરી દીધો.

આ ઉપરાંત પ્રો. કે. ટી. શાહની નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીના કામ ઉપરની નોંધ, મુખ્ય યોજના, પીપ-લ્સ પ્લાન, ગ્રાંધીયન પ્લાન, અને સર એમ વિશ્વેશ્વરયા દિલ્હી મુહાત પુનર્રચના વિષેની યોજનાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો. અને પછી છેવટે તેના ઉપર અભિપ્રાય આપતો છેવટનો અહેવાલ રજુ કર્યો.

પ્રાંતિક સરકારોની યોજનાઓમાં ખેતી, ઉદ્યોગ, કૃષિવણી, આરોગ્ય, વ્યવહાર માર્ગો, વીજળીકળનું ઉત્પાદન-એવી વિધિવિધ વિષયો પરની છૂટીછવાઈ ધણી યોજનાઓ હતી. જેમાં ખેતી, નહેરો, અને વીજળીકળન ત્રણેને આવરી લેતી પ્રાંતવાર વિવિધ યોજનાઓ નીચે મુજબ હતી.

યોજના પ્રાંત કેટલા એકર કેટલું વીજળીકળન
તુંગલદાની નિઝામતું બેતરોને પાણી ઉત્પન્ન કરવાની
યોજના રાજ્ય ને પૂરું પાડવાની ધારણા.
દેશવાદ ધારણા
૩,૦૦,૦૦૦ ૧,૨૦,૦૦૦

મહાનદીની મધ્ય પ્રાંત
યોજના અને
ઓરિસ્સા ૨૫,૦૦,૦૦૦ ૨,૦૦,૦૦૦

દામોદર અંગાળ
નદીની અને
યોજના ત્રિહાર
(પણ આ યોજનાની જવાબદારી મધ્યસ્થ સરકારની છે ૮,૦૦,૦૦૦ ૩,૦૦,૦૦૦

કાશીનદીની નેપાળ અને
યોજના બિહાર ૩૦,૦૦,૦૦૦ ૧૦,૦૦,૦૦૦

રિહત્ત સંયુક્તપ્રાંત
બંધ બિહાર
યોજના અને મધ્ય
પ્રાંત સાથે
કેટલાક (આકાર નક્કી
રાજ્યો કરાયા નથી) ૨,૫૦,૦૦૦

વિદ્યુત બળ એ આ જમાનાનું આભરણુત છે. એ વિના રાષ્ટ્રનો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવો લગભગ અસંભવ થઈ પડે એટલું નહિ પણ દુરંદેશી થવા સાચો છે.

આ વિષયમાં વિધેવિધ પ્રાંતો અને મધ્યસ્થ સરકારની યોજના મળીને ૬૬ કોટી રૂપિયાનો ખર્ચ કરવાનો અડસટો બાંધવામાં આવ્યો છે.

આ યોજનાઓ દ્વારા દિલ્હી જે વીજળીક કક્ષિત ૧૯૪૬માં બિ. દિલ્હીમાં ૧૧,૭,૮૦૦ કિલોવોટ અને, દેશી રાજ્યોમાં ૧,૪૬,૬૦૦ કિલોવોટ છે તેમાં ૧૯૫૦ સુધીમાં ૮,૮૦,૦૦૦ કિલોવોટ ચક્રિતનો વધારો થવાનો ધારવામાં આવ્યો હતો.

આમાં પશુ:
બિ. દિલ્હી સરકારી યોજનાઓ.
દારા ૪,૨૦,૩૦૪ કિ.વો.
" " વીજળીક કંપનીઓની
યોજનાઓ દારા ૩,૩૬,૨૬૮ " "
અને દેશી રાજ્યોની યોજનાઓ
દારા ૨,૨૩,૮૦૦ " "

કુલ ૮,૮૦,૩૫૦ કિ.વો.
ની ચક્રિત વધારો એમ ત્રણવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરાંત ખેતી સુધારણા, રેલ્વે, અંદોર કેળવણી, રેડિયો, અને ભારે તેમ જ દળવા ઉલોગોના વિકાસ માટેની લુદી લુદી યોજનાઓનો એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો.

ઔદ્યોગિક વિકાસની યોજનાઓ ધડા તથા દેશની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ તપાસવા માટે તે નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીએ લુદી લુદી પેનલો નીમી હતી. આ પેનલોમાંની કેટલીકના અહેવાલો પણ તૈયાર થઈને આપ્યા હતા. આ પેનલોમાં (૧) લોખંડ અને ગળવેલ (ભારે), (૨) લોખંડ અને ગળવેલ (દળણ), (૩) ભારે વાહનો, (૪) એરોપ્લેન અને ટ્રેક્ટર, (૫) વડાશ્રી આંધનારાલો અને દરિયાઈ ઈન્જનેરી, (૬) વીજળીક યંત્રો અને સાધનો, (૭) ઔદ્યોગિક યંત્રો, (૮) ધાત્તિક હથિયારો, (૯) દળવા ઈન્જનેરી ઉલોગો, (૧૦) ભારે રસાયણિક ઉલોગો, (૧૧) કાચો અને પરચૂરણ ગતિયણિક ઉલોગો, (૧૨) કાચળ અને તેને લગતા ઉલોગો, (૧૩) સ્થાવરિક અને કચકડા, (૧૪) અંડ અને આરોહોદ્ય, (૧૫) વીંડી અને બનાવટી રેશમ, (૧૬) કાચ, (૧૭) કાચત અને માટીના વાસણો, (૧૮) માંદાઓને તેલો, (૧૯) રંગોને વાદનીશો, (૨૦) કુશિકરોહીકાસ ઉલોગો, (૨૧) જીન, (૨૨) રેશમ, (૨૩) દોરણ, (૨૪) હોઝિયરી, (૨૫) તૈયાર કપડાં, (૨૬) લોખંડ સિવાયની ધાતુઓના ઉલોગો, (૨૭) ચામડાં અને ચામડાનો સામાન, (૨૮) વર્તનિક સાધનો, (૨૯) સુનરક કાપડ, (૩૦) સીમેન્ટ, અને (૩૧) નવરત્તિ એટલા ઉલોગોને લગતી પેનલો હતી.

આ બધી યોજનાઓ અને રિપોર્ટોનો અભ્યાસ કર્યા પછી સચાદકારી પદે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે જોવા જેવા છે. મૂળ રિપોર્ટ એટલો લાંબો છે કે તે અહીં રજૂ કરી શકાય નહિ. એટલે અહીં તે માત્ર તેનો માર રજૂ કર્યો છે :

“ સરકારી અહેવાલ મુજબ આ યોજનાઓનું મુખ્ય ખર્ચ દેશના સેતોનું ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર લાવવાનું અને જાપાને માટે કપડોથી લેખમાં કાપ પૂરું પાડવું છે. આ ખર્ચ માધવા માટે દેશના

ઉત્પાદનના સાધનોને બની શકે તેટલા બંધા પ્રમાણમાં વિસ્તારવા જોઈએ અને એ દ્વારા ઉત્પાદન થતું રાષ્ટ્રીય ધન ન્યાય રીતે પ્રજામાં વહેંચાતું જોઈએ. આ જાનનો વિકાસ સાધવાનું બીજું રાજાવાદિક પરિણામ એ પણ આવે કે દેશ સ્વયં માટે પૂરતો તૈયાર થઈ જાય.

“ આ દૃષ્ટિએ અહેવાલોમાં એમ મુલવવામાં આવ્યું છે કે રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતોની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ રીતે સ્વાયત્ત બની અને એ ખર્ચ નજરમાં રાખતું જોઈએ. પરંતુ આ રીતે સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત બની થવાના ખર્ચને સંપૂર્ણપણે રસીકરણમાં અમને થોડી મુશ્કેલી દેવાય છે. કારણ કે વાસ્તવમાં કાંઈ પણ દેશ સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત બની શકે જ નહિ.

“ મુજબની યોજનાઓને રજૂ કરનારાઓ આવતા પંદર વર્ષની અંદર માયા દીઠ સરેરાશ આવકને બમણા બંધા ધોરણ ઉપર લાઈ જતાનું પોતાનું ખર્ચ રજૂ કરે છે. એ હેતુ પાડ પાડવા માટે તેઓ ખેતીના ઉત્પાદનને જેલું કરી નાખવા અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને પાંચ ગણી બંધી સપાટીએ લાઈ જવા માટે ધડાની રજૂ કરે છે. આ દિશામાં નિઆસસ પછે કળ્યાનું જોઈએ કે આપણી પાને આ દિશામાં પૂરતું જ્ઞાન, આકાશોની પૂરતી દરોહો અને આર્થિક લેખ પર પૂરના સરકારી જરૂરોનો અજાણ છે, એટલે અજાણથી જ અમુક નિશ્ચિત ધોરણે પ્રત્યું ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ઉપર લાઈ જતાની દૃષ્ટિ રાખી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવી અસાધ્ય છે. મુજબની યોજનાઓનું જરૂરું મુલ્ય વિકાસ છે.

માણસોની મોટી જરૂર પડવાની એટલે એ મહેલા કમની પ્રથમ પસંદગી માળી લે છે.

“આવતા પાંચ વર્ષમાં મુખ્ય ધંત્રો, સાધનો અને કેળવણી માણસોની ખોટ જોટલી મૂલીની ખોટ-તો નહિ જ પડે. અમે માનીએ છીએ કે જે યોજના વ્યવહારુ દ્રષ્ટિએ શક્ય હોય તે આર્થિક દ્રષ્ટિએ શક્ય હોય જ છે, સરત એ કે તેનું અર્થ-તંત્ર કદાપણ ભરેલી રીતે ચલાવવામાં આવે. છતાં આ બાબતમાં એ વસ્તુઓ પ્ધાનમાં રાખવા જેવી છે.

૧. મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક સરકારોએ આ નિયોજનોના વિકાસ સહકારની દ્રષ્ટિએ યોજના જોડે અને એમના આર્થિક સાધનો મેળવવા માટે બનેલાં મુદ્દી એક સામાન્ય નીતિ રચીકારી જોડે. અમુક આવકના સાધનોમાં ખોટ ખાઇ આવકના આવકનાં બીજાં સાધનો વિકસાવવાની સરકારોની સ્વતંત્ર નીતિ પ્રમતિને રુધો.

૨. બીજી બાબત એ છે કે સરકારના વર્ષોમાં રાષ્ટ્રીય ધન વધારવાના પ્રયાસો ઉપર લક્ષ્ય અપાતું જોડે. એ રીતે જોતાં જે મળતાં પ્રગતી આવક અને કર ભરવાની શક્તિ વધારી શકે તેને પ્રથમ પસંદગી આપવી જોડે અને પાછળથી પણ એનો વેગ વધારવો જોડે.

“ત્યારે પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ સરકારની યોજનાઓ વિચારાઇ હતી ત્યારે એમ અડસટામાં આવતું હતું કે આવતા પાંચ વર્ષમાં મધ્યસ્થ સરકારે લગભગ ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરી શકશે. આ ગણતરીએ પણ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનું મધ્યસ્થ સરકારે શરૂ કરતું જોડે એમ અમે માનીએ છીએ અને જેમ જેમ જરૂર પડતી ગય તેમ તેમ એ રકમ એકઠી કરવા માટે તેણે મળતાં પણ ભરવા જોડે.

“આ માટે જોડતી રકમનો મોટો ભાગ તો દેશમાંથી મૂકી ઉછીતી લઇને જમા કરી શકાય, પરંતુ રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્વતંત્રતા જળવાઇ રહે તેટલા પ્રમાણમાં દેશ બહારથી મળતી ઉછીનો મૂલીની શક્ય

તાઓ પણ પ્ધાનમાં રાખવી જોડે.

“પ્રથમ મળે તો મુખ્ય માંત્રિક સાધનો પેટ્રોલ, ચીંચી મેળવવાં પડે, અને એ બાબતમાં તો કેટલી ડાકે એ આપણે મેળવી શકીયું એનો ગણતરી કરવી એ જ, આપણા અધિકાર બહારની વાત છે. એ બાબતમાં આપણે પરાવર્તી છીએ. છતાં એક જગ્યા ખરીદદાર દેલ તરીકે આપણી વિશ્વમાં એવી આંટ છે કે આપણે આવાં સાધનો ખરીદવા માટે જોડતું પરદેશી બદલાતું નાણું (એક્ચેન્જ) વ્યાપાર દ્વારા, આપણી રટિંગ પુરતોના ઉપયોગ કરી અથવા તો પરદેશી મૂકી ઉછીતી લઇને વિના મુશ્કેલીએ આપણે લેણું કરી શકીયું.

“હવે અમે આ યોજનાઓના વિવિધ ક્ષેત્રોની વિગતો તરફ વળીએ.

જેતી અને તેને લંગતાં બીજા વિધો.

“જેતી વિષયક યોજનાઓનું મુખ્ય ધ્યેય તો સમગ્ર પ્રગતે સંતોષકારક રીતે ચોપણ આપી શકે તે ધોરણે ખોરાકનું ઉત્પાદન કરવાનું અને તે ઉપરાંત ઉદ્યોગો માટે પૂરતા પ્રમાણમાં કાચો, માલ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ જોતાં એ પણ જોડું રહેતું જરૂરી છે કે ઉત્પાદન જેમ જેમ વધતું ગય તેમ તેમ પ્રગતું જીવનધોરણ સુધારતું ગય, અને એનો સદંતર લાભ જમીનદારો, બાજબીદારો કે વેપારીઓ જેવા વચ્ચે રહેતા દલાલો ઉઠાવી ન ગય.

“સમગ્ર પ્રગતે જરૂર પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક આપવાને દિશાએ જોડતું અનાજ જોડે તે કરતાં અનાજનું ઉત્પાદન નીચે બતાવ્યા જોડતું આર્થિક કિતરે છે.

અનાજ	૧૦ ટકા ઓછું	(૬૦ લાખ ટન)
કઠોળ	૨૦ „ „	(૧૫ „ „)
તેલ-ચરમી	૨૫ „ „	(૫૦ „ „)
ફળો	૫૦ „ „	(૩૦ „ „)
ચાકબાજી	૧૦૦ „ „	(૬૦ „ „)
દધું	૩૦૦ „ „	(૭૦૦ „ „)
માંસમચીઈ	૩૦૦ „ „	(૪૫ „ „)

“પરંતુ આ આંદાશ તો માત્ર ખેડાકની પરિસ્થિતી રજૂ કરે છે અને રૂ. શણ. બીજી ખેતીની પેદાશ, અને જંગલની પેદાશની વાત તો અલગ જ રહી.”

“આ બોતાં આવતા પાંચ જ વર્ષની અંદર આવકા જોડા પોરણને પહેંચી વળતું શક્ય નથી. છતાં ખેતીખાતું આની ૧૯૫૨-૫૨ના અરસામાં દર વર્ષે ૪૦ લાખ ટન વધારાના અનાજનું ઉત્પાદન કરવાની આશા સેવે છે. અંદર દેશી રાશ્યોમાથી ૧૦ લાખ ટન અનાજ વધારવાની યોજનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પણ એટલું યતાં વધતી જતી વસતીના પ્રમાણમાં અનાજનું પ્રમાણ હદમ મિલાવી શકે તેમ થાય તેટલું જ છે. એટલે પોપણની હિઠિએ આ ધ્યેય હેખીતી રીતે જ અપૂરતું છે. એથી વધુ જોડું ધ્યેય સાધવાનું વ્યવહારુ રીતે શક્ય છે કે નહિ એ કહી શકાય તેમ પણ નથી. અને આ પણ માત્ર કાગળો પર રહેતું ધ્યેય છે. કારણ કે પ્રતિએ એ ધ્યેયને પહેંચી વળવા એકસ યોજનાઓ ધડી રહે સ્વીકારી પણ નથી. પ્રાંતિક સરકારોએ એમની પંચવર્ષી યોજનાઓમાં ઘણી વિવિધ ખેતીવિપયક યોજનાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. એમાંની કેટલીક તો ઘણી જ મુંઝવે યોજનાઓ છે; પરંતુ એ યોજનાઓ સમસ્ત દેશની ખેતીની પ્રગતિને આવરી લેતી યોજનાઓ છે એમ કહી શકાય નહિ, અને તે બધી યોજનાઓ દ્વારા દેશનું ઉત્પાદન અમુક નિયત પ્રમાણમાં વધી શકશે એમ પણ કહી શકાય નહિ.”

“એ માટે અમે સૂચવીએ છીએ કે દરેક પ્રાંતને અને દરેક દેશી રાશ્યને વિનંતિ કરવી જોઈએ કે; તેઓ સમસ્ત દિવસના ૪૦ લાખ ટન અનાજ વધારવાના ધ્યેયને પહેંચવા માટે લેવાકા નોંધતાં પગલાંનું પ્રમાણ નક્કી કરી આપે, એ પ્રમાણે તે યોજનાઓ કરે અને આવતા પાંચ વર્ષમાં એકસ પ્રમાણમાં ઘણી શકાય એવો ઉત્પાદનનો વધારો સાધી જતાવે.”

“આ ધ્યેયને પહેંચવા માટે આખા દેશના

આખા વિસ્તારમાં છૂટાછવાયાં નાનાં મોટા સાદસો યોજના પકડી અને એ માટે કસોડા ખેડૂનોનો સહકાર પણ સાંધવો પડશે. આવી યોજનાઓમાં કૃષાઓ ગળાવવા, પેંચે મૂકવા, તળાવો ખોદાવવા અને સુધારવા, નહેરો અને બંધો બાંધવા અને જમીનના લસારાને અટકાવવાની યોજનાઓ આવી જાય છે એ અમારા ખ્યાનમાં છે. સાથે સાથે ખાનર પૂરું પાડવું, બી સુધારવું, ડોર અને ખેતીના સાધનો વધારવા વગેરેને માટે પણ વ્યવસ્થા કરવી જ પડશે.

“આ માટે હકીકતો બેગી કરવી, કયા કયા કામો અને સગવડો જોવાં કરવાના છે તેની વિગતવાર મોજણી કરવી એટલું કામ જ ઘણી મહેનત અને ખર્ચ માગી શેશે. અને એ પતાવ્યા પછી પણ જરૂરી સાધનો એકઠાં કરવાનું અને જરૂરતને સ્થળે તે પૂરાં પાડવાનું અને તે યોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે કે નહિ તે જોતાં રહેવાનું કામ તો રહે છે. આ કામ પૂરું પાડવા માટે અત્યારે યોગ્ય તંત્ર ટપાતિ ધરાવતું જ નથી. એવું તંત્ર જોડું કરવાની ખાસ જરૂર છે.”

“દાલમાં દિંદમાં જળાશયો, નહેરો અને વિદ્યુત ઉત્પાદનની જે યોજનાઓ વિચારણા રહી છે તેમાંથી કાઢીને પ્રથમ પક્ષદગી આપવાનો અમારો અભિપ્રાય નથી. એમાંની બધી હિઠિચાગોગ્ય છે. અલગત કયા એકસ કમમાં એ અમલમાં આવશે એ તો પ્રાંતોની અનુરૂપતાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. છતાં એમાંની લગભગ બંધી એકસામટી એકસાથે જ અમલમાં આવશે. દાખેદર નદીની યોજના ઉપર મધ્યસ્થ સરકાર પ્રથમ ખ્યાન આપે એવી અમારી ભલામણ છે.”

“અમારી માહિતી મુજબ અમલમાં સુકાનારી લુદી લુદી યોજનાઓ મુજબ એ કસોડા એકર જમીન દસથી બાર વર્ષના ગાળામાં નહેરો દ્વારા પાણી પીતી થઈ જશે. આની સામે આપણે ૧૯૧૯ થી ૧૯૪૪ ના ગાળામાં પાણી પીતી થયેલી ૯૨ લાખ એકર જમીન તો દિસાજ જોવો જાઈએ અને સાથે એ ૧૯૬ રાખતું જોઈએ કે આ ગાળામાં થયેલી યોજનાઓ નીચે આવતી

જમીનો અણખેડાયેલી હતી ત્યારે આ નવી યોજનાઓ નીચે આવતી જમીનો તો ખેડવાજી છે જ, છતાં ને આપણે એ કરોડ એકર જમીનને આવતા દસથી ખાર વર્ષમાં નહેરાયી પાણી પીતી ખનાવી શકીએ તો એ ઓછું ન કહેવાય.

“ આ દિશામાં પણ કચેરા માલ અને સાધનોના અભાવ ઉપરાંત નીચેના કારણો પણ પ્રગતિરોધક અને :

૧. ધણીખરી યોજનાઓ અંધ ખાંધીને જળાશયો ઊભા કરવા ઉપર આધાર રાખે છે. અને આવા કામના અનુભવી ઇજનેરો આપણી પાસે ઘણા થોડા છે.

૨. ટેટલીક યોજનાઓ આંતર પ્રાંતિક અને દેશી રાજ્યોના સહકાર ઉપર આધાર રાખે છે. જે હજી અંતેષકારક રીતે મેળવાયો નથી.

“ વિશ્વવિદ્ય વીજળીક યોજનાઓ જોતાં આજે ડુંકર્માં ૧૨,૫૦,૦૦૦ કિ. વો. વીજળીક શક્તિનું ઉત્પાદન છે તેમાં ૬,૫૦,૦૦૦ કિ. વો. બળનો વધારો કરવાની ધારણા છે. એ ધારણા મુજબનું કામ સાધી શકાય કે કેમ એ સંકેતપદ છે. છતાં ને એટલું સાધી શકાય તોયે એ અમારા અભિપ્રાય મુજબ એ ઘણું અપૂરતું થયે છે.

આ બાબતમાં પણ જળાશયી યોજનાઓ વિષે ખતાવાયેલી મુશ્કેલીઓ તો આ વિષયમાં પણ છેજ અને ઉપરાંતમાં એ પણ જણાવવું જરૂરી છે કે આપણી પાસે ‘વીજળીક ગિતાનના’ ક્ષેત્રમાં મોટી મોટી યોજનાઓ ઘડી શકે અને વીજળીક કારખાનોઓ ઊભા કરી શકે એવા કેળવણિના માણસોની ખૂબ જ અછત છે. એવું ઝન ચોક્કસ વર્ષોની અંદર મેળવી શકાવું પણ નથી. દસથી વીસ વર્ષના અનુભવી પીઠ માણસોની આવી બાબતોમાં જરૂર પડે છે.

ઓદ્યોગિક વિકાસ

ઓદ્યોગિક વિકાસની શક્યતાની તપાસણી માટે પ્લેનિંગ કીપાર્ટમેન્ટ ને પેનલો ચોજી છે તે બાજબી જ છે. પેનલોની સંખ્યા જોતાં લગભગ અઢાલેત્રો

તેમાં આખરી લેવાયાં છે. અને વિવિધ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે એમણે ઉપયોગી માહિતી અને કીંમતી મૂલ્યો પણ ક્યાં છે.

“ પેનલોએ ખૂટી વિચારણા અને તપાસ પછી ચૂચવેલાં ધ્યેયો અને લક્ષ્યાંકોની બાબતમાં અમે તેમનું ન્યાયતોલન કરવા બેસી શકીએ એ સ્થિતિમાં નથી. પણ અમે એ વસ્તુ ભાર દબને કદો શકીએ કે ધરની બબ્બરમાં જઈ શકે તેવી વસ્તુના ઉત્પાદન માટેના ધ્યેયો પ્રથમ સ્વીકારાવા જોઈએ નિષ્કાસના માધને મૌજી વિચારણા મળવી જોઈએ.

“ અમારા મત પ્રમાણે વિશ્વવિદ્ય ઉદ્યોગો વચ્ચે એકસ ક્રમ મુજબ પ્રથમ ‘પર્સનલિટી’ ધોરણ ધરાવું અશક્ય છે. આ માટે આપણે વિદેશથી આવતા યાંત્રિક સાધનો ઉપર આધાર રાખવો પડે તેમ છે. અને ક્યા ક્રમમાં વિદેશથી યંત્રો આપાત ધણ શકી તે કહેવું તદ્દન અશક્ય છે.

“ છતાં ટેટલીક વાર વિશ્વવિદ્ય ઉદ્યોગો વચ્ચે હરીફાઈ થવાનો સંભવ પણ ખરો. જોકે આવી હરીફાઈ મોટા પાયા ઉપર થવાનું અમે માનતા નથી. તો પણ ને એમ યામ તો અમારી લક્ષ્યાંક છે કે રક્ષણના સાધનો, અને જીવનની પ્રથમ જરૂરિયાતની ચીજો જેવી કે ખોરાક, કાપડ, મકાન—ખાંધકામ, કાલસો, અને વાહન—બેવહારને લગતા ઉદ્યોગોને પ્રથમ પસંદગી આપવી. સાથે સાથે ખેતીના અંગ્રાપં બનેલા જળાશયોને વિદ્યુત, લેબર અને દવાઓના ઉદ્યોગોને પણ પ્રથમ પસંદગી આપવી. તે પછી દરેક જાતના યાંત્રિક ઉત્પાદનને બીજું સ્થાન આપવું અને ખોદકા કે કાપડ સિત્રાપતી બીજી પરચૂરણ વપરાશની ચીજોને લગતા ઉદ્યોગોને છેલ્લું સ્થાન આપવું.

બધારાજ્યીય એકત્રો—પ્રાંતો અને રેટ્ટો—એ એક જ સામાન્ય યોજના મુજબ કામ કરવા એકમત થવું જોઈએ. અને એ ગોટે મધ્યસ્થ નિયંત્રનની અમારા અભિપ્રાય મુજબ જરૂર છે.

ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ

મુખ્ય મુખ્ય રેલ્વેઓ, એડાન્સ ફેક્ટરીઓ અને

બીજાં કેટલાંક ઉદ્યોગો આજે પણ સંચાલિત છે. વિમાનોના ઉત્પાદનનો ઉદ્યોગ સરકારે ચેતાને હસ્તક રાખવાનું નક્કી કર્યું છે, અને બીજાની કારખાનાઓનો મોટો ભાગ સરકાર સંચાલિત રહેવાનો છે.

૧૯૪૫ના એપ્રિલમાં સરકારે જે ઔદ્યોગિક નીતિ વિષે નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. તેમાં એવા કેટલાક ગૃહીય ઉપયોગિતાના પાયાના ઉદ્યોગોની યાદી આપવામાં આવી હતી. અને એ શરત કરવામાં આવી હતી કે જે તેને માટે જરૂરી એવી પૂરતી ખાનગી મૂડી આગળ ન આવે અને તે ઉદ્યોગો ગૃહીય હિતને માટે જોશ કરવા જરૂર જણાય તો તેના ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવશે.

આ યાદીમાં લોખંડ અને ગજવેશ, રસાયણો અને રંગો, એસિડોપ્રાઇડો અને ટ્રેકટરો, 'ઇલેક્ટ્રીક મિક્સ અને લોખંડ સિવાયની ધાતુઓને લક્ષ્ય ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થતો હતો. છતાં એ યાદીમાં પણ ખાનગી મૂડીને પ્રથમ પૂછો જ મૂકેલો હતો. ઉદ્યોગોની તપાસથી કરનારી પેનલો પાસે પણ તેઓ રાષ્ટ્રીયકરણની તરફેણમાં છે કે નહિ તે વિષે અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો હતો. જ્યાંખંડ એમણે ખાનગી સાહસની તરફેણમાં જ મત આપ્યો છે. માત્ર જુદાંજુદા કિસ્સાઓમાં જ્યાં તાર્કિક લાજ ન મળતો હોય તેવા કિસ્સાઓમાં જ મૂડી મજબૂતી અસંભવિતતાને કારણે તેમણે તેવા ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનું સૂચનું છે.

"અમારાં પણ એ અભિપ્રાય છે કે જે હાલને તબક્કે સરકાર મોટા પ્રમાણના ઉદ્યોગોને હાથ કરવા પ્રયત્ન કરશે તો મોટા પાયા ઉપરની વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની જરૂરતને કારણે દેશની પ્રગતિ ઝડપી નહિ બને. છતાં જે રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું જરૂરી જણાય જ તો રજાના સાધનોના ઉદ્યોગો અને ખાનગી મૂડીને અજાણે ન ખીલતા ઉદ્યોગો ઉપરાંત નીચેના ઉદ્યોગોનું ગૃહીયકરણ કરવાનું પણ વિચારવા જેવું છે :

કાચસો, ખનીજ તેલો, લોખંડ અને ગજવેશ,

મોટર, હવાઈ અને જળવ્યવહારો.

ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થતાં હાલનો સરકારી વહીવટી પદ્ધતિમાં ઘણા જ સુધારા કરવા પડશે. એટલે અમારામાંના કેટલાક એમ માને છે કે આવાં સાધનોનું સંચાલન પ્રામુખ્ય સંસ્થાઓ (પબ્લીક કોર્પોરેશન્સ) દ્વારા કરવું એ ઉત્તમ ઉપાય છે.

વિદેશી મૂડી અને તેની વ્યવસ્થા

"ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી મૂડી દેશમાંથી મળી રહેશે કે નહિ, અને મૂડી તેમ જ વ્યવસ્થાની દ્રષ્ટિએ વિદેશી પૈદીઓ સાથે સહકાર સાધવાની જરૂર છે કે નહિ એવા પ્રશ્ન પેનલોને પૂછવામાં આવેલો છે.

"એ બાબતમાં પેનલોનો અભિપ્રાય એવો છે કે જરૂર પૂરતી મૂડી દેશમાંથી જ ઊભી થઈ શકશે અને ઉદ્યોગોમાં સીધા રોકાણ માટે વિદેશી મૂડીની જરૂર નહિ રહે. અને પણ આ અભિપ્રાય સામે સંમત થઈએ છીએ અને ધારીએ છીએ કે જે પૂરતું આકર્ષણ અને ખાંડેધરી મળે તો ખાનગી મૂડીદાર પાસેથી પૂરતી મૂડી મળી રહેશે.

"નિષ્પત્તિ સ્ત્રોતોમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે વિદેશી રોકિનશિયનો જોલાવવા પડશે. આવા રોકિનશિયનો યોગ્ય શરતોએ મળી શકશે. આવા રોકિનશિયનો માથે કરવાની શરતોમાં રથાનિક માણસોને કેળવવાની શરત કરવી ઘણી જ જરૂરી છે.

"કેટલાક ખાસ ઉદ્યોગોમાં અમુક સમય સુધી વિદેશી સંચાલનની જરૂર પણ પડે. આવા કિસ્સામાં જે મૂડીમાં લાગવી શરત અનિવાર્ય હોય તો એમાં કશો વધો નથી. શરત એ કે છેવટનું અસરકારક નિયમન દિંદીઓના હાથમાં રહે. આવા કરારોની સાથે એ શરત પણ કરવી જરૂરી છે કે વિદેશી વ્યવસ્થાપકો દિંદી માણસોને બધા ક્ષેત્રોમાં કેળવે. નેથી એમની મુદત પૂરી થતાં કંપનીનું સંપૂર્ણ સંચાલન અને રોકિનશિય રાખતી દિંદીઓ સંભાળી શકે.

" આ સિવાય અમારા એ અભિપ્રાય છે કે દિંદી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં વિદેશી પેદાઓના પત્રપેસારો ઈચ્છનીય નથી. જે મોટી મૂડી અને છેલ્લી ટળના સાધનો સાથે આવતી પરદેશી પેદાઓ ઉદ્યોગના બીજા ક્ષેત્રોમાં પડશે તો પછી એ ક્ષેત્રોમાં દિંદી ઉદ્યોગો નિકસતાની ભાવિ સક્યતા મુદ્દલ નહિ રહે. "

આ તો સસાદકારી પંચે રજૂ કરેલા મોટા બસો પાનાના અહેવાલમાંથી માત્ર અમુક પાનના સાર છે. આ અહેવાલ દિંદીના ભાવિ વિકાસને માટેની છેવ-

ટની રૂપરેખા રજૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. આ યોજનાઓ સર્વસંપૂર્ણ કે સદંતર આવકારણ્યક છે એમ પણ કહેવાનો આશય નથી, એ બધું તો નિશ્ચયોત્તર કહી શકે.

પણ સામાન્ય પ્રશ્ન એ હવે જાગૃત જની આવી આવી સરકારી યોજનાઓનો અભ્યાસ કરતા રહેવાની જરૂર છે. અને એ દૃષ્ટિએ જ આ લેખ અહીં રજૂ થાય છે. એનું યોગ્ય તોલન કરવું તો પ્રશ્નના હાથમાં છે. "

જુલાનોનું આરોગ્ય

જુલાનની કોલેઝમાં બહુલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૧૨-૧૪ ટકા જેટલાનું આરોગ્ય ચિંતા ઉપજાવે તેવું છે. વીસ વર્ષની ઉંમરે અને ૧૫ ઇંચની ઊંચાઈએ સરેરાશ વજન ૧૨૩ ર૭૫ હોયું છે. (જુલાનમાં) પાંચથી બાઈઓનું વજન ૧૨૭ હેન્ટ, મુરિલમ બાઈઓનું ૧૧૬ અને દિંદુ બાઈઓનું ૧૧૩! સત્તર વર્ષની પાંચથી કન્યાઓનું વજન ૧૧૬ અને દિંદુ કન્યાઓનું સરેરાશ ૧૦૦ !

(હરિનળપંથુ)

હિંદ-ઓસ્ટ્રેલિયાની આયાત-નિકાસ

	૧૯૩૬	જાડના ફેબ્રુઆરી
હિંદમાં ઓસ્ટ્રેલિયન		મુખીના ૮ મહિના
માવૃત્તી આયાત	રૂ. ૧ કરોડ	રૂ. ૧૧ કરોડ
ઓસ્ટ્રેલિયામાં હિંદી		
માવૃત્તી આયાત	રૂ. ૩ કરોડ	રૂ. ૧૩ કરોડ

આ

અર્થાત્ વરસ દરમિયાન હિંદના જાતીયઓમાં ૫૬ કરોડ રૂાલ આ પેદા થઈ હતી. આજ મુખીમાં વધુમાં વધુ વાર્ષિક ઉત્પાદન ૧૯૪૨માં ૫૭ કરોડ રૂાલ આત્ હેન્ટ.

રોગોએ એ શરીરમાં દાખલ થયેલાં વિખતીય દ્રવ્યો-એકે વગેરે સામેનું કુદરતી પ્રતિકાર" છે. સોજો અને તાવ એ રોગનાં મુખ્ય નહિ પણ ગોણાં આલેખો છે. કુદરત જેની ઉપર વિજય મેળવવાનો અને જેને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એવો આરોગ્યનો કોઈ શત્રુ ત્યાં સુધી અસ્તિત્વ ના ધરાવતો હોય ત્યાં સુધી શરીરમાં કોઈ પણ જાતનો રોગપ્રકાર રોગ ઉદ્ભવી શકતો નથી. જેને હું રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ કહું છું, તે કુદરતમાંની આ દહીકત ઉપર આધાર રાખે છે.

"મને તાવ આવ્યો, અને હું દરેક રોગ મટાડી શકીશ" એ શબ્દોમાં "વેદકના પિતા" દિવોદેવીએ આજ્ઞાથી બે હજાર વર્ષ અગાઉ રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ વ્યક્ત કર્યો હતો. આ નિયમને જે નીચેના વાક્યમાં વ્યક્ત કર્યો છે, "દરેક ઉષ્ણ રોગ એ કુદરતના શરીરશુદ્ધિના અને રોગનિવારણના પ્રયત્નનું પરિણામ છે."

આ નિયમને ત્યારે ખરાબર સમજવામાં આવશે અને રોગોની સારવારમાં એનો ઉપયોગ થશે, ત્યારે બીજા નૈસર્ગિક નિયમોની શોધોએ જીવિતશાસ્ત્ર ખગોળશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર અને બીજાં શાસ્ત્રો વિજ્ઞાનો માટે જે કાર્ય કર્યું છે, તેજ સમય જતાં આ નિયમ વેદકશાસ્ત્ર માટે કરશે. એ-રોગ અને ચિકિત્સાની એકતા સિદ્ધ કરીને જૂનાગણના અને વર્તમાનના વેદકીય ટેકીવેદ અને ગોટાળાનું શાસ્ત્ર વિજ્ઞાનમાં રૂપાંતર કરશે.

આ નિયમનો સર્વસાધારણ રીતે ઉપયોગ કરીએ તો, એનો અર્થ એ થાય છે કે સાદી સ્વદેશી માંદીને એરી, રાતડિયો તાવ, ડિફ્ટેરિયા, બળિયા, ન્યુમેનીઆ વગેરે બધા જ ઉષ્ણ રોગો, કુદરતના હત્તનું સમારકામ કરવાના, અથવા તો આરોગ્ય અને જીવનને નુકસાનકારક હોય એવું કોઈ જનનું રોગદ્રવ્ય, મહત્ત્વ વિના, ઝેર અથવા તો સહગર્ભને

હર કરવાના પ્રયત્નો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માનવજીવનને અનુકૂળ એવી પરિસ્થિતિ હેઠળ જીવતા, સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક નીરોગી શરીરમાં, ઉષ્ણ રોગો ઉદ્ભવી શકે જ નહિ. આ બાબતમાં એવો પ્રશ્ન પડી શકાય કે: "જો ઉષ્ણ રોગો કુદરતના રોગનિવારણના પ્રયત્નો દર્શાવતા હોય, તો તેમનાથી લોહા મરે છે ત્યાં માટે?" આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે: "આવા કેસોમાં જીવનશક્તિ બહુ ઓછી હોય છે, ઈર્ષા અથવા તો રોગદ્રવ્યનો સંચય અતિશય ગોટા પ્રમાણમાં હોય છે, અથવા તો સારવાર અધૂરી કે નુકસાનકારક હોય એમ પણ બને છે, જેને લઈને કુદરત લડાઈ દારી જાય છે. આમ હોવા છતાંય ઉષ્ણ રોગ એ કુદરતનો અરોગ્ય અને જીવનના શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવાનો, અને સ્વાભાવિક નીરોગી પરિસ્થિતિની પુનરુત્થાપનાનો પ્રયત્ન તો દર્શાવે છે જ."

એ એક રસિક દહીકત છે કે, કુદરતનો આ શબ્દો, અને નિસર્ગોપચારનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત, એલોપેથિક વેદકશાસ્ત્રે સ્વીકાર્યો છે, અને તે સાચો હોવાનું સિદ્ધ કર્યું છે. રોગશાસ્ત્ર વિષેના અત્યંત પ્રગતિશીલ ગ્રંથો સોળનું સ્વરૂપ રચનાત્મક અને કલ્પાલોકારક છે એમ સ્વીકારે છે. આમ હોવા છતાંય ત્યારે ઉષ્ણ રોગોની સારવારનો પ્રશ્ન આવીને હાથે રહે છે, ત્યારે હાલના રોગશાસ્ત્રનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત સમજીને જૂલી જતા હોય તેમ લાગે છે અને સોજો અને તાવ પોતે જ આરોગ્ય અને જીવનના શત્રુઓ હોય અને વિધાનક હોય એવી રીતે એમની સારવાર કરે છે.

સિદ્ધાંત અને સારવારની આ અસંગતતામાંથી એલોપેથિક વેદકીય સારવારની સમજી જૂલો ઉદ્ભવે છે. રોગનિવારણનો આ મૂળભૂત નિયમ સમજી શકવાની નિષ્ફળતા જ, ચિકિત્સાશાસ્ત્રના જુદાજુદા ગંધર્વોના પ્રતિનિધિઓ તરફથી રજૂ થતા મંત્રના ગોટાળા માટે, અને ગોટાળા જાળના માનવ દુ:ખદોષ માટે જવાબદાર છે.

રોગનિવારણનો આ મૂળભૂત નિયમ નિસર્ગોપ-
ચારના તત્ત્વજ્ઞાનની નજર બંધાર કદી ચાલ્યો જતો
નથી. ત્યારે એરોપેથી, ઉગ્ર રોગને નામે જોળખાતી
એવરશ્યો પેતે જ નુકસાનકારક અને જીવન અને
આરોગ્યની દુરમન હોય, અને એમને દવા કે છરીથી
“મટાડવી” (એ એમ કહીશું કે “દવાવવી”) જોઈએ
એમ માને છે. ત્યારે નિસર્ગોપચારનો સંપ્રદાય એમ માને
છે કે, ત્યાં સુધી લોકો કુદરતના કાયદાઓની ઉપેક્ષા
કરવાનું ચાલુ રાખશે ત્યાં સુધી આ બળાતકારે થતી
દેહશુદ્ધિનો ક્રિયાઓ લાભદાયક અને જરૂરી રહેશે.
ત્યારે એકબાજુ નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ પેતાની સાદી
કુદરતી સારવારની પદ્ધતિઓથી રોગન અને તાવની
પ્રક્રિયાઓના ક્રમને દળવો બનાવે છે, અને એમને
સલામત મર્યાદાઓનો અંદર રાખે છે, ત્યારે બીજી
બાજુ એ આ ઉગ્ર પ્રતિકારોને ઝેરી દવાઓ, રક્ત-
જથો, સડાનાશકો, સર્જિકલ ઓપરેશનો, સ્થૂન કે
બીજી કોઈ દમનકારક સારવારથી એ કદી પણ અટ-
કાવની કે દવાવની નથી.

કોઈકાદેથી, ગરુડમ, ચાંદા, સ્લેબવિકારો,
ગાંઠા, અને બીજી બધી મતની સોજાવક અને તાવ-
વાળી વ્યાધિની અવરશ્યો એમ સૂચવે છે કે, યરી-
રમાં જીવન અને આરોગ્યનું વિરોધી એવું કંઈક
તત્ત્વ છે, કે જેને કુદરત આ કહેવાતા
“ઉગ્ર” રોગો મારફતે કાઢી નાખવાનો કે
પરાજીત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. તો પછી
એમને ઝેરી દવાઓ કે સર્જિકલ, વાઙગાંધી દાગી
દેવાથી શે લાભ થઈ શકશે? આ પ્રકારની સારવાર
કુદરતને એવું શુદ્ધિ અને સમારકામનું કાર્ય ગવાવવા
હતી નથી અને એને એના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા હતી
નથી. એ ઉગ્ર પ્રતિકારોથી જે રોગદમ્બને કાઢી નાખ-
વાનો પ્રયત્ન કરતી હતી તે રોગદમ્બ ફરી પાછું યરી-
રમાં ફેરવાઈ નવ્ય છે. એથીયે જુદું તો એ થય છે
કે રોગના ઝેરોમાં દવાના ઝેરો ઉમેરાય છે. જેને
ક્ષત્રને બે પ્રાણકાતક મૂલવાદા લેખા યાંચે, અથવા
તો ઉગ્ર રોગ કહીશો રોગમાં ફેરવાઈ નવ્ય તો એમાં
કોઈ નવાઈ ખરી?

એરોપેથિક દવાકોષનો મોટો ભાગ શા માટે
જીવલેખુ એરોધી બનેલો છે?

આગળના પાનાંઓમાં કરવામાં આવેલાં વિધાનો
સંખ્યાશ્રિત “વૈદકશાસ્ત્ર સામેનાં એક અંબીર તકોપત-
નામા સમાન છે. છતાં ય એ વિધાનો ચિકિત્સાના
જૂના સંપ્રદાયોના અને નિસર્ગોપચારના તત્ત્વજ્ઞાનના
મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વચ્ચેનો તફાવત બતાવી આપે છે.

એરોપેથિક વૈદકશાસ્ત્ર, કેવળ થોડીક બાબતોમાં
જ નહિ, પણ મોટા બાગની બાબતોમાં શા માટે
જીવભરેલું છે, એ કહીકત આ પ્રશ્નમાં રજૂ કરવામાં
આવેલો રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ આપણને
સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. રોગ વિપેની રૂઢિમુસ્ત
વિભાવના, જે એરોપેથોનો પાયો છે, તે જ બે
મોટા હોય, તો તેના ઉપર ચણાપતી ફરક વરણ
ખોટી હોતી જ નેહાં એ સ્વપસિદ્ધ છે.

એક માણસ ગમે એટલો વિદ્વાન કેમ ના
હોય, તો પણ જો એ $2 \times 2 = 4$ એવો સિદ્ધાંત
સ્વીકારીને એક ગણિતનો કાયદો ઉકેલવાની શરૂઆત
કરશે તો એ અનંતકાળ સુધી દિસાખ કપી કરશે
તો ય એને સાચો જ્ઞાણ કદી પણ જરાય નહિ.
એ જ રીતે ત્યાં સુધી એરોપેથોની રોગ વિપેની
મૂળભૂત વિભાવના જીવભરેલો માન્યતા ઉપર રચાયેલી
રહેશે ત્યાં સુધી એ ચાલુ જાય અને રોગનિવારણનો
પ્રય ઉઠેલો શકશે નહિ.

રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ સાથે સાથે એ
પણ સમજાવે છે કે કણા મોટા બાગનાં એરોપેથિક
ઔષધીઓમાં એક અથવા બીજી, એમ કોઈને કોઈ
રૂપમાં જીવન એરો શા માટે સમાર્પાં હોય-એ, અને
દવાવાદના અનુયાયીઓમાં સર્જિકલ ઓપરેશનો
આટલા બધાં માનીતાં શા માટે હોય છે.

“તમે એરો શા માટે આપો છો?” એરોપેથોને
પૂછવામાં આવતાં આ પ્રશ્નો જવાબ સામાન્ય રીતે
એ હોય છે કે: “અમારા દવાશાળમાં એરો હોય છે,
કારણ કે દવાઝેર રોગઝેરનો વિનાશ અને વિસર્જન
કરે છે.” તો પણ અમે એવો દાવો કરીએ છીએ

કે દવાઓ માત્ર જીવનશક્તિને નિષ્ક્રિય કરી નાખવાનું કામ કરે છે, જેને લઈને એલોપેથિક સારવારનાં બ્રાહ્મક પરિણામો મેળવી શકાય છે.

નીચેની દર્શકો આ મુદ્દાને વધુ વિગતથી સમજાવશે. આપણે એ સમજ્યા છીએ કે કહેવાતા ઉમરોગો એ કુદરતના શરીરશુદ્ધિના અને રોગ-નિવારણના પ્રયત્નો હોય છે. સ્વર્ણા ઉપ પ્રતિકાર્યો જીવનશક્તિનાં વધેલી પ્રવૃત્તિ દર્શાવનાં હોય છે, અને એને પરિણામે વેદના, રતાશ, લોહીની જાવાવ, અતિશય ગરમી, ઝડપી નાડી મેળભયુક્ત ઉત્સર્જો, આમીના ફોસ્ફોફોસ્ફી, ગુખમાં, આંધા વગેરે લક્ષણો ધગવતી તાવવાળી અને સોજાયુક્ત અવસ્થાઓ દેખા ર છે.

એલોપેથી જીવનશક્તિની આ જોરદાર પ્રવૃત્તિ એને ચોતાને જ અદિતકર અને ઈર્ષાકારક માને છે. જીવનશક્તિના આ કાપને જે કાંઈ અટકાવી શકે તે દવાવાદની પરિણામોમાં ઉમરોગોને મટાડી (?) શકે છે, ખરી દર્શકત તે એ છે કે જીવનશક્તિને નિષ્ક્રિય કરવામાં અને જીવનપ્રયોગી અવસ્થાને વિરૂદ્ધ કરવામાં, જેરી દવાઓ અને સર્વપ્રતી જીવંતી વિરોધ અસરકારક વસ્તુ થીજી એકે નથી. એટલા માટે જ રાજ્યાશ્રમી વૈદકના રોગનિવારણના (?) એ માનીતા ઈલાજો બની રહ્યા છે.

દવાવાદી વૈદકનો સંપ્રદાય પરિણામને કારણે માનવાંતી ભૂલ કરે છે. શરીરની અંદર ઉલ્લસવતો સ્થાનિક સોજો એ રોગ નથી, પણ એ તો કુદરત, રોગભારતો નિકાલ કરવા માટે જે રચાવ અને પદ્ધતિ દ્વારા સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ કરી રહી હોય છે તેનો માત્ર નિર્દેશ કરે છે, એ દર્શકત સમજવામાં આ સંપ્રદાય નિષ્ફળ જાય છે; જોકે ઉપ પ્રતિકાર્ય તો સ્થાનિક હોય છે, પણ એનું કારણ કે એનાં “પોષકતરતો” દરદરેશ શરીરખંધારણીય હોય છે, અને એની સારવાર શરીરખંધારણીય રીતે જ થવી જોઈએ. ન્યારે/શુદ્ધિયુક્ત નૈસર્ગિક સાદવાદની અસર હેઠળ, લોહી અને તંતુજાળોમાંથી એ જેરી કોલકારક

તત્ત્વોનો નિકાલ થાય છે, ત્યારે સ્થાનિક લક્ષણો પોતે પોતાની સંભાળ લઈ લે છે; પછી આ લક્ષણોનો આવિર્ભાવ ફોસ્ફી કે કેન્સરના રૂપમાં હોય, કે પછી સાદી ચરદી કે ક્ષયના રૂપમાં હોય એ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી.

દ્વિવિધ પરિણામનો નિયમ

કુદરતમાં દરેક સ્થળે કાર્ય અને પ્રતિકાર્યના મહાન નિયમનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. સમગ્ર જીવન. આદાન અને પ્રદાન, તેમ જ કાર્ય અને પ્રતિકાર્ય વચ્ચે આગળ અને પાછળ એકાં બાઈ રહ્યું છે. ખુદ જીવનના આધારરૂપ પાસોપજવાસ કાંઈ રહસ્ય-અપરીતે તાલગજ વદન કરતો આવે છે ને જાય છે. એ જ રીતે પૃથ્વીમાતાનું વલ્લરમળ બરતી ને ઓટના રૂપમાં ઊછળે છે ને રમે છે.

એનાં કેટલાંક સ્વરૂપોમાં આ નિયમ, વળતરના નિયમ તરીકે અથવા તો દ્વિવિધ પરિણામના નિયમ તરીકે જાણખાય છે. એના કાર્ય ઉપર “શક્તિના સંરક્ષણ”નો આધાર રહે છે.

મહાયુગ ઈસુ ખ્રિસ્તે ન્યારે એમ કહ્યું:

“આપો, અને તે તમને આપવામાં આવશે...

...કારણ કે જે તોલમાપથી તમે બીજાને આપશો તે જ તોલમાપથી તમને પાછું મળશે.” (યુકતી સુવાર્તા, પ્રકરણ ૬, વચન ૩૮) ત્યારે તેણે આ નિયમનો નૈતિક ઉપયોગ ખતાવ્યો હતો.

ભૌતિક પ્રકૃતિના સાત્તાત્મ્યમાં આદાન અને પ્રદાન, કાર્ય અને પ્રતિકાર્ય, યંત્રવત અને આપોઆપ એક-બીજાનું સમનોલપણું સાચવે છે. આપણે શક્તિમાં જે મેળવીએ છીએ તે ગતિ અથવા અસ્થિમાં ગુમાવીએ છીએ. અને એથી જીવદું પલ્લુ બને છે. આને કારણે જ યંત્રવિચારક, વૈદાનિક અને ખગોળ-શાસ્ત્રી માટે કુદરતની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામો, યુગો અગાઉ ગણિતિક મોક્ષસાધધી લાખવાનું શક્ય બને છે.

દ્વિવિધ પરિણામનો મહાન નિયમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રી માટે પાંચે પૂરે પાડે છે. અધરોગ, રોગ અને રોગનિ-વારણની પ્રત્યેક ઘટના સાથે એ સંકળાયેલો છે, અને

એમની ઉપર એ શાસન ચલાવે છે. “પ્રત્યેક ઉમ્મરોગ એ કુદરતના રોગશાંતિના પ્રયત્નનું પરિણામ છે” એ શબ્દોમાં મેં જ્યારે રાશનિવારણના મૂળભૂત નિયમનું પ્રતિષ્ઠાદન કર્યું, ત્યારે મેં માત્ર કામ અને પ્રતિકારના મદાન નિયમને બીજી રીતે બાંધી કીધો હતો. જેને આપણે ક્રાન્તિ, ઉત્પ્રતિકાર્ય અથવા તો ઉત્પ્રરોગ કહીએ છીએ તે તો વાસ્તવિક રીતે કુદરતનો આરોગ્યની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન હોય છે.

માનવદેહનો શારીરિક પ્રવૃત્તિને અનુલક્ષીને કમ્પેક્ષનો કોષો નીચે મુજબ બાંધી દેવામાં આવે છે: “માનવ દેહ ઉપર અસર ઉપભવનાર પ્રત્યેક સાધન એ પરિણામો નિપજાવે છે. પહેલું, દેખીતું કામચલાઉ પરિણામ અને બીજું કામચલાઉ પરિણામ. બીજું કામચલાઉ પરિણામ એ દરદીને પ્રાપ્તિ ક્ષણિક પરિણામથી વિરુદ્ધ હોય છે.”

કામચલાઉ તરીકે આમલીને લગાડવામાં આવતા દંડ પાણીની પહેલી અને ક્ષણિક અસર લોહીને અંદરના ભાગમાં ધકેલવાની છે; પણ સ્થાનિક રક્તભારને પહેલાંથી વળવા માટે, કુદરત વધુ મોટા પ્રમાણમાં લોહી સપાટી ઉપર પાછું ટેલીને જવાબ વાળે છે, અને એનું પરિણામ શરીરના વધારામાં તથા સપાટી ઉપરના વધુ સારા સ્પિરલિસરણમાં આવે છે.

ગરમ પાણીના સ્નાનની પહેલી અસર સપાટી ઉપર લોહીને ખેંચવાની હોય છે. પણ એનો બીજી અસર લોહીને શરીરની અંદરના ભાગમાં ટેલી દેવાની હોય છે, જેને પરિણામે શરીરની સપાટી રક્તરેખા અને દંડી પડી ગયેલી દશામાં આવી જાય છે.

આપણે આગળ ઉપર જોઈએ તેમ, ઉત્તેજક શરીરમાંના જીવનશક્તિના અનામત ભંડારોને આળી મૂકીને એમના કામક પરિણામો નિપજાવે છે. એને લક્ષ્યે અનિવાર્ય રીતે જોડલા પ્રમાણમાં અગાધની ઉત્તેજના હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં પાછાગીચા નિર્જાતા અને યાક દેખા દે છે.

સ્નાયુશિથિલતા અને ઉધમની પ્રતિબંધ અસર

નગજાઈ, ચેતનશૂન્યતા અને મૃતવત થેન એ હોય છે, જ્યારે દિતિય અસર જીવનશક્તિનો વધારો એ હોય છે.

બધી દવાઓની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર દ્વિવિધ પરિણામના નિયમનું શાસન ચાલે છે, ચલુકારો માત્રાઓમાં આપવામાં આવતી એક દવાઓની પહેલી વાત્કાલિક ઉમ્મર અસર સામાન્ય રીતે કુદરતના આ પદ્ધતિને પરાજિત કરવાના અને શરીરમાંથી કાઢી નાખવાના પ્રયત્નને પરિણામે હોય છે, જ્યારે દિતિય કામચલાઉ અસર આ દવાઓના શરીરમાં સંચયને લીધે, અને એમના શરીર ઉપરના કાર્યને લઈને હોય છે.

એલેરોધી થોતાના સિદ્ધાંત અને સારવારમાં માત્ર પહેલાં પરિણામો જ ધ્યાનમાં લે છે, અને દવાઓ તે વાદમ્બના કામચલાઉ પરિણામોની ઉપેક્ષા કરે છે. એ એવા ઈલાજો આપે છે કે જેથી પહેલી અસર રોગી અવસ્થાની વિરુદ્ધની હોય. એટલા માટે કાર્ય અને પ્રતિકારના નિયમ મુજબ આવા ઈલાજોની કામચલાઉ અસર રોગી અવસ્થાને મળતી અથવા તો એના જેવી જ હોય છે.

આપણો દરરોજનો સામાન્ય અનુભવ આપણને સીધા છે કે હકીકત આ પ્રમાણે જ છે. કાથુર કે સારક અને તેમજ દવાઓ દંમેશાં હકીલી કમ્પ્લિયાન ઉપરિચત કરે છે.

“કાંઈ પણ જાતની શક્તિ આપનાર દવાઓ અને ઉત્તેજકોની દિતિય અસર અંશકિતમાં વધારો એ હોય છે, અને એમનાં માત્ર ઉપયોગનું પરિણામ ધર્મીય સંપૂર્ણ શક્તિશીલતા અને શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓની દિમાશન્યતા એ હોય છે.

માથાનો દુખાવો મટાડનારી દવાઓ, વેદના વિનાશકો, અરીજુની બનાવટો, સામક અને નિદ્રા જનક દવાઓ, મગજ અને મધ્વિતંત્રોમાં કામચલાઉ જડતા પ્રેરી ગઈ છે; પણ આ ઉપાધિઓને શરીરજીવારણીય કારણોને અંગે હોય તો વેદના, એલેની અને અનિદ્રા દંમેશાં બમણા બળથી પાછાં

આવશે, આ દવાઓ ને ચાલુ રેવ તરીકે લેવામાં આવે તો એ અચૂક રીતે હૃદયરોગ અને લકવાને જન્મ આપે છે, અને છેવટે એ દર્દીનું 'દશાબોર મરાડી'માં પરિવર્તન થાય છે.

કપીનાશન અને કામરની પનાવટો જેવા મરદી અને સળેખમના ઉપાયો (?) હુન્તેતૂં આસ પ્રદેશના શ્લેષ્માચ્છાદન મારફતે કચરો અને રોગદ્રવ્ય કાઢવાના પ્રયત્નોને દાખી દે છે, અને રોગદ્રવ્યને ફરી પાછું ફેફસાંમાં ઠેચી દે છે, અને એ રીતે ન્યુમોનિયા, હઠીલા સળેખમ, દમ અને ક્ષયને જન્મ આપે છે.

પાથો, આયોડીન અને ખીજા બધાં રસાયણો બાહ્ય ઉત્સર્ગોના દમન દ્વારા, મધનક'પવા, લકવો વગેરે અત્યંત બધાનક પ્રકારના આંતરિક હઠીલા રોગો સર્જે છે.

અને એ રીતે રૂઢિચુસ્ત લોકના દવાકોશનું વર્ણન

આગળ ને આગળ ચલાવી શકાય દરેક દવા નવા રોમલક્ષણોને જન્મ આપે છે, જેમને વળી પાછાં ખીજા ઝેરાથી મટાડવામાં (?) આવે છે. એમ કરતાં કરતાં એકો પામલખાતું અથવા કૃપાળુ યમદેવ એક ખુબાર થયેલા જીવનની કુરુણકથા ઉપર કાપમને પડે પાડી દે છે.

ખીજા એક પ્રકરણમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે તેમ હોમિયોપેથીનાં શિક્ષણ અને સારવાર કાર્ય અને પ્રતિકારના નિયમ સાથે સંપૂર્ણ રીતે સંબંધી છે. હોમિયોપેથીના ચિકિત્સકો એ શાસ્ત્રના હમ. હમ પ્રમાણવર્તિ એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતને અતુલરોને એવા ઇલાને આપે છે કે જેનું પહેલું ક્ષણિક પરિણામ રોગી અવસ્થાને મળતું હોય, ત્યારે દ્વિતીય પરિણામના નિયમ મુજબ, આ ઇલાંઓનું દ્વિતીય પરિણામ રોગી અવસ્થાથી વિરુદ્ધનું એટલે કે "રોગનિવારક"નું હોયું જોઈએ.

તમારા રેડિયોનું લાઇસન્સ છે ?

૧૯૪૫ની આખરે લિટિસ હિંદમાં ૨,૦૨,૮૨૬ લાઇસન્સ પ્રાપ્ત રેડિયો હતા, ૧૯૪૬ની આખરે ૨,૩૨,૩૬૮ હતા વર્ધના છેલ્લા માસ દરમિયાન ૭૮૧૧ નવાં લાઇસન્સ આપાયાં હતા

અમલદાર અને અક્ષરજ્ઞાન

પ્રાંતના દેશી શૈક્ષિક વિભાગમાં કામ કરતા ૫૬ કુરેશિયન અધ્યક્ષોમાંથી માત્ર ૫૫૨ જ્ઞાતા (એન્જુએટ) થયેલા છે, તેર કોઇ પણ બતાવી શૈક્ષિક લાખકાત પ્રાપ્ત નથી, અને બાકીનાઓ માઠ એટલે સુધી પહોંચેલા છે.

—સંયુક્ત પ્રાંતીય સરકારના પાતામિન્ટરી-મંત્રી

પાદરનાં તીરથ

[લે. જયન્તી દલાલ; પ્રકાશન મિત્ર પ્રકાશન લિમિટેડ
અમદાવાદ; વિજેતા, ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ,
અમદાવાદ; મૂલ્ય અડી રૂપિયા]

‘હિંદુ ઇલાહ’ અને ‘કરેંજી યા મરેંજી’ના

ઉદ્ધોષ સાથે લડાયેલ ખેતાણીસની પ્રચંડ પ્રતિ-
લક્ષ્મી આપણા સાહિત્યકારો વડે અશુભવાયેલી રહી
એ વાતની સરોષ ફરિયાદ કરનાર જયન્તી દલાલ એ
ઐતિહાસિક ઘટનાની કથા લખે છે. પોતે જ આવે છે
એ હકીકત આ કૃતિના વાંચનારનું ઔરુપ્ય ખૂબ
વધારી મૂકે તેવી છે. કેટલીક અપેક્ષાઓ સાથે ઉત્સુક
વાંચનાર ઉત્સાહગ્રસ્ત એ વાંચનારનું શરૂ કરશે ત્યારે
પોતાની અપેક્ષાઓ સંતોષાતી હોવાનો અનુભવ પણ
એને થશે. પંડોશના ગામઢાંનાં પરાક્રમ અને વીતંકની
વાપરે આજેથી વાંતથી ઉત્તેજિત બની ગામલોકોએ
નંદપરાનું રોશન બાળી તથા રેલ્વેના પાટા બીજેડી
નાખી ઇતિહાસને પોતાને ગામ આમંત્રણ આપ્યું
એ પહેલાં પ્રકરણમાંના કથોદ્ધારક બનાવ એના
દિલનો કબજો લઈ ‘હવે શું બનશે ?’ એના અધીર
હૃદયનું અનુભવનું એને કરી મૂકશે. એ બનાવ જ
ઇતિહાસ સરળ છે તે તો ગામને નિશ્ચિત આપના
ચડી આવતી પોલીસ ટુકડીએ વર્તવેલા કાળા
કેરનો જ છે. એમાં ખીમ અને ગીમ પ્રકરણમાં
ચિત્રલોકમાં તાદ્ય રીતે ‘વજ્ર’વાયેલા દમનકંક વાંચ-
નારને ખેંચી રાખશે. પણ પછીનાં પ્રકરણો એ
ખેંચાણ એટલી જ હડે ટકાવી રાખશે કે કેમ તેની
શંકા છે. વાર્તાકારનું પ્રમાણબદ્ધ બનવું ન રહ્યાની
ચાડી ખાતો કથાનો એ દશ-પ્રકરણી દિલીવાઈ
ફાજલે ગામમાંથી કાઢ્યા કેદી તરીકે પકડેલા માણ-
સોનાં વીતંક અને ફાજલેની ત્રાસલોકના વાર્તાકાર
નિરાંતવા છુવે લંબાવીને કરેલા નિરૂપણ ખાતે જ
શકાયો છે. આવેશ ભિતરી ગયા પછી ધૂળનાર જેમ
લોકોદ્ધાર બની ગયો છે તેમ રોશન બાળવાનું પરાક્રમ
કરી બેઠેલાઓ પોલીસ ત્રાસની નગ્ન રંગભાવિકતા

સામે આવી બિગી રહેતાં રેલ્વેના ડબ્બામાં ફાજલે
પૂરેલા પુરાણેલા રહે અને ભુદ્રમ સહી ભવ એ
ખિના તેમ જ ફાજલેનું લાંચ પ્રકરણ અને તેમાં તેને
મળતી સફળતા આળા વાંચનારના દિલમાં બકડું
અનુભવ ઉપજાવશે. માનવધર્મી દાકતર નમીનદાસ,
લાંચ આપી દોકરને છોડાવવાના પ્રયોજનને વચને ન
થાવી પટી ડોલી અને સર્વ જુલમનો દટાર સીને
સામનો કરતો તે ડોલીનો પુત્ર જુલ-એ તજ
પાત્રોનું એ અધિકારમાં બીજાં કિરણ ફેંકવું નિરૂપણ
એ નિમિત્તે ધઈ ચક્રવૃત્તે વાંચનારને આધાસન
આપનારી હકીકત ન હોત તો તો એ વાર્તાકારને
માફ ન જ કરત.

વાંચનારને અસંતોષ બીજો તે રવાનાવિક છે.
એણે આશા રાખી હોય ખેતાણીસના ખનાવો ને
વાતાવરણના સંપૂર્ણ ચિત્રની, એને પ્રભાવે આપેલી
લક્ષના ગૌરવગાનની. એવું તો અહીં નથી. રોશન
બાળવાનું અશુભ પ્રામગ્ન્યનું કાપ સહસા બની
જતા ટોળા-કાપથી વિશેષ નથી. ક્રાન્તિકારિના બેથ
કે બાવના સરફરાશીનું એમનામાં દર્શન થતું નથી.
કોઈ પણ ભેલો આપના તરફ, બનેલી ભગી બેલો
બળતા અને તેની ભયુતિને કોઈ પણ ઉપાયે દાખી
દેવા મથતી પરદેશી સરકાર એ બે વચ્ચે ખેલાઈ
ગયેલા લાદગાર જંગનો મહાકથા વાંચનારે તો અપેક્ષી
હોય, ત્યારે આ નીકળે તો ફાજલે અને નંદપરાના
દુર્ભાગી લોકોની નાના કુલાળાની કથા. એની ના
નહિ કે ફાજલે ને તેની ટુકડી સરકારે ખેતાણીસમાં
પ્રભાવ રૂઝી મૂકેલાં અને પ્રભાવ કડી માફ કરી ન
થકે એવા પ્રચંડ પશુબળનું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે,
છતાં તેની લાંચકીકારને જેવું વધુ પડતું આલેખન
વાર્તાકારને હાથે મળ્યું છે કે એથી એક અર્થમાં કથાને
ગૌરવ મળે છે, પણ ખીમ અર્થમાં ગૌરવ મળતું નથી.
આળા વાંચનાર કચવાશે તે આવા કારણોથી. એ તો
સાતું થયું છે કે લેખકે પોતાના નિવેદનમાં પ્રથમથી જ
કદી નાખ્યું છે કે ‘હરનું મૂલ્યબદ્ધ કરવાનો’ આમાં
પ્રયત્ન નથી. નહિતર કથા વાંચ અને વાતાવરણનું

આલંબન એતાલળીસના બનાવોનું છે એટલે જાપ તો એવી જ પડત અને વાંચનારને લેખક જોડે ઠગિયો કરવાનું કીક કાગળ મળી રહેત.

અને છતાં સફળ નગરે જોતાં શું આમાં '૪૨નું મૂલ્યાંકન સાવ નથી જ થતું એમ ? '૪૨નું મૂલ્યાંકન કરવાનો આમાં પ્રયાસ નથી, એમ કહેતા લેખક ત્યાર પછીના વાક્યમાં શું કહે છે ?

'હા, બલિષ્ઠનો કોક વાંચક આ વર્ગીને '૪૨ વિષે શું ધારશે?' એવો પ્રશ્ન મિત્રે પૂછેલો. એના જવાબ તો નવમકથા જ છે. એ શું ધારશે 'એના વિચારે મુંઝાવા કરતાં મને જે લાગે એ જ શું કામ ન કરું ?

એમને જે લાગ્યું છે તે કેવું છે તે આ કથા પોતે જ કહી આપે છે. એમણે પોતાને દેખાણું તેવું વાસ્તવચિત્ર દેખ્યું છે, અને એમાં મુખ્ય પ્રયોજન શાખ્યું છે જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ કેમ વર્તે છે તે માનવસ્વભાવના નિરીક્ષક કે ચિકિત્સકની દૃષ્ટિથી નિરૂપવાનું. 'મને તેવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ કેવું વર્તન ગળે છે એ જોવા જાણવાની ઈર્ષાંતરીએ આ લખવા પ્રેર્યો હતો.' એ એમનું નિવેદન કથાના છે તે સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવી દે છે. લોકો ગાંડા ઉત્સાહથી રોશન બાળવાનું કેમ પરાક્રમ કરી નાખે; એના એ જ લોકોમાંના કેટલાક સતત જુલમ તે ત્રાસમાંથી બીજરવા લાંચ આપી છૂટી જવા ચાહે; પોલીસ અને ફાજદારના હાથમાં વસતો સમતાન ધૂણી લોડે, પશી ડોચી, જશુ અને બાવાજીનું આત્મતેજ ઝગડી બેઠે; ભલા આદમી દાકતર નગીનદાસ ધણે કારે મૂકી કેદીઓના ફુગ્ગ દૂર-કરવા તે તેમને છોડાવવા મથે, એટલું જ નહિ, પોતાની નીતિ-અનીતિની લાવના કારે મૂકી લાંચ વડે પણ તેમને છોડાવવાના મતના યામ; અંતઃલાલ એક વાર પોલીસ સામે નિર્ભય પ્રજ્વલેવકનો પાઠ ભજવે તે ચોક્કસ સમય બાદ તેમને તે જ માણસ લાંચ-લાલચુ ફાજદારને મળતિથે તે દલાલ બની ગેલો નાર્સું મેળવવા મહે; ફાજદારની મ રહીસદી માનવતા જ્યારે છોડી મૂકવામાં ઝગડી જાય એક જ

પરિસ્થિતિ જુદા જુદા ખમીરનાં માનવીઓ પાસે કેવું કરાવી જાય છે, અને પછટાતી પરિસ્થિતિઓ એક જ વ્યક્તિ પાસે કેવું વર્તન કરાવી જાય છે તેના આ બધી-દ્રષ્ટીકત દ્વારા 'ખાદરનાં તીરથ' સરસ ખ્યાલ આપે છે. આથી જ લેખકને કહેવાનું ફાન્યું છે કે '૪૨નું તો માત્ર નૈમિત્તિક આલંબન લેવાયું છે એટલું જ, બાકી પ્રધાનમણે તો પરિસ્થિતિ માણસ માટે શું કંગલે-કેમ વર્તારે-એ બતાવવા પર જ પોતે ખ્યાન આપ્યું છે. મનુષ્યના અંદરના સફસર અંશે જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં કેવા બહાર આવી પ્રકટ થાય છે તેનું દર્શન કરાવવાના એક સાધન તરીકે જ આ કથા પ્રયોજનથી હોવાની જાપ લેખક આપણા મન પર પાડવા મથ્યા છે. આટલાં જ પાનાંમાં રચળ, સમય અને બનાવોના વધુ મોટા પટ લઈ, પ્રામાન્યસત્વ દર્શન કરાવી, '૪૨ની ઐતિહાસિક વડનાનાં બળાખજોનો સાચો ખ્યાલ આપી, કાંઈ બિચુ' રહ્ય એમાં સંભરી, પ્રાગને માટે રહીતસંચારક શુદ્ધિ અને એવી કથા થુ ન જ લખી શકાત ! આ પ્રશ્નની સામે તો લેખકની દૃષ્ટિ, પ્રયોજન ને છે તેવી આ કથાને જ ધરો દીધા મંસિવાય ખીલુ' શું ખોલવાનું રહે છે ? છતાં, એ પ્રશ્નમાં સૂચવાયેલું કાપું આ કથાએ સાવ નથી બચ્યું એમ નથી, લેખક પોતાના આસવને રસતે કથાને વાળી મથા છે એટલે એનું પ્રમાણ ધારીએ તેટલું મોટું નથી એટલું જ.

કથાલેખક તરીકે રા. દલાલે કેટલીક વિશિષ્ટ શક્તિ સારી બતાવી છે. બીજા તે ત્રીજા પ્રકરણમાંનું પોલીસના અત્યાચારનું અને પછીના પ્રકરણમાંનું કબ્રામાં કેદી તરીકે પુરાયેલા ચામલોડાની બેદાલ દલાલું તેમણે મળ્યું તાદસ તે ચિત્રાત્મક વર્ણન કર્યું છે. આરટી-ચિયુર ખાતે બનેલા બનાવો '૪૨ની લડત વેળા નથી બન્યા એમ નહિ, અને તેથી બીજા ને ત્રીજા પ્રકરણમાંના પોલીસના અત્યાચારો વર્ણવાયા તે ખોટું થયું નથી, પણ કેટલુંક નિરૂપણ ઉધાકું કર્યું છે તેને બદલે ઇસારાઓથી પતાવ્યું હોત તો કીક યાત એમ લાગે છે. સૂચકનાથો સચોટતા ન આવે એવું કાંઈ નથી. રા. દલાલની વર્ણનબદા કરતાં

વધુ ધ્યાન-ખેંચનારી શક્તિ આ કથાએ બતાવી આપી છે. પાત્રનિરૂપણમાં-પૂર્વોર્ધનાં ત્રણ પ્રકરણમાં નંદપરાના રોશન મારતર, સેંછ ને પડિતજીવું આલેખન નોંધપાત્ર-કહેવાય. સેંછ ને પડિતજીવું આરંભિક નિરૂપણ એમને- મદરતનાં જ્ઞાનો બનાવશે અને ગાંધીજીની અહિંસા ને સાર્વિક તેજસ્વિતાનો ક્રોધ મર્મરૂપથી ભવ્ય પ્રયોગ એમના દ્વારા સિદ્ધ થતો બતાવશે-એવી આશા બંધાયે છે, પણ એ સફળ થતી નથી. કર્તા એ એકીને તરત જ પત્ની નાખી પડતા મૂકે છે ને આગળ વધે- છે, પછી તો એક બાજુ દુનિયામાંની કુષ્ટતાનાં પ્રકાર તાંડવનું અને બીજી બાજુથી એ તાંડવના ધમસાણુ વચ્ચે પછુ છિન્નત મરતકે લીધી રહેતી દેવીસંપતિનું દર્શન કરાવતા પર જ લેખકે અડખા છે. પાત્રોના સરાં અને ખરાજ, અથવા ભાવનાશાળી અને ખંધા દુનિયાદારી, એવાં સીધાસટ એ વિભાજન યજ્ઞા હોય તો આગલા વિભાગમાં દાકતર નગીનદાસ અને પક્ષી ડોશી, અને બીજામાં ફેજાદાર અને અંબાલાલ, એ ચાર પાત્રોનું તેમના વર્તન અને તેને પ્રેરતા હેતુઓ સાથે કુશળ નિરૂપણ લેખકે વિસ્તારથી કર્યું છે. એક બાજુ જેમ ફેજાદારના પાત્ર પર તેમ બીજી બાજુ દાકતર નગીનદાસના પાત્ર પર રા. દલાલની કલમે ખાસ પક્ષપાત બતાવ્યો છે. ફેજાદારની ખંધાઈની સામે દાકતરની ભવાઈને મૂકી, ફેજાદાર સાથેના વધુ સંપર્ક પછી તેની ભલામણમાં દાકતરે મૂકેલી ત્રદા ઉઠાડી મૂકી દાકતરનો અમનિરાસ કરી તેને જગતની નાગી કુષ્ટતાનો જીવનમાં નહું જ સ્વીકારવાનારો અનુભવ રા. દલાલે કરાવ્યો છે. એ અનુભવ પછી જ લાંચ જેવા નૈતિક દષ્ટિએ અશુદ્ધ સાધનથી પણ નિદોષિતને પોલીસના યાતનાધરમાંથી છાંડાવવાનું કાર્ય હાય ધરતા શુદ્ધ માનવધર્મથી પ્રેરાઈને દાકતર વૈધાર થાય છે. એ નિષ્કૃષ્ટ કયાં પહેલાં દાકતરના દિલમાં આવેલા મર્મનનું નિરૂપણ, ખાસ કરીને એક મોટા ફેલડાને બચવાર અને માનવતાની દષ્ટિએ જીજ્ઞાસુનું એ નિમિત્તે લેખકને હાથે બન્યું હોય, આ કથાની એક વિશિષ્ટતા ગણવાપાત્ર છે. દુનિયામાંના અનિષ્ટનો,

અ-શિવનો, આસુરીસંપતિનો સ્વીકાર કરી રા. દલાલે કોઈ નિરાશાવાદીનો માફક હાથ ખંભેરી નાખ્યા નથી. દાકતરની સારમાણસાઈ, પક્ષી ડોશીનું આત્મગૌરવ, અને જીજ્ઞાસુની ભાવના-શીલતા ને તેજસ્વિતા પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવી પરિસ્થિતિમાં ભરેલા દૈન્ય અને કુષ્ટતાની સામે ટકરાતાં ને આખરે સાર્વિક નિજમને વરી પોતાનો વાવટો લીચો રાખતાં તેમણે બતાવ્યાં છે એ-શુભ ને શિવ પરની એમની ત્રદા બતાવી આપે છે. દાકતર, જીજ્ઞાસુ, બાવાજી-ને પક્ષી ડોશીને જ રા. દલાલ પાદરનાં તીરથ-ગણાવવા માગે છે. અદ્યપરિહીત સામાન્ય જનતામાંથી સ્વયંમેવ પ્રમદી આવતી મનુષ્યત્વ અને આત્મગૌરવની મૂર્તિઓ જ પાદરનાં તીરથ. એકના એક પૂત્રને હાંથ આપીને તો છોડાવવા ન જ છુટતી પક્ષી ડોશીનું પાત્ર આ કથાનું એક આકર્ષણ ગણી શકાય. એના દેવામાં મુકાયેલી ભાવના અને તેના મેમાં કણી વાર મુકાયેલા શબ્દો ગામાં માખતી સાદી અમથી વિધવા ડોશીનો છે એના કરતાં એના સજ્જનનાં વિશેષ લાગે છે, એટલું કહેવું પડશે. પણ સજ્જનની ભાવનાશીલતા અને કષ્ટપનાને નવક્રકથામાં સાવ અવકાશ ન જ હોય એમ તો કોઈ કહેશે નહિ.

રા. દલાલની કલમ શુદ્ધવાનીની મૂર્તિવાળા અને આજસને ભજનારી છે. વાર્તા એના ધણા ભાગમાં આકર્ષક બની છે તે એને લીધે. એટલું ખરું કે તાર્કિક ચર્ચા વેળા શબ્દચાપટમાં એમનું વક્તવ્યના કેટલીક વાર અવિચ્છેદ રૂઢી ભવ્ય છે. બાધાની જ વાત માંય છે, તે 'નતો', 'નતી'ના પ્રયોગો દ્વે કવિઓને માટે અને બહુ બહુ તો પોતાને માટે મોલવા પૂરતા રાખી પોતાના શિષ્ટ ગદ્ય લખાણોમાં એાજા કરવાની, તેમ જ 'કરે રાખ્યું' એ અશુદ્ધ છે અને શુદ્ધ પ્રયોગ 'કરે રાખ્યું' એ છે એ ન બૂલવાની જરૂર રા. દલાલને સચ્ચી શકાય તેમ છે.

પટ્ટાઈના પેસ ૧-૨

[લે. ઈશ્વર પેટલીકર; પ્રકા. સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય દરેક ભાગના દસ દશ આના.] પહેલા ભાગમાં નવ અને બીજામાં દસ મળી એ

ભાગમાં વહેંચાયલા આ પુસ્તકમાં કુલ ઓગણીસ વાર્તામય પ્રસંગ ચિત્રા છે, છતાં એમાં વાત એક જ ગામની અને પાત્રો તેનાં તે હોઈ પુસ્તક ઓગણીસ પ્રસંગચિત્રોની એક સળંગ કથા બની જાય છે. દરેક પ્રસંગચિત્ર એ કથાનું એકેક પ્રકરણ છે એમ જ સમજી ને. આ પ્રસંગચિત્રાવલિ અથવા વાર્તામાળા એ આપણી 'પહોસમાજ' છે. ગામમાંનાં પ્રશ્નો અને ગામનીઓની એમાં થયેલી વાસ્તવદર્શી રજૂઆત વાચકને સત્ય સમાજદર્શન કરાવશે. ગાં પેટલી-કરનું જન અને સમાજનું નિરીક્ષણ મળતું છે એની પણ પ્રતીતિ એ જ પુસ્તકો વાચકને કરાવશે. એમના નિરીક્ષણ અને નિરૂપણનો વિષય બન્યું છે એમના વતન ચરિતરનું એક ગામ, પણ મહીનાં પાત્રોનાં નામ અને એલી બાલાવીને શરૂઆત-કાર્તિકાષ્ટકના દરહોઈ પ્રદેશને અનુકૂળ સહેલાઈથી બનાવી શકાય. કહેવાની મતલબ એ છે કે આપણાં ગામમાં, ત્યાંનાં માણસો, તેમના પ્રશ્નો, ગામમાંના મુખી-પટેલો એ લગભગ સરખા જ છે.

લેખકના સમાજ નિરીક્ષણ એટલું જ ધ્યાન એ ચે છે તેમની સુધારકતા. ગામમાં આવી પ્રામસેય અને સમાજ સુધારણાનું કાર્ય આદરતા આ પ્રસંગમાળાના રુપ્ય પાત્ર નરેન્દ્રની અને તેના સાથી બનતા સુની-ભાઈની એવી પ્રવૃત્તિઓ લેખકે ગામલોકોના અજ્ઞાન, પ્રમાદ, રૂઢિવિચારતા અને એ સર્વનો લાભ ઉઠાવી બાંધતા મુખી હોટાભાઈની મેલી ખટખટ હીલતને કારણે અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અટકાતી-ચૂંચવાતી બતાવી, તેમ છતાં આગળ વધારી મુખદ અન્ત સુધી લઈ જઈ ફલવતી બનાવી છે તે એ સિદ્ધ કરે છે. નરેન્દ્ર-સુનીભાઈની નિઃસ્વાર્થ સ્વિજ્ઞ સેવા-પ્રવૃત્તિના પ્રત્યક્ષ દર્શાવે જ આખરે આ પ્રસંગમાળાના ખલપાત્ર કે પ્રતિનાયક એવા હોટાભાઈ મુખીનો હૃદયવલ્લેહ કરાવ્યો એવું આલેખન નરેન્દ્રના મિલનને લેખકે પોતાનું ય મિશન બનાવ્યું છે એ બતાવી આપે છે. નરેન્દ્રના મેલાકારના નિરૂપણથી લેખક તથા વાંચક બંન્ને બતાવી આપ્યાં છે. એક તો એ કે સુધાર

રકે સુધારાની શરૂઆત પોતાના ધરથી જ, પોતાથી જ, કરવી જોઈએ. એ વિના એનું કંઈ જીગી નીકળવાનું કે ફેલાવાનું નહિ. બીજું-તેમણે એ બતાવ્યું છે કે સુધારકે અખૂટ ધીરજ ને પ્રેમનું લાલુ બાંધીને જ પ્રયાણ આદરવું જોઈએ. ગામમાંનાં પણ હોટા માણસો ને મેકમાવેલીએ વસતા હોય છે અને સુધારકને નસીમે તેની હિંમત ને ધીરજને આકરી રીતે કરો એવાં અસંખ્ય પ્રત્યાધાતી સ્થિતિસુસ્ત તરો સાથે ઝઘડાનું હોય જ છે, ત્રીજી વાત લેખકે એ બતાવી છે કે સેવક અને સુધારકનો માર્ગ પુષ્પા-રહસિત નથી તેમ છતાં જ પોતાના ખેતને વફાદાર રહી આખર સુધી મંડ્યા રહે છે તેમને સફળતા મળ્યા વિના રહેતી નથી.

પાત્રલેખન રા. પેટલીકરની વાર્તાકલાતું પરી-લાય અંગ છે. ખટખટી હોટાભાઈ મુખીનું પાત્ર એવા અનેક હોટાભાઈના પ્રતિનિધિ, એટલે કે પ્રકારચિત્ર છે, તેમ છતાં તેનું આલેખન વાસ્તવિષ્ટતાને એવું વફાદાર છે કે એ પાત્ર ખરેખર જીવંત વ્યક્તિચિત્ર પણ બન્યું છે. હાથમાંથી સરતાં સતા અને સ્થાપિત દિતો મંદલા માટે મેલી મુલ્ત. ફોગીરીના પ્રપંચ એણે છેક સુધી બેઠ્યા છે, તેને લીધે આ પ્રસંગમાળાને 'પટલાઈના પેય' એ નામ મળ્યું છે. એમનું અન્તમાં થતું પરિવર્તન ઝાપી લાગે છે. ચપરાજીના દાર અખડાવી આવતી માંછીને એનું નિમિષ બનાવવામાં વાર્તાકારે સાચી દષ્ટિ બતાવી છે, પણ નજર આગળ થતાં નરેન્દ્રનાં શુભ કાર્યોના સતત દર્શનની એમના જિગશરીને સ્પર્શતી અસર પણ એવા કારણજીત ખરી. નરેન્દ્ર, મીતુભાઈ, ગેમલ અને એવાં આ પ્રસંગમાળાનાં બધાં પાત્રોમાંનું એક એક સાચું, જીવંત, સમાજનું પ્રાણી છે. ગામીજી સમાજનું માનસ અને શોકબોલી એ બંને પર લેખકનો જ સરસ કાબૂ છે તેને લીધે આ પ્રસંગો કલ્પનાના યત્ન મજારા નહિ પણ જીવાતા જીવન-માંનો સીધા-આસા આવો આપણી સામે ખડા થતા અનુભવાય છે. જીવનનો જીવંત સ્પર્શ એ આમ

હિરોશિમા મૂળ લેખક જોન હસી અનુ. નિકુ કેસાઈ ૧-૧૨-૦	મા વિનાનાં બાબુલાલ પ્રા. વૈદ્ય ૨-૮-૦	ઘરને મારજો મૂળ લેખક એરિશ મેરિયા રેમાર્ક અનુ. મકરન્દ દેવે ૪-૦-૦
જવાલા મૂળ લેખક વિક્ટર હ્યુગો અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી ૩-૮-૦	છેલ્લું પ્રયાણ અવેરથંદ મેઘાણી ૨-૪-૦	કલાચિંતન રવિરાંદર રાવળ ૩-૮-૦
કાળચક્ર અવેરથંદ મેઘાણી ૨-૦-૦	હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો? મૂળ લેખક ડૉ. હેની લિન્ડહાર્ડ અનુ. રમણલાલ એજિનીઅર ૨-૦-૦	પંખીના મેળો ઈશ્વર પટેલીકર ૨-૮-૦

भा र ती सा हि त्य सं घ लि मि टे ङ

भीमशङ्कर जिम्किं न, ४०५ अलयादेवी शङ्कर, भुंज्यते-
 इन्द्रनाम्नी ज पुत्र नीचे : जीपी रस्तो : अमहावाह
 प्रगति साहित्य मंदिन : अपाटिवा यकलो : सुदत्त

[illegible]

હવે કયા બ્રાન્ડનો જોઈએ તે પુણ કહો

ભપકાદાર જોઈએ
તો શાલીમાર ઉત્તમ છે

તમારી રંગોમાની યોજનાઓની વિચારણા પાછા
સમય જાણ્યા કરવો અને તમારા ભણીતા વિદ્યાર્થીઓ
પેઇન્ટનું નામ ન ભૂલાવવું એ એક જથ્થા પ્રયામ છે
શબ્દગાર અને ગ્રંથાલય આરે રંગોમાન કરવા તમને લેવા
જોઈએ એવા રંગના શાલીમાર પેઇન્ટ મળી શકે છે

શાલીમાર પેઇન્ટ, ૧૬ બેન્ક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

જાણી

૧૧, લેક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

SHALIMAR PAINT COLOUR & VARNISH CO., LTD.
16 Bank Street, BOMBAY.

With ordinary Castor Oil

ખા.ળ.કે.ને

કે સ્ટો ફી ન

ખડું ભાવે છે

કારણ કે એ ચોક્કસ એવી સ્વાદિષ્ટ વાગે છે, જ્યારે
બીજા ખરાબ વાસવાળી ભૂલાળની દવાઓને
ખાણક બિનારે છે,

With Castophene Cream

કે સ્ટો ફી ન

તંદુરસ્તી માટેનું સંપૂર્ણ સાધન છે, કબજિયાત મટાડે છે, એની કાયમી ટેવ પડતી નથી.
એક ખાણલી ગરૂર વસાવે.

CASTOPHENE
Chocolate LAXATIVE

**BRAMMI-ALMOND
BRILLIANTINE**

**BRAMMI-ALMOND
HAIR OIL**

**GOLDEN-SHAKARI
SOAP**

**WIPE
DEPILATORIS**

**TALCUM
POWDERS**

PERFUMES

allwyns

ALLWYN'S LTD
BOMBAY, 4.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

લિમિ. અને નવરચના

‘લિમિ’ વર્ષ ૧૭ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૨ : અંક ચોથો

જુલાઈ : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	અવ સાહિત્યનો પ્રયોગી વિકાસ	ધૂમકેતુ	૧
૨	જીવનનું એક પૃષ્ઠ	શક્તાત	૮
૩	વહેતાં પાણી	માસિક નોંધ	૯
૪	જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૧૬
૫	સરદેવના સંસ્મરણો	રમણીક મેધાણી	૨૮
૬	કાઠિયાવાડના એક ગામડાના અનુભવો	ડૉ. સુગન્ધ મહેતા	૩૨
૭	આડે લાઠડે આડો વેર	જન-શ્રવિ	૪૭
૮	ચેતનસ્પર્શ	નરસિંહભાઈ પટેલ	૪૨
૯	દૂધનાં પોરા	જ્ઞાનાર-અધિજોગેશ	૪૫
૧૦	મેધવિદુ	ધૂમકેતુ	૪૬
૧૧	પ્રતીક	ભુષેન્દ્ર હિમાચાલ	૫૮
૧૨	દારૂચલદરી	કોશિકચંદ્ર વિ. મહેતા	૬૨
૧૩	વિજ્ઞાનદર્શન	બંસો માંધી, પ્રો. ન્યાયલિલાલ, ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ	૬૯
૧૪	અંધસમીક્ષા	મ. મ. રા.	૭૪

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ફરક નક્કી બાદે આના

બાર્ તે સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
મીઝરાજ ગિરિદેગ : ૪૦૫, કાલણપેલી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીજ ગુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

નેપચૂન

જિંદગી, આગ

અને

અંકરમાત

ના વીમાનું

કામ કરે

છે

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ડો
એકઠા છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન ખીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :

પાંચમૂવા, અમદાવાદ.

વિશ્વ વિખ્યાત ફ્રેન્ચ નવલકથાકારની જગમશહૂર નવલકથા

લા' મિઝરેબલ

બહાર પ્રતી મધુ છે.

લા. ૧ લો ૩-૧૨-૦

લા. ૨ જો ૪-૮-૦

બન્નેનું ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

નવલકથાઓ તો ઘણીયે બહાર પડે છે અને પડશે, પણ અમરપદ તો જોઈકે જ નવલકથાને સાંપડે છે. લા' મિઝરેબલને જગતની એક નવલકથામહિની એક મણવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૨માં એક જ દિવસે આઠ મોટાં શહેરોમાં ફસ જુદી જુદી ભાષાઓમાં એ પ્રથમ પ્રગટ થઈ. ત્યારથી આજ સુધીમાં તેની હજારો નકલો બિપરી ચુકી છે અને આજે પણ તેની આજ્ઞાઓ નીકળે જ ગય છે.

યુજ્જવાતીમાં નવલકથાની ખેટ ઘણી સમયથી છે. 'યુજ્જવાતીના નાથ' લખાયા પછી એવી દીર્ઘજીવી નવલકથા વાંચનારાને મળી નથી. 'લા' મિઝરેબલ' પણ લાંબા માળ સુધી પોતાનું સ્થાન જમાવશે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. યુજ્જવાતીમાં પણ એની સેંકડો નકલો જશે એ વિષે શંકા નથી. આપ આપની નકલ વહેલી તકે મંગાવી લેશો.

અ મારાં બીજાં પ્રકાશનો

(૧) મહાદિવભાઈ	લે. વજુભાઈ શાહ	૨-૮-૦
	(અન્ટિક કામળમાં)	૩-૦-૦
(૨) હરતાં ફરતાં હાડપિંજરો વચ્ચે	લે. કાન્તિલાલ યાદ	૩-૮-૦
(૩) દુર્લિક્ષ	લે. કાન્તિલાલ યાદ	૩-૪-૦
(૪) એકાન્તના સામ્રાજ્યમાં	અનુ. રમણચંદ્રી લાખાણી	૩-૪-૦
(૫) ધરતીને મધાળે	અનુ. મૂળચંદ્ર મો. લાટ	૩-૦-૦
(૬) પથ્થરનાં પારેવાં (નાટક)	લે. ઇન્દુલાલ ગાંધી	૨-૧૨-૦
(૭) સરવાણી (કાવ્યસંગ્રહ)	લે. પ્રહલાદ પારેખ	(તૈયાર થાય છે)
(૮) સાહસિક સોદાગરો	લે. કુંભરણી સંપટ	૨-૧૨-૦
(૯) લોહાના ચણા		૪-૮-૦

મહાભારત ગ્રંથાવલિ

ધર્મદેવે કુરુદેવે	લા. ૧ લો	૨-૧૨-૦
" "	લા. ૨ જો	૨-૮-૦
" "	લા. ૩ જો	૨-૮-૦

પ્રાપ્તિયાન

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

આઝાદ ભંડાર

અનંત, દેસાઈ

મુખ્ય કાર્યાલય ભોરાવરનગર

ધોળાદરવાને

ડો: ૧૧ માધવજી બિલ્ડીંગ, કમળ ટોળી

[કાઠિવાસ] B. S. Ry.

ભાવનગર

સામે, સેન્ટરલ રોડ, સુઅર્ક-૪

આ મહિનાનો વિચાર

ગદ્ય સાહિત્યનો પ્રયોગી વિકાસ

ગદ્યમાં રહેલી પ્રચ્છન્ન કાવ્યમયતા વિષે આપણું વિવેચન જ્યાં સુધી ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર નહિ કરે ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વોત્તમ શિષ્યરો આપણને જોવા નહિ મળે. મણિલાલ નલુસાઈ, આનંદચંદ્ર, ગોવરધનરામ અને બીજા અનેકાનેકે આપણા ગદ્યસાહિત્યને ઘણા ઘણા આભૂષણો વડે અલંકૃત કર્યું છે છતાં બૂદ્ધિ ન જોઈએ કે એમાંના ઠોઠાંમાં—ગોવરધનરામમાં પણ પ્રચ્છન્ન કાવ્યમયતા આપણને જોવા મળતી નથી. એ આખી એક અનોખા પ્રકારની કલા છે. કવિ ન્હાનાલાલના અલંકૃત ગદ્યમાં પણ એ નથી. મુનશીમાં નથી. બ. ક. ઠા., ગાંધીજી, મથુરવાળા કે કાલેલકરમાં નથી—નહિ કે આમાંના ઠોઠાં ગદ્યના અદ્ભુત રચામી નથી, પરંતુ એમની વિચારધારામાં, જે વસ્તુ પ્રધાન-પણે દેખા દે છે, એ સુંદર નિર્મળ ગોઠક કલાસ્વરૂપ ધારી ચકતી નથી. ટાગોર, રસ્કીન કે જિજ્ઞાસુમાં દેખા દે છે તેવું. એવું કલાસ્વરૂપ કે જેમાં અર્થ, વાક્ય, રચના, લઘુ, વાચનનો આરોહઅવરોહ, વિચાર, ભાવના, લાગણી અને જરાક અદૃશ્ય રહેતી એવી લેખકની પોતાની વ્યક્તિગત વિચિત્રતા કે શ્રદ્ધા—એ તમામોત્તમ એટલાં આતંત્રીત ધર્મને વણાઈ ગયાં હોય કે સેપ્ટન્ટસગરી રસ્કીન વિષે કહે છે તેમ એના ગદ્યની દરેકેદરેક ‘ઈચ’ જગ્યામાં એક સંપૂર્ણ ચિત્ર ભેડું હોય છે અને તે આખા ચિત્રની સાથે તદ્દન મેળમાં હોય છે.

એનું કારણ એવું છે કે પોતાના વિષયના રસ ઉપરાંત, ગદ્યની રચનાના સૌન્દર્યનું નેને આકર્ષણ હોય, એવા લેખકો જાડું થોડા હોય છે. રચનાના વિવિધ અંગનો ગોઠક સ્વાંગ સમજવામાં લેખકની પાસે શાંત સમાધિ હોવી જોઈએ સેપ્ટન્ટસગરી એક જગ્યાએ જાડું સુંદર રીતે મૂકે છે તેમ ‘The necessities of the prose writer are, an ear in the first place : this is indispensable and perhaps not too Common’— ગદ્યનું સૌન્દર્ય, આપણો કાન તરત પકડી શકે, એવી રીતે મુકાયવું હોય તો જ એ વસ્તુને

ઉકાવ આપે છે. આને કૃતિમતાનો ઘણો લય છે પણ, સંભાળ હોય, વિધયનુ જ્ઞાન હોય, ખરે રસ હોય ને ચિત્તમાં પ્રસન્નતા હોય-તો એક સુરેષ કાચ-મયતા, ગદ્યમાંથી ઊડી આવે, અને એનો આખો રણુકો ફરી લાય. પણ આટલો જીંચે જવાની જરૂર નથી. એ પછી આવશે. પણ આપણી પાસે, આજે, ફરેલી પરિસ્થિતિને લીધે, ગુજરાતીમાં લખાણો વધવાની અને અનેક પ્રકારના પ્રયોગો થવાની શક્યતા વધી છે. એવે વખતે ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યનો, રચનાના અખતરા લેજો, અને એથી એમાં ઉત્ક્રમ પામતા અર્થોના ફેરફાર લેજો, અભ્યાસ કરવામાં આવે, અને એમાં પણ આપણી જોલવાની લઢલુનું સુરેષ મિશ્રણ મૂકવામાં આવે, તો ગદ્યસાહિત્યની ઘણી જ વિવિધ દિશાઓ ઊઘડે એટલું જ નહિ, આપણી સમજણુશક્તિ, ચોન્દર્યદષ્ટિ અને ચિત્તની લાવનામાં પણ સંસ્કારી ફેરફાર થાય. કારણ કે છેવટે તો માણસ આ જમાનામાં જેટલો પોતાની વિચારશક્તિ વડે ઘડાય છે એના કરતાં એક હજાર ગણા વધારે, એ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાંથી ઘડાય છે. આ વાતાવરણને શબ્દ વડે સરજવાનું બળ માણસ પાસે રહ્યું છે. માટે માણસે શબ્દની ઉપાસનામાં ઘણું વધારે ચિંતન ફેરવું બાંધ્યું, અને શબ્દને ચિત્તની શાંતિનો, પવિત્રતાનો ને તેજસ્વિતાનો વાહક બનાવવો જોઈએ.

આજે જે રીતે માણસો શબ્દવ્યવહાર કરી રહ્યાં છે, સેકંડો હજારો ને લાખો માણસોનાં ખૂન કરાવ્યા પછી, જે મોહક ફિલસૂફીની વાતો કરી રહ્યાં છે, જે દર્શાવે છે કે શબ્દનું ખડું રહસ્ય આપણે ગુમાવી દીધું છે. એ રહસ્યને ફરી સ્થાપવા માટે એનો નવેસરથી રચનામર્મ ચોંધવો જોઈએ. એ દષ્ટિએ પણ ગદ્યસાહિત્યનો વિકાસ લાધવાનો આ સમય છે. આપણને જેટલો લય અત્યારે 'એટમ બોમ્બ' નો લાગે છે એટલો જ મિથ્યા પ્રતાપી શબ્દોનો પણ લાગવો જોઈએ.

અમાં ખડું કર્તવ્ય તો વિવેચકોનું છે. એ જે જાંચે છે ને એ સમજે છે એ પ્રમાણે નથી, પણ આ પ્રમાણે છે, એવો તત્ત્વાર્થ આજે વારંવાર વિવેચકોએ વાચકોને આપવો ઘટે છે. આજે વાચનની ભૂખ લાગી છે. બાલુવાની મહેરુખા જન્મી છે. એ વખતે, માનવપ્રકૃતિમાં રહેલા તમામ અંશોને સુવ્યવસ્થિત કરે અને એને એક માનવ તરીકે જીવતાં શીખવાડે એટલું સામાન્ય સાહિત્ય તો હાથવળું બની જવું જોઈએ. સાહિત્યની વિવેચનાની જેમ, સિનેમા, નાટક, સામાજિક પ્રવૃત્તિ અને રાજકરણની તલસ્પર્શી, મધ્યસ્થ, આકર્ષક, ડુચિકર અને સમન્વિત કરવામાં સફળ એવી વિવેચનાઓનો હવે વારંવાર અપેક્ષાનો છે. જેવી રીતે ઋતુનાં મોસમી ફળો પાંકતાં જ તરત એની મારણુ ઓપીઓનો ખપ પડે છે તેમ.

એટલે આ સમય છે કે ન્યારે આપણે આપણા ગઘસાહિત્યની એક રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ લેખે મૂલમુલવણી કરવી જોઈએ આપણા ગઘસાહિત્યમાં એટલા બધા અવનવા પ્રયોગોને અવકાશ છે કે એ તમામતમામ પ્રયોગો માટે રસ લેનારાઓ જાગવા જોઈએ.

ગઝલમંડળની પેઠે ગુઘને ખીલવણીની તાલીમ આપવી જોઈએ. એ ખીલવણી આપવામાં કૃતિમતાનો મહાભય રહ્યો છે એ ‘ગડુ’ પણ એટલા ભયનો સામનો કરીને એ એનું સાચું સ્થાન સ્થાપવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો લોકોને એક નવીન દ્રષ્ટિ મળે અને એની રીતે શિક્ષણ અને સંસ્કારનો વ્યાપક સ્પર્શ જનતાને પહોંચે.

આપણે આપણા ગઘને સાચું, એકધારું, સ્વચ્છ, સમન્વય તેલું બનાવી શકીએ તો એ પણ મોટી સેવા છે આપણે શરૂઆતમાં જે વિચાર દર્શાવ્યો- ગઘકલાના સ્વામીઓનો-એ સ્વામીઓની ગઘકલાને સમજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા પૂર્ણ હોય આપણે ત્યાં ખૂટે છે એને પરિણામે આપણે ત્યાં ન્યારે કંઈ અસાધારણ ક્રાન્તિકારી સ્થિતિ જન્મે છે ત્યારે એમાં વ્યવસ્થા સાચવવાનું સાહિત્ય પણ આપણે યોગ્ય રીતે આપી શકતા નથી. એક જ ઉદાહરણ આપું. ઘણી વખત એક સાદામાં સાદી સબવટ જે વસ્તુ કરી શકે તે સબવટ પણ આપણે ખરાબર આપી શકતા નથી. આપણા અસંખ્ય નાગરિકોએ આજ દિવસ સુધી બસ અને ગાડીઓના કઠવા અનુભવો કહ્યા છે, એમને આટલી સાદી સમજ કોઈ દિવસ આવી કે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ એક એલું ધનામ જાહેર કરવું જોઈએ કે વરસ દરમિયાન સૌથી વધારેમાં વધારે વિવેક જે ગાડીવાળો જાળવી શક્યો હોય એવો ગાડીવાળો એ મેળવે ! માત્ર એટલું જ કરવાથી નાગરિક જીવનને કેટલી રાહત આપી દેવાય !

બીરી રીતે આપણા આવા સાદા વાચનપ્રયોગોની પણ તાલીમશાળા જોઈએ. એક જ વિષયને-સાદામાં સાદી, સુંદરમાં સુંદર, તે સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ રીતે ‘કહી બતાવનાર ને લખી દેખાડનાર માટે ખીજ કોઈએ નહિ તો, દૈનિક-પત્રોએ, પોતપોતાના ‘કોલમ’ દ્વારા પ્રસિદ્ધિ ને ખારિતોષિક આપીને, એના પ્રયોગો પણ માંડવા જોઈએ દેશની જરૂરિયાત-અને એને પહોંચવાના માર્ગો વિષે જે વધારેમાં વધારે ચિંતન કરતા રહેશે તે જ છેવટે પ્રગતિશીલ બની શકશે.

આ

જાણું હૃદય જાણે પાણી પાણી
યધિને વહી જશે કે શું? એવી એક ભયંકર શબ્દતા
એમાં આવીને વસી છે. એને શબ્દતા પણ શી રીતે
હૃદય? એ જે લાગણી આવી છે, એને શું નામ
આપું, એ પણ મને ખતર પડતી નથી, કોઈ મદા-
પર્વતનો પગદંડો પગદંડોએ માણસ પ્રવાસ કરી
રહેલ હોય, અને એકાદ સુંદર ટેકરીને છેડે, એક
નાનું ઉપવન જોવાની આશામાં ઉત્સાહી થયે
આગળ વધી રહી હોય, અને અચાનક ત્યાં ટેકરીને
છેડે આવીને, થંભી જાય; સામે ઉપવનને જાહેર કાંઈ
વખત ભયંકર વેરાન કંદરા મોં કાઢીને જોએલી
જુએ અને જોવી એની મનોવસ્થા શાપ, એવી આજ
મારી મનોવસ્થા થઈ છે.

ઓમણીસ ઓમણીસ વર્ષ થયાં ને વરણને મારે
હું ચિંતાદુર હતી તે વરણ આજે બની મઈ છે.
બની તો લાગે બની, એની પણ મને રજા મિંતા
ન હોત, જે એ યોગ્ય રીતે બની હોત તો.

પણ આ તો એવી રીતે બની કે એમાંથી
નીકળવાનો કોઈ જ માર્ગ દેખાતો નથી. માર્ગ કાઢવા
જતાં વધારે મથામણને એક જ માર્ગ દેખાય છે.

આજ મેં એનું મોં જોયું, અને હું એ કળી મઈ.

કાંઈક પણ નવાજૂની ચોક્કસ થઈ છે. દૂધની
કુમાશ અને મીઠાસા બન્ને જોનામાં વસી રહ્યાં છે,
એણું એ કુમળું રૂપાણું નિત્ય અકાંરણ હસતું મોં
આજે જાણે કે મહાવિપાદની થેરી છાયામાં આવી
ગયું છે. એના ઉપર કોઈ મદા કું:મનો ઓછાથો
પથરાઈ ગયો છે. મારાથી એ દેખ્યું જતું નથી.

મેં ધાર્યું જ હતું કાંઈક નવા જુની ચોક્કસ
થશે. હું મારા મનને એ માટે તૈયાર પણ કરી રહી
હતી હું પોતે એ માંડે તૈયાર થતી હતી. મારે કમળને
એને માટે તૈયાર કરવાનો હતો. પણ ત્યાં તો જેમ
દૂધમાં વિષનાં બિંદુ પડે તેમ એના સ્વચ્છ
અંતઃકરણમાં આ કાચ આવી પડ્યા. અને એ કાચ
મૂકનારો તો મૂકીને સાથે પથ ગયો.

બીજો કાંઈ હોત તો તો હું એને આ મારા
એકાંત વૈધવ્યને સામે જિભવા જ દેત નહિ, ઓમણીસ
ઓમણીસ વર્ષ થયાં મેં વૈધવ્ય એકલી એ જ પામ્યું
છે. એનાં સંકેત, એની અથામણ, એની મથામણ,
એની વિટંબના તમામને મેં એકલીએ જ આજ
દિવસ મુધી સંભાળ્યાં છે. આ કમળ-એક વરસનું
નાનું દૂધ હતું, ત્યારથી ઓમણીસ વર્ષ મુધીના
રાતદિવસની જઢેમત મેં ઉઠાવી છે, મને એકને જ
ખતર છે કે મારા હૃદયમાં મારાએ. દિકરાનું ક્યાં
સ્થાન છે. અને મારા દીકરાના હૃદયમાં મારું ક્યાં
સ્થાન છે!

પણ હાથ રે: આજે એક ભયંકર માણસે
અચાનક આવીને, મારું અને એનું બન્નેનું જીવન
ઉજાડ કરી મૂક્યું!

ઓમણીસ ઓમણીસ વર્ષ મુધી, એક નાની
મનોરમ વાદિકા સ્વચ્છતાને સ્વચ્છનું હું સેવી રહી હતી
એ મારાં તમામ સ્વચ્છ આજે જિભિભિત થઈને
વેરણુવેરણુ થઈ ગયાં છે। એ મારા સ્વચ્છનું પણ
કાંઈ નહિ, હું મારા ભ્રમ અંતઃકરણના એકાદ પ્રણામ,
એ સ્વચ્છતાની થોડી મળી તેવી રાખ સંધરીને પણ,
મારું જીવન એને આધારે કાઢી નાખત. પણ આજ
તો, કમળના ચહેરા ઉપર અને વાતાવરણમાં, અને
પવનમાં, પાંદડા ઉપર ને પંખીની બોલીમાં હું એ
ભયંકર અનુભવના યાદા સાંભળું છું, જે મેં
ઓમણીસ વર્ષ ઉપર મારા એક નાના ખંડિયર જેવા
પરને આંગણે સાંભળ્યા હતા. આજે હું કમળનો
ચહેરા જોઉં છું. એનો વિષાદ નિરખું છું, એમાં બેઠેલી
ભયંકર શબ્દતા દેખું છું, અને મને એ ગોઝારો દિવસ
સાંભરી આવે છે। અને હું ક્ષુદ્ર જીતું છું। શું યાશે?
ક્રિતદાસનું પુનરાવર્તન યાશે!

તે દિવસે, આજથી ઓમણીસ વર્ષ ઉપરના એ
ઝાઝરા દિવસે હું મારા ધૂળિયા મઝાનના કળીમાં,
ખરે બપોરે, લીમડાની છાયા નીચે બેસી હતી. અષાઢ
માસના ચરિત્રાતના દિવસો હતા, પણ વરસાદનું હજી

[જુઓ અનુસંધાન પાનું ૬૪]

‘કવીટ ઇન્ડિઆની જોહાદુ’

વેર વળાઈ રહ્યું છે

માસિક નોંધ

વાઈસરોય માઉન્ટબેટને ધડેલો, મુસ્લિમ લીજ આવકરેલો, કૌંસેસની સંમતિવાળી અને શીખોએ સ્વીકારેલી ત્રીજી જૂનની માયાવી યોજના તથા જ અઘવાડિયામાં તો કાગળ ઉપરથી ભીતરીને ભારત-ભૂમિના યુગળા મહાજ્ઞ ઉપર કવચ અને કુદાડા ચલાવવા મંડી પડી છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે ભરી સભામાં દ્રૌપદીનાં ચીર હુંડાયા ત્યારે પાંડવોએ અનુભવેલી કરુણ નિસહાયતા આજે આ દેશની પ્રજાને મોટા ભાગ અનુભવી રહ્યો ‘હશે. પાંડવોની અને આપણી હાલત વચ્ચે ફરક ફરત એટલો છે, કે એમની તો પત્નીનાં વચ્ચે લંડાતા હતા, ત્યારે આજે આપણી સમગ્ર માતાનાં ચીર હુંડાઈ રહ્યાં છે.

બંગાળ અને પંજુબના ભાગલા પાડવાના નિર્ણયો લેવામાં ગયા છે મિલ્ટનને સોફમન કદાચ પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા માટે આસામથી વિખુટા પડવાનું નહોતું હશે, અને સરહદમાં પણ નવેસરની યુવામગરથી કંસેલા સોફમનને નિવારી રાકાય તેવી કોઈ યોગ્ય વૈતતા દેખાતી નથી. આ છે કાળો ધોર કરુણ વર્તમાન. એની આંધ્રોથી દેખાતા દોઢે મહિના જેટલા નજીકના ભાવિમાં જ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ લીધું છે, દિલ્લી અને પાકિસ્તાનની દિલ્લીવાસી તેમજ કુગમી-વાસી જે સરકારો લીધી છે. જે એક-પ્રતિનિધિ-સભાઓ લીધી છે. અને ભારિની એ ચોટી લીજળી દેખાઓની ચોપાસ અરાજકતાનો અંધકાર છવાયેલો દેખાય છે. અરાખર પાંચ ત્રણ પૂર્વે આ જ મહિનાઓમાં ગાંધીજીએ ‘લિંક કોરો’ની જોડાઈ ઉપાડી હતી. અંજીને ત્યારે બહાના કાઢતા હતા કે, અમે જવા તૈયાર છીએ. પણ સત્તા ‘હાને સોંપીએ ? તમે સંપીને એક બનીને સત્તા સંભાળી લેના હો તો અમે જમએ. ગાંધીજીનું હૃદય મેદોને એનો જવાબ આપેલો કે, તમે અહીંથી જાવ, આપ્પા દેશનું રાજ ભરે હીમને સોપા, રસ્તે ચાલતા મોઢસને સોપા, કાળા ચોરને સોપા, અરાજકતાને પણ સોપા, પરંતુ તમે તો અહીંથી હવે જાવ. એ ‘કવીટ ઇન્ડિઆનું’ આજે જાણે કે અસ્પૃશ્ય વેર વળાઈ રહ્યું છે. અંજીને

જઈ રહ્યા છે અને ખંજરબાજ તથા ડાકુગીરીમાં ખાવરધ અનેલા લોકોના હાથમાં એ દેશના અમુક દિસ્સા સોંપતા જાય છે.

સિમલા પરિષદથી આરંભાયેલી

વાઠાધારોનો આપેલો અંત

અરાજકતા અને ડાકુગીરીના હાથમાં વ્યવસ્થિત રીતે દેશની સોંપણી થઈ રહી છે ત્યારે પોતાની કીર્તિને ભોગે પણ એ યોજનામાં સંમત થનારા કસાયેલા રાષ્ટ્રનેતાઓને એક માત્ર ઉદ્દેશ એ જ હશે, કે દેશના અને તેટલા દિસ્સા-એને એ અરાજકતાના પંજમથી ઉઘારી લેવા, અને જે કોઈ થોડા લાગ દેશના મુખ્ય અંગથી જુદા પડે તે વિદેશીઓની સીધી યા વ્યાકતરી હકુમત નીચે રહી ગયેલા જ છે તેમ ખાતોને એને ફરી આઝાદ દિલ્લી અંગ ખનાવવા પ્રયત્નો કરના રહેવા. જે વર્ષ પર જેલમાંથી છૂટીને સિમલા પરિષદથી જે વાઠાધારોની રાજ્યાત યદ્ય હતી તેનો આજે હવે આ રીતે અંત આપ્યો છે. જે વર્ષ પર જ ત્યારનાં રાષ્ટ્રપતિ મૌલાના આઝાદે કહેલું કે, આઝાદી માટે હવે લડત લડવાની જરૂર નથી; એ વાઠાધારો દ્વારા આવી જશે. ત્યારથી લડતનો માર્ગ પડેલો મુશ્કેલ. આજે તેલ ઉમડા લડાયેલાઓ પણ સતત લડે જ રાજ્યવામાં માનવા હોય એવું નથી બનતું. વાઠાધારો તો લલકારા થોડાઓએ પણ કચેલી છે. પરંતુ છેલ્લાં જે વર્ષો દરમિયાન રાષ્ટ્રનેતાઓએ અનેક વારા-ધારોમાં કોઈ પણ દિસાએ એનો નિવેડો લાવવાના હેતુથી હાલે ને પગલે જે સમાધાનો સ્વીકાર્યાં છે તે ઉપરથી એમ જ લાગે કે આપણે માટે જાણે વાઠાધારો સિવાય કોઈ બીજો રસ્તો રહ્યો નહોતો.

રાષ્ટ્ર-એકતાને સર્વોપરી ગણી

લડનાર લિંક ન નીકળ્યો

નેતાઓ કદાચ હૃદયપૂર્વક એમ માનતા હશે. એમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે પ્રજામાં લાંબી લડત લડવાની તૈયારી નથી; એ તૈયારી પ્રજામાં આવતાં હજી થયાં વર્ષો જશે; તેવા કરતાં તો વાઠાધારો દ્વારા

અપમાનિત સમાધાનોભરી વાટાઘાટો દ્વારા પણ
સ્વરાજ વહેલું લાવી શકાય, કદાચ એ હૃદયપૂર્વક
એમ માનતા હશે કે આઝાદીની દિશક લાડમાં જન-
માલની જે ખુશી થાય તેના કરતાં વાટાઘાટો
એકંદરે દેશને ઓછી તુકસાનકારક નીવડશે. નેતાઓ
આવું માનતા હોય તો એ તેમની નજાબ છે, એમ
ધ્યાન કરો. આત્મનિર્ભયના મિત્રાંતને નામે, અને
દેશના કોઈ પણ ભાગ ઉપર બીજાઓની પ્રવિણ બળ-
જનરીથી ન લાદવાના ક્યેમના બદલાના હેતુ એમણે
મંજૂર રાખેલા દેશના ભાગલા પાછળ વસ્તુતઃ તો
એમની જ કમજોરી રહેલી છે, એમ પણ કેટલાક
કહેશે. એમ તો અમેરિકા જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય દેશના
લોકો શું આત્મનિર્ભયના અધિકારમાં નહોતા માનતા !
અને છતાં હબ્સી ગ્રુસાઓના પ્રથમ વપરાશ અમેરિકન
રાષ્ટ્રપતિ સંજ્ઞાથી શુદ્ધ પડ્યા માગતાં દક્ષિણના ગાંધી
સામે એ કેવા લડવા હતા ! અમેરિકાની એકતાને
સર્વોપરી ગણીને પોતાના જ ભાઈઓ સામે લિંકનના
સ્વકરોએ કેવી ટકર ચીલી હતી !

નેતાઓની તાકાતનું સાધુ

પ્રજાએ પૂરું પાડવું પડે છે

વાત પણ સાચી છે. આને આપણા આગે-
વાનોમાંથી કેમ કોઈ લિંકન તલવાર ઉઠાડીને ન
નીકળ્યો ! કેમ કોઈ એવું કહેનાર વીરલો ન જાણ્યો
કે, ના, સિદ્ધાંતને આજ્ઞામયી અલગ નહિ પાડી
શકાય; ના, સરદારમાં લોકમત નહિ લઈ શકાય; ના,
ખજાજના કે પંજાજના ભાગલા નહિ પાડી શકાય;
ના, શું ગાંધીજીર કે શું નિઝામ, શું ગોવાલ
કે શું કાશ્મીર, ડિલ્લી ધરતીને એક અંગૂઠા નેટવો
હકડો પણ દેશ આપાવી વિખૂટા પડીને પોતાની
સ્વતંત્રતા કે સ્વતંત્રતા જાનંદોર નહિ કરી શકે; ના,
ગોવામાં પોર્ટુગીઝો અને ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચો નહિ ની
શકે; કારણ કે એ ગેરમ-સાફ છે, એ જુલમ છે,
એ અસત્ય છે, એ અસહ્ય છે ! એ સરાલતા જવાન
મેળવવા માટે નેતાઓનાં મોઢાં સામે જોવાની જરૂર
નથી. લિંકનથી સવાળાં જોખમે પણ ઉઘાડી શકે
તેવા બાકીશો આ દેશમાં પડ્યા છે, પણ ખરેખર શું
એ આપણા નેતાઓ રચા છે ?

સાચાઓ, પણ શ્રી ઝીણા કરોડો મુલ્ય-
મતીના આગેવાન છે. એ માગણીઓ રજૂ કરી
શકે છે ને માગણીઓ મંજૂર પણ કરાવી શકે
છે; એ તોફાનોની ધમકી આપી શકે છે અને
એમાં અનુયાયીઓ એ ધમકી સાચી પણ પાડી
શકે છે. આરે આપણે જેમને રાષ્ટ્રીય આગેવાનો
મણીએ છીએ તે શું સાચેસાચ લોકનેતાઓ રચા
છે ? ગાંધીજીને જગત આખું મહાત્મા તરીકે ઓળખવું
થયું છે, પણ આ દેશની પ્રજા એમની આગેવાની
સ્વીકારે છે ખરી ! દરિજાને સાથેના બેદાશ છોડી
દેવાની એક એમની નાની શી માગણી પ્રજા આને
પચીસ વરસ અંશતઃ પણ પૂરી કરી શકી છે ખરી !
દેશની આત્મની મોટી કમજોરી, એના ભાગલા
કરતાય વિશેષ તો, જે નિર્ધેયકાલે પ્રજાએ એ ભાગલા
સ્વીકારી લીધા છે તે છે. અવિધ્યની પ્રજા આજનો
ઐતિહાસ વંશીને પાંચ-પંદર નેતાઓની કમજોરીને
નહિ સંભારે, પણ જે ચાલીસ કરોડ-ત્રીસ કરોડ
નીસ કરોડ માનવીઓએ વતનના ભાગલા મૂંઝે મોઢે
સ્વીકારી લીધા તેમને એ કેટ બચશે. આજ તેવા
ચકિતચાળા નેતાને પણ એની તાકાતનું બાધું આખર
હત્તાં તો પોતાની પ્રજા પાસેથી જ મેળવવું પડે છે.
‘હું એકલો શું કરી શકું ?’ એવી ગાંધીજીની વ્યાજની
રત્નવાણી એ જ સૂચવે છે. નીર કૂવામાં જ ખૂટ્યાં
છે, પછી ચરેડામાં ક્યાંથી આવે ! લોકસાગર જ
સુકાવા માંડે છે, ત્યાં આપણા આગેવાનો શું કરે !
ઉવટ સધી લડતનાં રણશિંગા ફૂંકેનારા સમાજવાદીઓ
પણ આખરે પાછામાં ખેસી ગયા એવું પણ એ જ
કારણ. ભાગલાની વિરુદ્ધ કિપવાસ પર ઊતરવાની
ગાંધીજીને સલાહ આપવા નીકળનારાઓએ એમ કેમ
ને કહ્યું, કે ભાગલા સામે તકનાં લડનાં દેવ પાડવા
અમે હાનરેની સંખ્યામાં તૈયાર છીએ. લિંકન કાંઈ
પ્રજાને ઘેનથી પડાછેને નથી આવેના, જનવા જ
લિંકનોતે પેશ કરે છે.

પાકિસ્તાન બનેલે આપણું—

હજી બીલું હુઝાર ગયું નથી

કાળપ્રતી આવીને ચાલી ગઈ—એતે કોઈએ
પકારી નહિ અને એ ચાલી ગઈ. એણે કરેલું દેહ-

છેલ્લો હવે કોણ જાણે કેટલાંય વર્ષે કદાચ ફરી સમારી શકારો. પણ પ્રજાને જો જાગૃતું હોય તો એ હજુય જાગી શકે છે. રાજાશ્રીનું તો મોટું યજ્ઞ મયુ—તે હવે બન્યું—ન—બન્યું મધ્ય શકનાર નથી. પણ જમને ઘર લાગી જવા ન દેવું હોય તો હજીય પ્રજા ખમરદાર બને. પોતાનું પાકિસ્તાન લઈને લીજ તો રવાના થઈ શકે, પણ આ દેશનું દેવત હવે ખૂટયું છે એમ સમજીને ત્રાવણકારના હોવાને, હૈદરાબાદના નિકામ અને એવા ફેક બીજા તીસમારખાં પણ હિંદના નાના મોટા ટુકડા ઉઠાવી જવાની પેરવોમાં પડ્યા છે. હજી બધું હુતાઈ મયું નથી. આશ્ચર્યની પના સિદ્ધાંતોની બધી વાતોનો અથગો ફર કરીને હિંદની પ્રજા તોપજર્જનને રવરે હજીય કબી શકે તેમ છે કે, પાકિસ્તાન બંને આપ્યું, પણ હવે તો એક તકુય જમીન કોઈ નહિ લઈ શકે જરૂર પડે ત્રાવણકાર, હૈદરાબાદ, કે કાશ્મીરને ફરી સર કરવા પણ અમે તૈયાર છીએ.

હિંદમાં વસનારા મુસ્લિમો

હવે સાચા હિંદીઓ બને

પાકિસ્તાનમાં વસનારા ચાર કરોડ મુસલમાનોને નવાબો—જમીનદારોની જેવી સરમુખતવારી વેકરી પડશે તે હવે આગાહીઓનો વિષય નહિ પણ ચોક્કસ જ વખતમાં નજરે નિહાળવાની બીના છે. પાકિસ્તાન માટે શોરબકાર કરવામાં મોખરે રહેલા બાજીના હિંદના મુસલમાનોએ હવે પાકિસ્તાનને બુલીને રિયર ચિત્તે પોતાનું ભવિષ્ય વિચારવાનું રહે છે. જેઓ પાકિસ્તાનમાં જ વસતા હતા, કે બાજીના હિંદમાંથી પાકિસ્તાનમાં વસવાટ કરવા જે બધું શકશે તેવા સરકારી અમલદારો કે બીજાંતોને એમનું નવું વતન મુચારકે હોય, ખુદા તેમને સન્માર્ગે દેરશે તો તેઓ ત્યાં જઈને પણ સુખી થઈ શકશે. પણ એમને બાદ કરતા જે પોંચ કરોડ જેટલા ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના મજદૂર-વેપારી મુસલમાનો હિંદમાં જ રહેવાના છે તેમણે હવે તો સખીને સાચા હિંદીઓ બનીને જીવવું જોઈએ. દરેક બાબતમાં વિરોધ કરવાની, ઝડપ ઊંચા કરવાની, રિસાળ નાના કાઈ જેવી રસમો ઊઠાં દઈને તેમણે હિંદની ઉત્કર્ષ માટે લાંબપણું મળવું જોઈએ.

પાકિસ્તાન તો એકલા મુસલમાનો માટે જ હતો, પણ આ દિંદે તો જેટલું હિંદુનું છે તેટલું જ મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તીનું છે. એના ઉત્કર્ષથી સદુ કાર્પન લાભ છે, એના ઉત્કર્ષ માટે મથવાની હિંદુ-મુસલમાન સેવની જેમ ફરજ છે તેમ સર્વનો અધિકાર પણ છે—એ કોઈનો મનુરો નથી. અહીં તો કાઝા કાચ રજિ-યામણ બનશે. હા, એટલું છે, કે કોઈ પણ માણસ, તે મુસ્લિમ, હિંદુ કે બીજા ગમે તે કામનો હતો તેને તે કામનો હોવાને કારણે કોઈ જ મહત્વ રાજકારણમાં નહિ આપાય. જેનામાં જેટલી આવડત, જેટલું તેજ, જેટલા ગુણ, તેટલા પ્રમાણમાં તે આગળ વધી શકશે.

ઈન્સાફનો અમલ

અને ખુશામતનો અર્થ

સકલ છે કે પાકિસ્તાની મનોદશામાં ગળાખૂડા બનરી પડેલા કેટલાકે મુસ્લિમોને દિંદમાં વસવા છતાં, થોડા કાળ સુધી, પોતાને પાકિસ્તાની ગણાવવાની ઘેલછા વળગેલી રહેશે અને કામી થોરણે પોતે અહીં કોઈ ખાસ લાભ નહિ મેળવી શકે તો પાકિસ્તાનમાં 'બાન પડેલા હિંદુઓ' ઉપર ભેરતલબી કરીને અહીં પોતે લાઈ' કામ કરારો શકશે એવી ભમણા એમના મગજમાં રહેશે. આવી ભમણા જેટલા વધુલી ફર થાય તે ખુદ એમને માટે તેમજ બીજા બધાને માટે સાતું છે. સિંધમાં હિંદુઓને એમની વસ્તીના પ્રમાણમાં ૨૭ ટકા અને મુસલમાનોને ૭૩ ટકા સરકારી નોકરીઓ આપવાની લીમી પ્રધાનમંડળે જાહેરાત કરી તેથી યુક્તપ્રાત્તમા મુસલમાનોને ૪૦ ટકા નોકરીઓ મળતી હતી તે ઘટાડીને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં ૧૫ ટકા જ કરી નાખવામાં આવી એટલે તરત જ સિંધના પ્રધાન શ્રી મજદૂરને પોતાના પક્ષની જૂલ સમજાઈ અને એમણે જાહેર કયું કે, 'બીજા બધા મિન-મુસ્લિમ-મહમતી-પ્રાતો જો યુક્ત પ્રાતર્ત અનુકરણ કરશે તો સિંધના મુસ્લિમોને થયેલા નજવા લાભની સામે એ પ્રાતોના મુસલમાનોને વડું પડશે.

શ્રી મજદૂરની માફક બીજા લીગ-નેતાઓને પણ કદાચ આ બૂધખર્ચા માગ' સમજરી તો હિંદના મુસ્લિમોને તેમના સંખ્યાના પ્રમાણ કરતાં પણ વધુ નોકરીઓ મળી શકે તે માટે પાકિસ્તાનમાંની લેખ.

મતીએને પણ તેઓ ચોટી લાલચો આપશે. પણ પાંડિસ્તાનની લાલમતીએએ એક બાલુથી એની કામી લાલચોની કુદર અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. અને ખીજ બાલુથી દિંદો સરકારે સરકારી નોકરીઓમાંથી કામી પ્રમાણ સંદર્ભે ખાતલ કરતું જોઈએ.

એકખીજ કામો વચ્ચે વધુ બાઈચુરો ઊભો કરવા માટે પહેલો જરૂર જોમ ઇન્સાફ પ્રમાણે વર્તવાની છે તેમ ખોટી ખુશામત બંધ કરવાની પણ છે.

પ્રજા અને પ્રધાનો વચ્ચે

સહકાર ને સુમેળ ઘટ્ટવા

દેશનું અદકિરમત સંપૂર્ણ અને ને માટે અન્ન-સંકટ બરાબર ધેરાણું છે તે દાંડણે જ દેશના, પ્રતિના, વાહનવ્યવહારના અને ખીજ પ્રકારોના ભાગલા પાડવાનું શરૂ થયું છે. 'વધુ અનાજ' વાવે'ની ચળવળમાં પ્રજાએ સહકાર નથી આપ્યો, સંઘરાખાશે ને કાળો અભિમાને પકડીને ખુશ નથી કર્યા, અભિમાનેને રૂસ્વતો

૧ છે, સુસીખને હસને સુમેળ બરાબર નથી કરી, દરિયો આપણા જ પ્રધાનો કરી રહ્યા છે. તેમની ને પ્રજાને મોટો આરોપ ગેરવ્યવસ્થા અને અન્યાયનો છે.

જેમી પાચરી ઉપર બેઠેલા સિવિલિયનો કહે તેમાં સંદેહ કરી આપવામાં જ પ્રધાનોની લાલમતી રાજિત શકાયેલી હોય તેમ પ્રજાને લાગે છે. દેશિસી પ્રધાનોની એક વર્ષની કામગીરીમાંથી ખેડૂતો અને મજૂરોએ કેટલો લાભ મેળવ્યો છે ને કેટલો નહિ તે હજી એમને સમજાવવાનું બાકી છે. ત્યારે શ્રીમતે, કાળાજામરિયાઓ રૂસ્વતખોરો 'કોંગ્રેસના સમયમાં' પણ બેકામપણે મહાલી રહ્યા છે ને દહીકતથી સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ પણ જાણીતો થઈ ગયો છે. કોંગ્રેસ પાસેથી પ્રજાએ સમાજદરવાનામાં ખોટી નરતરકિયા જેવા ધરમળના ફેરફારોની આશા રાખેલી તેને ખલે પ્રધાનો તો સમાજના કોલાહલ ગયેલા અંબને દૂકા દૂકાને બીણી દાંડણી વડે નેમાંનું 'પસ' કાઢી રહ્યા હોય તેવું લાગે છે. ખેડૂતો પાસેથી અનાજ મેળવવા માટે કોંગ્રેસના પ્રધાન મામને ઘેરા ધાલીને જપ્તાઓ કરાવવાનું વધારી રહ્યા છે ત વાંત સાચી હોય તો કોંગ્રેસના કહાણ જરાય ચૂક્યા છે એમ જ માનવું રહ્યું.

ખેડૂતોને જમનામાં વિશ્વાસ હોય તેવા રથાનિક કાર્યકર્તાઓ આજે ખેડૂતો પાસે જપ્તને પ્રજાના ખીજ વર્ગો માટે અનાજની ટહેલ નાખી શકતા નથી, કારણ કે તેમના મોટે દયા દેવાયેલા છે. ખેડૂત ભાવ એકાએક છે, વચલા માણસો નફો કરી જાય છે, જીવનની ખીજ જરૂરિયાતો ખેડૂતોને યોગ્ય દામે મળતી નથી, સરત કાપક મિલમાંથી નીકળ્યા પછી કેટલાય વેપારીઓને બંગલામાં બેઠા બેઠા ખવરાવીને અને મોટરોમાં ફરતા રાખીને જનતા પાસે પહોંચે છે ત્યારે એના ભાવ આકાશો ચઢ્યા હોય છે. - હોયોક કાળા જામર ચકાવનારા, બેળસેળ કરનારા અને રૂસ્વતો લેનારાઓને કાઈ પકડતું નથી, પકડે છે તો નજીરા દંડ લરીને એ છૂટી જાય છે, અને દંડથી હસમણી રકમ એમના કાળા માર્ગથી એક જ, દિવસમાં એ વસૂલ કરી લે છે. ખીજ બાજુ ખેડૂત લાલચના કાળા જામર કરે ત્યારે ફિરતાઓના સંસારમાં એ એક જ નરાધમ નીકળ્યો હોય તેમ એની ઉપર સહુ વરી પડે છે. કુદરતે જ અનાજની જો ખેંચ પેઠા કરી છે તે માટે પ્રધાનોને કાઈથી હાથ દેવાય નહિ, પણ મનુષ્યથી થઈ શકે તેટલું બહુ કરીને, ગરીબ-તવગરના ભેલાવ વગર સહુને પોતે ચોક્ક ચોક્ક સરખે બાગે વહેંચ્યા આપી રહ્યા છે તેવી પ્રતીતિ પ્રધાનો-પ્રજાને કરાવી ચક્યા નથી. ત્યાં સુધી પ્રજાની ફરિયાદ એમની સામે ઊભી રહે અને એના ખરા દિલનો સહકાર એમને ન સોંપડે તેમાં નવાઈ નથી.

કિશોરોની તાકાત-તંદુરસ્તી

રફ્ટની કાઠી રાખત છે

છાપામાં રોજેરોજ ફલાતા સમાચારોના ઘોષ-માંથી દેશના એક દયુકા સંદેશને વાણીને 'નેશનલ ટ્રેસર' તરીકેનામાં એની ઉપર સહુનું ખ્યાન ખેંચ્યું છે. ઇજ્જતની ધારાસભાની નાણાકીય સમિતિએ એવી ભારપૂર્વકની ભલામણ કરી છે કે એ દેશની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક નિશાળોમાં ભણતા તમામ વિદ્યાર્થીઓને સરકારી ખર્ચે સંપૂર્ણ મોર્નન પ્રેક્ટીસનું ઇજ્જતની વિદ્યાર્થીઓમાં અભ્યાસ કરતા જુવાનોના દૈનિક ભાગ લઈકરી તાબીમ માટે નાણાકીય દર્પો છે તેનું કારણ, આ સમિતિ કહે છે તેમ, નાનપણમાં

એમને પૂરતું પોષણ નથી મળતું, એ છે. લાંબા કાળ સુધી પરદેશી અમલ નીચે રહેલા છાત્ર, દિંદો અને બીજા મણા દેશનું વૈવનધન બરાબર આ જ રીતે વેકાઈ જ તું હોય છે. દિંદોમાં લડાઈ દરમિયાન પીસ લાખ સિપાહીઓ તરીકે ગામડીઓ ને સરાકત બેઠોની બરતી થઈ શકી હતી ખરી, પણ કેળવણી પામેલા વર્ગમાંથી અફસરપદને થોડા સરોર-સંપત્તિવાળા જુવાનો બહુ જ ઓછા સાંપડેલા. થોડા મદિનાઓ પછી આ દેશમાંથી બ્રિટિશ લશ્કર તેમ જ દિંદો લશ્કરમાંના બ્રિટિશ અફસરો વિદાય લેશે ત્યારે આપણી મોટી કસોડી' થશે. દિંદો લશ્કરમાં દિંદો અફસરોની જે મોટી અછત છે તે પૂરી કરવી સહેલી નહિ હોય. પૂરતી લશ્કરી તાકાત વિના દિંદો જુનિયાના સહુ રાષ્ટ્રો વચ્ચે માનવશું' રચાત મેળવી શકશે નહિ. અને એ લશ્કરી તાકાત માટે જરૂર છે સરાકત, કેળવણી જુવાનોની, કિશોરાવસ્થામાં શરીરનો જે બાંધે બંધાય છે તેનો જ ઘાટ યુવાનીમાં થકી શકાય છે. આપણા કિશોરોની તંદુરસ્તી વધે, એમનો સંકિત વધે, એમના આડકાં ફરતો માંસલ દીવાલો રચાય તે માટે પોતાનાથી થું થું થઈ શકે તેમ છે તેનો પ્રાંતિક સરકારોએ, યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોએ અને કેળવણી વિષયક બીજી સંસ્થાઓએ તકાલ વિચાર કરવો જોઈએ. માત્ર અખાડા બોલવાથી શરીરની શક્તિ વધી જશે નહિ. આપણા કિશોર વિદ્યાર્થીઓને તેમની નિશાળોમાં આજે સંપૂર્ણ ભોજન ભલે ન આપી શકાય, પરંતુ ધેર એમને મળતા ખોરાકમાં પૂરવણી રૂપે પોષક તત્ત્વવાળા કાર્બવહરો એમને નિશાળમાં જ મળી શકે તો કેવું સારું ! એમાં શેકાતો મૂડોનું બાજુ છ ટકાથી ઓછું નહિ આવે એવી પ્રતીતિ આપણી સરકારી-નિનસરકારી સંસ્થાઓને તેમ જ સરોહિય ધીમતોને કરાવવાનું કામ બહુ સુરેલ ન જનું જોઈએ.

જાપાનની સરકારે અનાજની કટોકટીને પ્રેરેથી વળવા માટે દેશબરતી હોટલો અને વીથીઓને છ મદિના માટે બંધ રાખવાનું ફરમાન કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણા અખાડા બોલપણી જગા ફરકી

અને લોકોની તંદુરસ્તી જગાડતી સેંકડો ફરસાથ-મિઠાઈની દુકાનો અને હોટલો કટોકટીના થોડા મદિનાઓ દરમિયાન બંધ કરાવીને આપણી પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકોને થોડું ઘણું સારવક પેપર પડે, ખાદ્ય શકાય તેમ છે.

મેટ્રિકની કલેઆમનો પ્રશ્ન

કાયમી હંકેસ આગે છે, સુબર્ષ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં આ વર્ષે જેટલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી માત્ર ૪૪ ટકા જ પાસ થઈ શક્યા છે તે દુકાતને માત્ર 'મેટ્રિકની કલેઆમ' નું સનસનાટીભર્યું નામ આપીને તેમ જ પરીક્ષાની 'ફરતા' ઉપર શોભા શોભે તેવી રહેવાથી આ પ્રશ્નનો હંકેસ નથી આવી જતો. આજા પ્રસંગેએ પસરીકોની કસોટીનું ધોરણ હળવું કરવાનું કહેવું કે યુનિવર્સિટી પાસે નાપાસ થયેલાઓ માટે ફરી પરીક્ષા લેવાની માગણી કરવી એ વિદ્યાર્થીઓ માટે બારે નાલેટીમયું અને તેમના વાલીઓ માટે હાથપાશ્વર્ય ગણાય. જતવંત થોડા પાસે કુલારના ગથેડાનું કામ કરાવવું, અને તે કામ બરાબર ન કરી શકવા બદલ એને ડીફ્યુ બારનાર કુલારને કપડા આપવો, કે 'ફરતા' ન બતાવવાનું કહેવું, એ જતની વાત થઈ આ તો ! કાં તો વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં જેમે, અથવા તો પોતાની જુદિતુ માપ કાઢવા મારેનો એ થોડા માર્ગ નથી તેમ સમજીને તમામ પરીક્ષાઓને જ એ મળ્યત વિરાધ કરે. પણ પરીક્ષાઓની પ્રથાને સ્વીકારી પછી તેમા પરીક્ષાને તેમની કસોટી નીચી ઉતારવાનું કહેવું તો તો પછી પરીક્ષાનો અર્થ જ શો રહે છે !

પ્રગતિશીલો સાથે બેસવું હોય તો—

કેળવણીનું ધોરણ સુધારો

સાચી વાત એ છે કે બજારના પેટની અંદર જીપડી છે, અને આપણે આમડી' ઉપર આથોડીન ચોપકા કરીએ છીએ. અત્યારે આપણી યુનિવર્સિટી તરફથી જે કેળવણી મળી રહી છે તે આપણા કિશોર-જુવાનો માટે નકામો છે; એ બીના જ આવી 'કલેઓમ'ના કારણપ છે, પરીક્ષાને તો

ગિયારીને કાંઈ વાંક નથી, તેમ નથી પરીક્ષકોને. બધાં બધાં શિક્ષણ દરી ત્યાં એક ચા બીજા સ્વરૂપે પરીક્ષા તો રહેવાની જ, પરીક્ષકોની જરૂર પણ પડવાની જ. મદ્રાસના 'હિન્દુ' એ એક અમલેખમાં લખ્યું છે તેમ—

'કેળવણીનો હેતુ (વિદ્યાર્થોના) મગજને સંસ્કારીને પાણીદાર બનાવવાનો, અને જીવનમાં આગળ જતાં એને જે જ્ઞાનની જરૂર પડવાની છે તે એ ક્યાંથી, મેળવી શકશે તેની જાણ કરવાનો છે, એ વાત વારંવાર ઉચ્ચારાય છે ખરી, પરંતુ વર્તમાનમાં એ બાબતે જ ઉત્તરવામાં આવે છે. દિંદમાંની કેળવણીની પ્રથાની મોટી ખામી એ છે, કે વિદ્યાર્થીના શિશુમુર્તિ જગ્યાવાને બદલે કે એને જાતે પોતાનું સંરોધન કરતો બનાવવાને બદલે એ જેને ન પચાવી શકે તેવી હજીકનોથી એવું મગજ એ કાંસી દે છે. આપણા રાષ્ટ્રપ્રધાનને એવ તખ્તે આપણે પડોઆ છીએ કે જમતના પ્રગતિશીલ દેશોની સાથે આપણા કદમ મિલાવવા હોય તો આપણી કેળવણીનું ધોરણ આપણે સુધારવું જોઈએ.'

યુનિવર્સિટીના અધેર માટે

એકલા ગવર્નર જ જવાબદાર ?

આપણાં બાળકો જે કેળવણી આજ પામી રહ્યાં છે તેની સામે એટલું બધું કહેવાઈ-લખાઈ ગયું છે, કે ખરી, આ જમિના જ, શિક્ષણ-સંસ્થાઓની સ્થાપના થતા જે જ-જાર મહિના લાગે ત્યાં સુધી બધી નિશાળો-કોલેજો બંધ રહે તો પણ દેશને બહુ નુકસાન થાય તેમ નથી.

આપણે છઠ્ઠીએ છીએ ને જાતનું શિક્ષણ મુજબ યુનિવર્સિટી નથી આપી શકતી તે માટે શુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો પ્રાદેશિક અને સામાન્ય યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાની હીકમ્યાલ સહકારપે પ્રગતિ કરી રહી છે. નવા, કેળવણીને લગતા આપણા જે મનોરથો છે તે, સિદ્ધ કરવાની તક આ શુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયનો સ્થાપનાની સાથે જ સાંપડી જશે તે સાચું છે. પરંતુ આપણે સાચા દિશાથી શું એમ કહી શકીએ તેમ હોય કે આજનો મુજબ યુનિવર્સિટીની ખંજીરોઓની અંદર રહેલી એવી તકોનો

પણ આપણે પૂરો ઉપયોગ કરી છૂટ્યા છીએ. એ સાચું છે કે એક વિદેશી ગવર્નરના એન્સલરશ્પ નીચે આ યુનિવર્સિટીને કામ કરવું પડે છે. ખીજા બાબતો એ પણ સાચું છે કે યુનિવર્સિટીનું તંત્ર આપણા ટ્રેન્યુએટોએ ચૂંટી મોકલેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા જ ચાલે છે. એમ છતાં, સરસ્વતીના એ પવિત્ર ધામની અંદર કક્કા, સ્પર્ધા, મુખ્યા, લાંચ-ફરજત, ગેરવ્યવસ્થા, બેદરકારી, અને દબિહીનતાનું જે અધેર ચાલી રહ્યું છે તેને માટે શું એકલા એ વિદેશી ગવર્નર-એન્સલરને જ દોષિત ગણવાના રહે છે ?

આ લખવાનો ઉદ્દેશ આજ સુધીની યુનિવર્સિટીની કલંક-કથા ઉમેળવાનો નથી; પરંતુ, જેમ આ યુનિવર્સિટીમાં તેમ આપણી શુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પણ આપણા ચૂંટકા પ્રતિનિધિઓ આ જ —અથવા આવા જ—કરી તો આપણી હાકલત ઝાઝી સુધરવાનો સંભવ નથી એટલું સૂચવવાનો જ છે.

વિદેશવાસી દિંદીઓએ

એવડી રાષ્ટ્રીયતા છાંડવી લટે

ખરમામાં દિંદીઓ, ચીના અને બીજા પારદેશીઓના યુગપ્રવેશ ઉપર બરખી સરકારે ખૂંટકા પ્રતિબંધ ઉત્તારવાળાં અને રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેની સંબંધોનો બંધ કરનારી હોવાથી આ દેશવાસીઓને એ ખટકે તે સ્વાભાવિક છે. પણ આ પ્રસંગ વિદેશવાસી દિંદીઓએ પરરાષ્ટ્રોમાંના પોતાનાં સ્થાન અંગે સ્વસ્થ ચિંતે વિચાર કરી લેવાનો એક તક આપે છે. સિલોન ખાતેના નવા દિંદી રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ શ્રી. ત્રિશીએ સિલોનમાંના દિંદીઓને સિલોનવાસી માનસ કેળવણી અને સિલોનના દિંદીમાં જ પોતાનાં દિંદ સમાવી દેવાની સલાહ આપી છે. એ જ પ્રમાણે બરમાની રાષ્ટ્રીય સરકારના એક પ્રધાને પણ કહ્યું છે, કે બરમામાંના દિંદીઓએ કાંતો બરમાવાસી બનવું જોઈએ, અને કાં તો નર્થ દિંદી રહેવું જોઈએ—પણ એકી સાથે બન્નેના અધિકારોનો આગણી નહિ કરવી જોઈએ. આજ સુધી બરમામાં આપણા દેશવાસીઓએ જે કશું છે તેના ખાડ પરીશ્વારશ્પ ઉપજા પ્રતિજ્ઞાને દૂર કરવાનો સીધો રસ્તો એ છે કે દિંદીઓએ બરમા અને દિંદી, એવી

એવડી રાષ્ટ્રીયતાનો ભોગવટો હજીવાને બદલે કાં તો દૂધમાં સાકર બળે તેમ કલેહલતી બરમી પ્રજામાં પ્રસન્નચિત્તે સમાધિ જલું જોઇએ; અથવા તો બગી તરીકેના અધિકારો જતા કરીને પણ દિંદી તરીકેનું પોતાનું ગૌરવ જાળવી રાખવું જોઇએ.

ઉદ્દેશથી દેશાવનારાઓ ઉપરનો

અર્થદીન, રમૂજ પ્રતિબંધ

મુંબઈની પ્રજાપ્રીય સરકાર કેમ આવી બહાવરી ખતી બેઠી દશે? અખબારી કાનૂનોના ભંગ કરનારા તેમજ કામ કામ વચ્ચે દુરમનાવટ અને ધિક્કાર પેદા કરનારાં લખાણો છાપનારાં છાપને સરકારી જાહેરખબરો ન અપવાનો દારૂપરપેદ નિષ્ક્રિય જાહેર કરીને મુંબઈના પ્રજાપ્રીય પ્રધાને લોકમાનસમાં એવી અસર મજબૂત કરી છે કે પ્રાંતનાં તંત્ર તો રજા દરિયા પિંહીન સુનાંદી અમલદારોના હાથે જ ચાલી ગયું છે; અને પ્રધાનો તો થયું 'ખુ' સહીએ કરવામાં જ શેકાયેલા રહે છે. રસ્તે ચાલતા નિર્દોષ રાહદારીઓનાં ખૂન કરનારા મુંબઈએ ઉપર સરકારી બાગ-બગીચાનો ઉપભોગ કરનારો પ્રતિબંધ એ સરકારે મૂક્યો હોત તો તે આથી વિશેષ અર્થદીન ન હોત.

છેલ્લા કેટલાય મહિનાઓથી આ પ્રાંતનાં—ને નાખા દેશનાં—અમુક છાપાં ભયંકર કામી ઉદ્દેશથી દેશથી રવાનાં છે તે જાણીતી વાત છે. દેશને માથે ઊતરેલા રમખાણો માટે એ છાપાં કેટલે અંશે જવાબદાર છે તે પણ હીવા જેવી વાત છે. છતાં કાલ જાણે ક્યાં રાજપ્રીય કારણોસર એ કામી છાપાં સામે પ્રજાપ્રીય સરકારોના હાથ સજબાયા નથી. એ વિશેષ પૂછી લખાણ ગયું છે, મણી દીઠાએ મઈ મધ છે. પ્રજાપ્રીય સરકારની એ કમતેરી વિપરિત પરિણામો લાવી છે. એ પરિણામો પ્રજાંભોમનો વૂઠા તે પછી દલે મુંબઈના સરકાર જાગી છે અને, જાણે કે ન છૂટે, તેણે દુકમ બહાર પાડ્યો છે કે, કામી ઉદ્દેશથી દેશાવનારાઓને સરકારી જાહેરખબરોનો મુંબઈ સરપાલ નહિ મળે! કેમ જાણે ન છાપાં તો બિચારાં સરકારી જાહેરખબરોની આવક ઉપર જ પોતાનું અજવાળા ચલાવતાં હોય! કેમ જાણે સરકારના કરતાં વધુ કમાણી કરાવી દેનારી બીજી જાહેરખબરો

એમને કામી સ્થાપિત હિતો તરફથી નહિ મળતી હોય! આ દુકમ બહાર પાડીને મુંબઈ સરકારે પોતાની જાતને આવી રમૂજ અને અપમાનજનક હાલતમાં મૂકી તેના કરતાં તો જે ઉદ્દેશથી ચાલતી હતી તેને અસલ મુજબ જ ચાલવા દેવી હતી. પ્રજાએ આટલા મહિના જેમ વેઠ્યું છે તેમ થોડા દિવસ વધુ વેઠી લેત.

કામી ઉદ્દેશથી દેશાવનારાં છાપાં સામે જે સરકાર ખીન' કાંઈ કંઈ પગલાં ન કરી શકતી હોય તેને પણ આમ સરકારી જાહેરખબરોનું પ્રકાશન બંધ કરવાનો આદ્યકાર છે ખરો! સરકારી જાહેરખબરો એ શું સરકારને મનભાવતાં છાપાને આપવાની કાંઈ બંધીન છે? આજના સંભોગથી પર જઈને આ આખી પ્રજાસિકા ઉપર વિચાર થવો જરૂરી છે. દિંદીથી દિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' અને મદ્રાસથી 'દિંદુ'એ અખબારો સામેના આ અપમાનકારી પ્રતિબંધને વખોડી કાઢ્યો છે. મુંબઈ-અમદાવાદનાં બરબાંચાંનાં છાપાં પણ એ જ રીતે પ્રજાપ્રીય સરકારને પોતાના મનની વાત રજૂ રીતે જાણવી દે તેની રાહ જોવાને બદલે સરકાર એ દુકમ પાડે! બેચી છે તેમાં તેની શેઠા છે. ઉદ્દેશથીબાર છાપા સામે ખીન' શિક્ષાર્થક પગલાં લેવાતાં હોય તો આ દુકમ બિનજરૂરી છે, અને એવાં પગલાં ન લઈ શકાતાં હોય તો તો પછી દુકમ બિચકુત અર્થદીન છે.

સારા સાહિત્યને માટે

કાગળ મુલક બનશે?

દિંદુસ્તાની સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માટે શુક્રપ્રાંતની સરકારે રૂ. ૫૦,૦૦૦ના એક ફંડની જાહેરાત કરી છે. એમાંથી દિંદી, ગીર્જા અથવા દિંદુસ્તાનીમાં લખાણેથી ઉચ્ચ કક્ષાના પુસ્તકોને રૂ. ૫૦૦૦ સુધીનાં પારિતોષક અપાશે અને વેદાનકો, સંશોધકો તેમજ વિદ્વાનોને ઝીજ હાલતમાં માસિક રૂ. ૧૦૦ સુધીની મદદ અપાશે.

નિવાના ઉત્તેજન માટેનાં આવાં પારિતોષકો કે આવી મદદ સરકારી કે બિનસરકારી સંસ્થાઓને હાથે અપાતાં જોઈએ તે સંબંધે મનનેદ હોઈ શકે છે. પરંતુ બીજી કેટલીક રીતે સારા સાહિત્યના પ્રચારને સરકાર મદદ કરી શકે તેમ છે, અને વિદ્વાનો

પૂર્ણ સ્વમાનભેર એનો સ્વીકાર કરી શકે તેમ છે. કામગીરી અત્યારે એટલી અછત છે અને એના કાળમાં જાન્યર એટલાં બધાં ચાલી રહ્યાં છે કે પ્રજા-ઉપયોગી પુસ્તકો કામગીરી વિનાં રચનાર્થે હોય છે ત્યારે કસીદીન સાહિત્ય જાન્યરમાં હજારો હોય છે. નિયામો જીવડી રૂઢિ છે ત્યારે પણ દરેક કસીદી પાઠ્યપુસ્તકો કામગીરી આવી અછતને કારણે અપ્રાપ્ય છે. જે પાઠ્યપુસ્તકોને સરકાર તરફથી કામગીરીને કબજા મળ્યો છે તે પણ હાલખાનાં જાન્યર સાહિત્યની સેવામાં રોકાયાં હોવાથી વેળાસર હપ્તાર્થ પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યાં નથી. આનો એક ઈલાજ એ છે કે રાષ્ટ્ર સંમાનિત સાહિત્યિક સંસ્થાની ભલામણ પામેલાં તમામ પુસ્તકોને માટે જરૂરી કામગીરી વેપારીઓ પાસેથી ખર્ચેલા વાવે મેળવી આપવાનું કામ સરકાર ભરે છે. એ રીતે હોજારને સારું સાહિત્ય સારને ભાવે આપવાની દિશામાં એક વધુ પગલું ખરી શકાય.

રેલ્વેના 'પ્રજ્ઞામક્ષ' મુસાદરો.

દિલ્લી રેલવેમાર્ગોમાં દર દસ મુસાદરે એક ટિકિટ લગરનો હોય છે તે હાલત તો સરકારી અહેવાલ લાંબા પહેલાં જ પ્રજા અનુસરે જણી ચૂકી હતી. પણ એ વિશે થોડું વધુ જાણતા નેત્રું છે. ૧૯૪૫-૪૬ના વર્ષ દરમિયાન દિલ્હી કુલ એક અંજાન માણસોએ રેલ્વેમાં મુસાદરી કરી. ઉપરના દિશાએ તેમાંથી દસકરોડ તો 'પ્રજ્ઞામક્ષ' હોવા જોઈએ. બાકીના નેત્રું કરોડ પાસેથી રેલ્વેને સવા બે અંજાન રૂપિયા મળ્યા. એ રીતે મફતિયા મુસાદરોને કારણે રેલ્વેને ઝોળામાં ઝોળું વાર્ષિક નીસ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું જણાય. આખર જતાં તો વીસ કરોડની ખોટ આ ટિકિટ લેનારા મુસાદરોના ખોસાંમાંથી જ, વધેલાં ટિકિટમાં રૂપે વસૂલ થાય છે. દર, પગાર-કમિશનની બાજામજૂને વડોની વળતાર માટે. ટિકિટોના દર વધુ જોડ્યા કરવાનું વિચારાઈ રહ્યું છે. રેલ્વેના નોકરો અને માનભેર મુસાદરી કરનારોઓ મળાને, જે કારે, તો, 'પ્રજ્ઞામક્ષ' મુસાદરો સામે મેરઘો માંડીને રેલ્વેને ભે આવી દસ-વીસ કરોડની બચત કરાવે તો ભાડાં એટલાં ઝોળાં વધે.

વેપારીઓનાં નવમંજરેન લણી—

'ઉલોગ અને વેપાર' નામનું એક નવું માસિક અમલવાળી શરૂ થયું છે. તેના પ્રથમ અંકના સંપાદકીય નિવેદનમાં જણાવાયું છે કે:

'ગુજરાતી પ્રજા વેપારી છે. તેનો વેપાર વિશાળ છે. કૃષિ ઉલોગ અને કારીગરીથી તે ભરપૂર છે. તેની બેતી સમૃદ્ધિથી તે ભારતની વડી મણક છે. આ સર્વ વિષયોની હથાવટ કરી તેમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન જનતાને મળે... એ દિશામાં આપણે ત્યાં અને તેજ ગુજરાતી ભાષામાં બહુ ઝોળા પ્રયત્નો થાય છે. 'ઉલોગ' એ દિશામાં એક નવું પ્રયાસ છે.'

પહેલાં અંકની વસ્તુસામગ્રી ખતાવે છે કે પોતે સ્વીકારેલી જવાબદારીને આ માસિકને 'સારી જેટ' ખાસ છે. આવા માહિતીપૂર્ણ, અભ્યાસનિષ્ઠ અને વિશ્વાનિષ્ઠ હોય લખાણેલાં વધુ માસિકો આપણે ત્યાં વંચતા થશે તો આપણા વેપારીઓ-ઉલોગપતિઓને તેમની કાર્ગ-અભરિયા-રૂસ્તવબેરીની સુધ્ધર્યા કીર્તિને રપાને કાંઈક કાળથી આપજ પ્રાપ્ત કરવામાં એ બધી મદદ કરી શકશે.

ઉપર રહેલી 'કામગીરી આખર' શી ચીજ છે તે પણ અત્યારની નાણાંહોળોમાં અટવાયેલા આપણા કસીદા વેપારીઓ જાણી ગયા હશે. નીચેના સભા અરમાંથી એમને તેનો આહો ખ્યાલ, કદાચ, આવે પણ ખરો:

'શરીરક (ઉપરક)' ના એક ખાટકો શ્રી રામદસે પોતાના ૨૦૦ ધરાકોને દરિયા કિનારાના સિલ્કિલગત ગામે સફર કરવા લાઈ જવાને તેની પાછળ ૧૦૦ ખાટકોથી વધુ 'ખચ' રહેઈ છે. લાકાઈ દરમિયાન માંસનું રેલ્વેનું કન્ટેનર ત્યારે પોતાના ધરાકો ધીરજ ધરીને વિનવપૂરકે કુશાન આગળ દારખેષ જોડા રહેતા તેથી પ્રસલ થઈને ખાટકોએ લાકાઈ પૂરી થયા પછી એમને માંસનો એક એક મોટો ટુકડો ભેટ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પરંતુ લાકાઈ પૂરી થયા પછી પણ માંસની અછતને કારણે તેનું રેલ્વેનું ગાલુ જ રહ્યું તેથી ખાટકોએ ધરાકોને આ સહેલ-ગાલની સેવાઆ આપી.

૨૫-૬-૪૭

જીવનપંથ

ધૂમકેતુ

જ્યારે હું નજરોનજર ભૂવાને
કંકુ કાઢતો દેખું છું ને ચુલેને
રાસડા લેતી બેઠું છું ! !

સરસ્વતીચંદ્ર બાગ પહેલામાં એક પ્રસંગ આવે છે, ચકલીના માળાનો. મેં લદમીનંદન પાસે ચંદ્રકાન્ત એ પ્રસંગ વળુંવે છે. સરસ્વતી-ચંદ્ર વાચતા વાચતા જ્યારે એ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તો ચોપડી હાથમાંથી હેડે મુકાય નહિ ને આંખમાંથી વહી રહેવાં આમ આડે એકે અક્ષર વંચાય પણ નહિ. દરતાં ફરતાં મા એ ભોઈ ચ્યાં. એમને નવાઈ લાગી. ને ધરના સૌને પણ આશ્ચર્ય થયું ! કોઈ વાત ધરમાં બની હોય ને છોડું રડે એ સમજી શકાય પણ આવી કેવળ કાદવનુક વસ્તુ ઉપર રડવું આવે એ એમને સમજાય નહિ !

એ ત્રણ દિવસ સુધી આ અસરમાંથી હું મુક્ત થઈ શક્યો ન હતો એ જાણ પણ સાબર છે. ખાવા-પીવામાંથી ને રમતગમત તમામ વસ્તુમાંથી આનંદ જ ભરી ગયો. એવી જ એક બીજી વાર્તા, તે વખતે અંગ્રેજ નિયામમાં આલના, 'આવનિત્ર' મા 'ન્દાના જશુ' ની આવે છે. એ અત્યંત કટુણ વાર્તાએ, મારા જીવનમાં એવું તો એક ચિરસ્થાયી રચાન મેળવી લીધું હતું કે ન પૂછા વાત. વર્ષો સુધી હું કોઈ દિવસ 'ન્દાના જશુ' ની વાત દ્રવિત થયા વિના વાંચી શક્યો ન હતો. કોઈ દેખી ન જાય મોઢે ઊભે ખૂલે બેસીને એ વાંચતો. એમાં એવું રહ્યું લાગતું કે જાણે એ વાંચ્યા વિના ચાલતું જ નહિ ! એક તરફ તે સમયના આર્થસમાજ વક્તાઓ-આર્થમનિ, મણિરૂપર સાસ્ત્રી, રાંકગનંદ જાતાનંદ-એવાના તેજસ્વી ભાષણો, 'આર્થસમાજ'માં વારવાર થતાં, ત્યાં હું નરોધૂપ દોવાથી આંધ્રદેગ

મારતો, ખીજી તરફ જે હાથ પાડું તે વાંચવામાં મગ્ન રહેતો. પણ તે વખતનું વાચન કેટલું અભ્ય-વચિત અને વિવિધતા ભર્યું ગયું હતું, એની કંઈક જાણી તો આજ મારી પાસે સચવાયલી તે વખતની એક નાની પુસ્તિકા આપી રહે છે.

એ નાની પુસ્તિકાનું નામ 'ગૂજરાતી છદ્મજી' એવું છે. કોઈ જોશિભાઈ મોતીભાઈએ પ્રાચીન પુસ્તિકા ઉપરથી, ઈ. સ. ૧૮૬૭ની સાલમાં એ છપાવેલ છે. એમાં તાત્કાલિક ચતારા મહાન ફેરફારની ચાવીઓ આપેલી છે. આ પ્રમાણે જાણી લાકડી ફરતાં એકદમ સિદ્ધિ મળી જાય એ વાત મને તેને આકર્ષી શકે તેવી છે તો મારા જેવાને એ કિશોર સમયમાં આકર્ષી ગયું એમાં તો શી નવાઈ ! એ છદ્મજીમાં કેવી કેવી વાર્તા હતી તે નીચેના એ નમુના-ઓમાંથી જણાશે :

* ગૂજરાતમાં મળે પામ્યાનો જનન :

૪૦	૫૦	૨	૭
૬	૩	૪૭	૪૮
૪૯	૪૪	૮	૧
૪	૫	૪૫	૪૭

આ મંત્રને કરતુરી અને કપરના રસમાં લખી પાસે રાખે તો રાજસભામાં સાડું માન પામે!!

આ મંત્રને રાજસભામાં માન મેળવવા માટે જે લખીને પાસે રાખ્યો હતો કે નહિ તે તો આજે સંભળતું નથી, પણ એક બીજો પ્રયોગ અવશ્ય કર્યો હતો. એ પ્રયોગ વીંછી ઉત્પન્ન કરવા માટેનો હતો.

મધ્યાહન મૂલ પાંચ થયે, તથા બેંચનું છાણ, બાજરીનો લોટ, ખજૂરીનાં જાંબાં ને પીળા મટોડી એ બધાંને એક ઠીંકરાના વાસણમાં ભરવાં અને લૂગડે વતી તે વાસણનું મોં બંધ કરી રાખી મૂકવું. પછી ત્રીજે દહાડે તે ઉપાડનાથી સેંકડો વીંછી દેખાશે.

ઉદ્ગમ્યમાં આવેલો આ પ્રયોગ કરવાનું મને મન થયું. અમારા પરના ઉત્તર તરફના પોષણ લાગમાં થઈ મોઢું ફળી હતું. ત્યાં ફળીને ઊંચે એક ખાડો હતો અને તેમાં રામ બાવળ, બાવળ, બોરડી ને એવાં કોંઠાળાં ઝાડવાણું નાનાડું જુક હતું. એ જગ્યા ઉપર પસંદગી જતરી. આ પ્રયોગ માટે ધણી ધણી જાની તૈયારીઓ કરી. વાસણ મેળવવાનું. કાંઈને ખજર ન પડે તેમ એ મૂકવામાં આવ્યું. પહે પહે એની ચોટા રહેવા માંડી. ત્રીજો દિવસ યાદ ને સેકડો વીંછી એમાં દેખામ, એવા એન્ડર્નલિક આકર્ષણે મારી જાંબ પણ જડી ગઈ?

અંતે એની રાહ એવાલી હતી તે ત્રીજો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે હું સવારમાં વહેલો જ જાગી ગયો. કોઈને ખજર ન પડે તેમ પ્રયોગરચણ તરફ ચાલ્યો. આતુરતામાં પગલામાં કેંટું કે જોવાની મહેચ્છા હતી. દેવતાઓ જાણે પ્રગટ યપાના હોય એવી હિંતાવળી ધાકે છાતીમાંથી આવી રહી હતી. હજી મોં-સૂજ્યું ચાલું આવતું હતું. મેં ત્યાં પહોંચીને નજર ટેવવી બહુ જ ધીમેથી ગોઠણબર-મેસીને મારી સચ્છિ બોળવા માંડી. પણ એવ તારીની આ મું? સચ્છિ સઘળી વેરલુંછરણ ચર્ધ ગઈ હતી. માટલું પૂરી થયું હતું. ઉપર બાધેલું લૂગડું એ પણ કાંઈક ઉપાડી ગયું હતું!

કોષ્ટક જાણીએઈને મારા આ મહાન પ્રયોગની

રેવડી કરી નાખી હતી. કોષ્ટક વાંકેબાને, મને મળી જનાર વિદ્યાનસિદ્ધિની, ઈર્ષા આવી હતી!

સારું થાય પેલા લગ્નગડા રજપૂતની છોટરી કેસનું કે એણે આ કામે કરનારનું અને ખાનગીમાં નામ આપી દીધું!

અમારી પાસે રહેલી ખાંટની ડોશી સમજના છોકરા જમલાનું એ કામ જાગલો કાલુજાએ ક્યારે એના ફળીમાંથી આ બેઈ ગયો હશે. જમલાને આમાં કાંઈ મળ્યું નહિ ને મારો તો આ પ્રયોગ માર્યો ગયો તે માર્યો જ ગયો. એવું જણાયું કે આ જનસભામાં કાંઈ જૂના પ્રસંગનો પડયો પડયો હતો. અમારે એક ફેતરો આવળો, એવડા ચર્ધને, અમારી ટોળામાંથી ખસી જઈને જમલાને હાં આશિવ તરીકે રહી હતો. ત્યાર પછી ત્યારે અમારા ધોળિયા ફેતરા સાથે આ આવળાને યુદ્ધ થયું ત્યારે મહુજાએ કેમ એ યુદ્ધમાંથી, વદ છતાં ધોળિયો સોશીકુદાણ બનીને વિજેતા બની બહાર આવ્યો, ત્યારે બાવળાએ તો એની એક આંખ મુશારી ત્યારથી એ કાંઠિયો બની ગયો. જમલાની માન્યતા હતી કે આ યુદ્ધમાં અમે જો મદ્દ લીધો ન હોત તો આવળો વિજયી ચાત! મને તેમ, ત્યાર પછી એ અમારી ને એના ફળીની કિલેબંદી ઉપર હરતાંફરતાં કાંઈ ને કાંઈ લાટા સોષવા કરતો. આજ મારો વિદ્યાનનો પ્રયોગ એ વેરડી વચ્ચેલાતો ભોગ બની ગયો! મેં એક બીજો પ્રયોગ ઉપાડ્યો. સિંદૂર, કંકુ ને જોરોચન તે સમજાને ખાંડીને તેનો ચાંદ્રો કપાળે કરવાથી જોનાર લોકો વચ યાદ છે, એ વાંચીને એને ચાંદ્રો કર્યો, પણ આપસમાજમાં સોતે ઉપાડે જોડા પાસે બેસવાનું મળતું એ મદ્દાભાજમાં એને લીધે કાંઈ ચમત્કારી ફેરફાર થયેલ હોયો નહિ કે જગતની જગ્યામાં ત્યાં લોટ માગવા જતા, ત્યાં લદ્દમણ કોકારી એક દોષેર લોટ આપેના, એણે પણ આ ચાંદ્રોથી વચ મધને કાંઈ દોશ્યો આપ્યો કર્યો નહિ, એટલે પછી ધીમે ધીમે એ ચાંદ્રો લુપ્તાઇ ગયો ને જગતના ચંકરની વિમુક્તિ પાછી વાપરવા માંડી!

પણ હવે આટલી ચોપડીમાં પાસ થઈને થું કરવું

એ મોટા પ્રથમ યર્ધ પડ્યો. રામજીભાઈ તે અંધાસંકર-ભાઈ તો નોકરીએ ચડી ગયા હતા, એટલે મારે માટે પણ એ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાર ખુલ્લું હતું પણ એમાં વાંધા ઉભરતો આવતો હતો. હું ઇ. સ. ૧૯૦૬માં આઠમીમાં પાસ થયો. ભૂમિતિમાં ૩ માર્ક તૂટતા હતા, તે મળ્યા એટલે હવે નિશાળમાં જગ્યા તો મળે-પણ પ્રેમજી દણ્ડ કાર્ક મને રાખે તેમ ન હતો. વિરપુરમાં તે વખતે અંગ્રેજ સ્કૂલ ન હતી. વળી વીરપુરમાંથી દણ સુધી કાર્ક એ અંગ્રેજમાં જલેલ વાળતું ન હતું. એટલે એ માર્ગ એ વખતે અમ્યથો હતો અને ભયંકર ગણાતો. જેતપુર જવાય તો અંગ્રેજ લણાય. અથવા ગોંડલ જવાય તો અંગ્રેજ શીખાય. એ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો ન હતો.

પણ જેતપુરમાં ક્યાં રહેવું? એકજુ સી રીતે રહેવું? એટલે એ આખો અંગ્રેજનો પ્રથમ બીડો જતો હતો.

પણ મારા મનમાં અંગ્રેજ લાગતી એક મોઢક ચિનગારી પ્રમટી હતી. દરબાર સુરાહના કુવરાજ હમીરસિંહજી રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં અંગ્રેજ લણીને આવ્યા હતા, કુમારથી રામસિંહજી — જેને લોકો તો હમેશાં નવલુકા સાહેબને નામે જ ઓળખતા — એ પણ અંગ્રેજ લણીને આવ્યા હતા.

આર્થસમાજ અને સનાતનધર્મ વચ્ચે રાજકોટ ખાતે એ સમયે જે વાચુદો ચાલતા એવો તો એક આખો 'રસિક ઇતિહાસ' ખડો ચાલે તેમ છે. એ વખતે જે જે પ્રજોની શાસ્ત્રચર્ચા માટે સામાયિકને આદવાન દેવાતું તેમાં 'હમીરસિંહજી વર્મા'ની સહી આવતી. ડેટલીક વખત રવામી શંકરનાંદ આત્માનંદ એમની પણ સહીઓ થતી. ક્યારેક વળી એક કાકુન વેલજી વર્માનું નામ પણ દેખાતું. આ હમીરસિંહ વર્મા — એટલે તે સમયના યુવાજ મોટાભાઈ સાહેબ, ને નવયુગના જનને લાગણી આપવાની પણ દેવ હતી. માનકેશ્વરના મંદિર પાસે સાતમઆડમનો મેળો ભગતો ત્યારે ધણી વખત નવયુગ લાવજુ આવતા. એવું એક ભાવજુ-Duty-ઉપરનું મેં સાંભરતું. એમાં વારંવાર જે અંગ્રેજ

શબ્દપ્રયોગો આવતા તે પરદેશી ઉચ્ચારણોનું માધુર્ય મનમાં રમ્પા કરતું. અંગ્રેજ લણવાના આકર્ષણનું આ બીજું હતું. એક અકસ્માત હોયે. આ નવલુકા સાહેબ વિશે સાંભળેલી એક આકથ્યા — એના મતે અસત્ય અંશેની જવાબદારી લીધા વિના નોંધપાત્ર છે.

ધણું કરીને પાછલા વખતમાં એ થોડા વખતને માટે જેતપુરમાં પોલીસઅધિકારીને ફરજને આવ્યા હતા. જેતપુર મામની એક ખૂચી છે કે ત્યાં ધણીધોરી કાર્ક મળે નહિ. તે વખતે તો અદાર લાગીદાર હતા. એક પાટીમાં શુન્દો કરીને ચાર શેરી વટારી જાય ત્યાં એ બીજા રિવાસતનો આદમી બની જાય. આવી રિવાસતી ભવરમાને લોયે જેતપુરમાં કાર્ક પ્રકારનું કાકે ચાસન કાર્ક દિવસ ચાલતું નહિ. જે કાર્ક આવે તે લાઈમાયા કરીને દિવસો કાઢી નાખે.

વળા જેતપુરની રેલ પછુ પેસે ટક ને વેપારે સુખી. લાઠદેય એમનું અંગણું. પરદેય જતું આવવું એ તો એમને મન રમત. સાદસિક પણ પૂરા. જખ્ખર વેપારીઓ. માયાના કહેલા ને કાર્કની તમજા ન રાખે એવા.

આવા જેતપુરમાં જેમ આપારની છાજ રહેતી તેમ જુગારની અને જુમાર અંગેનાં સર્વ અંશકારીની પણ છાજ રહેતી.

એક સમયની વાત છે કે રામસિંહ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે માથે હતા અને તાજિયા નીકળ્યા હતા સજ્જત સાતિથી ચાલી રહ્યું હતું. એ વખતે તો કાર્ક પ્રથમ બિસો થયો ન હતો. આખરદાર માણસો પણ સાથે હતા. પછુ આવા ટોળામાં બને છે તેમ કાર્ક અકસ્માતી ગેરબધરથા થઈ જાય તો એવો લાજ ઉઘાડનારા પણ સાથે સાથે જ ચાલી ગયા હતા.

રામસિંહજીના કાન ઉપર એક સુમંગ્યા ચાલી ગઈ. જગજગ મોટા દરબારગઢ પાસેથી બેચાતો ત્યાં મોનાવપાના વેપારી પારેખોની દારજેષ દુકાને આવેલી છે ત્યાં તોફાન શરૂ કરતું એવી દવાઈ વાતો ગમ-મિંદંજને કાને અપડાઈ.

ચોરીમથળ તો બિચાડું ફટકું ગતું કરે! અને

જેતપુરમાં પોલીસદળ હોય પણ સુંદર સ્થાને તો માયા-
હારે માનવીઓના એક મહેરામણ હતો.

પણ આ રામસિંહજીએ પાણી પીધું વીરપુરની
આયસમાળની વાવનું. એ પાણીમાં લોહ થયું છે.
એનાં લોહીમાં હજી મધ્યયુગનો અસલ રજપૂતી
વારસો ભેડો હતો. એને મન જેતપુરનો પોલીસ
સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટએ તો ઠીક હતો, પગારદાર નોકર, પણ
વીરપુરનો રાજકુમાર એ મહામોલો વારસો હતો.
અને એની હાજરીમાં આ બને તો તો ચઈ રહ્યું નાં.
એણે એક ક્ષણમાં શું કર્યું એનો નિશ્ચય ફરી લીધો.
પોતે ત્વરાથી આગળ આસીને બેઠાખરત કરતા હોય
તેમ આગળ નીકળ્યા. એમની અચૂક નિશાની મંદ્રક
સાથે હતી. બેઠામાં તલવાર હતી. માયા ઉપર ફેસરી
સાફ કરફરી રહી હતો.

પરિખની દુકાને શરૂ થઈ. થોડીક કાંઠરીઓ
આકાશી પંથે ઊડતી લાગી. વાણીમાં જરાક વધુ
તીવ્રતા જણાવા લાગી. રામસિંહજી એવી જાણે તરત
આગળ વધ્યા. એક ઊંચાં ઝોટલા ઉપર સિંહજીએ
ચઢી ગયા. એમની એક નિશાનીએ પોલીસદળ થઈ
અચૂક. માણસો પણ જરાક ખમચાકેને રિયર થતાં
જણાયાં. રામસિંહજીનો અવાજ આગે : 'ભુલો
ભાઈ! તમે અમારા ભાઈઓ છો. આજનો તમારો
આ તમામ કાર્યક્રમ વચર હરકતે પાર ખાડો એ
મારી ફરજ છે. પણ હું તમને એક વાત કહી દઉં
હું. જે કોઈનું મન ફરશે તો પછી હું સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ
પોલીસનો નથી. પછી તો હું રજપૂતનો જાઓ હું.
ને વીરપુરનો રાજકુમાર હું લગવાને પાધું' હતો. તે
ચાશે. પણ તમારે તમારો કામો કરશે હશે તો મારા
મુઠ્ઠા ઉપર એ કામો ચાશે. હું આંદો મેંરીસ ને
તમારામાંથી પાંચ, પચીસ પચાસ જેમની આવરણ
ખૂટી હશે એ પણ બેગાંળી પડશે! મારી પાસે
ધાર્યાં નિશાન પાડનારી 'આ' છે.' રામસિંહજીએ
પોતાનું અચૂક શબ્દ બતાવ્યું.

થઈ રહ્યું. આજ બરાબર તક નથી એવો ન
સમજી શકાય તેવો મોનબવહાર રાજામાં ફરી વળ્યો.

મેં કહ્યું તો એનો 'પડ્યો પડ્યો' અને શાંતિના
આદક તરીકેના ઉદ્દેશો સાથે જ સૌ આગળ વધ્યા!
આ રાજકુમાર રામસિંહજી! *

એટલે વીરપુરમાં મેં મારી આ વધમાં જે
વાતાવરણ પાધું તેમાં અનેકરંગી વસ્તુઓ આવી
રહી હતી.

એ વખતની પણ જેવી તેવી નોંધપાત્રો આજે
મારી પાસે પડી રહેલ છે. એમાં વહેલામાં વહેલો
નારીખનો એક કાગળ છે. તે તા. ૧-૫-૧૯૦૭નો
મોટીકુઠાવાવના મહેતાજી કાઠાનજી છરા પરમારનો
છે. કાઠાનજી છરા પરમાર એ દેશગજ પરમારના
પિતા. એ વખતે તે ત્યાં હેડમાસ્તર હતા. મોટી
કુઠાવાવમાં હું બહુ કરીને ત્રણ રૂપિયાથી કે ચાર
રૂપિયાથી આસિરદંડ તરીકે રહી હતો. ત્યાં પછી
રાજપાણું આપું ને પાછો વીરપુર આવ્યો ત્યારે
રાજપાણું મંજૂર થયાને આ કાગળ છે. એ ઉપરથી
જણાય છે કે ૧-૫-૧૯૦૭ની પહેલાં એએક વર્ષ
મેં મોટીકુઠાવાવમાં ગાખ્યાં હશે.

મોટીકુઠાવાવમાં મારે આસિરદંડ તરીકે જનું
પડ્યું હશે, કારણકે એમજ દંભુ મને લેવા પ્રયત્ન ન
હતો. એમાં એની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ હતી
કે આવડે નાનકડો હોકારો વર્ગમાં બંદોખરત શી
રિતે રાખી શકે! વપના પ્રમાણમાં મારી જોવાઈ
એજ એ તેટલી ન હતી. આથી ફરીને આદકમાં પાસ

* આ રામસિંહજીના એક પુત્ર નામસિંહજીને
મેં થોડો વખત ન્હાંજાડમાં બસાવ્યા હતા. આગળ મુલ્ય
પામ્યા ન હોત તો નામસિંહજી આગળ હવર દીધે
તેવા હતાં એવી જ રીતે વીરપુરના એક બીજા રાજકુમાર
જેસવાસિંહજી, ત્યારે ન્હાંજાડમાં બસતા ત્યારે શ્રેફેર
ચેન્ડેજના પુત્રને બંદુકનિશાનબાજીનું શિશુ આપતા
હતા. સરોનો રોખ એ પણ વીરપુરની એક વિશિષ્ટ
હતી. મેં બહુ કરીને થોડો વખત આ બંદુકશિશુ
જેસવાસિંહજી પાસે લીધેલું. પણ પછી હું તો ચિનારની
રખડપટ્ટીમાં ને ગુલાબસિંહ વાગવામાં પડી ગયો એટલે
અંત પ્રગટ કરી નહિ!

યથા પછી થોડો વખત મારે આમતેમ રખડવું પડ્યું હોય છે.

એ રખડપટ્ટીનો કેટલોક અનુભવ આવે પછી તાલે છે. જે ગામેમાં વીથોડી હોતી નથી, અને ભાગ બટાઇનું ધોરણ હોય છે ત્યાં ખેડૂતોને પોતાનો તમામ પાક ખજાણામાં લાવવો પડે છે. ત્યારે ઘણા તૈયાર થાય ત્યારે ખજાણામાં આવેલી ખરી જાવજ માધી દરબારી ભાગ ને ખેડૂતનો ભાગ એમ ભાગ પાડે છે. ઘણું કરીને આ ૨ : ૩ એ પ્રમાણમાં હોય છે. આ ભાગ બટાઇનું ધોરણ વીથોડીના કરતાં વધારે સારું ગુણાય એમ માનનારો પણ એક વર્ગ છે.

વીરપુરમાં ભાગ બટાઇનું ધોરણ પ્રચલિત હતું. એથી કરીને અમારા ધરથી થોડે દુર 'ભીંસામેળ' નામની એક વાડી હતી, તેની સામે ખજાણા થતી. ખીજે સમયે વેરાન જેવો સાગતો, હાથગાયોરની વાડથી રક્ષિત બનેલો ખજાણાનો વડો, આસો મહિનાથી ફુટાશની સુધી સગભગ છ મહિના માણસોથી ગાજી રહેતો. ગાંઠા, ખેડુ, હોદરાખર, ભતવારીઓ, રમેવાળો, ચોટાદારો, આહણો, સાધુઓ, ભગત-ભીખારીઓ-માણસોનો એક અખંડ ધવાહ દિવસરાત ત્યાં પડેતો જ હોય !

આ ખજાણામાં હું વારંવાર જતો-ભીંસામેળની વાડી દિવાળી ઉપર તો છેક 'ઢાંઠા' સુધી પાણીથી છલકાતી હોય. એમાં મંડાલુઓ ધૂમકા મારવાંની મજા તો જેણે માણી હોય એને જ એના ખરા સ્વાદની ખજાર પડે. ત્યાં એવા અકેશ તરવાવાળા પણ આવતા કે જે આવ્યા હોય સવારે નવ વાગે પણ પાંજા ફરે ત્યારે સાંજના ચારવાગતા હોય. ત્યાં ઠંડે એક પીપળા હતો. આ ખજાણાડ નમતી ત્યારે બ્રહ્મસજા સાં ભરાતી. એમાં દુર્બળદેહી મેઘજી મહારાજ આવે. રવાસુંકર મહારાજ ત્યાં અચૂક હાજર હોય જ. એક જીવગમ મહારાજ હતા જેમ મહારાજ હોય. હરિલાલ હોય. આશવજી મહારાજનો જેસુંકર આવે. કરશનજી અને એનો દીકરો કાશીરામ એ પણ આવ્યા હોય. આપણા રામ પણ ત્યાં બેસા હોય. બ્રહ્મસભામાં વિષયવિચારણાનો

પણ કાંઈક નમતો. આખા વીરપુરની નવાજૂની ત્યાં મળતી. પડખેના 'ગોમટા' કે મશીતાળામાં ક્યારે ચોરાશી છે એ સમાચાર ત્યાં પહેલાં પ્રગટતા. કોનો હજ કે જાન આવવાની છે ને કેટલા વચ્ચે રૂપિયો બદાશણનો મળશે એ આજાહી પણ ત્યાં થતી. ત્યાં જ કોણ ધાર્મિક રહ્યા છે, ને કોણ અધાર્મિક બન્યા છે, એની જાહેરાત આવતી. ભીંસામેળના એ પીપળાએ જેટલી વિનોદ વાતો સાંભળી હશે તેટલી ભાગ્યે જ કાંઈ કયાસરિતાસાગરમાં પણ સંધરાવણી પડી હશે. આજ પણ મને કોણ દેવાધિદેવ ધંદાસનની સીધી બેઠક આપે તો એને હું કહું કે 'ઇલાસન લેવાનો ના નધો, પણ વધારે નહિ તો બે પળ પણ એ પીપળાનું રથાન મને દેખાડ ને !

એક વખતની વાત છે. એક કણ્ઠમીનું 'ખણ' આગલી સાંજે ભગપ ગયેલું પણ મોઢુ યથાથી બહાણેની પંજતને બોલાવવો રહી ગઈ. આમ 'ખજાણેખણે વિવાહે' રહી જવાથી ખીજે દિવસે સધારમાં કાગડા બોલે જ બ્રહ્મસભાના અતિ ઉત્સાહી કેટલાક મેખરો દાખર થઈ ગયા હતા. હું પણ તેમાં હતો. હવાશદારની મૂંપડી પાસે એક વચ્ચેના ભાગમાં ગોળાકાર બાંધેલી માટીની દેવારખી આકાશ હતી. તેમાં વચ્ચેના ભાગમાં ગાર કરીને બેસવા લાયક જમીન બનાવી હતી ત્યાં મખમાં એક ધૂણી ધખતી રહેતી, આ ધૂણીમાં ત્યારે જુઓ ત્યારે ચોવીસે કલાક દેવતા જળતો હોય. ચુંગી પીવાવળા, ખીટી વાળા, હોઠાવાળા, કોઈ ને કોઈ ત્યાં બેસા હોય એ દેવારખીની જમીન કાચ જેવી સ્વચ્છ રહેતી. જરાક ડંડો હોય ત્યારે તો ધૂણીની આસપાસ ગોળાકાર ઢૂંકાણું વળી જતું. દેવતમા સૌ હાથ રાખીને તાપના હોય ને અચકમલકનો વાતું ચાલતી હોય.

તે દિવસે જરાક ડંડો જેવું હતું, એટલે સવારનાં પહોરમાં જ ત્યાં ગોળાકાર બાંધેલી બેસી ગયાં હતાં.

પેવો કણ્ઠમી આવશે ત્યારે સાદ કચ્ચે એમ ધારીને અગ્રે આહણો પણ બે ચાર જગ્યા ત્યાં નિરાતે તાપી રહ્યા હતા.

એ વખતે ત્યાં એક ખાટ કણ્ઠી પણ બેઠો હતો. એ જૂવો ગણાતો. સૌ એને વાતોએ ચાવીને કે કે પછો પૂછી રહ્યા હતા.

હવે પછી ત્યાં ને બતાવ બન્યો એનો હું પોતે આંખસાક્ષી છું. ને બન્યું તે બનવાની અંતેક કથ્ય-તાઓ વિષે વારંવાર મેં મારા મનને પ્રશ્નોત્તર કરી નેલા છે; પણ ને બન્યું તે બનવાની કાંઈ જ આવી હતી મુખી અને માલુમ પડી નથી. મારો સ્વભાવ ખાસ વહેમી હોય એવું હું માનતો નથી. અને ચમત્કારમાં સ્વભાવસિદ્ધ રસ આવતો હોય એવું પણ માનસપ્રયક્કરણ કરતાં મને કોઈ દિવસ બુધ્ધાનું નથી. એટલું જ નહિ-ન્યાર પછીના જીવનના ચાર ૭ પ્રસંગોએ મારી એ માન્યતા દબ કરી છે કે જેટલી સૃષ્ટિ દેખાય છે તેના કરતાં અનંતગણી સૃષ્ટિ અણુદીક રહી છે ! આકાશમાં આકાશી તકસરણીથી તાવતાં પણ કાંઈક ને કાંઈક એવું અવશેષ આ બનાવોમાં રહી જાય છે કે જેનું પ્રયક્કરણ થઈ શકતું નથી.

આ બૂવાનું નામ અત્યારે યાદ નથી. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૯૦૭ પહેલાનો છે ને મારી પાસેની નોંધ-પોથીઓ સાત આઠ પછીથી રૂઝ થાય છે. તે પહેલાંની એક બે ખરી, પણ એ આડીઅવળા મુકાઈ મધ છે, ને અત્યારે હાથગળી નથી. વહેલામાં વહેલી એક સચિત્ર નોંધપોથી ઈ. સ. ૧૯૦૪ની છે. આંહીં એમાં આ હકીકત હોવાનો સંભવ છે. તો એના અભાવે ને છાપ અત્યાર મુખી ચાલી આવી છે એ જ હું પ્રગટ કરું છું. પણ મારા પર ને જાણ પડે છે એ કેટલીક વખત પથરોમાં લખેલા અક્ષર જેટલી જ દદ થઈ રહે છે એ મારો જાતઅનુભવ છે અને એ લખુંખરું ખરી હોય છે. હું આજ પણ દાણ-લિંગમાં ૧૯૨૭ જોયેલો ભવ્ય સૂર્યોદય નિહાળી શકું છું. અને શિશિરકુમાર ભાદુરીને કલકત્તા નાટકને 'સીતા' શબ્દ સાંભળી શકું છું ! અને સીતા બનતી પ્રભાતી આખી મૃતિને આંખ સમક્ષ ભીની કરી શકું છું ! આ માનસને પોતાના લાલ દશે પરંતુ ગેરલાલ ધણા મોટા છે. એ તમામ ગેરલાલો જીવનમાં મળતાં પણ રહ્યા છે. મોટામાં મોટો ગેરલાલ આવી જતના

માણસને એ છે કે એ કદાપી પણ બવદારત બની શકતો નથી; અને એની આ કાદુણ વિનાની વેદનામાં કાંઈ ભાગ લઈ શકતું નથી. એણે એનાં વેદના આનંદ કે ને કાંઈ હોય તે એકલાં એકલાં ભોગવવાનાં રહ્યાં, અને પોતાની સ્વેચ્છાસર્જિત ખુમારીમાં પોતાની ખુમારી પણ વહોરવી રૂંદી ! લોહા એને સમજે કે ન સમજે એ કાંઈ બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. દરેક કાચકરે પોતે લોક સમજે એ રીતે જ કાચ કરતું જોઈએ. પણ આવા મનરવીઓને લોહા સમજે કે ન સમજે, કદર કરે કે ન કરે એવું પણ કાંઈ નહિ માત્ર પથરોનો માર ન આપે તો પણ ધણું !

આ લુવાન બૂવાને સૌ વિનંતી કરી રહ્યા હતા. અમને કાંઈક બતાવે. હું ત્યાં ખરાબર એની સામે જ બેઠો હતો. જૂવો કાંઈ બોલતો ન હતો. માત્ર નકારાત્મક માથું ધૂણાવતો હતો. મોં સજાઈ થઈ ગયું હતું. એની દરેક દિલચાલ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ હતું. કુંકમું ધણું નાતું હતું. અતે બૂવાને કાંઈક માનક ચડી લાગી. એણે ત્યાં પડીતી એ એક યાળા હાથમાં લીધી. 'જુઓ, અત્યારે કાંઈ મીઠાખીમીઠા નહિ થાય હો !'

મારું તો સમજ ખ્યાન એની દરેકદરેક દિલચાલ ઉપર ચોટ્યું હતું. બૂવાએ યાળો લીધી. પછી એક ચપટી જ રાખ ધૂણીમાંથી લીધી. એને રાખ લેતો અને જોયો હતો. એણે કાંઈક બોલીને એ ચપટી રાખ યાળા ઉપર જોરથી લીટી કરતો હોય તેમ ધસી. સોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. ત્યાં રાખ ન હતી. યાળામાં સુંદર લાલ જામનગરી કુંકમ જાણે ચમકી રહ્યું હતું !

હવે આ બૂવાએ ધારો કે પોતાની બાંધમાં આંટલું કુંકે ખુલાવ્યું હોય. પણ તો આટલી બધી નબરને મુકાળીને એણે ને રાખ યાળામાં ધસી તે રાખ ક્યાં ગઈ ! નીચે ઢોળતાં તો કુંકમ જોઈ ન હતી. રાખ ત્યાં ન હતી એ ચોક્કસ હતું. કુંકમ થયું એ પણ ચોક્કસ હતું. શી રીતે થયું એ જ માત્ર અચોક્કસ હતું-ને આજ દિવસ મુખી એ અચોક્કસ રહ્યું છે !

એ ઘેર જાહેને બીજો દિવસે મુલાની રાખ લઈને

યાળીમાં ખૂબ જોરથી ધસી જોઇ હતી એ અને હજી યાદ છે. પણ એ રાખ તો રાખ જ રહી હતી !

છતાં આ પ્રસંગ ઉપર ક્ષણો મદાર મેં જાણ્યો છે એમ લાગવાનો સંભવ છે. એવા તકવાદીઓ માટે, કાલનો વ્યત્ક્રમ અને વહાનું દોર તોડીને પણ એક બીજો એવો જ આંખ સાક્ષીને પ્રસંગ રજૂ કરું છું. આથી આમાં કોઈ પ્રકારના વહેંચોને ઉત્તેજન આપવાનું થયે રહ્યું છે એમ ન મનાવું જોઈએ. 'પણ કોઈ કોઈ વખત કોઈ વસ્તુ આપણા માટે કાયમ રૂપ રહી જ નય છે અને ત્યાં સુધી એનું બીજું કોઈ કારણ આપણે આપી ન શકીએ ત્યાં સુધી એને માટે રજૂ થતાં કારણોનું આપણે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી સંશોધન કરવું જોઈએ, એટલે જ કહેવાનો આશય છે. એક ઉત્તેજક કુતંગીથી કોઈ અનુભવને કાઢી મુકવો એમાં કોઈ દૃષ્ટિ રહી નથી.

આ બીજો પ્રસંગ આ પ્રમાણે બન્યો. એ વખતે તો મારી ઉમ્મર પણ ખારસી છવીસ સતાવીસ વર્ષની હતી. હું ઇન્ટરની પરીક્ષા દેવા અમદાવાદમાં આવ્યો હતો.

એ વખતે મેં ત્યાં મુકામ કરેલો ત્યાં એક ગૃહસ્થ કેટલાક હીપોટીકમના પ્રયોગ કરતા હતા. આ ગૃહસ્થને મેં તે પહેલાં જાણ્યો હતો. એમણે મારી હાજરીમાં વર્ષો પહેલાં એનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એટલે આ બીજી વાર હું એને મળ્યો ત્યારે એ વાત ઉપર લગભગ દસેક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.

ઇન્ટરની પરીક્ષા હતી ત્યાં સુધી તો મેં મહા-મયામણ કરીને મારા મનને આ ઘટનામાં રસ લેતું રોકી રાખ્યું.

પણ મન તો અંદરથી પોકાર કરી રહ્યું હતું કે ક્યારે લોહકક્ષોક પૂરું થાય અને ક્યારે હું આ પ્રયોગો નિહાળું. મણિલાલ નામુનાઇનું 'પ્રાણવિનિયમ' વગેરે કેટલાંક પુસ્તકો તો મેં જોયાં હતાં એટલે આ વિષયમાં મારો સહેજ ચંચુપ્રવેશ કહી શકાય. રસ લેવા નેહલો. વળા એક સમય એવો હતો કે ત્યારે આ ગૃહસ્થે મારા ઉપર હીપોટીકમનો પ્રયોગ

શરૂઆતમાં કર્યો હતો એ ખરાબ medium તરીકે મને ઊડી દીધો હતો. જેનું અંતઃકરણ કામળ ને તરત આજ્ઞા માને તેવું હોય એ medium તરીકે સારું કામ આવે.

હું એકો હતો. બીજા પણ કેટલાક અનુભવા ગૃહસ્થે ત્યાં હતા. એક વ્યક્તિ ઉપર પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો.

વચ્ચે એણે કાંઈક એવું કહ્યું કે "હવે પૃથ્વી તરતથી મેં આને બાંધી લીધેલ છે. એટલે કોઈ મહિન તરતનો હમણાં ભય નથી."

- હું ત્યાં એકો હતો અને મારી હાજરીમાં એણે આ કહેવાની દિગ્ગમ્ય કરી એથી મને નવાહ લાગી. કારણ કે અમારે તે દિવસે થોડી દલીલો થયેલી તેમાં મેં એના આ ક્ષતિ ઉપર કૂદ મદાર પણ કરેલો. એટલે અમારે જેનું એણે આ વિધાન કયું કે તરત મેં પ્રશ્ન કર્યો, આ પૃથ્વીતરત શું ? તે આ બંધન શું ?

તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'હું તમને સમજાવું એના કરતાં તમે અનુભવ જ હોય તે !'

'શી રીતે ?'

'તમે આંદો આવો. આનો પગ ઉપાડો.' હું તરત જોતો ગયો. એ વ્યક્તિની પાસે ગયો. દેખીતી રીતે એ નિશા અવસ્થામાં પડેલી જણાઈ. એનું શરીર જાંઠ, હલનચલન ચિતાવું મુશ્કેલી જેવું પડેલું હોય તેમ પાછું હતું. મેં થોડીવાર એની તરફ જોયું. જેના ઉપર પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો એ એક જુવાન સ્ત્રી હતી. અને એનાં બંધ પોપચાં ઉપર રમતું સૌન્દર્ય જોઈએ મોહક હતું 'એટલું જ નિર્દોષ હતું. સ્ત્રીના, અને જુવાન રૂપાળા સ્ત્રીના કિરસો હતો એટલે તો પ્રયોગ કરનાર વિશે વધારે લેભાશુપણનો આરોપ મુકવાનું મન થાય તેમ હતું. પણ એણે ચાંતિથી કહ્યું:

'પૃથ્વીતરત એટલે ઘન-માર. આને મેં આંદો પૃથ્વીતરતથી બાંધી દીધેલ છે. તમે એનો પગ ઉપાડી જુઓ. અમારે એ આંદો નથી એમ સમજવાનું. એનામાં કોઈ જાતની ઝંઝા રહી નથી. એ તો તમે જોઈ શકો છો.'

મેં ઉપેક્ષાપૂર્વક આહવાન સ્વીકારી લીધું. અત્યંત વિશ્વાસથી અને કાંઈક તિરસ્કારથી પણ, કપાટાખંધ વધારે, નિકટ જઈને; એ સોતો પણ ઉપાકારનો અર્થ ન કર્યો.

મને તો ખાતરી જ હતી કે આવી કૂલ જેવી કામળ સોતો પણ હું જીવાન માણસ કિપાડી ન શકું એ કાંઈ બનવાનું ન હતું. મેં તરત એના પગને જમણા હાથથી ઘૂંટી પાસે પકડીને બેઠો કરવા માંડ્યો.

પણ મારો હાથ એટલે પકડો હોય એવો અનુભવ થયો. પણ થયો બારે જણાતો હતો.

પણ એ તો આ સૌ અંદર અંદર મળી ગયેલા હોય એટલું જાણી શકાય એવો નિઃશ્વસિત અનુભવ મેં લીધો હતો. એટલે એવી રીતે આ કાંઈ ઉતરી નય એ વસ્તુ મને આકરી લાગી.

મેં વધારે જોરથી પગને ઊંચો કરવા માંડ્યો. સૂત્ર રહેનાર સી જાણીને પગમાં બાર મૂકતી હોય તો જાણ્યા વિના રહે નહિ. પણ એનામાં ક્રમિકાશક્તિ રહી હોય તેમ લાગતું ન હતું. પગનો બાર નક્કર લોહના બાર જેવો જણાતો હતો.

અંતે મેં એ હાથનો આધાર લીધો. જેટલું હતું તેટલું જોર ક્યું. પણ કિપાડી ખરે, પણ બાર વજનવાળા કાંઈ પદાર્થને આપણે પરાણે પરાણે થોડીવાર અંધ રાખી રાખીએ, તે હરપણે આપણો હાથ હો એઈ દેરો એવો ભય મનમાં રજા કરે, એવી મારી સ્થિતિ હતી. થોડીવાર પછી મેં પગને હજેરેકયો નીચે મૂકી લીધો.

શી રીતે આ થયું તે સમજાવું નહિ. એ માણસ જે સમજૂતી આપતો હતો—પૃથ્વીતત્ત્વ લગેની—તે મનમાં બેસતી ન હતી. એટલે હારેલો દાવ સ્વીકારીને હું પાછો મારે સ્થાનકે તો ગયો. પણ કાંઈ રીતે એનું Explanation—વિવેચન એ વખતે મારા મનમાં બેઠું નહિ. આજ પણ બેઠું નથી. અને છતાં આ મેં લીધેલો અનુભવ, સગીમાં હાથ બળે એના જેવો નક્કર બનીને, એક કામગીરીએ આજ દિવસ સુધી રહી જ ગયો છે.

આટલી આશ્ચર્યા મારા પેલા વૌરપુરના જીવાના અનુભવ માટે આંહી આપવી પડી છે. એ આશ્ચર્યને કોઈને મૂળ વર્ણન ઉપર આધારે તો ગ્રેમજી દર્શુએ અને નોકરી ન આપી અને મારે જે ચાર છ મહિના રખતું પડ્યું એ રખડપટ્ટીએ એક રીતે ગણા તો મને અફાટ શીમનો અનુભવ આપ્યો.

બાળ, બગીચા, વનોપવન, જંગલ, મેદાન, રજુ, ખરોપાટ, એ તમામ કરતાં શીમમાં એક જુદું જ વ્યક્તિત્વ વસી રહ્યું છે. આ શીમમાં તમને ભણે લાગે નહિ, અને જ્યાં નજર કરે ત્યાં કાંઈ ને કાંઈ ફરતું દેખાય! એટલે તમને ચેતનની હાજરીનો આનંદ મળે!

મારી મા શીમમાં માસની બારી લેવા જ્યાં. ખારના ટોરા ચાપ ને અને શેરીને છેડે અમારા ખર પાસે રાહ ભેળેને ઊભા રહીએ. એટલામાં વસે કુટકુટ થતો હોય, ઘોળિયાં માસમાં કે પેરમાં કે કે કોમાં જો પણ છુપાઈ ગયું હોય, પરસેવા તો રેખાએ વહેલો હોય ને કિતાવળે મતિએ ટોચા આવતાં! મા ને બાબી નજરે પડે. એમની બારીમાં કાં મગની શીમ કાં કાંડા કાં ચીભાં કાંઈક ચોક્કસ હોવાનું. એ આ ચીબે લાભ્યાં હોય—આપણે સારે ચોરીને છતાં એ લાભ્યાં હોય એ નક્કી. બારીની અંધરવાળે એકાદ માસના પૂજામાં એવી રીતે છુપાવીને આ વસ્તુએ રાખી હોય કે કદાચ કાંઈક જોલો કણથી શેરે મળે ને બારી કિતારોને આખી યાંખાવે તો પણ એની નજરે તો માસનો પૂજા જ ચડે!

કેટલા ગ્રેમથી મા, આ વસ્તુએ ચોક્કસ ને ચોક્કસ લાવતાં એ આજે આટલાં વર્ષે સંભાળે હું ત્યારે મને લાગે છે કે જીવનની ખરી કઠણતા મોટા થવામાં રહી છે. એ શેરવા કાંઈ પણ દિવસ ગયું જ ન હોત—એ મા પણ ગયાં ન હોત, એ શીમ એ ધાસ ને એ ચોરીછુપીને ખજાનો પેલું ગયો ન હોત—કાંઈ જ ફેરફાર વિના એમ ને એમ રહ્યું હોત—પણ ભગવાન મહામાલની ગર્ભા, રામચંદ્ર જેવાને પણ ચાંદી આપરા આવી ચડે છે એ વાસ્તવિકતા કવિસત્યમાં જેટલું કાનૂપ રહ્યું છે!

આહોયો સધળાંએ એક પછી એક જલું જ નોંધ્યો.
અને આહો જ સધળાંએ એક પછી એક આવડું એધ્યો.

એ વખતે કેટલાં ગંરમરણે વેરણુ ઉરણુ પટેલાં છે
એમાનું એક અત્યંત પ્રમળ ગંરમરણુ આને દૃષ્ટિએ
અંડે છે. એ ગંરમરણુ છે નજરેનજર સુરેલને રસડે
રમતી નેવાનું !

એ વખતે ખાદી રૂપીયાની સોળ હાથ મળતી.
ખાદી એવા ભયંકર સુધરેલા નામે એ કાપડને કોષ
જોળખતું નહિ. એ તો પાણુકાઈ કહેવાતું ને પાણુકાર
તરીકે વહેંચાતું. અમારે ત્યાં કૃષીમાં વાળુ યથા પછી
સલા ભગતી. એમાં આદની રાત હોય તો રાતના
અગિયાર ખાર સુધી એ સલા ચાલતી. એમાં 'એક
ખાણુ નવલગજખાણી મવાતી હોય, એક તરફ 'છમ'
માળિયા' ચાલતાં હોય, ને બીજી તરફ ત્રણ કે ચાર
રેંટિયા ઉપર મારી મા, ચલદીમા, કાકી, કાલી સૌ
કાંતવા મૂક્યા હોય. એ વખતે 'કાંતણુ યત છે' એવું
પાંચ વરસના છોકરાને વાચતા વાંચતાં, ન સમજવાને
લોધે આપમાન કરવાનું મન થાય એવું વાક્ય કોષ
હથાળીધેલાંએ હજી બાળ પાઠપાઠોમાં મુસાદો કાઢેલું
નહિ, એટલે જ નાનકડાં છોકરા હતાં એ પણુ કાંઈ
ને કાંઈ કવિના મોઝેથી બોલીને આ મોટાઓના
આનંદમાં વેતવેતાને ખૂણે સાચવી ચકતાં હતાં.
આ કાંતણુયત ચાલતો હતો, પાણુકાઈ તૈયાર કરવા
માટે નહિ, પણ કણુબીને રૂપિયા એકતું ખરાખર
સોળ શેર કાંતી દેવા માટે ! અને સાંભરે છે કે રૂ
જપારે ખરાખ હોય ને ઘણી છોટી નીકળે ત્યારે મને
કતિલા સતરની ઘંટ પૂરી કરવા માટે ઘણી વખત
સવારમા વહેલા ઊઠીને ફાળકા નેવે મૂકવા પડતા કે
એના ઉપર થોડો મેદરવો પડે ને ઘટ દેખાય નહિ.
આ સતર કંતાવું તે અને ઘણાં વેચાતાં તે—એ
પેસા આની ખાનગીમાં રહેતા. એ વખતે રૂપિયાના
ઓગણીસસો હાણાં મળતાં. માતો ન્યાહુ બેથું કરી
કરીને ઠંડ નીકળી જતો ત્યારે માંડ ઓગણીસસો
હાણાં મતાં !

આ કાંતણુયત ચાલતો હોય ત્યારે અમે હુડતુડ

રમતા. અથવા તો કોઈ કાલી વાત સાંભળવા બેસી
જતા. એક વખતની વાત છે કે ચાંદનો હોવાથી
આગ કાંતણુયત ચાલી રહ્યો હતો, ત્યાં સોને સાંભળું
કે આને તો હુતાશની છે. કાંતણુકસાસમાં રળ પડી
ગઇ. સૌ મનએ ચડી ગયા. સૌ સોના ધરમાંથી,
તાંસળીયા ધાણી, ખજૂર, દેવરાં જે મળ્યું તે લાવીને
ખાટલી ઉપર ખાવા બેસી ગયાં. હુતાશની પ્રગટે તો
દર્શન કર્યા પછી બીજું કામ હાથ ઉપર લેવું એમ
નક્કી થયું.

અમારા ધરના પાછલા ઉત્તર તરફના આગમાં
મોઢું કૃણી હતું. એ કૃણીમાં એક લીમડો હતો.
લીમડાને ફરતો મોટો એટલો હતો. એ એટલા ઉપર
ચડીએ તો સામે દૂર મતવાના ટોગ ઉપર ન્યા
હુતાશની પ્રગટતી તેની જવાબા નજરે મડતી.

વીરપુગની તાલુકારૂઢ એના જૂના કિલ્લાના એક
દરવાજા ઉપર આવેલી છે. નીચે જાય છે ને સિપાઈ-
ઓની એકી રહે છે. ઉપર નિવાળ છે. નિવાળ ઉપર
જવા માટે રસ્તા ઉપરથી પગથિયાં છે. આ પગથિયાં
ઉપર ચડીએ એટલે કોટની રાંચે રાંચે પૂર્વ પશ્ચિમ
તરફ પથ જવાય છે. આમાંથી પૂર્વ રાંચે ગમે જતાં,
કર્કે ઠીક દૂર, પણ ધણી જ અગોચર મળ્યાંએ એવા
ચમગા એક કેડો આવેલો છે.

અમે અમારા લીમડાવાળા એટલાથી, હુતાશનીનાં
દર્શન કરીએ, તો ખરાખર સીધી લાઠનિમાં અને
લગભગ મંચમાં આ કેડો આડે આવેલો દેખાતો.

આ કેડાને અમે ધણીવખત, નીચે રસ્તા ઉપર
જાણ રહીને ડાક જતી કરીને જોયા હતા. કોઈ ને કોઈ
સાપ ડોકાને ન હોય એવું ત્યાં લાગે જ બનતું.
એ કોઠા સુધી, નિવાળની રાંચે રાંચે ચાલીને જવાની
દિવસે પણુ લાગે જ કોષ દિવસત કરતું. કારણ કે
ત્યાં એટલી બધી અગોચર પડોપાયરી રહેતી કે ન
પૂઝે વાત ! કોઈએ ખાસ કામ માટે ત્યાં સુધી
જવાની દિવસત કરી હોય તો બંને, ખાજા મારી
સાંભરણુમાં કોષ છોકરો તો ત્યાં ગયો જ ન હતો !

અમે સૌ હુતાશનીને પ્રગટ થવાની રાહ નોંધને

ખેડાં હતાં. તે દિવસે કાંઈક મોઢું મૂકું હતું. એટલે આમાં અવળાં ગયાં ચાલતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં તે કંઈ મધુરા પવનને લીધે આંખ ધેરાવા માંડી. તે ઓછા શ્વાણુ હતા. તે સૌ એક પછી એક સરવા માંડ્યાં.

અતે અમે—હું, મારી મા અને બાબી ત્રણ બધાં અને ધેલું કરીને એક બેન—એ સૌ અમારી ખાખીમાં થઈને પાછળના ભાગમાં ગયાં. અને ઓટલા ઉપર ચડીને કુતાચની જેવા ઊભાં રહ્યાં.

અમે એ પ્રમાણે સૌ ઊભાં હતાં. પેલા કોઠા, સીંધી લાઈનથી જરાક પશ્ચિમ તરફ આવેલો, ઝાંખો જૂખરો ચાંદનીમાં નાહી રહેલો ત્યાં ઊભેલો નળે પડ્યો હતો. અમારી દષ્ટિ કુતાચનીની નવાણા જેવા માટે અધીરી હતી. રાતના સરવાળા દસ-અગિયારનો સમય હતો. એ પ્રગટી ! એવો અધીરો આવ સૌના મનમાં વસી રહ્યો હતો.

એટલામાં એક મહાન આકર્ષક થયું. પેલા કોઠા ઉપર કોઈ બાઈ દેખાઈ. જાણે કે અદરથી ઊડીને પડી હોય ! ચાંદની નાળા જગતમાં પથ્થી વખત આકારની જે રપટતા દેખાય છે એ ભ્રમણાત્મક હોય છે. એ પ્રમાણે આ આકાર દેખાયો તે દષ્ટિમગ્નતા હોઈ શકે.

પણ હજી એક વધુ આકર્ષક બાજી હતું. જ્યાં દિવસે લોહાજાતીનો માથુસ જવાની દિશાત ન કરે ત્યાં રાત્રે. એક બાઈ આવવાનું સાદસ કરે એ તો ગજબની વાત હતી. છતાં આ બાઈ ત્યાં ઊભી રહીને ચાલી ગઈ હોત તો તો સંભવિત હતું કે કોઈ મૂંઝું-મમાર એમ પણ કરી મેલે. પણ બે પગ ચર્ચ—ને આ બાઈ ચાલી !

આરી રીતે ચાંદનીમાં ચાલવાના ભ્રમ પણ આપણી દષ્ટિને છેતરે એવા ધણી વખત દેખ્યા છે. એટલે આ સ્થિતિ સુધી, ખરી રીતે એ દષ્ટિભ્રમ ગણાવો જોઈએ.

પણ પેલી બાઈએ તો બે જ ઘણાં પોતાનું રૂપ પ્રગટ્યું લાગ્યું. ચાંદનીમાં એનાં વસ્ત્ર ધોળાં દેખાતાં હતાં. એ કોઠાની દીવાલ ઉપર રાસડા લેતી કરવા માંડી ! હવે તો દષ્ટિભ્રમ હોય તો આ દષ્ટિ-

ભ્રમ કેવળ દિમાસયની પચીસ દળર શીટ ઉપરાંતના બરડીમેશનનો ભ્રમ હોઈ શકે. ત્યાં આપણા પોતાના ઝોં જેવાં સેંકડો મોં ઇન્દ્રધનુરંગી વાળામાં આપણી નજર પડે છે ! અને આપણી ખરી જાત વિષે આપણને પોતાને ભ્રમમાં નાખે છે ! તે દિવસે વાતાવરણમાં આવું કોઈ દિમાસયનું મોઢું આરી ચાડ્યું હોય તો ભ્રમે-બાજી આ બાઈને ત્યાં રાસડા લેતી જેવી, નમતી, વળતી, કેડવાળતી, લાલી લેતી, અસહ્ય રૂપમાં નિહાળવી એટલી બધી દષ્ટિભ્રમની વ્યાખ્યા મન થયા પ્રશ્નો કરીને સ્વીકારે-કે વખતે ન પણ સ્વીકારે.

મેં મારી માને પ્રથમ ક્યો પણ ખરો : 'મા ! કોણુ દેશી કે ત્યાં શું કરે છે અત્યારે ?'

'કોઈક એ તો બેટા ! કુતાચનીનાં દર્શન કરવા !' પણ સૌ-મા બાબી સૌ આ જોઈ રહ્યાં હતાં. 'એક દષ્ટિનો ભ્રમ ન હતો. ત્રણ દષ્ટિનો ભ્રમ હતો. અને વધુ નવાણની વાત એ હતી કે-વસ્ત્રધરિયનિ ઉપર કોઈક પણ વાતચીત થઈ હોય તો તો એકના ભ્રમનો ખીંભને ચોપ પણ લાગે. પણ વાત કોઈ જ ચર્ચ ન હતી. ને ચર્ચ ત્યારે ખબર પડી કે ને હું જોઈ રહ્યો હતો તે સૌ જોઈ રહ્યાં હતાં ! ને સૌ આશ્ચર્યભરિત થઈ રહ્યાં હતાં !

પરંતુ પરાક્રાંટા તો હજી હવે આવવાની હતી. એ પરાક્રાંટા પિના તો આ આખી ધટના સંપૂર્ણ ન થાત. કુતાચની પ્રગટી અમે દર્શન કર્યો. પેલી રાસડા રમતી બાઈએ પણ જોણે કે દર્શન કર્યો-પારણ કે તે કોઠા ઉપર ફરતી ફરતી થોડીવાર ચંબી ચર્ચ હતી.

અને પછી કોઈક હવામાં ઊડ્યું. કોઠામાં જ પાડ્યું લાગ્યું. અને એક નવાળા જેવી નવાળા થઈ જતી નજરે પડી.

'ચાલો મુઝીએ...' માએ કહ્યું. પણ દેખીતી રીતે સૌના મનમાં આ વાતનો કોપડો અચ્છાદકીયો મેરો હતો. ઊંઘરાના દેખતાં ન બોધાય મટે કોઈ બોલ્યું ન હતું.

મેં આ વસ્તુ ઉપર વિચાર કર્યો છે. કોઈ વાસના દેહ જેવી સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે ખરી ?

હોય તો એના નિયમ શા ? ન હોય તો આણી આખ સક્ષીના શ્રમનું વિવેચન શું ?

ખગોળશાસ્ત્ર પોતાને અપૂર્ણ માને, વિજ્ઞાન પોતાને અપૂર્ણ માને, ભૂગોળ પોતાને અપૂર્ણ ગણે, તો જીવનશાસ્ત્રે શા માટે પોતાને સંપૂર્ણ ગણવું જોઈએ ? આધ્યાત્મવિદ્યા તો શિશુ અવસ્થામાં હજી ન હોઈ શકે ? વિષય જેમ વધારે ને વધારે મનની ઝોંકામત્તા માગનારો તેમ તેમ એના અધિકારી ઝોંકા ને ઝોંકા-એ નિયમ પ્રમાણે આવા અતુલ્યતા ચાતા કોઈ એક બે જણ હોય એ સંબંધિત નથી લાગતું ? અને આણે અતુલ્ય બક્ષત કરનારની પરિણામ સમજવા માટે જે અધિકાર જોઈએ તે અધિકાર પણ દુનિયાના ધણા જ ઝોંકા માણસોમાં મળી આવે અને એથી આ વિદ્યા ઝોંકા બાપક ધાપ એમ ન બને ? અને એમ પણ ન બન્યું હોય કે આ મહામુન્યવાન વસ્તુના ચાતા ઝોંકા હોવાથી એના સેશુભાગીની સંખ્યા જ વધારે કેમપણે હોય ને એ રીતે આખી વિદ્યા જ ખાટે માઇ હોય ?

એ જે હોય તે. આ કોણએ હજી તો ડુબેલ જ રહ્યા છે.

વીરપુરના વસવાટનો પહેલો અંત હવે નજીક આવી રહ્યો હતો. શ્રેમજી દરજીએ ત્યારે મારી લાલામણ ન જ કરી ત્યારે એક ખીજી નિર્મામાં પ્રવળ કર્યો.

મેટીકુંકાવાવમાં ગારા કુદના દીકરા ચંદરભાઈ રહેતાં હતા. એ વખતે મેટીકુંકાવાવ જેને 'હાંસ' જેવું ગામ કહીએ એવું ગામ ગણાતું. ત્યાં પ્રકાશકર મયારાઈર કરીને એક બ્રાહ્મણ હેઠભાસ્તર હતા.

ચંદરભાઈએ પ્રવળ કર્યો. અને પ્રકાશકર ભાસ્તરે અરજ મંગાવી લાલામણ કરી. લાલાભાઈ વેણીરામ મહેતા-ઉમરેદના ખેડવાળાએ વખતે આસિ. એન્ડ. ઇન્સ્પેક્ટર હતા. જેતપુરમાં એમનો મુકામ રહેતો, એને કોઈક માણે માખણ લી વીરપુરથી પહોંચાડવામાં આવ્યા, અને આ આખા સરકારી ભયંકર તંત્રે કાપડા અને કાપડાની ખારીઓ સરજી છે તે પ્રમાણે મારી ઉમરેદના પણ બાધ નેવે મુકાયો ને મારી નિમજૂક યદ. મોટી-કુંકાવાવના ચોથા આસિ. ભાસ્તર તરીકે, માસિક રૂપિયા ચાર પચાસથી.

એ કુકમ ત્યારે વીરપુરમાં આવ્યો ત્યારે આખા ઘરમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી ગયો.

પણ એ આનંદ કણજીની નીચડો તરત-અમને-માને અને દીકરાને-અન્નેને લાન આવ્યું કે અમે છૂટા પડ્યાં હતાં !

કેને ખબર હતી કે અમારું આ છૂટા પડવાનું હેતુ જ હતું ?

કેને ખબર હતી કે એ વિદાયપ્રયાણની એવો તો ચિરચર્ચાઈ ઠગુદયલરી અસર જીવનના તાણા-વાણામાં વણાઈ જશે કે કોઈ મેધાણી જેવો, 'મા અને કોઈ હો સંભરે નૈ'.

દેવી લતી ને દેવી નૈ.

એવો સ્વર સાંભળતાં જ આજ પંચાવન વર્ષે પણ આંસુ છલકાતી આંખોને ધૂમાવતી પડશે ?

આ વિદાયપ્રયાણની એક દૃઢી નેધિ સદ્ભાગ્યે ખારી પાસે છે. [આંસુ]

ૐ

સિકંદરા

માંદોનો રૂપિયા બતાવતાં સરકારી ટંકચાળને, જેટલું ખર્ચ થઈ તેના ૧-૪૦ કે ૧-૫૦ સાથે જેટલું ખર્ચ હવે પળોનો નિકલનો રૂપિયા બતાવતાં થશે.

લગાઈ પહેલાના સરેરાશ એક વર્ષે દરમિયાન દિલ્લી ટંકચાળો ૩૦ કરોડ સિકાઓ પાડતી હતી લગાઈના વર્ષે દરમિયાન એમણે કુલ ૮ અબજ ૭૦ કરોડ સિકાઓ પાડેલા. એમાંથી ૨ અબજ ૫૦ કરોડ સિકાઓ તો એ જ વરસમાં બનાવેલા.

['મંગલુ તે રવીન્દ્રનાથ' - મૈત્રેયીદેવીમાંથી]

અનુવાદક : રમણકી ગેધાણી

ધણી વારે સફુના આલ્યા ગયા પછી, એમણે ગીતાંજલિના ગીતો રચવા શરૂ કર્યા ત્યારની વાતો શરૂ કરી. શાન્તિનિકેતનમાં આત્મારે ભાતિયિયું છે, એની ઉપર બીજા માણે તેઓ રહેતા. એના ઝંડખો કેટલીયે સવાર સંધ્યાએ આ ગીતોની રચના વેળા યુગ્મો હશે.

“પહેલા જ્યારે ગીતાંજલિનો અનુવાદ કર્યો, ત્યારે વિશ્વાસ નહોતો એસતો કે એ અગ્રિજમાં સુવાચ્ય બનશે. ધણીઓએ શકા કરેલી કે આ અનુવાદ તો એન્ડ્રુએ કરી આપ્યો છે.” બીયારા એન્ડ્રુક તો આ સાંભળી શરમાઈ જતા. રોયેનરટાઇનને ધીર “ગીતાંજલિ”ના ગીતો સંભળાવવા થોડેસે જે દિવસે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને નોતરીને સભા મેળવેલી, તે દિવસે કેવો-કેટલો સંકોચ થયેલો તે વર્ણવવો રાક્ય નથી. વાગવાર મેં કહેલું કે ભાઈ આ બરાબર નથી, પણ થોડેસે કાંઈ પણ રીતે મારું કહેવું ન જ માન્યું. અદ્યમ હતો તે. સભા માટે વિચારણા કરી. મોટા મોટા સહુ વિદ્વાનો આવ્યા, ‘ગીતાંજલિ’નું વાચન થયું. કાંઈના મેંમાંથી એક રાખડ પણ ન સંભળાયો. મૂંઝાં મૂંઝાં ‘ગીતાંજલિ’-વાચન સાંભળી, સહુ આવ્યા હતા તેમ મૂંઝાં મૂંઝાં જ વિદાય લાંબને ચાલ્યા ગયા. ન કંઈ ગર્યા-સમાલોચના, ન પ્રસંશા કે ન ઉત્સાહસૂચક એક રાખડ પણ. શરમ અને સંકોચે મને તો થયું કે ધરતી મારગ આપે તો મારું. આ માટે થોડેસું કહેવું માની આતું કરવા હું તૈયાર થયો! મારું તે વળી અગ્રિજ લખાણ, કાંઈ દિવસે શિખરો થે હું હું અગ્રિજ લખતા! આવા, આવા વિચારો આવતા હતા અને પારવાર પદ્ધતિયે હું મારું બીચું નહોતો કરી શકતો. એને બીજો દિવસથી એક પછી એક પત્રો આવવા લાગ્યા. પ્રાચીનત આદિશિત પત્રો-પત્રોનો જાણે ધોષ ચાલ્યો. સફુની ખાસેથી પત્રો આવ્યા. તદ્દન અણકલ્પ્યા. ત્યારે મેં જનપદ્ય કે તે દિવસે એ લોકો એટલા હલી ઊઠ્યા હતા કે કંઈ જ બોલી ન શકે. અગ્રિજો સાધા રણુ રીતે જરા મંબીર હોય છે. એમને મટે

તલ્લણ કંઈ બોલવું રાક્ય નહોતું. જ્યારે પત્રો આવવા મંડ્યા ત્યારે હું હું આશ્ચર્ય પામેલો! એટલી તો મેં આશા પણ રાખી નહોતી, કરપતા યે નહોતી કરી! બન્યું થોડેસે તે દિવસે ખૂબ આનંદ થયો હતો.”

x x x

“જવા-આવવામાં આ જ મોટી મુશ્કેલી છે, બાંધવું-ઠોકવું, પરિચયનો પાર નહિ. અને આવેલી બધી અનાવધ્યક ચીજોનો સંકરો કરી તમે સંમત કરો છે, સંમત કરો છો-જીવનને બીજાગણેરી ચીજોનો. માથુસને કેટલાની જરૂર છે! એક મંદિરો યા દોઢ મંદિરો માટે આવવાનું, તે માટે તલ્લમા જેટલો વસ્તુઓ લાભ્યા છે તેમાંથી અનાવાસે એક વસ્તુ નીકળી જાય. જે લુગડા-લતા હું કાંઈ-દિવસ વાપરતો નથી, એ પણ ક્યાંક જવાનું હોય ત્યારે સાથે જ હોય. જે જરૂર પડે, “જો” આ એક મોટો એવો ‘જો’ છે ને! વળી અમારો વનમાળી કહેશે-હું રાણું ને હું લાંબ જાઉં, જે મૂંઝાં બધું જો જ આખામોશામને જોઈશે. એની કરપતામાં આ વિશે મારું Uncanny પ્રકારનું માન હતું, જેથી જે ન લાભ્યા હોઈયે તે જ હું માગી બેસું છું.”

x x x

“તમારા લગનની વાત કહો ને?”

“તમારા લગનની કાંઈ ખાસ વાત નથી. બાબીઓ જ્યારે જલ્લ પગવવા લાગી ત્યારે મેં કહી દીધું કે તમારે જે કરવું હોય તે કરો. મારે એમાં કંઈ લાધે-વચ્ચે નથી” એ લોકો જ જેસોર ગયા હતા, હું નહોતો ગયો. મેં કહ્યું હતું કે હું ક્યાંક નહીં જાઉં, લગન જાઉં જ કરવા પડશે. ને લગન નોડા-સંક્રમાં જ ગયા હતા.” શુરહેવ બોલ્યા.

“એ ‘હું’, જરૂરે પરણવા પણ જેસોર ન ગયા?”

“શા માટે જાઉં? મારે હું જરા યે અભિમાન નહિ હોય?”

“ગંડખના અહંકારી તમે તો!”

"તે દરી, એ લોશ તો તમારી જેવા આધુનિક નહોતા, એટલે આખ્યા હતા.

એક વાર એક વિદેશી અર્થાત અન્ય પ્રાન્તીય કન્યા સાથે મારા લગ્ન વિષે વાતો ચાલતી હતી. એ એક પૈસાપાન માણસની દીકરી હતી, જમીનદાર અને એ પણ કેટલો મોટો? સાત લાખ રૂપિયાની વારસ હતી એ. અને કેટલાક જણ ગયા કન્યા જેવા. નાની ઉંમરની એ છોકરીઓ આવી ને બેડી-એક તદ્દન સાદી સીધી, જડઅરતની જેમ એક ખૂણમાં બેસી હતી, અને ખીંચ જેવી ઝુંદરી તેવી જ ચપળ. અજબ હતી એની સ્માર્ટનેસ. જરા થે જડતા નહિ, વિશુદ્ધ અંગ્રેજી વાક્યો. પિપાતો વગાડવામાં સરસ-તે પછી Music વિષે ચર્ચા ચાલે. મેં 'વિચાર્યું', હવે બીજું શું નિચારવાનું છે? હવે મળે એટલે બસ!-એ જ વખતે મૃદસ્ત્રાવીએ ધર્માં પ્રવેશ કર્યો. ઉંમર વધી હતી પણ એ જણાતા હતા શાખીન માણસ. અંદર આવતા જ પેલી બન્નેની આગળ કરાવી. સુંદર છોકરી તરફ ફરીને એમણે કહ્યું:- "here is my wife" અને પેલી જડ અરત જેવી તરફ ફરીને કહ્યું:- here is my daughter!... અને બીજું શું કરીએ? એકબીજાના મેં તરફ નોંધે સાન્ત બની ગયા. અરે જો આમ જ હતું તો અમને સ્વગૃહોત્તે બેલાવી તકલીફ ચા મારે આપી? જવા દો, હવે વચ્ચે વચ્ચે પથાતાપ થાય છે, બચે એમ કહ્યું હોત તોયે શું કાંઈ બોલું યાત. છોકરી મને તેવી કેમ નથી હોતી, સાત લાખ રૂપિયા હોત તો વિશ્વભારતી માટે કાંઈ ચિન્તા તો ન કરવી પડત. સાંભળ્યું છે કે એ છોકરી લગ્ન પછી બે વર્ષે જ વિધવા બની છે. એથી વિચારું છું કે મેં જે કહ્યું એ સાચું જ કહ્યું, કારણ સ્ત્રી વિધવા થાય એટલે એના પુરુષને છવડું થે અશક્ય જ બને ને?"

x

ખીજો દિવસે સવારે હું રસોઈની બવરથાળમાં પડેવાયેસી હતી, એને વખતે આંખોને મારી બહેન ચિત્રિના બોલી:

"આ જો ભાઈ, એમણે પત્રો લખી ત્રણ આના આપ્યા છે પોરતેજ માટે; હું કોઈ પણ રીતે નહોતી લેતી, પણ એમણે કહ્યું કે 'જમને દે જે તારી બહેનને. હવે હું કહું એવું!'

'બાંધી દે મારા પાલવને છેડે.'

એણે બીચારીએ નિરુપાય બની અનિચ્છાપૂર્વક એમ કહ્યું: થોડોવાર પછી ઉપર આવીને નોંધે છું તો તેઓ એકચિતે 'બાંગ્લા બાપા પરિચય' નામક પુસ્તક લખી ગયા હતા 'આજ તો સવારે ઊઠના જ ત્રણ આના કમાણી' કહેતા મેં પાલવછેડે બાંધેલ પૈસા દેખાડ્યા.

'વાહ, બાંધ્યાં ને માટે દે હું, તમારી બહેન બીચારી કાલું માથુસ છે, કહેવા લાગી 'ના, ના, એ શું? તમારે તે ટિકિટના પૈસા દેવાના હોય? હું ટિકિટ લગાશે લપસ'-'મેં કહ્યું, આપી દે જે તારી બહેનને.-જો આ બધી મીઝેની કિંમત સમજે છે તારે તો ફુનિયાદારીની ચિન્તા નથી, એટલે ત્રણ આનાનું મૂલ્ય તું કપાંથી સમજે? એકવાર એને થોડા ટકાણે લઈ જા, ને જોજો કે આને અપવાદી લેના એ જરાયે વાર નહિ લગાડે. હું, હવે શું? આહ આનાના પૈસા વહુમાએ આપ્યા હતા, એમાથી ત્રણ આના ગયા. હવે આ પાંચ આનાની પૂંછ રહી છે! સાચ-એ જ રહેવું પડે. રહી કેમમતું બાકમ હાથમાં લઈ તેમાં પાંચ આના શોધવા લાગ્યા.

'પણ તમારી એક કલમ તમારે મને આપવી પડશે.' મેં કહ્યું. એમણે ગંભીર ભાવે પાછળ વળી વનમાળી તરફ જોના કહ્યું: 'અરે આ ક્યાં આરી ચાપા? વધુ નહિ, હવે ગાસડાપોટલા બાંધવા માંક, નહીં તો એક પણ વસ્તુ અર્ધાંથી પાછી નહિ લઈ જઈ શકાય.' વનમાળી દસનો દસનો ચાલેલો ગયો. આ કલમની બાકસમાં બારો એક કલમની સાથે બે-ચાર આના જેટલા પૈસા-જો એમની પૂંછ હતી-હવેમાં પાંચ રહેતા-અને તેઓ સદાયે એમની ચંકા બંદેરે ક્યાં કરના કે એ પૈસા ઉપર મારી નવર પડો છે-મને એનો ગમતો લોશ છે.

ચોડા દિવસ પહેલાં એક ગમત પડે એવો પણ બનાવ બની ગયો. બોલપુરથી કલકત્તા આવતા હતા. સાથીદારો ભીંગડાખાઈ હતા. બહાન રોડને એક લેમોનેડ પીઈ મહા આફતમાં-ચિન્તામાં પડી ગયા. ગાડી ઊપકું ઊપકું ચલ રહી હતી, લેમોનેડવાળો એમની રિયલિ સમજીને ચાલ્યો ગયો, એમ ને એમ પૈસા લીધા વિના જ. ત્યાર પછીથી તેઓ ચોતાની પાસે કાંઈ પૈસા રાખે છે. જોકે તેઓ કહે છે કે 'પાસે પૈસા ન હોય એમાં જ વધુ સગવડ છે. ન્યારે ન્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે ખિસ્સા ફેંદાળવા લાગીએ એટલે સાથે ને કોઈ હોય-ખાસ કરીને તમારા જેવી કચ્છુ હલ્યા હોય તો તો કંઈ વાત જ નથી-તે બોલી જોડે કે 'ચિન્તા કરોના, હું આપી દઉં છું.' હા-કતમાં આપણે તો મિન્કુમાત્ર ચિન્તા ન કરતા હોઈએ, છતાં દેખાત કાચ્ય એટલે નિરુપાયતાને ને કચ્છુદારો કરીને કહીએ કે 'ના, ના, તમે ચા માટે હેરાન ધાવ છો! એ શું!?' આ રીતે બહુ મળતી રીતે ચાલું બન્યું છે!'

એ જ દિવસે એક પેલિકન પેન મને આપી હતી. એની સાથે એક અપરખી કાગળની લખેલી-

સુરેશ, દાર્જિલીંગ.

હું વિખ્યાત કાકુર કુટુંબમાં જન્મેલો કવિ સાર્વભોમ સ્વોદનાય—

'ધીમતી મૈત્રેયાદિવીની આંખે નેક વર દસમના રોજ દિવસે બપોર પહેલાં, અંજીજ સાડા નવ વાગે પેલિકન કૃત એક ઝરણા-કલમ (ઉત્તલેખની) મારી પૂરપૂરી રાજપુત્રીથી દેખું સામિત' રાખી બેટ આપું છું. તે આને પુત્ર, પ્રપૌત્રાદિ વંશ-વંશજ વારસો પધવ વાપરવાને હક્કદાર છે. તે ને આના બદલામાં એમની કોઈક અમૂલ્ય કલમ મને બેટ આપશે તો તે હું વિના સંકોચે તત્કાલે સ્વોદારીયા એના પણ સહુ સમક્ષ સ્વીકાર કરું છું. કંઠાય એ અક્ષી નહિ બન્ય. ચંદ્ર સુરજની સાથે.

દમી નેક ૧૩૪૫ (બંગાળ)

સ્વોદનાય કાકુર

'કવો સુન્દર વિનિમય! તમે ને મને એક કલમ આપશો તો તે લેવામાં મને જરાય વધિ નથી એ વાત સ્પષ્ટપણે લખી રાખવી' સારી. પણ મારા સાક્ષીએને નેવા-બહુવા ચે સુરકેલ બન્યા. તમારા મેધનો પછી તે સ્પર્ધેવ તો અદરશ ચર્ચ ગયા છે.

×

'આ જરાક ખાશો! રોજ રોજ તમને શું અગ્ર-ફળાહાર કરાવવો તે સમજાતું નથી.' મેં કહ્યું.

'આ શું છે!'

'Brain'

'આ શું કહ્યું! આમાં તો અપમાને પણ ભેડું જ છે! કઈ રીતે બપુનું કે આ યીજની મારે જરૂર છે. આજ કાલ શું હું સાડું નથી લખી શકતો! વિશ્વવિનું કાબજ શું હજીવા લાગ્યું છે! જવા દે, એકવાર ન્યારે સંકો જ કરી છે ત્યારે બલે રાજ થાય...પણ એક વાત છે. વડુમાનેનું શું લાગતું? એને હું શું જવાબ આપીશ! એ ને કહેશે, કે, 'આટલા દિવસે મેં કહ્યું પણ કોઈ પણ રીતે ન આપું તે ન જ આપું-હું' તમને ખાસ ન જ અવગાધી રાખી. અને પછી નાની છાકરીના નકોષે નાના બાળકની જેમ ટુરત હા પાડી દીધી.'

'પણ વડુમા કદી કંઈ કહે જ નહિ, જાણતાના એ તો ખુશી થશે તમે ખાશો તેથી.' મેં કહ્યું.

'તે એક બે ચોપડી વલે માનસશાસ્ત્ર વિષેની ગાઠવી રાખી, પણ. તારામાં માનસશાસ્ત્ર વિષે કંઈ જ જ્ઞાન આવ્યું દેખાતું નથી.'

'વાહ, બધાવનું માનસ શું સરખું હોય છે!'

'એ સાચું બોલી. બધાનું એમ નથી હોતું. વડુમા બહુ ઉદાર દિલની છે, તને તો એ ખૂબ જ ચાહે છે. અને આ વડુ છિશ ઉપર તો એના પ્રેમ અપાર છે, એમાં જ કોઈ કાંઈ ને નહોતું તે આને અને દેખાય છે. મને જાણે બાળક બની 'મધુ' છે. સદા મા-મા-કરે છે મારું મન. ન્યારે એ કપાંપ

પ્રત્યક્ષ-શ્રી પ્રતિભાવે

પણ જામ છે ત્યારે ચારે બાજુ નિર્જનતા જાણે છે. જમવા બેસું ત્યારે પાસે આવીને બેસે, ને ધીરે ધીરે પૂછે 'આ જરાક ચાખી લુઓ તો।' એમ સાંભળવું મને બહુ ગમે છે. આવું મારે કદી નહોતું, મન વિષે કે સરીર વિષે પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર હતો સદા. નાનપણમાં મોકરો પાસે કે હરવાફરવામાં-દરેક વેળા કું જાણે મોટા જ હતો-એથી કોઈની પાસેથી સેવ્ય-આકરોની આશા મણી દિવસથી નથી રાખી-પ્રકૃતિ જ પરી ગઈ હતી સદા સંપૂર્ણપણે આત્મ-નિર્ભર રહેવાની. પ્રાકૃતિ પડો મધ હતી આપમેળે. ખજાણો બાજુએની જેમ અરમીના દિવસોમાં ઓએના હાથે પંખો વિત્તવાની મને દેવ નહોતો.- પછુ દમણી દમણી એ માએ મને તદ્દન બાળક બનાવી રીધો છે, લાગે છે કે ઉંમર જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ મન વધુ નાના બાળક જેવું બનવું જાય છે.

*

એક સાંજે ચારેક વાગે જામે ત્યારે ખાવા બેસતા હતા ત્યારે સુધાશાન્તબાણએ આવી બેઠક જમાવી. હાથમાંનું છાપું બેલી એ બોલ્યા- 'યુરોપ, કાલના છાપામાં એક ફક્ક વાત આવી છે. આપણા અમુક સભ્યનની ઉંમર તો વૃદ્ધત્વે પહોંચી છે, હજુ થોડા દિવસ પહેલાં જ વિધુર બન્યા છે, ને આટલી વારમાં તો જઈ પહોંચ્યા હતા એક નાની ઉંમરની બાઈને પરણી લાવવા. પોળના ઝાકરાએને ખજર પરી એટલે સહુએ એને ગારે બનાવેલ.' આ બનાવવાની વાતે ત્યારે જામે સહુ ખૂબ હસાદિત થઈ ગયા હતા. પણ એ (યુરોપ) કાંત જ રહ્યા. થોડોચાર પછી એમણે કહ્યું. 'આમાં તમારા અન્નપ છે, એ સફળનો વાંક શું છે ?'

✽

સંસ્કરણનું ખર્ચ

લગભગ પહેલાં દિવસનામાં એ લાખનું લગ્ન હતું. લગ્ન હામિયાન દિવસો લગ્ન, નૌકાદળ અને વિમાની લગ્નમાં મળીને કુલ થીસ લાખ હેનિશ હતો. લગ્ન પૂરી થયા પછી છેવ-વિમેલ્ડીનું કાર્પ જપાદાર્પ ચાલ્યું અને ૧૯૪૭ની ૧ લી એપ્રિલે દિવસનામાં ચાર લાખ હેનિશ રકમ છે તે કિર્વાન નૌકાદળ અને વિમાની ફળમંડળ ૩૦ હજાર નુકા ૧૯૪૭ના બીજા સુધામાં દિવસનામાં ૨,૩૦,૦૦૦ હેનિશ રકમ હતો. ૧૯૪૫-૪૬માં આ છેવનું ખર્ચ ૩૧૦ કોરોનું અને ૧૯૪૬-૪૭માં ૨૩૮ કોરોનું હતું. ૧૯૪૭-૪૮માં એ ખર્ચ ૧૮૮ કોરોનું થયો.

'વાંક ! વાંક શું કહે છે ? આ ઉંમર, હજુ થોડા જ દિવસ પહેલા પત્ની અવસાન પામી-'

"એથી જ તો એને વધુ જરૂર છે. જેને સીના સાથની સહાની દેવ પરી ગઈ છે એ જ એના જીવનના આખરી દિવસોમાં વધુ અસહાય થઈ જાય છે."

'એથી જ શું એક નાની બાળાને-'

"પણ કદાચ એ નાની બાળાને આ સામે જરાયે વાંધો નહિ હોય, એની તમને કંઈ ખબર છે ? આ બધી વ્યક્તિગત વાતો છે. એતો વિચાર બહાર રહીને-ઉંપર ઉપરથી તમે કંઈ રીતે કરશો ? એથી જ આને અંગે વ્યંગ-કટાક્ષ કરવા થોડમ નથી."

x

એક દિવસ સવારે એમના આરામમાં જતાવિંત બોલ્યા- 'અરે એ યુદ્ધિણી, તમારા સુસન્નિજત યુદ્ધની વ્યવસ્થામાં જરા ફેરફાર કરશો કે ?'

'અવશ્ય વિના વિલંબે. બોલો શું કરવું છે ?'

'પેલી બાળુને આરોગ્ય તો ખાલી જ છે, ત્યાં ખારે મારે જગ્યા કરી આપોને.'

'શા મારે ? કહે તો. આ આરામમાંથી તો ચારે તરફ સરસ રીતે જોઈ ચકાવ છે.' મેં કહ્યું.

'એ સાચું, પણ પેલી બાળુ પૂર્વની છે. પ્રમા-તનો પ્રકાશ ત્યાં આવે છે, એ પ્રકાશની મારે ખૂબ જરૂર છે. જેવું છે ને મારા ચાન્તિનિકેતનમાં, પ્રભાત વેળાએ બેઠીતે બેઠો રહું છું, મારા આકાશી દોરતની શબ્દ જોતો જે મને પ્રકાશધારામાં રનાન કરાવે છે, કંઈ રીતે આ નામનું એકમ થયું એની ખબર નથી, કે હું પ્રકાશનો પૂજારી, સૂર્યોપાસક રવિ ને એ આકા-શમાં રવિ.'

અ

મહાવાદનાં ગામંકર ઉનાળાના તાપમાંથી બચવા માટે અમે યુજરાતની દરિયાપટ્ટી અથવા કાઠિયાવાડની દરિયાપટ્ટી તરફ જવાનું પસંદ કરીએ છીએ. ખંભાતથી દહાણુની દરિયાપટ્ટી લગભગ ૧૫૦ માઈલ દાંબી દુરે. ગરીબ અને સાધારણ-હીક સ્થિતિના મધ્યમવર્ગ માટે આવા સ્થળોને ખીણવાની જરૂર છે. અમે એ વર્ષ ગણદેવીમાં ગાળ્યા પછી દિનંતથી ટલી શકીએ છીએ કે ને એ ગણદેવી દરિયાથી સાત આઠ માઈલ દૂર દરો ને છતાં ત્યાં દરો ચરન આવે છે, અને કોઈ પણ દિવસ બારીબારણાં બંધ કરવાં પડે એવા તાપ અમે અનુભવેા નથી. તેની જ રીતે ભાવનગરની દક્ષિણપૂર્વમાં કુશાદાયમ અને પછી ગોપનાથ છે. ત્યાંથી દારકા અને બેડીનંદર સુધીની દરિયાપટ્ટી પર, કે તેની પાસે આવેલાં ગામડાંઓમાં ને વાહન, અનાજ દૂધ અને શાકભાજી મળી શકે એટલી ગોડવણ થાય તો બધાં જોજા બચે" મધ્યમવર્ગના લોકોને હવાફેર કરવાની સગવડ મળી રહે.

ભાવનગરથી નવેક માઈલ દૂર ધોધાનું ગણીવું જૂનું બંદર છે અને ત્યાંના હવાપાણી વખણાય છે. આ તરફની દરિયાપટ્ટી પર એક સાંજે અમે ફરતાં દતાં ત્યારે હીક જીંઆ ટીંઆ પર આવેલું એક ગામડું— ભુજલી—અમને બતાવવામાં આવ્યું: અમને એવું કહેવામાં આવ્યું કે એ ગામડાંનાં હવાપાણી લગભગ ધોધાનાં જેવાં સાચાં છે, અને ત્યાં એક સાડું" સગવડોવાળું મકાન મળી શકે તેમ છે. અમને વિચાર રહ્યો કે ને 'હવાફેર માટે સાડું' સ્થળ મળે અને સાથે સાથે કાઠિયાવાડના એક ગામડાંની જીવનની પરિચય થાય તો તેના કરતાં સાડું" શું? તેથી એક દિવસ અમે એ ગામડાંના વતનીઓને મળવા તથા મકાન જોવા માટે ત્યાં ગયાં. ગામના વતનીઓ ઉપચિંત ત્યાં એક ખાનગી દવાખાનું હવું, તેના દાકતર પણ મળ્યા. અને તે ઉપરાંત આ ગામડાંના ભાવનગરની હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં ભણતા ચારેક વિદ્યાર્થીઓની સાથે ચર્ચા કરીને અમે આ ગામડાંમાં ઉનાળા ગાળવાનો નિર્ણય કર્યો, અમને એવું લાગ્યું કે અમારે જે

બત્તો સાથે પ્રભાતનેલો નેહતો હતો તે આ ગામડે મળી રહેશે, ગામજીવનના અભ્યાસને માટે આ ગામડું અમે, પ્રથમ કલ્પું:—

અમારી પ્રાથમિક મુશ્કાત દરમ્યાન અમે ગામ-જનો સાથે ચોખવટ કરી દીધી હતી કે અમારા વસવાટનો મુખ્ય હેતુ તો હવાફેર કરવાનો હતો, પણ તેની સાથે સાથે અમારે ગામજીવનનો અભ્યાસ કરવો હતો, ગામડાંઓમાં શું શું મુશ્કેલીઓ પડે છે તે બાબતું હતું અને ગામડાંઓના જીવનની સુધારણા માત્ર પ્રમુખના સંગઠનથી તેમ જ સરકારની મદદથી ફેટલી અને ફેવી રીતે થઈ શકે તેની ચર્ચાઓ દ્વારા અભ્યાસ કરવો હતો:—અમે બોધ આપવા માટે કે બાબતો આપવા તરતે ત્યાં ગયાં. નહેાવા—(ભાવનગર રાજ્યમાં 'સરકાર' શબ્દ અર્થેજ હકૂમત માટે વપરાય છે, અને પોતાની હકૂમત માટે 'દરમાર' શબ્દ વપરાય છે. વખતે આ પ્રયોગ આખા કાઠિયાવાડમાં થતો હતો તે છતાં રાજ્યબંધારણપંક્તિ એટલે ભવર્મેદ, માટે હું 'સરકાર' શબ્દ વાપરીશ.)

ધી. શરદા જેન અને હું તથા અમારી પ્રથમ પુષ્પાબ્દને એમ અમે ત્રણ આ ગામડે જઈને વસ્યાં. અમારી સાથે રસોડોનો હતો. વાત વાતમાં અમે જણાવી દીધું કે વહેલી-સવારથી તે રાત સુધી, માત્ર બપોરના બારથી બે વાગતા સુધીના બે કલાક સિવાય, બપોરે કોઈને મળવા આવવું હોય ત્યારે તેઓ આવી શકશે, અને અમારાં પુરતો, ખાસિતો, અને દૈનિક ખેખેરો એક ટુબલ પર ખુલ્લો મૂકે દીધાં. પહેલા દિવસથી જ અમને આ કે દૂધ પીવાનાં તથા જમવાનાં આમંત્રણો મળવા લાગ્યાં, પણ અમે વિનય-પૂર્વક ખુલાસો કરી દીધો કે અમે આ પ્રકારની સિંધાવારમાં ભાગ લઈશું નહીં.

મુંબઈના એક ધુનિક વેપારીના મોટા ઘરનો જરૂર પૂરતો લામ અમને મળ્યો હતો. તે આ ગામડાંની વચ્ચેવચ્ચ બંધાયું હતું. તેમાં બહુ નાનો બાગ હતો, વપરાશના પાણીનો પંપ હતો અને સેપ્ટિક ટેંકવાળું ફસય ગળજર હતું. આ ઘરની પાછળ

ખેડેલોના મહોલેથી તદ્દન ભેગાંબેગાં હતાં એટલે ધરની ભીંતની પાછળ બેસીની સારી સંખ્યા બાંધવામાં આવતી. અને રાતરિવસ અમને જાણુની વાસ આવતી. એક ખાજુએ નાનો ગણી હતી અને ત્યાં સવારસાંજ નાનાં છોકરાં મળત્યાગ કરવાને બેસતાં, પણ એ દિશાના જોરડાઓ અમે વપરાશમાં લીધા નહોતા. બે ત્રણ દિવસ આ ગામડાંની અંદર માખ્યા પછી અમે ભેંઈ લીધું કે દવાફેરની બાળતમાં તો અમે સખત ભૂલ કરી હતી. બપોરે બહુ આકરો તાપ લાગતો, એટલે અમને તાપમાંથી રાહત મળશે એવી આશા રાખેલી તે તદ્દન નિષ્ફળ અર્થે એક કહી શકાય, અને પવનની દિશા અનુકૂળ નહીં હોય કે કેમ પણ પવનનું સુખ પણ નહોતું. ત્યારે દરિયામાં ભરતી ન હોય ત્યારે મામ અને તાપ પુષ્કળ જથ્થાતા, ત્યારે પવન આવતો ત્યારે તેની સાથે બારીક રેતી એટલી આવતી કે આખા ધરમાં તે પથરાઈ જતી અને તેની સાથે રેતીની બારીક માંખ (સિન્ડ-ફ્લાય) આવતી; તે ભેડે લાગ્યે જ નજરે નેવામાં આવતી પણ તેના ડંખ ઘણા ત્રાસ આપતો. બેસીના છાણને લીધે મીંખીએના ઉપદ્રવ એટલો બધો હતો કે જમતો વખતે એક હાથે લાણીમાંથી માંખીઓ સતત ઉઠાડવા કરવી પડતી; અને છેવટે શહેરી લોકોને ગામડાંઓનાં પાણીથી ઘણો લાભ થાય છે પણ આ ગામડાં પાણીની બારે અછત હતી અને જે હવું તે ખાસ પાચક કે સાડું કહેવાય એવું નહોતું. દુધમાં શરીર સુધારવાની દષ્ટિએ તો અમારે તદ્દન નિરાશ થવા જેની પરિસ્થિતિ હતી પણ માત્ર બે ત્રણ દિવસ આ ગામડાંમાં રહ્યા પછી અમને અમારા અભ્યાસમાં એટલો બધો રસ પડ્યો કે અમે આ કામ છોડવા માટે જરા પણ રાજ નહોતાં.

દરરોજનો કાર્યક્રમ :

અમારો કાર્યક્રમ પોતાની મેળે અનાયાસે નીચે પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયો. વહેલી સવારે પરવારી નારતો લઈને અમે ગામડાંની બહાર ફરવા જતાં. ગામડાંની ઉત્તરે અને પશ્ચિમ દિશામાં પાણીના છાછરા

ફૂવાઓ હતા અને ત્યાં ઓઝો અને છોકરીઓ પાણી ભરવા જતી. એવા ફૂવાની પાસે કોઈ ઝડપના ચોતરા પર અમે બેસતાં, અને હું ત્યાં કાંતતો અને બીજાં બન્ને બૂંધતાં. અમને મેંધને અનેક ઓઝો અમારી પાસે એકઠી થતી. તેમની સાથે અમે મુદ્દાસરની ચર્ચા કરતાં સવારે જોડે ત્યારથી સવા નખ ત્યાં સુધી એમને શું શું કામ કરવાનું હોય છે, દરરોજ અને વારતહેવારે લોકો શું ખાય છે, ધરખર્ચ કેટલો થાય, કુટુંબમાં કેવું વાતાવરણ હોય છે, વાંચનાં, કપડાં, શીખતાં, બૂંધતાં આવડે છે કે કેમ, કેઈ તેમને આવું કામ શીખવે તો તેઓ શીખવા જાય કે નહીં, ધરની સફાઈ, ફળિયાનો ગંદવાડ, સુવાવડોની સંખ્યા, ઘણી, સાસુ, નણંદ વગેરે સાથેના સાંસારિક વ્યવહાર વગેરે અનેક બાબતોની ચર્ચા થતી. મોટે ભાગે એ બહેનો પોતાની મેળે જ ધરસંસારના વિષય પર આવી જતી—એક ફૂવાની પાસે નાની વાડી હતી અને તેના ફૂવા પર કોઈ ચામતો હતો તેથી ત્યાં ખાટલા ઢળાવીને અમે બેસતાં. પછી અમે ગામડાંમાં પેસીને એક પછી બીજા એમ જુદાં જુદાં ફળિયામાં જતાં, ત્યાં ખાટલા ઢળાવીને પુરુષો અને છોકરાંઓને એકઠાં કરતાં અને પછી પુરુષોના ઉલોંગો, કમાણી, અર્થ વિષે વિગતવાર ચર્ચા થતી. છોકરાઓ સાથે જુદી જુદી રમતોની વાતો અમે કરતાં. કાર્તિકયાત્રાના બીજા ત્રણોમાં, ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓમાં કે ગુજરાતની બહાર ક્યાં ક્યાં એમનાં સર્ગવંદાયાં ગયાં છે, અને શા માટે, તેની ચર્ચા થતી—એક ભણીની કહેણી છે કે બરુચના કૂતરો બસે તો તે ધોધમાં સંભળાય છે એ વાતમાં અતિશયોક્તિ હોય કે ન હોય પણ ભૌતિક દષ્ટિએ ભેંઈએ તો ધોધાની પૂર્વમાં બરુચ જિલ્લાનો કિનારો છે તે ખરેખરો બહુ નજીક છે, અને આ તરફના ઘણા માણસો નાના ધંધા કે વેપાર માટે સુરત, ભરુચ તરફ આજ્ઞા જાય છે. અમે નાનાં બાળકોની સંપત્તિ તપાસતાં, અને ખાસ કરીને ધરની અપવંશિત છોકરીઓ જે ભરતકામવાળાં કપડાં, સાદાં કે આભારાવાળાં, સુવચી કે રેશમી રેશમ કરીને

સંધરતા તે પટારામાંથી કઢાવીને જોતાં. આવી રીતે અંમે એક સો કરતાં વધારે કુટુંબોની સાથે દીક સારા સંપર્કમાં આપ્યાં અને ગ્રામલોકોની રહેણીકરણી, સામાજિક રીતરિવાજો, ખોરાક અને જીવનવ્યવહારના અનેક પ્રશ્નો વિશે માહિતી મેળવતાં. અમારી સવારની ફરજી ૧૧ કે ૧૧-૩૦ સુધી, દરરોજ ચાલતી.

ખેપોરના રથી ૪ વાગતા સુધી ગામના યુવાનો અમને મળવાને આવતા, અને જ્યારે એમની સાથે અમારું જોળખાણુ સાડું થયું ત્યારે તેમાંથી કેટલાક અમારી સાથે ફળિયાના લોકો સાથેની ચર્ચામાં સામેલ થયા. ખેપોરમાં કે માંડિકોમાં ચર્ચા થઈ હોય તેવા અગર બીજા કોઈ ને કોઈ વિષયની ચર્ચા ખેપોર ઉપકતી, અને યુવક મંડળો, વિદ્યાર્થી મંડળો, સ્ત્રી મંડળોની પ્રવૃત્તિઓ વિશે અમે માહિતી આપતાં તેમ જ શિક્ષણ વ્યાપાર, દેશની પ્રગતિ, પુરતકલયોની ચોળના વજેરે અનેક ગ્રામવિકાસના પ્રશ્નોની અને ખાસ કરીને અમને શેરયા આશ્રમના, ખારડોલી સત્યાગ્રહની લક્ષતના, મીઠાના કરની લક્ષતના ને અનેક અનુભવો થયેલા તે અમે કહી સંજળાવતાં. સાડાચાર વાગ્યાથી ગામના ને મોટિરાઓ કહેવાય તેમાંથી ચાર-પાંચ દાકતર, અને શિક્ષકોમાંથી કોઈકોઈ, એવી રીતે પ્રગળજોને-ડાયરેશ અમારા મકાનની ડેલીના ચોટલા પર જામતો. ગામમાંના પ્રશ્નો, આખા ગામમાંના ગામડાંઓનો વિગ્રહ તેમજ કેંગ્રેસની રીતિનીતિ, સમાજવાદી પંથોના પ્રેરણમ વગેરે બાજોતોની ચર્ચા ચાલતી, અમને ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું મળતું. આ પ્રેરણા દરમ્યાન પણ હું કાંતવાનું ચાકુ રાખતો. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ મળવા આવતી તે મકાનમાં એકઠી થતી અને ૬-૩૦ વાગે અમે પાછાં જુદા જુદા લોકોમાં ફરવા જતાં, અને તે વખતે થોડા જુવાનો તેમ જ મોટી વયના પુરુષો અમારી સાથે ફરતા. આવી રીતે છેક અંધારૂં થાય ત્યાં સુધી અમે ફળિયાંઓમાં ફરી ફરીને આમવર્તનું જીવન સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં. સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓ માટે તો થોડા દિવસો પછી ગૃંચલુવર્ગ કાઢવામાં આવ્યો, અને તે અમારા મકાનમાં જ એકઠો થતો. ગોમતી પાસેથી એક વહેલો પસોર થતો હતો

તેના બાઢામાં યુવાનોની કુકડીઓ ખાતોપાટ (આટાપાટ) કે બીજી રમતો રમતા તે જોવા માટે અમે જતાં. ગામની યુવરાતીશાળા, કન્યાશાળા, અંગ્રેજીવર્ગ, અર્થે જે દલાખાનીની યુવાકાત અમે લઈને આ બધી સંસ્થાઓમાં થોડા કાંઈક સુધારા કરવાની સૂચનાઓ કરી હતી. કોઈ રવિવારે અમારાં કુટુંબીઓ બાંધવનગરથી આવી પહોંચતા ત્યારે તેમની સાથે વાતો કરવાનો લાજ ગામલોકોને મળતો અને સ્ત્રીઓ પોતાની નાની મજલિસ એકઠી કરતાં. આ પ્રકારેના અમારો દૈનિક કાર્યક્રમ હતો. એક નાની વિમત ઉમેરવાની હું જરૂર જોઈ હતી કે કોઈ પણ દિવસ લોધિ જોડે ને વાતો થતી તેની નોંધ હું તેમના કેખતાં લખતો નહિ, પણ થેર જઈને ત્રણે બધુ સાથે બેસીને બધું સંભારીને લખી લેવાતું, માત્ર કોઈ વિચિત્ર ઘટ્ટ ને અમે પહેલો જવાર સાંભળ્યો હોય તે અને તેનો અર્થ લખી લેવામાં આવતો.

ગામડાંના ગૃંચવાયલા પ્રશ્નો

અમને આ ગામડાંમાં રહેવાને માત્ર ત્રણ ચાર દિવસો થયા હશે. પછી એક સાંજે મેં નહેરુ કહે કે જાણે તો અમારે વજીરવાસમાં જવું છે, જેમને મારી સાથે આવવું હોય ને આવે અને જો કોઈ અમને સાથ નહીં આપે તો મને વાંધો નથી. વજીરવાસમાં ફરવામાં તો વાંધો શો હોય તેથી ચારપાંચ મિત્રો સાથે આવ્યા, પણ જ્યારે વાસમાં પહોંચીને અમે ખાટલા ઢાળવાતું કહ્યું ત્યારે સાથેના અનેક મિત્રોએ આસપાસ ઊભા રહેવાનું પસંદ કર્યું. અમે તો પહેલેથી નક્કી કર્યું હતું કે કોઈને પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણુ વિશે ઉપદેશ કરવો નહીં પણ અમારી સાથે ને મિત્રો હતાં તેમાંથી સફુથી ૬૬ વજીરજાઈ હતા તે અસ્પૃશ્યતા નાખી કરવાની હિમાયતી હતા. તેમજ થોડાં કડનાં વચનો અને મહેલો આ ઊભા રહેનારાઓને સંજળાની લીધાં. અમે અહીં જાણ્યું કે આ વજીર લોકોની સંખ્યા ઘટતી હતી, લોકો વધારે કમાણી કરવા માટે સુરત મુંબઈ તરફ ચાલ્યા જતા હતા, અને તેમનાં ખોરામાં ખાલી પડી

રતાં હતાં. પોતાનાં છોકરાંઓને ભણાવવાની મહા-
સરકેલી હતી. અહીંની શાળાના મકાનમાં તેમને
બેસવા દે નહીં એટલે તાપ, કે વરસાદ કે ઠંડા
પવનમાં બેસવું પડે અને શિક્ષકો તેમને બરોબર
શીખવે પણ નહીં. ઘોઘામાં એક ખિસ્તી મિથાન છે,
તેમણે આ ગામડે એક શાળા કાઢી હતી અને
પીવાના પાણી માટે ટ્રેનો પણ કરાવ્યો હતો, પણ
શાળાં હાલ તો બંધ હતી. અમે અહીં વલ્લુલું કાપડ
દરેક ઘરમાંથી કઢાવીને બેંચું, સુતર મેળવવા માટે
શું વ્યવસ્થા હોય છે, વેચવાની વ્યવસ્થા શું અને
મજૂરી કેટલી મળે તે બાબતોની ચર્ચા કરી, પણ
સાથેસાથે અમારો ઉદ્દેશ એ હતો કે વલ્લુકરોને
અડધીને અઘૂતપણાનો ભાગ કરવો, અમે મોંઘાં
છોકરાંઓને તપાસીને ખીજો દિવસે સવારે દવા-
ખાનામાં બોલાવી ત્યાં સાર્વજનિક દવાખાનામાં
તપાસી તેમને થોડા ઔષધિ આપી. આ બાબતમાં
બન્ને હાકારોએ અમને સાથ આપ્યો, એક દવાખાનું
તે અમારા માલિકના ખર્ચે ચાલતું હતું.

ખીજો પ્રશ્ન વાંચનાલય-અંગર પુસ્તકાલયને અંગે
ચર્ચા કર્યો. અમે એવું સાંભળેલું કે થોડા વર્ષો પહેલાં
અમારા શેઠ ગામલોકોને થોડા સારા પુસ્તકો ભેટ
આપ્યાં હતાં પણ તેની સારી વ્યવસ્થા થઈ નહીં.
લોકો પુસ્તકો વાંચવાને પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને
પાછાં આપ્યાં નહીં, લગભગ બધાં પુસ્તકો અદ્રશ્ય
થઈ ગયાં. કોઈ લોકોની આવી દલકી વૃત્તિને લીધે આ
મેંડને બોંટું લાગ્યું હતું. આ ગામના બીજા એક ધનિક
ભાઈએ શાળાના બાળકોને થોડા સારાં નાનાં પુસ્તકો
સારી સંખ્યામાં શાળાને આપ્યાં હતાં-પુસ્તકો
છોકરાંઓને આપવામાં આવે તો ફાટી જવાનો સંભવ
રહે, ફાટી જાય તો ઉપરી અમલદાર માસ્ટરને જવા-
બદાર મળે. આવી બીકથી આ પુસ્તકો મેંટે ભાગે
માત્ર સંઘરી રાખવામાં આવતાં હતાં, કોઈ માસ્ટર
કલાકમાં વાતો સંભળાવી દરો. આખી વસ્તુચિત્તિ
દયાનુકૂળ હતી અને દેશી રાત્રીમાં પ્રવર્તતી જડતા,
અને મુલાખીરૂતિના પ્રતીક જેવી હતી, અને આ

પુસ્તકોને ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની ચર્ચા
કરે થઈ.

એક દિવસ અમે તાઈવાડામાં ફરતાં હતાં ત્યારે
મેં પૂછ્યું કે અહીંના કારીગરો હાથે કંતેલું સુતર
વણી શકે કે નહીં, ત્યારે અમને ખબર મળ્યા કે
૧૯૩૦-૩૨ના વર્ષમાં અહીં ખાદી વણાતી હતી.
એક ભાઈએ પોતાના લગભગથી એક ફૂલી કાઠીને
બતાવી તેમાં ૬૦ નંબરનું હાથે કંતેલું સુતર હતું.
વલ્લુકરો તો માત્ર મહુ કાપડ વણતા. આ બન્ને
કામના લોકો બાપીકો ધધી છોડીને નાના વેપાર
ખેડવા માટે ચાલ્યા જતા, કારણકે વણાટકામને પૂરતું
ઉત્તેજન મળતું નહોતું. એક તાઈ ગાયો વેચાતી
લઈને સુરતમાં કસાઈને વેચતો હતો. એક તરફથી
આ લોકોનો ધધી નહીં પામે અને બીજી તરફથી ગાયો
કપાવવાનો ધધો ખીસે તેને બદલે ગામલોકો વણકર
તથા તાઈનેલોનાં જ વલ્લુકાં કપડાં પહેરતાં હોત
તો ગામને કેટલો બધો લાભ થાત !

આ ગામડાંની આસપાસ અનેક ભતની માટી
બેચામાં આવતી હતી. ભૂતકાં નામની માટી માયું
મેળવા માટે ઓછો વાપરતી, અને ગર્જવતી ઓછો
આ માટીને રેશીને ખાતી. એક પ્રકારની કાળા માટી
સિમેન્ટમાં વપરાતી હતી, એક પ્રકારની લાલ માટીથી
વાસણો સારાં મંજૂબ છે. એક ચોથા પ્રકારની માટીને
માણલકાનો પથ્થર કઢે છે તે લોખંડને ઢાળવા માટે
(foundry)માં પ્રયુક્ત વપરાય છે. બીજા એક મંદણી
નામની પીળાશ પડતી માટી કુંભારો વાપરે છે જેની
ચોક્કસને લીધે આ ગામનાં નળિયાં, માટલાં, છંટા,
સારાં યાગ છે અને વખણાય છે. ઘરની બીતોમાં
વાપરવાના ગાર માટે પણ આ માટી ખૂબી ઉપયોગી
જણાય છે. પણ આ બધી માટી કેટલા જગ્યામાં છે,
તેમાંથી કોઈ નાના દુનરઉલોગો ખીલી શકે કે કેમ
તેની માહિતી એકે ગ્રામવાસીને નહોતી.

જનસંખ્યા અને ધંધા

આ ગામમાં લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની વસ્તી
હતી-એટી કરનારી બે કોમો ખરક અને આપરની

હતી. ખરક રાખતી હતી વિશે અને માહિતી મળી નથી, પણ તે કણબીઓના જેવી મહામહેનતુ પ્રજા છે, અને આજુ કુટુંબ જેતીમાં રોકાયેલું હોય છે. છોડનાં ઢોર ચારે છે અને તેથી આ પ્રજા કૃષિવર્ણીમાં બહુ પછાત છે. એની સંખ્યા સારી ગોટી હતી. બીજી કામ આવર કહેવાય છે. એ લોકોને તેમ જ સાલણું વાણીઓને મેં પૂછી તોયું કે આ લોકો આઢીર છે ? ત્યારે તેની સહુએ ના પાડી, એટલે વધારે તપાસ કરવાની જરૂર રહે છે, આ પ્રજા કાકીના જેવી ધરવીર અને ક્ષમાયુક્ત છે. આ લોકો પહેલાં ઢોરહોર અને ઢોરપાલનનું કામ કરતા જો સાચું છે. સરીરે સસકત હોય છે અને ઢેટલીક સ્ત્રીઓ મૌરવણીની અને રૂપાળી હોય છે, પણ રંગારીઓ કરતાં વધારે સરકારવાળી જણાઈ. અહીં ઔદિસ્ય બાકશિની સારી સંખ્યા હતી પણ તે હવે ઓછી થતી જાય છે. પહેલાં આ લોકો ધીરધારના કષેપ કરતા અને તેલ વગેરેના વેપાર કરતા. અમારા ધરના માલિક લખપતિ છે પણ તેમના વેપાર અને કારખાનાં મુંબઈમાં છે. આ તરફ પાલીવાલ બાકશિનીમાં ધરા છે. (મારવાડના પાલી ગામના). એમનામાં કન્યાવિક્રય પાય છે, છોકરીને રૂ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦માં વેચે છે. રાજગર (કોળીના ગોર) અને કોળીયા (કપોળના) નાં થોડાં ઘરો હતાં. વાણિજ્ય કપોળ અને દસાત્રીમાળીની સારી જિજ્ઞાસુ વસતિ હતી, ઢેટલાક મુંબઈ જઈને સાડું કમાયા છે. કુંભારની વસ્તી ગોટી છે, તાકની ઘટતી જાય છે, મુસલમાન ધોળીઓ તથા પીલે છે અને થોડાંવાડીઓ સાડે ચલાવે છે. ખોળાની વસ્તી જૂજ છે. લવાર, સુધાર, ભરવાડ, ગોચી, કંસારા, જોગી, વાધરી અને તળખલા, અને સુવાળી બન્ને જાતના કોળીઓનાં થોડાં થોડાં ઘરો છે. આ ગામમાં જૈન વાણિયા, ગરાહિયા અને હુડાણા બિલકુલ નથી.

ઢેડ વણકરનાં ૨૦-૨૫ ઘરો હતાં, વસતિ ઓછી થતી જાય છે, એક જ ઘર જાગીતું છે. ધોળી અને કંઠારી કરનાર ધોધાધી અવારનવાર આવે છે. બખર નાતું છે અને ચા, સાબુ વેચવા માટે બાવનગરથી

માણસો આવે છે.

આ તરફની જમીન એવી છે કે જો દરેક ઉચ વરસાદ પડે તો પાક થાય છે, પંદરેક થાય તો ઉત્તમ પાક છે પણ વધારે વરસાદ માફક આવતો નથી. માટી માત્ર ત્રણ ચાર ફૂટ જાડી હોય છે અને તેની નીચે મુરરમ અથવા પથરાણ જમીન આવે છે. ખીટી વાળવાનું કામ ગોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે. મગફળીનો પાક સારો હોવાને લીધે અનેક બાણીઓ છે, પણ બાણી (સંજો) નથી. લોટ કળવાની એક ચક્રી (સંજો) છે, લોકોનાં ઘરોમાં ઘંટીઓ હોય છે અને આ એક કમાણીનો માર્ગ પણ ચાલુ છે. થોડી સ્ત્રીઓ કપડાં લૂગાં ધોઈને જીવનનિર્વાહ કરે છે. અને ઘણી સ્ત્રીઓ પાણી ભરી આવે છે. થીંગ ફેલવાના કામમાં (ગોસમ વખતે) ઠીક કયાણી ચાલુ છે.

અહીં હળ લાકડાના હોય છે, અને તે જીકું મોક્તા નથી. બાળાયત ખેતી એકઠેર બહુ મોટી છે. ફલાઓ થોડા છે અને તેનાં પાણી મીઠાં નથી. મીઠીવીરડી, કોળીઆક, હાથળ વગેરે ગામમાં દરિયાની વધારે પાસે છે તે છતાં ત્યાં વાડીઓ અને ફળફળનાં ઝાડો જોડે છે. ગામનું ગામકાણ બહુ ટુંકું છે, એટલે વસ્તી ઘણી ઘીચ છે. ગામકાણની આસપાસ થોરી-આની વાડ હતી. જે વખતે ચોરને મારી નાંખનાર જાણીઓ કાઠિયાવાડમાં ફેલાયા ત્યારે ઘણાં ગામો ઉપાડાં થઈ ગયાં. એક દવાજનક પરિણામ એ આવ્યું છે કે લોકોને જાગરૂ જવા માટે સંતાપ મેસામ એવી જગ્યા રહી નથી. થોરીઆની વાડ ઘણી જમીન રોકતી, જમીનનો કસ ચૂસી લેતા એ ગોટા ત્રાસ હતો, પણ તેના સહંતર નારાથી તુકસાન થયું છે.

ગામમાં ખીવાના પાણીનો ઘણો બારે તંગી હતી. રૂ. ૬૦૦૦નો ખર્ચ કરીને ૨૬૦ ફૂટ જીકું મોરારી ક્યું હોવા છતાં પાણી સાડું ન મળ્યું. અને દરની વાડીમાંથી પાણી મંગાવતાં હતાં. ગરીબ લોકો ખીચારા તળાવનું પાણી પીતા.

અ

તમારે પાનગોષ્ઠિ કહેતી હોય તો કહેજો ને ! મારે એમાં ક્યાં નાવા જવું પડે એમ છે ? પણ લાઈસાંબ આ નામ જે મેં પાડ્યું છે એનું ગહેરખાતી કરીને કોઈ આપું અપદરણુ કરતા નહિ ! એમ તો જો, હું એક નવા મથાળા હેંઠે વળી નવી જ વાત શરૂ કરવાનો છું એનું શું ? મથાળાં નવાં આવે એટલે કાંઈ વિચાર નવો થાય છે ? ન માનતા હો તો પૂછોને આપણા જૂકસેધરાને : એ તરત કહેશે કે “ નામરૂપ જૂઝ્યાં શરદ જાણતણાં, આવે તો હેમનું હેમ હોયે ! ” એવું જ આ મથાળાનું. તમે કહેશો પણ વાત રોતી ! એ તો કહો ! તો એ કાંઈ દંભણી કહેવાય ? પેલી વાત ચંબારાને ! બાંધી મૂકીની !

અને એમ તો આ આપણી જ વાત બાંધી મૂકી જેની નથી ચર્ચ ? કેંગ્રેસ સરકાર સત્તા ઉપર ન હતી ત્યાં સુધી સૌ કહેતા કે એને આવવા તો હો ! એ આવે એટલી જ વાર ! ને લાઈ, સાચું કહું. આવી ત્યારે તો હું જે છજી ચર્ચગયો ? અજ ગજ તો કૂલો તો. કોઈ નાની વાત જ કરે નહિ ને ! એમનાં સપનાં અખિલ વિશ્વને ઝાડે લે એવા. ચોળના તો કોઈ દસ પંદર અખજીની ઝોઢી મળે જ નહિ !

અરે લાઈ ! એ આંકડાનો જાદુ તો મને ય એવો લાગ્યો કે આપણા રામે પણ એક ચોળના એક લાખની ધડી કાઢી. લિમિટેડ જેવું કરવું ને ઈસ્વીચાનની સાલ, એગ્રાણીસ સો પચાસની, ડિસેમ્બરની તારીખ પડેહી, તે દિવસે, એક માસિક બહાર પાડવું ને એનું નામ...અથવા જવા હો નામ તો હું નહિ કહું. કહું એટલી જ વાર ! પૃથ્વી હજારોને સાઈકલવાળાને અમદાવાદમાં, મુંદ્રે એટલી જ વાર ! તરત બિપડી જાય એના જેવું આ નામનું ! પણ એની કાપી એક લાખ કાઢવી ને લાખની પછી રાખ થાય તો ભલે જગ કાઢવી તો એક લાખ ! આ મારી ચોળના. મેં આ માસિકની ચોળના કરી ત્યારે મને એક આશ્ચર્યન હતું. બીજા કોઈ ભલે એ ન પાંચે જવું આપણા પ્રધાન ખેર સાંબ તો વરૂર વાચવાના ! એ તો માણું

મને ખજાર નહિ કે આપણા વડાપ્રધાન ખેર સાંબ -ખુદ એમને ખેર કરે-આવા વિદ્વાન છે, નહિતર તો ક્યારેનું એક કાઢી પણ દીધું હોત ! એ તો લાઈ ! તે દિવસે પ્રેમાભાઈ દોલમાં હું એમનું લાપણુ સાંભળવા ગયો ને શું એ તો સ્ત્રોત ઉપર સ્ત્રોત એલ્યા છે ! શું બોલ્યા છે ! ને અધાય ગીતાજીના હો ! મને તો એ જ વખતે મન ચર્ચ આપ્યું કે અમદાવાદની તમામેતમામ નિશાળના હેડમાસ્ટરોને બેઠા કરીને સંભળાવું કે અલ્યા લાઈઆ ! હેડમાસ્ટર હોય તો આવા હોય ! કેવા સ્ત્રોત ઉપર સ્ત્રોત બોલ્યે બાય છે ! આવે છે ક્યાંય થઈ કે ચોળા કે મગ કે મંડ કે કોનાપુરી ગોળ કે દુરદાળ કે એવું કોઈ પ્રાકૃત નામ ? આ એનું નામ તે ગીર્વાણ લાપાનો અભ્યાસ !

અને તમતારે બીજી એક હજાર એક સો ને પાંચીસ લાંબી હોય તે લાંડ જો, પણ ખખરદાર ! જો મુંબઈ પ્રાંતના એક પણ પ્રધાનને અવિદ્વાન કહી છે તો ! મારો ને તમારો મેળ નહિ મળે ! એમાંના કોઈએ કોઈ દી કોઈ પ્રાકૃત વિષયને સ્પર્શ્યો છે ખરો ! તમ તારે તમારે કહેવું હોય એ કહો, પરંતુ મુંબઈ પ્રાંતના એક પણ પ્રધાન, અવિદ્વાન તો નથી નથી ને નથી જ. બીજું એ મને તે હોય-પણ અવિદ્વાન તો નથી જ. અને ગુજરાત ઉપરની છેક નર્મદજામાનાથી ચાલો આવતી ગાળ-નર્મદજામાનાથી શું છેક હેમચંદ-જામાનાથી ચાલો આવતી ગાળ-આજ હોડી ગઈ છે. આ આપણા વિદ્વાન પ્રધાનોને લીધે, એ શું જેની તેવી મગફળીની વાત છે ? ગુજરાત ! તું બેકદર ન હોત તો આજે ઘેર ઘેર એમની છબીઓ પૂજતું હોત ! આવું વિદ્વાન પ્રધાનમંડળ બીજા ક્યા પ્રાંતમાં છે ? એક તો બનાવો ! પણ ગુજરાત બેકદર એ બેકદર ! અને એક દિવસ મને ડેલ્યાક હોઠરા મળ્યા તે માળા અદિંસા વિરે ગાંધીજીના લેખની ચર્ચા ડોળ્યા કરે ! મેં એમને કહ્યું કે ‘મહનનાં શીર્ષાં ખાંડામાં, શીર્ષાં ખુદ ગાંધીજી પોતે અદિંસામાંથી જે વાત સમજી સક્યા નથી એ આપણા એક જ લાઈ સમજી શક્યા છે-અને તે આપણા મોરારજીભાઈ કાન પકડીને

સોએ કબૂલ કર્યું કે એ વાત સો ટકા સોચી. એક વખત ગેષાણીભાઈ મંડ્યાંતા. 'કલપદિવાળી'માં-એ વખતે એ આજના જેવું લોકપ્રિય નદિ, એટલે લોકપ્રિય બનાવવા માટે જ મંડ્યાંતા-એમાં એમ આવતું કે અંદરે તો આંદરશરભાઈનો, સ્વચ્છતા તો રમણલાલની, તકરારી આલ તો મુનશીની, અને ખીનું મ એમાં થતું આવતું. પણ એતે જ લખવા-વાળા એટલે પોતાનું લખવાનું રહી અર્થ હતું. આજ મને સાંભળે છે એટલે હવે એ પૂઠું કરું છું. અંદર-પસળી તો ગેષાણીભાઈની. મને એ આવે ને લાભ લઈ જાય, કોઈને ના નદિ, ને માગે તો પુરેણીનું યાક ! અને એમાં આ આજ દિવસ સધી રહી જતું 'તું' તે હમેરી રહું છું-મારે મુલાભાઈને પછી વા ન પાણી-અંદરે તો કે' ગેશરજીભાઈની, બાકી બધી ના' ! મને તો સાચું ગોમાં પાણી છૂટવું હો, ને ની અંદરેસાની વાન સાંભળીને, એ પાણી'તું ! હે બ્રહ્માન ! જીર્ણાઈ આપ તો આટલો આપને કે કોઈ નાની વાતમાં મન જ જાય નદિ ! અરે ! વજૂર વખત તો મન થઈ આવતું કે સાળા ને સિંધુ અવરધા પાછી આવે તો પાટી લઈને એકડો પૂંટવા જઈ, ને બંનેને લોક પંડુટ પંડુટ કરે, પણ એકડો ધીપરા એમ તો તો ગેશરજીભાઈ પાસે જ ! હે બ્રહ્માન ! હું દિંદુસ્તાનનું તમામ બેદાનબેદાન બને રી નાખતો, પણ અમારી મદાન-વાતો, એ મહેર-બાની કરીને તું અમારી જ રહેવા દે ને ! વાતો હરી તો કાક હી' વાં દેખ્યું !

પણ એમ તો કેકે મારે એટલે અંદરેજ જ લખ્યું છે કે લોક દિંદુસ્તાનના સ્વમદદા છે. મુનશીજીએ તો એટલા ગારે સ્વચ્છતાની નવચકયા પણ લખી નાખી છે. જુઓને હમણું જ ગિરધા શેઠે સ્વચ્છ ન બાપ્યું કે લોક પાકિસ્તાનના કાલસા ને લોકા વિના નમશે ક્યાંથી ! ધડું તો એને ત્યાં છે, પણ ધડું કાંઈ ખરાય ! પૂકોને આપણી પુરવાં સરકારને, હજી એવે ખમર નથી પાડ્યું પણ વહેલોગોડે એક ફરફિયું બદાર પાડ્યું, જેમાં એ લખશે કે નવાવટમાં નવાવટ બોરાક તો કે ધડોનો. આપણા રામને તો પહેલેથી

એ ખમર હતી કે ધડું જેવો નવાવટ બોરાક ખીનો કોઈ નથી. એટલે મેં તો દોઢ જ કરી નાખી'તી. રાટલી દો, આંખ નદિ ! ત્યાં તો સાડું થાય ગિરલા રોનું કે એમણે બદાર પાડ્યું કે કાલસા ને લોકું આપણને નવાવરો ! મને બીક હતી કે એ ક્યાંક એમ લખી નાખશે કે લોકું આપણને નવાવરો ! પણ સાડું થાય એમનું કે એ લોકાને વગમ્યા. એ તો એમ પણ થાય કે પછી વહેજાણી ક્યાં નથી થતી ! લોકું ને કાલસા આપણે બોધ્યું, લોકું ગિરલાશેક બાકી, ને ધડુંનાં છોડાં લાગે ને બીન ખાતા ! ધડુંમાં છે પણ છું ! એનું પરાણે જ ક્યાં-દેર ખાય છે ! અને ખડું પુઠાવો તો આ ધડુંના બોરાકની પાછળ આપણે મક્તના મંદ્યા ધીએ ! અભારની મુનિયાના સર્વોત્તમ પુરુષ તો કે' અંધીજી -એ મધ ર્યે, માખજી ર્યે, ટમાટી ર્યે, બકરીનું દૂધ-ર્યે, મોસંખી ર્યે, તાજ દાઢ મળે.તો ર્યે, પણ ધડું, ધડુંનું નામ ર્યે છે ! મેંબાણીજી-કુપળા નેઆજવાનો રાટલો ખાતા, પણ ધડુંને નો'તા વગમ્યા. અરે, આ આપણા મુનશીજી ! એક ખાલો નારંગીના રસ ર્યે છે, પણ રાટલી તો અરધી પણ નથી લેતા ! ખડું પુઠાવે તો ધડું ખાવાથી મમજ જક વાંધે છે, સરીર તાકા-તવાન માવાથી દિ'સા પ્રત્યે દોરાઈ જાય છે. મુદિ મંદ અને છે. તાકાલિક પરિણામે જોતાં થાય છે, ને સ્વર્ણ જોતી જ નથી. એ દિ'ગ્તિએ ધડુંનો બોરાક નવાવટમાં નવાવટ છે.

માનનું ન માનનું તમારી મરજી, પણ મને તો આપણા તમામ નેતાઓની આ દીપ્તિ દાંએ છે કે એમાંથી કોઈ કોઈ દિવસ ધડુંનું નામ જ નથી લેતા ! આપણા દેશને જડવારી જેવો બનાવી નાખ્યો છે જ આ ધડુંએ. કદાચ એ આ દેશની ઊપજ જ નદિ દોષ ! આ પરદેશી સરકાર સાથે આ પરદેશી શાણને તો આંદીથી કાઢે જ છૂટકા છે.

તે પહેલાં આપણી સરકારે વધારે દાણો 'ઉંખા-કવાની' અંગેસ ઉપાડી હતી. હવે આ ધડુંને દેશનો આપણની અંગેસ ઉપાડવા જેવી છે. અને લોકો તો ગિમારા દિંદુસ્તાનના, ભગવાનના ધરનાં માખુસ છે.

તમે કહો કે ધઉં સારા છે ને ખાવ-તો કે'શે સારું, ધઉં લાવો. તમે કહો કે લોટ સારો છે, તો કે'શે લોટ લાવો. તમે કહો કે વીટામીન તો આ પાંદડામાં છે, લીમડાના પાંદડામાં, તો કે'શે બાઈ! એ લાવો!

ધઉં ખાવાથી આપણી સ્થિતિ એવી હાકરમત જેવી થઈ જાય છે કે એમાં પછી ન પૂછવાના સવાલો પૂછાણા જ કરે છે. એક વખત અમારે ત્યાં એક મહેમાન આવ્યા તે હાકરાં એને પૂછ્યા જ કરે: 'તમે ક્યાં રહો છો?' એનો જવાબ મળે ત્યાં તરત પૂછે: 'પાછા ક્યારે આવવાના છો? તમારી મા ક્યાં છે? તમને શું ભાવે છે? તમે ચસમાં કેમ પડેરા છો? તમે પરિવાળ કેમ રાખી છે?'

મહેમાને ધણા ય જવાબ આપ્યા. પછી છેવટે આપણું આ જમાનાનું અયોધ યજ્ઞસ્થ જેવું યજ્ઞસ્થ એણે કાઢ્યું. ચોપાનિયામાં મોડું રાખીને બેસી ગયા! ત્યારે સવાસ જવાબ ખંધ થયા! આ આપણે પશુ સૌ, મંદ્યુહિને લીધે, ચંકા ઉપર ચંકા ને સવાસ ઉપર સવાસ ઉપાડ્યા જ કરીએ છીએ! આ અમારા ધઉં ક્યાં ગયા! હવે આ પ્રાંત ખાધોને બની ગયો? તો આજ દિવસ સુધી કેમ ખાખ દેખાણી નહિ! આ લોટ ક્યાંથી કાઢ્યો? એમાં આ બધું ચેતનમય શું! આપની પ્રજાને હાકરમત લાગી છે, એ તો આપણા પ્રધાનો સમજતો જેવા છે તે જવાબ વાળતા નથી, મારા જેવા હોય તો જાણું લઇને જ વાંચવા બેસી જાય! તમતારે પૂછ્યા જ કરો! આંકડા કાઢીને જોવા નથી ને ચંકા કરવી છે!

આ વળી વંમશાકાઈ જેવા કો'ક દી' હૈયાવરાળ કાઢી નાખે 'છે કે બાઈ! અમે તો સ્કંદને માંગે માંધી થઈ બેઠા છીએ. બાઈ નથી આઈ કાઈ સત્તા કે નથી અમને ખજર કે આપણા ધઉં ક્યાં ગયા ને ધૂરિયાશ્રીવાળા ક્યાંથી આવી પડ્યા! અમને સત્તામાં સત્તા એક સત્તા છે, અજમેની યોજનાઓ કરવાની ને અજમેનો 'ટેક્સ' નાખવાની. આ તો મારા બાપ, પેનો વિલાકર કહેતો એમ, અજમેનાં ખંધન છે! આવડતું હોય તો નાટક લખોને. મુન-

ચીજ લખત પણ એ તો એમાં જ જમીને બેસી ગયા. એ'મ સમજેનાં કે આ 'ગિર્વાંકી ચાલે એટલી વાર તો અજવાન ઊઠિલો થઈ જવા દે, પછી યુજ્જ રાતેનો પ્રતિહાસ ક્યાં નથી લખાતો! કેટલાય બૂખડીવારશ મોદેસરો આપણા ગાખ ને જમણા ખિરસામાં બેઠા તો છે!

તમે કહેશો કે આમાં વિષય શું છે? તો આમાં વિષય શાનો હોય? આ તો આરે લાકડે આરો વેર. ખરી રીતે આ જમાનો કાઈ વિષય ધણવાનો જ નથી. વિષય ઉપર વિષય ઉપાડવાનો છે, યોજના ઉપર યોજના. લોકો તો હજુ થઈ જાય કે એહો હો હો! આ તે કાંઈ બેભુ' છે! આની પામે યોજના જ કેટલી છે? એમાં તો તમારે નંબર પહેલો અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનો. બસની યોજના એની એવી સરળ થઈ કે વેદવેદશાસ્ત્રે કીધેલાં બન્ને Time અને space-ફિક્ષ અને કાલ બન્નેનો એણે તો હેડ જ ઉઠાવી દીધો! ફિક્ષ પણ નહિ ને કાલ પણ નહિ! કાં આવે તો ઉપરાઉપરી તથ્ય બસ આવે ને કાં ભવે તો ઉપરાઉપરી તથ્ય બસ ભવે. આ યોજનાનાં ધરોગાન જાતા, અમદાવાદના નાગરિકો યેણે યેણે ફરે છે, ત્યાં ખીજ યોજના આવી રહી છે દુધની. અને દુધ પીને નાગરિકો ખુશખુશાલ યાતા દરો ત્યાં તરત ત્રીજી જિભી છે બાગબગીચાની! ૧૯૨૭-૨૮માં બાંધેલાં એલિમ્પ્લોજ સોસાયટીનાં મકાનોને આ લદતો. સંધિા ઠંડા પવન હવે મળવાનો છે. રસ્તા તો મળી ગયા છે. હવે પવન મળશે. અને પછી પાણી, અનાજ ખાય એ તો આહારી મણુપ એટલે અનાજનું કામ નહિ! આનું નામ તે બેભુ'! સાચું બગવાને એક દોઢ ઓ'સ માગ્યાં વધારે નાખી દીધું હોત, તો આ તમામ લખાણોનો સમય એમાં જ વાપરત. સેવાની સેવા ને વળી યોજનાની યોજના.

મારી પામે યોજનાઓનો એક મોટો ખખનો છે. એમાં એક યોજના એવી છે કે જેમ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી ઘેર ઘેર શીશીનાં દુધ પડેચાકાને તેમ આ મારી યોજના પ્રમાણે ઘેર ઘેર જાટાનું સાક ને પુરી પહેંચી જાને. વળી બલિયમાં, આ કોલેજ

ઉપર ઊંડા દોડાદોડ કરે છે ને મુજરાત કોલેજના ઝેલ. ડી. કોલેજમાં ને ઝેલ. ડી. કોલેજના મુજરાત કોલેજમાં, એમને ફજોળ ફજોળ કરે છે, એવું પણ નહિ રહે. મારી ચોજના પ્રમાણે ઊંડા ધરમાં આરામખુરશીમાં એક બોહા 'લેકવર' સાંજણસે ને પરસેવો બોલવાનો, પેશા પ્રોફેસરને વળતો હતો.

આ મારી ચોજનાઓ પાર પડે કે નહિ એ સવાલ હોય છે. પણ એમની ભવ્યતા તો ખરેખર મોહક છે.

અને આ ચોજનાઓ વિષે આપણે સમજવું જઈએ કે ત્યારે ત્યારે માણસ ચોજના કરે છે ત્યારે એનામાં થોડુંકે થોડુંક પ્રવેશ છે. તમે જોશો તો ખરેખર પડશે કે ચોજના કરનારા તમામ ગાંઠા હતા. ચોજના કરતી વખતે આપણામાં થોડી ઘેસણ આવે છે. ઘેસણ વિના કોઈ ચોજના થતી નથી, પછી એ ઘેસણ ગમે તેની હોય, છુદ્ધિની હોય, વિજ્ઞાનની હોય, આદર્શની હોય, સેવાની હોય, કે લક્ષ્મીની હોય, ગમે તેની હોય, પણ તમને ઘેસણ લાગે ત્યારે તમે ચોજના કરો. અને ચોજના કરો. એટલે મહાન લાગો.

મારા મનમાં સાળી એક એવી કલ્પના ધર કરી બેઠી છે કે હું તે એ બોલું કે ન બોલું ? નથી બોલતો તો કલ્પના મને મારી નાખે છે. બોલું છું તો કલ્પના મરી જાય છે. કારણ કે ભવ્યતમ કલ્પનાઓની એ ખૂબી છે કે એ એટલી બધી નાણુક હોય કે તમે બોલો ત્યાં જ મરી જાય. એને વ્યવહારસમ ખનવાની વાત તો બાલુએ રહી. એ વાણીસમ પણ ન હોય. ત્રહિતર તો એ ભવ્યતમ સમી ?

તમે કહેશો આટલું મોણ નાખ્યું પણ ત્યારે કલ્પના શી છે એ વાત તો કરો ?

લુએ મારી કલ્પના આ છે. ગાંધીજીએ તો વારંવાર કહ્યું છે કે અહિંસાને બોગે આપણે રાઈ જોતું નથી. એનો અર્થ એ કે આ તમામૈતભામ સત્તા ઊઠીને પહેલું તો અહિંસક સેન બિયું કરતું જોઈએ. અત્યારે જેમ સરકારી તંત્રમાં દાખલ થવાની શક્તિનું માપ કરણ ક્યું છે કે 'તમે' જેલમાં ગયા'તા કે નહિ ? " જેલમાં ગયા હો તો તમે જાની. ન ગયા હો તો

અજાની. આ આવા ટૂંકા ને ટચ નુરખાથી જેમ આપણું અત્યારનું તંત્ર ધણું ન પ્રસિદ્ધિ પામ્યું અને વળી આવકતવાળું મણ્યું, તેમ આવા ટૂંકા ને ટચ નુરખા વાપરે તો રરતો પણ સરળ થઈ જાય ને બેમાંથી એક પક્ષને મારે તો સફળ પણ થઈ જાય.

મને તો આવા ટૂંકા ને ટચ નુરખાની એક વાદી કરી આપણું મન થઈ આવે છે. પણ એ વાદી વળી ક્યારેક આપીશ. અત્યારે તો આ મારી ભવ્યતમ કલ્પનાનું રાજ ચક્રવર્તી થાય એ મારે જોવાનું છે.

આ આપણો ટૂંકા ને ટચ નુરખો છે. સોપી રું સરકારને પાહું કે હો બાપા ! આ તારું તું સલાળી લે. તારા રજાએ કોઈ બહુ સારા દેખાતા નથી ! આ એટલું જ ક્યું હોય તો ! કાંક માળો સમજે હો ! સમજ જાય કે આ માળો ખીજું તો ફીક, પણ મારી તાલુકીની કાંકીને બેઠ તો પામી ગયા છે !

હવે એમ આપણે ક્યું હોત તો આ નદુર્દશના બીજી જ રોની યાત ! આ મોમલનો છેલ્લો બાદશાહ પેશા બદાદુરશાહ નહિ ? એને બાપે તો જણે પેન્શન, પણ એનું કાંઈ માન રાખે, માન રાખે, વાર્ષિકરોય રીખે સલામ ભરતા જાય. આ એવું જ કાંક માળો આમાં નહિ કરતા હોય ! સરકારને માન આપે, જવાદારને માન આપે, બોધાળને માન આપે, મુનશીને માન આપે, માવજતને મોટા કરે, અરે ! અદી ચાવના ગરાશિવાને કેશ અને બાપા ! હવે તમારા રાજ રોના ! પણ માળો આ કરી કરીને પાકે ક્યાંક જુનો પ્રતિદાસ જાગ્રવતા હોય નહિ ? છે માળું વચાર કરવા જેવું ! હાજમાં ક્યાંક કાળું છે !

પણ આપણું તો લાઈ ! બેલું આમાં કોઈ કામ કરતું નથી. એના કરતાં ઘઉંનો પ્રશ્ન સારો કે એમાં કાંક તો અક્ષલ કામ કરે.

આ ઘઉંનું શ્વે છે કાળું બજાર છે. આ કાળું બજાર એટલે પેશા. આ પેશા એટલે નવી નવી નોરો. આ જેમ અધારમાં ભટકી ભટકીને હરે ભીત સાથે ધન માયું ભટકાય એવું જ આમાં થાય છે. કાળા બજારનું મથાળ નોરુંમાં નીકળે. ને નોરુંનું મથાળ !

હેં મારાભાઈ! નોટુંનું મથાળ ક્યાં હશે! આકાશ-
માંથી ભગવાન વરસાવતો હશે! કે જરમન વિમાન
હજી આવતાં હશે? આટલી બધી માણી નવી નરી,
લાકાઈના વખતમાં તો બહુ દેખાતી, છ તોડું ક્યાંથી
આવી! આણું વીંચીને માણું કોઈ જાણે જ જઈ
હશે! અરે! જલ રે મારા ભાઈ! તમે શ તે!
આપણે કાણું જગત ક્યું છે એમ આપણા પોતાના
પરધાન રીતે કહે છે, એ પોડું? અને આપણા
છાપાં છ કાંઈ પોતાં? આપણે જ કુટ છીએ.
આપણે જ કાણું જગત ક્યું છે. આપણે જ દૂધ ઘી
ખોધાં છે. આપણે તે પહેલાં કોકે સમજાવું કે
આપણે નમાલા છીએ. દવે વળી કોક સમજાવે છે કે
આપણે કુટ છીએ!

પણ હેં મારા આપણા પરધાન! એક મારી
ચંકોનું કાંકે તો કોકણું પાડો! આ દૂધ ઘી તો અમે
ખોધાં, અમે તો જલે કુટ અરા. પણ જખે દળર
રૂપિયાની નવી નોટું લઈને ઠોર લેવા માણા દેશમાં
આવતા છ માણા હતા કોણ! કોઈ સરખાણીના નવા
આદમી આવ્યા હતા! ને બીજું તો કોક પણ આ
નરી નોટું કાઢતા ક્યાંથી? ને લઈ લઈને આ ઠોરાંને
લઈ ક્યાં જતા? છ ઠોરાં જ આપણા! તમે પાછાં
અપાવોને! ને અમે કાણું જગત કાઢ્યું છે તે તમે
પોણું જગત બધું કરોને!

હેં મારા આપણા પરધાન! તમે જલે વેપારીને
કુટ કહો છો. એ વાત તો સાચી, પણ તમને જે
સમજન પુરોગો વારસો મળ્યો છે એમને એક સરાહ
તો પૂછી લુએ કે આ જરમનીના લાકાઈના સજોને
તો તમે માનવવાની ખાતર જલે કસીએ લટકાવ્યા
ને તમારી માનવતા બતાવી. પણ આ આંદો બીજી
માનવતા મળી કરી કરીને ઊભી કરી રવા છે એવું
શું? એ માનવતા ઊભી તમે કરો ને વસ કરવા
અમારે જાની!

આંદોની લાકાઈના કોઈ સજો હશે કે નહિ જ

હોય? પણ હા! તમને માણું કોક કાવી ગયું છે.
જે સવાલ જોતો થાય એ કાં તમારા જ્ઞાન નીચે
હોય ને કાં વચગાળેની સરકારનો હોય! યદ્ય રહ્યું.
જોગોપાળની આરતી!

પણ આ બધું જાણો છો. માણું કોકને માનવું
હોય ને ઘડતો એક જ પ્રશ્ન અત્યારે થાળે પાડેલો
હોય તોયુંજ યુનિવર્સિટીની તમામ કોલેજમાં 'ઘડતો
ખોરાક નુકસાનકારક છે' એ વિષય ઉપર પી. એચ.
ડી.માં એક મહાનિબંધ રખાવે! જોઈ લ્યો પછી,
લોકો કઈ માનશે તો નહિ, પણ ધરમાંથી કાઢીને
તમને પાછા સોંપશે. આપણે કઈ વેદા ન કરી શકીએ.
ક્યાંયથી લાવી ન શકીએ. પણ કઈ ખવાય જ નહિ,
આપણી પ્રજાના માનસમાં આટલું શૂંઝું પણ ભરાવી
ન શકીએ! ને તે આપણા આટલાં આટલાં છાપાં
છતાં? ને આપણી આવી પ્રજા છતાં?!

બીજાં જોડાં શૂંઝું ભરાવ્યાં એ એણે ઉપાડી
લીધાં છે તો આ એક વધારે! ને એમાં પણ જે
કોઈ ભગવાનપ્રેરિત કોલેટર મળી જાય તે પડે ખાવાથી
થતા રોગોનું એક લાંબું 'લીસ્ટ' પ્રગટ કરી નાખે,
અલગગ, કોઈ અમેરિકન તબીબી મેગેઝીનને આધારે,
તો અમદાવાદ, મુંબઈ પૂરતો ઘડતો પ્રશ્ન તરત પતી
જાય. પછી બીજાનું યદ્ય રહે. અને તો આ દેશમાં
દેશો નુરખો લાગે છે. ને અરેખર તો મને કંઈ છે
કે કલ્યાણર રોજ ખાવામાંથી જન્મે છે. અત્યારે
આપણે જે ખોરાક ખાઈએ છીએ તેનાથી અરોગો
ખોરાક ખાઈએ તો જીવે છીએ એના કરતાં જામણું
જીવે. એ દિસામે આપણે ન ખાઈએ તો કદાચ
ન મરીએ! દવે લુએ શું થાય છે! ઘડતું સારામાં
સારું Substitude—પરક—મને અધિનાં બી
લાખ્યાં છે. એની જગ્યા ખીર કરી નાખે તો આક
દીની નિર્ગત! જૂઝ જ ન લાગે. આ અધિનાં
બીની આપણે તપાસ કરો ને! ઘડતો પ્રશ્ન જલ
પતી જશે ને પ્રતિષ્ઠાક ગણ્યું એ નકામાં!

પ્રયાગશાળા—રવિ બે. વૈજ્ઞાનિક શીશીઓમાંથી પ્રવાહી કાઢી પ્યાલામાં મિશ્રિત કરે છે. થોડી થોડી વારે પાસે પહેલું પુરતક ઊઠાવી વાંચે છે. મુખ પર દિવસરાતના યાકળી રેખાઓ દેખાયેલી છે. ધારેલું પરિણામ સફળ ન થતાં આખરે કંટાળે છે અને એક ખુરસી પર ધસે છે, ચિંતામસ્ત કપાળ દાખે છે અને ઝોકાં આપે છે.

[એક ખુરસી નજીક હાલે છે. ડોક લંબાવી વૈજ્ઞાનિક તરફ જુએ છે.]

ખુરસી—(ખૂબ ધીરે ટેબલને) એહ! જીવી ગયા હાથે છે.

ટેબલ—(ટેબલ-કસોથમાંથી માથું કાઢી ડોક પર આંગળી મૂકી) સ...સ...કદાચ જનતા હોય તો!

ખુરસી—દિવસરાતનો પરિશ્રમ; મિથુરા! આપ પડે એટલે જીવ ન આવે!

[અઝરાર પરની શીશીઓ ખખડી બેઠે છે. વૈજ્ઞાનિક કમડી ભરે છે. ખુરસી, ટેબલ, શીશીઓ વગેરે જેમ હતો તેમ સાંત અને સ્થિર રહ જાય છે. વળી પાછા બધાં ડોક લંબાવી જુએ છે, ખૂણમાં બેઠેલું ધર્મિયણ પોતાનું ચોલાક ઝડપથી દલાવી બંધ કરે છે—

જોલવાની તૈયારી કરતું હોય તેમ.]

ધર્મિયણ—(મિનિટ હાથ લંબાવી તોતડાતી) અરે છોને અર્ધા જનતા; સત્યને સ્વપ્ન માનશે!

ખુરસી—(અધીર બની જઈ ટેબલને હાથ પકડે) સવાર પડી જશે તો મનમાની વાત કરવાની આવી તક નહિ મળે.

[એક ખાજુએ ફૂંડામાંથી માથું બીજું કરી છોડે પોતાનાં ફૂલ સૂંપતો હોય છે.]

(હાથ હલાવી) કેમ રે હેઝલગિલા!

[ફૂલડોક રિમત કરી ફૂલ ધરે છે. બે ત્રણ શીશીઓ અઝરાર પરથી ખિલખિલ દસી બેઠે છે. પ્રયોગ કરવાનાં ટેબલ પર રહેલો એક પ્યાલો બીજને

ખરે હાથ ટેકે છે. ટેબલ બેઠવા બંધ છે પણ રખેને ઉપર રહેલી ફાંદસો, ખલદસ્તો વગેરે પડી જઈ અવાજ થાય એ લંબે પ્રયત્ને પ્રયત્ને સંક્રામ્ય છે.]

બેઠે! ને થવાનું હોય તે થાય.

['ખુરસી' ટેબલને હાથ ખેંચે છે. ટેબલ પરની વસ્તુઓ નીચે પડવાથી ખૂબ શોરમોઝાર થઈ જાય છે. વૈજ્ઞાનિક ભગી બેઠે છે, બધા સ્થિર થતાં મથે છે, પણ સફળ થતાં નથી. વૈજ્ઞાનિક અરમા કાઢી આંખ મોઝે છે અને ઝીણી નજરે બધું તપાસી લે છે. મનમાં સંકાપ પેદા થાય છે પણ વળી ઝોકું આવતાં પાસે પડેલી શાક, આપે શરીરે ઝાઢી મૂકે છે.]

ટેબલ—(થોડી વારે કપાળ ફરી) આ ઈશ્વરના શાપમાંથી ક્યારે છૂટીશું! મન થયું હોય તો બે ધમી ફરવાનું ચે સ્વાતંત્ર્ય નહિ. માનવી ન્યાં રખે ત્યાં પડી રહેવાનું. ન હાથવાનું કે ન ચાલવાનું—ઇતિહાસ...

ધર્મિયણ—અરે સમય બદલાયો છે. આ વૈજ્ઞાનિક જ કાષ્ટ વારે આપણને એ શાપમાંથી બચાવશે. એની ખંતથી મને એના પ્રત્યે માન જીવડે છે.

ખુરસી—વાત સાચી છે. મને તો ભગવાન કરતાં એ વધુ દયાળુ લાગે છે.

શીશી—હ...આપણી મુક્તિ મારે... કદાચ એ અહીં પરિશ્રમ કરતા હોય.

[બહાર કોઠાનાં પથ્થાં ઝોરકાં તરફ આવતાં સંભળાય છે.]

ખુરસી—(હાન માંડી) કાષ્ટ આવતું લાગે છે.

[બારણું ટોકાય છે. બધાં ગૂંપગૂંપ સ્થિર થઈ બંધ છે. ટેબલ જમીન પર પડેલી ફાંદસો, ખલદસ્તો વગેરે બેઠાંની પોતાની પીઠ પર મૂકવા થત કહે છે. એ ખજબજાટ રામે ન રામે ત્યાં તો બારણું ધડ દબને પોલી-વૈજ્ઞાનિકની પત્ની અંદર દાખલ થાય છે.]

વે. પત્ની—અરે બેઠો. ચોવીસે કલાક કામ કરો છો.

તમને તમારા શરીરની કાળજી ખરી કે ! તમને મારી પરત્તા ખરી કે ! ખાવું નહિ, પીવું નહિ, પ્રેમોગ્રહમાંથી ધરે આવવું નહિ.

[વેદ નિક મુખ પરથી શાલ ખસેડી બગાણું ખાતાં ખાતાં દસી પડે છે.]

અને ત્યારે કંઈ કંઈ ત્યારે હસી નાખે.

વૈજ્ઞાનિક—હું તો જાગતો જ હતો !

વૈ. પત્ની—પણ તમને ધૈર આવી આગમ કરતાં શું થાય ?

વૈજ્ઞાનિક—એક અદ્ભુત સત્ય મેં, ભેયું.

વૈ. પત્ની—રહેવા દો તમારું સત્ય તમારી પાસે. એવા સત્ય સિવાય જાણે આ દુનિયા આધતી જ ન હોય !

વૈજ્ઞાનિક—સાંભળ તો ખરી ! યાદને લીધે હું આ ખુરસી પર આડો પડી કોઈ ખાતો હતો. તાર્કિક મેં ખજાનગાઠ સંભાળ્યો ભેયું તો આ બાજુ ખુરસી, ટેબલ દહતાં દહાં, પેસી બાજુ શીશીઓ, અહીં ખાધા, ત્યાં ફૂલછાંડ જાણે બધી નિર્દોષ વસ્તુઓમાં ગ્રાણુ ન હોય ! હું ત્યારે જાણું અને જ્ઞાનપૂર્વક તપાસું ત્યારે બધાં પાણ શાંત અને રિચર.

વૈ. પત્ની—સ્વપ્ન, સ્વપ્ન—આ તે કંઈ માનસમાં આવે !

વૈજ્ઞાનિક—પછી તો બધાં વાતો કરવા લાગ્યાં. ગતિની એમને સ્વતંત્રતા નથી તેથી એઓ કેટલાં દુઃખી છે ! આ ધમિયાણે તો તોતડા માણસની જેમ ટક ટક કરી કેટલી વાતો કરી ! ને પેલા ખાણે હાથે છે.

વૈ. પત્ની—તમે તો ગાંડા રમ્મ ગણા કે શું ! જરા મનને સ્વરમ કરો. (હાડીએ ઢાપ દઈ) સ્વપ્ન ભાંચું ત્યારે જાણી જામણી. (ઝીણું નિશ્વાસ નાખી) કામ, કામ ને કામ. બૂખે પેટ જાનિ નહિ જાણે !

વૈજ્ઞાનિક—પણ આ રીતે ચાપણે કેટલા દિવસ આ મરુઓને ચેતનહીન માનીયું ! આ જાનવમાં

તો પદાર્થ-વિજ્ઞાનના વિગતની કેવી મહાન સંકપતાઓ રહેલી છે ! કદાચ તને ખબર હશે કે પદાર્થ તરીકે માણસનું માંસ અને કોષસો સરખાં જ છે. માણસમાં એવી કંઈ જીવનકલિકા છે કે જો એને ખાતો, પીતો, દસતો, રમતો, ભેતો રાખે છે ? એ જીવનકલિકા શું આ પદાર્થમાં નથી !

વૈ. પત્ની—(કંઈજાળી જઈ) તમે તો જ્યારે ને ત્યારે સંભાળણુ દરવા મંડી પડો છો.

વૈજ્ઞાનિક—(દવાને સંબોધતો હોય તેમ) છે...છે... ઘાત, લાકડું, ધૂળ કે કોઈ પણ પ્રાણના અણ-પરમાણુમાં ચેતનવસ્તુ રહેલું છે. એને સખજ અને સ્વનિયંત્રિત કરવામાં આવે તો એકએક તરવસપૂર હાથનું, માથનું કે બોલનું હાથ કરે. પદાર્થ અને એમનાં અણુઓ ઉપર જરાનાં યર બાજી ગયો લાગે છે. એ ને કોઈ પ્રવાહીની મહત્તી ધોવાય તો એમનામાં ચલિતસંચાર થાય. (એની નજર વૈ. પત્ની બાજુ છે હતાં એ એને ભેંધ લાગે નથી.) આપણે ખુરસી પર બેસા દોહએ અને જાડુધ સતરંજની જેમ ખુરસી ઉઠવાં થાડે—ખાતા દોહએ અને પેટમાંથી કાઢિયો બિહળી દવામાં બૂંટે—ખાણી પીના દોહએ ત્યારે ગ્લાસ દોહએ ફરે ભાગતો રહે—લખડાં લખડાં પેન દરડી બેડે—હા...હા...હા...હા...

[વૈ. પત્ની અધીર જતી ધડીકમાં કોપતી, પડી કમાં દવાચની તો ધડીકમાં દવાની સામગ્રી અનુભવે છે. મુખ રડું રડું થઈ જાય છે. વૈજ્ઞાનિક આંગળીતો દર્શાવે ફેડી શીશીઓનાં પ્રવાહી હાથ સંહવન મિથળ બનાવવા મંડી પડે છે. એના વચ્ચે એક કટુણુ દહિ ફેંજી વૈ. પત્ની રૂમકા બરે છે. શીશી—ખાતાના પ્રવાહીના જગજગાટ સાથે રૂમકાં જાળજ સમૂદગીત પેડા કરે છે. ટેબલ પરથી અદ્ધરવાને લાવી તેમ કંઈક આપજીવરવો મૂંડી પ્રવાહીમાં નાખી દહાવે છે. અંદરથી અગ્નિખડકાં બેઠે છે અને રંગરંગી ધુમાડા આખા એકાગ્રિ બરી દે છે. જાનને ગુરુદર્શ બઈ

ઉધરસ ખાય છે. વૈ. પત્ની અસહ્ય બનતાં એમાંથી બચવા બહાર ભાગી જાય છે.]

હા...રા? પ્રવાહી બનાવ્યું તો ખરું. હવે નેહાએ એની શી અસર થાય છે.]

[મોટા પાયામાં પ્રવાહી લે છે, તેમાં પીંછી ઘોળી ધડિયાળના કાંઠા રંગે છે અને આંતરતાથી એ તરફ નેહા રહે છે. આશા, ચિંતા, નિરાશતા ભય-ચેતીવાદમાં તો અધીર બની જાય છે. એક કાંટો હલે છે. વૈશાનિકના કિચ્છા હોડા પર સ્થિત કરે છે. વળા બીજો કાંટો હલે છે. અને બન્ને હાથો વચ્ચેનો અભિનય કરે છે.]

(હૃદમાં ચિત્કાર કરી) ઓહ!... ઓહ! — સફળ. (વૈ. પત્નીને પાસે ઊભેલી માની) ને, ને... હવે તો તારી ખાતરી થઈ? સાચે જ, આજે જ-વરણમાં સુપ્ત રહેલું ચેતન જાગ્યું છે.

[વળા ગાંઠની જેમ કાપથી ધડિયાળના બીજા ભાગે રંગે છે. અને પછી પુરસી, ટેબલ, ચીલી, ખાસા, ફૂલછોડ રંગી વગે છે. ધડિયાળ ચાલવા મડે છે. વારા ફરતી બધી વસ્તુઓમાં જીવન સંગાર થાય છે. બધાં હસવા લાગે છે અને વૈશાનિકને પ્રશ્ન મૂકે છે. એણે “માનવીને જ” પુકારે છે અને નિર્જનનદમાં નાચવા મડે છે. વૈશાનિકને ઘેરી વળા ગીત ગાય છે. ત્યારે તે અર્ધપાગલ એક હાથમાં ખાસા અને બીજા હાથમાં પ્રવાહી નીગળતી પીંછી સાથે બધા વચ્ચે ચમત્કૃતિના આનંદ માણે છે. આ જાદુઈ સત્ય જોવા ફક્ત એ એક જ છે.]

તું વધુ ધધર નહાય, માનવ! ધધર અન્ય ન કાઈ.

ધધર, સીતમગાર જે શયે
જીવનમુક્તિ મંત્ર ન આપે.

તું અમ તારણહાર, માનવ! ધધર અન્ય ન કાઈ.

જડમાં ચેતન થીજી ગયું તું,

જીવંત તોયે મૃત રહ્યું તું,

તું પ્રેરણાનાર માનવ! ધધર અન્ય ન કાઈ

અમ આજીવજીવે અંતરયામી,

કુખલતાશા તે કઈ વામી,

તું જોલે બહાર, માનવ! ધધર અન્ય ન કાઈ.

[પાત્ર તૈયારી:

પુરસી-વાંકા વળા જમીન પર હાથ અને ઘૂંટણો ટેકવવાથી પુરસીનું પાત્ર ભજવી શકાય.

ટેબલ-વાંકા વળા જમીન પર હાથ ટેકવવા અને અને પીડ પર લાકડાનું પાચિયું રાખવું.

ધડિયાળ-એ હાથના કાંટા બન્નેની કાણી પાસે પાસે મેળવવા. એક હાથની મૂઠી વાળવાથી કલાક-કાંટા થશે, અને બીજો પુકડી હથેલીવાળો હાથ મિનિટ કાંટો. કાણીના મિલન બિંદુએ કલાકોના આંક પાડેલો કામળનો ચીંટો રાખવો. ભજવનાર પોતાનું મુખ ચંદા પાછળ છુપાવી રાખે. એક પગ પર બેઠા રહી બીજા પગને લોલક તરીકે હલાવે. એ ફરતે લાકડાનું ‘ખોપું’ રાખવું.

ચીંટી-ભજવનાર મોટી ચીંટોને છાતી સરસી આંખોને બેસવું. ચાતોલાપ વખતે પાછળ છુપાવેલું મુખ બહાર કાઢવું. એ જ રીતે ખાસાનું પાણી પથ.

ફૂલછોડ-ભજવનાર એક ફૂલમાં બેસી માથું કાનામાં છુપાવી હાથો બહાર લખાવવા. હાથોમાં ફૂલ રાખવું.] *

* નાકિઝા ભજવતાં પહેલાં લેખિકાની પારવાનમીની આશરેયકતા છે.

ગીત

આપણા દેશમાં ૬૨ વર્ષે આઠ કરોડ સ્વતંત્ર ગીત ગેદ થાય છે, અને ત્રણ કરોડ સ્વતંત્ર ગીતની આયાત થાય છે. કુલ આગિયાર કરોડ સ્વતંત્ર-ગીતના આ ગદ્યામાંથી ૧૩ ટકાની પરરેલોમાં નિષ્કાસ થાય છે.

ર. બાઈથી,

આપ મને કહ્યા કરો છો કે તમે આટલાટલુ સમાજના ઐતુહાસ વિષે જાણો છો, ત્યારે લખતા કેમ નથી? પણ સાચે જ માગે કલમ બિપદી ચકતી નથી દિમથી જેમ આગળીએ. હૂકવાઈ નામ તેમ કવચ કરી ગઇ છે. શુ લખું? લખીશ તો મને ખાતરી છે કે લોકો-લાગતાવળગતા કહેશે કે આને તો દૂધમા ચોરા જોવાની ટેવ પડી છે સારી બાજુ જોતા નથી અને કાળી બાજુ જોવાની ટેવ પડી છે-માખી નરક ઉપર જ જઈને બેસે તેમ છતાં આપનો આગ્રહ છે, મારી દૂધમા ચોરા જોવાની વાકદહિ આપ નભાવી લેવા તૈયાર છો, એથી છેવટ થોડું ચલેલી કવચને મહાપરાણે ચાલતી કરું છું.

સ્વગત્ય નહોતું આગળ ત્યારે મને સ્વગત્યના સ્વર્નાં આવતા હતા, હવે સ્વરાત્ય આવી પહોંચુ છે ત્યારે મને એની બીક લાગે છે યાવ છે, આપણે સ્વરાત્યને પચાવી શકીશું? આજે તો ન્યા જોઉં છું ત્યાં બીધે ધડે પાણી કારાઈ ગયું છે. કનમ કમમથ યથ છે ત્યાં વિચારોતો યોમેરધી સામટા ધક્કો આવવા લાગ્યા છે એટલે સમુમેળો થઈ ન્યા તો માફ કરશો.

એક કેળવણીની સંસ્થાની સમારંભ હતો. દેશના નવખડતરના કાળો આપે તેવા નામરિકો ધડવાને એ સંસ્થાના દાવો છે એ સંસ્થાના આમત્રણે અગ્રેષ્ઠમા હાથેલા હતાં જે પ્રદેશમા એ વહેચવા હતાં તેની ૫ ટકા પ્રમાણે પણ અગ્રેષ્ઠ જાણતી નથી.

એ આમત્રણની યાદી તપાસો તો ૫-૧૦ ટકા આમત્રણે ભાગ્યે કેળવણીકારો કે કેળવણીમાં રસ ધરાવતા સજ્જનોને દશે! ૨૦૦-૨૫૦ રૂપિયા દાન આપનારને આમત્રણ, એ એક આમત્રિત સદ્ગુહર્ય અને જે જાતે કેળવણીના પાયામા પુરાયેના છે એવા શિક્ષકો-રસ ધરાવતાને આમત્રણની જરૂર નહિ!

કહેવાની મતલમ એ નથી કે દાન આપનારને આમત્રણ ન આપો. પરંતુ દિલથી એ યાવ છે કે ૨૫૦ના દાનની આર્થિક મૂલ્ય જેટલી પેના કેળવણીકારની કિંમત નહિ અને તેમ આવી

કેળવણીની સંસ્થાના સમારંભમા! એક હાથાનો પ્રતિનિધિ, જે એની રીતે સારી સેવા કરે છે તેની પણ રૂ. ૨૫૦ જેટલી કિંમત નહિ!

કેળવણીકારો-શિક્ષકોનું દરેક જગ્યાએ માન હોવું જોઈએ, એ સિદ્ધાંતને હું અહીં ગતો નથી ખીજા ગમે તે પ્રસંગે, તમે એને મદત્ત ન આપો તે સમજાય એવું છે પરંતુ જેવું લગત હોય તે પગે ચાલે, અને ખીજા જ યોડે ચડીને એ વગેરેના મહાદે એ કેમ સાખી શકાય?

મારો છોકરો મને તેવો માડેલો હોય, હું એને બીજા વખતે માન ન આપતો હોઉં, પરંતુ એના લગત વખતે યોડે તો મારે એને જ બેસાડવો જોઈએ ને? મારો બીજો છોકરો બહુ હોશિયાર હોય મારે એ જગ્યા તે વખતે એને આપાય?

આમ કરીને શિક્ષકો-કેળવણીકારો માડેલા છે એવો હું આસેપ કરતો નથી. કહેવાની મતલમ એ કે, એમ હોય તો પણ, કેળવણીની સંસ્થાનો સમારંભ, એ એમનો વરધેડો છે ખીજા પ્રસંગે બસે એમને માન ન આપો, પરંતુ આ વખતે તો એને જ યોડે બેસવાનો હક છે.

પરંતુ આ વરંતુ જેમ આપણા કાર્યકર્તાઓ સમજ્યા નથી, તેમ કેળવણીકારો ય સમજ્યા નથી એ પોતે જો પોતાનું સ્વમાન જાળવતાં શીખે તો તરત કાર્યકર્તાની ખજૂ જૂન સમજાય વર વગરની જાન તે કઈ જોજવાની હતી?

એ વાત લખાવ્યા વગર આગળ ચાલું છું. સમારંભની એક ઝાડવાય છે વ્યાસપીઠ ઉપર નજર કરું છું તો ચક્રે આવે છે ૩૦-૪૦ પુગસીઓમાં ૩-૪ કેળવણીકારો વ્યાસપીઠ ઉપર દગે. બાકીના જોડે છું તો સરમરી અમલદારો, કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ, ખિતાબધારીઓ, કાળા બાળીઓ અને કેળવણીનું મદત્ત ન સમજતા પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો!

આપણો ચાક્રે યાવ છે દરેક વખતે અગ્રેષ્ઠમા બોલે છે સ્વામામા કેળવણી આપવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે ત્યારે બોલના છીએ ચલેલા વડતાઓમાંથી એમદનેય ગુજાતી જામનુ માન ન હતું!

સંસ્થાના ભાવિની સારી સારી વાતો ઉચ્ચારાઈ. અહીં વિદ્યાર્થીઓ દરેક આખતમાં સ્વાધ્યાયી થશે, સંસ્થાના અધ્યાપકો પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એ જાતનો દાખલો બેસાડશે. અત્યાર સુધીની સંસ્થાઓ શહેરમાં બધાજ છે, પરંતુ આ સંસ્થા ગામડાંમાં બધાય છે એ એનું એક મહત્ત્વ છે. એથી ગામડાંની પ્રજાને કેળવણી સુલભ થશે.

મારા મગજમાં તે વખતે જુદા વિચારો ચાલી રહ્યા હતા. આ કોટપાટણ અને ટાઈ બધેલા અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને કયા સ્વાધ્યાયનો કંઈ જાતમહેનતનો પાઠ આપશે! એમાં તો અધ્યાપિકાઓ પણ હતી, જેઓ શુજરાતી પહેરવેશ નથી, બેંચી એડીવાળા ખૂટ પહેરેલા છે, એ મારી શુજરાતી બહેનો આગળ શો આદર્શ મૂકશે! બહેનો ચંપલ પહેરે છે તેને બદલે બેંચી એડીવાળા ખૂટ પહેરવા નેહંએ એમ

૧૬ પાવર કરતાં થીજવશે! લગભગ અર્ધ વર્ષાતના અધ્યાપકો શુજરાતી નથી બોલતા એટલે શુજરાતી ભાષાને થી રીતે મહત્ત્વ મળશે! ગામડાંમાં આવી કેળવણીની સંસ્થાઓ યથાથી શો લાભ થવાનો છે? એ સમારંભમાં મેં દૃષ્ટિ કરી ત્યારે ગામડાંનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય એવા કોઈ દેખાતો ન હતો. અને દશે તો કાંક દરના ખૂણામાં ભરાઈ ગયો હતો, જે મારા નોવામાં ન આવ્યો હોય. બાકી બધો, ગામડાંની વાતો, કરનાર શહેરી જીવન રહેણીવાળો વર્ગ હતો. ગામડાંનો સાચો પ્રતિનિધિ બુલેટ્ટે આવી ચડ્યો હોય તો અંદર પેસતાં જ મજાસાં.

સમારંભ પૂરો થાય છે. પ્રમુખને ફૂલદાર થાય છે. સંસ્થાના કાર્યકર્તા ફૂલદાર કરે, એ બરીબર છે. પરંતુ તે પછી જેમને ફૂલદાર કરવાનું. માન મળ્યું તેમને મન પ્રમુખ શું બોલ્યા તે દંડીમાં કાંકરા ભરી બંધાવે તેની બરીબર હતી.

સમારંભ પૂરો થયો. મને થયું સ્વરાભ્યના તંત્રમાં આવું ચાલશે તો એ ક્યાં સુધી નહશે! કેળવણીની એ સંસ્થા વિશે મને બહુ માન છે. એમના કાર્યકર્તાઓની ધંધા માટે અને શંકા નથી. એમની સેવા અને ત્યાગ

જવલંત છે. પરંતુ એટલું બસ નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થાની વાણી અને આચરણ એક હોયું જોઈએ. એ નહિ હોય ત્યાં આદર્શની જગ્યા તેટલી વાતો ધૂળ ઉપર લીંપણ.

આ કેળવણીની સંસ્થાનો આદર્શ, જૂની સંસ્થાઓને ટકાર મારે એવી ચાલુ-ધરેકવાળા-કેળવણી આપવાનો હોત તો મારા ઉપરના પોરા કંઈ કામમાં ન લાગત. પરંતુ એક બાજુ જાતમહેનત અને ગામડાંની વાત છે—સામી બાજુ ધર્મચંપતા કાનાળામાં કોટ, પાટલન, ટાઈ ને બેંચી એડીના ખૂટ છે! આ શબ્દો આ મેંમાંથી બોલાય એતા, જેણે કેમ બેસે?

આજે આપણા પ્રજાજીવનમાં, બાસપીંડ સર કરનાર એક સર્વજન્યસંપન્ન વર્ગ છે. જે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પરિષદ હોય, કેળવણીની હોય, સાહિત્યની હોય, કે તેલીતંબોળાની અને કાણુ-માકણીની હોય પણ, બાસપીંડના અધિકારીઓ એ જ મણાય છે. જેનાં ભગ હોય તેનાં ગીત ત્રવાય, એટલી સાદી વાત પણ આપણા સમજવામાં આવી નથી.

આમાં પોરા હું આપવા એમ્મ તો પાર જ આવે તેવો નથી, હમણું એક સવેશોની કૂચો દરિજન માટે ખુલ્લો મૂકવોતો હતો તે માટે જેમના પોતાના ધરમાંથી અસ્પૃશ્યતા નથી નીકળેલી તેમને આમંત્રણ મળ્યું! કારણ કે, એ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ છે.

એક વ્યાયામનો રેખાવડો, જેનું સરીર માધકાંચદું છે, વ્યાયામને અને એને નાહો સ્નાનસ્નાન નથી, તેવા દૂધમાં પોણી રેડકતો વેપાર નહિ, પણ પાણીમાં દૂધ રેડકતો વેપાર કરે છે તેવા દૂધના વેપારીના પ્રમુખ-પણા નીચે બિજાવશે! કારણ કે, એવા પાણીના એવી પાસે પણા પેસા હતા.

વાત નીકળી છે ત્યારે તાજ તાજ આપણા ઓમ તાલીમ વર્ગો વિશે કહી લઈ. હમણું હમણું દર સાલ ઓમવર્ગો વધતા જાય છે. કોઈ વ્યાયામના હોય છે, કોઈ મામસેવાના હોય છે, કોઈ રાષ્ટ્રભાષાના હોય છે, કોઈ રેડિયાના હોય છે, વગેરે વગેરે.

એક દરેકને કોકર રોજ દવા આપ્યા કરે એ એમ માની લે કે એના રોગ મટે છે તો એ જુલ

બરેકું હોવાય. એની ચિકિત્સા પછી એ લાગે કે રાગ મટ્યો છે તો એ બરાબર છે. બાકી દવા ક્યાં છતાં રાગ ન મટે એવું પણ બન્યાં કરે છે. એમ આપણા આ વર્ગોરૂપી દવા કરવાથી જેની જેની દવા આપી તે રાગ મટ્યો છે એમ ખોટું લાગે માની લેવામાં આવે છે. કારણ કે, દર સાલ વર્ગો વધે છે, પછી દવા લાગુ પડ્યા વગર આટલી સંખ્યા લોકરાતી હશે? આમ ઘણા માની વર્ગો ચલાવ્યાનો શ્રમ ફળ્યો એમ માને છે.

પરંતુ ઘણાં પ્રસંગો તપાસાય તો, પેલા વ્યાસજી ક્યાની પોતાની જાણ માટે મનમાં કૃતાતા હતા એના જેવી એ વાત છે, વ્યાસજી ગળું જેઁગી જેઁગીને કયા કહેતા હતા તેથી એક ધરડી ઠોસીની આંખમાં જળ-જળિયાં આવ્યા. વ્યાસજી કૃપાયા, યયું કે મારી કયા ઠોસીના હેવાને પીગળાવે છે! વધુ ગળું જે ચયા લાગ્યા. ઠોસીની આંખમાં આસુ આવ્યાં. દરજી કરાંજીને જોર હલ્લું તેટલું ગળું વ્યાસજી જે ચયા લાગ્યાં. ઠોસીની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી! કયા પૂરી થઈ રહી. બધું શ્રોતામંડળ વેરાઈ ગયું પણ ઠોસીના સ્પર્શ બની ગયાં હોય તેમ બેસી રહ્યાં હતાં. વ્યાસજીએ પુલાર્ધ જતાં પૂછ્યું. ‘માજી! તમને કયામાં બહુ રસ પડ્યો. એધાર આસુએ ઝડ્યાં એટલું હૈયું ઊઠારાઈ આવ્યું!’

માજીએ કહ્યું: ‘બાપજી! કયામાં તો મારું ધ્યાન જ ન હતું.....
‘ત્યારે?’

‘મારી પાકી બચારી બચાડી બરાડીને એટલું દુઃખ પડ્યું કે હેવટ મગી મર્મ. મને થયું, તમે પણ એની પેઠે બરાડા છો તે ‘કેટલું દુઃખ તમને પડ્યું’ હશે? એથી મને જોણું આવ્યું અને રડી પડ્યું!’

બિચારા વ્યાસજીની જે દશા થઈ તેવી માનું છું કે સંપૂર્ણ નહિ તો અમુક અંશે આ શ્રીમ્મ વ્યાયામ વર્ગોના ચલાવનારાઓની થાય. જે આજે વર્ગો સંખ્યાથી ઊઠારાઈ જવાથી દરખાસ છે, તે વર્ગોમાં આવનારનું માનસ ભલે તો.

આજે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શ્રી રામનારાયણ પાઠ-

કનો ‘યુકુદરાય’ વાર્તાના પ્રતિનિધિઓ છે. રમ્યોમાં એમને મામડાનું એમનું મૃદુલ્યવન, શાળા-દોલેજોમાં-સહેરમાં રહેવાથી, ગમતું નથી. દાળગાત અને રાંટલી જમવા એમને ઘેર રહી, બિચાડી, રાંટલા મળે ભીતરતા નથી. એટલે આવી રમ્યોના ઉપયોગ આવા વર્ગોમાં જવાથી ધરથી છૂટાય!

ઘણા એ ઇતિના નહિ હોય તો મગ ખાતર આવે છે. કંપની ખાતર આવે છે. જુદા જુદા જોટા માણસના ભાવજી સંભળીશું. એમના ભેગા રહેવાનાં દહાવો મળશે. આમ જે વર્ગોના જે ઉદ્દેશ છે તે ભાવના ઝીલનાર તો મવવામાં કયા જ નીકળે.

બાકી વ્યાયામવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ મધ્ય મધુના લોહાના ગોળા ઊંચા કરીને ફેકે, તે વર્ગ પૂરા થાય ત્યારે ગિરતરો ઉપાડના મનુષ્ય શોધે? મામસફાર્ડની તાલીમમાં જઈ આવેલો યુવક ઘેર એના ધરની એના સ્વામીસવાની ચોરડી સાફ કરવા માટે બા-બહેનની રાફ જુએ! તાલીમના વર્ગમાં પંચિ વાગે ઊડતો યુવક સોનાનાં નળિયાં થાય છતાં, બા, ઉઠાડે છતાં ધોરવા કરે!

અને સામે સવાલ કરો કે—બાઈ! તાલીમવર્ગમાં તો એટલા વહેલા ઊડતા હતા અને અહીં કેમ આમ? તો જવાબ આપશે—અહીં વહેલા ઊડીને મર્યા મારવાનાં છે!

બળભભાઈ અને નાનાભાઈનાં તાગ્વ વ્યાખ્યાનો સાંભળી આવેલો. ઘેર આવ્યાને ખોજે જ દિવસે રમ્યો હોવાને લીધે કામ ન દેખે, મર્યા મારવા જેવો સ્પષ્ટપ્રયોગ વાપરે! બાપ કે!

ગજ્જલાપાના વર્ગો ભરતો અને પરીક્ષા આપતા વિદ્યાર્થીને પૂછીએ કે, ‘કેમ બાઈ, કંઈ રાખ્યાપાનું બહુ અભિમાન મળ્યું છે કેમ?’

તો એ બવધારકાલો જવાબ આપે છે—તમે ત્યારે હજી સમજતા નથી. ઈંગ્લિસ સરકાર આવવાની છે. અંગ્રેજીને ફેકાણે રાજ્જલાપાને મદત મળવાનું છે. તે વખતે જેટલા માણસો સરકારને જોઈએ તેટલા તૈયાર નહિ હોય એટલે આ સર્વિશિષ્ટનું કાગળ તે દાંડે ખરું ખપમાં લાગવાનું છે. દમખાં બહુ લજનાર નહિ એટલે હિતેજન ખાતર પરીશાઓ

લીબરલ છે. પછી જતે દહાડે કંઈ ચલાનો. એટલે દમણાનો પંડતમાં મેસી જવામાં ફાવે છે.

કોઈ કહેશે, તમે તે બસ પોરા જ નેંધા કરો છો ને? નરાતાર તે કંઈ આણું ડીડવાણું હોતું હતી? એના જવાબમાં કહેવાતું કે નરાતાર નહિ તો હટ દકા તો છે જ.

પરંતુ આપણા આજના વ્યાસજીઓ સારું છે કે થોડેથોડ કથામાં આવતા અને આંસુ પાડતા શ્રોતા-જનોને એ કારણ પૂછતા નથી. વળી ને પૂછતા હશે તેમને પણ આંસુ પાડવાનું ખરું કારણ જણવા મળતું મુશ્કેલ છે. કારણ કે આપણા આજના શ્રોતાવર્ગ પેલી રાસી જેવો પાછો અણુષ નથી કે મનની વાત ક્ષી દે!

આને તો આપણને જુઝાણું ચલાવતાં જુદું સરસ આવડી ગયું છે. એટલે ડોળ કરવો. અંતરમાં ન હોય તે વાત ઉપચારવી. દમણાં એક ખાર-એટલે અને મહેર માણસને કેળવણીની એક સરંચા જેવા નીમ'આ'તા. હાઈમ કરતાં દોઢ કસાકે મોઝા આવ્યા. દરવાજે વિદ્યાર્થીઓની હુકમીને માડ' આંધ આંતર આપવા જોડેથી તે ઉનાળાના તાપમાં તપી, કેપ્ટન કોઈ કાળી ટેક્સી દરથી જુએ કે વિદ્યાર્થીઓને ખડા હો જવાનો દુકમ કરે. પગ પછાડતા વિદ્યાર્થી ઊભા થઈ જાય. કાળી ટેક્સી સરસર કરતી રસ્તા ઉપર આમળ ચાલી જાય. કેપ્ટન લાંચાર થઈ વિદ્યાર્થીઓને મેસી જવાનો દુકમ આપે. ચાર વખત આણું થયું. વિદ્યાર્થીઓ તો મિચારા વાળ આવી ગયા. કેપ્ટન પણ જળકવા લાગ્યા. હોક-રાએને હવે યાજીને રમ આપી ઘેર વિદાય કરવા નેટલે વખત થઈ ગયો. એની તૈયારી ચાલતી હતી. સેકારથાને બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને કહી પણ દેવાયું હતું. ત્યાં મોટર આવો. માડ' આંધ આંતર અપાયું. એમના મરિ રાખેલી વિદ્યાર્થીઓ અંગેની બધી પ્રશ્નિઓ મોટું રાખવી પડી હતી. ફક્ત વિવેક ખાતર વિદ્યાર્થીઓ આમળ એ બે રાખે બોલ્યા. મૂખ એટલી લાગી હતી કે બે રાખે સંભળવા નેટલી ૫ વિદ્યાર્થીઓની ધીરજ ન હતી. એ બે રાખેમાં

એમણે કહ્યું: 'તમારી અહીંની પ્રશ્નિઓ બેઠકું થણી ખુશી થયો છું.'

એનો વળતાં આભાર માનતાં સરંચા તરફથી કહેવાયું: 'આપના પધારવાથી અમને ખખેને થણો આનંદ થયો છે.'

સાચી રીતે એમણે સરંચાની એક મ પ્રશ્નિ બેઈ નહોતી, તેમ જ તે વખતે સાચી ખાલુથી આવેતું ત્રિંકુ પણ ન હતું. જે કંઈ હતું તે દોઢ કુલાકના તાપમાં સ્ક્રાઈ મધું હતું!

આ બધું આપણા રાજના જીવનમાં અમેકું જુઝાણું બલે આપણને ન દેખાતું હોય. પણ એ બપુંકર છે. અને આપણાં મોદતિ-ધરમાં કુટુંબીઓને, યાત્રામાં શિક્ષકોને-એ વારસો યુવક પણ એટલો જલદી પચાવે છે કે વર્ગોમાં આવનારને તમે સીધું પૂછો તો એ એના 'અંતરનું કારણ સારું' કહે જ નહિ. અને એ જુઝાણાની પરંપરામાં આપણે સમાજ તણાવે જાય છે.

પ્રોદશિષ્યજીના વર્ગો ને એવાં છે, એમનાં કેટલાનાં ધરમાં પત્નીઓ અમણ છે! એમના કેટલાંએ બણાવી? આની શોખિ બહુતરી કરી છે! આને આપણા કેટલા શિક્ષકોની પત્નીઓ અમણ છે! લાક ધંધરભાઈ, માથા જેવા અધિગાનીતને તમે વળા દૂધમાં પોરા શોધરાવું ક્યાં સોંપ્યું! અધિગાને તે વળા દિશા કે વખતનું જાન હોય? એ તો જમ આજુ તેમ હાંકે રાખે, એને ક્યાંથી ક્યાં ચાલે છે તેમ શી રીતે દેખાય? એટલે 'જાનતું' એસ તમે ને 'એસતું' ગાય તમે જનું રહી વિવર્ણતર પણ થઈ જાય.

આસા રાખું છું કે મારા આ પ્રથમના પોરાઓ બેઈ, તમારા લેખકોને દપકા સંભળી કરી આ હામ તમે મને નહિ સોંપો. જાકી આથી ૫ તમે સાનમાં નહિ સમજી જાય અને ને મારી પાસે અમળ હાંકાયે જશે તો લાયક. તમારા ઉપર વડી પડી પછી મારો દોષ ન કાઢના-

સિ. આપને,

દેખતાને દોરવાને મિથ્યાપ્રયત્ન કરતા આંધળોમાં

એવી તે કેવી લાયકર ઉઠાસી શુરુ અર્જુનદેવ જેવાને ઘર આંગણે આજ બિતરી પડી છે ?

આજ એ આંગણે આવો શોક કયાંથી ?

જીવનધર્મનો પ્રજા ત્યારે ત્યારે બિલો થયો, ત્યારે ત્યારે જેમણે મહામોહી નિંદગીને પણ પાછીનાં મૂલ્યે ગણી, એવા આ સંતાના પણ સંતાને આંગણે, એવી તે કેવી આ નિરાશા વ્યાપી ગઈ છે કે જેના પડછાયામાં જીવનધર્મ ઉત્સવો પણ બળે ઝાંખા ઝાંખા બની જતા દેખાય છે ?

એવી કઈ મહાવેદના ત્યાં છાંય ગઈ છે ? ઘેરા વિષાદની આવી છાયા ત્યાં આજ કયાંથી ઢળી પડી છે ?

ઘરઆંગણે, શુરુપત્નીના અંતરમાં, એક ક્ષી ન શકાય તેવો શોક, ઘર કરીને ઝેડો છે.

એ શોકના નાનામોટા પડછાયાથી આજ આંગણે બળે છવાઈ ગયું છે.

પોતાના નારીત્વના ધર્મકાર્ય ઉપર એક મહાન સંકેટ આવતું શુરુપત્ની નિહાળી રહ્યાં છે.

નારીત્વનો મહામોહો વારસો પોતાના હાથમાંથી સરી જતો એ દેખી રહ્યાં છે.

નારીત્વનો મહા મૂલ્યવાન જીવન જન્મ્યો વારસો તો આ કે, એ નરતું તેજ, સાંગો-પાંગ સંઘરીને, બળે હાથિહાથ સમુદ્રમંથની અમૃતનો કૃષ ધારતી હોય તેમ ધારે અને લવિષ્યની પેટીને એ સોંપે, બળે પરપરા સોંપતી હોય તેમ; બળે પેટી ઉતાર ચાપણ આપતી હોય તેમ.

પણ સામાન્યમાં સામાન્ય નારીતું પણ આ મહાભાગ્ય શુરુપત્નીને હજી મળ્યું નથી.

વર્ષો વધ્યા છતાં એમની વેદનાનો એટલે કેાઈ આરો નથી. એ ઘરઆંગણે યેસે છે અને એમના મનમાં ને મનમાં નિરુત્તરી પ્રશ્નો ખડા થાય છે : ‘શુરુનો થોડા વારસ હે નારી ! તેં ક્યાં સંતાડ્યો ? નારીધર્મની તારી ઉત્તમોત્તમ જીવનસફળતા તેં હજી ક્યાં દેખાડી નથી ? લોકધર્મને વરલા પંજળના સંતાનોને દોરનારો શુરુનો સિંહાસનધર્મી વારસ તું ક્યારે આપવાની છે ? કે તારામાં એ જીવનપ્રેમ નથી ? હે નારી ! બોલને, નિરુત્તર કેમ થઈ ગઈ છે ?’

શુરુપત્નીનું અંતર તો અમિકુંડ જેવું અંદર ને અંદર સળગી ઊઠ્યું છે. એમને જીવનમાં એક પળની શાંતિ નથી. નારીત્વની વિકૃતતાનો આ લગભગર એમનાથી સહો જતો નથી, એક ચેર માટીના અસાવે એમનું જીવન ખાડુ પુથવાડ થઈ ગયું છે ! અને પછી એક દિવસ એ ચિત્તમાં આશાનો આનંદધ્વનિ સંભળાય છે !

શુરુ નાનકડા જેમાનાના એક સંત માતા-જીને સાંભરી આવે છે. વધોપુલ, એકલડોકલ, અબોલ જેવા એ પુરુષે શુરુનાનકડા દિવસોનાં સંસ્મરણો એના જીવનમાં મહામોહાં રત્નોની જેમ સંઘરી સંઘરીને સરી રાખ્યાં છે. એ સંસ્મરણોની ચીઠી ખુશખો એના જીવનને તરબતર કરી રહેલ છે. જો આ શુરુપત્ની અમીદષ્ટિ પડે-માતાજીને જીવનમાં આશાનું આ એક જ છેલ્લું કિરણ દેખાય છે.

એક દિવસ અચાનક પોતે સંતાને મળવા આવી નીકળ્યાં. એમનો આશીર્વાદ લેવા બપોરના સાયે દમામસર્યો રસાલો છે. નોકરો છે. ચાકરો છે. દાસી અને દાસનું સેન છે. સેતસોગાદોનો કેાઈ પાર નથી. શુરુનાનકડા

જમાનાના વયોવૃદ્ધ તપસ્વીને યોગ્ય માન અકરામતી તમામ સામગ્રી સાથે છે. હોજનના સોનારૂપાના ધાળ રસભરી વાનીઓથી છલકાઈ રહ્યા છે.

મોટા રાજવંશી ઠાઠમાઠથી એની ચાહી જૂંપડીને ઢાંકી દેતાં શુરુપત્ની ત્યાં નમ્રભાવે બેસી રહ્યાં.

પણ સંતની દૃષ્ટિ-એમાં ક્યાંય અમી નથી. શા માટે આવ્યાં છે એવી નેહભરી પૂછા નથી. અંતર વાંંગી લેવાની તમજા નથી. એમાંથી તો આ રાજવંશી ઠાઠ પ્રત્યે આશ્ચર્ય ભરેલી ઉદાસીનતા આવી રહી છે !

જાલે કે કાંઈ જ ન હોય તેમ જુશી નાખુશીની, સ્વીકાર અસ્વીકારની, કોઈ જ ઇચ્છા એમાંથી આવતી નથી.

શુરુપત્ની જ્યારે પાછાં ફર્યા ત્યારે જાલે અંતરમાં અંધારૂં અંધારૂં લાગે છે. સંતની મૌનવાણીનો કોઈ અર્થ હૃદયમાં જન્મતો નથી. આશીર્વાદની ક્યાંય પ્રતીતિ જણાતી નથી. આશાખિંદુને નિરાશામાં ન ફેરવનારું કોઈ ચિહ્ન દેખાતું નથી.

પછી તો એ પોતે એકલાં એકાંતમાં આ વસ્તુ ઉપર ચિંતન કરવા બેસી !

‘આ શું ? આ ગજબ કેવો ? સંતની આ મૌન સ્વીકૃતિ અસ્વીકૃતિ કાંઈ ન સમજાય તેનો અર્થ શું ?

અને એ એકલાં વધારે ને વધારે જાંડું ને જાંડું નિહાળવા લાગ્યાં, એમ એમ સંતની મૌનવાણીમાં રહેલા મહાઅર્થની ઝાંખી થવા લાગી : અને એ અંતે બોલી બહાન : ‘એ હા હા ! આ તો આમ જ હોય. એમાં કાંઈ મીનમેષ ન થાય !’ થોડા દિવસ પછીની

વાત છે. કોઈ કોઈ દેખનારા ન માનતા હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત નેહ રસ્તા ઉપર જોઈ રહ્યા છે !

‘આ શું ?

શુરુપત્ની એકલાં અણવાણે પગે આમ અત્યારે અસુરાં ક્યાં ચાલ્યાં ? કોઈ દાંસદાસી નોકરચાકર પણ સાથે નથી. ગ્યાના પાલખી સ્વ દેખાતાં નથી. આ શું ?

શુરુપત્ની એકલા ઉઘાડે પગે ચાલી રહ્યાં છે. માથે લાત ઉપાડ્યું છે. ખેડકરનારાઓ મજૂરો ગરીબો ખાય તેહું. જાલે કે ભયવારોનો સ્વાંગ ધાર્યો છે. અને એ એકલાં સંતની જૂંપડી તરફ જઈ રહ્યાં છે !

સંત બુદ્ધ, સમજ જનારી આ અફલુત નારીને દેખતાં જ રોલી બહાન. મૌન વાણીને એની શક્તિને, અંતરમાં ને અંતરમાં પોતે આનંદથી પ્રશંસી રહ્યાં !

એનામાં રહેલા અનન્ય વ્યક્તિત્વને જાલે કે પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યાં ! વાહ વાહ !

‘મહાભાગી માતાજી ! તમે તો જંગતને પોપનાડું, આ અજ માથે ઉપાડ્યું છે.’ સંતનું મૌન વાણીમય બન્યું : ‘તમે જે સમજણ બતાવી છે તે તો લલજલાને પાણી ભરાવે તેવી છે. માતાજી ! ‘દેગ ને તેગ-’ આહાર-અન્ન ને આયુધ બાન્ને જેની પાસે હોય, કરુણા ને શક્તિ બાન્ને જેને વર્યાં હોય, એવા કોઈ નરપુંગવની જન્મદાત્રી થવાનું મહાભાગ્ય તમારા લલાટમાં હું તો સ્પષ્ટપણે વારંચી રહ્યો છું ! પાછાં જ્યાં ફરે માતાજી ! કોઈ મહાન જ્યોતિ તમારી રાહ જુએ છે !’

પછી તો ભવિષ્યના એક દિવસે,

શુરુ અર્જુનદેવના અકાલ મરણ પ્રસંગે, માત્ર અગિયાર જ વર્ષના શુરુ હરગોવિંદને-દેગ ને તેગની ગળજે સમશેરના સ્વામીને નિહાળીને-પંજગના મેદાને એકવાર ફરીને ઘેલી રણભેરીથી બાણ બેઠે છે: 'અકાલનો વિજય હો ! શુરુ નાનકતો જય હો ! શુરુ હરગોવિંદની સમશેર સમર્થ હો ! દેગનો ને તેગનો જય હો ! કરુણા અને કઠોરતા બન્ને અમારા જીવનધર્મ હો !' .

અને સામેથી સિંધુનાં જલમેદાની પડઘા પડે છે: આતતાથીને હણનારી અમારી તેગ અમર રહો. નિરાધારને અપંગને આશ્રિતને રક્ષનારી અમારી દેગ પણ અમર રહો ! દેગનો ને તેગનો જય હો ! કરુણા અને કઠોરતા બન્ને અમારા જીવનધર્મ હો !'

[૨]

હાથુલી કુંગરમાળાની કંદરાઓ ! તમે-તમે પણ-શુરુ ગોવિંદના ચેલાને તે કિવસે આ જવાળ સાંભળીને, એક ઘડીભર તો મધુરી સંગીત કવિતાના તાને તાને જેમ હૃદય પ્રકુંડી બેઠે એમ પ્રકુંડ પ્રકુંડ મળીને ડાહી બેઠેલ કે નહિ ? તમને પણ લાગ્યું હશે કે મૃત્યુનો આવો મહિમાવંત ખ્યાલ મેળવવા માટે તો યુગોના યુગો પાછું જવું પડે કં ? તમારી કંદરાઓ કે ત્યાં મૃત્યુ મહેફિલ છે એમને પણ સુમેદાર જેવંદસિંધનો પ્રત્યુત્તર ડાહાવી ગયો કં ?

ઈસ્વીસન અઢારસો એ'શીના એ સમય હતો. અંગ્રેજોને એક કુમતિ સુજી હતી. અક-વાનેને ત્યાં પોતાનું થાણું જમાવવાની.

થાણું તો નાખ્યું-પણ એ કેટલા દી ? એક કિવસે તો હજારોનાં ટોળાં ઊપડ્યાં.

રેસિડન્સી અંગ્રેજોની ઘેરી કાલી. ગોળિયોની સામસામી અપટ બોલવા માંડી. માણસો એક પછી એક મરી મૃતવા માંડ્યા. સપ્ટે-મ્બરનો સૂરજ આ ભેઈ રહ્યો.

અમીરને સંદેશા ત્રણ મોકલ્યા. પણ સંદેશો પહોંચાડનારો કોઈ સો વારથી આગળ વધી ચકચો જ નહિ ને !

એ વખતે રેસિડન્સીમાં ચાર અંગ્રેજ અમ-તારો હતા થોડા હિંદુશીળ સૈનિકો હતા. નોકરચાકર ને માણસો હતાં. ત્યારે લાગ્યું કે મદદ કોઈ નહિ કરે ત્યારે મરણિયો બચાવ શકે થયો. જંગ જેવું તો કાંઈ થાય તેમ હતું નહિ. સાંભે તો ટોળાં હતાં. રેસિડન્સીમાં તો ગણ્યાગાંઠ્યાં માણસો હતાં.

પણ પોતાનું જીવને મોંઘામાં મોંઘી કિંમતે વેચવું-એવો સંકલ્પ સોએ કર્યો.

એટલામાં તો બહારનાં ટોળાંને હાથ એ નાનકડી તોપો આવી ચડી. થઈ રહ્યું. હવે તો એના માણ સામે ટકવું મુશ્કેલ હતું. અત્યાર સુધી બચાવને કાંઈક સ્થાન હતું. ટકી રહે-વાને કાંઈક નોકરો હતો. પણ હવે ? શું થાય ?

એ તોપોને ઠારી દેવાનો લીધલુ પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય થયો. પહેલાં ચાર અંગ્રેજો ખુદી તલવારે હેમીલ્ટન નામનો જુવાન સહિત થોડા સૈનિકો સાથે બહાર પડ્યા. સેનાનાયક એમને દોરી રહ્યો હતો. તોપોને પાંગળી કરી બહાદુરીથી આશયસ્થાને પાછા ફર્યા. પણ તેમાંના એક મર્યો. પછી બીજા વાર ત્રણ બહાર પડ્યા. ત્રીજા વાર બે બહાર પડ્યા, છેલ્લે ચોથો વાર જુવાન હેમીલ્ટન એકલો વીરમૃત્યુને ભેટવા ચાલી નીકળ્યો. એની સાથેના દેશી સૈનિકો એને ચાર ચાર વખત મૃત્યુના મોંમાં,

જતો ભોઈને એની હિંમત ઉપર આજે શ્રીદાં શ્રીદાં થઈ ગયા હતા.

પણ આ ચોથી વખતના કેસરીયા ભુદમાં હેમીલ્ટન વીરમૃત્યુને લેલો.

હવે અંગ્રેજોની રેસિડન્સીમાં એક પલ્લુ અંગ્રેજ ન હતો. દેશી સૈનિકો હતા, પણ દોરનાર કોઈ ન હતો.

સપ્ટેમ્બરનો સૂરજ, સંધ્યાકાળે, હેમીલ્ટનના કરતાં વધારે ગોરવશાળી મૃત્યુ હવે ભેવા નહિ મળે, એમ ધારીને ઝાંખો થતો આથમી ગયો.

પણ એને ક્યાં ખબર હતી કે દિવસનાં સઘળાં પરાક્રમેને ઝાંખાં કરી બતાવનારી તો હજી શતની વાત આવવાની હતી. એણે ભેયું એ અફસુત હતું. પણ ન ભેયું તો અનન્ય યવા નિભાયેલું હતું.

કોઈ અંગ્રેજ જીરતો રહ્યો નથી એ જાણને ટોળાંએ સૈનિકોને કહેવરાવ્યું : 'હવે ભુદનો અંત આવે છે. અમારે કામચલાઉ સારે કોઈ લેવા દેવા નથી ! ને કોઈ ધાયલ સાહેબ પડ્યા હોય તેની સોંપણી કરી દો. ને તમે ચાલ્યા જાઓ ! તમારે લૂંટવું હોય એ લૂંટતા પણ જાઓ ! ફોરગી તમારા સગા નથી. અમારા પણ સગા નથી !'

અને તે વખતે કોઈ અંગ્રેજ એમને દોરનાર ન હતો. લડવાવાળા મરી ખૂટ્યા હતા. ધાયલ થયેલા પણ મરણ પામ્યા હતા.

પણ જવાબમાં તો ભુદ ચાલુ રહ્યું !
'અરે ! હવે શું કરવા લાડો છે, તમે ? ફૂતરાને મોતે મરવા. માટે ? હવે શું છે ?' ટોળાંએ ફરી કહેવરાવ્યું.

જમાદાર જયવંતસિંહ એકલો એમને દોરનાર રહ્યો હતો. પોતાની આસપાસ એણે નજર કરી. આખું મોકાન મરણ પામેલાં ઓશી ને ગંરી રહેલાંઓથી ભરાઈ ગયું હતું. એની પાસે કેવળ દસખાર જણા જિલા હતા. જયવંતસિંહે એમના તરફ ભેયું, 'આપણી એક જ ફરજ છે ભાઈઓ ! મરી ખૂટવાની. આ લડાઈ ન હતી. એ જે કાંઈ હતું તે, આપણે એમાં સમજતા નથી એમ માનો. પણ અત્યારે તો હવે માર્નવનો ધર્મ શું છે ? આ શબનાં અપમાન કરીને આવી સ્થિતિમાં એમને તણને જે આપણે ચાલ્યા જઈશું, તો આપણા નામ ઉપર માણુરાજાતને પધ્ધાર છૂટશે. નિશ્ચય કરો-બોલો, મરેલાંને ખાતર મરવું છે કે ગ્રેસ છોકરાં માટે જીવવું છે ?'

જવાબમાં ધડોધક બંદૂકો છૂટવા માંડી. ફરીને ડુંગરાઓ ટાલી જાયા. સૌને મરવું હતું. કોઈને જીવીને મરવું ન હતું.

[૩]

ખાદશાહ જહાંગીરના દરબારમાં ગયેલા સર ધોમસરોનું મન તે દિવસે ખાટું ખાટું થઈ ગયું.

શહેનશાહે માથું એટલે એ ના પાડી શક્યો નહિ, પણ પોતાના એક અત્યંત નિકટના પ્રિયમિત્રનું એવું સુંદર આગેદૂન ચિત્ર ગુમાવીને એને લાગ્યું કે એ જાણે હવે સુફિસનો પણ સુફિસ બની ગયો છે. એની આ છળી જેવી અફસુત હતી તેવી જ અનન્ય હતી. હવે એ મિત્ર આ દુનિયા ઉપર હતો નહિ. છળી કરનારો ચિતારો પણ હતો નહિ. એની પાસે એ જન્મેની યાદમાં રહેલી આ એક અણમોલ ફિતિ હતી. શહેનશાહ જહાં-

ગીરે આને એ માગી લીધી. પોતે આવવાની ના પાડી હતી. પરંતુ શહેનશાહને આવાં અફૂલત ચિત્રો સંધરવાનો ભારે શોખ હતો. એટલે તેણે વારંવાર આમહ ક્યેં ગમે તે મૂલ્યે ખરીદવાની ઇચ્છા બતાવી. રાજહઠને થામસરોને અનુભવ થયો.

તેનું મન આને ખાટું થઈ ગયું. પોતાના દેશના મહાનકાર્યને હાનિ પહોંચતી ન હોત તો એ આને જ ગાંસડાપોટલાં બાંધીને ચાલી નીકળ્યો હોત. એણે કોઈ પારિવ છળી નહોતી શુમાવી. મિત્ર જ શુમાવ્યો હતો.

પણ એ વાત એ પોતે તો જાણે મૂઠી જ ગયો હોય તેમ નિયમસર રાજદરબારમાં આવતો જતો રહ્યો. શહેનશાહ પણ એ વાત સંભારતા નથી.

એમ ને એમ થોડા દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ એ હુમૈશના નિયમ પ્રમાણે રાજદરબારે ગયો, અમીરો દરબારીઓ જમીનદારો ત્યાં બેઠા હતા. જુદા-જુદા અનેક વિષયો ઉપરનો હળવી વાર્તાવિનોદવાણીનો સમય હતો.

થામસરોને આવા વિશ્વાસુ સંમેલનમાં પણ સ્થાન મળી ગયું હતું. બાદશાહની એના ઉપર મીઠી નજર હતી. બન્નેની વચ્ચે એક સમલાવી વસ્તુ રહી હતી, ચિત્રકલા. એટલે તો ખુદ શહેનશાહ પોતે એને મિત્રની જેમ સાચવતો હતો.

કેશુ, લાલ, સુકુંદ, માધુ જગન, મહેશ, ક્ષેમકરણ તારા, હરિવંશ, રામ-મોગલ સમયના કેટકેટલા ચિત્રકારો વિષે. થામસરો જાણી શક્યો હતો! એ સમયે આ રાજદરબારી સભાને પ્રતાપે હતું :

વાર્તાવિનોદવાણીનો સમય પૂરો થયો

સૌ સૌને સ્થાને ગયા. થામસરો પોતાને ઉતારે પહોંચ્યો. પણ આજે એનું મન હિંદી ચિત્રકારો વિષે કાંઈક નવો જ પ્રકાશ પામ્યું હતું. સાત સાત વરસની મહેનત કરીને શહેનશાહ અકબરનાં વીરચિત કાર્યોને એક હાલ ઉપર ચિત્રાંકિત કરનાર ચિતારાની વાત એણે સાંભળી ને એ તો ડોલી ગયો !

સાત વરસ-એક ચિત્રની પાછળ! આ ચિત્રની ઉપાસના તો ખરી, પણ એમાં નવા આભામી જુવાન રાષ્ટ્રને એના દેશના ગૌરવનો કેવો અમર સંદેશ! ઉત્તત પથે હજી આગળ ને આગળ જવાનો માન નિર્દેશ! સંસ્કૃતિના જ્યોતિની, એક પછી એક આવતી પેઢીને જાણે કે હાથસોંપણી !

એ સૂવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં હાકલ પડી. શહેનશાહનો જે માણસ એને યોગાવવા આવતો હતો એ અત્યારે આટલો અસુરો એને યોગાવી રહ્યો હતો. બાદશાહે એને યાદ કર્યો વતો :

આશ્ચર્ય પામતો થામસરો ત્યાં જવા માટે ઊપડ્યો. ત્યાં પહોંચ્યો તો એક બીજું આશ્ચર્ય એની રાહ બેસું ઊભું હતું. આને જાણે કે આશ્ચર્યોના દિવસ હતો !

બાદશાહ જહાંગીરે એની સામે બે ચિત્રો રજૂ કર્યાં. એનાં મૃતમિત્રની બન્ને આબેહૂબ છબીઓ હતી. બન્ને, રંગ, રેખા, તેજછાયા, પ્રતિજ્ઞાયા તમામેતમામમાં એટલી તો સંપૂર્ણ રીતે એકબીજાને મળતી આવતી હતી કે ન પૂછો વાત.

એટલામાં બાદશાહે કહ્યું : 'તમારું મન તે દિવસે જરાક દુભાયું હતું, ફિરંગી સાહબ! અમે તમારા મિત્રનું ચિત્ર માથું ત્યારે, પણ

અમારે એ તમારું મૂળ ચિત્ર પાછું સોંપવાનું હતું. અમને કાંઈ માહિતી મળતી નથી એટલે તમને જોડાવ્યા છે. અમને ખબર પડતી નથી કે આમાં તમારું મૂળ ચિત્ર કયું છે. અને એની નકલ કઈ છે ! એટલે તમને જોડાવ્યા છે. તમે તમારું મૂળ ચિત્ર જોળખી કાઢીને લઈ જાઓ !

બ્રામસરો તો ઠિંગ ચર્ચ ગયો. એનું મૂળ ચિત્ર કયું છે ને કઈ એની નકલ છે. એની ગણગમ પડે તેમ ન હતું. ગમે તેટલું બારીક નિરીક્ષણ એ કરે તો પણ એ પોતે એ કળી શકે તેમ લાગ્યું નહિ ! ભારે આશ્ચર્યની વાત હતી, પોતાનું મૂળ ચિત્ર એ પોતે જોળખી શકે ન હતો !

‘ઉપાસના તે આનું નામ ! અંગ્રેજ પોતાના માં ને મનમાં ઘા ખાઈ ગયો હતો. પણ તરત જ એના કાન પાસે પાછળથી અવાજ આવતાં એ ચમકી ઊઠ્યો.

ચિત્રકાર આવી રહ્યો હતો.

[૪.]

જગદીશપુરના જમીનદાર કુંવરસિંહે ત્યારે અઢારસો સત્તાવનમાં અંગ્રેજો સામે રણમેદાનમાં પોતાની એંશી વરસની વયોવૃદ્ધ કાયાને પણ હોમી-એટલે જયો એને આ પરદેશીઓની કાગળભટકણુ અન્યાયી નૃત્તિને માર વાગી ગયો હતો-ત્યારે તો બિહારના ગામડે ગામડે એક જ મૃત્ત્યા ચર્ચ રહી : કુંવરસિંહે રણવાટ લીધી ? ત્યારે તો હવે વિજય આપણા જ છે.

કુંવરસિંહે વીસહજાર માણસોને છ મહિના ચાલે એટલે દાણો જગદીશપુરમાં ભર્યાં હતા. અંધારધેરાં ગાઢ જંગલોમાં એની જોળ કરનારા

કેંક મૃત્યુને ભેટી ગયા હતા. બિહારમાંથી તો અંગ્રેજોને વાળેા ભખડી ભરે એવો ભય સાચો લાગતો હતો.

પણ એ વખતે એક અંગ્રેજે અંગ્રેજોનું નાક રાખ્યું. એનું નામ વિન્સેન્ટ આયર.

એનામાં અજબ કુનેહ હતી. એની જ શૂરવીરતા હતી. પણ સૌથી વધુ તો એ કે એનામાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. પોતાના દેશ માટે સર્વસ્વ હોમવાની શક્તિ હતી.

અધ્યાનિસ્તાનની કાણુલ-કંદહારની ડુંગર-મોળાઓ એની એ ઠંડી તાકાતનો પરિચય પામ્યાં હતાં. વિન્સેન્ટ આયરની ત્યાં જનેલી એક વાત હતી.

અધ્યાનિસ્તાનની પહેલી લશાઈનો એ સમય. એ વખતે અંગ્રેજોને માથે ભારે વીતી ગઈ. દેશ તો ઇંડવો પડ્યા, પણ એના શખડનો ભરંસો કરવા પણ કોઈ અધ્યાન અમીર તૈયાર ન હતો. અંગ્રેજોની રમત એમને જ ભારે પડી ગઈ હતી. એમના પગ એમના ગળામાં જ લસાણુ હતા. અધ્યાન અમીર મહમ્મદ અકબરખાને માગણી મૂકી હતી : ‘ચાર અંગ્રેજ ઓફિસરોને, બેરાં છોકરાં સીએ, બાનમાં સોંપતા જાઓ-જહું હોય તો !’

એ વખતે તો આ માગણી સામે બીએ કાંઈ ઉપાય ન હતો. ઓફિસરોને સુકાય પણ બેરાંછોકરાંને ? વાટાઘાટ હજી ચાલી રહી હતી. દાણો દાખવા સેનાપતિએ એક પછી એક ઓફિસરને આવી માગણી માટે પૂછ્યું.

એકે જવાબ આપ્યો : ‘બાનમાં હું સીને પણ રાખવાની છે એમ ? મારી રાઈફલ હજી આબાદ નિયાન લે છે. સાહેબ ! હું સીને આંહી રાખવા કરતાં-મારી ગોળીથી એને પહેલાં

વીધી નહિ નાણું ? મેં ઈશ્વરનાં રજુમેદાનો બેઠાં છે !’

જવાબમાં ભારે ગડાદુરી હતી. પણ અત્યારે સેનાપતિને એનો ઉપયોગ ન હતો એણે ધીજી તરફ દિધી કરી. ધીજીએ કહ્યું : “મારા મુંડા ઉપર જ મારી સ્ત્રીને આંહી રાખવાનો નિશ્ચય લઈ શકાય હું મુંડું નથી, હું માણસ છું !”

ગીજનો જવાબ આવ્યો : “સાહેબ ! હું પોતે લડાઈમાં મરવા માટે તૈયાર છું. જેમાં છોકરાંને જાનમાં રાખવાનું મારાથી નહિ જાને !”

એ વખતે, અત્યંત શાંત, મક્કમતાસર્યો, વીર પ્રત્યુત્તર આ વિન્સેટ આપરનો હતો : “જો આવી રીતે આપણા તમામનું કોઈ પણ હિત સંપાદનું હોય તો સાહેબ ! હું મારી પત્ની અને છોકરા સહિત આંહી જાનમાં રહીશ. રહેવા તૈયાર છું !”

નેપોલિયનના ઇતિહાસકારે માણસમાં રહેલી વીરત્વની આવનાના ત્રણ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. તેમાંથી વીરત્વનો છેલ્લો ને ઉચ્ચત્તમ પ્રકાર જાતસમર્પણનો છે.

આવા જાતસમર્પણ વીરો વિના કોઈ પણ રાષ્ટ્ર મહાન બની શકતું નથી. તાત્કાલિક શેઠલાના ટુકડાનો લાભ પડાવી લેવાનાં જુદાં તો ચેરીનાં ફૂતરાં પણ લઈ શકે શકે છે ! કુતરિયાં જુદાંથી કોઈ પ્રજા મહાન બની નથી ! જાતસમર્પણી શાંત જુદાં તો નરોત્તમની મૂઠી છે !

[૫]

એક વખત એકું બન્યું કે, વીરોનો પણ વીર, દિલ્હીના અઢારસો સત્તાવનના ઘેરામાં કોણ હતો એની ચર્ચા ચાલી. ચર્ચા અટાવ-

નારાઓ તો સામાન્ય સિપાઈઓ હતા. પંડિતજન કે પ્રાણ ન હતા.

એક જણાએ કહ્યું : “આ લડાઈમાં મેજર પ્રાઈન્ડ-એના જેવો કોઈ વીર ન હતો. લડાઈના ઘેરા દરમિયાન એણે એક પણ પળ આંખ મીચાવા દીધી નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે જાગતો ને જાગતો. એણે ઊંઘ ઉપર તો બહુ સવારી કરી હતી ! ખરી રીતે એને પગથી માથા સુધી ‘વિક્ટોરિયા ક્રોસ’ થી ભરી દેવો જોઈએ ! એની એવી ગડાદુરી હતી !”

‘વિક્ટોરિયા ક્રોસ’ જેને મળવો જોઈએ તે તો મરી ગયો, ‘ફેગન સાહેબ’ ધીજીએ કહ્યું : ‘ખુદા જેર કદે એને. એના જેવો વરસભ ઝડીમાં ફોડનારો આપણે કોઈ જોયો નથી ! એ તો કહેતો કે એની માએ કહ્યું છે કે એ અમર છે, માટે એ અમર છે !’

‘એ તો લાઈ ! આપણે દેશી રથા ને દેશીમાં કાંઈ નથી એમ માનનારા રથા એટલે શું થાય ? ખાકી માનઅકશમ જો તમારે સર્વોત્તમ વીરને આપવાં જ હોય તો કેક ને કેક દેશી માણસ પણ મળી રહે. અરે ! ધીજી કોણ ? મેજર સ્કોટના હાથ નીચે ઘેરા વખતે જેમણે કામ કર્યું એમને સંભારોને ! રાતે કામ થાય નહિ ને દિવસે તો ખંદેની જાણી-એનો વરસાદ વરસે, ખખર છે આ ‘મેટીવ પાયોનીયરસ’ કેમ કામ કરતા ? એક જણો મરે, પાછળ કામ કરનારની આંખમાંથી એક જ આંસુ ખરે, જો તરત એને એક તરફ છોડી દઈને કામ આગળ વધે ! આમાંથી કોઈ ગડાદુર નહિ ?’

‘જુઓ લાઈ !’ તમે સૌ કહી રહ્યા ? હવે ખરો ગડાદુર કોણ હતો એ હું કહું છું !’

એક સિપાઈ છેવટે બોલ્યો : 'તમારેતમામ બહાદુરોમાં' ખરો બહાદુર જુઓ. ભીસ્તી હતો. પ્રાઈન્ડ પણ નહિ ને ફેગન સા'બ પણ નહિ. ચારે તરફથી ગોળિયોનો વરસાદ પડે, તો'તો. માણસો ટપોટપ મરતાં'તાં. એ વખતે બહુ કાંઈ ન હોય તેમ એક જુઓ ભીસ્તી પોતાની મસક ભરી ભરીને તરસ્યાને, અપંગને, ઘાયલને, મરતાંને પાણી પાઈ રહ્યો હતો. એને મન કોઈ દોસ્ત નથી, કોઈ દુશ્મન નથી, કોઈ ભડનાર નથી, કોઈ મરનાર કે મારનાર નથી. એને મન સો તરસ્યા છે. અને એ પાણી પાનારો છે ! વરસતી બાંદોની ઝડીમાં એ પોતાનું કામ કરી રહ્યો છે ! આ એનું નામ બહાદર બ'કડો- !'

સૌએ એકીસાથે પોઠાર કર્યો : 'બહાદરનો બહાદર આ જુઓ ભીસ્તી ! એ ખરો બહાદર !'

[૬]

ભગવાન તથાગત એ વખતે હજી ગોતમ નામે પ્રસિદ્ધ હતા. હજી બુદ્ધ થયા ન હતા. એમને મૃત્યુનું રહસ્ય બહુવું હતું. ખબર મળી કે મેરૂપર્વતની પાસે એક જ્ઞાનવૃદ્ધ મહાત્મા રહે છે, એમણે મૃત્યુને જીત્યું છે. એ મૃત્યુ વિષેનું રહસ્ય બહુ છે. એ જ્ઞાનપ્રવાસ એમણે ખેડ્યો.

આલતાં આલતાં મેરૂપર્વત આવ્યો. પેલાં મહાત્મા પણ મળ્યા. જ્ઞાનગોષ્ઠિ શરૂ થઈ.

'મારે બહુવું છે મહારાજ ! મૃત્યુ વિષે તમે શું બહુ છે ? મૃત્યુને નિવારણ શી રીતે ?'

વૃદ્ધ મહાત્મા પ્રસન્ન દષ્ટિથી નિહ રહ્યા.

'પણ આ જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર-ગોતમ ! તે એ પ્રાપ્ત કર્યો છે !'

'હા-એ અધિકાર મેં મેળવ્યો છે !'

'ક'ચનનો મોહ એ તણ શકાયો છે ?'

'હા.'

'અને કામિનીનો ?'

'એ પણ.'

'એ બન્નેના કરતાં વધારે દુઃખર એવો તો કીર્તિનો મોહ છે. એવું શું ?'

'એ પણ રહ્યો નથી !'

'આ મોહ શી રીતે છૂટ્યા ?'

'એમનાં બધે વિચાર કરવાથી. એમનામાં શંકા ઉપજ થવાથી. એમની અનિશ્ચિતતાની આંખી મળવાથી.'

'ત્યારે તોં જરાખર ! ક'ચનનો રાગ ગયો. કામિનીનો ગયો. કીર્તિનો ગયો. પણ જીવન-જીવનનો પોતાનો રાગ ? સૌથી વધુ પ્રિય તો જીવન છે. એનો રાગ ? એ ગયો ? એ બધાં તો જ મૃત્યુને નિવારી શકાય. એના વિના નહિ !'

'પણ જીવન શું છે મહારાજ ? જીવન કોને બહુવું ?'

'જીવન એટલે 'તું પોતે જ.'

'પણ 'હું પોતે' એટલે શું ?'

'"તું પોતે" એટલે "તમારી તમારામાં આસક્તિ" એ ન હોય તો તમે પોતે ન હો ! તમે પોતે ન હો એટલે જીવન ન હોય. જીવન ન હોય એટલે મૃત્યુ ન હોય. આ જ્ઞાનનું આ રહસ્ય છે.'

‘એ લેવા હું તૈયાર છું મહારાજ! હું એ મેળવવા માટે તો આવ્યો છું!’

વૃદ્ધ મહાત્માએ ગૌતમને ત્રણ કાળાં કબૂતર આપ્યાં કહ્યું કે, ‘જ્યારે આ ધોળાં થશે ત્યારે એ જ્ઞાનનો અધિકાર મળશે. ત્યાં સુધી રાહ જોવાની આવતી કાલે એમનું શું થયું’ એ કહેવા આવજો.’

ખીજે દિવસે ગૌતમ આવ્યો. દરેક કબૂતરને એક એક ધોળું પીછું હતું.

મહાત્માએ કહ્યું: ‘આ પ્રમાણે હમેશાં એક એક પીછું ધોળું જાતું જશે. એ આખાં શુક્રવર્ણીં જને પછી, ખીજી વાત એ કે, એમનું હું જોજન કરે તો આ જ્ઞાન મળે!’

ગૌતમે એમને પાંજરામાં સાચવ્યાં, જાળ-વણી માંડી. કબૂતર તો હમેશાં એક એક પીછું ધોળું કાઢે. એમ ને એમ સાત વર્ષ વહી ગયાં. સાત વર્ષે કબૂતર ત્રણે ધોળાં ધર્ષ ગયાં, અને દેખાવમાં ઘણાં સુંદર જની ગયાં. હવે તો માત્ર એક પીછું કાળું રહ્યું છે. અને એક નવું આશ્ચર્ય પણ થયું છે. અત્યાર સુધી તો એ કબૂતરના જેવું ઘૂઘૂ કરી ચકતાં હતાં હવે તો એ સુક્રતક ઠે જાણે ગાતાં હોય એમ લાગે છે. ઠાઠિલાના જેવું પંચમસૂરી ગાન!

છેલ્લું કાળું પીછું અદૃશ્ય થાય એની

ગૌતમ રાહ જુએ છે!

છેવટે એક છેલ્લું કાળું પીછું હતું તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગયું!

અને તે જ દિવસે ગૌતમના મનમાં એક વિચાર આવ્યો: ‘હું આ મૃત્યુને હરાવવાનું રહસ્ય જાણવા આવ્યો છું એ સાચું. પણ એમાં આ કબૂતરનો શું વાંક છે? અને વળી એમને જોજનમાં લેવાં એ ન્યાય ક્યાંનો? આ વસ્તુ જ બરાબર નહિ હોય કે, મૃત્યુનું શું રહસ્ય છે એ જાણવામાં પહેલું આ જ જાણવાનું હોય કે, જેમ તમે જીવનને ગણો છો તેમ જ મૃત્યુને ગણતાં શીજો. એ જાનનેનો ભેદ તો જ ટળે, આમ નહિ હોય?’

અને એણે તરત પીંજરાનું બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. ત્રણે પંખીને સુઙ્ગ કરી દીધાં. ઉઘાડી મૂક્યાં. પછી તે મહાત્મા પાસે ગયો. પોતાને જે વિચાર આવ્યો હતો તે કહ્યો.

‘ખસ ત્યારે ગૌતમ! એ જ સાચું રહસ્ય છે. જેમ જીવન છે તેમ જ મૃત્યુ છે. જીવનનું મૃત્યુ એમ તમે માને છો ત્યાં સુધી મૃત્યુ છે. પણ જીવન છે તેમ મૃત્યુ છે એમ જ્યારે જાણો છો, ત્યારે તમે મૃત્યુને નિવારી શકો છો, કારણ કે પછી મૃત્યુ રહેતું નથી. એ રહે છે જ આપણા મનમાં.’

કુગાવાનો કુગો

૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીની અંધવચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૧૨ આબજ ૫૭ ક્રોડ રૂપિયાની નોટો અલગથી હતી. ૧૯૪૦થી આજ સુધીમાં દર વર્ષે આવજા વરસની સરખામણીમાં નોટોની કિંમતમાં આટલા ટકાનો વધારો થતો આવ્યો છે—

૧૯૪૦-૨૧.૩%; ૧૯૪૧-૨૪.૫%; ૧૯૪૨-૩૧.૩%; ૧૯૪૩-૧૦.૧%; ૧૯૪૪-૨૬%; ૧૯૪૫-૨૧.૬%; ૧૯૪૬-૮.૩%.

સ્થા

ન ખૂબ રમેણીય હતું. રાજમાર્ગની ખતીએ નગરને બીજાના ચન્દ્રની શોભા અપૂર્વતી હતી. નદીના સુન્દર કિનારા ઉપર ઉલ્લાસમયે નમરજનો સંજ્યાકાળે ફરવા આવતા. ફેટલાયે રસિયો નદીમાં સ્નાનની મઝા માણતા ને એમની લીલા કાઠિ ભિએલા લોકો નિહાળતા. પાસેના બગીચામાં રંગબેરંગી વજો ધારણ કરેલી ઓઝિા ઉદાનના પુષ્પથી શોભતી હતી. બાળકો તોફાનમસ્તી કરતા. ઓઝિા સાહેલીઓ સાથે ગોઠિએ ચમાવતી, યુવાનો ટોળાટપાં ઉડાવતા ને વૃદ્ધો એકરથાને બેસી શાન્ત ચર્ચાએ કરતા. તો વળી, આ બીક અને કોલાહલથી ભરેલી દૂર દૂર બેસી ફેટલાક નિરવતાનો આનંદ માણતા. આ સોહામણી વાતાવરણમાં મધુરતા અને વિવિધતા હતી.

અહીં એક પ્રખ્યાત યુવાન ચિત્રકાર પેઢાવાળો ખુરસી પાસે બાસતો હતો. એ ખુરસી પર એની અપંગ પત્ની બેઠી હતી. અસહાયતાની લામણી એને કારુણ્યમયી બનાવી દેતી. એક તોફાર ખુરસીને ધીરે ધીરે ધક્કેલતો. એ અપંગ ઓ આજુબાજુ પથરાયે રહેલા આનંદ, ઉલ્લાસ, રંગીન આકાર ને પ્રકુલિત સ્પર્શકાશ તરફ વિશાલભરી નજરે ન્યેલા કરતી.

બન્ને એકબીજા સાથે ન તો બોલતા હતા, ન તો વાત કરતા હતા. “બસ” અહીં શોભાએ” થોડી વાર પછી ઓએ કહ્યું.

અને તેઓ અટક્યા. ખુરસી સાથે બેઠેલું નાનું ટેબલ તોફારે ઇડકું કરી ચિત્રકારને આપ્યું ને તેના ઉપર તે બેઠો. તોફાર દૂર ગયો.

હાલ્યાવાલા વિના મૌનપૂર્વક બેસી રહેલા આ યુગલ તરફ કારુણ્યપૂર્વક દષ્ટિ ફેંકીને લોકો ત્યાંથી પસાર થતા હતા. એ બેનો પ્રેમસંજ્ઞા નગરની ભૂખીતી દંતકથા હતી : મુકુલ કલાઈ સ્વામાને પરપયો હતો, એ અપંગ હતી તો પણ; એના પ્રેમથી આકર્ષાઈને.

થોડક દૂર રેતી ઉપર વાતચીત કરતા બે યુવાનો બેઠા હતા.

‘ના. એ સાચું નથી. મુકુલને હું સારી રીતે ઝોળાખું છું; એ મારો મિત્ર છે.’

‘તો પછી, એ એને શા માટે પરપયો? લામ વખતે પણ એ આવી જ અપંગ હતી, નહિ?’

‘હા. એ અપંગ હતી તો પણ એ એને પરપયો...કીક છે, પરપયો. માણસ પરણે છે તેમ... પણ એ જરા મૂરખ હતો.’

‘પણ, બીજું કંઈ કારણ તો હોતું બેઠેલું ને?’

‘કોરત, બીજું કંઈ કારણ? બીજું કશું જ કારણ નથી. માણસ મૂખ છે, કારણ કે એ મૂખ હોય છે. ને, હું જાણે છે કે ચિત્રકારો કે કલાકારો વિચિત્ર લક્ષો કરવામાં ધરા હોય છે! તેઓ હંમેશાં કાઈ ‘પ્રતીક’ને ‘પરણી’ જાય છે કે જે કાલની નહિ ને કાલની પ્રિયતા, રખાત ધર્યાદિ હોય છે; કહોને કે ભંભાર માસ. જેવી. પણ એમ તેઓ શા માટે કરે છે? કાઈ જાણતું નથી. ‘પ્રતીક’ નામે ઝોળાખાતા એ પ્રાણીનો સતત સહચાર એમને માટે એ જ જાતની સ્ત્રીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા બની કરી કે છે. એમને નમૂના તરીકે બેસાડે છે ને પછી પત્ની તરીકે પરણી જાય છે. આ માટે તો તારે ‘આર્ટિસ્ટસ વાઈવસ’ વાંચવું બેઠેલું. ખુરસોમાં એ રતન બેઠું છે. ખૂબ સાચું છતાં ખૂબ જ દૂર!’

‘આ લોકોની બાબતમાં અતિ કટુણુ છતાં અસાધારણ એવો એક બનાવ બન્યો હતો. કહોને કે શ્વામાએ સુખા અન્તવાણુ’ એક નાટક જ લખવ્યું છે! એ મુકુલના પ્રેમમાં હતી કે એનો પ્રેમ સાચો હતો એવા પ્રશ્નોના ચોક્કસ જવાબ, આ પ્રકારના કિસ્સા-એમાં કાઈ પણ આપી શકે એમ નથી હોતું. સ્ત્રીના કાઈ પણ કાપમાં નિષ્ઠા અને કરતાના કેટકેટલા અર્થો રહેલા છે એ કાઈ પણ સમજી શકના સમર્થ નથી. વખત આવે છે ત્યારે એમનામાં પૂરેપૂરી નિષ્ઠા હોય છે પણ એમની લામણીઓ તો સદાએ બરલાતી રહે છે. ઓઝિા સ્વાભાવિક રીતે જ ભાવપ્રચૂર, સંદોષ, વફાદાર, વીર કે અધમ હોય છે. વિવિધ લામણીઓના બીજાના તરફ ઉપર તેઓ આમથી તેમ કોલા ખાય છે, ને

એ વાતની એમને મુઠ્ઠા બંધ નથી હોતી. મરણથી કે નામરણથી વિચાર વગર તેઓ 'બહુ' 'ખુ' 'જુ' બોલે છે. ને આવા જાણે હોવા છતાં, જાણના અને જાણિની પૂર્ણ પ્રામાણિકતા તેમનામાં જ રહેલી છે ને તેને પોતાના નિર્ણયો દ્વારા પ્રગટ કરે છે. એ નિર્ણયો આવેશયુક્ત, અણુધાર્મી, અગ્રાજી ને વિચારગ્રસ્ત હોય છે. આપણા તરફ, કાળજી અને બધી જ ગણતરી ત્યાં આગળ જઈ વળી જાય છે ! એમના અણુધાર્મી ને જોયિતા નિર્ણયો આપણે પુરોગાને માટે તો સદાએ અણુજીવિત્વા દાવાઓ જ રહે છે. આપણે મનમાં પૂછીએ છીએ : 'શું આ સીચો પ્રામાણિક દરો કે પૂછી નાટક જગતી રહેલ છે ?'

પણ, દોરત ! આ પ્રામાણિકતા અને અપ્રામાણિકતા બન્ને તેમનામાં એકીસાથે ને એક જ વખતે હોઈ શકે છે. તેમનો સ્વભાવ છે કે બન્નેનો અતિરેક માત્ર ત્યાં સુધી તેમને જાણવા. છતાં, નથી તેઓ પ્રામાણિક કે નથી અપ્રામાણિક.

શારામાં સારી સીચો પણ પોતાનો હેતુ પાર પાડવા કેવી કેવી રીતોનો ઉપયોગ કરે છે એના વિચાર કરવા ભેગા છે. એમની રીતો ગૂંચવણભરેલી છતાં તદ્દન સાદી હોય છે. એટલી ગૂંચવણભરેલી હોય છે કે આગળથી આપણે એના પાર પાડી શકતા નથી ને એટલી સાદી હોય છે કે એના સર્ગભાં સપાઈ ગયાં પછી આપણે વિચારીએ છીએ : 'ઓહ ! કેવી સહેલી ને સાદી રીતે એણે મને ચૂપ જનાવ્યો !'

અને ત્યારે પરજુવા મારે છે ત્યારે એમની આ રીતનો તેઓ ખાસ ઉપયોગ કરે છે.

એ છાકરી 'પ્રતીક' હતી. એની આગળ એ બેસતી ને એના ચિત્રો માટે નારીકો આપતી સુંદર હતી. ચપળ હતી. સૌ એને રૂપકુંદરી કહેતા. એક ને એક સુંદર સ્ત્રીને વારંવાર જોવાથી પુરુષ તેના પ્રેમમાં પડે છે તેમ મુકુલ એના પ્રેમમાં પડ્યો. એ માનતા કે સ્થામને એ ખરખર ચાહે છે. આ એક ખરેખર અલૌકિક ઘટના કહેવાય કે પુરુષને એકાદ સ્ત્રી મળે છે ને પછી એને સૌ ટચની ખાતરી થઈ જાય છે

કે જીવનભર એ એના વિના નહિ જીવી શકે. એને ખ્યાલ હોય છે કે પહેલાં પણ એને એવી જ લાગણી થયેલી એને પૂરી અનુભવ હોય છે કે આવી લાગણી તમ થતાં ઘૂણા ઉત્પન્ન થાય છે. એ એમ પણ માને છે કે આપણે જે જીવન એક બીજા માનવી સાથે વિનાવવા માટે જડ પ્રાણીઓમાં નજરે પડતી હાણિક વાસનાની જરૂર નથી, પણ આત્માના સમ્પત્તિ જરૂર છે; સ્વભાવ રુચિ અને લાગણીની સંવાદિતાની જરૂર છે. દ્વિત્રિયોના ધૈન્યમાં જન્મતું આકર્ષણ અને આત્માના જિંદગીમાં અનુભવાતું, બન્નેના અદ્વૈતનું આકર્ષણ—એ બન્ને વચ્ચેનો બેઠ સમજવાની એનામાં તાકાત હોવી ભેદથી.

મને તેમ, મુકુલના મનમાં પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે એ સ્થામને ચાહે છે, અનંતકાળ સુધી એને જ વફાદાર રહેવાના એ સૌંદર્યવાર સોગમ બધ ચુરો દેતો. ને કદી બીજા કાંઈ સ્ત્રીની સાથે એનો પથ નહિ.

ને એ પણ ખરેખર ગમજની આકર્ષક હતી. લાખોમાં એક મળ્યા આવે એવી ચપળ, મધુર, સૌન્દર્યવાન મુખ્ય. તરફતરેહની માંડીધેલી અનેક વાતો કરતી ને કહેવાની રીતથી વાતને અત્યંત રસિક બનાવી દેતી. મનોહર સૌન્દર્યથી ભરેલો એનો અહેસા કદી પણ એનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય યુગ્માવતો નહિ, જાણે કે ચિત્રકારની નકલ માટે સદાએ તૈયાર ! એની પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી સૌન્દર્ય ટપકતું. જ્યારે એ દાઢ જાણે કરતી, ખસમાં ચઢવા માટે વાંકી વળતો કે મિત્રો સાથે દાઢ મિલાવતી ત્યારે એની ગતિ અને ક્રિયા સમવસરના ને રોમ્પ જ હોવાની. કોઇના પણ મનને કદી લેવાનું એનામાં અનુપમ સામર્થ્ય હતું.

લાંબા વખત સુધી સ્થામને કદી સમજાયું નહિ કે એ પણ બીજા બધા 'પ્રતીકો' જેવી જ છે.

છાત્રાઓના દિવસોમાં હવાખાવાના એક સ્થળમાં જંગલો જાડે લઈને એ લોકો રહેતા હતા.

મારા એ મિત્રોના સંબંધમાં ત્યારે આદર્શજનના ધર્મજો રમાન લેતાં 'ગાંધી' હતું ને સંધ્યાકાળે કું તેમની સાથે જ હતો.

એ એક અત્યંત સુશોભિત રાત્રી હતી. અમે નદી કિનારે ટહેલવા જવાનું પસંદ કર્યું. મંદ મંદ વહી જતા નદીનાં પાણી ઉપર જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ યન્યનતો હતો. આવી પૂણી રાત્રીના સંપર્કથી માણસના ચિત્તમાં ન સમજાય એવો જે આનંદ ઊછળી રહ્યો હોય છે તેવા, આનંદમાં ભાન મૂકેલા અમે ઉત્લાસપૂર્વક ટહેલી રહ્યા હતા. આવા માદક વાતાવરણની અંદર કલ્પનાની કોઈ અજબ દુનિયા આપણે ઊભી કરીએ છીએ, ચિત્રવિચિત્ર ભાવનાઓ માણીએ છીએ ને એમાંથી ઊપસેલા પાત્રોની સંગે વિદાર કરવાની કાંઈ ઝોર લિખ્યત અનુભવીએ છીએ. ચાંદનીનો શીતળ પ્રકાશ શરીરને વીધીને આત્માને ઉત્તરવજ બનાવતો હતો. શાન્ત ચિત્તે મૌનની તાજગી અનુભવતા અમે ધીરે ધીરે નદીનાં પાણીની સમીપ કાંઠા ઉપર આલતા હતા. એકાએક સ્થામા બેઠાથી બોલી ઊઠી:

‘એહ! પેહી બોરી માઝતી કેતી ફરી ? તમે જોઈ ?’

‘હા. જોઈ.’

સ્થામાનો મિંજાજ ગયો:

‘ના. તમે જોઈ જ નથી. તમારી પીઠ ફરેલી હતી.’

મુકલ દરેયો:

‘ખરી વાત છે. આવી સુંદર રાત્રીએ મને બીજા કરાનો જ વિચાર નથી આવતો.’

થોડી વાર સુધી એ કાંઈ બોલી નહિ, પછી વાત કરવાની વૃત્તિ ઘડી આવી એટલે પૂછ્યું:

‘કાંદે તમે મુંઝવ જવાના છો ?’

‘કાંઈ ખબર નથી.’

આ જવાબથી એ અકળાઈ ઊઠી:

‘ફરવા જવું ને કુલે વાત ન કરવી એમાં જ ખરી મઝા છે એમ તમે માનતા હશો, નહિ ? મારા માણસો હમેશાં વાત કરે જ છે.’

મુકલે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પછી થોડી વારે સ્થામાએ ક્ષીસકજ પુરામકંધી મુકલને બિગકલ નહિ ગમતા ગીતનો રાગડો તાણવા માંડ્યો. અમને આમારી મુકલનું અને મકલાનું અપમાન થઈ હોય એમ લાગ્યું:

મુકલે ફરમાવ્યું,

‘બંધ કર.’

સામો ગુરસો કરી એણે પૂછ્યું,

‘શા. માટે બંધ કરું ?’

‘તું આમારી રળિયામણી રાત્રી મજાડી રહી છે.’

ને પછી સ્વાભાવિક રીતે જ જે અનિવાર્ય હતું તે બન્યું. કુલિસત અને મૂખાઈ બંનેનું સામસામા આરોપો ને સવાલ જવાબો, ભૂતકાળના પ્રસંગોની માદ, એકબીજાના અવગુણોનું પ્રદર્શન, અંતે અશ્રુઓ ને પછી મુદમખન. રાત્રીના સોનદરમાં ભાનમૂલેલા ને બેહુદા આરોપોના તોફાનથી પરાભિત બનેલા મુકલે અપમેર ચાલી જતી સ્થામાને ડોઢી નહિ.

આ યતના સંખ્યા માણસની આસપાસ ન તોડી શકાય એવી અદશ્ય દીવાલો રચે છે, એ દીવાલોની અંદર સપડાયેલો કામ મુકલ અંતે જાતનું મંચન અનુભવી રહ્યો હતો ને એને ટાળવાના પ્રયાસ કરતો હતો. સ્થામા પોતાની ભાવવિપવક સત્તા દ્વારા એના ઉપર કાબૂ જમાવી ઇબનને વિશાસકરું બનાવી રહી હતી. સવારથી સાંજ સુધી બંને લાતા, અધરતા ને દુઃખી બનતા.

છેવટે આ બંધાનો અંત આણવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે મુકલ ચિત્તકાર તરીકે પ્રખ્યાત ન હતો. એણે એના ચિત્રનો સધલો સરખમ વેચી દીધો, દેવું ક્યું ને પચીસ હજાર રૂપિયા બેગા કર્યા. ટેબલ ઉપર વિદાય-પત્ર સાથે પૈસા મૂકી એ ચાલી નીકળ્યો.

મારા ઘરમાં આવીને એણે આશ્રય લીધો.

તે જ દિવસે સાંજે અમારા ઘરનું બારણું ખખડ્યું. મેં બારણું ઉઘાડ્યું. મને બાજુએ હાડેલી એક બી એકદમ માળ ઉપર ધસી ગઈ. એ સ્થામા હતી.

તરત જ રૂવાખબર બધી નોટા મુકલના પગ આગળ ફેંકી, ધિક્કારપૂર્વક એ બોલી.

‘આ લો, તમારા પૈસા. મારે નથી જોઈતાં.’

એ મૂળવી હતી. ખૂબ નિસ્તેજ બની ગઈ હતી. એ શું કરી બેસે એ કંઈનું સુરોગ હતું. મુકલ પછી ફિક્કો ને ફિક્કો પડતો જતો હતો, એના ઉશ્કેરાટ અને ગુરસો એવા તો વધી ગયા કે મને ભારે ચિંતા થઈ ગઈ. એના જ દીધથી એણે પૂછ્યું.

‘તું શું કરવા માગે છે ?’

‘હું કાંઈ વેચવા નથી. તમને મારી બરફ હતી ને તમારી ઇચ્છા પાર પડી. મેં તમારી પાસે ક્યાની માગણી કરી નથી. તમે મને આગ તરછોડી દઈને નહિ બંધ શકો, સમજ્યા ?’

મુકુલે પણ પહોંચ્યા,

‘હવે’ બહુ ચર્ચ થયું. તું એમ સમજતી રહો...

મારે મુકુલને પકડી લેવો પડ્યો. ‘બાઈ શાન્ત બન, બહુ મારા ઉપર છોડી દે.’ મેં કહ્યું.

હું શ્યામાની પાસે ગયો. ધીરે ધીરે માનપૂર્વક એને સમજાવવા માંડી. આવી બાબતોમાં જે કાંઈ ફક્ત ચર્ચ રોકે તે બધી જ કરી. હાલ્યાચાલ્યા વિના શાન્ત ચિત્તે, એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના એ મને સાંભળી રહી. છેવટે બધી જ ફક્તોસી ખૂટી ગઈ અને વરસુના મુખદ અંતની આશા ગુમાવી એટલે મેં છેલ્લો પામેા અનુભવો:

‘બહેન, એ તને ખરેખર ચાહે છે, પણ એના માઆપ છુટે છે કે એણે હવે દુરતમાં પરણી જવું જોઈએ. કેમ, તમે સમજ્યા ને ?’

એ તાકી રહી,

‘એમ! એણે છે ત્યારે...’ ને પછી મુકુલ પાસે બંધને કહ્યું, ‘ત્યારે તમારે...તમારે પરણવું છે ?’

મુકુલે હસીને બનીને કહ્યું:

‘હા.’

એ એક રજા આગળ વધી.

‘તમે પરણીશો તો હું નહિ છ્વી રહું. હું મરી જઈશ.’

એનો કોષ સમ્યો ન હતો. તિરકારમાં ખભા હમાવી તેણે કહ્યું:

‘બહુ સારું. મરી જા ને !’

‘શું કહ્યું! કહો...તમે ફરી કહો...’

એ ફરી બોલ્યો:

‘મરવું હોય તો મરને’

ફિક્કી પડી ગઈ હતી તો પણ એણે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું:

‘તમે એમ નહિ માનતા કે હું અમથી જ બોલી રહી છું. હમણાં આ બારીમાંથી ફરી પડીશ.’

એ હસ્યો, બારી પાસે ગયો, બારી ઉઘાડી અને બહારે કોઈ મહેમાનને માગે’ બતાવતો હોય તેમ નીચા નળીને કહ્યું.

‘આમ યદને, આ બાલુએથી.’

હજુ સુધી એની સામે એ તાકી રહી. આંખમાં તોફાન લાગ્યું હતું. ને પછી બહારે બેનડની વાહ ફૂટી જતી હોય એમ અમને બંનેને પકારી કરી જઈ બારીમાંથી બહાર ફૂટી પડી. અમારી દષ્ટિમાંથી અલોપ ચર્ચ ગઈ.

ઉઘાડી બારીમાંથી એના સંગીને પકડવું જોઈ રહેવાના પ્રસંગે મારા ઉપર પાડેલી અસર હતું કદી પણ બૂલી શકું એમ નથી. એ નાનકડી બારી ગળનના જેવી અગાધ અને અંતરિક્ષના જેવી શૂન્ય લાગતી હતી. હું આપેઆપ પાછળ ખસી ગયો, રખેને, હું પણ બારીમાંથી ગળડી પડું !

મુકુલ હાલ્યાચાલ્યા વિના પરિભ્રમમાં જોગો હતો.

ત્રિયાગે શ્યામાના બંને પગ બાંગી ગયા હતા.

કદી પણ ચાલી શકે એમ રહ્યું ન હતું. એનો ત્રિવલ્તમ આત્મનિર્વેદના અમિમાં સળગી રહ્યો. શ્યામાની આ કડુચતાવું કારણ એ પોતે જ છે એમ એની લાગણીની તીવ્રતાએ સમજાવ્યું એટલે મુકુલ એને પોતાને ત્યાં લોકો ગયો ને પછી એને પરણી ગયો.

‘રોસત ! વાત આમ બની છે.’

અપોધ’ યદું જટું હતું ! લોકો પાછા ફરી રહ્યા હતા. શ્યામાને કંઠી લાગી ને પાછા ફરવાની ઇચ્છા બળા કરી. નોકરે ગાંધી ધર તરફ ધોડવા માંડી. ગુલાન પ્રખ્યાત ચિત્રકાર મુકુલ કલાધો’ એની અપંગ પત્નીની પેશા-પુરુષીની સાથે સાથે ચાલી રહી હતો. ફેરવાવ વખત થવા બંને એકબીજાની સાથે એક રખડ પણ બોલ્યા ન હતા.*

* મો’ પાસાની એક વાતો ધરવા.

એ એક આતંત્ર મુશીબિત રાત્રી હતી. અમે નદી કિનારે ટહેલવા જવાનું પસંદ કર્યું. મંદ મંદ વહી જતાં નદીનાં પાણી ઉપર જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ ધન્યગતો હતો. આવી પૂર્ણ રાત્રીના સંજ્ઞાથી માણસના ચિત્તમાં ન સમજાય એવો જે આનંદ ઊછળી રહ્યો હોય છે તેના આનંદમાં ભાન બુલેલા અમે ઉત્સાહપૂર્વક ટહેલો રહ્યા હતા. આવા માદક વાતાવરણની અંદર કદવનાની કાંઈ અજ્ઞાત દુનિયા આપણે ઊભી કરીએ છીએ, ચિત્રવિચિત્ર ભાવનાઓ માણીએ છીએ ને એમાંથી ઊપસેલા પાત્રોની સંગે વિહાર કરવાનો કાંઈ એવો સિત્તજીત અનુભવીએ છીએ. ચાંદનીનો શીતળ પ્રકાશ શરીરને વીંધીને આત્માને ઉજ્જવલ બનાવતો હતો. શાન્ત ચિત્તે મૌનની તાજગી અનુભવતા અમે ધીરે ધીરે નદીનાં પાણીની સમીપ કાંઠા ઉપર ચાલતા હતા. એકાએક સ્થામા ભેથથી બેઠી ઊઠી :

‘ઓહા! પેસો મોટી માછલી કેવી રહી! તમે જોઈ?’

‘હા. જોઈ.’

સ્થામાનો મિઝાજ ગયો :

‘ના. તમે જોઈ જ નથી. તમારી પીઠ ફરેલી હતી.’ મુકુલ હસ્યેલ :

‘ખરી વાત છે, આવી સુંદર રાત્રીએ મને બીજા કશાનો જ વિચાર નથી આવતો.’

થોડી વાર સુધી એ કાંઈ બોલી નહિ, પછી વાત કરવાની વૃત્તિ યદ્ય આવી એટલે પૂછ્યું :

‘કાલે તમે મુંઝવે જવાના છો?’

‘કાંઈ ખબર નથી.’

આ જવાબથી એ અકળાઈ ઊઠી :

‘ફરવા જવું ને મુઠલે વાત ન કરવી એમાં જ ખરી મઝા છે એમ તમે માનતા હશો, નહિ? કાલા માણસો હંમેશાં વાત કરે જ છે.’

મુકુલે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પછી થોડી વારે સ્થામાએ સીસકજ ફરામઠથી મુકુલને પ્રિમુલ નહિ ગમતા ગીતનો રાગડો તાણવા માંડ્યો. અમને અમારી શુદ્ધિનું અને મક્કતાનું અપમાન થતું દોષ એમ લાગ્યું :

મુકુલે ફરમાવ્યું,

‘બંધ કર.’

સામે શ્રેણી કરી એણે પૂછ્યું,

‘શા માટે બંધ કરું?’

‘તું અમારી રળિયામણી રાત્રી બગાડી રહી છે.’

ને પછી સ્વાભાવિક રીતે જ જે અનિવાર્ય હતું તે બન્યું. કુત્સિત અને મૂર્ખાઈ બરેલું! સામસામા આરોપો ને સવાલ જવાબો, ભૂતકાળના પ્રસંગોની યાદ, એકબીજાના અવશ્યોના પ્રદર્શન, અંતે અમુકો ને પછી મુકુલમન, રાત્રીના સૌન્દર્યમાં ભાનબુલેલા ને ગેહલ આરોપોના તોફાનથી પરાગિત બનેલા મુકુલે અંધારે આવી જતી સ્થામાને દેખા નહિ.

આ જાતના સંબંધો માણસની આસપાસ ન તોડી શકાય એવી અદૃશ્ય દીવાલો રચે છે, એ દીવાલોની અંદર સપડાયેલા ભ્રમ મુકુલ અનેક જાતનું મથન અનુભવી રહ્યો હતો ને એને ટાળવાના પુરુષાર્થ કરતો હતો. સ્થામા પોતાની ભાવપિપ્પક સત્તા દ્વારા એના ઉપર કાબૂ જમાવી છત્રનને વિશાદભર્યું બનાવી રહી હતી. સવારથી સાંજ સુધી બંને લડતા, અપડતા ને ફાંપી જાતતા.

છવેરે આ બંધાનો અંત આણવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે મુકુલ ચિત્રકાર તરીકે પ્રખ્યાત ન હતો. એણે એના ચિત્રનો સમજા સરંજમ વેચી દીધો, દેવું કપું ને પચીસ હજાર રૂપિયા ભેગા કર્યા. રેબલ ઉપર વિદાય-પત્ર સાથે પેસા મૂકી એ ચાલી નીકળ્યો.

મારા ઘરમાં આવીને એણે આશ્રય લીધો.

તે જ દિવસે સાંજે અમારા ઘરનું બારણું ખખખ્યું. ‘ને બારણું’ ઉઘાડ્યું. મને બાહ્યે દાસેલી એક સ્ત્રી એકદમ માળ ઉપર ધરી ગઈ. એ સ્થામા હતી.

તરત જ સ્વાખમેર બંધી નોટો-મુકુલના પત્ર આગળ ફેંકી, ધિક્કારપૂર્વક એ બોલી.

‘આ લો, તમારા પેસા મારે નથી જોઈતા.’

એ મૂળતી હતી. ખૂબ નિસ્તેજ જાતી ગઈ હતી એ છું કરી બેસે એ કદવું મુકુલ હતું. મુકુલ પણ ફિક્કો ને ફિક્કો પડતો જતો હતો, એનો ઉચ્ચાર અને શ્રેણી એના તો વધી ગયા કે મને બારે ચિંતા થવી મોટી. એવા જ કીધથી એણે પૂછ્યું.

‘તું શું કરવા માગે છે ?’

‘હું કંઈ વેચવા નથી. તમને મારી જરૂર હતી ને તમારી ખુશ પાર પડી. મેં તમારી પાસે કશાની માગણી કરી નથી. તમે મને આમ તરછોટી દબને નહિ જઈ શકો, સમજ્યા ?’

મુકુલે પગ પછાડ્યા,

‘હવે’ બહુ થઈ ગયું. તું એમ સમજતી હો...’

મારે મુકુલને પકડી લેવો પડ્યો. ‘ભાઈ શાન્ત બન, બહુ મારા ઉપર છોડી દે.’ મેં કહ્યું.

હું શ્યામાની પાસે ગયો. ધીરે ધીરે માનપૂર્વક એને સમજાવવા માંડી. આવી બાબતોમાં જે અંધ દલીલ થઈ શકે તે બધી જ કરી. હાથમાથા વિના શાન્ત રિતે, એક પછુ અક્ષર બોલ્યા વિના એ મને સાંભળી રહી. છેવટે બધી જ દલીલો ખૂટી ગઈ અને વસ્તુના સુખદ અંતની આશા શુભાવી એટલે મેં ઉરસી પાસો અજાગ્યાઓ:

‘ખૂબ, એ તને ખરેખર માહે છે, પણ એના માખાપ છાંટે છે કે એણે હવે તુરતમાં પરણી જવું જોઈએ. કેમ, તમે સમજ્યા ને ?’

એ લાડી રહી,

‘એમ ! એવું છે ત્યારે...’ ને પછી મુકુલ પાસે જઈને કહ્યું, ‘ત્યારે તમારે...તમારે પરણવું છે ?’

મુકુલે કંઠેર બનીને કહ્યું:

‘હા.’

એ એક ક્ષણ આગળ વધી.

‘તમે પરણશે તો હું નહિ જીવી શકું. હું મરી જઈશ.’

એના ક્રોધ સમ્યો ન હતો. તિરસ્કારમાં બધા હમાવી તેણે કહ્યું:

‘બહુ સારું. મરી જ ને !’

‘શું કહ્યું ! કહો...તમે ફરી કહો...’

એ ફરી બોલ્યા:

‘મરવું હોય તો મરને’

ફિક્કી પડી ગઈ હતી તો પણ એણે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું:

‘તમે એમ નહિ માનતા કે હું અમથી જ બોલી રહી છું. હમણું આ બારીમાંથી ફરી પડીશ.’

એ દરશો, બારી પાસે ગયો, બારી ઉઘાડી અને જાણે કાંઈ મહેમાનને માર્ગ બતાવતો હોય તેમ નીચા નજીને કહ્યું.

‘આમ યમને, આ બાલુએથી.’

ક્ષણ સુધી એની સામે એ તાકો રહી. આંખમાં તોફાન લાગ્યું હતું. ને પછી જાણે ખેનરની વાક ફરી જતી હોય એમ ચમને બનને પસારી કરી જઈ બારીમાંથી બહાર ફરી પડી. અમારો દલિમાંથી અલોપ થઈ ગઈ.

ઉઘાડી બારીમાંથી એના શરીરને પકડતું જોઈ રહેવાના પ્રસંગે મારા ઉપર પાડેલી અસર હતું કદી પણ ભૂલી શકું એમ નથી. એ નાનકડી બારી મનના જેવી અગાધ અને અંતરિક્ષના જેવી શૂન્ય લાગતી હતી. હું આપોઆપ પાછળ ખસી ગયો, રહેને, હું પણ બારીમાંથી ગળાડી પડું.

મુકુલ હાથમાથા વિના પરિશ્રમમાં ઊભો હતો.

બિચારી શ્યામાના બનને પગ આંગી મથા દતા. કદી પણ આવી શકે એમ મથું ન હતું. એના પ્રિયતમ આત્માનિર્વેદના અભિમાં સળગી રહ્યો. શ્યામાની આ કુલુતાવું કારણ એ પોતે જ છે એમ એની લાગણીની તીવ્રતાએ સમજાવ્યું. એટલે મુકુલ એને પોતાને ત્યાં તેડી ગયો ને પછી એને પરણી ગયો.

‘દોરત ! વાત આમ બની છે.’

અમારે થવું જવું હતું ! લોકો પાછા ફરી રહ્યા હતા. શ્યામાને કંઠી લાગી ને પાછા ફરવાની ઈચ્છા બ્રજ કરી. નોકરે ગાંઠી ધર તરફ ધકેલવા માંડી. સુવાન પ્રખ્યાત ચિત્રકાર મુકુલ કલાધો’ એની અપંગ પત્નીની પૈશ-પુરસીની સાથે સાથે ચાલી રહ્યો હતો. કેટલાય વખત ઘણા બંને એકબીજાની સાથે એક રાજક પણ બોલ્યા ન હતા.*

* શ્રી પાસાની એક વાની પરથી.

શ્રી. કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા, બી. એ. એમના સંચાલમાંથી. પ્રસ્તુતકારે થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે.

કૌશિકરામ વિ. મહેતા બી. એ.

ૐ પ્રાર્થીન કલાધર

ડોક્ટર-મારો ધધો સહુથી જૂનો છે. સાગિતીમાં જુઓ બાઈબલ, તેમાં કહ્યું છે કે મેલુએ આદમની પાંસળીમાંથી તેની પત્ની ઈવને કાઢી. આ કામ ડોક્ટરનું જ હોઈ શકે.

વિશ્વકર્મા-બાઈબલનો ટેકો અમારા ધધાને જ છે. તેમાં કહ્યું છે કે અવ્યવસ્થામાંથી પ્રભુએ વ્યવસ્થાની રચના કરી, અને રચના કરવાનું કામ અમારું છે.

રાજદ્વારી-બાઈબલનો ટેકો નથી તમને ડોક્ટર સાહેબ! કે નથી તમને વિશ્વકર્મા મહાશય! એ ટેકો છે અમને એકલાને. અવ્યવસ્થામાંથી વ્યવસ્થાની રચના કરવામાં આવી, અર્થાત્ અધિરમાંથી અજવાળું ધડાયું. પરંતુ અધિર ઉત્પન્ન કરનાર અમે નહિ તો બીજા કોણ? માટે અમારો ધધો સહુથી પુરાણો.

ૐ એમ જ ચાલે

પ્રવેશ ૧.

અમલદાર-તમારે બીમો ઉતરાવવો છે?

ઉમેદવાર-હાલ.

અમલદાર-તમારા કુટુંબની હડીકતથી વાકેફ છો?

ઉમેદવાર-હાલ.

અમલદાર-માતાપિતા હયાત છે?

ઉમેદવાર-નાહ.

અમલદાર-માતા કેટલામે વર્ષે ગુજરી ગયાં?

ઉમેદવાર-૪૧મે વર્ષે.

અમલદાર-શું થયું હતું?

ઉમેદવાર-દમનો વ્યાધિ હતો.

અમલદાર-પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની ઉંમર કેટલી હતી?

ઉમેદવાર-૪૫ વર્ષ.

અમલદાર-શું થયું હતું?

ઉમેદવાર-દેહના વ્યસનથી કિવર બગડ્યું હતું.

અમલદાર-બચ, પધારો.

પ્રવેશ ૨.

કારકુન-ભલામાણસ! હું બધું સાંભળતો હતો. આવા જવાબ તે આપાય? બીમો ઉતરાવવો હોય તો તો નાટક ભજવવું પડશે. સાચું બોલશો તો માર્યા જશો. કોઈ પણ ઓફિસ તમને બિના રાખશે નહિ.

ઉમેદવાર-ખરે?

કારકુન-ખરેખર નહિ તો બીજું શું? એ તો એમ જ ચાલે.

પ્રવેશ ૩.

બીજી કંપનીનો અમલદાર-તમારે બીમો ઉતરાવવો છે?

ઉમેદવાર-હાલ.

અમલદાર-બાપદાદાની હડીકત બોણો છો?

ઉમેદવાર-હાલ.

અમલદાર-માતાપિતા હયાત છે?

ઉમેદવાર-નાહ.

અમલદાર-માતા કેટલી ઉંમરે મરી ગયાં અને આથી?

ઉમેદવાર-૮૫મે વર્ષે; આ કરતાં હતાં

ત્યારે ૨૮૫ થઈશે, અને હાજી મરી ગયાં.

આમલદાર-અને પિતા ?

ઉમેદવાર-હરમે વર્ષે ગુજરી ગયા. સંક્રાંતને દિવસે ચોથે માળે છાપરે ચઢી પતંગ ચગાવતા હતા, ૧૫ પતંગ કાપ્યા, પછી દોરી પકડવા દોડતાં પણ લપસી પડવાથી ગેંબડી રસ્તા પર પડી ગયા, અને ઓપરી કાઢી ગઈ.

આમલદાર-બંનેએ બારે આયુષ લોગ-વ્યું ! હકીકત સંપૂર્ણ રીતે સંતોષકારક છે.

※ વ્યાજબી જિજ્ઞાસા

આહક-આના પ્યાલાનો શો દર છે ?

હોટેલવાળો-પેટી ઝોરડીમાં બેસીને પીએ તો દોઢ આનો, ટેબલ પર પીએ તો એક આનો.

આહક-ભલો રહીને પીઈં તો ?

હોટેલવાળો-તો ત્રણ પૈસા ?

આહક-અને એક પગે ભલો રહીને પીઈં તો ?

※ ધીમેથી હાંકો

ઈન્સ્પેક્ટર-માસ્તર, ગઈ વળતે હું નિશાળ તપાસવા આવ્યો હતો ત્યારે તો અવધાસકમ નિયમિત ચાલેલો નેવામાં

આવ્યો હતો. આ વખત આટલું થોડું કેમ આવ્યું છે ?

શિક્ષક-સાહેબ, ખાતાના નિયમ પ્રમાણે જ અમે ચાલીએ છીએ, આજકાલ વિદ્યાર્થી-ઓના મગજ ઉપર અવધાસનો સખત ઘોળે રહેતો હોવાના કારણથી ટેબલથી ખાતાએ તાજે-તરમાં દરેક નિશાળ પાસે ચાંલેલો દટાવી તેના ઉપર નીચેની મતલબનાં પતરાં જડાવ્યાં છે:-

નિશાળ

ધીમેથી હાંકો

એટલે અમે આસ્તે આસ્તે અવધાસ ચલાવીએ છીએ.

※ હતું તે જ ઠીક હતું.

તંત્રી-તમે મારા ઉપર અનહક ઉપકાર કર્યો છે. તમારી જિંદગી નેજમમાં નાંખી તમે મને મદદ ન કરી હોત તો જરૂર હું ફળી જાત. કંઈ પણ આશા કરો.

ઈન્સ-તમારા માસિકમાં મારા કાબ્ય છાપે.

તંત્રી-તો તો મને ફરીથી તળાવમાં જ નાંખો.

※

કેટલી ખાંડ ખાવ છે ?

૧૯૪૩-૪૪, ૧૯૪૪-૪૫, અને ૧૯૪૫-૪૬ દરમિયાન દિલ્હીમાં અનુક્રમે ૧૨,૨૪,૦૦૦ ટન, ૬,૭૧,૬૬૨ ટન અને ૬,૫૦,૩૩૯ ટન ખાંડ વેચાઈ હતી. ૧૯૪૬-૪૭ દરમિયાન એ આડેટી ૮૭૭ થીને ૬,૫૦,૦૦૦ ટન ઉપર આવી જશે એમ અંદાજવામાં આવે છે.

[અનુસંધાન માનું હતું આજી]

ક્યાંય નામનિધાન ન હતું. બપોરે માણસ માત્ર બહારથી ને ઘામથી ત્રાણ ત્રાણ પોકારી રહ્યાં હતાં. હું થોડોક પવન ખાતી આજી વાદળધેરા આકાશની સામે ઘીટ મારીને, કવિ ન્હાનાસાલનું 'એવાં શાં આજી રાજ માયા ઉતારી !' એ મનમાં ને મનમાં લાડીલી દમે ગણગણતી ગણગણતી, કમળના દામની સાથે રમી રહી હતી.

અચાનક ધરના મેડા ઉપરથી બંદૂનો અંકર પાડી માણ લાંબા.

ઉપર મારા પતિ મનમોહન સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ એણે જમાદારી નોકરીના આરામ નાંક સાફસુધી માટે આજી કાઢ્યો હતો. દાંડળી ફાંફળી, પડતી આખડતી, બબ્બે પમથિયાં ફેંકતી, હું નીસરણી ચઢીને ઉપર દોડી ગઈ. મનમોહન ત્યાં લોહીના ખાખેચિયામાં પડ્યો હતો. પાણી ! પાણી ! એવા ધીમે અજાણ આવતો હતો.

એક ચિત્કાર પાડતી હું પાણી લેવા પાછી તરત નીચે દોડી ગઈ !

પણ હું પાછી ફરું ત્યાં મનમોહનનું પ્રાણપંખેડું બીડી ગયું.

એ ગોઝારા દિવસ આજ પાછો મને હેયે ચડો આવે છે ! તે દિવસે હતી એવી ગમગીરી વાતાવરણમાં છે. તે દિવસે લાગતી હતી એવી, પંખીની વાણી, ઊની રૂદ વારેલી લાગે છે. તે દિવસે હતી એવી, વાદળ-ધેરી આજની હાથા નજીકે કે કોઈક અદ્વય લાગિની શંકાને સંતાડી રહી છે ! પણ વધુ ભયંકર તો આ છે કે તે દિવસે મેં જોઈ હતી એવી વિધાવની ધેરી હાથા કમળના ચહેરા ઉપર બેઠી છે ! કમળના ચહેરા ઉપર !

હાયર ! એ ત્યાં કપાંથી આવીને બેઠી ! એ વિવાદ હાથા !

મનમોહનના ચહેરા ઉપર તે ગોઝારા દિવસે મેં એને જોઈ હતી, એ આજ પણ મને દીવા જેવું રપટ

દેખાય છે. એના ચહેરા ઉપર સવારથી જ મૃત્યુની પાંખ જેવી એ ધેરી વિવાદહાથા બેઠી હતી ! આજ પણ મને એ સાંભરે છે !

મનમોહનની જીતિના પગલાયે પગલાયામાં મારા પ્રવેશ હતા; મારે કરવો પડ્યો હતો. એવો એ શંકા-શીલ આત્મા હતો એટલે તો મારા અંતરમાં આજ દિવસ સુધી એક સત્ય બેઠું છે. બંદૂક કહેરાતો એ અકસ્માત મનમોહને હાથે કરીને તો નહિ ક્યાં હોય ! મનમોહનને હું એજાણું નાં !

હું નમારે પરણીને આવી ત્યારે મારા અંતરમાંથી એટલી એટલી અવનવી સુદરતાની ધૂપઝાંઝા બીપ હતી હતી કે એણે તો મનમોહનને દિવસે સુધી દીરાનો કરી મૂક્યો હતો. હું પેલે મારા ઉપર મોહો પડી હતી ને ! અમારો સંબંધ મુખે ચાલી રહ્યો હતો. પણ આ તાજગીના રમણીય મોહમાં પડેલી હું એક વાત તો પાગી ગઈ હતી. અને એના પરિણામથી મૂળતી હતી !

મનમોહન જમાદારી કરતો. એની નોકરી જ દરપણે શંકા અને અવિશ્વાસ ઉપર ટકનારી. એના સ્વભાવમાં દરેક વસ્તુની શંકા યાતી. દરેક દોષશા-લનો અવિશ્વાસ જન્મતો. પગેપગની આટલા ત્યાં બેઠી હતી. તમારા ચહેરા ઉપર તમારા જ અંતરમાં ચાલી રહેલી કાઈ જિમિં હાસ્યની લેરખી લાવે ને જમાદાર એ લુએ તો એને શંકા થાય !

તમે ઉતાવળાં આત્યાં કે શંકા. રડ્યાં કે શંકા, બોલ્યાં કે શંકા. એમાં પાછી ને કુટુંબમાંથી હું આવી ત્યાં થોડોક સુધારો હતો. દરવાકુરવા રમવા દળવન મળવાની છૂટ હતી. આ થયો વાતાવરણનો તદાવત. ખીંને તદાવત વધુ ભયંકર હતો. મનમોહન જુબડી ખાસ હતો. હું સાધનસંપન્ન કુટુંબમાંથી આવી રહી હતી. ભર્ષાભર્ષા કુટુંબના આખા દિવસના દિવસેલ વિનોદગર્ભા રચાનમાંથી આવતી હતી. આંદો મન-મોહન હતો, લાગનમાં આવેલી એ ત્રણ મોરડી હતી, અને આખો દિવસ સાંકળ રહીને જળી પેહળજ એણી હું એકલી હતી ! મનમોહન નોકરી ઉપરથી આવે

અને એને પીરસી સઉં ત્યાં કામ પૂરું થઈ જાય. પણ ખરેખરી જીવન શન્યતા તો બીજી હતી. મનમોહન પાસે મારી સાથે વાત કરવા જેવું કંઈ ન હતું, મારી પાસે મનમોહનને કહેવા જેવું કંઈ ન હતું.

—અને હું એને શી રીતે મારા જીવનના આનંદ-મય પ્રસંગોમાં સમભાગી બનાવું ? એ સંકારો ખબરો, અને મારા જીવનમાં તો નિરાશાના મેળાવડાની, વાર્ષિક ઉત્સવોની, એમારા શહેરના જાહેરપ્રસંગોની મેં ભજવેલી નાટકી ભૂમિકાના યશસ્વી પાદની કીર્તિગાથા રમમાણુ કરી રહી હતી. મન તો જાણે મારી વાત કદી નાખવાને, આતુર આતુર હતું. પણ અંદરથી અવાજ આવતો અરે ! જુડો ! આ બિચારો મનમાં ને મનમાં જ બળી જઈ જાયો !

હું સંયુક્તા રાણી બનીને આવી ત્યારે ડાહી મહેલા પ્રેક્ષકોની તાળી વધામણીને જાણે કે હું સાંભળી રહી હતી. અને પેલી મારી સહિષ્ણુ શુભાષ—એ પૃથ્વીરાજ બનતી—ત્યારે તો હું પણ એના ઉપર મોહી પડતી, એવા સરસ પુરુષસ્વાંગ એને શોભા દીધો—એ બિચારી પણ કોણ જાણે ક્યાં હતી !

મારું મન મનમોહનને મેળવી લેવાને ફટકું આતુર હતું ! મને થાતું કે મારા આનંદનો એને સમભાગી બનાવું પણ એના જીવનરસ જુદી જુદિયામાં હતો ! એને તો માણસોની હીલચાલમાંથી કંઈક ને કંઈક શનાહિત અર્થ કાઢવાનો હતો. મને તો માણસોના ભાવને રહુ કરવામાં આનંદ મળતો. એટલે અમારી નવજવાન અવસ્થાનું જળારામાં જળરુ' આકર્ષણ તો મારી ધૂપછાંબ ભરેલી સુંદરવાનું જ રહ્યું હતું !

એક દિવસ બપોરે હું બેઠી હતી. અચાનક મનમોહન આવ્યો. કોઈ દિવસ આ વખતે આવતો નહિ. મને એમાં કંઈક બેદલાગ્યો. આગલે દિવસે મારાથી વાતવાતમાં અકસ્માત શુભાષનું નામ નીકળી મળ્યું હતું. વાત તો પછી મેં ફેરવી તોળી—પણ એ શુભાષ નામની છોકરીને જદરે છોકરા હોય, અને એના ઉપરનો મારો મોહ કામ્ય હોય એવી યેરી યંકા એના હિંમત બેસી મઈ તે બેસી મઈ, એના મનને એમ

હતું કે હું મારું સર્વસ્વ એને ચણે ન્યોછાવર કરી ચકતી ન હતી. કોંઈક રાખી ચૂકતી હતી. હું એને શી રીતે સમભાગી કે ન્યોછાવરી, અતઃ જાણી ગ્રવાહનો સમમેળ માગે છે. મેં પ્રયત્ન તો ઘણો કર્યો—શુભાષ છોકરીની વાત કહેવાનો, પણ પછી તો વધુ પ્રયત્ન વધુ યંકા યંકા ! અત્યારે એ આવ્યો ને મોટી શોધ કરી કાઢી હોય તેમ બોલ્યો :

‘સાથો એ જ લાગે છે, આજ પકડાયો. તાગ માખેનો છે. તું કહેતીંતી ને છોકરી છે ? આ તો નીકળ્યો કલમધોરો ! શુભાષ ! એ જ તારો નાટકચાલો !’

‘કાની વાત કરો છો ? શું છે ?’

‘નહિતર તો જાણે ખજાર જ નદિ હોય ! અને મારે એરે કામળ લખ્યો છે છોકરી બનીને !’

‘હું તો આ તમારી વાતમાં કંઈ સમજતી નથી !’

‘તું તો ક્યાંથી સમજે ? હે આ’ મનમોહને મારા ઉપર એક પરબાંધિયું ફેંક્યું, એણે એ ફેંક્યું હતું. ઉપર ટાંગાલની આજની જ છાંપ હતી. મેં અંદરથી કામળ કાઢ્યો અક્ષર એળખ્યા શુભાષના અક્ષર ! શેષવાનાં સરખરણે, હું જદરેક દર્પમાં આવી મઈ. પણ મેં મારા ઉપર તરત કાળ મેળવી લીધો.

‘આનંદ—આનંદ થઈ ગયો ને !’ તીખો કટાક્ષ આવ્યો. મનમોહન ફેરો દીપ્તીદીપ્તને એને ભેધ રહ્યો છે એ વિચારે હું કોમ પાળી મઈ.

‘એ તો તમને પણ યાત ! તમને ન યાત ! તમારી સાથે બાળતારો કંઈ મળે તો ! બાળપણ તો સૌને એવું વડાહું લાગે !’

‘પણ તું તો કહેતીંતી ને છોકરી છે ?’

‘ત્યારે છોકરી નથી તો શું છે ? આ રથા એના અક્ષર, શુભાષના. કાલે જ મેં એની વાત તો કરીંતી !’

‘પણ આ તો કાંઈ કલમધોરો છે એવું શું ? ને અક્ષર છોકરી જેવાય કાઢવાવાળા કારે છે !’

મનમોહનની વાત કરવાની રીત મને મથી નહિ એટલે હું મુંગી રહી, પણ એટલે તો એના મનની શંકા મજબૂત થઈ ગઈ.

મને પણ સાંભળ્યું કે કંઈક જીંજીવંતરામ છે.

એટલામાં તો મનમોહન જ બોલ્યો : ‘આજે જ તમારા એ બાઈજન આજાદ સપડાયા છે!’

‘બાઈજન ?’

‘હજી સફાઈ કરી છે! આ કેશ છે કાઢે, જો તો!’ મનમોહને મારી સામે એની ‘ડાયરી’ ધરી. મારા જ ગામને કોઈ છાત્રો, ભાઈની દગર્જ કરતાં સપડાયો હોતો. એણે પોતાની દગર્જત મોંઘાવી એમાં શુદ્ધાત્મ નામ આપ્યું હતું. પોતે તે પહેલાં નાટક કરતો એમ કહ્યું હતું. બપોરે તો જે નિશાળમાં એ નિશાળ પણ આમની જ નીકળી! મારું જ ગામ. શુદ્ધાત્મ નામ. નાટકની વાત ને નિશાળ પણ એ. મનમોહનની શંકા અત્યાર સુધીમાં આ વાત પરત્વે એવી તો દઢ થઈ ગઈ હતી કે હવે એની જડ દલાવવી એ સુરેક છે!

એમાં આજે આ શુદ્ધાત્મના કામને બળતામાં લી હોયું!

‘મારા પતિને આદી’ જમાદારી છે એ એણે કપાકપા શોધી કાઢ્યું હતું. એનો દરતો એક સગો શુદ્ધાત્મ, ભાડુના જેવે કરતો રખડ્યા કરતો, તે આ બજુ નીકળી આવ્યો હતો.

એને કપાક સિંધાળીરી મળી જાય તો એ યાજે પડે એની એમાં વાત હતી. મને મળવા આવશે એટલી તોફાન હોશે હોશે હતી. ને મારા પતિને એની બધામણ કરવા માટે પણ લખ્યું હતું!

જેણે હજીનમર અનેક તકનીકી દિવસાઓ પકડવામાં જ રસ લીધો હતો—એને હવે એવી અધમ અન્યતામાંથી મક્કા પણ ડગાવે તેમ ન હતા! એના મનથી એણે એક તકનીક આજાદ પકડ્યું હતું!

અને મનમોહન પાછો આમ, લલે અમરી વચ્ચે બહુ સરેકારમેજ ન હતો છતાં મારી પાછળ

લેલો લેલો ફર્યો કરતો. એને તો આજ બહુ જ લાગી આવ્યું હતું. આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં પાકી રહ્યાં હતાં. જે બોલવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો પણ આપણે જેમ પોડામાં સપડાયા હોઈએ, અને દરેક પ્રયત્ન વધુ ને વધુ જીંડા ખૂંચતા જાય એવી વાત થાતી લાગી. મનમોહન સમજી શકે એવો બાઈજની પણ મારી પાસે પોટ હતી. હજીન સરેકારી એ દોષ અત્યારે બપોર થઈ રહ્યો!

પોડા દિવસ આ વાતને ઠંડી પાડી દેવામાં મને કડાવણ લાગ્યું. એટલે હું કંઈ મોલી જ નહિ પણ એટલે તો મનમોહનના મનમાં ઘેરી શંકા થઈ ગઈ. આ શુદ્ધાત્મ કામગીરી લખનારો તે જ મળવા આવનારો શુદ્ધાત્મ હતો ને એણે આ મેનવણી આપી હતી. અને વળી મારા દાપ નીચે રહીને મારા જ ઘરમાં ઘા મારવાની રચના થવાની હતી! એનું પોતાનું મગજ આ વાતને એ રીતે સમજી હતું. એમાં ફેરફારને અવકાશ ન હતો.

[૩]

પછી તો એ વાત અમે કોઈ દી સંભારી નહિ. મારા મનમાં એ ચલારૂએ રહી. મનમોહનના મનમાં બપોર શંકારૂએ રહી. ને એણે તો આ વાતનો પાછળ ઝીણી ઝીણી ખજાણો કર્યા જ કરી. શુદ્ધાત્મનો શંકા તો મજા તો એનાં જ સમર્થવાદમાં એ મારી પોતા રિયેની શંકા વધારે દઢ કરી.

જે દિવસે મનમોહને જાંઘળી અકસ્માત કર્યો તે દિવસે અમારે આ વાત ઉપર બોલાયાથી થઈ મજા હતી. એનો નાનોભાઈ મહાસે બહારગામથી આવ્યો હતો.

એ કોણ જાણે શી વાતો લાખ્યાં હતાં, પણ ને કુટુંબ વચ્ચેના આર્થિક ને સારકારિક દરેક તકારરે જીર્ણ જીર્ણ રૂપ ધાર્યાં હતાં તે તે દરેક રૂપ મનમોહનની વાતમાં વ્યક્ત થતાં હતાં!

‘તમે સાહુકારની ગમીએ—અમે તો ગરીબ આજુસ રહ્યાં તમે સુધરેલા—અમે તો અમજી. તમે કામવાનને પણ ન માનો—અમારે તો એનો જ આધાર.’

અને આવા કેાજી જાણે કેટલા વિરોધાવાસ એણે કર્યાં! એના નાનાભાઈએ અમારો સાત પેઢીનો ઇતિહાસ શોધી શોધીને એને કહ્યો હોય તેમ લાગ્યું! મનમોહન જેવો શંકાશીલ હતો તેવો જ પાછો લાગણી-પ્રધાન પણ હતો. એને લાગી આવ્યું હતું, એના મનથી એણે, કોઈ રવર્ગની પરીતી જાણે કે વિશ્વાસ-ધાતી વસ્તુ ગોતી હતી. એ ઉદાસ થઈ ગયો. એની પરી ભેવફા હતી. એ ઉતરાણો હતો.

એ ધૂનમાં ને ધૂનમાં એણે એક બે દિવસ તો આર્થુ પણ નહિ. પરંતુ એને સમજણ આવવાનો મારો દરેક પ્રયત્ન મેં જોયું કે વધારે ને વધારે શંકાનાં વમળ ઉપાડતો હતો. પછી તો મેં એ પ્રયત્ન જ છોડી દીધો! મારા મનમાં શય છે. એ બંદૂકી અસ્-સ્માત નહિ—આપવાત જ નહિ હોય! મનમોહનની મારી પાછળની યેલજા હું જાણું તો! એ યેલજા શંકાની કાંકી પડતાં તો પોતાની જાતને પોતે ફેંકી દે એવી વિચિત્ર હતી!

પણ હાથે! એ વીતેલી વાતો આજે આટલા વર્ષે પાછી ફરી જાખજો એમ મેં ક્યાંથી ધાર્યું હોય! જૂપાલ આગે-ગારો જ લગીએ—એને હું આપવાની શી રીતે ના પાડી શકું? પણ મને શી ખબર કે એના દિનમાં હજી જૂની-જૂની ખટક રહી ગઈ હતી. વેકેશન હતું, કમળ ને એ બન્ને જુદા જુદા પણ એક જ ભણતર ભણતા, એટલે એને આપવાની ના પાડવાનો કોઈ જ અર્થ ન હતો; હું ના પાડું તો ઊલટું કમળને મારા સંકુચિત માનસ વિષે શંકા થાય.

જૂપાલ ને કમળ તો એ સંજુમાં જ જાણે જુગ-જૂના મિત્રો હોય એમ લાગી ગયા. એમણે કેાજી જાણે કેટકેટલી વાતો કરી. કેટકેટલી મને પણ પૂઢી. જૂનાં શેરમજીની વેલીનાં પુષ્પનો પરિમલ જાણે મહેફા રહ્યો.

પણ જૂપાલે તો કમળને ઝેર પાડું હતું, મને મરજીને એ ખબર તો એ મળે, ને મેં કમળનો મહેફા લેયો, ત્યારે પડી! હાથ રે! મેં મારો આંતરો પુન ગ્રામ્યો હતો. પોતાના પિતાના ખૂતીની જાણે

દાગરી માગથી અલગતો હોય એવો કમળ ત્યાં લેગો હતો. મારો દીકરો ત્યાં ન હતો. એક પુરુષ પ્રવટ્તો હતો.

[૪]

અત્યારે રાત પડી છે. આગાશી અંધારામાંથી તારાઓએ કોકિયાં કાઢ્યાં છે. અમારા નાનકડા એકાંત આવાસની આસપાસ કોઈ ફરકતું નથી. અમારા જીવનના ધરતીકંપની અમારા સિવાય કોઈને જાણ નથી. અને મદાભષકર શંકા વમળનો ને ઝેરસમ-જાણતો મારે જે સામનો કરવાનો છે એ વસ્તુની મારા નાનકડા હૃદય સિવાય કોઈને ખબર નથી. આટલી નાનકડી જાગત ઉપર મારા તો આખા જીવનનો તાર અવરજી છે—ને સાધનમાં મારી પાસે, મારા કમળ પ્રત્યેના નિઃશીમ પ્રેમ સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી અમારી આ નારીજીવનની ભષકર પાતનાનો હું કમળને, મારા પુત્રને, કોઈક ખ્યાલ આપી શકી હોત, પણ એમાંથી જામત ધયેલા પુરુષને હું શી રીતે સમજવી શકું કે ભાઈ! તારો પણ હોય નથી. મનમોહનને પણ હોય નથી. હોય માત્ર કુરત્તો છે કે જેણે મને નારી બનાવી. અને એ બનવાની સાથે જ હું સમાજમાં અધુક અધુક વાતનો તો જાણે વારસો જ પામી! મારો આ વારસો—એ વારસામાંથી કેાજી છટકી શકું છે કે હું છટકી શકું?

અત્યારે કમળ ઉપર અગાશીમાં છે. આ અમારું ખંડિયર ઘર છે, ત્યાં મનમોહને જીવનનો કરજી અંત આવશે હતો. એનું મૂન કમળના મગજ ઉપર ચડી બેઠું હતું તો! એણે મને રોવરાવી નાખવાનો ને નવરાવી નાખવાનો ગંદકા રાખ્યો હતો. અને આજ જોખણીસ રંગે પોતાના માની લીધેલા અન્વાયનું વેર લેશ, એ ત્યાં એની આસપાસ ભટકીને એને કમળમાં પ્રેરણા આપી રહ્યું હતું કે, 'છોડી દે, જીવન છોડી દે, જીવન છોડી દે—' હાથે! એ એમ કહી રહ્યું હતું તો! હું શું કરીશ? હું કમળને શી રીતે બચાવીશ? એના મગજમાંથી ઉત્પન્ન ધયેલા વાદ-જને શી રીતે વીંખી શકીશ! અરે! મને તો એ

ભલેને કાગ્યકૂતરારને મેલે મરવા માટે તણ દે, મને તો ભલેને ફિટકાર આપીને એ કાઢી મૂકે, હું તો ભલેને એને સમજાવી ન શકું. એનું પણ મને મનમાં હવે કંઈ નથી, પણ જોને મેં આટલી આટલી યાતનાઓ વેડીને, ઓગણીસ ઓગણીસ વર્ષની છાયાછા નીચે રાખીને મોટા કર્યો છે એ એના હોઠ ઉપર, મને અધારામાં રાખીને, ફેરની પાલી દાખી દેતો— તો ! તો—રે ! નો ?

એક પણ પણ ગુમાવવાનો—રાહ જોવાનો બત્તારે ક્યાં સમય હતો ! મારું જ કંઈ જળ હોય, જ કંઈ મારી રક્તિ હોય, એ તમામનો આજે જ ખપ હતો.

હું ઉતાવળે કમળને મળવા દોડી. એના મનમાંથી મનમોહનની ખટક કેમ કાઢતી એની કંઈ મને મતાગમ ન હતી. હું શું એને જઈને સીધી એમ વાત કઈ કે કમળ ! તને શુપાલે વાત કરી એ તું સાચી ન માનતો. હું એને શું કહું ને શી રીતે કહું ?

હું ઉપર ગઈ.

કમળ ત્યાં બેઠો હતો. એના ચહેરા ઉપર આછી વેદના હતી. પોતે કંઈક માનવાને ખુશી ન હોય—ને એને એ માનવું જ પડતું હોય, એવું હું ત્યાં હતું. આછી રોશનીમાં એના ચહેરા ઉપરનું દુઃખ વધારે મગમગીતી પ્રેરે તેવું લાગતું હતું.

હું ધીમે પગલે એની પાસે ગઈ. એ ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. એની આગળ ટેબલ હતું. ટેબલ ઉપર પુસ્તકો હતાં. મારા આગવાની એને જાણુ ચર્ચ હોય તેમ લાગ્યું નહિ. બારણા તરફ એની પીઠ હતી. એની પાછળ જઈને ધીમેથી ત્યાં બેસી રહી. મારી નજર ટેબલ ઉપર પડી અને હું છળી ગઈ. એક ખુશ પુસ્તકમાં મનમોહનની છબી પડી હતી. કમળની ત્યાં દૃષ્ટિ હતી. એને ખલે મેં ધીમેથી હાથ મૂક્યોઃ ચાંત અવાજે એને ખેલાવ્યો.

‘કમળ ! શું થયું છે બેટા ! તને ?’

એણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો. પણ મારી સામે એણે, એ દૃષ્ટિમાં ફેટકું દર્દ હતું !

હું એની પાસે બેડી. મેં એનો હાથ હાથમાં લીધો : ‘બેટા ! તને શું થાય છે ? કંઈ થયું છે ! તને શું દુઃખ છે ? મને ન કહેવાય એવું છે !’

મને લાગ્યું કે એ પોતાનું દુઃખ બોલી શકતો નથી. તે માત્ર મારી સામે જોઈ રહ્યો. એની આંખની કાર ભીની થઈ ગઈ હતી.

‘બેટા ! મારે તને એક વાત કરવાની છે. આજ દિવસ સુધી એ મેં સાચવી રાખી હતી. તું મોટે થાય ત્યારે એ આપવા જોવી હતી. આ પામેનો આરોગ્ય—ત્યાં તારા પિતાનું મૃત્યુ થયું હતું. અરે ! એનું બારણું ઉઘાડું છે કમળ ? હા ! ઉઘાડું જ છે !.....’ અચાનક મારી દૃષ્ટિ સામેના આરોગ્ય ઉપર પડી—એનું બારણું ખુલ્લું હતું. મને જાણુ એ મનમોહનની આંખ જોવું લાગ્યું !

હું બેડી થઈ ગઈ. બારણું વાસવા માટે એ તરે સાલી. એ આશામાં પામેના આરોગ્યના દીવાનું તેજ આવી રહ્યું હતું. એમાં જૂનું ટેબલ, નાની મોટી ખુરશીઓ ફાટલ શેતરંજીઓ, કાટ પાંચેલાં વાસણ, ફોટી દોરી મોઢીઓ, એવું એવું આમ તેમ અસ્તવ્યસ્ત પાડ્યું રહેતું. સાધારણ રીતે એ બારણું બંધ રહેતું. મેં જઈને બારણાને વાસવા માટે કમા એમનું.

પણ મારી દૃષ્ટિ અંદર જ ચોંટી ગઈ. ત્યાં કંઈ હોય તેવું લાગ્યું. હું જરાક અચકાઈ વધારે ઝીંકવટથી અંદર જોઈ રહી.

આછી આભારી સૃષ્ટિમાં જાણુ મેં એના પાદા હાથમાં રાખીને બિનેલા મનમોહનને જોયા ! જોયા એવું મને લાગ્યું.

એનો એક હાથમાં પાલી હતી. બીજો હાથ જાણુ કાઠને કાંઈ નિશાની કરી રહ્યો હતો. પાલી જટગટાવી જવાની જાણુ પ્રેરણા આપી રહી હતો. નર્મી હાંકાવું એક બોણું હાંકપિંજર એની પાછળ જ બેસું જાણુ જાણુ, આંખ વિનાના પાદામાંથી લશ્કર મારતી કરેલું અટકારવ ત્યાં વેરી રહ્યું હતું !

મેં એ જોયું. એમાંથી ઉદ્ભવતા અર્થે જોઈ

વિચારમાં મારો પગ ત્યાં બારણા પાસે જ અટકાવી દીધો: 'એક રીતે મારી જ્વલતે આ મારા હોકરાથી છુપાવીને આ વાદળ બિલું નથી કર્યું?' મારા મનમાં પ્રશ્ન થયો: 'એ વાદળ છે તો આ મનગોદન છે—એ જ સાચું નથી? મારે હિંમતથી મારી વાત કમળને કહીને—એનો જ ન્યાય આ વસ્તુ ઉપર માગી લેવો ભેદતા હતા. પણ વખત પહેલાં બીજા જણાવે તે પહેલાં. શા માટે એને પણ હું મારા પક્ષમાં રહેવાનું કહું છું? માણસ માણસની વચ્ચે વાત કરવાની ભાષા શું કોઈ દિવસ માણસને મળશે જ નહિ?

અને એ વાદળ જ આ આશાસ બિંબો કરીને અમને આજ દૂર ધકેલેલી નથી રહ્યું?

શા માટે આ બારણું બંધ રહેતું નેત્રે? શા માટે મનગોદને એ બંધ દારૂમાંથી ચોરદહિ કરી કરીને અમારા જીવન વચ્ચે એક ભયંકર ખીણ બની કરી નેત્રે?!

મારે એની સામે થવું નેત્રે.

મારે મારો હોકરો ખચાવવો છે. આ બંધ બારણુંની પાછળની ભૂતાવળ તો એના જીવાન કંપ-નામય હૃદયને દણી નાખશે!

મેં બારણું બંધ કરવા માટે પ્રસારેલા હાથે જ ધમ દમને અનાજ' ધાય તેમ બારણું ફટ લઈને ઉઘાડી નાખ્યું. અને એ અભાસી દેખાવના હાડપિંજરની સામે જ, એના દારૂકાસને અવગણીને જાણે એને મળવા માટે, સલાહ કરવા માટે ને જવાબ મેળવવા માટે જતી હોઈ તેમ હિંમતભરે, પગમાં મારી રહી!

અત્યાર સુધી મારી કિયાને ક્ષોભિત નોંધ રહેલો કમળ બિંબો યોગ-ને તરત મારી પાછળ આવતો દેખાશે. સાચી પકડ મળી હોય તેમ માણ' અંતર આનંદથી ડાલી બેઠો'!!*

* જર્મન વાર્તા ઉપરથી.

વિજ્ઞાનદર્શન

ઔપચોની' મર્યાદા

મો. દાં ભાગનાં દરેક સક્રમણવાળાઓને આભારી છે એમ મહાન ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક પારસુરે પ્રતિ-પાદન કર્યું ત્યારથી દરદિનવારે એક નવો યુગ શરૂ થયો: રોમ, રોગોત્પાદક જીવાણુ, જીવાણુનું જીવન જીવાણુનો ચરીરખંડાર કે ચરીરઅંદર નાશ કરવો—અને તે નાશ કરવામાં શું શું ઉપયોગી નીવડે તે શોધી કાઢવું 'પ્લાઝમોડિયમ' નામના જીવાણુને લીધે મેક્સિરિયા તાવ આવે છે. એનો ફિલિસ જ્વલતો મચ્છર માણસને કરડે ત્યારે તે જીવાણુ માણસના ચરીરમાં દાખલ થાય અને મેક્સિરિયા રોગ ઉત્પન્ન કરે. માટે મચ્છરનો નાશ કરવો. એ થયો મેક્સિરિયાનિવારણનો એક ઉપાય. મચ્છર પાછીના અધિવાર ખાજોચિયામાં ઈંડા મૂકે, માટે ખાજોચિયાં

શ્રી. ખંસી ગાંધી, વી. ભલ્લી.

પ્રોફ. જયંતીલાલ કે. આશા, એમ. ભલ્લી.

ડો. નરસિંહ મુ. શાહ, એમ ભલ્લી, વી. ભલ્લી.

ઉલ્લેખી નાખવાં, ખાંડા પુગલી દેવા અગર તો મચ્છરની છાયા કે તરતના પેદા થયેલ મચ્છર મરી જાય તેવી દવા છાંટવી એ મચ્છર મરવાનો ઉપાય. આજ સુધી કેરોસીનનો ઉપયોગ એ કામ માટે કરવામાં આવતો. હવે તેને માટે ડી. ડી. ડી. વપરાય છે. માણસના ચરીરમાં દાખલ થયેલા જીવાણુઓને કેમ મારવા! ત્યાં ડી. ડી. ડી. કામ ન કરે, કારણ કે તે માણસના ચરીર-એ ઈંડા કરે. માટે માણસને માટે શોધાયેલી દવા તે કચીનાઇન, અને મેપાહોન. નવા નુસખાની શોધ એકદરે કરી રહ્યા છે. માણસને નુકસાન ન કરે છતાં તેના શરીરમાં રહી, તેને ચૂસવા આવવાના માટકા, જુ વચેરેને મારી નાખે તેવી ડ્રાઈ દવા દેવા તો! ગેબોનોની ખૂબી અગર સાથે બેગરી કસકાને તે

દરોજ સવારે ખવડાવવામાં આવી. સસલાને કંટનારા માકડોને તરત જ લકડે લાચ પડ્યો, અને તેમાંના સંખ્યાબંધ મરી ગયા. જે છવતા રહ્યા તેમણે કદાચ ધરાઈને લોહી નહીં પીધું હોય ! પીએ તોય ફાવવાનારા મચ્છરની પછુ એ જ દયા ધર્ષ. સસલાને કંટના બાદ ચોતીસ કલાકમાં તે બધાં મરી ગયાં. દસ દિવસ સસલાના ચોલીની ઉભાજી કર્યા બાદ બંધી ઈતરડી મરી ગઈ. દરોજ 'ગેમેશીન'ના ડોઝ લેનાર પ્રાણીને કંઈ એરી અસર થાય કે નહિ તે ચોથી કાટવું રહ્યું. સમય જતાં તે પણ શોધારો. કદાચ ગેમેશીનને ખરેખરી કોઈ કારગત રસાયણ પણ શોધાય !

ન્યુમેરોશોનો રોગ ન્યુમેરોશી નામનાં છવાણુ દેશાવે છે. ગોનારીવાનો રોગ ગોનોકોષી નામના જંતુ દેશાવે છે અને એ જ પ્રમાણે ધૂપ, ગરૂમક, ટાઈફોઈડ, ડેન્ગેરા, મેલીનાબર્કટીસ ઇ. રોગો પણ જાતનાં છવાણુ દેશાવે છે.

આ બધામાંના કેટલાંકને મારવા માટે સલ્ફુર, ક્લોરિન, ગેમેશીન, સ્ટ્રીપ્માઇટીન શોધાય છે તે કંઈક અંશે તે બધાં કારગત નીવડ્યાં છે. , શીતળા, ડેન્ગેરા માટેની રસીઓ પણ પોતાતાની મર્યાદામાં રહીને કામ આપે છે. છતાં પ્રથમ એ છે કે આ બધા રોગો કેમ મટતા નથી ? અને શરૂમાં કારગત નીવડેલી દવા આગળ જતાં કેમ કારગત નીવડતી નથી. એ દવાની બનાવટ બદલાય છે ? ના, તેમ તો યતું નથી, પરંતુ ટકીકત જુરી જ છે.

છવમાનમાં પથરાતા સંજોગોને અનુકૂળ મવાની શક્તિ રહેલી છે. માણસખત આજ પૃથ્વી એ જ શક્તિને આધારે ટકી રહી છે. જે જે છવ એ ન કરી શક્યા તેમનું નામનિશાન પણ પૃથ્વી પર રહ્યું નથી. કોઈક કોઈકનાં અવશેષો મળી આવે એટલું જ. જે જોરાકને રસને પણ ન હોય હોય તેવા જોરાક ઉપર આજે આપણાં બાળોઃ બીજી રહ્યાં છે. અને થોડા સમય બાદ તે જોરાક સ્વાભાવિકજ બની જશે, અરીણી માણસ દરોજ થોડું થોડું અરીણી બે

તો થોડા સમય બાદ અરીણી એરી અસર તેના શરીર ઉપર નહિ થાય. એ જ મુજબ માણસ અનેક જાતની એરોને ક્રમસઃ પચારી શકે છે.

પણ આવી શક્તિ માત્ર માણસમાં જ નથી. રોગ ઉત્પન્ન કરનાર છવાણુમાં પણ તે છે.

કલીનાઇન માફક આવી મધું હોય તેવા પ્લાઝ-મેડિયા મળ્યા આવે. તેમની આખી સંતતિ ઉપર કલીનાઇનની અસર નહિ થાય. એ જ પ્રમાણે સર્પી રૂમની અસર નીચે સંખ્યાબંધ છવાણુઓ મરી જવા છતાં તેમાંના કેટલાંક ધૂણુમર બેમહાન થઇ પાછા પેલાની રિથિતિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનાં. ઉત્તરોત્તર સાક્ષ-રૂમની તેમના ઉપર કે તેમની આ સંતતિ ઉપર અસર નહિ જ થવાની. પેનિસિલીનનું પણ તેવું જ. એટલે છવણુઓને મારી નાખવાની ગમે તેટલી દવા શોધવા છતાં છવાણુઓ છવવાનાં જ, અને પરિણામે લાગ્યે જ કોઈ રોગનું નામનિશાન પૃથ્વી ઉપરથી ઘડી શકાય.

પ્રથમ એ છે કે તો પછી કરવું શું ?

સંયોજોને અનુકૂળ મવાની શક્તિ માણસે વિશિષ્ટ કેળવણી તંદુરસ્ત માણસના શરીરમાં છવાણુઓ લાગે સમય ટકી શકતા નથી. બીજું છવાણુ શરીરમાં દાખલ થતાંની સાથે જ શરીર તેમની સામે મોરચો માંડી જ દે છે. દવા મુદ્દ ન લેનાર માણસે તંદુરસ્ત રહી શકે છે એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ રોગ સામે ટકી શકે છે. તે માંદા પડ્યાં હશે પણ માંદગી-ગાંધી ઊઠ્યા બાદ રોગ સામે વધારે ટકાર ઝીંચે તેવું રોમનું શરીર બન્યું હશે.

દવા ન જ લેતી એવો અર્થ કોઈ આમર્થ્ય ન થયો. પરંતુ ક્રમ દવા જ બધું કરે એમ માની તેના ઉપર નમતું એ પણ વેરિવાપણું કે મૂર્ખાઈ જ ગણાય, છવાણુ માત્ર સસકત શરીરમાં નાશ પામે છે અને નમજા શરીરમાં જ ધર કરી શકે છે. છવાણુ રોગ ઉત્પાદ કરે છે એમ કહેવાને બદલે રોગી શરીર છે માટે જ છવાણુ છે એમ પણ કહી શકાય. છવાણુ રોગ લાવે કે રોગ છવાણુ લાવે. પરંતુ તે બંનેની

સામે ટકવું જ છે એમ નિશ્ચય કરી આરોગ્યનાં નિયમો પાળવા અને અપ પૂરતી દવા જરૂર પડે ત્યારે લઈ લેતી તે જ મધ્યમ માર્ગ ગણાય. આથી રોગીએ વાદમાં પાડવાની જરૂર નથી.

મગફળી : ખેતરાકમાં અને ઔષધમાં

હિંદ એતી પ્રધાન દેશ છે. વસતીને મોટા જામ જમીન પર નવો છે. દેશની એતીની પેદારોમાં અનાજ, કપાસ, શણ અને તેલીનિર્મા મુખ્ય છે. લગભગ બધાં અગત્યનાં તેલીનિર્મા આપણે ત્યાં યાવ છે. એરંડા, ખસખસ મહુડા અને નાઇગરનાં નિર્મા મુખ્ય યાવ છે અને દુનિયાના અન્ય દેશોને હિંદ મુખ્યત્વે પૂરાં પાડે છે. આ ઉપરાંત અળસી, મગફળી અને સરસવનો મોટા જથ્થો પરદેશ ખાતે દિંદમાંથી જાય છે. તેલીનિર્માની ખેતીમાં ૨ કરોડ ૫૦ લાખ એકર જમીન રોકાય છે. ટૂંકામાં એલિવ, સોયાબીન અને તાડ—કોપરેશ તેલ સિવાય બીજા બધી જાતનાં તેલીનિર્મા આ દેશમાં યાવ છે.

આધુનિક ઉદ્યોગોમાં તેલ અને તેલીનિર્મા મુખ્ય ઉપયોગ યાવ છે. મગફળીનું તેલ આ ઉદ્યોગોમાં સહેલાઈથી પોતાનું સ્થાન લે છે. વિશ્વવ્યાપક પહેલાં છ લાખ ટન મગફળી અમેરિકા લેતું. ૧૯૪૨માં લગભગ બધી વાર્ષિક પેદાશ પરદેશ ખાતે ચડી. મગફળીનો ખેત દુધાળા ટોરને ખવડાવવામાં આવે છે. તેમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ સારું છે. માણસની હોન્ટરીમાં સહેલાઈથી પચી શકે એવા પ્રોટીનના રૂપમાં મગફળીનો આટો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

મગફળીનો છોડ લેગ્યુમિનોસી—સિંબી વર્ગનો છે. તેનું રાસ્ટ્રીય નામ આસાવીસ હોઇપેગોસા છે. તે જમીન પર વપરાય છે. તેનાં અનેકવિધ નામો પ્રચલિત છે—બોપસિંગ, ગોખાં, સીંગાં વગેરે. આ છોડ હિંદ, ચીન, દક્ષિણ અફ્રિકા અને અમેરિકાનો મૂળ વતની છે. હિંદમાં તેની ખેતી સર્વત્ર યાવ છે. ખાસ કરીને મદ્રાસ, મુંબઈ અને દક્ષિણ દેશનાદમાં.

કાઠિયાવાડમાં પણ મગફળી સારી રીતે યાવ છે. આ છોડને રેવાળ જમીન અનુકૂળ આવે છે. મગફળી જમીનમાં યાવ છે. તેને કાઢી લઈ સૂકવવામાં આવે છે. લીલી મગફળી પણ ફેતર્ગ કાઢીને ખાવા માટે વપરાય છે. મગફળીનાં ફાણા એમ ને એમ પણ ખાવામાં આવે છે, અને તેને પીણીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. એકલા મદ્રાસમાં જ મગફળીનું તેલ કાઢવા છત્રોસ મિલો ચાલે છે. મગફળી ફેલવા માટે સંચાનો ઉપયોગ યાવ છે. કાષ્ટ જગ્યાએ આ કામ મજૂરો હાથ વડે કરે છે. તેલ ઘાણી વડે પીણીને કાઢવામાં આવે છે. દ્રાવક (solvent) પદ્ધતિથી તેલ કાઢવાની રીત હિંદમાં કયાંય ઉપયોગમાં લેવાતી હોય એવું બજારવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

મગફળીનું તેલ અને તેના ખેત સીધો યા આડ-કતરી રીતે વ્યુદ્ય જુદા ઉદ્યોગોમાં વાપરવામાં આવે છે. આવા ઉદ્યોગોમાં, રંગરોમાન, બનાવટી રાણ, સાબુ, બોટરપ્રૂફની જુદી જુદી બનાવટો, રબ્બર જેવા બનાવટી પદાર્થો, હાવવાની શાદી, મીણખતી, ફવાની બનાવટો ઇત્યાદિનો સમાવેશ યાવ છે. મગફળીનું તેલ ખાવા માટે મુખ્ય પ્રમાણમાં વપરાય છે.

મગફળી અને સોયાબીનની સરખામણી નીચે આપેલા કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થશે—

	મગફળીમાં	સોયાબીનમાં
પાણી	૬૬ ટકા	૮૫ ટકા
કાર્બોહાઇડ્રેટ	૨૪.૪ "	૨૨.૬ "
ચરબી	૩૮.૬ "	૧૮.૦ "
પ્રોટીન	૨૫.૮ "	૪૦.૦ "
એક પૌંડમાંથી ફેલેલી	૨૫૭૦	૧૯૩૫

ઉપરના આકાશ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સોયાબીન અને મગફળીનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે સોયાબીનમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ વધારે છે, તેના મગફળીમાં ચરબીનું પ્રમાણ વધારે છે. સોયાબીન કરતાં મગફળી વધારે સ્વચ્છ છે. ઉપરાંત મગફળીમાં વિટામીન અને ગનીન તત્વો પણ સારા પ્રમાણમાં છે, પ્રયોગ દ્વારા પુરવા

યથું છે કે મગફળા અને સોયાબીનના પ્રોટીન પર રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધરોની શ્રદ્ધિ લગભગ એકસરખી છે. દૂધ, ઈંડાં અને માંસના પ્રોટીન મગફળાના પ્રોટીન પોષણની દૃષ્ટિએ સરખા છે.

હવે ઓલિવ તેલની સાથે મગફળાના તેલને સરખાવીએ. ઓલિવ તેલને બદલે મગફળાનું તેલ પુષ્કળ વપરાય છે. આ તેલને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રોપાધિપામાં અને ખીજા ઝંથામાં દવાની બનાવટ માટે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મલમ, પ્લાસ્ટર અને સાબુની બનાવટમાં ઓલિવ તેલને બદલે મગફળાનું તેલ વાપરી શકાય. ઓલિવ તેલની સાથે મગફળાનું તેલ ભેળવવામાં આવે છે, તે શોધી કાઢવું મુશ્કેલ થયું છે. મગફળાના તેલમાં વિટામીન 'એ' ના દ્રવ્યો લાંબા વખત સારી રીતે સચવાઈ રહે છે.

સોયાબીન અને ઓલિવના નવા પાક લાખલ કરવા કરતાં મગફળાની પેદાશને સારી રીતે ખીલવી તેમાંથી શક્ય એટલી નવી ઓળે બનાવી આપણા દેશના ઉદ્યોગોની ખીલવણી કરવી જોઈએ.

એક અનન્ય વનસ્પતિ

લસરપોલીઆ નામની એક વનસ્પતિ ધાય છે. તે મીઠા પાણીમાં જીવે છે. અને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ તેમ જ દિલ્લા મહાનગર ભાગોમાં નદીઓ, ઝરણાં, તળાવો લગેરેમાં તે નજરે પડે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'વેલારનેરીઆ રપાઇરલોસ.' આ વનસ્પતિનાં મૂળ ખારીક રેસા જેવા હોય છે, ઝાંડી હોતી નથી અને તેના પાન લીલા, પાતળા, સાંકડા, પ થી ૧૦ ઈંચ લાંબા અને ૧/૨ ઈંચ પહોળા હોય છે. તેનાં ફુલોનો ઉદ્ભવકાળ એપ્રિલથી મે માસ. તેનાં ફુલો બે જાતના—નર અને માદા ફુલો—અને તે જુદા જુદા છાંડ ઉપર ધાય છે. નર ફુલો સમૂહમાં અને ઠંકલુથી રક્ષિત થયેલા એક નાની ટૂંકી ઝાંડી ઉપર આવેલા હોય છે. તે બહુ ઝીણા હોય છે, પરંતુ પુષ્કળ સંખ્યામાં ધાય છે. માદા ફુલો ખીજા છાંડ ઉપર જૂટા જૂટા આવેલા હોય છે. દરેક માદા ફુલને એક

લાંબી, પાતળા ઝાંડી હોય છે. જે મેળાકાર રીતે આંટીઓ ખાધને ગૂંચળું વળીને રહે છે અને માથા પુલને પાણીને તળીયે રાખે છે. માદા ફુલની વળવાળી ઝાંડી નદી કે તળાવના રિયર અને સ્વચ્છ પાણીમાં મજી સુંદર દેખાય છે. એને જરા દૂરથી તે ઝીણા સરપોલીઆ જેવી લાગે છે. તેથી આ વનસ્પતિને જલસરપોલીઆ કહે છે. નર ફુલો જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે સમૂહમાંથી છૂટા પડે છે, તે વખતે હજી ખીડાયેલી દશામાં જ હોય છે અને પાણીની સપાટી ઉપર આવીને તરવા માંડે છે. પછી તે જાપડે છે. તે જ વખતે માદા ફુલ પોતાની ઝાંડીની આંટીઓના વળ જૂટાં કરીને તળાવેથી પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે. હવે નર ફુલો તરતાંતરતાં માદા ફુલના સંસર્જનમાં આવે છે અને તે વખતે તેનાં પરાગોપના ફાટવાથી બહાર નીકળેલા કેટલાક ઝીણા પરાગોપો માદા ફુલના કમળની ઝિનારી ઉપર ચોંટી જાય છે. નર ફુલના પરાગોપો માદા ફુલે આ રીતે પોતાના કમળ ઉપર લીધા પછી માદા ફુલની ઝાંડી ફરી ગૂંચળાવળી સુગ્રાયાકા માંડે છે અને માદા ફુલ પાણીના તળાવે જઈ બેસે છે. ટૂંકમાં પાણીના તળાવે રહેલું માદા ફુલ પરાગોપોગીકરણની ક્રિયા પૂરતું જ પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે અને તે ક્રિયા પૂરી થતાં અને પોતાનો ઇન્જિન હેતુ પાર પડતા પાણીના તળાવે તે પોતાની મૂળ જગ્યાએ આવી જાય છે. માદા ફુલમાં પછી ગર્ભાધાનની ક્રિયા અને તેના પરિણામે ફળ અને બીજું ઉત્પન્ન થવું જ્યારે ક્રિયાઓ પાણીના તળાવે થાય છે. ફળ ત્યાં જ પાકે છે અને તેના બી વનસ્પતિનું નવસર્જન કરે છે.

એક જુદા જાતની વનસ્પતિમાં પણ ફેરી અનન્ય અને રસમય નવસર્જનની ક્રિયા !

વનસ્પતિ અને માનવી

વનસ્પતિ અને મનુષ્યને અનેક જાતની સંબંધ રહેલા છે. મનુષ્યજાતિના નિર્વાહ કે શરીર-પોષણ માટેના જરૂરી ખોરાક મુખ્યત્વે વનસ્પતિ જ

પૂરા પાડે છે. આપણા શરીરનું ગ્લુકોઝ કરવા માટે જરૂરી વસ્તો કે આપણા શેષજીવોના જીવન માટે રહેકાણું કે નિવાસ માટેનું ઘર વનસ્પતિ પાસેથી મેળવેલા સાધનોમાંથી જ મુખ્યત્વે કરીને આપણને મળે છે. રોમપીડિન જનનામાં પ્રસરી રહેલા અસંખ્ય રોગોનું નિવારણ કરનારી ઔષધિઓ મુખ્યત્વે કરીને વનસ્પતિના ઝાંઝ કે ઉપાગોમાંથી જ મળે છે. આધુનિક સમાજમાં યાનપ્રસાંગના જે મુખ્ય સાધનો પુરતકા અને વર્તમાનપત્રો જે તેમાં વપરાતા કાગળની બનાવટ માટે વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સાધનો ઉપર આધાર રાખેલા પડે છે. ચિત્રવિચિત્ર રંગોથી સુરોક્ષિત અનેલા અને વિવિધ સુવાસથી ગંધેત્તાં પુષ્પો જે આપણી સૌન્દર્યલાલસા તૃપ્ત કરે છે અને સંદિશીભાતું એક મનોરમ ચિત્ર આપણી દષ્ટિ સમક્ષ ખડું કરે છે તે વનસ્પતિના જ મુખ્ય અંગો છે. ટૂંકમાં મનુષ્યને વનસ્પતિ સાથે અહોનિશ સંબંધ રહેલો છે. કેટલીક વનસ્પતિ આપણને મુખ્યત્વે ખોરાકની વસ્તુઓ આપે છે. ઘા. તં. ચોખ્ખા. પકું, જવ, મકાઈ, ચાલ, વટાણા, અણા, નાજિયેર, મૂળા, શકરીઆ, ખટાશ, કેળા વગેરે આપનારી વનસ્પતિ મકાનો, ફરનીચર, વાઢેની વગેરેના ઔષકામ માટે વપરાશમાં લેવાતું લાકડું વનસ્પતિ પાસેથી મળે છે. આ ઉપરાંત વઢાણો તેમ જ દરિયાઈ સુસાકરીમાં વપરાતા જોટ જેવા બીજા સાધનો, વાલિંગો, લાકડાંની આકૃતિઓ, વૈદાનિક પ્રયોગ માટે વપરાતા સાધનો, ચિત્રો મંદરા માટે વપરાતી ફેમો, દીવાસળી, લાકડાંની પેટીઓ. ચેન્સિલો. રમકડાં વગેરેની બનાવટ માટે વપરાતું લાકડું વનસ્પતિ પૂરું પાડે છે. સાગ, મેહોળની, ચંદન વગેરે જુદો ઉપયોગી લાકડું આપનાર, વહેના શોધ દાખલા તરીકે ગણાવી શકાય. ટર્પેન્ટાઈન, સુકેલિપ્ટસ તેલ, કાચો, દ્રાવ્ય વગેરે વનસ્પતિમાંથી મળે છે. વનસ્પતિનો બળતણ તરીકેનો ઉપયોગ સુનિહિત છે. ઘેરઘેર વપરાતા કાલસા વનસ્પતિ જ પૂરા પાડે છે. આકડો તેમ જ ચોરની એક જાતમાંથી મળતો કાલસો ફાકકા અને ગનપાઉકર બનાવવામાં બહુ ઉપયોગી છે. કાલસેની મુખ્ય બનાવટમાં બીજા જોડ પલાઈ

તરીકે ઉત્પન્ન થતો કાલસાર અને તેમાંથી મેળવાતા 'એનીલીન કાકડ'ના નામથી ઓળખાતા બીજા રંગો એક રીતે તો વનસ્પતિમાંથી જ મેળવવામાં આવે છે. લાકડાનો ઉપયોગ કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં થાય છે. સેલ્યુલોઝની બનાવટમાં લાકડાનો આવો (pulp) વપરાય છે.

કેટલીક વનસ્પતિ રેસાઓ (fibres) આવે છે અને તેમાંથી ઉપયોગી વસ્તુઓ વસ્તુઓ બને છે, કપાસની ઉપયોગિતા સુનિહિત છે. અને આખી દુનિયાને પૂરતું કપાસ હિંદ, ઇજીપ્ત અને અમેરિકા પૂરું પાડે છે. કપાસ ઉપરાંત રેસા પૂરી પાડતી વનસ્પતિઓમાં શીમળો, આકડો, નાજિયેરી, તેમ જ ભુદ, લીનન અને હેમ્પ આપનારી વનસ્પતિ ગણાવી શકાય. 'કાગરસ' નામની વનસ્પતિની છાલમાંથી ભુદ મેળવવામાં આવે છે. આ વનસ્પતિ મુખ્યત્વે હિંદમાં જ થાય છે અને તેથી કરીને ભુદ માટે આખી દુનિયાને હિંદ પર આધાર રાખવો પડે છે.

કેટલીક વનસ્પતિની ઔષધીય અમલ્ય જાણીતી છે અને તેના બધા ભાગો અગર છાલ, મૂળ, થંડ, પાન, ફૂલ, ફળ, ખી વગેરે એકાદ ભાગમાં ઔષધીય ગુણો રહેલા હોય છે. આવી વનસ્પતિમાં કીનીન, બેલાડેના, કપુર, ટીછરેલીન, કોફેન, સ્ટ્રીકનીન, અશીયુ વગેરે ઔષધી આપતી વનસ્પતિ ગણાવી શકાય.

ધણાખરા તેલો વનસ્પતિમાંથી મળે છે અને તે પણ ખાસ કરીને તેના ફળ અગર બીજામાં હિંદમાં તેલો આપનારી વનસ્પતિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે; અને તેના કેટલાક દાખલા તરીકે મગફળી, તલ, નાજિયેરી, અળશી વગેરેની વનસ્પતિ ગણાવી શકાય. વળી એરંડાના બી, રાઇ, લીમડો, લવીંગ, એલાયમ્બી, તજ વગેરેના તેલો દવામાં વપરાય છે. સુકેલિપ્ટસના પાનમાંથી બનાવાતું સુકેલિપ્ટસ તેલ તેમ જ લુદા લુદા ફૂલોમાંથી બનાવવામાં આવતા ખુશબોદાર અતરેની ઉપયોગ જાણીતો છે.

એલાયમ્બી, તજ, વગિયાળી, જાવફળ, કુદીને, ખીર વગેરે નિત્યજીવનમાં વપરાતી અનેક વસ્તુઓ

વનરપતિ આપે છે. જુદી જુદી ભતના ગુદો, રંગીન તથા ટેનીન પદાર્થો, ઇન્ડો રબ્બર તેમ જ અનેક ઉપયોગી અને આર્થિક દૃષ્ટિએ અગત્યની વસ્તુઓ વનરપતિ પાસેથી મળે છે. આપણા આદારની એક જરૂરી વસ્તુ ખાંડ વનરપતિ પાસેથી મળે છે. ચા, કાચી, કોફી, તમાકુ, અરીસો, લાંચ વગેરે માટે

પદાર્થો પણ વનરપતિ પૂરા પાડે છે.

ઉપર આપેલી ટૂંક માહિતી ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે કે વનરપતિ અને માનવીને નિહરનો સંબંધ રહેલો છે, અને તેથી વનરપતિ પાસેથી, માનવીને જુદી જુદી અગત્યની વસ્તુઓ વિશેનું સામાન્ય જ્ઞાન જરૂરી છે.

ગ્રંથસમીક્ષા

જી.મ. રા.

પરદેશી

[લે. ૦ જરેચંદ મેઘાણી; પ્ર. ૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ-સંપર્ક-અમદાવાદ; મૂલ્ય અડી રૂપિયા.

જે મના નામની આગળ કુર્બાને '૨૧૦' રૂબા મુકેલો પડે છે તે રા. મેઘાણીએ રા. ઉમાશંકર જોષીના એક સૂચનને ઝીલી લઈ પોતાની ટાંચજીવોથીએ-માંની જે સામગ્રી લેખમાળાએ 'હિન્દી' માસિકમાં પ્રગટ કરી તેનું લેખની દલાતીમાં છપાવેલું આ ગ્રંથ-સ્વરૂપ છે. એમાં છે તે જોનાં પાંખીખાં ૨૪૦ મેઘાણીએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં મેળવેલાં નદિ એવાં ટાંચજો, વજુવપરાયેલા વાર્તાપ્રસંગોનાં વેરાયેલાં દાકાં, દુદા, છૂટકાદુટક વાંચ્યો ને લાલ્લજી કાપાપ્રયોગો, એમના જ સંદેશોમાં કરીએ તે કાલ્પનાં હોડિયાં ન; પણ મુદ્દકાળમાં બંગાર પણ સોનામુલે વેચાતો થયો દતો, તેમ એવી હિન્નાસ જેવી સામગ્રી પણ એમાં લેખન કળાના ધુમિયાગર મેઘાણીને દાયે સાહિત્ય-સોનું બની ગઈ છે. વસ્તુને મનોરમ રીતે મૂકવાની મેઘાણીની કળાને, એમની કહેણીને, આ પુસ્તકનું પચાસ ટકા આકર્ષણ તો આભારી છે. ક્યારેક કર્તા કેટલાંક ટાંચજો છે તે જ સ્વરૂપમાં આપણી સામે ધરી દે છે, ક્યારેક તેમાં સૂચનાતા પ્રસંગ કે વાર્તાને આપી જ

રજૂ કરે છે, ક્યારેક તેના પરથી ઉખળનાં સમરજો નોંધે છે. ક્યારેક શિવમાલ ગોસલિયા ને લાખાશરાજ જેવાનાં નખચિત્રો પણ આપેલે છે, અને એ બધું કર્તા કર્તા પોતાને લોકસાહિત્યની ભાગ આપનાર વ્યક્તિઓની પરંપરાનો સળંગ પરિચય તે વાચકને કરાવે છે. બીજી કાર્ષ વ્યક્તિને દાયે આવી વિચિત્રન સામગ્રીમાં આવેલો ઉપયોગ જ યાદ નહિ, અને યાદ તો એમાં અભિમુખ વાચકોના દિયને જરૂરી રાખનારી આવી રસાળના આવત નહિ. પોતે લોકસાહિત્યનું સંપાદન-સંશોધન કેવી રીતે કર્યું, ક્યાંથી ને કેવી રીતે પોતાને એની ભાગ લાધી, કાણે કાણે એમાં અંગતી સ્પર્ધાનું અને એથી ને વધુ એ સાહિત્ય પડું પાડવાનું પ્રયત્ન મેળવ્યું, પોતાની વાર્તાકળાનું કમરોઝ ધડતર કેમ ધણું, કેટલું પોતે મેખખરીમાં ગુમાવી પણ દીધું—એ બધી વાતો કંડ પહોરે દાવરો જગતીને સમરસિયાઓને ભણે આત્મીય ભાવે મિત્ર-દાયે મેઘાણી કરી રહ્યા હોય એવો જ અનુભવ પુસ્તકનું વાચન કરાવે છે. પુસ્તકની સામગ્રી મેઘાણીના આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા લોકસાહિત્યની પુસ્તકો પર કેટલુંક નવું અજવાળું નાખે છે, તેમજ

'એમ દીપે દીપે, દુકડે દુકડે, સમસ્ત જીવન, સાપા, વાણી, હરિતા, રીતારસમે, પશુઓ, પર-

પગઓ, પહેરવેશો, સંરક્ષણ, લૌગિક અવધાન-
ત્વો, ઈત્યાદિનું સમયતાએ ખેડણ કરતો કરતો હું
લોકસાહિત્યમાં પચાટાપો છું.’

એ એમના ઉદ્દગાર (પૃ. ૨૫)ને સાચો હરાવે છે.
એ રીતે જોતાં, સોરઠી લોકસાહિત્યના સંપાદક અને
રસમીમાંસક મેવાણીનું ઘડતર કેમ થયું તેની સુરખ
પ્રવાહી ઇતિહાસકથા એ બની જાય છે. એમણે પોતે
જ કહ્યું છે તેમ તેમના વિધવાની-લોકસાહિત્યની
શોધનકથા છે એ. એને કૃતાયતા તો ત્યારે જ સાંપડે,
ન્યારે

‘.....એક હાથ બધે પહોંચી શકતો નથી.
બીજા હાથ નીકળતા નથી. યુનિવર્સિટીમાં કોડિયારાં
ઉત્તરાય છે. શા ખપનાં ?’ (પૃ. ૮૨)

એ ૨૦૦ મેધાણીના વેદનાભવાં ઉદ્દગારને યુનિ-
વર્સિટીકથાના જીવનનો તરફથી જવામ મળે, અને
એક મેધાણીમાં અનેક મેધાણીઓ એ ઊભા કરે.
એમ બનશે ?

રવિવંદના

[સંપાદકો, ગુજરાતી સંસદ, શાંતિનિકેતન; પ્રાપ્તિ-
રથાન, ભાગતી સાહિત્ય સંઘ લિંગ મુંગપ-અમદા-
વાદ; મૃત્યુ બટી રવિવા.

શાં

તિનિકેતનનું સંરક્ષણ-જલ્લુ જેમના પર છે
એવા જીવનમાં ગુજરાતના લેખકવર્ગની
પાસેથી જેમ તેમ કરી લેખો મેળવી જે રવીન્દ-રમારક
અંધ આખરે પ્રગટ કર્યો તે આ. એની સામગ્રી ત્રણ
ખંડમાં વહેંચાયેલી છે: (૧) લેખો, (૨) કાવ્યો અને
(૩) અંગ્લિ. પણ પહેલાં ખંડમાં ‘શૈવ’નું કાવ્ય
ધૂસી ગયું છે અને લેખો ને અંગ્લિઓ વચ્ચે
બહુ, તફાવત દોરી શકાય એવું નથી. બધા લેખો
એક રીતે અંગ્લિઓ જ છે કાવ્યો.

ગુરુદવાલ મહિલ, જી. રામચંદ્રન, નરસિંહભાઈ
પટેલ અને રતિલાલ મહેતાના લેખો સંરક્ષણાત્મક
પ્રકારના હોઈ રવીન્દનાથના અંગ્રિકતાના કાષ્ઠ કાષ્ઠ
પાસાં પર હીક પ્રકાશ ફેંકે છે. ત્રણ રવીન્દનાથોના

અનુવાદ સિવાયનાં બીજા ખંડનાં બધાં કાવ્યો, તેમજ
બાકીનાં બે ખંડોમાંના કવિશ્રી ન્દાનાથાલ, મનસુખલાલ
ઝવેરી, દરબાઈ ત્રિવેદી, પ્રેમશંકર ભટ્ટ આદિના લેખો
રવીન્દનાથ અને એમની પ્રતિભાને અપાતી અંગ્લિના
સ્વરૂપના છે. કાવ્યોમાં ‘સુન્દરમ’, ‘શૈવ’ અને દુર્ગેશ
શુકલની કૃતિઓને આગળ મુકાય, અને ગદ્યાંગ્લિઓમાં
એમની પોતપોતાની લાક્ષણિક ગદ્યછટાવાળી કવિશ્રી
ન્દાનાથાલની અને મનસુખલાલ ઝવેરીની અંગ્લિઓ
ખીંછ કર્યાં વધુ ધ્યાન ખેંચે છે. અચુભાઈ શુકલનો
‘સાહિત્યરવામ્ની’ એ રવીન્દનાથની સાહિત્યપ્રતિભાનો
પરિચય કરાવવા મથતો લેખ પણ રવીન્દનાથને
અપાવેલી તેમના એક ગુજરાતી ભક્તિની મુદર
અંગ્લિ છે. ઉમાશંકર જોષીનાં ‘રવીન્દનાથ અને
આપણે’ એ લેખમાં આપણા મદાપુરુષોને અંગ્લિ
આપવાની આપણા લોકોની રીત તથા તે પાછળ
કામ કરતા માનસ પર હીક સપાટા છે અને બાકી
તો રવીન્દનાથની કવિતાના જ સીધા અભ્યાસ માટે
ઉદ્દેશ્ય છે. બે લેખો—‘સત્યમ-સુન્દરમ’
(મળ્યકંઠર એ. ભટ્ટ) અને ‘ગાંધીજી અને
રવીન્દનાથ’ (રમણલાલ પટેલ)—ગાંધીજી અને
રવીન્દનાથની દુલ્લભ કરનારા છે, જેમાં બીજો વધુ
સારો છે. અભ્યાસલેખોમાં ‘ગુમાનો ગાયક’ (સુન્દરમ),
‘રવીન્દનાથની દૃષ્ટિએ નારીની સાધના’ (ક્ષિતિમોહન
સેન) અને ‘રવીન્દનાથની સુર-સૃષ્ટિ’ (દિનેન્દનાથ
ટાગોર) એ ત્રણેને મજાવી શકાય, એકે એમાં બીજો
લેખ રવીન્દનાથની ૧૯૨૦ની ગુજરાતની મુલાકાતના
અને તે વખતે ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં
શ્રીઓની સભામાં રવીન્દનાથે કરેલાં ભાષણોના
સારમાંથી જેનાલ જેવા વિશેષ બની બેઠો છે. પ્રેમથી,
ખંતથી અને ઊંડાણથી રવીન્દનાથના અંધોનો
અભ્યાસ કરી એમનું જીવનદર્શન સારવવાનો તથા
પોતાને સજ્જી રીતે તેને સમીક્ષવાનો પણ પ્રયાસ
જેમાં ‘સુન્દરમ’ કર્યો છે એ પહેલાં લેખ તો આ
સંપ્રકના બધા લેખોનો મુખ્યત્વે હરે એવો છે.

ક્ષિતિમોહન સેનના લેખમાં પૃ. ૧૨૪ પર ‘પદ્ય
કથા’નું રોટન આવર્તન જ ભેળાનાથ સારાસાઈ

વગેરે અનેક પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ સહકાર કરવા મુંબઈથી આવી દ્રેનમાં બેઠી' એવું વાક્ય આવે છે. ત્યાં ચોખ્ખી જૂથ થઈ છે. ભોળાનાથ સારાશાઈ રવર્ષમાંથી આવ્યા હોય તો જુદી વાત, ખાણી ને આવ્યા હશે તે તો નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. નામનો ગેઢાળો સિતિભોદન સેન જેવી ઇતરપ્રાન્તીય વ્યક્તિને હાથે ધાય એની નવાઈ ન હોવી જોઈએ, પણ એ લેખના ગુજરાતી અનુવાદક રમણલાલ સોનીએ તો એ જૂથ સુધારી લેવી જોઈતી હતી, અરે તેમજે જ ન સુધારી તો સંપાદક એ સુધારી લેવી હતી. પૃ. ૨૦૩ પરના 'દિય કે પ્રગનું ભેમ તેના કવિ ને કર્મવીર પર નિર્ધાર છે' એ વાક્યમાં 'નિર્ધાર'નો કયો જ અર્થ નથી, 'નિર્ભર' જોઈએ. પુસ્તકની સામગ્રીની ગોઠવણીમાં મગનશાઈ દેસાઈએ લખેલું રવીન્દ્રચરિત સૌથી પહેલું, 'શૈવ'નું કાવ્ય ખીજ ખંડમાં, કાવ્યોનો એ ખીજો ખંડ પહેલો, અને પહેલા ખંડમાં છપાવેલો રવીન્દ્રનાથનો પત્ર તથા તેમનાં કાવ્યોના ખીજા ખંડમાં શ્રેષ્ઠા અનુવાદ પુસ્તકની અંગ્રજિ-સામગ્રીથી અગ્રય તારવીને રવીન્દ્ર-પ્રસાદી કે એવા રોષ રીપેક તળે, એમ ખીજા જ અવસ્થા કરવા જેવો હતો. આવાં પુસ્તકોમાં સર-સંપાદક (General Editor) કેવી સ્થિતિ રાખવી જોઈએ એ મુદ્દા તરફ ધ્યાન દેરવા જ આવશ્યક હકીકત હોયેલી છે. ખાણી સંપાદક મંડળને આ પુસ્તકના સંપાદનકારે' કંઈ ગ્રાહી વીતાડી નહિ હોય એ તો વગર કહી સમજાય તેવું છે. લેખકવર્ગનો અપેક્ષિત સહકાર ઝાઝો અને તત્કાળ અપ્યો નહિ હોય, અને લખાણો જેમ આવતાં ગયાં હશે તેમ છાપવાં પડ્યાં હશે, એવું એવું લઈ જનું હશે જ. એમ છાંન્-આખરે આ રવીન્દ્રનાથક ગ્રંથ તે પ્રગટ કરી શક્યા છે એ જ અભિનંદનીય છે. એમજે રવીન્દ્રનાથનું અને શાંતિનિકેતનનું પોતા પરનું પ્રણય અદા કરવાનો ભાર થોડો હળવો કર્યો છે જ. ખાણી રવીન્દ્રનાથનું સાચું સ્મારક તો મહા કાલેશ્વર નિર્દેશ છે તે રીતે જ થશે:—

'—ગૂર્જરાત' અને બંગાળ બંનેએ હિંદુસ્તાનને જ નહિ પણ ઓખી કુનિયાને ભોજાંતર મુંગપુરો આપ્યા

છે. ગુજરાતીઓ અને બંગાળીઓ એકબીજાના સહ ચોખ્ખી થી થી ન સાધી શકે? આવો સહયોગ એ જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રવીન્દ્રનાથક થશે.'

હિન્દિ અને વિચાર

(ટી. રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્રમ. આર. આર. શંકરી કં. મુંબઈ. ૨, મૂલ્ય આર રૂપિયા.)

પાંચ

વિભાગમાં વહેંચેલા રમણલાલ દેસાઈના કુલ ૨૪ લેખોનો આ સંગ્રહ છે.

'બોવન' વિભાગમાંના પાંચ લેખો રા. રમણલાલ-નો સુનાનીનો આદર્શ, જનશત દેશપ્રેમ, ભાવનાવાદ અને આગળના ઉન્માદી શૈરનના દર્શને તેમને થતી બગતરાનું દર્શન કરાવે છે. એમાં રા. રમણલાલે ગુજરાતના આગળના જુવાનોને તેમની જાણીતી નમ-ભાઈ એને માટે ઠીક આગળ લગાવ્યા ઉન્માદી શૈર જ હતી-અને એમને સાચા વ્યર્થમાં જુવાન બનવાનો આદેશ આપ્યો છે. 'સનારી' વિભાગમાંના ચાર લેખો તો રા. રમણલાલનું નારી પ્રતિષ્ઠા-પ્રવચન છે એ સી જ રી રી પોતાનું ગૌરવ પિછાળે અને પોતાનો ધર્મ બંધવે અને પુરુષો ઓની સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર મંજૂર રાખે એમ એ બેઠ વર્ષને 'શીખવે એવા એ લેખો છે. 'જૂગાળ સાથે રમત' એ વિભાગમાં ગુજરાત-મંદારાષ્ટ્રના સંબંધ વિશે તથા વડોદરાની વિશિષ્ટતાઓ વિશે છે તે લેખો વિગતે સંભારી સંભારીને બનાવેલી તેની યાદી જવા છે, અને ખાણીનામાં હિંદી મહાસાગરને કિનારે કિનારે' કતાંએ કરેલા જનનાં પ્રવાસનું અને જનના સંબંધી તેમના વાચનનું પરિણામ છે અને 'નાગરિસ્તાન' ને 'આર્યાવર્તના હુકમ' પાણી-સ્તાન-ચળવળના કતાંની પ્રત્યાવાત ૧૯૪ કરે છે. 'અજત' વિભાગના ચાર લેખો અપ્યા પુસ્તકમાં સાહિત્ય વિષયક લેખો કહેવાય એવા છે. કતાંના લેખકજીવન, તે અંગેના એમના આદર્શ ને ટેવા તથા એમનાં પ્રિય પુસ્તકો વિશે છાણસંજોનું કુદરત એ આત્મપરિચાષક લેખો ઠીક પ્રમાણમાં સતોપશે રા. રમણલાલ પર અદ્યપ્રેમનો આરોપ કેમથી કયારેય

લાવી શકાય નહિ. એટલી બધી એમાંના એક એ લેખોમાં દેખાતી એમની નમ્રતા આવા અતિનમ્ર અને શરમાળ આદર્શોને પોતાને વિશે બોલવાના પ્રસંગો જોવા કરતી વિધિની નટખટ લીલાનોય વાચકોને સરિમત વિચાર કરતાં કરી મૂકે એવી છે. પાંચમા વિભાગ 'મંદીર'માં પ્લાન એન્ડ એન્ડ એવા તો છેલ્લા એ આગગાડી અને વાંટી પરના માહિતીથી છંટેલેલા રમણુદાસ-સૌથીના રસિક નિર્ગમો છે, જે કર્તાની નિર્બંધકાર તરીકેની વિશિષ્ટતાઓ તથા મર્ષાદાઓનો ઠીક ખ્યાલ આપી દે છે.

'દિંદી મહાસાગર'ને કિનારે કિનારે' ગુજરાત અને મહાગાંધી તથા 'વાંટી' જેવા લેખો કર્તાનું માહિતીશઙ્કાળ, અને 'વૌવન'માંનું આગના ઝેલે-ધનનું ચિત્ર તથા 'આગગાડી' એમનું જનનિરીક્ષણ ફેરફાર અને ફેરફાર છે તે સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપે છે. એમની ચિંતનશીલતાને માટે 'સન્તારી' વિભાગના લેખો બતાવી શકાય. દિંદુ-મુસલમાનના ઝઘડા અને વિશ્વયુદ્ધ સાથેના એમનો સખ્ત અણુમગ્નો જેમાંથી આપે છે તે એમનાં સમજદાર અને ભાવના-ભક્તિ તો સંકળના ઘણા લેખોમાં પોકર પાડી જોઈ છે.

સંપ્રદર્શન નામ 'ઊર્મિ' અને વિચાર 'દાખલ' છે તે ઉચિત જ છે. 'ઊર્મિ'થી પણ પ્રથમ નિહાળાય અને વિચારપૂર્વક પણ નિહાળાય. એમ રા. રમણુદાસના કહેવા પ્રમાણે ઊર્મિઓ અને વિચારો બનેલો વિલાસ આજ જોવાય છે. 'વૌવન' અને 'અંગત' વિભાગના લેખોમાં ઊર્મિનું આધિપત્ય છે, અને યુવાનો સ્ત્રીઓની રજા-વજા, દાતિસરયા, આ યુગમાં જુવાનો ને સ્ત્રીઓના ધર્મ, કોમી ઝઘડા, વિશ્વયુદ્ધ અને ક્રિસ્ટા અહિંસા જેવા વર્તમાન જીવનના જુદા જુદા પ્રશ્નો પરત્વે આપું જ પ્રસ્તુત તેના કર્તાની સવેદનશીલ વિચારકતા બતાવી આપે છે. એક વાન કહેવા જેવી છે : પુસ્તકના ઘણા લેખોમાં ઊર્મિ છે, પણ ઊર્મિ ઊર્મિ-લતા કે આવેશમાં કંઈને ધસડી નથી નથી, તેમ વિચારક તરીકેની સ્વચ્છતાને ધક્કો મારી કાઢી મૂકી નથી. 'સીદ્ધાન્તનું મંદર' અને 'સીદ્ધાન્ત અને સ્વ-

તંત્રતા' જેવા લેખો એ બતાવી આપે છે.

પોતા વિશે વાત કરવાનો પ્રસંગ 'અંગત' વિભાગના લેખોમાં આવના રા. રમણુદાસ ફરી ફરીને પોતે સામાન્યતાના પૂજારી છે એમ કહે છે. એમના આ પુસ્તકમાંના લેખોને માટે ય કહેવાય કે એ કશું અસામાન્ય કદી જતા નથી. છતાં એમનું લખાણ વાંચતું મને છે ધણું. એનું કારણ છે સામાન્ય વાતને ય રસિકતાથી અને ચોટદાર રીતે કહેવાની છટા. આદેશાત્મક 'ધુવકને' કટાક્ષાત્મક 'નાગરીસ્તાન' સ્વપ્નચિદાશાત્મક 'આર્ષાવત' અને દુકા 'તથા 'તંત્રીનું એક સ્વપ્ન' અને નિમ્નચાત્મક 'આગગાડી' તથા 'વાંટી'—આ લેખો એમની એ છટા કે શૈલીને લીધે આકર્ષક બન્યા છે, બાપા રા. રમણુદાસને ઠીક વાપરતાં અને રમાડતાં આવડે છે એનું એ પરિણામ છે. પાણીના રેશાની માફક ચાલતી ભાવના એ ફાવેને લીધે એક ધીરુધ પરિણામ એમની આ કૃતિમાં આવેલું દેખાય છે. તે છે જે થોડામાં કહેવાય એ પ્રમાણેને વિસ્તારથી કહેવાય છે એ.

મોમક શુવાન્ય છે. ખીજ કાષ્ટ એ વાંચે કે ન વાંચે તેનું કંઈ નહિ, જુવાનોએ તો પચાસની ઉપરના આ જુવાને તેમને માટે એમાં જે કશું છે તે એકવાર પ્લાનપૂર્વક વાંચવાની ખાસ જરૂર છે.

સોરઠી સંતવણી

[સંપાદક, કવેન્ડેશ મેથાણી; પ્રકાશન ગુરૂર અંધશ્રીફા કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

એ

એમની પહેલી માસિક અવસાનતિથિએ બહાર પડવા સર્ગશ્રેષ્ઠ આ પુસ્તક ૨૦૦ મેથાણીએ પોતાની ટાંચપોથીઓમાં પહેલો સામગ્રીમાંથી તૈયાર કરવા માટેના તજુથાર બચનસંપ્રદાઓનો પહેલો, અને કવે તો તેમનો પ્રવેશક પામીને આવતો છે. સમગ્ર છે છે. દેવારામ, સોનજી, દેવાન પંડિત, મૂલદાસ, રવિદાસ, પીરો, જેમજેનાજી, જેડીગમ, ગજા અમર, લખમો માળી, મેઝાસની, કરમજી, સંમયો-મેઝાસાંદેવ

હોયી, બીમનો સિખ દાસી જીવજી, મેગર, ભવાની-
દાસ, આશી હસે. કાજ મહમદશા, મીરાં, મોજલ,
શામળા ને દેરીદાસ જેવાં લગ્નિકાનાં રચેલાં અને
ભજનમંડળીઓમાં ગવાતાં લોકગણીતાં કુલ ૧૦૩
ભજનો કવિવાર નદિ પછી વિપવવાર ૭ વિભાગમાં
એમાં સંપ્રદાય છે. એ ૭ વિભાગ તે (૧) ધણી અને
ધરતી; (૨) ભક્તિનો માર્ગ; (૩) નરધા ભક્તિ;
(૪) સતયુગ; (૫) માનવ-અવતાર; અને (૬) ગ્રેમ-
લયણી ભક્તિ. અચૂક ભાવ કે સૂરનો પ્રધાન લક્ષ્યકાર
ગાનવતાં ભજનોને એમાં મૂકી તેનું એક એક મૂખ્ય
ખનાવીને એવાં આ ૭ વિભાગનાં ૭ મૂખખાની વવરચા
૨૮ મેધાણીએ સાધી છે. બાકી સત્તરક વિભાગી-
કરણને આ ભજનો બહુ મઠિ એવાં હોતાં નથી.

ભજનમંડળીઓમાં આ ભજનો ગવાતાં એકાદ વાર
સંભળનાર તેના શુદ્ધ ચમ્પરવરૂપને ભાગ્યે જ પકડી
શકે એવું હોય છે. ૨૮ મેધાણીએ અનેક વાર સંભળી
સંભળીને આ કૃતિઓના શુદ્ધ ચમ્પપાક નક્કી કર-
વામાં કેટલો શ્રમ લીધો હશે એનો આ પરથી ખ્યાલ
આવશે એકએ, શુદ્ધ ચમ્પપાકમાં સતો ને ભજનિકાની
વાણી પીરસવી એ જ એક સેવા છે. તેમાં વળી
ભજનગાવાના કેટલાક લાસણિક ચમ્પોના અર્થ તેમ જ
રહસ્યપૂર્ણ ભજનોના ભાવાર્થ આપી તે સમજાવામાં
સારી મદદ વાચકોને કરી વધુને ઉમેરા તેમજ કવો
છે. સંતવાણીના રસિખાઓ ને ભાવિઓ એટલે-અંશે
મેધાણીના પ્રશ્ન બન્યા છે.

ભજનોનો ખરો સ્વાદ તો લઈ શકાય અને
મેડાણે-કઠે ને 'ભાવ-ભગતિ' સાથે ડાહ્ય ભજનિકને
કે ભજનમંડળીને કઠે ગવાતાં સંભળીએ ત્યારે. ધોળા
કાગળ પર હાથેશા કાળા અક્ષરોમાં પુરાઈ જતા
એના ચમ્પોનું વાચન આપણને એની ખરી મજા
આપી શકે નહિ. વાંચતાં એ આકર્ષે' તો તે તેના
રહસ્યવાદી, અને તેને સાદી તળપદી ભાષામાં રચેલ
ઉપમાઓ, દર્શનો અને રૂપોના જાકાવધી માર્મિક
રીતે રજૂ કરતી તેનાં રચનારઓની સફળપલબ્ધ
કળાથી. 'ઓળખો', 'થોડે થોડે પિયો', 'બોલ

રે કંજી છે', 'અખળા એમ બણે', 'એને દો
નેણવાં કરે', 'આવાં તે રપ!', 'પવન-ચરખો',
'જેસલ કરી લે વિચાર', 'કાગળ', 'જગજ ખીચ',
અને 'ગારુડી' એ શીર્ષકોવાળાં ભજનોને તથા
ગંગાસતીએ પાનગાદીને પરમ પંથ પ્રતોષતાં સંભ-
ળાવેલાં પદોને આ સંપ્રદાયનાં એવાં આકર્ષક ભજનો
તરીકે અવરજ મણાવી શકાય, એકે આવાં એવ
ભજનોની આશ્વતર્યા તો પસંદગી વ્યક્તિ વ્યક્તિની
જુદી જુદી હોય.

સંપ્રદ સાથે જોડેશો પ્રવેશક મૂલ્યવાન છે. એ
સાવ નવા નથી. વિલેપારલે, સાહિત્ય સમાના રચના-
મહોત્સવ અંચ 'સાહિત્ય પરમણ'માં તથા ૧૯૩૨ના
'શુદ્ધપ્રકાશ'ના 'બાકટોબર-ડિસેમ્બર' અંકમાં
પ્રમટ પથેલા પોતાના એ લેખોને સુધારી તેમનો
સરવાલો કરી, 'અપદ, ચત્ર-પદ, મૂત-ચરત, વચન,
ગજનમંડળ, ત્રિકુટિ મહેલ, ઇમલા, પિંગલા, સુખમણા-
નાદ, ભુદ, ઉનમની જેવા ભજનવાણીના રહસ્યમય
શબ્દો તથા 'ભક્તી નીર શિખર પર અધિષ્ઠા' જેવા
પથોગોની સમજૂતી ૨૮ મેધાણીએ તેવી સાથે જોડીને
એ પ્રવેશક તૈયાર કર્યો હતો. શ્રે. રાનડે અને રા.
હજરીમસાદ ત્રિવેદીના ટકાથી મખકાલીન રહસ્ય-
વાદની શુદ્ધ ભારતીયતા સિદ્ધ કરી, ગુજરાતનાં
ભજનિક સંતોને એ મખકાલીન રહસ્યવાદના 'નાના
નાના પ્રશ્નસિવાકો' કહી, તેમની ભજનવાણીને 'મૂળ
પરંપરાનો જ નિજલ્પના તોર પર પ્રવહમાન રાખેલો
સાહિત્ય-ઓત' અને રવાનભરતી સંપતિનું પરિણામ
કરાવવા ૨૮ મેધાણીએ એમાં સરસ પ્રમત્ત કર્યો છે.
ભાણુ, ખીમ, રવિદાસ, મોરારસાહેબ, સંત હોધી,
ત્રિકમ સાહેબ, અને દાસી જીવજી એ ભજનિક
સંતાનાં જીવન અને ચમતકારો વિશે પથોપલબ્ધ
માહિતી રજૂ કરી તેમની વાણીની પ્રસાદી પથ
વાચકોને તેમજ એમાં રોટ ધરી છે, જે પથ પ્રવે-
શકનું મૂલ્ય વધારી આપે છે. યોગની પરિણાયાના
પ્રશ્નોનો અતે' આપેલી સમજૂતી તો સંમતની
ભજનોને સુશ્રમ ખનાવતી સામગ્રી લેખે અનિવાર્ય હતી.
ભજનસાહિત્યને ૨૮ મેધાણીએ પ્રવેશકમાં 'લોક-

વાણીના અંતિમ પરિપાક' કહેલ છે. લોકસાહિત્યના અન્ય પ્રકારોનું સંપાદન પતારી, આયુષ્યના અંત-ભાગમાં લોકવાણીના એ અંતિમ પરિપાક તરફ રથ મેઘાણી વળ્યા હતા, અને પોતાના લોકસાહિત્યના સંપાદનકાર પર ભજનવાણીના સંપાદનનો કળશ યાજવા માગતા હતા. પણ વિધિએ કંઈક જુદું જ ધાર્યું' હશે, એટલે આ એક સંમતિનું સંપાદન કરીને જ તેઓ ચાલતા થયા. લોકસાહિત્યના સંપાદનમાં તેમના છેલ્લા સંભારણા તરીકે આમ આ પુસ્તક ગુજરાત આગળ ઊભું રહેશે.

સમર્થન

[દો. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ; સોલ એન્ટ, રાયચુરા બ્લુ ડેપો, વડોદરા; કિમત સવા રૂપિયો]

લેખકના જ શબ્દોમાં, 'ઔપરુષના લગ્નને અગે આપણા પૂર્વજોએ સેંકડો વર્ષ સુધી જે આદર્શોનું રક્ષણ કર્યું' છે તે જે ભાવનાઓ સેવી છે તે પ્રગટ કરનારાં કેટલાંક વળનો, છેક ઋગ્વેદથી માંડીને ગવ્યભૂતિનાં નાટકો સુધીના સંસ્કૃત પ્રયોગોની

બેમાં કરવાનો પ્રયાસ આ નાનકડા પુસ્તકમાં થયેલો છે.' ભારતવર્ષે નારીનું જે ગૌરવ કર્યું' છે, ઔપરુષના લગ્નમાં પ્રેમ, સેવા અને સરખમીયરણને મદદરત્વનું રથાન આપી, લગ્નનો જે આદર્શ ધરાયે છે, અને દાંપત્ય અને ચાર્દસ્ત્રીની જે સમાજધર્મથી ભારના પ્રગટાવી છે. તેનું મંમત દર્શન પુસ્તકમાંના સુતિ-સ્મૃતિ-સાહિત્યનાં વિવેકપુરઃસર ચૂંટાયેલાં અવતરણોમાં થાય છે. ભારતના પ્રાણો અને સંસ્કરનિર્માતાઓની આ અમર વાણી જેના જેના અંતરમાં પ્રવેશશે તેની સ્ત્રી પ્રત્યેની દષ્ટિ સુધરશે અને તેનો સંસાર મીઠો બનશે એમાં સંશય નથી. તેનું આનું સંયોજિત સંપાદન રા. ચંદ્રશંકર શુક્લ જેવા શાસ્ત્ર અધિકારીને હાથે થયું છે એ આનંદનો વિષય છે. રા. રાયચુરાની માફક રામ પ્રસન્ન જેટ આપણા માટે આ લઘુ પુસ્તકનો ઉપયોગ છૂટકો કરવા જેવો છે. પ્રથમ સંસ્કૃત અવતરણોના ભાષાંશ ગુજરાતીમાં મૂકી તેની નીચે મૂળ સંસ્કૃત પદ્ધતિઓ ગુજરાતી ક્રિપિમાં આપી છે. આ અવરથા સંસ્કૃતના અદ્યત્તો અને અનભિજ્ઞોને ઠીક સમજા કરી આપે છે. તથા અધ્યાક્રિયામાં આ લઘુ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કરવી પડી એ એને ખળેલા મુલોગ્ય સંસ્કારની એક નિશાની છે.

ધર બાંધતાં પહેલાં' આ વાંચજો

૧૯૩૮-૩૯ દરમિયાન દિલ્હીનામાં ૬૫,૧૧,૬૦૦ ટન સીમેન્ટનું ઉત્પાદન થયેલું. ૧૯૪૫-૪૬ દરમિયાન એ આંકડો વધીને ૨૦,૭૬,૩૦૦ ટન થયેલો. ૧૯૪૬-૪૭ નું ઉત્પાદન લગભગ આશુત્થેન રહેશે એમ મનાય છે. પણ ૧૯૪૭ સુધીમાં દિલ્હી સીમેન્ટ-ઉત્પાદન આલના કંપની બેવડું બનાવવાની યોજના અધ્યક્ષ સરકારે કરી છે. એમ મનાય છે કે ૧૯૪૭માં સીમેન્ટની નામરક માત્ર ૪૦ લાખ ટનની હતી, અને સરકારી કંપિયા બીજા ૨૦ લાખ ટન લેશે.

અચારે દિલ્હીમાં સીમેન્ટના ૨૩ કારખાનાં છે. આ કારખાનાં અત્રે પોતાની શક્તિ ક્યાં મોટી સીમેન્ટ બનાવે છે. કાલુ કે એમની માસિક ઉત્પાદન ક્યાં ૧૫-૨૦ લાખ ટન એકે કેટલેકે આને એમને મળે શકે છે. આવાં પંદર વર્ષો દરમિયાન સીમેન્ટનું ઉત્પાદન બેગલાય માટે આ કારખાનાને પૂરેા કાવજો પૂરો પડશે એટલું જ નહિ પણ એમનાં ૧૫ કારખાનાં

એન્ટ : કચનસાસ વાડીસાસની કું.
મંગળદાસ રાઠ, મુંબઈ રું.

રૂપની લાવણ્યભરી સજવટ માટે
પી યૂ પ અપલીફ્ટ
બ્રેસીયર

લવલી રૂ. ૩, યંગસ્ટર રૂ. ૪-૮
ધ્યાર સીલ્ક રૂ. ૭/૮, શારીન રૂ. ૪
ગોર્જા રૂ. ૨, વીનસ રૂ. ૨-૮
પી યૂ પ હોઝીયરી વર્કસ
રામમહેતા રેડીટ, અમદાવાદ

અનેક રોગની એક જ દવા

જીવનધારા

કેલેશ, ભંડુલ્લી શરીર, બદનનો દુખાવો,
ખાજીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, ચોખ, અંધારું,
અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત, દાઢમાં કળતર,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અધુનજી, ઝેરી ઠંબ,
મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક ભાતના તાવ, ઘા પડેલો,
લોહી નીકળતું, તથા અન્યેક ભાતના દરેક ભાતિય
રોગો, સ્ત્રીમર યા મોટરની સુસાફરીમાં તાલક-
સિક ઉપયોગી થઈ પડેનારી અમૂલ્ય ઔષધિ.
કિંમત મોટી ખાટલી રૂ. ૧૫, વચલી ખાટલી
રૂ. ૧૧ અને નાંભી ખાટલી રૂ. ૧૦ નં. ૮. ખ. જીડ.

દરેક ડોકણે વેચાય છે
સ્થાપક : ટ્રેડમાર્ક 'જીનસ' નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠનાન્નડિયાદ

સ્થાપક : કચનસાસ વાડીસાસની કું.
પ્રી.સેસ સ્ટીટ, મંગળદાસ રાઠ, મુંબઈ-૨

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ માસિક

જિમિ અને નવરચના

'જિમિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : આં

એગસ્ટ : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧ સ્મૃતિરક્ષા	૨૧૦૦૦ નામ ટાગેર	૫
૨ ન્યાયી બુધ્ધિ ઉદ્ભવે છે	ભદ્રાત	૭
૩ વહેતાં પાણી	માસિક નોંધ	૯
૪ જીવનપંથ	પ્રમોદ	૧૭
૫ એર તો પીમાં છે જાણી જાણી	દર્શક	૨૫
૬ કાલિયાવાહના એક ગામડાના અલુભવો	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૩૨
૭ ગુસ્સેવના સંસ્કરણો	રમણીક મેધાણી	૩૮
૮ મેધનિદુ	પ્રમોદ	૪૪
૯ ગામડું દરિયા બન્યું છે	પ્રમવાતી	૫૧
૧૦ જાનગોષ્ઠિ	પ્રમોદ	૫૬
૧૧ ડી. ડી. ટી.	કુમારી લલિતા દલાલ	૬૦
૧૨ પાંડડાં	પ્રમોદ અંદરવાકર	૬૫
૧૩ વાળ વેરાવ છે	દર્શક	૭૨
૧૪ મધ્યમીક્ષા	મ. મ. રા.	૭૮

: વાર્ષિક લિસ્ટ : :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

છૂટક નકલ બાર વ્યાના

બા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ

મીમરાજ નિહિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨

ફરનાન્ડીલ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

નેપચૂન

જિંદગી, આગ

અને

અકસ્માત

ના વીમાનું

કામ કરે

છે

કુલ અરકયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :

પાંચકલા, અમદાવાદ.

૨૮

વર્ષથી

જનતાની એકધારી
સેવા કરી રહી છે.

આર ગર

ઇન્શ્યોરન્સ

કંપની લિ.

ઉચ્ચ કક્ષાની આ

હિંદી વીમાસંસ્થા

આપનો સહકાર વાંછે છે.

કાર્ય કોમમાં
રસ ધરાવ
નારને અમારું
હાર્દિક આમ-
મંજુ છે.

સૂર્યકાન્ત બી. શાહ બી. એ.

સી. એમ. જશ

મનેજિંગ ડિરેક્ટર્સ

વડી ઓફિસ

૨૬૬/૧ ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

ઐતિહાસિક આગર માસમાં પ્રગટ થયા છે

(૧) લોકમાન્ય તિલક (છપન-
ચરિત્ર)

કિં. રૂ. ૩-૦-૦ ટ. ખર્ચના ૦-૪-૦

'સ્વરાજ્ય' માટે જન-મસિદ્દ હક છે' નો
મહેઝપ્રથમ રાષ્ટ્ર કુત્સનાર રાષ્ટ્રમયિનું જીવન
ન્યારે આપણે સ્વમાગાકયા દિવસોમાં સ્વરાજ્ય
લોભવાના છીએ એ તમકે મનજુ મનજુ.

આ પુસ્તકના લેખક છે મહારાષ્ટ્રના આપરે.
ગુરુ, પુસ્તક પરિચય લખ્યો છે માવલકર.
દાદાએ અને પ્રસ્તાવના લખી છે કણુકના
એભેવાન ગુમાષ્ટરાવ દેસાઈએ. ૧લી આગર
૧૯૪૭ને દિવસે પ્રગટ થયું છે:—

(૨) મહાદેવભાઈ (નવીઆવૃત્તિ)

લેખક:—મણુભાઈ શાહ.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ ટ. ખર્ચના ૦-૪-૦

મહાદેવભાઈ એટલે ગાંધીજીના જ મંત્રી
નહિ પણ આખા દેશના 'સ્વરાજ્ય મંત્રી' હતા.
એમની પુણ્યતિથિ તા. ૧૫મી આગરે આવે
છે. આપણે એમને ફરી ફરી યાદ કરવા ભેષ્યએ.
ઉપરના બંને પુસ્તકોના આપણી આગાહીની
લાતનો ઐતિહાસિક ખબરો છે. આપણા
ધરમાં એ હોય જ ભેષ્યએ.

• અમારી નવી નવલકથા •

'લા મિઝરેબલ'ના બંને ભાગ આપે
ન મેળવ્યા હોય તો મેળવી લેશો. આ નવલ-
કથા માટે એટલું કહી શકાય કે આવી નવલ-
કથા આપે ભાગ્યેજ જાંવી હશે. અને આ
પુસ્તકને આપ વધી મુખી સ્મરશે.

'લા મિઝરેબલ' માટે પુસ્તકેકરને ત્યાં
આને પ્રાદેશી પઞ્ચમી ચાલે છે.

• આગરની આખરમાં બહાર પડશે. •
આગાધાન બીજા-પર્યાયની 'ડુગ્ત સીડ'
નામની નવલકથા એ લાગમાં બહાર પડશે.
આપનો ઓર્ડર આગથી મેલાવશે.

આવૃત્તિસ્થાન

સરકાર સાહિત્ય મંદિર:—જોશવરનગર
મુખ્ય-કાર્યાલય કાઠિયાવાડ

સ. સાહિત્ય. મંદિર:—ડી/૧ માધવજી
બિહારી, કમળ રોકીટ સામે
સેન્ડરવે રોડ મુમ્બઇ. ૪

આગાહીકાર:—લાવનગર-કાઠિયાવાડ.

સ્મૃતિરક્ષા

સ્વી-દ્રનાથ ટાગોર

આજકાલે આપણા દેશમાં મહાપુરુષો અવસાન પામતા એમની સ્મૃતિ ભળવા સભાઓ ભરાય છે. આવી સભાઓ પારંવાર નકામી નીવડે છે તે આપણે જોયું છે.

જે જે દેશમાં આ માટે કંઈ પ્રયત્ન થયો છે તે તે એક વિશેષ રમાતે આવી અટકી જાય છે. એથી આગળ વધવા હમ્મજો નથી તે દેશમાં તે પ્રયત્નને બીજો દોષ સરળ માર્ગ કાઢવાનો એ મને સુ-કાર્ય લાગે છે. ત્યાં દાર નથી માત્ર દીવાલ જ ઊભી છે ત્યાં ધક્કામુક્કી કરવાથી શો લાભ ?

આપણા દેશમાં માનવની સ્મૃતિપૂર્ણ પ્રચલિત નથી. એ પૂતળા-પ્રમા આપણે સુરો-પમાંથી લાભ્ય છીએ. પરંતુ દેવે એ કૃતકાર્ય અને એવાં લક્ષણે દેખાતા નથી.

ઇન્દ્રિય તરફ મૂલદેહને એમ ને એમ જાળવી રાખવાની-મસાલા-મરી કાયમ રાખવાના પ્રયત્નો થયા છે, સુરોપ મૂલદેહને કબરમાં મૂકી એ ત્યાં સલામત છે એમ મન મનાવે છે. ત્યારે જે ગ્રહેવાનું નથી એ માટેનો મોઢ તદ્દન મૂકી દઈ આપણે ત્યાં મૂલદેહનો અગ્નિ-સંસ્કાર કરવા તરફ જ લક્ષ રહ્યું છે.

જતાં સુરોપમાં વાર્ષિક શાદ નથી, આપણે ત્યાં છે. દેહ નથી કઢી, જેને શ્રદ્ધા સદ પ્રણમવાનું છે એ નથી એમ આપણે માનતા નથી. મૃત્યુ પછી આપણે દેહને બધા સંબંધ-વ્યવહારથી મુક્ત કરી અનંતર પુરુષને માનીએ છીએ. આપણો આ જાતનો રવભાવ તે અભ્યાસ હોઈ માનવ-સ્મૃતિની રચાપત્તા માટે આપણે જોઈએ એવો ઉત્સાહ અનુભવતા નથી. જિજ્ઞાસી આપણે ત્યાં સ્મૃતિ કરતા કીર્તિની વ્યવસ્થાની વાત પ્રચલિત છે. માણસ મૃત્યુ પછી આ દુનિયામાં સ્મૃતિથી નહિ પણ કીર્તિથી જીવંત રહે છે, આ વાત આપણે સદુ સ્વીકારીએ છીએ. 'કિર્તિ વત્સ સ લીલતિ નો અર્થ' જ એ કે જેની સુનામના છે એમને સ્મૃતિરૂપે ટકી રહેવાની નરર નથી.

પણ કીર્તિ તો મહાપુરુષની પુરની હોય છે, એની પૂજા તો આપણા તરફથી થવી જોઈએ છે. કૃત લઈએ, આપીએ કંઈજ નહીં તે આશે નહિ.

ઉપરાન્ત મહાપુરુષને શાદ કરવા એ આપણું દર્નવ્ય જ છે એટલું જ નહિ, એમાં આપણે લાભ પણ સમાયેલો છે. જે એમનું આપણે સ્મરણ નહિ કરીએ તો આપણે એમને

શ્રમાની બેસીયું. જોડેલો લાંબો સમય આપણે મહાપુરુષોનું ચિંતનન કરીયું—એમની પૂજા કરીયું, એટલે જ લાંબો સમય તેમની સ્મૃતિ આપણા આ દેશમાં રચાતો ભક્ષ્યરૂપે વધતી રહેશે.

મહાપુરુષોની માળંગીરી કાષ્ઠ રાખવા એક દેશી રીત આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. કણેલા લોકો એ તરફ ખાસ ધ્યાન નથી આપતા. આપણે ત્યાં જમદેવની મૂર્તિ નથી, આપણે ત્યાં એના નામે મેળા બરાચ છે.

જો એની મૂર્તિ હોત તો આટલા દિવસ સુધી કોઈ જગલમાં અથવા કોઈ કાળા પહાડમાં એની શું મતિ મર્ષ હોત તે કદી ચક્રતું નથી. બહુ બહુ તો એના બનાવશેષો મુશ્ચિલમયાં પડ્યા પડ્યા વિદ્વાનો વચ્ચે વાદ-વિવાદનું સાધન-કારણ બન્યા હોત.

મૂર્તિ મેદાનમાં કે રસ્તાની બાજુએ જાલી હોય, મુસાફર કુતૂહલવશ કદાચ પળવાર એનાં તરફ નોંધ રહે, યા એના વિના એમ ને એમ ચાલ્યો જાય. કલકત્તામાં જો મૂર્તિઓ-પૂતળાં જાલા છે, એના હતિદાસ શહેરના વધુ બાગના લોકો નથી જાણતા. એ તરફ નજર નાંખી જોતા પણ નથી.

એકવાર સભા બોલાવી, ફાળો ભેગો કરીને વિલાપતના કોઠા શિલ્પી પાસે અંતુરણ થા વિરૂપ એવી એક મૂર્તિ—(પૂતળું) તૈયાર કરાવી કોઠક રચણે જાલી કરી દીધી, જે તે પછી મુનિસિપાલિટીની જવાબદારી ઉપર રહી. આ પદ્ધતિ સ્વર્ગસ્થને અત્યંત દુઃકાણમાં “થેન્ક્સ” આપી વિદાય આપવા જેવી ગણાય.

સ્વને નામે એકાદ લાલબેરી યા વિલાલય જીલ્લું કરે તો પણ ચોમ દિવસ પછી અનેકવિધ કારણે એનો લય યાચ થા એ વિકૃત બની જાય એ સંભવિત છે.

પરંતુ મેળામાં જો સમરણ સચકામ છે, તે નિયમવીન, ચિરકાળ સજીવ, એક યુગથી ખીજા યુગ સુધી ધનિક—દારિદ્ર, વિદ્વાન—મૂર્ખ સહુ મળી એને વહન કરે છે. એને કોઈ ભાંગી ચક્રતું નથી કે એને કોઈ બૂલી ચક્રતું નથી. એ માટે કોઈને નથી ફાળો ઉપરાવલો પડતો કે એ માટે કોઈને નથી બપોલો બહાર પાડવી પડતી. એ તો આપ મેળે—અતિ સરળતાપૂર્વક પોતાને જીવંત રાખતો ચાલ્યા જ કરે છે.

આપણો શિક્ષિતવર્ગ આ વાત જરા વિચારી જોશે! રામમેહનરાય, વિલાસાગર, અને દેવેન્દ્રનાથ વજોરનાં સંભારણુને વિદેશી રીતે વેડવી ન હોતો—વ્યર્થ જ્યાં ન હોતો, શહેરના માત્ર ચોક્કસ કણેલાઓમાં જ પરિમિત ન કરતાં દેશની પ્રચલિત રીતે સર્વકાળ અને સર્વસંધારણમાં ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરશે ખરો !

[રવીન્દ્રનાથના કોષ પછુ પુસ્તકમાં પ્રગટ ન થયેલો આજથી ૪૮ વર્ષ પૂર્વે બંગાળા સંવત ૧૩૧૨ના વૈશાખમાં લખાયેલો આ લેખ શ્રી સજ્જનીકાન્તદાસ સંપાદિત ‘ચિનિવાર’—૨ ચિહ્નના રવીન્દ્ર—અંકમાંથી ઉદારવામાં આવ્યો છે. આજે ત્યારે કેટલાક મહાપુરુષોની સ્મૃતિરક્ષા માટે આપણે પ્રયત્નો કરીએ છીએ ત્યારે આ લેખમોનો વિચાર મણુને પ્રેરણારૂપ બનશે.]

ખી

જડીયા જ'કરને આ પ્રમાણે ટાંટીયા ઠોકતા બેસી રહેતું પડશે એમ ધારેલું નહિ. એટલે જ્યારે ગાડી રાત્રે આવવાનો હવે સંભવ નથી, એમ રોશનમાસ્તરે કહ્યું, સારે એ નિરાસા બરેલા આજ-મને હૂઆડી દેવા એક 'કાપ' ગોળની, ખાંડની કે જેની મળે તેની આ મગાવી પીધી. પછી સામેની ધર્મ-માળામાં ધામા નાખવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

પણ કોણ જાણે કેમ ધર્મશાળા સાથે મારે જૂની લેણદેણી છે. કોઈ ને કોઈ હરિતો લાલ એમાં મને, બેડી જ જાય છે. આજ પણ જ્યાં હું દરવાજાથી પગ મૂકું છું, ત્યાં 'આ હો હો હો...' એમ કોણ જાણે કેટલા 'હો હો હો' કરતો બાલમુકુંદ જ મળી ગયો. પહેલાં તો મેં એને ઝાળખો નહિ પણ ત્યાં તો એણે જ ફેડ પાડી: 'કેમ જૂલી આ સાંબ? પેલી ભુનાગઢની પંચઢાટીની વીણી? તમે જમવા આવતા?'

'અરે હા, હા, આ તો બાલમુકુંદ! પણ તું અહીં ક્યાંથી? તું તો આફ્રિકા યોગ'તો ને?'

'આફ્રિકામાં જ હતો સાંબ! હમણાં વળી દેશમાં આવ્યો છું!'

'એમ? ઠીક ઠીક, હે, ક્યાં ખેસાય તેવું છે?'

ધર્મશાળાની ઓયરીમાં એક શેતરંજ પાયરીને બીજા પણ બે જણા બેઠા હતા. બાલમુકુંદે મને કહ્યું: 'આવાને—અમે ત્યાં પાયરું' છે!'

અમારા જેવા જ રખડી પડેલા બીજા વધીવતો પણ ત્યાં હતા. કોઈ ગંજીદો, કૂટલા હતા. કોઈ ચોવટમાં પચાંતા, કેટલાક આ પીનાંતા. ક્યાંક વાતો ચાલતીતી. વખત કાઢવાની સૌએ નવીનવી ભુક્તિઓ શોધી હતી.

અમે પણ અમારી તોપી મંડળી જમાવી.

'તું તો આફ્રિકા બહુ રખડ્યો બાલમુકુંદ! શું કરે છે ગુલામજાબી? નિરાંને બેઠા એટલે મેં બાલ-મુકુંદની સામે ભેંઈને કહ્યું. એનો અનુભવ સાંભળવાની કાંઈ જોર મળત આવરી એમ ધારીને મેં આ કહ્યું. કારણકે હું એની સાથે જૂનામઠમાં ધણે વખત રહ્યો

હતો એટલે પરિચય તો હતો જ. બાલમુકુંદે હમણાં ગુલામજાબી વિશે કાંઈક કહેશે એમ મેં ધારું' હતું પણ એ કાંઈ બોલ્યો નહિ.

'કેમ કાંઈ બોલ્યો નહિ, બાલમુકુંદ? કહું છું. ગુલામજાબી શું કરે છે?' 'મરી ગઈ!' બાલમુકુંદે બોલ્યો. પણ અવાજમાં કારણભાર કંવાસ ભરી હતી. મને જરાક નવાઈ લાગી.

'અરે! ક્યારે?' મેં મોટેથી કહ્યું.

પણ એની ભેગા બે જણા હતા, એમણે તરત કહ્યું: 'તમે આંદો' મળ્યા ગયા તે ઠીક થયું બાપ! તમે એને બે વેણુ છોડી શકશો એમ લાગે છે, એવું મનજ ફરી ગયું છે!'

'કેમ શું છે? દુનિયામાં કોઈ મરતું નહિ હોય બાલમુકુંદ? નામ એનો નાશ તો લહો છે! મેં બાલમુકુંદને સસ્તી ફિલમફીલ્મ પડીકું આપ્યું.

'પણ કાકી તો એ બેડી રાત્રી રાણ જેવી; આ બાલમુકુંદ કાકા જોળાને ઝીંઝીલું કરે છે! બેમાંથી એક જણો બોલ્યો.

'જોળાને હું ઝીંઝીલું કરું છું કે તમે બ્રાહ્મણના ઠાકરા બોળીને વાપરાવેલા કરો છો!' બાલમુકુંદે ખિલખિલ ગયો.

'પણ છે શું? વાત કરોને—મારાથી કાંઈ બને તેમ હોય તો—'

'અરે! સાંબ! કાંઈ નથી. આ-બોલ્યો એ મારો ભત્રીજો છે, ભગવાનજી. અને આ બીજા છે તે મારા મામા છે, નરોત્તમ. હવે એ બન્ને જમ્યા મારી પાસે મનુજને કામો કરાવવા માગે છે, તે મારે એ કરવો નથી!' બાલમુકુંદે હાથને છંટકારના ભાર-પૂર્વક કહ્યું.

'શું એ કામો છે એ કરોને—મત્તાના ઘાઉં શું કામ ભરાવો છો?' ભગવાનજી, એનો ભત્રીજો, બોલ્યો.

‘શું કામો છે બાલમુકુંદ ?’

‘અરે ! તંવા ઘોતે સાંખ ! તમે મરતના વેદ-
વાન માણસ-અને લાઈસાખ ! લીધારા, મણુ અમારે
તો એ—આ છે નાં—એની કિમ્મત છે. શરીરમાં
નાક કાંઈ એક મણુનું ન હોય નરાત્તમ મામા ! એ
હોય મણુ નેટલું, પણ એ હોઈને મનખાદેહ. બાકી
આ માણખાની કિમ્મતે શું છે ? બાલમુકુંદ પોતાના
નાકને પકડી રાખીને જ બોલતો રહ્યો : ‘મારે તો
મામા ! આ તરબોવન જમરખીવાનો વંશ દાસે હોય
બલે ને ન દાસે નાં, કોઈ પાવણું પાછી પાનાર ન
રહે તોય બલે—બાકી આ મનખાદેહમણુ હવે નવે
સંસાર માંડવો નથી, ને જૂનો રાખવો નથી !’
બાલમુકુંદ એના મામાને ખભે એક હાથ મૂકીને
નેરથી કહ્યું. મામા લાગેજ આમ સરખી વચના
લાગ્યા. એટલે મિત્ર નેચી છૂટથી બાલમુકુંદ બોલી
રહ્યો હતો.

‘પણ એક વખત બાલમુકુંદ ! આકશ પડ્યા
વિના વાંત તો હું કર !’

‘અરે ! સાંખ ! એમાં શું માલ છે ? તમને
ખબર છે નાં હું આક્રિશ કમાણી કરવા ગયો હતો ?’

‘હા—એ તો મને ખબર છે !’

‘ત્યારે અમે જમરખીયા—અમારું ગામ જમ-
રખીયું, એટલે જમરખીયા કહેવાઈએ છીએ. આક્રિશથી
મેં જમરખીયા કાગળ લખ્યો કે હું કલાણી રટીમરમાં
કલાણે દિવસે આવું છું. આટલાં વરસે—સાત વરસ
થયાં હો, સાંખ !—દેશમાં આતું ને ઘેર કાંઈ ન
લાવું તો તો ભુડા લાગ્યું, એમ કારીને મુંઝવે, રાહે-
રની બે દિની રોકાણ અને રતતાના દિ—બધુંય
ગણીને બરાબર કે દિ ઘેર આવીશ એના સમાચાર
મેં આપ્યા;

‘જમરખીયું ગામ અમથુંય આટલકાણું છે. પણ
આ વાતની ખબર કોંક અડકપાંસળીને પડી ગઈ
હશે, એટલે બે જણાએ જોડ કરી. આક્રિશથી આવે
છે તે માલ મહારા હારે દશી. આપણે એને લૂંટી લેવો.
‘મારી તો તમે જણો જ છો. મોઝા પાડાની

એને નવાઈ નથી. અને ત્રણ ચાર ગાઉ પગેપાળા બન
યાય વાર, એટલે મેં ક્યો દયો. અને મોઝા તે
મોઝા પણ ધરનો પંચ લીધો. આજ હું આવી
એમ ધરમાં-તો કોઈએ કાણું પણ નહિ હોય. અં
ધરમાં તો બીણું હતું પણ કોણ ? મારી મા તે
વરસ દિ પહેલાં મરી ગ્યાં તાં. પહેલાં આપેલી તર
પ્રમાણે તો હું ચાર દિ વહેલો હતો. પણ મુંઝવે
પતાવ્યું ને બીજે કયાંય રોકાણો નહિ, એટલે વહેણ
થયું. મનમાં એમ પણ ખરું કે, અચાનક ઘેર જમર
તો વળી સોને હળવામળવામાં કંઈ બોર આપદ
પડી ! આ તમે, લાઈસાખ ! લોકારવ જ વીચીમાં
જમતાં જમતાં, એવી વાત તો કરતાં ! અટલે હું તો
અચાનક ઘેર પહોંચવા વહેલો નીકળ્યો.

‘આ મારો દયો રસ્તે ચડ્યો ને પેલા બે જણા
પડોમપડખ ટારમાં ઉપર હારીદાર દાલ્યા આલે !
ટપાવાળો એમની-સાથે મળી ગયો હોય તો તો મારા
ભોગ લાગે. હાજર પંદરસોની માલ હતો !’

‘પણ બચવાન સૌના છે નાં !-રસ્તે કોઈ ને
કોઈ મળતું જ રહ્યું. એટલે એક જણો તો કંઈએ
ચાઈને બીજે ગામ ચાલ્યો પણ મયો. બીજાએ મારા
ઉપર નજર રાખી—પણ મારે ને એને છેડું પડી
ગયું. ને છેરે એ પણ દેખાતો બંધ થઈ ગયો.

‘હું તો દયો લાઈને ઘેર પહોંચ્યો. વહેલો
આલ્યો એટલે પહેલાં તો ધરમાં જરાક મશરાટ થયો
હોય એમ લાગ્યું—પણ થોડી વારમાં બધું રાગે પડી
ગયું. જમ્યા ભુડા. વાતુંચિતું થઈ. ધરેલાં ભેરાં ને
એને મૂક્યા આપ્યાં. નિરાંતે બેઠા. યાચો પાચો
પકડી હું તો સુઈ ગયો.

‘પાછલી રાતે કોણ જાણે શું થયું તે કંઈ
સંચળ થયો, અવાજ ચાલો લાગ્યો, હું’ કાગળીને
જમર્યો. જોડે હું તો શુદ્ધામ મળે નહિ !

‘એતવાતારીની ! માતું એડું, સાત વરસે, માંડ ઘેર
આવ્યો ત્યાં આંદી અકરમીતો પડ્યો દાણો, એવી
વાત થઈ. હું’ તો કોડ્યો. ધીમેથી કીતો મયો. અવાજ
ન થાય તેમ થોડુંક દાલ્યો. બારણા પાસે મહોંચ્યો.
‘[અતુસધાન પાને ૭૬ મે]

સ્વરાજ્ય આગ્યું છે—

સુરાજ્ય મેળવવાનું બાકી છે

માસિક નોંધ

ચો

થી જુલાઈના અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય-દિને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થયેલા દિંદી સ્વતંત્ર્ય ખરડાએ ૧૮મીની સાંજના ચાર વાગ્યા સુધીમાં તે આમસભા, ઉમરાવસભા અને ઇંગ્લંડના રાજની સંમતિ મેળવી લીધી અને કાનૂનનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. બ્રિટને દોઢ શતાબ્દી પોતાને ગળે બાંધેલું -ધંટીનું ધડ આખરે આમ છોડ્યું છે. આવા મહાન પલટાએ અંગ્રાણી સરખતાથી અને આટલી ઝડપથી થઈ રહ્યા છે તેથી આ દેશનાં કુરોડોની મતિ મુન્દાઈ ગઈ હશે, સગી આંખિ દેખાય છે તે માનવામાં નહિ આવતું હોય. લંડનમાં અને દિલ્લીમાં સ્વરાજની આંખો દખાઈ રહી છે, પણ સાખો ગામડાંમાં હીવા નહિ પ્રગટતા હોય.

જુલાઈના ચસવતા વાપરાએ કેટલીય પેદીઓથી એકસામટા જુઝારી નાખેલા દીપકોને ફરી પ્રગટાવવાનું કામ દેશના રાજદારી આગેવાનો, સામાજિક કાર્યકરો, શિક્ષકો, પત્રકારો અને શિક્ષિત જુવાનોએ ખંત, પરિશ્રમ, કુનેદ અને મક્કમતાપૂર્વક કરવાનું રહે છે. આપણા દેશ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે નાનીસતી વાત નથી, પરંતુ આપણી પ્રજા માટેનું જે સુરાજ્ય આપણે હજી હવે જ મેળવવાનું છે તેનું મહત્ત્વ આ સ્વરાજ કરતાં પણ વિશેષ છે, તે ન જુલોએ.

સ્વાતંત્ર્ય-પર્વની ઉજવણી

તે જ યાદગાર બનશે

દિંદી પ્રજાસત્તાકની મધ્યમ તેમજ પ્રાંતિક સરકારનાં બંધારણો બંધારણસભાની જુલાઈની ૧૪મીએ સરૂ થયેલો બેઠકમાં આખરી સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેને વિશેની ચર્ચાઓમાં મુરિલમ લીગના પગીએ અને દેશી રાજ્યોના ચાલોસેક રાજ નીચા તેમજ પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓ સંકુચિત પક્ષાપહોયી પર ગહીને લાજ લઈ રહ્યાં છે. રેટિયાને રથાને બરોડા-ચક મૂકીને બનાવેલા નવા ત્રિંગી રાષ્ટ્રપત્રને વફાદાર રહેવાને કાલ બંધારણ સમાના પુનિત ઘૂંમટ નીચેથી લીવવાદી સભ્યોના મોવરી થી ખલિકુડમાને આપ્યો છે. ૧૫મી એપ્રિલની ગૌરવભરી ઉજવણી માટેના આદેશો દિલ્લીની

કોંગ્રેસ કારોબારીની બેઠકમાંથી છૂટ્યા છે. એ દિવસની ઉજવણી દિંદમાં અને પાકિસ્તાનમાં, હૈદરાબાદમાં, નાવજુકારમાં તે તમામ રાજ્યોનામાં, પૂર્વ બંગાળમાં તે પશ્ચિમ પંજાબમાં, સરદહમાં તે સિલ્હટમાં, હિંદુ-મુસલમાનો, શીખ-પાર્સી-ઈસાઈઓ, રાષ્ટ્રતાદીઓ તે કામવાદીઓ, એકસરખા ઉત્સાહ પૂર્વક બોળવી શકે, વિદેશી રાજ્યના અંતકાળે પોતાનો ઉદ્ધાસ પોતાની રીતે મુક્તાપણે વ્યક્ત કરી શકે અને આનંદ-સાગરમાં પોતાના તમામ મનબેઝોને, એક દિવસ પૂરતા પણ, કુપાડી હઈ શકે તો એ દિવસની શોખા ઇતિહાસમાં યાદગાર બની જશે.

પૂર્ણસ્વરાજને વિચારી

સંસ્થાનપદને રખે ચોટી પડીએ

અસખત આ આનંદોત્સવ સપ્રમાણ દરી તે જ તે શોભશે, કારણ કે આપણા સુખના કટારો હજી હજકાઈ ગયા નથી. સ્વતંત્ર દિંદનું બંધારણ આ વર્ષની આખર સુધીમાં ધાર્ષ્ટ્ય નય અને તે પછી દિંદ એક 'સંસ્થાન' મંડીને પ્રાજસત્તાક અને તે દિવસને માટે આપણા આનંદ-દરનની પરાકાષ્ટા આપણે બાકી રાખવાની છે. ૧૫મી એપ્રિલે જે દરજ્જે આ આ દેશ પ્રાપ્ત કરશે તે ગાંધીજી જેવાએ પણ નૂતન રાષ્ટ્રપત્રમાં એક ખૂણે યુનિયન નેક રાખવાની કહેલી ચૂસના પરથી પાખી શકાય છે. એ સૂચનને આજે આપણે બાંહે ધુતારી કાઢીએ અને યુનિયન નેકને દિંદમાંથી અદસ્ય બનાવીએ, પણ આપણા સંસ્થાનપદમાં પણ ગુલામીના સાંપ ગયા પછીના જે લિસોટા રહી ગયા દરી તેના લજકારા આપણને એ સંજોગમાંથી સંજાગણા કરશે. સંસ્થાન દરજ્જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના પ્રયત્નોમાં આપણે જવાબ દીશા ન રહીએ, રખેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સમૂહના સંસ્થાનપદના મોદમાં ન પડી જઈએ, એ જ નેવણપૂી આ સૂચનના મર્મમાં રહેલી છે.

માહિંટમેદનના 'સાઈપદ પાછળથી

રાહિયાં કરતો લય

આવા મોદયો આપણે પર નધો યત્ર ગયા નેરી

બીતિ દિંદના ગવર્નર-જનરલપદે લોડ' માઉન્ટબેટનને માણુ રહેવા કેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી પ્રેરિયા કરે છે. નેતાઓના આ પગલાને વાળખી દરાવતી દલીલો પણ, કાણુ કહે છે રાષ્ટ્રીયો. 'વા'વાળી વાત સુખજ, યોપાસથી સંભળાઈ રહી છે કે, ગવર્નર-જનરલના હાથમાં તો હવે કાંઈ સત્તા રહી નથી, એ તો ઈંગ્લંડના રાજની જેમ શોભાના બંધાવણી વડા જ રહેવાના છે, માટે માઉન્ટબેટન એ રથને હોવાથી વસ્તુરિથિતિમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. નેતાઓના દરેક પગલાને વાળખી જ દરાવવા જતાં પ્રજાને ઊંધે મારે દોરવતી આવી દલીલો કરવામાં આવે છે તેને આ પહેલો જ નમૂનો નથી, છતાં એ વાંચીને ખેદ થાય છે.

ઈંગ્લંડનો રાજ ભંસે માત્ર શોભાનું પતણું હોય, પરંતુ તેથી એ રથને કાંઈ વિદેશીને (ભલે તે આજ તેટલો પ્રતિકાશાળી હોય) ખેસારવા અંગ્રેજ પ્રજા તૈયાર થશે ખરી ? મંદિરમાં મૂર્તિ શોભાની જ હોય છે છતાં આરસપહાણને બદલે કીકરાના કેવ એમાં પથરાવવા કાંઈ તૈયાર થાય છે ખરું ?

માંથીએ એમ કહ્યું છે, કે પ્રથમ તો હિંદ અને પાકિસ્તાન માટે માઉન્ટબેટનને જ સંયુક્ત ગવર્નર-જનરલ બનાવવાની કબજાત આપીને છેલ્લી મહીએ થી ઝીણાએ વચનબંધ કર્યો અને પાકિસ્તાનના ગવર્નર-જનરલપદે પોતાની નીમવાખી માગણી કરી. થોડા જ કલાકોમાં થી ઝીણાએ એનો જવાબ વાળ્યો કે, મેં કાંઈ કબજાત આપી જ નથી, અને વચનબંધને આરોપ જુદો છે, ખસ, વાત ત્યાં પરી થઈ. રાષ્ટ્રની પાસેથી કશી જ લેખિત સાબિતી નથી નીકળી. થી ઝીણાની બલે કે પહેલી જ વાર પ્રસંગ પડતો હોય તેમ દરેક વખતે એમના ચબ્દોમાં વિશ્વાસ રાખવાનું, રાજકારણમાં એમની પાસેથી પણ સત્તાના પ્રયોગોની આશા રાખવાનું, એકવચનીપણના સંદેશુનું એમની ઉપર નિરર્થક આરોપણ કરવાનું આપણું માનસ આટઆટલા મજાકો પછીથી પણ કેમ વચ્ચુપલટું રહેતું હશે તે એક દાયકો છે. થી ઝીણા તો બોલીને ફરી ગયા, પણ આપણાથી કેમ ફરી યાચા ? એવો

પ્રશ્ન પણ કરવામાં આવે છે. ભલે લીમને રીઝવા માટે આપણે લોડ' માઉન્ટબેટનનું નામ કબજા રાખેલું, પણ પછીથી તો લીમરિઝાય કેનરિઝાય તેજેવા વિના લોડ' માઉન્ટબેટનની અંગત લાગણી ન કુલવવા, એમનો સ્વમાનભંગ ન થવા દેવા ખાતર જ આપણે એમના નામને વળગી રહેવું જોઈએ, એવી દલીલ પણ કરવામાં આવી છે. એના જવાબમાં એટલું જ કહી શકાય કે રાજકારણ એ અંગત લાગણીઓને અથવા આ કે તે વ્યક્તિના માન-અપમાનની ભાવનાઓને રમવા માટેનું મેદાન નથી. 'ભલા' લોડ' માઉન્ટબેટનનું દિલ ન કુભાય તે જોવા જતાં, એક હિંદી ગવર્નર-જનરલે પ્રજામાનસમાં એક જ સપાટે ને શુભ પડ્યા પાડ્યા હોત તે વિચારવામાં, અને ખાસ કરીને તો પાકિસ્તાનને ગવર્નર-જનરલપદે થી ઝીણા આવ્યા તેથી, દિંદના લોકોએ પોતાના રાજસિંહાસન ઉપર તો હજી માઉન્ટબેટનને બેઠેલા જોઈને ને તેજેવજ અતુલબોધો હશે તેની કંપના ન કરવામાં મોટી ભૂલ થઈ છે.

લાલુખીની વાત તો એ છે કે હાથી આવ્યો જતો રહ્યો પછી આપણે એનું પૂંછડું ગ્રાહી રાખવા વલખાં મારીએ છીએ. દેશના, પ્રતિના, લશ્કરના, સરકારી ખરાતોઓના ને અમલદારોના, ટાઈપરાઈટરો અને શેતરંજીઓના સુદ્ધા ભાગલા પાડ્યા પછી માત્ર હિંદ અને પાકિસ્તાનના સંયુક્ત ગવર્નર-જનરલપદ માટે આપણે આટલા બધા તલપાપક શીલ બની અંધ કે એક વિદેશીને એ આસને બેસવા દેવા કબજા થયા ? હવે તો ૧૫મી બ્રામરે તમામ પ્રતિના ગવર્નરપદે હિંદીઓ હશે તેની પણ શી ખાતરી ? એકપનાં આદર્શરૂપ સિનિકોએ

રવીન્દ્રાચંદ્ર લશ્કરી લાગડો

દેશના ભાગલા પછી થીજી કાંઈ વસ્તુએ ગંધી-જીને સૌથી વિશેષ દુઃખ પહોંચાડ્યું હોય તો તે લશ્કરના ભાગલાએ. ખુદ લશ્કરના અને લશ્કર બહારના કેટલાય સુવાનો પણ એ જ આમાતના ભાગીદાર બન્યા હશે. આખરી રવાતંમપ્રદની વર્ષોની વર્ષો સુધી ઝંખના કર્યા કરનાર ક્રાંતિકારીઓએ જેમ

એ સુદમાં દિંદો લશ્કરને શામિલ કરવાની સ્વસ્થ સેના
હતાં તેમ દેશના ભાગલા પડતા અટકાવવા ખાતર
એકતાના આદર્શ નમૂનાસમા દિંદો સૈનિકો પોતા-
નાથી બનતું બધું જ કરી છૂટશે, હેવટ જતાં બંક
કરતું પડે તો પણ અચકાશે નહિ, એવી આશાનું
પણ અનેક અંતરોએ હજી દમણી સુધી લાલનપાલન
હયું હશે. પણ લશ્કરમાંથી આપમેળે એવી કાંઈ
જેવાદ જેમ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે નહેતાં ભગી
તેમ બીકમસિદ્ધિ માટે પણ નથી ભગી. નેતાશ્રવા
નેતૃત્વ નીચે અને ખુદ સિદ્ધિ અસ્થરતા હાથ
નીચે એકતાનો આદર્શ ખડો કરી રાકનાર દિંદો
સૈનિકોએ પણ જાણે કે, 'દો કતાર બનાવ્યો'ના
કવાયત દુકમ ઉઠાવતા હોય તેટલી સમાજાવિઘ્નતાથી
મુરિલમ કસર અને બિન-મુરિલમ લશ્કરની બે
વિરોધી ડાવણીઓમાં વહેવાર જવાનું સ્વીકારી લીધું છે.

લશ્કરી સરમુખધારીનો લાય

કેશના રાજકારણમાંથી અદશ્ય ?

એને નમૂનેદાર ચિસ્તપાલન કહો કે સ્વતંત્રીનપણ્ય
કહો, પરંતુ દિંદો લશ્કરનો આ યુધ્ધ એક રીતે
દેશને લાભદાયી પડ્યું છે. દુકમ મળે ત્યારે ગોઠવાય
તે રથને બંધી લડવા ઉપરાંત બીજી બાબતોમાં બે
દિંદો સૈનિકો રસ લેતાં થીખ્યા હોત, અને એ
રસને પરિણામે પોતાની લાગણીને કાંઈ પણ પ્રત્રાના
એક થા બીજા પછે દેખાડવાની આવડત એમણે પાડી
હોત તો એક દિવસ સ્વતંત્ર દિંદોના રાજ્યરૂપે પ્રજાએ
મુક્ત મને ચૂટેલા નાગરિક પ્રતિનિધિઓના હાથમાંથી
મૂંઠવી લેવાની નેમનાળી લશ્કરી સરમુખધારીની
ટોળાથી પણ એમની વચ્ચેથી ઊભી યથા હોત. લશ્કરના
આજ્ઞાના માનસમાં એવી કાંઈ યથાતા નથી દેખાતી
એ આ દેશમાં પ્રજાતંત્રવાદને માટે એક સાંત્વનની
બીના છે. દર પેઢીએ નવાં નવાં મુદ્દોના બાપ વચ્ચે
જીવતી આજની દુનિયામાં સર્વત્ર લશ્કરનું મદત્ત
એટલું બધું વધી ગયું છે કે દેશનાંક મટીને દેશના
દુક બનનાં એને પાર નથી લાગતી. ચીન, રશિયા,
યુરોપના બીજા દેશો, મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને દરેક

અમેરિકન દેશોના રાજકારણમાં લશ્કરની કેટલી ખોટી
અસર છે તે જાણકાર છે.

લડાયક ખમીરની સાથે

બેરી લાવનામથતા જરૂરી

આપણા સૈનિકોની ચિસ્તઆવના જેમ આદરપાત્ર
છે તેમ અમુક પ્રકારની આર્થિક રાજદારી સમજણ
તેનામાં હોવી પણ જરૂરી છે. લડાયક ખમીર તો
તેમણે વિદેશી માલિકોના હાથ નીચે પણ ખતાવેલું,
પરંતુ હવે અમુક પ્રમાણમાં એમણે રાષ્ટ્રવાદને રંગે
રંગાડું પડ્યો. વિદેશી આક્રમણ સામે બદાદુરીપૂર્વક
લડી રાકવા જેટલી વતનપ્રેમ તો એમનામાં છે, પરંતુ
કસરિત, હેઠાજાદ કે તાવજીકારનાં રાજ્યોમાં પ્રભુ ઉપર
દબન થતું હોય તો તેની વડારે ચડવાનો પોતાનો ધર્મ
એને લાગવો જોઈએ. વળી, દિંદો એશિયાની આગેવાની
લેવાની હોઈને ઇન્ડોનેશિયા જેવા કાંઈ એશિ-
યાઈ બાંધતરાઈને વિદેશી શાહીવાદીઓ સાથે લડવામાં
મદદ કરવાની ફરજ પણ એમને સિરે મળે ત્યારે
આવે. એ બધા માટે માત્ર ચિસ્ત બસ નથી,
કાળજીમાં આમ પણ જોઈશે. સ્વતંત્ર દિંદોમાં લશ્કરી
તાલીમ ફરજિયાત બનવાને કારણે જે હાલની સુરિ-
ક્ષિત વૃત્તાને આલશ્કરી સૈનિકોના સંપર્કમાં આવશે
તેઓ આવી આવનારોના દૂત બની શકે, અને જયત-
કારના આઝાદીવાંકુઓની બેરુ સભી એક નમૂનેદાર
જનસેના દિંદોમાં ઊભી કરી શકે.

કાંતિકારી પરિવર્તન માટે

કેંગ્રેસનું પાંખું પાત નકામું

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી કેંગ્રેસસંસ્થા આજુ
રાખતી કે નહિ, રાખતી તો તે કયા સ્વરૂપે રાખતી,
વગેરે પ્રશ્નો હવે શ્રેષ્ઠા ઘણા છે. તેની વિચારણા માટે
સંજ્ઞામાં મહાસમિતિની બેઠક પણ જોલાવવામાં
આવી છે. કેંગ્રેસસંસ્થા આજુ રહેતી જ જોઈએ
તે વિશે જાતો મતભેદ બજાવે નથી. પણ એ
સંસ્થાનું સ્વરૂપ બદલતું જ જોઈશે. દિંદોની રાજકારણ
પરિવર્તમાં શ્રી. જયપ્રકાશ નાગવજે કહ્યું હતું તેમ,
કેંગ્રેસે હવે એ નક્કી કરવાનું છે કે તે જરીબોની છે

કે અમીરોની, કિસાનોની કે જમીનદારોની, મજૂરની કે માલિકની ! આજ સુધી વિદેશી હકુમત સામે મક્કવાનું હતું ત્યારે જાતજાતના અનેક 'પક્ષો-વિચારો' કોંગ્રેસને ઓરચે રહીને લડતા હતા. પણ હવે એવા ઇંભુમેળાથી અળ-ઉન્નતિનો વેગીલો કાર્યક્રમ પાર પાડી ચક્રો નહિ. કોંગ્રેસનું ઓગર હવે વધુ તીક્ષ્ણ, ધ્રુવ મર્મપ્રહારક, વધુ અચૂક બનાવવું પડશે. રાજદ્વારી ક્રમમાં આડે વિચારે પાડેલા આર્થિક અને સામાજિક રિવર્તનના કાર્યક્રમને પાર પાડવા માટે કોંગ્રેસનું માન્યતાં પાંખું પોત નાકામિયામ જનશે. આજે તો ત્ર્યપ્રકાશ અને શોખ અબુદલાથી માંડીને બિરલા મને બિરલાનેરના મહારાજા સુધીના સૌ કોઈ 'કોંગ્રેસ-દ્વારી' જની શકે તેવું છે.

રેવારી તલવાર પર

એકલી કોંગ્રેસ જે ચાલી શકશે

દેશ સામે અગચિત કાર્યો પડેલાં છે. એનો ઇલાવવા કોંગ્રેસે કટિબદ્ધ બનવું પડશે. દેશનું જનધોરણ જીંચું લાવવાનું છે, ખેડોની કંઠાસિયત અને મજૂરોની પામમાલી દૂર કરવાની છે, આપજીવેલી રાજ્યોમાં સંપૂર્ણ પ્રજાશાસન (જવાબદાર જાતજાત નહિ) સ્થાપવાનું છે, સર્વનાશના ભયથી પતી પાકિસ્તાનમાંની લઘુમતીઓનું રક્ષણ કરવાનું, અને આખરે જતાં દિવમાં કિસાન-મજૂરોનું એવું નવ જીવું કરવાનું છે કે જે પાકિસ્તાનમાં નવાખી-મીનદારી શાસન તથા ચઢાતા કંગાલ મુસ્લિમોને ઈર્ષ્યા શકે, ફરી અખંડ દિવ જીવું કરી શકે.

પ્રજાની આવી આર્થિક ઉન્નતિ બધી 'દોરી' તરી નીતિ કોંગ્રેસ ન અપનાવે તો તેના અસ્તિત્વ પર ઈર્ષ કારણ રહેતું નથી. એવી નીતિથી જાગેલી નશકિતને નાશ સમાજરચનાત્મક કાર્યમાં કોંગ્રેસ નહિ દોરી શકે તો એ પ્રવહ દિવ મહાસભાની કોમી સંસ્થાને અનુસરશે, અને પાકિસ્તાની કાઠથી અન સારે દિવડોના ધર્મજનનો એક નવ સંપ્રદાય કાઠીરથી દેશમાં સુધી અને સિંધથી હાલ સુધી ચાલ્યા જ કરશે. કોંગ્રેસનાં મુખ્યાં હજી

આમજનતામાંથી જીખર્ષા નથી, તેથી આવું ધોરે લાવિ એ નિવારી શકે તેમ છે. એ અનુભવી જનના વિના મક્કમ જની શકે તેમ છે, એ ખુશામતખોર જનના વિના, ઇન્સાફ તોળી શકે તેમ છે, એ નિર્બલ જનના વિના મૃદુ જની શકે તેમ છે. પાકિસ્તાન જલે મુસ્લિમોનું રક્ષણ, દિવ તો, કોંગ્રેસ હશે ત્યાં સુધી, દિવ-મુસ્લિમો, શીખ-પારસી-ઈસાઈઓ, સર્વનું રહેશે. અશોભથી અકબર સુધીના સહુ વીરોનાં સંતાનોનું સદિવારું ધર રહેશે. દિવમાંના જે મુસ્લિમો પ્રાકિસ્તાની સરકારના પાંચમો 'કતારિયા' તરીકે વર્તશે તેમને આકરો ઠંડ દેવા છતાં સમગ્ર મુસ્લિમ જાતને દિવની દુરપત ન ગણવાનું, કાર્ય પણ ફક્ત આવી નવપ્રાણે ધમકતી કોંગ્રેસ જ કરી શકશે. બેધારી તલવાર પર ચાલવાનું કામ બીજું કોણ કરશે ?

ઇંગ્લેન્ડનાં એવેવધ એ

સમસ્ત એશિયાનું અપમાન છે

મહિતાઓ પૂર્વે શી રાહરીરે ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રજાસત્તાકતા વડા પ્રધાનપદથી રચ ચાલીવાદીઓ સાથે વાટાઘાટોથી સપાધાન દરવાના પ્રમાણે આજે ત્યારથી સેવાતી આજકાલે હવે સાચી પડી છે. જાળજોળ વાટાઘાટોના લાંબા માળાને લાભ લઇને ઇંગ્લેન્ડનાં નવાં નવાં રચ લોકો અકાલા માંડ્યાં હતાં, અને આજે હવે એશિયાનાં એ ઇંગ્લેન્ડનાં ઉપર તુડી પડ્યાં છે. ઇંગ્લેન્ડનાં જૂનિને વળગેલા વલંદાઓએ એ જૂનિની પ્રજા દ્વારા નાખીને ફગાવી ન દે ત્યાંસુધી એ ત્યાંથી જીખર્ષા મામતાં નથી. એમની સાથે સમાધાન હોઈ શકે જ નહિ; ઇંગ્લેન્ડનાં એ આખર સુધી લડી લીધે જ છૂટકો છે. ૧૧-૧૨ વર્ષો પર ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રજાસત્તાકતાકીઓને અને રપેઇનના જર્મન પ્રજાસત્તાકતાકીઓને પણ આવી જ રીતે ચઢિયાતા રાજ્યજા સામે આખર સુધી અખંડ પડવું હતું.

પણ ઇંગ્લેન્ડનાં અને ઇંગ્લેન્ડનાં લાલતમાં એક મોટા તફાવત છે — ઇંગ્લેન્ડનાં એક છૂટકો છે. આજેનાં માનવસંહારના મુખ સાચી

ખીનીને ખેતી રહેલા યુરોપિયન રાજ્યોની બીડુ 'તંતરથતા' આજના નવન એશિયાનાં રાષ્ટ્રો કચ-ધન્ડોનેશિયન વિગ્રહ પ્રત્યે ધારણ કરે તેમ નથી. મલાયા અને બરમા થઈને હિન્દ આવી પહોંચેલા ધન્ડોનેશિયન દૂત થી શકરીરે આ દેશ જાણી જે આલાબરી મીટ માંડી છે તે નિષ્ફળ નથી જવાની. પ્રથમ આંતર-એશિયાર્થ પરિપદ પોતાને આંગણે બેલાવીને હિન્દે લીધેલી એશિયાની આગેવાની આવી બીડને ટાંકણે માત્ર સહાનુભૂતિના મીઠા શબ્દો પૂરતી મર્યાદિત નથી રહેવાની. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા સમક્ષ તો ધન્ડોનેશિયાનો પ્રશ્ન, ખેતક, રજૂ થયે જ. પરંતુ એ સંસ્થા આ પ્રશ્ન આગે કાંઈ કરશે તેની કાંઈ ખાતરી નથી. વળી, એની અનેક કાનૂની આંડીબૂંટીઓ વાટે એ કાંઈ કામ લેવા ધારે તો પણ તે દરમિયાન હોલેન્ડનું શસ્ત્રજળ ધન્ડોનેશિયા ઉપરના કચળને એક સિદ્ધ થઇ ચૂકેલી હકીકત તરફે રજૂ કરી દઈ શકે તેમ છે. એ અટકાવવાનું કાર્ય હિન્ડનું અને ધન્ડોનેશિયાના પાડોશી તમામ એશિયાર્થ રાષ્ટ્રોનું છે. એ સાચું છે કે આજે એશિયાનો પ્રત્યેક મુથક પોતાના ઘરઆંગણના કોપાઓમા ને મુશ્કેલીઓમાં મળ્યાબદ છે. (કદાચ એ નોંધેને જ હોરેન્ડે આજની ધરી આક્રમણ માટે પસંદ કરી હોય.) છતાં એ ન જૂલનું નોંધએ કે ધન્ડોનેશિયાનો તેજોવધ એ આખા એશિયાનું અપમાન મણાશે. ધન્ડોનેશિયાની હાર એ સમસ્ત એશિયાનો પરાજય લેખાયે. આ વ્યવસ્થામાં માનવીથી કચપ તેટલું બધું કરી છૂટવાની આતુરતા પડિત જવાહરલાલયી વિલેય બીજા કાંઈને નહિ હોય. પ્રગત્ત કર્તવ્ય ધન્ડોનેશિયા પ્રત્યેની પોતાની સહાનુભૂતિ રપટ અવાજે વ્યક્ત કરીને જવાહરલાલના હાથ મજબૂત કરવાનું, અને ધન્ડોનેશિયાને જે કાંઈ સક્રિય સહાય કરવાનો તોડાઓનો આદેશ ચાલે તો તે ઉત્સાહબેર ઉઠાવવાનું છે.

એકહુશ્ય રાજવીઓની

ધૂષ્ટતાની અવધિ થાય છે

બંધારણસભાના કાર્યમાં સદકાર આપીને પોતે

આ દેશ ઉપર મોટા ઉપકાર કર્યો હોય તેવી માન્યતા એમાં નોકાયેલાં કેટલાક દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ-લીલાનો સેવના હોય તેવું તેમના જાહેર ઉચ્ચારણો-માંથી જણાય છે. બ્રિટાનેરના મહારાજા અને પતિયાળા-નરેશ જેવા કેટલાક 'સો ટ્યના' આપણે રાજવીઓ તો આ મતિજમમાં એટલા બધા દુબી ગયા છે કે ચોર કાટવાળને દંડે તેમએમણે રાજધાની પ્રજાની સંસ્થાઓને કાઢી કાઢી શિખામણો આપવા માંડી છે. રચાનિક કાર્યકરોને પકાતા મુકીને સૂધા દેશના મુખ્ય આગેવાનો સાથે વાટાઘાટો કરવાનો મોકો જેળવી શકનારા આવા રાજવીઓ મુખ્ય આગેવાનોને માન આપીને પોતાના રાજ્યની પ્રજાને આમ વગેરે તેમાં બહુ નવાઈ પામવા જેવું નથી.

સરદાર વલ્લભભાઈના હાથ નીચે નવા શરૂ થયેલા દિંદી સરકારના રાજધાન-વિભાગની તેમણે જાહેર કરેલી નીતિ આગે તેમને અજિનંદન આપવાનો મોકો લઈને બ્રિટાનેરના મહારાજાએ કરેલા નિવેદનમાં અજિનંદનના મીઠા શબ્દોના કાચલા તળે આટલું વિષ સંઘચેદનું છે: (૧) અખિલ દિંદ રાજધાની પ્રજા-પરિપદની નીતિ રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે દુશ્મનાવટ ભરેલી અને વિષ્ણુસંતોષી છે. (૨) એ પરિપદ તથા તેની સાથે નોકાયેલાં પ્રજામંડળો રાજવિરોધી અળવળા બેગી કરે છે, કામ કામો વચ્ચે તિરસ્કાર અને વૈરભાવ ફેલાયે છે અને માત્ર પ્રજાની શાંતિ તેમ જ સલામતી માટે જાહેર કરાયેલા પ્રતિપદો અને બીજા દુકોનો ભગ કરવા નિર્દેષ પ્રજાને તેને ઉશ્કેરે છે. (૩) આ સરકારોએ એમની આ વાંધાબરી પ્રવૃત્તિઓ બધ કરવી નોંધએ, ભૂતકાળની વાતો વિસારીને એમણે હંથપણ કરેલાં નોંધએ, અને રાજવીઓ સાથે સંપૂર્ણ મિત્રાચારીની અને સહકારની નીતિ અપનાવવી નોંધએ.

પરિવ જવાહરલાલ જેના પ્રમુખ દત્તા તે સંસ્થા વિષે આવાં નરનર વૃદ્ધાણ બેલનાર માનવી સાથે પણ વાટાઘાટો કરવાનો હેતુ ગમે તેવા મુશ્કેલ હોય તેનાથી પ્રજામાનસ ધણું પાછું પડે છે, એટલું તો

કહેવું જ નોંધ્યો. મિકનરનું પ્રગટન કરું છે, નાગરિક-સ્વાતંત્ર્ય પ્રત્યેનું તેના ગમનું વલણ કહે છે તે તો હવે જૂની યધ ગયેલી વાત છે. મિકનરની જોશમાં સખાતા રાજકારી કેદીઓ અને સદા ૧૪૪મી કલમ નીચે ગૂંચળાવું ત્યાંનું નાગરિક-જીવન અને વિશે જે કાંઈ ખોલે છે તે જ ખસ છે.

યુક્તપ્રાંતમાં લોકશિક્ષણની મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજના

ગાંવ-હક્કમતનો કાયદો પસાર કરીને ગ્રામ-પંચાયતોની આખતમાં ખીજ બધા પ્રતિષ્ઠા આપળ નીકળી ગયેલા યુક્તપ્રાંત કેળવણીની આખતમાં પણ ખીજઓની આગેવાની લીધી છે, અને દસ વર્ષમાં જ પ્રાંતભરનાં ૬ થી ૧૧ વર્ષ સુધીનાં જાળકોને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાનું બીકે ઝડપું છે. દસ વર્ષને અંતે ૧૦૦૦ની વરતીવાળાં પ્રાંતનાં ૪૩,૦૦૦ ગામડાંમાંથી દરેકમાં એક એક પ્રાથમિક નિશાળ ધધ જવો નોંધ્યો એવો આ સરકારી યોજનાનો આદર્શ છે. પરંતુ આને શિક્ષકો અને ખીજ સગવડો પૂરતા પ્રમાણમાં મોજદ ન હોવાથી હાલ દરત તો એવા દર બે ગામડાં દીઠ ૧-૧ નિશાળ ખોલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. એ રીતે દસ વર્ષને અંતે એ પ્રાંતમાં જે ૨૨,૦૦૦ નિશાળો હોવી નોંધ્યો તે વરસની ૨૨૦૦ ને દિસાએ વધારાતી જશે. આ વર્ષની ૨૨૦૦ પ્રાથમિક નિશાળો જુલાઈથી ચાલુ થઈ છે. આ નિશાળો ચલાવવાનો ખર્ચ જ ખર્ચ (વર્ષે રૂ. ૩,૯૬,૦૦૦ 'રિકરિંગ' અને રૂ. ૨,૨૦,૦૦૦ 'નોનરિકરિંગ') સરકાર ભોગવશે. તે ઉપરાંત અલેક શાળાના મકાન ખર્ચ પેટે રૂ. ૧૦૦૦ આપીને ખાલીસ લાખનો વધારાનો ખર્ચ પણ સરકાર વેકશે. (મકાન માટે તે ઉપરાંત ખીજ જે રકમ, જમીન અને મજૂરીની જરૂર પડે તે દરેક ગામના લોકો આપે એવી સરકારે માગણી કરી છે.) આ રીતે પ્રાંતના ૬૬ લાખ પ્રાથમિક નિશાળિયાઓમાંથી ટ્રાંકેન નિશાળો જવા માટે ગામથી પોણા ગાઉ કરતાં વધુ ચાલવું નહિ પડે. દરેક નિશાળ સાથે એક-એક

પુસ્તકાલય પણ ચાલુ કરવાની સરકારની યોજના છે, જેથી બાળી બેતરનારાઓનું અક્ષરજ્ઞાન કટાઈ જવાને બદલે એમની જ્ઞાનભૂખ સતોપડું, અને જગાડવું, રહે. અમલુ પ્રગળન

રાષ્ટ્રની નબળી કડી છે

લોક-શિક્ષણની આવી મોટી યોજનાની શરૂઆત કરતી વેળાના એક વાણ્ય-પ્રવચનમાં એ પ્રાંતના શિક્ષણ-પ્રધાન શ્રી સંપૂર્ણનંદ સીધી સાદી બાબતો એ કાષ્ટકનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

‘કેળવણીની દૃષ્ટિએ હિંદ પઠાત છે, અને આંખેલો પ્રાંત તો ખાસ, આપણા પ્રાંતના પાંચ કરોડ લોકોના જે મુખ્ય ધધો છે તે ખેતી, ઉદ્યોગો અને બીજા ધધાઓ અણવિકસ્યા છે, એને કારણે પ્રગળ ગરીબ છે. પ્રગળ ગરીબ છે તેથી સરકાર પણ ગરીબ છે. આજ સુધી કેળવણી પ્રત્યે મોદકારી રોવવામાં આવી છે. એની એ જ રિથતિ જો ચાલુ રહે તો આપણે આખળ વધી શકઈ નહિ. આપણે સ્વતંત્ર ખનવાના છીએ અને આપણે આપણા જ પત્ર ઉપર ઊભા રહેવાનું છે. સ્વતંત્રતાની સાથે જે જવાબદારીઓ આપણે તે અમણ લોકો નહિ છાડવી શકે. સ્વતંત્ર મુશ્કેલી પ્રગળન પોતાની જાતને સમાજનું એક અંગ સમજે છે અને પોતે જેની વચ્ચે વસે છે તે પ્રગળની આખાદી માટે સતત કામ કરે છે. પણ વ્યક્તિ અને સમાજની વચ્ચેના આ સંબંધની જોખને સમજણ નથી તેઓ સમાજની આખાદી માટે કંઈ રીતે મદદ કરી શકે દરેક શહેરીની સૌથી મોટી ફરજ પોતાના મતાધિકારનો સાચી રીતે ઉપયોગ કરવાની, સરકારી તંત્ર ચેલાવવા માટે સારા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાની, સરકારની મુશ્કેલીઓ સમજવાની અને સાચા રિથતિ કામ કરવાની તેને તક આપવાની છે. એને માટે પણ કેળવણી બહુ જ જરૂરની છે. અમણ પ્રગળન પોતાના મતનો સાચો ઉપયોગ નથી કરી શકે, તેમ

ખેતીવાડી અને જાહેર તકુરતી અંગેની નવી નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓના લાભ પણ લઈ શકતો નથી.'

વધુ કરવેશ કે ફી-વધારા ?

નાણાંનો પ્રશ્ન પણ એટલો જ મુશ્કેલ છે. શિક્ષણ-કાર્યમાંથી અને જંગલો બચે ન માનવા દઈએ, પણ શિક્ષકો પેટપૂરો પગાર તો માગે જ ને! અને પદોચ્ચ વળતર માટે કાં તો શ્રી વધારવી જોઈએ, અને ને સરકાર પાસેથી એ વધારાનો ખર્ચ લેવો હોય તો પછી કરવધારા માટે પ્રભુએ તૈયાર રહેવું જોઈએ. શિક્ષકોની માગણીઓ માટે સદાનુસૂતિ વ્યક્ત કરનારા રજા માણસોને આ બંને રસ્તા કડવા લાગશે તો પછી મરિચિકિતોનો ઉકેલ શો છે? શ્રી સંપૂર્ણનદે એક ઉકેલ એ સૂચવ્યો છે કે કોલેજોને ઉપરનો ખર્ચ જોડો કરીને પ્રાથમિક નિશાળો ઉપર પૂરું લક્ષ્ય આપવું. આજે નવી નવી હાઈસ્કૂલો અને કોલેજો ખુલી રહી છે અને તેને માટે દાન દેનારા શ્રીમતોની સખ્યા પણ વધવા માંડી છે, તે સારી ચોંંકાણી છે. પણ કોલેજો અને હાઈસ્કૂલોના શિક્ષણને પાસે પ્રાથમિક શાળાઓમાં જ નખાવ છે તે ન ખુલાવું જોઈએ. આજે એક જ હાઈસ્કૂલ માટે સાડા મિલિયન ખર્ચ હોય તો તેના દોઢ લાખ રૂપિયા ખર્ચવા પડે છે, ત્યારે એટલો જ રકમમાંથી જોડામાં એટલી મદદ પ્રાથમિક નિશાળો માથે વર્ષ સુધી ચલાવી શકાય. જેમવધુ માટે દાન દેનારાઓએ આ વાતનો ખ્યાલ ગળવાની જરૂર છે. શાળાઓના શ્રી-વધારા સામે દાનાલ પાડનારા વિદ્યાર્થીઓએ અને તેમના વાલીઓએ આ વાત નિગતિ વિચારી લેવી જોઈએ : હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં ભણવું હોય તો મ તો વધારે શી ભવની જોઈએ, અને કાં તો વધુ કરવેશ માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. નદિનર એ કોલેજો બંધ કર્યા સિવાય સફારતે. ખીજો ઇલાજ શો રહે! પ્રવચનમત પાસેથી કચેગના રૂપમાં મળતાં નાણાંનો ઉપયોગ પણ સરકારે સમય પ્રવળના દિનમાં જ કરવો જોઈએ. પ્રવળના મોટા ભાગને પ્રાથમિક જેમવધુથી પણ વચિન રાખીને તેને લેવો અશ્વ

સખ્યાને ઘીચુ શિક્ષણ આપવાનો અન્યાય પ્રભુકીય સરકારે ન આચરી શકે. પ્રથમિક નિશાળો જેટલી જોડી દો તોટી નેચો અને ઇરિપનાલો વધતી જવાની છે, એ હકીકત ઉપરની વિચારણા પ્રસંગે સાચો નિર્ણય લેવામાં કદાચ મદદરૂપ થશે.

ઔદ્યોગિક અગાંતિનો સરવાળો

આમણા મોટા શહેરોમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવું દશે કે ત્યાં છેલ્લા વર્ગ દરમિયાન અનેક નાની મોટી હડતાલો મટી ન હોય. રાજેરાજના હાપમાં આવતા એ હડતાલના મમાચારો થોડા જ દિવસોમાં સહેલાઈથી ખુલાઈ જાય છે, પણ વર્ષ આખરે આપણા સમાજજીવન ઉપરની એની અસરોનો સરવાળો કાલો જોઈએ 'લેન્ડર ગેઝટ'માં એ વિષય પડતો એ લેખ જણાવે છે કે—

'લાર્ડ પડેવાં, ૧૯૩૬ દરમિયાન, બ્રિટિશ દિંદમાં મનુશ અને માલિકો વચ્ચે કુલ ૪૦૬ ઔદ્યોગિક કષ્ટકાઓ થયેલા. ૧૯૪૫માં એ સખ્યા ૮૨૦ ઉપર અને ૧૯૪૬માં ૧૧૨૬ ઉપર પડેલેલી આ ક્ષતિઓમાં સંડોવાયેલા કામગરોની સખ્યા ૧૯૪૫માં લગભગ સાડાસાત લાખની હતી તે વધીને ૧૯૪૬માં પીમેક લાખ જેટલી થઈ ગઈ હતી. આ કામદારોમાંથી ૫૪ ટકા જેટલો તો એકથી કાપડની (મુનગાઉ, જીન અને રશમી) મિશ્રોમાં જ કામ કરનારા હતા. ૧૯૪૬ દરમિયાન હડતાલોથી દેશને થયેલા કુલ નુકસાનનો ૨/૩ ભાગ તો મુંબઈ અને બંગાળને ફાળે આવે છે. મુંબઈમાં વર્ષ દરમિયાન ૫૪૦ ઔદ્યોગિક ક્ષતિઓ થયા હતા તેમાં આઠ લાખ જેટલા કામદારો સંડોવાયેલા હતા, અને બંગાળમાં ૩૬૬ ક્ષતિ થયેલા તેમાં લગભગ પાંચ લાખ કામદારો સંડોવાયેલા.'

—તો હડતાલો બિનજરૂરી બનશે

આ આંકડાઓ માટે જવાબદાર છે તે પરિ-રિશ્તિનો નબીરપડે વિચાર કરવો જોઈએ. આજે આ દેશની પડેલી જરૂરિયાત, જેમ ખેતીમાં તેમ

ઉદ્યોગમાં, વધુ ઉત્પાદનની છે. એ રસ્તે જ રાષ્ટ્રની નવરચના શક્ય છે, જનસમૂહને કંબાલિયતની આક્રમણી બહાર કાઢવાનો એ જ ઈલાજ છે. જીવનની કેટલીય નંદરિયાતો વિના પ્રજાનો મોટો ભાગ ગૂંચળાતો માત્ર હોય ત્યારે ઉદ્યોગોમાંની હડતાલો એ માત્ર મજૂર-માલિકની અટૂલી નિરખતની આખત નથી રહેતી, પ્રજાજીવન ઉપર એની આપક અસર પહોંચે છે. આવા કાળમાં આજીવો સમાજ આ ઝઘડાઓનો માત્ર પ્રેક્ષક બનીને બેસી રહી શકે નહિ. એટલા માટે જ પ્રજાકીય સરકારોએ ઔદ્યોગિક ઝઘડાઓનું નિયંત્રણ કરતા કાયદાઓ પાસા છે. મજૂરોની વાજબી માગણીઓ માલિકો પાસે કબ્જા કરાવવાની જવાબદારી, આ કાયદાઓ ધરીને, પ્રજાકીય રાજસત્તાએ પોતાને શિરે લીધી છે. અલવામાં મજૂરો પાસે એ એટલું જ માગે છે, કે આપણા સહુના દિલમાં તમારું કામકાજ ચાલુ રાખો; અમે અમારી મતિ-શક્તિ મુજબ કાંઈ ઉકેલ શોધી કાઢીએ ત્યાં સુધી ધીરજ ધરો; અમારા હાથ હેઠા પડે તે પછી જ હડતાલનું શસ્ત્ર ઉગામીએ.

હડતાલ પાડીને મજૂરો કે તેમનું 'યુનિયન' ને કાંઈ મેળવે છે તે એમની સામુદિક તાકિતનું જ પરિણામ છે. આખર જતાં તો સાચી પ્રજાકીય સરકાર પણ મજૂરોના એક મહારાજકિયણી યુનિયન સમાન જ છે, કારણ કે તેને ચૂંટનારા મતદારોનો મોટો ભાગ મજૂરોનો, નેતમહેનત કરનારાઓનો, બનેલો છે. માટે મજૂરો સીધા હડતાલ પર જઈને પોતાને તેમજ સમાજને નુકસાન કરે તેવા કરતાં પ્રજાકીય સરકારમાં ચૂંટી મોકલેલા પોતાના પ્રતિનિધિઓ પાસે જ એવા કાયદાઓ કરાવે કે જેથી હડતાલ ઉપર જવાની એમને જરૂર ન રહે. હવે, સ્વતંત્રતા આવી-ગયા પછી, આ વાત મુશ્કેલ નથી બંધારણ સમજનારા

નામત મતદારોની જરૂર

મુશ્કેલી ને હોય તો તે એક જ છે: મજૂરોએ ચૂંટણીમાં આંખો ઉઘાડી રાખીને, શુદ્ધિપૂર્વક પોતાના

મતનો ઉપયોગ કરવાનો છે. લોકશાહીમાં ખીલું ખાલું સહેલું, સીધું ને સાદું છે: મુશ્કેલ આ એક જ કાષ્ઠ છે. અમેરિકા જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી મુલકની આટલી બહેલીશબેહો પ્રજા પણ આ આખતમાં પૂરી ભ્રમન નથી. ૨૧ વર્ષની ઉંમરના કુલ ૯,૧૬,૩૪,૪૭૨ અમેરિકનોમાંથી ગયા નવેમ્બરનો ચૂંટણી દરમિયાન માત્ર ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ માણસોએ જ પોતાના મત-ધિકારનો ઉપયોગ કરેલો. આપણા જેવા અમલુ દેશની સ્થિતિ તો આથી ય ખરાબ હશે. ફ્રેન્ચએટ યહીને કોલેજમાંથી નીકળનારાઓમાં ધણુને પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણીઓ ફટકે વર્ષે ધાય છે, મધ્યમ ધારાસભામાં પોતાના પ્રાંતને ફાળે કેટલી બેઠકા છે, હાલની ધારાસભામાં પોતાના જિલ્લામાંથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ કેટલું જાણુ છે, વગેરે સામાન્ય આજ્ઞાની માદિલો પણ હોતી નથી. સાર: મણાખરા ભોડા પોતાના મતનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને જે કરે છે તેમાંથી શુદ્ધિપૂર્વક બહુ ઓછા કરે છે.

આવતી કુલથી આપણી યાજ્ઞાઓને પ્રાથમિક ઓટી જવાબદારી એ વધવાની છે કે સ્વતંત્ર દિવ્દના બંધારણ અંગે, એની સરકારની રચના અંગે વધુ ને વધુ જાણવાની જિજ્ઞાસા એમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ભ્રમત કરવાની રહેશે તો જ વધુ મતદારો મત આપવા આવશે, અને તો જ એમના મતની ચોકડી વતનના રાજકારણની કોઈક ઊંડેરી સમજણથી ધુંટાયેલી હશે.

જિમતા જુવાનોમાં આ સમજણ કેટલોક આવી શકશે તેનો આધાર અત્યારે બંધારણસભામાં ધરાઈ રહેલા બંધારણનાં જટિલતા કે સરલતા, ગદનપણ કે સુરેખપણ, અર્થધન શબ્દાશ્રુતા કે મિતાહરી ભાવના-મયતા ઉપર રહેલો છે. ગોપાલકરવામી આયંચર, કૃષ્ણ-સ્વામી એવર, કનેલાલાક મુનશી વગેરે કાનૂની ભાષાની ખેરમાંઓ આ બંધારણકાંડતરમાં જે આજેવાનીકર્ષો ભાગ બજબી રહ્યા છે તેથી એ બંધારણ જિમતા હેવામાં વસી ભય તેલું મધુરું બનવાને બદલે શબ્દાત્પુરીના કરોળિયાની જળા સમાન બની જવાની દહેશત રહે છે.

ધૂમકેતુ

જેમાં મરીયમ ખીખી પાસે નવલકથાઓ
વાંચતાં ફરીને સાહિત્યરસ જળી ઊઠે છે !

વી

ગુરુથી જેતપુર આઠ માઈલ-ચાર માઈ
યાવ. એની રિક્કિટ જે આના. પણ સાધારણ રીતે
એ જે આના ખરચવા એ વૈભવ ગણાતો. એટલે
વીરપુરથી જેતપુર જતું હોય તો આલીને જ જવાય.
આ જાણે કે અમારા ધરને 'રિવાજ' દેતો. અમારા
ધર પણ જેતપુરની સડે-એટલે વહેલાં ઊડીને ખંખેરી
મુકીએ તો કાદર નદીએ દાતણ પાણી યાવ. દટક-
ગટક શીરામણી કરીને પછી ગામમાં જઈ કાંઈ લેતું
કારવતું હોય તે લઈને સાંજે પાછા વીરપુર જાય.
સોજ માઈલની પગ મુસાફરી. ચાર આના ખર્ચે.
શીમની તાજી દવા મળે. આ જાણે કે અમારા ધરનું
વાતાવરણ !

હીરપુરથી જેતપુર સુધીના આ ચાર માઈના
રસ્તાએ મને જેટલો કંઈપણ પાચો છે એટલો
ભાગ્યે જ ખીખી કાંઈ રસ્તાએ પાચો દશે. હું પછી
પાછળથી જેતપુરમાં જાણવા આવ્યો એટલે આ રસ્તા
ધણે પરિચિત ખન્યો.

એ રસ્તો રાજમાર્ગ ગણાતો. રોડને જઈને
પેટાં બકરાની જે પૂરછંને નવાગઢ બનતું- અને
ત્યાંથી પછી ચાલતાં જેતપુર જવું એ વાત મારા
પિતાને તો બિલકુલ ફેયતી જ નહિ. ધણી વખત
એમને તો જોખમ લઈને પણ સીધી સડની આ
રસ્તે જવામાં જ મજ પાતી. જેતપુર જવા માટે
વીરપુરવાળાને નવાગઢનું રોડન ફાયે. જેતપુરનું
પેટાનું રોડન તો ધણું દૂર પડે. આ રસ્તે જતાં
એક વખત પોતાને ફેરી વીતી દતી તેની વાત મારા
પિતાએ કહી દતી.

આખમાંથી કણું કાઢે એટલીવારમાં તમને સોના
ફાના બારમાંથી મુકિત આપવાના સતો જેતપુરમાં

કમલે ને પગલે મળે. એક વખત મારા પિતાને એવા
કાંઈ જોખમ સાથે ત્યાંની ચોકથી બજારમાં કાંઈએ
નજરમાં રાખ્યા દશે. કાદરનો પુલ બીતરીને રસ્તે
પડ્યા તો પીડાડે જનારું માફું મળી ગયું, એટલે
પેલા જે શરથોએ ત્યાં કોડે પકડવામાં આવ નથી
એમ ધારી, પીડાડ્યા પછી ટોડા બાંધ્યા.

પીડાડ્યા મુડા પછી થોડે દૂરથી વેગન પાટ ચા
યાવ છે. એકલા ગમડાડ્યા પાણી અને કાઠાંખરા
વિનાના ધાર ટેકરા.

ખડિયો ખનો નાખીને મારા પિતાએ વીરપુરની
દર નોંધી અને ખંખેરી મુક્યા. કલાકની ચાર માઈલ
એકધારી ગતિ એ એમને માટે સદાજ વાન હતી.

વીરપુરનો કાર ઉપરનો ઝોરડો દેખાય છે તો
ધણે દૂરથી, અને એમ લાગે કે આ વીરપુરની દર
આવી, પણ એમ આવતાં આવતાં ચાલનારને એ
જાણે લાંબો લાગે છે. વળી એ ગાણો એકાંતનો,
આસપાસ ખેતર વિતાનો, ને જાગનાર ભાગી જાય
તો ધાર ટેકરાઓમાં ગુપ્ત થઈ જવાની મજ પડે
તેવો છે. આ ગાળામાં પેલા જે જુલાએ હાથચાલાકી
કરી લેવાની તક મેઈ.

પોતે એકલા દતો એટલે મારા પિતા કપડાંખંધ-
માર્ગ કાપી દવા દતા. પાસે જોખમ હતું. સમય
સાંજનો નહિ, પણ ખખેરના બાર એકનો દતો. આ
ગાળામાં સમ ખાવા માટે પણ કાંઈ ઉપરતું નહિ.
એટલે ક્યાંવ જાંવડો મળે તો થોભવાની વાત જ ન હતી.
આલી નાખવાનું હતું.

પોતે એ ધૂનમાં ચાલ્યા જતા દતો ત્યાં રસ્તા
ઉપર જ જાણે કે જમીન સરસો પડેતો પણ જમી-
નમાંથી ફૂટેલો દોષ એવો એક માનુસ આવળના જેવા

તેવા ઝાંઝા પાસે દેખાયો. એ પછી જલ્દી કે કોકના સાથની રાહ જોતો હોય એવો લાગતો હતો. મારા પિતાને જોતા જ એ બોલ્યો : 'આવો, આવો, મારાજ ! સોપારી ખાઈને ચાલ્યા જશો. આટલામાં તો માડું જેવું ક્યાંય હુંકું નથી ! હુંય વાટ જોઈ હું કાંક આવે તો નીકળું ! આવો !'

મધુ મારા પિતાનો જીવનભરનો એક સિદ્ધાંત હતો. મુસાફરીમાં કોઈ મિત્ર નહિ. એમની માસે જેખમ હતું એટલે આખ તો ચારે તરફ ફરતો જ હતો.

થોડાંક દૂર આગળ જતા આ રસ્તા ઉપર એક બીજા માણસને એમણે ઝડપથી આવળના ઝાંખરા પાસે, કુદરતી દાન્યે ગયો હોય જેમ ખેસતો જોયો. એમને સંકા પડી. એ થોડાંક નહિ, ચાલતા થયા. એટલે પેલો માણસ પછી સાથ લેવા આગ્રહ હોય તેમ મેઠા થયો : 'હીક ચાલો ત્યારે ! ક્યાં વીરપુર જવું છે ?'

એક ઘુલની પછી સરતચૂક થાય તો પ્રશ્ન જીવન મરણનો હતો. ખરિશો તો જાન-એ તો હીક, પછી માર મળે તે નહીં. એક પછી વાક્ય બોલવામાં જેખમ હતું. કારણ કે એટલું તમારું ધ્યાનમાં થાય તો આ ઉલખટાઉં મરિ 'એ પૂરતું હતું. પાંચ રૂપિયાની નોટ ફેંકીને, પાંચસોની, બેંકના ઘડા ઉપર થી ઉઠાવી લેનારા આ ધ્યાનમાંની રમત જ રમે છે. આંદો પછી એ જ રમત હતી. જરાક વિશ્વાસ રાખો એટલી જ વાર. તમામ કંઈ જલ્દી છે કે માણસ માત્ર થોડાંક ને થોડાંક તો વિશ્વાસમાં તણાય છે. અને એજ માત્ર એ પગ પકડવાની હોય છે !

મધુ મારા પિતાએ જેવો આ નવા મિત્રને સાથ આપ્યો તેવો કે તરત એ સાવચેત થઈ ગયા. આગળ ઉપર એટલો માણસ અને આ માણસ એ બેની વચ્ચે પોતે આવી ન જાય એ જોવાનું હતું !

એમણે તરત રસ્તો બદલ્યો !

'અરે ! કેમ મારાજ ! કેમ ત્યાં ?'

જેણે જીવનભર-ભગવાન કૌટિલ્યના વૃદ્ધ માણસને શ્લોકે શ્લોકે, આખો દિવસ અત્યંત પ્રેમ ને

પ્રશંસાથી વારંવાર વાંચ્યો હતો, એણે પ્રત્યુત્તર આપવામાં જે બચકર જેખમ રહ્યું હતું તે તરત કળી લીધું. સમય, શબ્દ મરિ તો નહિ-નવરિત કાળ-મહતિનો હતો.

પ્રત્યુત્તર તો ન વાળ્યો. પછી બન્નેની વચ્ચેથી નીકળી જવાનો જે માર્ગ એમણે લીધો હતો તે આજ રાખ્યો.

'અરે, પછી મારાજ ! એ બાલુ ક્યાં દાસ્યા ! ત્યાં ક્યાંય પાણી મળે એવું તમારી જાણમાં છે ! બાલુ તો અમારી બેચું મ આ રહ્યું ! પછી પાણી વિના બાલુ કેમ ફરીને ?'

ઉત્તરમાં તો મારા પિતાએ આસપાસ પેલો થોડાંક ગઝગિયા બેગા ફરીને ખડિયામાં નાખ્યા. બાગવામાં જેખમ હતું. પછી બીજા રહેવામાં કોઈક એવું ન હતું. એટલે ધીમે ધીમે આજ રાખ્યો. થોડી વારમાં જ વધારે ઘાટા ગઝગિયા મથરા પાયા હતા એ ઠેકાણું હાથ કરી લીધું. રથણ પછી બેચું હતું.

આવા જાહેર માર્ગ ઉપર વધારે વાર રહેવામાં તે બચ રહ્યો છે એ બન્ને ઉલખટાઉં જાણતા હતા. પછી એમણે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની એક નવી તરફીય શોધી કાઢી. પથરા બેગા કરવા એ કોઈ ગઝગિયા હોય તેમ બન્ને જણા હસવા માંડ્યા !

'અરે પછી આ શું આશ્ચર્ય છે તમે મારાજ ! આપણે ત્રણ ઘણા છીએ તે બેટીનો કોઈ આપણને મારી નહીં !'

એટલો વારમાં તો હીક બેચું અંતર પેતાની ને બન્ને આશીની વચ્ચે પડી ગયું હતું. વળી પેતાની આસપાસ ગઝગિયા પાયા હતા. રથણ પછી બેચું હતું. પેલા ઉલખટાઉં સડકના ધુળવાળા મારગમાં બીજા હતા. ત્યાં પાણી હતા નહિ. હવે મારા પિતાએ તરત જ એમને પકડાયા : 'એક કમલું, બેટીના ! હવે જે આ બાલુ બચું છે તો માણું રજાઈ નહીં !' બને વાટ જોવા વિના એમણે તો ગઝગિયા આજુ પછી કરી દીધા !

આજસ એટી મૈયા હોય તો, સિંહ જેમ ક્રિહા-

રને જતા રહેવા દેવાની ઉદારતા બતાવે છે, તેમ આ સમજાનો પણ એ નિયમનું પાલન કરે છે !

તરત બન્ને પાછા જેતપુર તરફ રવાના થઈ ગયા.

x x x x

જ્યારે મારે કુંઠાવાવ જવાનું નક્કી થયું ત્યારે હું અને મારી મા-આ પંથે, નવામઢને રહેઠાનેથી ગાડી પકડવા ઉપડ્યાં. અમે બન્ને મા દીકરા, એ રસ્તા ઉપર અલકમલકની વાતો કરતા નીકળ્યા. બેમથી કોઈના અંતરમાં ખ્યાલ નથી કે બેત્રા રહેવાનો આ હેતુ પ્રસંગ છે. બન્ને જ્યારે આનંદમાં છીએ, મારે કુંઠાવાવ જવાનું છે. માને પેતાનો કોઈકે પરદેશ કમાળીએ સંકચાને સંતોષ દેતો. કુંઠાવાવ પણ એ વખતે પરદેશ હતું. ને જય રપિયા તો મજુસો જેવા મોંઘા હતા !

આ રસ્તા ઉપર રોયને જતાં એક વાવ આરે છે.

આ વાવમાં હું અને મારી મા બન્ને પાછી પીતા ગયાં. અરધાકે પુથિયાં ઊંચાં ત્યાં એક જમડર સપડી દોઢા. કોણ જાણે કેમ અમરા બન્નેના દિલમાં એની ક્ષેત્ર સપડી તરીકેની નહિ-પણ આગામી કોઈ અમંગલ યુગ તરીકેની બેસી મઠ.

એકદમ બહાર દોડ્યાં ગયાં. બહાર જઈને આસ લીધો. હવે રોઢન પાસે હતું. ગાડીનો વખત હતો. મારી માએ અચાનક કહ્યું : 'આજ જાવું નથી !'

'અરે જા ! ઉક આઠી આવીને હવે નથી જાવું !'

મારી મા કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ એમની આંખ-મથી આંસુની ધારા ચાલી. સાંઘાથી જેમ જેમ આંસુ છુએ તેમ તેમ નવાં આરે !

'આજે ત્યાં જાવું જ નથી જા ! ચારોઢ બસે તોડરી જાતી !'

'ના, તું તારે બે દિ પછી જાજે, પણ જાણે પેટમાં કોઈકે બજવા મીઠું છે. આ નામ આજ ક્યાંથી ભેળો !'

'અરે જા ! તમે તો આત્રા ને આવા વહેમો રખો. એરા તો આપણા ધર્મમાં હમેશાં નીકળે છે.

હમેશાં મારા કાકા વાંસડો લઈને નામ સાથે જ છુદ બેસે છે. તમે તે દિ માથું આગળોતાં ને મોઝારથી તમારી પડએ જ પડ્યોતો એ બૂઝી ગયાં ! અવાર પાન ઢોલ તો નામ પણ નીકળે !'

'પણ કોણ જાણે કેમ-ગત્રા ! મને લાગે છે- મા તે પછી વાંક પૂરું કરી કાઢ્યા નહિ. 'આ તો સાદાત જમરે ! આજે વખતે પાછા ન મળીએ...'

'અરે જા ! જોડા મારે તોડરી કરવા જ નથી જવું. હાલો પાછા વીરપુર બેત્રા મઠજે, વીરપુરમાં લોટ માગશું ને મળ કરશું, હાલો !'

તે દિવસે અમે મા દીકરા ખરેખર વીરપુર પાછા ફર્યાં. ઉક રોયને જઈને ગાડીને બાતી ભેઈ, અને પછી પાછા વીરપુરનો પંથ પકડ્યો.

પણ જેનું જવાનું નક્કી છે એ કેટલા દિ રોકાય ! બે દિવસ પછી પછી એ જ રસ્તે રોયને આગળાં. ટિકિટ લીધી. માની ટિકિટ લીધી. લાકડાની જાળાની બહાર મા ઊઠ્યાં રહ્યાં. મોટામાં મોટો-કાંઈ જમર-જરત લાગ કરતો ઢોઢો તેમ હું, મારી પાસે રહેલી બે કે ત્રીઆનાની સિલિકમથી, માને બેવડિયું ફરિયું આપવા એક વખત એ જાળા પાસે આપ્યો, અને એક બેવડિયું કાવડિયું એમને આપ્યું. રસ્તે કોઈકે લઈને ખાતાં જવાય મારે. ગાડીમાં જોડા ગાડી ઉપડી. હું જેતો રહ્યો. મા પણ બેનાં રહ્યાં. ફર-ફર નજર એવાય ત્યાં સુધી અમે બેનાં જ રહ્યાં ! પછી હું ગાડીમાં રી પડ્યો, મા ત્યાં ત્રાવ નીચે અમડું આ હેલું મિલન હતું. ત્યાર પછી અમે એકબીજાએ કોઈ દિવસ એકબીજાને 'જેનાં નહિ ! મા ગયાં ! જાણે કોઈ દિવસ દનાં જ નહિ ! વીરપુરમાં વિ. સં. ૧૯૧૨-૧૩. સ. ૧૬-૧૭માં ભરતર ખેત્ર આપ્યો. તે વખતે હું કુંઠાવાવ હતો. પશુ આઠી વીરપુરમાં તો ખેત્રે સોય વાગી નાખ્યો. એ જમાનામાં એ કામ નવો હતો. એટલે ૧૯૧૮માં જેમ કુંઠાવાવે આ ખેત્રે કહ્યું ! મોંઘો પરને તારાં દેરાઈ ગયાં. એ વખતે મા રહ્યાં જાતી પણ ગયાં.

મારા પિતાની એક નેધિપોથીમાં આ કોટુમ્બિક
 ઘંટનાનો ઉદ્દેશ્ય છે : 'રામજીની વધુ મોંઘીનું અતુ'
 ૧૯૬૨ના આશુ સુઃ ૧૪ સોમવારે 'વીરપોર' થયું
 છે. છોડે આવતાં. તે પહેલાં છોકરા ત્રણ દિવસે
 આવીને વળી ગયો. તથા રામજીની મા સા. ૧૯૬૨
 ના આશુ વડ ૯ ગ્રહવારે મરણ પામ્યાં છે. જયેર
 વખતે વીરપોરમાં જન્મે મરણથી મરણ પામેલ હતો.
 બોલતાં બોલતાં ઉવટ સુધી.'

પરંતુ એક સાથે થયેલાં આ બન્ને મૃત્યુએ
 મારા પિતાની ધીરજની જેમ કસોટી કાઢી, તેમ
 એમનામાં રહેલી એકશક્તિ વિચિત્રતાની—અને
 પોતાનો વિચાર સત્ય લાગે તો એને માટે ગમે તે
 હલ સુધી જવાના એમના નિશ્ચયજનની, અને
 જમાના કરતાં ઘણા આગળ રહેતા એમના સત્ત્વની
 પણ પરીક્ષા કરી.

મારા બાબીની જીવનદૃષ્ટિની એક વાત આગળ
 આવી ગઈ છે, એ બાઇમાં દાઢ એવા અજબ
 મોઢાશ હતી કે એના સાન્નિધ્યમાં રહેનારું પછી
 એના વિના આંધળું ભીત થઈ જાય. બાબી મૃત્યુ
 પામ્યાં પછેના, તે વખતે મા પાસે હતાં. એમની
 ધમ્મે સામુવકુ જેવા સંબંધ તો રહ્યો જ ન હતો.
 એમ લાગે કે જાણે મા અને દીકરી બેડાં છે ! ત્યારે
 જુઓ ત્યારે—જન્મે એકબીજાના સુખદુઃખની વિશ્રમ્ભ
 કયા કરતાં હોય. એટલે બાબી મૃત્યુ પામતાંની સાથે
 જ માએ જીવનનો મનથી તો જાણે ત્યાગ કરી દીધો !

આ વખતે આશુ વીરપુર ખેતરમાં જૂંપડાં
 બાંધીને 'રહેલું' અને ખેતરમાં જૂંપડાં તો બાંધ્યાંતાં,
 પણ ધર રેતાં મૂકનાનું પાલવે તેમ ન હતું. આ
 નીચી રોગમાં વેદ કોઠર હજી કાંઈ સમજ્યા ન હતા.
 કોઠર સુરાજીએ લોકકલ્પિ કળવનાનો ઘણો પ્રયત્ન
 કર્યો હતો. પણ હજી લંપના વાતાવરણથી જ અનેક
 ઢળી પડતા.

મારા પિતા એક વરસ વારંવાર કહેતાં. એમને
 જંઘુનું યાન એ વખતે થયેલું, 'પેશન્ટ' 'રજકણ'
 ફેલાઈ જાય છે માટે શીમમાં બાબી જંઘુ એવું સૂચ
 એમણે સ્વીકારેલું. પોતે ઘણુંખરું શીમમાં રહેતા.

વાદીએ શટલો કરી લેતા. બાબીને સુવાચક આરે
 તેમ હતી—એટલે ધર આંગણે પણ રહ્યા વિના છૂટકો
 ન હતો. પણ જેમ બને તેમ એાઈ 'રજકણ'
 લેવાં એ નિયમ રાખેલો. એ અપનાવેલો 'રજકણ'
 ચન્દ, ટાંગેરના 'સ્પાઈ' ઉપરથી નહિ, પણ આ
 ધર વાતાવરણમાંથી સ્થિત થયો હતો. પણ પેશન્ટનાં
 આ રજકણ ઘણાં બપોરે' હતો. બાબીનાં મૃત્યુ
 પછી એનાં કપડાં ઘોષ નાખવા માટે બા ગયાં,
 ત્યારે મારા પિતાએ, એ કપડાંને બાળી નાખવાનું
 કહ્યું. પણ બાનો જાણે કે જીવ બાબીની સાથે જ
 હતો. એમણે કહ્યું કે 'હવે જે યાતું હોય તે બધે
 યાય. હવે વધુ આપ્યાં ગયાં છે ને મારા. જીવને પણ
 આંદો ધરપત નથી !'

ત્યાર પછી મારી માને રૂઝેમ લાણ પડ્યો.
 ઉવટના ત્રણ દિવસની એમની જીવનમૃત્યુની લક્ષત
 રહી. એ વખતે અંબાશંકરભાઈ જેતપુર હતા એટલે
 એ એકલા આવતા જતા, પણ માને ફેલેયત હતી.
 અંબાશંકર માની પયારી આસપાસથી ખસે નહિ.
 મા બેનું કહે તો 'આપાપાછાં યાય—પણ હોય ત્યાં
 એટલામાં જ ! કેસરફ કુંકાવાવડી માની માવજત
 માટે આવી પહોંચ્યાં હતાં, માએ એને કહ્યું કે
 અંબાશંકરને ગમે તેમ કરીને પણ કાઢી મૂકો.

એવામાં એક દિવસ સવારે અંબાશંકર વાડીયુમાં,
 રેલસા કરવા ને ખાવા માટે ગયેલ.

કેસરફએ સમાચાર આપ્યા : 'બાબી ! અંબાશંકર
 તો જેતપુર ગયો !'
 'ગયો ! હા... સ !'

મા એટલું બોલ્યાં. ને ત્રણ દિવસ થયાં જે
 જીવને રહેયત લાગતી હતી કે અંબાશંકર પણ
 આમાં ભરખાઈ બેસી કે શું—એ જીવ આ સંભળ્યા
 પછી માન અરધા કલાકમાં જ પ્રવાણ કરી ગયો !

ઉવટની ધડીએ મારી સંભાળ લેવાની કેસરફને
 પોતે લાક્ષમણ કરતાં ગયાં !

માનવની અંદર કેવી કેવી અવનવી પ્રેમની રંગ
 સૃષ્ટિ વંસી રેલી છે !

આ પ્રમાણે લાંબીની પાછળ મા ગર્ભા. માનું મરણ સાંભળ્યું ત્યારે મારા પિતાને એક વિચાર આવ્યો: 'આ પ્લેગનાં રજકણ' હવે તમામને ભરખી જશે. એને સ્થાન લઈ જશે તો ઝોઝામા ઝોઝાં બીજા ચાર માણસો-માને ઉપાડનારા-ભરખાઈ જશે.' મરણ પામેલાની તમે આ ક્રિયા કરો કે તે ક્રિયા કરો એમાં કંઈ જ મહત્ત્વ નથી. એ તમામ અર્થહીન છે. આ વિચાર એમણે અનેક વખત અમારી પાસે મૂક્યો હતો. આને એ વિચારને એમણે એકલાએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપવાનો બીયણુ નિષ્પ કરી લીધો !

કૃષ્ણમાં આટો મારો. જગ્યા શોધી. ડાહ્યે કંઈ કહ્યું નહિ, પણ ધર્માથી, દોહાળી લાગ્યા. ખાડો ખોદી નાખ્યો. કેસરફે તો આમા બની ગયા. આ વિચાર સાંભળતાં એમને વિચારને કંઈ સમજણ પડી નહિ ! 'અરે ! પણ ભાઈ ! તને દરખાસ કેપકો આપશે ! અને માણસ શું કહેશે ?'

'માણસનું કામ નથી. ઠીક પડે તેમ લઈ જોલો. દરખાસનો એ વિષય નથી. આ વિષય વૈદકનો છે. અને આને આહોયી ઉપાડીને જનારા અને એના સંસ્પર્શમાં આવનારા હવે તમામ ભરખાઈ જશે. મારે રોગના રજકણ ફેલાવા દેવાં નથી !'

એમણે માને ખાડામાં સુવડી દીધાં. ઉપર ધૂળ વાળી નાખી. તક મળે એ ઉપર પોતે ઝાટશે. અણાવીને ત્યાં વૈદ-વૈદ-વૈદાતના વિપવનું વાચન કરવાનો મનથી અકરબ કરી લીધો. પછી માની માઠગીની આસપાસની તમામ જગ્યાને બાળી નાખી. ધરમાં પણ ઢેર ઢેર અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. રજકણ માત્રે બાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી નોંધ્યો.

ઠાકોર મુરાજીને આ વાતની ખબર પડી. એમણે મારા પિતાને તેડાવ્યા. દાટવાથી સુમ્મલમાન સવાય ને બાળવાથી ઢિંકુ થવાય એ વાતના પિતાએ સાફ ધન્ધાર કર્યો. કામતી પ્રાણુ જ છે. પછીના યોગિવાને કંઈ જ નથી એ વાત દર્શાવી. પણુ છેરે દરખાસ માફ આપે, ને બળદગાડીમાં માને સ્થાન લઈ

જાળે દાહ દેશે, જેથી ઝોઝામા ઝોઝાં માનવએમમ થાય એ શરતે એમણે માને સ્થાનમાં દાહ દીધો ! માની પાછળ તરત ધરની સમૃદ્ધિ ચાલી નીકળી. ગાય ગર્ધ. બેંચ ગર્ધ, કુખાણું ગર્ધ. ધર આંચણેથી ખસ ગઈ, રેડિયો ગયો, નતમહેનત ગઈ. પ્રતિષ્ઠા ગઈ અને સૌથી વધુ તો એ કે પિતાની જીવનની સ્મરતિ જાણે ચાલી ગઈ ! પછી એમને જીવનનો વૈભવી રસ રહ્યો નહિ ! અને કાંઈ દિવસ મળ્યો પણ નહિ. એમનું જીવન કેટલું સંયમિત હતું એનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે. વર્ષો સુધી એમણે દૂધ અને શેટલાને મુખ્ય ખોરાક બનાવી કાઢ્યો હતો. કાંઈ વખત ટ્રેનમાં આવીને રાતના અગિયાર વાગે ધરની સાંકળ ખખડાવીએ તો પોતે ઊઠીને બારણું ઉઘાડે. પછી ખગરઅંતર પછીને તરત જમવાનું પૂરે. રાખમાથી ભેગદંતી માફક ચીપિયો ભરાવીને ફટ ખાટી કાઢે. અને એ ખાટીનો સ્વાદ તો દાઢમાં રહી જાય એવો. એવે ટાણે પણ એ ઊની ઊની હોય. ને એને હાથનો સ્પર્શ પણ નહિ ચીપિયાથી જ કાઢવાની ! જાણે આખીની ધૂણી. આ જીવન એમણે પાછલાં વર્ષોમાં પોતાની સાથે એવું તો વણાટમાં ભેળવી લીધું હતું કે એ જ એમનું મુખ્ય ખેવ ઘડ પાડું હતું. જીવન શું છે એ જાણવાનું. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી છ સાત મહિને કાંઈ એ અસખ આખી રખડના રખાતા ધર આગણે આવી ગયા. અંધારાંકરલાઈએ એમની તેજસ્વી સાધુમૃતિ' નેષ સરકાર કર્યો; ખેસાથી. બોલ્યા કે 'તો ડાહ્યા ઇધર બેકતા આ તો કહાં છે ? ઉરકું મિલકેકે લિયે હમલોગ આયે હૈ !' ત્યારે રાખચાર જવવા ત્યારે પછી તરત ચાલી નીકળ્યા. અંધારાંકરલાઈએ સતકાર કરતા પોતે તૈયાર છે એમ કહ્યું પણ એમણે તો કહ્યું કે અમે વરસમા એકવાર એમની સાથે જાનવાર્તા માટે આવ્યા. કપડાં-અનાજની અમારે પડી નથી !'

આ પ્રમાણે એક અત્યંત કરુણ નાટક ત્યારે 'મારા પ્રિય ઘરને ખરેખરે ફેરવી મળું. હવે ત્યારે હું કંઈવારમાં હતો.

કુલાવામાં એ વખતે પ્રજાસંકર મવાંકર નોંધી

સુખ મહેતાજી હતા. એના હાથ નીચે હું ઉઠ્યો
આસિરદાઈ હતો. પગાર ધણું કરીને રૂપિયા ચાર
હતો. મારા ગયા પછી થોડા જ વખતમાં પ્રભાસંકર
માસ્તરની તો અઢલી યઈ ગઈ, એની જગ્યાએ કહાનજી
જવા પરમાર-આપણા કવિ દેશજીના પિતા
ત્યાં આવ્યા.

દેશજીભાઈનું નામ તે વખતે પોપટભાઈ હતું.
ધણું કરીને એ રાજકોટમાં મેટ્રિક કલાસમાં હતા.
પોપટભાઈમાં કુમાચ ધણી હતી, જ્યારે જુઓ ત્યારે
હસતા હોય. અમારા જેવા માટે તો એ માથામાં
એ વખતે એ મોટા મનને વિષય હતો ! મેટ્રિકમાં
ભણવું એ કાંઈ જેવી તેવી વાત ન હતી. દેશજી
ભાઈના પિતાને પણ પોપટભાઈની પ્રગતિ માટે ધણી
મોટી આશા હતી. અને પેલે પિતાની જેમ નહિ
પણ પોપટભાઈની સાથે મિત્રની જેમ વર્તતા. પોપટ-
ભાઈ વેકેશનમાં આવે ત્યારે અમને ઠીક મળ પડતી.

તે વખતે કુંઠાવાવ ગામ એક રીતે સુખી ગણી-
શકાય તેવું હતું. વીરપુરની બનરમાં વિવેકે ત્યેવા ન
મળે એટલા માણસો ત્યાં રાત્રે બનરમાં હોય.
અમારા કુંઠના દીકરા ચંકરભાઈ વેપાર કરતા. ખાસ
કરીને ખાંડનો. કપાશિયા ને ગોળ પણ સંધરતા.
એમની કુકાન ગામને એક છે. ઘર બીજે છે.
એટલે અમે રાત્રે જમીને નીકળીએ તે ધીમે ધીમે
કુકાને પહોંચીએ. ત્યાં કુકાનમાં પાછલા બાજમાં એક
નાતું બંધકિયું હતું. એ બંધકિયામાં ચંકરભાઈ રાત્રે
મેરસની ઢાળોટા બનાવતા. મને એમાં રસ પડતો.
અમે નિરતિ મેરસની આસલું કરીએ. પછી પતાસા
જેમ આકરી આસણી ઘાય કે એવો ઉનેઉનો માણ
ઉતારી ઉતાવળે એને લોટાથી કે એવાં સાધનથી
ભાંગવા મંડી પડીએ. એટલે ઢાળોટા જેવી બૂકો ખાંડ
ચર્ચી જાય. બન્ને ખાંડના ભાવમાં ફેર રહેતો એટલે
કાંઈક કમાણી થતી. મેં એ ખાંડની આસલું બના-
વવાનું 'ટયુશન' લીધું-અને મને તો એ વારે સરસ
વાત લાગી. મને વેપારમાં પણ રસ પડવા માંડ્યો.

ચંકરભાઈનો સ્વભાવ એટલો સરસ હતો કે

તમે કુખ માત્ર ત્યાં ચૂલી જાય એમના સ્વભાવમાં
એક પ્રકારની મીઠી મોહિની હતી. મારા પિતા એમના
મામા ઘાય. મામા ભાણેજની વચ્ચે એટલે જયો
પ્રીતિગેળ હતો કે એકના વિના બીજાનું કાંઈ શુભ
કામ ચારંભાય જ નહિ. એ પ્રીતિને લીધે હું પણ
ચંકરભાઈ માટે પ્રીતિપાત્ર બની ગયો. ચંકરભાઈ
વળી બાળકોના વેપાર પણ એટલા આહીં ગુજરાત
બાણ-વંદિયારમાંથી બળાં લેવા આવતા. મેં તેણે
કણુથી સાથે નીકળતા. એક વખત એ પ્રમાણે
ઓગણીસ બળદ લાવ્યા. ફળી નાનું ને એમાં એમ.
ણીસ તો બળદ બાંધ્યાં. પછી દાલવાની જગ્યા તો
શેની હોય ? એમાં ખાણું કેસરફળું ને વડું નિલયુદ્ધ
આલવું હોય. પરંતુ પાંડોઘમાં છુમરાણ ચાલું હોય. પત્ર
પૂજાની જગ્યા મળે નહિ. એ છતાં એ સારંગમેક-
વાણું ઘર અજગ જેવી આકર્ષક સજિત ધરાવતું.

ધરનાં તમામેતપામ માણસ-કેસરફળું, ચંકરભાઈ
એમનાં વડું-તમામને આ વીગુરથી આવેલ મહા
માટે અજગ પ્રીતિ હતી. એટલે તો મને કુંઠાવાવમાં
મામા મણુ પછી પણ એકલવાણું ન જણાયું.

એ ગામ એક રીતે જુનવાણી હતું, પણ એને
નવો રંગ આપવાનો પ્રયત્ન યથ રહ્યો હતો. પ્રભા-
સંકર માસ્તરે એક શિક્ષકસમાજ સ્થાપેલો. એના
આંધ પ્રજેતા તો ધણું કરીને બજસરા દરબાર વાજ-
સુરવાળા હતા. કલાપીના મિત્ર તરીકે એ એટલામાં
એક સંસ્કારી આત્મા હતા. એમના, મામાના કહાણીની
દરબારી નિશાળના મહેતાજી હરખજી આ શિક્ષક-
સમાજમાં અગ્રેસર તરીકે બાજ બજવતા. આ શિક્ષક
સમાજ એક મદદરતો જીવનપ્રસંગ બની રહેતો.
કાકાનજીભાઈએ પણ પ્રભાસંકર માસ્તરની પ્રયુક્તિ
ચાલુ રાખી. એવાં સંમેલન ધરારતાં ત્યારે અમને
આનંદ યઈ રહેતો !

છતાં વીરપુરના દિસાએ આહીંનું જીવન ધણું
જોણું સંસ્કારી હતું. કારણકે આ બાણું હજી કેળ-
વણીનો પ્રનાય આવી રહ્યો હતો.

પણ કુંઠાવાવમાં નિર્ગત ન હતી. કારણ કે ઘર

તો ધમાક હોય. દુકાને જઈએ ત્યાં બેખવાતું. દિસાજ માંડવાતું. ખાંડ તૈયાર કરવાતું કામ ચાલે. એટલે આ વર્ષોમાં મારી કમ્પનનો મુશરૂબે બીડવા માંડ્યો- પણ કુકાવાવમાં એક મોટો ફાલ્કો થયો, એણે મને થોડો મધો વ્યવહાર બનાવ્યો.

કુકાવાવનો એક પ્રસંગ મને બરાબર યાદ છે. માડું કદ એ વખતે ઠીંગણું હતું. મારા કરતાં તો મોટા હોકરા છઠ્ઠી સાતમીમાં હતા. પણ એક હોકરો, અંદરજી, ત્રીજી ચોપડી બજાવતો. તે જીવો તારના ત્રીજા ભાગ જેવડો. જોમો હોય તો હું એની છાતીએ માંક પહોંચું! આ અંદરજીની આંખો, ગળા બિલા- મણી. લાંબી ખજૂરી જેવો પાતળો દેહ. રજા ઉચ્ચાર વિનાની નાકમાંથી બોલાતી બાધા અને મોં ઉપર બિલાડીએ ચૂંચું હોય તેવા ઉઝરડા. માથા અને નેત્રો જ ઘૂલ જોડે. એવો વરસો અને કદબો અને પાંદો હોડોડો! એ પાંદ બોલવા જોમો થાય તો મારા કરતાં બમણો તો જીવો લાગે. હું તો એ વખતે ટેબલ ઉપરથી જીડું જ નહિ ને! અર્થે હાં એને જોમો કરવો હોય ત્યારે આગળના મોટા ટેબલ ઉપર બેસું એટલે નાનો તો ન લાગે! પણ અંદરજી બધા કળા ગયો હતો, એટલે એ તો તોફાન પણ કરે! ટેબલ ઉપર ચડું તો એવા મારે હું ખાંડ તમાચો ચોરી ચડું એટલે તમાચો તો અચગપ. સોટી દણ એ વખતે હું રાખતો નહિ. એ વેશવ મેં બીજામાં ધર કરેલો. એટલે અંદરજી અમારે માટે એક ટાપક ૩૫ ચર્ચ પડ્યો!

કલાકમાં મોનિટર એને બનાવ્યો હોય તો ઉપાધિ બોલી થાય. પણ અંદરજી બજાવતાં બેંસના ભાઈ જેવો.

હોકા નાનકડા હતા. પણ ટીબજને ને ઉચ્ચરને બધું માટે સંમત છે. નાનકડા હોય તો ટીબજ વધારે હોય. મોટા હોય તો મસ્તી વધારે હોય. એટલે અંદરજી તો હવે મારી સત્તી માટે પ્રથ ૩૫ ચર્ચ પડ્યો.

એક દિવસે કાણ જાણે શું બન્યું તે મારામાં દિગ્ભત આવી મર્ષ. અંદરજીને કાંઈક સવાલ પૂછ્યો.

અંદરજીએ એવો જવાબ આપ્યો કે સૌ દસી પડ્યા. ઘર રહ્યું. મારું તો નાક કપાતું હતું. મારે અંદરજીને બેસારી જ દેવો જોઈએ. દિગ્ભત આવી મર્ષ. અંદરજી બેડો હતો ત્યાં પહોંચી ગયો. બોલ્યા વિના ચોડી જ દોષી. ચોડતા ચોડાઈ મર્ષ-પણ મનમાં બીક હતી કે ને અંદરજી જીતો થયો, તો માડું, માથું એની છાતીમાં દાખી દેશે. એ બીકમાં ને બીકમાં ચોટીથી તાડ મારી: 'હું મને બનાવે છે એમ કે હું' એમ કરીને બીજી ચોડી. ને પછી તો ત્રીજી પણ. ત્યાં તો અંદરજી રડી પડ્યો! જાત તારીની આ આવડો દેહ છે, પણ અંદર તો હોકરું જ રહ્યું છે. તે દિવસથી અંદરજીનો ધાક જોડી ગયો.

પણ હેમારતર કાદાનજી પરમાર માણસપરખુ હતા. એણે મને એકદમ આડમીમાં બોલાવી લીધો! અને પોતાના જ ખાસ મહાદાર તરીકે રાખી લીધો. એમની તમિષ્પત એ વખતે નખળા હતી. એમને દમનો બાધિ હતો. એટલે એક એવો સિદ્ધ એમને નેતો હતો જે ટાકરીબાનો ટાકરીઓ હોય અને પાંદો દોસિયાર પણ હોય. એમણે મને પસંદ કર્યો.

એમની આ પસંદગીથી મને જીંચું ધોરણ તો મળ્યું પણ બેસવાનું એમની પાસે જ. એમાંથી મારા ઉપર એમનો વિશ્વાસ બેડો. એટલે ધરના કામકાજ માટે મને શેકચ માંડ્યા. પાંચ વાગે મારાંદર, ધેર જાય-પણ હું સૌથી નાનો એટલે ધરમાં કામ કરવા રેલાઈ. ખાટલા પાથરું. પધારી કરું. દીરામતી તૈયાર કરું. વાતો કરું ને પછી મોંડેથી ધેર જઈ! આ વસ્તુ મને તો બારે પડતા માંડી. મને તે વખતે ખજાર નહિ કે આ વસ્તુ મારી જેની તેની મહત્તાનો પાપો નાખનારી નીવડશે. આ કામમાં તૈયાર થયો તો એટલી વાન ઉપર મેં વીરપુરમાં પાછળથી તોફારી મળ્યો ત્યારે મોટી સજવાળા મળી મર્ષ હતી. મોંડાં મોંડાં વીરપુર મારતરની વડુ પામે ચોપડીએ વાંચવાની! તે વખતે ખૂંચની આ વાત પણ ઉપાદાક નીવડી. કુસ્તની કેવી યોજના છે!

એક વખત રવિવારે જ્યારે ને જણ લૂગાં બિંદા

ભાગ્યવાન હું અને એક નોનમેટ્રિક થયેલા સાત રૂપિયાનો મારતર હતો. એ નોનમેટ્રિકથી વળે નાટક લખતો. ને એ બાજવાશે ત્યારે પોતે શાતુકાર મારશે એમ રચનાં સેવતો. એને આ હેડમાસ્તરનાં કપડાં ધોવાં રાત્રિવારે જવું પડે તે પસંદ ન હતું. પસંદ તો મને પણ ન હતું. પણ હું એ છતાં કેઈ દિવસ ગેલમ્ડરાર્ક ન કરતો. હવે આ નોનમેટ્રિકયાએ મને એક મુકિત મળતાવી.

‘તારે અથા ! કેાઈ દિવસ કપડાં ધોવા આવવું જ ન પડે એમ કરવું છે ?’

‘શી રીતે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ને ધોરિયામાંથી ઝીણાંઝીણી રેતી લે. પછી આ સાહેબનું, ભોનનું કડિયું છે નાં, એમાં થોડી થોડી વેરી દે. પછી તારે લૂપડું ધોવું તો છે જ. એટલે જરાક ધોડા દે જો. ભેઈ લે મળ. આ જાહ દી કપડું ધોવા ન આવે બીજું શું ?’

તે દિવસે એના કલા પ્રમાણે કપડાં ધોવામાં. પણ થેર જાળને સૂકેલાં ત્યાં અપ્પપ કાણું !

ભાઈ નોનમેટ્રિકથી તો મજબૂતો નીચડો. ખરે ખર ત્યાર પછી કેાઈએ કેાઈ દિવસ કપડા ધોવાનું કહ્યું નહિ.

ફેસજી પરમારના પિતામાં એક મહાન ગુણ હતો. એ ન્યાયી બહુ જ હતા. સંક્ષિત જ્યાં જુએ ત્યાં એને પ્રેતસાદિત કરે. મારામાં સંક્ષિત છે એ જાણી ગયા હતા. આ રથાનમાં હું ખેાડી રીતે આજ્યો છું એ પણ જાણી ગયા. એમણે મને આગળ વધવાની સલાહ આપેલી. પોપટભાષને મેટ્રિકમાં ભેળવે મને તો કાંઈનું કાંઈ- ગાય. પણ કયાં કુંકાવાવ, કયાં રાજકોટ અને કયાં મેટ્રિક ને કયાં એ ખરચો. સ્થિતિ-જમાં સધળે અપેક્ષાર હતો.

એક વખત એવું- બન્યું કે અમારા મૂળગાય કેરાળામાં અમારા કુટુંબમાં લગ્નના ઉત્સવ. કેરાળા કુંકાવાવે વચ્ચે પાંચ જ ગાઉનું અંતર. મારું મન ત્યાં જવા ટેકડા મારે. પણ નિરાળ-નિરાળમાંથી રમ ન મળે.

‘શંકરભાઈ પોતે આવ્યા, પણ રમ ન મળે.

પરીક્ષા માયા ઉપર હતી. આશીના માર મારા ઉપર હતો. એટલે રમ એક દિવસની પણ આપવાની રજૂ ના હતી.

એટલામાં પોરબંદરથી મારા એક કાકા ત્યાં આવ્યા. દામોદરકાકા, એ પણ કેરાળા જવા ઉપડેલા. હવે તો મારું મન કહ્યું નહિ કરે એમ લાગ્યું. નોકરી. હોટી દઈને ભાગી જવાનું મન થાય. પણ એમ કાંઈ ભાગી જવાય છે ? હું તો રાઈ રાઈને અધમ્મો સહ મથો, પણ રમ ન મળા તે ન જ મળા. રાત્રિવારની જ્યોરે થેર જાળને ઝોઢરીમાં રેતો રેતો પડેલ આવપિવાનું રામ રામ !

પણ હેડમાસ્તર અત્યંત પ્રમાણિક. રાત્રિવારે તો થેર મથા. તે પછી પહેલા આસિરટ લગ્નમાં જવાની રમ માગી. પહેલો આસિરટ તો વળનદાર ગણાય. એને ના પાડવી એ ઓમિત્યમંજ જેવું કહેવાય. એમણે એને જવાની દા તો પાડી. પણ તરત એવું મન ડાળ્યું. આને હા પાડું તો પેલા નાનકડા માથું સને-કેમ નહિ ! હું પડ્યો પડ્યો રેતો હતો ત્યાં આવીને પહેલા આસિરટ પોતે જ કહ્યું કે તમને હેડમાસ્તરે જવાની રમ આપી છે. આ હેડમાસ્તર ખરમાર ! અને હું પણ તરત આધાપીયા. વિના રરતે જ પડી ગયો ! વખત છે ને પાછળથી વિચાર ફેરવે તો !

હું કુંકાવાવ બહુ રહ્યો નહિ હોઉં. પ્રેમજી હજુ વીરપુરમાંથી બદલાઈ ગયા હતા. એની જગ્યાએ એક મેમણ માસ્તર બાટવાથી આવ્યા. નુરમદમદ અદમદ કુગડો એ એવું નામ. આ માણસે મહેનત કરી અને મારી નિમણૂક વીરપુરમાં થઈ.

આ પ્રમાણે હું બીજી વખત જ્યારે વીરપુરમાં આવ્યો, ત્યારે તમામ પ્રકારનું જનભાથું લઈને પછી જ ત્યાંથી નીકળ્યો. નુરમદમદ માસ્તર એકલા હતા. હેમાંહોકત કાંઈ મળે નહિ. એમને એક ભાઈ જુના વખતમાં ભાગી ગયેથી તેનો પત્તો હતો નહિ. જાતના મેમણ હતા, પણ બહુ જ અસરાઈ આદમી હતા. એમની મારા ઉપર કેણાળે કેમ પણ બહુ જ

[અનુસંધાન પાને ૩૧ મે]

આ અંકથી શરૂ થતી 'ભિર્મિ-નવરચના'ની ચાલુ વાર્તા

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી

ખડ પહેલો : સત તમારો સત અમારો

દર્શક

અકરણુ ૧ હું.

જેમાં શ્રીમંત સરકારને એક ધૂનીની પિછાણ થાય છે.

શ્રી ગોડા આમ તો નાની નદી છે. પણ ચોપાસામાં માંડીતુર ખતી ખતે કાંઠા છલો નાળે છે. કંઠા જેવો આંખો વસંતમાં લાકડું ફાડીને કાળી બિડે તેના જેવું આશ્ચર્યકારક એ પાતાળગેદી નદીનું એ વખતે રૂપ હોય છે. આ એની વિશ્વકબીજી પવિત્રાએ શીગોડના ઉપલા પ્રવાહમાં ક્યાંક ક્યાંક નાનામોટા પ્રવાહો પડી ગયા છે. પણ એ કોતરો કંઈ મહી જેવાં બીકાળાં ને અન્યતાએ બેકાર નથી.

એક જ આદમીનાં પુણ્યે આ કોતરોને આંખા, જાંબુડા, રાપણ અને ચીકુના ઝુકડી મહેકતા કરી મૂક્યાં છે. ત્રીશ વર્ષ એ વાતને હજુ માંડ થયાં છે.

.....વર્ષની શિયાળાની એક સવારે એ વખતના સ્વર્ણસેવી મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ આવા એક કોતરની બેખડ ઉપર એક બે અંગરક્ષકો સાથે બેઠા હતા. પાખેનાં ગીરનાં જંગલમાંથી એક દીપડો આવ્યાના વાતે એ આ તરફ જિતરી આવ્યા હતા. થોડાક શિકારીઓ ગોરક બાવળનાં ઝાળાં ઝાંખરામાંથી નીચે કોતરમાં જતી કેડીએ સાવચેતીથી જિતરવા હતા. એ બધા ગોરકની ઝાડીમાં દેખાતા બંધ થયા. મહારાજ દૂર દેખાતી ટેકરીઓ દુબીન માંડીને જોતા હતા ત્યાં કોતરમાંથી એક બેકુ માણસે આવીને પ્રણામ કરી કંઈ કું બેટ ધર્મી.

મહારાજે દુરબીન બાંધી પર મૂકી કહ્યું.
“શું છે ?”

“બોર.”

“બોર ! મૂડી નેવડા ?” આશ્ચર્યથી મહારાજ મોઢા લીધું નેવા બોરને જોઈ રહ્યા.

પછી પૂછ્યું, “ક્યાંથી લાવ્યા ?”

“અહીંની મારી બોરડી પરથી. મેં એ જાતે ઉછેરી છે.”

“બેટ ધરવા આવ્યા હશે ?”

“નાથ ! બેટ લેવા આવ્યો છું.”

દર્શને મહારાજ કહે, “હું, ત્યારે તો લાભેલોએ આવ્યા છો ! કહે, શું અરજ છે ?”

“મહારાજ અરજ તો એટલી જ છે કે આ કોતર મને યોગ્ય કિંમતે વાપરો.”

“માણસી કુજો.”

“માણસી ક્યાં તો વરસ ત્રણ ચર્મ મયાં કાણ દાદ દે છે ?”

“આર્ય, શું કરો ! બોરડી ઉછેરો !”

“બોર પણ આ ગામનાં ઉકારને નથી મળતાં. પણ સાચું કારણ તો એ છે કે આ બધા કોતરોનું તળ સાચું છે. અંદરના ગાળામાં ધરા છે. ગમે ત્યાં આઠ ઢાથે પાણી નીકળે છે. જમીન પણ કોઇ કાતની છે. શીગોડના મારને ને કોઈક રીતે રોપીએ તો આમાં બનારસી લંબો પાકે ને ગરીબનાં અમરકુંળ જેવાં બોરે દમસેદમી જિતરે.

“દીપડા રંગમરો નહીં !”

“આ તમારી પાખેના દીપડા ન રંગડે તો થે થઈ છે.”

મહારાજે બેસું બેસું. એમની લમરો ઘડીકે બેચાર્થ. એને મોઢામોઢ આવું કહેનાર કાણ હતો ? બેસું તો બોલનાર તો મરકમરક દરડી રહ્યો છે. નેણમાં હરિયાદના રોપને બદલે સફળ કોત્તક છે. સમાજસ્તાવની સમગ્ર કારકિર્દી વિષે ગમે તે મતભેદ હોય પણ એમની વ્યવહારવાદીના કાળમાં માણસને પારખવાની ચકિત અચૂક હતી એ વિષે મતભેદ નથી. એમણે મારીધારીને બોલનારને જોયો. બિડો આસ લીધો. જાણે મનમાં કંઈક ઉતાપું, પછી એકાએક કહે:

“તમને આ કોતર આપ્યું. હમણાં જ લખી આપું છું, ખીજ કંઈ મરદ નોંધતી હોય તો એ પણ ખેતીખાતું આપશે. પણ એક કામ કરો. પે...હું મંદિર નોંધું ?” એમણે કોતરને છોડે મથાળા પર ઊભેલ એક જીવું શિવાગ્રય બતાવ્યું.

“હ.”

“એ અપૂર્ણ રહે છે. પેશા સરકારે બંધાવ્યું છે, અને જીનવાણી શિદ્ધનો નમૂનો છે. એની પૂખતો બદોખરત કરો.”

“જાન લગાડતા નહીં મહારાજ, મારાથી બને તેવું નથી.”

“કેમ, મૂર્તિને નથી માનતા ?”

“ના રે બાપુ ! એમ તો અમે અને તમે સો મૂર્તીયું જ છીએ ને ? આ મૂર્તીયુંને રહેવાની જગા નથી મળતી ત્યાં વળી પાણીની મૂર્તીયું ક્યાં પધરાવવી ?”

મહારાજ ધડીબર કહેનાર સામે એકીટસે ભેદ રહ્યા. પછી કહે :

“વાત તો સાચી છે. પણ ત્યાં પે મૂર્તિને નામે આશરો સૌને મળે તેમ કરવો.

“ધર્મશાળા બંધાવીશ.”

“ભલે આમે ય આ તુલસીસ્થાન જવાઆવવાનો ધોરીમાર્ગ છે.”

શિકારીઓ હજી આવ્યા નહોતા. મહારાજને આમાં રસ પડ્યો. એમાં જાણ્યું કે આ એક તો વણિક છે. નામ છે ગોપાળદાસ. બરડાના પેટાજના એક ગામમાં રહે છે, ને આ બધી જમીનની ખટ-પટ કરે છે તે તો બાઈબંધના દીકરા માટે. કસિયાની કોલિયરીનો ભાગદાર એ બાઈબંધ ચારેક મહિના પહેલાં જ મરી ગયેલ છે અને જતાં જતાં દરથી જ એક ચિઠ્ઠીમાં બધી માલમિલકત અને દીકરાની બાળ-વણી કરતા ગયા છે ગોપાળદાસને.

“તે આબખરાનો છાંયો મૂકીને અહીં શા સારું જમીન માગે છે ?”

“બાપુ, અમે રહ્યા વાણિયા. મૂડી નાખતા પહેલાં સો ગળણે ગળાએ. ને એમાં આ તો પારકું ધન. જતે દહાડે પક હાંકારો દે ત્યાં જ નાખ્યું કામનું ને ? વળી મારા બાઈબંધના વડાઓ અસલ ગાયકવાડીના વતની હતા.”

“તમે અહીં આવશે તો તમારા વેપારનું શું થશે ?”

“વેપાર કંઈ કરતો જ નથી. હરિનામનો જ વેપાર કરવાનું મારા ગુરુએ કહ્યું છે.”

“કાણુ ગુરુ ?”

“ગુરુ ? ગુરુ મોડલુ ભગત—કોળી યજ્ઞ ત્રણ ધોરાજી પડ્યો.”

“કોળી ગુરુ ? વાણિયાને ?”

“હા. કોળી, મહારાજ ! એના આવડમાંની ગુલામી કોળીતો એવી તો બલમલા રિદ્ધિસિદ્ધિ વાળાનીયે કોળતાં ભોઈ નથી.”

“નામ તો સાંભળ્યું નથી.” મહારાજે વિશ્વમયી કહ્યું. પછી કહે :

“પણ તારે કેટલું અમત્કાર નોંધેો દરો.”

“એકતાર મળ્યો છું, બાપુ. ખીજ વાર દર્શને આવે ત્યારે તો દેહ પડી મરેો તો. અમે તો પરીખ વાણિયા—એકવારમાં પારખી લીધું.”

“શું બન્યું હતું ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે ગયેલો. બરાબર એક વરસ ઉપરની વાત કરું છું. ગામમાં આસ કાઢીને એળણું નહીં તે દરવાજા પાસેની કોટી ધરમચાળામાં બિતરેલો. દોઢીમાં ભગત બેઠેલા, ગામમાંથી લોટની કાવડ માગી આવેલા, તે એની વડુ રોટલા ધડે. ને ભગત કૂતરાને નીરતાં જળ—કાળોવાન, આંખો નીચે રાખવાની ટેવ. હસે ભાર. જાણે સાવ બાળક જેવું. અવાજ નોંધેો હોય તો વાંસળી નોંધેો. વડુમાં દારે કેટલુંક ગડગડ ગડગડ વાતો કરતા જળ અને મરક મરક દરે જળ. એની બાઈ ધડીક મારા સાથું જુએ, ધડીક એના ધણી સાથું જુએ, બમર મગાવતી

જાય, આંખો નચાવતી જાય, બગાડતી ફફડતી રાટલા કરતીંતી. 'કહેનારને હવે સાંભળનાર સાંભળે છે કે નહીં એની પડી નહોતી. એ તો જાણે પોનાના મન સાથે જ વાત કરી રહ્યો હતો.

'મને યશુ' કે આ બેય જાણ્યાં બગાડે છે પણ બગાડવામાં કેટલો ફેર છે? આમ મનમાં વિચારું છું ત્યાં મારી સામે બેઠેને ભગત કહે:

'શેઠ હા? શેતા વેપાર કરો છો?'

મેં કહ્યું: 'પરચૂગળ.'

'જન્મજાન્મ મૂળને આવા પરચૂગળમાં શીઃ પડ્યા છે?'

મેં કહ્યું, 'જાપુ મૂડી જીવેને?'

'મૂડી તો માર્ક પડી જ છે'—કહી મારી સામે એકટીશી જાઈ રહ્યા. એની આંખોના તેજ મનમાં મારગ કરી દીધો. શિયા જાણે ખસણ મારી-મારાપી આંખ સામે આંખ મંડાણી નહીં. નીચે જોઈ ગયા. જોઈ તો ભગતના પગમાં કાળો ગીજોડો ચડી ગયેલો.

'મહારાજ આ ગીજોડો ચડી ગયો છે.' કહી એ ઉપેક્ષા ગયો ત્યાં કહે:

'૨'વા છો એને. એને વળી બીજો ખાજ સેવા જાણું પડશે ને? બહુ દો યજ્ઞ આ છે એને.'

'વાહ.' શ્રીમંત સરકારથી ભોલાઈ જવાડું. ગોપાળદાસે સહેજ થોભી વળી વાત આગળ ચલાવી.

'સાંને વળી ભગત કિશ્કા સેવા ગ્યા. હું મારા કામે ગ્યો પાછો આવી જોઈ' તો કેલીની પરસાળમાં એક છેલ્લટાઉ કાળી ભગતની વડુ સાથે વાત કરી રહ્યો છે. મને આવી લાગ્યો જાણે એ જોડી ગ્યો જતાં જતાં કાંઈક અણુસારો કરીને કહે.

'ભગતને મળાણું તો નહીં. હવે તો મળાણીય નહીં.'

'હા હવે તો એવું જ ને?' કહી બાઈ ચૂપ રહી. છાડવા વદર મામના. ત્યાં દસ વરસ કોકમાં સાથી હતો. દિવસે માલિકનું કામ કરે ને રાતે જાગને ધરતી

એ ગાઉ મારક હાથમાં આવે ને હતુમાનના મંદિરમાં કીર્તન કરી પાછા છાડવાવદર પોચી જાય. દર વન્સ આમ શિયાળો, ઉનાળો કે ચોમાસું જેવા વિના ચલાવેલું. બે વરસથી આઢી આખા દત્ત. પણ બાઈને ગોઠતું નહોતું એ હું સમજી ગ્યો.

'રાતે હું કેલીમાં જોટલા પર સૂતો હતો. પડખે જીજ્યા કૂળમાં જ ભગત શુભિયું પાધરીને સૂતા હતા. બાઈ સૂતી હતી દેલીના જોટલા ઉપર. જાંબ આપતી નહોતી. વિચાર એ જ આવતા હતા કે આ માણસમાં આ તે માંડપણ છે કે અરેઅર એને કાંઈક નહું દર્શન યશુ' છે કે માંડપણ ને દર્શન બનેનું મિશ્રણ છે? આમ તો બધી વાતચીત, કામકાજ કરે છે. છતાં એના અવાજમાં શેષજા નથી? આવા ને આવા વિચારમાં જઈ ગયે. કાંઈક સંચળ ધાર્તા જાગી ગયે. જેઉ તો પેરો છેલ્લટાઉ છરીવાળો કાળો દાખમાં જોડા પડી ભગતની વડુ પાસે બેઠો છે. વડુએ નાનકડી પોટલી દાખમાં લીધી છે ને પગથિયું ભીતરવાની તૈવાનો કરે છે. મને યશુ-કમળત આવા ભદ્રિક સાધુ ધણીને સૂતો વેચીને જામ છે? પણ બોલવાનો અર્થ નહેતો.

યશુ, છાને જતી. ભગતને પીડા ટળા—પણ આંખો ધણી મૂકીને?

પેલાં બે દળવેથી હેઠાં જાનમાં. ધર્મજાણોને દરવાજો તો ઉઘાડો જ હતો. ચોરેક ગયાં દશે એટલે મેં સફાળા બીકીને ભગતને જગાડ્યા.

'ભરત, જોડો જોડો, તમારી વડુને કોક ઉપાડી ગ્યો.'

'રામ રામ, સારી વાત બાઈ. પણ એનો બધો સામાન લઈને ગઈ છે ને?'

'એ જિભા યજ્ઞને દોડીમાં આગ્યા. ચંદનાં કિરણમાં પેલાના જોડા ને ભગતની વડુની સપાટી પડી હતી.

'અરે, આ તો બેઉ સૂતી ગ્યાં. માળાં ગાડ્યાં?' કહેતાં એ જાગડ્યા ને ઉનાવળો ઉતાવળો બહાર

નીકળ્યા. હું આવાણે પગે પાછળ દોડ્યો, કહી જોખાળાસે મહારાજ સાથે જોયું. જોયું તો સેના ખાસ ખેડ સમશેરમહાદુર ગુર્જર મહારાજના મોં પર પ્રગટ અહોવાસ તે અપ્રગટ નમ્રતાનું અદ્ભુત મિશ્રણ પથરાયું હતું. ચિતારોઆ થોડે દૂર ઊભા ઊભા સહેજ મુશ્કેલીથી આ અક્રમ ગમડિયા સામે જોતા હતા.

‘પછી !’

‘બહુ આપે તો એમાં તો’તાં બાળમાં. આરેક બેતરવા ત્યાં દરી ભગતે એમને લાખ્યાં એટલે ખૂબ પાડી. ‘એ...રામ, ઊભા રા, ઊભા રા, રામ ઊભા રા. પેલાં માંડપાં બામવા. પણ બગત તે હું આવી ગયા. જોયું તો પેલા બેટમાંથી છરી કાઢવા મથી રહ્યો છે. અતે બાઈએ કહ્યું થોભી રાખ્યું છે.’

‘ત્યા રામ આ જોડા. રામને કાંટા લાગરી કાલા મક્તના. કુખી યા સાડુ યાઓ છે?’ કહી ભગતે સપાટ અને તેડા મૂકી દીધા તે ૪૮ પાછા વળી ગયા—ન બેમાંથી એકની સામે જોયું કે ન એકે વેણ કાપ્યું.

‘હું પડી જતો રહ્યો. આઠમી ખીજગાના હૂંકાની જેમ બેસો હતો. બાઈ પાછા વળેલા ભગતના લાંબા ઝોજાવાને લળી લળાને પગે લાગતી હતી. બે બેતરવા કાલા પછી એમણે પાછા ફરી કહ્યું.

‘ભગવાન તમારા પર તુડવાન યાઓ. તમારી અખળખા દિગ્ગંધા પૂરી કરે.’

‘મહારાજ, જે કહે તે આ. ગમતકાર કહે તો અમતકાર, પણ મેં ત્યાં રસ્તા. વચ્ચે જ એમનું કાંડું કાઢીને કહ્યું. ‘ભગત, મને મંત્ર આપો.

‘મંત્ર આપે શ્રીહરિ.’

‘બહુ નિનબ્યા ત્યારે ચપટી ધૂળ આપીને કહે.’

‘આને સેવજો, રાત્રે મળશે અને કાગે યશે.’

‘તે દીનો વેપાર મેટ્રા કીધો. છે. બગામાં ગાયો રાખું છું ને આંધળાં લૂંકાંનો સેવા પણ કું છું. ધૂળથી નીચો થઈને સૌમાં મળી જવો મયું છે

પણ એકારને તો રાવણ કરતાં મ સદાસગળા મારા છે. એક કાપીને ત્યાં સો ફરી નીકળે છે.’

થોડીતર કંઈ ન બોલ્યું. મહારાજે ધીક શીંગા-કાના વેરાન ૫૮ તરફ જોયું અને પછી આસમાન તરફ નજર માંડી. ગોપાળશેઠ તરફ જોઈ મનમાં કહે, એમાં અને પેલા આસમાનમાં સામ્ય હતું? ને પેલાને શીંગોડો વચ્ચે? પેલાનામાં અવારનવાર ભાવનાનાં પૂર નહેતાં ચાતા. શીંગોડા જેમ જ એ વખતે સવશ્ત્ર જ કરી ચક્રવાતું સામર્થ્ય નહોતું દેખાતું? ને ચોમણે જતાં પાછો એ ૫૮ શૂક નિર્જળ ને વેરાન નહેતો બની જતો? ખાકી રહેતાં તથેલા ગોમાસાની સાફી સમા નિર્જન કાતરો. કાંઈ એ કાતરોને સજીવન કરી શકે ખરા? તળની શુભ મંત્રોને બહાર લાવી શિયાળે ઉનાળે ૫૫ સેન્જન કરી દે એવો કાંઈ ઉરતાદ મયે?

એમણે કહ્યું, “સાધારણ આંધળાનું તો ઠીક પણ છતી આંખે આંધળાનું કાંઈ દેશ છે ખરા?” એમના કંઠવરમાં પીકા અને ભાવેદિક હતી.

“એવા તો છામો હતા માંડણમગવ. મારે તો હળુ પંડના પગળ ઉતારવાનાં છે.”

“તમે પેલા મંદિરને સમરાલો ને એમાં ભગતની મૂર્તિ રાખજો.”

“ના મહારાજ, યરતી સૌની સરખી. માંડણ એકવાર મરતી કંઠારી લઈ પછી હરિ ને રેગા રેવા દેશે તો જોઈય.”

આ નકારે મહારાજને પાછો આસમાનમાંથી ધરતી પર લાગ્યા. ૫૮ પર ચડેલી ધૂળ રૂમાલવતી ખંભેરી ગોટરમાં બેસા ને કહ્યું.

“તમારે જે કાતર જોઈવા હોય તે તમને મળી જશે. ઉતારે આવજો.”

“મારે મરત નથી જોતાં. કારણ કે મરતાર ધણ મૂકી મથો છે. ફક્ત આ હું...મારમાંથી જવાલો એકથી જ અચળ છે.”

મહારાજ હસીને કહે. “લયે.”

મેટર બપડી. થોડે જમને અટકી સહેજ પાછી લઈ હાથ લંબાવી ગોપાળદાસ શેઠને કહે.

“મેતીવાડી ખાતું સોંપું ? રહેશો ? તમારા યુરની ધરણ મુજબ ધરતીની સેવા ચરો.”

“હું થું કું ? હું તો અંગ્રેજ મુલ્કે ભર્યો નથી. હું તો પંડ મહેનત કરી જાણું. આપણાપણા હોય એને મોંઘી આપજો. એમને સાચવીય.”

‘ચોક્કસને ?’ મદારાએ ગાંધ નોંધીને પૂછ્યું. સહેજ થોભી સપાછરાવના ક્યૂળ દેઢ તરફ જોઇને કહે. ‘હા. રામના દરવાજા કોઇને માટે બંધ નહીં થાય.’

બીજે દિવસે જ મામલતદાર આવીને ગોપાળ શેઠે બતાવ્યાં તે કોતરો માપી ગયો. ને દસ દિવસ પછી ૧૦૦૦ એકર જમીન મેતીવાડીના ઉત્તેજન માટે ભેટ આપવાનો ફરતાવેજ પછુ એમને મળી ગયો. એમાં મંદિર કે ધર્મશાળાની બવરયા કરવાનો ઉત્તેજ પછુ નહોતો. છતાં લોકોએ તો જોયું કે ગોપાળખાપા એ મંદિર પાસે ધર્મશાળા બંધાવતા હતા. પડખેના ગામતળાડીએ પહેલાં મંદિરનો ત્રિભુવં દાર કરાવવાનું કહ્યું. પછુ એને જવાબમાં ભજનની એક કડી મળી.

‘પૂત્રરીના એશિયાળા ઠાકર કામેકામળ, મંદિરનાં બંદીવાનો કહેવાનો ભગવાન.’

લોકોએ જોયું કે માણસ પૂરો ધૂની હતો. કોતર લોધું ત્યારે અગ્નિપરખેના ખેડૂતો દસતા હતા. કારણકે ‘શાંતિગાઠનું’ પાણી ચપાટે મારી વરસાવરસ કોતરને બંધાયતા કરી નાખતું. એટલે શરૂઆતમાં જ્યારે એણે મુખ્ય કોતરના મોં આગળ મોટો બંધ બાંધ્યો ને વચ્ચે વચ્ચે નાના નાના બધો બંધિયા શરૂ કર્યા ત્યારે સૌ દસવા માંડ્યા. ‘એ પથરા નેટલા રૂપિયા નાખશે તોયે કહ્યું વળવાતું’ નથી. પૂરતો માર જોયો છે ? પથરા ને રૂપિયા એવ તણાઈ જશે.’ પછુ આજે ત્રીસ વર્ષે લોકો લુટું જ કહે છે. ગોપાળદાસ આજે નથી-પછુ લોકો એને ગોપાળ ખાપા કે માન બાપાના નામથી જ માદ કરે છે. આજે એ કોતરોમાં વેરાન

બાવળની ઝાડીની જગાએ આંધા, ચીકુડી અને ફુલ્લની ઘટાઓ છે; આવળના રૂઢને બદલે ચપો, રબ્બીજા ને પરિગતનાં ફુલોથી કોતર બિચારું રહ્યું છે; બેઉ કાંકાના કોતરો આંખાની કથમેથી કાન્યાપૂર્વક છે-જાણે એ કોતરમાં માતાંય ન હોય એમ કોતરો ઉપર કોકાશિયાં કાઢ્યાં છે. લોકોએ હોશી હોશી એ કલમોને ગોપાળજોગ નામ દીધું છે. કારણ કે આપાએ માન ઝાડ જ નથી ઉછેરી જવમાં પછુ માણસના મનના રાપકાને ઉછેરવાની રીત પછુ સૌ આલુબાજુનાને જતાથી ગયા છે. કલમે તો નર્સરીવાળાની હતી, જમીન હતી ગાયકવાડ સરકારની ને મહેનત હતી ખેડૂતોના પંડની. પછુ છતાંયે કોતરોના જુલોની ઝળે, કોતરોમાં વસતા ખેડૂતોના મનને માળે માળે ગોપાળખાપાનું નામ જ કેમ જાણે કોતરોનું ગયું છે ? લોકોને પૂછશો તો એ નહીં કહી શકે, કદાચ એમની જીઓ કહેશે કે જો એમનું મન લાંચી છોકા તો, છત્રે તો એમને પછુ કહેતાં નહીં આવડે. કારણ કે બરપૂર પ્રેમ વાણી માટે જગા જ નથી રાખતો. અનંત આકાશના ઉપકાગની કોઈ યાદી કરે છે ખરું ? પછુ ખાતકાળે, મધ્યાહને, મધ્યરાત્રિએ એના તરફ નજર પડતાં જ અહોભાવે ગાયું નીચે નમાવ્યા સિવાય રહેવાતું નથી. બહુ પ્રાથમિક દરાનું કદાચ લક્ષણ હશે. પછુ કોતરવાળા કોળી ખેડૂતો પ્રાથમિક જ હતાને ખિચારા ! તેમણે સ્વરગચ્છ બારેયો તો ખાસ હતો. પ્રાથમિક-શિકારની આદિમ અવસ્થાનો શકત. પડખેના ગામમાં પગીપણું કરતો અને નંદરાશે આ કોતરોમાં રોજ, શિયાળ ને માંછમાં મારી યુગ્મરો કરતો.

એક બપોરે આ કોતરના એકાંતમાં બેઠા ધરામાં જળ નાખીને બેઠો હતો. ખરોખરો હતો. ને કોતરોમાં ચક્રુચે ફરતું નહોતું. કોંઈક અવાજ થતાં યુગ્મી ખેડૂતો બેઠા થયા. અવાજ પાણીમાંથી આવતો હતો. જોકે તો એક મોટી માછલી જળમાં સપડાઈ હતી-તુરુડિયાં મારીને છટકવા પ્રયત્ન કરતી પછુ તેમ તેમ વધારે ને વધારે સપડાતી જતી હતી. માછલી ખાસી મોટી હતી. આંખો લામ હતી ને મૂકા હતી ધોળી.

દાંતવતી એને જાળને બટકાં બરતી જોઈ અરજી
એને બીજા માછલીઓના લોભ કર્યા સિવાય બહાર
જેવો લેવા ધાયું. જેવો એ જાળ બહાર કાઢવા
જતો હતો ત્યાં કોઈક એવું કંઈ પકડયું. જોયું તો
ખેડીદીનો એક આધેડ વળેલો માછલુસ અને એની
પછવાડે હતાં દસેક વરસનાં એક છોકરાં ને છોકરી.

અરજી અજુમિતબો પકડાઈ જતાં ગભરાયો,
ઉપરત પોતાની પાસે કુદાડી ન હતી. એણે નમનતાઈથી
કહ્યું: “છાડી દો. ધરમાં દાણો નથી—છાડ્યાં જૂપે
મરે છે.”

“સે” કહી પેલાએ કંઈ છાડયું ને ખિરસામાંથી
પાંચ રૂપિયા કાઢ્યા.

આ તો એથી ૫ અજુમિતબું હતું. આમ તો
એ આગળ બેચાર વાર પકડાયો હતો. ને દર વખતે
જાળ ખોઈ હતી. ને વધારામાં પકડનારને બેચાર
પરખાવ્યા હતા ત્યારે જ છૂટયો હતો. એ વડકામાં
ચળકતા પાંચ રૂપિયા સામે જોઈ રહ્યો.

“તારાં છાડ્યાં જૂપે મરતાં હશે એમ આનાં
છાડ્યાં પણ જૂપે નહીં મરે! બિચારાં વાટ જોઈને
બેકાં હશે કે ક્યારે મા આવે. છાડી દે, છાડી દે.”

અરજી મૂંગા મૂંગા જાળની ગાંઠ છાડી, પેલો
માછલી એક જ ફટકે દર જમને તળિયે ચાલી ગઈ.

“જેવું, કેવી રાજ્ય થઈ, બાપડો!” પછી પુર્વાકત
થઈને કહે. “એને યે છાડ્યાં તો હશે જ ને! નહીં
તો આટલા બધાં માછલાં ક્યાંથી ચાતાં એને યે એ
ધવરાવતી હશે, ખવરાવતી હશે ને બધા વાટ જોઈને
બેકાં હશે. મોટું પ્રણયનું કામ ક્યું આજ તે.” કહી
પોતાની ગાંઠી જેવી હવેળામાં પકેલા પાંચ રૂપિયા
એના ખિરસામાં સરકાવી પૂછ્યું.

‘શું કામ કરે છે?’

‘છૂટક મજૂરી’

‘જમીન નથી?’

‘ક્યાંથી હોય—અમ જેવાની પાસે!’

‘મારી બેગા આવડું છે એક કરવા?’

‘આંદો’ કોતડામાં શું થાય?’ અરજી વેરાન
કોતર બતાવ્યું.

‘બધુંયે થાય, જે દાનતથી કરીએ તો ધરતી
જેવો બીજો શેક કયો છે? તારો શેક તો તને તારી
મહેનત જેટલું બહુ તો આપતો હશે.’

‘અરે તો તો સાડું જ ને. મહેનત જ અમારી,
બાકી બધુંયે એમનું.’

‘ત્યારે ધરતી તો એકાદ દાણો વાવનારને કેટલું
આપે છે?’

‘એક દાણાના તો હજાર દાણા થાય.’

‘ત્યારે એકનું હજાર ગણું કરીને આપનાર
શેકને મૂકી એ મંડિયા શેકો પાસે તમે સૌ અક્કરથી
બવ છો શા સાડું!’

‘જમીન જોઈને શેક.’

‘આ રહી જમીન, છે કાંઈ આવકાં?’

અરજી પોતાના મોંઘા રનાણાં અને પહોળાં
છાતી લરડે નજર કરી પૂછ્યું. ‘હું આપણી?’

‘એની મને ટેમ ખમર પડે! આપનાર તો
ઉપર અલ્લા ને નીચે ધરતી છે. આપણી દાનન દશે
એવું આપશે. આપણુ બેકે સંધારી. તને મને તે એક
કોતર ઉપાડો લે. ફક્ત દારૂ નહીં પીવાય એકદલ
નહીં બોલાય; જમીન મારી, મૂકી મારી, મેનન
સંધારો. ને ભાગમાં બે ભાગ તારા ને એક મારો,
છે ભિમર?’

અરજીને લાગ્યું કે શેક કાંઈક લવારો કરે છે.
માથું ફાટી જાય એવો સૂરજ તપે છે એટલે આ
શેકિયા માણસને બોલવાનો ખ્યાલ નહીં હોય.
એણે કહ્યું.

‘પણ મુકારો હું આપણી?’

‘અક્કરથી કહું નહીં—સંધારો!’

દેવે વાટ લંજાવવામાં સાર નથી એમ સમજી
અરજી ચાલતીજ પકડી. બેખા પર ચડીને જ્યું
તો શેક કુદાડી વતી ગોરડનું જંગલ કાપતા હતા.
અને છાડી ટીંગડું પર ચડી નીચે ઊભેલી છાડીનો
માથામાં ટીંગડું મારતો હતો. —ચાણ

[અનુસંધાન પાન ૨૪ થી ૩૨]

પ્રીતિ થઈ. એનું એક કારણ એ હતું કે જે વસ્તુની તાલીમ મેં કુંઠાવાવમાં લીધી હતી, લારવું મૂકવું, ધર-કામ કરવું, ખેતી પાસે વાતો કરવી, વાતો વાંચવી-એ વસ્તુની જ મુરમદમ્મદ મારતરને જરૂર હતી. એમણે મારી નિમણૂક કરાવી. અને હું વીઃપુરમાં આવી મર્યો.

વીરપુરમાં હું આવ્યો ખરો, પણ વિશાળ મરમાં મા, ભાભી, માથો, ભેંશો ભરી ભરી સમૃદ્ધિ હતી તે વિશાળ ધર વારંવાર ખડેર જેવું લાગતું હતું! મારા પિતા ગામ નળ ત્યારે તો એ ધરમાં એકલા રહેવાની દિમ્મદ પણ આવે નહિ. આખું ધર માના સંરમદ્મોથી ભર્યું હતું. કાંઈ જગ્યા એવી નહિ કે જ્યાં હું જીવો શું અને મા ન સાંભરે!

એ હૃદય ઉપર કેટલો જબરજબરત આલાત ધરો હતો અને એમાંથી કેટકેટલી જિમ્મો મરી ગઈ હતી એ જાણવાનું આજે કાંઈ સાધન નથી. પણ માની આ ખાલી પડેલી જગ્યામાં કાંઈક પણ આવે તો જ આધાર મળે. એમાં એ વખતે એક વસ્તુ આવી ચડી. વાર્તાસ.

મુરમદમ્મદ મારતરનાં વડુ જીવાન હતાં. ઊકઠ-ઊંચું કાંઈ હતું નહિ. કામકાજ આખો દિવસ કાંઈ મળે નહિ. આમ બાપ થોડી મિનજી, પણ એને સાહિત્યનો ભારે શોખ. ભણેલ તો કાંઈ નહિ. આવડે નહિ એક અક્ષર, પણ જે કોઈ વચ્ચે તો એ ઊકડાવું નામ જ દે નહિ ને! સુઝા ઉંચર રીધણે બળી નળ એ હા, પણ વાર્તા અધૂરી મૂકવી એ જાને નહિ.

મુરમદમ્મદ મારતરની વધુ-એનું નામ મળ્યું કરીને મરીયમ બીબી, એણે જુદા જુદા અનેક ઊકડાઓ પાસે વાર્તાઓ વંચારી. પણ એને કાંઈ કાવે નહિ. મરીયમ બીબીમાં જિયા પ્રકારની રસિકતા હતી. જેવો તેવો ઊકડો વાંચે એ એને ગમે નહિ. એને તો વાર્તાના તાનેતાનમાં એતપ્રેત યાવું હતું. એ વખતે વિદ્યદાસ ધનજીભાઈનું દુર્ગોદાસ વંચાવું હતું. એક દિવસ સૌ વાંચતા હતા-એમાં મેં પણ વાંચ્યું. ચાં રહ્યું. બીજે દિવસેથી એ આખો કામગીરી મારી

ઉપર જ આવી પડી! એટલું જ નહિ વાંચવાએ છૂટીને તરત અમે ઘેર જતા અને સાત સાડા સાતે પાછા વાતરસિયા ને રમ્મતરસિયા સમા ભરવા આવી જતા. મરીયમ બીબી સોપારી ને ચૂરી લઇને બેસે. વાત વાંચવી શરૂ થાય.

મરીયમ બીબીમાં એક પ્રકારનું તેજસ્વી રૂપ હતું. આંખ ફેરવીને બોલે ત્યારે લાગે કે હમણાં કાપી નાખશે. હસે ત્યારે તો જાણે મેતાની હમલા પડી રહ્યા છે. એના મુંદર દાંત! થોડી નિર્મળ આખો, મુગધ ચિત્રમાં આવે છે એવું નેધઆઈ શેડોનું થોડું જાળ, નાકની સુરખતા જાળવી રહેલું મુંદર મો-અને એવી જ ભાવભરી એની ઉદારતા!

નાસ્તો તો ત્યાં હમેશાં ચાલે જ. મુરમદમ્મદ મારતર દરઆરમદમાં જાય એટલે આ સસા કારાય. એમાં પ્રમુખારમાને મરીયમબીબી, મરીયમબીબીને એવો જ ચોપાટનો શોખ. જે કાંકરી ગાંડી કરે તો શતના દસ વખડે! એવો જ એને નાટકનો પ્રેમ. અમારી પાસે નાટક તૈયાર કરાવરાવે, કાંઈક લાઠમાં રહેલી, રવમાવે અત્યંત મિઠ્ઠનસાર, આરિત્રમાં અણી-શુદ્ધ સૌ ટંચું જાણે કુન્દન, ઊકડા તમામ ભેખ થાય એ એના પુત્ર જેવા અને જેવડા એટલે ધમા-ચકરડી અને રમ્મતરમ્મન તો એવી જામે કે એમાં વખત ક્યાં નળ છે એનું કોઇને જાન જ રહે નહિ!

મરીયમબીબીએ તમામ વિદ્યાનવિદ્યાસ, સૌરાષ્ટ્ર દર્શણ, જૂનાં પુસ્તકો, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ કરચુ-ધેતો, વનરાજ ચાવડો, નમંજી, દુર્ગોદાસ, અને બીજાં જે જે વાર્તાનાં પુસ્તકો લાવજેરીમાં હતો તે તમામ કઢાઆં. પછી જે એ વાંચવા શરૂ કર્યાં. મને પણ એવો રસ પડવા માંડ્યો કે મરીયમ બીબીના ટહોકો વચ્ચે આવે નહિ અને વાર્તાનો રસ જામે નહિ. મરીયમ બીબી વિના જાણે સમા નિર્જીવ થઈ જાય.

મરીયમબીબીએ તો જીવનની એક પળ પણ રસવિહોણી રહેતા દેરી ન હોય તેમ સવાર, બપોર, સાંજ જ્યારે વખત મળે ત્યારે આ તમામ ઇતિહાસની નવલકથાઓ સાંભળવા માંડી! અને મેં એ વાંચવા માંડી!

ગા

મના ધોરી રસ્તા પર ખીડીનાં પાતરાં, કારણ અને ચીંથરાંના કટકા અને બર્ધાધરેના કચરો નાંખવામાં આવતો. રસ્તાની સફાઈ માટે ગ્રામસુધારણા ફંડ તરફથી ચોળના થઈ હતી, પણ સારી દેખેખતો અભાવને લીધે તથા કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમન કે શાસન ન હોવાને લીધે થણે કચરો રસ્તા પર પડી રહેતો. નાનાં છોકરાં રસ્તા બેસી જઈ જતાં પણ આમ કરતું બોલું છે એવું જાન તેમના માતાપિતાને જરાય નહોતું. કોઈ ધરતું ખડેર હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ જઈ જતી. હિંદુઓ ચોખ્ખા હોય છે એમ કહેવું આપણને સદૃશ ગમે છે પણ ગામડાંઓમાં અપાર અસહ્ય ગંદકી હોય છે, કોઈ ધરતો માણસ પેસાદાર અને વગદાર હોય તેના ધરમાંથી પાણી બહાર નીકળીને રસ્તામાં ફિચ કરે અને ગંદવામાં તેનાથી વધારે ધાય છે. ધણી વાર આવા મનુષ્યો જ ગ્રામસુધારણા સમિતિમાં સભ્ય હોય છે, આવાં ગામડાંઓમાં ચોપી રોગો ફેલાય, આખો આવે, આમડીના રોગો ધાય તેમાં શી નવાઈ?

ગાહરે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ

આ ગામડામાં હજી ધોરણ સુધીની શાળા હતી અને તેમાં ૧૩૮ છોકરાઓ ભણતા હતા. આ સંખ્યા ખરાબ ન કહેવાય પણ ખરક ખેડૂતોનાં છોકરાં થોડા જ ભણતાં. બે મહેનતુ પછાત વર્ગનાં છોકરાંઓને માળાપો શાળામાં મોકલવાની દરકાર ન કરે તો તેનો દોષ કું સમાજવ્યવસ્થાનો. નેહું છું. જે કળવણી શાળાઓમાં અપાય છે તે દેખીતી રીતે ખેડૂતને ઉપયોગી થતી હોત તો માળાપો હાથ નેડીને છોકરાંઓને શાળાઓમાં દાખલ કરવા માટે આવે; અને ખીજી, કે બે પછાત વર્ગ કળવણીની કિંમત સમજતો ન હોય તો તેમને સમજાવવાનું કામ ગામના આગેવાનો અને શિક્ષકોનું છે. સુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે ગામલોકોને બાળકોના હિતની દરકાર છે ખરી? માત્ર એક જ શિક્ષક ટ્રેઇનડ હતા એટલે શિક્ષણ કેવી મક્તિનું હોય?

આ શાળામાં વજીકરાના થોડા છોકરાઓ ભણતા હતા. આ બાળકો તરફ એવું બેદરકારીનું એને અપમાનજનક વર્તન થતું કે કોઈ પણ વજીકર શા માટે છોકરાને ત્યાં મોકલે છે તેની નવાઈ લાગે. કું છપ્પું કું કે આ દેશમાં ૫૦૦૦ આંગિકરો પાકે. મારા પર ૨૫૫ છાપ પાડી હતી કે સુખ્ય વંધિા બાકાજી વાણીઆ શિક્ષકોને હતો, માળાપોને તેઓ જ ઉકેરતા હતા. આ અરપૂરવર્ગ આજ સુધી કિંદુ 'સરણો'ને વળગી રહ્યો છે તે નવાઈ પામવા જેવું છે, પણ આ સરણો પાસે આર્થિક બદિબકારનું રાક્ષસી શસ્ત્ર છે તે આપણે બૂઝી જવું ન બેઠ્યો.

ગામની કન્યાશાળા માટે સારું મકાન ગામના એક ધનિક બંધાવી આપ્યું હતું અને તેમાં પાટલીઓ પણ હતી. તેમાં માત્ર ૪૦ છોકરીઓ ભણતી હતી. સેક્ટર ૧૨ ટકા નેટલી સ્ત્રીઓ શાળામાં જવી નેહ્યો એ ધોરણ સ્વીકારીએ તો ૧૨૦ છોકરીઓ હોવી નેહ્યો. સુખ્ય શિક્ષિકા સારી હતી પણ બે ખીજી ટ્રેઇનડ યથા વિનાતી હોય તો શિક્ષણની શરૂઆત કોને હાથ ધાય? આવી શાળામાં સુસંસ્કારો શી રીતે આવે? આ શાળાની પાસે એક સારું નાનું મકાન, વંડાવાળું, બાલકિંદાજીનું માટે એક ધનિક બંધાવી આપ્યું હતું. તેમાં બાળકોને રમવાને માટે સધરો પણ સારાં આપવામાં આવેલાં, તે છતાં દુઃખની વાત એ હતી કે ગામલોકો તેમ જ વિશ્વકર્મની સિમિલતાને લીધે આ મકાનને તાળું મારેહું રહેતું.

ગ્રામસુધારણા ફંડની મદદથી બે-ત્રણ પેપરો મંગાવવાની મોકલણ થઈ હતી અને તે પેપરો વાંચવા માટે લોકોને શાળાના મકાનમાં જવું પડતું. શાળાના એક શિક્ષક આ પેપરોને સાચવતા. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા બહુ ખોટી નથી પણ ગામને છેડે, શાળામાં જઈને વાંચવા જનારની સંખ્યા અત્યંત જુજ થઈ જતી.

બે ધનિક ગામરહીશાના ખર્ચે આ ગામડામાં

બે દવાખાનાં ચાલતાં હતાં. આપણા દેશમાં જ્યાં લાખો ગામડાઓમાં દવાખાનાં હોતાં નથી, અને કેટલાંક ગામડાંથી સાત દસ માઇલ દૂર એકેય દવાખાનું ન હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં આ ગામમાં બે દવાખાનાં હતાં તે વિચિત્ર સાગતું હતું, અને આ દવાખાનાંમાં કામ કરવા માટે ચોક્કસ કે અવરથા થઈ નહોતી એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વાત છે. જ્યાં વાંદાની જગ્યાએ હોય ત્યાં એક પુરુષને બે સ્ત્રીઓ હોય તેના જેવું કદેબું લાગતું હતું. એક દવાખાનાને બદલે નસ' મિશ્વાઈક રાખી હોય તો સારું એવી મારી સૂચના દવામાં બીકી થઈ હતી.

ધાર્મિક સંસ્થાઓ વિશે મારી પાસે બહુ વિગતવાર નોંધ છે, પણ આ લેખ બહુ લાંબો થઈ ગયો છે તેથી થોડી માહિતી ફક્ત આપું છું. તા.પ.વાડમાં એક મસ્જિદ હતી અને તેમાં જે કપોર હતો તે કોરાને ચરીફ સિખવી શકતો હતો. એક બાળ-ખાનું હતું. વૈષ્ણવો માટે હવેલી હતી, પણ ત્યાં ઉપદેશ આપવા માટે અવરથા નહોતી. અગારા મકાનની સામે કાંચર કાર હતું તેમાં રાધાકૃષ્ણ, બલુચરાણ, હનુમાન વગેરેની મૂર્તિઓ હતી. ત્રણેક શિવલયો હતાં. એક ચક્રિયતાતાનું 'મંદિર હતું જેમાં અંબાભવાની અને બલુચરાણ માતાઓની મૂર્તિઓ હતી અને તેની પૂજા માટે કોતવાવનું એક કુટુંબ હતું. પાંચમાં બોહીચાર માતાની અને વળાવ પાસે ચહેલેદેની દેવીઓ હતી. અનેક પ્રસંગે ગામમાં રાત્રે બજનમંડળીઓ એકત્ર થઈને ગાવા બેસતી, અને તેમાં એક બે મુરિદમ લાઈઓ પણ ભેટાતા.

ગાયોને બેસવા માટે સાડું રચાન હતું અને સ્વં ખા નીપવામાં આવતું. પક્ષીઓ માટે પરજીડી હતી. વહેમી લોકોમાં 'નજર' ઊતગવવાની પ્રથા હતી. ભૂતપ્રેતને કાઢવા માટે જુવાઓ હતા. કાકળી વગાડીને તથા માથું ધુણવીને જુવો જે સલાહ આપે તે પ્રમાણે ક્રિયા ખર્ચ કરીને લોકો સતોષ માનતા. બે કાઈ મનુષ્ય (ઓ કે પુરુષ) નો જીવ સંસારમાં રહી ગયો હોય તો તેને માટે ગામની જહાર એક પાળિયો

મૂકવામાં આવતો. તેમ કરવાથી મરનારના આત્માની સફળિતિ થશે એવો માન્યતા હતી. ગામડાને પાંચરે જે પાળિયા બેવામાં આવે છે તેમાંથી મોટા ભાગના તો કેવળ આવા બહેમના પરિણામે ભ્રષ્ટા કરવામાં આવ્યા છે. આપણા કેટલાક લેખકો એવું કહે છે કે આ બધા પાળિયા કાઈ ધીંગાણામાં "ખર્ચી" એવા શરવીર થોડાઓ માટે રાપવામાં આવ્યા હોય છે એ વાત કું બજીં છું. આવા શરવીરા અકસ્માત અણધાર્યા મરી જવાને લીધે તેમના આત્માની શાંતિને માટે ઉપરના બહેમની દૃષ્ટિએ પાળિયા રાપાય છે, પણ જે બધા પાળિયા (થોડેશ્વર મનુષ્યની મૂર્તિ હોવા છતાં) કેવળ શરવીરાના છે એ માન્યતા ખરી નથી એવું ગામ લોકોએ અમને કહ્યું હતું. આ બાબતમાં ખરી સાચી હકીકત શું છે તેની તપાસ કરવાનું કામ કાંઈકે ઉપાડી લેવું જોઈએ. કાંઈ માણસ ગાડા નીચે ધુંદાઈને મરી જાય, સખત તાવથી મરી જાય તેમના પણ પાળિયા ખડા કરવામાં આવે છે. આ પ્રજા સંશોધન માટે છે.

કાંઈ માણસને કે ગાય બેંસ બળદને સાપ કરડ્યો હોય તો નાશદેવની અમુક રીતે પૂજા કરવામાં આવે છે. બે સાપ એરી હોય તો સનારીર સાકરને બદલે સવામજી મઠાવી હોય તો પણ ડબેલું પ્રાણી મરી જાય છે.

આ પાળિયાની બાબતમાં એક આશ્ચર્ય મને વાત કહી હતી ન નોંધું છું. વર્ષો પહેલાં કુકળના દિવસેમા ધણા માણસો ગરમ છોડીને નાસ્તી ગયા તેમાં એક ભરવાડ હતો. દિવસે ધણા કાઠા હતા તેથી આ લોકો આધે આધે રખડ્યા અને તેમાંથી ધણા મરી ગયા. જે જે મરી ગયા તેના માઠા સમાચાર ગામમાં આવતા અને તેમાં આ ભગવાડના મરણ સમાચાર એના કુટુંબને મળી ગયા. થોડા દિવસે પછી એ કુટુંબના કાંઈ મહિં પડ્યું એટલે જુવાને બોલાવ્યા. જુવાનો વિધિપૂર્વક ધૂણીને આદેશ આપ્યો કે આ ભરવાડના જીવની શાંતિને માટે પાળિયો મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લો તો શમ મટશે. દે.અ મટ્યો

કે દેમ ને વાત જુદી છે પણ ભરવાડની સ્ત્રીની પૂરી ખાતરી થઈ કે ધણી મરી જ ગયો છે એટલે તેણે દીપરવરા કર્યો, પાળિયો તૈયાર થયો એટલે તેને શાપવા માટે સગાસંબંધીઓ અને જૂલો પાધરમાં એકઠાં થયાં એટલામાં દૂરથી પેલો જુવાન ભરવાડ પોતાના ગામ તરફ આવતો જણાયો. બીજી લોકોને લાગ્યું કે સાક્ષાત જૂત આવ્યું છે તેથી તે તો નાહા, ખીળ ભીસા રહ્યા. જીવતા ભરવાડને સમજવી લેવાના પ્રયત્નો થયા પણ ત્યારે ભરવાડને ખબર પડી કે તેની સ્ત્રીએ ફરી લગ્ન કર્યાં છે એટલે તેણે ગુસ્સે થઈને ઠાંગ ફેરવવા માંડી અને જુવાનનાં હાકલો લાગ્યાં. આ વાત સાંભળી છે એમ મને કહેવામાં આવેલું. જનવા ભેગ છે કે જુવાનોના ગપાટા તથા વહેમનાં પરિણામ બનાવવા માટે ભેડી કાઢવામાં આવી હોય, તે છતાં એ જાણવા જેવી છે.

એ ત્રિપુટી

મેં એક વાત સંકેદો વખત સમજવી છે અને તે વિશે વારંવાર લખ્યું છે કે હાલમાં જે જાતના અગ્નિ, આરિય વિનાના, વસતી પૂજારીઓ (ગાવા કે ગાસાઇ) મંદિરોમાં સમયામાં આવે છે તેમને બદલે ને ભણેલા, સેવાભાવી, ધર્મનો ઉપદેશ કરી શકે અને ગ્રામપ્રજાની કાંઈક સેવા પણ કરે તેવા માણસોને જ રોકી લેવા નોંધ્યો. આ બાબતમાં હિંદુઓમાં જે ખોટી દવા છે તે કાઢી નાંખવાની જરૂર છે. આવી દવાની પાછળ એજન્ડાવાદી અને ખેડકારી છે. દરેક ગામડાંના પૂજારીઓ ખરાબ હોય છે એમ નથી, પણ સોમંથી નવાણું ખરાબ હોય તો સર્વસામાન્ય દીકા કરવી જ પડે. ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ એ હકીકત મેં અનેકવાર રજૂ કરી છે કે હાલમાં જેવા દેશમાં દરેક ગામડાંમાં ખીળ રાંધ નહીં તો એક શિક્ષક, એક પાઠશાળા અને એક દાકતર હોય છે અને ગ્રામપ્રજાની અનેક ગુણો આ જગ્યામાંથી એક (કે વધારે) ઉઠેલી આપે છે, અને સુસંસ્કારો રહે છે. અહીંના આપરે યુવકો સાથે ધર્મ સંબંધી વાત નીજગતમાં એકે કહ્યું કે “અમે તો ઈશ્વરના કરતાં

પેટનો વિચાર કરીએ છીએ, ઈશ્વર તો પૈસાદાર ધર્મ બેઠું માણસો માટે છે. અમારે તો પેટની પૂતળા નિચાર પહેલો કરવાનો રહ્યો. આપણા દેશમાં ધર્મનો દોંગ ધણો છે, પાક અને પૂળ, દીકા ને ટપકા, મોટાં મોટાં મંદિરો અને મહિં પોલપોલ-ખરો ધર્મ જુસાઈ ગયો છે. ધર્મોચાર્યો અને મહંતો મોટે ભાગે દંભી બિખારીઓ છે. મ્હોડેયો રામનું નામ દેવાય છે પણ અંદર તો રોટલાની અને સ્ત્રીની ભૂખ હોય છે. સાચો ધર્મ તો ઉત્તમ આચારવિચારમાં પરિણમવો જોઈએ. હિંદુ ધર્મની અંદર, વખતે બધા ધર્મોની અંદર વિષયક યવાની જરૂર છે. આ બધા ધર્મોની શુદ્ધિ થયા વિના ગ્રામપ્રજાના વિચારો સુધરશે નહીં.

સામાજિક જીવન

આ ગામડાંના સામાજિક જીવન વિશે લખવાનું અત્યંત અઘરું છે. સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે જે મોટી વયના માણસમાં વધારે શુદ્ધિ હોય છે કે સાદસજ્જિત હોય છે તે આવાં ગામડાંમાં રહેતો જ નથી, એ તો પરગાંત ખેડે છે. જેવી રીતે વિદેશમાંથી બ્રિટિશો નાણાં ઘસડી જાય છે, અને વિદેશને કંઈક રાખે છે તેવી જ રીતે અહીંના ગામડાં-ઓમાંથી શુદ્ધિવાન, કે કાર્યકુશળ, કે સાદસિત યુવાનોને આઘ્યાત્મિક ગામડાંઓનું સામાજિક જીવન ઉત્તર દસવિનાનું કરી નાંખે છે. આવાં ગામડાં-ઓમાં ધણી ભારે સ્થિતિચુસ્તતા, જડતા અને મનનું સંકુચિતપણું જોવામાં આવે છે. આપણા સંસારમાં જે અનિષ્ટો સંકેદો વર્ષોથી ધર પાલીને ખેડે છે તેને વિશે આપણે જાણીએ, તે વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે તે છતાં તે અનિષ્ટોને દૂર કરવાની વૃત્તિ નહીં જેવી હોય છે અને હિંમત તેથી પણ ઓછી હોય છે. નાજા પ્રજનનું એક લક્ષણ છે કે—ને કેપ, બહારના માણસ આવી અનિષ્ટો તરફ આંગળી ઓધે તો તે કોથે ભરાય છે. હિંદુ સંસારમાં આપણે દીકરી અને વહુ વચ્ચે બેઠાવ ગણ્યો છે, વહુને પોતાના કુટુંબમાં સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન ઝાંઝો જોવામાં

આવતો નથી. કાળીનશુંદરા, સાસુવડુના અણુગનાવને આપણે વળોડવાને બદલે 'મહાત્માજી' છોએ. કુમળી વયની વહુ પર ધરકામનો અસલ બોલો નાંખતની, વહુથી સાસુના હુકમ વિના હાજરે થયું જઈ સમય નહીં એવાં કૂર વર્તનની, સાસરામાં પીયરીઓને ઉનારી પાડવાની, નિંદા કરવાની રેવ, લગનપ્રસન્નના દેહલુદેહુની ગામડોમાં વર્ષો સુધી સાંભળવાં પડતા દરોજનાં મહેલુ, આ પ્રકારનું ઝેરી વાતાવરણ બહુ પ્રચલિત છે. સાધારણ રીતે ધરસંસારમાં ઠીક ઠીક કસવાસ હોય છે. ૩૫-૪૦ વર્ષની આયેક વયની, અનેક છોકરાંઓની મા એની એક સ્ત્રી રૂવા પર આવીને સંકુના સાંભળતાં કહે કે આજે રૂવે આ વર્તાં વાર લાગી કારણકે સાસુ ખોટીખોટી ટકટક કરતી હતી અને "તમારા બાઈ" જનડના હતી—આવી આવી અનેક કોટુંમિક કસહની વાતો રૂવા પર સંભળાતી હોય તો માનવાને કારણ મળે છે કે આપણા સમાજમાં વહુને નકામે, નાહક ત્રાસ આપવામાં આવે છે તે પ્રત્યે ઘૃણા કે દવાની લાગણી આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. વહુઓથી અસલ ત્રાસ સહન ન થાય તેથી રૂવા પૂરવા તે જાપ એવા લખકર બનાવને સખત લાપામાં વખોડી કાઢવાને બદલે તે વિષયને મલાવી મલાવીને રાગડા તાણવામાં આવે છે અને તે રાગડા સાંભળવામાં લેડોને આનંદ આવે છે. દીકરી-વહુ તરફના બેઠકાવ તથા વહુ તરફના દવાલીન કૂર વર્તન પર સમાજે શાપ વરસાવવો જઈએ, અને જો આવો અન્યાય અને ત્રાસ આપનારાને ફરજત કર્યાં હોય તો આજી સરખબરેલી રિયતિ અટકવાનો સંભવ છે. ગામની છોકરી ઉવાડે મ્હોએ ફરે અને વહુઓને સખત લાજમલાજ પાળવા પડે, વહુઓ તનતોડ કામ કરે અને કુટુંબની દીકરીઓ તેને મદદ કરવાને બદલે વાંકવચકાં પાડોને નિંદા કરે, વહુના સાંભળતાં તેનાં સમાવહાલાઓની નિંદા કરે, મ્હોલું મારે—એ રિયતિ કલંકરૂપ છે. આપણા દિલ્લેવામાં આવી લખકર રિયતિ દરેક પ્રાંતમાં છે કે નહીં તેની મને ખાતર નથી. આપણા પ્રાંતના પછાત ભાગોમાં હજી પ્રચલિત છે એ શરમ ભરેલું છે.

સારાં દવાપાણીને લીધે અને માનસિક ઘસારો ઓછો હોવાને લીધે આ પ્રાંતમાં ધરમાં લેડો મોટી વય સુધી છાંચા કરે છે. આ વહુ વર્ગે આ પ્રાંતને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે. એમણે રિયતિસુસ્તના જાળવી રાખીને પ્રગતી પ્રગતિ અટકાવી છે. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા આ પ્રાંતમાં મૂલપાય ધર્મ રહી છે છતાં આજે તેનાં અનેક અનિષ્ટો નજરે પડે છે. વિધવાઓ ની રિયતિ ખરેખરી દવાજનક છે પણ ગામ-પ્રમોમાં ધણા મોટા ભાગના માણસોને તે જરાય ખૂંચતી નથી.

આવાં ગામડાંઓમાં જે સ્ત્રી ઠીક પ્રમાણમાં જાણીત આવે છે. સ્ત્રીઓને ઉપરાણપરી છોકરાંઓ મળ્યાં જ કરે છે. સવાથી જે વર્ધને આંતરે વરતી વધે છે, તેથી સુવારડો અને ધરકામની ભારે મહેનતથી જીવાન સ્ત્રીઓનાં શરીર ઘસાઇ જાય છે. ધણા પુરુષો બીજા કે ત્રીજા વખત પરણેલા માણસ પડે છે, ઘણા બુદ્ધાઓને નાની સ્ત્રીઓ હોય છે અને તેના પરિણામે સમાજમાં ધણો સંખ્યામાં નાની વયની વિધવાઓ પણ હોય છે અને અનીતિની શકયતા વધે છે. કટલીક કેસોમાં ૭-૮ છોકરાંઓને બાપ છૂટતી સ્ત્રી ઉપર બીજા યુવાન સ્ત્રી પરણે એવું જન્યું છે. આ હકીકત અમારી મુશ્કાકાતના મામકામાં નહોતી. અને અનેક સક્રિયશીળ વ્યક્તિઓ જોઈ કે જેઓ કેવળ આળસ અને ખોટા આત્મસંતોષને લક્ષને ગામડાંમાં સરખાં કરતી હતી.

ગામડાંનું સ્વરૂપ

આ ગામડાંમાં સરકાર તરફથી ચાર પસાયતા નીમવામાં આવ્યા છે જે ગામનું વસણ કરે છે, પોલીસ પટેલના હાથ નીચે કામ કરતા દરો. આ બધા આવરો છે. આ લોકોની વસતી અહીં સારી છે. એ કામ દિગમતવાન છે. શરીર કસાયલું હોય છે, ધોડરવારીનો શોખ હોય છે. તેમને સરકારે જમીન આપી હોય છે તેના પર કર ચોછો લેવાય છે અને તેના બદલામાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે સરકાર તેમને હાજર થવાનો હુકમ ફરમાવી શકે છે. જ્યારે આ લોકો નોકરી પર ચડે

ત્યારે તેમને દરરોજના રૂ. ૦-૨-૬ મળતા હતા. આજે આવી રીતે નોકરી પર ચઢવાના પ્રસંગો અત્યંત જુદા હોય છે. વારતવિક રીતે, જોઈએ તો દરેક ગામમાંની સમસ્ત પ્રજાએ આત્મરક્ષણ માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. લઘાયક કોમોની પ્રજા જરૂર આમળ પડતો કાળ લેશે. આજે તો દરજ્જાદાર આધારોની પાસેથી તકવાર, કાંસવાની બંકો, ધારિયાં, મોટી લાડીઓ વગેરે પડાવી લીધાં છે. આ મોટી બૂલ થઈ છે. જ્યારે આ દેશમાં અવાજકતા આવવાના અનેક ચિહ્નો જણાઈ રહ્યા છે ત્યારે અગમચુદ્ધિ વાપરીને દરેક ગામમાંની હથિવારો, રક્ષણ કરવાની ચોળનાઓ અને તાલીમ આપવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગામપંચાયત

લગભગ બે ત્રણ હજાર વર્ષોથી હિંદુદેશમાં ગામ-જમીનો વહીવટ પંચો માફત થતો આવ્યો છે. કહેવત છે કે પંચ ત્યાં પરમેશ્વર એ વાત સાચી હતી. આજની દૃષ્ટિએ (લોકશાસનની) આ બાબત પંચોનું બંધારણ ન્યાયસર હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન જુદો છે. બ્રિટિશ હિંદી સરકારે આ પંચોનું જોર રીતસર તોડી પાડ્યું અને પંચોનું નવું બંધારણ કયું કે જેમાં પ્રજામતી અને ગુલામી માનસવળા માણસો પેસી જાય છે. બાવનગર રાજ્યમાં ત્યારે ખેડૂતોનાં કરજનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે બે આવશ્યક શરતો મુકાઈ હતી કે (૧) ગામમાંજોમાં સારી ગામપંચાયતો સ્થાપવી અને (૨) સહકારી મંડળોએની ખીલવણી સર્વજન કરવી, કરજ નિવારણની ચોળના સફળ કરવા માટે આ બંને શરતો અનિવાર્ય હતી, આ બંને સરકારી ખીલવણી થઈ જ એટલી થઈ છે એ દુઃખની વાત છે. જે ગામમાંમાં અને રહ્યાં હતાં ત્યાં એક સહકારી મંડળો હતી. અને તે મોટે ભાગે ખેડૂતોને નાણાં ધારતી હતી, પણ એ મંડળોમાં ખરે જીવ નહોતો. વળી ગામમાં ગામપંચાયત નહોતી પણ એક મામસંધારણ ફંડની સમિતિ હતી. ગામ સંક્રાંતિ કામ ધણું નિરાશાજનક હતું. એ ફંડમાંથી એક બે પૈપરો મંગાવીને મુખ્ય-

શાળામાં રાખવામાં આવતાં હતાં અને ઓઝોને જાજર જતા માટે બે વાઝાં બાંધવાની તંબૂલી થઈ હતી. આવડાં મોટાં ગામમાંમાં પુસ્તકાલય નહોતું; અને જે દવાખાનાં હતાં તે ખાનગી હતાં, તેમાં સરકારની માંટ નહોતી અને તે દવાખાનાં ચાલુ રહેતે તેની કિંચિત માત્ર ખાતરી નહોતી.

ગામપંચાયતના હકૂમતના પ્રશ્નની જોડે સંબંધ છે એવો એક બનાવ અમારી હાજરીમાં બની ગયો. તળાવની પાસે એક ગૃહસ્થનો મોટો કૂવો અને હવાડો (હવેડો, અવેડો) હતો અને સીમમાં જતાં આવતાં ડોરો ત્યાં પાણી પીવા આવતાં. ડોરોના પથરોને લઇને દવાડાની-પાસેની જમીન ખોદાઇ જઈને ત્યાં ખાડો પડ્યો હતો તેથી ગામ પડેને એક દિવસે કાંઈ પીવાની કે જે જે ખેડૂતોની પાસે બળતો અને શકું હોય તેમણે અમાસના દિવસે સહવારે લવાજે કૂવાની પાસે હાજર થઈ જવું અને એકે શકું બરીને રેલી કાઢવી જતી. આ રીતે સહકારથી ગામમાંના કિલ્લું કામ થાય તે જાણીને અમને આનંદ થયો અને તે સવારે અને કૂવા પાસે એક ઝાડ નીચે જઈને મોઝાં. આઠ વાગે એક પથ્રુ શકું આવ્યું નહોતું, કુંખી પટેલનું પથ્રુ નહીં. નવ વાગ્યા, સાડા દસ થયા. આવળ કરનારા ખેડૂતોને અને પૂછ્યું પણ કાંઈ ઉતર આવે નહીં અને ખાડો એવો હતો તેવો રહ્યો, અને ઉનાળાના તાપમાં બે ત્રણ કલાકની મૃત તપથ્રુ કરી અને ગામમાંજનક વિશે હલકા અભિપ્રાય લઇને પાછાં વળ્યાં.

આવી ગામમાંજોમાં પ્રજાજનક બધું એટલું હોય છે, એવું માનવું શક્યભરેલું છે. જે ગામમાંજોમાં બે ત્રણ ઉત્સાહી યુવાનો અને એક પથ્રુ ઉત્સાહી મોટેરો હોય છે ત્યાં જાગૃતિ આણી શકાય છે. જ્યારે દેશવારમાં જાગૃતિના લુપ્ત આવે છે ત્યારે આવી ગામમાંજોમાં ચોર અને મંદિર તથા દીવાલો પર પત્રિકાઓ લખવામાં આવે છે અથવા ચોરમાં આવે છે. જો રાજકીય કે સામાજિક કે ધાર્મિક વિષયો પર લખણો ગામવામાં આવે છે. તો તેમાં પુરોષો

તેમજ સ્ત્રીઓ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપે છે. જગતમાં દુનિયા તો ઝૂકવાને તૈયાર છે પણ તેને કોઈ મુકાવનાર નોંધએ.

પરિણામ શું ?

આ લેખ ધાર્યા કરતાં વધારે લાંબો થઈ ગયો છે તેથી છેવટે એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને હવે સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. અમને ત્રણ જાણુને આ ગામડાનાં જીવન વિશે પુષ્કળ જાણવાનું મળ્યું, અને એક પ્રબળ સંબંધુ ખ સહાનુભૂતિથી સમજનાં થયાં એ સદૃશ્યો મોડું-અને અમારે માટે કિંમતી-પરિણામ અવેલું મેળાયા. બીજાં પરિણામ શું આવ્યાં તેના ઉત્તર આપવો કોઈક મુશ્કેલ છે. કેટલાંક પરિણામ તાત્કાલિક હોય છે, કેટલાંક વધારે જાંઝા હોઈ લાંબે વખતે જણાય છે. તે છતાં આટલું કહેવામાં વધી નથી કે એ ગામડામાં એક પુરતકાલયની સ્થાપના થઈ હતી અને તેની વ્યવસ્થા ગામલોકો કરી રહ્યા છે. આને તેને છઠું વર્ષ પૂરું થયું છે. દરેક વર્ષે સારી ભેળી રકમ ભેગી થાય છે તેમાંથી વેપરો અને પુરતકા મંચાવીને સ્ત્રીઓ તેમ જ યુવકો તેના લાભ લે છે.

(૨) અને એ ગામડું છોડ્યું ત્યાર પછી અમને લેખિત સમાચાર આપવામાં આવ્યા હતા કે ગ્રામ-શાળાની છૂટ મળી છે. જો આ વાત ખરી હોય તો ગામલોકોને અભિનંદન થોડે છે. થોડા જ સમય પહેલાં આગલામાં વધારે તોફાન થયું હતું એવું અને સાંભળેલું અને તેથી મેં સધી ઉપદેશ કર્યો

નહોતો. એમ ધારા કે એ છૂટ બહુ જ થોડા દિવસો સુધી આપવામાં આવેલી તો પણ મને સંતોષ થાય. કારણ કે હવે તો દેશનું વાતાવરણ એવું બદલાયું છે કે અરજીઓને સંપૂર્ણ રીતે અપનાવી લીધા વિના છૂટકા જ થવાનો નથી.

(૩) સ્ત્રીઓને જે ગૂંચવાનું સીખવવામાં આવ્યું હતું તેના પ્રચાર આટલું રહ્યો હતો, વર્ગ પણ આટલું રહ્યો હતો અને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં કામનું એક પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું.

(૪) તાકાદ તથા વધુકર લાઇઓને કામ મળે તે માટે સરકાર તરફથી બહુ સારી ગોઠવણ થઈ હતી અને અમારી રૂબરૂ તેમને ટુવાલ, નેપ્શીન, ટેનલ-કસોષ વગેરે અનેક કામ આપવાની સરકારે મહેરબાની કરેલી. છ મહિના પછી અને ભણે ફરીને એ ગામડે ગયા ત્યારે અમને ખબર મળ્યા કે આ લોકોએ કામ સ્વીકાર્યું નહોતું. કારણ કે તેમની પાસે સ્વતંત્ર વેચાણુ લેવાનાં પૂરા નાણાં નહોતાં-તેની ગોઠવણ પણ કરી આપવામાં આવેલી. છેવટનું પરિણામ અને જાણુતાં નથી-અમારે એટલું કહેવું પડે છે કે ગામડામાં ઇતિહાસી યુવતીઓ લાંબા વખત સુધી રહી શકતા નથી એટલે મોટામાં મોટી મુશ્કેલી આગેવાનોની છે. જો ગામલોકોને સતત દોરવણી મળે તો જ ગ્રામમુદારણનાં કાર્યો સફળ થાય.

[સંપૂર્ણ]

દૂધ

હિંદુસ્તાનનાં ભેટલાં દૂધાળા ટોર બીજા કોઈ દેશમાં નથી, પણ હિંદુસ્તાનના ભેટલું બોલું દૂધ બીજા કોઈ દેશમાં લોકો નહિ પીતા હોય.

આને આપણા દેશમાં દર વર્ષે છ કરોડ મળુ દૂધ વેદા થાય છે દેશની કુલ વસ્તીને રોજનું માથા દીઠ 'પૂરું' એક સ્તલ પણ દૂધ પાછું દોષ તો વારસે એકનીય કરોડ મળુ દૂધ આપણે વેચે એટલે એટલે.

આ

જ સવારે એમના શરીરે જરાયે ઠીક નહોતું. સવારે જ્યારે એમને પ્રથમ કરવા મળ્યું ત્યારે વરંદામાં ખાટ ઉપર ચક્રિયા સુરત શરીરે બેઠા હતા. વર્ષાના વાદળમાં ધકેલે આંખોં સ્વર્ગકિરણો એમના પદન પર પડતા હતા. મેં 'પૂજ્યુ'. "ડોક્ટરને બોલાવવા મોકલું ને ?"

"તોનસેન્સ, ડોક્ટર ! ડોક્ટર મને શું કરશે ? હું શું ડોક્ટરની દવા ખાવાનો હતો ! તદુપરાંત મારે તો હૃદયનો દુઃખાવો છે. હું જાણું છું એ જ મારું દાર છે; દરેકને એક મા ખીણું, કોઈકે એક દાર હોય છે, મારું મૃત્યુ-ખાણુ પણ ત્યાં જ છે. ઓયિન્તોં એકએક એક દિવસ રતબધ બની જઈશ, ને એ ખોડું પણ નથી-તે ને.....એ નહોતું કશું મારા વિષે; કે એ મૃત્યુથી બહુ દૂર છે એટલે જ સર્વ લખતા દૂર છે કે 'હું ડરતો નથી' 'હું ડરતો નથી,' પણ એ વાત ખરી નથી. ભેસ પણ સાચી નથી. જીવન વિષે મને વળગણું નથી. ફક્ત એક વાત મનમાં છે. તે શું એ જાણે છે ? એક જ કે આ વિશ્વારતીને આટલી મહેનત કરીને ઊભી કરી છે, તેનું મારી ગેરહાજરીમાં શું કંઈ જ મહત્ત્વ કે મૂલ્ય નહિ રહે ? એની પાછળ કેવો પરિશ્રમ છે, એ તને ખબર નથી. કેવા દુઃખના એ દિવસો વીત્યા છે, જ્યારે નાની વહુ (કવિપત્ની મૃણાલિની દેવી)ના ધરેણાં સુધાં લેવા પડ્યા હતા. ચારે તરફથી કરજ વધે જતું હતું, વિદ્યાર્થીઓને ધરતો ખર્ચ કરીને જમાવ્યા-વસો આપવાનું નક્કી કરીને વિદ્યાર્થીઓ શોધતો મેળવતો. કોઈ વિદ્યાર્થી તો મોકલે જ નહિ. ઊલટાના માડીકામાં ખર્ચાં બીજાઓને ના પાડી આવે. આ જાતની સહાય મળી છે અને મારા સ્વદેશવાસીઓ તરફથી. અને-એ જ વખતે એક પછી એક મૃત્યુ-શોક. ચાચા આવતા હતા-એ દુઃખનો દત્તિદાસ પૂરેપૂરો હુમ યઈ ચૂક્યો છે. લોકો જાણતા કે એ 'હું' બહુ શેખીન માણસ છું, તદ્દન નિરાધાર બન્યો હતો. મારા સંસારમાં કંઈ જ બાબત મહેતી નહોતી. નાનીવડુને પણ ધણે ઉદર વડેનો પડતો, જાણું છું કે એ વાત એ મનમાં યે નહોતી ધાવતી. પણ એ

આટલા વિદ્યો દેશવાસીઓ તરફથી ન આવ્યા હોત તો, માત્ર અર્થભાવે આટલું કષ્ટ વેઠવું ન પડત. મદદ ન મળે એ સામાન્ય વાત છે, પણ શું ચિંતે ! જ્યાં દે, જો મર્યાનું હતું તે યઈ મળ્યું. હવે આટલું વેળેને જો ખડું ક્યું છે તેનું ને મારી ગેરહાજરીમાં એક મૂલ્ય અંકારો તો આટલા દિવસની આ બધી મહેનત નકામી જશે, ને પછી રથી (કવિપુત્ર રથી-ન્યાય) પણ કેમ કરીને જીવશે ? એની ચારે તરફ જો એક મહાન કાચ, વિદ્યાળ ને વિદ્યા કમ-લેન જણું છે તે બાંછી પડતા એ પણ અતિ અસકાય ચઈ જશે ! મૃત્યુ વિષે આ એક જ વાત મને ખાતી આવે છે, અને તે મારી વિશ્વારતી, ખીણું કંઈ જ નહિ.

x

"શું વિચારો છો ?" એમણે પૂછ્યું.

"હું તમાની ને કંઈક આત્મીય હોત તો તેવું સારું થાત એવો જ વિચાર કરું છું." મેં કહ્યું.

"કેમ શા મારે ? આત્મીય ન હોવાથી કંઈ નુકસાન થયું શું ? આટલી કવિતાઓ વાંચ્યા પછી યે આવી શુદ્ધિ ? 'આત્મીય' હોઈએ એટલે જ શું આત્મીય થઈ જવાય છે ! તે કરતાં આ જ યથા હો એ વધુ સારું છે. પાસે હોકાથી જ ને સદુથી વધુ મેળવી શકાતું હોય તો તો મહારે મને સદુથી વધુ મેળવ્યો હોત. પ્રથમ જેઓની વચ્ચે જીવન સારું થયું હતું, તેમની પાસેથી તણાઈ ચાલ્યો આવ્યો છું. મારું શાન્તિનિકેતન આપુરું યે અનાતમીયોથી લાડું છે, પણ તેઓ તો અનાતમીયો નથી. જેઓની વચ્ચે જન્મ્યો હતો, તેઓની પાસેથી તો દૂર નીકળી આવ્યો છું. તેઓમાં એકાએ અનેક છે જેઓ નથી મને વાદ કરતા, કે હું નથી એમને વાદ કરતો. આજે મારા પરાયા મારા યથા છે. એમાં નુકસાન શું છે ! તમે જેઓ પરાયા છો તેઓ જ્યારે પાસે આવો છો, આવો અગ્રાણ્ય નિર્બાંધ રહેઠ દર્શાવો છો એની તો હું અવહેલના કરતો નથી. બહુ વિદ્યાળ જગ્યા આપું છું અને-એ રહેઠ, એ જાંડી થકા હું વિશ્વમાનવની

બેઠ ગણી રવીકારું છું. એથી હૃદય ભરાઈ આવે છે. સમગ્રનું નથી કે શા માટે આ બધું મળે છે, તમારા સહુ પાસેથી મળ્યું. છે ઘણું ઘણું, ફરિયાદ કરવાનેવું કંઈ જ નથી મારે. એથી જ લુચો ને આ કેટલાયે વિનાજરના કાગળો લખું છું. જો કોઈને મારી લખી એક લોટી મેળવવાથી આનંદ થતો હોય તો એને પાછો કેમ લાગું? જોશક થાકેલા શરીરે ધણો સમય એમાં જાય છે એ બાબતું છું. પણ હું કોઈને પાછો નથી કહી શકતો. કોઈ જો મળવા આવે તો તક દર્શને કહેવાઈ નથી કે વખત નથી. જે જોડા રહેલ તમે મને આપો છો, તે તમે મને શા માટે આપો છો તેની સાથે જ મને ખબર નથી. શું તે એ માટે કે હું બહુ મોટો કવિ છું? હું જે શુંદર કવિતાઓ લખતો હોઉં તો તેમાં તમારે શું? આ છાન્દમાં ધણું ધણું મળ્યું છે દેશમાં-રિદેશમાં પ્રસંસાપત્ર અભિનંદન આ બધું અનેક કવિના નસીબમાં હોય છે, નોખલ પ્રાર્થનાનું મૂલ્ય પણ નક્કી થયેલું છે, પરંતુ આ નિર્બીજ જોડા રહેલ-પ્રેમ-એ અમૂલ્ય છે, દુર્લભ છે, ક્યારેય ન માનશો કે હું એ નથી બોલુનો.

x

“આપણે ત્યાં કીને પુરુષ સાથે જે જાતના સખત બંધને બંધિનામાં આવી છે, એ બંધનનું પરિણામ બેઠ પક્ષે શું ભોગવવું પડશે!” મેં પૂછ્યું.

“વારુ, પતિનો વિયોગ સ્ત્રી માટે વધુ દુઃખકર થાય છે કે પત્નીનો વિયોગ પતિ માટે આકરો બને છે?”

“વિધવાના દુઃખ સાથે કોઈની ડુલ્હના યમ શકે ખરી? પતિએને શું દુઃખ...?”

“પણ હું તો જોઉં છું કે વિધવાઓ દીર્ઘાયુ હોય છે.”

“એ સાચું છે, કદાચ શુદ્ધાચારને કારણે એમ હશે. એકવાર વિધવા બનતા મરવું કઠીન થઈ જાય છે.”

“ફક્ત એટલું જ શા માટે? મને તો લાગે છે કે પતિ રૂપી એક જગત્તર બાર જે, સીને વહેવો

પડે છે, તે દર થતા બાર ધણો હળવો બને છે. ત્યારની તે વેળાની મુક્તિ મન શરીરને થોડાક વિશ્રામ આપે છે. સેન્સરની મહત્તરીમાં જોવામાં આવ્યું છે કે વિધુરા મરે છે વધુ, આતું કારણ કદાચ એમનો જે બાર અઘાઉ પત્ની-સ્ત્રી વહન કરતી તે બાર એમને વહેવો પડતો હશે તે હશે, પોતાનો બાર એ અતિ દુર્લભ બાર છે. પત્નીરૂપી આદત બહુ ખરાબ આદત છે, એકવાર પડી પડી એનાથી જાયવું મુશ્કેલ છે. એ કારણે જ તો પત્નીનું અવસાન થતાં સહુ લગ્ન માટે દોડે છે. ખાસ કરીને ન્યાયે નાનાં નાનાં પુત્ર-પુત્રી હોય ત્યારે તો એ એક લખાનક આદત થઈ જાય છે. કોણ એની દેખરેખ રાખે, ખવડાવે, એને મોટાં કરે, એ શું પુરુષનું કામ છે? ખાસ કરીને જેઓએ પોતાને ધર સાથે ખૂન એકાકાર કરી દીધો હોય એની આદત તો આથીયે વધુ છે.”

થોડીવાર માટે એ શાન્ત-મૌન બન્યા-મહાદેવ ચાની સામથો લઈ આવ્યો. તેઓ અન્ય મનરક બાવે કંઈક વિચારી રહ્યા હોય એમ લાગ્યું. થોડી વાર પછી એ બોલ્યા-જેશક, મારી પોતાની વાત તદ્દન જાદી જ જાતની હતી. મેં કહીયે મારી જાતને દુનિયા-દારીમાં ફાસવા નથી દોષી. કોઈ પણ પ્રકારેય બંધાવું મારા સ્વભાવમાં જ નથી.”

“પણ તમારે તો ચૂક-ગંસારતો બાર એકલા એકલા જ વહેવો પડ્યો હશે ને?” મેં કહ્યું.

એ તો બનેલું જ. એની બધી વ્યવસ્થા, લાજાવવા-પરણાવવા, એટલે સુધી કે વધુ બાળકોનું મૃત્યુ-દુઃખ પણ મારે એકલા એકલા જ વેલું પડેલું. જરાખર વાદ નથી પણ ધણું કરીને વેલાનાં લગ્ન એનાં મૃત્યુ પૂર્વે થયેલા. બધું જ ક્યું છે, પણ જગતમાં ફાસો નથી. દર રહીને જ.

“આ બધું ક્યું છે. બાળકોને મોટા કરવા, એમના લાજનરની વ્યવસ્થા વગેરે ક્યું છે.” પણ એ

•-માતૃસીલના [કવિપુત્રી]

બળે એક Intellectual Task હતું. એ બુદ્ધિ-પૂર્વક વિચાર-વિવેકથી પુરુષની દષ્ટિએ જ રહ્યું છે. રથીને બચાવવા જતાં જ તો આ શાન્તિનિકેતનનો શુરુ બન્યો. બેસઠક ત્યારે એ હયાત હતી અને મને મારા કામમાં એણે મદદ પણ કરી હતી. આત્માના ઊંકરાઓથી જેવા આદલા અસંતોષી નહોતા. આધુનિક રીતે અમારા સજન નહોતા થયા છતાં એમાં કશુંયે એણે-અધિકું નહોતું. એક જાંડી શક્તિનો સંપર્ક હતો. તેમાં એણે તો ઇચ્છ્યું હતું શાન્તિનિકેતનના મારા કામમાં સંમિતી થવાનું, ખાસ કરીને છેલ્લે છેલ્લે એનો ખૂબ જ આગ્રહ હતો મારી સાથે સહકાર કરવાનો. પણ એ ન બની શક્યું, એ પછી દુઃખ સમયમાં જ એની એ ભવાનક માંદગી બિપરી. ”

“તમને એની ખોટ બહુ સાલી હશે ? ” મેં પૂછ્યું.

“મેં હમણાં જ ન કહ્યું કે હું એક વાતમાં સદાયે ઉશ્કેરતો ને નિરાશકત હતો. એ જ મારો સ્વભાવ રહ્યો છે. અંદર અંદરથી દૂર રહેવાની ટેવ હતી સર્વ વાતો વિષે. તદુપરાંત નંપારે એનું અવસાન થયું-એ આલી ગર્ધ ત્યારે મને પળવારનોયે અવકાશ નહોતો. શાન્તિનિકેતનમાં શુરુ બન્યો હતો, ગળવે પેસા નહોતા. કરજ પર કરજ ચડે જતું હતું. કરજ-ભારે દબાયેલા હતા, કામનો કાર્ક આરો-વારો નહોતો એ વેળા નિજ સ્વપ્ન-દુઃખ પાછળ મનને ભટકવા દેવાનો સમય જ ક્યાં હતો ? વચેટ પુત્રી આલોભામાં મૃત્યુપધારીએ પડી હતી, એને ત્યાં મુજા વારે આવ્યું પછતું હતું શાન્તિનિકેતનમાં શાન્તિનિકેતનના કામચર, જવા-આવવાની દોડધામ ચાલતી રહેતી. ત્યારે સદૃશી વધુ શું દુઃખ થતું બળે છે ? કે મારું એવું કોષ્ટ નથી જેને હું બધું કહી શકું. સંસારમાં વાતોના હમણા તો નિરંતર થયા જ રહે છે. પણ સાચી સવાહ લેવા માટે નહિ; માત્ર બોલવા જ માટે. એવા કોષ્ટને મેળવવા ઇચ્છતો જેને હું બધું કહી શકું-એ તો જેને -તેને કહી ન શકાય ? જ્યારે જીવનનું આ સુદ ચાલતું હતું, કામનો ભાર વધી રહ્યો હતો, ને પુત્રી મૃત્યુ માર્ગે

આગળ વધી રહી હતી, ત્યારે સદૃશી વધુ દુઃખ અવતરતું જ થતું હતું કે એવું કોષ્ટ નથી કે જેને હું મારું બધું.....”

આ બધી વાતો એમને મોઢે વધુ વાર નથી સાંભળી..... ખૂબ જ દુઃખમાં માત્ર એક મે વાર સાંભળેલી. કુટુંબજીવન વિષે, પોતાના દુઃખ-વેદના વિષે, ત્યાં સુધી કે એમની શારીરિક પીડા અબધી પણ તેઓ અજબ એવા મૌનધારી હતા.

x

“ચાલો, હવે જરા સ્થિર થઈને બેસજો. તમારું ચિત્ર દોરીશ. બેસઠક, આશાં પણ ન રાખતા કે એ ચિત્ર તમારા જેવું ધરી. ઊંઘવાની આરામ ! ” એમણે મને કહ્યું. ને પછી એ આમળ બોલ્યા-

“એક વાત સાંભળેલી, અતિકુરપ એવા એક માણસે એક મહાન ચિત્રારા પાસે ખૂબ મહેનતાવે આપી પોતાનું ચિત્ર દોરાવ્યું. પછી છાપી સેવા જતાં ચિત્રમાંનું મોં-નોઈ એ અસ્થિર-આલો બની બોલ્યો, ‘આથે શું મારું ચિત્ર છે ? તું’ભણે ને મને તેણે આટીરેટ હો, I must say it is a very bad work of Art.’ ચિત્રારાએ કહ્યું, ‘પણ શું કહું, you must admit that you are a bad work of nature.’”

પણ જો, હું તને કહીયે આવું નહિ કહું. કહીયે નહિ કહું, સાચું હશે તોયે નહિ કહું, મનમાં આવશે તોયે ઘણી રાખીશ.

x

“એ રહી કાગળિયા આ માટે બેસા કરો છો ? ” શુરહેવે પૂછ્યું.

“આ રહી કાગળ નથી. એ તો તમારી ધબલો કેવિતાના કટક છે.”

“જાહ, તમારા પ્રદર્શનમાં મુશ્કેલી એમ લાગે છે ? ” તમને પહેાંચી નહિ શકાય. ક્યાંકના નકામા કાગળો, ક્યાંક પડેલા ફોટોના નોડા, એકાદ લૂગડું બધું ભેડું કરે છે. તમારું મકાન આખરે બેહુર મડ બની ગયો.

તદુપરાંત વળી એક કાવરી છે જેમાં બધી વેર-વિખેર વાતો ભેળી થાય છે. મકાનને સંપ્રદરયાન ખનાવી દો એવો વાંધો નથી, પણ જીવનને સંપ્રદરયાન કરી ન મૂકો એટલો જ મારો આગ્રહ છે. “લુગિકામાં લખ્યું છે ને કુરાય જા દાઓ કુરાયે.”

તે ભરોને બનવું મારું જીવન, એક સંપ્રદરયાન. એમાં વાંધો શું છે ?

વાંધો ? ખૂબ જ વાંધો, જગમગ વાંધો છે. એ સંપ્રદરયાનના મમી બનવાની મારી ઈચ્છા નથી. જે કેટલાક દિવસ તમારી સાથે રહી ગયો, તમને સહુને આનંદ આપી ગયો, એ જ સારું છે, સ્મૃતિભારે દાખી થાને ભારાકાન્ત કરવું તમારું જીવન ! આ કેટલાક દિવસની આનંદસ્મૃતિને જે આનંદિત બની શકે રાખો તે સારું છે, જે શાંત કરીને આનંદ પામે તો વધારે સારું, પરંતુ એવો ભાર કે બોલો ન હોવો જોઈએ. હું તમારા જીવનમાં સમાધિ-મદિર બનવા નથી ઇચ્છતો એ સ્પષ્ટ કહી દઉં છું, એમ કરશો તો મનુષ્યનો અધકો કરી બેસીશ.

×

એક વાર કલકત્તાના મકાનમાં “વિચિત્રા” સભામાં ગુરુદેવ વાર્તા વાંચવાના હતા. વાર્તા પૂરી થઈ, ને સભા વિખેરાતાં ઠીક ઠીક રાત થઈ ગઈ. ત્યાર બાદ એક એક કરીને સહુને વિદાય આપતા આપતા એમના જમવાના નિયત સમય કરતાં ખૂબ ખૂબ મોડું થઈ ગયેલું. સહુના-ગયા પછી હજી તેઓ જમવા બેસતા જ હતા ત્યાં કોઈ આવીને બારણા પાસે બેસું રહ્યું. એમને એક ટેવ હતી, કે કોઈ બહારના માણસની હાજરીમાં આવું એમને રુચવું જ નહોતું. આપણા દેશની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ સામાન્યતઃ ખૂબી જમવામાં સહુની સામે ઉઘાડે ચરીરે બેસી તેજ ચોળે છે, નોકશો પાસે તેજ-ચોળાવી નહાઈ શકે છે. સહુની સામે બેસીને જમી શકે છે પરંતુ ગુરુદેવની પ્રકૃતિયત લગભગજીતા કઈક જુદી જ હતી. નોકશો દારા નહાવા કરવાનું તો આણું રહ્યું, કોઇ અપરિચિત શા જોખો પરિચિત વ્યક્તિની હાજરીમાં જમવું એ એમને નહોતું રુચતું. આથી કોઇ બહારની વ્યક્તિ હાજર હોય

ત્યારે નિયત સમય વીતી જવા છતાં એમનું ભોજન લઈ હાજર નહોતા થતાં. આવી નાની નાની સામાન્ય વાતોમાં પણ એમની અસામાન્ય વ્યવજના દેખાતી, જેમાં એમના હૃદયની ખાનદાની દેખા દેતી.

હવે એ દિવસની વાત જ આગળ ચલાવું. ગુરુદેવ જમવા માટે બેસતા જ હતા, ત્યાં પેલા સનજન આવીને બોલા રહ્યા, એ આવનારમાં પણ એક અજનબ જેવી શકિત હતી કે તે કંઈ જ કારણ વિના, તદ્દન અવાંછિત બાવે કલાકોના કલાકો શોકાઈ શકતા હતા. એમનામાં કંઈ ખોડ-ખામી કે સખ્યતાનો અભાવ હતો તેવું નહોતું, પરંતુ એમની હાજરી કંઈક અચૂં મમતી હાજરી હતી. હં, એ સનજન તો જમ્યા. તે જમ્યા જ. ન કંઈ કારણ કે ન કંઈ બોલાવાતું, છતાં તેઓ તો બોલો જ રહ્યા. અમે સહુ એક પછી એક અધિરા થઈ ઊઠ્યા, રાત પણ ઠીક ઠીક વીતી ગઈ. અનિર્ધારિત પણ થયા. સરખી રીતે ભોજન પણ ન કરી શક્યા. જે કે અમારો મનોભાવ બોલીને અમે વ્યક્ત કર્યો નહોતો, છતાં તદ્દન ગોપચો દનો એમ પણ ન કહી શકાય. એ સનજન કંઈ સખત્વા હતા કે નહિ એની ખબર નથી. અવ્યક્ત મનોભાવને કળી જવા જેવી તીવ્ર અનુભૂતિ સહુને નહોતી, પણ કવિ તો બહુ” એ સમજી શકતા હતા. એવીવાર પેલા સનજનમાં શુભ જીદનો ઉલ્લસ થયો. એ આજ્ઞા મયા પછી ગુરુદેવ બોલ્યા—“તમારામાં આ મોટો દોષ છે કે તમે અસહિષ્ણુ છો. જે પ્રિય દોષ, ગમવું દોષ એને તો સહુ સદન કરો યોરે, પણ જે અપ્રિય, અણમતું અવાંછિત છે-જેને બિચારાને કોઈ જ ઇચ્છવું નથી, જે કોઈને એ જમે એમ નથી, પછી ભલે તે એની મુદ્દાને બંધે જ આમ દોષ-તેને જો તમે સ્થાન ન આપી શકો તો તે અત્યંત અકરુણ છે. એ શું એકા બિચારો હતા, વિચારો તો, જો એમ ન હોત તો એની ઉપેક્ષા એ ન બનતી શક્યો હોત ! જે તમને જમે છે, જે ઉપેક્ષણીય નથી, એને પાસે બેલાવવો તે કંઈ એટી મદરતની વાત નથી, પરંતુ જે અયોગ્ય છે એને પણ ચોક્કસ સ્થાન આપવું જોઈએ !”

×

ખપેરે ઓચિન્તો શાન્તિનિકેતન તાર આપ્યો. જસદીથી શાન્તિનિકેતન પાછા ફરવાની જરૂર હતી. તાર લઈ જઈને બીબી રહી. તેઓ અંકેશવિતે વાગી રહ્યા હતા. ઓપડો બંધ કરી બોળામાં મૂકી તેઓ બોલ્યા: "કેમ શું ખખર?" તાર વાગી જરા રહીને એમણે પૂછ્યું— "તમે વાંચ્યો?"

"હા" એ ઉત્તર આપ્યો.

આ ખખર નજીકમાં જ આવશે એ હું જાણતો હતો, એથી જ તમે જ્યારે પડી ગયેલા ચહેરે ચઢી આવ્યા ત્યારે ધાધું કે નહીં મારા જવા વિષેના ખખર જ હોવા જોઈએ. પણ મનને આરવરથ ક્યે? શું વળે? કામ છે બાકી કામ! મેં કહ્યું છે ને કે સપ્ટેમ્બરમાં આવવાનો છું. જવાનું જ જો બને નહિ તો આવવાનું કેમ બને? જવામાં મેં મજા છે અને આવવામાં મેં મજા છે, એમ નથી લાગતું તમને? જે જવાનું જ છે એના વિષે તક ક્યે કાપશે નથી. એના કરતાં હસનાં હસનાં જ રમ આપો ને!"

x

"યાદ છે એ પ્રથમ રવેરોડીયુની મળવળમાં જામ લીધેલા તે, પણ વધુ વખત ટકી ન શક્યો. મદ મદ ભાવપૂર્ણ એ ભરપૂર આશ્વોદયા ધીરે ધીરે ક્ષુધિત થઈ બેઠો. મનમાં તિરસ્કાર છૂટ્યો. માટિ તો નય, જેન માટિ જે બાપાવ આરડી."

મને એ અસહ્ય થઈ પડ્યું. કેાક રીતે એમની સાથે એકમત થઈ શકતો નહોતો. એકાદ સત્ય આદર્શ ઉપર આધાર, રવરથ છુદ્ધિ-વિવેચના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત સમજાયરિત બ્યક્તિ આપણે ત્યાં વિરલ છે. જ્યારે જોઈ શક્યો કે કેવા મૌખિક અને નામ્યા છે આ બંધા મદ મદ કરી નાખતા બાપણો, ત્યારે તેથી હું ટેવાઈ ગયો હતો.

"જલિયાનવાળા બાગનો પ્રસંગ: ચઢી હતું એ વાત બરાબર રીતે નહોતી પહોંચી, બરાબર યાદ નથી પણ પાછું કરીને મને એ ખખર ઝીંકીને ત્યાંથી મળેલા. એ સાંભળીને કેવું પ્રખળ અને અસહ્ય દુઃખ થયેલું. તે આજે પણ બરાબર યાદ છે. મનમાં થતા

લાગ્યું કે શું આનો કેાક ઉપાય નથી? કેાક પ્રતિકાર નથી? કંઈ જ પ્રત્યુત્તર નથી શું? કંઈ જ શું નહિ કરી શકાય? આ પણ મૂંઝા મૂંઝા જ સડત કરવાનું થશે તો તો જીવન અસંભવ થઈ પારો. એ જ રાત્રે એ કાગળ લખ્યો. રાત્રે ચાર વાગે કાગળ પૂરો થયો ત્યારે સૂતા જઈ શક્યો. કેાકને કહ્યું નહોતું આ વિશે. રાત્રીને પણ નહિ, કારણ જાણતો હતો કે આ બંધી વાતોમાં બહુ સલાહ-વાતોની જરૂર નથી, એમ કરવા જતાં પછી કેાક આહું આવે એનો જ ભય હતો. ત્યારે મનની એવી રિયતિ થઈ હતી કે જે થઈ શકે તે, કંઈક પણ ઘૂરત જ કરવું જોઈએ.

એ જ વખતે મેં.. ને કહ્યું કે તમે આ વિષે એક દેશબ્યાપી આરિસન શરૂ કરો. તત્કાળ મળવળ શરૂ કરો, પણ તે વખતે તેઓ રાજી ન થયા. ત્યારે તેમને ...સાથે કંઈક સગવડ વિષે વાતો-આલતી હતી, એ બગાડવાની એમની ઇચ્છા નહોતી, પછીથી એક આ વિષયને જ મુખ્ય પોઈન્ટમાં બનાવી અનેક બાપણો એમણે આપ્યા હતા. એ વેળા મને તેવું આશ્ચર્ય થયું હતું તે કદી શકતો નથી.

તે પછી.....ને મેં કહ્યું કે એક વિરોધ સભા બોલાવવાની તજવીજ કરો. હું મેં બોલીરા તમે સહુ પણ બોલજો. એણે જવાબ આપ્યો— "તમે જ કરો અને એમાં હાજરી આપીશું" અને તમે શું કહેશો? આ બધું પોલિટિકિયનના પોલિટિકસ! અગત્ય જોઈને સાચવી સાચવીને ચાલવું—એ લોકો સાથે હું કદીયે મળતો નથી થઈ શક્યો. એ ખરું છે કે આ બંધી વિરોધ સભાઓ બહુ ફળદાયી હોય છે એવું નથી. પરન્તુ અન્યાયનો વિરોધ જો ચોગ્ય સમયે ન કરીએ તો તે આપણો આપણો પોતાના પ્રત્યે પણ અન્યાય છે. વિરોધ જ્યારે મનમાં જાણી રહી હોય ત્યારે ચૂપ કરીને રહેવું, કારણ એજ સગવડ છે, અને ત્યાર બાદ જરૂર મુજબ સગવડ પ્રમાણે વિરોધ ઉચ્ચારવો એ મારાથી થઈ શકે તેવું નથી. એથી એ જ રાત્રે કાગળ લખ્યા વિના મારો છૂટકો નહોતો. નિઃફળ વેદનાએ મારા મનને લાગી રાખ્યું હતું.

એમાંથી છટવાનો બીજો કાર્ક ઉપાય જ નહોતો. એમને (સરકારને) એ મોટું અપમાન લાગેલું. ઈસકામાં પણ મેં જોયેલું કે ત્યાર બાદ લોકો એ વાતને ભૂલ્યા નથી, જૂલી શકતાં નથી, રાખતું અપમાન હતું ને? અંગ્રેજો રાજકીય ભૂતિ છે. રાખેલો અનાદર તેથી જ એમને માટે આટલો આચારકારી નીવડ્યો હતો. હું એ પરેશીથી જ જાણતો હતો, ને તેથી જ મેં લખ્યું હતું, કેઈ જ તો કરી ચકાવું નથી, કેવો નકામો ને સામાન્ય હોય છે આપણો આ બધો નિષ્ફળ વિરોધ. એથી જ વિચાર્યું હતું કે મારી પાસે જે કેઈક શક્તિ છે, એનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ હું જે રીતે કરી શકું એમ હું તે રીતે જ કરીશ, ને મેં જોયું છે કે આ દેશમાં પણ લોકો એ વાતને પૂર્ણ સમય સુધી જૂલી શક્યા નહોતા-નથી.

x

બધો સામાન્ય આર મોટરમાં મુકવામાં આવ્યો. અમારી મોટર વચ્ચે ચાલતી હતી મંગડ પકાડને ફરતી ફરતી એ આગળ વધતી જતી. અમારી મોટી મોટર જરા ઢોળાવ પર આવતા મેં ફાર્કવરને કહ્યું, કેઈજ વાંધો નહિ આવે, ધીમી ગતિએ જતા અવાજ થાય. "મેં કહ્યું, બંને એમ હોય, પણ હવે અમારે બીજી નાની ગાડીમાં જવું છે," આ પહેલાં મોટા જ દિવસે ત્યાં એક જગ્યા પર અકસ્માત બજી ગયો હતો, ત્યારથી મારા મનમાં બીક પેશી ગઈ હતી. તદુપરાંત ગુરુદેવને સાથે લઈને

જઈ હું એમાં જવાબદારી પણ કાંઈ જેની તેની ગણાય? હું ફાર્કવર સાથે વાન કરતી હતી ત્યાં તો બીજી મોટરે પણ પાછળ આવી ને ઊભી રહી, સહુ આવીને પૂછતા લાગ્યા "શું છે? શું થયું?" વગેરે.

"અમારે નાની મોટર-ગાડીમાં જવું છે." મેં કહ્યું.

ગુરુદેવ અત્યાર સુધી ચૂપ હતા તે હવે મોટાવા: "શા માટે? તું તો નથી ઊતરવાનો આ ગાડીમાંથી. એની વાત સાંભળો છો જ શા માટે? તદ્દન ખોટું કંઈ છે. ફરવાનું નહિ તો! પહેલાં પોતે જ કહે છે કે ધીમે ચલાવજો, અને હવે ઢોળાવ લે છે એટલે ભય-ભીત બને છે!"

"બંને એમ કહે" પણ બીજી મોટરમાં જવામાં કાંઈ ગુસ્સાન તો નથી ને!

ગુસ્સાન! પણ જ ગુસ્સાન તમને બંને ન થાય પણ આ ફાર્કવર માટે તો એ અત્યંત અન્યાય થશે. એનો તો કેઈજ વાંક નથી. કાંઈ કાંઈ બાપણે ઊતરી જઈએ તે એને અપમાન ન લાગે?" એમણે કહ્યું.

"એને કેઈજ નહિ લાગે મનમાં." હું જોણી.

"મનમાં તો એને નહો લાગતો જ, એને અત્યંત માનું લાગશે. પણ એનો વિચારાનો કેઈ ઉપાય નહિ, એથી તમે કહો એ એણે ખૂબ ખૂબ સાંભળી લેવું જ રહ્યું."

✱

લશ્કરનો અજગર

૧૯૪૧-૪૨ના વર્ષ માટે દિલ્લે લેન્ડ ફોર્સ આખાં ભારતીય સેનામાંથી ચયુએની મૂળ માનવી અને રેસના અજગરોને કાઢીને એ જ વર્ષ માટેની એમની પ્રથમથી માનવીના આકાર નીચે મુજબ છે.

	આરી	કાળ	ધી	વેઇટઅસ અને તેમ	
મૂળ }	૧,૨૮,૭૦૦	૧૩,૫૦૦	૧૧,૮૦૦	૧૮,૧૫૦	૮૧
માનવી }					
પટારેલી }	૮૪,૨૫૦	૧૫,૦૦૦	૮,૩૦૦	૧૧,૭૦૦	૮૧
માનવી }					

[૧૬ પાટલમાં મોટાપાન થી કાળેન્ડરમાં]

[૭]

૫ નારસના દરેકેદરેક માણસના અંત-
રમાં આનંદનો અને આશ્ચર્યનો એક સરખો
સોત વહી રહ્યો છે. આજે મા ગંગામૈયાને કાંઠે
અફળુત બનાવ બની ગયો. હલાહલ કલિયુગમાં
સતભુગના આ એક પળના દર્શને તો ભલ-
ભલા નાસ્તિકોના દિલના પથ તાર અણબધાવી
દીધા !

ભક્તરાજ કબીરના પુત્ર કમાલે, એક
સ્થાપિતિયાને, હજારોની મેદનીના દેખતાં, એક
પળના છટકાભાગમાં, રામને નામે, તારી દીધો !

એક કુંકે મારે ને જેમ મહાત વિષધરનું
વિષ ઊતરી જાય, અજન આંજો ને જેમ જનમ
આંધળો દેખતો થઈ જાય, માથે હાથ મૂકે ને
જેમ પશુ ચાલતો થઈ જાય-તેમ ગંગામૈયામાં,
શરીરના અસહ્ય વાપથી રૂઝવા આવેલો ગળત
કાઢિયો, ભક્તરાજ કબીરના પુત્ર કમાલનો હાથ
અડતાં, તો જાણે નખમાં પથ રોગ ન હોય
તેવો રાતોરાણુ બની ગયો !

નગરી વારાણસીની શેરીએ શેરીએ ને ગંગા
મૈયાને ઘાટે ઘાટે આજે આ અફળુત પ્રસંગની
કથા સાંભળીને માણસોને હર્ષરોમાંય થાય ને !

ભગવાનનો કેવો પ્રતાપ !

માત્ર એક જ માણસના દિલમાં આ વાત
સાંભળતાં, જાણે ઊંડું ઊંડું દુઃખ થઈ આવ્યું
હોય છે.

એની શાળના તાણાવાણા અટવાઈ જાય છે.
એના હાથને મહેનત પડે છે. એની આંખ
કાંકાં મારે છે. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે
એની 'ઝીણી ઝીણી અદરિયાં' વણતી વણાટમાં
બૂલ પડી જાય છે !

ભક્તરાજ કબીરને રામનામનો આ પ્રતાપ
ગમતો નથી કે શું ? ભક્તરાજને, ભગવાનના
મહિમાનું લોકકંઠી ગાન-એમાં કાંઈ ભણપ
દેખાય છે કે શું ?

ભગવાનના આવા મહિમાપ્રસંગે એના
ભક્તના દિલમાં આવો વિષાદ કયાંથી ?

ભક્તના હૃદયમાં આ વેદના શાળી ? શા
માટે ?

ભક્તરાજ કમાલને કહી રહ્યા છે : 'જેણે
રામનામને એક વખત પણ વટાવી ખાધું,
કમાલ ! એને માટે પછી કોઈ જ દવા કામ કરતી
નથી ! એ શું સર્વસ નથી કે તમારા શાળનો
એને ટેકો મળે ત્યારે જ એ વાત જાણે ?

ભગવાનના નામને જે વાપરે છે, કોઈ પણ
કામને માટે, એને જે મહિમા મળે છે, એ
મહિમા એને પછી મારે છે ! ભગવાનનું નામ
વટાવવા માટે છે જ નહિ. એ તો કેવળ લેવા
માટે જ છે !

[૮]

ભગવાનનો દરબારગઢ બંધ થઈ ગયો.
દાર સિડાઈ ગયાં. પડદા પડી ગયા. દર્શન
બંધ થઈ ગયાં. સેકડો ને હજારો ભાવિક
ભક્તજનો પાછા ફર્યા. પણ એમાં વિરહ કોઈને
ન હતો. વ્યથા કોઈકને હતી. દુઃખ ચોડાકને હતું.
પણ શેષ સોને હતો.

પૂનરીએ દર્શન વહેલાં બંધ કર્યા એનો
શેષ સોના દિલમાં પ્રગટ્યો હતો.

પણ પૂનરીએ-દૂર ઊભેલા એક આંકલને
જોયો હતો.

એના કાઢિદોષથી પાતાનો ભગવાનને
ગયાવી લેવા એ દોડ્યો. એણે ઝડપથી પડદા

નાખી દીધા. મંદિરના દ્વાર એકદમ દઈ દીધાં. અને પછી તો દરબારગઢના દરવાજા જ બંધ કરી દીધા.

ન્યારે એ બહાર નીકળ્યો ત્યારે લોકો શુસે ઘઈ ગયા હતા. પણ એ તો પોતાને લાગેલો દુષ્ટિદોષ ધોવા નદી તરફ જઈ રહ્યો હતો !

જુગજુગનો વિભેગ હોય તેમ એક ખૂણામાં રરતા ઉપર આંકાલ ઊલો હતો. એના નેત્રમાંથી આંસુની ધાર વહેતી હતી. એના કંઠમાં સિંથું રૂદન હતું. એની આંખમાં તીવ્ર પિપાસા હતી.

પૂતરીને દયા આવી. રનાત કરીને પવિત્ર યવા તો જરૂં જ છે-એમ ધારીને એક સળ ત્યાં થોક્યો: 'આંકાલનો જન્મ એ કર્મનો પરિપાક છે અભાગી માણસ ! પૂરાં બે વરસ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પછી આવજે, છેટેથી ભગવાનની ઝાંખી તો કરાવીશ !'

પૂતરી નદીએ નાહવા આહ્વાન ગયો.

પણ બે વરસ, ત્રણ વરસ, ચાર વરસ પેલો આંકાલ ફરી દેખાયો જ નહિ !

એમ કરતાં એ એક દિવસ અચાનક બહાર રસ્તે દેખાયો. પૂતરીએ એને જોયો. ઊભા રહીને પૂછ્યું: 'અહ્યા ! પછી કેમ તું આવ્યો જ નહિ ? પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કર્યું તે ? મેં કહ્યું તે પ્રમાણે નથી કર્યું ?'

'કેમ નથી કર્યું ? કર્યું તો છે, હાલે !'

'ત્યારે ?'

'ભગવાને મને દર્શન દીધાં !'

'કોને તને ? હોય નહિ !'

'હોય નહિ કેમ ? દર્શન દીધાં અને પોતે જ મને કહ્યું કે હવે ત્યાં મંદિર જતો નહિ.

કારણ કે હું પોતે જ ત્યાં કોઈ દિવસ જતો નથી !

[૬]

આજે તો ગાંધાર પ્રદેશની એક નારી પોતાની પાઠાશણને વાત કહેતાં જાણે ચાકતી જ નથી !

મધ્યદેશથી એને ત્યાં એક અફળુત સોદાગર આવ્યો છે. એની પાસે સુવર્ણ છે. ચંદન છે. લંકાનાં મોતી છે. વિપકરછીપ છે. અમૂલ્ય વસ્તો છે. પણ એની પાસે એક એવા તો જોયા પ્રકારના ચોખા છે કે ન પૂછો વાત !

એવા તો ગાંધારમાં કોઈએ કોઈ દિવસ જોયા જ નહિ હોય !

આજ એના રસોડામાં એ ભાત રંધાય છે. એની સુગંધથી મહોદત્તો આવે. થોડીવારમાં ધમધમી ઊઠવાનો છે ! એવી અફળુત એ ચીજ છે !

થોડી ગાંધારનારી તો લાકડાં ઉપર લાકડાં મૂકે છે ને ભાત ચોડવે છે. પણ ભાત ચંદતા જ નથી.

એટલામાં તો સાંજે એના પતિ ઘર આવ્યો. સોદાગર એને મળ્યો. એણે પરદેશી મહેમાનનો સત્કાર કર્યો. એની પાસેની ચીજો જોઈ. ઘરમાં ગયો. સોશિલી પત્નીએ ભાતની વાત કરી.

ચોખાના દાણા જોયા ને એ પામી ગયો: એક સળ વિચાર કરતો થોક્યો.

'કેમ શું વિચાર કરો છો ?'

'કાંઈ નહિ; જરા પેલો લોટો લાવને !'

લોટો આવ્યો. 'આ લોટો લઈને તું પેલા સોદાગર પાસે જા, પાણી મોઢું છે એટલે

આખા ચડતા નથી. આપણા પાછળના તળાવડામાંથી પાણી લાવવાતું જરાક ઝેને કહે !' પત્ની વાત પામી ગઇ. આ તો કેઇક રાજરમત છે ! 'ભાઈ ! જરાક ત્યાંથી પોણી લાવી આપશે ? પાછળ વરંડાની બીંત પાસે તળાવડું છે. આ અમારું પાણી જરાક ચોડવવામાં મેળું છે !' તેણે સોદાગરને કહ્યું.

સોદાગર લોટો લઈને પાછળ ગયો.

પાછળ તળાવડામાં પાણી હતું. પણ તળાવડા પાસે જ મરેલો દૂતરો પડ્યો હતો !

તેણે પોતાના નાકે લૂગડું ધ્યું. ને તળાવડામાંથી પાણી લેવા આગળ ગયો. પણ એના લોટામાં પાણીને જદલે જમીન સાથે અથડાવાનો અવાજ ધ્યે !

પોતે મૂર્ખ તો બન્યો હતો, પણ કોઈ જોતું તો નથી એ જોવા એને ઝડપથી ડોક પાછી ફરવી.

ઘરઘણિયાણી ત્યાં જિલી જિલી હસતી હતી : 'મગધના મંત્રીરાજ ! તમારા રાજને કહેજો હજી ગાંધાર ભગતું છે ! તમારા ચાલલાત અમારા પાણીએ ચડે તેવા નથી ! હાથીદાંત તો લંકાનો છે કે આસામનો મંત્રીરાજ !

મધ્યદેશમાંથી, ગાંધારની ભગૃતિ જોવા આવેલો મગધનો મંત્રી, બીજે દિવસે સવારે ઘેર જવા રવાના થઇ ગયો !

હજી આંહી સૌ ભગતા હતા.

[૧૦]

અમને ભયંકર જંગલેજંગલ પણ બધે એ સાંભળી ને એક ક્ષણસર તો ઊર્મિભારે સ્મિતભર્યા થઈ ગયાં.

જેણે ભૂવનસર કોઈ દીદ્યા નીમ બહુ

ન હતું, લેટું મારતું ને ખૂન કરતું, એ જેના નિત્યસંગથી મિત્રો હતા, હાથતાળી દઈને નાસી જવાનો, દેશના આ પારથી પેલે પાર સુધી ધમાચકરડી કર્યા કરવાનો જ જેનો પિંદારી માર્ગ હતો-સ્થિરતા જેણે જોઈ ન હતી, ઘર જેણે અતુલગ્યું ન હતું, એવા ચિતુના મોંમાં આ શબ્દો સાંભળ્યા અને એતાં સાથીઓ તો ઠીક; એ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ બચ, પણ જંગલના ઝાંડેઝાંડે, એની આજે બધે નવી ઓળખાણ પામતાં હોય તેમ આશ્ચર્યથી ડાલી જિથ્યાં !

ચિતુ પિંદારો ! એના નામે તો કેટકેટલી ખૂના મરફી એમણે જોઈ હતી ? એના મોંમાં આ શબ્દો ! ત્યારે તો મા ! જનની ! તું જ ધસતી માતા ! તું જ સર્વથી મહાન છે. સાથીઓ એક પછી એક ચિતુને તણ રહ્યા હતા, ત્યારે લાગ્યું કે માલકમે તો પાંછળ પડેલો પંખે હવે તો વહેલે મોઢે, કોઈક દિવસ અચાનક જ આપણા નાયકને ઝડપી લેશે. ત્યારે સૌએ ભેગા થઈને કહ્યું : 'હવે સંતાવાનાં ઠેકાણું રહ્યાં નથી. હવે ભાગવાની કોણની તોફાવ નથી. હવે અસપાણી મળતાં નથી. હવે આપણે ફિરંગીને શરણે આપ્યા જઈએ. બીજું કંઈ નહિ જિંદગી તો બચાશે !'

'જિંદગી બચાવવાની શરતે જ શરણે લેવું !'

'અને વચમાં કોઈ અરીખમ આદમી રાખવો !'

'આપણી સામે ઘણી ઘણી વાતો હશે તો ભલે ગામગરાસ ન આપતો, રોંટલો ખાવા લે તો ઘણું !'

'તમે સૌ કઈ રહ્યા ?' ચિતુ બોલ્યો :

‘હવે મારું સંભળો !’

‘તમારા કરતાં જે પાંચ ઉનાળા એં વધુ લેયા છે. હું ફિરંગીને જોળણું છું. એ મને મરતાં સુધી છેડે તેમ નથી. એનું પણ કાંઈ નહિ. પરંતુ આરામાં જે પગલાં પણ લવાની ત્રેવડ હશે ત્યાં સુધી હું એ હુકમનાઉને શરણે નહિ જાઉં !’

‘ખાતરી આપે પછી શું વાંધો? ફિરંગી ગમે તેવો હોય, એણે એનો ખોલ ઉઘાડ્યો નથી. અગીરખાનને જાગીર ન લીધી?’

એનો સવાલ જુદો હતો. મારો સવાલ જુદો છે. મારું હાલત તો આને મરાઠાઓના હુંગરોમાં હું બાંધેલો હોઉં. એ જ મારી નેમ હતી. છેલ્લું શરણું ત્યાં લેવાની. લવાનીની છાયામાં મારો વાળ વઝી યાત નહિ. પણ નર્મદા જોળંગતાં જોળંગતાં તો ફિરંગીનાં ઘોડાં આવી ચડ્યા અને મારે પાછું ફરવું પડ્યું. આજ હવે ડોલુ બાકી રહ્યું છે? એક પછી એક સૌ છોડીને આવી નીકળ્યા છે. વસીમહમદે એક લીધું. ઠરીખણાએ જાગીર લીધી. નામદારખાને મોકરી લીધી. અગીરખાન સ્થિર થઈ ગયો. હવે ડોલુ છે ?’

‘એટલે જ આપણે ફિરંગીને હવે તાજે થઈ જવું !’

‘હવે? રહી-રહીને?’ ચિતુ બોલ્યો: ‘મને હવે જરૂરજીરનો મોહ નથી. કેવો ભય નથી. મરણની ણીક નથી. મને તો દોસ્તો! મારા દિવમાં રાત ને દી, સૂતાં. ને બેસતાં, જાગતાં ને ચાલતાં. એક વાન આંદોં ખટી રહી છે! આંદોં મારા દિવમાં!’

એક ધીકાર એ શાંત થઈ ગયો. પછી

એણે ધીમેથી કહ્યું: ‘મને આ ધરતીમાં ને આંદોં જ મરવાની તમન્ના છે. હું ગમે તેવો પણ આ ધરતીનો છું. ફિરંગી મને કાળે-પાણીએ મોકલે ને હિન્દુસ્તાનની જહાર હું મરું એના કરતાં તો આંદોં-આ ભૂમિમાં ક્યોતે મરું એ એક હજાર દરબજો સાડું મારે તો મારાં મૂડી હાકકાં, આ મારી માને જોળે ધરવાં છે. હું ગમે તેવો હતો પણ મને દીકરો તો આ ધરતી જ કહેશે નાં? હું કાંઈ એનો દીકરો મરું? મારે તો આંદોં મરવું છે. ફિરંગીને શરણે જઈ ને હિન્દુસ્તાનની જહાર મરવું નથી !’

અને લૂંટારાની ચોંમાં પણ આ વાણી સાંભળીને મા ભારવશીયા કયે મોંએ કહેવાની કે એ મારો દીકરો નથી!

જે જંગલ એને ભરણી જવાતાં હતું એ પણ એની આ વાણી સાંભળીને ટાલી જીક્યાં.

ત્યારે તો આ લૂંટારાના ચિત્તમાં પણ મા લોભકા વસી રહી છે! મૂડી હાકકાં માને જોળે જ મૂકવાનો એને પણ આમવાપ છે.

વાહ! આ! વાહ! તારો પ્રેમ તો વિશ્વ-વ્યાપી છે!

[૧૨]

મી હરિદાસની પાસે એનો એક રવો શિષ્ય આવ્યો.

હરિદાસજી તો સાધુની એ અવસ્થામાં હતા કે જ્યારે દુનિયામાં પોતે જોતપ્રોત જાની ગયા-હોય, દુનિયા એનામાં જોતપ્રોત જાની ગઈ હોય. જહારની કોઈ વસ્તુ જ્યાં રહે નહિ અને એમનાથી જુદું કાંઈ હોય નહિ. પણ શિષ્યની પાસે તો એક અશુદ્ધ મીઠા હતી. ચાર ચાર બેજનની તમાગ મુગંધ લાગે

પ્રવાહીરૂપ કરીને સંઘરી લીધી હોય એવી એક અફસુત અત્તરની શીશી એની પાસે હતી. એટલી નાનકડી ચીજમાં તો બે પાંચ હજારનું મૂલ્યાંકન ભર્યું હતું.

એણે તો ભારે હિતસાહચી મહારાજને ચરણે એ મોઢા પરિભ્રમ લેટ કર્યો.

એક જરાક જ, એ પરિભ્રમને પવનનો સ્પર્શ મળે અને સુગંધની તો સરિતા છલકાઇ નાય.

એવી અજબ મોહિની એમાં હતી.

એણે તો મહારાજને એ ચરણે ધરી. અત્તરની વાત કરી, અને એનાં મોંમાં મૂલ્યાંકનની પ્રશસ્તિ કરી.

હરિદાસજીએ તો એ હાથમાં લીધી. જરાક ઘાટો લીલો થયો-અને જાણે કે હવામાં સુગંધની પરીઓ નૃત્ય કરવા લાગી.

અને બીજી જ ક્ષણે 'આ તો ખરેખર અફસુત છે !' એમ બોલીને રેતીમાં અત્તરની શીશી ટાળી દીધી.

ભક્તજન તો હિંમૂઢ બની ગયો. 'અરે પ્રભુ ! પ્રભુ !' પણ હરિદાસજી તો આકાશમાં મીટ માંડી રહ્યા હતા.

ગિાન થયેલો શિષ્ય ત્યાર પછી બાકે બિહારીની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા ગયો.

ત્યાં જુએ છે ત્યાં બિહારીની મૂર્તિ ઉપર એ જ અત્તર જાણે હતી પડ્યું છે. એવી જ ભલકે ત્યાં ફેલાઇ ગઈ છે. જાણે કે હરિદાસજીએ આંહી આવીને એમને ચરણે ધર્યું હોય !

[૧૨]

'રાજગૃહતા નગરજનો ! આજ તમારે

ત્યાં એક ઝડપાગી ઉત્સવ આવી રહ્યો છે. સાંભળો છો કે ? આજ તો તમારે આંગણે ભગવાન તથાગત પોતે દાનઅર્થ કરવા બેસવાના છે. નગરજનો ! સાંભળો છો કે ? આજ તમારે આંગણે એક ઝડપાગી મહોત્સવ આવી રહ્યો છે ! જાગૃત બનો, નાગરિકો જાગૃત બનો !'

પ્રભાતના સુનેરી રૂપેરી વાદ્યોમાં પડ્યા પાડતો બોલબિખુ, ભગવાન તથાગતને નામે ઘોષણા કરતો ચાલી નીકળ્યો. અને રાજગૃહની શેરીએ શેરીમાં મોટા ગુંજારવ થઈ રહ્યો.

એવો ડોલુ અભાગી હોય ને ભગવાન તથાગતને સત્કારવા તૈયાર ન હોય ? ઘેર ઘેરથી મોંઘા મૂલી ઝીંજી નીકળવા માંડી. સુવર્ણનાં પુષ્પો નીકળ્યાં. મોતીની માળાઓ નીકળી. અમૂલ્ય વસ્ત્રો ચળકી ઊઠ્યાં. કામરૂપ દેશનો હાથીદાંત નીકળ્યો. હોરા માણેક ને રત્નો ઝહાર આવ્યાં. પગપાળા, ઘોડા ઉપર, રથ ઉપર, ચાલતા, પાલખીમાં, સુખાસનમાં, હાથી ઉપર, જેને જેમ ઠીક કાળ્યું તેમ માનવની જાણે કે એક મહાકેડી નગર ઝહાર નીકળી પડી.

ઠેર ઠેર રંગબેરંગી આભુષણો દેખાવા માંડ્યા. ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં પહોંચી જવા માટે સૌ અધીરા બનીને આગળ જવા માગતા હતા. /

એટલામાં રાજા બિંબીસારે પોતે આવ્યો. હાથી ઉપર એની છડી સવારી હતી. સેનાતંત્ર એને માથે છત્ર હતું. ચમર ઢળતાં હતાં. વાગિન વાગતાં હતાં. એના હાથી હોદામાંથી મોતીઓની માળા લટકતી હતી. ભગવાન તથાગતને ચરણે ધરવા માટે એણે લીધેલ સમૃદ્ધિ રત્ના કરને શરમાવે તેવી હતી !

'બ્રેષદાન ! બ્રેષદાન !' ના લોકધ્વનિથી

આકાશ ગાજી ઊઠ્યું. રાજા આગળ વધ્યો. શ્રેષ્ઠીઓ, મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, ઉત્તમ નાગરિકો અને સામાન્ય પ્રજાજનોની કતારની કતાર ચાલતી રહી !

ભગવાન તથાગત ત્યાં રાજગૃહની બહાર એક રાજમાર્ગ ઉપર બેસીને દાનેશમંદોની આવતી જતનને નિહાળી રહ્યા હતા.

હીનને માટે, હીનને માટે, અપંગ અને નિરાધારને માટે, અનાથ અને બંધુહીનને માટે, ભગવાન તથાગત પોતે, ત્યાં બેઠા હતા. 'શાંત એમની મુખમુદ્રા હતી મોન રહીને એ દાન સ્વીકારી રહ્યા હતા.

રાજા ણિણિસરે બહુમૂલ્ય રત્નો આપ્યાં. ભગવાને એક હાથ લાંબો કરી એ સ્વીકાર્યાં. હીનને માટે, હીનને માટે અપંગ અને નિરાધારને માટે.

પછી સુવરાજ અનતથપુ આવ્યો. મંત્રીઓ આવ્યા. નગરશ્રેષ્ઠીઓ આવ્યા. ભગવાને એક હાથ લાંબો કરીને એમાં સોનાં દાન સ્વીકારતા ગયા. હીનને માટે, હીનને માટે, અપંગ અને અનાથને માટે.

મેદની ઓછી યાચ છે અને ઉકે છેવાડે એક વૃદ્ધા આવીને ઊભી છે; ભગવાનને દાન દેવા.

નથી એની પાસે વસ્ત્ર. નથી અલંકાર. નથી મૂલ્યવાન કોઈ ભેટ. એના શરીર ઉપર કપડાતું કેહાણું નથી. માત્ર એના હાથમાં લેટ કહી શકાય તો લેટ-એ ધરવા માટે એક અરધું ખાધેલું દાઠમ રવુ છે !

એણે રસ્તે બિખ્ખુના ચપ્પમાં ચાંબળયું કે આજ તો ભગવાન પોતે દાન સ્વીકારે છે

અને એ પોતાની પાસેની સઘળી ઢાલત-અરધું ખાધેલું દાઠમ લઈને દોડતી આવી હતી !

અને એ લઈને એ આગળ આવી. 'મારા પ્રભુ! મારા ભગવાન! મારી રંકની પાસે આ છે !'

ભગવાન તથાગતે એક હાથ નહિ, બોબો વાળીને બે હાથ દાન લેવા માટે આગળ ધર્યા: 'માણ ! આમાં એ મુકો !'

અને લાંબો અને કરોડોનાં રત્નો એ અરધા દાઠમની પાસે ઝાંખાં પડીને નિસ્તેજ જેવાં બની રહ્યાં !

મેદનીમાંથી એકકંડી મહાધાવ ઊઠ્યો! 'ભગવાન તથાગતનો વિજય હો ! શ્રેષ્ઠદાનનો વિજય હો !

[૧૭]

વિક્રમપુરા વિશ્વવિદ્યાલયના આંગણે આજે એક મહામનોમંથન આવી રહેલું કેપાય છે !

કોઈ વિદ્યાવિવાદનો એ દૃટ પ્રશ્ન નથી કે શાસ્ત્રાર્થની ચર્ચા નથી.

કોઈ પરદેશી પંડિતની આગતાસ્વાગતાનો સવાલ નથી કે કોઈ રાજરાજેન્દ્રના આગમનની પ્રતીક્ષા નથી.

પણ તમામેતમામ બિખ્ખુઓ આચાર્ય શ્રી દીપંકરની મુખમુદ્રા નિહાળે છે અને વિચારમાં પડી લાય છે.

સૌ જુએ છે કે આચાર્યના દિવમાં એક મહામનોમંથન જાગ્યું છે.

અને એ મનોમંથનનો તાગ ન જડતાં આખી વિક્રમપુરા વિશ્વવિદ્યાલયની બિખ્ખુ જનતા ચોચ કરે છે: 'આ મનોમંથન ચાતું હશે ! આચાર્ય દીપંકર જેવાને મગ્ન રાખે

એવો આ કયો પ્રશ્ન હશે ? કોઈ અમંગલ લાવિની તો એ આગાહી નહિ હોય ?

આચાર્યને તેડવા માટે તિથેટથી એક મંડળી આવી હતી. દોઢ દોઢ વર્ષ થયાં એ આચાર્યને તિથેટ લઈ જવા માટે જ રોકાણી હતી. હવે સમય આજ્યો હતો જ્યારે તિથેટ જલું કે ન જલું એનો નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યુત્તર આપવાનો હતો.

આચાર્ય દીપકરે વારંવાર ઈષ્ટદેવને પ્રાર્થના કરી : 'ભગવાન ! આટલો એક પ્રકાશ આપો મારા જ્ઞવાથી જોદ્ધધર્મની સેવા થાય કે નહિ જ્ઞવાથી ?'

અને ત્રીજે દિવસે પ્રત્યુત્તર મળ્યો : 'જાણ'

વર્ષનું જીવન જીવનું હોય તો આ વિક્રમશીલા વિશ્વવિદ્યાલય છે. જોતેર વર્ષનું જીવન જીવનું હોય તો તિથેટ છે. તમને ગમે તે પંથ દ્વારા આચાર્ય ! પંથની સેવા બંને જગ્યાએ છે !

તે દિવસે આચાર્યની મુદ્રા જોઈને સિષ્યુઓ આનંદી બિડ્યા. એમાં પ્રસન્નતા હતી. કોઈ રહસ્યપ્રાપ્તિની ઊંઘી તૃપ્તિ હતી.

અને તરત આચાર્ય પોતાના સાક્ષિધર્મમાં પેલા જાનને તિથેટવાસી સાધુઓને જોડાવ્યા. આચાર્ય દીપકરે તિથેટ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. લાંબુ જીવન નહિ- થોડું જીવન અને એટલી જ સેવા એ એમનો પંથનિર્માણ હતો !

શીધલેખનના ઉસ્તાદો

કલકત્તાના 'એલ ઇન્ડિયા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સ્ટડીઝ' (શીધલેખનશાસ્ત્ર મંડળ) તરફથી ચોસેલી ટાઇપસાઈટિંગની દરિયાઈમાં મિનિટના સંજોગ ૮૬૫ શબ્દો ટાઈપ કરી રાખનાર શ્રી રામન ૧૯૩૬ના વર્ષનું પહેલું ધનામ છતી ગયા છે. ખાલિ નબરે આપનારા મુંબઈના શ્રી શ્રીનિવાસ પાણી ૩૬૫ મિનિટના ૭૭ શબ્દોની હતી.

કોઈ

હાઈને કોસ્ટરની 'ટ્રીટમેન્ટ' ચાલુ હોય છતાં હવે તો વધતું જ નળ, એવી દયા આજે ગામડાંની છે. પૂ મહાત્માજી કોંગ્રેસમાં આવ્યા ત્યાંથી કોંગ્રેસની નજર ગામડા તરફ દોરાઈ છે, એમ કહીએ તો આને પરતુ એટના લાખા ગાળાને ધ્યાનમાં ન લેતા છેતરાં ૨૫ વર્ષથી તો ગામડાના ઉદારની ચર્ચા દરેક રચનાત્મક કાર્યના પ્રતિજ્ઞા થાય છે એ માટે કુદરતી કાર્યક્રમ પણ કરાયા છે છતાં આજે ગામડાંની સ્થિતિના સાચા માહિતગારને ખબર છે જ કે ગામકું પહેલાં કરતા વધારે કડુણ બન્યું છે

જૂના કાળની સમશક્તિ ગામડામાંથી નષ્ટ થયાના ચિહ્નો ચોમેર નજરે પડે છે ચૂનાના પ્યારટગાળી ખાંડીઓ આજે જીર્ણ થઈ ગઈ છે, ખખડી ગઈ છે અને કેટલાક કોઈ જમીનદોસ્ત યજ્ઞ ગઈ છે, છતાં એ જૂની વારસામાં મળેલી મિલકતને સમારવા જેટલી સમશક્તિ ગામડે બતાવી નથી, ચકવાને ચણના ખાધેલી ચણતરીનો ભાગો વર્ષોથી વરસાદથી પનળી કોલાઈ જઈ ટૂટી પડ્યો છે તેને રચણે નવો ભાગો બાંધ્યો નથી મદિ અને મહાદેવની પણ એ સ્થિતિ છે

આનો જવાબ ઉઘાડવો હોય તો કોઈ આ રીતે ઉઘાડી શકે—એનો અર્થ સમશક્તિ દૂર થઈ છે એમ જ સાચી મનાય !

જૂની પરતુઓમાંથી લોખની શ્રદા લોરી ગઈ હોય અને તેથી આ સ્થિતિ કેમ ન બની યર્ષ હોય ? બરાબર છે એમ પણ બને, પરતુ આખા ગામને પાણી ભરવાના કુવાનુ લોક જીર્ણ થઈ ગયું છે, વધુી ગ્રામડિયો મોગઈ ગઈ છે, જે છે તે લોહાની સગી પ્રસાર જવાથી એટલી ઝૂંટી નળ છે કે પાણી એ ચનારને બીક લાગે છે ચોમાસમાં તમારની ખામ ખોટાઈ ગઈ હોય છે, અને તે રસ્તે યદને જતા આવતા ગામ રોજ ચૂકે તો બીધાં પડે એવી સ્થિતિ બની હોય છે. છતાં આ વસ્તુઓનું સમારકામ ન થાય એનો અર્થ તો એવો કોઈ નહિ દરે ને કે એમાં પણ શ્રદા નથી ! જૂની શ્રદા ન રહી હોય તો કોઈ

નવી શ્રદા પણ બની તો ચલેવી હોય કે નહિ ? એને સ્થાવરી કોઈ લાપજેરી, તાળાનું મકાન, રમવાનું ક્રિકેટગ્રુ કે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાની સરચા અસ્તિત્વમાં આવેલી દેખાતી નથી એટલે અંગ્રેજી કેળવણી નડોતી ત્યારે, અને સમાજ સાવ અભણ દુનૌ તે દિવસે જે સમશક્તિ, સમાજના સાર્વજનિક કામ પ્રત્યેની લાગણી હતી એ આજે નથી, તે કશું કરવું રહી

સાર્વજનિક કામની જે કડુણ સ્થિતિ છે, તેવી જ સમાજના સમદશવનની કડુણતા છે. જૂની રૂઢિઓ ગઈ નથી, અને ઉપગ્રંથો એમાં જે એક બીજા પ્રત્યે રનેકભાવના હતી તે નષ્ટ થઈ છે સપ જેવી કોઈ ચીજ દેખાતી નથી ધરખરના ભાગમાં પડી ગયા છે મુરબનીઓનો સનાહ કે આઠા માનવાની સિસ્ત નષ્ટ પામી છે, અને આયે તેથી આવી પડતી જવાબદારી ઉપાડવાની પણ એટલી જ અશિસ્ત નેજરે પડે છે પરિશ્રામ એ બાબુ કે ગામકું રજગી ગયું છે અને દરેક ગામ એક જ ફરિયાદ કરે છે કે—અમારું ગામ પહેલાં કરના સાવ ખમડી ગયું છે. અમારા ગામના જેવું અધેર ખીજા ગામમાં સાવ તો નહિ જ હોય !

આ જ્વતની ફરિયાદ એક ગ્રમની નથી. ગામે-ગામથી આ જ જ્વતની એક જ દર્દની ખૂમ મમળાય છે ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે મોખાદારની ૨૫ વર્ષની ખામજત ('ટ્રીટમેન્ટ') આપવા કરે છે છતાં ગામકું પહેલાં કરતા વધારે ખમડી ચાલી ! જવાબ એવો કોઈ આપણે કે કોંગ્રેસનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ક્યારે કોઈએ પૂરેપૂરો અપનાવ્યો છે ? ટ્રીટમેન્ટ કોષ્ટરે ગમે તેટલો વખત ચાલુ રાખી હોય પરંતુ હાઈએ દવા ક્યારે પીધી ? દવા પીવા વગર નરી ટ્રીટમેન્ટથી તે કઈ દર્દ મરતું દમે ?

ખરાબ છે પરંતુ તે અગ્ર કોસ્ટરની ટ્રીટમેન્ટ પણ ન હતી, પછી દવા તો હોયજ સની ! છતાં ગામકું આજે છે તેટલું કુસપત્તુ બન્યું ન હતું તો

પછી ઇંગ્લિશના ગ્રામોદ્ધારના કાર્યક્રમને ભલે પૂરો દેશે ન અપનાવ્યો હોય છતાં આજ આજ, રહેજ રહેજ પ્રવર્તે તો નથી થયા એમ કેમ કહેવાય? એટલે એથી આપણે લાભની આશા ન રાખીએ પણ બગાડ ન થાય તેટલું તો જરૂર મુશ્કેલીએ. વળી ગામડું આજે પહેલાં જેટલું અચાન નથી, એને પોતાને પણ પોતાની સ્થિતિનું જાન છે—એ સમજ છે. બાકી અમારું ગામ સાવ બગડી ગયું છે, એ ફરિયાદ જ એના મોંમાંથી ન ઊડત. એટલે છેલ્લાં ૨૫ વર્ષમાં ગામડું ભલે સુધયું ન હોય તો પણ, એથી વિશેષ બગાડું તો નહોતું જ ભેદતું.

છતાં સત્ય એ છે કે, ગામડું સાચે જ પહેલાં કરતાં બધી રીતે જીર્ણ થયું છે.

એ સત્ય મારી નજર સમજ રાખી હું ત્યારે વિચાર કરું છું. ત્યારે મારી નજર સન્મુખ એ ચિત્રો ખડા થાય છે.

સાગર નેવાનો મને મળે છે ત્યારે મારું અંતર હસી ઊઠે છે. એને કિનારે બેસી ક્ષિતિજ સુધી પથ-શોધેલાં એનાં જળ નીરખતાં મારી આંખો ધરતી નથી. એનાં મોળાં કિનારાના પથ્થર સામે માથું અક્ષા-ળતા હોય છે, એ ભેદને મને મારું શેષત્વ શદ આપે છે. કોઈ વસ્તુ માટે કલ્પિયો કરતો, અને તે મેળવવા ખાતે ખરડે હાથથી બાવડા લશ્વરો અને રીસમાં માથું અકારતો, હું ખડો થાઉં છું. થાય છે કે દરિયો પણ એમ ધરતી મા સાથે કલ્પિયો તો નહિ કરતો હોવા!

આમ દરિયા પ્રત્યે મને જેટલું સમ્મત છે તેથી વિશેષ ગામડા પ્રત્યે છે. ગામડું એ તો મારો પ્રાણ છે. અને મારા એકલાનો શું કામ, ગામડાં પ્રત્યે જેને પ્રેમ નહિ હોય તેના ય પ્રાણ તો ગામડું જ છે! છતાં બને, દરિયો અને ગામડું વર્ષોવર્ષો અસિક આરાં થતાં જાય છે. દરિયામાં આરાશ વધવાનું ને કારણ છે, તે જ કારણ ગામડાની આરાશ વધવાનું છે. દર સાદ્ય વરસાદ થતાં પાણી સાથે ક્ષાર દરિયામાં ખેંચાઈ આવે છે, એમ ક્ષાર દરિયામાં દર વર્ષે વધતો

જાય છે, અને ચોખ્ખું પાણી વરાળ થઈ ઊડી જાય છે.

ગામડાની સ્થિતિ દરિયા જેવી પર્યાસ વર્ષ પહેલાં ન હતી. પરંતુ તે પછી કેળવણીની નવી પદ્ધતિ આવતાં ગામડું પણ દરિયા જેવું બની ગયું. પર્યાસ વર્ષ પહેલાં કોઈ ગામડામાંથી બહાર ગયેલ નહિ દેખાય. અને મળશે તો પણ અસ્પ પ્રમાણ. પરંતુ હજી પર્યાસ વર્ષમાં એ પ્રમાણ પછાતમાં પછાત ગામડામાં પણ પ્રમાણમાં વધી ગયું છે. તેમાં જે લોકો અંગ્રેજ બહેલા હતા તે જ બહાર ગયા એવું નથી બન્યું. ગામનો ભંગી કંઈ કાલવા શકેરમાં ગયો, ગામનો દેડ મિથમાં એનો એ પોતાનો ધધો કરવા ગયો. એ પ્રમાણે વાળદ ગયો, ધોતી ગયો, ભોઈ ગયો અને બ્રાહ્મણ વણિયા અને પાટીદારના બહેલા છોકરાઓ પંથુ લુદા લુદા ધધે-નોઠરીએ બહાર ગયા. આમ આ જનારા બહેલા દશે કે અઠણ, પછાત રાતિના દશે કે ઉત્તમિશત રાતિના, પણ એક વસ્તુ તો નક્કી જ છે કે, જેમનામાં કંઈ મીઠું હતું તે જ ગયા. અને મીઠા વખરના દેખાદેખીથી ગયા હશે તે ધક્કા ખાઈને પાછા પણ આવ્યા હશે.

આમ ગામડું, એના કિંમતી ધનમાં, માનવધનમાં મરીત બન્યું. દરિયામાંથી જેમ પાણી વરાળ લઈને ઊડી જાય છે તેમ ગામડામાંથી છેલ્લા ૨૫ વર્ષમાં કંઈક જવાદરવાળાં માનવ-શહેરોમાં અને પરદેશમાં ઊડી ગયાં. અને તેથી જ આજે, ગામડામાં વધારે ખારાશ વધી છે.

કોઈ પૂછી-ત્યારે શું આજે ગામડામાં ને લોકો છે તે ક્ષાર નેવા છે એમ ફાવ તો એમ નહિ કહે-વાય. દરિયા દર વર્ષે વિશેષ ખારો બનતો જાય છે ત્યારે એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કે એમાં ને પાણી છે તેના શુભમાં ખારાશ વધતી હોય છે. પાણીમાં તો પહેલાં હતો એ જ શુભ છે, પરંતુ ક્ષારનું પ્રમાણ વધે છે એથી એના શુભ બદલાય છે. એમ ગામડામાં ચોખ્ખા પાણીના શુભ નેવા માણસો નથી એમ નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણમાં નવીન ઉમેરો થવાનો

સંભવ નથી, એમાં ઘટાડો થતો જાય છે, જ્યારે એટલા પ્રમાણમાં દારૂનો ગુણધર્મવાળા માનસનો ઘટાડો થતો નથી. એટલે એકનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેટલું બીજાનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે, અને તેથી બંધી પ્રગ દારૂ જેવી છે એમ જાણે ન કરી શકાય છતાં સરવાળે દારૂનું પ્રમાણ વધુ છે, એનો ઇન્કાર કરી શકે તેમ નથી. મારા મગજમાં ગામડા વિષે આ એક ચિત્ર ખડું થાય છે.

બીજું ચિત્ર, કોઈ તંદુરસ્ત માણસના શરીર ઉપર જખમ પડ્યો હોય અને તે જખમમાંથી સતત લોહી વળા કરે, અને તેથી એની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય. સાચી બાજુથી ડોક્ટર એ જખમમાંથી વહેતા લોહીને અટકાવવાનું પ્રથમ પગલું લીધા વગર, એને અશક્તિ આવી ગઈ છે તે માટે શક્તિની જુદી જુદી દવા વાપ્યા કરે છે, દહીંને છતાં શક્તિ આવતી નથી, એનામાં અશક્તિ વધતી જાય છે! આ ચિત્રમાં થોડી અવાસ્તવિકતા છે. ડોક્ટર સાવ આવી બુદ્ધ ન કરે. અને દહીં પોતે પણ એની બૂમ પાડે કે નહિ ?

૫૨મું એ ચિત્ર માગડા સાથે સરખાવું હું ત્યારે એમાં એવી અવાસ્તવિકતા લાગતી નથી. ગામડાને જખમ થયો છે, એમાંથી તંદુરસ્ત લોહી સતત સાથે જ વહી જાય છે. એથી જ એનામાં આજે અશક્તિ વધીથી દેખાય છે. ૫૨મું ગામડાને પોતાને પણ જાણે એ જખમને ખ્યાલ આગ્યો હતો. અને આવે તો વ એ વહેતું લોહી રોકવાની એના ડોક્ટર પાસે શક્તિ નથી. ડોક્ટર—રમનાત્મક કાર્યકર્મમાં—એ અંગે પ્રયત્ન કર્યો દેખાયો નથી.

આમ ગામડું દિવસે દિવસે બગડતું જાય છે એ સાવ દર્શકન પાછળ એક જ કારણ છે, અને તે એનું માનવધન શહેરોમાં નિકાસ થઈ રહ્યું છે. એ જ્યાં સુધી જઈ ન આવે ત્યાં સુધી ગામડાનો ઉદાર રાજ્ય નથી. ગામડાનો રાજ મટવાનો નથી. એ રાજ દિવસે દિવસે વધવાનો છે.

મારા આ ચપ્પો વાંચી કોઈ વાચક તરત એની

વાચનજોરડીમાં મને ન સંભળાય તો બાલે, કોઈ બીજો સાંભળનાર ન હોય તેમ પણ બને, છતાં બોલી જોડો કે—અંદ બરો છે કે ટીપણું કાઢે છે ? નામ તો ગોરું મુધરેલું—આમવાસી—રાખ્યું છે, પણ મતનો તો સાવ છુપ્યું—ગામડિયો—જ છે ! કોંગ્રેસનો કાર્યકર્મ કોઈ દિવસ વાંચ્યો વ લાગતો નથી ! દરેક વખતે કોંગ્રેસ રમનાત્મક કાર્યકર્મ પર ભાર મૂક્યા વગર રહેતી નથી Back to nature ના સૂત્રની જેમ Back to villages, એ સૂત્ર તો કોંગ્રેસે અપનાવી લીધું છે. દરેક વખતે સાત લાખ ગામડાના ઉદાર શી રીતે થાય એ જ દરેક કાર્યકરના મોંમાં બોલ હોય છે. આમસેરો પકવવા માટે તો મહાદેવ દેસાઈ રમારકમાંથી મૂત્રાત વિદ્યાપીઠ તાજેતરમાં જ વિદ્યાલય બોલ્યું. ગામડે પાછા ગયા વગર ફરનો ઉદાર નથી તેમ તો કોણ નથી જાણતું !

સાચી વાત બાઈ. ' ગામડે જવ ' એમ બધા બોલે છે, એમાં કોઈ ના નહિ પાડી શકે. પરંતુ એ બોલ મનમાં વાગેલો હું ત્યારે મને એ બેટુનેનો સંવાદ યાદ આવે છે.

રધા પટેલ કહે : ' બચવાન પટેલ, તમારી બેતી સારી થાય છે અને મારી બેતી કયણ છે કેમ ? '

બચવાન પટેલ મૂઠમાં દસીને રધા પટેલ સામે તાણે રહ્યા.

રધા પટેલ : ' દસવાની વાત નથી. વરસોવરસ કું જોઈ હું કે તમારી બેતી સારી થતી જાય છે, મારી કયણતી જાય છે. '

બચવાન પટેલ : ' એની કુંબી બનુ સહેમો છે. પણ એના અમલ કરવો સહેલો નથી. '

રધા પટેલ : ' પણ કયો તો ખગ. '

બચવાન પટેલ : ' તમે સાચોએને બેતરમાં મોકલવી વખતે કહો તો—જવ. કું સો પટેલો તૈયાર થઈ એમને કું છું—ચાલો ! '

બે પડેસીએનો સારી—નરસી બેતીના બેટુ મૂગ આ બે સંબોમાં હતું—'જવ' અને 'ચાલો' !

એમ આજે રધા પટેલની જેમ બધા કાર્યકરો પ્લેટફોર્મ ઉપરથી 'ગામડે જવ' કહેતા હોય છે. ભગવાન પટેલની પેઠે 'આજે ગામડે' કેટલાએ કહ્યું?

અને છતાં, 'જવ' એ બોધ સમજીને કેટલાય આશાભર્યા જુવાનીઆઓ ગામડામાં સેવા કરવા દોડી જાય છે. અને તે ઘડીએ એમને ધણીય તમન્ના હોય છે કે ગામડાને મારી જીવનભરની સેવા આપીય. પણ પોંચ વર્ષના જ ને કાર્ષ આંકડા કાઢે તો ૯૦ ટકા વર્ષ ગામડેથી નાસી છૂટ્યો હોય છે. ૧૦ ટકા ટકી રહ્યા હોય છે તે પણ ૧૦ અને ૧૫ વર્ષ બાદ નાસી છૂટ્યાના દાખલાઓ બનેલા છે. અપવાદરૂપ રહે છે કાર્ષ શ્રી. રવિશંકર મહારાજ અને શ્રી. બળલલાલ જેવા, અને તે તો સંન્માસી ધર્મી બની જયેલા છે એટલે એ રીતે બીજાનો ધીરજની કસોટી થી રીતે કઢાય?

એટલે 'ગામડે જવ' કહેવાથી કાર્ષ ગામડે આવવાનું નથી. આવશે તો એ ગામડે ટકનાર નથી, અને અપવાદરૂપ કાર્ષ ટકશે, એથી કંઈ દેશનાં લાખે ગામડાંને હી' વળી જવાનો નથી. અને 'ગામડે જવ' એમ પ્લેટફોર્મ ઉપર બોલા રહી ગઈના કરવી એને હું તો પારકાં છોકરાં જતી કરવા જેવી વાત સમજું છું. અને એવા અદ્ય જતી થાય તો ય ઉપર કહ્યું તેમ સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ ધૂળ ઉપર લીપણ છે.

તમે કહેશો— સેવાભાવી યુવકો ગામડે ન જાય તો ગામડાંને ઉદ્ધાર થી રીતે થાય? પડેલા દેશને ભિન્ન કરવા હોય તો એટલો ભોગ આપવા યુવકોએ તૈયાર થવું જ રહ્યું. નહિ તો, જે આ ની આ ધરકમાં ગામડાં રહેશે તો આવેલી આગ્રહી મૂંઠવાઈ જશે.

કરુણતા તો છે જ. પરંતુ સામે પણ એટલી જ કરુણતા છે. હિન્દનાં સાત લાખ ગામડાંને કોઈ કરવા એ ખેતરમાં ભીંગેલી મેથીની લાજ ઉખાડવા જેવું સહેજું કામ નથી કે સહેરના યોગ સેવાભાવી યુવકો ગામડે જઈ એને ખેડું કરી દે! સેંકડોની મણતરી એમાં ચાલે એવી નથી. લાખે લેખાં મણાય તેવી સંખ્યાનું કામ છે. એટલી સંખ્યા સહેરે ક્યાંથી

લાવશે? ગામડેથી ને યુવકો સહેરમાં તણાઈ આવે છે તે તો ગામડે નહિ જ જાય. એમને જુવું મળતું હોત તો પોતાનું ગામડું જ શું કામ છોડત?

તો ગામડે મોટી સંખ્યામાં યુવકો ક્યારે જાય?

આ પ્રશ્નનો દૃષ્ટિકોણ સાવ ખલ્લી નાખવાની જરૂર છે. સહેરના યુવકોને મોકલવાની કંઈ જરૂર નથી. ગામડાના યુવકો સહેરમાં જતા કેમ અટકે, એ દૃષ્ટિએ પ્રશ્નને વિચારવાની જરૂર છે. અને એ રીતે ને પ્રશ્ન વિચારવો હશે તો સેવાની સુચરકોટ કનીનાઈન આપવાની આજ સુધી આપજીને ટેવ પડી ગઈ છે, એ ગોળાથી કંઈ વળવાનું નથી. કનીનાઈનની ગોળીમાં તો કુદરત એના પડખે છે એટલે બાળકની જેમ મોટાં પણ એને કડવી ભણે છે છતાં સે છે. કારણ કે, સ્વાદની અસર જીભને થાય છે, અંદર પેટમાં સુમરતું પણ ઝોગળા જતાંને કડવો આપતી હોત તો એ કામ ન લાગત. એવાની સુચરકોટ ગોળીને એ સમજ નથી. શરૂઆતમાં જુવાનીને લીધે સેવાની મીઠાસ એ માણી. રોકે છે, પરંતુ સમયના વહેલ સાથે ઉપરની સુમરની મીઠાસ ઝોગળા જાય છે અને એના જીવનમાં કડવાસ વ્યાપે છે. ગામડાં માંથી એને સહેરમાં દોડી જવાનું મન થાય છે.

અને એમાં કાઠના દોષ નથી. જો સહેર સંધરતું હોય તેવા કોષ્ટને ગામડું ખેડી શો તેવું એની પાસે શું છે? હવા અને પાણીનાં ગામડાં તરફ ખૂબ ખૂબ વખાણ થાય છે, પણ નર્મ એથી આજનાં જમાનામાં કોનું પેટ ભરાય છે? આજનાં વિજ્ઞાનનાં જમાને શરીરની ભૂખ કરતાં, મનની ભૂખ એટલી પ્રમળ જમાડી છે કે, આજે માણસને સહેરમાં શરીરને પૂરતા પોષણવાળો ખોરાક મળતો ન હોવા છતાં, એને ગામડું ખેડી શક્યું નથી. રેશનિયતી સુરોધીની આજે સહેરમાં પાર નથી; છતાં એ કારણે કેટલા સહેર છોડી ગામડે આવ્યા? વખતે ગામડે નિરાંત છે, એમ ત્યાં બેસી વાતો કરનાર ધણાં મળશે. પણ એમાંથી એકેય ગામડે આવ્યો? આવે જ નહિ.

ગામડાનાં ખાલી વખાણ ભલે આપણે કરતા હોઈએ, પરંતુ આપણે મન, શહેરના લોક નેટલી ગામડાના લોકની કિંમત નથી, એ આજે સાબિત થઈ ગયું છે. આજની કંટ્રોલના જમાનામાં, અંગ્રેજ નોકરસાદીએ જ બેદલાવ શહેર અને ગામડાં વચ્ચે વહેંચણી વખતે કર્યો હતો, તે જ બેદલાવ કોંગ્રેસના રાજ્યમાં ચાલુ રહ્યો છે. ખાંડ, કાપડનો બેદલાવ તો સૌને ઊઘાડો ખૂંચે એવો છે. અને છેલ્લે અનાજના વાવ ખેડૂતને નથી પોષાતા એ દીવા જેવી વાત છે છતાં એમાં વધારો નથી કર્યો. અને કાપડમાં એવા બાવ કર્યો કે શહેરને સસ્તુ પડે અને ગામડાને મોંઘું પડે. ઝીણા કાપડમાં—જે શહેરના લોકોને મળે છે—બટાકો કર્યો (૧૨૧ ટકા નેટવો), અને જમ્મા કાપડમાં ૨૦ ટકાનો વધારો કર્યો. કારણ એ કે, ઝીણા કાપડમાં વધારે કમાણી હોવાથી મિલો એ કાપડ વધારે કાઢે છે તે હવે નહિ કાંટે અને જમ્મા બાવ વધાર્યાં એટલે એ કાઢવા સ્વાભાવિક લાગ્યો. અને તેથી જમ્મા કાપડ ગામડાને વધારે મળી રહેશે ! ગરીબ ગામડાના માથાસો ઉપર ૨૦ ટકાનો વધારો કર્યો એ કરતાં મિલોને સરકાર ફરજિયાત ઝીણા-જમ્મા કાપડનો અમુક ક્યોટા કાઢવો જ નોઈએ, એમ કરીને રસ્તો ન કાઢી શકેત ! પણ સુખમાં (ચાણીમાં) ગામડું અને કાર્પમાં શહેર, એવી આ ચાલ છે.

આ નીતિ ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી ગામડાં વાંગીને શહેર વચ્ચે જવાનાં છે. શહેર સંઘ-રતું હોય તેવો કોઈ પ્રામજન ગામડામાં ન રહે તો એ હોય એવો નથી, એનામાં ગામ પ્રત્યે લાગણી કે સેવાભાવ નથી, એવી ગાળ કે શંકા કોઈ કરશે નહિ. એને ત્યાં સુધી 'ગામડે જવ' એવી ખાલી છતરવાની વાતો કરી કોઈને ભોળવવાની નીતિ કોંગ્રેસ-એના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ન રાખે, એ જ સત્યની નજીક છે.

કોઈનો ઉદ્ધાર બીજો કરી શકતો નથી. દરેક પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરવાનો હોય છે. એમ ગામડાંને ઊર્જા થશે, તો એની પોતાની શક્તિથી એના પોતાના માનવધનથી એ માનવધન શહેરમાં

વહેતું ત્યારે જ અટકે કે એને શહેર જેવી ગામડે પણ વસાવેલા પ્રમાણમાં સગવડ હોય, તક હોય, અને શરીરની સાથે મનની બૂધ સતોમે તેવાં સાધનો હોય. બાકી શહેરમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ૬૫વી સગવડો થતી જાય, અને ગામડા માટે એ સગવડોની નિંદા કરી 'જરૂર નથી' એમ સમજાવવામાં આવે, એ કેવળ ઉપદ્રાસજનક છે.

કોઈ કહેશે—ગામડાંને શહેરની નાની આરતિ બનાવવી એ શું શક્ય છે ? સહેલી વાત છે ? બાલું તો નાનું છેડડું થ કહી શકે, પણ એ માટે કોઈ સહેલો રસ્તો હોય તો એ બની શકે.

સહેલા રસ્તાની વાત આવી એટલે મને શ્રી અંજુભાઈ પુરાણી હમણાં રાજરાતમાં આવ્યા હતા ત્યારે એમને એક પ્રશ્ન મેળવવાના ત્રિશાસુએ પૂછેલો સવાલ યાદ આવ્યો.

ત્રિશાસુ : 'પ્રશ્ન મેળવવાનો સહેલો રસ્તો કયો ?'

શ્રી અંજુભાઈ પ્રથમ તો સહેજ દસ્યા. પછી ધીમેથી બોલ્યા : 'ભાઈ ! તમારે વરતુ કિંમતી જોઈએ છે—અણુપ્રાપ્તિ. અને તેનું એટલું મૂલ્ય આપવું નથી, એ કેમ બને ? આ તો આપણા રાજ્યના બંધારની વાત છે. નેટલી વરતુ કિંમતી એ પ્રમાણમાં ઘામ પણ વધારે આપવાનાં હોય છે, જે અણુપ્રાપ્તિ જેવી કિંમતી વરતુની ઇચ્છા હોય તો એનો રસ્તો સહેલો શી રીતે હોઈ શકે ?'

એ જ જવાબ પ્રામોદકાર માટે આપી શકાય. સાત શાળા ગામડાંને જે સજીવન કરવાં હોય તો એનો રસ્તો સહેલો ન હોય. એને માટે પૂરતી કિંમત આપવી જોઈએ. અને તે ત્યારે જ બને કે સરકાર આજની મૂડીવાદી પદ્ધતિને તિલાંજલિ આપી ગામડાને ચૂસવાનું જોષ કરે. અને ગામડા (નાનાગામડાં)ને જે સગવડ ન આપી શકે તે શહેર (મોટાભાઈ)ને પશુપાત કરી સરકાર વડીલ તરીકે ન આપે. આણું ન બને ત્યાં સુધી ગામડું દરિયાની માકૂક દિવસે દિવસે વિશેષ ખારું ચલા કરશે.

આ

ને તેા અચાનક જ થી રવિચંદ્ર મહારાજનો પરિચય થઈ ગયો. પ્રાથમિક સંસ્કારનાં પશુ જ્ઞાં વાંધા છે, એવા આપણા લોકજીવનમાં સામાન્ય રીતે બહુ મનાયલા મહારાજી પુરુષોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી, આપણે આપણો પ્રથમનો અભિપ્રાય લાગ્યે જ જાળવી શકીએ છીએ. ધણીખરા પદ વિનાના રાખનાં રમકડાં નીકળી પડે છે, અને વર્તમાનપત્રોના 'ટુકિંગ' સરજવેલ જામ હોય છે. પશુ થી રવિચંદ્ર મહારાજનાં, એ ટચના સેનાની શુદ્ધિ લાગી એટલે થોડીવાર સન્નિધ્યમાં બેઠા. એમની સાદાઈનું મને મોહક આકર્ષણ લાગ્યું. એમાં મારા પોતાના સ્વભાવ કરતાં પશુ વધુ તો મને મળેલા કુટુંબજીવનનો સંસ્કાર કારણરૂપ હતો. થી મહારાજની જરિયાત કરતાં પશુ મણી વધારે એાછી જરિયાત હૂપર મેં મારા પિતાને જીવન માળતા જોયા હતા. એમણે પોતાનું વસ્ત્ર હમેશાં પોતાની રીતે સીધી લેવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એટલે સુધી આ નિયમનું કડક પાલન એમણે કરેલું કે ત્રણ દોઢ આનાથી વધુ એમણે આખી જિંદગીમાં દરજીને આપ્યું નહિ હોય! એટલે થી મહારાજની સાદી રહેણીકરણી મને વધુ આકર્ષક લાગી. જોલ્યા ત્યારે ખબર પડી કે એમની પાસે પ્રવચનકારની અનુભવ નીતરતો સીધી વાણી છે. આજે એમણે મને ઉપર પોતાની થોડી સમજણ કહી જતાવી. એની બહુ જ મિતાફરી નેધ મેં લઈ લીધેલી, તેનો આ અર્થ વિસ્તાર કર્યો છે. અસંગતિ દોષ એમાં હોય, એ મારો મણાવો જોઈએ. વેધકના વાગે તો એ મહારાજની માનવી જોઈએ. કાંઈ ન દેખાય તો એ કલમની અધારી સહિતી જાવા. અને કેવળ દોષ જ દેખાય-તો વાંચનારનો પશુ અનાધિકાર એવું કહીકે હોઈ શકે.

“આપણી સંસ્કૃતિમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર વાત સમજતી છે. એમાં મોક્ષ એટલે તો મુક્તિ-સંસારજીવનની કાંઈ ઉપાધિ નહિ એવી માન્યતા છે. એટલે બાકીનાં જ ત્રણ-ધર્મ, અર્થ અને કામ એનો આપણે સંસાર સંબંધે વિચાર કરવાનો રહ્યો.

કામનો અર્થ ખરી રીતે પુરુષાર્થ એમ છે. કારણકે આપણા જતા શાઓમાં પશુ સ્વયંવર કરતી કન્યાઓ પુરુષાર્થને જાણે કે વરે છે. અર્થ છે, એ ધર્મ અને કામની વચ્ચે સત્તાતુલાની ઘાંડી જેવો છે. ધર્મસાધના માટે જરૂર અર્થની પડે છે. અર્થ વિના કાંઈ ધર્મ ટકતો નથી. કામ-પુરુષાર્થને માટે પશુ, જરૂર તો અર્થની જ રહે છે.

“આ પ્રમાણે સંસારમાં જે સૌથી મહાન પદાર્થ છે તે અર્થ છે. અર્થ વિના ધર્મ પશુ અશક્ય. અર્થ વિના કામ પશુ અશક્ય.

“પરંતુ આપણી અભ્યારની કુનિયાએ આ અર્થ વિષે એક મોટા અનર્થ આચર્યો છે. એણે અર્થનો અર્થ સિક્કા, પૈસા, ચલણી નાણું એવો કર્યો છે. ખરી રીતે અર્થ એટલે શક્તિ. મારે મામલે જનું હોય ને ખિસ્સામાં સિક્કા હોય તો સિક્કાના બળ વડે હું મારા પગનું કામ મોટરવાહન પાસે કરાવું. પશુ જેની પાસે સિક્કા ન હોય અને પગમાં શક્તિ હોય, તે પગની પાસે પગનું કામ કરાવે. એટલે કે સિક્કા વડે નહિ, પશુ શક્તિ છે એણે અર્થનો અવકાર ચલાવ્યો. અર્થ એટલે દ્રમ, સિક્કા, પૈસા, ચલણી નાણું, નરી મોટરો, એવો સમજણ-અવકાર આપણે રચાવ્યો સારથી આપણી અધિગતિ યર થઈ છે. અર્થ એટલે શક્તિ. ધર્મને જાળવવા માટે જરૂર શક્તિની. પુરુષાર્થ માટે પશુ જરૂર શક્તિની આ શક્તિ એ જ અર્થ છે અને સિક્કા એ ઉપાધિ છે એમ ત્યારે આપણે જાણીએ ત્યારે આપણો ઉદાર ચારી. શક્તિનો સંચય એટલે અર્થનો સંચય. આ પ્રમાણે જાળવાન મનુષ્યો પ્રવચનાં હોય તો એ પ્રવચન ધનવાન કહી શકાય. કેવળ એકમાં ખાતું જોડેલાં લાખો ધનપતિઓ છતાં પશુ પ્રવચન અર્થહીન હોઈ શકે. ચાલરાની શક્તિ હોવી એટલું જ નહિ, મને ત્યાં સુધી ચાલી નાખવાની ઉત્સાહશક્તિ હોવી, એ પશુ તમારી પાસેનું અર્થ જ છે. જે ચાલી શકતો નથી એ શક્તિ ઉછીની થે છે. આ પ્રમાણે જીવનજીવન બાપક અવકારને જો આપણે નવી જ દરિ આપવા માંડીએ તો એમાંથી

ધીમે ધીમે નથી રચના થઈ જાય. તમે કહ્યું તે બરાબર છે કે ઓસના લાઈકરગસે લોહાનો સિક્કો ચલાવ્યો. અને એનું મૂલ્યાંકન એટલું જોઈું કરાવ્યું કે તમારે શાક ખરીદવું હોય તો પણ બે મણ સિક્કાનો ભાર વહેંચે પડે. પરિણામે લોકો દ્રુમવિનિમયને બદલે વસ્તુવિનિમયનું મહત્ત્વ શીખ્યા. જે માણસે એક બે આનીભાર નમાલા કાગળમાં એક હમરનો લાલકીલો અંકડો મૂકીને, એનામાં હમર રૂપિયાની કિંમત છે એમ કરાવી રાખ્યું એટલે ખરી રીતે માણસમાંથી માણસાર્થ જોઈી કરી નાખવાનું વિષયક ચલાવ્યું. નવી નોરાએ માણસને જેવા માણસાર્થ વિનાના બતાવ્યા એટલે એવા બીજી કાંઈ વસ્તુએ બતાવ્યા નહિ હોય! આનો ઉપાય શું? સિક્કાનો નાશ કરો. વસ્તુવિનિમયની પ્રથા ચલાવો. શક્તિનો સત્ક્રમ કરો. જોળાને બદલે જુવાર લેવો. ને કપાસને બદલે વસ્ત્ર લેવો. ધીમે બદલે દૂધ આપો. ને દૂધ સાટે છાશ લેવો. જે માણસ જોળામાં જોળી જશિયાત રાખે છે એ એટલો વધારે શક્તિશાળી. એટલે અર્થવાન છે.”

મહારાજશ્રી સાથે તે દિવસે બીજી ઘણી વાતચીત થઈ. અને એ જીકંપા ત્યારે અને લાગ્યું કે છ સાત વર્ષ પછી, મારા પિતાની જે સીધી આકર્ષક ચૈલી હતી-એ ફરીને સાંભળવા મળી.

x

સમાજવાદ-અને સમાજધર્મ-એમાંથી પેલી વાત આપણા જુવાનોને આકર્ષે છે. બીજી વાત વિશે આપણને કાંઈ ખ્યાલ જ નથી, સમાજના લીંઘમાં લીંઘ થર-સુધી જે વાત રહી છે-એ વાતનો તાજ લેવાની આપણી અસક્તિએ આપણને એકદમ સરતામાં સિદ્ધ થાશે એમ ધારીને સમાજવાદ તરફ ધીરૂં છોડ્યા છે. આર્થિક મુશ્કેલી ગતિ એવા રીતે જોડવાયેલી છે કે આપણે એમાંથી કાંઈ પણ સિદ્ધ કરવું હોય તો આ બન્નેને અપનાવવા પડશે. સમાજવાદને, તેમજ સમાજધર્મને. સમાજધર્મ તમને એ શીખવે છે કે ત્યાં તમે છો, ત્યાં જે સમાજ છે, તેમાં તમે સામા-

ન્યની પોંડે છવતાં શીખો. તમારા સિક્કાના બળ વડે જુદું વિશિષ્ટત્વ સ્થાપવા પ્રયત્ન ન કરો. મોટર લાવો-તો કાં સૌ મોટરમાં બેસી શકે એવું કરો. અથવા તો સૌ ચાસે-એટલે શક્તિસંચય કરો. વિશિષ્ટ હકો હનેશાં ધર્ષિને પોષે છે. એમાંથી વેર જન્મે છે. વેરને લીધે વેરની વૃદ્ધિ થાય છે. અને છેવટે પ્રતિનાશ પામે છે. પોતાની પાસે છતાં મા, જેમ બાળક મટિ મીકાર્થ રાખી મૂકે છે, તેમ પોતાની પાસે સાધન છતાં, એ સાધનોનો વધારેમાં વધારે સાર્વજનિક ઉપયોગ કેમ થઈ શકે એવી રચના જે સમાજ કરશે એ સમાજને જ હવે સમાજ ટકવા દેશે. આ વસ્તુ જેટલી થીમતોને લેટલી જ રાખ્યોને, લોકનેતાઓને, ને ધર્મનેતાને પણ લાગુ પડશે. સમાજધર્મનું એ જેટલું પાલન કરશે-ભાષણમાં નહિ, ભાષણમાં તો સૌ લીમતાના પાન ખાવાનું દહે છે-એટલે અંશે સમાજની એ સ્થાપના કરી શકશે.

આવી રહેલો વિશ્લેષ તમામની કસોટી કરી નાખશે.

x

આજે એક વિદ્વાનનો બેટા અંચાનક માડીમાં થઈ મથેા. એમણે એક બારે પ્રશ્ન કર્યો: લોકધણીને કોણ પણ છતી શકે એ બને ખરું? રામચંદ્રજીએ સીતાનો ત્યાગ કર્યો એમાં આ લોકધણી જ બળવાન નહિ હોય? અને એટલા માટે જ રામચંદ્રજીને નહિ પણ ભગવાન કૃષ્ણને પણ પુરુષોત્તમ માનતા નહિ હોય? કે ભગમૂર્તિએ તો એ પ્રશ્નને અતુર ઉપાલંભ પણ આપ્યો છે.

આ વસ્તુ, એ જમાનાના કરતાં પણ આ જમાનામાં માણસની ભયંકર કસોટી માગે તેવી છે. આ જમાનામાં જ્યારે વર્તમાનપત્રો ‘હેડિંગ’ કરવાની કુશળતામાં ઘણા જ પાવરધા બન્યા છે, ત્યારે આપણા જેવા જનમતવાદને પચાવી નહિ શકેલી પ્રજા, તો સોના અને કપીરનો બેદ સમાજમાં એટલી મંદબુદ્ધિ હશે કે સ્વચાસનના સમયમાં અંચાનકને પણ સારા કહેવાને એટલા યાતિદિનરતનાં કાર્યો નહિ થાય એ;

કહેવું આજે ધણું વહેલું છે. છતાં જેટલું સરવ આપણી પ્રજામાં હશે એટલો જ આ શાસનવ્યવહાર ઉત્તમવલ ધણું રહેશે. બહુમતવાદ ને શાસન, લોકસભા, ધારા, કાયદા, નિયમ, એ તમામ ભૂમિકા પસિધની છે. એ માત્ર ખોટી નથી, હાવાથી અને ભયંકર છે. આજે જે સહેલાઈથી ચુંડાઓ છૂટી શકે છે, અને જે સિદ્ધતથી વકાસો ચુંડાગીરીને સન્મનતાનો વેષ પહેરાવી શકે છે, એ આખી વસ્તુ દર્શાવે છે કે આપણને અંગ્રેજોએ જે વારસો આપ્યો છે એ વારસા પ્રમાણે જ ને આપણો રાજ્યવહાર 'માલસે તો એમાંથી કેવળ અવ્યવસ્થા જ ન-મશે. આપણે જરૂર ધારાઓની નહિ-માણસોની છે. ખપ માણસોનો પાયો છે. મુખ્ય પ્રાંત ને તમામ પ્રાંતો-જે મળે છે, જે માગી રહ્યા છે તે વસ્તુ જુદી જ છે. પ્રધાનો ને મવર્નશ-ને પોતાના જ સરવમાં મુક્રમ હોય તો એમણે પહેલામાં પહેલું કામ-જેને એ લોકો બહુ મહત્ત્વ આપે છે એ 'ઓશીસ્પલ વિઝિટ'ને તિલાંજલિ દેવાનું હોઈ શકે. એમણે ગમે ત્યારે ને ગમે ત્યાં-જેને ઊભા રહેવાની મધ્યયુગી રાજ્યશક્તિ કેળવવી પાશે. તુમારપ્રધાને તો કાઈ સળગાવી જ મૂકે-અને એના કરતાં તો પ્રવૌસીનિશ્ચયને જ મહત્ત્વ આપે તો એ શાસન વધારે ઉત્તમવલ હશે. પણ આપણને યમ ન લેવાની જે તાલીમ મળી છે તે ભયંકર છે. યમ ને જાતશોધન-જે પ્રધાન એ કરતો હશે તે પ્રધાન હશે ને બાકી તો ઓશીસર જ- હશે અંગ્રેજ જેટલો જ તુમાખી. એટલો જ ગર્વિહ.

x

'આપણી પ્રજામાં આજે સૌથી મોટામાં મોટી જરૂરિયાત શાની છે એ તમને ખબર છે?'

': શરીર કેળવવાની.'

'ના.'

'શિસ્તપાલનની?'

'ના.'

'ત્યારે?'

'શ્રદ્ધાની. ગમે તે કેળવણી લીધેલા માણસને તમે પૂછો. એના ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિચારોનું પૃથક્કરણ કરો. એની સુંદરમાં સુંદર ઉક્તિઓનો તમે કપાસ કાસો એક વસ્તુ તમને નહિ મળે: શ્રદ્ધા. એમને જે કહેવાનું છે તે શી રીતે કહેવાનું છે એનો જ એમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય છે-પણ એ પોતાને કહેવાનું છે- પોતે જ એ કહેવા માગે છે, એવો કેઈ ખ્યાલ તેમાં હોતો નથી. કારણકે અત્યારની આપણી મોટામાં મોટી મહેન્ટ રાજશાસનની છે. એ મહેન્ટ માણસને એ શક્તિ આપે છે. પોતાનો પક્ષ રમાવવાની. સામા પક્ષને દંડાવવાની. બહુમતવાદનું શાસન એ છેવટે તો વર્જીશોનું જ શાસન રહેવાનું છે. વર્જીશો બહુમતવાદને છૂતી લેવામાં ખરેખર ભળવાન હોય છે. પણ એ જ બળ, શાસનને ઉત્તમવલ બનાવી શકે! અને તો આ બહુમતવાદ એ પણ, જુનવાણી પિંડા-રાવાદનું આ જમાનાએ કહેવું લાપાંતર નહિ હોય! એટલે જરૂર શ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિઓની છે.'

'પણ શ્રદ્ધા એટલે શું?'

'કહે. પોતાના વેષમાં પોતાની તત્સ્વીનતા. એક ઉદાહરણ આપું. એક વખત કલિંગના રાજા પાસે આંધ્રેસના રાજાએ ત્રણ સંન્યાસીઓ મોકલ્યા. વિદિમિ કરી કે આમાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમ શીધી આપો.

રાજાએ સંન્યાસીઓનો સત્કાર કર્યો. રાખ્યા, માન આપ્યું. દિવસો વીત્યા એટલે તેમાંથી એકને બોલાવ્યો. તાંબાના સિંદાસન ઉપર એને બેસાડ્યો. જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરી, પછી રત્ન આપી. એ જ પ્રમાણે બીજા એને પણ બોલાવીને વાતચીત કરી, પણ એમને રૂપાના ને સોનાના સિંદાસન ઉપર બેસાડ્યા એટલો જ ફેર.

પછી ચોડા વખત જવા દઇ એ જ કે એ ત્રણેને ફરી બોલાવરાવ્યા. પૂછ્યું: 'મહારાજ! આપ જે સિંદાસન ઉપર બેસીને બ્રહ્મસત્યનો જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરી રહ્યા હતા તે સિંદાસન શાનું હતું એ કહી શકશો!'

'અરે! કેમ વળી-તાંબાનું!'

‘ત્યારે તમારા ગુરુમંદુ ખેઠા હતા તે—?’

‘એકનું રૂપાનું. એકનું સોનાનું.’

‘એમ ? ત્યારે તો તમને આ બધું ધ્યાનમાં છે !’

‘ધ્યાન તો હોય જ ના !’

એ પ્રમાણે રાજાએ બીજા બન્નેને પણ ચોલા-
વીને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એકે જવાબ વાળ્યો: ‘મારું
સિંહાસન તો રૂપાનું હતું !’

‘તે તમારા ગુરુમંદુનું ?’

‘એ ખબર નથી !’

બીજાએ કહ્યું: ‘સિંહાસન રાત્રી હતું એ મને
ખબર નથી. આપણે તો સ્વહસ્તમાં કરી હતી એટલું જ
સાંભરે છે !’

‘તે તમારા ગુરુમંદુ ? એ રાત્રી સિંહાસન ઉપર
બેઠા !’

‘રાજાના મને એ કાંઈ ખ્યાલ નથી !’

રાજાએ ઉત્તર, મધ્યમ તે અધમ એ ત્રણને આ
રીતે ઘોળખ્યા. આનું નામ શ્રદ્ધા. પોતે સંન્યાસી છે તો
સંન્યાસની શ્રદ્ધા. પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ છે તો શસ્ત્ર-
ની શ્રદ્ધા. પ્રધાન છે તો સુચારુશીલ શ્રદ્ધા. વિદ્યાની છે
તો શાસ્ત્રીયશીલ શ્રદ્ધા. પ્રોફેસર છે તો
સંસ્કૃતિની શ્રદ્ધા. આવી શ્રદ્ધા-એ શ્રદ્ધા વડે રાજા
ચાલે છે. કાયદાઓ કાંઈ દિવસ રાજ ચલાવી શકે

નહિ-ને ચલાવતા પણ નથી. રાજ્યો તો, માણસો
ચલાવે છે-માણસો જેમનામાં શ્રદ્ધા હોય. પોતાની
રંગશક્તિ ઉપર ફેના ચર્મ જવાની શક્તિ હોય. બાકી
તો હીક હવે-તુમાર ઉપર સહી તો મને તે કરી શકે !
બોલે, તમારી કેળવણીએ આ શ્રદ્ધા તમને આપી છે !
આ જવાબ ઉપર જ બધો આશ્ચર્ય છે ! લોકોને
પોતાનો ભાર ન લાગે, એમ જે વર્તે છે. એ શાંતિ
એળવે છે ને શાંતિ સ્થાપે છે. આનો અર્થ જ એ
છે કે સુચારુ ચલાવવા માટે જે જે પ્રજ્ઞાલિકા
સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પરદેશીઓએ કર્યો છે તે તમામ
પ્રજ્ઞાલિકાઓ બહુશયે જ છૂટકા છે. એણે કાંઈ
દિવસ વ્યક્તિગત રસ ખતાવ્યો નથી. એણે લોક-
ભાષામાં વાત કરી નથી. એણે જમીનની સુદરતા
જેઈ નથી. એણે અનુકાળીઓનો લાભ જોળ્યો નથી.

એ તમામ પ્રજ્ઞાલિકાઓને નાખક કરવામાં નહિ
આવે ત્યાં સુધી તો-દલીલો અને દલીલોમાં રહેતા
શ્રદ્ધાઓ એમની જ ખેલપોલા હશે. દરેક મામલામાં
પાંચ માણસોની સલાહ સચાણી-ત્યારે એક વખત
ફરીથી નવા મુગનું મંડાણ થશે.

શ્રદ્ધામયું સુચારુ-માટે સુચારુ કરવું જ છે
એવી તેજસ્વી દિગ્ગમ-આપણે તાર્કિક પ્રશ્ન એ છે.
અને એના ઉકેલ વ્યક્તિની શ્રદ્ધામાં રહી છે. માટે
હું કહું છું કે આપણી કેળવણી પાસે શ્રદ્ધા છે !

લગ્ન-નોંધ

ન્યુયોર્કના લગ્ન-નોંધ દફતર ઉપર ૧૯૪૬ના વર્ષે દરમિયાન સૌથી વધુ હતો. નોંધમાં
હતા. ૧૯૪૫ દરમિયાન ૭૪,૯૯૬ અને ૧૯૪૬ દરમિયાન ૧,૧૦,૩૪૫ લગ્નો. નોંધપાત્ર હતા.
એ કોઈ ચાલ વિવાદા નિહાસુ આપણે ત્યાં ચતા લગ્નોની નોંધ રાખે તો આપણા રાજ્યમાં
વતા લગ્નોનો આંકડો આ રીતે આપણે પણ વધારી જતો દેખાશે.

કુમારી લલિતા દલાલ (બી. એસસી. એનર્સ)

[આ લેખના કર્તા કુમારી લલિતા દ. દલાલ બી. એસસી. (એનર્સ) આશાસ્પદ સંશોધનકાર છે. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તેમની પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ છે. તેમણે યુનિવર્સિટીની વિજ્ઞાનની 'જીવો પરીક્ષાઓ ધણા જ એ નંબરે પાસ કરેલી છે અને આવડે તેમજો સેપ્થ ઇન્સ્ટીટ્યુટે ઓફ સાયન્સમાં 'બનાવટી જનુવિનાશક ઓપેશન' પર સંશોધન કરી રહ્યા છે. તેમણે ડી. ડી. ડી. પર ડૉ. આર. સી. સાહુની દોરવણી નીચે સાડુ' સંશોધન કર્યું છે અને પોતાના સંશોધનની વિગતો ધીસીસ—મહાનિબંધના રૂપમાં યુનિવર્સિટીને ભેટ કરી છે. સંશોધનમાં રસ ધોતી યુગ્મશક્તિ વિદ્યાર્થિનીઓ કુમારી લલિતાબહેનની માફક પોતાના અભ્યાસનાં પરિણામો લોકસભા ભાષામાં જનતાને માટે બહાર પાડે એ ખૂબ આનંદની વાત છે. કુ. લલિતાબહેને લખેલા આ લેખ તેમના અનુભવોના પરિણામ રૂપ છે અને ડી. ડી. ડી. સંબંધી ખૂબ આધારભૂત માહિતી પૂરી પાડે છે. —સંપાદક]

સને ૧૯૪૩ની સાલનો ડિસેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો. મહાયુદ્ધનાં પદમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રો તરફ ઢળ્યાં હતાં. તે અરસામાં ઈટલોના નેપથ્ય સહેરમાં ટાઇફસ (Typhus) તાવનો ભયંકર રોગ ફાટી નીકળ્યો. સહેરની વસ્તી ખૂબ ગરીબ, તેટલી જ મંદી, અને હોકોના ધરીરે જુઓ તો બૂધી ભરપૂર. આ જૂ આ રોગના દેશવાનું નિમિત્ત છે. નેપથ્ય સહેર તે વખતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના કબજામાં હતું. લશ્કરની આવજા ખૂબ અને લશ્કરમાં આ રોગ ફેલાય તો ? અકસ્માતે મનમાં ચિંતા પેડી. ઉપાય શું કરવો ? વૈદ્યાનિકોને પૂછા. તેઓએ સચ્ચું કે ફેલાવો અટકાવવા બૂતો નાશ કરો. થોડા વખત પર જ સ્પીટકેસમાં ડી. ડી. ડી. નામના જનુવિનાશકનો ખૂબ સફળ અખતરો ચલો હતો. વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. આખા સહેરની વસ્તીનાં કપડાં વગેરે સામાનમાં આ ડી. ડી. ડી. નો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો. આ રો. અત્યારે ? ફક્ત ત્રણ અઢવાડિયામાં તો આ જરૂર તદ્દન કાબૂમાં આવ્યો. આવો વિષમજવર ભર શિયાળામાં કાબૂમાં આવ્યો એ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત હતું. પછી તો જોઈએ જ શું ? જેમ સને ૧૯૩૭માં તે વખતના અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટનો પુત્ર સફા દવાઓથી અરણ્યપથારીએથી સાળે થયો અને તે દવા પાટે થયું હતું તેમ જ આ ડી. ડી. ડી. ધરગરુ નામ બની ગયું. આવી પ્રસિદ્ધિ ઘણી જ ઓછી રોષાને મળી જશે.

ડી. ડી. ડી. તો ટૂંકાવેલું નામ છે. એનું વૈજ્ઞાનિક નામ છે ૨:૨-બીસ-(૪-કલોરોફીનાઈલ)-૧:૧-ટ્રાય કલોરો ઇથેન. ડી. ડી. ડી. યુદ્ધની એક ખૂબ મહત્વની

રોષ કહેવાય. ડી. ડી. ડી. ને 'જનુવિનાશકોમાં પેની સીક્રીન' ની ઉપમા આપાય છે અને ખરે જ જેમ જેમ તેના ઉપયોગ વધે છે તેમ તેમ તેની અસરકારકતા પેનીસીલીન જેવી જ આશ્ચર્યકારક માલુમ પડતી જાય છે. છતાં, જેમ પેનીસીલીન સર્વ રોગોનું ઓળખ નથી તેમ ડી. ડી. ડી. પણ સઘળા જનુવિનાશકોમાં સામેતો ધલાજ નથી.

સને ૧૯૭૪માં રાસ'બર્ગ' સહેરમાં ઓધમાર ઝીકર નામના વિદ્યાર્થીએ આ ડી. ડી. ડી. પ્રથમ બનાવ્યો—ફક્ત પોતાના અભ્યાસ માટે, પોતાની કિમી માટે ધીસીસ (નિબંધ) લખવાના અભ્યુદયો. આ સંશોધનની બેરીરે (Berichte) નામના જર્નલ વૈજ્ઞાનિક માસિકમાં ફક્ત ૭ લીટીમાં તોયે લખી અને પોતે એક અદ્ભુત જનુવિનાશકની 'રોષ કરી છે તેવા તેને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. ઉંઝ પાંસડ વર્ષ પછી સને ૧૯૩૬માં પોલ મુસર નામના સ્પીટકેસ'નના વૈજ્ઞાનિકે તેના આ જનુવિનાશક શુણે પ્રથમ નોંધ્યા. જાપાન વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાયા પછી લાંબે વખતે જ્યારે જનુવિનાશકોની ખૂબ અછત જણાવા માંડી ત્યારે જ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ડી. ડી. ડી. તરફ આકર્ષાયું.

ડી. ડી. ડી. જનુવિનાશક તરીકે વપરાવા લાગ્યું. તે પહેલાં બોલ' ધણાં પદાર્થો, જેવા કે પૌરસમીન (Paris Green) થાલો સાયેન્ટસ (Thiocyanates) પાયરેથ્રમ (Pyrethrum) ના ફૂલું સત્ત તે કેરીસ નામના છોડના મૂળ (Derris Root)નું સત્ત (રોટીનાન) (Rotenone) જનુવિનાશક તરીકે વપરાતાં હતાં. વધારાના છોડમાં

નીકોટીના નિકોટીન (Nicotine) પણ આવે ઉપયોગ થતો. આ બધામાં વિશેષ ઉપયોગ થતો પાવરેશનના સરસન, જે ખાસ કરીને જપાન પડે પાડતું હતું. બીજો વિશેષ ઉપયોગ ડેરિસના મૃગિયાના સરસ રેડીનેનનો થતો હતો. આ હોડ ખાસ કરીને મલાયામાં ખૂબ પ્રમાણમાં થાય છે.

આ ચક્ર સુદ પૂર્વેની સ્થિતિ. મુક રાડે થતાં ડેલા પાક અને ધાન્ય તથા અનાજને જંતુઓના ઉપદ્રવથી સરસનાની જરૂર પડી. અને તેથી વિશેષ તો જરૂર પડી મેસેરિયા, ટાપકસ જેવા જંતુઓથી ફેલાતા રોગોથી લશ્કરને બચાવવાની.

જપાન મુકમાં પડ્યું; અને પાવરેશન મળતું બંધ થયું. પછી ડેરિસ હોડના મૃગિયા પડે ખાડતું મલાયા પણ જપાનના હાથમાં ગયું. આવી વિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં બ્યારે પાવરેશન અને રેડીનેન જેવા નીવડેલ જન્તાવનાઓની ખૂબ જરૂર પડી ત્યારે જ વેરાનિકાતું બ્યાન ડી. ડી. ડી. ઉપર કેન્દ્રિત થયું.

એના જંતુવિનાશક ગુણો સ્વીડેનમાં જો. આર. માઇગીની કંપનીની બારે લેસેરેટરીમાં પ્રથમ સને ૧૯૪૬માં નોંધાયા. થોડા જ વખત પછી ૧૯૪૦-૪૧માં તે જ દેશમાં બટાતાના પાકમાં જંતુઓના ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો. તેને કાબૂમાં લાવવા આ નવું જંતુવિનાશક અસાધારણ રીતે અસરકારક નીવડ્યું. પછી તેના વિસ્તૃત ઉપયોગ થયો નેપલ્સમાં. ત્યાર બાદ તેની જળપ્રસિદ્ધિએ તેના ઉપયોગ ખૂબ વધારી દીધો છે અને જેમ જેમ તેના ઉપયોગ વધ્યા છે તેમ તેમ તેની જંતુવિનાશક તરીકે ઉપયોગિતા વિશેષ સિદ્ધ થતી ગઈ છે.

ડી. ડી. ડી. અને જંતુઓ

ડી. ડી. ડી. ઘણાં જંતુઓ સામે અસરકારક પ્રવાર થયું છે. માખી, મચ્છર, જૂ, ડીડી, મેડાડા, જિંદાઈ, માક, ચાચક, રાતી ફાડી, (ચિરેલ), લમરી, કોરોગિયા, વંદા, કંસારી, અને અનાજમાં પડતી જાત જેવા કે જુક, છપ્પળ વગેરે ઘણા જંતુઓ તેનાથી નાશ પામે છે. મચ્છરની સામે ઘણું જ અવરજી પ્રવાર થયું છે. આ મચ્છરના વિનાશથી ડુનિયામાંથી મેલેરિયા, ખસ, પીએ તાવ (Yellow fever), જેવા રોગો અદસ થશે. જૂ (ચરીર ઉપ-

રતી)ના નાશથી ટાપકસ નાબૂદ થશે. ચાંચના નાશથી મચ્છર પ્લેગ ઉપર કાબૂ આવશે, અને ઘરમાં ઊડતી સામાન્ય માખી જે ઘણા બધા રોગોના ફેલાવા માટે કારણભૂત છે તેને પ્રાણહાતક નીવડતું હોવાથી કોલેરા, ટાઇફોઇડ, મરડો અને બીજા આતરડાના રોગો થતાં અટકશે. ઉપરાંત ડી. ડી. ડી. હોડ, પાક, શાકભાજી ઉપર ઉપદ્રવ લાવતી ઘણી જાતો જેવા કે કાતરા, તીક, ઝાંઝી જૂ, છપ્પળ, અને અનાજ ને કોળને નુકસાન કરતા ઘણા જંતુઓ જેવા કે કિફલા, જુક, છપ્પળ વગેરે ઉપર અસરકારક છે તેથી પાક તથા ધાન્ય બંને સાચવવામાં ઘણું ઉપયોગી છે. આ રીતે ડી. ડી. ડી. એક ઉત્તમ રોગનિવારક પ્રવાર થયું છે.

ડી. ડી. ડી. ની બનાવટ

પ્રથમ બે ભાગ (molecular proportions) ક્લોરોબેન્ઝીન અને એક ભાગ ક્લોરલ મેથા કરવામાં આવે છે ને પછી મંધકને તેમજ ધીમે ધીમે ઉમેરવામાં આવે છે. આ દરમ્યાન આ ત્રણે પ્રવાહીતું મિશ્રણ સારી રીતે થયું આવશ્યક છે. વળી આ મિશ્રણનું ઉષ્ણતામાન (temperature) લગભગ ૪૫-૫૦ થી ઉપર જવા દેવામાં આવતું નથી. થોડા જ વખતમાં ડી. ડી. ડી.ના સફેદ કણો દેખાવા માંડે છે. પાચથી છ કલાક પછી આ સમગ્ર હંડા પાણી અગર ખરડમા ઉમેરવામાં આવે છે. સમગ્ર ડી. ડી. ડી. નીચે એકડું થાય છે. ઉપર તેમજવાળું પાણી નિતારી લેવાય છે અને નીચે રહેલા પદાર્થને ખૂબ પાણીથી ધોઈ તેમજથી મુક્ત બનાવવામાં આવે છે. હવે એક બે વખત સફેદ સ્પિરિટ (alcohol)થી ધોઈ નાખ્યા પછી આ ડી. ડી. ડી. ઉપયોગમાં લાઇ શકાય છે. આ થયે બનરમાં મળેના ડી. ડી. ડી. ઉપર જાણીવેલી એક જ દિવા (Reaction)મા ડી. ડી. ડી.ની સાથે સાથે ચોંડ બીજા પદાર્થો પેદા થાય છે. આમાંના કેટલાક જન્તાવિનાશક છે; પરંતુ એક પણ ડી. ડી. ડી. જેટલું અસરકારક નથી. બનરમાં મળતા ડી. ડી. ડી. માં આ સમગ્ર પદાર્થો હોય છે. અને ડી. ડી. ડી. એટલે ૨: ૨-ગ્રીમ (૪. ક્લોરો શીનાઇડ) ૧: ૧: ૧-દ્વિપ ક્લોરો ઈથેનનું પ્રમાણ તો લગભગ ૭૦ ટકા જેટલું હોય છે, પરંતુ તેથી અસરકારકતામાં કાંઈ

ખાસ ફેર પડતો નથી. આ ડી. ડી. નો રંગ સહેલી બુખરાય પડતા રાખોડિય જેવા હોય છે અને તેમાં પાંચ સફરજન જેવી લામ આવે છે. વધારે સારું ડી. ડી. ડી. એક બે વખત રેક્ટીફાઇડ રિપરિટમાં દ્રાવણ કરી રક્ટિકપાતન કરવાથી મેળવી શકાય. કેટલીક વખત આમ કર્યા પછી મોખ્ખો ડી. ડી. ડી. ઝીણી સોયો જેવા રક્ટિકમાં મળે છે.

સૂઈના પ્રકાશથી ડી. ડી. ડી. ની અસરકારકતા ઓછી થાય છે એમ માનવામાં આવે છે તેથી તે રંગીન બાટલીમાં ભરીને ઈંટી બગાચાં રાખવું જોઈએ. વળી તેને સોડા અને લોખંડ અને એલ્યુમીનીયમના સારીના રાસનમાં આવવા દેવું જોઈએ નહિ.

ડી. ડી. ડી. કેવા સ્વરૂપમાં મળે છે

એક જાતુનિનાશની અસર તે કથી રચિતમાં જાતુના સંસર્ગમાં આવે છે તેના ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે. અર્થાત ઉપર પ્રમાણે બનાવેલા ડી. ડી. ડી. ની અસરકારકતા તેની મેજવણીની કેળા ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. ડી. ડી. ડી. કેટલાક જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વપરાય છે.

(૧) બૂકા-પાવડર તરીકે-ઉપર પ્રમાણે બનાવેલો ડી. ડી. ડી. સહેજ ઓછા પડતા હોય છે એટલે એક-દમ સીધું જ બૂકા જોડે મેળવતાં મજબૂત નથી. આથી તેને તેના જેટલા જ વજનમાં અપરખ, ચાક, હરસોક, ચિનાઈ માટી અથવા બીજા અના પદાર્થ જોડે બીજા (Fixe blanc kieselguhr) મેજરીને મશીનથી ખૂબ ઘળવામાં આવે છે જેથી તે બૂકા ધઈ જાય છે. આ પછી તેને ઉપર જણાવેલા (ચાક વગેરે) કોઈ પણ મેજવણી જોડે સહેલાઈથી મિશ્ર કરી શકાય છે. અને ડી. ડી. ડી. પાંચ કે દસ ટકા (અથવા બીજું જોઈએ તે) પ્રમાણમાં રહે તેવી રીતે મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(૨) પાણીમાં સ્ફુટન તરતા ક્ષીણા સ્વરૂપમાં (suspension)-ચેલીક ચિનાઈ માટી અને આરકીલ નેપ્થેલીન (alkyl naphthalene) જોડે મિશ્રણ કરી ડી. ડી. ડી. ને ઝીણા ક્ષીણા સ્વરૂપમાં પાણીમાં પ્રસરેલું રાખવામાં આવે છે, આમ તે પ્રસરેલું રહે તે માટે બીજા કેટલાક પદાર્થો (dispersing agents)

નાખવાની પણ જરૂર રહે છે: આમાં ડી. ડી. ડી. કીક કીક સમય સુધી પ્રસરેલું રહે છે. પરન્તુ આ રીતે તે ખાસ કરીને આ પ્રમાણે જોઈએ મિશ્રણ બનાવીને તરત જ અગર થોડા વખતમાં ઉપયોગમાં લેવું હોય તે માટે છે.

(૩) દ્રાવણ તરીકે બાલુખુર પાસવેટ કે એવા દ્રાવણ જે સરતા અને સહેલાઈથી મળી શકે એવા હોય તેના ઉપયોગ થાય છે અને પાંચ અથવા દસ ટકા ડી. ડી. ડી.નું પ્રમાણ હોય તેવી રીતે દ્રાવણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(૪) ઈમલ્ઝન (emulsion) તરીકે-પહેલાં ડી. ડી. ડી.નું કોઈ ચોખ્ખું દ્રાવણમાં દ્રાવણ કરવામાં આવે છે અને પછી પાણી જોડે એમુલ કરવામાં આવે છે. આમાં દ્રાવણની પસંદગી ઉપર ખૂબ આધાર રાખે છે. દ્રાવણ એવું જોઈએ કે જે પાણીમાં ખૂબ ઝીણા (soluble)ના રૂપે પ્રસરેલું રહે. આ રીતે ડી. ડી. ડી. ઉપર જણાવેલા ક્ષીણા કરતાં વધારે સારી રીતે પ્રસરેલું રહે છે. વળી આમાં દ્રાવણના ઉપયોગ ઓછો થાય છે.

(૫) બોંબ તરીકે-પહેલાં જેમ પાવરેશનના બોંબ આવતા હતા તેમ, પાવરેશનની સાથે ડી. ડી. ડી. મેજરીને બોંબ બનાવવામાં આવે છે. આમાં ત્રણ ટકા ડી. ડી. ડી. બે ટકા પાવરેશન પર્સેફ અને ૮૫ ટકા ક્રીયોન હોય છે. આ બોંબનો નાની ઝોરડી અથવા તળામાં જાંદુઓને મારવા ઉપયોગ થાય છે. એક ઝોરડીમાં લગભગ અપરચાન પર્સેફ કરી ત્યાં જીંદા રહી તે ફેંકવામાં આવે છે. ક્રીયોનને લીધે તે ફાટે છે ને ખૂબ સ્ફુટન રજકલોના ડી. ડી. ડી. આખી ઝોરડીમાં ફેલાઈ જાય છે.

ડી. ડી. ડી. કેવી રીતે વાપરવો

પાંચ ટકા દ્રાવણમાં અથવા suspension કે ઈમલ્ઝન તરીકે ડી. ડી. ડી.નો છંટકાવ બોંબ વગેરે નાળાં નાળાં માપી, મનુષ્ય અથવા બીજાં જાંતુ બેસતા હોય ત્યાં કરવાથી આ જાંતુ ટૂંક સમયમાં મરી જાય છે. આ છંટકાવ લગભગ બે મહિના સુધી અસરકારક રહે છે. આજ પ્રમાણે કંસારી, વંદા વગેરે માટે જોઈએ છે. કપડાં, પુસ્તકોના કપાટ

વગેરેમાં આવા એક ટકા દ્રાવણનો હંટકાવ કરવાથી કપડાં, પુસ્તકો કોઈપણ વગેરે સવળી જીવાતથી બચાવી શકાય. તે જ પ્રમાણમાં પથારી ખાટલા વગેરે જગા ઉપર વાપરવાથી ૬ સદિના સુધી માંકડના તાસથી બચી શકાય. જૂઠા તરીકે પણ કપાટ વગેરેમાં તમા ખાટલામાં નાખી શકાય. માથામાં જૂ વગર ખોડા હોય તો તે ૫ ટકા પ્રમાણમાં જૂઠાના સ્વરૂપમાં વાપરી શકાય. આ જૂઠા રાતે સૂતી વખતે માથામાં ધરીને બરવો. સવારે નઠાતી વખતે માથું ઘોઘ નાખવાથી માથામાંથી જૂ તથા ખોડા મરી જાય છે. વળી એમ પણ જ્ઞેવામાં આજુ ઉ કે ૧૦ ટકા પ્રમાણનો ડી. ડી. ડી.નો જૂઠા ફક્ત પડીકા જ વાળીને થઈ, ચોખ્ખા, ખીજા અનાજ કે કઠોળમાં રાખવાથી આ ધાન્ય કિસ્કા, જૂઠા વગેરે જીવાતના ઉપદ્રવથી મુક્ત રાખી શકાય છે. વળી ઘર ધોળતી વખતે જ્ઞેવામાં ૦.૬ ટકા ડી. ડી. ડી.નું પ્રમાણ રાખવામાં આવે તો પણ તે માખી સમ્મર વગેરે સામે અસરકારક નીવડે છે.

ડી. ડી. ડી. કેવી રીતે અસર કરે છે

ડી. ડી. ડી. બધા જંતુવિનાશકોમાં વિરલ છે. કારણકે એ એવડી રીતે અસરકારક છે. સાધારણ રીતે જંતુવિનાશકના સંસર્ગમાં જંતુ આવવાથી મરણ પામે છે, અગર તો જંતુ તે ખાય છે અને તેથી તે મરણ પામે છે પણ એક જંતુવિનાશક આ બંને રીતે અસરકારક હોતું નથી. પરંતુ ડી. ડી. ડી. બંને રીતે બહુ સારી અસર કરે છે.

જ્યારે ડી. ડી. ડી.ને ગ્લાસતેલમાં ઝેલાળાને હંટકાવ કરવામાં આવે છે ત્યારે થોડા વખત પછી ગ્લાસનેજ ઊઠી જાય છે અને ઘણા ઝીણા રૂઝડિતના રૂપમાં ડી. ડી. ડી. તે વસ્તુ ઉપર ચોટી રહે છે. માખી, સમ્મર, માંકડ કે ખીજા કોઈ જંતુ તે વસ્તુ ઉપર આસતા આ ડી. ડી. ડી.ના સંસર્ગમાં આવ્યા વગર રહી શકે નહિ. પણ દ્વારા ડી. ડી. ડી. આ જંતુના શરીરમાં દાખલ થાય છે, અને થોડાની અસર કરે છે; જ્યારે જંતુની ઉપર હંટકાવ કર્યોથી તે ખીજા કોઈ અવયવ દ્વારા દાખલ થાય છે અને જીવલેણ નીવડે છે. ડી. ડી. ડી. જાનતંત્ર ઉપર અસર કરે છે. જેમ રૂઝડિતની (રેક્ટથક્ષાત) સત્ત્વ મનુષ્ય ઉપર અસર

કરે છે તેવી જ અસર ડી. ડી. ડી. જંતુ ઉપર કરે છે. હંટકાવ બાદ જંતુ પહેલાં દારૂડિયા માંકડ ઉન્મત્ત થયેલું હોય છે, પછી લયડિયા ખાવા માંડે છે; ધીમે ધીમે પથાકાત જેવી સ્થિતિ દેખાય છે અને છેવટે પડીને થોડીવાર મૃત્યુસરણ થાય છે.

એના એક ખીજે મુખ્ય તે એ કે જ્યારે ખીજા જંતુવિનાશકોની અસર-તેના કોઈ વસ્તુની ઉપર હંટકાવ કર્યો પછી-લાખો વખત ટકતી નથી, જ્યારે ડી. ડી. ડી.ની અસર મદિનાઓ સુધી રહે છે. દાખલા તરીકે જોત ઉપર જાટલા બાદ થોડી ત્રણ મદિના સુધી માખી જેસે તો મરી જાય છે. ખાટલા વગેરે પર હંટકાવ કર્યો હોય તો ત્રણથી છ માસ માંકડ ઉપર અસર કરે છે. જ્યારે કપડાં ઉપર નાખ્યું હોય તો ધોવાય તો પણ લગભગ મદિના સુધી જૂ માટે જીવલેણ નીવડે છે.

ડી. ડી. ડી.માં એક જ ખાખી છે અને તે એ કે તેની અસર બહુ જ ધીમી થાય છે, એટલે કોઈ વખત કલાકો સુધી તેની કોઈ અસર જણાતી નથી.

ડી. ડી. ડી. અને મનુષ્ય

સ્વભાવિક રીતે જ સવાલ ઊઠે કે જ્યારે ડી. ડી. ડી. જંતુઓને માટે આટલું બધું પ્રાણધાતક છે તો મનુષ્ય ઉપર તે અસર નહિ કરતું હોય? દ્રાવણના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કર્યો હોય અને જો શરીરના સંસર્ગમાં દાવણ આવે તો તે થોડીક અસર કરે છે. દ્રાવણ ચામડી દ્વારા શરીરમાં ગોળાય છે અને તે જાગમાં સહેજ ફાગરી જેવું લાગે છે, જો મોટેથી વધારે પ્રમાણમાં લેવામાં આવે તો તે થોડીક ખરાબ અસર કરે છે, અને તેથી ખાવાની વસ્તુ માટે વાપરતા પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. જોકે તેની અસર કોઈ પણ દવા વગર ત્રણેક દિવસમાં સુધરી જાય છે. વળી જો સાધારણ રીતે વપરાતું ૫ ટકા પ્રમાણનું દ્રાવણ હોય તો તેના હંટકાવથી મકરાવાને મનુષ્યને કોઈ કારણ નથી અને જોકે તો ટિલકલ દાનિકારક નથી. સંયોગવશાત કોઈ ભાગ દ્રાવણના સંસર્ગમાં આવ્યો હોય તો તુરત જ ઘોઘ નાખણું સાડું છે.

ડી. ડી. ડી. અને ખીજા જંતુવિનાશકો

ડી. ડી. ડી. નું જંતુવિનાશક તરીકેનું મહત્ત્વ તો

તેને બીજા જંતુવિનાશક સાથે સરખામણી કર્યા પછી જ આંકી શકાય. આમાં ખાસ કરીને પાયરેથ્રમ, રેટીનેન અને થાયોસાયેનેટસ મુખ્ય છે.

પાયરેથ્રમનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે ઝડપથી જંતુ ઉપર અસર કરે છે, પરંતુ તેની ખામી એટલી કે તેની અસર હંટકાવ પછી ઘાંઘા વખત સુધી રહેતી નથી અને મનુષ્યની ચામડી ઉપર પાવાથી સોજો લાવે છે.

રેટીનેન (રેસિન-નૂળનું સત્ત્વ) એ અસતેવના દ્રાવણમાં અસર કરતું નથી અને તે પાયરેથ્રમ જેટલું ઝડપી પણ નથી. તે જૂઠા તરીકે સારું કામ આપે છે અને આ રીતે તે પાયરેથ્રમ કરતા વધારે ઘાંઘા વખત સુધી અસર કરે છે, અને મનુષ્યની, ચામડી ઉપર કાંઈ પણ ખરાબ અસર કરતું નથી.

થાયોસાયેનેટસ અને આઇસોબ્યુટાઇસ અન-ડીસાઇબેનામાઇડ (isobutyl undecylantamide) ની અસર રેટીનેન જેવી છે. તે પણ પાયરેથ્રમ જેટલા ઝડપી નથી. પરંતુ તે મનુષ્ય-માટે વધારે ઝેરી છે. વળી થાયોસાયેનેટની મંધને લીધે પણ આ બંને વિશેષ ઉપયોગમાં લેવાતા નથી.

ડી.ડી.ટી.ની અસરકારકતા અત્યાર સુધી જાણીતા કાંઈપણ જંતુવિનાશકો કરતાં વધારે ઘાંઘા વખત સુધી રહે છે વળી તેની વિનાશક શક્તિ બીજા કાંઈ પણ જંતુવિનાશક કરતાં વિશેષ છે અર્થાત્ બીજા જંતુવિનાશકોની સરખામણીમાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં વાપર્યું હોય તો પણ તે સારી અસર નિષ્પન્નવે છે. આ ઉપરાંત ડી. ડી. ટી. ઘણા જ જુદી જુદી જાતના જીવડા ઉપર અસર કરી શકે છે, નવારે ઉપર વર્ણવેલા જંતુવિનાશકો તો અમુક ચોક્કસ જાતના જીવડા માટે જ જીવલેણ છે. પાયરેથ્રમ ડી. ડી. ટી. કરતાં એક બાળતમાં ચડિયાતું છે અને તે તેની ઝડપી અસરમાં. ડી. ડી. ટી. ની અસર પ્રમાણમાં ઘણી ધીમી થાય છે, આ જ તેની મોટી ખામી છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ જ કે એક વખત જંતુ તેના સંસર્ગમાં આવ્યું તો મોરો વહેલી ડી. ડી. ટી. ની અસર નિઃસંદેહ

થવાની જ. વળી ઉપરની ખામી ડી.ડી.ટી.ની જો મોડું પાયરેથ્રમ ભેળવીને દ્રાવણ બનાવવાથી દૂર કરી શકાય.

ડી. ડી. ટી. માહત્તી અને બીજા પાણીમાં રહેનારા પ્રાણીઓ માટે પણ જીવલેણ છે, તેથી પાણીવાળા જગા જેવીકે કૂવા, તળાવ વગેરેમાં અથવા તેની આશુભાજી ડી. ડી. ટી. નો હંટકાવ નુકસાનકારક નીવડે. વળી મધમાખી અને બીજા ઘણા જંતુઓ જે પ્રાણી તથા વનરપતિ જીવન માટે ખાસ અગત્યના છે તેમને માટે પણ તે હાનિકર્તા છે એટલે આ વસ્તુનો અવિચારી ઉપયોગ ઊંચેલા દાનિકારક ધર્મ પડે.

એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે અત્યાર સુધીના સપ્તમા જંતુવિનાશકોમાં ડી.ડી.ટી. કાંઈ અનેરું જ છે. આવા અસાધારણ શોણ એક જ જંતુવિનાશકમાં મળી આવવા એ ખરે જ આશ્ચર્યકારક છે. આજણ દેશમાં તે ખૂબ ઉપયોગી ધર્મ પડે તેમ છે. હિંદુસ્તાનમાં ન્યાં જુઓ ત્યાં રાજીના વાગુર માત્ર જ હોય છે. મેદરિયા તો જાણે રાજીનો ધર્મ પડ્યો છે. મરડો અતિસાર જાણે ધર કરી મેકા છે, નવારે મેદરિયા તથા ટાઇફોઇડના પ્રમાણ કાંઈ ઓછા નથી દર વર્ષે લાખથી દોઢલાખ માણસો મેદરિયાના ભોગ અને છે મરડા, અતિસારથી લગભગ મેથો અડી લાખ માણસો મરણ પામે છે, નવારે મેદરિયા લગભગ પોણાથી એક લાખ માણસોના ભોગ લે છે. આ નવો જંતુવિનાશક, આ બધા રાજીનો ફેલાવો અટકાવવા વોપરી શકાય. મરડાના ઉત્પત્તિ અને રહેઠાણ રચાનો એટલે કે કાઢવાળી જગાઓ ઉપર હંટકાવ કરવાથી મરડાનો ઉપદ્રવ અટકી શકે. તેની જ રીતે મેદરિયા, ટાઇફોઇડ અને મરડાનો ફેલાવો કરતી માખી સામે પણ તેનો સફળ ઉપયોગ ધર્મ પડે. ઉપરાંત ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ડી. ડી. ટી. ધાન્ય અને અનાજને જીવલેણ ઉપદ્રવથી બચાવે છે એ આજના અનાજના અછતના દિવસોમાં ઘણું મોદસ્તનું ધર્મ પડે. સામે જ આ જંતુવિનાશક ડી. ડી. ટી. કાંઈ વિરલ જ છે, અને જો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ધણું જ ઉપયોગી નીવડે એમ છે.

ધરતી સામેના ઢાળિયાની ગમ્માણમાં પહેલ ચાસડીઆની સુગંધ પામી, હકકવકક દોડતી દોડતી ભગરના પગ ઢાળિયામાં દોરની પગનો અસ્થિયા ધસાધને પહેલ ખાડામાં ધબ્બાંગ દેતો પડ્યો. ખાડામાં પગ પડતાં, ખાડાનાં છાણ અને ચૂનના છાંટા ઢાળિયામાં ચારે તરફ ઊડ્યા, ખાડામાં નિરાંતતા મનઝરો ગજુગણુટ કરતા ઊડ્યા. આથી ભગર ભડકી અને એના મનમાં ચોરી હતી, કેન્સોડામાં એટલ કંકુમાને તેના આભ્યાની ખચર ન પડે તો રાતુ. પણ ત્યાં તેના બીજે ય પગ મોંઘણામાં પડ્યો, અને તેણે પાણી છાલક દબને ચારે વરક ફેલાયું. એની છાલકયો ઢાળિયાની ભીંત ચીતરાઈ ગઈ અને એ અવાજે કંકુમા રસોડામાંથી બહાર આવ્યાં, ને બડખડ્યાં: 'વાલામુઈ, ત્જણે એના સાફ જ નિરજુ તેવાર રાખ્યું ન હોય !'

એસરીમાં પહેલ ડંડિમને લેતાં તેમણે ભગર પાછળ દડી દાડી 'નખખોદી આક વરસની ઢાંડી થઈ પણ એકાદવાર ય વીંચાતું નથી, ને દાઢ તો ડગકતી... નાની' વણે !' બોલી ને એકઢાળિયામાં આવી પહોંચ્યા. ભગર ગમ્માણના કાંધમાં ઊભી રહીને ચાસડીઆના તરજુને લેવા છલક લખાવતી ચોતરફ આંખો ફેરવતી હતી. ત્યાં તો ભગરની નમર ચૂકાવીને ભગરના બરડામાં 'લે આ નાની વર, ખાવાનો જ આ રડિને દડકવા ઊપડ્યો છે.' ઉપગઉપર બેજણુ ડંડિકાના કંકુમાએ ધા ફરી લીધા.

ભગર ત્જણે સમજી ગઈ હોય તેમ આંખો નીચી ઢાળી જરાક ઉલાવળી ગતિએ ઢાળિયા બહાર નીકળી ગઈ. એની પાછળ પાછળ કંકુમા જતી હતી. 'પદમા પટલવું ખોરડું જોઈ મેં કદ્યાણુને પરજુલ્યો ત્યારે પાણીએ જાગવું નાજવર જ ફુલો નીકળવું.' અને તેમણે ભગર પાછળ દોટ દીધી.' હાં, તારી દાઢ દજુ ય ડગકતી લાગે છે. લગી રે', તારા ભઈની ધરવાળી.' બોલી તેમણે બેજણુ ખીખ પ્રકાર ભગર પર ફરી લીધા. હવે ભગરે દોટ લીધી. એટલે ડંડિકાને પ્રકાર જોઈએ તેટલો સફળ ન ફરી

સકાય એવું બન્યું. પણ તો ય હજુ ડંડિકાને છૂટા ધા થઈ શકે એમ હતું. તેથી કંકુમાએ ભગર પર ડંડિકાને છૂટા ધા કર્યો, પણ એ તો તફન ખાલી ગયો, પણ તો ય કાપમની નિરાંત માટે ખડકીની સાંકળ દબને ધરમાં આવી બેઠા. અને બડખડવા લાગ્યા, 'વજો જોઈ કદ્યાણુને પદમા પટલના ધરે પરજુલ્યો. વર સારો કાપવાવર લાવશે, મારો છોડશે સાસરે કોઠ માણશે, લાડ લારી, એવી મોટી આશાથી જ તો !'

'એને પરજુલને સવીસની વરસ વીતી ગયા. પદમા પટને આજ્ઞ કયું, પરિવાજ્ઞ કયું, માથે સરજ જેવો ધણી તપે છે ને જૂઠું તો દમ બોલાય ! પણ આ ધારણમાં આપેલ ડોણું અને માથરામાં આપેલ છોડી, ધી ખચર દેવા મને એણે આખા છે, તે હું તો સુખી ન થઈ તે નજ થઈ.'

ત્યાં બહારથી દડકો આવ્યો, 'કંકુમાદી !'

'ભિમા રે'એ, ભિજ બે'ન.'

કંકુમાદીએ જળને ખડકીની સાંકળ ઉધાડી.

'ભારી, કો' કે ન કો' પણ આજ તમારી ભજ-રતું અજી જણે ઊતર્યું' હોય એમ મને લાગ્યું. અમારા ફળિયામાં લીંબડા હેડે ઊભી છે, તે મારી ન્યાં નજર પડી.'

'માથે નવે અવતાર. વેવઘએ બધા બારબારી દાડી છે. આઠ આઠ વરસનું ચારણું માથે પડ્યું, જલ જ સાલી સાંર કોખાડ છે.'

'તે ખૂંટ આવી જ નથી ?'

'આ ય ડોણું મનમોજી બળ્યું છે. આ બોખા જેવડા ગામમાં ક્યા ભરવાડનો ચોવી વેળા છે કે ગામ-કયું ખૂંટ રાખે ! તમને ક્યાં ખચર નથી કે આટલા પાડખામાં ચોખરડે જ દમીયા ભરવાડ વન્યા કોષ્ટના ધરે ખૂંટ નથી.'

'જણુ ચારપાંચ મહિના મોથજ આપણા ગામનો રાહો મોકળો લાગ્યો તો અમારો પાડોને, ચાર પૂરા થઈને પાંચનો બેડો છે. ત્યારે કદ્યાણુ આને દોરો

જીવીતી ને !

‘એ વ મરે શું ? ધણે એ તો બખ્ષારે ખૂટતી વાંહે ફરતો આ રાંડને લપટે સ્પર્ક કર્યું એની વાંહે આખો દો-ભાળી નાખ્યો, ધણેના કોલ છોલડીને પણ આ જ ન્ના ખૂટ કંપક ધીરે ત્યાં ફેંકાડે. પાછળ ટાંટિયા ઉઘાળે, ભરાધા ઉઘાડે કે ખૂટ છોડા ખરી નય. ત્યાં ખૂટને પાંહે ઢૂંકવા ન દે, ત્યાં પછો ફળવાની તો’રી જ વાત કરવી !’

‘અણુ’ કેવાય. આવું ડોણું તો મેં નવી નવામનું પહેલવહેલું સાંભળ્યું. મારા તો માથે ધોળા આવી ગયા, પંદરથી વીસ ડોળા આ હાથ હેઠેથી નીકળી ગયા પણ ખૂટ હારે આવી કમાવડડી કોષ ડોળે કરી હોય એવું અભગવામાં આવ્યું નથી. કંઈક ભરાડી હોય, તો ચેલ વેતર પૂરતું જ, પણ પછે તો ડોળાને ખૂટ હારે એવું ભળી નય છે કે ખૂટની મધે મધે ખૂટની વાંહે આવડે. આનું તો બવ કેવાય ?’

‘દોર શું લણાં માણસ વ એવા હોય છે. રોરમાં હવે વણી છાંદિયું થર ક્યાં મારે છે ! એમના જેવું આ ડોણું !’

‘ભાભી ! કેમ એટલું અણુ !’

‘ભજમોન ! એનું કો’ક ગરાડ હોય તો કે’જો.’

‘ભાભી ! ગરાડ તો કોણ હોય ! તમારી ભજમ હવે જગમગીસીએ ચડી ગઈ છે. ગામમાં, સૌ ગ્રામ્ય-પડખેના ગામમાં જાણુ થઈ ગઈ કે ખાલી છે એકે વ વેતર વીવાણી નયો. ને ઈમાં તમેા કા’ છો ઈમ ખૂટ ભાળી જૂરાડી ચાય છે તો પછી છને લેવા કોણ હિંમત કરે ! સાચું-કવ, પૈસા તો બધાને મન નાણું છે, કાંકરા તો નઈને ! જરસેના પાડે ને આવે છે, તો કંઈ ઈમનામ આખ્યું વીચી સે કોષ ! અને હવે ઈ પાકું લો નથી ને ! આઠ વરસની તો ચવા આવી. મોરો દીવાણનું આ ચોથું વેતર યાશે. વેતિયાળ હોય તો સૌ કોષ લેવા મન કરે ! પાંકાંતો ગાલો ડોકમાં કોણુ ધાલે ?’

‘મોન ! વજર પૈસે, ઈમનામ લેવા વ કોષ છે

સાખડું ? હું ઈ બંદસાને જોવું છું ને મારું પાશે લોહી બળી નય છે, કરશે વાત !’

‘ભાભી ! આ તે કાંઈ પાડો છે તે દાસો લઈ જમજો. ને હજમ જેતરવામાં વ કામ લાગે !’

‘સાચું કવ ત્યારે, હું ઈનાથી ધરાઈ રઈ છું. આ ગિયા શ્રાવણમાં બીમનાથ માટેવમાં જમને મૂકી આવી’તી, હું જાતે દોરતી દોરતી પડાણે પૂન્ય કર્યું, પણ ત્યાં ઈ ખીતે ઈણે ધમસાણુ કર્યું ! વાંહે તોજે દો માંતનો (મહત) સંધેવા આવ્યો કે અમારે પાપ નથી વોરવું. તમારું ખડેલું ખાઈ નથી. અવાકામાં મોં ભોળતું નથી. ખીયા હારે માયા પછાડે છે. માંતને ધરમકંઠ આવ્યું, અને બચ્ચારા કલ્યાણને, સાંતી વગાડામાં રખાડું મેલી બીમનાથથી દોરી લાવવી પડી. ઈમાં આ ખૂટ આવ્યો, ત્યારે ઈણે છને સલાપ વનાજો અને તો ઈ દીથી ઈ માયાના કારી મા જેવી અગખામણી લાગે છે. સ્વ જ નથી પડતી કે છની ધડોલાડો લાવવો કઈ રીતે !’

‘એલ્યા ભવ આપણે છનું ખાધું હતો, તે આ ભવ મેંય થઈ ઈ ખાઈ આવી હતી, ઈમ માની મન મનાવવું રિયું. ઈના નશીમે આમ લે પાંદે નઈ હોય, ઈમ પણ હોય !’

ભજમ ડોરીની આ દલોલ કંકુમાના મળે ન જીતરી. અને તેનો પ્રતિકાર કરવાના નિશચને તેમણે દાખી દીધો.

‘વવનું તો હવે કાણે પડી ગયું ને ! તમારે અવળાને બવળા ઉપાધિએ એણ સાસ આખાં જ કરી છે, રિસામણેથી કલ્યાણુ જઈ તેડી આવશે કાં કે ? પત્ની પડલ આમ માણસ સારો. કરી વ વડછડ વજર કે’ છે કે આગળ કરી દીધી.’

‘આગળ નો કરી કે તારે કરે શું ! છને ખીણું સંધર ઈમ કોણું છે ! જેવું આ ડોણું પાંકું, એવી જ છની છોડી, અમારું તો. છણે થર ફાડ્યું છે. આઠઆઠ વરસ પરવયા થઈ, પણ છની કુંબ જ ખાલી રઈ. એળો ભરાય નઈ, ગજમ જ કેવાય ને !’

‘પણ ઈમાં અચ્ચારી રાજવાત શું કરે! ભગવાનની મરજીની વાત.’

‘પદમે પટલ-અમારાં તે ઝાલ્યા ભરતો દશમન તીવડયો છે. પાંહે પાંચ પૈસા છે, જીભ મોડી છે, છોડીના અવશ્યજી પામી ગયા છે, તે છોડીને સમજાવી રાખી છે કે તારા વરને તું વરા રાખજો. ને અમારે આ હાંકું છે. આ વેળા એના પિયર મધ, તારે તેડવી જ નોતી. અથવા આપડે કેવડાવી’ કે સાંજે - મોડલી દેખે, સાંજની સવાર ઈના આપથી યાપ કીમ? ઈની ભાભીને સુવા-વડા આવવાની હતી. ઈમાં અમારાં ધોરકાને શું? ઈની ભાભી છોકરું જલ્લે ઈમાં આ વવને શું? મારે તો તેડવી જ નોતી! પછી આ હાંકકાને ઝાલ્યા ફેલ-લામજી શીશામાં ઉતાર્યો દરો. કલ્યાણિયો ય પેટનો ખૂટલ યજી ગયો છે! બોલતું કંઈ, હાલતું કંઈ! આપાથી ગયો, ત્યારે મેં ઠેરાવી ઠેરાવોને કાંધું તું કે આ વેળા ગાયો ગળામાં નો ધાલીય, હા હા, આંવા કહે’ રાખી ને સાંજે ઈની કપાળીને લઈને ધરે આવી બિભો રિયો, સાંજી કાઢેલો. જગમતીરીએ મારે કેટલુંક હો હો ઘાલું. આથી વધુ સિખામજી માન-ડીને આપવાની હોય!’

‘પણ કાલ વીરડે આશપાંચ વહિઆર વાલું કરતાંતી કે કલ્યાણકાઈનાં વહિ આ વેળા મળતો યજી ગયો તો ય નાલાં નયો.’

‘કૈતરૂંદેશાખનાં વાળા જોનો એનો જાલ. પછી નો સાંજું પડે તો તો હમારાં મોંમાં ગાળ.’

‘તારે સાચી વાત કવ? મારા વંશનો વેત્રો વહેતો રે’ ઈ તો વજુના લઈને જ ને! આપડી એ દશમન તો નયો જ. છેવટે તો અચ્ચીની જણી છેને દખલતાં કીમ જવ હાલે! પછી આવાં પાંકડાને રાખીને શું કરી. અને ઝાલ્યો બોણું હાંકું છે. ઈને ઈમ લાને ય પડતું નયો કે આપડે વહિને લાવ્યા હો શું કામ? વહિ એવી ફેલલામજી છે કે કલ્યાણુ ધરમાં હોય ત્યારે આડી પડી પડો કામ કરશે. ઘડીકમાં વાસીડું તો ઘડીકમાં પાણી રાતે મારા જગ મુદાં લખવા બેસો મરી, પછી ઈના પેટમાં યાપ રયો છે.

ઈ જાણી મળે છે કે આતું અચ્ચીચરિત નજી કડું તો ધરવાઓ કાંકો લઈ મને ફરી વળશે. કલ્યાણુ આજ વરવાળે દટાણી ગયો. વેલા પડોડિયે, તો ઈ ટાણે બિંબીને ધણે સિરામજી કરી અવરાળ્યું. હારે અપોરાતું ભાત પછી બંધાવ્યું. અને એની મોર હાંકિયાને ઘોળીને ઈ વડીએ મળ. દુઝળા ડોખાંતી પાડું’ ખઈ લેવાય. પછી આતું કામે ય તો ખમી લેવાય.

હું તો વેલામોડી બીજી કરાવવાની છે. ભમેને ઈ ઈના ઘણીને ગાંઠ મારી ખાંધી રાખે, મારે તો આ વેળા જ છેડો ફાડી આલવો’તો દાવ હતો, સોમકી લાગે ચડી હતી. પછી ફેલલામજીએ કેસારમાં વધુ પડતું ઘી અને માથે ફળેજાંસાકર પીરસી દરી, તે સરમ ધારીને નીચી મૂંડીએ અછ તેડીને હાલ્યો આલ્યો. તાણી કાઢેલ નજી તો ખીરું શું!’

પછી સાંજે આપડે કંઈ ઈ દશમન છે ખરી! તમે કો’ છો ઈમ લણું પેટ હોય તો તો મારે ઈ સોનાની છે.

‘એ! તારે હું જવ’! હું તો તમને આ જ સમાચાર દેવા આવી’તી.’ બોલી બિજમોડાંથી બિલાં થયાં.

‘તો તો જોન, તમારાં મોંમાં ગાળ.’ બોલી કંકુમાએ તેમને વિકાંચ આપી.

જોને એકલા ધાંસલીના ટેકે બરડો ટેકરીને બેઠા. સામે ટોડલા માથે ચકલી તેનાં નાનકડાં અચ્ચાંનાં મોંમાં તેની ચાંચ લાલોને ચપ્પ અવગાવી રહી હતી, તેના પર જોમની નજર પડી તેમનાં મનમાં અત્યાર સુધીમાં અનેક ફણો જે વિચારમાં અતીત યજી હતી, તેણે અત્યારે ફરી. છાછાળા લીધો, તે મનમાં જ બજાવડ્યા, ‘કલ્યાણુના ધરે આ ખાર મળનામાં ઘે ડિયું બધાવડું...પછી બિજમોળ દહી ગયાં એમ હોય તો સાતઆઠ ઘડનામાં જ ઘેડિયું...’ અને તેમનાં વ્યમ મનને આમ જરા સંતી મળી

અપોરા નયી ગયા. અને સૌ ઘડિયું એક વાદમથી નીંદજીગમ પડું’ કરી ઘેર આંધું ત્યારે નીંદજીની ઝાંસકી લઈ ચપ્પી ડોળજી તેની ગાસડી નાખવા

કોઠમાં આવી. એને જોઈને કંકુમાએ સાદ દીધી,
'અલી કપડી ! આમ તો મર !'

અલી ઓશરીમાં આવી બેઠી. 'મા. પેલા
પાણીનો કળશયો આપો.'

'તરસે મરી જાજી, કેવડાવ્યું હોત તો સામે
પાણી લઈ આવત.' બોલી કંકુમાએ તેની સામે
પાણીનો કળશયો મૂક્યો, અને વાત કાઢી. 'અલી
ગામની જુવાન વહિઆર તારી કાઠીની શું વાત
કરે છે ?'

'શેની ?'

'કે' છે કે તમારા કસ્ટાણુકાઠીની વહિને મરના...'

'ડોશી. તમે ભાળતા હશે, ઈ પાંકડાને શું
મરના રેતાંતા ! આ અમપડી મોર વાદમાં જ મરે
ઈ કે મને કોઈ અડતા નહીં. તમે ય ડોશી મરના જ

'!! ભાણી રિયા છે ! આ તે ડોશી છે કંઈ !'
બોલી તે ચાલતી યઈ. કંકુમા મનમાં ધૂંવાફૂંવા યઈ.
ત્યાં ખડકી ખખડ્યાનો અવાજ આવ્યો, પણ તેમનું
ધ્યાન ખડકી પર ન હતું. તે તો વહુના
વિચારમાં જ હતા.

ખાલી બંધ કરેલ ખડકીને માથાવતી હાસેલી
ભર ફરીવાર કોઠમાં આવી બેઠી. અકસ્માતે ખાડી-
ધરાની પેઠે મોટા મોટા ફૂચકા લઈ આસડીઓ
ખાવા લાગી. એની નજર સકળવડગ ચારે તરફ
ઘૂમતી હતી. એમાં અચાનકે કંકુમાની અને તેની
નજર એક યઈ. કંકુમા કોપમાં ને કોપમાં બેઠી
થયા. આ વખતે ભર પણ પામી ગઈ હતી કે જરૂર
મારું પણ આવી બનશે. કંકુમાએ પણ નિશ્ચય કર્યો
હતો, કે આ રાંડનો આજ તો ટાંટિયો જ લાંબો
નાખ્યું ! તેમણે ફળિયામાં પડેલ પાવડો હાથમાં લઈને
ટોટ કાઢી. પણ ફળિયામાં ફૂતરાએ પાંડેલ ખાડાનું
તેમને જાન ન રહ્યું, ભરની પાછળ જવામાં ચિત્ત
પરવાણું હોવાથી ધરતચ્છેદી તે જુલ્યા, અને પછ
ખાડામાં પડ્યો, તે ખાડામાં જ બેસી ગયા. પછ
લચકાઈ ગયો, ભર દોડીને બહાર દોડી ગઈ,

'સાગડી રાંડનો ટાંટિયો માગ મરમાં ન જોઈએ !'
પાવડાના હાથાના ટેકે મહામહેનતે બેઠી થઈ, એ
હાથને પાવડાના હાથ સાથે ટેકવી ડોશી ઓશરીની
કોર પર આવ્યા. 'કસ્ટાણુકાઠી વહિએ ખસા મુક છે.
ગામ આખાનો ઉતાર અને આળસ આ મરમાં
ભરાયો છે. છતાં બાપને દટાવ એવો છતાં સમયાએ
ખાડો બેઠો છે, પણ પૂરવાની જ બાધા.' અને
તેમણે તેમના પગને લાંબો ટુંકા કરી જોયો. પગનો
એકે ય સાંધો નથી 'મરડાયો એવું તેમને લાગ્યું.
હવે તો સાંજ પડવા આવી હતી. કંકુમાનાં મનમાં
આજ એક જ વાતનો નીંખાડો ધૂંધવાઈ રહ્યો હતો.
પરંતુ બધું કામકાજ તેમના હિરે આવ્યું હતું, પણ
કમકાજથી તે ઈંઈ મોંઘા નજર એમ ન હતું. પણ
આવી રીતનું કામ માથે પડે તે તો માથે ભાંખ્યા
બરાબર તેમને લાગ્યું. તે બેઠી થવાની તૈયારીમાં હતા.
ત્યાં ખડકીનું ખારણું ખખડ્યું. અને બળદના ડોકરાના
રજકર કાગ પર પડ્યો.

તે મનમાં ખખડ્યા, 'આ બરવાણેથી હટાણું કરીને
આવ્યો પણ બોલી રાયમદી હજુ વાડીમાં માટે છે.'

ત્યાં કસ્ટાણુ અને બળદો ફળિયામાં દેખાયા.
ડોશીનો કાળ ફૂંકાડી રહ્યો હતો. તેમણે કસ્ટાણુને તોડ
તરફ જતો જોયો. તે બોલ્યા વગર બેઠા હતા ત્યાં જ
બેસી રહ્યા. કસ્ટાણુ બળદોને ખમણ પર બાંધીને
એરડે વળ્યો.

'મા !'

'તારે માનો શું ખપ !'

કસ્ટાણુ મનમાં સમજી ગયો કે કંઈક વિપરીત
મરમાં બન્યું છે.

કસ્ટાણુ હટાણાવી વાત કાઢી, દમણાં બંધતી
વાજી લહેતરી (સીઝન) ગઈ હતી, અને થોડી રાંડ
રકમ ગજવામાં હોવાથી, રજિયાત માટે મરેણાં
બરવાણાં બંધરમાંથી ખરોડું હતું તે વાત અસારે
સમય પારખી તેણે દખાવી રાખી.

'તારે હટાણાનું ગાણું ગાતું છે. મારો જીવ નજર

છે. આ તારાં પાંડાનાં પાપે !' બોલી કંકુમાએ પગનો મચકોડ બતાવ્યો. પગની ધૂંટી પર જરાતરા નહીં જ્યો સોડો ચડી આવ્યો હતો.

'એ તો કો'કનો જીવ લેશે. કે'વા ચકનના ઈ ધરમાં ગયાં છે કે ધરમાં કાઈ માણસના છત્રને જ'પ વળતો નથી. ડાકણ છે ઈ ડાકણ.'

તું શું જોઈ ઈતી વહિ આંધળો યશો છું ઈતી જ મને ખબર પડતી નથી. અહ્યા, ઘણી મ બેંકુની ખરીયું ધોળા હોય છે. કો'ચણ સુધીના ચુંડા વ ધોળા હોય છે. કપાળમા ધોણું દીણું વ હોય છે. આવડો મોરી ફુનિયામાં આપી ઘણી મ બેંકુ બાળી, અને મણાના ધરમાં વ બાળી, પણ તારી જમ જાઈ ગાંકું બાળ્યું નહીં. કઈ નહ, ઈ તો ધરનો કાળ છે.' અને તેમના શેપતી માયા વધી.

'મારે ધોળા ધરમે વ આ ધરમાં ઈંડાણું ન જોયે. તું તારે નોખો રે. તારી બાપડી, તું અને ઈંડાણું; પણ જાવ નોખા. પણ જો મારી હારે રે'જું હોય, તો મારે ઈંડાણું તો જોયે.'

કલ્યાણ કશું વ ન બોલતા માંના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

'એમાં મારા મોં સામે શું જોવ છ ! મોમાંથી બોલી નાખ ને ! હા. બોલી ધરવાળી વગર મોં બારે વેણ કયાંથી કઢાય ! છલે તને વરા કરી લીધો છે ઈ હું ક્યાં નથી જાણતી !'

'પણ મા, ઈને ક્યાં મૂકી આવવી ? તમે જ ઠા ! મંદિરમાં મૂકી આવ્યા, ત્યાંથી ધરે લાવવી પડી. એવું અંજળપાણી હશે ત્યાં લગણુ આપડા બોરડે...'

'મૂકવી હોય તો ક્યાં બોલો કેકણે છે ? પણ રાત પડયે બોલી રૂપાળો તારા કાનના મૂળિયાં ઉમેળા નાખે. ઈ સાડું બંધાવાવાડા કઈ મને સમજાવ છ, ઈ શું હું નથી સમજતી ?'

'તમે જ ઠા' ને કે ક્યાં મૂકી આવવી ?'

'અહ્યા ગાંડાભાઈ, ઈને મૂકી આવ્યા પછી બોલી તને સજે પાણીનો ઘૂંટડો વ ગળા હેં ઉતારવા રહે ?

એ વ સરખા છે એ વ. મારી વાત સાંભળ. ખાડો ઈ રૂપાળોએ પૂરો હોત તો મારો પમ.....પણ એ વ મારા લોઈતી તરસી છે. હું પૂરું તો જ પૂરાય. આ ટેડી સવારના વાટે સીધાબ્યા છે, જેને સાવ નફરો કરશે કોઈ. મારા બાપ ! તું ક્યાં શું મોઈ પડ્યો છું ? ભારે લાગ આવ્યો'તા, તારે સાટે તું તારા ઘોડાને સાંસતો તો રાખી રિયો, ને આ તેડી આવ્યો. આ વહિ મારા ધરમાં કંઈ ધાગ્ય મારે ઈમ નથી.'

'પણ તારે મા કરશું શું ?'

'કરે શું ? કોબાને કસાઈવાડે વેચી આવ્ય, ને નહું બેઈ ગોતી આવ્ય. પછે ઈતી મેળ આ ઈંડા બાપના ઘર બેળું મારો.'

'મા...'

'મા, મા શું કર છ. હું સાચું કવ છુ. આ બેઈ તારું બંકરી વાંગી કે ઈમ નથી. તને કામગરી બલે લાગે પણ તું જો છ, કોના કલામાં છે ? જરા ધરપ. રોટલા થીરાવી લે. કાલ સવારમાં વેશો બીડીને... સમજ્યો કે ?' 'સાચુપરના કસાઈ ખાટલે...યઈ રિયું. પેસાના પેસા બેપજરી, ને ધરબાંગણેથી ખલ્લા ટળશે.'

કલ્યાણનાં મને તો ના ખાડી દીધી.

'બે ધીરાવી લે. ઈ તો આવશે, બટકતી અપઠાતી.'

કલ્યાણનો જૂખ વાંગી અઘ દત્તી, પણ તો વ તેને ખાવા બેંકું પડ્યું. તે બાણુ પર આવી બેઠો. માએ ખાઈ તે જ વાત ઉપાડી.

'અહ્યા, આ ડોમે આપડે ફૂંચાણાવાળા ને આ વઉમે વંચાળા કેવં ઈમ નથી.'

અને બધી તરફથી અવળાઅવળા પાસા નાખીને કલ્યાણને બીજે દિવસે ડોણું વેચવા જવા માટે તૈયાર થયો. કલ્યાણે એ જ નિર્ણય, પણ એની માને કહ્યો, 'પણ જોજે - હો, ફેસરી નો જતો. તારો બાપે વ તારા જેવો હતો.'

કેશીની આપડી રાત વડીકરાના ખાટલાની

ચોડી કરવામાં ગઈ. તેમનાં મનમાં હતું કે તો કલ્યાણ અને રળિયાત એક બધપડી ભેળાં થયાં તો આ ઊંડો માંડમાંક ઊભો થયો નહીં, તે પાછો ગળાયા બળદ જેમ ભેસી નહીં. આંખી રાતનો અજાણ વહોરી તેમણે બરાબર ચોડી રાંખી, તેમને સંતોષ થયો કે, 'ના, ઊંડો આ જ સંમત્યો લાગે છે. એથી મઠિ પણ નથી દૂંકયો.'

વહેતું પડેલ થયું. રળિયાત તો એકાદની આજુબાજુમાં મૂકના આટલા પર રાણુનો ડાયોનો નાખીને નિરાંતે સૂતી હતી, કલ્યાણ રળિયા વચ્ચે આટલો નાખી સૂતો હતો. તેની પાસે કંકુમાં જઈને ઊભા રહ્યા, અને હાથ વતી જ તેને દંડોળ્યો. કલ્યાણ બાક દબને બેઠો થયો, એની નજર સામે મા થડી. 'વેણા થઈ ગઈ છે, સાત ગઉ ધરતી કાપવાની છે. મોંસુજી મોર ન્યાં આબરું ય (પહોચતું) નેશે ને ! શિરામણ સામદુ છે, ધરમના કામમાં અકુર (મોડ) શું કરતું ?'

કલ્યાણની આંખો લાલલાલમોળ હતી તે વાત કંકુમાંના કલ્યાણમાં આવી ગઈ, અને આખી રાત કલ્યાણે આટલામાં તરફડિયા માર્યાં હતાં, તે અપારે તેમને થાદ પણ આલું.

'રસોડામાં આવ જ ને !' બોલી ડોશી ગયા.

કલ્યાણ બેઠો થયો, એણે પગ ઉપાડ્યા, પણ જાણે તે પાછા ન પડતા હોય તેમ તેને લાગ્યું. તે રસોડામાં આવી ઊભો. 'મા, શિરામણ હારે બાંધી દે. અતારમાં શું બૂબ લાગી હોય ?'

એણે રાતે ખાધું ન હતું, છતાં ય અત્યારમાં તેને ખાવાની રૂચિ ન હતી.

'જે હાલે ધ' પણ તો ય કલ્યાણે મારું મૂણુબું. 'પણ વળતાં માલણુપરામાં દેવશી પટલની ઊડીને જોતો...'

'ડોણ ક્યાં છે ?' કલ્યાણે જવાની તત્પરતા ખતાવી.

'મમાણે બાંધી છે. ચાસડીએ ખાતી દરી. મેં

નીચો છે, જતા જતામાં બચે ધ વ બચારી દોસોતરી ખાતી જાય.' બોલી ડોશીએ ભાતાની પોટલી કલ્યાણ સામે ધરી. કલ્યાણ મોંમાં દાતણ નાખી પોટલી લેતો ચાલતો થયો.

ડોશીના મનમાં શી ખજર પણ એક પ્રકારનો રંગ જન્મ્યો. અને તે મનમાં બોલી, 'આવો ઊંડો મારી પૂટે જલમે, એવું મેં આ બવમાં તો નોંધું માન્યું.' અને તે બહાર આવ્યા. ડાહકે ધરેથી ધરીના સર ચાલતા હતા. તારોડિયાનો તારો માથા પરથી ચોડાપણો જ નચે હોય એવું કંકુમાં લાગ્યું.

તે બહાર આવીને રળિયાતના ખાંટલા પાસે ઊભા, રળિયાતના, નિરાંતથી, શાંતિથી નાકનાં નસ ફેરા જોલતાં હતાં. 'આ જ મને જરા ય કનડી નથી, હંતોય ઉડેનો હો' છે ને !

બોલી ડોશી તેમના ખાંટલામાં આવી પડ્યા. એમનું મન નવી આવનારી થકુમાં પડેલાયું. ત્યાં વળી કલ્યાણ થાદ બાંધ્યો, બગર થાદ અધી. કચડીને ખાંટલો થાદ બાંધ્યો. રાણુપુરની બજાર થાદ આવી. એમની નજર સામે કલ્યાણનું ચિત્ર આલું. તે જોતો હતો. ને મનમાં નવી ધરવાળીનો દરખ દરી...

પણ ના. કલ્યાણના પગ ભાંગી ગયા હોય એવું કલ્યાણને પોતાને લાગ્યું. એના પંડપની અંદરનાં કંજી તે ન માની રદી હોય એવું તેને લાગ્યું. તેની ચાલમતિમાં આજ બણે ફેર પડી ગયો હોય તેવું તેને લાન થયું. સાત ગાઉ ધરતી કાપતાં તેના પગે આવી ખૂટલાઈ કડી ય આદરી ન હતી. સરજ રાણુ પુરના સીમારે સામે આવી ઊભો રહ્યો, ત્યારે એનાં મને થોડો ધાગ્યો. 'આ ડોળાને હાઈને કમઈખાંટલે જતા કોક બાળી જાય તો તો પછી મારે ગામમાં ક્યા મોંએ પાછો ફરવું !'

તો ય એણે પગ ઉપાડ્યા. એના ગૂણ ગળી ગયા હતા એવું જાન એને તો થઈ ગયું હતું, પણ એમાં ય ભરના પંડય પર એની નજર પડતી ત્યારે તો અંદરનો માંધસો ફળકળી જાતો.

માંડમાં રગથિયા માણના બેક જેમ રાણુપુર

પાદરે તો તે પહોંચ્યો. ગામના કસાર્ધખાટલા તરફ નજર નાખવા જતો હતો ત્યાં અચાનક તેની નજર ભગર પર પડી. અને બનેની નજર એક થઈ. થોડીક ક્ષણ સુધી બનેની નજર એક જ રહી. અને કસા-જુને મનમાં જિજી નીકળ્યું કે ભગર એની પાસે દયા પામે છે. અખેલ જીવ બીજી કઈ રીતે આગણી કરે? આટલી વાર નજર ખોડી, નહીં તો, भारी સામે જીએ શું કામ ?

અને એમાંય તે જ થડીએ ભગરની આંખમાંથી પાણી નીત્યું.

કસાજી કસાર્ધખાટલા સામે નજર સુધાં પથુ ન નાખી. તેણે ભગરને પાછી તેના ગામ તરફ વાળી લીધી. ત્યાં રાણપુરના પાદરમાં જ શિવાશેઠનો મુનીમ મુખર્જીનો સાયકલ પર ભેટો થયો. એણે સાયકલ જિજી રાખી, 'કાં કસાજીભાઈ! અત્યારના મોરખાં પર કોર ક્યાંથી, હારે આ ભગર !'

'ભગરનો દોરો કરાવવા...' તળી જોઈને તે જાહું બોલ્યો. 'કાલ રાતે આંધા પિંડના યાનક આવ્યો'તો. રાતે જ પાછા વળી નીકળ્યું'તું...પથુ...'

'તારે તમારી મોર્ખાં હું ધરે પોંચીશ. માને તમારા સમાચાર આખી દઈશ.' બોલી એ સાયકલ પર સ્વાર થઇ સાયકલને દાખી મેલી.

આખી રાતના ઉગ્મગરના, વિચારના, પરિણામે અને આખી વાટના વિચારના પરિણામે તે મનમાં હેટલું વાક્ય બોલ્યો, 'સો સૌના અંગળપાણી પર-માણે જીવે છે, ને ભોગવે છે, ખંમાં વળી નવી લાવ-વવાની વાત શી ! આ ટોણું અને રણિવાત ! અંગળપાણી પરમાણે રેશે ને જીવશે.'

અને એણે પગને ઉતાવળે ઉપાડ્યા. પથુ તેની પહેલાં કસાક સવાકલાક વહેલો મુખર્જી ગામમાં આવી ગયો હતો. તેણે હેરો હેરો, કંકુમાને કહ્યું. 'કસાજીભાઈ અને ભગર મારી વાંઢે દાલ્યા આવે છે. ફર ન કરશો.' બોલી તે પાછો વળ્યો.

માથા પર ઘણેલ તરવારના ધાને ઝીલતાં મોં પર થતી વ્યથાની રેખાએ જેવી રેખાઓ કંકુમાના મોં પર ઘટાટોપ થઇ અને બોલ્યા, 'તાણીકાદેલ, એ મ પાંકડો નીકળ્યો.'*

* લેખિકા/આખામી વાર્તાકથાકથાકથા,

મદ્રાસના સરકારી નોકરો

મદ્રાસ પ્રાંતની સરકાર બ્રહ્મ મળીને ૧,૫૨,૮૦૦ પગારદાર નોકરો પાસેથી કામ લે છે.

એમાંથી—

૨૬૫ને	શા. ૧૦૦૦ કરતાં વધુ પગાર મળે છે
૧૨૦૦ને	" ૪૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી.
૫૪૦૦ને	" ૨૦૦ થી ૪૦૦ સુધી.
૬૭,૪૦૦ને	" ૪૦ થી ૨૦૦ સુધી. અને
૭૮,૬૦૦ને	" ૪૦ થી એટલા પગાર મળે છે.

ઝકંસીસ ચક્રવર્તિ સમ્રાટ હતો. પૂર્વમાં સત-
લજના કાંઠાથી તે પશ્ચિમમાં ઈંછળન સમુદ્ર સુધીએવું
મહારાજ્ય ફેલાયેલું હતું. ઇંછિયમાં એખીસીનિનાથી
માંડીને ઉપરે કાળાસમુદ્ર સુધી એની આજુ મનાતી.
ઈરાની ભેડા પોતાના રાજ્યમાં જુગર્ધ જય તેવા
ગરમથી માંડીને થીજી જય તેવા કંડા પ્રદેશો હતા
તે સૌને સંભળાવતા. ઝકંસીસ શિયાળામાં એખીસી-
નમાં રહેતો ને ઉનાળામાં રસા તો ચોમાસામાં
પરસીપોલીસ. દસહજાર અંગરક્ષકો એની તહેનાતમાં
રાતદિવસ રહેતા, ને એના જનાનખાનામાં એના
મહારાજ્યના એકેએક પ્રદેશની રમણીઓ હતી. મદીવી
આંખવાળા એખીસીનિય નતિંદાઓ ચાલે ત્યારે જાણે
૩૫ ઢળા પડતું હોય તેવી દિંદવાણીઓ, મિમ્મજી
સીરીયન કન્ચાઓ, જાદુમરીણી સમી સરકારીયમુ ને
વાતાંલાપમાં કુશળ, છુદ્ધિપ્રભાવે ચમકાવતી ઓક યુવ-
તીઓ સીને એ રવામી હતા. ચક્રવર્તિની તજર જે
ચોજ પર પડતી, એ એની જ ગણતી. પછી એ
થોડો હોય કે મૌરનમુખ્ય કુમારિકા. બાપે એની બેટ
ખાદશાહને ધરીને કૃતાર્થે ચલાવું હતું. ખાદશાહના
જનાનખાનામાં પ્રવેશ ખળતાં પહેલા ૭ મહિના સુધી
એને અતરતું માલિશ થતું. ને દૂધ જ એને પીતો
મળતું. જેથી એનો ચહેરો ખુર્ચિમાંના ચંદ્ર જેવો
બીજો થાય, ને એની હાજરીથી જ સુગંધની મહેક છટે.

ઝકંસીસના પદગ પર સોનાની દાદની વેલ
ચડાવી હતી, ને દાદના ઝુમખાની જગ્યાએ હીરા-
માણેકના ઝુમખા જોડાયા હતા; એના અંગરક્ષકો
એની હાજરીમાં મોં ઢાંકીને બિભા રહેતા. રખેને
પોતાના કુર્ગધિત શાસથી શાહેનશાહ એએન બની
જાય !

આ પદગ પર મચકની તળાઈમાં પણ એક
કાંઠિયું શાહેને ખૂંચી રહ્યું હતું ને તે ઓસ. ઈંછલ-
ન્યુખીઓ, પંખતખ, સીરતાન, અરખરતાન, અધાનિ-
રતાન, અસિરીયા, આયોનીયા, હીડીયા, ને બીજા
અસંખ્ય દેશોએ શાહના કદમ આગળ માર્યું ઝુકાવ્યું

હતું-પણ ખારેક જેવડા આ ઓસે એની પાસે ઘૂંટણ
નમાવવાની ના તે ના જ પાડી હતી એટલું જ નહિ
પણ આગ્રચની અવધિ તો એ થઈ હતી કે એના
પિતા દરખસને એમણે મેરેશોનના મેદાનમાં ફાર
આપી હતી. એના વિદ્યાળ સામ્રાજ્યના પ્રમણમાં
આ નાની હાર કાંઈ મદરતની વાત નહોતી; એના
પિતા કાર્ધક અતિવિશ્વાસમાં મારેલ રહ્યા હતા—પણ
છતાંએ હાર લે-હાર તો હતી જ. ઓસને એ. હકા-
વીને ઇંછળન સમુદ્રમાં ફેગવી દે ત્યારે જ એ ઝકંસીસ.

બરાબર આ ટાંકણે જ એએન્સે દેશનિકાલ કરેલ
રાજ્ય ને રખાઈએ હાંપી કાઢેલ ઉમરાવ એની સદાય
આગળ આપ્યા.

ઝકંસીસને એ જ જોઈતું હતું.

એએન્સે એક બીજી ભૂલ પણ કરી હતી.
ઓએને ઓક લોકાને બ્યાપાર કરવાને થ્રેલ હતા.
ને સુખમાળાના પ્રહોની જેમ ઓક ઘણાં દેર દેર
નખાયાં હતાં. કાળાસમુદ્રના ઉઝાથી માંડીને તે
સીસીલી સુધી ઓક પોતાની ઠાડીઓ નાખતા હતા.
એશિયામાઈનરના કાંઠા પર આયોનીઆમાં આપી
મણી ઓક વસાહતો હતી. આજસુધી એ બધા
ઈરાનના શાહની આજુ નીચે વેપાર કર્યા કરતા. પણ
દરખસને મેરેશોનમાં જ્યારે ઓસે હાર આપી ત્યારે
જા બધી વસાહતોમાં સળવળાટ થયો; ને એમણે
ઈરાની સામ્રાજ્ય સાને બજલો કર્યો; ને ઓસના જુલ્લ
જુલ્લ રાજ્યોની મદદ લેવા દૂતો મોકલ્યા. એએન્સ
સિવાય સૌએ ના લણી. ઓસની જૂમિ પર ઈરાની
સરકારને દરાવવું તે એક વાત હતી, ને ઈરાની
સામ્રાજ્યની જૂમિ પર ઈરાનને દરાવવું તે જુદી વાત
હતી એ સિદ્ધ કરનાર એલેક્ઝાંડરને હજી ચારમે
વર્ષની વાર હતી. પોતાની માતૃશ્રમિના ટકા વગરના
આ વસાહતી ઓકો હાર્યા. એમની સુખ્ય નજરી
માલેટસને ઈરાનીઓએ બાળા ને ખોદી નાખી-ઓ
અને પુરુષોને યુદ્ધમાં બનાવી તીમોસ નહીતી નહેરો
બાંધવા મોકલી આપ્યા.

આ બળવાખોરોને તો સમ્મ થઈ હતી પણ એને પ્રેરનાર એથેન્સ છટકી ગયું હતું ઝકસીસે હવે એથેન્સને ઉચ્છાદનવાતું નક્કી કર્યું. એમાં એકવીસે પ્રતિમાં ગ્રીસ પર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરવાતું ફરમાન કાઢ્યું—ને પોતાના દુતોને ગ્રીસના બધા રાજ્યોમાં તાબેદારીનાં ચિહ્ન તરીકે માટી ને જળ લઈ આવવા મોકલ્યા. માત્ર સ્પાર્ટાનાર ને એથેન્સમાં કાંઈને મોકલવા કે નહિ તે વિચારતો હતો. કારણ કે એના પિતા જીવતાં થોડા વખત પહેલાં એણે આવ્યા હતાં મોકલેલા. તેને સ્પાર્ટાએ કૂવામાં ફાંચી દીધેલા ને કહેલું 'ત્યાં માટી ને જળ ખતે છે લઈ લો.'

બરાબર આ જ વખતે બે સ્પાર્ટાનો આવવાના ખબર પહેરેગીરે આપ્યા. એમના શરીર પોલાદના બન્યા હોય તેવા સુદૃઢ હતા. માથું નમાવ્યા વિના ટહોર એ બેઠા રહ્યા. એને લાવનાર એકઠાએ કહ્યું.

"આ શાહોના શાહ સૂર્યપુત્ર ઝકસીમ છે, એને કંઈવત પ્રશ્નમાં કરી કૃતાર્ય આપો."

સ્પાર્ટાન ઓકોને માટે આ બાધા ને કેખાવ નવીન હતો. એ લો સામે સિંહાસન પર સેંકડો અશ્વિરુદ્ધાથી વીરળાવક સેના—ને હીરાથી જ ધડ્યો હોય તેવા ઝકસીસને ટગર ટગર ભેટ જ રહ્યા. પેલાએ ફરીથી કંઈથી પ્રશ્નમાં કરવાતું કહ્યું. ત્યારે એક જણે સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો. "અને દેવતાના જેવું માન કાઈ માણસને આપતા નથી. ડેટ્સીના એપોલો આગળ જ ઓકોના માથા નમે છે. માણસની આગી પૂજ કરવાતું અમારે ત્યાં શીખવાતું જ નથી. ભોલિ સાથે અમારું માથું ફેરડે તો પણ એ નહિ ખતે."

અંતરુદ્ધો આ ઉદ્દત જવાબ આપનારાએને તલવારથી પૂરા કરવા આવતા હતા ત્યાં ઝકસીસે આંખોની ગંતી કરીને પૂછ્યું.

"તો અહીં શા માટે આવ્યા છો ?"

"હે ધરાનાધીરા, અમને સ્પાર્ટાનોએ મોકલ્યા છે, પોતે એક ભૂલ કરી છે તેનો બદલો વાળી આપવા. તમે તાબેદારી સ્વીકારતું કહેલું લખને મોકલેલા હતાંને સ્પાર્ટાનોએ આવેલની પગમાં કૂવામાં નાખી

દીધા. પણ પછો સોને આ કૃત્ય ન્યાયવિરોધી લાગ્યું ને સ્પાર્ટાના ઝેર કૂકું મોમાંથી અમને બે જણને એના બદલામાં તમારી પાસે સળ ખમવા માટે મોકલ્યા છે. તમે અમને વાધને મેળે ફાંચી શકો છો—અથવા કાર્યને પગે કરી શકો છો."

ઝકસીસ ધડોલર દિગ્મુદ થઈ ખતે જુવાન સ્પાર્ટાનોના તેજપૂર્ણ ચહેરા સામે તાકી રહ્યો; પછી બાદલાકને જ ગૌરવ આપે તેવી રીતે કહ્યું: "હું સ્પાર્ટાનોનું અનુકરણ નથી કરતો. એમણે બધા જ લોકો જેને અવશ્ય મળે છે તે દેવોના વધ કરી એ અવશ્યતિ મેળવી છે. હું પણ તમને હથું તો આકાશવરી રીતે એ જ દોષને પાત્ર ધાઉં. તમે જઈ શકો છો, પણ જતાં જતાં અહીં હું ગ્રીસના સર્વનાશની જે તૈયારીઓ કરી ગયો છું તે એના જગ્મે ને જેવું જુવો તેવું જ જમને કહેલો."

સ્પાર્ટાન દુતો પાછા જતા હતા ત્યારે એક સરદારે કહ્યું: "આ મહાન વૈભવશાસી સમ્રાટની મૈત્રી તમે નથી ઈચ્છતા ? તમારા પર સમ્રાટની કૃપા બેઠી છે. એ તમને આખા ગ્રીસ જેવડા પ્રતિની મારી જેમ સરદારો આપશે—"

મારે શી ખામી છે ? ત્યાં ઓકોમાં બોડા પર્વત સિવાય શું બન્યું છે ? સ્પાર્ટાન હસે કહ્યું, "તમારી સલાહ અમારે માટે અધભેસતી નથી. તમે તમારા અનુભવ પરથી કહો છો, પણ અમારો અનુભવ તમને કયાંયો હોય ? તમને આ લોકાગીની સહજ છે; પણ સુક્ષિત એ કેવી મીઠી ચીજ છે તે તમે કદી જાણ્યું નથી. ને તમે જાણ્યું હોત તો તમે જ અમને કાળજીવત મહેનત કરીને પણ એની રખેવાળી કરવાની સલાહ આપી હોત."

આ હતું ગ્રીમ ને આ હતું ધંરાન. એક પ્રજાસત્તાને બીજું સામ્રાજ્ય. એની વચ્ચે અધકામજી નીમીયો ચૂકી હતી. વારતવિક રીતે એ બે સંસ્કૃતિ જ હતી.

ધંરાની લોકો બધા કુખી હતા કે દગપસ ઉઠાર કે દયાળુ નહોતો તેમ નથી—સ્પાર્ટાન હતાંને જ એની

ઉદારતાનો તો અત્યંત ધન જ ચૂક્યો હતો; પણ ગદત્વની વાત એ હતી કે ઈરાની સત્તાશાળીઓએ સમ્રાટ હતો-ને બાકીના બધા ગોલા, ગોલાને સમ્રાટ-ગમે ને પછે રાણા કરી શકતો હતો, પણ એ ગોલાના જન્મથી અધિકાર નહિ પણ સમ્રાટની મીઠી દૃષ્ટિથી; અહીં રાજકારણ જ હતું નહિ-કારણ કે પ્રભ જ નહોતી. ને ઓછાને મન નો પ્રભત્વ એ આસોચવાસ-સમ હતું. એટલે ગ્રીક-ઈરાન વિષય એ માત્ર બા-પારનો જ વિષય ન હતો, વિચારનો પણ હતો જ. આજુક અને ચિંતન વચ્ચેનો એ વિષય હતો.

ઉદ્દીના મંદિરમાં જાણે ઉત્કાષ્ઠા મળી ગયેા છે. મંદિરના પૂજારીઓ, મહાશ-ને શહેરના નગરજનો જાણે વજ પડ્યું હોય તેમ મૂઠ જની ગયા છે. કોણ જાણે કટલાય ગણના ન ગણાય એટલા કપોથી આ મંદિર ઊભું છે-ને અગેશ્વિત યાત્રાળુઓ પોતાની ઇશાનું સમાધાન કરવા, આશા પૂરવા સારુ માનતા કરવા આવ્યા છે ને દેવે કોઇને નક્કી મારી પાછા કાઢ્યા નથી. પણ આજે એથેન્સની લોકસભાએ મોકલેલા દૂતો જેવા પગથિયા ચડ્યા કે તેની જ દેવદર્શિની બોલી બીઠી : 'કંગાલો શા સારુ આંહી બેઠા છો ? લામવા માંડો. મૂર્ખ પુત્રનો રથ તમારી પછવાડે આવી રહ્યો છે-ને તમારું શહેર, બધું શહેર સ્વગમીને રાખ થઈ ગયાં બાળું છું.'-અરે આ દેવ-તાના મંદિરો પણ તૂટી-નીકળે અહીંથી-જદાર દુઃખ ને શોકનો દરિયો ઊભરાય છે ત્યાં.

એથેન્સના દૂતો સાંભળ્યું ત્યારના જડપત્થરની જેમ ત્યાંના ત્યાં બેઠા હતા. એમની શૂંખતરસ મરી ગઈ હતી.

અકસીસ મહાન પ્રલયની જેમ ચડી આવતો હતો તેની સોને જાણ હતી; પણ દેવો પણ એમને તથ જવા બેઠા છે તેની એમને ખબર ન હતી. દેવો એમને કાંઈક માર્ગ સૂઝડે તે માટે વિનવવા લા એમને અહીં મોકલ્યા હતા.

આ ભવાનક સંવાનાશની વાણી એ કઈ રીતે

એથેન્સની લોકસભામાં મળવાયો ? ને આ સાંભળ પછી કેવી છાતીમાં દામ રહેશે ? આનો સંદેશો જવાબની એમની જ દામ ન હતી. એટલે જ બૂબા-તરચા ત્યાં બેઠા હતા. મામના લોકોએ આવીને એમણે સમજાવ્યા 'પણ દૂતો તો કહે-' કાં તો રે અમારું અધિદાન લે-ને કાં તો આનો કાંઈક માર્ગ બતાવે. આ કાળમુખી બવિધવાળી લઈને અને જવાના નથી."

બેઠા-ત્યાં ત્યાં બેઠા. એક દિવસ-એ દિવસ-જણ દિવસ-અનપાણી બીંધ તથ દેવપ્રતિમાને વિનવતા બેસી રહ્યા. ત્રીજે દિવસે દેવદર્શિનીએ કહ્યું.

"દેવોએ ન્યુપીટર (ઈંદ્ર)ને તમારા વતી વિનવિ કરી પણ કાલના લેખને છંદ પણ ફેરવી શકતો નથી તમારાં શહેરો જરો-દેવો જરો-તમારું રક્ષણ માત્ર લોકમાની દિવાલો કરશે-ભાગો-એનું રક્ષણ રીધો દેવપ્રિય સાલેશીસ લાણી વખતે સૌની કાપણી કરશે."

"કાંઈક આશા હતી. લોકમાની દીવાલોનું રક્ષણ લેવાનું રહેવા દૂતો એથેન્સ તરફ વળ્યા ને ઉદ્દીના લોકો લોકમાની દીવાલો એટલે શું ? ને એનું રક્ષણ કેમ ગોતરું તેની અર્થોમાં પાયા; કાંઈક ઉત્સાહોનો આ સંદેશો આખા ગ્રીસમાં પહોંચાયા મહેરાની જેમ મામેયામ ઉપડ્યા."

એટા લાગના ઝીકાએ અકસીસના દૂતો નોડે જ તાબેદારી રવીકાર સૂચક મારી ને જળ મોકલી જ આપ્યા હતા. માત્ર એથેન્સ, સ્પાર્ટો ને બીજા ગણ-ગાંધ્યાં શહેરોએ જ સામનાનો દઢસંકલ્પ કર્યો હતો.

ને ઝીકાની દામ છૂટી બપ તેમાં કશું આશ્વ પણ ન હતું. એ પહેલાંના ઇતિહાસમાં કદી ખન્યું ન હોય તેવું પ્રચંડ સૈન્ય અકસીસે ઊભું કર્યું હતું. ગ્રીસ એના સામ્રાજ્યના સોમા ભાગ જેટલું ન હતું. ને એના સૈન્યની સંખ્યા જેટલી સમગ્ર ગ્રીસની બધી વસ્તીની સંખ્યા પણ ન હતી. અકસીસે દરિયા ને જળીન બને રસ્તે ગ્રીસને બીગવવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ મોટે એણે ૧૨૦૦ વહાણોનો કાફલો તૈયાર

કર્ષો હતો. ઓસ ને એશિયા વચ્ચેની હેલેસ્પોંટની સામુદ્રધુનિ પર પૂલ બાંધવા માટે ૬૦૦ વડાણુ અલગ રાખ્યાં હતાં ને કુલ ૫૦ લાખ ખાણુસોની વિરાટ ફોજ લઈને એ હથેળા જેવડા ઓસને ચમદી નાખવા એશિયામાંથી બિતરી આવેતો હતો. એશિયાના એક-એક મુલકના સૈનિકો એમાં હતા. દત્તચળમાં તથાતો વાળા હાથીઓની અખાડી પર અણૂ લક્ષ્યવેશ કરનારા હિંદી સૈનિકો એમાં હતા—રથપુદમાં કુચળ એવા અધરીસીનો હતા—કશાંજ દરિયાર વિના માત્ર લાંબા દોરડાના ગળાથી સફાઈપૂર્વક દુરમતોના ગળામાં ફૂંસો નાખી ચકનાર કાપરીખન કંકાના જન્મલીએ એમાં હતા. થોડેરવારી માટે મશહૂર આરબો ને સિદ્ધ સાથે બથોબથ આવનારા ન્યુમીખોના પશુ એ હડોળમાં હતા; સેના—ફરાના ખખ્તરોમાં શોસતા ધરાનોએ તો શાહના સર્વોત્તમ સૈનિકો ગણાતા; હેલેસ્પોંટને પાર કરી ઝકંસીસનું સૈન્ય ઓસના ઉત્તર લાગમાં પ્રવેશ્યું ત્યારે સામાન્ય નાગરિકોએ ઝકંસીસ માનવી હોય તે જ માન્યું નહિ. કારણુ કે હેલેસ્પોંટને પાર કરતાં જ એના સૈન્યને સાત દિવસ ને સાત રાત લાખાં હતાં—એટલું અઘણિત એ દળ હતું.

હેલેસ્પોંટ આગળ ઝકંસીસે પોતાના સમગ્ર સૈન્યની કબજત રાખેલી. નોકાસૈન્યના વડાણુ પશુ સજ્જ થઈને હાગબંધ કાઢીથી થોડે દૂર બેસા હતા. ને જુમિફાજ તો દરેક જાતિવાર અલગ અલગ જગ્યામાં ઝાંઘાઈ હતી. ઝકંસીસ રથમાં બેસીને દરેક જગ્યાનું નિરીક્ષણુ કરતો ને થોડા સવાસો પૂછી આગળ ચાલતો. એની પછસડે સુવર્મદિરના પુખ્તરિયો ને લડોઆ અદમ ભેર માલતા હતા. જુમિફાજનું નિરીક્ષણુ પૂરું થતા, ઝકંસીસ રથને બદલે પોતાના વડાણુ પર ચડ્યો ને તૂતક પર ઉતેલા સૈનિકાના જપનાસો વચ્ચે આખા નોકાસૈન્યનું નિરીક્ષણુ કર્યું. ખર્ચું જ બરાબર એની આસા સુખ્ય હતું. લગર છાપાવાના દુકમની રાહ ભેટાં વડાણુ દરિયાની બીતી પર નાચી રહ્યાં હતાં—એણે સ્પાર્ટાના ક્ષોહીરાજ દિમિત્રને બોલાવ્યો ને પોતાનો આ વિશાળ મુલકી ને દરિયાઈ સેના ખતાવી, પૂછ્યું.

‘તમને એમ લાગે છે કે આ ભોલા પછી ઓકો

લાવાનો વિચાર પણ કરે? તમે ઓક છો એટલે એમને ઝાળખના હો જ.’

‘શાહ—હું આપને રથે તેડું કરું કે સાચું કરું?’
‘સાચું’ લાગે તે કહેવાની હું તમને છૂટ આપું છું.

‘શાહનવાહ, આપે સાચું કહેવાની છૂટ આપી છે ત્યારે સાચું કરું છું, જેથી પાછળથી કાઠ ન કરું કે ઓકો જુકામોલા કે ખુશામતખોર છે. ઓકો ગરીખાઈમાં લેખાં છે. એમને કુદગત સાથે ઝબકું ને સહન કરવું તે રમત વાત છે. આપ ખાતરી રાખજો કે જે બેઠી પહેગવવા આપ જાઓ છો તેનો સો સાખનો કરશે. અને કલાચ બધા જ ઓકો તમને મળી જશે તો પણ એકલા સ્પાર્ટાના આપનો સાખનો કરશે. કેટલી સંખ્યામાં તે પૂછોમાં, એક સો હજાર—જે એકસો હશે તો પણ લડશે.’

‘તું વાત કરી છો? મને તો એ ખાણ લાગે છે. એમની ખાસે ૫૦૦૦ સૈનિકો હોય પણ આ સૈન્ય એના કરતાં હજારગણું છે!’

દિમિત્રે નકરતાથી કહ્યું: ‘એ લાગતું જ હતું કે આપને ખાતરી વાત નહિ મળે. જે લોકોએ મારા અધિકારો ઝૂંટવો શીધા છે ને જેમણે મને દેશવટો દીધો છે તેનાં હું વખાણુ તો ન જ કરું પણ આપે સાચું કહેવતુ કહ્યું ત્યારે મારે સાચું જ કહેવું જોઈએ. એ વાત સાચી છે કે સ્પાર્ટાનામાં એકચ્છી સમ્રાટ નથી. પણ એમના પર એ સમ્રાટ કરતાં કયાંય વધારે શક્તિશાળી સ્પાર્ટાન સિરત છે. ને આનાથી આપની આ રૈવત બીજે છે તેનાથી પણ એ સિરતથી સ્પાર્ટાનો વધારે બીજે છે—ને સ્પાર્ટાની સિરત હરો. લાને ન તુટવા દેવાનું શીખવે છે.’

ઝકંસીસે સહજ દરમિત્રે વિશ્વાસ આપી. સ્પાર્ટાની આ સોખી તોડવા જ એ બોલ્યો હતો. પણ સમગ્ર એને ખતાવવાનો હતો કે દિમિત્રે જે કહ્યું તેમાં અતિશયોક્તિ તો નહોતી જ. હોય તો પણ થોડી અદ્યોક્તિ જ હતી. પણ એનો ચર્મોપોલીમાં સિદ્ધ થવાનું હતું ને ચર્મોપોલી હજુ દૂર હતું.*

* લેખકની ‘ઓમની પાના’ નામના પ્રગટ થનાર પુસ્તકમાંથી.

આત્મરચના અથવા આશ્રમી કેળવણી

[લે. જીવતરામ દવે: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાડા ચાર રૂપિયા.]

પ્રવેશકર્તા કાકા કલેશકરે જેમને 'આપણી
બોળી જનતાના દરબારમાં પહેંચી ગયેલા સંસ્કારી
કુનિયાના એકબી' કહ્યા છે તે શ્રી. જીવતરામ દવેએ
સાગરમતી જેલમાં આશ્રમજીવન પરત્વે જે ચિન્તન
રોજ લાલસાદૃઢતામાં કર્યું તેનું ફળ આ પ્રવચનો છે.
આશ્રમજીવનના નવા ઉમેદવારોને સંબોધાવેલા અંધ-
માંનાં ૭૬ પ્રવચનોમાં કર્તાએ સ્વચ્છતા, શરીરત્ર્યમ,
સત્યવ્રત, આદાર, સમવ્યવસ્થા, 'મદાકાર્ય' ભંગીકાર્ય,
સ્વયંપાક, ખાદી, સ્વદેશી, પોશાક, પ્રાર્થના, આમ-
વાસીઓને સંપર્ક અને સેવા-સેવા આશ્રમજીવનના
આચાર ધર્મની સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ અને જ્વલદાર માન-
દર્શનથી ભરેલી ચર્ચા કરી છે. આશ્રમવાસીઓના
ખાનગી જીવન અને કુટુંબ જીવન વિશે પણ કેટલાક
પ્રવચનોમાં ચર્ચા કરી છે. આશ્રમવાસીઓની પત્નીઓ,
ભાગી, બાળકોની રોજવણી, સંતાનોમાં લગ્ન, શ્રાદ્ધ
સાથે તેમનો સંબંધ અને એવા બધા પ્રશ્નો એ નિમિત્તે
કર્તાની વિચારણામાં આવી ગયા છે. છેવટે આત્મ-
રચનાનો એકાદશ મનનો અભ્યાસક્રમ, તેનાં ફળ, તેને
માટે આશ્રમની અગત્ય અને એવા આશ્રમનું આદર્શ
સ્વરૂપ કર્તાએ ચર્ચ્યાં છે. આમ, આશ્રમવાસીના
આશ્રમજીવન અને ખાનગી ગૃહજીવન પરત્વે ચર્ચા
કરી એ બંને ક્ષેત્રમાંના એવા ધર્મ રજૂ સમજાવી
કર્તાએ દેશસેવક સર્વાગ્રહી સ્વરાજ સૈનિક તરીકેનો
આશ્રમવાસીનો ધર્મ દર્શાવ્યો છે. પ્રત્યેક આશ્રમ-
વાસી પહેલેા ને છેલ્લેા એક સત્યાગ્રહી, રાષ્ટ્રસેવક
સ્વરાજ સૈનિક છે અથવા હોવો જાણ્યો એમ ગૃહીત
કરી લખે જ આ છેતિરે પ્રવચનો લખાયાં છે. જાત
પર જવાપ રહેમ ન રાખતું આત્મ સંયમકેન્દ્રિય આશ્રમ-
જીવન આમ છતાં રસ અને કળાયો લારપૂર છે એમ
પણ કર્તા ખતાવવા મંથ્યા છે.

અંધની સામગ્રી તરત જ રહીં આપે છે કે શ્રી.
જીવતરામ દવેએ રજૂ કરેલો આશ્રમનો આદર્શ
પ્રાચીન આધીવર્તના ગુરુકુળ કે સંન્યાસશ્રમની નહિ
પણ ગાંધીજીએ પ્રચારેલો અને પ્રચલેલો આશ્રમી

આદર્શ છે. એક રીતે એમ જ કહેવાય કે ગાંધીજીની
આશ્રમભાવનાએ અને તેના સાગરમતી અને વર્ધા
ખાતે થયેલા અમરે શ્રી. દવેની વિચારણાને પ્રેરી
છે. અંધ આ રીતે જોતાં ગાંધીજીએ ધરેલા સાગર-
મતી સત્યાગ્રહાશ્રમના નિયમો અને કાર્યપ્રણાલીનું
તેમ જ ગાંધીજીના 'મંગળ પ્રજ્ઞાત' એ મતવિચારનું
મહાભાષ્ય જ છે.

ગાંધીજીની આશ્રમભાવનાના બાબકાર યશ માટે
શ્રી. જીવતરામ દવે પૂરા અધિકારી પણ છે. સત્યા-
ગ્રહાશ્રમમાં એ રહેલા છે તેમજ વર્ષોથી વેદાંતના
સ્વરાજ-આશ્રમના સંચાલક કે પ્રાણ પણ છે. આશ્રમ-
જીવન અને આમસેવા માટે સાચી નિષ્ઠા તેા એમ-
નામાં મળી છે. આ વિષય પર અનુભવ અને પ્રતી-
તિના બળ સાથે અને અધિકારથી યોગ્યતાનું એમને
જ બળે એવું કામ એમને આપી શક્યું છે ધર્મ.
આશ્રમને તેઓ 'આત્મરચનાની શાળા' કહે છે. એરી
આત્મરચના (ખરી રીતે 'જીવનધાર્તા' કે 'આત્મ-
વિકાસ' વધુ સારો શબ્દ હતો) પોતાની મેળેવ માણસ
કરી શકે એ સંકલનને ઉવેખના વગર તેઓ માને છે.
કે આશ્રમ જ એને માટે જરૂરી છે. આશ્રમી, જે
વણી આત્મરચના અને સ્વરાજરચનાના કાર્ય માટે
તાલીમ મેળવવાનું મોટું સાધન છે એવી એમની
શ્રદ્ધાદઢ માન્યતા છે. આ અંધમાં તેમણે એરી
અંધશ્રમી કેળવણીના આદર્શમાં પોતાની અનન્ય નિષ્ઠા
લલકારી છે અને લોકોની દીકાથી તથા પોતાની
નગજાઈથી દીકા પડતાં આશ્રમવાસીઓને પોતાની
હોળ સમાવી દ્વાર ખની 'એક-કતાર' થવાનો બલે
આદેશ આપ્યો છે અને આશ્રમો આચારનો ક્રોધ
પુનરપિ સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આદાર, આશ્રમવાસી બાળકોની કેળવણી,
પ્રાર્થના, સંવાસુકીનાં સત્ય-અહિંસા, અને આશ્ર-
મચનાનાં એકાદશ મત-એટલા વિષયોને એમણે કીક
વિસ્તાર આપ્યો છે. આશ્રમવાસીના આશ્રમજીવન
અને કુટુંબજીવન તથા શ્રાદ્ધજીવન વચ્ચે વિસંવાદ ન
રહે, તેનામાં પોતાનું આભાવ્યતર સ્વરૂપ વચ્ચે
વિરોધ ન રહે, તેનામાં દંભ કે મિથ્યાચાર ન પેસી
ભય, તે નિયમજન્ય વોદ્યો પણ ન બની જાય-એ
બધા માટે કર્તાએ સારી ચેતવણી આપી છે. એ,

તથા આશ્રમવાસીનું માનસ, તેની નમણાઈ, તેના માર્ગમાં આવનારી યુરેમીઓ, અન્ય તરફથી યતી સંભવિત તેની હાંમી ને ટીકા—આ સર્વનું તેમણે કંઈક નિરૂપણ તેઓ શાયસંભવે તથા વાસ્તવિકતા પ્રત્યે કેટલા જાગ્રત છે એ બતાવે છે.

બાળકોનાવધી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશેના તેમનાં મંતવ્યો સહુને ગળે નહિ ઊતરે. પણ એમની નજર સમક્ષ જીવનની પલેપલ ગમ્મતને ચમણે ધરી દેનાર મામસેવક જ છે એ જુલુ ન ધરે. એવો સેવક પોતાનાં સંતાનેને પોતાની રીતે જ ઉઠેરી પોતાનાં આદર્શો અધૂરા પૂરાં કરવા તેમને નૈવાર કરે એવો પણ આમદ એમનો છે. એટલે, એમણે કંઈ તેથી બીજું એ કદી શો એમ હતું જ નહિ. ગાંધીજીના જ વિચારોને જેમ સમજ અંધમાં નેમ આ બાબતમા પણ કર્તા ઉદ્દેશ્યતા જણાય છે.

અંધ અતિવિસ્તારી થઈ ગયો છે તે તેા શ્રુતિ-માતાની પેઠે વરતુદ અંતઃપૂર્વક આમતેમ ફેરવી તપાસીને પૂરું નિરૂપણ કરવાના કર્તાના આશયને લોધે. પણ એમની લેખનકળાને તથા એમનામા જ્ઞાપ્યેવા સાહિત્યકાર જીવંતો એથી જ ઠીક પરિચય પમાય છે. ને કે સરોપમાં ન જ લખી સકાત એમ નથી. બાપા સરળ, પ્રવાહી, અને એક પ્રકારની સાલ્વિક છટાવાળી છે.

પ્રવેશકેકા કાકાસાહેબ કહે છે તેમ આશ્રમમી-માંસમાં આ ગ્રંથ પ્રમાણુગ્રંથ ગણાને અને 'સ્વના-ત્મક કાર્યક્રમને વરેલા ગાંધીવેરકોને આમાથી જળવાઈ વળું મળશે.'

હિંદની અંગ્રેજ વેપારગાહી

ઈ. સ. ૧૬૦૦-૧૮૦૦

[લેખક, મગનભાઈ પ્રભુનાથ દેમાઈ; પ્રકાશક, મૂલરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ]

મૂલ્ય ચાર રૂપિયા.

જાવરણ વિદ્યાપીઠ દસ્તકેની મુદ્રાબેન રમાગકે અયમાજાનું આ બીજું પુસ્તક સિદ્ધાન્ત અંજે તેના કાનિએ કરેલા અબ્બાસની નોધમાથી

જન્મુ છે. કર્તાના શરૂઆતમાં 'તે બાળકોનું પાક-પુસ્તક નથી પરંતુ મોટા વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને મદદરૂપ થશે'

પુસ્તકમાં નવું સરોપન નથી, પણ નવી દૃષ્ટિ; એમા અવર્તી છે, અને એમાં જ એની વિચિત્રતા અને ઉપયોગિતા રહેલ છે, એ નવી દૃષ્ટિ તે રાષ્ટ્રીય અથવા બાળતીય દૃષ્ટિ ઉપનબ્ધ જૂના-નવા પ્રમાણુ-મયોતો અને સાગ્યોનાં ઇતિહાસનાં પદ્યપુસ્તક-ગ્રામા અંગ્રેજોએ પોતા-વિદ્યાર્થી ને હાકીકતો દવાવી કે જ્ઞાપી ગમ્મી છે તેના પૂરા ઉપયોગ કરીને દિલી નજરે હ સ. ૧૬૦૦થી ૧૮૦૦ સુધીના બે શતકના ઇતિહાસપત્રાહને થી મગનભાઈએ અને જૂલુ કર્યો છે.

પુસ્તકના બાર ખંડ પાઠવામાં આવ્યા છે. પરેવા ખંડમા પોર્ટુગીઝ વલકા, અંગ્રેજ ને ફ્રેચ વેપારી-ઓના દિદ્વરેશ ને વેપારીનીની, બીજામાં મોગલ સામ્રાજ્યના પગી કાળની અને મગડાઓની કનિયા-બોરીની, અને ત્રીજામાં મોશા વેપારીઓની રાજ-કીય આક્રમણોના પ્રારંભ તથા રૂઢિની અને દેશી મિષકીની શોધની દયા છે. ચોથાથી આઠમા સુધીના પાંચ ખંડો અંગ્રેજો નમીમના નેરે, ફ્રેન્ચોની અણુ-આવસ્થા, મિગળના ભોળપ ને બાધાછંધો, મીરજ-હર ને ચોકોના દેશદોહથી અને કલાહરના અપરૂપ પ્રપચથી બજાળા દેમ ચર કરી બેશ તેની દયા કહે છે. મરાઠા રાજમંડળમા અંગ્રેજોને પાપેસાશે નવમા ખંડને, કે પતો સરકારનું ગજનગણુ દસમાને, અને પરદેહી રાજ્યવ્યવહારનું મંડાણ અને ગ્રામપંચાયત થ ધા, વેપારો નાશ અને ગામોનો હાસ એ એની નજી અશરો અગિયારમા ખંડને વિનય બને છે ટીપુના અંગ્રેજોએ કરેલા પરાજય, ખરકાની જીતના મગડાસાદીના અનિમ વિશ્વ, મગનના બરા સત્તુ અંગ્રેજોને મદાલવા દઈ નવમા સ્વેચ્છીઓ (નિઝામ, બાદશાહ શાહઆબમ અને ટીપુ)ને નેર કરવામાં પ્લાન આપવાની નાનાફાનરીસની શ્રૂષ અને નાનાફાનરીસના મુલુનો મહિતી આપના બાગમા ખંડના અન્ય સાથે પુસ્તક પૂરું થાય છે. ત્યાર પછીનો રજવાડી દિંદના પરાજયનો ઇતિહાસ ૧૬મી

સદીનો છે. એ હવે મછી આ જ મદતિએ પ્રગટ કરવાની કાંતી મુશ્કે છે. એ તેઓ વહેલી સિદ્ધ કરે એવી આશા રાખીએ.

કમકમ્પાની કાળી કોટલી વિશેની વાતને જૂઠાભોલી હોદ્દેલની 'તોમ' તરીકે ઓળખાવી કર્તાએ. એ બનાવ બન્યો જ નથી એમ આપણા ઇતિહાસકર્તાને આધારે સિદ્ધ કર્યું છે. પ્લાસીના મુઢને એમણે વાળખી રીતે જ અંગ્રેજોનું સિરાજ સામેનું દેશરોડી ફિરૂઝ કહી પ્લાસીના બળવો 'જ' કરાવ્યું છે. કચાર્દવ અને હુસિંગજી જેવાનાં ન્યાય નીતિ ને આજુસાઈ ઘિનાનાં કરવડા, આપણી નબળાઈએ ને બૂચો, રાણેખાની સ્વાયંભવ પ્રપચ્ચીલા અને નાનાકાનવીસની મુત્સદ્દી-ગીરી એ 'સર્વ' પર મચ્યુ એમણે રીક પ્રકાર માડ્યો છે. અંગ્રેજોની ફતોહ વેળા આપણા લોકોમાં રાષ્ટ્રનિષ્ઠા કે દેશાભિમાન જેવું કંઈ હતું નહિ અને એથી આપણે હાર્યા એ બહુ બોલાતા અભિપ્રાયની ચર્ચા કરી કર્તાએ એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે એવું અંગ્રેજોના જેવું એક જાતિના અભિમાન પર રચાયેલું દેશાભિમાન આપણા જેવા અનેક જાતિઓ, ધર્મો અને ભાષાઓના વિદ્યાર્ણ ખંડ જેવા દેશમાં બહુ વર્ક્ય નહિ, પણ રાષ્ટ્રનિષ્ઠા જેવું એક અંજ બે અણુપાતે સંસ્કૃતિનિષ્ઠા તો આપણે ત્યાં હતી જ. એ સંસ્કૃતિશક્તિનો અધારણ મર પ્રભાવ પણ હતો જ. હુરાપના લોકો આને એવો કાંઈક હુરાપવ્યાપી કાંસ્કૃતિક પ્રભાવ આપે છે. આપણી પાસે તેવું પાયાપૂર ચળવળ હતું એમ કહી શકાય. ખૂટે માત્ર સ્વતંત્ર રાજકીય સમૂહ તરીકે મણ ફાવવાના ચળ-તે સાડુ આપણે નિષ્કાનો એક નવો પ્રકાર ખીલવેલો જોઈએ. નિષ્કાનો આ નવો પ્રકાર તે વેળા નહોતો, ૧૯ મા સેકાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટી હિંદી પ્રખને એક રાજકીય બળ એ બનાવે જ. કર્તાનું આ પૃથકરણ સાચું છે.

પુસ્તકને શ્રી. મગનભાઈનું આજું ઇતિહાસ-પૃથ-કરણ તથા રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનો પ્રકાર એક તરેહની વિશિષ્ટતા અર્પે છે. એની ઉપયોગિતા સ્વયંસ્પષ્ટ છે.

શ્રી. નેત્રમણિભાઈને: (લે. કાકા કાસેસકર; પ્રકા. ખવશન પ્રકાશન મંદિર;). મૂલ્ય, ચૌદ આના

કાકા સાહેબે તેમના એક ભક્ત સ્વ. નેત્ર-મણિ શ્રીક તથા તેનાં પુત્ર-પુત્રી પર લખેલા, ૯૮ મનોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે. અંગતને બહેરમાં મૂકતાં કાકાસાહેબ જેવી સુચ વ્યક્તિને સ્વાભાવિક રીતે સંકાપ નહિ થયો હોય એમ નહિ, પણ સ્વ. નેત્રમણિભાઈનું આ રીતે સ્મારક કરવાનો લોભ બહવતર બન્યો હશે એવું અનુમાન સહેજે થાય છે. 'એમાં નેત્ર મણિભાઈના પ્રેમાળ, સંસ્કારી, ભક્ત હૃદયનો માર્ગો છે.' એ કાકાસાહેબનું વાક્ય સાચું છે. એમના પ્રત્યેનો સ્વર્ગસ્થનો આ મનોમાં સંચિત થતો ભક્તિભાવ અશ્વજ છે.

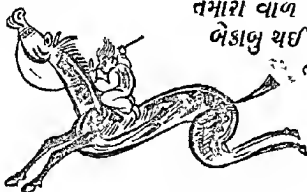
જેમ નેત્રમણિભાઈનું સંચિત તેમ કાકાસાહેબનું વ્યક્ત દર્શન આ પુસ્તકમાંના પત્રો કરાવે છે. નેત્ર-મણિભાઈનો કાકાસાહેબ માટેનો આદરભર્યો અનુગ્રામ તેમની ધાર્મિકતાને અંગે બધાંયો હતો, પણ કાકા-સાહેબે તેમની પરના પત્રોમાં પોતાની ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિક અનુભવો, સાધના વગેરેની વાત ક્યારેક માત્ર સચવીને છલાચાથી જ મતાવી છે, અને પોતે ધાર્મિક પુરુષ નહિ જેનું રાષ્ટ્રસેવક જ છે એ એમના મન મર કસાબા કીકુ ફે, એ એક ધ્યાન એજે એવી હકીકત છે. ધર્મની કુરતાં વહેવારની વાતો આ પત્રોમાં વિશેષ હેઠા છે. એમાં વૃત્તિ એ પ્રેમી પ્રત્યક્ષના સ્નેહાદરનો પ્રત્યક્ષ આપણની જ છે. છતાં પત્રોબંધ છે કાકાસાહેબ, એટલે આ પત્રોમાંથી બહુવા જેવું થયું મળી રહે છે. કાકાસાહેબનો કષ્ટોગ, એમનો 'સચ્ચોગ', એમના બેરકાના પ્રયોગો, સંગીતની એમના મર થતી અસર, એકાંત સાધનાતી છુટા છતાં ભારતમાં ફરતા રહેવાનું પ્રારબ્ધ, લેખો કરતાં મત લેખન દ્વારા વ્યક્તિમત સેવા પર ફેટલાંક વરસથી એમની વધતી જતી શક્તિ, જુલનમાં બહેર સેવાકારના ત્યાગમાં એમની અસમર્થિત સેવા અને પૂર્ણ વચ્ચે એમણે બતાવેલો બેદ એ એવી આ મનોમાંની કાકાસાહેબનો આતર-આલ પરિચ આમતી બહુવાનો

वि.सं. १७११ नवरात्रि १२
श. १७१२ १६४३

अभिप्रेतः

श्वरलाल मोहनलाल त्रिपाठी

તમારા વાળ આમ
બેકાબુ થઈ ગયા હોય
તો

સ્વસ્તિકતા સુગંધી
કેસ્ટર ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો

આથાને માટે તો જાતજાતનાં તેલ, બજારમાં મળે છે. પરંતુ તમારાં
જુલફા અને બેકાબુ લટોને અંકુશમાં રાખવાનું કામ તો સુગંધી
કેસ્ટર ઑઈલજ કરી શકશે આ તેલ વાળને અવરોધિત રાખે છે
અને તેમને મુંઢર અને ભલક ભર્યા બનાવે છે

શોષીત નરનારીઓ ને અત્યંત પ્રિય છે

સ્વસ્તિકતાની કમી છે એ જાનાવરોમાં કનિષ્ઠ સાબુ, દાદીના સાબુ,
પોપાના સાબુ, ચાવાલાળુ છાપ વગરનું કચેરેનાં સમાવેશ થાય છે

સ્વસ્તિક

સુવાસિત કેસ્ટર ઑઈલ

ઉપચાર માટે અત્યંત

સ્વસ્તિક ઑઈલ મીઠા લીમોનેડ,

સુખ્ય.

SUPLI

ROM 21 Gajra

દીરદ્રીખ્યુટર્સ : વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ટ્રાસ્ટ્રેક્ટિંગ સિન્ડિકેટ લિ. ચો. જો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

BRAHMI-ALMOND
 BRILLIANTINE
 BRAHMI-ALMOND
 HAIR OIL
 GOLDEN SHIKHAR
 SOAP
 WIPE
 DEPILEDORIES
 TALCUM
 POWDERS
 PERFUMES

ALLWYNS LTD.
BOMBAY

શ્રીકૃષ્ણ વાણિયા બલમણ કો છે
પંચી ગૌરી
 બાળકને તેજસ્વી રાખે છે
 'દેકે દયાવાદ્ય પામેથી મળશે
 પંચી લોકોદેવી

અનેક રીઝની એકજ દવા

જીવનધારા

ડાહ્યા, સંધ્યા, રાત્રી, બદનનો દુખાવો,
 પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સાંજ, અણ
 અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, હાલ, દાઢમાં કળતર,
 પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુઝણ, ઝેરી ડંખ,
 મોઢાની દુખાંધી, દરેક જાતના તાવ, થા પડવો,
 શોરી નીકળવું, તથા અનેક જાતના દરોમાં તિમજ
 રહેવો, સ્ત્રીમર થા મોટરની ચુસકેરીમાં તાત્કા-
 લિક ઉપચોગી ધર્મ પડનારી અમુકય ઔષધિ.
 કિમત મોટી ખાટલી રૂ. ૧૫૦, વચલી ખાટલી
 રૂ. ૧૦ અને તાની ખાટલી રૂ. ૫૦ નાં ટ.ખ. ભુકું.

દરેક ડેકાણે વેચાય છે

ગિરટડે ટ્રેડમાર્ક 'જિનસ' નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

રોજીસ્ટર : કચેરનાશ વાડીસાલાની કું.
 પ્રીતેસ સ્ટ્રીટ, મંજળસ રોડ, મુંબઈ-૨

કે

કુલ અનુકંયામત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
લેખ્ય છે.

નેપલ યુનિયન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપલ યુનિયન એસ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

અમદાવાદ ધ્યાય :

ધો. ૫૫, અમદાવાદ.

૧૯૬૬ ડિસેમ્બર 'સ્ટેટમેન્ટ' માસ જૂલથી છપાયો છે
તેને બદલે 'નવેમ્બર' માસ વાંચવો.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારણ માસિક

ગિર્મિ અને નવરચના

'ગિર્મિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક આઠમો
નવેમ્બર : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	શક્તિ અને ખેતી પ્રમાણ	ધૂમકેટ	૫
૨	અજ પો	અંકદેવ મહેતા	૭
૩	મૃત્યુનો વેપાર	પુનર્વસુ	૮
૪	વહેતાં પાણી	(માસિક ત્રીધ)	૯
૫	છવનપંથ	ધૂમકેટ	૧૭
૬	ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી (ચાલુ વાતી)	દર્શક	૨૫
૭	પ્રકાશની કુળિયામાં	ચરિત્ર ઓઝા	૩૨
૮	આસો	વિનોદિની નીલકંઠ	૪૦
૯	આસુએથી જીંજવેલાં પ્રામાણીત	અનુ. નિવાદ્યંદ	૪૧
૧૦	ચિત્રકાર રતીન્દ્ર	અનુ. રમણીક મેધાણી	૪૪
૧૧	ચુકદેવ-અમારે આંગળે	અનુ. રમણીક મેધાણી	૪૫
૧૨	ઝંઝૂ	રંભુપ્રસાદ ભટ્ટ	૫૧
૧૩	પ્રવાસનાં ચેલા રમરણો	અંબાલાલ પુગણી	૫૨
૧૪	બાધિતને	રોહરશિમ	૫૫
૧૫	ફાની છવનનું એક કાલું રમરણ	મજલાલ ત્રિવેદી	૫૬
૧૬	વિચારપુષ્પ	ભારતર બોરા	૬૧
૧૭	રંચ સખવટનું નવું વિજાન	પદ્મશાન્ત ર. શાહ	૬૨
૧૮	મનવા	ભારતર બોરા	૬૩
૧૯	મેધમિદુ	ધૂમકેટ	૬૪
૨૦	શ્રી. મુનીલાલ વ. શાહની પદ્ધિપૂર્તિ	કચિર પેટલીકર	૭૧
૨૧	વિજાનદર્શન	બંસીભંધી, જ્યોતિષાલ	
		દે.ઓઝા, નરસિંહ મ. શાહ	૭૪
૨૨	અંધસમીક્ષા	— જ. મ. તા.	૭૮

: વાર્ષિક લિવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ જિલ્ડગ : ૪૦૫, કાલગાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાનીજ પુલ નીચે : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

ભગિનીનો પ્રથમ દીપોત્સવી અંક તંત્રી: પુખ્તાવતી મહેતા

નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતા 'ભગિની'ના ત્રણ અંકો તમે જોયા હશે. જે હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને અમે આ પ્રકાશન શરૂ કર્યું છે તે કેટલે અંશે સફળ થયું છે તે તો વાંચકો અમને લખી બંધાવે ત્યારે ખબર પડે.

પણ આ ત્રણ મહિનાનો અનુભવ અમને સુખભર્યો છે. અનુભવ દ્વારા અમને સદાકાર આપ્યો છે. જાણીતા રેડીયોએ અમને ઉત્સાહ ને સાથ દીધો છે 'ભગિની' આ સૌના સંયુક્ત પરિશ્રમથી આગળ વધી રહ્યું છે.

દિવાળી આવે છે. અમને મ થાય છે કે અમે કાંઈક વિશેષ અમારા વાંચકને આપીએ, જેને ઝંખતા હતા તે સ્વરાજ આવ્યું. આપણી ઝંખનાનું આ સ્વરાજ છે કે કેમ એ તો રચાતો પ્રતિદાસ બોલે છે. એ ઉપર કાંઈક પણ અભિપ્રાય અત્યારે દેવો એ ઉતાવળમાં અપશે. પણ આપણા દેશના આપણે સ્વામી બન્યા. આપણે જે રચના કરવી છે તે મુકતપણે કરી શકીએ તેના સંભોગે આપણને સાંપડ્યા છે, અંધાધૂંધી ને ગાંડપણમાં એના વિનાશ ન કરી બેસીએ તે જોવાનું આપણું કામ છે. આપણે બહેનો એ ભગીરથ કાર્ય વિશેષ ચીવટ ને ખંતથી કરી શકીએ.

આવી રચનાત્મક દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને આવતો દીપોત્સવી અંક અમે તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. આદેશોને વાર્ષિક છ રૂપિયાના સવાજખર્ચાં ઘેર બેઠા મળશે. આ અંક દળદાર ને અનેક રીતે વૈનિધ્યભર્યો બનશે.

માહક થવા માટે આજે જ તમારું નામ ચોક્કસ.

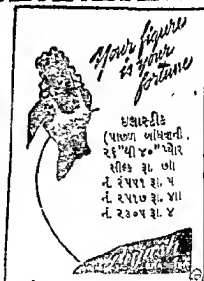
ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ

મીમરાજ બિરિંડંગ, ૪૦૫, કાલભાદેવી : મુંબઈ-૨ ફરનાન્ડીઝ પુલ, ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

એન્ટ : કચ્છનલાલ વાહીલાલની કાં.

મંગળદાસ રોક, મુંબઈ ૨.

પીયૂષ હોઝીયરી વર્કસ

રામ મહેતાની સ્ટ્રીટ-અમદાવાદ
૮૦ નાગદેવી કોસ લેન, મુંબઈ નં. ૩.

શક્તિ અને પછી પ્રકાશ

નવરાત્રિ પછી આવી રહેલા દીપોત્સવી તહેવારમાં એક સ્વસ્થ રહેલું છે. જે સમયે છાયા, શાહી, કાગળ ને શબ્દો આટલાં સસ્તાં અને તેથી નિર્મલ્ય ન હતાં—તે જમાનામાં સંદેશો આપવાની અને સંદેશાને પરપરા દ્વારા પ્રજામાં સ્થાપિત કરવાની એક અનોખી રીતિ હતી એક સ્વપૂત શૈલીના ચિત્રમાં એક હરણ આપેલું છે ને એક કળુતર ખૂંટેલું છે. અને એટલે જ સંદેશો કેાઈ નારી વિદેશ મોકલી રહી છે એવો ભાવાર્થ એમાં છુપાયેલો છે. પ્રેમીને મોકલેલા એ સંદેશામાં હરણના જેટલી ત્વરિત ગતિથી આવી પહોંચવાનો પ્રેમધ્વનિ મુકાયેલો છે

એવી રીતે આ આપણા તહેવારોની પણ અનુકંમી રચનામાં જેમ એક તરફથી ઋતુ ઋતુના આનંદનો તાણો મૂકેલો છે, તેમ બીજી તરફથી પ્રજાજીવનને આપવાના સંદેશાનો એમાં વાણો પણ રહેલો છે એવા તાણાવાણાનું આ વચ્ચે આપું વણાતું આવે છે પ્રજાને એમાંથી સ્વસ્થતા અને શક્તિનો સંદેશો મળી રહે છે. ‘સ્વ સ્થિતા’ શબ્દ જ ધ્વનિપૂર્ણ છે. ‘સ્થિ’માં ‘સ્થિર’ ધવાને માટે માણસ પાસે નિત્યજગૃતિ જોઈએ નિત્યજગૃતિ વિના સ્વસ્થતા નહિ સ્વસ્થતા વિના આનંદ, મંગલ, ઉત્સવ, પ્રકાશ, એ નહિ. અને શક્તિની ઉપાસના વિના નિત્યજગૃતિ નહિ આવે આ ત્રિપુટી કાર્યક્રમ નવરાત્રિ અને દીપોત્સવીના મહાન તહેવારોમાં સંદેશારૂપે રહ્યો છે.

નવરાત્રિનો મહોત્સવ—એ સીંદર્યનો મહોત્સવ છે. સુહરતાને પવિત્રતા સાથે સાંકળી લેવાનો, એમાં ધ્વનિ રહ્યો છે. જે કાંઈ સુંદર છે એને વ્યક્તિ કે પ્રજા જયારે પવિત્ર ગણે છે, ત્યારે એ ભાવના એની હૃદયશુદ્ધિમાં એક સ્થિર શાંત, નાનો શો દીપ, પ્રગટાવે છે. અને એવા દીપ દ્વારા જ, પ્રજામાં સાંસ્કારિક શક્તિનો સંચાર થાય છે.

પરંતુ સાંસ્કારિક શક્તિને, હંમેશાં એક બીજી એવી જ જંગલી શક્તિનો સાંભનો કરવાનો હોય છે. તદ્દન શાંત, એકાંત જિનઉપદ્રવી સંયમિત જીવન ગાળનાર, રામચંદ્રની સ્ત્રીતાને ઉપાડી જનાર કોઈ ને કોઈ રાવણ આ સંસારમાં હંમેશાં હાજર હોય છે. રામ અને રાવણનું યુદ્ધ, પાંડવકૌરવનું યુદ્ધ, સંસ્કારી શક્તિ અને જંગલી બળ વચ્ચેનું યુદ્ધ, એ વિદ્યોનો અનાદિઅનંત કાર્યક્રમ છે. એ કાર્યક્રમનો જે વ્યવહાર, એ પ્રભાવ કે વ્યક્તિએ ઉપાડ્યે જ છૂટકો છે. એટલે જ્યારે આપણે નવરાત્રિનો મહોત્સવ કરીએ છીએ, ત્યારે ખરી રીતે સૌન્દર્યને પવિત્ર ગણવાની પ્રતિજ્ઞા લઈએ છીએ. નારી તમામનાં રૂપને રક્ષવાનો એ પ્રભાવી બહેર કોણ છે, અને ધરણી, ધરણી એટલે સ્ત્રી, અને પોતાનો ધર્મ—એ ત્રણ ઉપર થતા દરેક આક્રમણને હાથમાં સમગ્ર લઈને રક્ષવાનો અને એ રક્ષણ કરતાં, જીવન હોમનું પડે તો જીવન હોમવાનો એ પ્રભાવી નિર્ધાર છે. જેમ સેવા કે શુદ્ધવૃત્તિ એ પ્રભાવી દરેકેદરેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે, કોઈ એક જ વર્ગનો એ વિશિષ્ટ અધિકાર નથી, અને એટલા માટે મજૂરીને ગૌરવ આપવાની જેમ આપણામાં આજે વૃત્તિ ભાગી રહી છે, તેમ પોતાનું અને પોતાની આસપાસના તમામનું રક્ષણ કરવાની ક્ષત્રિયવૃત્તિ એ પણ દરેકેદરેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે. અને એને પણ એ જ ગૌરવથી અપનાવવાની વૃત્તિ આપણામાં આવી જવી જોઈએ. જીવન હોય તો—આ એક જ ચરતે જીવી શકાયો, એ સમય આવી ગયો છે.

એટલા માટે આપણા સારુ તો, આ નવરાત્રિ મહોત્સવનું ઘણું મોટું પાયા ઉપર પુનરુત્થાન થાય એ જરૂરી બન્યું છે.

નવરાત્રિ મહોત્સવને અંતે—વિજયાદશમી આવે છે. અને ત્યાર પછી તરત દીપોત્સવીની હવા ફેલાય છે.

જ્યારે વ્યક્તિના કે પ્રજાના જીવનમાં, એક શાંત સ્થિતિ, નાના સરખા દીપકે, શક્તિનો સંચાર કર્યો હોય, અને એણે પોતાના જીવનમાં વિજયપ્રસ્થાન કર્યું હોય—જંગલીબળને પરાજય આપીને સંસ્કારીશક્તિનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હોય, ત્યારે જે એક મહાન આનંદ, જીવનમાંથી પ્રગટ થવા માટે થનગની રહે, એ આનંદ હજારો દીપકના પ્રકાશ વડે જ પ્રગટાવી શકાય; એટલા માટે દીપોત્સવીનો મહોત્સવ આપણે જિજ્ઞાસીએ છીએ; એ મહોત્સવને શાંત સમયમાં પણ, જો આપણે પાડેલા ચીલા જેવો થતા ન દઈએ, અને એમાં રહેલી જ્વલંત આવતાને સતેજ રાખીએ તો આપણાં જીવનમાં પ્રકાશ આવવાનો.

એ પરંપરાનું આ મહત્ત્વ છે. નહિતર તો લોગો થયેલો યુગયુગનો આવો પ્રયત્ન આપણા જીવનને રૂઢી નાખે અને વગી કુઠિત પણ બનાવે.

શક્તિસંચાર પછી આંવનારા આ જીવનપ્રકાશ મહોત્સવને આપણે ફરીથી એનું ગૌરવ અપાવવાનો નિશ્ચય કરીએ. અંગ્રેજ કેળવણીના પ્રતાપે એ કારકુની સલામીનો દિવસ થઈ ગયો. આપણે એને આધાખોરાથી દિવસ બનાવી નાખ્યો. હવે જે સ્વતંત્રતા, ખરા અર્થમાં આવી હોય તે, આપણે જેમ આપણાં તમામ જીવન અન્યથી અંગોનો વિચાર કરીએ છોએ તેમ તહેવારોનો પણ વિચાર કરીએ. અને વધારે કંઈ નહિ તે, વરસમાં માત્ર એક દિવસ અને તે આ દીપોત્સવીનો દિવસ જ એવો રાખીએ કે જે દિવસે કોઈ પણ લોહશાવ વિના તમાગેતમામ, તમાગેતમામનું હાર્દિક રીતે આંગત્ય હમ્મે. અને એ હમ્મણ છેવટે ક્રિયામાં પરિવર્તે.

ધૂમકેતુ

અજંપો

રે જી, જીવ ના જંપે મારો

જીવડો ના જંપે મારો

સાગર સારી, ગંગા ઝીલી, ઘટઘટ ઠીપી ફેરી,
આખરના એક વિરામ માટે નહિ દીડી ક્યાં ફેરી,

એ જી, જીવ જંપે ના મારો.

નવલખ તારા આલ મિનારા એજ ગમનની ઘેરી,
સરવરતીરે નદીસગીરે વાટ લીધી જિરિ ફેરી,

એ જી, જીવ જંપે ના મારો.

હીરલા ઘોળ્યા, વિષ વાગેળ્યાં, તેજકિરણનાં બળાં,
નવધર ખૂંધાં, વળી ઉલેચ્યાં પાતાળનાં પરવાળાં,

એ જી, જંપે ના મારો,

જીવડો ના જંપે મારો.

અંદરવડન મહેતા

વૈધવ્યના આંસુની જેમ ગંગાના નીર ધીમેધીમે; અલીથી વળાંક લઇને વહેતાં હતાં. કિનારાથી થોડે દૂર સુગંધ-સરાવર સમું એક ઉદ્યાન હતું તેથી લોકાધીને ખાતખાતના સુંદર અમુદર પંખી ત્યાં ઊતરતાં અને સુગંધથી અકળાતાં ત્યારે ઊડી જતાં. કવરવનો ખજી મેલો મલ્યો હતો. ઉદ્યાનની વચોવચ ગચનના યુવાન સમી હેમની એક હવેલી હતી. બીચા આસમાનને આર્મનજી આપતાં હોય તેવાં તેના નીચમ મહવા કંઠરાં હતાં. તેમાંના એક કંઠરા પર નિર્ધનની નારીના નિઃશયેલા ઓવનની બાંતિ યાય તેવી અલંકારવિહોણી એક કાયા બેસી હતી. શાનના આવાસની અંધારી મહોલાત શી એની કાંતિ હતી, અને અંધ ઉપર એક વસ્ત્ર એણે ઓઢ્યું હતું. એને પાટા બાંધ્યા હતાં તે છતાં શાંતિ અને સ્થિરતાને એણે જળવી રાખ્યા હતાં. થોડા પહેરેગીરે એની ફરવા ઊભા હતાં, અને તેની પાસે એક માણસ ઝૂળ હતી જ્યોત સમું આસન નાખીને બેઠો હતો. એક વખત એક સંન્યાસી ત્યાંથી નીકળ્યો અને આ દૃશ્ય જોઇ તેને ઠીક ઠીક થયું.

સંન્યાસી હવેલીમાં ગયો અને એણે જોયું કે દુનિયાના રહો હવેલીના માલિકે જ્યાં જ્યાં જડી શકાય ત્યાં જડ્યા હતાં. કંપનાં જેટલો વૈભવ સહી શકે તે બધો જ ત્યાં હતો. પછી તે ઉપર ગયો. ત્યાં પણ તેણે જોયું કે ઝળઝળતા આસન પર બેઠેલ બકિતનો દેહ સોનાનો ખનવો જ બાંધી રહ્યો હતો. તેણે તેને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, 'આપનો પરિચય કરી શકું છું ?'

આસન પર બેઠેલ બકિતએ કહ્યું, 'અક્ષયત, હું બા હવેલીનો માલિક અને દુનિયાનો સૌથી ધનવંત છું.'

'તે આ કો કાણ છે ?' સંન્યાસીએ પૂછ્યું.
'એ મૃત્યુ છે.'
'મૃત્યુ ?'
'હા, મૃત્યુ.'
'એની આંખે પાટા શા માટે બાંધ્યા છે ?'
'એની દૃષ્ટિ જ્યાં પડે છે ત્યાંથી જીવન ઊડી જાય છે તેથી.'

વેપાર છે, સમજ્યા સંન્યાસીએ ?'

'મૃત્યુનો વેપાર ?'

'હા, એને મૃત્યુ જોઇએ તેને મૃત્યુ અને જીવન જોઇએ તેને જીવન અને આપીએ છીએ.'

'હું કંઈ જ સમજી શકતો નથી. લોકો મું મૃત્યુ માગવા પણ આવે છે ?'

'ટાળેટાળા, ત્યાં જુઓ.' મહાધનવંતે જતાવેલ દિશા તરફ સંન્યાસીએ જોયું તો લોકોના એક યોગી સમુદાય એક મેદાનમાં પડ્યો હતો. તદ્દન વચ્ચેમાં મળ્યાય તેરી તેમની વેશભૂષા હતી. મૂખ, રામ, શાક અને ત્રાસથી તેઓ બાકુળ હતાં. નાના નાજીયા જમીન પર બેસા પડ્યા પડ્યા ધૂળ ખાતા હતાં. કેટલાક બાકુળ બનીને યોગી પાડના હોય તેમ લાગતું હતું, જ્યારે કેટલાક અનંત આસમાનની સત્તે સ્થિર દૃષ્ટિથી તાકી રહ્યા હતા. કેટલીક અચેત સ્ત્રીઓના દેહમાંથી ગીધ, કાચકાઓ, વગેરેએ નસોના મૂખખાને બદાર કાઢી નાખ્યા હતા, અને ફરીફરીને તેઓ ત્યાં આવીને તેને ઠોલતા હતા. સંન્યાસીને પોતાનો શાસ બેસી જતો લાગ્યો. વધુ તે ન જોઇ શક્યો.

'જોયું ? તેમને મૃત્યુની જરૂર છે પણ તે માટે ચૂકવવાનાં નાણા તેમની પાસે નથી.'

'પણ આ બધાને અર્નકાળ સુધી ધૈયા ન મળે તો અર્નકાળ સુધીના આ તરફાટથી તમને શો લાભ ?'

'અમને લાભ ?' ધનવંતે દરમો, 'તેઓ મૃત જીરી શકતા પણ નથી. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તેઓ જ્યાં જાયે જયે ત્યાં જાયે દરવર્ગે જીવવા માટે નિયત કિંમત તેમને ચૂકવવી પડે છે.'

'અને ન ચૂકવે તો ?'

સંન્યાસીને પોતાની પીઠ તરફ જતાવીને તે બોલ્યો, 'આ મરખાનાં જોઈ ? ત્યાં અને સામે લીધાં બેઠેલો દેખાય છે ત્યાં આમના જીવાન પુત્ર-પુત્રીઓ કામ કરે છે. જો જીવનની કિંમત વખતસર ન મળે તો તેઓને મૃત્યુ, અને આ લોકોને જીવનની સજા મળે છે.'

'ઓ પ્રભુ !' સંન્યાસીએ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો ધનવંતે દરમો.

ઉદ્યાનમાંથી બદાર નીકળીને અંતરિક્ષને સંબોધીને સંન્યાસીથી બોલી જવાણું. 'આ પણ શું તારું જ સર્જન છે પ્રભુ ?'

તે આ રાગની ઔષધિ શોધવા એ માલ્યો ગયો.

જુદાઇના દિવાસ્વપ્નમાંથી

જાગી રહેલા મુસલમાનો

પાકિસ્તાનનો પરપોટો ફૂટી ગયો છે. પાકિસ્તાનની સ્થાપનાને બે જ મહિના થયા ત્યાં તો એની મૂળેશ હકાવવામાં મોખરે રહેલા હિંદના મુસલમાનોનો ભ્રમ ભાંગવા માંડ્યો છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પચથી માયા સુધી જુદા છે, હિંદુઓ મુસલમાનોના દુશ્મનો છે, એ બંને કદી સાથે રહી શકે નહિ વગેરે ઝેરીલા પ્રચારની મદદથી હેરફેર દસ વર્ષમાં લાખો મુસલમાનોની આસપાસ એક માથાની વાતાવરણ ઊભું કરી, પાકિસ્તાની સ્વર્ગનો મોહ પેદા કરી, અગામ અને ગરીબ મુસલમાનોને આધિજા બનાવી મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોની એક સત્તા-સોલૂપ ટોળકીએ પાકિસ્તાની ગઢ હતી લીધો. પણ અંદર લાખો યુધ્ધને એ સત્તાશીખીને પોતાની નેહાક પાછળ ખુવાર અનેલા એ લાખો મુસલમાનો સામે ગઢના દરવાજા બંધ કરી દીધા છે. ગઢની અંદર જૂટના ભાગ પાડવા માટે વિખવાદ ભજો છે. ખીડાયેલા દરવાજા સામે આઠાઠારી મીટ માંડીને ઊભેલી મુસ્લિમ જનતાના ચહેરા ઉપર અડખરેર હતાશાની સંધ્યા પચગતી આવે છે. જુદાઇના દિવાસ્વપ્નમાંથી જાગીને એ આંખો ઓળે છે અને જુએ છે કે દેશભરમાં પ્રાંતે પ્રાંતે તે નમરે નમરે, મહોલે મહોલે તે ગામડાંની શેરીએ શેરીએ સર્વત્ર એકતા એકતા જ છે, હિંદુ અને મુસલમાનો એકબીજાના જીવનમાં વણાઈ ગયેલા છે. અને એમને જુદા પાડવા જતાં બંનેના અંગ ઉપર ઉઝરડા પડ્યા છે. બંનેના દેહમાંથી વહેલા લોહીનો એક જ રંગો ચાલ્યો બધ છે.

અખંડ હિંદુસ્તાનના એમના સ્વપ્નમાં અડિત બન્યાં છે તેમના કરતાં વધુ ક્ષાપાત હાલત પાકિસ્તાનનું નેમનું ખ્યાલ આજે અઝર્યાના જળની માફક જોડી ગયું છે તેમની છે. અખંડ હિંદના દિમાયતીએ આજની ધડીએ પરાજય પામ્યા છે ખરા, પણ સત્ત અને ન્યાય ખાતર પોતે યથારાજિત લડી ભવ્યની મગરથી તેમના દિલમાં ભરી છે, પોતાના સ્વપ્ન કાળે કરીને અંધુમવાતું મનોબળ એમના

અંતરમાં જીવતું પડ્યું છે, પોતાના આખરી વિશ્વ વિશેની એમની શ્રદ્ધા અડમ રહી છે. ત્યારે પાકિસ્તાનના અંધ અનુયાયીઓ પોતાની પોકળ સિદ્ધિથી નારીપાસ બન્યા છે, એક જૂઠું પ્રપંચ, હથેલા અને ગેરધન્યાઈ કાળે પોતાની તાકાત વેડી નાખ્યાને અડસોસ એમના દિલને કારી રહ્યો છે. અને પોતે વાવેલા બાળળની શણ આજે એમના જ દેહને, એમના જ કલેજને ભોકી રહી છે.

એ રાષ્ટ્રનો વિધાતક વિચાર

હવે ફંટાપી દેવો પડશે

મુસલમાનોની આવી લાચાર હાલત જોઇને જેમને સૌથી વધુ દુઃખ થતું હશે તે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો આજ સુધી પોતાને તરછેડનાર, અપમાનનાર, ભાંડનાર, માંગનાર, સત્તાવનાર ભોગ-અનુયાયીઓના સમૂહને ફરી એકવાર સન્માર્ગે ચલાવવા મથી ગયા છે. હિંદુસ્તાનના આથમણ પાડેલી રાષ્ટ્ર ધરાનમાં આથમણ એલચી નિમાયેલા સૈવદ અધી ઝંઘીર રહ્યું છે કે—

‘જેમને ‘જાહુની’ અને ‘અમીયદો’

કહેવામાં આવતા હતા તેવા અમારા જેવા થોડાક માણસોએ આજની ખાનાખરાખીની પહેલેથી જ આગાહી કરી ગયેલી, અમે મુસ્લિમોને વારંવાર એનાથી એતરાતું કહેલું એ વાતથી આજે કંઈ આશ્ચર્ય લાઇ શકાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનની આજની દુર્દશા જોઇને અમારા દિલ વેદના અને દુઃખથી ભાગઈ ગયાં છે. ખુદ કોંગ્રેસે પાકિસ્તાન મંજૂર રાખ્યું ત્યારે પણ અમારું મન તો માનતું જ નહોતું. હિંદુસ્તાનના ડોમી ભાગલા પાડવાથી આ દેશ હમજેર બન્યો છે અને મુસ્લિમો માટે તો એ ભાગલા આત્મધાતક બનવાનો સંભવ છે. પણ હવે તો આપણે પગિરથિતિ આજે જેવો છે તેવીનો જ વિચાર કરવાનો છે.

‘પ્રથમ પહેલાં તો એ રાષ્ટ્રના વિધાતક

વિચારને આપણે જમીનમાં ઊંડે ઊંડે દરનાવી દેવાનો છે. આ જમાનામાં કેાઇ પણ રાજ્ય પોતાની પ્રજાની ખીજ રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી સાંખી શકે નહિ. જે રાજ્યમાં પોને જીવવાના છે અને મરવાના છે તેનો પ્રાચે નિર્ણય વફાદારી દાખવવાનું અને જે રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતને ત્યાગ કરવાનું મુસલમાનોને એટલું જલ્દી સીએ તેટલું તેમને માટે અને રાજ્યને માટે સાડું છે. સ્વતંત્ર દેશના નાગરિક-દરજાના આ મુળભૂત સિદ્ધાંતને કેાઇ સમજી શકે નહિ તો બહેતર છે કે એ હિંદ છોડીને પોતાને જ્યાં ફાવે ત્યાં ચાલ્યા જાય.

પાકિસ્તાનનો સ્થાપના પછી હિંદ અને પાકિસ્તાનમાંથી વસ્તીની જે મોટી ફેરવદલી થઈ રહી છે તેથી પ્રજાને જે અસહ્ય વાતનાઓ વેઠવી પડી છે તે વર્ષોના વર્ષો સુધી બહી રહ્યો નહિ, અને બન્ને રાજ્યોની પ્રજાઓ વચ્ચેના સંબંધોને એ પેટીઓ સુધી કઢવા કરી મૂકશે. એનો સીધો સરખ ઇલાજ થી અધી જહીર સુધે છે કે, હિંદના મુસલમાનોએ જેમ પાકિસ્તાનની ચળવળમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો તેમ બન્ને સંસ્થાઓના એકીકરણની જોડાદ પણ એમણે જ હવે ઉપાડવી જોઇએ.

આવી જ ડહાપણવારી વાતો આવા સુલં મુરિશમે પોતાના ધર્મભાષ્યોને વર્ષોથી કહેતા આવ્યા હતા. પણ મુસલમાનોના એક મોટા વર્ગને એ ડહાપણ જે ન સમજાવી શક્યું તે આજે અનુભવ સપાળરી રહ્યો છે. જેમના કુલાના હાથ એ બન્યા હતા તે અંગ્રેજો આજે જતા રહ્યા છે, અને જેમની બેકામ મુશબગી ઉપર એમણે જીવનની મોટી મુશ્કેલી ખાંધી હતી તે પાકિસ્તાનવાદીઓ પણ પોતાર મઠ ગયા છે. મુસલમાનોના એટલા મુશ્કેલિયત છે કે મોંઘીજી અને જવાહરલાલ નેહરુ જેવા રાષ્ટ્રનેતાઓએ હિંદી પ્રજા ઉપરથી પોતાના કાણુ હજી ગુમાવ્યો નથી. એટલે હિંદમાં એ હશે ત્યાં સુધી મુસલમાનોને સત્કામ ન્યાય મળતો રહેશે-પણ આજે તો હવે એમને એકેશો ન્યાય જ મળશે. પાછલા વર્ષોના બનાવો ન

બન્યા હોત તો નાના ભાઈ લેખે એમને બહુમતી કેમ પાસેથી જે ઉદારદિલી અને લાડકાડ મળત એ તો એમણે લીમને પ્રતાપે ગુમાવ્યા છે.

હાસ્તીના લેખાસવાળા દુરમનને સાથે મળીને હાંડી કાઢીએ

કોર વાસ્તવિકતા મુસલમાનોની નીંદ આપ ઉઘાડી રહી છે તે જોઈને લીમના નેતાઓ મોંઘી ઊંધ્યા છે. તેઓ જાણે છે કે મુસલમાનોની જે તાકાત પોતે મઝહમી અવનને મારણે વાળી રહ્યા તે જ ને સાચે માર્ગે ચડશે તો એમના જેવા મધ્યયુગી માનસવાળા માનવીઓને આવી નાખશે એટલે ચોંધરી અધિ. કુઝમાન અને (તેઆખાકીતો હયાકાડ જેમના અમલ દરમિયાન ભજવાયો તે સંયુક્ત બંગાળના માજી વડાપ્રધાન) શ્રી. સુરરાઈ જેવા ફેટલાક ચપરાડ પુરુષો હિંદ પ્રત્યેની વફાદારીની વાતો કરવા લાખ્યા છે. હિંદી સરકારની ખજા નગર અને જગેશી મુસ્લિમ જનતાના શેષમાંથી બચવાનો આ એક રસ્તો એમણે જોલ્યો છે. રાષ્ટ્રના આગેવાનો તો અનેકવાર કૂંધથી કાઢેલા છે તેથી, ઉપરથી શાંત દેખાતા આ ઉંકળતા ચરંઓથી એ દવે તો ચેતીને ચાત્રશે તેવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ મુસલમાનોએ પોતાના આ સામા દુરમનોથી દવે જલ્દી સંપૂર્ણપણે જામન થઈ જવું જોઈએ. બનાવો બન્યા છે, અને બનાવોએ મુસલમાનોને બતાવી આપ્યું છે કે સાચું કોણુ હતું તે ખોટું કોણુ હતું, દોસ્ત કોણુ હતું અને દુરમન કોણુ હતું. હવે એ જૂઠું ફરી સ્વપ્ને સ્વંગ સઘળે એમની સામે આવે, એ દુરમન દોસ્તોના નવો લેખાસ ધારણ કરીને એમને પડખામાં લેવા આવે ત્યારે એને સાચે રાજપે ઉઘાડે પાડવાનું અને એને હાંડી કાઢવાનું કામ મુસલમાનોએ સફળ દિલીઓની સાથે રહીને કરવાનું છે.

મુસ્લિમ લીમના આગેવાનોને હાંડી કાઢીને, મુસ્લિમ લીમને વિખેરી નાખીને, હજી પણ જેરે દેવાનો રહેલો મુસ્લિમ લીમી છાપાંઓને હાથમાંથી પાતાં મૂકીને મુસલમાનોએ પોતાના દિલની સમ્માધ બતાવી આપવાની છે. નવા આગેવાનો, નવો સંસ્થાઓ અને નવાં અખબારો એમણે શોધી લેવાનાં છે,

એમની પાસેથી નવી પ્રેરણા પીવાની છે, એમની દ્વારા પોતાની સુરક્ષાને બચાવવાની છે. લીજનું હવે અવસાન થઇ જતું નોંધ્યો. કોમવાદ દૂનાવોઈ જવો નોંધ્યો. એ જ સાચો રસ્તો છે, કારણકે એ જ રસ્તે મુસલમાન અમર બનશે, ઈસ્લામ અમર બનશે.

પાકિસ્તાની મોરલીના સૂર સુજીવ

હૃદય નાચતા લીગવાદીઓ

મુસલમાનોના માનસપરિવર્તનની આજની ધડીએ એમની સાથે ખામોશીથી કામ લેવાની સાથે સાથે જે કોઈ આગેવાનો કે છાપાઓ હજી એને કોમવાદને અને 'વેરઘેરને મારણે દોરવા માટે ધમપહાડા કરી રહેલા જણાય તેમને નિર્દયપણે આ દેશમાંથી હાંકી કાઢવાની જરૂર છે. ચૌધરી ખલિફુઝ્ઝમાન અને ઈ. મુહમ્મદી તો નિયામ એટલા બધા સુકુમાર આમરીવાળા છે કે વફાદારી દર્શાવવાની થોડી માગણીઓથી પણ જે આગળા બની ગયા છે. હજી મુસ્લિમ લીગની સંઘાન-સમિતિના સભ્યપદોના બાર તો એમણે પોતાના શિરથી ઉતાર્યો નથી. મંત્રણાઓ ચલાવવા અને સલાહો કે આદેશો લેવા તો હજી એ વારંવાર કરતી દોડવા જાય છે. વફાદારીની કબી જાહેરાત પણ તેઓ કરે છે તે તો જી ઝીણાના આદેશને કારણે જ—બાકી એમની દિલ્લમાં એવી કોઈ ભાવના આપમેળે જીવી નથી. મુંગઈનું સત્તર લીગવાદી છાપાના તંત્રીઓએ હિંદ પ્રત્યે વફાદારીની જાહેરાત કરી તેની સાથે સાથે ધમકાવેર જણાવેલું કે, પાકિસ્તાનની જોહાને ટેકા આપવા માટે અમે મગ્નજ છીએ. હિંદ પ્રત્યે તેઓ કેવા વફાદાર છે તે તો એમાંના કાઠપણ એક છાપાને ઉઘાડીને જોવાથી જણાશે; પાકિસ્તાનમાં બિનમુસ્લિમો પર થયેલા અત્યાચારોને એ નજીવા ગણાવે છે, હિંદમાં પડેલા એના પ્રત્યાધાનને મોટા કબાલક સ્વરૂપે ચીતરે છે, પાકિસ્તાની મોરલીના સૂર પ્રમાણે કાશ્મીરની વિરુદ્ધમાં અને હૈદરાબાદ કે જૂનાવંતી તરફથી એ કિડિયાટા કરે છે.

હિંદમાં હિંદુઓનું રાજ્ય થતું નોંધી એ એની 'અપકર માગણી' કરનાર દિલ્લીના એક

છાપા વિશે ગંધીજીએ પોતાના પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં ઘણો કર્યો અને પૂછેલું કે, આવી છાપા ચાલવા દઈ શકાય? વાણી-સ્તંત્ર્યનો અર્થ આવી થાય છે? એ જ પ્રમાણે હરકોઈ રીતે આ દેશમાં હવે કોમવાદને ફરી જીઓ કરવા મથનારા તમામ છાપા સામે કડક પગલાં લેવાનો સમય આવી ગયો છે. તંત્રી પરિપક્વને હાથે વારતહેવાર ધડાતા નવા નવા 'નૈનિક ધારાઓ'નો લાગો જ અમલ થવો હોય છે. અને કોઈ રાજ્યખંડનું છાપું એનો અમલ કરવા જાય તો જાહેરખબરો અને વાચકો શુભાવનું હોય છે, સમાચાર-કંટારોને ચડતો

નિરર્થક કોમી રંગ

પ્રયત્નપૂર્ક પેસાડેલા કોમવાદ ઉપરાંત આપણાં છાપાંની સમાચાર-કંટારોમાં એક જીવન પ્રકારનો કોમી રંગ અજાણે પેતી ગયેલો જણાય છે. માડી નીચે કોઈ જનવર કચરાઈ જાય તો એ હકીકતને વિગતવાર જુઠું કરવામાં જેમ એક માથ, બકરી, બેંસ કે ફૂટરું-ગધેડું કચરાઈ ગયાનું લાખાય છે તેમ આવા અકસ્માતોમાં કોઈ માણસ સંડોવાય ત્યારે એક હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી કે ડેઢ-સાંઈ અમદાદ ગયાનાં મથાળાં બધાંતા હોય છે. નજીવા કારણોસર કે અંજત અઘાવતને કારણે થયેલી મારામારી-જોમાં પણ કયે પક્ષે 'લિયા' કે 'શીખ' હતા ને કયે પક્ષે 'પહાણ' હતા તે વિનાકારણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવતું હોય છે. આ પ્રથા નિર્દોષ હશે, પણ અત્યારના નાણુક વાતાવરણમાં એ કેટલીક વાર અનર્થ પેદા કરે છે—કે જે પેદા કરવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી.

અમલવાદમાં મ્યુનિસિપાલિટી હરતક ચાલતી બસમાં એક કંડકરને એક ટિકિટ-ઇન્સ્પેક્ટરનું ખૂન કહ્યું. (ખૂની અને મરનાર કદ કોમના હતા તેની સાથે આપણે નિરખત નથી.) ખૂનનું કારણ એવું બહાર આપ્યું છે કે કંડકર ટિકિટ આપવામાં અને પૈસા લેવામાં કેટલીક ગેરરીતિઓ અજમાવતો હતો તે જગત્તર ઇન્સ્પેક્ટરના ખ્યાનમાં આવતાં તેણે તેની વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવેલી, અને આવી ફરિયાદોની

સંખ્યા વધનાથી કંડકટરને નોકરમાંથી રાજ મળેલી તેથી એનું લોહી તપી ગયેલું. સર્કોઆયે, ભાગલા યુનેશ્વરને રસતા પરના માણસોએ દિ'મતપૂર્કે પકડી પોલીસને હવાયે કરી દીધાં તેથી કાપો હવે કાપવાનું કામ કરશે, અને અપરાધીને યોગ્ય નરવત મળશે.

સમાજમાં બનતા યુનાઓ માટે
પ્રગતી પશુ જવાબદારી છે

પશુ આ હિરસામાં શું એકલો એ કંડકટર જ અપરાધી છે? જેની વચ્ચે એ રાત્રિવસ વસે છે અને કામ બળવે છે તે શહેરી સમાજ એના આવા વર્તન માટે કેટલેક અંશે જવાબદાર નથી? કંડકટરની ગેરરીતિઓને કારણે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીને નાણાકીય નુકસાન થતું હતું—મ્યુનિસિપાલિટીને એટલે કે તેના સભ્યોને ચૂંટનારા શહેરીજનોને, મતદારોને, કર ભરનારાઓને. પશુ એકલે હાથે તાણી નહોતી પાતી. કંડકટરની ગેરરીતિઓને કારણે બસના મુસાફરોને મોટા સમૂહ જેમ પોતાની નિષ્ક્રિયતાથી એ કંડકટરને મદદરૂપ બનતો હતો, તેમ કેટલાય મુસાફરો એ ગેરરીતિઓના ભાગીદાર બનીને તેને ઉત્તેજન આપતા હશે. ટિકિટના પૂરી પૈસા ન દેનારા, અરધા કંડકટરને છપ્પે અરધા પોતાના ખીસામાં પાછા મૂકનારા અને વગર ટિકિટ મુસાફરી કરનારા મુસાફરોનો સારો એવો વર્ગ માત્ર અમદાવાદમાં જ નહિ પણ મુંબઈ વગેરે શહેરોમાંય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આની છુટચાલ કરીને, મ્યુનિસિપાલિટીને—એટલે કે સમાજને અને આખર જતાં પોતાની જાતને જ છેતરનારા આ મુસાફરો પણ 'પાછા ગરીબ મજૂરો કે અણલુ આમડિયાઓ' નહિ પણ સુશિક્ષિત સુધરેલા સમાજમાં વસનારા બીજાના નમરવાફીઓ હોય છે.

વાત બહુ જ નાની છે. એમાં સત્તા બહુ બહુ તો એકાદ આનાનો હોય છે. પણ એમાંથી આપણા સ્વભાવનું દર્શન થાય છે. કંડકટર બિચારો રૂબરૂ પામ્યો, કારણ કે જેમ મુસાફરો પાસેથી પૈસા લેવા હોય, તેમ ખીજોને લાંચ આપવાની આવડત-દુશ્વિયારી એનામાં કદાચ નહિ હોય. લાંછીને કારણે

આપણા સમાજમાં આ કંડકટર કરતાં તો હજાર મજૂર મંજીર યુનાઓ સિફતથી કરનારા સેકરેટ માણસો ફરી નીળ્યા છે. એમને નક્કત કરનારું કાંઈ નથી સમાજમાં જે કાંઈ યુનાઓ માથે તેને લાગી દેવાની જેમ સરકારની ફરજ છે, તેમ એ યુનાઓને પોતાના વાનાવરણ બિલું ન બનાવવા દેવાની જવાબદારી શું સાબીતી નથી?

સ્વતંત્ર-દિનની પ્રાણલીમાં ૧૫મી ઓગસ્ટે મદાસ પ્રીતના ૭૫૦૦ ફેદોએને જેલમાંથી છોડી મુકવામાં આપ્યા હતા. પશુ કેડખાનાની વસ્તીમાં આ ઘટાડો લાંબો વખત ટક્યો નહિ! જે જ. મહિનામાં ૪૫૦૦ નવા ફેદોઓ એ જેલોમાં ફરી દાખલ થઈ ગયા! આવા બનાવો આપણને ફરી ફરીને યાદ કરાવે છે કે સમાજમાં નિષ્ણાણ જેમ એછા, પરિપત્તાઓ જેમ એછી, રહેવાને સારાં બર જેમ ઓછાં ને સરસીલ ખેડાક જેમ એછા તેમ કેડખાનાની સંખ્યા વધુ ને વધુ રહેવાની, એ કેડખાનાની વસ્તી પણ વધતી જ જવાની.

આયું નિયંત્રણવિહીન વર્તન

દેશને વચ્ચેલી બનાવશે

ઔદ્યોગિક અદાલતમાંથી પોતાની કોષ ફરિયાદ અંગે સંપૂર્ણ અણગમતા મુકાદાના વિરોધમાં મુંબઈમાં કાપડની કેટલીક મિલોના કામદારોએ હાતાલ પાડેલી તેને પરિણામે એક જ અડવાડિયામાં આખા મુંબઈ શહેર અને પરતી પ્રગતે એક વરસ ચાલે તેટલા કાપડનું ઉત્પાદન ઘટી ગયું. આ હકીકત જેમ જોડાવનારી છે, તેમ મજૂરો તથા માલિકોને સમસ્ત સમાજ પ્રત્યેની તેમની મંજીર જવાબદારી અંગે ભમત કરનારી હોવી જોઈએ. આ રીતે કાપડના ઉત્પાદનમાં વારતહેવારે લંગાણ પડાવનારાઓ ભેતભેતારાં તો આખા દેશને નહીં સ્વરૂપે છાવવાની ફરજ પાડી શકે. આવા મદદરૂપના ઉલોખના મજૂરો અને માલિકોને કોષપણ જાતના નિયંત્રણ વગર મનરાવે તેમ વર્તવા દેવાનું સરકારને કે પ્રગતે પાલવે નહિ.

લગાડ પૂરી થયાંને જે વર્ષ વીતી ગયા છતાં કાપડની જમ એવી ને. એવી જ કેમ રહી છે તેનું

કારણ સામાન્ય પ્રમળજનને શોધ્યું જરૂર નથી. લગ્નનાં આકરણ વર્ષો દરમિયાન લગ્નર માટે લાખો વાર કાપડ પૂરું પાડતા છતાં આ દેશની મિત્રો સરેરાશ પ્રમળજન માટે જેટલું લુગડું ફાળવે પાછી ચકતી હવી તેટલું પણ આજે એ આપી નથી શકતી તે બીના મિત્રને મૂંઝવી નાખે તેવી છે. લગ્ન પહેલાં, બપોરે એક ચીનને ખાદ્ય કરતાં વિદુસ્તાન જમતલારમાં સૌથી ઓછું કાપડ પહેરનારો દેશ હતા ત્યારે, સરેરાશ હિંદી પ્રમળજન વર્ષે ૧૬૩૬ વાર કાપડ પામતો હતો. (તે વખતે સરેરાશ અમેરિકનને વર્ષે ૫૫ વાર, અંગ્રેજને ૪૫ વાર, પશ્ચિમ યુરોપવાસીને ૩૦ થી ૩૫ વાર, પૂર્વ યુરોપવાસીને ૨૦ થી ૨૫ વાર અને જાપાનીને ૨૦ વાર કાપડ મળતું હતું.) આજે આઠ વર્ષ પછી, જમત આખાએ બપોરે પ્રગટ કરી હશે ત્યારે, આપણો પ્રમળજન આ વરસનું પૂરું ૧૧ વાર કાપડ પણ નથી પામ્યો. ૧૯૩૮-૩૯ દરમિયાન હિંદુસ્તાનની મિત્રો અને હાથશાળાએ ૬૨૦ કરોડ વાર કાપડ પેદા કરેલું, અને ૧૯૪૬-૪૭ માં (વર્તમાન લગભગ ચાર કરોડનો વધારો થયો છે ત્યારે) એ અંકોડો ધીરે ૪૬૦ કરોડ ઉપર આવી ગયા છે.

ઉત્પાદનમાં વધારો કરતી

નાની નાની મજૂર સમવસા

આ પરિસ્થિતિને ઉકેલ લાવવા માટે સંખ્યાબંધ પરિયોજના લાઈ ચૂકી છે અને પાર વિનાની ચર્ચાઓને અંતે એમનું વિસર્જન પણ થઈ ગયેલ છે. મજૂરો વધારે પગાર માગે છે, મિલ-માલિકો એમના જાંઝરોમાં લખલૂટ નફો કલવડાવે હોવા છતાં ભાવ-વધારાનો આપ્રદ રાખે છે. આવી સૂઝ વચ્ચે સોપારી જેવી હાજમતથિ નીડળવાનો એક માર્ગ એ સૂચનાયો છે કે મજૂરોને અને માલિકોને પગાર કે ભાવમાં વધારો કરીને રોકડ નાણાં આપવાને બદલે એમને બીજી સમવસા આપીને સતોષવા.

એક જ નાનીશી સમવસ મળવાથી મજૂરોનાં મન કેટલાં સંતૃપ્ત રહે છે (અને તેથી ઉત્પાદનમાં કેટલો ફેર પડે છે) તે સારાં 'કેન્ડીન' (નારતાશુદ્ધ) વાળાં અને કેન્ડીન વિનાની મિલોને સરખાવી જોવાથી

કદાચ જણાઈ આવશે. આપણાં અંદરોનો વિકાસ સદૈવ ઢંઢધક વગરનો થયો હોવાથી કારખાનાં અને તેમાં કામ કરનારાં મજૂરો માણસોને અંતરે વેર-રિષેર પડેલાં હોય છે. તેથી હજારો મજૂરોને એક ટંકનું લોભન તો બપોરની અધોરેએક કલાકની છુટી, દરમિયાન મિલ-કારખાના નજીકની કોઈ બધારી હોટલમાં લુલુચુ આંધ લખને દોઢાદોઢ કરજ ઉપર હાજર થઈ જવું પડતું હોય છે. એને બદલે પ્રત્યેક મિલ-કારખાનામાં જ તેના કામદારોને સાદો સરવથીલ આહાર વાજખી ઘસે મળતો હોય તો તેમની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે અને એ પૈસાની બચત એના ખીસામાં રહે. સાચા ઉદ્યોગપતિઓ તરત સમજશે કે કામદારોની તંદુરસ્તી અને ખીસામાંની બચત એ ઉદ્યોગની મોટી માપણ છે, અને મિલ-કારખાનામાં આવા નારતાશુદ્ધ સલાવવાથી સરવાળે આખા ઉદ્યોગને જ લાભ છે. ફેક્ટરી એક્ટમાં જ યોગ્ય સુધારા કરાવીને પ્રાંતીક સરકાર આવી જરૂરિયાતો માટે પ્રમંથ કરાવી શકે.

મદ્રાસની સરકારે આ બાબતમાં અસુક નિયમો કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે, જેને પરિણામે સામાન્ય રીતે ૨૫૦થી વધુ કામદારો ન્યાં કામ કરતાં હોય તેવા દરેક કારખાનાના માલિકે પોતાના કામદારોને માટે ચોક્કસ પ્રકારનું નારતાશુદ્ધ યોજવું પડશે. આવા નારતાશુદ્ધોને વહીવટ ધરવાદિ સંભાળવા અને જુદી જુદી વાનીઓની કિંમત નક્કી કરવા મજૂરો અને માલિકોની સરખી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી એક સમિતિ નીમવાની પણ આ નિયમોમાં ભેગવાઈ છે. જેમ નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને મરત દૂધ અને (ત્રીજી બાજકોને) બપોરનો નારતો આપવાની બાબતમાં તેમ કામદારો માટેનાં નારતાશુદ્ધો યોજવાની બાબતમાં પણ મદ્રાસે પહેલ કરીને બીજા પ્રાંતો માટે ઘખલો નેસાડ્યો છે.

હરિજનોને વડલાવવાનું

હીન પાકિસ્તાની કાવતુ

ભાગલા પાકીને રાજ કેરવાના પ્રિટિશ સરકારના સિદ્ધાંતના આટલા વર્ષો સુધી પ્યાદા બન્યા પછી પાકિસ્તાનમાંથી એ દલે 'ઓનો નાપાક પ્રયોગ બિન-

મુસ્લિમો ઉપર કરવા મૂકી રહ્યા છે. કોંગ્રેસે વચ્ચાણાની સરકારમાં પોતાના ભાગની ભેટમાંથી એક રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમને આપી તેને વારે વારે મુસ્લિમ લીગે શ્રી. નેજેન્દ્રનાથ મંડળ નામના દલિતોના એક પૂતળા-આગેવાન શોધીને પોતાના 'હરિસાનુ' એક પ્રધાનપદ' એમના શિરે દોડી ગેસારેણુ. એ જ નીતિ આણુ રાષ્ટ્રીને પાકિસ્તાની પ્રધાનમંડળમાં પણ શ્રી મંડળને એક આસન આપણું હતું. હવે એક ડગલું આગળ વધીને કહેવાતા સવર્ણ હિંદુઓ અને હરિજનો વચ્ચે મોટી કાચર મારવાનો કુટ પ્રયત્ન પાકિસ્તાનવાદીઓએ આદરી છે. કરાંચીના દલિત વર્ગના માનવીઓનાં બાવાં ઉપર ચંદ્ર-તારાવાળા લીલા ખિસ્સા પહેગવવાનો પ્રયત્ન પાકિસ્તાની સરકારે કર્યો છે. એની ઉપર 'દલિત વર્ગ' નામ લખેલું દરો, જેથી ખિનમુસ્લિમ લઘુમતી ઉપરના પાકિસ્તાની મુસ્લિમોના રૂપમાંથી એમને જુદા તારવી લઇ શકાય. આ સંજોગમાં સિંધની સરકારે બહાર પાડેલી જાહેરાતો જનિ પથુ એવો જ છે કે ખીખ ખિન-મુસ્લિમોનું આજ તે ચાવ, પણ દલિત વર્ગનાં માનવીઓ તો મુસ્લિમોના ખિન છે, માટે તેમને કશી ઈજ ન થવી નેહીએ.

ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ આ પગલું ધીમે ધીમે પાકિસ્તાની હરિજનોને ઇસ્લામમાં વટલાવવા લાગી દેરી જશે. સૌ હિંદુઓ આવી પ્રયત્નોલાથી ખિન અને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હરિજનો હિંદુ. ધર્મમાં રહે તે માટે કહેવાતા સવર્ણ હિંદુઓએ કદાવ કશી લાગણી ક્યાં બતાવી છે! હિંદુ ધર્મમાં રહેવાથી હરિજનો આકાષછેટની પથુ સાથેના વર્તોવસથી અપમાનકારક પ્રધાના ભામ બને છે, એમના અગ્ર 'ડેન્ડા' કે 'હરિજનવાસ' બંધાય છે, એમને સાર્વજનિક હોટલોમાં કે હિંદુઓના મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો નથી, જીવનગર એ પીઠિત કચડાદેવી દશમાં રહે છે. ઇસ્લામ અંગીકાર કરવાથી એ મુસ્લિમોની બિરાદરીકરી નમાતમાં સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે અને એના એ જ સવર્ણ હિંદુઓ પણ તે પછી એમની સાથે માનભાગમાં રહીને વાત કરતાં યદુ જાય છે. મુસલમાન બનીને કોઈ લાભ મેળવી લેવાની લાલચ

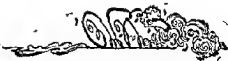
નહિ, તો પણ હિંદુ ધર્મમાં પોતાને મળેલા મુદ્દામ સરખા સ્થાનમાંથી નીકળવા એ ધર્મપ્રલોટ કરે તો હરિજનોને આપણાથી કેમ દોષ દઇ શકાય!

સફાઈકામની આપત્તિ હવે

ઈન્ડિયાનું સ્વરૂપ ધરે છે

હરિજનોના અગ્ર અત્યે ઉદ્ભવી રહેવાથી હિંદુ સમાજ પોતાને જ મોટું ગુમસ્તાન કરી રહ્યો છે. હરિજનો આજે જે કાઈ કરે છે તે તેમની કામના ઇન્કાર જેવું બની ગયું છે. આજે એક વખત એમના માટે જ આપત્તિ સમાન ગણાતું હતું તે કાઈ આજે એમના હાથમાં બરેલી બંધુકનું સ્વરૂપ ધારણ કરતું બન્યું છે. આર્થિક સંભોગે હરિજનોને જામન કરી રહ્યા છે અને રાજેશની સુધરાઈ સાથેનાં એમનાં ખર્ચો વધી રહ્યાં છે આનો ઉકેલ માત્ર વધુ પગાર કે વધુ સંજ વડે આપવાથી આવી જવાનો નથી. 'સુધરાઈ' અને સફાઈ કામદારો' નામની 'હરિજનબંધુ'માંની એક નેધિમાં શ્રી પરીક્ષિતલાલ મજાસુદારે કરેલાં આ સૂચનો એના ઉકેલ માટે ધણાં મદદરદારો છે :

'સમાજમાં ગંદું ગણાતું છતાં જાહેર સ્વાસ્થ્યને અતિ ઉપયોગી એવું સફાઈ કામ માત્ર એક જ વર્ગ ઉપર ફરજિયાત નાખીને સમાજે આ મુરોશી વહોરી લીધી છે. આ કામ પોતાના વિના બીજા કોઈ કરનાર નથી એ જાનવું એ વર્ગને રહેતું છૂંકું જાન પરિચિતમાં વધારે ગૂંચવણ લાગી કરે છે. આ સંભોગમાં નોકરોના હક્કો અને તેમને મળતી સમયરૂઠા માવજી આ ગૂંચવાડો નિરાશ આપવા સંજન નથી. સાચું જોતાં સફાઈના કામને દુર્ગંધ ઓછી કરી, વધારે શાંત્રી બનાવી આકર્ષક બનાવતું નેહીએ... સફાઈ કામનું મદદરદ વધારવા માટે સફાઈ કામદારોને દરજ્જો વધારીને તેમજ તેમને સફાઈની અનુકૂળતાઓ આપીને આ કામ એરી રિયનિએ લઇ જવું નેહીએ કે એ બ્યવસાય એક જ વર્ગના ઇન્કાર છે એ લાવના નાખ્યું ચાવ, બીજાઓને તેમાં આવવાનું આકર્ષણ ચાવ, અને એમાં નોકરી કરતાં સૌને બ્યવસાય

થવાની ફરજ પડે.....

‘જનમથી જન્મના ઉપર સમાજે માત્ર સફાઈનું કામ લાઠું છે તેમને સફાઈ સિવાયનાં ખીન’ કામમાં જોડીને તેમના જીવનનિર્વાહના ખીન માર્ગો ખુલ્લા કરી આપવા જોઈએ. આ નૈતિક જોખમદારી સમાજની છે.’

ટપાલની સુધર દિકરો

લાવના-વિચારોનું વાહન બને

ગથે વર્ષે વચમાળાની સરકારની રચાવના ધર્મ અને બંધારણસમાની પહેલી એક કમળા તેની ચાદ-ગીરીમાં આપણા દેશમાં ખાસ ટપાલની ટિકિટો બહાર પાડવાનું સ્વપ્ન કરતો જે એક કાળજી દિંદી સરકારની ટપાલ-ખાતા ઉપર લખાયેલો તે અક્ષી આ કદારોમાં આપવામાં આવ્યો હતો. તેના જવાબમાં ટપાલ-ખાતાના મંત્રીએ જણાવેલું કે એ જે પ્રસંગે એટલા એચિંતાના આવી પડેલા કે તેમને અનુરૂપ ટિકિટો ‘મોતરાવી, છાંપી, તૈયાર કરવી, બહાર પાડવાનું કામ એટલી દૂંધી મુલતમાં ચર્ચ શકે તેમ નહોતું’, સાથે સાથે એટલું આશ્વાસન આપાયેલું કે અવિષ્કર્ષમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની રચાવના થાય તે પ્રગથે ખાસ ટિકિટો બહાર પાડવાની ‘વિચારણા આવી રહી છે.’ તે પછી કેટલાય મહિનાઓનો સમય મળતા છતાં ટપાલ-ખાતા ૧૫મી ઓગસ્ટ માટેની ખાસ ટિકિટો તૈયાર કરી શક્યું નહોતું. તેને પણ બે મહિના વીતી ગયા છતાંય હજી એવી ટિકિટો બહાર પડી નથી.

‘દિંદુરતાન ટાઇમ્સ’માં જાણીતા ટિકિટ-સંચાલક શ્રી. જાહ ફરર ‘હિંદને માટે નવી ટિકિટો જોઈએ’ નામે રસિક લેખમાં લખે છે કે:—

‘ફરક દેશની ટપાલની ટિકિટો ડુનિયા-ભરમાં તેના શ્રેષ્ઠ એક્સપ્રી તરીકેનું કામ બનવે છે. અને સ્વતંત્ર થયા પછી હિંદે જે પોતાની જ નવી ટિકિટો બહાર પાડી હોત તો કાજળની એ ત્રીણી ઝીણી કટકોએ આપણી આગાહીનો સંદેશો જગતભરમાં પહોંચાડ્યો હોત.

‘૧૮૫૪ની સાલથી હિંદની ટિકિટો ઉપર બ્રિટિશ રાજ કે રાણીનું મહોરું’ સુકાતું આવ્યું

છે. હિંદ હજી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યસમૂહમાં છે તે સાચું, પણ તેથી તેને પોતાની નિરાણી ટપાલ-ટિકિટો બહાર પાડતાં કોઈ રોકતું નથી. કમળ-કતમાં તો ખીન’ બ્રિટિશ સરચાનો પોતાનું કુદરતી સૌંદર્ય, ને પોતાની સંસ્કૃતિની કે પોતાના ઉદ્યોગોની કોઈ બાબતનું દર્શન કરાવતી પોતાની અલગ ટિકિટો મગરૂખીએ બહાર પાડતાં આવ્યાં છે. મહારાના બનાવેલી ચાદગીરીમાં તેઓ વખ-તોવખત ખાસ ટિકિટો પણ બહાર પાડે છે...

‘દિંદુસ્તાનનો ભૂતકાળ બળ્ય છે. આપણી તમારીખમાંનાં ભુદા ભુદા બનાવો, આપણું ઐતિહાસિક રથજો-શિષ્યો, આપણું કુદરતી સૌંદર્ય’, આપણા ઉદ્યોગો અને આપણો બાવિ કાવંકમ પણ રચુ કરે તેવી ચિત્રાત્મક ટિકિટો આપણે બહાર પાડવી જરૂરી છે. . .

‘નાસિકના સરકારી છાપખાનામાં આપણી પાસે સાગમાં સારા કારીગરો છે. એમને સુયોગ્ય ચિત્રો તૈયાર કરી આપવામાં આવે તો એ સુંદર ટિકિટો બનાવી શકે તેમ છે. લગભગ દ-મિયાન આ છાપખાનું થોડા જ સમયમાં બરખા માટે અને દૂરના સુદાન માટે ને ટિકિટો તૈયાર કરી શક્યું હતું’ તો આપણી પોતાની જ ટિકિટો એ દૂંધી મુલતમાં કેમ તૈયાર ન કરી શકે ?’

ટપાલની ટિકિટો બેગી કરનારાં રસિકા શોખીનો સરકારને ધણી આવક કરાવી આપતાં હોય છે. અમે-રિકામાં આવા શોખીનોની સંખ્યા કોશિકે નેટલી છે અને હેલ્લા એક જ વર્ષે દરમિયાન એમણે ૩૩,૩૧,૦૦૦ ડોલરની ટિકિટો ખરીદીલી. ખાસ પ્રશં-ગોએ બહાર પડતી ટિકિટો વાટે પૈસા કમાવા ઉપરાંત સરકાર દેશમાં એક પ્રકારનું વાતાવરણ પણ બિચું કરી શકે છે. શ્રી ફરર જણાવે છે તેમ ન્યુ ઝીલેન્ડ, સિદ્ધન્ટરલેન્ડ વગેરે કેટલાક દેશોમાં દર વર્ષે તંદુરસ્તી-સખ્તાઈની બિજવણીમાં ખાસ ટિકિટો બહાર પડે છે, તે તેના જાહેસ દર કરતાં થોડી વધુ કિંમતે વેચાય છે. અને એ રીતે ચતી વધારાની આવકમાંથી ભાળ-કાની સરચાઓને મદદ કરવામાં આવે છે. (આટલું લખાયા પછી સમાચાર મળે છે કે નવેમ્બરની

આખર સુધીમાં દિંદી સ્વાતંત્ર્યના સ્મારકની ટિકિટો બહાર પાડવાની છે. પોતાની આગસ ઉઝાડીને આપણા ટપાલ-ખાતાએ શ્રી કૃપર સુચવેલી દિશામાં ધણું કરવાની જરૂર છે.)

બાંધાબેઠના વાદવિવાદમાં

કામચાદે અધેર ફેલાવ્યું છે

સુકતપ્રાંતની સરકારે દિંદીને રાજભાષા બનાવીને એક હિંમતભર્યું પગલું ભર્યું છે. બે ભાષાના મિશ્રણ સમી દિંદુરવાનીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી તેને બે લિપિમાં લખવાની ગંધાજની હિમાયત છતાં સુકતપ્રાંતની સરકારે આવું નિર્ણયગ્રામક પગલું ભર્યું તેથી ફેટલાકને આશ્ચર્ય થયું હશે. ખરી વાત એ છે કે અંગ્રેજી રાજઅમલના અંત સાથે અંગ્રેજી ભાષાને પણ વિદાય આપવાની આપણી ઉત્કટ ઇચ્છાને દિંદી-દિંદુરવાનીની અનંત અક્ષણ ચર્ચાએ યુગવાદી ભારતી હતી. એમાંથી તાત્કાલિક કાઢ પણ એક નેવો સૂઝે તેવો રસ્તો લઇને તેને વળગી રહેવાથી, બીજું કંઈ નહિ તો, અંગ્રેજીને તો આપણે વિદાય આપી શકીએ છીએ. બે વિરુદ્ધ જ પ્રકારની લિપિઓનો બોલો આપણી પ્રજા ઉપર લાદવાની વાત દેવના ધણા મોટા કાગળે ગળે હજી ઊતરતી નથી. ધણાં એમ પણ માનવું છે કે બાંધાબેઠના વાદવિવાદમાં કામચાદે નાહક વધુ પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ચોટી, દાદી અને હેટના તફાવતો એક સર્વમાન્ય રાષ્ટ્ર-ભાષાના સ્વીકાર આડે ન આવવા જોઈએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે શિક્ષાનું સુરિક્ષણને જ બાગ ઊડું લિપિ જાણે છે તેમને સંતોષવા ખાતર જ આપણા રાષ્ટ્રભાષાને બે લિપિમાં લખવાનો આગ્રહ ઘર્ષ રહ્યો છે. એ જ રીતે જે લાંબાએ માથાસો બંગાળી, અંગ્રેજી કે અન્ય લિપિઓ વાપરે છે તેઓ એક નવો દુરામત લઇ બેસે તો તેમને સંતોષવા જતાં આપણે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્ન અંગે અધેર ફેલાવી દઇશું. દેવનાગરી, ઊર્દુ કે અંગ્રેજી (રોમન), દિંદુઓ, મુસલમાનો કે ખ્રિસ્તીઓ નામની ત્રણ જુદી જુદી કોમની લિપિઓ છે એ વાત મનમાંથી ખૂસી નાખીને પછી, ત્રાહિતની દ્રષ્ટિએ, માત્ર ભાષા-લિપિના યુદ્ધોગની જ દ્રષ્ટિએ આ પ્રશ્નની વિચારણા કેમ નહિ થતી હોય તે એક

કારણ છે. જેમને દેવનાગરી માટે કોઈ વિશેષ ખ્યાલ નથી, ઊર્દુ માટે મહોબ્બત નથી, અંગ્રેજીનો મોહ નથી, અને આ ત્રણમાંથી જે કોઈ પણ લિપિ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ ક્રોધ સાબિત થાય તેને સમગ્ર દેશના દિવસો સ્વીકારવા જે તૈયાર હશે તેના કોરોડો અગણ ગાનવીઓની તો આ લિપિ-ચર્ચામાં કોઈ મજૂરી થતી નથી.

માનવજીવન સાથેના સંગીતને

અતલ ઊંડો સંબંધ

હલકતામાં મળેલી અખિલ હિંદ સંગીત પરિષદે પ્રમુખરચનાથી શ્રી રામજીએ કહેલી આ વાત ઉપર જીવી નહિ પણ માનવીના અંતરમાં સૂક્ષ્મ તરવેરું ફરેન કરાવનારી છે:

‘માનવ-સ્વભાવને ઈશ્વરની નજીકની ક્ષાએ પહોંચાડવા માટે સંગીત કરતાં વિશેષ તાકાતવાન બીજું કોઈ વસ્તુ નથી. ધરપરમાં જે સંગીત દાખલ કરવામાં આવે તો દેશમાંથી ફેટલાંખ ખરો તરવો દૂર થઇ શકે. કારણ કે સંગીત એ નયું આત્મપ્રેમોદનું સાધન નથી, પરંતુ માનવીની અંદરના દુઃખાળને દૂર કરનારી દેવી ઓપદિ છે. જનસમૂહમાં શાંતિનો પ્રચાર કરવામાં સંગીત, મદતરવના બાગ બગીચો શકે તેમ છે.’

જંગિયા દેલનો સાદે સાબર ધતા ગામમાં ગુરાઓ, ચાર જ મસક-વાગ્ગના મુરોથી સાથે કદમ મિલાવતા સેંકડો રકોટિય સેનિકો, શાયરનાં યુદ્ધ-લક્ષ્યાર સુધી જાતને હોખી દેનારા વીરો અને મદારીની મોરકો ઉપર ડાહનાશ વિષમરો-એ બધા સંગીતના જીવન ઉપરના પ્રકાશનાં જ દર્શાવે છે. અમેરિકામાં તો લગભગ દે અપંગ બનેલા યુદ્ધ-સેનિકોને અપાતી તમીખી સારવારમાં એકલ પ્રકારના સંગીતની માવજત પણ શામિલ કરાયેલ છે. પ્રથમ ઊંદરડા અને પછી ગામનાં બાળકોને પાત્રલ બનાવીને તાણુ જનારા પેલા અસીવાળાની કથા બરે જ નરી કલ્પના-જન્ય નહિ હોય.

આલી આવતી આપકથાનો હપ્તો નવમો

ધૂમકેતુ

વાણી ઉપર સંઘર્ષ એટલે શું—એનું અવતાર
સ્વરૂપ જેવું શ્રીમત્સુગમશર્માના સાનિધ્યમાં મેં જોયું,
એવું ત્યાર પછી બીજો કથાંચ જેવું નથી. નહિતર,
ડીક ડીક ચોટા કહેવાય એવા ધણા પુરોને મો અને
પરિચ્છાલન તો મળ્યો છે. શ્રીમત્સુગમશર્મા એવા
પ્રખર વિદ્વાન ન હતા કે જેની વિદ્વતા છકકરી નાખે;
તેમ જ વિદ્વતા વિશે કાંઈ પણ યોગ્ય અભિપ્રાય
અધિવાની મારી એ અવરથા પણ ન કહેવાય. જોકે
આર્થશુનિ, શાસ્ત્રી મહિપત્રક, દાંથીભાઈ, આભાનંદજી,
ચક્રગનંદજી, ભાસ્કરાનંદ, ગણેશાનંદ એવા ધણા ધણા
વિદ્વાને જે સાંજળ્યા હતા, અને કામે એમનાં મહત્ત
સહયોગે આશ્રયમાં મેં મદદ ન કર્યાં હોય, છતાં હું
એ અનુભવેને લઈને, ચોટા ધણે પણ અભિમાની
કાઠિનો પ્રેક્ષક તો ગણાઉં, એટલે એમની વિદ્વતામાં
જે આકર્ષણ હતું તે જાનું હતું એ ડીક ડીક સમજ-
વાની માનસિક રિપતિમાં તો હું હતોજ. એમની
વાણીમાં રહેલો સંઘર્ષ—એ પ્રત્યક્ષકારને અને
અનુભવી વ્યવહારદક્ષ પુરુષોના સંઘર્ષ હતો. જે પ્રચારક
નહિ—પ્રવચનકાર હતા. આપણા ધણા સાગ વિદ્વાનો
આકર્ષક રીતે બાપણે ને લેખો લખે છે છતાં, એ
હેતુ તો કાર્પકનો પ્રચાર કરતા હોય છે ને એ રીતે
એ Second hand જેવા લાગે છે, શ્રીમત્સુગમ-
શર્મા પાસે અનુભવસહયોગો ધણો મોટો સંમત હતો.
ઉપનિષદ અને એમની કથામાં લેહસમજાવણી
વાર્તાઓનો રસસંભાર હમેશાં આવતો. એથી એમની
કથાઓ લોકપ્રિય પણ થતી ને લોકપ્રચાર પણ રહેતી.

આનંદાશ્રમના આ ધાર્મિક વાતાવરણોને મેં ડીક
લાગ હાલ્યો એમ કહી શકાય.

પાંતુ એટલું જતાં એ મૂલ્યું ન જોઈએ કે ધર્મની
એ અંતરશુદ્ધિ મારામાં કેટલી આવી કે ન આવી
એનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. જોકે તેનો અભ્યાસ,
અવસાવ ને હવનપરિચય એકંદરે મને હવનદર્શનમાં
પણાં ઉલ્લેખી નીવડ્યાં છે.

શ્રીમત્સુગમશર્માનું જે શિષ્યમંડળ હતું તે
શુચાનુભાગી લોકજનોનું હતું. શ્રદ્ધા એ એમાં
મહત્તમો તિલ્લ હતો છુદ્ધું રથાન ત્યાં નહિ જેવું જ
હોય. ભક્તિ પ્રધાન હતી. આચાર સંપૂર્ણપણે સનાતની
હતો. વિચારમાં શાંકરેદાંતનું પ્રાબલ્ય હતું. પણ જે
લોકજનો ત્યાં આવ્યા એ સખળા કોઈ એક કાઠિના
ન હતા. કેટલાક એવા પણ આવતા કે જેમને મન
મહારાજશ્રી—ભગવાનનો અવતાર જ હતા. સંત સાધુ
એટલે એક ચમત્કારી પુરુષ તરીકે પણ એમને જોવા-
વાળા આવતા. એમનામાં રહેલી કિંતમ પ્રકારની
મનોદયાને એ રીતે અનુવાચના ધણા જોઈતા હતા.

એક વખતની વાત છે કે એવા નગરના
જોગડામાં એક ગુરુશ્રી આવ્યા. ધણું કરીને એ
આક્રિકાથી આવી રહ્યા હતા. તે ઘોડા દિવસ ત્યાં
રહ્યા, અને અમે મુરખપુ તરીકે હળનામળતા થયા
ત્યારે એમણે મને પૂછ્યું કે : 'મહારાજશ્રી હ માસની
સમાધિમાં કેવારે બેસે છે ?—અમે ત્યાં આક્રિકામાં
એમ સાંજણું છે કે હ માસની સમાધિમાં મહારાજશ્રી
બેસે છે !'

એને માટે શું પ્રત્યુત્તર વાળેતો ? મેં મહારાજશ્રીને
કોઈ દિવસ હ મહિના તો શું—હ કલાકની પણ
સમાધિમાં બેઠેલા જોયા ન હતા. પણ એનો અર્થ
એમ ન હતો કે એવી શક્તિ એમની પાસે કોઈ દિવસ

ન હતી. એટલે મારી તો કોડી રિયતિ થઈ—આને
શું પ્રત્યુત્તર આપવો ?

મેં કહ્યું : ‘ બેસે છે—કે નહિ એ ખબર નથી,
પણ બેસતા હોય તો અત્યારે એને માટે હવે સમય
નથી. આંહી તમે એમની એક પણ—નિરર્થક જતી
જુઓ છો ? આ જ મહાન સમાધિ નથી ? ’

એમનું સમાધાન થયું કે નહિ એ તો કહી ન
સકાય. પણ મારે માટે તો એ સમાધાન હતું જ.

ચમત્કાર જાણવાની સામાન્યજનની પૃથ્થાને આ
નમૂનો છે. તો હું, અને જેને કાંઈક વધુ ચોક્કસપણે
રહેવાની ટેવ હોય એવો માણસ પણ તરત અનુમાન કરવા
પ્રેરાય એવા વિરલ પ્રસંગો પણ ઘણી વખત બનતા.
મેં અનુભવ્યા હતા. એમાંને એક નોંધવા જેવો છે.

હું તો ત્યાં નવરોધૂપ હતો. એટલે લગભગ
આઠપહોર આશ્રમમાં જ રહેતો. ને જ્યારે પણ—
મહારાજશ્રીનાં દર્શન થાય ત્યારે હાથ બોરીને બોરી જ
હોઈ ! મહારાજશ્રીને પણ આમાન બહુ જ ગીરીલ કરના
એક સંબંધી તરીકે મારા ઉપર પુત્ર જેવી પ્રીતિ હતી.
એમ તો મને કાંઈક લાડપેલી છૂટ હતી એમ પણ લાગે.

એક વખતની વાત છે, મહારાજશ્રી નદાવાની
ઝોરદીમાં હતા. એમનો કાર્યક્રમ જ એવો કે આખો
દિવસ એ અવિરતપણે ચાલતો જ હોય ! નહતી
વખતે—એક તરફ જરાક વિનોદ થતો હોય, તો બીજી
તરફ બચસાપાની દિકામી ગૂંચોને જવાજ અપાતો
હોય, ત્રીજી તરફ નિત્યક્રમની કોઈ પૃથ્થા ચાલી રહી
હોય તો, મુંગઢ, ભાવનગર, સુરતથી આવેલા કોઈ
ભક્તજન તરફ એકાદ સુરસાસની કે તુલસીની ટૂંક
પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક અપાતી હોય ! સમયને તો જાણે
પળે પળે રસમય કરી મૂકવાની એમની પાસે છત્રન-
હલા જ હતી ! બપોરના લગભગ સાડાંચત્રિયારને
સુંમરે બીલખા દરબાર આલાવાળા ત્યાં અ.બા. હું
ત્યાં બેઠો હતો. બીજો પણ બે ચાર ભક્તજનોનો
સમૂહ હતો. દરબાર નીકળેલા જુનાગઢ જવા, તે વખતે
હજી રેલ્વે નહિ, એટલે ધોડાગાડી સડકે નીકળી. ને
આશ્રમ પાસેથી નીકળતાં, આંહીં દર્શને આવ્યા.

દરબાર આલાવાળાને ઘણું કરીને અરીજનું
અઘાટ હતું. ધોળા નિમાળામાં શેલી રહેલા એમના
પાતળા, કાંઈક વાંકા અનેકા દેહમાં, હજી પણ એક
પ્રકારનો એવો કોટો રહેતો કે એમની શેઠ પાની.
કુંકાવરમાં તો એ જ્યારે જઈને રહેતા ત્યારે ભાર
નહિ કોઈનો કે અખરમાં ઉઘાડે માથે નીકળે.

‘ કાણુ ઈ ગોશીનો ? ’ ત્યાંથી જ વાત છૂટે.
અધ્યયુગી માનસના આ પુરુષમાં એક મહાન યુધ્ધ પણ
હતો. જેને પોતાનો માન્યો ને બાંધ પકડી એની બાંધ
પછી એ ન હોડતા. પણ દરબારને દિસાપકિતાય
ને બિજા-બીજાનું બાગે જ શ્યાન રહેતું ! એમની
વિનોદવાર્તા કહેવાતી કે, કામદાર રાત્રીવાદળી લીંટીવાળું
નામાનું ચોપડું લઈને ગયો. દરબાર આ રાત્રીવાદળી
લીંટીઓ તરફ જોઈ રહ્યા. પછી એણે કહ્યું : ‘ કામદાર !
આ તમે કેદખાના જેવા સળિયા રીંતા નાખ્યા છે !
ને એમાં આ માખીના ટાંચા જેવા અક્ષર શું છે ? ’

‘ ખાપુ ! એ તો રૂપિયા આના પાઈતા ખાઈ
છે ! ’
‘ એમ ? અરે ! રંગ છે કામદાર ! ત્યારે હવે
આમાં પેલો ખાંસ નીકળે જ કયાંથી ? ’

પણ એ કામદાર કાણુ એ કાંઈ કહેતું નથી.
અને આવી વાતો દેથી દરબારે રિચે ચાલ્યા જ
કરે છે એમાં સાચાખોટાનું માપ કાઢવું એ પણ
પાછો પુરાતત્ત્વનો—અને એમાં પણ કાઠિયાવાડી
પુરાતત્ત્વનો વિષય બની જાય છે !

આ દરબાર આલાવાળા ઉપર એ વખતે ફેલું
ચપેલું. પ્રાંતનો તાઈટનો કાગળ હતો. મેનેજમેન્ટ
મૂકવાનો નિર્દેશ હતો. પોતાના ધોળામાં ધૂળ મળે—
જો પોતાના છત્રતાં મેનેજમેન્ટ આવે તો—એ વટના
આર્ષો દરબાર પ્રાંતને મળવા નીકળેલા.

એટલે ચલારે એ આવ્યા ત્યારે કોઈ બનોખી
જ રીતભાતમાં હતા. બે હાથ જોડ્યા હતા. કંઈ
ફેલાતો હતો. આ સાધુના ચમત્કારે બિચરી જવાય
એવી ભાવના હતી. મહારાજશ્રીને રાજદારી ભૂમિકાની
તો જાણ હતી જ. દરબારશ્રીએ પ્રજ્ઞામ કર્યા અને

વિનંતી કરી : 'આખરે હવે તો તમારા હાથમાં છે ભગવાન !'

મહારાજશ્રીએ સ્વયં જવાબ વાળ્યો : 'શ્રદ્ધા હશે તો વાધો નહિ આવે !'

આ જવાબ તો પેલા વિખ્યાત જોશીની વાત જેવો 'Son no daughter' જેવો જ હતો.* પણ એ એમ જ હતો એમ કહેવાય તેમ ન હતું. એ એક શુદ્ધ ખંડારનો વિષય ગણાય. પરંતુ ગમે તેમ, દરબાર આધવાળાની અવરયાને માન આપીને, પ્રતિ મેનેજમેન્ટ ન ક્યું એ ચોક્કસ. દરબારની આખરે રહી ગયું. અને ત્યાર પછી દરબાર બંધારે પાછા ફર્યા ત્યારે તો નિયમિત કથામાં આવનાર પણ બની ગયા હતા !

શ્રદ્ધાનો જન્મ શી રીતે થાય છે એ સમજવામાં આપણને આજના વિજ્ઞાનયુગના માથુસોને કદાચ ઓછો રસ હોય; પણ મહારાજ શીમન્નયુગમ સર્પીમાં વચનસિદ્ધિ હતી એમ માનનારા એમના ઘણા ભક્તોને મેં જોયા હતા. આજ એનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ધૃષ્ટતા ગણાય. પણ બે પ્રસંગ—મેં અનુભવેલા—એ આંહી કેવળ કૃતકલ્પની ખાતર આપું છું. એની સાત્ત—કે અસત્ય કોઈ પ્રકારની પ્રતિતિ વિના.

એક વખત એક સાધુ આવેલા. એમનું નામ એ વખતે જનાર્દન હતું. હાલમાં તો એ દેશાત પણ નહિ હોય. પણ એ શ્રી. ભદ્રજી ગૌરીશંકર પાસે આવેલા, અને શાંતિમધુ એટલે એમણે માન આપીને

* એક જોશી ઘણા ખ્યાતનામ હતા. એને એક રાત્ર પાસે જવાનું થયું. રાત્રએ તો એને સાથસાથ લીધો : 'રાત્રીને શું આવશે એ કહો ! પુત્ર કે પુત્રી ?' હવે જોમાંથી ગમે તે કહે એમાં ભય તો હતો જ. એટલે જોશીએ કહ્યું : 'મહારાજ ! એમ શું કરવા ? આ કાચળ ઉપર હું લખી કહું છું. તમે રાખી મૂકો. પરિણામ આવે ત્યારે એ જો. પણ લખીને રાત્રને આપ્યું : 'Son no daughter એ પુત્ર આવે તો કહેવાય ત્યાં કે Son, no daughter, તો પુત્રી આવે તો કહેવાય કે 'Son no, daughter'

સત્કાર કરેલો.

જનાર્દનજી મહારાજ વિષે લોકવાયકા હતી કે એમણે સ્વરોદયની સિદ્ધિ મેળવી હતી. એ સિદ્ધિનો એવો અદિમા ગણાય છે કે એનો જાણકાર જે વચન નાખે, તે સાચો માણસ થયે જ પાડે. મેં તો આ સાધુશ્રવંત પાસેથી સાંજેણું ને મોગપુરતકામાંથી વાંચેલું. એથી વિશેષ અનુપાત એમાં નહિ.

આ જનાર્દન મહારાજ એ વખતે દર વર્ષે બંધારો કરતા.

આસપાસથી પાંચ પચીસ હજાર માણસ આવતા, ત્રણ દિવસ ધામધૂમ થતી, બજન બોજન કીર્તન ગાતાં ને સૌ લેગણ ગતાં.

આટલે સુધી તો આ વસ્તુમાં અત્યારની દૃષ્ટિને કોઈ આકર્ષક કે નવીન લાગે તેમ ન હતું. પણ કહેવાતું એમ કે એનો બંધારો અખૂટ હતો !

એ કોઈએ જોયું ન હતું. પ્રત્યક્ષ મેં અનુભવ્યું ન હતું. એટલે એ લંકાથી પર ન હતું.

આ જનાર્દન મહારાજને એવો કોઈક બંધારો કરનાનો હતો. એટલા માટે એ બીજામાં પૈતાં લેતા આવ્યા હતા. બીજામાંના દરબાર ખખા કાઢી. વળ્યા તે વળ્યા ને ગળ્યા તો ગળ્યા. એટલે ને કોઈક આ દરબારોમાં પ્રતિષ્ઠા મરાવનારો માણસ હોય તો કીક પડે—એમની પાસે જતાં, એમ ધારીને બદલને ગળ્યા. બદલનું દરબારમાં ઘણું માન રહેતું. અને એમની પ્રતિષ્ઠા પણ સારી હતી.

જનાર્દન મહારાજ સાથે બદલ બીજામાં દરબારોને મળવા નીકળ્યા ત્યારે હું ત્યાં હોમો હતો. બદલને આશા ન હતી કે પાંચસો સાતસો રૂપિયા પણ બંધારો માટે માય. જનાર્દન મહારાજના વચનમાં એક અજબ રજૂકો હતો. આજ એ રજૂકો અને મહારાજનો પત્તણો લાંબો લેવરરી દેહ યાદ આવે છે. કેવળ આ રજૂકો ઉપર જ—આ વસ્તુનું મંગલ રજું છે, એટલે એની કિંમત અત્યંત મત ભટલી ગયા. જનાર્દન મહારાજ ત્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે

હાલજીને પણ આશ્ચર્ય થયું. ‘અણે તે રસોડાની સિદ્ધિ મેળવી છે કે શું? જેની જેની પાસે જઈને જેટલી જેટલી રકમ એણે કહી, એટલી એટલી કેમ તાણે આપવાની જ હોય, એમ સૌ આપતા ગયા.’ પાંચસોનો સંજાર ન હતો ત્યાં મહારાજ જનાર્દન પાંચ હજાર લઈ આવ્યા હતા! અને તે પણ એક કલાકમાં જ!

પરંતુ આ તો એક આડકથા, એવું કહેવા માટે કે, આનંદાશ્રમનું આપું વાતાવરણ મને જે રસોડા લેવાનું મન હતું—યોગમાર્ગ—એને પ્રેરણા આપનાર હતું!

જનાર્દન મહારાજને જમવાનો આમંત્રક ક્યો. પણ એમણે તો બે હોડિયા લઈને ત્યાં માળીના કપારામાં જ, બે ત્રણ રૂપિયા ભારનો શીશ હજારી નાંખ્યો. હું યાળો લેવા દોડ્યો, ત્યાં તો કેળું નાનકડું પાન કાપીને, યાળો ખનારી એ તો જમવા પણ બેસી ગયા!

આવી ધાર્મિક વાતાવરણને ઉત્તેજના આપનાર વસ્તુઓ ત્યાં જન્યા જ કરતી.

એક વખત કોયલીના મહાંત આવેલા. એ માણસને પણ સિદ્ધિ વરીતી હતી એવ કહેવતું. આ તો બધી લોકકિમ્બો કહેવાય. એનું પરીક્ષણ એ તો થયું! ઉપાસનાનો—તેમજ પ્રસક્ત દર્શનનો, જ્ઞાનનો અને વળી શ્રદ્ધાનો એવો વિષય છે. એમાં માયુ માંડતાં જન્મમંચન જ, અનધિકારી માટે તો નીવડવનો સંજાર. પણ આ મહાંતને મેં એક એવી મનોદશામાં તહીન ભેવા દયા કે આજ દિવસ સુધી એચિવ તો મારી સાથે ને સ.થે રહ્યું છે. માગ આંતરક્રમ સમક્ષ—થણી વખત યાજ્ઞ મુર્તિસ્વરૂપ પણ બને છે. વળી પરિમયમાં આવેલી ને ન આવેલી—એવી અસંખ્ય વ્યક્તિઓ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, સજ્જનો, દુર્જનો, ડાકુઓ, વેપારીઓ, રોકડા સંતો, શિક્ષકો, વકીલો—એક આખી સ્વચ્ચિત્રમાળા તાણે સંકેતાર્થને અંદર બેસી છે, એમાં આ મહાંતનું ચિત્ર અત્યારે પાંચ તાદસ છે. એની રચનાન એક ચિત્ર તરીકે જ હું કહું છું, ને એ રીતે જ એ

લેવું પડે છે.

એક વખત એ આનંદાશ્રમમાં આવવાના હતા, એ ખબર મળ્યા. સત્તરે દસેક વાગે ખબર પડી કે આવ્યા છે. બે ચાર કલાક જ રોકાવાના હતા. એ વખતે મહારાજશ્રીની સત્તરી બહાર ગામ હતી.

મેં તો થણી રાહ ભેદ, પણ મહાંતનાં ક્યાં આશ્રમમાં દર્શન થઈ નહિ.

એટલામાં વાલકાસજી નીડ્યા. વાલકાસજીને મારા પ્રત્યે પક્ષપાત થયો. હું તો પછો એમનો કિષ્ક. મને કહે, આવતું છે! મેં કાણુ ક્યાં? તો કહે, યાચો તો પરા. મરત માણુપ કેવા હોય એ બોલું હોય તો!

આશ્રમને આતરાદે દરવાજોથી બહાર નીડ્યા તો પસેના એક બે મેનર યુધીને જતાં, એક મેનરમાં, એક આમલીની ડાખા નીચે, એક જળરજ્જ પ્રચંડ સરીરવાળો, મદમ જેવો આદમી, પોતાના મરવા ભગવા વેષમાં, બીમો બીમો, જેમ મરત દાધી હુરે એમ કુપ્પા કરતો નજરે પડ્યો! એની લત, ટાઇ કાપ બંધનપંક્તિ, દાચનિદાનીઓ તાણે કે હાથ, એ એને મન એની સંસારસૃષ્ટિ હોય, ને ઓસપસતો તમામ સંસાર એ દયા હોય, એવી અર્ધજાન અર્ધી અજ્ઞાન અવરણમાં, ખસ ત્યાં બિમા બિમા, એણે તો પોતાની મરત દશાનો એક વિચિત્ર જ અનુભવ મને આપ્યો! એન-વ રિને કહેવાય છે કે ગપામાં એટલે કૃષ્ણચરણ જેવા અને કોણ તાણે શું થયું તે દેવું જાન જ બૂઝી ગયા! માણુપ દેવનું જાન જુએ એ દયાપાત શેષજાતો પરિચય તો આપણને મણી વખત મળે, પણ દેવનું જાન જૂલા ડાઁ, જેના ઉપર દહિ કરતાં આપણી પોનાની રંક ચતરથાતો આપણને ખ્યાલ આવે, એવો દરયો કપારિક જ ભેગા મળે છે—આ દશ્ય એવું હતું! ત્યાર પછી હું થણી વખત દેટલાક સપ્તસતોને મળ્યો છું, અને પ્રત્યક્ષ નહિ તે લગભગ પ્રત્યક્ષ મણી શકાય એવો એમનો પ્રજાત પરિચય પણ મેળવ્યો છે. ‘તારાં મેં’ આ જે મરદશા તે દિવસે ભેદ—એવી દશાનો અનુભવ ક્યારેય મળ્યો નથી. અને અને જાણકાસજી સૌ આ બોઈ રહ્યા!

બે એક કલાક પછી ફળાદાર લઇને ત્યાં ગયા, ત્યારે મહાંતજ સ્વસ્થ આસન ઉપર બેઠા હતા. અને મહાગજશીના ખમર ચાંચર પછી સામાન્ય વાતોએ વળગ્યા હતા.

આવા આવા વાતાવરણની મારા ઉપર એક જમરજમરત આક્રમણકારી અસર થઇ રહી હતી. મારી પાસે મૂરીમાં તો બીજું કંઇ હતું નહિ—પણ જે મૂરીમાં હતું તે, સાહિત્યધન આ રસ્તે વળવા મંડિયું હતું. બરાબર તે સમયે લખેલાં, પણ અપ્રગટ રહેલાં અને અપ્રગટ રાખના ચોખ, એવાં જે કેટલીક લખાણો હજી સચવાયેલા છે, એમાંનાં એક પુસ્તક—‘કુદરત વિહાર’માંથી કોયિસો ચોડો બાજ એ વખતની માનસિક સ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ આપી રહે છે.

‘કુદરત વિહાર’ એ કુદરતની માનવજીવન ઉપર અસર એને લગતું કંઇક પુસ્તક છે. તેના લેખક તરીકે મેં તે વખતે ધારણ કરેલું ‘વિહારી’ નામ મૂક્યું છે. સવારૂપિણે ને પોરોજીજી, એ રીતે એ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજના કંઈ પાર પડી લાગતી નથી. પણ એવી રીતે પુસ્તક પ્રકાશનની ધૂન પણ આ આશ્રમમાંથી જ મળી જણાય છે. તમારે જુઓ ત્યારે મહારાજશી પોતાનાં પુસ્તકનાં ‘પ્રકૃષ્ઠ’ જોતા જ હોય! એમણે અને; ધાર્મિક પુસ્તકો આપ્યા છે. અને એ રીતે જનના ઉપર ધર્મો મોટા ઉપકાર કર્યો છે. હું એ વખતે આશ્રમમાં એ વાતાવરણમાં હોતો એટલે કુદરતી રીતે એ વસ્તુની મારા ઉપર પણ અસર થઈ છે. ‘કુદરત વિહાર’ની પ્રસ્તાવનામાં એ પુસ્તક વિશે કંઈક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન છે. તેમાં લખ્યું છે :

“વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થો એ શું છે? કુદરતના શૈલ્યમાંથી—કુદરતવિહાર કરતાં થયેલી ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો દિવ્ય સન્ત પુરુષોએ લખેલો લેખ. કુદરત વિહાર કરતાં ઉચ્ચ માનવહૃદયને થયેલા પવિત્ર અનુભવોનો ચિતાર. એ ચિતારની અન્ય વિદેશી પર પણ અત્યોક્તિક અસર છે, કુદરતનાં આશ અનુપમ ગૂઢ તંત્રોને વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થોમાં અવલોકી વિદેશીઓએ આનંદમય ઉદ્ગાર

કાઢ્યા છે:

આપી દુનિયામાં ઉપનિષદોના જેવી કલાજી-કારક અને એકરકર કંઈ પણ બીજી નિદા નથી. તે મારા જીવનની દોરી છે ને તે જ મારા મૃત્યુનો દિવાસો છે. (શોખનદોર)

ઉત્તમ સંસ્કાર, ઉત્તમ વાચન, ઉત્તમ સંગ, ઉત્તમ વિહાર—કુદરતવિહાર છે. તેમાં કુદરતવિહાર એ અન્ય સાધનોની ખોટ પણ કંઈક અંશે પૂરી પાડે છે. તેથી ઉત્તમ છે....” આવી રીતે આ ‘કુદરતવિહાર’માં કુદરત પ્રત્યેના પક્ષપાતની ધણી દલીલો કરેલી છે. અને છેવટે, શ્રીમન્નયુરામશર્મા પોતાના પ્રવચનમાં ભક્તિને જે ઉપમા આપતા, એ ઉપમા વાપરીને પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે: ‘કુદરત વિહાર એ કરતુરીની દલાસી છે! કાલસાની દલાસીમાં હાથ કાળા યામ, કરતુરીની દલાસીમાં છેવટે થોડો પણ સુગંધી મળે.

વસન્તવન એ રથગ—અને વસન્તપંચમીએ બહાર પાડવા ધારેલું આ પુસ્તક પછી તો કંઈ પ્રગટ થયું નથી. પણ એવી રીતે ત્યારપછી બીજાં ઘણાં પુસ્તકો લખાઈ લખાઈને સારા સમ્રઠ થયા. અને છેવટેના માર્ગ હાથમાં આવતા પહેલાંની મંદક ભૂમિકા બંધાણી. બાપી તો આ ‘કુદરતવિહાર’ જે નોટમાં છે—એ જ નોટમાં પાઠપાળાના વાંકેળાં અત્યંત કઠંગા ભાષા-ન્તરે પણ છે. ‘In the my new story—will help me the Mahimnunt strotas’ કંઈ લખવા ધારેલો વાર્તા માટે મહિમ્નસ્તોત્રના ઉપ-યોગની આ નોંધ છે. આ ભૂમિકાનો વખત—આપણે ત્યાં ભોક્ષિત પ્રમાણે બાર વર્ષનું તપ ગણે છે, એવો આશ્રમાં બરાબર બાર વર્ષનો બની ગયો છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮-૨૯ થી ઇ. સ. ૧૯૨૧ સુધી મેં જે જે લખ્યું તે તે અપ્રગટ ને અપકવ સધરાતું ગયું! માત્ર એટલું જ કે એ ઉત્સાહ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો!

ભાજનની અને ભક્તિની આ ધૂનમાં એ વખતે જે કેટલીક કવિનાઓ કરેલી છે તેમાં પણ—વૈરા-અની વાતો આપે છે. આ કવિતા દિલ્હીમાં પણ કરી છે એ એની વિશેષતા છે. કારણ કે ઘણાંબરા ભજનો

ને કાકત્તવાક્યો દિલ્હીમાં જ બોલાતાં સાંભળવાના મળ્યાં હોય, એટલે એ માગે પકડયો લાગે છે.

એક કવિતામાં મથાલે 'રાહ...' લખાવે પછી રહેવા લાગ્યા છે. કારણ કે કોઈ રાહ મળે આભો જણાતો નથી ! પણ ચરણાવરિની એ પછી નોંધ છે.

‘હમ તો રે મરુવો બેખ ધરેજે’

બેખ ધરેજે અગ્રજી જમવેં જો... હમતો. બેખ ધરી હમ ચલે જમવેં, હમ પિહુ કોઈ ન અધિજે હમ પિહુ કહી કોઈ આવે તો, પતા નહિ પાવેજો... હમ રાખનહરે’ ભૂમિતલ કરના, અમ્મ હુમેરા ઝોદનના, મગવેં પહેરી ફેરા રૂંદે, સિતલ જલારે’ નાવેજો... હમ અપ્પન મારી ભેડે અગતવેં, ઇન્દ્રીયકુ દહન કરેજે મૂલ્યમ’ ખર રિચત હમારી, જયરા હો ! વહન ‘વરેજો... હમ

શામળથુરામ શર્માના કોઈ પ્રવચનમાંથી નોંધી લીધેલ નીચેની ઉક્તિ, જે ઘણું કરીને હાટમકાવ-માંથી લાગે છે તે, આ દિલ્હીકાવ્યની પ્રેરણાનું કારણ જણાય છે.

‘હલાહલ સિન્ધુ કે પારા, અમ્મિ કા દરેપ હે સારા, બૂખા ખમ ધારે પાતે, કટ કસ રાહક ભતે, મુનિ વહા કાલ મુગજલા, નવે નિજ નામની માલા.

સિતલજલ તો અત્રમની પાસે ‘વોડા’ થોડાજાનું હવું જ. જપ તપ પણ ચાહું હતાં. હમેસાં કેટલો માણા ફેરવી એની નોંધ પણ રાખી છે, પણ એમ કાંઈ બેખ લેવા એ સહેલી વાત છે? બેખ બેખ તો કાંઈ લીધા નહિ, પણ એ વખતે અગ્યોનો— પેરાગમના કાન્થનો ઠીક ઠીક જઠથો પ્રગટયો લાગે છે ! સારું થયું કે ખીસામાં તે વખતે નોંધેલી સિતલ પ્રમાણે, સવા છ રૂપિયા જ હતા, અને વળી ખીલ-ખામાં કોઈ પ્રેસ ન હતા, નહિતર આ લખનાવલિ ને વહેલી જ પ્રગટ થઈ હોત તો તો રામકાણી જ રહી ગત ! ને કે

‘કરના ફૂંડરી કયા દિલ્હીગીરી સદા મગનમેં રહેનાછી અને ‘શીકર સખકુ ખાત હે, શીકર સખકા પીર શીકર કી ફૂંડરી કરે, ઉરકા નામ ફૂંડર એવી એવી તો પછી પેરામ્ય પ્રશંસાત્મક સૂત્રાવલિ

નોંધેલી પડી છે. અને સીકડો મ્મોહા યાદ રહી શકે માટે કોઈ ‘યોગ ચિંતામણિ’માંથી નીચેનો પ્રયોગ પણ નોંધી રાખ્યો છે કે જોયો, બીના પગેરે ગોંચે યાદ થઈ જાય ! પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. મેં એ કપો નથી. કોઈની કરવાની હું ભલામણ કરતો નથી. કોઈ પેલરાજને પ્રકાશ પામ્યા એવું લાગે’ તો ભરે.

ગળો, અથેડો, વાવડીંગ, રાખાવળી, વિલાસાહી, વગ, મુંડ, રાતાવરી તેનું ચૂર્ણ કરી લીમાં મેળવી સેવન કરવું, તો ૧૦૦૦ મ્મોહ મેંચે રાખી શકવાની શક્તિ આવે.

પરંતુ આ પ્રમાણે ભારે છવનખવદાર આમથી તેમ દિલ્હીએ અગ્યો હતો, ત્યારે એક અત્યંત અજાણી યતના જની લાગે છે. અત્યાર કુધી લખાણોમાં ને એક પ્રકારની અનુસરણાતનો પડયો હતો, એમાં આ પહેલવહેલો, પેન્સિલના એક્કરથી નોંધાપસી એક્કર નજરે પડે છે. એની નીચે તા : ૧૪ : ૧૨ : ૧૦ છે. ને સહી તો હજી ‘મણિરામ’ના નામની જ છે.

‘હવે લખવામાં ને અનંદ છે, ને કવિતામાં અનંદ છે, તે તે કરનાર—અનુભવનાર ભણે છે.’ તેમાં એક પ્રકારના કુખનું વિસ્તરણ હોઈ અધ્યતનકે પૂર્ણરૂપે પડી રહ્યો છે !

કવિ નર્મદશીલનું જ જણાય એવું આ વાક્ય પહેલ-વહેલું લખાણ કરવાનું કેમ મન થયું હશે તે દર્શાવવા માટેનો અમૂલ્ય ઉદ્દેશ્ય મણી શકાય ! ધણીપરી એ વખતની કવિતાઓ, ને પેરાગમની નથી, તે કં અનુભવમાંથી અથવા તો આધ્યાત્મમાંથી જન્મે છે. એ કવિતામાં કોઈ સફરવાર નથી, પણ બીજામાંથી હું જણાવ્યા જતો, ત્યારે એ નવું ચાર માત્રલના રસતામાં ને ખાખરાનાં જંગલ આવતાં, નદી આવતી, રતણીય જેવી થોડી કુદરત આવતી, ત્યારે કોઈ ખાખરાના ઝાડ નીચે હું જગેરે રોઢા ખાખરા બેસી જતો. એમ આ સુંદરતાને લીધે હોય તેમ— એ વખતે મને મારી મા સાંભરી આવતાં, ને હું બેઠો બેઠો કવિતાઓ કર્યા કરતો ! ખાખરાની જાણ નીચે લખેલી અસંખ્ય પંક્તિઓ આજ લખી સખ-

વાવતી હતી—પણ એમાં કાંઈ કવિતા હોય ?—
એટલે પછી એ વિસારે પડી ગઈ

આ પ્રમાણે એક તરફ અભ્યાસ, એક તરફ
યોગોધણી પણ વેગવ્ય, એક તરફ માતાનો શોક—
એક તરફ આ નવો અનુભવ—એ સધાગાની વચ્ચે
હું સુઝાની વિનાના વહાણની ખેડે ફરતો હતો, જે
વખતે મનમાં જે આશ્ચર્ય થઈ પડે તે કરતો હતો,
એ વખતે જીવનને ચોક્ક નિયંત્રણ જરૂરી હતું પણ
એ આપે ડાણ 'મન પોતે શોધે તે તો થઈ રહ્યું ને !
પણ કાપુક નિયંત્રણ અનિવાર્ય રીતે શોધવું પડે ને
મન એકબેયમાં વળે એની ત્રણ ચાર ઘટનાઓ એ
વખતે બની ગઈ એમને કારણે મોઢવી તો અચકચ
છે—અને એમ મોઢવાની જરૂર પણ નથી, પછુ
એ વસ્તુઓ એ કાળે એમ ન હોત તો જીવન પ્રવા-
હનું રૂપ કેવું હોત એ કેવેલું મુશ્કેલ તો છે ।

‘જૂના સળ જગત તમાસા હે

બાજીગરે બાજ બનાયા ફૂન ચીરે ફૂન ખાસા હે,
એક ઘડી પછી ધુરી હરાવે, એસા રાહલ વિવાસા હે

જૂના સળ જગત તમાસા હે

એવા હોટમ કવિના પદ ગાતો, સવાર સાજની
પદર પદર માળા કરતો, ધીમે ધીમે પદાસન સિદ્ધ
કરવા પ્રયત્ન કરતો, અભ્યાસ કરતા પણ રંધારે ખ્યાન
આશ્રમજીવનમાં આપતો, હું તો ફરી ગભી હતો. જગ
તનું રૂપ કાંઈ અકાંડ લાગતું ન હતું, લાગ્યું ન
હતું, લાગવાનું પણ ન હતું, પણ એ શી રીતે અકાંડ
લાગવા માંડે, અને શી રીતે કપાટાનંધ યોગાસન
સિદ્ધ થાય એ માટે મેં ઉલ્લેખ આદર્યો હતો એ
ચોક્કસ

ધનશ્યામ વસત વિહારી, મનમોહન મગનજરી,
દિબચરૂપ અનંત સંજિતધર, અમિત સંજિત કે ચારી
નિરાલક, નિર્દેપ, નિરંતર, ભોગી મેં બ્રહ્મચારી

અનંત ગતિ નાથ વિહારી

ધનશ્યામ વસત વિહારી—

આવી આવી હોટમની, પ્રીતમની, ધીરાની, કમીરની
—એ વાણી દાગ એક મોહક વેરાગરમ વાતાવરણ
રચીને એમાં મારી જાતને પૂરવાનો એક મહાપ્રયત્ન
મેં શરૂ કર્યો હતો ‘કુદરતવિહાર’ અવધૂત એમ એ

એલ એલબી ‘કથાકુમારી’ એ સઘળી કૃતિઓ એ
વાતાવરણને જ પોષક હતી પણ અધુરા જ્ઞાન સિવાય
એમાં બીજી કાંઈ પરિપક્વ શૃંગિકા ન હતી છતાં એ
પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યો હોત—તો સાધુ યવાની હરેક શક્યતા
એમાં ગંધી હતી પછી સાગ કે ખોટા—એ પ્રશ્ન
મહત્વનો એ વખતે લાગ્યો ન હતો એ વખતે આશ્ર-
મમાં અમલાવાદના એક ગૃહસ્થ આશ્રા તે શુશ્રૂણમાં
કયાક રોચનમારતર હતા એનું નામ મશિનાસ
મનવાન ત્રિવેદી એ ચાતુર્માસ કરવા માટે ત્યાં
આવેના એ વખતે મહારાજશ્રી ઘણું કરીને બહારગામ
હતા એટલે એમણે જાહેરને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું

આ મણિલાલ મેરમેરીજીમના જન્મનર ઉદ્દાસક
હતા એ વખતે તો એ હજી શરૂઆતનો પ્રયત્ન કરતા
હતા, પણ એમના એ પ્રયત્નમાં દિનની અરેખરી
સંસ્થાઈ હતી થોડા વખત પછી તો એમણે પોતાની
જગ્યાનું રાજીનામું આપી દીધું અને આશ્રમમાં
પોતાની ઉપાસના સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં એકચિત્ત
યદ્યથા એમને હરતા ફરતા મારી સાથે વાતચીતનો
સગપ થયો મેરમેરીજીમના આ પ્રયોગોમાં એમને
કોઈ એવા હોટમની જરૂર હતી, જેનું હૃદય, આવી
પ્રકૃતિઓમાં અદ્વાનિત હોય મારી સાથે એ વખતે
ચોથા નબળના જોરમાં જાહેરજીના અતુરભાઈ
આશ્રમ છ પેન રહેતા હતા એ તો આશ્રમમાં
શરૂઆતમાં સેના અર્થે આવીને વસી જ ગયા હતા
પણ જીવનનો મેગ, આ વસ્તુ સાથે હજી લાગેતો નહિ
ખાજીથી તો એ આશ્રમના પશુ માટા, સહિય અને
સદાવક જકડે બની ગયા—પણ તે વખતે એમના
જીવનના પ્રથમના દિવસો હતા મશિનાને આ અતુર-
ભાઈ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા પણ એમાં કોઈ બહુ
અગતિ યદ્યથા રાહી નહિ

એ પ્રયોગો જોયા માટે અશ્રમનું મહત્ત્વ ગતિ
ભેદ યત્ન વૃદ્ધાગદના એક નામર ગૃહસ્થ હતા.
રધુનાપછમાઈ એનું નામ પહેલાં તો એ મુન્સફ હતા
ખાજી અવરયામાં આશ્રમમાં આવીને વસી ગયા હતા
તે આવતા આશ્રમના શિષ્ય સમૂહમાંના એક નાગારુન
ભાઈ હતા—ને આવતા મૂળ તો એમનું શરીર મેરમે-
રિયાથી સુદૃઢ શરીર રૂપાળું—અરુણની. અને પોતે

સંસ્કારી. મહાસાગરીની ઝેરહાજરીમાં એ સુકાન સંભાળના. એ પણ ત્યાં આવતા. વાલદાસજી હેલ. બંદી મહારાજ ક્યારેક આવતા. આમ ચાર પાંચ માણસોની આશ્રમી મંડળી, એક નાના પાયા ઉપરના આ આત્મિક પ્રયોગમાંથી, કાંઈ મોટું સત્તાન્ત્રવલું કાઢવા માટે નહિ—પરંતુ આ પણ શક્ય છે, એટલું જ બાબત માટે, આ વસ્તુની ઉપાસના, કરી રહી હતી.

મણિલાલે આ પ્રવૃત્તિમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી. પણ યોગ્ય 'મીડીયમ' ને અભાવે એ અટકી બેઠેલા. એટલે 'વિધેય' તરીકે હેવટે મારી વચ્ચો યર્ષ ! એમાં મણિલાલજીને સમજતા મળ્યા—અને એમને ચારા પ્રત્યે એક પ્રકારનો પક્ષપાત થયો. આ મણિલાલજીને હું પછી પાછળનાં વર્ષોમાં—સપ્તાહ ૫. સ. ૧૯૧૮ ૧૯૧૯માં મળેલી ત્યારે તો એમણે આ વિષયમાં ઘણી જ પ્રગતિ કરેલી, અને મેં યોગે જ એને જાત-અનુભવ પણ કીધેલા.

આ મણિલાલજીના ઉદ્દેશ્ય આદી એટલા માટે ક્યો છે કે મારી જીવનવિધાયક એક થતના—જે આદી 'ખની'—એમાં એમની આટલી પક્ષપાત ભરેલી વચ્ચે ઘણા મોટા ભાગ ભગવંતે હશે એમ હું માનું છું. એ થતના થી રીતે ખની—એ તો હવે આવશે, પણ એની આ જુમિકા વાદ રાખવા માટે જ આદી નોંધ કરી છે.

મણિલાલજીએ એક માસિક કાઢવાનું શરૂ કરેલું તે પણ લગભગ આ અરસામાં. એમણે રોચનમારતરનું પદ મૂકી દીધું ત્યારે જ એ વાત એમણે નક્કી કરેલી. એમના ચિત્તમાં, છોટાલાલ મારતરનું, શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગનું સમય 'મહાકાલ' રમી : હું હતું. 'મહાકાલ' 'પ્રાતઃકાલ' 'ભેડન' 'વમ્બડ' વગેરે માસિકો આધ્યાત્મિક શક્તિના અવિભાવ વિષે, એની બેસ-ટે, ભારતવર્ષનું જે આવે એ ચેલું, એનાં નાનાં મોટાં ફળ રૂપે હતાં. પણ એમાં મારતર છોટાલાલની કલમની મોદિનો અજાજ હતી. હું એનો નિલ્લેલો વાંચનારો હતો. એટલે મણિલાલજીએ ત્યારે 'સહનાદ' નામે માસિક કાઢતું શરૂ કર્યું ત્યારે મને તો ઘણો આનંદ થયો. મને થયું કે આપણે એમાં રચાન મળ્યું.

હ આ 'સહનાદ' માસિકનું સ્વરૂપ અને 'મિશન'

લગભગ શ્રેયસ્સાધક અધિકારો વર્ગ જેવાં જ હતાં. એ માસિકમાં એક વખત આપણા વિષ્ણુના શિષ્ય શાસ્ત્રીનૃસિંહમસાદ-નાનાંભાઈએ—એક વિચિત્રસ્વરૂપ કથા આપેલી એ મને હજી સાંભરે છે. સ્મૃતિ શુદ્ધતી ન હોય—તો એ લેખ ત્યારે નાનાભાઈ, મહારાજશ્રી પાસે વાંચી રહ્યા હતા, એના મૂળ સ્વરૂપમાં, ત્યારે સાનંદાશ્રય સંમિળનારા 'શ્રોતુમણી'માં હું પણ એક હતો. 'સહનાદ'નો એ સાચવેલો અંક અત્યારે હાથ-પગો નથી, નવિતર એ લેખની થોડી વાનગી—એક માનસ ઉપર પડતી છાપ લેણે—તેવા બેલી છે. એમાં મહત્ કરીને એમ આવતું હતું કે નાનાભાઈ, આશ્રમની દુસ્તુર થી ઉતરે છતાં હતા, ત્યાં એમને એટું સ્વસ્થ બાબતું કે જાણે એ પોતે ગોપી બની ગયા ! ભકતજનોની પરિણામ પ્રમાણે તો શ્રીમત્કુશમશર્મા એ કૃષ્ણાવતાર જ ગણાતા હતાં. એટલે આ ગોપીને ભગવાન શ્રીમત્કુશમ શર્મા, કયાંક સ્વર્ગ દેખાવા લાગે જાય છે, ત્યાં એ રાસ જુએ છે—એટલામાં થઈ કરીને રામજી હામણા બેટકારાગાના હાથમાંથી કાઢે હાથ પડે છે ને નાનાભાઈનું સ્વસ્થત્વ થઈ જાય છે !

આ મણિલાલજી ત્યાં હતા, ત્યારે જ 'સહનાદ'ના ઠીક માહો નોંધાયા હતા, અને થઈ કરીને એ માસિક થોડાં વર્ષોનું આયુષ્ય જોમગી પછી કુષ્ટ થઈ મર્યું હતું. મણિલાલજીની પેટે, પણ વધારે પ્રેમથી, અને ઘણી જ નિકટતાથી, મારી ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર એક માણસની આંખ ફરતી, રહેતી હતી. એ હતા આશ્રમના મુખ્ય શિષ્ય ગણાય એવા નાના-જુન ભાઈ.

એ મૂળ રહેવાસી પોરબંદર-ગમખાના. એમના ભાઈ માલદેવ રાણા ત્યાં પોરબંદર-હાઈસ્કૂલમાં તે પહેલાં ચિત્રશિક્ષક હતા. એમણે શ્રીમત્કુશમ શર્માની એક ઘણી જ સુંદર કહેવાય એવી મોટી છબી તૈયાર કરી હતી. નાચાણું જ લાઈ, એ વખતે, મારી પ્રવૃત્તિમાં એટલે જાણે રસ લેતા—અસ કરીને એમને ખબર પડી કે આ કાંઈક લખે છે ત્યાર પછી—કે હું ન હોઉં ત્યારે ઘણી વખત, એ મારું લખાણ વાંચી જતા. એવી એક આખી નોટ મારી પાસે છે, એમાં

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬ ઉપર)

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી

ખંડ પહેલો : સત તમારાં મત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૪ થું

આ ભકાઈઆ ભગ્નમંદળી નથી

આ

ભાએ પૂછ્યું તો ખડુ કે ‘તને આ હૃદયરોગ થયો શાને લીધે ?’

પણ રોહિણી એને કહે કઈ રીતે ? હૃદયની વાત છબ કેટલીક વર્ષથી રહે : વાત બધું લાગી છે. પણ એટલી સુખદ નથી—બધું વરસેલી વાત છે. રોહિણી હવે રોહિણી વાહરડાને પાછો પાછને પાછી આવતી હતી. એક હાથમા ભાગી છૂટવા મથતા એક મરત વાહરડાને પકડી શક્યો હતો ને કહેતી હતી “ભાગી જઈશ ક્યા તોફાની ?” ને બીજે હાથે બાકીના રોજાને દાંકતી આવતી હતી. સામેથી સત્યકામને આવતો એક જગાં બેધાન થતાં તોફાની વાહરડો એના હાથમાથી છટક્યો ને સીધી કેસમા ભોમેવ રજકામા ફોટ મૂકી. રોહિણી પછવાડે રોડવા ગઈ, પણ ત્યાં બાકીનું રોજું પછવાડે કેસ નથી એમ સમજતા આમને વિખગાઇ જવા માડ્યું. એટલે થોભી સત્યકામને જ બૂમ મારી.

‘ઝેર પેસો વડુજી નાસી ગયો. ફોડ તો, બધાં રજકો ખૂંદો નાખશે.’

પણ સત્યકામ જાણે સંભળતો ન હોય તેમ તે તરફ વળ્યો જ નહિ.

‘ઝેર કાન ક્યાં મૂક્યા છે ?’ રોહિણીએ એના તરફ ચાલતાં કહ્યું.

પણ સત્યકામ તો મનિર મોએ એની સામે જોવા વિના સહેજ તરીને મક્કમકાટ ચાલ્યો ગયો. રોહિણી ધડીમર દિગ્મંડ બની ગઈ. આમ કેમ ? નાસવામ કરતાં વાહરડાને બૂધી એ એની પછવાડે ગઈ, કહે.

‘ક્યાં જાય છે ?’

‘તું જુએ તો છે, ‘છોટી એક કવર બનાવીને

કહે. ‘ટપાવ નાખવા’ ને જાણે ભાગી જવાં માગતો હોય તેમ ખમણી ઉતાવળે પગ ઉપાડ્યા.

રોહિણી તો એક જ ગદી. પાછળનીઆએ નાસી ગયેલ વાહરડો પકડીને એના હાથમાં એપેલો તે લઈને મૂગી મૂગી ઘર તરફ ચાલી. એ દસી હોય ને સત્યકામ દરેકો ન હોય તેવું આજ સુધી કદી બન્યું નથી. આ જુવપાનથી ઘેરાયેલી વાકીમાં સાચે રમતાં ને સાચે ચણતાં બે સારસ જમ્યાની જેમ બને છતાં છે. હજી હમણાં જ બને જણા વાહરડાં ધમરતા હતા. ને બાપાએ બોલાવ્યો એટલે આવું છું કહીને ગયો હતો. એટલામાં હું બની ગયું ? બાપા એને વઢવા દરી ? માગ પર રીસે ભગણો દરી ? પણ તો થે એ બોલાવે ને સત્યકામ ભોમે ન રહે તેવું બને નહિ ને આજ તો રીસતું કંઈ કારણ પણ નહોતું.

‘હન, લારી સેતાન’ છુએ તો વાહરડો એના હાથમાંથી છટકીને નાસી દતો. એણે નાસતા વાહરડા તરફ દૂગની બેખાડ પર ચડી અદરશ થના સ્વત્કામ તરફ વારાફરતી નજર ફેંકી ને પછી ખિન્ન મને વાહરડાને પકડવા વળી. પણ એના પગમા પડેલાંના જેટલું જોર ન હતું.

કોઈક નિર્મળ નેજા કિશોરના અબોલાએ એનું હોવત દરી લીધું હતું.

સીનાજી ફોટ માર્કલ દૂર હતું. ત્યારી આવતાં સહેજ કયાક ચાપ. રોહિણીએ વાહરડાને મોપીને બાખો; શક સુધાર્ક, ચૂલે ખીચી મૂકી, ને આંધારીમાં પેતાનો હાથ લંબાવીને આમંત્રણ દેતા આગોપાલ-વના મટે બરત લઈને બેઠો. થડું કે આ જ કાંડની નીચે સીનાજી બેઠા દરે, આ જ કાંડના કોઈક દૂગના કાક, મામા કે દાદાની જાવા નીચે ને ? કોઈક પેઢીએ તો આ આગોપાલવ પેના સીનાજીના અગોક સાથે મળી જતો દરો ને ? એતો જ આ વારસેતો એ લોકો વારસામાં વાર્તાઓ કદી જતા હોય ? જાંને એ વાત કહેનારી ઉદિવ હોય તો તો જરૂર એ સીનાજી

કેવાં હતાં તે વાત કહે. દરિયાથી વીંટાવલા એ સેને મઢ્યા ટાપુમાં સીતાજીની અપાર મનોબળા ને ચિંતાનો સર્વોત્તમ સાથો આ આશોપાલવ સિવાય બીજું આને કોણ હતું ? એકાદ રાત્રે એની પોતાની ડાળ વડે એને ઊંઘમાંથી જગાડી એ બધી વાત કહેશે ? નહિતર આશરીમાં આવવાનો શો અર્થ હતો ? પેલા સાવિત્રીવાળા વડને એણે ધણું પાણી પાપું હતું પણ એ કેમ આશરીમાં ડાળ નહોતો ફેલાવતો ?

આવા આવા વિચારમાં એણે યાક પણ વધારું ને રાંધી રહી. છતાં સત્યકામ કેમ ન આવ્યો ? રાજ તો એ સીતાપુરથી આવીને ટપાલ-યાક બધું એને જ આપતો. સત્યકામની તપાસ કરવા એ બહારનીકળતી હતી ત્યાં એક મજૂરે આવીને ટપાલ આપી.

‘સત્યકામભાઈ ક્યા ?’

‘ધરા પર નહાવા ગયા છે-ને આ મોકલ્યું છે.’ એ ધરા તરફ ઉપડી.

મૂળે ધરા જીડો તો હતો જ. પણ ગોપાલ બાપાએ કોતર લીધા પછી વધારે જીડો ને પહોળા કરાવ્યો હતો. ત્રીશક વાર લાંબા ને દશક વાર પહોળા આ ધરા પર મઘીન મૂક્યું હતું. એક બાજુના છેડા પર થોડાં કમળ પણ ગિરાડ્યાં હતાં.

રાહિણી ધરા પર પહોંચી ત્યારે સંખ્યા યક ગઇ હતી. મશીન બંધ કરીને અરજી થેર જતો હતો. સામેની બેખડ પર દેખાતા શિવાલયની ધ્વજ તરફ જિભા રહી સત્યકામ બોબામાં જળ લઇને આંખે મીંચી સંખ્યા કરતો હતો. બેખડની જેમ જ એના મોં પર અંધાર જિતરતો આવતો હતો.

રાહિણી આમ તો આર પાંચ વર્ષથી સત્યકામ સાથે રહે છે. ડરિયાથી ગોપાળબાપા એને લઈ આવ્યા ત્યારથી જ ને સાથે જ રમ્યાં, રૂઢાં ને નાચ્યા છે. એકબીજાના વાળ ખેંચ્યા છે. ગાલ તાણ્યા છે, ને કાંઠામસ્તી કરી છે. સત્યકામ કોઈ બીજાને ઊલ્કે છે, અરે કોઈ અન્ય નામધારી વ્યક્તિ છે તેવું જ એને લાગ્યું નથી. જાણે પોતાનું જ વધારાનું કેમ ન હોય તેવા એકાત્મભાવે એની સાથે ઢળી ગઇ છે. છા

કારણે આમ બન્યું હશે તેનીય ખબર નથી. એ પંચાતમાં જ બંનેમંથી કોઇ પડ્યું નથી. ગોઘી રાત સુધી જીવંદ સુરે ગવાતાં મસ્તીછલોછલ અવેદાવા-વાળાં બજનોની હવાનું એ બીજા હશે કે એમના સ્વભાવની કોઇ અણધારી અણમીઠી દાડલ હતી ?

મને તે હોય, પણ આજ બૂખરી સંખ્યામાં અર્ધ આપતા સત્યકામને જોઇને સામે કાંઠે જિભાં જિભાં રાહિણીને પહેલી જ વાર થયું કે ‘ના સત્યકામ કાંઈક બીએ છે, ને હું એનાથી અલગ છું.’ ઘો-બર પાણીમાંથી ફેંકામેલ માછલીના જેવો તરફાટ થયો. પણ પાણીમાં પડીને એની અંજલિમાંના સ્વેત કમલને ઝૂંટવી લેવાનું રાજની જેમ આને મન ન થયું. માત્ર એની જેમ એકબાને કાંઠે જિભાં જિભાં એને જોવા કયો. સામેની કરાડ જોવા જ એ સુમ-હિત છે, તેવા જ દુઃખ ને દહ છે. એને તોવાનું સરળ નથી. પણ જો જેડે તેને વળતર પણ મળી રહે તેમ છે. જેમ જેમ એ એકાગ્રમને સત્યકામને એની પછવાડે જીએલી નાની પણ બધારામાં મોટી લાગતી કરાડ તરફ જોતી ગઇ તેમ તેમ એને ખબર પડતી ગઇ કે એ એની વચ્ચે મોઢામાં મોઢું સામ્ય તો એ હતું કે બંનેના પેટાળમાં અખૂટ વારિ ભર્યા છે. પીતાં ધરાઈએ નહિ-ને પીધે ખૂટે નહિ તેવાં ને પેલી કરાડનાં પેટાળમાં તો હીરા મોતી હોય કે નહિ, પણ સત્યકામની જીતરમાં તેજસ્વી રત્નો દતાં ને એક રત્ન પર લખ્યું હતું. ‘રાહિણી.’

‘રાહિણી.’

એણે અમકીને બોલ્યું. સત્યકામ એને પેહું મેન કમલ પ્રવાહમાં મૂકતો હતો.

‘કેમ ટપાલ કાઢકની જોડે મોકલી ?’ રેતીમાં બેસતાં એણે કહ્યું. ‘કેમ કાંઈ મારે જ આવતું નહિએ તેવું છે ?’

રાહિણીએ ડોકું નમાવ્યું.

‘તારો કાંઈ નોકરબોકર છું ?’

‘એકવાર નહિ સત્તર વાર’ રાહિણીએ હસીને કહ્યું.

‘હું તો આ વાડીનો શેક છું. આપાને પૂછી બેજો.’

‘તો હું શેકનીય શેકાણી છું.’

‘કાની શેકાણી છો તેની ખજર નથી-ચાલ ઘેર. અંધારું થાય છે.’

‘તું શા માટે આજે રિસાયો છે તે કહે, પછી ચાલું.’

‘આલ ઘેર રસ્તામાં કહું.’ આલતાં આલતાં કહું, તને ખજર છે અંધી’ પેલા મહેમાનો આવેલા-અમલવાલાને બેરિસ્ટર !

હં-

‘એણે બાપાની પાસે લારું માગ્યું કહ્યું છે.’

‘તે !’

‘તે શું તને કંઈ નથી લાગતું !’

‘જરાય નહિ, રામતા લાજની ધણીય-ભિખારીઓ માગણી કરતા હોય છે.’

‘પણ એ કંઈ ભિખારી નથી, બેરિસ્ટર છે.’

‘બેરિસ્ટર એટલે મોટા ભિખારી.’

‘પણ બાપા તારો વિચાર તો પૂછ્યો.’

‘પૂછ્યો. તેમાં તે’ હસવાનું બંધ રા માટે ક્યું ? એ’ કંઈ કાચળ કાચળો હતો કે એ’ તને કાચળ નાખવા મોકલ્યો હતો ? કે બધો ખરાખરનો કાચળ નાખવા જતો હોય તેવું મોં કરી નાંખ્યું !’

‘તું નાની છ—તને કશી ખજર નથી.’

‘હું નાની નથી, બા કહેતી હતી કે છોકરીઓને બે વરસ પહેલી અક્ષર આવે. તમને સત્તર વર્ષ. તોય હજુ સાન નથી આવી. મને આ વાડીમાંથી કાંઈ લઈ નહીં સકે તેમ નથી. વડાદરાનો ગાયકવાડ પણ નહિ. તું મને લાંબી કાંઠે તો વળી જુદી વાત છે.’

‘હું’ તને ! કેવી જૂની વાત કરે છે !’—વધુ કહે ત્યાં તો ઘર આવી ગયું.

‘પેલા દિવસ પછી એ બેડી બેડી ભરત ગૂંચતી

હતી. ગોપાલ બાપા અઘડના મોઢામાં ગૂંચતા હતા એ કહે—

‘લારી બા એમ લખે છે કે હવે તારા માટે કોઈક ધર નજરમાં રાખ્યા કરીએ તો કીક.

‘મારી બા નકામી ફિરર કરે છે.’

‘એ તો માનો છવ છે ને—વિપરીત આજથી ધર ગોતીએ ત્યારે બે ચાર વર્ષે મળે. તું સમાપ એવું તો હોતું બેઠ્યો ને !’

મને તો આંદોજ માટું ધર હોય એવું લાગે છે. આ કંઈ ધર નથી ?’

ગોપાલ બાપા સહેજ હસ્યા. ને પાછા મોઢ ગૂંચવા માંડ્યા. દોઢરીને વધારે પૂછવાની એને જરૂર ન લાગી. માત્ર બોલે દિવસે અમલવાલ કાગળ લખી નાખ્યો કે—‘હેમંત માટે બોલે તપાસમાં રેલા કરે. —’ ને તે નાખવા સત્યકામને આમો.

સત્યકામ ટપાલ નાખવા ઉતાવળે પગે જતો હતો ત્યાં પાણી ભરીને આવતી રોડિણીએ કહ્યું :

‘કેમ આંદો’ રહીને ? કોણ કાઢવાનું હતું મને ? સત્યકામની આંખો દારણે બિગરાઈ ગઈ. બોલે દિવસે ગોપાલ બાપાએ રીતસરનું બન્નેનું વેવિચાગ ભાદર કરી દીધું.

x x x x
મુખ અને કુઃખ બન્નેથી નહિ લેવાવાની સહિત રોડિણીએ પાછલા જીવનમાં મેળવી હતી. તો પણ એ દિવસોની વાત નીકળતાં રહેને એનાથી કહેવાઈ જવાતું. તે દિ ને કિવવા મતાઃ ! મર્યાદા પુરુષોત્તમે પણ બે નિઃશ્વાસ સાથે આમ કહ્યું હોય તો રોડિણી તો આખરે મારીતી જ હતી ને !

વાતચોટાથી તો ધરમાંબ આલરો લઈ ટકાય છે પણ શીતળ સુગંધિત મલખાનીય તો દોરાલોખી વરઃ—નિજાંની પોલ—એવા કંઈ કંઈ અણપાપાં રથોદ્યોયે અંદર પેઠી જમીને મનને મત કરી નાખે છે

ને એ નાનકડો મંદગાનું એ કાગળું જીવન હતું અપાર મીઠું. ગોપાલ બાપાના આવલવાં પરાકિવાના વચાને એ કીકાં.

જનને જલદા કૃષ્ણ ગોવાળિયા
ગુજ વિના ધેનુમાં કાણુ જશે.

સંગીતકારો જે તાલ-લયથી જે જમાવટ કરે
છે તેનો તો ગોપાલ બાપામાં અજાવ દતો. કંઈ પણ
ગાંધર્વ કે કિન્નર સમો ન હતો. પણ પેલા ગોકુળના
અણખૂડ ગોપોની બધી અણવાડત ને અણધારણ્યને
જે એક રુણે ઢાંકી દીધા હતા તે નિર્માળ—અદ્ભુતો
ભક્તિતા જેરે એમના પરોધિયા—પ્રાદરનાન કરતાં
પાવનકારી કરી દીધાં હતાં.

‘મદમદ કંઈ જૂનાં, બાંદડી કાણુ રહારો.’ એમ
માતા ત્યારે જાણે ભક્તિની નદીમાં નાહતા હોય તેમ
રોહિણી ને સત્યકામને લામતું. ગોપાળ બાપાનો પ્રિય
સ્ત્રીક પણ હતો.

હેનાર્થીન ધ્રુતિગગા: નોપસીત મદયમો.
અમતા તત સપ્તા: સત્ત્વગ માન મુપાગતા ॥
કેવલેત દિ માવેન ગોપ્યો માવો રગાશ્રયા.
દેવ્યે મૂઢ ધિયો નાગા: વિદ્વા માર્ગો પુરસ્વા ॥

દિવસમાં કેટલીયે વાર ખામશું ખેલતાં જમ-
ફળોને ઊંડણી કરતાં—અજોનો ધમારતા એ આ
જોડ્યા કરતા ને કહેતા કે ઇધર તો દયાપન છે.
આમ ન હોત નો તો હુદિશાળીએ જ એતા દર-
ખારમાં પેસી શકત ને? અમ જેવા અખણે વર્ષા
પાંગળાં ત્યાં પહોંચત કયે ભવે—પણ મારે વાલે ભક્તિ
ગીધીને સૌને માટે મારમ મોડળો કરી દીધો છે.

રોહિણી ને સત્યકામ આહું સાંભળતાં—પહેલાં
અનુકરણ ખાતર—પછી આસવચનમાં અદાભાવે, ને
દહાડા જતાં સમગ્રજીવનમાં એ સ્ત્રીને ને ગીતો રટતાં
રટતાં સવારે ધંટીએ બેસતાં, ગાયો દોહતાં, ફૂલ વીણતાં,
ફળ ઉતારતાં થાક જાણે લાગતો નહોતો. આ ગીતોની
મુદ્રાવલીએ જાણે એ હરી લીધો હતો. આવડી મોટી
વાદીમાં કામનો કાંઈ પાર ન હતો—કર્ણક ઝાડ પછી
મધું હોય, કર્ણક ઝાડને ટેકો આપવાનો હોય, કર્ણક
આંખાને ધણુ લાગ્યો હોય, વાડ વૂડી ચડી હોય, શાક-
ભાજી ઉતારવાનું—વાવવાનું—નીંદવાનું ગણ્યા ન ગણ્યા
તેટલાં કામો આર્યા કરતાં. કામ તો ખૂટે તેમ જ ન

હતું. પણ ગોપાળબાપા સૂરજ માથે આવેને સૂરજ
રુણે એટલે બધું જ બંધ કરાવી દેતા.—એ કહેતા
કે કામ તો ચાલ્યા જ કરશે; પણ કામ જેને ધરતું
છે તે ડિરતારને ન સંભારવે! જોઈએ ને. ખાંધો
બપોર વચાણે તુલસી રામાવણનો વારો આવેલો.
મંદિરના લખીરામજી મદારાજ એ વાંચતા. લખી-
રામજી પણ જાણતા જેવા બક્ષિત હતા. નાનપણથી
બાવાની જમાતમાં ભાગી. મથેલા. પછી વળી કાશીના
એક અન્નછત્રમાં લણુકોમુદી ‘ભાણુ’ મથેલા. પણ
વિદ્યા અડી નહિ. એટલે વૃંદાવનના એક જગણુ
સંઘમાં ભળી મથેલા. એ સંઘ માર્ગોએનો હતો.
એટલે વળી છટકી એક કૃષ્ણકિર્તન મંડળીમાં તખ-
લથી મથેલા તે એ કળાના એવા વિહાર મથેલા કે
આણુખાણુનાં રજવાડાં કોઈ સંગીતનો જલમો થયો
ત્યારે કોઈ કોઈ વાર સંગીતના જલસામાં જોલાવતા.
પણ એક વાર એક સંગીતકારે—નૈનાં લગો મેરે જન-
-ગાર્તા ગાર્તા પડમે એકે એક ગણુએને અડપણુ કહ્યું.
એ જોઈને તખણું પઢાડી ભીમા થઈ મથેલા. મેંમથી
તખણું ધૂંધીને કહે, ‘કયા-યે સીજ મુન્દરોં ભૈસે કે
સિએ ભગવાનને ખનાઈ હે! ભગવાનુંકે મુણુ સમખને
બખખ હસકો છતા હી દરામ હે!’ કહી અલ્યા
આવેલા તે કહી મથેલા નહિ. લખીરામજીને ત્યારે
હોડ્યું હતું. સીતાપર નાનું મામ. એમાં પાછો એમના
બીજા જે લાઇએ ભાગદાર. એટલે રોટલા મળી
રેતાં મુરકેલી થણી આવતી. મજ લખીરામજીએ જલ-
સામાં જતું બંધ કહ્યું; તે તો કહ્યું જ. પેટ પૂરવા
પોતે પોતાનાં સી-હોડાં સૌને લાણી કરતાં સીખણું.

ગોપાલ બાપાએ ‘અકો’ વાડી ચંદ્રે કરી ત્યારે
એ એકવાર બીજા મજૂરો જેડે લાણી કરવા આવેલા.
પણ એ દાદરકું હાથમાં લઈને વાદવા જતા હતા ત્યાં
ગોપાલબાપા એમનો હાથ ઝાલોને કહે—તમને બીજું
કામ જતાવું. પછી મંદિરમાં લઈ જઈને કહે—આની
સેનાપૂળ કરજો. લખીરામજીને તો ધોડતાં હાથ
મળી ગયો. બપોરે એ રામાવણ વાંચતા. ને સાંજે
લજનમંડળીમાં એક જમાવટ ને દિવસે રોહિણીને
લખણું પણ શીખવતા. એની સપ્રમાણ આમળીઓ ને

ધાપી મારવાની કુનેહ જોઈને કહેતા—

‘એટી તુમ તાલ દેનેકે સિએ હી જન્મી દે !’
‘શોહણી પૂછતી ‘ને સત્યકામ ?’

‘કુછ કામકા નહિ, બિલકુલ નિકમ્મ લડકા.’
લખીરામજીને સત્યકામ બહુ ગમતો નહિ. કારણ કે એ લખીરામજીની આંખની ચક્ષુ-ગાંઁએ ધણીવાર ચોરીને સંતાડી દેતો. લખીરામજી ધૂંવાધૂંવા ધઈને એને પૂછતા તો કહેતો:

‘તમે ગાંઁજના ફેરમાં કયાંય મુકી આવ્યા હશે.’
ગોપાળ બાપાની પાસે એક વાર રાવ આવ્યા ગયા તો કહે, ‘આ રામભજનને ફેર જોડો, છે એ કરો છો ?’

મને એ લપ પેલી બાવાની જમાને વજગારી છે તે મને છોડતી નથી.

‘જોસોમાં જોસોમાં, લખીરામજી-રામના ભક્તની પાસે તો મહારાક્ષ પશુ ન રહી શકે.’

‘રાક્ષસ હોત તમી તો કીક-લેકીન થે તો બહા...’
કહી મુધુ ‘અજવાળતા આવ્યા જતા-ને પાછા સત્ય-કામ પાસે જઈને કરગરતા.

‘થે સાથે જમાતવાસીને થે ખલા દી દેન.’ કહી એ પોતાના રખડપટ્ટીના ભાતભાતના રંગદર્શી અનુભવો વધાર મર્યાં સાથે કહેતા-ને વચમાં વચમાં કહેતા:

‘અબી લા દે. ગાંઁજકા બહુત કામ પડતા દે !’
પણ લખીરામજીને કંઈ પડતી હતો. બીજાપુરના ગોળ ગુમ્મજમાંથી જેમ નાદ ધોરે તેમ એમના કુહા-ચોપાઈ સાંભળનારના મનમાં બહુ વખત મુઠી ધોર્યાં કરતા.

રાત્રે સાથીઓને વાણખાણી કરાવી ટોરને નીરજુ-પૂજા કરી પછી ભજનમંડળી ગમતી. પ્રસંગવશાત્ એમાં આલુખાલુના બીજાં ભજનિકા પણ ભજતા. પણ ગિયમિત આવનાર એ ચાર જણ જ હતા. એમાં એક સીતાપુરના રોચન મારતર પરમાણુદાસ હતા. રેલ્વે ખાતામાં કોઈ કોઈ વાર પાસા પાડેલ હીરા જેવા સ્વન્ન ચારિત્રવાળા માણસો મળી આવે છે. રોજ

રાત્ર અનેક માણસોને ધણીક ધંબી જઈને પછી તરત જ આવ્યા જતા જોઈને જગત એક મુસાફર-ખાનું છે એ વાત વહેલી તકે વચ્ચે જતી હતો ! કે રાતદિવસની ધમાકા ને દોડધામથી કંટાળી કાંઈ ચિરચાંતિનું બિંદુ શોધતા હશે ? અને તે હો, પર-માણુદાસ શીઘ્ર મહારાજના પરમ ભાવિક ભક્ત તરીકે આલુખાલુ ધણી વખતથી જાણીતા હતા. લાગિશું રેલ્વેખાનું તેમને લેખી શક્યું નહોતું. ટ્રાફિક ઉપરીઓ પણ એમના તરફ હંમેશાં આદરભાવે જોતા. સત્તારથી સાજ મુઠી ખડેપગે રેલ્વેની નોકરી બજાવી સાંજ પડતાં વાણુ કરી હાથમાં લાકડી ને આંગળીએ પોતાના નાના વિનાયકને લાવે એ ગોપાળ બાપાના કોતર તરફ ચાલી નીકળતા. જે દિવસે એ કોઈ કારણવશાત્ ન આવ્યા હોય તે દહાડે ભજનેતો રંગ જમતો નહિ. ને ગોપાળબાપાને બીજા દિવસે રોચને આટો ધનો. ગોપાળબાપાની ને એમની પહેલ-વહેલી જોળખાણુ આ રીતે ધણેલી: બધેરની મારીના પેસે-જરો લગભગ આવ્યા ગયા હતા. પરમાણુદાસ જમવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યાં ખમે ખગો-ઓ ને બેટ બાધેલ એક માણસે એમને કહ્યું:

‘માસ્તરસાહેબ-મારો ડબ્બ ચાનું લેવાનો છે.’
પરમાણુદાસ સહેજ આચર્યથી જોઈ રહ્યા. દુનિયા દિન પર દિન જે રીતે જમડતી જતી હતી તે રીતે આ વાત જરા નવાઈ પમાડે તેવી હતી.

‘હું વગર ટિકિટ બેસી ગયા છું. મારુંસાહેબને કહેવાની વેળા નહોતી રહી.’

‘ડોસા અમારે ત્યાં તો એવા સેંકડો જાણ્યા ગય છે તમારે પેલા આપવાની શી જરૂર છે ?’

‘રેલખાતાને વખતે ખપ નહિ હોય, પણ મારે વ દિસાજ આપવાનો છે ને, દીનાનાથને ?’ બાપાએ અડિયો જરા ઉતારી કહ્યું.

‘સાચી વાત છે એની આંખ આંજી જાય એવો હજી કોઈ જન્મ્યો નથી.’ કહી એમણે પેલા લીધેલા ને ખાસ આમદ કરી જત્યાડોને જ વિદાય કરેલા. પરમાણુદાસ ગોપાળબાપાને મોટાભાઈ કહેતા.

લાહુભટ્ટ ક્ષમાનંદને વૈરાગ્યવાર નિમ્બુલાનંદના ભજનોના પીરસનાર એ એકલા જ હતા. સ્વામી સંપ્રદાયની શીલમિતતા એમના હાડાહાડમાં વસી હતી. એટલે કાંઈ બદલેશ માણસની સંગે ખેસવાનું આવતાં પણ એ અકળાઈ જતા. એકવાર અગિયારસોનાં નાનો એવો એમણે હતો. ને આજુબાજુના ઘણા ભજનિકા માનભોગની લાલચે એકઠા થયા હતા. આમાં એક જુવાન કાઠી સુરચવાલો પણ આવેલ હતો. ગળામાં એ માળાના બેરખા પેરતો. ને ચારે બાજુ ભક્ત દહેપડાવતો. જોકે સૌ કાંઈ જાણતા—કે એનો દિવસનો ધંધો ભજન ગાવાનો હતો. રાત્રે તો પર કાંઈવાનું જ ચાલતું. દીકરીઓનાં સાટાં કરવાં હોય, ચોરાક માસ સગેવગે કરવો હોય તો એનો આચરો લેવાતો. બાજુ એ પણ જાણી મગ્ધો હતો. એણે સામી ગાવાની શરૂ કરી એટલે પરમાણુદાસે, બીડીને આશ્વસ આપ્યું.

‘પરમાણુદાસ કં બીડયા.’ ‘લખીરામજીએ કહ્યું.’

‘હવે હું જઈશ. સહેજ વેંહું જાતું છે.’

‘તમારો વારો તો કાઢીને જાવ.’

‘હું તો હું જ ને બાજુ આ સુરચલાઈને જ સાંભળો.’

કાઠી ભગત કાચો ન હતો. એ સમજતો જ હતો.

‘ભાઈ અમારા મોંની વાણી પરમાણુદાસને નહિ ગમતી લેય.’

‘વાણી તો કરણી હોય તો સારી લાગે.’

બાકી તો આગેશિનની રેકડું ક્યાં નથી સંભળાતી. ગેરપાળ બાપા કહે, ‘હા ભાઈ હા, ભજન તો વાવલ આતમાની વાણી છે. મહીયી વીંધાણા વિના એરે અડીએ તો બજવાનો અવતાર આવે.’

‘સકુ મોટા સાધુ થઈ ગયા છે તે પારખું યારો. ભજન કાંઈ કોઈના આવના છે ?’ સુરચ કાઠીએ બોલ્યા ત્યાં કહ્યું.

પરમાણુદાસ આગળ આવીને કહે, ‘સુરાજી

એ તો જે ગા વાળે તે અરજણુ. ભજન જે ભક્તિ કરે છ સૌનાં, પણ ગળામાં તમ જેમ માળા નાખે ને મહારૂઠી છોકરીકિનાં કમાલા કરી આવીને અડી બેઠકમાં ભજન’ ગાય—એ

‘શીર્ષ પરછી સત્, હયિવાર

એજ...વીરા મારા

માયલાસે જીવું કરો હોજી...’

‘ને સૌ સાંભળી રહે એવી ભાડીયા મંડળી અહીં નથી. રામધણીનું નામ લેવું હોય તો થો, પણ સાચા દલથી થો.’

કાઠીએ લાલચેળ થઈ કહ્યું, ‘એવારો એવારો, એ બધું’ કહી એ ચાલ્યો ગયો. ફરી કાંઈયો નહિ રોજની બેઠકમાં ચોથો જણુ હતો, સીતાપરનો એક વણિક. અડી મંડળીમાં સૌ એને નરસિંહ મહેતા કહેતા. જોકે એનું નામ હતું દામોદર રોહ.

સીતાપરમાં નાનકડી હાટડી હતી. ને પાંચસાત વીંધાં જમીન હતી. પણ હાટડી બ્યારે ધરાક આવે ત્યારે બધે રહેતી ને ધરાક ન આવે ત્યારે ભીપડવી. કારણ કે દામો રોહ વધારે સમય તો ગામ પુરગામ ભજનમંડળીઓમાં જતો. અહીં વાડીમાં રોજ કયાક દોઢ કલાક ભજન થાય તેથી તેમને ધરત ન પડે. એટલે આજુબાજુના ગામમાં ક્યાં ભજન છે તે ખબર કદાચી ચમત્ત ને સીધા રાતે જ ત્યાં છિપડતા, આજુ બાજુ પાંચસાત ગાઉમાં ભજનમંડળી હોય ત્યારે સૌ સમજતા જ કે દામોરોહ વહેલામોલ ત્યાં પહોંચવાના જ. એવું પંચિયુ, મેલો કોટ, એલ ખાધને ફટી ગયેલી પાપડી ને હસ હસ થઈ રહેલું મોં, હાથમાં કરતાલ લઈને મીરાંના ભજનોની ઝૂક બોલાવતા ત્યારે વાયુ વડોલર ધીર થઈ જાય. થાક જાય એને લાગતો જ નહિ. ગળું ખેસતું નહિ. બસ ગાયા જ કરે, ગાયા જ કરે, વચમાં કરતાલ લઈને જોલા થઈ જાય. વહેલી પરાંદે દાતણુ લઈને ધરભણી હાલતા થાય. ઘેર આવીને એસો છાડીતો પહર જાય બપોરે વચાળે દુકાન ઉઘાડે ત્યારે પ્રાણુ લેવા આવે ! એ ચાર પેસના અણુમમરા વેચાય. કાંઈ એક

ધેર હોય તો માલ લે દે. ઘર કેમ ચાલે છે તેની ખબર નહિ. હરિકૃપાથી ધણિયાણી માણેકખાઇ કરતાં ઠીક મળેલાં, એટલે કંકાસ ન કરે. પાપક સેવ વડી કરીને ધરની ખોટ પૂરે જાય. દામા રોકેને ભજનોનું જ થેલું એમ નહિ. રોષ સત્શીલ જૈન મહારાજ આવ્યા હોય, સાધુ સંન્યાસી આવ્યા હોય ભગીજની હોય, તોય—ત્યાં પહોંચ્યા જ હોય. ચામતે પાદેચી નીકળે તો સામાન ઉચકાવીને ગાઉ સાથે જાય. આમાંથી જ એમને બે વાતનો શોખ લાગેલો. એક યોગ ને બીજો ફક્તયોતિષ. કોકને ત્યાં બાળક અવતર્યાના ખબર પડે એટલે દુકાને બેઠા કુંડલી માટે ને આંકડા લખે જુસે. ભજનોમાં વારે વારે આવતા સહસ્રહ કમલ પાર મુન શિખરે ઉનમતા સમાધિએ પહોંચવા યોગ સાધવામા મદદ કરે તેરા મુરુની શોધ કર્યા કરેલી. ઉપરે યાકીને જાતે જ પ્રાણપ્રમની શરૂઆત પણ કરેલી. પણ કંઈક ગાળડ ચતા રહેજે મગજ ખસી ગયું—એટલે માંડી વાળ્યું ને ફક્ત મુરુની શોધ કર્યા કરતા હતા. એમના ભજનો હતાં મુખ્યત્વે રામાનંદકી ફેજાં સંમુખ લહે કમ્પીરનાં.

તે હેલ્લો હતો અરજી પોતે. ધર્મરાજની વાસે વાંસે જેમ ફત્તરી સ્વર્ગમા પેસી મથેલો તેમ અરજીનું ભજનના લોકમાં પ્રવેશ ચયેલો. આ બધા ન હોતા જાણતા તેવા—ચલે—ગંગાખાનતા જેવા અગાત ભજનિકાના ભજનો ગોખી લાવીને એણે આમાં

સ્થાન મેળવ્યું હતું.

આ જાડપાન ગાયો, કાતગે ને અર્ધ ગાંડાધેલા ભજનિકા એ સૌની છાયામાં રોહિણી ને સત્યકામ બિહરતાં હતાં. જાણે એમની ચારે બાજુ સત્ય ને સૌન્દર્યના તાણવાણાવાળી ખિજાત મિજાવી હતી. કાંઈ કાંઈવાર તો એમને પોતાને ધ યતું કે પોતે ધ એ અલૌકિક ખિજાતના તાણાવાણા છે. રાતદિનેતો એ અણુદીક વધુકર જાણે એમને બાત બાતના રંગ પાછને કાંઈક અપૂર્વ ભાતીમળી વચ્ચની અંદર બનેને સાથે ને સાથે ગૂંથી રહ્યો છે. તેઓ એકલાં ન હતાં. તેમ તેમણે પોતાનો માર્ગ કાંઈકની નેકે ઝબકીને કાઢ્યોનો ન હતો. તેમના પંચમા તો ફેટલાંય યાત્રીઓ સાથે હતાં. પેલા મંજુરાં ને કીરતાશે પણ સંગમાં હતાં. ને વિધનો નિયંતા જ એમનો સાધવાહ હતો. આ વણગરમાં વિદરધેવી 'દાસી' જીવણ પ્રતિભાવંત યુરોપીય તરી આવતો અર્જન નારી તોરલ—મર્મીઓનો સ્વામી દાડુ, પીરસાધક કમ્પીર, એકલપંથો ગોરખ—એમ ફેટલાય મરજવા હતા. જાત-પાતના કિસ્સા તો એને દુડી જ મધા હતા. પણ નરનારીના લેદ જાણે એને ટળી ગયા હતા. આવા જલદ દારૂના જેડે એમને પણ ફેડ ચડાવ્યો હતો. અચારનવાર મંડળીમાં સત્યકામ ને રોહિણી પણ સર પુરાવા બેસી જતી. એમને ખ્યાલ પણ ન રહેતો કે પ્રેક્ષકો પોતે જ નટ બની રાસમંડળીમાં ઘૂમી રહ્યાં છે.

(ચાલુ)

જીવન અને મરણ

જીવનના બોણાં મરણના બોણો ઉપર 'પરેપર' પ્રગટ જામે અને એમાંથી ને સમન્વય સર્જાય એવું નામ આરોગ્ય.

જીવનનાં બોણો અને મરણનાં બોણો વચ્ચે ને વિગ્રહ જામે એવું નામ ઉગ્રરોગ.

જીવન અને મરણનાં બોણોએ પારપર ફેરવું સમાધાન એવું નામ હકીયોદોગ અને જીવનનાં બોણોનું કાસત્વ સ્વીકારે એવું નામ ચિતારોડ રોગ.

—૨, એન્જિનીયર.

લો

કો લોકો કહેતા કે એ જન્મથી જ અંધ છે. માતાના ઉદરમાં એની પાસે અંધારાનું સામાન્ય વ્યાપ્તિ હતું. જેનો લોકો પ્રકાશની દુનિયા કહે છે, એ પ્રકાશની દુનિયામાં આવ્યા પછી પણ એની આસપાસ નો મહન અંધારું જ વીરળાવતું રહ્યું. જાણે અંધારી આલમનો એક જ અનોખો પ્રવાસી હતો !

બાલ્યકાળથી તે મરણપર્વન્ત આ પ્રકાશવિહોળું એકલવાયું યુવન માળવાનું દુર્ભાગ્ય તેને વારસામાં મળ્યું હોય એવું પણ ન હતું. તેની માતા ઉચ્ચ કુળની અને સુધીલ હતી. તે સ્વસ્થપાન, પૂરા નેત્રવાળી, જોર બદનવાળી અને તંદુરસ્ત હતી. તેના પિતા પણ એનો જ તીરેગી તે કુલોન હતો. ડોળ જાણે વિધાતાની કંઈ નિગૂઢ યોગનાએ આમાં કામચુક્રેયું હશે !

રામ જાણે ! પણ અમરનાથ ખતે આખોએ અંધ હતો એ કિત્તો જોવા ખોખી વાત હતી.

ઉપાસંખ્યાની મનોહર રંગલીલા તેને મન કલ્પના જ હતી. મધુર રંગસુશોભિત પુષ્પોની એ માત્ર સુગંધ જ માણી શકતો. તેને ખ્યાર કરતા મીઠા મીઠા વાણીથી તેના અંતરને ભીંજવતા તેના ખાસ સ્વજનોના માત્ર ને અવાજ જ સાંભળી શકતો.

આવા નેને મન અદૃષ્ટ જગતમાં એ ટકે ટકે ચાલતો. વચ્ચે કંઈ કંઈ આવતું ને મોટા મોટા અવાજો ચંતા. ને ડોહ રચે જો પગ લયથી જવાંચી એ પડતો અને શરીરે ઉઝરડા ચતા. તેની સતીષ રમણસકિતને જાણું વિશ્વ ધોંધાટ, કંકજતા અને કળાટથી ભરેલુ લાગણું. હાથા અને પ્રકાશ, સૂર્ય અને ચન્દ્ર, દિવસ અને રજની, રૂપ અને રંગ, અંતર અને પ્રમાણ, સૌન્દર્ય અને વિશ્વતા—આ બધા એને મન અર્થવિહીન શબ્દચોક્કા જ હતો. આવી હવાઈ કલ્પના જ હતી.

ધન અને વૈભવથી જ માણસ પૈસાદાર ગણાય, તે અમરનાથ સંપત્તિવાન પુરુષ હતો. પણ પોતાની

સ્થૂળ સંપત્તિ કરતા તેની માતા અને તેની બહેનને જ એ મોટા વૈભવ સમાન લેખતો. એ બંને તેના ઉપર અપાર પ્રેમતા રાખતા. તેના પિતાને પોતે પુત્રમાં એક જ મુત્ર હતો. તેથી પિતાએ તેના ઉપર બની જાયી મહત્વાકાંક્ષાઓ ખાંધી હતી. જાણે આખી જિંદગીનું પોતે જ એક જ સાંવનરૂપ હતો. પણ એ એક પુત્ર પણ જ્યારે આખોએ અંધ અવતર્યો છે, એવી તેને ખબર પડી ત્યારે નિરાશામાં જ ભગનહૃદય દસમાં એ મરણ પામ્યો.

અમરનાથ ધોત્રે ધોત્રે સુંદર મુચાન બન્યો. તે શરીરે સુદૃઢ હતો. સ્વભાવે મધુર અને મિત્રાત્મી હતો. સંગીનને તે નિખ્યાત બન્યો. જિંદગીની અંધાર નિરાશામય ક્ષણોમાં પણ સંગીત તેનું સાથી બન્યું ને તેના આત્માને આનંદની ભીંચી અભિષેક રાખું. પિઆનો, વાયોલિન વગેરે ઉપર તેનું અદ્વિત પ્રભુત હતું. મધુર બંસરીના જેવા મીઠા નિનારે તે માથે રાખે. તેના કંઠમાંથી જાણે અમૃતની મારા રેલાતી. સાદિત્યનો પણ તે એવો જ શોખીન હતો. વિના તેને સાદિત્ય દ્વારા એ નવરસરુચિર વિશ્વમાં વિચરણ કરી શકતો.

અંધત્વને લઈને આવતાં અમુક અમુક નિષંકરો બાદ કરીએ તો તે પૂરેપૂરી રીતે સુખી માણસ હતો.

દિવસોટા મોટા લાગ તે સાગરકિનારે આવેલા પોતાના, રમણીય પ્રાંસાદમાં બપોતીન કરતો. અને ખારીએ બેસી સાગરના ભરતી અને ઝોટનું ચિરંતન સંગીતવાન કયાં કરતો. ને સમુદ્રની ખારી સુવાસ માણતો. શહેરના ધોંધાટ અને ગીરદી તેને મૃગગાદી નાખતા. અહીં સાગરની શીતળ તરંગ-ચીચિ-ઉપરથી આવતી અનિલસહરી તેના મનને ચેતનથી ભરી દેતી તેથી સુખત-ખંખીના જેટલો કલકલનિનાદ તેના આત્મા અહીં કરી ભીંચતો.

કેટલીવાર તે પાસેના કુંગરાઓમાં જઈ બેસતો. પ્રકૃતિની નીરવતામાં તેને પ્રથમ શાંતિ મળતી. પણ

પછી અપ્રેમ્ય નીરવતાનો નિધિ તેને ગૂંચળાવી દેતો. પ્રકૃતિની એકલતા, નીરવતા અને નિગૂંહતાની જ તેને ખાતિ લાગવા માંડતી. ને તેથી પોતાની પરિચારિકાઓને પોતાને પુનઃ સાગરતરે લઈ જવાનું એ ફરમાન કરતો. જલધિના અચંદ્ર ઘૂંઘવાટ, ખડકો સાથેની તેની અવિરામ યુદ્ધોપજ્ઞા, સાગર જલલદરીઓની મોઢા ઉપર ઝાડતી આછી ઝરમર ને તેની શીતળ હવા-આટલાથી પુનઃ તેને શાંતિ પ્રસ થતી. ને ફરીવાર તેનું અંતઃકરણ પ્રસન્નતાથી નાચી ઊઠતું.

આમ યોગીએ કલાકે તેની આ જાંતની એક-ધારી ને અનિવિધ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેતી. ને જીવનમાં નીર વર્ષા કરતાં, પૃથ્વી, આકાશ અને સમુદ્રની આશ્વર્સકારક ઘટનાઓને નજરોનજર નીરખવાની આશા તો હવે તેને કદાપિ હતી જ નહિ. અલગત એ માટે એણે પ્રયત્નો પૂરેપૂરા કર્યા હતા. પૈસા પાણીની જેમ વાપર્યા હતા. આખના મોઢા મોઢા ડોક્ટરો, રપેશિયાલિસ્ટો, વિદેશ જઈ આવેલા સુ-નામાંકિત પદવીધારીઓ તેની આંખ તપાસી ગયા હતા. ને દિશગીરી સહિત 'કયું ચર્ચ શકે એમ નથી. માથું-સનાં હાથની વાત નથી.' એવા એવા નિરાશાજનક ઉદ્ગારો સાથે પાછા ગયા હતા.

અમરનાથને પોતાને પણ હવે આશા ન હતી. પણ પોતાના પ્રિય સ્વજનોના ગ્રેમની ખાતર એ બધા પાસે આંખ તપાસાવા દેતો. અને જેટલું દુઃખ વેઠાય તેટલું વેડતો. તે સમજતો કે ખોડી આરા રાખવી એ પણ નિરાશાને આમંત્રણ આપવા જેવું છે, એ વિચાર હાડી દેવામાં જ શાંતિ અને સુખ છે !

આમ યોગીએ વર્ષ પૂરા થયા. અને તેને પચીસમું વર્ષ જેવું.

એક વખતે એ બેઠો હતો ત્યાં તેના મિત્ર પ્રફુલ્લચંદ્રે અલંકૃત ઉત્સાહપૂર્વક તેને ખગર આપ્યા કે ઇટાલીથી આખના એક ખાસ ડોક્ટર આપણા દેશમાં આવ્યા છે. અનેકોને તેણે નેનદાન આપ્યું છે. કેટલાય માણસોની દૃષ્ટિ તેમણે સંજીવિત કરી તેમને દેખતા કર્યા છે. નજીવામાં નજીવી નેત્રક્ષિતિમાંથી ગંભીરમાં

ગંભીર કેસ તેણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યા છે, લોકોમાં પણ એમને વિશે પાર વિનાની વાતો ચાલુ છે. એટલે તમે કહો તો આપણે પણ ખારણું કરી નેમીએ. મારા મનમાં અમરને દેખતો જોવાની ખૂબ ઇચ્છા છે.

અમરનાથ શાંતચિત્તે આ બધી વાત સાંભળી રહ્યો. ત્યાં અંદરથી તેના મા, બેન વગેરે આ વાત સંભળી આવી પહોંચ્યા.

પ્રફુલ્લે વાત આગળ ચલાવી, 'એ ડોક્ટર મારા મિત્ર છે. હું અને તે સાથે અજ્ઞાત કરતા. મેં આપણી અંત સુધી બધી વાત કરી છે.'

બધાના મોં આનંદથી મલક્યા.

'પણ' પ્રફુલ્લે બધાને વધારે આતુર બનાવતા કહ્યું, 'એ એક શરત મૂકે છે કે હું કેસ હાથમાં લઉં. મારા ઉપચાર ચાર કડું. પણ મેં એ જન્મથી જ અંધ હશે તો કદાચ સફળતાને એટલો અવકાશ રહે...'

'પણ અગર તો બિચારો જન્મગંધ છે.' મામે દુઃખપૂર્વક મ્હું.

'ના' પ્રફુલ્લે કહ્યું 'મારા મિત્ર વળી એમ કહે છે કે સાવ જન્મથી જ અંધ હોય એવું બહુ વિરલ બને છે. તેણે જોકે અમરને જોયો નથી, પણ એ ધારે છે કે અમરનાથ જન્મ્યા પછી એક બે કલાકે તો દેખતો જ હશે, પાછળથી અધાર આપ્યું હોતું નેમીએ.'

એ ઘડી બધા શાંત બની ગયા. મોર્ષ અકલ્પ્ય આનંદ અને મુગ્ધતાની ઊર્મિ બધાના અંતરમાં સ્ફૂર ઊઠી.

'તો એને તાર કરી આજે ને આજે જ ખોડાવો. અમરની આંખ સાચ થશે તો આપણે એને એ જી મામણે તે આપણું.' મામે ઉત્સાહથી કહ્યું.

અને ઇટાલિયન ડોક્ટરને દુનિત તાર કરી બોલાવવામાં આવ્યો.

માતાએ અને બહેને અમરનાથને આ સમાચાર આપ્યા.

અમરનાથે હસતા હસતા કહ્યું, 'એમ બા, હજી'

આ એક બાકી છે! મારા મનમાં એમ કે હવે આ બાબતનો છેડો આવી ગયો દરો!

પણ ત્યારે પંદર દિવસ પછી ડોક્ટર આવી પહોંચ્યા, ત્યારે અમરનાથે પૂણ્યશ્રદ્ધા અને વિનય-શીલતાથી પોતાની બાતને ડોક્ટરને સોંપી દીધી.

‘હું ધારું છું,’ ડોક્ટરે પ્રાથમિક તપાસ પછી કહ્યું, ‘કે પૂરેપૂરી સંભવ છે...’ અને પછી કહેતા કહેતા, ડોક્ટર પોતાની રેન્નીસ લાપામાં લપકી પાયા હોય એમ પ્રશ્નને ચક્રી ગયા તેની વાતચીતમાં ‘Sclerotic coat’, ‘choroid canal of schlemm’, ‘Tarsal cartilage’ને એવા એવા બીજા અમરનાથને તેમ જ સામાન્ય માણસને ન સમજાય એવા અસંખ્ય રાખડો આપવા લાગ્યા. અમરનાથ શાંતિથી આ બધું સાંભળી રહ્યો. તેને આમાં કશી ગમ પડી નહિ. તેને માત્ર એક જાણવા મળ્યું કે પૂરી સંજ્ઞતા વિષે તો ડોક્ટરને પોતાને પણ આશ્ચર્યજનક નથી લાગતી.

ત્યાં અચાનક ડોક્ટરે પૂછ્યું, ‘માફ કરશો. એક વાત પૂછું?’

‘જરૂર’ અમરનાથે નમ્રતાથી કહ્યું.

‘તમારે વિષેની સત્ય જ લખીકત મને કહેશો.

‘ચોક્કસ’ અમરનાથે હલતાથી કહ્યું.

‘ત્યારે આ કેસ વિષેની સાચી વિગત આપને જાણતું તો ધીરતાથી સહન કરી શકશો ને?’

‘જરૂર’ અમરનાથે ફરીથી અણુનમ્ર નિશ્વસકરી મુદાચો કહ્યું.

‘ત્યારે હું તમને કહું છું કે હું જરૂર તમારા તિમિરભરપૂર નેત્રોને ફરીથી જ્યોતિષી. અમરનાથે બનાવીશને તમને દેખતા કરીશ. પણ કાયમ માટે નોંધ શકો એમ કરું...પણ...પણ...’

ડોક્ટર જરા બોમતા અચકાયા.

‘એમ?’ અમરનાથે ઉદ્વેગસથી કહ્યું.

‘પણ...હું તમારાથી કશી વાત છુપાવીશ નહિ...પણ સંભવ છે કે મારા ઉપચારને લીધે

તમારી આંખ સાજી થાય, પણ એ કાયમ માટે કદાચ નહિ. Only Temporary—અસ્થાયી માટે ફંકી મુદત માટે જ...’ અને ફરી ડોક્ટર પોતાની ડોક્ટરી પરિકાષમાં કંઈક બોલ્યા. પછી કહ્યું, ‘જરૂર તમને આંખો પાછી મળશે. તમે દેખતા થશો. તમે નવી દુનિયા—નૂનન વિશ્વ—મેશો. પણ કદાચ થોડીવાર માટે—Purely Temporary—નોંધે, તમે આ વસ્તુસ્થિતિ સહી શકશો!’

ડોક્ટર જવાબ મેળવવાની આશાએ અમરનાથની મુખમુદા સામે જોઈ રહ્યા.

‘એ જરા મુશ્કેલ છે.’ અમરનાથે કંપિત રવરે કહ્યું. ‘અસ્થાયી માટે જ? પણ એ વાત હું ખમી શકીશ.’

‘તમે જરાબર સમજવાને?’ ઇટાલિયન ડોક્ટરે ફરીથી કહ્યું, ‘અસ્થાયી માટે જ તમે જોઈ શકશો એનો અર્થ? તો તમે સારી પેઠે સમજી શકો છો ને! અત્યારે તમને નેત્રોની ખોટ પૂરેપૂરી નહિ વરતાય. આંખનો ઉપયોગ કરવાની, વૈચિત્ર્યમય વિશ્વના સૌન્દર્યનું દર્શન કરવાની દેખતા તક જ તમને સાંપડી નથી. પણ તમને એકાએક કરવામાં આવે; તમારી આંખ સાજી થાય, ને તમે અસ્થાયી માટે આ દુનિયા જુઓ, થોડીક જ મિનિટમાં આ નવરંગી વિશ્વ પર તમારી આંખ ફરી મળે, અને ફરી પાછા તમે અંધ બની જાવ...ફરી અસાધ્ય અંધાપાના ઝાળા છરાય ને ચિરંજીવ અંધકારની ગર્ભામાં ગળાડી પડો...’

ડોક્ટર એકાએક મૂંઝા ધમક મધા.

‘હું એને તે જોખમ ખેડવા અને સહન કરવા તૈયાર છું.’ અમરનાથે વીરતાથી કહ્યું, ‘માત્ર એમાં ને સહનતાને અવકાશ હોય તે.’

‘સંજ્ઞતા માટે બધા અવકાશ છે. બે હું કહું એમ રાખદેશજી તમે કરો તો.’ ડોક્ટરે કહ્યું.

‘એ માટે તમે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખો.’

અને આમ વાત નક્કી થઈ. ઇટાલિયન ડોક્ટરે ઘરમાં જ પોતાનું નિવાસસ્થાન રાખ્યું, અને પોતાના ઉપચાર શરૂ કર્યો.

ઉપચારની ક્રિયા જોટલી વેદનાજનક હતી તેટલી જ મંદ અને કંટાળા ભરેલી હતી. જી અઘરાઈયા સુધી અમરનાથને અંધારી એકાંત જોરડીમાં પોતાની પીઠ ઉપર જ સૂઈ રહેવાની આજ્ઞા યથા હતી. તેની આંખે પ્લાસ્ટર લગાડી પાટા બાંધવામાં આવ્યા. તેના ખોરાકમાં પણ કંઈક નિયમન અને ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. ગભરાવતી એકવ્રતા, 'શું થશે?' ની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા દલનચલનવિહોણી નિષ્ક્રિય દષ્ટિ. નિદ્રાવિહોણી શાંતિઓ-આ બધું તેણે પ્રશસ્ત્ય કિંમત અને શાંતિથી સહન કર્યું; ન તો તેણે કશી ફરિયાદ કરી, ન તો કદી તેણે નાની સરખીયે ખૂબ પાછી, ન તો તેણે કદી ડોક્ટરના હાથ ઝાલો ઉત્સુકતાની પૂછ્યું કે આ ફર ક્રિયાનો ક્યારે અંત આવશે. એક આદર્શદર્દીની જાણથી તેણે બધું મૂકે મોંઝે સહન કર્યું.

જી અઘરાઈયાનો ઉદસો દિવસ જીવ્યો.

આ દેવા નોકર ડોક્ટરના રૂમમાં ગયો. પણ રૂમમાં જતા જ એ આંખો બંદી મચો. ડોક્ટર રૂમમાં ન હતા. આખા ઘરમાં સનસનટી બપોળી મર્ઝ. સૌએ પૂછ્યું: ડોક્ટર ક્યાં ગયા? ડોક્ટરનું એક પણ અવશેષ રૂમમાં પડ્યું ન હતું. બેગ, લોડ, કોટ કંઈ ન મળે! ડોક્ટર આવ્યા ગયા હતા.

અમરનાથના મા અને બેનના મોઢા ઉપરથી લોહી છોડી મળ્યું. બંનેએ અવાજ બંદી એકબીજાની સામે જોયા કર્યું. દુઃખ અને આશ્ચર્યના ભારથી કોઈ કશું બોલો શક્યું નહિ. પોતાના સ્વપ્ને ને મનોરથોનો આલો જ અંજનમ આવવાનો હતો?

ત્યાં તો ડોક્ટર સાહેબના રૂમમાંથી આ ચિઠ્ઠી મળી આવી છે કહેતો નોકર ઉપર આવ્યો. ને બાને ચિઠ્ઠી આપી.

પણ બિચારી વૃદ્ધ સ્ત્રીની આંખ આશજ વિચરતું હતું. ઉઘટે તેણે માંડમાંડ પોતાની લાજણી ઉપર ટાપૂ ભેજવો. ને ચિઠ્ઠી લીધી. ચિઠ્ઠી વાંચનાં એની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં. તેથી તેણે તે ચિઠ્ઠી પોતાની દીકરીને આપી ને કહ્યું.

“ વંચ બેન.”

દીકરીએ તે પત્ર મોટથી વાંચ્યો.

તેમાં ડોક્ટરે પ્રથમ તો શરમને લખી માફી માગી હતી. તેમાં લખ્યું હતું કે દક્ષિણ અમેરિકાના એક લક્ષ્યાધિપતિએ પોતાને પત્નીસ દગ્ગર ડાહર આપવાનું કહી પોતાના પુત્રની આંખના ઉપચાર માટે બોલાવ્યો છે. તેની આંખ એકદમ જવાની તૈયારીમાં છે. એટલે પોતાને જવું જ જોઈએ. ને આવી સારી રકમને કું કંઈ રીતે પાછી ઠેલો ચકુ? ઉપરાંત અમરનાથ માટે હવે ઝીઝું કશું કરવાનું રહેતું નથી. ઉદ્દેશ પ્લાસ્ટરનો છુટો થઈ જાય એટલે પ્રાણ સલામતીપૂર્વક છોડી લેવાના છે. ને જો અમરનાથને દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાની આશામાં લખી હતો, તો જરૂર મળી ચૂકી હતો-એ પછી થોડોક સામાન્ય મુશ્કેલીઓ હતી. ને ઉઘટે ખાસ ચેતવણી રૂપે લખ્યું હતું કે જો જોઈ શકશે તો દૂંધી સુલત માટે જ, થોડા કલાક માટે જ.

આ સાંભળી મા-દીકરી બંનેનાં હૃદયમાં ફરી કિંમત અને ઉત્સાહ પ્રગટ્યા. ને આશાના અંકુશ જીવ્યા, કે હજી અમરનાથ જોઈ શકશે ખરો. તેથી બંને સાથે અમરનાથના ખંડમાં ગયા. ને ખૂબ નમ્રતા અને મૃદુતાથી દર્દીને જરાય આપાત ન લાગે એવી શેલીમાં ડોક્ટરના જતા રહેવાના સમાચાર આપ્યા.

અમરનાથે શાંતિથી પથારીમાં પડ્યા પડ્યા સાંભળ્યા કહ્યું. પછી તેણે કહ્યું, ‘ત્યારે એ તો પૂરા દંબી નીકળ્યા. પણ ત્યાં સુધી પૂરી વાતની ખબર ન પડે ત્યાં સુધી સાવ એના કાંકરા ન કાઢી ચકાવ. થોડા દિવસ ચાલ જોઈએ.’

ઉદ્દેશ દિવસો પૂરેપૂરી કસોટીના દિવસો હતા. ધીમે ધીમે પ્લાસ્ટર ઝેબડી મળ્યું. એ પછી પાંચ દિવસો જન્મ દેવામાં આવ્યા. અમરનાથને લાગ્યું કે હવે પ્રાણ પૂર્ણપણે કાઢી નાખવાનો સમય પાડી ગયો છે.

ઉઘટે અધાની દુનિયામાં અવનવો અમરનાથ કદાચ આવી પડેલો. ને પણ તેને પ્રકાશ અને સૌન્દર્યની દુનિયાની અક્ષિસ આપવાની હતી.

ક્યારે એ અવસર આવ્યો ત્યારે તેને અંતરમાં

ખૂબ સંકાય થયો. તેનો હાથ ધ્રુવ્યો. આંખ ઉપરના પાટા ઉપરથી હાથ જઈ પાછો આવ્યો. ભય શાનો હતો ? સંકાય કેમ ? હૃદય કેમ બમણા વેગથી ધબકારા મારે છે ? પ્રેરણાવરણ માનવીશોડને જોવાની સોનેરી તક, અથવા તો કુર્ચિધિની વક્તાને લઈ કદાપિ નહિ જોવાની ખરબ પળ-એ ભેમાંગી એકે આખતનો આધાત એ કઈ રીતે સહન કરી શકશે ?

ઓઓ તેનો આ ગૂઢ સંકાય જોઈ રહી.

‘ નહિ, કદાપિ નહિ. ’ તે બોલી બેઠો. ‘ બા મારી હિંમત નથી આવતી. આ કરતા આવો પ્રયોગ ન કરો હોત તો સાડું હતું. હું એ સ્થિતિમાં જ વધુ સુખી હોત. ને હજી એ પરિણામ સ્વયં આવે તો મારે અપારું જ રહેવાનું. હું કદી સુખી નહિ થઈ. હે રામ ! ’ કહી તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

માતાએ પાતાના પ્રેમાળ હાથ તેના મસ્તક ઉપર મૂક્યો. અમરનાથે તેને ઝાંઝી બમ્મી હતી.

‘ બા, ’ અમરનાથે શાંત, ઉદાસીન સ્વરે બોલવા માંડ્યું. ‘ તમે બધાએ મારી પાસે રજાખેરગી પંખીઓના કલકલ નિનાદોની વાતો કરી છે, રંજ ભાવકલ્યાણ પુણ્યો તરુવનો અને હરિત ઉપવનોની વાત કરી છે, રંજો અને રેખાનાં વણનો કથો છે, સુવર્ણરંગી ભારકર અને રોષમોહક ચંદ્રની આહવા-દક્ષત વર્ણવો છે, નાનાં નાનાં બાળકો, ઝીણાંઝીણાં તારકો, શ્વેતરૂપાળી ચાંદની, ચંદ્ર, ચૂર્ણ, આકાશ... પશુ બા... ’ કહેતા કહેતા એ ધૂન્યો. ‘ કદાચ હું એ સહન નહિ કરી શકું. પણ જો એ સહન કરવાનું જ હોય તો હું એ એકલો સહન કરીશ. ને તે ધ એક માણસને જાજે એમ... ’ ફરી દૃઢ અવાજે એણે ચાલુ રાખ્યું, ‘ હું એકલો જ એ સહન કરીશ. ’

‘ એકલા ! ’ બધા એકાગ્રવાજે આશ્ચર્યથી બોલી બેઠા.

‘ કેમ નહિ ? એકાંતમાં જ માણસ સારી રીતે પ્રાર્થના કરી શકે છે. એકલો હોય ત્યારે જ માણસ ધૃષ્ટિની વંધાર નજીક હોય છે. હું એકલો જ રહીશ. ’

આ વખતે બધા રડ્યા. અમરનાથને છાતીએ વળગી પડ્યા. પણ અમરનાથ તેના નિશ્વસમાં દૃઢ રહ્યો. વિનંતી, આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય કરું તેને અગતી શકું નહિ.

‘ હું તમારા પ્રિય મુખારવિન્દો જોશ જેટલા બળ અને તાવરતા ન કેળવી શકું, ત્યાંમુખી હું એકલો જ રહીશ. અને ત્યાંમુખી હું ન કહું ત્યાંમુખી તમારે કે ધ એ પણ ત્યાં ન આવતું. તમારે ત્યાંમુખી રાદ જોતી. ’

‘ પણ... ’ મા રૂસકું ખાતી બોલો.

‘ બા, ’ કહોર સ્વરે અમરનાથે કહ્યું. ‘ હું તારી જ નજર આગળ મને યરમાવવા મગે છે ? હું શકું શકું, ગીસ નાખી બઉં, એ બધું તમારી આગળ કરાવી મને નીચું જોરવાવું છે ? હું એકલો રહીને જ બધી કિંપા કરીશ. ’

અને અમરનાથને એકલો મૂંઝા સો પાછા ફર્યા. અમરનાથે અંદરથી દાર બંધ કર્યું.

‘ ચાદ રાખો, હું ન બોલાવું, ત્યાંમુખી ઉત્તરના યજ્ઞ કાઈ ન આવતા. ’ આ જોના ઉદ્દેશા સંજો દળા.

અને ઝારકામાં જઈ ધીમેધીમે અમરનાથે પાટા છોડવા માંડ્યા. તેની આંખળીએ ધૂન્યો હતી. છોડતી વખતે તેની આંખળીમાં તીક્ષ્ણ રૂપ બોલાવું હોય એવી વેદના થતી હતી. તેથી નાના બાળકની જેમ તેનાથી ચિત્કાર થઈ જતો હતો.

છેરડે તેણે પાટો સાવ છોડી નાખી દૂર કંપે.

તેના મુખમાંથી આનંદની ચિચિવારી નીકળી મળ. તે જોઈ શકતો હતો !

તેના આંખના ડાળા, આસપાસ—આજુબાજુ એમ બધે આકાશવળા ફરી શકતા હતા તે જોઈ શકતો હતો. તેને દેખાતું હતું. ન માન્યામાં આવે છતાં ખરેખરી હકીકત તે જોવા લાગ્યો.

અમર તેને ઝાંખું ધુમ્મસ જેવું બધે જણાવા લાગ્યું. ધીમેધીમે બધું સ્પષ્ટ થતું જતું હતું.

તેને બીક લાગવા ગાંડી. દાર શેધી જદાર જવાની તેને ધમ્મ ઘણ, રાક પાડી બા ને બેનને એકદમ જોવાનો તેને ઉમળકો આવ્યો. પણ આસપાસની અનેક આશ્ચર્યભરી વસ્તુમાં દાર કહ્યું-એ જ તેની કલ્પનામાં ન આવ્યું. તેના હૃદયના ધ્વજકારા વંધી ગયા.

એ સાંત આસપાસની દિવસ હતો. આકાશ ને દરિયો બંને સમાનરંગી બની એકતર ધારણ કરી રહ્યા હતા. સમુદ્ર ઉપર એક જહાજ પસાર ચલુ હતું. અમરનાથ આશ્ચર્યથી-એ જોઈ રહ્યો. શું દરી ? જિંદગીમાં પહેલવહેલું તેણે આ દરખ જોયું.

બીજી તરફ આકાશમાં કાળા ધાગા જેવું કંઈક ઊડતું તેણે જોયું. એ કદાચ પક્ષી હોય એમ તેણે કલ્પના કરી. પણ પેલું સમુદ્રના જળ ઉપર આસપાસનીથી સરકતું જાય છે એ શું ? વડાણ વિષે માત્ર તેને પુરતકિયું જ્ઞાન હતું.

ધીમેધીમે એની ભીતિ ઓછી થતી ગઈ. હવે તેને પોતાના રચનાનોને તુરત જોલાવવાની પણ શક્તિ ન થઈ. પ્રકૃતિના બૈજવતું દર્શન કરવામાં એ મગ્ન બની ગયો.

ન્યૂનપેપરનું ઊડતું પાનિયું દર તેની નજરે પડ્યું. 'એ શું ? માણસ દરી ? એને નવાઈ થઈ. જોગ-એનો અવાજ એને કાને પડ્યો. સમુદ્રની તો તેને આપમેળે ખબર પડી ગઈ. આંસુમુદ્ર ? આંસુ અગાધ ? સમુદ્રની ગહનતા અને વિરાટતાથી તે ચકિત બની ગયો.'

આમ એક કલાક પસાર થઈ ગયો.

આ તરફ તેના મા, બહેન વગેરેની આગ્રહતા ખૂબ વધી પડી હતી. તેઓ બધાએ દાર પાસે આવી ઉત્સાહથી બારણું ખખડાવ્યું.

અમરનાથે અવાજ સાંભળ્યો.

'હજી નહિ.' તેણે કહ્યું. 'હું' જોઈ ચકું છું. હું' બેસેલ છું.'

આ આવી ગઈ. એનાં પગલાં સમી જતાં અમર-

નાથે સાંભળ્યા.

એ ફરી ભ્રમો થયા. ને સોફા ઉપર પડ્યો. તેને વિચાર ઉપર વિચાર આવવા લાગ્યા. હવે તેને નવી જ જાતનો ભય ઉપરિચિત થયો. તે તેના મનની સમ-તોલતા કમી જવાનો. જો-એ કમી તો પછી થઈ રહ્યું; શારીરિક અંધતા કરતા પણ આ માનસિક અંધતા વધુ ભયંકર ને વ્યસન છે.

ફરી દારે ખખડાટ થયો. ફરી એણે એ જ શબ્દો કહ્યા, 'દમજી નહિ.'

ક્યાં સુધી તેણે માતાને-પોતાના નામના પોકારો કરી કરી પોતાને સાદ પાડ્યા-સાંભળી. અવાજ હીન અને કુચ્છ બનતો જતો હતો. પણ, તેને થયું કે હજી પોતાની માતાને જોવાનો સમય પામ્યો નથી. પોતાની માતાને પહેલવહેલી જોવાનો આનંદ ને આઘાત સહન કરી શકે એટલી તત્પરતા હજી પોતાનામાં નથી આવી એમ તેને લાગ્યું.

ફરી તેણે આકાશ અને સમુદ્ર ઉપર દષ્ટિ ફેંકી.

એ કલાક અતીત થયા.

ફરી એ વાર માતાએ દાર ખખડાવ્યું. ને તેણે એ જ જવાબ વાળ્યો.

છેલ્લીવાર પણ એણે જાડપૂર્વક એ જ જવાબ વાળ્યો, ને રિમત કહ્યું.

પણ એ રિમતનો આનંદ કાંઈ ન ટક્યો.

આ શું ?

તેણે આંખો ઓળી દઈ આંખો બંધાવી દતી ને કુબળી દતી. શું ધીમેધીમે અંધત્વ પામ્યું કરતું હતું ? ધીમે ધીમે દષ્ટિના દીપક ઓગળવા લાગ્યા ? તેણે આંખ ઉઘાડીય કરી. સમુદ્ર અને આકાશના રંગો જાણે મેરા મેરુ બનતા જતા હતા ! વસ્તુના આકારો અસ્પષ્ટ અને ધૂંધળા બનતા જતા હતા, એમાં શંકા ન હતી.

પહેલાં સામેની રેતી અને જરોના આકારો ને રંગો એ બરોબર જોઈ ચકતો હતા, અત્યારે એના રંગ ને આકારમાંથી દાઈ પરખાતું ન હતું.

ચોડીવાર પહેલાં સમુદતરંગોનો આરોહ-અવરોહ તે નિરખતો હતો. હવે—

તે ભમિતચિત્તની જેમ અસહાયપણે નીચે જોડી ગયો. બીંત ઊપરના ચિત્રો, ફર્નિચર, ભજન-અર્ધ ધીમે ધીમે ઝાંખું ઝાંખું થતું જતું હતું.

અને તરત તેને ધટાલિપન રોકટરની ચેતવણીના શબ્દો વાદ આવ્યા, કે તે જોઈ શકશે પણ દેક વખત માટે. 'Perhaps for a few hours, Perhaps for only a few minutes.'

દટિપ્રાપ્તિના આનંદમાં આ વાત એ જૂઠી ગયો હતો. હવે એ લપકેર સત્ય તેની સામે ડાચ ફાડીને ઊંચું હતું. પુનઃ તેને હવે અધારા ખંડમાં જવાનું હતું. કેઈ અજેઘ ખીચુમાં તેને હવે ધોડાધ જવાનું! દુનિયાની માત્ર ધડીભરની ચમક, ને પુનઃ તેનો અંત, દુનિયાની નવીનતાનું સંક્ષિપ્ત દર્શન અને ફરી આમર-હાત નિર્દય અધારું!

આમ વિચારતાં વિચારતાં ૫ તેનાં નેત્રોની દીપ્તિ એકદમ ઝોળી થતી જતી હતી.

તેણે રાડ નાખી, જોડો ધર્યો. તે દાર તરફ ફાંકાં મારતો આગળ વધ્યો ને દાર ઉધારી એકદમ ખદાર આવ્યો. તેની વેદના ભરેલી ચીસે ખડેખડની શાંતિને ભંગ કર્યો, ને મૂર્છા ખાઈ તે ભોંપ પર દળી ગયો.

x

x

x

જ્યારે તે પુનઃ જાનમાં આવ્યો, ત્યારે તેને ચેતાનો નવો જન્મ થયો હોય એમ લાગ્યું. કારણ અત્યારે તે ફરીથી જોઈ શકતો હતો. શાંત, મદ, સોનેરી તેજ હવાને ચેતનથી ભરી રહ્યું હતું. તેની માતા પાસે જ જોડી હતી.

'તું મને જોઈ શકે છે, પ્રિય?' માતાએ પૂછ્યું.

'હા, હું' મૃદુ પાઘ્યો છું, ને તને જોઈ શકું છું.'

'ના બાઈ એ તારો ભ્રમ છે. તું જીવે છે,' કહી માએ તેને બચી ભરી.

'બી, મને વાદ છે. મેં જોયું. જણ્યું ને ફરી અધત્વ આવ્યું.'

'ના,' માએ કહ્યું. 'હું હવે કાયમ જોઈ શકીશ' પાછળ જોડો મકુલે કહ્યું.'

'હા,' માએ અનુમોદન આપ્યું. 'તું હવે કાયમ જોઈ શકીશ. તે જે અનુભવું તે અધત્વ ન હતું, એ હું તને કેમ સમજાવું? તેનું કારણ રાત 'ખરી હતી એ હતું. રાત પડે ત્યારે એ રીતે જ ધીમે ધીમે પ્રકાશ ઝોળા ધઈ જાય. દિવસે આવ્યો જાય ને રાત પડે એનું નામ જ અધારું!'

'પણ આ પૂરેપૂરી રીતે સમજતાં તેને કેટલાય દિવસો લાગ્યા.'

x સંક્રાંત.

મેઘાણીના છેલ્લો વાર્તાસંગ્રહ

આ પંદર નવી વાર્તાઓમાં લેખક મારીનાં માનવીઓ વચ્ચે અવકાશ છે, અને જીવતાં-જનતાં માનવ હૃદયોના સારા-નબળા ધન્યકાર, મનોઆધાર, આચર, વિચાર, વિકાર હૃદયાદિની ચેત્તે નિહાળેલી ખડુરંગી લીલાતું એમણે સુરેખ આવે-અન કહ્યું છે.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રજિ. ૮. ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

(અનુસંધાન ૫૪૬ રજ્યો ચાલુ)

એમણે પોતે કેટલીક નોંધ કરેલી છે. એ મારી ખાનગી ચોપડીમાં—મારા મનનું ચિત્ર વ્યાપક પ્રયત્ન કર્યો હોય ત્યાં એમણે, એ મનની પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું કાંઈક નિવેદન લખી નાખ્યું હોય ! બીજો દિવસે હું એનો પ્રત્યુત્તર લખું એમ અમારો પરોક્ષ માનસવ્યાપાર-ચોડા વખત ચાલ્યો હતો ! એ પણ ચોખ્ખી ઉપાસનાની સોપાન પર પરાના ઉત્સુક પધિક હતા. અને ખૂબ સંયમથી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પણ શરીર ક્ષત્રિયનું હતું—એટલે ઘણી વખત મનને તેમસ્વિતાનો રંગ લાગી જતો. છતાં એ પોતાની રીતે આગળ વધવા માટેના એક સાચા ઉપાસક હતા.

એમને આ મારા ઉપર ચોડાધણે અનુરાગ હતો—એ પણ ઉપકારક નીવડ્યો.

આ પ્રમાણે જાણે વિધિ યોગ અઢોડા મેળવી રહી હતી. એમાં એક તરફનો અઢોડો અત્યંત વિચિત્ર રીતે એણે મેળવ્યો. એમ કહી શકાય.

એક ગૃહસ્થ એ વખતે ત્યાં આવ્યા એ મૂળ તો અર્ધક્રાંતિમાં વ્યાપાર અર્થે વસેલા. દેશમાં આવ્યા ત્યારે આંદો' શાંતિ માટે આવેલા. આવા તમામ અદ્યુરણ પરચુરણ મહેસાનો ચોચા નંબરના યોગદામાં આવતા. ત્યાં અતુરભાઈ પણ ખગ, હું પણ ત્યાં. આ ગૃહસ્થ પણ ત્યાં. બીલું કોઈ આવે તો એ પણ ત્યાં. એટલે અમારો એ સાર્વજનિક યોગડો એક રીતે આખો દિવસ ગાજતો હોય. હું તો મારે રહે લખ્યું હોય ત્યારે ધણુખરું' કેહાંએ-જ્ઞાનમ પાસે જતો. દેવદાન ભાઈ એકા હોંકાર મારે—ને હું એકા લખું કે લેકન કરું.

આ ગૃહસ્થ ને આવ્યા એમને મેળવે પહેલાં શોખ હતો. પણ આ તમામ ક્રિયાઓ એવી છે કે એમાં મોટા મોટા નરપુંગવોની પણ ધીરજ ખૂટી જાય. મનનો શરીર ઉપર કાબૂ એકસે યું—એનો, ખ્યાલ તો ધણુખરું' માનવને મોટી ઉમ્મર સુધી આવતો જ નથી. ધણુને તો એ વાતની કાંઈ ગતા

ગમ જ હોતી નથી. એમને માટે તો શરીર ને મન એવા કોઈ લુગ પદાર્થો છે એવી સમજણનું જ દેવાનું હોય છે ! ચોડીધણી મન વિપેતી વાતો સમજનારા બહારનો જે ચોડા વિવેક તેઓ રાખી શકે છે, સમાજ સાથેના વર્તનમાં, એમાં જ મનના વિકાસની સમાપ્તિ જુએ છે. પોતાનું મન—એ નામનો એક અદ્ભુત પદાર્થ, પોતાની પાસે છે, ને, એમાં કાંઈક અર્ચિત્વ એવી શક્તિ વસી ગઈ છે. એ વસ્તુનો જે માણસને ચોડાધણે પણ ખ્યાલ આવી શકે છે—એને એ વિપેતું કોઈ માર્ગદર્શન મળી શકે તેમ હોતું નથી. એટલે બને છે એવું કે આ અદ્ભુત પદાર્થને સૌ રખાડ્યા કરે છે—અને તેથી એ સીને રખાડ્યા કરે છે !

આ ગૃહસ્થ ને આવ્યા—એમણે મારી પાસે ચોખ્ખા સાધનની ને માધનની વાત શરૂ કરી. અને બરાબર ખ્યાનપૂર્વક એસવા પણ માંડ્યા, પણ પેલું ગીતાઝમાં કહ્યું નથી—કે વિચારો ઠોઠવાથી વિરપો છૂટે તો પણ એમનો રસ ન છૂટે—એ વાતની પ્રતીતિ, હવે આવવા માંડી !

અમે ચોખ્ખાસનની અદ્ભુત વાતો કરતા કરતા ધીમે ધીમે અમને પોતાને પણ ખબર ન પડે તેમ, એયરી મુદ્દામાં જઈ પડ્યા ! જેમ મૂખ્ય અને મોખીના લાવવાં, શૃંગારની સકચવા અનધિકારીને માટે પ્રલોભન રૂપ થઈ પડે છે, તેમ ચોખ્ખી આ મુદ્દાઓમાં એયરી મુદ્દાની વાત—શૃંગારને પેલી શકે છે. કારણ કે એ મુદ્દા સિદ્ધ કરનાર નેગી, જણે કે, એની શક્તિને પણ પોતે એટલી લેતો હોય એવી વાત છે. અમારે તો આ બધી વાતો હતી—પણ એ વાતોથી ચલિત થયેલા ચાલને પછી—ચોખ્ખાસન ઉપર બેસારવામાં ધણી રિક્તતા અનુભવરી પડે તેમ હતું ! આ ભાઈની ચોખ્ખી આ વાતોએ અંતેમાં શૃંગારરસ જાગ્યો. તે બરાબર એ જ વખતે એક બીજી વસ્તુ એવી જતી કે એણે તો માણસજાતની મોટામાં મોટી લાચણી, પ્રેમ—એની એક મોદકસદિ જ આખી ખરી કરી દીધી !

આ

સો માસ એસે છે, ત્યારે કાં તો નાન-પણમાં દિવાળીની બહુ ઉત્સુકતાથી વાટ જોતાં, તેથી કે દેમ ? પણ જાણે એમ જ લાગે છે કે જેની રાહ જોતાં હતાં તે મહિનો છેવટે આવી પહોંચ્યો છે ! આસોમાં આપણું વર્ષ પૂરું થાય છે, એટલે જાણે એ ધરતી વર્ષની સાથે આપણે પણ સુકિતનો-ફૂટકો-રાને-દમ જેઝીએ છીએ. આપણું અમદાવાદ તો વેપારી શહેર રહ્યું, એટલે આસોમાં બધા દિસાજ, કિતાજ, ફેલેજુદેજ ચૂકતે થાય છે. પણ અનેક યાસ-લાજા કાંઈ રતની માફક આપણાં લોક-છાંચને પણ કેટલી બાળ્યો છે ! વેપારી અમદાવાદ : અને તે જ અમદાવાદમાં ફેટફેટલાં સંગીત, નૃત્ય અને ચિત્રનાં કળાકેન્દ્રો, રંગ અને રૂપકમંડળો ! આસો માસને ગર-ખાને તાલે, નૃત્યને નૃપુર ઝંકારે અને નાટકોની ઝમકે આખું શહેર કેવું માણી જાય છે !

આસો મહિનો શરૂ જ કેવા સુંદર દિવસથી થાય છે. નૃવરાત્રિનું મહેકું નોરતું એસે ને આસો યાસ એસી જાય છે. ગામડે ને શહેરમાં, ઢેર ઢેર ગરબા મચાય છે. સ્ત્રીઓનો આ ખાસ માનીતો મહિનો. પોતાનાં ઘર લીંપીયું-પીં, વાળીઝાડી, જાગલીઓ ઉપર ચોકવેલાં નાનાં મોટાં તમામ વાસણો માણ ને ચકચકાટ કરી, સ્ત્રીઓ પોતાના હૈયાનો હર્ષ પ્રસિંદ કરે છે.

ચોમાસામાં વાવેલું અનાજ, એસતા આસોમાં લણી લઈ, ખેડૂતો 'હારા' કરે છે; બારે માસનો દિસાજ પતાવી વેપારી નચિન્ત બને છે; નિઃશાળોમાં રમ પડનાં બાળકોંજુ અને તેથી પણ વધુ તો એમને 'બાણાવનો શિક્ષક'નું ધૂંસરીમાંથી ફૂટેલા ધણીના બજાદ જેવો આનંદ અનુભવે છે; કારખાનાંઓમાં દિવા-ળાનાં તહેવારોની રમ, દિસાળીની મળતારી સુખડી

વગેરેની આશામાં કામદારવર્ગ ખુશાલ બને છે. આપણા નિર્ધન, નિરુત્સાહી અને દુઃખિયારા દેશમાં આસો મહિનો ખરેખર આશીર્વાદસ્રો છે. વસંતઋતુમાં જેમ નાનામાં નાના છાંયી માંડી તેસોથી પુગતન વૃક્ષ સુધીની તમામ વનરપતિ નવપદ્મવિન થાય છે, તેમ જ શરદુત્સવ અને દીપોત્સવમાં આ ખાસવૃદ્ધ માનવોદ્ધર્મ-નિવત થાય છે.

આ માસે આકાશ પણ કેવું સાચા 'આરમાની' રંગનું બન્યાય છે ! ચોમાસાનાં જળભર્તી વાદળાં વિદાય થયાં છે, અને તેની જગ્યાએ સફેદ રૂના કે બર-ફના ઢમત્રા જેવાં વાદળાંથી આમ વિરાજે છે. વળી ચોમાસાના ચાર માસ વાદળાંના 'પડડા પાછળથી કચચિન જ' ડોહાવખાન થતો ચન્દ્રમાં પણ ધરદનો ઉત્સવ ઊજવવા જાણે વધારે ચાંદની રેડે છે. આસોના ચાંદરજાનો મહિમા ગોતાં કવિજનો તો યાદતા જ નથી.

અન્ત અને આદિ, આદિ અને અન્ત એક બીજામાં એવાં એતપ્રેત હોય છે કે જ્યારે આપણે અન્ત આગ્યે સુમણ્યે છીએ, ત્યારે તો આદિનો આરંભ ચર્ચ મયો હોય છે ! આસો માસે પણ તેમ જ બને છે. દિવાળીને દિવસે અમાસની ગતિ વર્ષનો અન્ત આવે છે, પણ અમાસની રાત પૂરી થતા પહેલાં તો જાણે પડવાનું વહાણું વાય છે. અને એ રીતે જૂનું વર્ષ આધમતામાં તો નવાનો ઉદય ચર્ચ જાય છે.

એસતે વર્ષે સખરસ, વેચના શિશુઓ પણ એ જ રીતે નિઃશ્રીનમોહાને જગાડી નવા વર્ષના શુકન કરાવે છે :

અમાસની ગતિ-પડવાને વહાણું 'સખ રસ ! સખરસ !

કુંગર ઉપર, મારજી, ધર કરંજી,
કાંઈ બાદશા કરરજી (એ છ એ) કિવાડ,
ભિજવીરે પલકે દેખું, ભંરથવાને આવતાછ.”

હે પ્રિતમ ! એકાદ કુંગર પર હું ધર બનાવીશ, એના વાદળના કમાડ હશે અને હે પ્રિતમ ! વીજળીને અબલાણે હું તને ફરીથી આવતા દેખીશ.

આવા ગ્રામ-ગીતોની મધુરતા અને સુંદરતા ફાને ન લોકભાવે ! હૃદયના અને આંસુઓનાં બધાં ઝરણાં જીભરાય છે. રસ-પ્રવાહમુક્ત વેગથી વહે છે. આ ગ્રામ-ગીતો ભારે કોઈ ત્રિહિણી બાળાનાં આંસુઓમાં પડવાને, ખેતરનાં બળામાં, ધારામંદિત રાત્રિમાં, શ્રાવણ ભાદરવાની અંધારી રજનીમાં અથવા વસન્તના ઉન્માદક સૌંદર્યમાં યુગ્મ જોડે છે. ત્યારે થાય છે કે આ સૂર્ય ધરતી આ આંસુઓને લીધે જ આટલી સરસ છે.

આ આંસુઓ સાહિત્યમાં મોતી પેઠે જગમગી જોડે છે. હૃદયની તીવ્ર વેદના, જાડી અનુશ્રુતિ અને સહેજ અભિવ્યક્તિને અંગે આ ગીતો અમર થઈ જાય છે. આને પશુ આ ગીતોની મધુરતા જ ગ્રામવાસીઓનાં મનથી જન્મીત બનેલા જીવનમાં રંગ પૂરે છે.

ભુઓ, આ નવવધુ હૃદયમાં કેટલી મધુર અભિલાષાઓ લઇને સાંસરે આવી છે ! પોતાના પ્રિયતમને એ મીઠાશબ્દો સ્વરે કહી રહી છે :

ઇક થંભિયો, દોલા મહલ ચિણાય;
આરુ' દિસામે' રાખે ગોખડા, છ મારા રાજ !
ગોખે ગોખે દીવડો સંજોય, રાજન્દા દોલા;
દિયે રે ચાનચિયે દાલુ' દોલિયો, છ મારા રાજ.
બાદલ વરણી સેજ મિણાય, રાજન્દા દોલા.

હે પ્રિતમ ! એક થંભિયાવાળો કાંઈ જોએ મહેલ ચણિયો, એની ચારે દિશામાં ઝડબા મંડાવે, હું જોખે ગોખે દીપ જલાવીશ અને એ દીપના પ્રકાશમાં દોલિયે લાગીને ઉપર આસમાની સેજ મિણવીશ.

પરંતુ એની એ અભિલાષા પૂરી નથી થતી. એના પ્રિયતમને દૂર દૂર નોકરી માટે નિમંત્રણ મળે છે. વિદ્યોગની આ કડુષ વેળાએ એ તરુણી મૃગી બની રહીને ફક્ત પોતાના આંસુઓની ઝડી આંધી દે છે. અને કહે છે

આંસુ તો છમકાયા કાપર મોર ભ્યું, છ મારા રાજ !
કાપર મોરની પેઠે મારાં આંસુ જગકામ છે, હે પ્રિતમ, તમે રોકાઇ જાઓ !

પરદેશ જતા પતિની સાથે મર્યાદામાં રહીને એ આસપાસનાં વૃક્ષોનાં ફળ આપીને કહે છે.

બામ નાદલા છો, ભંવરજી પી'પલીછ
હાંછ, દોલા, દો ગઈ થેર-ધુમેર
એકલુકી કલ ચાલા ચાકરીછ.

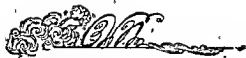
હે પ્રિતમ ! આ પ્રેમરૂપી પીપર તમે જ વાવી હતી. આને એ ફાલીફૂલી છે. એની બાદી સાખાઓ આને ચારે બાજુ ફેલાયેલી છે. આ મનુ તો આવી શીતળ જામમાં ખેસીને વિશામ કરવા માટે છે. આવા મધુર સમયે તમે ક્યાં ચાલ્યા પ્રિતમ !

એ તરુણી પીપર દ્વારા પોતાના યૌવન વરસ સંકેત કરે છે. પરંતુ એનો પતિ લાચાર છે. તેને ઊંડીને દૂર પરદેશમાં એને જવાનું જ છે. હવે એ યુવતી કરુણ સ્વરે કહે છે—કહેતી વેળા જાણે એની સમક્ષ પુલાયની કાળી છાયા ન દેખાતી હોય !—

“ જોગન સદા ના, ભંવરજી, થિર રહેછ
હાંછ, દોલા, દગતી ફિરતી જાંય,
પુલરા વાથોડા મોતી નીપજે છ.”

પ્રિયતમ ! આ જોગન હંમેશાં ટકવાનું નથી ! વાદળની અંચળ છાયાની પેઠે આ લુલાની પશુ ચાલી જવાની છે. સમયસર વરસાવાથી જ હિપલોમાં મોતી પાકે છે !

પરંતુ આ બધી વિનવણી વ્યર્થ ! અર્થ. પાસે જોગેશો સખી પશુ એના પ્રિયતમની સિફારીશ કરવા લાગી.

“ સોનારે સરીખી ધણી પીઠરી છ
રૂપા રે સરીખી ચારી ધણી ઉગ્ગથી છ
પરભાતે સિધાનયો, આજ રેયોની રાત.”

તમારી સ્ત્રી સોના જેવી સુંદર અને ચાંદી જેવી
ઊજળી છે. રાત્રે ક્યાં જાઓ છો? રાત તો રોકાઓ.
સવારે જાઓ.

પરંતુ પ્રિતમે જ્યારે માન્યું જ નહિ ત્યારે તે બોલી,
“ બરજ અઢો ન આઝાકા બીજલો,
બરજ અઢો ના બારાં માંયલો કોયલો છ રાજ,
બરજ અઢો ના પડોસિનકો દોવયો છ.”

હે પ્રિતમ! જો તમારે જાનું જ હોય તો પછી
જાઓ, પણ જરા વાદળમાં ચમકતી પીજળીને અને
બાગમાં ટહુકતી કોયલને મનાઈ કરતા જાઓ! સ્ત્રી
રાતમાં જ્યારે પડોસણના શૂંગાર-મંદિરના દોરડાને
અમમ્મતો જોઈશ તો નહિ સ્થિર થકું. તેને તો મનાઈ
કરતા જાઓ! પ્રિયતમ જવાબ આપે છે કે “ એ
તો એનો સ્વભાવ છે. હું એને શી રીતે મનાઈ
કરું? ” ત્યારે એ શરૂએ થઈને કહે છે કે

“ નિસેકો પિપાશે ચારી ધણુને દે અઢો.”

મને તો વિષનો પ્યાલો જ દેતા જાઓ, પછી
સુખેથી તમે સિધાવો.

પરંતુ એનો પ્રિતમ ને રોકાયો તે ન જ રોકાયો.
તે પ્રેમ-ભર્યાં પાલવને છાંડાવોને સામે તૈયાર જાહેલ
થોડા તરફ આગળ વધ્યો.

“ અંચલ સામે ચાલિયો, અંચલ હોર છુપાય.
જમ પગ મેલ્યો દેલો પાગડે

ડાડામ ભરીયા છે નૈણ,
આંસુ તો પૂંછ્યા દેલો પેચ અંછ,
લીની છે દિવડે લગાય.”

જ્યારે પ્રિતમે થોડાની પેગડીમાં પગ મૂક્યો ત્યારે
તેની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ. ડાડામ કરતાં
ટીપાં પડવા માંડ્યા. પ્રિતમે પોતાની પાંદડીના ઉઘાથી
તેના આંસુ લૂછ્યાં અને એને હૈડાં સરખી આંખોને
ધીરજ આપી.

એનો પ્રિતમ તો થોડા પર બેસીને ચાલી નીકળ્યો.
એ બિચારી બીબી જીભી કહેવા લાગી.

‘ નાગજી, ધરી દોષ ધુલવા ધામ, રે
બૈરી, ધૂંધટી હયા કાં, એ નાગજી,
તાજડિયો પાપી પડે.’

હે પ્રિતમ! ધરી-એ-ધરી તો થોડાને રોકો!
જેતાં નથી કેવો આકરો તરકો છે? આવો તો ધુમ-
ટાની છાયાથી તમને તરકામાં શાંતિ આપું.

પરંતુ એનો પ્રિતમ રોકતો નથી.

એ તો એકલી ઉઠતી બેસી રહે છે. એને તો
બધે એકલું એકલું જ લાગે છે.

‘ મહારા આંગણિયું સુતો યું પડયો છ
કોઈ પાણી પિના એ તાલાવ’

મારું આંખણ આજ સુનું પડ્યું છે—જણે
પાણી વિનાનું તજાવ! પોતાના પ્રિતમના વિયોગમાં
એ માછલીની જેમ તરકે છે. એટલામાં કાળી કાળી
વાદળો આઝાલમાં પથરાઈ જાય છે. પ્રિયતમની
મધુર સ્મૃતિ એને અધીર અને વિદગ્ધ બનાવે છે. તે
પોતાના પ્રિતમને સંબોધીને કહી જોડે છે—

‘ સાવન તો લાગ્યો પિયા, લાઠવો છ
કોઈ બરસણ લાગ્યો, બરસણ લાગ્યો છ મેઠ,
આજ ઘર આજના ગોરીરા બાલમજી રાજ.’

—હે પ્રિતમ! આજણુ-આરવો તો આવી પળ
ગયા. વર્ષા પછી શરૂ થઈ ગઈ. હવે તો એ આજણુ-
ખારા, ધરે આવો!

દેવલોકમાં ગોપીઓ પછી ‘ બરુ ચે બરવા
ઉપરસન આવે ’ કહીને કૃષ્ણને મોહાવી રહી હતી.
પોતે પછી પ્રિતમને કોઈ પછી રીતે મોહાવવા ઇચ્છે
છે. ધરના કામકાજના બદાને પછી એકવાર આવે
તો ઠીક એમ એને થાય છે—

‘ છપર પુરાના પિયા પડ ગયા રે
કોઈ ટપકણ લાગ્યો, ટપકણ લાગ્યો છ ભુથું,
હે પ્રિતમ! ધરનું ડાખડું ચે જાનું થઈ થઈ છે.

એની અંદરથી પાણીનાં ટીપાં ટપ ટપ કરતાં નીચે પડે છે.

આમ કહીને એ પોતાની હળતી લુવાનીનું સૂચન કરે છે. તે પોતાના પ્રિતમને ચોખ્ખું કહી દેવા માગે છે જોખન વારે વારે નથી આવતું.

‘ઉઝડ ખેડા ફિર યસૈ મારહ, નિરખનિયા ધન હોય ગયેલા જોખન ફિર નહિ બાવકે, અખ ધર આવોની અધેરે ધરકા ચ્યાનણાહ.’

હે પ્રિતમ ! ઉઝડ ગયેલું આમ ફરી વાર શ્રીમંત યહ રાકે છે પરંતુ હે પ્રિતમ ! આશું ગયેલું ધોવન ફરી પાછું નથી આવતું. એ માટે હે આરા અન્ધારા ધરના પ્રકારા, તમે પાછા ફરો.

એનો પ્રિતમ તો દૂર દૂર છે. યોને તો ફક્ત આ ધર જોયું છે અને જોઈ છે વાણચૂંદા નાગજી જેવી જતી ફેડીને. સામે વિરહનો અકાટ સાગર પડ્યો છે. નિરાશ થઈને તે પોતાની લામારી ગાળીને સતોષ માને છે—

‘કુશે તો હુવૈ તો દોલા, ઝાક હુંહ,
કોઈ સમદર ઝાકયો, સમદર ઝાકયો ના ભય.’

હે પ્રિતમ ! હું તો બહુ જ દૂર છે. ફૂવાને તો હહ ચે ટપીજવાય પણ સાગરને તો હું ચી રીતે ઝોળાંગી ચકું ?

‘દાખર હુવૈ તો પિયા રાખ હુંહ
દોલા, જોખન રાખ્યો ના ભય.’

નાતું અચ્ચું તોફાને ચરે તો તો એને સાંત કરી ચકું. હે પ્રિતમ, પરંતુ આ જોખનને તો હું કેમ સાંત કરી ચકું ?

એ વિરહિણી રાતની રાત તારા અણુવામાં જ પસાર કરે છે. મિલનની સેંકડો સ્મૃતિઓ એની ધીરજની પાળ તોડી નાખે છે.

‘ઝિનજાં વિલખખી પિયા, વેઢડીહ.’

જોતા નથી, હે પ્રિતમ ! વેઢો પણ વક્ષ પર વિંદ-ગાઈ વળી છે !

‘તારા તો હાઈ, પિયા રાતડીહ
દોલા, કુશડાં હાઈ, કુશડાં હાઈ હ સેજ
અખ ધર આ જા, જોરીરા, બાલમા હો હ.’
તારાથી છવાવેલ સુંદર રાત છે, હે પ્રિતમ ! અણુમાં મેં ફૂલ પાથરી રાખ્યા છે, હું તારી અતીક્ષા કરું છું, હવે તો પાછા ફરો, પ્રિતમ. આવો—‘જોખન હાઈ ધણુ લાઘી, તારા હાઈ રાત’—જેવો સુયોગ ફરી ક્યારે સાંપડશે ?

અગમ્ય કરતાં વાદળને જોઈને એને યાદ છે કે ‘હું મારા પ્રિતમ રહેતા હશે ત્યાં વર્ષો નહિ હોય ! પપીહો ત્યાં ‘પિયુ’ ‘પિયુ’ નહિ રહેતા હોય ! જો ત્યાં વર્ષો હોય, પપીહો ‘પિયુ’ ‘પિયુ’ બોલતો હોય તો મારા પ્રિતમ કેમ પાછા ન આવે !’ તે પપીહોને વિનંતિ કરે છે—

‘સાવણુ આયો, સાવણાહ, વેલાં સુર રહી વાહ,
આતક સુર રહી ચેષ ને, પિવન સુર રહી નાર
પપીયા હું બોલ રે, જિત મહારે આલીને અંવરો
સુક્રમામ.’

હે પપીહા ! આવજી તો આવી ચે ગયો. આ લતાઓ વૃક્ષને માટે ખૂંદે છે, આતક વાદળને માટે તણસે છે, રિંગોળી સ્ત્રી પોતાના પ્રિતમ માટે તણસે છે, મારો પ્રિતમ ત્યાં હોય ત્યાં જઈને હું ‘પિયુ’, ‘પિયુ’ બોલ પપીહા !

એની સખાઓ એને પૂછે છે :
‘મેં તને પૂછું, એ સખી,
ચારા કિસવિધ ખુલાહ કેસ,
નેણુ રે, ટપકા પડે,
ચારા કિસવમ ગિરંગા હ બેસ !’

પ્રિય સખી ! તારા વાળ આજે કેમ વણુઓળા-યેલ છે ! તારી આંખોમાં આંસુ કેમ ટપકે છે ! તારો વેશ આયો કદંગો કેમ છે ?

પરંતુ તે આનો શો હત્તર આપે !
‘સાવણુ પરશી કોઢરો હ ધસવસ પતલી હોય;
પરેસીયા જોરડી હ સુરસુર પિંતર હોય.’

પછી તે પોતાના પ્રિતમને પક્ષીઓ દ્વારા સંદેશો મોકલે છે. વિરોધ એટલો તીવ્ર બને છે કે એને ખીચું સૂઝતું જ નથી છેવટે તે પોતાના પ્રિતમને પત્ર લખે છે.

‘દોલેને કાગઢ લિખું, બેઠ મહેલકે છ માંવ,
આગલિયારી મૂંદરીછ, ઢોલા, દવ આવી મહારી
બાંધ’

હું મારા મહેલમાં પત્ર લખવા બેઠી છું. વિર-
હને અંગે હું એવી મુઝાઈ મંદ છું કે આંગળીમાંની
વીંટી, હાથમાં કંકજ તરીકે વપરાય છે! પત્રમાં
પોતાના પ્રિતમને અનેક ઠપકા સંભળાવવા છે પણ
પ્રેમનો પ્રવાહ એને ખીછ દિશામાં જ લઇ જાય છે.
તે ઠપકાઓ તે પત્રમાં ન લખી શકી. તે બધા ઠપકા
તેણે પત્રની ઢાર પર એવી રીતે લખ્યા કે એ બરા-

બર વાંચી ન શકાય!

‘એવડ છેવડ જોલમા છ, બિચ બિચ, જ્ઞાત
સલામ.’

આવા તો સેકંડો ગ્રામ-ગીતો વિશેગિનીઓના
આંસુઓથી ભીંજાયેલ છે. એ વિરહીઓએ વેપાની
ઝડીઓમાં પણ ગરમ લૂથી પીડાતી હોય છે.

‘દર લુખી દિન જાવરયો, પાવસ ફાડ પરિવાઃ
હિલે નવેલા નારેકો, બાલમ બિલડિયાહ.’

હેલુ! ‘ભારે વર્ષાનંદ આવશે, તમારાર વરસાદ
પડશે ત્યારે તું ક્યાં જઈશ!’ લૂખ ઉતાર આપ્યો કે
‘ત્યારે હું પતિઓથી વિપ્લવી પડેલી નવેલા ઓઝોના
હૃદયમાં વાસ કરીશ.’

(દિંદો વરથી)

★

ચિત્રકાર રવીન્દ્ર

ચિત્રકલા તેઓ કહી ક્યાં રીખ્યા નહોતા. તેમ જ નિયમ પૂરસર એનો અસ્થાસ પણ
નહોતો ક્યો. રજાવસ્થામાં તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જ એ એમનામાં આવી વસી હતી. એમના
ચિત્રોની લાવ અંગત-અનુભવિક બધું જ એમનું પોતીકું હતું. કોઈપણ સાળાની અસર એમના પર
ન હોવાથી જ એ આટલા મૌલિક અને અતિરૂપ લાવવાહી થયા હતા.

તેમના ચિત્રો મનોભાવને વ્યક્ત કરવાર ચિત્રો છે એમ તેઓ કહેતા. અને એ ચિત્રો એ
બાવ વ્યક્ત પણ કરતા એમ ધણીનું માનવું છે.

એમણે સહાય વિચારોને અને લાવનાઓને દેહ આપવા મહેનત કરી છે. અસર દેહ
‘આપવામાં તો એમની કુશળતા અનુપમ છે.’ ચિત્રદેહ આપવા માટે એ કોઈ રૂપકારની પાંખી
લધને નહોતા આજ્ઞા. અંતરના છંદોએથી જ અને એવી કલ્પના ઓવતી, મનની આંખો સામે
જે ચિત્ર-દશ્ય ખડું થતું, તેને બરાબર તેવા જ અવિહાર લાવ, રૂપ એમના ચિત્રોમાં રંગ અને
રેખામાં આપવા એ સમતા. એમની ચિત્રકલા વિશે એમણે એક સ્થળે બે લાંચોમાં જ ધણું
ધણું કહી આપ્યું છે—

એમન તેમન ‘દર બાંકા બાંકા—

કિલુ માયા દિયે, કિલુ શુભિ દિયે બાંકા.

(તેમ તેમ અને વાંકું-ચૂકું—

કંઈક લાવ્યો, કંઈક પીછાએ દોડ્યું)

પરંતુ ચિત્રો દેવાતું એમણે શરૂ કર્યું હતું તો એક અસમાપ્તથી. પોતાના કાવ્યોની
મૂળ પ્રતમાં સુધારાપથા કરવા નહીં, એની ઉત્કર્ષિતતા આદાસવળા લીધાઓમાં એમણે એક
દિવસ એક ચિત્ર બેઠું; ને એમને મનમાં થયું કે જો બરાંક અગત્યપૂર્વક આવા લીધાઓ જ
હું તો એ સાધું ચિત્ર બને; ને ત્યારથી જ રવીન્દ્રનાથ ચિત્રકાર બન્યા.

અનુ. રમણીક મેઘાણી.

[૧]

[મંગલુ તે જ્ઞાનનાથ (મૈત્રેયીદેવી)માંથી]

૧૯૩૮ની ૨૧ મીએ પૂર્વનીચ ગુરુદેવ પહેલીવાર કાલિમ્પોન્ગથી મંગલુ આવ્યા હતા. હમી જૂન સુધી અમારે ત્યાં રહી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ પાછા ફરેલા. ખીજવાર ૧૯૩૯ના મે મહિનાની ૧૪ મીએ પુરીથી મંગલુ આવી ક્રીષ્ણની છુટી ગાળી ૧૭ મી જૂને કલકત્તા પાછા ફરેલા, એ જ વર્ષમાં શરદમાં ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે મંગલુ આવ્યા હતાં અને એ મહિનાથી થોડું વધુ રોકાઈ નવંમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં કલકત્તા પાછા ફર્યા હતા. અને હવે એથી વાર ૧૯૪૦ના એપ્રિલની ૨૧ મીએ અહીં આવેલા, ૨૫ વૈશાખનો એમના જન્મદિનનો ઉત્સવ અહીં જ ઉત્સવાયો, તે પછી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ ગયા હતા, એ જ વર્ષે શરદઋતુમાં પણ અહીં આવવાની વાત હતી, અને તે માટે તેઓ પોતાનો ફેટકોઈ સર-સામાન પણ અહીં મૂકી ગયા હતા,—પરંતુ અમારાં કુળાંચે તે પછી તેઓ આવી ન શક્યા. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અરવરથ શરીર મંગલુ જેવા-દાકતરો વિહોણા ગામમાં ગામમાં આવવું થોડું નહિ ગણાય ધારી તેઓ પહેલા કાલિમ્પોન્ગ આવ્યા, જરા સ્વસ્થ થયા પછી મંગલુ આવવાની વાત હતી, પરંતુ તેમ ન બન્યું. ઓચિંતાંની એમની માંદગી વધી, ને ૨૮મી સપ્ટેમ્બરે જેમાના-વરધામાં એમને કલકત્તા લઈ જવામાં આવ્યા.

મારી આ કૃતિનું લખાણ વેરણ-ઉરણ કામઝામાં જેમ તેમ લખેલું હતું, તેમાં રોજરોજની તારીખે પણ ટાંકવામાં મોકાતી આવી. તે કારણે અહીં આ કૃતિમાં તેની તારીખો બરાબર નથી મૂકી શકાઈ. ઇતિહાસ સાચવવાનો કે સ્મારકસર્જનનો કાષ્ટ ઉદ્દેશ મારો હતો પણ નહિ. તક મળતાં જ હું એમના શિષ્યુઓની વાતો લખી લેતી, અને બીજાં કામો કરતાં કરતાં મનોમન એ ગણગણવા કરતી. એને મનમાં બગળી રાખતી, પણ એ બધું માત્ર મારા નિમ્મનન્દ માટે જ હતું. અને ખીજા એક વાત પણ અહીં નોંધી જરૂરી છે

કે શરુદેવે મારું આ લખાણ જોઈ જવા વારંવાર મારી પાસે તેની માંગણી કરેલી, રમણ-મશ્કરી પણ કરેલી, પણ મેં ક્યારેય એમને આ લખાણ ખતાવ્યું નહોતું. જે વાતો એમણે તદ્દન કૌટુંબિકભાવે કહેલી, જે વાતો હાવાવવાની હોત તો કદાચ તેઓ જુદી રીતે કહેત, તે પણ અહીં મુકાઈ હશે. કૌટુંબિક વાતો બહેરમાં આવે છે, ત્યારે અપરાધ કરવા જેવું કંઈ થાય તો તે અસંભવિત નથી. હતાં એમની વાતો પર આખોયે દેશનો અધિકાર છે એ સ્મરણ સાથે આ કામી પ્રગટ કરી છે.

મંગલુ

મૈત્રેયીદેવી

એપ્રિલ ૧૯૪૩

: ૧ :

આ

જે વાત લખવા બેઠી છું, તે માત્ર સ્મૃતિ કથા જ નથી, એ મારા જીવનનું જીવનદામી ઝરણુ છે. એમનાં આખરી પ્રયાણ પૂર્વે ચાર વર્ષ ઉપર થોડા દિવસો માટે તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા. એ અપાર સૌહાર્દવંતા આનંદોત્સવ દિવસો આજે જીવનવાદની વચ્ચે જીવંત ઊભા છે, એને આધારે મૃત્યુ-વેદનાના ઊંડા આવાવને પણ આગરી શકું છું. અનેક પ્રકારનાં કામમાં, નાની-મોટી મેળ વિનાની ફેટકોઈ વાતો ને વિચારોમાં દિવસ ચીતે છે; પરંતુ નિવૃત્તિ મળતાં જ મન એનાં હૃદય ખૂણે જઈ પહોંચે છે, જ્યાં સુધી અમૂલી સમૃદ્ધ સત્યવાદને પડી છે. એથી જ કહેતી હતી કે આ માત્ર સ્મૃતિ-કથા નથી. આ તો જીવનનો એ આનંદધારો છે, કે જેનાં સદસ સજીવ હૃદયોએ મૃત્યુ પણ આપક નીવડી શક્યું નથી. કવિ—મહાભારત; જ્યાં હોય ત્યાં તેનાં અંતરતમ ચિત્તનું પ્રાગટ્ય કવિતા, ગીત, ચિત્રો વગેરે અતેકવિધ રૂપે થવાનું જ. એમનાં ગીતોમાં ને કવિતામાં પરમ માનનો એ અસૌકીક અનિર્વાચ્યોત્તર સ્વરો ધણા પામ્યા છે, પરંતુ એમની સામાન્ય છૂટીછાંઈ પળાતું,—રોજરોજ ચીતતી એ પળોમાં જે અનન્ત આશુર્ય ને મુકુમાર સૌન્દર્ય હતું, તે તથા તેમની

એએક વાત, ને તેમનું પ્રત્યેક વર્તન જેવું ઉપસોગ્ય, જેવું મનોરમ હતું તે લખાણે મા બીજી કોઈ પણ રીતે, જાળવી રાખી શકાયું નથી. જેમ કોઈ પ્રાણીને પીંખી પીંખીને જોવા છતાં તે એના પ્રાણનો પાર પામી શકતો નથી, તે જ રીતે માનવીની વાતને લખી રાખીને તેમાંથી જ એને શોધવા જતાં આપણે એનું સાચું પૂર્ણ સ્વરૂપ ખોદ ખેંસીશું; કારણ એની આત્મા-આત્મનું વાતાવરણ એમાં નથી હોતું. ગુરુદેવ પાસે જે મધુર હાસ્ય હતું, અર્ધા ગવાયેલા મોતના જે નહેતા સર હતા, ચરેખાણું કુદરતનો જે સુંદર સ્પર્શ હતો, અને એ સૌથી વધુ તો એમનાં અજન્મ એવા કંઈનું જે સમર અમૃત હતું, તે બધાથી વેગળું વાતાવરણ વિહોણી બે-ચાર વાતોને જાળવી રાખવાની મર્યાદામાં એક અત્યંત કસણી ભર્યા તરીકે છે, પણ શું કંઈ ? જે ખોવાઈ જવા કાળે જ સમર્થ છે એને પણ મન સચવી ગયેલા મોગે છે—“લમ્મુલ હમિરે હાલે પથારિ દેવ-દિવો ના દિવો ના જીતે” (આમળ ધસતાં મોખાં એને પાછળના મોખાં એ કહે છે કે તમને નહિ જવા દેખે, નહિ જવા દેખે) એથી જ વખત મળતાં એમની આખા યે દિવસની વાતચીત, રમૂજ, મરકરી વગેરે લખી રાખવાનું ગમતું. તેઓ એ જાણતાં. અને સપ્રેમ હસીને કહેતા “જીવને કોતો સ્મૃતિનંદિર ધનાયે ? સા હોય ના, જાનો ના જીવનના મરણેય યજ્ઞ.” જીવનમાં કેટલાં સ્મૃતિમંદિર બનાવીશ ? એ નહિ જાને, જાણતી નથી જીવન એ મરણનો જ યજ્ઞ છે. એ વાત એટલી સાચી છે કે એનો અસ્વીકાર નહિ કરી શકાય. ખરું જ એ જાણતી હતી પણ કુંડાં સળગીને આગ થઈ જાય. એમ ન હોત તો ક્યાં ગયા એ મધુર કંઈનાં ગીતો, એ સહાસ્ય સરસ પ્રાણનો પ્રકાશ, એ લૌકિક દેહને આવરીને રહેલી એ અલૌકિક જ્યોતિર્મય આખા ! પરંતુ તેમ છતાં ‘આયુર્લેખ લેપસુલે શિલા નિલ્લ-નિલ્લ’, કોઈકારે પ્રાસ હવે કે લાનિચ્છે તારે, કહિયેચ્છે શતવાટ-જેવે વિષ ના રે’ (બુઝાતા દીવાની ટમટમતી જ્યોતને એકદમ અંધ-કારમાં વિલિન થઈ જતી રાત્રીને એ કોણ વારંવાર કહી રહ્યું છે કે તને હું નહોં જવા દઉં, નહોં જવા દઉં.)

આ પ્રકારની કૃતિમાં બીજી પણ એક યુગીયત છે. અને તે એ નિત્યનાં ગૃહજીવન લખાણમાં જેથી લાવે છે તે. એમાં એક એવું પાતું આવી જ જાય છે જે તદ્દન અકિતમત હોય છે, અને તેથી કરીને એ સહુની વચ્ચે મૂકવા જેવું કે સહુને મારે માણવા જેવું નથી હોતું. પરંતુ ગુરુદેવનાં રાગરાગનાં નિત્ય-જીવનની વાતો, રમૂજ, કાંઈ ખાસ વાત કે ખાસ ચર્ચા નહિ, તદ્દન સામાન્ય વાતો જે તેઓ તેમનાં મોકર વનમાળી સાથે મા કોઈ બાળક સાથે વેચ કરતા, તેમાં પણ એક એવું કહીયે ન સાંભળેલું અજન્મ સૌંદર્ય રહેતું, કે જે સૌંદર્ય અંગત વાતોમાં પણ સાર્વજનિક રસ જન્માવતું, એથી જ ‘અંગત વાત એ-છપ્પો દારા સમજતી મર્યાદા જેવી કોઈ મર્યાદિતતા એમની કોઈ જ વાતોમાં ન હતી એવું લાગે છે. જે ભાષામાં તેઓ તદ્દન મૂઠ, અમણ ને ગમાર લોહા સાથે વાતો કરતાં તે પણ સાદિત્યની ભાષા જ હતી. રમણી સભર હતી એની છટા-એથી જ અમારી બીજી બધી વાતોને બાબુએ મુઠી એમની વાતચીતમાંથી યોડા-યોડા-દુકડા જ એ આનંદ-જન્ય સ્વસ્થ દિવસોના યોડાકે ચિત્રો જ બની. એકત્ર કર્યા છે. અત્યંત પરંતુ અને અધૂરી છે આ કૃતિ; એમાં પણ પછું રહી ગયું હોતને સમગ્રતાનો ભાવ પણ આમાં નિષ્પન્ન-ધણ શક્યો નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં માનવીનું જે ચિત્રણ હોય છે તે એક જુદા પ્રકારનું હોય છે, પરંતુ માનવી સાથેના માનવીના વ્યવહારમાં જે ચિત્ર ખરું ધાય છે તે તો એ ખાસ ખોલ સાથે ખરડાયેલું હોય છે, એ પછાડી જોડે જુડું કરી, એને ચમકેલું આપવા જતાં એનો એ સર નાસ તો પામવાનો જ આમ છતાં ધાય છે કે શક્ય એટલું તો લખી જ રાખું.

જે કેટલીકવાર તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા તે કેટલાક મહિના અમારા જીવનમાં સહુથી ઉત્તમ ગણ સહુથી આનંદમય સમય હતો. એમાંનું કંઈ જ ગુમાવતું થયેલું નેવું નથી જે આનંદ-ધામનું એ સર્જન કરતાં તેમાં કુચી મારીને જાણ્યું છે કે જીવનમાં કેટલો આનંદ મેળવવો શક્ય છે. ને આવા

સગર માણનું જરણ લઇને, આવી હાસ્યસહ પ્રસાન્નિ સાથે તેઓ આમારી વચ્ચે આવીને બેઠા ન હોત તો અમે કદીયે જાણી જ ન શકત કે આદલા આનંદિત થવાનું, આવો રાજીવો પોતાનો કરવાનું સામર્થ્ય અમારામાં પણ છે. એમને કેન્દ્ર કરીને ચારેબાજુ આનંદનાં ઝરણાં વહેતાં. અહીં એ કહેવું પડે છે કે તેઓ જેમને પોતાની સાથે લાવ્યા હતા, તેઓ પણ એ આનંદમાં અમારા સાથી હતા. એ કેટલાક દિવસના ઉત્સવમાં તેઓનો હાથ પણ ભૂપાય તેમ નથી. આ કૃતિમાં એ બધાંયે આનંદ-સ્મૃતિઓનો સમાવેશ નથી થયો, પરંતુ એ મહામુખ દિવસોનું કંઈ જ છવનમાં છુલાવણું નથી, એટલે સુધી કે તેમાં આ વનમાળી ને આ કાનુ પણ અંતરનાં બીંદાણે પ્રવેશી ચૂક્યાં છે.

૫૧ પહેલું

કાલિપોન્ગથી તર મળ્યો : 'Have just arrived. will be leased to see you.'

હું હમણાં થોડા દિવસથી કવિને અમારે ત્યાં તેરી લાવવા ઇચ્છતી હતી, પણ અમારે ત્યાંની જેવી તેરી સમવડમાં એમને આમંત્રણ આપનાં હું અચકાતી હતી. આ વિષે એમને કહેતાં એ બોલી બેઠ્યા, 'ના ના, તમારા પહાડી જંગલ તો બહુ સુંદર હોય છે તે હું જાણું છું પરંતુ મારી કામા જ હવે જરા રૂથળી છે, એટલે હરવા-ફરવાનું મારે માટે જરા મુશ્કેલ બન્યું છે.'

આ વખતે એમના જન્મદિન ૨૫ ૫૦મીસમી વૈશાખે તેઓ અહીં કાલિપોન્ગ જ હતા. એ દિવસે રેલિફેશન દ્વારા Broadcast (વાચન-પ્રવચન) કરવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, એમણે 'જન્મદિન' નામક એક લાંબી કવિતા તેમાં વાંચી સંભળાવી હતી. પ્રજાનના પહેામાં જ અમે ત્રણે ત્યાં હાજર થઈ ગયા. મારી નાની બહેન ચિન્મિતાને એક એ બોલી બેઠ્યા, 'અરે! આ અહીં ક્યાંથી ?' દાકતર, તમે નસીબદાર છા હો, એક હક્કની, ને એક ઉપર લટકાની! અમારું તો બાપ આવું સદ્ભાવ્ય નહોતું !'

બપોર વેળાએ એકાએક શુભ શુભ શ્વનિ સાંભળી બેઠકાકદમાં જઈને બેઠું તો ચિન્મિતા એમના પગ પાસે બેઠી છે, ને સુરહેવનાં હાથમાં 'સંચયિતા' આપીને કવિતા સાંભળવાની મળતી ભૂમિકા બાંધી રહી છે, અને બોતાં જ કવિ બોમી બેઠ્યા : 'આ શું ? તને ક્યાંથી ખબર પડી ? અમે અહીં છાનાં છાનાં કાગ્યા-લોચના કરતા હતા-જોને 'કવિતા-પાઠ' કહે છે તે 'વિદિ મરિયા તરૂંને કુંમરો છો છો મોર હસ્યમીરે' પ્રેમના વિવિધ રસ, વિવિધ બીંદાણની આ કથા છે, એ માત્ર ઉપરથી થોડુંક લઈ લેવું હોય તો પણ છે, એ ભરી લેવું હોય તો તે પણ છે. અને એ માત્ર જરાક રપઈ જ કન્વો હોય ના થડો વહાવી પાણીમાં બેસી રહેતા ઇચ્છતા હો તો તે પણ ચાલશે, જો ફુપડી મારી હાથ-ધારામાં નહાવા ઇચ્છના હો તો તો એ પણ કઈ ખેડું નથી અને જો મૃત્યુ જ ઇચ્છતા હો તો આવો અહીં કંપલાવો, તો પછી થડો વહાવીને પાણીમાં બેસી રહે નહિ આમે પાણીમાં કંપલાવવું જ પડશે. પ્રેમ-આહવાના વિવિધ રૂપોની આ વાત છે.'

તે દિવસે 'જન્મદિન' કવિતા પણ અમને સંભાળાવી. એમાં 'ફેક્ટો પેલર રોક્કલિયા'-વાળા જે લોટી છે તેની સાથે એને ખડે મૂકી શમય એવી એક લોટી હતી. 'ફેક્ટો પેલર રોક્કલિયા' એમણે પૂછ્યું. કઈ રાણું કહે તો ?

'મને પૂકા છે !' -એ ખૂબ જ વિસ્મય પામી પૂછ્યું.

'શા સાટે નહિ ? કેમ કંઈ વાધો છે ?' -એમણે સમો સવાલ કર્યો.

'પણ એનો ઉત્તર આપવો એ મારે માટે અતિ-શય અણગમું નહિ થશેવાય !' એ કહ્યું.

એ જ વખતે ટપાલ આવી. મોટા એવો એક કાચો, બધી જ ટપાલ જન્મદિનના ખાસ અંગ, જન્મદિન-પ્રણામના પત્રો, કવિતાઓ વગેરેની હતી.

'તે એક કવિનાયે ન લખી ? હમણાં થોડા દિવસથી એક હું ને તારી મારે માટેની વાકિ

મહાના વેગથી ધટતી જાય છે. ને પછે રણા કાગળ-કલમ, જરા સપાટાથી 'હે રવીન્દ્ર કવિન્દ્ર' કરીને કંઈક લખી નાખે છે. મારું નોમ જ્યારે મળતું છે, કવિએને બહુ સરળતા પર્ષ મળે છે. માત્રામેળ ને પ્રાસાંતુપ્રાસ માટે બગાડ પાડતા જાંટા ન મારવા પડે. રવીન્દ્ર પછી કવિન્દ્ર મૂકી દેા એટલે કામ ચાલું—'મારા તરફ નોંધ એમણે કહ્યું'.

તે દિવસે પારાવાર ફૂલો આપ્યા હતા. કાલિખોજાવાસીઓ શુક્રદેવને ફૂલ-દાર પહેરાવી ચલા હતા. ચિન્તિતા અને નંદનીએ એ ફૂલોથી એમની પાટ યજ્ઞગારી દીધી હતી.

'દાદામોશાય, આમેા જુઓ તો તમારા જોર-પામાં અમે થું કહ્યું છે તે!' એ બન્નેએ આવી શુક્રદેવને કહ્યું.

ત્યાં જઈ બધું ભેળવે એ બોલી જાકયા—'આ શો મહાન કર્મો! આ બધું ભેળાં જન ઉદાસ થઈ જાય છે. સંજિનીવિદોષણી ફૂલધર્યા!'

સાંજે થેર પાછા ફરતી વેળા ચિન્તિતાના ચરમાનું ધરું કપાંયે ન મળ્યું. ધરમાં હતા તે સહુ આપું મકાન-ખૂલેખૂલે શોધી વળ્યા. વનમાળી તે દમિયાન એકવાર બોલેલો પલ્લુ ખરો કે 'બાબામોશાયના ગળવામાં ભેળું?'

તે સારે શુક્રદેવ બોલી જાકયા હતા કે—'ઓ, સાંભળો વાત! ને કંઈ જાકવતું જ હોય તો સારી ચીજ ન હોઈ. ચરમાનું ધરું' આ માટે હઈ? મારી પસંદગી એાઈ તારા જેવી છે!'

પણ વળતે જ દિવસે એક ચિત્તિ સચે ચરમા મંગળુ આવી પહોંચ્યા. વનમાળીની રૂકા ખરી હતી, ચરમા એમના ગળવામાં જ હતા. પરંતુ એમણે એ બધીએઈને નેડાલા લીધા, એ ચરમા પોતાના જ છે એમ માનીને અજાના મેટા ગજવાની ચૂકામાં એ મૂકી રાખેલા. ત્યાંથી એ ચરમાને પુનઃદાર કરવાનું વનમાળીનું એ કામ-અજ્ઞ કામ હતું, ત્યારથી કામનું કંઈ પણ જોવાતા પ્રથમ માફ આવતું—'બાબામોશાયના ગળવામાં ભેળું?'

'અમે રહેતા એ મકાનથી જરા ઊંચે વન-રાજિ વચ્ચે એક પ્રાણી મકાન હતું ત્યાં બધી ગોંડવણ 'કરીશું એમ નહી કહ્યું'. કાગળ મળ્યો કે આવતા છુપવારે તેઓ મંગળુ પહોંચે છે. સરસામાન વચેરે લઈ અમે બધાં ખૂબ હતાહતક એ મકાનમાં ચલા, ને ત્યાં બધું વ્યવસ્થિત કરેલા લાગ્યા, તેવામા ખચર મળ્યા કે નિયમ મુજબ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર થયો છે, એ કેવી બચકર નિગાળા હતી! અમારા મેદનીપુરના રસોયાએ સાંભળેલું કે છુપવારે રવિ-બાણુ આવવાનાં છે, પણ સાંભળેલી વાનતો જરા ઘોરો કરીને એ સમજેલો કે છુપુબાણુ રવિવારે આવશે, એણે પૂછ્યું 'વાર મેટી બહેન, છુપુબાણુ માણસ કેવા છે!' એ વાત ઉપર અમે એમની સાથે ખૂબ ખૂબ દરયા હતા.

એ પછી એ ચાર દિવસે જ આવવાનો દિવસ નહી કરી એમણે ખૂબર મોકલ્યા. કાગળ મળતાં જ અમે કાલિખોજા જઈને દાખરે પડી ચલા. રથીદાએ કહ્યું: 'આ વેળા પોરેકો ખરીખરત કરીને જઈએ. કામે તમે જ્યારે ફળીટી ટોકરી મોકલ્યાની ત્યારે બાણુજીએ કહ્યું હતું કે—'હવે મેનું કહ્યું પાલવશે નહિ. મેત્રેથી રાપે જરાઈ છે એથી જ ગારે મટીતી બધી ચીજો-ચદો મોકલવી રાફે કરી દીધો છે.'

પર ઉપર એક સ્વેત ચાદર ઘોડાળિને લલિત થયને તેઓ કંઈક લખે જતા હતા, હું જઈને ઊભી રહી કે દુરત એ બોલી જાકયા—'આ આખ્યા! કેમ મને ના પાડવા આખ્યા હો કે પછી સુમદાની જેમ મારું દગ્ગ કરી જવાનો જાંડી પણ તમે ઉઠાવી જાવ એ પડેલા હું' આપે એજ જ નમારે ત્યાં આવી પરીચીત્ર નોંધ લેજે—

જે દિવસે શુક્રદેવનાં મકાનમાં એમનું આવવાનું નહી હતું, તે દિવસે સવરથી જ અવિરામ વર્ષા ચાલુ હતી. ચદો પડાડી પ્રદેશમાં વર્ષા એકવાર થઈ ચલા પછી પીધમારે ચાલુ જ રહે છે. ચારે બાણુના બધા પશોને આવરી લેતાં વર્ષાનાં વાગ્યાં ઉપર-નીચે હોડોમ કરી રલા છે. હું દિવાસક રાહ નોંધ

રહી હું કે આવા દિવસે તેઓ અહીં આવશે કે નહિ.

લગભગ ત્રણ વાગ્યા ત્યાં મોટરનો અવાજ સંભળાયો. મનમાં આ યંત્રા એટલી બધી હતી કે મોટરમાંથી તેઓ હાથ હલાવના હતા છતાં હું તે પણ જોઇ શકતી ન હતી. મનમાં થતું કે ના કોઈ નથી મોટર નજીક આવીને બિબી રહી ન રહી ત્યાં તો એ બોલી ઊઠ્યા- 'આજ તો ગળજી મધ ખત, તારા ફાઇવરે એક મોટા સાહેબની ગાડી સાથે આ મારી બટકાડી દીધી. એ માહેમ એને એ જ વખતે પકડીને લઈ જતો હતો, પછી શું ? બહુ સમજાવી કરીને માંડ માંડ એને છોડાવ્યો માંડ ખચ્યા. શરૂઆતમાં આમ થયું, તમારે ત્યાં અહીં હવે તૈવ તૈવ વ' (રહેવામાં માલ નથી.)

હું સાચેસાચ જરા કરી ગઈ હતી. સૌના એ પડી ગયેલા. મેં કહ્યું, એમ :જ દરો-ત્યાં તો એ બોલી ઊઠ્યા- 'જવાહર તમારી પરીક્ષા યર્મ મધ જે કહીશ એ વાત ખરી માની સેજો એ સમજાઈ ગયું. પણ સદાય જો સાચું જ બોલું તો વાત કહેવાની મજા-રહે બરી ?

વરંકામાં, આવી એક ખુરશી પર જરા થાકે આપને પછી તેઓ બોલ્યા, 'રતે મને કંઈ તાલીફ નથી પડી હો. કેવો મજાનો વન-પથ છે. તમારું આ વન પણ અજબ છે હો લાંબા લાંબા આ બધા વૃક્ષો આકાશ સામે જોતાં હોમાં છે, ને નીચે એની ગાંઠ જાખામા ધેરુ ધેરુ અથારુ આને જ તો કહેવાય અરણ્ય.'

એમને ખુરશીમાં બેસારી દાદર વાટે ઉપર લઈ જવાની વાત યર્મ, પણ તેઓ તો એ વાતને કાન ન આપતાં સીધા જ ઉપર જઈ પહેંચ્યા ઉપર જતાં જતાં બોલ્યા, 'મારે માટે સમજાવી આટલી બધી ચિન્તા તમે શા માટે કરતા હતા ? આ તો રાજેમહેલ જેવું છે. ઉપર એમને માટેના 'ખાસ ઓરડામાં બારી પાસેની ખુરશી પર બેસી પણ એમણે બારીના ઓટા પર ટેકવ્યા. સર્જ ત્યારે થવા આવી હતી, કેટલાક પંખીઓએ અમારાં છતનાં કબૂતરિયામાં

માથો કર્યો હતો, તેઓ કકરવ કરતા આવળ કરતા હતા-દૂરના પહોં ઉપર એક-એ દીવા પ્રગટી ચૂક્યા હતા. અંદર ઓરડામાં આંધું અંધારું હતું, પહોંર મેખલાયા આકાશ તરફ. જોતાં જોતાં એ બોલ્યા, - 'હું છતી, આ રમણ મને ગમશે તે તું જાણતી જ હતી, એથી જ તો મને આટલો આગ્રહ કરી શકી. કાલિમ્પોન્ગમાં બીજા બધા કહેતા હતા કે- 'પહેલા અમે જગ્યા નાંધ આવીએ' મેં એમને કહ્યું કે- 'ના એવી કંઈ જગ્યા નથી, હું ત્યાં જઈશ ત્યારે આપમેળે બધું જોઈ લઈશ.'

ગુરુવની ઉપલી વાત સાંભળી મારું આખું જ અંતર આતન-દે નાચી ઊઠ્યું. માંડ માંડ મને સંભાળતા હું બોલી- 'આપ અમારે ત્યાં આવ્યા હો !' એને મારે માથે હાથ ખૂંચી એ બોલ્યા- 'કેમ ન આવું ? આ તમારે ત્યાં આવ્યો જ છું ને !'

વળતે દિવસે સવારે હું 'રેસાઈન્ટી લેપારીમાં પરીવાચેલી હતી, ત્યાં આવીને મારી બહેન બિન્તા બોલી- 'આ જો એમણે મને લખી ત્રણ આના ટપાલ ખર્ચનાં આપ્યા છે. હું કેમે કરી ન-હેતી ભેતી, તો એમણે કહ્યું કે 'જઈને દેજો તારી બહેનને' હવે શું કરું આનું ?'

'બાંધો દે મારા પાલવને છેડે- મેં કહ્યું' એણે બિચારીએ નિરૂપાય થઈને અનિચ્છાપૂર્વકે એમ કહ્યું. ચેડીતાર પછી ઉપર પહોંચીને જોઈ હું તો તેઓ એક ચિત્તે 'ચાંચા માયા પરિપ્પવ નામનું પુસ્તક લખી રહ્યા હતા- 'આજ તો પ્રકાશના પહોં-રમાં જ ત્રણ આના કેમાણી' કહેતા મેં પાલવ છેડે જઈલ પેસા દેખાડ્યા.

'વાહ, બાંધ્યાં ને મારે ? કીક તમારી બહેન તો બિચારી લાડું માણસ છે, કહેવા લાગી ના, ના, એ શું ? તમારે તે ટિકિટના પેસા આપવાનાં હોય ? હું ટિકિટ બોડી દઈશ-મેં કહ્યું' આવી દેજો તારી બહેનને, જે આ બધી ચીજોની કિંમત સમજે છે, તારે ક્યાં દુનિયાદારીની ચિન્તા છે. તે હું આ ત્રણ આનાનું મૂલ્ય સમજે ? એકવાર એને સાચે ઠેકાણે

પહેંચ્યા, ને પછી ને જે કે આને અપનાવી લેતા એ જરાયે વાર નહિ લગાડે. ઠીક, પણ દવે શું? વડે દિકરોએ આઠ આનાનાં પૈસા આપ્યા હતા, તેમાંથી ત્રણ આના તો ગયા, બાકી પાંચ આનાની પૂંછ રહી છે! સાવચેત રહેવું પડશે કહી પોનાનું 'પેન'નું— 'ઝરણાં કલમ'નું બાકસ હાથમાં લઇ તેઓ તેમાં પાંચ આના શોધવા લાગ્યા.

'પણ તમારી એક ઝરણાં-કલમ તમારે ગમે આપતી પડશે.' એ કહ્યું, અને દુરત એમણે મંબોર ઘઈ પાછળ-વળી વનમાળી તરફ ભેટી કહ્યું:— 'અરે આ અહીં ક્યાં આવી આપા? વધુ નહિ, દવે ગણિયાપોટલા બધિવા માંડ, નહીં તો એકેય ચીજ અહીંથી પાછી નહિ લઇ જઈ શકાય.' વનમાળી હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. કલમના એ બાકસમાં બારેએક કલમની સાથે બે-ચાર આના નોટલા પૈસા—બે એમની પૂંછ હતી—દમેશાં પડ્યા રહેતા, અને એ પૈસા ઉપર મારી નજર પડી છે—મને એનો ગળજળો લોભ છે આવી એમની શંકા તેઓ સદાયે બહેર કર્યા કરતા.

ચોડા દિવસ પહેલાં એક ગમ્મત પડે તેવો ખનાવ બની ગયો હતો. તેઓ બોલપુરથી કલકત્તા જતા હતા. અર્ધવાન રોડને એક લેમેનેઝ પીઈ મહા મુસીખતમાં પડી ગયા. માડી ઉપકું ઉપકું પતી હતી, એમની સ્થિતિ સમજી લેમેનેઝવાલો પૈસા લીધા વિના એમ ને એમ જ ચાલ્યો ગયો. એ ખનાવ પછીથી તેઓ પોતાની પાસે કંઈક પૈસા રાખે છે. ને કે તેઓ કહે છે કે વધુ સગવડ તો પૈસા પાસે ન હોય એમાં જ સચવાય છે. ત્યારે ત્યારે જરૂર જણાય ત્યારે ખિસ્સાં ફેફાળવા લાગીએ એટલે સાથે ને કોઇ હોય—ખાસ કરીને તમારા જેવા કોઇ સહુલકા હોય તો તો કંઈ ચિન્તા જ નહિ.—એ બોલી ઊઠે કે— 'ચિન્તા ન કરો. હું આપી દઉં છું' હકીકતમાં આપણે તો બિન્દુમાત્ર પણ ચિન્તા ન કરતા હોઈએ, છતાં શક્ય એટલી નિરુપાવદાને ને કરચુતાને દેખાવ કરીને કહીએ કે 'ના, ના, તમે શા માટે હિરાનં થાવ છો? એ શું?' આ રીતે

બહુ મનથી ચાલ્યું જાય છે!

એ જ દિવસે એક પેલિકન પેન (ઝરણાં કલમ) મને આપી, એની સાથે ત્રીયે મુખબતી એક ચત્રાપતી હતી—

મુરેલ, લાન્ડિંગ

હું વિખ્યાત કાનુર કુટુમ્બમાં જન્મેલો કવિ સાવંજીમ રવીન્દ્રનાથ—

શ્રીમતી મૈત્રેયીદેવીને આજે જેક વડે દશમના દિવસે બપોર પહેલાં, અંગ્રેજ સાક્ષાત્ત વાગે પેલિકન કૃત એક ઝરણાં-કલમ (જસલેલની) મારી પૂરેપૂરી રાજપુશીથી-દેવું સાંખિત રાખી ભેટ આપું છું. તે એ કલમને પ્રત્યક્ષ, પ્રપૌત્રાદિ વંશ-વંશજ વારસો પર્ષત વાપરવાને દક્ષિણ છે. આના બદલામાં તે ને એની કોઇ અમૂલ્ય કલમ મને ભેટ આપશે તો તે હું વિના સકોચે તાલુકા સ્વીકારીશ એનો પણ સહુ સમજી રહીશર કું છું. કદાચ એ બાકજ નહિ જાય. સુર્ષ-ચંદ્રની સાખે. હ મી જેક ૧૩૪૫ (બંગાળ).

રવીન્દ્રનાથ કાનુર

'કેવો મુદર વિનિમય! તમે ને એક કલમ આના બદલામાં આપશો તો તે લેવામાં મને જરાયે વધિ નથી એ વાત પણ રપષ્ટપણે લખી રાખતી સારી પણ મારા સાક્ષીઓને જોવા—જાણવા પે મૂકેલ બન્યા છે, તમારા ગેપની પછી તે સુધેવે તો અદક્ષ જ યઇ ગયા છે'—તેઓ બોલ્યા.

'વાહ! તમારો ન્યાય પણ ગમ્મતો હો! તમારે ચંદ-સૂરજ અને મારે એમ (વરસો-થયે તમે એમ જ કહેશો, કેમ, બળે એ મારો જ હોય ન હોય!)— મેં કહ્યું.

તો પછી 'દોષ દઉં કોને? નજીકમાં જ કોઈ બિરોધી ન હોય તો તો દિવસ આખો કનિયા વિના જ કાંઠેનો પડે ને!' એમણે ઉત્તર વાલ્યો.

મુરેલવાળા મકાનમાં પ્રકાશના પાંચ વાગે ચા વગેરે ચતાવી નવ-સાકાતવ સુધી એમનું કાગળો લખવાનું ને કાંઠા આજ પરિવહ પુસ્તક લખવાનું કામ

ચાલતું. એમના બેક-ગૃહની પછમાદી બારીમાંથી એક મોટું તાક-વૃક્ષ દેખાતું. વિશાળ વૃક્ષ, એની સીધી ડાળીઓ—ગણે બે બાણુ હાથ લાંબા કરીને કોઈ બિંદુ ન હોય તેમ લાગતું. એની નીચે એક બીજું વૃક્ષ હતું 'કેમેલિયા' એના ફૂલોને લઈને એ ધોણું દેખાતું. ગુરુદેવ એને કહેતા મીઠાનાં ફલ. ધણીયે પાર ભેતી, કે લખતા લખતા વચ્ચે વચ્ચે અટકી જઈ તેઓ એ વિશાળ છયા પાથરતા વૃક્ષો તરફ જોતાં બેઠાં હો.

દસ વાગતાં વાગતાં બોજન પતાવી ખુરશી પર આરામ કરતાં કરતાં તેઓ એક સંસ્કૃત અંગ્રેજી ડિક્શનેરી વાંચતા. બે કલાક પછી બીજા ધણ ફરી લેખનમાં પડેલાતાં, અને ક્યારેક ક્યારેક તો હેઠ સાંજ સુધી એમનું એ કામ ચાલતું. કેટલીકવાર તો મેં 'કહેલું' કે આરામખુરશી પર બેઠાં બેઠાં જ પાટિયું રાખીને લખવાનું રાખો. તો ચાકે જોણો જણ્યો. 'પણ એ તેઓ સાંભળતા જ નહિ, એ કહેતા કે—'ખુરશી પર બેસી ટેબલ પર બેઠીને નથી લખતો તો મારી વિચારધારાને પ્રવાહ-ખરાબર નથી વહેતો. આરામખુરશી પર બેસતાં બેસતાં કદી લખી ન

સકાય. આ પણ એક તપશ્ચર્યા છે, એટલો આરામ ક્યેં કંઈ ચાલે !'

ગણુ સાકાતજી ટપાલ આવતી, એ વખતે છાપાં ને કાગળો વાંચવામાં બહુ મગ્ન થતી. એક દિવસ એક કાગળ આવ્યો, એક સમજન સન્નારીએ તે લખ્યો હતો—તેમાં હતું કે 'આપ શ્રીમતી મૈત્રેયીને ત્યાં ગયા છો, એનાં આ સૌહાર્દથી ખૂબ આનન્દિત થઈ છું.'—વાચના વાંચતા જગા હસી અમારી તરફ જોઈ એ બોલ્યા—'અર્થાત કે 'એની મને ઇર્ષ્યા આવે છે.' એ વખતે એમને મળવા બીજા કેટલાક જણ આવવાની પાત હતી, તેઓ અમારે ત્યાં નહીં પણ બીજે ઊતરશે એમ તે લોકોએ જણાવેલું. એ જ કામગીરી પહેલો મોટીથી વાંચવો શરૂ કર્યો, ને પછી તો એ ગઈ ન શક્યા. મને ખરાબ લાગ્યું, જરા દુઃખ થયું, હું બોલી—'ખરાબ છે, અમારે—શરીરને ત્યાં એ લોકો શા માટે આવે ?' ને તરત કવિ બોલી બોલ્યા—'બેશક, બેશક, નેઓ બોહા મારા જેવા અપાત્રો છે, કે તમારા જેવા જેવા સંકેત માત્રથી અહીં આવી પડે અને તે પછીના તમારા ક્ષ્મ શબ્દ સંકેતો છતાંયે અહીંથી જવાનું નામ જ ન લે.

ઝરણું

(મંદાકાતા)

"નાના માગે ચાલ્યું થઈ શે" પંથ લોખી કપારો ?
અટ્ટિ ને જલમિ સુધીના શે" પ્રવાસે પગારો ?"
એવું પારે અલકુ ઝરણું, સ્વાન્દમાં ધ્રુવ રાખે,
ને ચાલે ન્યાં કમલજ લરી, પંથ પૂરો કપાયે.

—શંભુમસાદ બદ.

હું કે ધડીભર મારો આ સંતુષ્ટ જીવન વિષેનો અસંતોષ અપવાદ જેવી મનોદશાને આભારી તો નહિ હોય એમ મને પ્રશ્ન થાય છે. પરંતુ એવો કેાઇ ઉપાય હોય એમ જણાતું નથી. મને તો કેાઇ આતુ' નિશ્ચિત સુખવચિત અને એકધારુ જીવન જીવવા માટે ગમે તેટલી લાલચ આપે તો પણ હું 'માનું છું' કે હું એમાં સુખી તો બાગ્યે જ થઇ શકું. કદાચ એમ જ હશે કે કેટલીક પ્રકૃતિઓ એવા જીવન માટે ધકાવશે જ નહિ હોય ! અને એમ પણ જરૂર બને કે જેના હૃદયમાં આવી કેાઇ અપ્રાપ્ય કે અસિદ્ધ આદર્શની તમન્ના ન હોય તેને એ નીરસતા સાલતી પણ નહિ હોય.

મદ્રાસ મ્યુઝિયમના કમુરેટર મિ. અચ્ચપન એમના એક મિત્ર મિ. મેનનની મારી સાથે મુલાકાત કરાવવાને બહુ આતુર હતા. અને આ મિ. મેનનને મળ્યા પછી મને લાગ્યું કે એ એક મુલાકાત કરવા લાયક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પણ હતી. હિંદુ સ્વાતંત્ર્ય સર કરવામાં જે અનેક અઘાત વ્યક્તિઓના ફોજા પેદીઓથી ચાલી આવે છે અને જેની એકચિત અને વધતી જતી અસરને પરિણામે સ્વતંત્રતા હાંસલ થઈ છે તેમાંની એક વ્યક્તિ મિ. મેનન ગણી શકાય. બાબુ કાર્યની દૃષ્ટિએ જેવા જન્મએ તો તે કદાચ એમનું કાર્ય બહુ જ ઓછું છે એમ કહી શકાય. પરંતુ સંકેપના પાલનની દૃષ્ટિએ એમનું કાર્ય 'મોટું' નહિ તો પણ ઊંચા પ્રકારનું તો જરૂર ગણી શકાય. મિ. મેનન મલખારનાં એપલા ડીરેક્ટરના એક પ્રધાન કાર્યકર હતા અને અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહના આદર્શનો પ્રચાર એ લોકમાં કરતા હતા. નંબીર ગેરસમજૂતીનો ભોગ તેઓ એ રીતે થયા કે જ્યારે જ્યારે તેઓ એપલાઓને બોધ આપતા કે તેમણે અહિંસક રહેવું જોઈએ ત્યારે ત્યારે એપલાઓ એમ જ સમજતા કે 'આ તો ફક્ત આપણને બહારથી કહેવા પૂરતું છે. ખરેખર તો આપણે હિંસા જ કરવાની છે અને એવું જ મિ. મેનન આપણને કહે છે.' પોતાના હેતુનો આટલો વિષયો, જાહેર કરેલ હેતુથી આટલી બોલી અને વિરોધી ગેરસમજૂતી—બાગ્યેજ સંભવી શકે.

પરિણામે જ્યારે કોઠારીનો સમય આવ્યો ત્યારે એપલાઓએ તોફાન કંથું, રમખાણ મચાવ્યું, ખૂનો કર્યા, હિંદુઓને અને સરકારી ઓફિસરોને પણ ચાપ્યા. સરકારે આ બધાને માટે મિ. મેનનને જવાબદાર ગણીને એમની ધરપકડ કરી ! કેસ ચાલ્યો તેમાં એમની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી એમના પોતાના બાપણે રૂપે પડી હતી તે છતાં એમને સજા થઈ ! સજાના લાંગા વર્ષો દરમિયાન સરકારી ઓફિસરો, મિત્રો, સગાઓ અને કેટલાક મદાસબાવાદીઓએ પણ એમને કેવળ ઔપચારિક રીતે એવી બાહેધરી આપવાનું કશું કે પોતે એવી અજવજમાં બાગ નહિ લે. પરંતુ મિ. મેનને એ બધાનો ઇન્કાર કરીને સ્વતંત્રતાગાથિક સિવાય બીજી કેાઇ પણ અવરજા સ્વીકારીને બહાર આવવાની ચોખ્ખી ના પાડી. જેલમાં જે કમય મળ્યો તેનો એમણે પૂરો સફુપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સંસ્કૃત બાપાનો અબધાસ જેલમાં જ આરંભીને પછી સારી રીતે આગળ વધાર્યો તથા તરવરાનનાં પુસ્તકો પણ મધ્યાં વાંચ્યા. ૧૪ વર્ષને અંતે જ્યારે ફરીને મદાસબા સજા ઉપર આવી ત્યારે મિ. મેનનનો જિનદારતી છટકો થયો. ત્યારે એ/એમના મોઝા જીરતા રહેલા કુટુંબીઓને મળી શક્યા, અને ઉપેન્દ્રનાથ મેનરજ પોતાની કાળાપાણીની યાત્રા કરીને પાછા ફર્યા તે વખતને માટે પોતે લખે છે તેમ મિ. મેનને પણ 'પોતાનું દીક્ષણ દીગલીનું ઘર ફરીથી ખોલ્યું' મિ. મેનનના મનમાં સરકાર પ્રત્યે શેય નથી, તેમ પોતાને થયેલા ધોર અન્યાય વિષેનું વધારે પડતું દુઃખ પણ નથી. એમણે પોતાના પર યુજરેલી વિપતિ પ્રકૃતિના અનંત ધમસાણમાં અનિવાર્ય એવી એક પરિસ્થિતિ તરીકે સ્વીકારી લીધી હોય એમ લાગ્યું—એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આટલો બધો નવરાશો અને નવરાશમાં અભ્યાસ કરવાનો સમય મળ્યો તેથી જાણે એક પ્રકારની છૂટકારાની લાગણી એ અનુભવતા લાગ્યા ! બહાર હોત તો કામમાં ને કામમાં રમ્યાપમ્યા રહેવું લમઅમ ફરજિયાત થાત, જ્યારે આ લાંબા કારાવાસમાં પૂરતી નવરાશ અને

અજાણને માટે સમય મળ્યાં તેનો એક પ્રકારનો સંતોષ તેમના બોલવામાં દેખાતો હતો. સાધના વિષે એમની ધમશ હજી બેઠેલો તેવી તીવ્ર અને લાગી નહિ પણ આટલું એ ખાતરીપૂર્વક કહેવા જેટલો લાંબો અમારે પરિચય થયો હતો એમ હું કહી શકું નહિ.

ખીલું એક સંસ્મરણ બાઈ મોહનલાલ પરીખને આજારી છે. અમદાવાદમાં તે વખતે લગભગ વસવાટ વગરના જંગલ જેવા લાગતા—અને હવે તો શહેરના ભાગ બનેલા—શુજરાત કે. સેબની પ સેના ડો. ચંદુ-લાલના અંગલામાં હું રહેલો હતો તે સમયની, એટલે કે ૧૯૧૬-૧૭ ની, એ દૃષ્ટિકોણ છે. મોહનલાલ અને પૂજલાલ તે વખતે મારી સાથે ગરે સ્થિત હતા અને ઉપર અગાસ્ટીમાં કાંઈ અવાજ થયો. લાગ્યું કે કલ્પ

કોઈ ઉપર હોય. સ્વાભાવિક રીતે જ મોહનલાલ એવા હિંમતને કસનારા પ્રસંગોથી ટેવાયલા ન હતા એટલે એમના મન પર કાંઈક બયની છાયા એ નોઈ હોવી બેઠેલો. પછી તો એને દૂર કરવા માટે જ જાણે હોય તેમ એ મોહનલાલ અને પૂજલાલને પાછળની નિસરણી પર ચડીને ઉપર જઈને તપાસ કરવાને કહ્યું. ગયા વગર આલે તેમ ન હતું. અને જર્તા છાતી પૂરેપૂરી ચાલતી ન હતી ! આખરે પૂજલાલ અને મોહનલાલ બંને ઉપર ગયા અને બયનું કાંઈ જ કાગળ ન હતું એની ખાતરી કરીને પાછા આવ્યા. મોહનલાલને તો આ ઘટના બયની લાગણી દૂર કરવા સેવાયલા ઉપાય તરીકે માફ રહી ગઈ હતી. હું માનું છું કે ત્યાર પછી એમનામાં બયની લાગણી ઘણી ઓછી તો થઈ ગઈ હશે.

વ્યથિતને

વેદના અકુળ, મિત્ર, છે ન કો,
ને ત્વદીય ભરી મોન-દુઃખથી
વેદનામય અશાન્ત જિન્દગી
છે ન વ્યર્થ ક્ષણજીવી સ્વપ્ન સી.
સાગરે સભર વાગિ-સાથિને
બે ધરાતું ઉર હોય સીંચવું,
તો તપીજ રવિ આતપે રહ્યો
તેહને જલધિ-અંક છોડવો.
અધિમાં નહિ તપ્યા વિના પડે.
માટીથી જહું સુવણું કોઈ લી;
ને ચલિ વિવિધ ઘાટ તે કહી
તો રિસાવું કયમ એરણે બને ?
તાહરે ય જગપંકમાં રહી
છે લંલાટ મહીં જીવવું લખ્યું,
પંકને ય પછી તો ન શે સખા,
અર્ષવી હૃદય-પદ્મથી સુધા ?

[આગાખી 'ખતપદ'માંથી]

સ્નેહરશ્મિ

ફાની જીવનનું એક કડવું સ્મરણ

પ્રજ્ઞલાલ ત્રિવેદી

જેમાં મથુરી નંદાનો ત્યાગ કરે છે

‘બા’ રણુ ‘ઉપાડ જોઉં ! શા માટે અંદરથી ઈરિડાપડી દઇ દીધી ?’

‘એ...ના ! ના ! બારણું હવે નહિ બિયડે ! હવે હું બારણું નહિ ઉઘાડું !’

‘ઓ મા...આ...રે... ! મારે તોરી પાસે આવવું છે...એ. હું ઘાંસલેટ છાડીને બળી મરું છું રે...એ. હવે મારે જીવનું નથી રે...’

અંધારા આરમ્ભના એક ખૂણામાંથી ઉપર પ્રમાણેના અવાજ બહાર ફેળીઆમાં સંભળાવા લાગ્યા.

પૃથ્વી ઉપર આજમાંથી રાખી આદર ધીમે ધીમે પથરાતી જતી હતી. ફળીઆ પાછળના ધરની વચમાં મક્ત પીપ્પેણા પોતાનું કબેરર ફાગમાં ફેફડાવતો હતો. દુશ્મન વધવાની ધેર આવેલ પાડોશી વાણીઆને લાં સતા પહેલાં આ તૈયાર કરવા સ્વપ્નના ઉદ્દેશો ભભમીટ શરૂ થઇ ચુકેલો હતો. આખો શેરી નિરવ ચાલિ લેવા તૈયારી કરતી હતી. શરીર ઉપર વાળ વમરનો એક દમયેલ ફૂતરો ‘ભગત’ રાતની ચોકી કરવા માટે હાંફતા હાંફતા પોતાની ફરજ ઉપર હાજર થઇને કાઢે કાઢે કરતો બીજા શેરીના ફૂતરાઓને આલમેલ આપતો હતો. ફાની દુનિયાના બદલાસમ માનવીઓના કુદૃષ્ય કલેસની વેદાનાનું દર્શન કરવા સપ્તર્ષિનું મંડળ, ધીમે ધીમે આજમાં ડોહિયા કંડું ઉપર ચઢતું હતું, જેવે સમયે ઉપરપ્રમાણે એક જીવન નાટકનો સમ પ્રવેશ ભરતરફની ટારમાલ શરૂ થઈ હતી. અને આમના ચોડમાં ટાવે તરત જ અગિયારના ટોકારાની સંજા કરી.

અંધારાણાની, લોહાના સળીઆવાળી જળી પાસે જોભા રહીને નંદાએ એની પત્ની મથુરીને ત્રિવેદીએ જે ત્રણ વખત કહ્યું કે :

‘આવું કરવું. એ આવણે માટે શોભે નહિ, બહાર કોઇ સાંભળે તો ખરાબ કહેવાય ઉઘાડી નાખ જોઉં બારણું !’

પૂનઃ અંદરથી જવાબ આવ્યો...

‘વોલ, વોલ, મારી મા ! મારે બાંધ્યું હવે નથી કપાડું રે...એ. મારે તો, હવે આવી જ રીતની શોભા કરવી છે મારે...એ, અધાં સાંભળશે તો શું થઇ જવાનું છે...રે...એ.’

સ્ટેશનના ચાંડની બહાર જેમ ગાડોને વેગ વધવા લાગે તેવી રીતે મથુરીએ એને જે કાચ કરવું હતું એનો વેગ વધાવવા માંડ્યો.

આ ચરિત્રની અસર ખીંધે ફરે નંદાના શરીર ઉપર થવા લાગી. એની જાતી ઉપર મૂંઝવણની અસર થવા લાગી. એનું કારણ એટલું જ કે, છેલ્લા કેટલાક મહિના થી નંદા ગંભીર મદદગીમાંથી નવે અવતારે બચ્યો હતો. એક ઝિયારીએ બાળુના ધરમાં, નંદાના માંમાં અને મ.મી, છાકરાં, વગેરે સુના દવા, તેમને જગાડ્યા. અને આ દહીકને જણાવી નંદાના મામાએ પણ કાંતિથી સમજાવી બારણું ઉઘાડવા કહ્યું.

મથુરી:- (તરત જ અંદરથી પ્રત્યુત્તર સંભળાશે).

‘એ...ના...ના...હવે હું આ બળી બુધ. તમે બધા સુઇ જાઓ. મારે માથે દુગખના કુંબર જોખા રે...એ બાડો...રે...તું ક્યાં છે. રે...રેખાતી કેમ નથી...રે...એ.’

નંદે તથા એના મામાએ વિચાર કર્યો, હવે આનું કરવું શું. કોઈ વાને રામજો નહિ. પાડોશમાંથી જે ત્રણ દેવોએને જોલાગ્યા. અંદર આવી અને તેમણે પણ સમજાવવાની ચડ્યાલ કરી. શેરીમાં પણ ખાંચા આગળ, રૂંધેલા મથક આગળ કોઈ નેતાનું કોણું સાંભળવા માગ્યો જોભા થઇને એકવિંતે સાંભળે તેમ શાંત અને સ્વસ્થ એકચિત્તે આ દહીકત કાન ધડીને સાંભળવા લાગ્યા.

જેટા મથુરી...ઉપાડ બાપા ઉઘાડ ! ગામનું માણા હાંભળે અને ઢેકડેનેતો જોવે ઈંજોમાં આપણી આનંદની શી શોભા ! ફાનીમાં ઉપાડ જોઉં મથુરી ! કાંઠી થઇ જા જોઇએ. લે જોલને હવે ? તારી જેવું કોલે જમાં લણીનું સિનિવર થયેલું છોકરું આવું ફેળવા કરવું હતો વળી ?

આગળ કરતાં વેગ વળ્યો અને હુમરાણું સચે હુપ ખાધો લાગે છે...
અવાજ આપ્યો.

“હવે તમે બધા અધિથી વધા જાવ રે... હાથ...
હાથ...હાથ, માફ બધું બળીએલાણું, હવે હું જ બાકી
રહી. તમે બધા જાઓ પછી મારે શક્તિથી બળી
મરવું છે. આરેરેરે...ધાંસલેટ તો આ કપામાં જોડાણું
પણ...દીવાદળી ક્યાં હજી ગઈ! તાકડે ધ્રુવે જડતી
નથી, મા...રે, હવે હું કેવી રીતે બળી મરીશ માડી
રે...એ ?”

“બે ખાઈ રાખ્ય રાખ્ય હવે હદ યાદ. આમ સક-
ડોળે શું જોઈને સકવા માંડી. ખારણું ઉધાડી નાખને
ખાઈ...તારી કરતા અજણ ખાઈડી દારી. આવા
સરીતર તો લલેપાને જ આવડે ખાઈ, રોમાં હવે તો
સુધરેલા સીડીયુને લાજવા જ ઉમર્યા છે. જાણે
મોટી હોઈસરે નો કરવી હોય !”

કંઠાળીને આવેલાં ઘેરાંએ, ખાઈ પાસે જોવા
રહીને એકબીજાના કાનમાં ગળગળાટ કરે છે. બે હાથ
લાંબા કરીને! આણું તે કપાઈ બાજુનું છે રેડું !
આ તો હરી નફેદાઈ નહિ તો બીજું શું ! બણી બણીને
તો ચોપટદીની જેમ ધણીની હામે બોલકીયુ જ કરવી
છે ને !

બે એક મિનીટની શાંતિ પછરાઈ, મથુરીએ
ધણી જ ખારણું ન ઉધાડવાની ઢક પડડી લીધી હતી.
નંદાનું સાસરું મામમાં જ હતું. અને એ રહેતોતો,
એનાથી ૨૦ થી ૨૫ કદમ દૂર જ મથુરીના પિતા
રહેતા હતા. એમને બોલાવવા માટે માથુંસે મોકલવું.
રૂઝમયાન બારની દિવાલમાં સાંભળવા મથુરીએ અંદરનું
કપાટ અંધારામાં જ ઉધાડ્યું, નંદાને વધુ ડર લાગ્યો.
કે હવે બોક્કસ અંદરથી દીવાસળીનું બાક્કસ લેવા
તેવારી કરે છે. એટલે ફરી નંદે કહ્યું, કે હવે તું
ખારણું ઉધાડી નાખ, તારાં બાબાને બોલાવવા માથુંસ
મોકલું છે.

નંદાના આવા વાકયોના જવાબ નંદાને મળ્યો
નહિ. એટલે એને વધુ ચિંતા થઈ જઠાર બધા વધુ
ગભરામણમાં પડ્યા. અને એમ યશું કે કદાચ ગણ-

પણ આ નાટક અજવાઈ ગયા પછી નંદાએ
જ્યારે અંદર તપાસ કરી ત્યારે કપાટમાંથી બે
સોનાની જંગડી અને એક એકન ધીરે રહીને આ બે
વજુ મિનિટના ગાળામાં કપાટમાંથી સેરતીને મથુરીએ
ચોતાનાં હાથ તથા ગળામાં પહેરી લીધા.

જીવન નાકટના પ્રવેશનો બીજો પડદો બહુ જલ્દી
ખુલે છે. મથુરીના બાપા બોધકર તથા બીજા
માર માત્ર પડેશીએ પણ ધરમાં પ્રવેશ કરે છે.
બોધકરના બોધકરના પ્રવેશ થતાં મથુરી વધુ
આવેશમાં આવે છે.

બોધકર કહે દીકરી ! મથુરી ઉધાડ તને આ શું
મથું ! આ બધું શું ! તું મારી બધેલા કુટુંબની દીકરી,
તારે વળી કુટુંબ શું ! તારી પાછળ તો હું ખીસતાળાંસ
વગરનો રીંછ જેવો ખેડો છું તને કાંઈ કાંઈ કહેતો
ફરી જ ખાઈને ! મારી દીકરી જલદી ઉભા,
જલદી ઉધાડ.

(અપકંઠ કળાટ કરી) અંદરથી. મથુરી કહે:
“એ...તા. બાપુ...તમે શું કામ આવ્યા, તમારે
નહોતું આવવું કુ તો એ આ બળા મરું છું”. આ
મારા હાથમાં ધાંસલેટનો બરેસો શીશો છે, માયા
ઉપર રેડું એટલી જ વાર છે”

બોધકર : એ ના. ના. ના. મથુરી બેટા, એવો
બળા મરવાનો જીવન તું કરીશ નહિ, હું તો
આપણાં દેવદાસ. સાત જનમારા બળવું પડશે,
તું મારી દીકરી લલેલી છે. જગા સમજ તો
ખરી ! તને કાણ બળા મરવાનું કહે છે ? એની
જીજ્ઞાસા કરડી ખાઈને !

મથુરી : (અંદરથી) એ...બાપા... મને એમજો
ધાંસલેટનો માંસો અને બાક્કસ ચીપ્પા. મને
નરકે દહરવાનું કોઈ...! મારી મરો ગએલી
માને માથું દીધી. મારે માથે કુખના કુંગરા
અડાણા બાપુ...હ. હવે તમે એકદમ વધા
જાવ હું હવે એકદમ બળી મરું છું. આ પાંસ-
લેટનો રીસો રેડ્યો, હવે દીવાદળી ચાપુ એટલી

જ વાર છે. પણ દીરાહળી ન્હાતી જ નથી.
બાપા...રે

પછી તરત જ ઓધકશંકરે બારી પાસેથી નંદને
ધક્કો માર્યો નંદો થાંભલો સાથે બંટકતો રહી ગયો.
અને અસ્વસ્થ શરીરે કૃષ્ણાબામાં પથારી ઉપર મન
કાણુ રાખી શાંત બેસી રહ્યો. નંદ તરફ તાકડોને
રાક્ષસની જેવી બચકર મુખમુદ્રા કરીને ઓધકશંકર
ગર્જના કરી બેઠ્યા જાણે અપાઠ ગઈકયો.

અપવકા ચરમાએ કીધું તને ? ઓધ મારો દાબો
ચરમો. મારી દીકરીનો ધાંસલેટનો સીસો ખતાવ્યો લે...
અને એની મરો ગએલો માને ચાલ્યું દીધી કાં ?
ચાલુએ ચાલુએ દુલાવી નાખું હાળા ચરમા ! બહાર
નીકળી બે બહાર પછી ખમર પાડું અને વળી
કમોના દીકરી રાજ દવારમાં મારી દીકરીને હનડી
નાખે, કાંતણુ કરવા મેલે, તે ચરમાને કાચળો પાથરી
દેવો પડે, કાંતણુને પલાળી દેવું પડે, પાણીનો ગલાસ
ભેલે, અંદર કામળા કરવા મીડું ભેલે, ક્યો કો
જાણે બે તિભેરી ફાટી જતી હોય એમ લોઈ પી
ઓ લોઈ મારી કુટી મથુનીનું.

ઉધાડ બેઠ બાપા ! ઉધાડ બેઠ ! હું તને
કરમડું છું. આ મારી ઉંમર બે. હું વિધુર. હજી
તારે એકને એક બાઈ પરણાવેલો છે. અને આ
ઝોલી તારી નાની બહેન, મરણ પથારી ઉપરથી
મર્યાદા બેઠી થઈ છે એની પણ તને દવા
નથી આવતી ?

(અંદરથી) મથુરી...એ તા...ના...બાપુજી...
હવે હું નહિં ઉધાડું હું તો આ બળા મરી. એ...
બા...રે...હું આ આવી.

(ધાંસલેટનો સીસો અધારમાં ફલાવ્યો છે. અને
એની વાસ ચારે તરફ ફેલાય છે.)

બધકર મુખમુદ્રા સહિત એનો બાપ ઓધકશંકર
દાથમાં ગોળ પત્થરે લઈ જાળિયા પાસે જાય છે.

જાળિયા બહાર બીજા આપ્પાતનું નાટક ચરમ્યું.
ઓધકશંકર : તારે બે આ મારા દાથમાં પથરો છે.

જેવી તું દીરાહળી ચાપ એ પહેલાં જ હું અંદર
સામે જ માથું ફેરું છું. એ...નહેવા દેજે હો...
એ...તું સળગીશમાં હો...હું માથું ફેરું છું,
આ બે...મારા દાથમાં પથરો બટકાડું એટલીજ
વાર છે.

મથુરી : (અંદરથી) એ-ના-ના-બાપુજી-ઈ.

ઓધકશંકર : (બહારથી) એ-હા-હા...મારી મથુરી
તારી અને મારી કાકડી બગરમાં હારે જ નિકળે
બેટા મથુરી. લે બેઠ લે તારે દીરાહળી સળગી
બે બેઠ, એટલે લોહીની ધારાવટી જ મેં
આ કરીએ.

એટલામાં મથુરીના દરના કાકા અને બીજા બે
ત્રણ પાડોશીઓ જાળી નજીક આવીને—

મથુરીના કાકા : આપા ખસો ઓધકશંકર...કેમ એક
શું છે તારે, ઉધાડું છે કે નહિં દેવે ! કે બાપ
ધાંધસ જ મચાવવો છે ! પહેલાં ઉધાડી તાપ
ઝટ પછી તારે જે કહેવું હોય છે તે. નહિં
તો કમળા બારણું ખેંચી નાખવું પડશે સમજીને !

મથુરી : (અંદરથી) એ...મારે હવે બળા મરવું છે.
ચાકા...મારે હવે કશું કહેવું નથી કાકા હવે તો
બળા મરે જ છુટકો છે. કાકા.

મથુરીના કાકા : તો પણ હવે બળા મરવું હોય તો
પછી વાર ફેટી ! આપા ગામને ભેગું કરીને
બળા મરવું છે તારે ! બળતા દશે ધં ચાપ
ગજબોને બળતા દશે ખરેખરે લે ઉધાડ હવે
પોપાગાળા કરતી નકામી. ખેડા દેખ કરતી.
એલા કેણુ છે ? કાચ બધ આવો કોઈ બારણું જ
ખેંચી નાખવું પડશે, આણે તો ફોતી જ
આદરી છે.

બે બળા કાશ-લેવા દોડે છે.—શેરીના માણસોને
આ તેપરખાં બળવાતા પ્રવેશને સાંભળવામાં તીવર સ
અગ્રે છે—

વાતાવરણ વધુ ગમગીન બને છે. દવામાં મુલતો
પીપળા કાંત રહ જાય છે. વાણીઆના રત્નને

બહાડા એકાએક બંધ થઈ ગય છે. એણે દમશેહ બમત પણ મોઢાની લાળ ઉડાડતો શેરીના માણસોના ટોળા પારો કાન અને પૂંછડી ઉડાળતો ખાસણ પાસે ખડો થઈ ગય છે. અધારપછેડીની પાછળ નબમાં જીએ, ચઢતા સસાવમંડળે પણ વધુ ઉપર ચઢીને ઠેકિયા કરવાનું માંડીવાળી, એટલેથી જ અદસ્ય થવાનું નક્કી થયું. બીચારા સંતે જણા આંગીરસ જમદાએય, કશપ, બારદાજ, વગેરે આ પોતાના જીંદા કુળના વારસદારોના મઠકુંડળના બવાડા ભેંધને ચરમાણા તે ઠેક પાતાળમાં ઉતરી ગયા; કે બાગે બાઈ, આ તો હવે આપણા કુળમાં સતીઓને બદલે રાખણીઓના ચરિત્રો આપણાં પરિત્ર કુળોને છુડાવવા પેદા થવા લાગી, એટલે એ પણ બધા બાગી ગયા.

કાસા સમને બીજી તરફથી તાખડોજ એ માણસો હાજર થઈ ગયા તે અગાઉ બીજી તરફથી નંદાના મામાએ પણ પોતાના જીવને હોડમાં મૂક્યો, એક વીસ વર્ષના જીવાનને સાથે લઈ એરડાના મેડા ઉપર વિશ્વાયતી નળાઓના અપેડા તોડીને અંદર ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો.

નંદાનામામા : એલાબાઈ! જીવાન. તો ને હો! અધાર ઘેર છે. જરાક બૂલ્યો તો તો સોએ સો ધુરા. ક્યાંથી ચઢ્યું એરડા ઉપર? માણ... ક્યારેક લાજ નથી ઉપર ચઢવાનો.

જીવાન : હા માણ! ક્યાંથી ટીકી લાગે એવું તરી. એક વાતે બની શકે. કાકા! તમે આ રાંધણીના વાળા એરડા ઉપર ઘોડા ચાગો તો હું ટીગાઇને ઉપર ફૂટી પડું. ઇ શીવાય બીજો ઉપાય નથી.

નંદાનામામા : એલાબાઈ! ઇ તો સાદસ કહેવાય. ક્યારેક તું તો કાળીટીલી દબને ધડીકમાં, નાસક-લુખાં વળી ક્યાંક ફૂટકણું ભજું કરીશ.

જીવાન : હવે કાંઈ નથી શાસ્ત્ર તમ તમારે ઘોડા પલાણીને, આ ધડીએ એરડા ઉપર ફૂટ્યો જીઓને.

મહામહેનતે બંને જણા અધારમાં એરડા ઉપર ચઢે છે. હવે ક્યાંથી અપેડા તોડવો એ વિચારમાં

ફાજીવાર આજુગાજુ જતા નળીયા આવાપાછા કરવા લાગે છે.

જીવાન : એ આંખથી કરો ઉંચા નળીયા આવડો આજ એરડાના અંદરનો ભાગ લાગે છે. જીવાને નળાઓના અપેડાના ચોક્કામાં પોતાના મજબુત શરીરને અધારા એરડામાં તોળું.

જીવાન : મેડાના નીચેના ભાગથી અપેડા ધણો જીંદો હતો, લાકડાનું પીડીકું કયે ઠેકાણે છે કાકા! પીડીયાના અધાર વગર પડાય એવું નથી. અહીંથી તો ટાંડીઆના ફુડાજ ધાય.

અપેડાના ચોક્કા સાથે તોળાએલા જીવાને અંદર ઝુકતા પડારો કર્યો.

નંદાનામામા : એલાબાઈ બાળા હું ઉપર આવી જ અહિંયા મુરાતનનું કામ નથી અહિંયા કળે કામ કરવું પડશે. જીવાનને ઉપર ખેંચી લીધો.

દુરતજ નંદાના મામા અંદર તોળાણા ધીરે રહીને દિવાલ ઉપરની લાકડાની ખીસી પર પગ ટેકવ્યો. એક નાની પીટરી ઉપર બંને પગ મૂકે હળવે રહીને નીચે લટકી પડ્યા. શરીર જરા કિછ ઉઠ્યું. પરતોવો રેખજેન છુટવા લાગ્યો. હવે તો ડાયા વગર છુટો ન હતો. પાછળથી જીવાન પણ અંદર ઉતર્યો બંને જણા મેડા ઉપર તો ઉતર્યા. રેટલામાં દોઢ કલાકથી જળવાની તૈયારી કરતી મથુરીએ જિઝા ધમને દાદરાનું કચાડ પણ અંદરથી દઈ દીધું. બારે મુરોલીમાં મૂંઝી દીધા, ઘાંસએટને સોસો શરીર ઉપર રેખાને બદલે જમીન ઉપર ટેળી નાખ્યો. એણે જીવાન અને નંદાના મામા પણ મહારાણા. ઘાસલેટનો કમો દાદરા નીચે ખૂણામાં બસેલો પડ્યો હતો. ન કરે નારાયણ અને દીવસણી રૂબામાં ચાંચે એકાદ લુગડાનો માલો નાખી દે તો દાદરા આખો સળંગ, જમીન પર રેક્યું છે ત્યાં પણ ચાંચે તો આખી ખાટ લાકડા સળંગવા માંડે, એટલે દાદરામાં ભીંસેલા પેદા જીવાન તથા નંદાના મામાને પણ લાગણું ભોં બારે થઈ પડે. બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે એક સાથે પગનું પાકું મારીને દાદરાના આડસના પાટીના ઉખેડી નાખવા

આ પ્રમાણે અહિં બંને પાટુ મારવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં બહારથી બે ત્રણ માણસો લોકોની કારો બહારની એકાદના બારણા ખેંચી નાખવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

મથુરીના કાકા- લે હવે બારણું ઉઘાડવું છે કે અમે બારણું ખેંચી નાખીએ ?

મથુરી-(ચોરસની અંદરથી) બારણું ખેંચવો નહિ... મારે બળવું જ છે. પણ અધારમાં અને દિવાસળી નથી જડતી. હવે ગારે થું કરવું...રે (બહાર બધા એકી સાથે) એસા મરો એટકો ! સાચા થોા કરો બળા કરા કરતીકને અંદરનો ધરદાપડી લોકોની સાથે પસાઈને બારણું ફટકે દબને ઊપડી જઈ એની સાથે જ દાદરામાં ઉમેળા જીવાને અને મદારા મામાએ પમના ભોરથી પાટુ મારોને દાદરાનું પણ તોડી નાખ્યું અને ફટકે કરતાકને બધા અંદર દાખલ થઈ ગયા.

અંદરનું દરમ જુદું જ હતું. નંદાની પત્ની મથુરીએ પછી જ સીકવથી આખા પે ધણમેટોને બારણે ચોતાના સ્તરીને એક પછી છાટો અડાચા સિવાય જમીન ઉપર, પેતે ને પુણમાં ખેડી હતી તેનાથી ચાર હાથ દૂર ખાટ નીચે, જમીન ઉપર ઢોળી નાંખ્યો હતો ને દેઠાણે પેતે બાકસ દીવાસળીનું રાખતી હતી. ત્યાં જ દોઢ બાકસ બરેલું બારી પાસે પડેલું હતું. ઉપરતે અડધા ડકન બાકસ બરેલો, અંદર રહીને એણે ને ડખાટ ઉઘાડ્યું તેમાં તેની સામે જ પડ્યાં હતાં. ફાનસ સાફ કરવાના ગાસ ત્રણ ચાર જુદા જુદા ચરતચરત ગોડની રાખમાં હતાં અને પેતે સહીસલામત રેડીઓના મધ્ય ઉપર લાકડખી-કેર સાંને જેવી રીતે કોણ માવાવાળું કે લાપખા ધરવાવાળું ચાંતિ અને સ્વચ્છદણી બેલું કોણ તેવી રીતે ચોરસના એક બાજુના પુણમાં બધાઈને રચાવ નેખવી બીધું હતું. ધર નંદાના મામેનું બળવાનું હતું. ધાસવેટ મેધિા લાવવું નંદાનું ઉપુ વાળું.

મથુરીની છાલ અને ગળામાં આને લાગુતરની ખુમારીનો ને તરવરાટ પેઠા થયો હતો, એણે શેરીની

અને મામના ઉંઘતા માણસોને જગાડીને, આખી બળેલી ચાલાક અંતિયા મુઠકલેસના બાતા પાછળે બળી મરવાનો બેસા દોઝ કરવાની ફેટથી તૈયારીઓ કરે છે તેનું આખેજન નોટક બજવી પતામું અને નંદાની જેવા દુનિયાના ભોતલા પતિઓને ખ્યાલ કરી બતાવેલા કેસોઓ બજવતને. રોડલે પહેળ્યા પછી ફેટથી લાવપૂર્વક અમિનખ કરે છે. તેનો આ તાદરસ દાખલો ભોળને અમારા અમિનખની તમારે સુકા કંઈ પ્રસંહા કરવાની છે.

(પંચેશ હેલ્લે)

ટેપ્સો.

કડકાટ અને બાકાકાટ સાથે બંને બાજુનો દરવાજા ઉપડી જાય છે. બધા ચોરસમાં પ્રવેશ કરે છે ઉપર પ્રમાણે વલુન દરેલું દરમ ચોરસની અંતુ દિશિગોચર થાય છે.

ચોરસાંકર : (એક નંબર ધુરકાટ સાથે અંદર પ્રસી જાય છે) આધા ખસી-ખસો ! આપા ખસી નહોતો ! મારી કુટડી મથુરી દીકરીને બધાથે મજરાવી મૂકી, (દીકરીને બે હાથે પકડી લે છે) મારી રતન ! દીકરી ! એટા ! મથુરી ! હું થું કામ જલ્લ બાપા ! કામ્ય ઉભી થા કટ. આંઈ નરકમાં એક મિનિટ આપણે રેલું નથી મારે હાજો મરો નરકટ, મારી રતનને રાણી નાખવા તૈયાર થયું.

મથુરી : (ચોટથી રડતાં) એ...બા...પા... આ મારે તમારે ધેર નથી આવવું. પછી અને અહિંમાં આવવા તો હોયે; હું તો અહિંયાં જ રહીશ બાપા...રે

ચોરસાંકર : અરે વાંત છે કાંઈ ? તને તો આવવા કે તો આપણે આવવું જ છે કયો પાકું. પોસ્તાળાસ વરસતો હજી બેઠો છું ને હું ! ધ્રુવ ધ રોનક ચરમાને બીજી મળશે પણ મને મોંઘ તું બીજી મળવાની છે. દીકરી ! હાથ્ય ઉઠ મરે. મારે તારી બહુ જરૂર છે. હું વિધુરે છું. ધ તને નથી ખબર દીકરી ! અને ચોટલા પકી રેવાવાળું

જોશેને ! રોટલાનો કપાં દકાળ પડ્યો છે આપણે
ધેર તે આ નરકમાં રાખું તને !

(છોડરીના કાઠા તાંક લાંબા હાથ કરીને
અભિનયથી) - હવે તમે આંધ કુવે ન'ખારી રહારી
દીટડીને, તમારે કાંઈ એમાં ! હાલ્ય બાપ ઉભી ચક્રમ
એક દિકરો છે એમ હું મારે ખીજો (દિશકતની
બેઠે ચણીમાં નહિ માત્ર વિધુર બાપને રાંધી
ખવરાવવામાં.)

તહારી માએ શામતરું ક્યું અને દિકરો હજી
કુંવારો એટલે જ મારે તને આટલી મમતાથી ધેર
લઈ જવી જોવેસને બાપા ! દીકરાને હજી પરણાવે
છે ખેટા, ત્યાં સુધી તો તહારું કમલે ને પગલે કામ
છે. રહારી રતન ! મધુરી, હવે તો મરી જાઉં ત્યાં
ત્યાં સુધી તને મોહકવાનો જ નથી. એ છ...ને
સીધાલેર.

સામે સંકરતો મધુરી એના પિતા બોધકશંકર
સાથે ઝડપથી અદર્ય થાય છે... ખીજો દિવસે એક
બરવાડા બોધકશંકરને ઘેર દૂધ દેવા ગય છે. એ
મધુરીને પૂછે છે.

બરવાડા : એહી બાપ આ તને હું હુઝયું વાણીયા,
બાલકયું સોડું ચંદન આણું બળી મરવાનું
તને લોને ?

મધુરી : એ ના...ના કાકી તમે હમને નહિં ને ?
મારે બળવું- 'તું' ક્યાં, છ તો મારે દવાવવાતા
બધાને, બળે નહીં ઈવડો છ ?

આણું કરીછ તો જ આપણું માયું ધરમાં
થાય ને ? નકરતો બાવા જોતાઃ ધણી આપણે
માથે પેધી નામ પેધી ! શું હમન્યા ? તમે અણુપ
બરવાડા. આમા તમને હમજાણુ નોંખડે, અને
સેરમાં બરોડા તે આવી કણું બણીછ.

— વિચારપુષ્પ —

આ માનવીના ઉચ્ચ ખીલીને
વિચારનું કોમળ પુષ્પ નહાતું,
નવા નવા રંગ ધરી મળાનું
આશા ધરે - પ્રાણ પસાર અર્પી,
દશે દિશામાં સુજ કીર્તિ સ્થાપુ પ
ઉરે ઉરે પ્રેમ - સુવાસ પ્રેરું.
ના લાન કે પુષ્પ અનેક એવાં
ઉગે ઉગે ત્યાં કરમાઈ જતાં,
ને ને કદાપિ ક્ષણ એ ઉગે તો
વટોળિયો માનવના અહનો, ૧૦
ક્ષણે ક્ષણે ભીષણતા વધારી
ધૂમક એ ચંદ્રર માંહી તેને
જમીન સાથે પટકાવી દેશે.
ફસાવી, ટોળી; રગદોળી દેશે !

બો

તેર ડિગ્રી ફેરનહાઈટથી વધુ ઉષ્મામાન ન હોવા છતાં 'ગેર કંડિશન' કોલી એક કારખાનાની ઓરડીમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓએ ઠંડી લાગવાની ફરિયાદ કરી હતી. તેની દિવાલોનો આસમાની હરિત રંગ બદલીને પીળો કરવામાં આવતાં એ ફરિયાદ મટી ગઈ, બીજા કારખાનામાં કાળા રંગની પતરાંની પેટીઓ ઉચ્ચકતા મજૂરોએ પીઠ દુઃખી જવાની ફરિયાદ નોંધાવી હતી. એ જ પેટીઓને ઝાંખા લીલા રંગે રંગવામાં આવતાં પેટા જ મજૂરોએ કહ્યું, 'આ હલકા વજનની પેટીઓથી અમને બારે રાહત રહે છે!'

રંગના આવા જુલાવામાં નાંખતા ચમત્કારિક શુણ વિજ્ઞાનને અભવવા નથી, સામાન્ય માણસને નીલરંગી ઓરડીની ગરમી તેટલી જ ઉષ્ણતાવાળી રક્તરંગી ઓરડીની કરતાં થણી ઓછી જણાયે. તે જ પ્રમાણે, ઘેરા રંગની વસ્તુઓ આજ રંગની વસ્તુઓ કરતાં સરખા વજનવાળી છતાં પ્રમાણમાં બારે લાગશે. મક્કા દસ વર્ષમાં રંગ આયોજનનું એક નવું શાસ્ત્ર (Science) ઊભું થયું છે, જે રંગના આવા ચમત્કારિક શુણને લક્ષમાં લઈ ઇનજન અને ક્ષેત્રોમાં બહેળા પાયા ઉપર રંગોની અનુરૂપ સજ્જવટ કરવાનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપે છે.

શ્વેતરંગ એ સાત રંગોનો બનેલો છે એ વાત જાણીતી છે, શ્વેતરંગનું ત્રિપાશ્વ કાચ વડે વિકલ્પન કરતાં તેનું ત્રેધવતુષના રંગોમાં રૂપાન્તર થઈ જાય છે. આ રંગોમાં નીચેના સાત રંગો છે. જાંબલી, જૂરા, આસમાની, લીલો, પીળો, નારંગી અને રાસો. હવે આ રંગોમાં જાંબલી, જૂરા, આસમાની અને લીલો એ ઠંડા અને આદલાદક રંગો છે અને પીળો, નારંગી અને રાસો એ ગરમ અને તંજ રંગો છે. હોવાર્ડ કેચામ (Howard ketcham) નામના એક જાણીતા રંગ નિષ્ણાતે પેટ્રોલ પંપ રોડનોના રંગોનું ચોગ્ય આયોજન કરીને રોડનોનું પેટ્રોલ વેચાણ પ્રથમના કરતાં દોડું કરી આપ્યું હતું. રક્ત

રંગ માણસને કાયરિત બનવાની પ્રેરણા આપે છે બ્યારે લીલો રંગ (જે રંગ નિસર્ગનો પણ છે) શાંતિ અને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. લંડનની અંદર 'બ્લેક હાયસ' સિગ્ર લોકોને આત્મહત્યા કરવા ઉત્તેજિતો એમ મનાતું. એનું કાળું લોખંડી રસ્તું બ્યારે તેજસ્વી લીલા રંગમાં બદલો નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે આત્મહત્યાનું પ્રમાણ એક તૃતીયાંસ ઓછું થઈ ગયું હતું.

મણા પ્રાણીઓ ઉપર રંગની અસર ગિલકુમ્હ હોતી નથી. પણ જંતુઓ ઉપર આની મણી અંસર થાય છે. આસમાની રંગ માખીઓનું અપકર્ષણ કરે છે. શિકારોમાં એક કડાઈએ પોતાની દુકાનની કાંચની એક બારી સ્પર્શને તડકો ઓછો કરવા જૂરી રંગી હતી. તે વખતે એમ જણાયું કે બ્યારે બીજી બારીઓ ઉપર માખીનું દ્રવ્ય જામેલું હતું ત્યારે એ બારી આગળ એકક માખી ફરકતી ન હતી પરંતુ મચ્છરો જૂરા રંગથી આકર્ષાય છે. મુદ્દમાં નોકાદળને ભેજવાળી જગ્યામાં કામ કરતા નાવિકોનો જૂરા મુનિ-કેશ બદલો નાંખવો પડ્યો કારણ કે એના વડે તેમને વધુ મચ્છરો કસતા હતા. મચ્છરો અને બીજા રંગે ભિક્ષતા જંતુઓ તેમજ ઇવાં ઘેરા નારંગી રંગના પ્રકાશ વડે દૂર દડી જાય છે. રાત્રિનું નિયોન લાઈટ મચ્છરોને આવતાં અટકાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે.

રંગની આ પ્રતિકાનો ઉપયોગ કરી વહાણના માલિકોનું ધલું દ્રવ્ય બચી-શકશે. બાર્નેકલ નામના જંતુઓ ઘેરા રંગોથી મણા આકર્ષાતાં અને વહાણના તળિયામાં આંબા ઘેરા રંગો લગાડવાને પરિણામે વહાણો પર બાર્નેકલ જંતુઓનો સારા પ્રમાણમાં જમાવટ થતી અને તેથી તળિયાં જલદી ખવાઈ જતાં. તળિયાં પર શ્વેત અથવા આછો લીલો રંગ કરવાથી બાર્નેકલનો દુખલો બંધ થઈ ગયો અને અમેરિકન વહાણવટાને પ્રતિ વર્ષે ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરનો બચાવ થઈ શક્યો.

મુદ્દ દરમિયાન ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતાં આ રંગ

આયોજનની કળાને સારો જોવો વેગ મળે છે અને હવે દરેક કારખાનામાં રંગીની સુયોગ્ય સમ્બંધ કરી કાર્યકરોને એકથી રાહત જ નહિ પણ પ્રગટનું પ્રમાણ વધારી ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ આણી શકાય છે. એક લોખંડના કારખાનામાં યંત્રોના રમૂજ ભાગોનો રંગ રાખેડો અને ગતિમાન ભાગોનો રંગ ઝાંખો કેસરી કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં જતો રંગ સફેદ રાખેલો છે અને દિવાલો તથા સ્તંભોનો રંગ આઠ ફૂટની જાંઆઇ સુધી બૂખરો લીલો રાખવામાં આવ્યો છે, ત્યારે જોય તળિયું રાખેડો રંગનું છે. આજ હોસવાના સાધનો લાલ રંગનાં છે અને પ્રાથમિક સારવારનાં સાધનોની પેટી લીલા રંગે રંગેલી છે. છાંના ભાગો અને કિનારો પીળા રંગના રંગી તેમના પર કાળા પટ્ટી મારવામાં આવી છે અને રિવરો તથા ચાલીઓની પેટીઓ બૂરી રંગવામાં આવી છે.

આવી રીતે રંગી સમ્બંધ એનારનાં મનની અંદર પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રકાશનો પણ વ્યય

થતો તે બચાવે છે. કેમકે જુદા-જુદા રંગની, ન્યુમેરિક, જણાવે છે કે આ 'કસર કંડિશનિંગ'ને પરિણામે તેના ઉત્પાદનમાં ૧૫ ટકા કામ કરવાની ચોક્કસતામાં ૪૦ ટકાનો વધારો તો થયો હતો. તે ઉપરાંત કાર્ય કરોની ગેરફાવટોમાં ૬૦ ટકા જેટલો ઘટાડો પણ થયો હતો ! બીજી એક ફેક્ટરીએ એવું નિવેદન કર્યું હતું કે જે મહિનાની અંદર જમીન પર પડીને કચરા ભેગી લગાડીને ખેંચાઇ જતી વસ્તુઓ બધા ચર્પ જતાં રંગમણીનો ચમેલો ખર્ચ વસૂલ થઇ ગયો હતો ! આકસ્માતોના આક્રમમાં પણ સુયોગ્ય રંગ-મણીને લીધે સારો ઘટાડો નેપિાયો છે તેમજ આખોતું સંરક્ષણ થઇ શક્યું છે.

રંગીનો શોધ સર આલ્ફ્રેડ ન્યુટને વર્ષો પહેલાં કરી હતી પણ તેમના અત્યંતરિક શુદ્ધો તો હમણાં જ હાથમાં આવ્યા હોઇ એવું સર્જયેલું સાત્ત તદ્દન આધુનિક છે.*

* Popular Science, June 1947 ના એક લેખ ઉપરથી.

મનવા

ઓ મનવા રે મનવા !

ભૂલ નહિ- ભૂતકાળ ભયાનક
પા પા પગલી પાડી અચાનક
બોમ સદનમાં- સાગર મધ્યે
ફેદી રહ્યો- ઉડી રહ્યો. ૧

ઓ મનવા રે મનવા !

મંત્ર યુગે મહાનલ પ્રગટાવી
ચંત્ર યુગે અણુશક્તિ સ્ખલવી
વિશ્વ શક્તિનું સત્ય સંનોતન
ફૂધી રહ્યો - ચોલ રહ્યો. ૨

ઓ મનવા રે મનવા !

પરમ પ્રજ્ઞાના તિરૂદ તત્ત્વને
અહ ઉપગ્રહની ભવ્ય સફરને
કાળ કિનારે ધૂમી ધૂમીને
શોધી રહ્યો - ચોલ રહ્યો. ૩

ઓ મનવા રે મનવા !

યુગયુગ દેરા રંગ પુરેલું
બગત સિદ્ધિનું ચિત્ર મધુરું
દોણ કહેલું રહ્યું અધુરું ?
મૂંઝી રહ્યો - મોહી રહ્યો. ૪

રે ચિતોડી રાણા વીર-લખમશી ! તને સંભારીએ છીએ અને અમને લાગે છે કે કાં તો તું આ ભૂમિને નથી, કાં અમે આ ભૂમિના નથી !

ગલિહાનનો મહિમા ગાતી કેટલી કેટલી ચારણ બિરદાવલિઓએ, રજપૂતીના વીરરસને વીરમદરી છંદમાં ખડા કર્યો છે, પરંતુ એ વીરમદરી છંદ પોતે પણ, તારી આ વીરતા વિષે સાંભળીને એક ઘડીભર તો ઠરી જ ગયો! એના દેહમાં સમાય એના કરતાં વધારે વીર-રસ-વીરરસ શું? નર્યો લોકરસ-એમાં હતો !

તેં જે વીરચર્ય રેખ્યો'તો, રાણા ! તારે તોડને આંગણે, એણે તો કુગરમાળા અરવણીનાં તજજર જેવાં ખડકની આંગમાંથી પણ આંસુ વહેતાં કર્યાં-હર્ષનાં, અને વળી શોકનાં ! અને તું તો નરકેસરી, તારા શોભિત બીના રંગમાંથી, ન ડગ્યો, ન હક્યો, ન ઝાંખો પડ્યો, ન મોળો પડ્યો, ન ધાક્યો, ન ભય પામ્યો-તે તો તારો કેસરિયો વાઘો ધાર્યો તે ધાર્યો !

એટલે જ અમને આશ્ચર્ય થાય છે કે રે રાણા લખમશી ! તારી એ શમશેરનું લોહ તું કઈ ભૂમિમાંથી ઉપાડી લાવ્યો હતો એ તો કહે ! આજ અમારે આંગણે જાય ! એની ગોટ-પડી છે! લોહની ! માળી પીધેલ લોહની !

તારી એ વીરરસની ઉદ્રેક મૂર્તિ જોઈને, લગવાન રૂદ્રને મન થઈ આવ્યું, તારા માથા ઉપર હાથ મૂકીને કહેવાનું કે, 'ચિતોડી રાણા ! ત્રિપાનનું કંઠાભરણુ-આજ દિવસ સુધી અદ્વિતીય ગણાતું-આજ તું એનો લાગ

પડાવનારો આટલાં વર્ષે, આ કુગરમાળામાં જન્મ્યો !'

રે ! રાણા લખમશી ! તારી આ-વીરકથા સાંભરીએ છીએ-અને અમારાં તો આજ, આટલાં વરસે રૂંવેરૂંવાં ખડાં થઈ જાય છે ! અમને ઠોકને એ ભાગ્યનો એક સહસાંશ તો મળે !

તારે આંગણે જુદા આવ્યું હતું, તેં એ નેતરું ન હતું. પણ જ્યારે હાલતું હાલતું તારે આંગણે આવ્યું, ત્યારે તું રજપૂતનો દીકરો, કાંઈ કુગરમાળામાં થોડો લાગી જવાનો હતો ! તેં તો પીતૃતથ અઘાઉદીનની સામે ચિતોડના દુર્ગને આધારે, તારી નિતસંગાથી સમશેરનો આધાર લીધો.

પરિતીને લેવા આવ્યો'તો, આ દિલ્હીનો બાદશાહ, ત્યારે એક વખત તો, પેલા સાતસો મીથાનામાં એકલા ને ઉપાડનારા થઈને જોગણુ-પચાસસો રજપૂતોએ, એ એક નારીને માટે, જાનન્યોછાવારી કરીને, રજપૂતીનો જયજયકાર વર્તાવ્યો હતો !

આ જ એ જ બાદશાહ, તારે આંગણે પાછો ફરીને આવ્યો છે ! રજપૂતીનું પાણી માપવાની એને નેમ છે !

દિલ્હરની રજપૂતીની મીંટ તારાં ઉપર મંડાઈ છે. તું પડે તો રજપૂતી પડે. તું ઠગે તો રજપૂતી રંડાય. તું ધરણે થાય તો રજપૂતની નારીતા મોં ઉપર એક હલ્લાર મંજુ કાળજના કાળા શેરડા પડે !

તારે તો ગદ અજિત રાજવો'તો. પણ

અગ્નિત રહેલું—એ કેટલું આકરું છે એનું દર્શન એક મધરાતે તને થયું. મા લવાનીનું રણચંદી રૂપ તારી સામે આવીને સ્વપ્નમાં ખડું થઈ ગયું. હાથમાં એને ખરગ છે. કંઠે કચેલુની માલા છે. શોભિતભીના એના હાથ છે. લય-કર વિષધરેની જટાનૂટમાં વીંટાયલાં માતાં અગ્નિનેત્ર છે. તું તો રાણા નેહ જ રહ્યો ! પછી તેં હાથ નેહીને કહ્યું : ‘દેણુ છે દેવી ! તમે ? શું છે તમારે ? રજપૂતી મારીની, જે વળતે આજ તાવણી થઈ રહી છે, તે વળતે આતું રૂમ મારા પોતાના મહેલમાં શું કરવા લાગ્યાં છો ?’

‘મને ન જાણખી રાણા ! હું તો લવાની ! રણસેનની દેવી !’

‘મા ! ત્યારે તો તમે જ મને રસ્તો બતાવો, મારી આ રજપૂતી શી રીતે અણિશુદ્ધ પાર જિતરે ?’

‘રાણા ! પહેલાં તો તું મન સાથે નહીં કર. તારે શું નેહએ છીએ ? અણિશુદ્ધ રજપૂતી કે વિજય ?’

‘મા ! રજપૂતી !’

‘અલ્યા એ રાણા ! ફરીને બોલ, ફરીને બોલ, ફરીને વિચારીને બોલ ! રજપૂતી તો ખંડેરામાં વસે છે. વિજયધ્વનિ મહાલયમાં ગહાલે છે. તારે શું નેહએ છીએ, હવે કહે ! રજપૂતી કે વિજય ?’

‘માં ! મને તો રજપૂતીની જેવની છે !’

‘હું બાણું છું—મને ખબર જ હતી, કે આ ભૂમિનો કોઈ બાળક, રજપૂતી વિના બીજી કોઈ વસ્તુને મહામોદી નહિ ગણે, અરવ-હલીની ડુંગરમાળાનાં પાણી પી પીને, રજપૂત

માત્ર ગાંડાતુર બન્યા છે પણ રાણા ! મારે તો આજે એ હવે રજપૂતોનો ખપ પડ્યો છે ને, આ જુદી જ ભતતના માણસો સામે, પોતાનો હાથ ખેલી થકે ; પણ તમારે સૌને તો એ રજપૂતીનો મોહ છે—એ ખંડેરામાં વસે છે ! તો લલે, તું ઉજ્જવલ રજપૂતીનો વારસો લે, મણુ ને, ચિતોડની ગાદીના ખાર રાણાઓ બ્યારે મરશે, ત્યારે એક રાણા—ને એક વંશ-વેલો પાંગરશે અને લકાઈ રજપૂતીની ત્યારે જીવતી રહેશે ! તારી રજપૂતી નિષ્કલંક રહેશે. પણ આ તારી સામે પડ્યા છે એને રાણાઓ નાખનારો તો તારી બારમી પેઢીએ યાશે ! તમારે સૌને રજપૂતી—રજપૂતીનો મોહ છે. પણ આ કાંઈ રજપૂતીનાં ઘરાક નથી ! આની સામે લડનારાની તો જુદી જ માટી નેહએ ! હું હવે એ માટી માણું છું !’

દેવી તો અદૃશ્ય થઈ પણ રાણા લખમશીને પછી ભાંધ ન આવી એને તો ચિતોડના ખાર રાણાઓનાં માએ બલિદાન માગ્યાં હતાં, એ ક્યાંથી હાવી આપવાં, એની મનમાં ગડગાંગ થઈ રહી

અને એને સાંસર્યું. ‘આહા !’ એ પોતાની શબ્દામાં જ બેઠો થઈ ગયો. ‘વાહ ! મા ! વાહ ! તેં રજપૂતીને અમર રાખવાનો કેવો બીધણુ પંથ આજ મને બતાવ્યો છે ! મારે દીકરા બાર છે—એમાંથી અગિયાર ચિતોડના રાણા બનશે, અને બારમો હું ! આવતી કાલ-થીજ એક એક રાણાનો રાજ્યાભિષેક થાશે, એક એક રાણા જુદે ચડશે ! છેલ્લો હું ! વાહ !

* લખમશી રાણાની બારમી પેઢીએ સિવાઇ મહારાજ યાચ, એમ હંતકયામા રહેવાય છે. લખમશીએ અજયસિંહ, અજયસિંહનો સત્તવનસિંહ હલિજીમાં ગયો. તેની ૧૧મી પેઢીએ સિવાઇ.

માં! વાહ!

રાણીને એ નિશ્ચય થયો ન થયો અને માનો આકાશી શબ્દોપ ફરીને એને કાને પડ્યો:

‘દે મેવાડી રાણા! મેં આ લોગ માગ્યા છે પણ મને નરમાંસની કોઈ તૃપા ભગી છે એમ તું માનતો ના. પણ જમાનો એક, આ જમીન ઉપર એવો આવી રહ્યો છે, જ્યારે માણસો, આતતાથીએને હણી નાખવાનો શુદ્ધ ગીતાંધર્મ પાળવાને બદલે, એમની સામેથી, મૂરખની જેમ, પશુની જેમ, અરે કોઈ વેલછા પામેલા વિહંગની જેમ ભાગશે—સૌએનાં શિયળ માટે પલ્લ નહિ લહે, ધરતી માટે પલ્લ નહિ લહે, ધર્મ માટે પલ્લ નહિ લહે, વારંવાર વિશ્વાસ મૂક્યો ને શાંતિ માગ્યા કરશે, છેતરાશે તો પણ શાંતિ માગશે, સીપણતાથી એવા કરશે કે જેની પાસે કોઈ જ વિશ્વાસગિડું રહ્યું નથી, ત્યાં વિશ્વાસ મૂકવા બદલે—એ વખતે આ દેશમાં, સીપણતાની કોઈ પરંપરા ભગતી રહે, અને માણસોના દિકમાં, રહેતો માણસ ન બને તો કાંઈ નહિ, પણ પશુ ભગીને પણ સામેના પશુ સામે લડીને મરી છૂટે—માટે મેં આ લોગ માગ્યા છે રાણા! એવી કોઈક સીપણતા, જ્યારે સીપણતા જ રેલાઈ રહી હોય ત્યારે, કોઈ ચારણી છંદનો કવિ ગાઈ ગાઈને પણ કોઈકને જગાડે, તો આંહી કોઈક બને—હે રાણા! આ તારી ભૂમિની ઉજ્જવલ રજપૂતી ચાલતી રહે, માટે મેં આ લોગ માગ્યા છે! મને તું નરમાંસની ભૂખી માનતો ના! પણ એ જમાનો આવે જ્યારે નરમાંસ સોંધાં બને, ને પશુએ સોંધાં થાય, ત્યારે આ તારા રજપૂતો—ખીલું કોઈ નહિ તો છેવટે રજપૂતો—પણ, એટલું સમજે કે સીપણતા સામે તો એ જીતશે ને સીપણ બનશે,

માટે મેં આ લોગ માગ્યા છે રાણા! સીપણ રજપૂતી જ નરખીશાયી લય કરતોને રોકશે—એ પરંપરાને જીતતી રાખવા, આ લોગ મેં આપ્યા છે એમ માનજે રાણા!’

મા ભવાનીના શબ્દના પરછંદા બાલે અરવકડીની ટુંગરમાંમાંથી ઊઠતા હોય તેમ, ઘેરો, ગંભીર, કોઈ ચારણી છંદનો નાદ ઊપડ્યો:

‘ધર જાતાં ધ્રમ પલટતાં, ને ત્રિયા પડતાં તાવ, એ તિલુહી દિન મરણુરા, કહા રંક કહા રાવ’

ધારી, ધરમ ને પ્રણી પાર, પડે રૂઢ કે પાવ, સમા ખસ તણ મણના, હોય રંક કે રાવ!

[૨૧]

રૂપ રૂપ ને અરૂપ!

કુતિંગાધિપતિએ એક વિશ્વપ્રયાત મંદિર આદર્યું છે.

ફર-ફર સમુદ્રપારથી આવેલા વિદેશીઓ એને નિહાળે અને નિહાળ્યા જ કરે, જમાનાના જમાના બધા પણ એના જેવું કોઈનાથી ન થયું, વિજેતા એને જોતાં થંભી બધા, શિક્ષકો આશ્ચર્યમૂઠ બની બધા, એક વખત ત્યાં આવેલો-ફરી ફરીને એક હબાર વખત ત્યાં આવ્યા જ કરે, કતિંગરાજે, એવું અફળત મંદિર ઊભું કરવા ધાયું છે।

સોનું, રત્ન, માણિક, મોતી એણે સોંધાં કર્યાં છે અને પથ્થર-પથ્થરને સોંધાં કર્યાં છે.

મંદિર ઊભું થયું. અને સોને લાગ્યું કે વિશ્વમોહિની માયાને ત્યાં, બાલે પથ્થરમાં, કોઈ પોતાડી ગયું છે! એવી અફળત મોહિની સ્થળે સ્થળે પાથરેલી છે। સૌંદર્ય દેવીને આવેલું સ્વપ્ન, શિક્ષકોએ બાલે કે સોરીને ત્યાં નખશખ

ઉતારી લીધું છે। જોનારો તે શું જુએ ને શું ન જુએ? એની આંખ થાકે, પણ કલ્પના ન થાકે!

ત્યાં ઊલેલી નૃત્યજાલાઓની મોહક જુવાની જોવા તો કાલ પોતે પોતાનું કામ જૂદી જાય, એવી. ત્યાં નાજુક કારીગરી, કરવાવાળાએ કરી છે। પ્રેમસમાધિમાં પહેલાં આંહીનાં યુગલ જોઈને તો છોટે ઉમેલા જોળાડધન વૃક્ષોને પણ નવાં અંકુર ફૂટ્યાં છે। એવી ધનુષજાલાઓએ અંકેલાં ધનુષ, જુવાનોને પ્રેમનાં ચરત્રો વીંધે છે, તો વૃદ્ધોને ફરીને રજાના કોડ જગાડે છે! ત્યાં ઊલેલી દર્પજુકન્યાઓ રૂપ જોતાં પોતે થાકતી નથી, તો એમને જોતાં, જોનારા થાકતા નથી। આંહીં તો ખૂણેખૂણામાં, કંઠેરે કંઠોરામાં, કુંભીએ કુંભીમાં, સ્તંભમાં, ગજધૂધમાં, નરચૂધમાં, દેવવાહનમાં, રાસલીલામાં, આંદની-જેલતી નારીઓમાં—કેકાણે કેકાણે એટલું તો રૂપ ઢેળાઈ છે કે હવે નવી રૂપલીલા સરજવા માટે, બ્રહ્મદેવે પોતાના હૃદયમાં નહિ, આ મંદિરમાં, દૃષ્ટિ માંડવાની રહેશે!

ધન્ય છે રે! શિશુ! તને ધન્ય છે. મંદિરને છાંટકાવ કરતો સચુદ્ર આ રૂપ જોશે ને માનશે કે મારી પુત્રી લક્ષ્મી જાણી છે, લક્ષ્મી જોશે ને માનશે કે એ તો બ્રીજલાન કુમારી રાધાનું પ્રેમસપ્તનું છે। ભક્તો માનશે કે આ દેવલોકની રચના છે, દેવલોક તો સમગ્રએ કે આવી તો ભક્તિગી જ પ્રેમકલ્પના હોય! તે—‘હે શિશુ! તારી જીવનનો સવળી મૂડી અંહીં ખરચી નાખી, અને તું ધન્ય જાન્યો!

એટલે જ ત્યારે કલિંગરાજે કહ્યું કે ‘હે શિશુ! જેવું મંદિર બનાવ્યું છે, એવી હવે ભગવાન જગત્તાથની મૂર્તિ જનાવો, ત્યારે તારી

આંખમાંથી અશ્રુની ધાર ચાલી નીકળી તે’ કહ્યું: ‘હે મહારાજ! આ તમે મને પહેલાં કહ્યું હોત! મારી રંકની તો સવળી મૂડી હવે ખરચાઈ ગઈ। હું દરિદ્રી—હવે શું આપી શકવાનો હતો? જગન્નાથની મૂર્તિ સરજનારો તો હવે કોઈ, ખીજે શિશુ, મહારાજની પાસે આવી ચડશે। મારું રંકનું એ ભાગ્ય નહિ હોય, ભગવાનની ચરણરજ મસ્તકે મૂકવાનું!’

સમા તારાં પ્રેમાશ્રુ નિહાળી રહી! પણ ત્યાં પ્રેમને કોઈ સમજતું નથી, ત્યાં પ્રેમાશ્રુની તો શી વાત કરવી? કોઈને એમાં ગરીબી લાગી કલ્પનાની, કોઈને ભક્તિની, કોઈને વ્યવહારની, કોઈને શિષ્યકૌશલ્યની.

—અને તું તો નવમસ્તકે રાજસભાને પ્રજુગીને ચાલી નીકળ્યો।

કલિંગરાજે ઘોષણા કરાવી એણે ફરીને રૂપું, સોનું, હીરા, ચોતી, માણેક સસ્તાં, કેપાં દેશવિદેશથી અનેક શિશુઓ આવવા માંડ્યા। સૌ મંદિર જુએ છે—અને દિગ્મૂઢ બની જાય છે। આ વિધાનગૌશલ્ય? આ રમણીય ભવ્યતા? પૃથ્વીના કોઈ શિશુની એ કારીગરી ન હોય!

એનો ઘડવૈયા કાં ગાંધર્વલોકનો કાં સ્વર્ગ લોકનો! પૃથ્વી લોકનો તો કોઈ ન હોય!

આ મંદિરને યોગ્ય મૂર્તિવિધાન કરવું—એ તો એ જ કરી શકશે, જેણે આંતું મનોરમ સ્વપ્ન જાણું કહ્યું છે। બીજા કોઈનું એ કામ નહિ।

મંદિરને શોધો એવું જગન્નાથનું સ્વરૂપ-વિધાન કરનારને, ભારાભાર સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક, ચોતી મળવાનાં હતાં, પણ જગાડનારને—મૃત્યુ! કોઈ આદવાન ઉપાડવાની હિંમત

કરતું નથી. આ રૂપલીલા સામે રૂપ સરજતું
—અને તે પણ જગતના નાથનું—કોઈ કહેતાં
કોઈ શિલ્પી પણ માંડતો નથી !

—માથું ધુણાવી ધુણાવીને એક પછી એક
અનેક ધુરંધર શિલ્પીઓ આદયા જાય છે !

અતે એક શિલ્પી આવ્યો. એણે કલિંગ-
રાજતું આદવાન ઉપાડી લીધું. પણ એણે એક
શરત મૂકી. ‘હું આમાં ભગવાન જગન્નાથનું
એ સ્વરૂપ મૂકીશ, જે આ મંદિરના ઘડવૈયા
શિલ્પીના હૃદયમાં રમી રહેલું, હું દેખું છું !
મારૂં રૂપ પણ નહિ મૂકું, તમે ધાયું’ છે એવું
રૂપ પણ નહિ મૂકું ! મારે તો જેણે આ મહાન
મંદિર સરજ્યું છે એને અંજલિ આપવાની
છે. આંહીના પથ્થરેપથ્થરમાં મને એ રૂપ
દેખાય છે ! જે એના હૃદયમાં વસી રહ્યું છે !
બોલો છે કબૂલ ?’

‘કબૂલ-કબૂલ-અમારે પણ મંદિરને અનુ-
રૂપ રૂપ મૂકવાની જ નેમ છે !’ સૌએ કબૂલ
કર્યું. સૌના દિલમાં આશા પ્રગટી.

મંદિરનું આ રમણીય રૂપ નિહાળીને જે
શિલ્પી ઠાલી ગયો છે, એ શિલ્પી ભગવાન
જગન્નાથનું જે રૂપ સરજશે એ કાંઈ જેવું
તેવું નહિ હોય !

‘પણ જુઓ,’ શિલ્પીએ કહ્યું : ‘હું જે
રૂપ ભગવાનનું નેઈ રહ્યો છું—એ રૂપ ઘડતાં,
એક મહિનો થાશે !’

‘કબૂલ—એ પણ કબૂલ—!’

‘મહિનામાં એક પણ—પણ એાછી હશે,
ને-તમે જો, કોઈ ઉતાવળ કરશે તો ઉપાસના
મારી અફળ જશે, તમારી મૂર્તિ જશે !’

‘હલે એમ તો એમ.’

‘પણ તમારે મને, એ દરમ્યાન બોલા-

વવો નહિ. કોઈ પ્રશ્ન પૂછવો નહિ. હું કામ
કરું ત્યાં આવતું નહિ. કાંઈ અવાજ દેવો નહિ.
હું ગમે તે કરું એમાં હરકત કરવી નહિ !’

શિલ્પીની શરતોએ જરાક સૌને વિચાર
કરતા કરી મૂક્યા, પણ થોડીવાર પછી એ
શરતો પણ સ્વીકારી લીધી.

મંદિરમાં શિલ્પી કામ કરવા બેસી ગયો.
ત્યાં કોઈને ફરકવાની મના છે. અવાજ કરવાની
પણ મના છે. થોડા દિવસ તો શાંત કામ
ચાલતું રહ્યું.

પછી એકાએક મોટામોટા અવાજ થતા
માંડ્યા. મંદિરમાં બહોં લાંગતોડ થઈ રહી હોય
એવી, આશંકાને સૌના મનમાં, સંચાર થયો :
‘આ અવાજ શા માટે ?’

‘મૂર્તિવિધાનમાં આટલી બધી ગરજ
શી ?’ પણ શિલ્પીની શરત સાંભરી આવી. સૌ
સુદત પૂરી થવાની રાહ એવાં લાગ્યા.

પણ અકવાડિયું આડે રહ્યું—અને સૌને
ખાતરી થવા માંડી કે, શિલ્પી લાંગતોડ કરતો
હોય તો જ આટલા અવાજ આવે !

શંકા પેડી—પછી તો મનમાં એકહત્તર
ગણી ચિંતા આવી. સૌને થયું હાય રે ! આ
તો અનુપમ મંદિરનું નખોઃ વળી જાય.

‘પણ—વચન શિલ્પીનું વચન ? એનું શું !
હજી તો સુદત થઈ નથી. વચ્ચે એને કેમ
બોલાવાય ?’

ચાર છ દિવસ જાકી રહ્યા—અને રાત્રી,
પ્રધાન, મંત્રીમંડળ સૌ ચિંતાતુર બની ગયા.
અવાજ અસહ્ય થતો જતો હતો. લાંગતોડ
ચાખ્ખી સંજળાતી હતી. મોટા મોટા મહેલ
બહોં પડતા હતા ! શંકાથી કોપથી, ચિંતાથી,
પરિણામના ભયથી, સૌ વ્યાકુળ બની ગયા.

પણ શિવપીને અપાયું વચન ?... નિરાધારીથી એક દિવસ તો સા મૂળા રહ્યા.

ખીબ દિવસના અવાજે તો વિહ્વળતાને વધારી મૂકી. રાત ને દિવસ અવાજ અવધા લાગ્યો.

સૌનાં મન વ્યથ થઈ ગયાં મૂર્તિ ન મળે તો કોઈ નહિ-પણ મંદિર તો જગ્યશે નહિતર આ તો બધું નાશ કરી નાખશે !

સુદતની વાત પડતી મૂકીને સૌ અંદર ઢોર્યા.

અંદર શું હતું ? કોઈ જ નહિ ! એવો શિવપી બેઠો એક આકૃતિ કાતરી રહ્યો હતો. હજી એ અપૂર્ણ ને અ-રૂપ હતી !

‘અરે ! એ મોટા શિવપીના દીકરા ! આ તારી જગતના નાથની મૂર્તિ છે ? આ ?’ કવિ-ગરાજે ક્રોધમાં કહ્યું. પણ મંદિર સહીસલામત હતું-એટલો એને સંતોષ હતો.

શિવપીએ ચાંત નમ્રતાથી કહ્યું : ‘આપણી શરત સાંભરે છે મહારાજ ! એમાં એક પળની પણ ઉતાવળ કરવાની ન હતી. ને હજી તો આખા ડેટલા દિવસો બાકી રહ્યા છે ?’

‘તો હવે મૂર્તિ પૂરી કરી આપો ! આને કોઈ સુકાય ! ક્યાં આ મંદિર-ને ક્યાં આ ?’

‘મહારાજ ! ત્યારે આ મંદિરના ગહાન શિવપીના અંતરમાં તો હવે આલું કોઈ અરૂપ જ રમી રહ્યું હતું એમ હું સમજું છું ! એને બાળર હતી કે રૂપને ગયાં છે. પણ અરૂપ ને ? મર્યાદા જ નહિ ! ત્યારે રૂપ તમામ બહાસ થાય, ત્યારે પછી અરૂપ આવે ! શિવપી એવું કોઈ અરૂપ આંહી મૂકવાનો હતો ! રૂપને મહિમા તો જાણે એણે પ્રગટાવ્યો-આ મંદિરમાં, હવે તો એને અરૂપનો મહિમા ગાવાનો

હતો. આંહી આવે, જે કોઈ લક્ષ્મણ, એ આ અરૂપમાં એટલું રૂપ દેખે, જેટલું. એની પાસે પ્રેમનું પોટલું હોય ! રૂપભગવાન તો એવા માટે હતા, જેમને રૂપાણું મંદિર ને રૂપાણું પૂજણું બોધતું હોય ! પણ આ શિવપી-બરેબરો મહાન હતો એણે મંદિર તો સોને માટે બનાવ્યું, પણ જગતના નાથનું રૂપ તો, જેવું જેટલું બળ્ડું, તેટલું જ તેને મળે-એમ એ બનાવત ! પણ એ શી રીતે બને ? એક અરૂપ મૂકીને. સૌને એ દારા એ કહેવાનો હતો કે જેટલું તમારું પોતાનું પ્રેમપોટલું હોય, તેટલું આ જગતના નાથનું રૂપ છે ! આ મંદિરમાં, મહારાજ ! શિવપીએ એટલું રૂપ મૂકી દીધું હતું, કે હવે એમાં રૂપનું એક વધુ આગળું પણ ચાલે તેમ ન હતું. એ હતું સર્વાંગ સંપૂર્ણ.

હવે એમાં એક જ રૂપ વધુ સમાવી શકાય તેમ હતું. દરેક લક્ષ્મણના શિવમાં જે જુડું જુડું રહ્યું છે તે ! અને તેથી અ-રૂપ ! મહારાજ ! ભગવાન રૂપમાં વસે છે-એટલો જ એ અરૂપમાં વસે છે આ મૂર્તિવિધાનનું એ તત્ત્વ હવે સૌનું બને-અને મહાન શિવપીનો એ મહાન કલાને આપણે પિછાનો !’

સૌને નમીને એક પળમાં જ શિવપી અદરવ થઈ ગયો !

(૪૭)

જનકસલા

સાંભળ્યું કોઈ એ ? આવ જનકપુરીમાં એક આશ્ચર્ય થયું !

મહારાજ = જનકની મિથિલાનગરીમાં બ્રહ્મ-સખા ભારાણી હતી મોટા મોટા ઝવિંચુનિઓ

• દેવવ્રતો પુત્ર, દેવરાતિ નવલ તે આંટી સમજવાનો.

ત્યાં હતા. જેમના એક પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં
લોં ભારે પડી, નય, એવા વિક્રમો બેઠા હતા.

‘ને શ્રેષ્ઠ પ્રદાનિષ્ઠ હોય એ સોનેરી
શું ગમીશિત આ એક સહસ્ર ગાયો લઈ નય’

—વિદેહસભામાં દેવરાત્રીની આ ધોપણાએ એક
ક્ષણે તો કેક્યમાંથી ને ગાંધારમાંથી, કુરે-
પાંચાલમાંથી ને કોસલમાંથી, દૂર મધ્ય દેશ-
માંથી ને કાશ્મીરમાંથી આવેલા સોને સ્તંભ
કરી દીધા. આ વિદેહપરિવહન્યાં આયલાયન
ઝળિ હતા, ભુજ્યુ, ઉપરત, કહોડ હતા,
મુનિ હિંદાલક હતા, ત્યાં કોની માએ સવાશેર
સૂંઝ પાધી હોય કે પોતાની પ્રદાનિષ્ઠ સ્થિતિને
શ્રેષ્ઠતમ પ્રગટ કરવાની હિમ્મત કરે? અને
હિમ્મત કરે તો આ પરિવહના એક પ્રશ્નનો
ઉત્તર આપતાં તો એને નેવનાં પાણી મેલે ચડે!

સૌ અંદર સમસમી રહ્યા છે. એટલામાં
ઝળિ યાજ્ઞવલ્કય બિન્ના થયા પોતાના શિષ્યોને
કહ્યું: ‘ગાયો આપણે દોરી લેયો!’

સૌ સાંભળી રહ્યાં. આ એ જ યાજ્ઞવલ્કય
હતા. જેને એના અભિમાન માટે, વૈશ્યાપાયને
શાપ આપ્યો હતો! ઝળિમુનિએને યાજ્ઞ-
વલ્કયની ધૂષ્ટતા ખૂબી રહી.

પણ યાજ્ઞવલ્કયે સૌ સાંભળે તેમ કરીને
મોઢેથી પોતાના શિષ્ય પ્રોકતકારીને કહ્યું: ‘અરે!
પ્રોકતકારી! તું કોની રાહ જુએ છે? આ
ગાયો યાજ્ઞવલ્કય પ્રદાનિષ્ઠ લઈ નય છે, જેમ
બાલીને તું દોરી બા!’

સભામાં મોટી હોહા થઈ પડી. પ્રદાનિષ્ઠ
આ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ?

ટપોટપ યાજ્ઞવલ્કય ઉપર પ્રદાનિષ્ઠા વિશે
પ્રશ્નોની વર્ષા વરસવા માંડી!

પણ એક એક પ્રત્યુત્તર આવે છે ને વિદ્વા-
નોનાં મોં સિવાઈ નય છે. શામલ્ય ઝળિએ
દલીલો ખૂટી ત્યારે નિંદા કરી! પણ એનો
તરત વિનાશ થયો!

એ વખતે મહાપ્રદાનિષ્ઠ ગાળીં બીમી ધઈ.
મહા મંડિતોએ જેની સમજ પરાજય સ્વીકાર્યો
હતો તેને હંદાવવાનું બીડું એણે ઝડપ્યું.
એણે પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં કહ્યું: ‘હું પ્રશ્ન
પૂછું છું?’

‘પૂછો!’ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું.

‘આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી કેણે?’

‘ઈશ્વરે!’

‘અંદ્ર, તારા, સૂર્ય સઘળી સચરાચર
સૃષ્ટિ એ શું છે?’

‘એ પણ ઈશ્વરે!’

‘એણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી?’

‘હા!’

‘એ ઈશ્વરને કેણે ઉત્પન્ન કર્યો?’

‘આ પ્રશ્ન નથી!’

‘કેમ રે! યાજ્ઞવલ્કય! મેં પૂછ્યું તેનો
પ્રત્યુત્તર કયાં છે? ઈશ્વરને કેણે ઉત્પન્ન
કર્યો?’

‘એ કોઈ બાણેતું નથી!’

‘પણ હું બાણું છું!’

‘કેણે? ઈશ્વરને કોણે ઉત્પન્ન કરે?’

‘સૃષ્ટિ એ ઈશ્વર છે, માટે જે સૃષ્ટિને
ઉત્પન્ન કરે તે ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે! ઈશ્વરને
—ઉત્પન્ન કરનાર પણ ઈશ્વર!’

એ

ક દિવસ હાપમાં વાંચ્યું: 'મણીના નવલકથાકાર શ્રી સુનીલાલ વા. શાહને આ મેઘાસમાં સાઠ વર્ષ પૂર્ણ થઈ એકસાંધુ વર્ષ બેઠું હોય, તેમની પશ્ચિર્નિ જીવવાની અમદાવાદ-મુંબઈ શહેરની સાહિત્ય-રસિક જનતા વિચારણા કરે છે. ત્યારજાઠ નાનાં મોટા બધાં હાપમાં એ એકે ઉત્સાહ જતાવતા સમાચારો આવવા લાગ્યા.

પણ આ વાત મારા માન્યમાં ન આવતી હોય તેમ હૃદય વારે વારે પ્રશ્ન કરતું 'શું આ સાચું છે? મુજબની સુનીલાલને સાઠ વર્ષ થયાં?'

એમનો ખેડીડીનો ભરાવદાર દેહ જુવોનિયા જેવો. ખમીસ-દાફોડનો સુન્દ પહેરવેશ, સારી જાતની આ પીવાનો શેખ અને સિગારેટનું ધૂમ્રપાન એ બધું ચિત્ર મારી દષ્ટિ સન્મુખ અડું થયું સનાંધ થયો— જોડી વાત, સુનીલાલને સાઠ થયા કહેનારની શુદ્ધિ ઠેકણે ન હોવી જાણ્યે.

વળા એમની નવલકથાઓ પણ મને એ સંક

વર્ષના થયા હોય તેમ માનવા દેતી નથી. છેલ્લી છેલ્લી એમની નવલો જોનારને લાગશે કે, 'જિગર અને અમી'નો એમ આવેખનાર જુદ ન હોય. 'તપોવન' અને 'વિચાર'નું આધુનિક વાનાવરણ હવે સર્જનાર અને અલ્પતન પાત્રો—તાનિકા, સુવર્ણ, સુરિમતા, ગિરીશ વગેરેને જન્માવનારને જુદ કહેનારની અપ્રક્રમ સાચે જ મારી ગઇ હોવી જોઈએ.

વળી છેલ્લી એમની નવલકથા 'એકલવીર' વાંચનારને એક ખાતરી તો જરૂર થશે, નવલકથા તરીકે એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ બાને કોઈ ન રચોકારે, પણ સુનીલાલને સાઠ વર્ષ નથી થયાં તે વાત એ વાંચીને સર્વને કબૂલ કરવો પડશે. ઐતિહાસિક નવલકથાને અભકથાના રૂપમાં લખવાનો એમનો એ નવીન પ્રયોગ છે. વળી સાચે જ એ જુદ થયા હોત તો 'એકલવીર'નો ને 'અવેશક' એમણે લખ્યો છે, તે એ ન લખી શકત. વાચકોને જામમાં નાખવાનું એ ચાતુર્ય એક યુવક નવલકથારતું હોય તેમ વાંચતાં ખાતરી થાય છે. કેવી રીતેમધંથી ખનાવટ કરી છે! અને એ ખનાવટ પૂરેપૂરી કરી પણ જાણી છે!

મળે કોઈ મંથ, પાટણનાં અગ્નિચેરામાંથી સાચે જ દાખ લાગી ગયો હોય, એમાં પોતાના ધરતું કંઈ ન ઉમેરતાં મળે એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ રથોં હોય તે જ પ્રમાણે નવલકથા ઠેક સુધી જવા દીધી છે. અને અંત પણ જે ખનાવટ કરી છે, તે સંપૂર્ણ દાખી જો તેવો આપ્યો છે. વાર્તા અધૂરી હોય તેમ અટકાવી છે, અને કહ્યું છે—જે મંથ મને પાટણના અગ્નિચેરામાંથી મળ્યો હતો તેનાં તે પછીના પાના નહિ હોવાથી વાર્તા અહીં જ અટકે છે!

વદ સુનીલાલ! તમે જુવાનને શરમાવે તેમ નહીન પ્રયોગ કરતા કરતા સારી નવલો નિર્મિત આપે જાય છે એ જાણી હું રાચનો હતો અને માનતો હતો કે તમે દિવસે દિવસે જુવાન થતા જાઓ છો! ત્યાં કોણ જાણે જોતે દુર્લભ સુત્રી કે તમારી જન્મ તારીખ ઉપરથી એણે સાઠ વર્ષ પૂર્ણ

એ દુષ્ટિ બતાવનાર ને સુનેમાર હોય તેણે સાચે જ સુનીભાષની અને ગુજરાતની કુસેવા કરી છે. સુનીભાષને પોતાને પણ લેખનની એકરતતામાં ઉંમરનું સ્મરણ નહિ રહેતું હોય, તે આ પશ્ચિપૂર્તિ પ્રસંગ ઊજવવાથી કાયમ રહેશે. અને ન કરે નારાયણ અને એમને પોતે દૃઢ યથ ગણા છે એ ખ્યાલ અંતરમાં ધર કરી ગયો તો-એમને દિવસે દિવસે ને જીવાની ફૂટે છે તેનાં વળતાં પાણી યથ જ્વાનાં. આઠા રાખીએ કે એ જામમાં એ પોતે નહિ કસાય છતાં ને લેખનમાં પ્રગતિ અટકેલી લાગે તો એનો યુનો પશ્ચિપૂર્તિની પ્રથમ દુષ્ટિ બતાવનાર ઉપર છે.

તો શું સુનીભાષમાં ઉંમરના પ્રમાણમાં કાઈ ગુણવશુ હજી સુધી આભા નથી ?

ના કેમ આવે ! તો તો કુદરત હારી ગયાય.

સુનીભાષને 'પ્રજાપંથુ'ના એક અંગ તરીકે નોતાં મને નારિયેરી યાદ આવે છે. મનુષ્યે એને ઉછેરતાં વખતે થોડું જળ સંપૂર્ણ હોય છે તે ઉપ-કારનો ખદશે વાળવા નારિયેરી મોટી થતાં અમૃત-સમુ જળ મનુષ્યને પાવા માટે પેતાને માથે નારિયેરોનો વારે ભોળે જીવતાં લગી લેઇને ફરે છે. એક દણે સુનીભાષ 'પ્રજાપંથુ'માં દાખલ થયા ને પછી આજ ચાલીસ વર્ષ સુધી એ જ પત્રમાં ટપી રહેનાર એમના જેવો ગુજરાતમાં કાઈ દાખલો છે ! 'પ્રજાપંથુ'ની ગુજરાતના પ્રથમ કક્ષાના સાપ્તાહિક તરીકે એકધારી ને પ્રતિષ્ઠા છે, નીતનવીનતા સાથે અંકને સમૃદ્ધ બતાવવાની પ્રયોગશીલતા છે, તે સુનીભાષને આભારી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આજે જ્યારે નવાં નવાં ઊંખાં પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે ત્યારે એવા સફળ અને પીઠ પત્રકારને વધારે પગારની લાલચ નહિ આવતી હોય શું ? છતાં એ લાલચને વશ થયા વગર, નારિયેરીની જેમ એ 'પ્રજાપંથુ'નો નાતી ઉંમરનો ઉપકાર અત્યાર સુધી બૂલ્યા નથી, એમ એમની કાપથી એકનિઃશ સાક્ષી પૂરે છે. આ ગુણ એમની ઉંમરનો છે.

કાય પ્રત્યેની ચિવટ એ એમનો ઉંમરનો બીજો

ગુણ છે. 'પ્રજાપંથુ'નું એક એક પાન મહીન ઉપર જતા પહેલાં સુનીભાષની આંખ આગળથી પસાર થાય છે. પુસ્તકોમાં પણ ભાગ્યે જોવા મળતી એક-લોની શુદ્ધતા 'પ્રજાપંથુ'માં ને જળવાય છે, તે પણ એમની ઉંમરનો ગુણ છે.

સુનીભાષનો તંત્રી તરીકેની તદ્દસ્યતાનો મોટો ગુણ એ પણ એમની ઉંમરનો પ્રજ્ઞાન છે. એમના ટેમ્પલ ઉપર પહેલા લેખની કિમત, એ લખાણમાં કેટલું સત્તા છે તે ઉપર છે. એ લેખક બધો જાણીતો છે કે મોટા વિમીધારી છે, એથી એ મિલકત દોરવાતા નથી. સાવ નું નામ હોય તેથી એ લખાણનો ઉપેક્ષા પણ થતી નથી. વળી લેખકને તંત્રીએ અંગે જવાબ ન આપવાની કે લખાણ ટિફ્ટ મીઠા છતાં પરત ન કરવાની ને દુરિયાદ હોય છે તેનું 'પ્રજાપંથુ'માં નથી બનતું એમ ને કાઈ અનુભવ કહે છે, તે ગુણ પણ સુનીભાષનો છે. આમ નારિયેરીની જેમ, ને 'પ્રજાપંથુ'એ મહાસે સુનીભાષની ધાયા દતા, તે 'પ્રજાપંથુ'ને સુનીભાષ આજે ધરી રહ્યા છે !

આવા જૂથીતા નવલકાર અને પત્રકારને જેમણે એમના ગિરધરનમરના નિવાસરથાને એના દરી તેમને ધરતી સાદાઈ, બંડી સાથે ટૂંકું પહેરેલું ધોતિયું અને ટેમ્પલ-પુગસીને રથાને શેતરંજ ઉપર એરી એકદાનિયા ઉપર કામગીરાખી લખતા નિરખવાનું સંજ્ઞા અમળ્યું દશે, એ અથી સાદાઈ પણ તેમની વળે ગુણ છે.

પરંતુ સૌ કરતાં એમથી વધતો મોટો ગુણ કાર્યરતપણું. નિષ્કળતા મળે છતાં ને કામ કરવાનું ધાકું તેને નિરાશ થયા વગર બમણા વેગે વળગી રહેતું. એનો સાદિત્ય-જગતમાં મોટો દાખલો સુનીભાષ છે.

નિષ્કળતા એ સફળતાનો પાયો છે, એ સૂત્ર એમણે સાચું પાડી બતાવ્યું છે. એમનાં શરૂઆતનાં સર્જન સાવ સાધારણ છે. એથી એમને કંઈ પ્રેરણા હન પણ મળ્યું નથી. છતાં એ લેખનને વળગી જ રહ્યા અને આજે સાકમે વર્ષે પણ પ્રાંત નવલકાર

શુભરાતમાં નિવસિત નવલ આપનો નથી ત્યારે એ સફળ નવલો આપે જાય છે.

આ સિવાય એ શુભ તો એમનામાં એવા છે કે તે સફળતા મળ્યા પછી ટકાવવા સુરક્ષિત થાય છે. એક જાહેર સભાઓમાં મોખરે રથાન લેવાની છત્રછાનો અભાવ અને બીજા, પોતાની કૃતિની તુડીઓ નાના માણસ પાસેથી પણ હસતે મોઢે સાંભળવાની-સ્વીકારવાની ખેલ દિસી.

આમ એમનામાં જેમ વચના ધણ શુભ છે, તેમ અવશ્યપૂર્વક પણ છે. પરંતુ એ અવશ્યક ચંદ્રમાંના ડામ જેવા છે એટલે ધણીને એ લાગતો નથી-જેટલું અધિક વર્ગ એને મોટો શુભ પણ માને છે. નવલકથાઓ બોધપ્રધાન હોવી જોઈએ એમ એમની નવલો વાંચનાં લાગ્યા કરે છે. કથામાં બોધ હેય તેવો મુદ્દમ વાંચી નથી. ટાઈટોપની કૃતિઓ એવી જ છે. પરંતુ સુનીલાશની કથાઓના બોધ મોટે ભાગે ‘જુલું એટલું સાદું અને નહું એટલું બેડું’ એવા પૂર્વકદગાના હોય

છે. એટલે પૂર્વકદને લીધે એમનાં પાત્રો અને સંવાદ ક્યારેક ક્યારેક કૃત્રિમ બની જાય છે.

પણ બુધ્ધિ! બગવાને એ પૂર્વકદ જાણીને જ મૂક્યો હશે. એમની કૃતિઓ નજગાય નહિ તે માટે! ચંદ્રમાંના ડામનું પણ એવું જ હશે કે શું?

આવા સુનીલાશને એમના બને ક્ષેત્ર તરફથી માન મળ્યું છે. એમની સુંદર નવલકથાઓ બદલ સાહિત્ય સભાએ ૧૯૩૭ માં રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો હતો. સફળ પત્રકાર તરીકેનું બહુમાન મુંબઈ ખાતે બારણેસ સાહિત્ય પરિષદે તેમને પત્રકાર ગિલામના પ્રમુખ ચૂંટીને કહ્યું હતું.

આવા શુભીજનની પૂજા આપણે એમની યદિપૂર્તિ દાગ કરવા બિમા મવા છીએ તે વચને લીધે નહિ, શુભને લીધે જ. વધ એ તો એક નિમિત્ત જ છે.

સુનીલાશ સુનીલાશ દીર્ઘાયુ ભોગવી શુભરાતની સાહિત્યસેવા વધુ સારી કરે એ જ પ્રભુને પ્રાર્થના!

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિરની ત્રણ નવી નવલકથા

- ૧ આશાનું બીજ ભાગ ૧ થી ૨ માં } રૂ. ૬-૦-૦
ભાગ ૨ થી } ૮. ખ. ૦-૧૦-૦
- ૨ માતાનું હૃદય કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ ૮. ખ. ૦-૫-૦
- ૩ અથાતા વાવરા નવેંબરની ૧૫મીએ પ્રગટ થશે.

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

લા મિઠરેબલ (ફિનિશીયરની એક નવલકથા)

બંને ભાગના રૂ. ૮-૦-૦	૮. ખ. ૦-૮-૦
મહાદેવભાઈ (જીવનચરિત્ર)	૩-૦-૦ ૮. ખ. ૦-૪-૦
પરશ્વરનાં પાંચેનાં (નાટક સંગ્રહ)	૨-૧૨-૦ ૮. ખ. ૦-૪-૦
ધર્મદેવે કુરુદેવે ભા. ૧-૨-૩-૪	૧૧-૪-૦ ૮. ખ. ૧-૦-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર બેંગલોરનગર (B. S. RLY.)

આજાદ ભંડાર-૩/૧૧ માધવજી બિલ્ડિંગ સેન્ટ્રલ રોડ મુંબઈ-૪

મધુર દાંત વિ. મજબૂત દાંત

અમેરિકન પ્રેડીકલ એસોસિએશન તરફથી પ્રગટ થતા 'હાઇજીઆ' માસિકના ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના અંકમાં 'મધુર દાંત વિ. મજબૂત દાંત' (Sweet tooth versus Sound Teeth) શીર્ષક એક વિચારગ્રંથ લેખ છે અને તેમાં દાંત વિશે અમાપની માહિતી આપેલી છે.

મોતલીના શરીરમાં કશ્ચુમાં કશ્ચુ પેશી (tissue) દાંતનું એનેમલ છે; અતઃ છતાં તાલુચીની વાત છે કે આતી સગથી નાશ થાય છે. દાંતના સડાનું કારણ શોધતા વૈજ્ઞાનિકોને એનો મત છે કે દાંત ઉપરનું કશ્ચુ પડ તેની સપાટી પર અસર કરતા તેજભોથી ખરાબ થાય છે.

આવા 'તેજભો બેક્ટેરીયા' ઉદ્દિગ્ધલુઓનો કાજરી અને કાચકાકિને લોધે ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી દાંત વચ્ચે તેમ જ પેદાની જગ્યાએ ઉપર ખાડા કેમ પડે છે તે સમજાય છે. આવી જગ્યાઓમાં બેક્ટેરીયા ભગાય છે અને દાંતની સપાટીને ચોટીને આસાનીથી રહે છે. દાંતના ને ભાગો સારી રીતે બહાર દેખાના હોય છે અને ને આવતી વખતે ખોરાકના તેના ઉપર ફવાયો સફ થતા રહે છે તેના ઉપર સડો થતો નથી. આ વિષયને અભ્યાસ થયે છે કે ને લોધો ખોરાક સારી રીતે ચાવે છે તેમના દાંતમાં, ખીળ લોધોના કરતાં એટલે સડો થાય છે.

દરે ને બેક્ટેરીયા જ આ સડાનું સીકું કાઢી દોષ તો તેઓ રોગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે! એક વાત તો એકસ છે કે તે કાંઈ કશ્ચુ દાંતમાં કાણા પાડતા નથી. બેક્ટેરીયા પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિમાં કેટલાક પદાર્થો પોતાના શરીરમાંથી કાઢે છે ને આલુમાલુના પદાર્થોમાં રાસાયણિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે. રાસાયણિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરતા અથવા પદાર્થો 'એન્ઝાઇમ્સ' (enzymes) ના નામથી ઓળખાય છે. ફૂનું ખાડું થયું, ફૂફૂજાકિમાં આથી આવેલો (fermentation) અને માંસમાં સડો ઉત્પન્ન થતો (putrefaction) વગેરે ફેરફારો મોટે આ એન્ઝાઇમો કારણદાર હોય છે.

એટલે બેક્ટેરીયા, દાંતની સ્થિત સપાટી પર

શ્રી. બરેલી ગાંધી, ટી. છત્રે.
પ્રોફે. જયંતીલાલ ટ. ઓસા, એન. છત્રે.
ડો. નરસિંહ મુ. શાહ, એન. છત્રે, પોરબંદર.

રહીને એન્ઝાઇમ ઉત્પન્ન કરવાની પોતાની કક્ષિને લોધે પાસેના પદાર્થમાં 'કાર્બક' ઉત્પન્ન કરે છે ને દાંતના એનેમલનો નાશ કરે છે. આ કારણે એક તેજભો દોષ છે અને તેનામાં કાણુ ધોળે એકાગળવાની પ્રત્યક્ષ સક્રિય દોષ છે. ત્યારે દાંતનો સપાટી પર એવો કયો પદાર્થ દોષ દો નેમાંથી આવો પ્રત્યક્ષ સક્રિય કારણનો તેજભો ઉત્પન્ન થતો હોય! એ પદાર્થ આપણા ખોરાકમાં રહેલો હોયો જોઈએ એ તો એકસ. આપણે ને ખોરાક ગોંધાં મૂકીએ છીએ તે પૈકી એક જ ભવતા પદાર્થો તેજભોમાં ફેલાવે થઈ શકે અને તે કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો એટલે કે ખાંડ અને મેંદાણના ખાંડો (sugar) આ પદાર્થો કાર્બોહાઇડ્રેટ તરીકે ઓળખાય છે. આ પદાર્થો નેટમાં વધારે સાદું (refined) તેલું તેનું તેજભોમાં જમીંદારી ફેલાવે થાય છે.

પ્રકાશ સાબિતો ઉપરથી પ્રગટ થયેલ છે કે ખોરાકમાં લેવાના કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો દાંતના સડાને આધે સંજાલેસા છે. જુના વખતમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ લોધોએ એવું નોંધ્યું કે ને લોધો પ્રકાશ પ્રમાણમાં રાસાયણિક અનુરૂપ અને અંશર લેતા તેમનામાં દાંતના સડાનું પ્રમાણ વધારે હતું. અતઃ એટલે ખોરાકમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ દાંતના સડાનું અસ્તિત્વ લગભગ ગેરલાગુ હતું; પરંતુ જવાબી તેણે સુધારો માગ્યો. ખોરાક લેતા કો કયો સારથી તેનામાં દાંતના સડાનું પ્રમાણ ઓછું થયું. એટલે ખોરાકમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો ભારતમાં મોંઘા અને આ રોગે રાસાયણિક દાંતના સડાને દાંતનો કારણી દાંત સડાના કારણ. આજ દરોઆમાં ઉપર આ એટલે ખોરાકમાં સુધારો ફરિયામાં જમીંદારી કયો છે ત્યાં તેના દાંત મુજબ જમીંદારી દોષવાતી દોષવાતી ગોંધ થયેલ છે. જમીંદારી એટલે ખોરાક પડેલા મુખ્યત્વે ચરબીમાં અને શેલીન પદાર્થોના દોષ અને તેમના ખોરાકમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોનું પ્રમાણ તો કદાચ દોષ દોષ આ ખોરાકમાં દરે એટલે જમીંદારી સુધારો થયો છે કે ખોરાકમાં લગભગ અધોઅધ 'કાર્બ' કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોના દોષ છે.

આવી જ સ્થિતિ બીજી જાતિઓમાં માલુમ પડેલ છે. જ્યાં સુધી લેકિા પેતે ને પ્રદેશમાં રહેતા હોય ત્યાં ઊગતા કુદરતી ખોરાક લેવાનું રાખે ત્યાંસુધી તેઓ દાંતના સડાથી મુક્ત રહે છે, પરંતુ જોવા તે સાફ કરેલ અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક લેવાનું શરૂ કરે છે કે તરત જ દાંતની પીડા શરૂ થાય છે.

પહેલા એની માન્યતા હતી કે દાંતનો સડો અમુક વસ્તુ—દા. ત. પીટામીન ‘ડી’ અથવા ‘સી’ અગર કેલ્શીઅમ—ની ગેરહાજરીને આભારી હોય. પરંતુ સારા પ્રમાણમાં માલિની મળે છે કે દાંતનો સડો ખોરાકની અમુક વસ્તુઓની ગેરહાજરીને લીધે નહિ પરંતુ ખોરાકના વધારે પ્રમાણને લીધે હોય છે અને ખોરાકનો આ વધારો તે—સાફ કરેલા કાર્બો-હાઈડ્રેટ પદાર્થો લગાડતા વખતમાં કેકાના, કેન્સેન્ડ્રેશન કેમ્પો કે આવી બીજી જગ્યાએ રાખવામાં આવેલા અને ખરાબ પોષણના ભોગ થઇ પડેલા માનવીઓમાં દાંતના સડાનો વધારો જણાતો નથી. હિંદમાં એક દુરાળ પીડિત પ્રજાકમાં જ્યાં અમેરિકાના અહાર ધોરણની સરખામણીમાં ખોરાક ધણો ઓછો અને સરવહીન હતો અને ત્યાંથી કરીને ત્યાં લેકિામાં તીવ્ર અરાધ પોષણની નિશાનીઓ માલુમ પડતી હતી ત્યાંથી મેળતા અહેવાલ પ્રમાણે દર બે બાળકે સડેલા દાંતની હાજરી જણાતી હતી. ૩૦૦ બાળકે તપાસવામાં આવ્યા હતા. ન્યુયોર્કમાં રોચેસ્ટરમાં તેજ ઈમરતા બાળકોમાં એણું લેવજી જામેજા રિંદું બાળકો કરતા ૩૫ ગણા વધારે સડેલા દાંત જોવામાં આવ્યા હતા.

ન્યુયોર્ક રોસ્ટરમાં ખાંડની વપરાશમાં ખૂબ જ વધારો થયેલ છે. ગઈ સદીની શરૂઆતમાં દરેક માણસ દીઠ દર વર્ષે ૧૦ પાઉન્ડ ખાંડના વપરાશ હતો. દ્વં એવી ગણતરી થયેલ છે કે લગભગ ૧૨૫ પાઉન્ડ દર માણસ દીઠ દર વર્ષે વપરાય છે.

હવે આનો ઉપાય શી રીતે સારા પ્રમાણમાં સમિતી મળે છે કે ખાંડ અને મેદાવાળા પદાર્થોનું પ્રમાણ ખોરાકમાં ઓછું કરવાથી દાંતના સડાનું પ્રમાણ ઓછું કરી શકાય. ખાસ કરીને ખાંડ પુરમાનકારક છે. આના કેસમાં મજબૂતને મધુપ્રમેહના દર્દીને જેમ કાર્બોહાઈડ્રેટ રહિત ખોરાક ઉપર રાખવામાં આવે છે તેમ દાંતના સડો થતો હોય તેના બચાવને બેધી

તથા અંડવાડિયા માટે ખોરાકમાં કાર્બોહાઈડ્રેટ પદાર્થ આપવામાં ન આવે. થોડા વખત પછી આ પ્રતિનિધમાં થોડી છૂટ મૂકવામાં આવે અને બીજા બે કે ત્રણ અંડવાડિયા માટે કાર્બોહાઈડ્રેટ પદાર્થો થોડા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે. પરંતુ બીજી મુશ્કેલી એ છે કે માણસોને ખાંડ અને બિન કાર્બો-હાઈડ્રેટ પદાર્થો લેવાની રેવમાંથી મુક્ત કરવાનું કામ બહુ કઠણ છે કારણકે તેનો સ્વાદ એવો કષ્ટ હોય છે કે તેનો લાભ છોડી દેવાનું કાર્ય ઘણું કઠણ છે.

આ મુશ્કેલીને અંગ્રે વૈજ્ઞાનિકોએ દાંતનો સડો અટકાવવા બીજી રીતો શોધવા પ્રયત્ન કરેલ છે. તેમાંની કેટલીક સુખ્ય રીતોના આંદો ઉદ્દેશ્ય કીએ: એક તો મોમાં ને બેક્ટીરીયાઓ એના વૃક્ષાનકારક તેજ્યો ઉત્પન્ન કરે છે તેનો નાશ કરવો; બીજું દાંતની એની પેશી ઉત્પન્ન થાય ને તેજ્યમાં ઓછી ઓમળી શકે; ત્રીજું મોમાં એન્ઝાઇમ ડેરંતો ઉત્પન્ન કરવો ને બેક્ટીરીયાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા, કાર્બો-હાઈડ્રેટ પદાર્થોના તેજ્યમાં સ્વાતર કરતા, એન્ઝાઇમને નિષ્ક્રિય થતારે, એથું ને તેજ્ય દાંત ઉપર અસર કરે છે તેનું કારમાં પરિવર્તન (modification) કરવું; અને દાંતની સપાટી પરથી કાર્બો-હાઈડ્રેટને, તેનું વૃક્ષાનકારક તેજ્યમાં સ્વાતર થાય તે પહેલા, ત્યાંથી દૂર કરવો. દાંતનો સડો અટકાવવાની આ બધી શક્ય રીતો વૈજ્ઞાનિક તપાસમાં છે.

દાંતનો સડો અટકાવવા સચવાએલી કેટલીક રીતોનો આંદો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય લાગે છે. હજુ તો તે બધી પ્રયોગાત્મક સ્થિતિમાં જ છે. તાજેતરમાં એથું માલુમ પડેલ છે કે એમેરીકાના આલ્કાલાઇન ક્ષારો દાંતનો સડો ઉત્પન્ન કરનારા બેક્ટીરીયાઓ નાશ કરે છે. કેટલાક લોકો જેઓ દાંતના સડાથી બિવક્રુષ મુક્ત હોય છે તેમના મોમાં કુદરતી રીતે એમેરીકાના ઉત્પન્ન થાય છે અને આને લીધે તેમના મોમાં આ બેક્ટીરીયા જનુંઓ હોતા નથી એથું માલુમ પડે છે. એમેરીકાના મુક્ત કરના દંતમંજનના ઉપયોગ આ માટે યર્થ શકે કે કેમ એ વિષે પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ થઈ રહેલ છે.

કેટલાક વર્ષોથી એથું જણવામાં આવેલ છે કે જે જગ્યાએ પીચના પાણીમાં દર દસ લાખે એના પ્રમાણમાં ‘ફ્લોરીન’ હોય તેવી જગ્યાએ જન્મેલા અને

જીજ્ઞેસા માણસોમાં ઘાંતના સડાનું પ્રમાણ ખીણ જગ્યાએ કરતાં ઓછું માલુમ પડેલું છે. ફ્લોરીનની આ અસરનું કારણ એ છે કે તેનામાં ઘાંતને તેજગ્રામાં ઓગળતા અટકાવવાની શક્તિ છે. આથી લુધ લુધ ફ્લોરીનયુક્ત પદાર્થો ઘાંત ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પરંતુ ફ્લોરીન ઝેરી તત્ત્વ છે અને તેથી તેનો ખુદ સાવચેતીપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ફ્લોરીન પેદા કરતી ગેળીઓ અને ટીકડીઓના ઉપયોગની શક્યતા વિષે અભ્યાસ થઈ રહેલો છે.

એન્ટીરીઆ જે એન્ઝાઇમો ગ્રોમાં કાટે છે અને જે કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોનું તેજગ્રામાં રૂપાંતર કરી, ઘાંતનો સડો ઉપજાવે છે તે એન્ઝાઇમોનો નાશ કરવા 'એન્ઝાઇમ ઈન્હીબીટર'ના ઉપયોગનો વિચાર થઈ રહેલો છે. આવો એક પદાર્થ લીટામીન 'કે' છે, જે 'એન્ઝાઇમ ઈન્હીબીટર' તરીકે કામ આવે છે. આ તેમ જ ખીણ આવા પદાર્થોનો ઉપયોગ હજી પ્રયોગાત્મક સ્થિતિમાં છે.

અંતમાં, કાર્બામાઇડવાળા દંતમંજનનો ઉપયોગ મુશ્કેલીભર્યો છે. આ કાર્બામાઇડ મોર્માં રહેલા યુરોએક નામના ખમીરથી એઓનાઇઅમ કામેનિટમાં રૂપાંતર પામે છે, આ એઓનાઇઅમ કામેનિટ આલ્કલાઇન હોઇ તેજગ્રાનું ક્ષારમાં પરિવર્તન કરે છે. ૨૦૦ લોકોમાં આવા દંતમંજનના એ વર્ષના વપરાશથી ઘાંતના સડાની આખતમાં ૬૦ ટકા ઘટાડો થવાનું પુરવાર થયેલ છે.

૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ

'૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ' વિમાનોમાં વપરાતું પેટ્રોલ. પણ આ પ્રવહીને પેટ્રોલ તરીકે ઓળખાવતું એ એટલે 'ધીમા વિનાની શાકી' કહેવી જોના જોતલું અણગમતું લાગે છે. અત્યારે જે '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પ્રવાહી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે એક વિશિષ્ટ ઓગ છે. તેની બનાવટની પ્રગતિ રાસાયણિક ઉદ્યોગની ક્લેવરની લક્ષણોથી છે.

એ સુવિધન છે કે જમીનમાંથી નીકળતું પેટ્રોલિયમ કુદરતના કિંમતી ખનિજો છે. તેમાંથી પેટ્રોલ, કેરોસીન, વેસેલીન ઇત્યાદિ ઓગો કાઢવામાં આવે છે. પેટ્રોલ ઓગો ઉચ્ચતાએ નીકળતો અચ છે. પેટ્રોલિયમને ઓગો મરશીએ આસવવાથી પેટ્રોલ નીકળે છે. આ પેટ્રોલ રાસાયણિક રીતે એક પદાર્થ નથી;

અનેક લુધાલુધા પ્રવાહી પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. આ પદાર્થો કાર્બન અને હાઇડ્રોજનના સંયોજનથી બનેલા છે, એટલે હાઇડ્રો-કાર્બન તરીકે ઓળખાય છે. આ હાઇડ્રો-કાર્બનને બળતણ તરીકે ખૂબ કિંમતી છે. મોટરગાડીમાં તો પેટ્રોલનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો તે અગાઉ એટલાં ભાંગે તે એક નકામો પદાર્થ ગણાતો. તેને સાચવવાનું કામ પણ નેબમકારક લેવાનું કાન્યકે તે સહેલાઈથી સળગી જાતે એવો પદાર્થ છે. પેટ્રોલિયમમાંથી તેને ને બચાવવા કાઢી ન લેવામાં આવે તો ભયંકર પરિણામો આવે છે. પેટ્રોલ કાઢવા પછી કેરોસીન કાઢવામાં આવે છે. ને પેટ્રોલને કેરોસીનમાંથી ખરાબ કાઢી ન લેવામાં આવે તો કેરોસીન પણ સળગી જાય.

પેટ્રોલમાં હલકાં વજનના અને ઓછી ઉષ્ણતાએ બેઝતા હાઇડ્રોકાર્બનનો આવેલા છે.

ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે પેટ્રોલ સંબંધી આ કિયવિ હતી. જેમ જેમ મોટરવ્યવહાર વધતો ગયો તેમ તેમ પેટ્રોલની માગણી વધતી ગઈ. એટલે તેનું ઉત્પાદન વધારવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. ભારે વજનના હાઇડ્રો-કાર્બનને દબાવવામાં ગરમ કરીને તેમાંથી હલકા હાઇડ્રોકાર્બનને બનાવવાની વ્યવહારિક રીત અસ્તિત્વમાં આવી. આથી પેટ્રોલનું ઉત્પાદન બેરકડું થઈ ગયું.

'૧૦૦ ઓક્ટેઇન વીમાની પેટ્રોલ' લાકાઈની જરૂરિયાતને અંગે અસ્તિત્વમાં આવેલો તલ્લમ નિશાળી વસ્તુ છે. તેનો લગભગ ચોક્કો ભાગ નવી રાસાયણિક રીતો વડે ખાસ બનાવેલા પદાર્થોનો છે. વિમાનના ખાસ એન્જિનો ચલાવવા માટે યોગ્યતાથી આ વસ્તુ છે. ચુક તે આ '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પેટ્રોલ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં શરૂ થયેલી સંશોધન પ્રવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલું જ-સું છે.

આંતરરાહક એન્જિન (Internal combustion engine) માં દબાવેલ પદાર્થમાં આવે તો અમુક કદ અને વજનના એન્જિનની કાર્યશક્તિ વધે છે અને વધારે શક્તિ મળે છે, એમ સંશોધન દ્વારા એન્જિનવિદોએ શોધી કાઢ્યું હતું. પણ આ શોધને વ્યવહારમાં મૂકતાં ગંભીર અડચણો ઊભી થઈ. એમ માલુમ પડ્યું કે દબાવવાનું પ્રમાણ વધારતાં બળતણ તરીકે વપરાતું પેટ્રોલ એન્જિનમાં ધક્કા (knock)

આપવા લાગ્યું. પ્રથમ તો આનું કારણ એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે પ્લગમાંથી તણખો પેટ્રોલને સળગાવે તે પહેલાં જ તે સળગી નય છે. પણ એ ખોટું હતું.

થોમસ મીડલેએ પુરવાર કરી બતાવ્યું કે વધારે દબાણને લીધે હવા-પેટ્રોલનું મિશ્રણ એકદમ જલદીથી ભડકા સાથે બળી નય છે. વળી તેણે શોધી કાઢ્યું કે કુદરતી પેટ્રોલ કરતાં બનાવટી પેટ્રોલ વાપરવાથી ધડકા (knock) ઓછા થાય છે. અત્યાર સુધી એવી માન્યતા ચાલતી હતી કે, કુદરતી પેટ્રોલ બનાવટી કરતાં ચડિયાતું છે.

ઉપરના સંશોધનોએ એન્જન બનાવનારાઓને અને મોટર કંપનીઓને નવા એન્જન અને રચાંધ્ર બનાવવા પ્રેમી બીજા બાણ, પેટ્રોલ કંપનીઓએ વધારે દબાણમાં કાર્યક્ષમ પેટ્રોલ બનાવવાનું સંશોધન કાર્ય ઉપાડ્યું. એક પ્રકારની ઉત્તેજક હરીફાઈ ચાલુ થઈ.

લેડ ટેફાઇલાઇઝ જેવા ધડકા વિરોધી (anti-knock) પદાર્થો પેટ્રોલમાં વપરાવા લાગ્યા, અને પેટ્રોલમાં પણ સુધારા થવા લાગ્યા. હવે પેટ્રોલ સાડે એ ત્યારે ચર્ચા ચાલી, આ બાળતણ પેટ્રોલના સારા-નરસાપણનું માપ કાઢવા લુદાલુદા—કુદરતી તેમજ બનાવટી—પેટ્રોલોના ધડકા વિરોધી ગુણો બરાબર માપી શકાય એવું કાંઈક શોધવાની જરૂર લાગી થઈ. ડૉ. એદમ એન્ડરે આલું એક માપ શોધી કાઢ્યું.

જે પેટ્રોલમાં નોરમલ હેપ્ટેન નામના હાઇડ્રો-કાર્બન વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તે પેટ્રોલ એન્જન શરૂ કરતાં ખૂબ ધડકો આપે છે. શુદ્ધ નોરમલ હેપ્ટેન સૌથી વધારે ધડકો આપે છે.

એથી લલકું આઠસો, ઓક્ટેઇન નામનો હાઇડ્રો-કાર્બન ઓછામાં ઓછો ધડકો પેદા કરે છે. આ ઉપરથી લુદા લુદા પ્રમાણમાં હેપ્ટેન અને ઓક્ટેઇન મેળવીને પેટ્રોલ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. સંશોધન પરથી નક્કી થયું કે ૬૦ ટકા ઓક્ટેઇન અને ૪૦ ટકા હેપ્ટેન મેળવીને બનાવેલું પેટ્રોલ નોટલો ધડકા અમુક એન્જનમાં પેદા કરે તેવા પેટ્રોલને 'ઓક્ટેઇન ૬૦ નંબર' કહેવો. પરિણામ વિશેષ સારા પેટ્રોલની ખીલવણી જલદી થવા લાગી. ઉદાહરણ

વર્ષમાં 'ઓક્ટેઇન નંબર ૭૨' સુધી પહોંચ્યો. આકસ્તરી રીતે આવા ઓક્ટેઇન હાઇડ્રો-કાર્બનનું સંયોજન કરવા સંશોધનકારો મંડી પડ્યા. એ ખૂબીની વાત છે કે બનીજ પેટ્રોલમાં આ ઓક્ટેઇન અત્યાર સુધી માલુમ પડ્યો નથી. પણ રાસાયનિક રીતે તે બનાવી શકાય છે. અને તેનું ખર્ચ ગેલન દીઠ રૂપિયા પચાસ આવે છે. આ તો ભારે પડે ! માત્ર પ્રયોગી પુરતું તે કામમાં લઈ શકાય.

પણ રાસાયનિકાએ કાર્ય પડતું ન મૂક્યું. નવી રીતો શોધીને સરતું ઓક્ટેઇન બનાવવા પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા, અને ગેલન દીઠ ખર્ચ રૂપિયા સુધી કિંમત ઘટાડી શકાય.

વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. અમેરિકાના વિમાન ખાતાને લાગ્યું કે ઓક્ટેઇનવાળું પેટ્રોલ હરકરી કામ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે અને શરૂઆતની ખર્ચ રૂપિયાની કિંમત કાંઈ બહુ ન ગણી શકાય. તેમણે એક મોટી ટાંકરી ઓક્ટેઇન તૈયાર કરાવ્યું. તેની વપરાશમાં તેની ઉપયોગિતા પુરવાર થઈ.

અમેરિકાના હરકરમાં વપરાતી બધી મોટર-માટીઓ આ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ પર કામ કરવા લાગી. પણ ઉત્પાદન ઓછું પડ્યું.

૧૯૪૦માં ઉનાળામાં '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પેટ્રોલ મોટા જગ્યામાં ઉત્પન્ન કરવા પેટ્રોલ કંપનીઓને અવકાશ મળ્યો બનાવટની રીતોમાં સુધારણા મતી મળી અને આજે અમેરિકામાં ૩૫ હજાર પીપ. રોજના ૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલના તૈયાર થાય છે.

ઉત્તરના વિમાની યુદ્ધમાં જર્મનીને હરાવવામાં આ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. જર્મન વિમાનીઓને આ સમયક નહોતી, એટલે તેઓ હવે પેટ્રોલ વાપરતા અને વધારે ઝડપથી અને વિશેષ ઉચાઈએ તે ઝીડી ન શકતા.

સંશોધન કદી વાંચિયું રહેતું નથી. દેશના ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં તેને ચોક્કસ સ્થાન મળ્યું છે. માત્ર દૂધ દેશના જ તેને વગોવે છે. અને ઉનારી પાડે છે. આપણા દેશની પ્રગતિ માટે આ રિયાલ કપારે આવશે !

વિલસણ કુદકા-શેરીમાં ને પાછી પોતાની કાપામાં લાંબેસો છે અને છે તે સ્વરૂપમાં યુ. સા. સજાની કાર્યવહીમાં પણ હપતી ભેષ્ટી ન હતી.

ઉત્સાહી સંપાદકોએ ૨૧૦ નવલરામ વિવેદનાં અ-મંથરથ લખાણોના એ સંગ્રહ બનાવવાનો લેખ જતો કરીને સહેજ કક્ક પસંદગી કરીને એક જ સંગ્રહ આ અને હવે પછી પ્રગટનાર 'અવશેષ વિવેચનો'ની સામગ્રીમાંથી કયો હોત તો સંગ્રહનું મોરવ વધત અને ૨૧૦ નવલરામના વિવેચકમથને સ્થિર બનાવે એવી સામગ્રી રજૂ કરીને તેઓ વધુ સંતોષે લઈ શકત.

રસદર્શન

[લે. ડો. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ; પ્રકાશન યુગધર્મો કાપી-લપ, યુગધર્મ પોશ્યાવલ્ય રૂપિયા]

જાણીતા સંસ્કારપ્રેમી જાહેર સેવક દાકતર હરિપ્રસાદ દેસાઈએ આજના યુવકોને જાણે સૌંદર્ય અને સંસ્કારની પૂજાની દીક્ષા આપવા પોતે પોતાના સંસ્કારધરતરની કલાણી તેમને સંભારી સંભારીને કહેતા હોય તેવી શૈલીમાં લખેલી 'કુમાર'માં આ જ મથાળા નીચે પ્રગટ થયેલી લેખમથાળાને આ પુસ્તક તેને વાળખી રીતે ઘટે જ છે એવું સ્થાપિત અર્થ છે. જેણે પોતાનાં પ્રાણનુનને પ્રફુલ્લ-એમના ચળકેમાં 'ફળદુષ' કર્યા છે અને અંતરમાં રસ અને સંસ્કાર પૂર્ણ છે એવી પ્રકૃતિસૌંદર્ય, સાહિત્ય, સંગીત, દિવ્ય, સ્માપત્ય, મિત્ર, સંગ્રહસ્થાનો, પ્રાણીખાગો, સત્પુરુષો અને કલાકારોનાં દર્શન-સમાગમ, પરંતો અને વાચન જેવી સંસ્કારસામગ્રીના પોતે જીવતાની સામગ્રી આજુબાજીમાં કરેલા સારવક ઉપભોગની મધુર સ્મરણી દાકતર હરિપ્રસાદે એમાં આલેખી છે. પુસ્તકમાંથી હિંદનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને કલાસમૃદ્ધિનો પરિચય તો મળશે જ, પણ દાકતર હરિપ્રસાદનો ખુદનો પરિચય પણ એમાંથી યશે. તેઓ, જેમને તેમણે આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે તે સૌંદર્યનારા-મણુના પોતાની રીતના નમ્ર પણ નિષ્કાળુ ભક્ત છે. સાહિત્ય, સંગીત, કળા, પ્રકૃતિસૌંદર્ય, સમંદરથાનો

અને એવા અનેક વિષયોમાં રસ લઈ શકતા એ સંસ્કારી જીવનું વ્યક્તિત્વ એમની ધાર્મિકતા, દેહ-પ્રીતિ, વિનાશદત્તિ, આશાવાદ ને સૌંદર્યસિકતા ઇત્યાદિ ગુણ-લક્ષણો સાથે પુસ્તકમાં જીવંત થાય છે. 'આ પૃથ્વી પાસેથી, નૂન' પાસેથી, આકાશ પાસેથી, તેજ પાસેથી, અને વાયુ પાસેથી મેં જીવનનાર રસ અને સૌંદર્ય જ મેળવ્યા છે.' એમ કહી શકતા દાકતર આમાં ક્યારેક જૂનાં સંસ્કારણો ઉમેળે છે, ક્યારેક જોયેલાં ને આંખ કરીને પીધેલાં દરેક વર્ણવે છે—જેમાં ક્યારેક (જેમકે પૃ. ૧૩, પરિચ્છેદ બીજામાં) કલેક્ટરી શૈલીરમ્યતા પણ આવી જાય છે, ક્યારેક પોતાના સંસ્કારધરતરની અંગત વાતો કરવા મંડી જાય છે, અને ક્યારેક પોતાનાં સંવેદનો તથા ક્યારેક સારા વિચારો રજૂ કરે છે. વિચારોમાં એમના કલા વિશેના વિચારો ખાસ ખ્યાન એવે તેવા છે. તેનાં એક નમૂનો નીચેનો:—

'...અત્યંત ખેંચેની અને તીવ્ર વેદનોના તાપ એને (=જગતને) ઘેરી વળ્યા છે. આ દુઃખમાંથી એને કાંઈ ઊંડાવશે ?

ઊંડાવશે આપણી લલિતકલાઓ—કવિતા, સાહિત્ય, સંગીત, નાટક, નૃત્ય, ચિત્રો ને વગેરે દર્શિત કલાકાંડ પૂર્ણવિધિઓ:—સુખવચિત જીવન અને ચિરતપ્રેમ અને સદકાર.

...અસત્ય, મહિનતા, પ્રમાદ, લેખ, કામ, મોષ વગેરે કયારા આપણા. પવિત્ર આત્માને દબાવે રહ્યાં છે. ચિત્રો, મૂર્તિઓ, સંગીત ને જાનના સત્સંમયી એ કયારા, ધોવાશે, અને અસત્ય દૂર થશે ...

...જગતમાં વ્યાપી રહેલું માધુર્ય એ લલિત કલાઓ દ્વારા રસજીવન જીવતાં જીવતાં જ મળતું જાય છે, ને 'સ્વર્ગ' અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે' એમ ખાતરી થાય છે. (પૃ. ૧૩૧-૩૭)

દાકતરની લખાણમાં ઉત્કટતા નથી પણ તેમાં તેમની નખાલસતા પૂરેપૂરી જીતરી છે.

આ જગત ને જીવન ને કાઈ સારિત્વ આનંદ આપી જાયું મીડું લગાડી શકે એમ છે તેની ઉપા-સનાનો થોડોક ચેપ આ પુસ્તક તેના વાંચનારાઓને અવશ્ય લગાડશે.

અનેક ભાષાઓમાં જેનો અનુવાદ થયો છે એવી પ્રખ્યાત નવલકથા

મ ન્વ ન્ત રે

લેખક
તારાશંકર બંધોપાધ્યાય

અનુવાદક
રમણીક મેઘાણી

રાષ્ટ્રના વર્તમાન પ-
રિસ્થિતિની પાશ્ચાદ્-
ભૂ ઉપર ણંજાળના
આ યુગના નૂતન
આદર્શ અનુપ્રાણિત
યુવક-યુવતિઓનાં
જીવન વિષે લખવાની
લેખકની કદખના છે.
એ કદખનાને આ પા-
નાઓ ઉપર લેખકે
મચોટ, અંને મર્મશા-
હી અને મર્મથં રીતે
રજૂ કરી છે. આવી
નવલકથા દમકા
બે દમકામાં મહેજે
ઘડાતી નથી. જીવનનું
આહું દર્શન અંધારા
આકાશમાં અમકતા
તારા જેવું છે.

એક મર્મથં વિવચને
એક સમર્થ કલમે
અહીં રજૂ કરી છે.

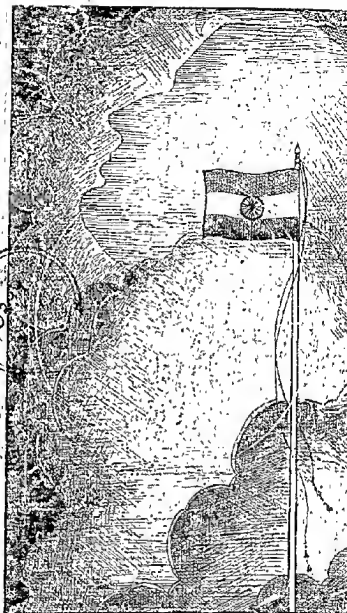
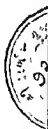

કિમત રૂપિયા સાડાચાર પાનાઓ ત્રણ એ. ઓરડી દપાત્ર અર્થ આઠ આના

પ્રકાશક : ભારતી આદિત્ય સુધ વિમિટ વતી તારાશંકર ભાવિકેશ દલાલી; ૬૬ સીમાર્ની મોહાપટ્ટી • અમદાવાદ.
મુદ્રક : દરિલાલ મંગલલાલ બક્ષી • ભારતી મુદ્રાલય; દમણવાલી પોલ • ચાલ રસ્તા ખાડિયા • અમદાવાદ.
વિદ્યાપના વ્યવસ્થાપક આયોજિકેશ મંડિરિની ૬૩ મોહન દોશીમ સર્કિસ • અમદાવાદ

સંપાદક:

શ્રીરામ મોહનલાલ દવે

સ્થિતિ

ગરબદેતર, બૂઝીબળને અમારી યાદ રહીની!
રીયાદે દુભવળે ના સુખી તમ વિન્દ્યાની.
રેવાધીનતા આવે: વિનંતિ બાહ! હાની;
મેને થે રમરી લેજો-જદી-પણ એક નાની!
(વચનના) સવેરચંદ મેઘાણી

સંપૂર્ણ આત્મા-વિવશાર: ચંદ્ર ચિવેદી

(બહાર પડેલા 'સ્વાનંત્ર્ય ચલ'ના વિવરણપૂર્ણ)

અને

મધ્યરચના

અભુ ખેડ્યા પ્રદેશને રૂપ શીતું પ્રકાશન

જિંજન વર્મા : જયમલ્લ પરમાર

છ પક્ષી-પરિચય ગ્રંથાવલિનું ગૂઢમું : ઘેર બેઠાં કિંમત ટા. આર
(૧) આંગણવાડી શાળાગર (૨) બિડતા બંગી (૩) વગડામાં વસનારાં
(૪) રૂપરૂપતા આંગાર (૫) દેંડે સોહામણાં (૬) પ્રેમી પંખીડાં
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ફરના-પ્રિય પુત્ર : માંથી રક્તો : અમદાવાદ
મીમસાભિનિમિત્ત-કાલ્યાણદેવી સેડ-મુંબાઈ-૨

લેખક

નિર્દેશન વર્મા

જયમલ્લ પરમાર

કોઈ કાકા સાથે પે કાકા
'વનેચર' જેવરડાપાપડા
જા જોમાં પડ્યા છે તેવા,
રસિક છતાં અણખેડવા
પ્રદેશમાં આ બે લેખકોનો
અંધકાર પ્રવેશ એ મહત્ત્વ
ની ઘટના છે. આપણે
આંખણે બિડનારાં પંખી-
ઓના ઝવનને બને એટલું
ઝીણવટથી બાળવાની શક્તિ
પાતાં, તેને માટે પરિચય-
પૂર્વક રખડવા કરી, તેમણે
સગભગ વીસ પંખીઓને
ને તેમની પેટાભિત્તિઓ
શાસ્ત્રીય અભ્યાસથી,
ચિત્રાત્મક પરિચય આ પુ-
સ્તકમાં આપ્યો છે. એમણે
દેરેર લોકગીતો, લોકકથા-
ઓ કે પૌરાણિક કથાઓ-
નો આશરો પણ મીઠો છે
પ્રસ્તાવનામાં શ્રી હરિના
રાણણ આચાર્ય કહે છે તેમ
શુભશક્તિ સાહિત્યમાં આર
પુસ્તક પડેવલેકું જ છે.
આઈરનૂઆન સવેવે એવી
તો પ્રવાહીને પ્રસન્ન સૈવીમાં
ચક્ર છે કે સંસ્કારી નવવાચા
જેવલો હૃદય આનંદ એ-
માંથી નીનરી રહે છે. શુભ-
શક્તિ સાહિત્યમાં તરછેલા-
વલા આવા વિષયોને આપા
અધિકારી લેખકો ન્યું
સાચકાદ પદ્ધતિએ વિ-
સ્તારથી બેઠે એ જાદુ જ
જાહેરનું છે. —ગ્ર. સા. પતિસ
કિંમત માત્ર રૂ. ૪-૪-૦

કુલ અરકયામનું
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
લેધએ છે

નેપચ્યૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપચ્યૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ઓફિસ :
પાંચકૂવા, અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ માસિક

ભિમિ અને નવરચના

‘ભિમિ’ વર્ષ ૧૭ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૨ : અંક ૭૭૦

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૭

કેમ

૧ સ્વાધીનતા	ધૂમકેતુ	૩
૨ ઇચ્છાશી	ભગવાત	૬
૩ વહેતાં પાણી	માસિક નેધ	૮
૪ છત્રનર્મય	ધૂમકેતુ	૧૭
૫ હેર તો પીધા છે નાણી નાણી (ચાહુ વાતો)	દશક	૨૪
૬ પ્રાણવસ્ત્રલ	જા.	૩૨
૭ પાનગોળિ	જનકવિ	૩૭
૮ બીજરતી પેટી : આરોગ્યનો પાથો	બૂપતરામ મો. દવે	૪૨
૯ શણા પ્રાતાપના વંશજો	‘સુધીરભાઈ’	૪૫
૧૦ મેષમિદુ	ધૂમકેતુ	૪૮
૧૧ સાગર	હરિષ્વર પેટલીકર	૫૪
૧૨ દેશદેશની લોકકથાઓ	ચમચંદ્ર શુક્લ	૬૦
૧૩ વિજ્ઞાન દર્શન	બંસીગોષ્ઠી, જયલિલાલ	
	કે. ઓઝા, નરસિંહ મૂ. શાહ	૬૩
૧૪ મંથસગીક્ષા	જા. મ. રા.	૬૮
૧૫ મુરુદેવના સરમરણો	રમણીક મેથાણી	૭૪

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦

પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

છૂટક નકલ બાર આના

ભગિની

તંત્રી : પ્રબાવતી મહેતા

નવદષ્ટિયુ અને સમાજના પ્રશ્નોને દિલસોઝભરી રીતે વિચાર ચર્ચા કરતું આ નવું સામયિક પ્રગટ થઈ ગયું છે.

આજે જે ઓંઓ અંમે સામયિક નીકળે છે તે સોમાં વિશિષ્ટ ભાત ને રચાનું ‘ભગિની’એ લીધું હયું છે.

‘હસ આનાની દપાલની ટિફિરો મોકલી એક નમૂનાનો અંક મંગાવશો. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં ૬-૦-૦ પરદેશમાં ૭-૮-૦

દર મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

આદક માટે લખો:—

ભા ૨ તી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલનાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
કરનાન્દીજ પુલ નીચે : ગોધીરસ્તા : અમદાવાદ
રાવપુરા, વડોદરા: મગતિ સાહિત્ય મંદિર, ખપારિયા ચક્રો, સુરત
એસ. કે. મેથાણી, ૧૪ અમરતલા, કલકત્તા.

અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાન્તિ' કામજારો કે આજનાં એવા લીસા કેરાકણાઓ સર્જક
છે એવું અમે કહેતા નથી.
એમ તો પછી એ ફાલુમાં અપચો દૂર કરવાનો કિઝિયો છે એમ કાં ન કરેલું ?

- કાન્તિ ગ્રાહકોમાં કે અપચત ન બરનો સાબુ
- સફાઈ એનીજ.
- રોમળમાં રોમળ ચામડીને પણ બળતરા કે
હાન કરતો નથી.
- વાનુઝ પિત્તદારી મુખપનાઓ એ સાબુ
અજમાવી લેજો ?

સ્વચ્છતાની ગીટ ઉંચી બનાવવોમાં રીઝાઈ, મુખપીલેક,
શરીરના સાબુ, ધોવાવા સાબુ, ગોખાલેક સાબુ વગરનું
યોગે યોગે છે.

કાન્તિ

જોવાનો સાબુ

સ્વચ્છ : જોઈએ મોલ્ડ લીમીટેડ, મુંબઈ.

SCM 17 Colours

ડીરેક્ટીવ્સ : પેરેટર્સ ઈન્ડિયા પ્રાઇવેટલિમિટેડ સિ-કીકેટ લિ. ચા. બા. નં. ૨૮ અમદાવાદ.

મું

સ્વાધીનતા

ગુજરાતના બારામાંથી જે સ્ટીમર અંગ્રેજોને લઈને પોતાના દેશ તરફ સીધાવી રહી હતી, એમના એ પ્રયાણ ઉપર આપણે જરાક જ ચિંતનકષિત કરીએ, તો સ્વાધીનતાનો સારો અર્થ તરત સમજાઈ જાય. એમના દેશને એમનો આજે ખપ પડ્યો છે. અને તરત એમણે એ હાકલો જવાબ આપ્યો; અને આ દેશ છોડી ગયા, એ વખતે ડોઈ વ્યક્તિગત ન્યાય અન્યાયની વાત કરવા શકાયો નહિ, પોતાની સત્તા સંગવડતા ઉપર પડતા કાપની ચર્ચાચર્ચામાં જિત્યો નહિ, દેશની હાકલ પડી છે— એ એક જ કેન્દ્રીવર્તી વિચારે, દરેકેદરેક અંગ્રેજ ગુરુઓ ઇંગ્લંડ તરફ અત્યારે જઈ રહ્યો છે. કોંગ્રેસની બીકમાં પણ એ ભાગ્યો નથી, અને આપણી ખંજરખાણથી પણ રૂચો નથી. એનું પોતાનું વહાણ ગધદરિયે છે ને એમાં ફાંકું પડ્યું છે. એ ફાંકામાં પોતાની જાતને હોમના માટે એ જઈ રહ્યો છે.

આ પ્રયાણમાં એક બીજું રહસ્ય પણ છે. એનો મોટામાં મોટો માણસ પણ દેશની સ્થાપિત સરકારને માન આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. એના વ્યક્તિગત વિચારો ભલે ગમે તે પ્રકારના હોય, પણ એ પોતે સમષ્ટિની સાથે જવામાં જ દેશકલ્યાણને લેનારો છે.

આપણા દેશમાં હુમણાં જે વ્યાપક ખંજરખાણ ચાલી ગઈ, હજી ચાલે છે અને હવે પછી પણ જે ચાલવાની છે, એણે આપણને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આપણે કયાં જાણી છીએ. આપણો ઘણો મોટો જનસમૂહ — સેંકડો ને હજારોને હિસાબે નહિ, પણ લાખોને હિસાબે, હજી જનવરી અવસ્થામાં છે. થોડાક જ શુંડાએનું, આ કામ હોય તો પણ જનસમૂહાચારની ઘણી મોટી સંજ્ઞાની સહાનુભૂતિ કે ભીરતા વિના એમ એ ચાલી શકે નહિ. વળી જે વખતે દેશના એક ભાગમાં ખંજરખાણ ચાલે છે, ત્યારે એના બીજા જ ભાગમાં શાંતિનું નાટક પણ ચાલે છે. આવી વ્યવસ્થિત, હોશિયારી ભરેલી, વિશ્વાસઘાતી અને ભયંકર રીતે વ્યાપક એવી શુંડાગીરી પાસે વારંવાર મહાન આદર્શોની વાતો કરનારા, કાં રાજનીતિ સમજતા નથી, અને કાં પોતાના સ્વપ્નની દુનિયામાં એટલા મસ્ત છે કે એમને વ્યવહારુ સામાન્ય શુદ્ધિ વડે થતી કોઈ વ્યવસ્થિત યોજના ઉપર

નજર પણ કરવાની કુરસદ નથી. યાદી હમશાંતિને અંતે શુંકાશાહી ફરી પ્રગટે ત્યારે વધારે મોટા આદર્શ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ આપણી પાસે નથી — એ આ ચિત્રની ભયંકર કરુણતા છે. પરંતુ એ વીતી ગયેલી પળને, એમાંથી કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યા વિના કે જ્ઞાન મેળવીને એને ક્રિયામાં મૂક્યા વિના, એમને એમ, ઘડીભરની છેતરામણી સુંદર સૃષ્ટિ નિહાળીને, આપણે એ ભૂલી જઈશું, તો એ પળ પાછી આવશે ત્યારે રાતે પાણીએ રોશું !

પરંતુ આપણે આજે એ ભૂતકાળને જવા દઈએ. ભવિષ્યને પણ જવા દઈએ. સંકટો હજારો ને લાખો માણસોએ જે દિલ્લભર ઉત્સાહથી સ્વાધીનતાની પળને ગહુમાન આપ્યું હતું એનું સ્મરણ કરીએ, તો આપણને લાગશે કે કહો ન કહો, પણ સ્વાધીનતાની આ ભાવુઈ પળે, જનતાને નવા પ્રાણનું દર્શન કરાવ્યું છે. નવા પ્રાણની મોહિની લગાડી છે. નવા પ્રાણનો પ્રાણ જાતાવ્યો છે. પ્રભુનો આ ભગેલો પ્રાણ—સ્થિર રહેશે કે પેરેશુટિયા ધ્વજ ફરકાવવામાં જ અતિભૂષિ માણી લેશે ? શી રીતે એ પ્રાણ સમર્થ બને ? શી રીતે એ વ્યાપક બને ? શી રીતે એ સ્થિર બને ?

સ્વાધીન ભારતના હવે આ પ્રશ્નો છે. જે પ્રાણ આવ્યો છે એ પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવાના.

અંગ્રેજો પરદેશી હતા. અને એ દેશાભિમાની પરદેશી હતા. એટલે એમણે મૂકેલો વારસો એટલો સડી ગયેલો છે કે, એમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવામાં ન આવે, તો એનો એ વારસો પણ, અણકૂટયા બોમ્બની પેઠે, આપણો વિનાશ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. એટલે પહેલું કામ એણે મૂકેલા વારસાને દફે કરવાનું છે. કાંટાથી કાટો નીકળે તેમ, એમણે મૂકેલો વારસો, એમના જ સફળતાનો આશ્રય લેવાથી દફે થઈ શકે તેમ છે. અંગ્રેજો દેશપ્રેમી છે. વ્યવસ્થિત છે. વ્યવહારુ છે. સંકટ સમયની એમની સહનશીલતા તો આખી પૃથ્વીમાં અગેડ ગણાય છે. અંગ્રેજ બચ્ચો સારો વીર ન હોય, પણ એ ધીર તો છે જ. અને એનો કાયદાપ્રેમ એનો પોતાનો જ છે. આપણે એ જ સફળતા દેખવીએ તો એના વારસાને દાટી શકીએ. અંગ્રેજોએ વારસામાં નવી નોટો આપી છે. માણસાઈનું દેવાણું આપ્યું છે. નૂના રાજદ્રેષનો દગલો આપ્યો છે. હિન્દુમુસ્લિમનો અટપટો પ્રશ્ન આપ્યો છે. તુમાર, ફાઈલો, કાગળો ને લંબાણચર્ચા આપ્યાં છે. તાજમહેલનાં ખાણું ને પ્રધાનોની ખાણાબાણનો શ્રેયભટ્ટરિયો રિવાજ આપ્યો છે. કમિટીઓ આપી છે. કેવળ હાજરજવાબી આપી છે. કાયદા, દલીલ, અને કાયરતા આપ્યાં છે. પરંતુ એણે લાપા પણ આપી છે. 'જર્નાલિઝમ' આપ્યું છે. સિનેમા આપ્યું છે. શિક્ષણ-સંસ્કારનો પંથ આપ્યો છે. વિજ્ઞાનનો પ્રેમ આપ્યો છે. યંત્રવાદ આપ્યો છે. ઉદ્યોગ આપ્યો છે. અને નવા વિચારો આપ્યા છે.

હવે આપણે સ્વાધીન થયા છીએ ત્યારે, આપણે આપણાં મોઢકે સ્વપ્નાં ને ભ્રમણા ભરેલાં બળાં બિલાં કરીશું કે એણે જ આપેલા સાધનોના સહુપયોગથી, એણે જ મૂકેલા વારસાને હડસેલી કાઢીશું, એનો આધાર આપણા પોતાના ઉપર જ, છે.

હવે સ્વાધીનભારતના ઉત્કર્ષની આટે- ગાત્ર એ જ વસ્તુ બિલી છે. એક એના અશક્ય આદર્શો અને બીજી એની નિરર્થક કલ્પનાઓ.

આદર્શો માટે શક્ય ભૂમિકાનો પાયો સ્વીકારવામાં આવે, અને કલ્પનાઓને વ્યવહાર સ્વરૂપે પૂરાં પાડવામાં આવે, તો આ દેશની સ્વાધીનતા એ ખરા અર્થમાં સ્વાધીનતા બને. નહિતર તો જેમ હરેક સુંદર સ્વપ્નનું બંધન અવસ્થા એ મૃત્યુ છે, તેમ આ સ્વપ્નની પણ કોઈ ને કોઈ અવસ્થા રાખ સરળાવે અને એ રાખમાંથી વળી પાછો નવો પ્રાણ પણ પ્રગટે.

કારણ કે અંગ્રેજોના વારસો એવો છે કે એનો વારસો લેવો સહેલો છે. તુમારો તો હરકોઈ ચલાવી શકે-પણ એના સફળતા મેળવવા એ મળ્યા અધરા છે, અને તેમાં પણ આપણા એણે એવા એ લાગ પાડ્યા છે, કે હજી પણ ધારે, તો એ, આખા નાટક ઉપર પડે પાડી શકે. આપણો વિશ્વ તો, એણે જે કંઈ આ કયું હોય, એનો સુંદર ઉપયોગ કરી લેવામાં રહ્યો છે.

• એ અધરું કામ એ આપણે પાર પાડી શકીએ, વ્યવસ્થિતપણે સંકટને ટાળતાં શીખીએ, તો જ આ સ્વાધીનતા આપણને સોનેરી સ્વર્ગ બતાવી શકે. આપણો ઉદ્ધાર આપણી સ્વાધીનતામાં હોતો. પણ આપણી ખરી સ્વાધીનતા તો હવે જ આપણી વ્યવસ્થાશક્તિમાંથી ઉદ્ભવનારી છે.

સઘળો આધાર આપણે કેટલી ઝડપથી વ્યવસ્થિત થઈ શકીએ છીએ તેના ઉપર છે.

વ્યવસ્થિત એટલે સઘળી રીતે વ્યવસ્થિત. કાયદો પસાર થાય ત્યારે આપણે માલિકીવાદનો ત્યાગ કરીએ; કે ખીલ આવે ત્યારે આપણી જરૂરિયાતોને કાપવા બેસીએ, કે નિયમ થાય ત્યારે શરીર ઘડવા બેસીએ, કે દંડ સુકાય ત્યારે વર્ગ-વિગ્રહ અટકાવીએ એનો કાંઈ જ અર્થ નથી. આપણી વ્યવસ્થા એટલે આપણી આસપાસનાં નવાં બળોને પિછાનીને એ પ્રમાણે આપણું જીવન ઘડી કાઢવાની આપણી પ્રાણશક્તિ.

આ પ્રાણશક્તિ આપણી પ્રગતમાં હશે તો આ સ્વાધીનતા હમેશને માટે આપણી છે. નહિતર સ્વાધીન પ્રગતને મળેલ આટલી સ્વપ્નછાયા-એનું કાચ રચવા માટે એ કંઈ ખોટો વિષય નથી.

સી

મલામાં મરોઝાના માર્ગનું રૂપ કંઈક અનોખું છે. મરોઝાસ્તા ઉપરના પહેલા પુલ પાસેની ટેકરીઓ ઉપર થોડાંક દેવદારના ઝાંચા ઝાડ લીમાં છે. અને આ પાસની દરિયાળી બોને લીધે ત્યાં ઝૂંક જેવું બની રહે છે. એ જગ્યાએ જવાની પગદંડી પણ રળિયામણી છે. આજથી થોડાં વર્ગો પહેલાં ત્યાં એક કલાકાર રહેતો હતો. એ માણસ ધણે વિચિત્ર મણુતો, અને જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાની નાનકડી ઝૂંપડીને બારણે બેઠો સિમાર પીતો હોય. એનું ઝૂંપડું પણ એના જેવું જ વિચિત્ર હતું. પણ એણે આસ-પાસ ચાર તરફ વિવિધરંગી ફૂલછોડા રાપીને એને આકર્ષક બનાવ્યું હતું. જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાની એક તરેલ ખુરશીમાં બેસીને સદાશિવ સિમાર ફૂંકતો હોય !

પોતાને કલાકાર કહેવરાવતો આ સદાશિવ મૂળ આંદીનો ન હતો. પણ એક વખત એક કુટુંબ સાથે સીમલા આવેલા ને પછી આંદી જ રિથર થઈ ગયેલા, એને રમતારામને પોતાના ગામમાં કંઈ ખાસ આકર્ષણ ન હતું.

પોતે એકલો જ હતો. અને આ દિમાશ્વો સો-રહે એને પેલો પેલો કરી મૂક્યો, એટલે એને એકીને પાછા ફરવાની હવે એને ઇચ્છા પણ રહી ન હતી. અને હવે તો એ વાતને પંદર વીસ વર્ષ પણ થઈ ગઈ હતી.

આ વિચિત્ર કલાકારને કોઈ ને કોઈ દરિના લાલ મળતા રહેતા. એ પોતાની જાતને કલાકાર કહેવરાવતો, પણ ખરી રીતે તો એ ચિત્રકાર પણ ન હતો. એ તો સારો સરસ જીવિગિતારો (Portrait painter) હતો. ફોટો આપો તો એના ઉપરથી ને સામે બેસો તો જોઈ જોઈને એની સરસ તમારી જીવી તૈયાર કરે કે તમે તમારી એ જાતને જાણે જાણતા ન હો તમે જોયા જ કરો ! તમને પણ લાગે કે તમારી એ જાત તો તમારી જાતથી આજ સુધી અજાણી રહી હતી ! એક વખત એક મોટા જમીનદાર એના ફૂતરાની એની પ્રતિજીવી માટે એને ૩૫૦૦ રૂ. આપી

ગયેલા ! એ સાચું કે તે પછી ત્રણ વરસ સુધી એની માસિક આવક દોઢસોથી હતી વધી ન હતી પણ વારંવાર કોઈ ને કોઈ અકસ્માત એના જીવનમાં બની રહેતો ને સદાશિવનું ગાંઠ મગાવે જતું !

પણ એને જીવનમાં એક અસતોષુ હતો. એ કોઈ દિવસ એનું કલાકારી ચિત્ર આપી શકશે કે નહિ ? કે નહિ જ આપી શકે ?

એ એનું કલાકારીચિત્ર એટલે એણે દિમાશ્વનું પ્રથમ દર્શન કર્યું એ લગ્ન ઉત્તમ શિખરમાળાના અંકમાં સુનેલા રમ્ય પ્રમાતની પવેન્નવહેલી સુમત્ર સુરખી ! દિમાશ્વકો જેવી મનોહારી, એવી જ અદ્ભુત આકર્ષણધારી !

પણ એ એની દિમાશ્વકા કોઈ દિવસ પૂરી ન થઈ તે ન જ થઈ.

સદાશિવને જીવનમાં અસતોષ રહી ગયો. ત્યારે તો એણે આ જીવનમાં કોઈ જીવન ડેલાવનારી પગને પોતાની પાછળ છોડી નહિ ! એ તો ઠીક—એણે એ મેજની પણ નહિ. એ પણ ઠીક, એણે એ અનુકરી પણ નહિ. તે પણ ભણે—આવી સુખમ પળ એણે જો જરાક જાણી હોત તો પણ એના જીવનમાં એક સામર્થ્ય વસી રહેત !

પણ દિમાશ્વકા સરી ગઈ. સરી જ ગઈ, વધો સુધી સરી ગઈ !

જાણે કે એ કોઈ દિવસ એની પાસે આવી જ ન હતી !

[૨]

આજે દિમાશ્વને માંડો વરસાદ થઈ ચલો હતો. આકાશમાં કાકા ભાકા થતા હતા. કુંભરાઓ નાજતા હતા. પાણી જાણે કે ભરવાની અવાજે ફોટાઈ હતો. ચારેતરફની સજીવસજીવ તો કબારની ખૂણખાંચે બેસી ગઈ હતી.

એ વખતે એક મોટર સદાશિવની ઝૂંપડી પાસે અટકી. તેમાંથી બે જણાં ઊતર્યાં. એક યુરુપ હતો. બીજો સો હતો દેખીતી રીતે એમની ધોળતાઈ ફરતના આ કાપને પણ ડારો થકે એવી પ્રખળ હતી.

નખશીખ એ એવા સુસજ્જિત હતાં કે પાણી એમની ઉપરથી દડતું હતું, પણ એ જાણે કે પાણીને ગેલ મળ્યુંતો હતાં.

પેલા પુરુષે ઉપર જોયું: 'આ જ એ પાગલનું ઝૂંપડું લાગે છે!'

એની સાથેની લટકુડીમટકુડી રૂપાળી જુવાન નારી સાથે એ પગદંડી ઉપર ચડવા માંડ્યો.

પેલી સ્ત્રીને અચ્ચગાર—એ તો છપાઈ ગયો હતો. પણ એનું રૂપ એ વધારે પ્રગટ થયું હતું મોઢક એનાં તેણું હતાં. બરાબ લાલ હોંક દના. એના વાળ એના જ હતા. અને એની સૌન્દર્યલીલા અદ્ભુત કહી શકાય તેવી હતી!

તે પેલા પુરુષની પાછળ પાછળ ચાલી!

ઝૂંપડીનું બારણું ફાલોને સદાશિવ કામની એક ખારીમાંથી વહેતાં કંઈકને નોંધી રહ્યો હતો.

એટલામાં બારણા ઉપર એક ટોચો થયો.

સદાશિવે જોડીને બારણું ઉપાડ્યું.

જાન્યે જાણી અંદર દાખલ થયાં અને સદાશિવ આગો જ બની ગયો. આવા શીમત મહેમાનો એને ક્યારેય મળ્યા ન હતા. ૩૫૦૦નો કૂતરો ચિતરાવનાર પેલો જમીનદાર રાજા પણ આની પામે પાણી બરે! એ ડોલી બીકે એની પાસે પેલી લાકડાની પેટીમાં આને તો હવે ત્રણ જ રૂપિયા બાકી હતા.

હિંદુર કેવો માયાળુ છે. એ ક્યારેક અકસ્માત કેવો પોતાના શિશુને બરાબર પણ સંભાળી લે છે! સદાશિવે ઉતાવળમાં ગળાગટમાં બે વટથી પુરુષી એમની સામે ધરી!

[૩]

એમને આવવાનો હેતુ જાણતાં ચિતારો ડોલી બીકે! તે વિચાર કરી રહ્યો: અને પાંચ દબાર કહેવા. પાંચ દબાર! એનાં દસ વરસ નિરાંતે નોકબી જશે, ને દસ વરસ પછી તો એ નહિ હોય. અત્યારે એને એવાજુલાડયું તો હતું.

પણ અચાનક એની રમ્મિત ઉપરથી જરાક રાજા જોડી ગઈ. તે વિચારમાં પડી ગયો.

'કેસરીમદલ!'

પુરુષનું એ નામ હતું. પોતાની આ પ્રિયતાના આધારના રૂપને એ રિશ્ત કરાવી લેવા માગતો હતો. આવતીકાલેના કાલ પછી એને ક્યાંથી રખડવાનો હતો?

'ક્યા વિચાર કરતે છો! પાંચ દબાર દાખ કમી નહિ સાહજ!'

'શેઠજી—એ સામે ખડા હવ, 'ડોંગ' કા 'ફોટા' જ્યાં જે બાણુ નગર કીજિયે! સાડીતીનદબાર જે ફોટો કા હવ!'

'તો લોમ લેવા! રાજમહારાજ લોગ—

'આપ બી કમ તો નહિ હો—જે' ખિના સાલ દબાર પીછી લેન સકતા હ! ઇસમે' દો જરી હવ!'

સદાશિવને લાગ્યું કે પોતે એક બારે મોરે પાર ઉતારી રહ્યો છે! દસ વરસ—કમમાં કમ દસ—એની રાહી પાછી ગઈ છે.

'અરજા સા'ન! હમ દોનુંકી—એકઠી સાથમે...'

'હાં છ, એકઠી સાથમે...'

'આપ પિજાનતે હો કસ સન્નારી મમાવતી ફરી કા?'

'છ, અમી, દરેરાજ પિજાન મિયેગી'

'આપ?'

'નહિ માલુમ આપકુ? મેરા નામ કેસરીમદલ.

'ધૂંધસીમદલ?'

'હા છાં કામ કસમે' રૂઝે છુએ ગા?'

'પરસુસે!'

'અરજા, નમરને! તે તરત બીકયો.

'છાં નમરસે!'

જાન્યે જોડીને ચાલતાં થયાં. બહાર દવા જુલનમાં બની ગઈ હતી. સર્વત્ર આસમાની ઘેરી જાંબોનો મોઢક રંગ ફેલાઈ ગયો હતો. દૂર કુંગરા ઉપર ત્રણ મેધપત્રુપ દેખાતાં હતાં.

ચિતારો એમને જતાં જોત જોતો અને પછી કુદરતને તો નોંધી જ રહ્યો.

'હિમકન્થકા!' એણે ઝૂંપડીમાં ફરી પ્રવેશ કરતાં નિઃશ્વાસ નાખ્યો: 'અરે રે! હિમકન્થકા!'

[૪]

રાતની બીંધની તાજગીમાંથી જોડીને સવારે પોતાની પ્રીતી પીનાં સદાશિવ થઈ ગયો. પાંચાને એના હાથમાં જ

રહી ગયો. એણે તરત-ઊઠીને પોતાનું કપાટ ઉઘાડ્યું, એક જુનો કાચગિયો ગોલ્યો. કાંઈક લાંબું. બારે પગને એ પાડો કર્યો. મન જાગે એવું બાંધી અધું હોય તેમ-એના પગમાં જરાક લપકાટ હતો.

‘ત્યારે તો આ માથુસ એ જ. ચોક્કસ જ એ બધી વાત-અરે! એનો ફોટો છે ને!’

—અને તે વિચારમાં પડી ગયો: મનસંવાદી ફિલસૂફી જાણે એના અંતરમાં ઊગી નીકળી.

‘સદાશિવ! તેં આટલાં વરસ રાદ જોઈ, પણ દિમકન્થકાવાળા વિરલપણ તો ન મળ્યાં તે ન જ મળી. પણ ત્યારે બાઈ! તારા છવનમાં આ પથ્થુ એક વિરલ પણ નહિ? તું ક્યારે તસવાર લખને મરવા જવાનો હતો—તારા ધરમ માટે? આ તારો ધરમ, બીજું શું?’

‘ના પાડવાનો!’

‘હાસ્તો બાઈ!’ પોતે જ પોતાને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

‘પથ્થુ શું કરવા?’ મનમાંથી પ્રશ્ન આવ્યો.

‘કેમ અલ્યા, શું કરવા? આ માથુસ કેસરીમલ્લ-જેણે એક બાલાને, આ તારી ઝૂંપડીનો આસપાસ જ દર્શાવે, હણી નાખી, શરીર ભોજવી ભોગવીને, ને એ તો પૈસી વેરીને છૂટી ગયો—પથ્થુ તું હવે એનો, કાંઈને નહિ ને એનો, ‘પોરટ્રેચર’ કરવા બેસીશ? એનો ચિતારો તું! તું આનો ચિતારો? કાંઈને નહિ ને આનો?’

‘અલ્યા! સદાશિવ! આ ગાંડે રવાડે તને કાણે ચાલ્યો?’ અંદર ને અંદર મનોઝત વાલ ચાલી. વળી પ્રત્યુત્તર મળ્યો :

‘પથ્થુ પેલી એક કાંઈકની વાત છે, એ તને પાદ નથી? અદ્ભુત પોંછી એ ચિતારો પાસે, જે એની સામે બેસે એને એ અમર કરી મૂકે. એક વખત કાંઈ રેશ્મોલી આવી ચડે છે. ના નથી પાડતો એ-ધસીને! આ હાથઆંગળાં નહિ કામે તો નહિ કામે-પથ્થુ એ આંદી’ તો નહિ જ વપરાય. અલ્યા! પેલા ઢાકાના મલમલી આંજળાવાળાનું એ કહેવું હવે તેવું શું? અને તારા પથ્થુ આંગળા જ છે નાં?’

‘પથ્થુ હું—હું તો હાથચિતારો. જે બેસે એની પ્રતિકૃતિ કરવી—એ મારો ધરમ. હું એને શી રીતે

ના પાડું? આ માટે ના પાડું? મારો ધરમ ચૂકું?’ મોરો બ્યવહારધર્મ જૂલું?’

‘ત્યારે તો તારો ધરમ વેરવા જેવો બાઈ! આંદીને જુવાન, વૃદ્ધ, અકાલવૃદ્ધ, અપંગ, કાંઈ જોવાનું નહિ, એને માથુસ જોવાનો અધિકાર નહિ—પૈસા લેવાનો અધિકાર!’

‘પથ્થુ એવું તો આ દુનિયામાં ક્યાં નથી મળું?’

‘તે હશે—સદાશિવ! પથ્થુ તને આવી પણ ક્યારે મળવાની છે? તારે મામડે તો વળી, આવી ના પાડવાનો ઘટના, તને કીર્તિ’ પણ અપાવતું. આંદી’ તો એ પણ નહિ મળે. આંદી’ તને અભિવ્યક્તિ કાણે જોળે છે? સદાશિવ! આવી વિરલપણ નહિ આવે હો બાઈ! પેલી તો આવે ત્યારે, બાઈ! આ તો અડધી લે!’

અરધી પીધેલી કોશીનો ડંડો ધરેલો ખાલો ત્યાં પડ્યો હતો—તે હજોતો રહી ગયો. સદાશિવ એક કાગળ કાઢીને કાંઈક ઉતાવળે લખવા માંડ્યો. એમાં વપરાયલા No, રાખેનો એનો મરોડ—કાંઈક એ મરોડ પચાસ વર્ષ પછી જુએ, તો પથ્થુ એ ‘તો’ તો લખનારો શું કહેવા માગે છે, એ જાણે મનોમંથનનો વિષય બની રહે, એટલું બધું કાંઈક, એ એક રાખેના મરોડમાં જ સદાશિવથી આવી ગયું હતું.

અને એ કાગળ લખી દપાસમાં નાંખી ને રાતે ચિતારો નિરાંતે ધૂઈ ગયો. આજના જેવું જાણે એ કાંઈ દિવસ સુનો જ ન હતો.

પથ્થુ બીજે દિવસે પ્રમાણે ચિતારાને કોશી કરવાનો વખત પથ્થુ ન હતો. એ ઉતાવળે ઉતાવળે, પોતાના કેનવાસ ઉપર જાણે સિંહની ફાગળી, કાંઈનું કાંઈ કરી નાખવાના વેગમાં હતો.

રાતમાં એક મદા આશ્ચર્ય જન્યું હતું.

પંદર પંદર વર્ષમાં કાંઈ દિવસ એની નમર નહિ આવેલો પેલી ‘દિમકન્થકા’ ને આજે એણે પહેલવહેલી, કર્મનાવા છદ્ધનુરંગી હોડામાં બેઠેલી, રપ્પપણે જોઈ હતી!

એને હવે ઉતાવળ હતી. એ ‘દિમકન્થકા’ પાછી ક્યાંક હાથાળી દઈને નાસી જાય નહિ.

સ્વતંત્રતાને પગલે પગલે
નવા પસારાઓ લાવો

ગુ

લાભીની જાંજીરો તૂટી છે. એક વિશદ કારણ તાર સમા આ દેશમાં વસનારા માનવીઓના અંધન હાથમાં છે. મહાભાષના એકાદર ઉપવસથી માંડીને નવી દિલ્હીના લગ્ન ભોજન સમારંભો સુધીની વિધિવિધિ રીતે લાખો દિ-દીનનો સ્વાતંત્ર્યચિહ્નના મંગલ પર્વની ઉજવણી કરી છે. મધરાતના અંધકાર વચ્ચેથી પ્રગટેલા આ સુખપસારના લીળા જેવા અમકારાએ કરોડો મૂઠ આંખોને આંછ દોધી છે. હજારો ચિતા-કણ્થી મગધગતી ધૂળ-રાખે ઘમઘમો પછી કે વર્ષો અને મહિનાઓ પછી, ચિર શાતા અનુભવી હશે.

પંદરમી ઓગસ્ટે આ દેશ જે મેળવ્યું છે તેને સ્વતંત્ર યવાની સ્વતંત્રતા ('ફ્રીમ ટુ બી ફ્રી') કરી શકાય. તે દિવસે આપણા પગમાંથી બેડીઓ છૂટી છે. આપણી હાથત માટે આ એક ધણી કલિકારી પલટો મળ્યો. પરંતુ તેને પગલે પગલે એવા જ બોમ પસારાઓ જે ચાલ્યા ન આવે તો માત્ર આ એક પસારાનો અર્થ કંઈ રહેશે નહિ. પગમાં લોહની બેડીઓ હતી ત્યારે હાંબા કળ સુધી એક સ્થળે બેસી રહેનાર માણસ એ બેડીઓ છૂટ્યા પછી પણ બેડીને અંગની આગસ ન ખેંચે, આગળ વધવા દોટ ન ચૂકે, અથવા તો અગાઉ કાટ ખાધેલ લોહની હતી તેને સ્થાને સુવર્ણની રૂપાળી બેડીઓ પહેરી સુધ જાય એ પણ જનવાનજ છે. એ રીતે, માનવી પોતે મેળવેલી સ્વતંત્રતા ભોગવે નહિ ત્યાં સુધી સાચે જ સ્વતંત્ર કેમ મળીય ?

પંડિત જવાહરલાલે કાલ આપ્યો છે કે, આ દેશમાં કોઈ નાચું-ભૂખું ન રહે એવો દિવસ લાવીને જ અને જપ્ત. આપણી સમક્ષનું સૌથી ભગીરથ અને વિકટ કાર્ય એ જ છે. રાષ્ટ્રીય સરકારના એક પ્રધાન થી મથાકએ પણ એક બાપણમાં દેશની આર્થિક ઇમારતનું ચલુતરફામ કેટલું અગત્યનું છે તેની ઉપર ભાર મુક્યો છે, આપણા દેશની પ્રજા એક જ પુરાતન સંસ્કૃતિની અને લગ્ન તવારીખની

વારસદાર હોવા ઉપરાંત વિદેશી હકૂમત સામે લડવાના સંયુક્ત કાર્યને કારણે જ તેનામાં આટલી બધી એકરાષ્ટ્રીયતાની લાવના જન્યત થઈ છે. એ વિદેશી અમલનો અંત આવતાં આ રાષ્ટ્રલાવનાને હવે કંગાલિયત સામેના એટલા જ અગત્યના મુદ્દામાં જોતરી દેવી જોઈએ. ગરીબોને દૂર કરવા જેટલી જ અગત્ય શ્રી મથાક આર્થિક અસમાનતાઓનો નાશ કરવાના કાર્યને આવે છે.

સ્થાપિત હિંદોની એરીલી-પકડ

દૂર કરવાની આકરી લગત

દેશના મોટા મોટા ઉલોગો સાથે વર્ષો સુધી સંકળાયેલા થી મથાક જેવા માનવી આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવાની, ગરીબ-તરંગર વચ્ચેના ભેદ અને તેટલા ઓછા કરવાની વાતો કરે છે તે બતાવે છે કે શ્રીમંતોનો સહવાસ એમના અર્થશાહીની પ્રાણને ગૂંચળાવી શકે નથી. શ્રી મથાક વધુ સ્પષ્ટ વાણી તો એ પણ બોલ્યા છે કે—

‘ઝામણસીમી સદીની લઘુઆતથી કોઈ પણ દેશની રાષ્ટ્રીય અગવળને ઇતિહાસ વાંચશો તો તમને જણાશે કે એ અગવળ આણુ હોય ત્યારે ઇચ્છા—અનિચ્છાએ પણ તેને એ દેશનાં સ્થાપિત હિંદોની લાગવમ, એની મદદ અને એનાં સાધનો ઉપર આધાર મુખવો પડે છે. મોટાં, સુખવરિયત સ્થાપિત હિંદો માટે તો એ ભારે લાભનો સોદો બને છે, કારણ કે રાષ્ટ્રવાદને પોતાનું આર્થિક પામું હોય છે, અને તેથી રાષ્ટ્રીય અગવળમાં સડોવાયેલાં સ્થાપિત હિંદો પરદેશીઓની હરીમાઈ સામે ઠીક ઠીક રક્ષણ મેળવી શકે છે.

‘પણ આપણે યાદ રાખવાનો મુદ્દો તો એ છે કે દેશની રાષ્ટ્રીય અગવળને વિન્યા અંત આવે ત્યારે પ્રજાને બાન યાય છે કે અગવળ દગમિયાન જેની મદદ ઉપર પોતે

ધણે આધાર રાખ્યો હતો તે સ્થાપિત દિતોની પકડમાં એ સપકાઈ ગઈ છે. આને દિંદમાં આપણી હાસત પણ અમુક અંશે આવી બની છે. આપણી સમક્ષ બાકી રહેલું મુખ્ય કાર્ય આપણી પ્રજાને જરૂરથી સ્થાપિત દિતોની આ પેકડને દૂર કરવાનું અથવા ઠીલી પાડવાનું છે. એને મોટેની હાસત લાંબી, આકરી અને જલ્દી-મતભરી બનશે. પણ આપણે એ કાર્ય દિંદ-મત-પૂર્વક અને આપણી તમામ શક્તિઓ વડે નહિ કરીએ તો આપણી સ્વતંત્રતા એજ જશે.

વિદેશીઓ સામે લડનારાઓ

મૂઠીવાદ સામે અવ્યસ રહેણે ?

શ્રી મધાર્થએ દિંદ-મત-પૂર્વક જેની સામે આજણી આંધી છે તે સ્થાપિત દિતોની પકડ આપણા પ્રજા-જીવન ઉપર કેટલી મજબૂત છે તે તો આપણી ચોપાસના રોજિંદા જીવનમાં ડગસે તે પચસે પહેપણે દેખામ છે. આપણા પ્રાંતીય રાજકારનારના સુઝાની આગેવાનોથી માંડીને વડી સરકારના રાષ્ટ્રનેતાઓ સુધી પણ આ એરીટી પકડ પહેલેથી જોઈ શકાય છે. વિદેશીઓ સામેનું કુદ આજુ હતું ત્યારે એ કુદમાં એક ડગલું પણ પાડું ન હતું તેવા યોદ્ધાઓના નામ સેંકડોને હિસાબે આપણે લઈ શકીએ તેમ હતા. પણ મૂઠીવાદીઓ સાથે જરૂર સમાધાન ન કરે તેવા રાજ્યના આગેવાનોના નામોની ટીપ કરવા એરીટીએ તો આજે ગાંધીજીની પછે એ યાદી બહુ લાંબી બને છે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

દેશની સામે આ એક બારે વિકટ કોવડો લાગે થયો છે. આજ સુધી પ્રજાના અધિકારો માટે લડેલી કેમિસે રાજકારનાર હાથમાં થઈ છે ત્યારે એને એની જૂલો બતાવે, એની ટીકા-કરે, એની ખાખીઓ સામે લોકમત તૈયાર કરે અને વખત બાજે, જરૂર પડે, ચૂંટણીમાં એને શિકરત આપીને લોકચાલી રસમ પ્રમાણે નવી સરકાર રચી શકે તેના સુવ્યવસ્થિત વિશેષ પક્ષ દેશમાં એકવ દેખાતો નથી. ટીકાઓ કરે છે તેઓ ચૂંટણીમાં જીતી શકે તેવા કે જીતીને

રાજતંત્રની આપાર જવાબદારીઓ સંભાળી લઈ શકે તેવા વ્યવહારકુશળ નથી, અને ચૂંટણીમાં ચિતાનું પાણી ખતાવી શકે તેવા જે છે તેમની મધરાવડી મેલી છે.

સમાજવાદીઓ વહીવટ સંભાળી

કાર્યશક્તિની વાનગી આપી શકે

સમાજવાદી પક્ષને ૧૯૪૨ની લગ્ન દરમિયાન કેટલીક કીર્તિ સાંપડી છે. તેને તે કોંગ્રેસની નરી ટીકાઓ કરવામાં જ કપાક વેણી નાખશે એવી દહેશત રહે છે. રચનાત્મક કાર્યના પૂર્વ પાકાયા છે તેમાંથી એ હજી માંડ તરણાં ઉપાડી શકે છે. એ પડાની આવી કાંઈક અંશે નિઃકીય દસાનો નજીકે જ આવ્યો કરતા. હોય તેમ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે અમદાવાદમાં કહ્યું કે, હવે પછીની ચૂંટણીમાં પ્રજા અમને ચૂંટી મોકલશે તો અમે સૌ સારાવાનાં કરી દેશું. વળતાં દિવસોમાં જ સરદાર વલ્લભભાઈએ તેનો જવાબ આપ્યો કે, આવતી ચૂંટણીઓ સુધી ચોખવાની જરૂર નથી, આવો, આજે જ નવમાંથી એક પ્રાંતની લગામ હાથમાં ઝાલી લ્યો, અને તજને સમજાશે કે કેટલી વીણે સો થાય છે. સાફદિલ સમાજવાદીઓ મોટે આ એક મુંદર તક હતી—કેટલી વીણે સો થાય છે તે સમજવાની બલે નહિ, પણ ચોતારના આદર્શોને પ્રજા સમક્ષ વ્યવહારમાં મૂકી બતાવવાની. ‘અમને સત્તા સોંપવી એ સરદારના હાથની વાત નથી,’ એવો જવાબ સાચો નથી, કારણ કે આજે તો હજી સરદાર ધારે તો સમાજવાદીઓને કોઈ પણ પ્રાંતને વહીવટ સોંપી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે. કાલે પછી એવી સ્થિતિ ન હોય, કે એવી મનોદસા પણ ન રહે, તે વાત જુદી છે.

પ્રજાની દિલ હવે પછીથી માત્ર વચ્ચેના ઉપર છતગાર નહિ રાખી શકે—કારણ કે ખુદ કોંગ્રેસને માટે પણ પોતે આપેલાં વચ્ચેના પાળવાનું કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ બની ગયું છે તે લોકો અનુભવી રહ્યાં છે. સમાજવાદીઓ પણ વચ્ચેના આપવાને બદલે આવી તક ઝડપીને, ચોતારની કાર્યશક્તિની

વાનગી પ્રમુખને ચપ્પાઠે તો જ તેઓ લોહાને પ્રિય થઈ પડશે. અલગત, લહીનટ સંલાળવામાં એક મુસીબત તો રહેલી છે જ—જહાર વનકેસરી સમા ગર્જના કરતા જવાહર-સરહાર પણ તે પ્રધાન બન્યા પછી મેંદા જેવા બની ગયા તો સમજવાલાઓને તો એથી ય વધુ નરમ બનવું પડે.

હિંદુસ્તાનને હાંસીપાત્ર બનાવતો

સીમા-પંચનો ચુકાદો

જે 'મુસ્લિમો, એક દિંદુ અને એક શીખ, એવા સાર સંજો, તેના પ્રમુખપદે શ્રી 'રેકિલકે' નામના એક વિદેશપાત્રી અંગ્રેજ: એવા સીમા-પંચ પાસેથી પ્રતિની સરહદો વિશે કોઈ ન્યાયી ચુકાદાની આશા રાખવી એ કેટલું હારપરપદ છે તે હવે, એ પંચનો ચુકાદો આવી ગયા પછી, પૂરેપૂરું સમજાય છે. જે બિલા-ડીએને બનાવી જનાર મુગણી વાર્તા મંદિલા વાર્તાની આવી હજાર નામ અર્વાચીન કાળમાં કરી નાળુનાર શ્રી રેકિલકેનો ભોટો જાહેર જેમ મુરદેવ છે, તેમ એવા એક વિદેશી ઈન્સાનના સ્વચ્છંદી તરફથી ઉપર પોતાના દેશના લાખો માનવીઓ અને અખ-તેની' દોહલતા દેસલાને આધાર રાખનારી મનોવૃત્તિ પણ એક દિંદુરતાના આગેવાનો સિવાય લાગે જ બીજે ક્યાંય ભેગા મળી શકે. 'જંગાળ સીમા-પંચની કાર્યવહીમાં હું હાજર ન રહી શક્યો કારણ કે હું પંજાબ સીમા-પંચનો પણ પ્રમુખ હતો, અને પંજાબ સીમા-પંચની કાર્યવહીમાં હું હાજર ન રહી શક્યો કારણ કે બંગાળ સીમા-પંચના પ્રમુખ તરીકે હું એના કાર્યમાં શાકાયેલા હતો,' એવો નફુદત ખુલાસો કરનાર એ અંગ્રેજ પાસે આપણે આપણી બૂમિના દુકા કરાવવા જેટલી પામરતા બતાવી તેના કરતા તો કોઈ આધિજી હાકરી પાસે પંજાબ અને બંગાળના નકાચાઓ ઉપર હોટા કરાવીને તે મુજબ નવી સીમાઓ રચી હોત તો આપણી દશા જગતની આંખોમાં આટલી હાંસીપાત્ર કદાચ બની હોત.

ખેર, એ સીમા-પંચનો ચુકાદો આમાન્ય કરાવીને તેને ખાતર લગાવ બિલા થવા કરતાં અનેકગણા

મદત્વનાં કાર્યો દિંદુ અને પાકિસ્તાન, ખેલતી સરહદો અને પ્રજા સમક્ષ પડેલાં છે. દરેક પ્રજા જેમ પોતાના નેતાઓના વિજ્યનો ફાલ લાગે છે તેમ તેમના પરાજયો, તેમની શ્વેતો અને તેમની નબળાઈઓનાં પરિણામો પણ તેણે હસતે મુખે સ્વીકારી લેવાં રહે છે. આવી મહાશૂમિના ભાગલા આપણે વેકી લીધા છે, અને કરોડો મુસ્લિમોને દિંદુમાં તેમજ કરોડો જિન-મુસ્લિમોને પાકિસ્તાનમાં પરદેશીઓ જેવા બનીને રહેવા દેવાનું આપણે સ્વીકાર્યું છે, તો પછી આપણા એકાદ-બે જિલ્લા આપણી સરહદને પેઢી પાર રહી ગયાથી ગમગીન ન બની જઈએ; કારણ કે આપણી મૂળ સીમાઓમાંથી તો એકાદ-બે જિલ્લાઓ જ નહિ પણ બે લાખ ચોરસ માઇલ જેટલો પાકિસ્તાની પ્રદેશ સરકા ગયો છે, આપણા સાત કરોડ બંધુઓ આપણી પાસેથી દુનંત થયાં છે. ઉપરાંત આપણા હાથમાં જેનું સ્વરાજ આવ્યું છે તે (સિટિસ) દિંદુ કરતાંય વધુ મોટો, લગભગ સાત લાખ ચોરસ માઇલ જેટલો વિશાળ પ્રદેશ અને નવ કરોડ હિન્દીઓનો તો 'સ્વતંત્ર અને સાવંભોમ દેશી રાજ્યો'માં રહી ગયા છે. ખુલ્લા જિલ્લો કે અટમાંવી ટેકરીઓ પૂર્વ બંગાળમાં ગયાં તે તો એની તોલે કાંઈ જ નથી.

આખંડ હિંદની આંતરનો દીપમાળ

લગભગને ભૂંસી નાખશે

પંદરમી ઓગસ્ટના પંચની ઉગ્રવણીથી વર્ષિન રહ્યું એક તો પંજાબ—કે નહીં કોમકોમો વચ્ચેની આવડા મેટા પાવા પરની કાપકાપી બંધ કરાવવાનું કાપું દિંદુ-પાકિસ્તાનના સંયુક્ત લશ્કરી દ્વેષો મટિ પણ મુરદેવ બની ગયું છે. પાંચ નદીઓના પ્રદેશના લાખલા સામે જાગે કે એ જીરિનો કણેકળ બંદ પોકારી જાયે છે, આ દિવસોમાં પંજાબીઓના હૃદયની વ્યથા દેવી હતો તે રમખાણુમત વિસ્તારોમાંથી નાસી આવેલા પંજાબીઓએ દિલ્લીનાં ડાખમાં પડે લખ્ખોને પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરેલી કરણુ દુખાકોતમાંથી નાળી સમક્ષ છે. 'દિંદુરતાન દાખમ્સ' ઉપરના એવા એક પત્રમાં તેના લખનારે એટલે સુધી કહ્યું છે કે ભડકે

બળી રહેલા અને લોહીમેદાણા બનેલા પંખનની આપણા આગેવાનોને કાંઈ જ પડી નથી, અને એ યુક્તપ્રાંત કે ગુજરાતના ભાગલા પાડવાનું નક્કી થયું હોત તો તેઓ આટલા સ્વચ્છ ચિત્તે બેસી રહ્યા ન હોત. જવાહર અને સરદારને મન તો શું યુક્તપ્રાંત, શું ગુજરાત કે શું પંજાબ, આખું હિંદુસ્તાન પોતાનું વતન છે અને એના કોઈ પણ ભાગમાં દાવાનજ સળગતો હોય તેના ડામ તેમના અંતર ઉપર દેવાતા જ હોય. પરંતુ ગુજરાત-યુક્તપ્રાંતની પ્રજા વિશે આવું કદી સકાય ખરું? પંખનની વેદનાનો અંશ પણ આપણે અનુભવીએ છીએ ખરા? રાજકીય સરહદો લાલે પદલાઈ ગઈ, આપણા અંતરમાં અખંડ હિંદની અસલ સરહદો ઉપર દીપમાળા પ્રગેલી રાખશું તો ભાગલાને ભોતભોતામાં બૂંસી નાખી શકશું.

આઝાદીનો અણુનમ યોદ્ધો

પકાણું ગૂંચળાવાઈ રહ્યો છે

પંખનને માથે તો આજ હતું કે એ એશિયાતી બનીને સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં હમેશાં પછાત રહ્યું છે. પણ સરહદ પ્રાંતના પકાણેએ એવો શો અપરાધ કરી હરો કે એમને પણ સ્વાતંત્ર્ય-સિદ્ધિની ઉજવણીથી વચિત રહેવું પડ્યું. સરહદને આપણે બૂલી તો નથી જાણે? સ્વતંત્રતા મેળવવાની અધીરાઈમાં આપણે સરહદો બાંધી તો ધરી દીધી નથી ને? આદલાહખાનની ઈજા વિરુદ્ધ જઈને આપણા નેતાઓએ ત્રીજી જૂનની બહેરાતની સરહદો લોકમત અંગેની કથમ રચીકારી લીધી ત્યારથી જાણે કે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદના અને સરહદ પકાણેના રાહ ન્યારા બની ગયા છે, ત્યારથી પકાણેને દિલ્હીને બદલે કાશુલ વધુ નજીક લાગવા માંડ્યું છે. સરહદના બનાવો અંગે અનેક પ્રકારની આસંકાઓ જન્માવતી ચૂપકાદી લોકમતના યુગદા પછી આપણે સેતી રહ્યા છીએ. પંદરમી ઓગસ્ટની ઉજવણી અંગેના સમાચારો કોઈ અધારખૂણે પડેલાં ગામડાંમાંથી પણ આવ્યા, પરંતુ ત આખા એક સરહદમાંથી — સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં સદા મોખરે રહેલા, આખરે લગી અણુનમ રહેલા પકાણેના વતનમાંથી. અને તે પછી સરહદની ધારાસભામાં બહુમતી ધરા-

વતા કો. ખાનસાહેબના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંત્રીને પાકિસ્તાની સરમુખત્યારની આઠા પ્રમાણે એક નામગીન અંગ્રેજ ગવર્નર અતરફ કરે છે, એક પછી એક દિવસ વીતે છે અને છતાં સરકારમાંના કે સરકાર બહારના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોના મોદામાંથી એ વિશે એક સમૂહ પણ નીકળતો નથી. ગાંધીજીની પ્રાર્થના-સભામાં પણ (આ લખતાં સુધી) જાણે કે એ વિષય અંગે કાળજીપૂર્વકની ચૂપકાદી સેવાતી હોય તેવું લાગે છે.

આ બધો બેદ શો છે તે સમજાવું નથી. એક વિદેશી સરકાર, મુસ્લિમ લીગના પોતાના જ મઝહબી ભાઈઓ અને ગણકાલ સુધી જેવી સાથે અભેખલા મિત્રાનીને લડેલા તે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદીઓ — એ તથ્ય વચ્ચે ચળેલી કાંઈ કૂર સમજાવુંને પરિણામે ગૂંચળાઈ રહેલા પકાણીની પણ આપણે દવા તો ખાવાની જ નથી. કારણ કે પકાણામાં જેમ શાંત સત્યાગ્રહી છુદાઈ, ખિદમતગારો છે તેમ ક્રંમે પખતૂનવાળા નવજવાન બંધૂધારીઓ પણ છે. દવા તો આપણી જ ખાવાની રહે છે, કે આવો એક વિરલ સાથી આપણી હરોળમાંથી આમ ખેરવાઈ રહ્યો છે.

આજનો ઝેરી ચક્રારો અને

પ્રમત્કીય સરકારનું કર્તવ્ય

સ્વાતંત્ર્ય-સરજનાં કિરણો પણ જેમાં અટવાઈ ગયે તેવાં કાળ-ભાળાં આજે આપણી આસપાસ યુવાઈ ગયાં છે. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માં 'આજનો ઝેરી ચક્રારો' નામે લેખમાં થી બખલ-ભાઈ મહેરા કહે છે તેમ —

'આજકાલ આપણે રૌ એક એવા ઝેરી ચક્રચામાં ફસાયા છીએ કે એમાંથી શી રીતે બહાર નીકળવું એની જ કોઈને સૂઝ પડતી નથી. . . .

'સરકારી તંત્ર શિથિલ થઈ ગયું છે એવું કહેનારા પણ આપણે અને લાંચ આપી લઈને એ તંત્રને શિથિલ બનાવનારા પણ આપણે!

‘કાળા બજાર સામે પોકાર પાકારા પશુ આપણે અને આવા જગતનામાં કાળું બજાર ન કરીએ તો શી રીતે રહેવાય, એવું કહેનારા પશુ આપણે !

‘અધે લાગવગ પેસી મદ છે એવું કહેનારા પશુ આપણે અને લાગવગ બાપરીને એનો લાભ ઉઠાવનારા પશુ આપણે !’

જનતાની વચ્ચે વસનારા શ્રી બખ્શભાઈ જેવા લોકસેવક આપણી પ્રજાની અવદસાતું આમ દર્શન કરાવી તેને સન્માર્ગે ચલાવે તે વચાઈ જ છે. પરંતુ તેને લીધે સરકાર પોતાની જવાબદારીભાષી છૂટી જઈ શકે નહિ, તેની સાથે પોતાની નિષ્ક્રિયતા એ છુપાવી શકે નહિ. સારું અને નરસુ આચરનારાઓના ભેદ તો સમાજમાં સદાય રહેવાના જ. એ બેના એકબેક સામે છેલ્લે ઉઠાવીને પોતાની ફરજ પેળે બજાવી રહેલ છે તેવું માનવાની જૂલ વિદેશી હકૂમત કરી શકે, પ્રગતીય સરકારો હરગીઝ નહિ. ચોરી ન કરવાનો કાયદો ક્યાં પછી એકસોની વસ્તીમાંથી પચાસ ચોરી નથી કરતા તો બીજા પચાસ ચોરી કરે છે, માટે અને શું કરીએ ? એમ કોઈ સરકાર કહેતી નથી એ સોનાથી એક જ પ્રમજન ચોરી ન કરનારો હોય તો પશુ સરકારનું કર્તવ્ય તો બાકીના નવાણું ને નશવત કરી, કેળવણી આપી ચોરીઓ અટકાવવાનું જ હોયું બેઠે.

રાદાય સામે ધૂરકંઠો ભૂખમરો

હવે કાયમી નિકાલ માગે છે

‘અનાજ પહેલું કે કાપડ ?’ એ નામે એક લેખમાં શ્રી રવિચંકર મહારાજે ધણુના મનમાં ઘોળાઈ રહેલા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો છે, કે દર વર્ષે ‘વધુ અનાજ કિંમતો’ની જુબેશ આવે છે અને છતાં ભૂખમરો કેમ સદાય આપણી સામે ધૂરકંઠો રહે છે ? મહારાજશ્રી કહે છે. તેમ, અનાજ વધુ પેદા ન થવાનાં એ કારણો એ છે કે : (૧) ખેડૂતને અનાજના પૂરતા ભાવ નથી મળતા. કાપડના ભાવ નક્કી કરવામાં મિલમાલિકને કેટલા ભાવ પોષાશે,

એને અમુક ટકા નફો રહેશે કે નહિ વિચેરતો વિચાર થાય છે; પરંતુ અનાજનો ભાવ નક્કી કરવામાં એ અનાજ પકવનાર ખેડૂતનો કોઈ જ અવાજ નથી હોતો. (૨) અનાજ ઉગાડવા માટે ખોળ કે ખાતર બેઠે, પંપ પતરાં કે સિમેન્ટ બેઠે, હળ માટે લાકડું ને લોખંડે બેઠે એ ખેડૂતને મેળવી આપવાની કોઈ જ ભવરથા નથી હોતી, અને હોય છે તો એવી કે જેનો લાભ ખેડૂતને મળવો મુશ્કેલ બને.

આપણે હાં કેટલાક વર્ષોથી અનાજની હાકમારી અસલ બની રહી છે, પરંતુથી માગીબીખીને સહેલા જવ-મકાઈ (માગીબીખીને નહિ, સોનાની સામે બેખીને) આપણી પ્રજાને અવરાવાઈ રહ્યાં છે. હવે તો એ પરિસ્થિતિના મિટાવ માટે આકારા હિંમતપૂર્વકનાં પગલાં ભરાવાં બેઠે. પરંતુથી અનાજ આપાત કરવામાં આપણે આપણી સંપત્તિની બેકાસ લૂંટ ચાલવા દઈએ છીએ અને પોષણહીન ખોરાક ઉપર આપણી પ્રજાને મિવાડી રહ્યા છીએ.

વધુ અનાજ ઉગાડવાની

પ્રેરણાદાયી ચિત્રિશ યોજના

ચિટન જેવા દેશમાં કુશ ઝોઘર-ખર્ચનો અરધો દિરસો તો અનાજની આપાત પાછળ વેકાઈ જાય છે એ બેઠે તે ત્યાંની સરકાર એકી જીડી છે, જીવનધોરણ છૂટી પડે ને લિખારી-દસામાં તેને જીવડું ન પડે તે માટે ધર આંગણે જ અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા તેણે કમર કરી છે. આવતાં ચાર વર્ષે દરમિયાન દસ કરોડ પાઉન્ડની કિંમતનું વધારાનું અનાજ ચિટનમાં જ પેદા કરવાની જોહાદ ચિટનના બેતી-પ્રધાન શ્રી ટોમ વિલિયમ્સે ચાર કરી છે. આ જોહાદ નિષ્ફળ જશે તો ચિટનની પ્રજાને પૂરતું પોષણ નહિ મળે તેમજ બેકારી વધી પડશે એવી ચેતવણી એમણે ખેડૂત-સંઘની સભામાં આપી છે. ઉત્પાદનના આ વધારાનો અરધો ભાગ તો વધુ કાર્પેદશનાથી જ સાંપડશે એવી એમને આશા છે. બાકીના અરધા ભાગ માટે દેશનાં સાધનોતો વધારો કરાશે. આવતે જ

વર્ષે પાંચ લાખ એકર વધુ જમીનમાં ઘઉંની ખેતી થશે. શ્રી ત્રિવિધેસે ખેડૂતોને કોલ આપશે છે કે, અનાજના કાર વધારશે, ખેતી માટે 'લેન' અપાશે, રોકડ નાણાંની મદદ અપાશે, મકાનો અને યંત્રો માટે ખેતીને સૌથી પ્રથમ દરજ્જો મળશે, અને ખીજ અનેક નાની મોટી સગવડોના લાભ તેઓ લઈ શકશે.

આપણા શાસનરત્નો માટે આ બધું પ્રેરણાદાયી નથી ! મહેર મેળાવાઓ, મિળ્યાનોઓ અને ઉદ્ઘાટન-ક્રિયાના સમારંભોમાં એક વર્ષ સુધી ન જવાની પ્રતિજ્ઞા પ્રધાનો લઈ લેવા તેઓ ખેતર સુધી રહેલી શક્તિઓને માટે ખોળાં ફેરવા પ્રજા-ઉપકારી કાર્યક્ષેત્રો પસંદ છે તે તેમને જરૂર દેખાશે.

બહીવટીતંત્રમાં પ્રવર્તી રહેલી

વિચારશૂન્યતાનો વધુ નમૂનો

પ્રમુખીય પ્રધાનોના હાથમાં પ્રતિનો વહીવટ આવ્યાને વરસ ઉપર થઈ ગયું છતાં રાજકારણાર્થાં ટુંટું ને વિચારશૂન્યતા પ્રસરી રહેલી દેખાય છે તેનું ફેરફાર વધુ દર્શાવે ગાંધીજીને પોતાની ઉપર આવેલા એક પત્ર 'હરિજનમધુ'માં પ્રગટ કરીને આપણું પકડું છે. યોગદાતાની શરતોને પરિણામે રહે-તંત્રને ને અસહ્ય ધસારો થાય છે, અનાજનો ખગાડ થાય છે, પેટાણનો વ્યય થાય છે અને લોકોમાં એક હરામચરકો વધુ ને વધુ ફેલાતો જાય છે તેના નિર્દેશ કરીને એ પત્રવેપક ગાંધીજીને કહે છે કે—

'હકીકત તો એ છે કે આપણામાંના ધણીની મુગ્ધ દલા તો એ ને એ જ રહી છે...ગઈકાલે આપણે સરકારી અગમદારોના વલણ, શક્તિ, આવશ્ય, રીત વગેરે પર પ્રહાર કરેલા દતા. આજે એ જ અસહ-દારોના હાથમાં લગાવ રહી છે અને તેની પકડ વધારે દઢ જની છે. તંત્ર આપણું તેને સારણે હોય તેવું લાગે છે. તેના અનુભવો અને કાર્યશક્તિ વગર આપણું ગાહું જરા પથ્થુ ચાકી શકે તેવું નથી લાગતું. પરિણામે તેમની બેપરવાઈ અને ઉન્માદ પર અસર થઈ છે. ને લોકોએ લાગે કરેડોના ગોટાળા-કર્મા છે, જેને અવ્યવસ્થામાં લાભ છે, જેણે કાર્ય

અને જવાબદારી ટાળવાની જ કુશળતા ડેળતી છે, જેણે પ્રજાનો ખ્યાલ સામે રાખશે નથી અને આજે પ્રજાને 'લેતા'ઓએ કહેવાની તક (જેમને) મળી છે તેનામાં એકાએક ફેરફારની કઈ રીતે આજા રાખી શકાય ?'

એ ઉપર ટીકા કરતાં ગાંધીજી કહે છે કે 'હરે તો રવસજ થયું ! હજુ આપણે એવા ને એવા નોં આપણે નહીં ચેતીએ તો 'વાન મદત્તા તેથી સાન બદલવાની નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, એ કટકું સાચું છે !

વર્તમાનપત્રો વિશેનાં એ અચરજો

'હરિજનમધુ'ના એ જ અંકમાં જેને 'વિશે પોતાનો અભિપ્રાય બોલી બતાવતાં ગાંધીજીનું મથુ' બેસી મથુ' છે' તે મીઠાઈ બનાવવામાં થઈ રહેલા દૂધના વ્યય અંગે પછુ બી સુશીલા નૈવરની એક નોંધ છે. અચરજ તો એ વાતનું થાય છે કે 'યોગ-દાતાની લત' અને 'દૂધની મીઠાઈ' જેવાં દેખીતાં અને અનેકવાર ચર્ચાવાઈ ગયેલાં સામાજિક અનિષ્ટો સામેની જોહાદ પોતાનાં પ્રાનાં ઉપર ચાલુ રાખીને આપણાં વર્તમાનપત્રો, 'હરિજનમધુ'ની કટારોમાં ખીજ મૂકવાન લેખન-પ્રસાદો માટે ગોઠાયા કેમ નહિ કરી આપતાં હોય ! લોકોની આજે જાગેલી વધુ ને વધુ સમાચારો માટેની શૂન્ય આપણાં છાંપાં પૂરી સંતોષી શકતાં નથી ત્યાં એમને હજુ વધુ મહેર ખચર લેવાની. છટ આપવી જોઈએ એવી લાગણી અખ-ગારીકાયજ સમાદકાર-સમિતિએ તેની તાજેતરની બેઠકમાં કરી છે તે પછુ આજા આશ્ચર્યની બીના નથી.

ધર્મ અને દેરાત્રેમની ઓથ

પ્રગતિશીલુઓના ગોરવા

પાકિસ્તાન મંજૂર રાખીને આપણે મુસ્લિમ લીજતી રાજકીયોર્મી અપરાધિતમાંથી તો છૂટયા, પણ કેમવાદી મનોદશા તો ખીજ દિશામાંથી પછુ આપણી સન્મુખ આવીને જોઈ રહે છે. દિંદમાં ગોવધ અટકાવવાની જોહાદમાં પેતિ, પોતાની પત્નીઓ અને પોતાના જમાઈ સુદાં દેહ પાકશે એવી જાહેરાત જાણીતા ધોડપતિ

ઉદ્યોગપતિ શ્રી. દાદાભીમાંએ કરી તેમાંથી કામવાદને એક નવો મોરચો મળ્યો. હિંદી રાજ્ય સંઘમાં ગોવધ સામે કાનૂની પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી કરતાં ૫૦,૦૦૦ પર્તા, ૪૦,૦૦૦ કાગળો અને દાનગરી ત્રાર એકલા રાજેન્દ્રભાણુ ઉપર જુદાઈની રૂપમી સુધીમાં આવેલાં, મુક્ત પ્રાંતમાં પ્રજાકીય પ્રધાનમંડળ સામે 'રીપી' પગલાંની નકમી અળવળ માંડનાર હિંદુ ગદાસભાએ પણ પોતાની માગણીઓમાં પાછળથી આ નવી માગણીનો ઉમેરો કર્યો હતો. આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ શિક્ષિત કે અજ્ઞાત ન હોવાથી મૂડીવાદીઓ, જમીનદારો અને પ્રગતિના ચતુરો ધર્મના (અને દેશ-પ્રેમના પણ) ઓશા હેઠળ આવી જોડાઈને અને અળવળો જીતી કરીને સત્તા હાથ કરવા વારંવાર ધમપછાડા મારતા રહેવાનાં જ.

સામાજ દરમિયાન ગોરાં લશ્કરીને ખવરાવવામાં વધે સુધી હિંદુસ્તાનની હાલતે ગાયોની કલક થઈ રહી હતી ત્યારે કેમ કોઈ ગોરસે જાન્ય નહોતા, તે સમજવું ગુરુકેશ નથી, કારણ કે આને ગોરસે અનેલાઓ એ દિવસોમાં એ લશ્કરીને અને સરકારને માટે જાતજાતનાં સરંજામ પૂરા પાડવાના મંજૂર હોવાનું હાથને બેસી ગયેલા હતા. હિંદુ ધર્મમાં ગોવધની મનાઈ હોય તેથી હિંદી રાજ્ય સંઘથી તેની સામે કાનૂની પ્રતિબંધ મૂકા શકાય નહિ, કારણ કે હિંદુ એ એકલા હિંદુઓને દેસ નથી. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ, હિંદુ ધર્મ હિંદુઓને ગોવધની મનાઈ કરે છે, આખી દુનિયાને નહિ. વળી કોઈ ધર્મના નિયમોને કાયદાનું સ્વરૂપ આપીને તેને ટકાવી રાખવો તે તો એક જનરિત બનીને સહી ગયેલ સંસ્થાને ટકાવી રાખવા બરાબર થયું. હિંદુ ધર્મ એ રીતે ક્યાં સુધી ટકી શકશે? હિંદુઓમાં સાચી ધર્મભાવના હશે અને એમનામાં તાકાત હશે તો યુરોપિયો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ, તમામ વિદ્યાર્થીઓ એમના ધર્મના સિદ્ધાંતોની અદ્ય પાછો. મસોદ પાસે વાળ ને વગાડવા માટે મુસ્લિમોને કોઈ કાયદો કરાવવા નહોતું જવું પડ્યું.

ગોરાંસ આનારાઓ પાછોથી

રીખવા જેવો ગો-ઉછર

વસ્તુતઃ ગોરક્ષાનું કાર્ય આવા કાયદાઓથી નહિ પણ ગોપાલન માટેના મોટા પાયા પરના કાર્યક્રમોથી જ થઈ શકે. સુરોપના દેશોમાં, અમેરિકામાં અને બીજા ગોવધનો પ્રતિબંધ નથી, લાખો લોકો નિયમિત રીતે ગાયનું માંસ ખાય છે, અને છતાં એ સર્વ દેશો ગાયની કેવી ઉમદા જાળવણી કરે છે તે તો સહે દાયણી જેવી એમની ગાયોને, બોઈએ તો તરત સમજ શકાય તેવું છે. ત્યાં ગાયોની પદ્ધતિસરની માવજત થાય છે, એનું શરીર વધુ ને વધુ કઠાર બને, એ જીવે ત્યાં સુધી એનાં આયુષ્ય વધુ ને વધુ દુધ આપનાં રહે અને એને મારો ત્યારે એની કાયા વધુ ને વધુ પોષ્ટિક માંસ આપતી રહે, એવી વિચારની શૈક્ષણિકા એ દેશોમાં થતી રહે છે. આપણને ગાય ઉપર જે ખરેખર પ્રેમ હોય—અરે આપણાં ગાળકોને રાજ એક શેર દુધ પાવા જેટલો ખાતર પણ એમની ઉપર હોય તો ગો-ઉછરની જાળવણી પશ્ચિમના દેશોના સેથી આપણે ધણું શીખવાનું છે.

જુદાજુદાયા સુધારાઓ

વાસીદામાં તણાઈ જાય છે

સ્વતંત્રતા આવી મયા પછી સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વભાષાપ્રેમની જે અનેક નાની નાની સરવાણીઓ ફૂટી નીકળી છે તેમાંની એક છે ખ્રિસ્તિય સરકારે આપેલા ખિતાબોનો ત્યાગ કરવાની, અને ખીટ છે અંગ્રેજોએ બનાડેલા હિંદી નામોની અસર સ્વરૂપે મુનરચાપના કરવાની. હિંદી બોધાવજસભાએ આઝાદ હિંદમાં કોઈને ઇસ્કાબો ન આપવાનો અને કોઈ પણ વિદેશી દફતરે હિંદી નામરિકો આપેલા ઇસ્કાબો મંદૂર ન રાખવાનો નિર્ણય કર્યો તે પછી કેટલાક ખિતાબધારીઓમાં પોતાના ઇસ્કાબોનો ત્યાગ કરવા જેટલી જગત આવી શકી છે. અંગ્રેજોએ આપેલા ખિતાબોને દબે આપણા સ્વરણમાંથી જ જુદી નામવા માટે દરેકદરેક ખિતાબધારીમાં એવી સદૃષ્ટિ જગે ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાખ, તેઈ શકાય નહિ. એનો સ્ત્રી-

સાદો રસ્તો લોકવ્યવહારમાંથી ઇક્કાબોને નાબૂદ કરવાનો છે. ખરી રીતે સામાન્ય પ્રજાજનને તો કોણ ખિતાબધારો છે અને કોણ નહિ તે જાણવાની ઝાઝી તમા નથી હોતી. માત્ર આપણાં વર્તમાનપત્રો દ્વે ઇક્કાબો વાપરવાનું બંધ કરે એટલે ખિતાબો પૂરેપૂરા દફનાવાઈ જશે. આજથી મહિનાઓ પૂર્વે મુ'બઈના અંગ્રેજ સાપ્તાહિક 'ફારમે' એ ઇક્કાબો સામે પોતાની કટાશમાં પ્રવેશબંધી કરમાવીને અનુકરણીય પહેલ કરી હતી. પરંતુ બીજાં ડાખાંઓ, કોણ જાણે કેમ પોતાનાં પાનાં વિદેશી હકુમતે આપેલા ઇક્કાબોથી શોભાવવાથી મોઢાં છોડી સક્યા નહોતા. તાજેતરમાં દિલ્હીના 'હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સે' ૧૫ મી ઓગસ્ટથી કોઈ પણ દિલ્હીના નામની આગળ-પાછળ વિદેશીઓએ આપેલા ખિતાબ ન લગાડવાની જ્વહેરાત કરી છે. હવે બીજાં ડાખાંઓને પણ એને પગલે ચાલવામાં શી મુશ્કેલી હશે?

ઉપર કહી બીજી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત યુક્તપ્રાંતમાં થઈ ચૂકી છે. ગંજાને બદલે 'ગેન્જીઅ', મધુવાને બદલે 'જમના', મધુરાને બદલે 'મુરા', વિ'ષાયક્ષને બદલે 'ઇડાયક્ષ' જેવા સબ્દો ચલણી બનાવીને અંગ્રેજોએ આપણી બાષા ઉપર જે કાઢવ ઉડાડ્યો હતો તે હવે સાફ કરીને અસલ સબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનો કુકચ યુક્તપ્રાંતની સરકારે કાઢ્યો છે. મદ્રાસના પ્રધાનમંડળે પણ એવા જ પગલાં ભરવાનું નક્કી કર્યું છે. આવી બાજતોમાં તમામ પ્રાંતો એકસરખી નીતિ એકસાથે અપનાવતા હોય તો થઈ રહેલા પરિવર્તનની પ્રજામાનસ ઉપર સમોદ ડાખ પડે. એકલોક્કલ અને છુટાછવાયા સુધારાઓ તો રાજિંદા અનેક સમાચારોના વાસોદામાં તણાઈ જાય છે.

જનવિરાટની ઉન્નતિ માટે

પ્રમુખકીય જીંબેશોની જરૂર

અશખત એ બનવાનોજ છે કે કેટલાય ઝીણા ઝીણા સામાજિક કે સંસ્કૃતિક સુધારાઓ વહીવટી-તંત્રની અનેક ગડમથલો આડે પ્રધાનોને સચ્ચતા ન હોય. તો પછી આપણી સાહિત્ય-સંસ્થાઓએ એમને વારંવાર જુદી જુદી સ્થનાઓની દીપ મોકલતા રહેવું

જોઈએ. ગુજરાતમાં દાખલા તરીકે, કેટલાંય નામો અંગ્રેજોને હાથે વિકૃત થયેલાં છે. એ બધાની દીપ કરીને સરકારને મોકલવાનું અને તેમાં મુધરા મુલવવાનું કાવં એ બાવાની સેવા જ છે. એ જ રીતે આપણાં સંદેશ-ગામોમાં હજારો કુકાનોનાં પાટીયાં અંગ્રેજીમાં લખેલાં અથવા તો 'હેર કન્ટ્રીંગ સલુન', 'ટ્રેડિંગ વર્ક્સ', 'સ-મેકર', 'વોશિંગ કંપની', 'ક્રિમિટ એન્ડ રૂમિટ' વિગેરે અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલાં હોય છે. એ પાટીયાં પાસે એકાદ મિનિટ જીભા રહીને જોવાથી એ કેટલાં અર્થહીન અને હારશાસ્પદ છે તે સમજાય છે. ગુજરાત સાહિત્યસભા કે ગુજરાત વિદ્યાસભા જેવી કોઈ સંસ્થા દસખાર ચિતાશઓનો એક કાશ્વો રાશાવીને યદેરના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપરની બધી કુકાનોનાં પાટીયાં પોતાને ખરચે નવે-સરથી શુદ્ધ બાષામાં ને શુદ્ધ ભેડણીમાં લખાવી દેવાની જુબેશ ઉઠાવશે તો એ ગુજરાતની નજીવી સેવા નહિ મળ્યા. 'આપણી' સરકાર આવી મહા છે તેથી દરેક બાબતમાં એ જ પહેલ કરે તેવી આશા રાખીને ખેસી રહેશું તો કદી આશા નહિ આવે એટલું સાશ્વતીનું કાવં આપણી સમક્ષ પોરું છે. સરકાર તો આપણી હોય કે પારકી, એના તંત્રની અચૂક મથાંદાઓ હંમેશા રહેવાની. માટે જ ચાલ તેવા રસાજ-સુરાજ્યવાળા રાષ્ટ્રમાં પણ આપણે મુધારાની મુખેશ ઉઠાવનારી પ્રમુખીય સંસ્થાઓની જરૂર રહેતી જ આવી છે. તેના વિના જનવિરાટની ઝડપી ઉન્નાત શક્ય નથી.

સત્ત્વહીન દેશી ફિલ્મો ઉલ્લેગને

નામશેય બનાવશે

અમેરિકાએ ચિટનને જે લોન આપેલી તેવો આલીસ ટકા બામ તો અંગ્રેજ પ્રજાએ અમેરિકન ફિલ્મો અને અમેરિકન સિગારેટો જેવી બે મોજાશોખની ચીજો પાછળ વેડશી નાખ્યો હોવાથી ચિટનની મજૂર-સરકારે, અમેરિકન ફિલ્મ-તમાકુની આવાત ઉપર ભારે આકરી જકાત નાખી છે. દર વર્ષે અમેરિકન ફિલ્મો પાછળ જ ચિટનની પ્રજા પોણા અનુસંધાન પાન ફૂટ ઉપર

ધૂમકેતુ

જેમાં હું એકીસાથે છ નવલકથાઓ શરૂ કરું છું. ને છમાંથી એકે પૂરી કરતો નથી. મરિયમખીખી ઉર્ફે ખતીજ પાસે હું વાર્તાઓ ઉપર વાર્તાઓ વાંચ્યે જ નહિ છું ! વીરપુર પછી ખીલખાના શ્રીમન્નથુરામ શર્માના આનંદાશ્રમને પંથે.

મરિયમખીખીનું ઘણું કરીને એક ખીજું નામ પણ હતું. ખતીજ. આ ખતીજમાં જેવી જાંઆ પ્રકારની સાહિત્ય રસિકતા હતી, તેવી જ શરવીરતા પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ પણ હતી. વીર દુર્ગાદાસ વચિતાં, જ્યાં એ અભ્યાસનો સામનો કરતાં ધામજ યામ છે ને ફૂવામાં સંતાપ છે, દુશ્મનો તપાસ કરવા આવે છે, અને જે ફૂવામાં દુર્ગાદાસ સંતાપો છે એના લગ્નકામ કાઢી સુધી આવે છે, એ હમણાં પડ્યો કે શું એવી જાંબીર પણ આવે છે, વાંચનાર સંવિજનાર સી હવે શું થશે એની આતુરહૃદયે રાહ જુએ છે, અને ખતીજ-ખીખીની આખમાંથી થાવજી-બાદરો આલવા માંડે છે. એનો સદાતુર્જીતભર્યો આત્મા દુર્ગાદાસ ઉપર આવતું બાદશાહી આક્રમણ સહી રાકતો નથી.

તે દિવસે તો મારામાં રહેલા કોઇ અગાત માનસને ખતીજખીખીનું આ વાર્તાપ્રિય માનસ ગમ્યું હતો એમ કહી શકાય, પણ આજે ત્યારે આખા પ્રસંગને તજર સમજાવે ખડો કરીને પૃથક્કરણરીતવાળી નિદાણું છું ત્યારે લાગે છે કે હું કુઠાવાવળી આવ્યો ને જે વખતે ભર, અન્યતાના સાગર સમું લાગતું હતું, એ ધરમાંથી મારે દૂર ને દૂર લાગી જતું હતું ! એ ધરમાં તો હું એક પળ પણ ભીએ રહું અને જાણે તરત માની મધુર જળી સામે ખડી ગઈ જાય ! આખમાં આંસુ તો આંખમાં રહે નહિ-ને વ્યાકુળતાનો કોઇ પાર નહિ. કેટલીક વખત તો થેલછામાં હું ખરેખર માનું કે કોઈ ને કોઈ ખંડમાં મા બેઠો હતો ! એક પછી એક આરડા જેવા 'પણ માંડું, પરંતુ મરેલ કાઇ, કોઈ દિવસ પાછું આવ્યું છે-તે મા પાછું આવે ! એ તો માનવને મળેલા અપૂર્વ વાર-

સાની વસ્તુ ખતી મળ્યાં, કલ્પનાની. અને એ કલ્પનામાં તો હું એમને વર્ષો સુધી મળતો રહ્યો ને એ મને મળતાં રહ્યાં !

માનું એ સ્માન, એ વખતે મને લાગે છે, ખતીજ-ખીખીએ લઇ લીધું ને મને લાંગી જતો ખચાવી લીધો. ક્યાં બાદશા પાસેના કોણ જાણે ક્યા ગામડાની ધર્મે અને જાતિએ તદ્દન જુદી એવી આ અભણ મેમજાબ અને ક્યાં હું ઉચ્ચ કુળનો બાદશા ! વાર્તાસની સાંકળે તો અમારા જેવા અનેક કોઈ રાજ્યો ત્યાં બેઠા ક્યાં, પણ મરિયમખીખીનો સુગંધ સુમધ મહેસો, જીવાન, દસકુળો, નિર્દોષ, તેજસ્વી કાક અહોરા, એના લૂગકાની મોઢા લગત, એની બારણા ઉપર માદી નાખીને રાણીની પેટે બેસવાની છતાં અને એને પોતાને કોઈકું નહિ અને મારા ઉપર વરસતું એતું લગભગ માતૃલભણું વદાસ ! હું તો તુરમદમ્મદ અદમ્મદ કુમટ્ટા મારતરનો ફેપરડી પાંચનો વગર ખરી-દેશે ચોલીસે કસાકતો ગજાખુરીનો શુભામ જ બની રહ્યો !

તુરમદમ્મદ મારતરનો અમારા પર સાથે એવો તો ઘાટો સંબંધ પછીથી થઇ ગયો કે એ તો મુખે કુળે અમારી સાથે જીમ્મા રહે. પોતે જાતના મેમજા હતા, અને વર્ષો સુધી બાદશા સિવાય જીજી કોઇ ગામ વહેતું જ નહિ, એટલે આંદો આવતું પડેતું એ એને મળ્યું ન હતું, પણ ત્યારે આવતું જ પડ્યું, ત્યારે તો પોતે ગામમાં એક એવી મીઠી માયા ફેલાવી દીધી કે ન પડે પાત.

તુરમદમ્મદ મારતર આશા-માયાળુ હતા અને ખતીજા વાનારસની બારે શોખીન હતી, એટલે હું

તો નિશાળના મારતર નદિ પણ એમના નાનકડા ધરમ્બદારતો કારભારી જ થઈ રહ્યો. ગામમાંથી કાંઈ લાવતુંકારતું હોય તો ગોકુળભાઈ પોસ્ટમેન, ને સામણભાઈ વિદેનપોસ્ટમેન સાથે જ પહોંચે. કોઈ નાનકડો નિશાળના 'ચોક્કિલક' નો પ્રથમ હોય તો એમાં પહોંચે જ પડે. અને દરબારગદમાં જતા આવતા મારતરની પાછળ ચાલવામાં પહોંચે આવે.

એક વખત મને સાંભરે છે કે પોસ્ટખાતાને લખતો કાંઈક 'કેમ' હતો. આવી નિશાળમાં રહી-કામ સાથે પોસ્ટકામ પણ ચાલતું. સારાના દસ-સાઠાસ થયા હશે, છોકરાં નિશાળમાંથી છૂટવાની તૈયારી કરતાં હતાં નિશાળના પગથિયા પાસે એક બેંચ હશે કંઈતું આવીને બેસી રહે. ઉંપરથી પૂરા છ શીટ બેઠા, મિલિટરી દેખાવના લાલાશકા બેઠા પડ્યા. અને એક પોસ્ટમેન બાલુભાઈનાં બેઠા. અંગે આવેલા એટલે પૂરા બે કલાક મુખી સૌરી જમી લઈ લીધી. એ વખતે ગુરમદમ્બદ મારતર મને રજૂ કર્યો. નિશાળમાંથી વખતે પોતાને ચાર છ દિવસ બહાર જઈ પડે તો પોસ્ટની એમને બારે ચિંતા રહેતી, અને પોસ્ટલખાતા જતા લઈ ન નામે મારે કોઈક પોસ્ટનો જાણકાર માણસ આવી છે એમ વાત રજૂ કરવી પડતી. મને એવા પોસ્ટખાતાના જાણકાર આદમી તરીકે લાલાશકા પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો. લાલાશકા તો મારી સામે ભેંઈ જ રહ્યા: 'આ છોકરો તમારી ગેરહાજરીમાં પોસ્ટખાતા જાણકારો! આવું માનશે કોણ!'

ગુરમદમ્બદ મારતરે કહ્યું: 'અરે સાહેબ! આ છોકરો તો બારે હોયિયર છે. નિશાળનો કારભાર એ જ ચલાવે છે ને.'

ગુરમદમ્બદ મારતર થોડા દિવસની રજા ઉપર ગયા. પોસ્ટખાતાનો કારભાર મારી પાસે આવ્યો. હેડમાસ્ટરની પુરથી ઉપર બેસીને, પોસ્ટકાડ, કવર, ને ટિકિટ વેચતાં મને જ અધિકારપ્રાપ્તિનો આનંદ મળ્યો. હશે એની આજે તો કલ્પના જ કરતી રહી. નિશાળના મારતરને કોઈ સલામ ન કરે પણ પોસ્ટ-માસ્ટરને તો સૌ સલામ કરે. દરબારી પટાવળા

ટપાલ લેવા આવે તો સલામ કરીને પાટલી ઉપર બેસે. વેપારી આવે તો 'સાહેબ! એક ટિકિટ આપને!' એમ કરીને બેઠો રહે, ખતીખતીથી તો જાણના ઉંમરા ઉપર બેઠો બેઠો હસ્યા જ કરે.

'અર્યા! બીજું કાંઈ નહિ તું ક્યાંક ગઈ થઈ નથી, ગઈ!'

પરંતુ એવડા નાનકડા અધિકારનો પણ નશો-કરો હોય છે એનો અનુભવ તો તરત થઈ ગયો. નિશાળની સાથે જ મારતરનું રહેઠાણ થઈ હતું, અને રહેઠાણ થતું એક જાણી નિશાળ તરફ જ હતું. એના ઉંમરા ઉપર બેઠો ખતીખતીથી મારા હાલ-દલાલ બેઠો હોય ને વખતે કોંઈ દયાકારી ન ભય એવું પણ જાન રાખતો હોય. ટપાલની યેરી આવી, ઉતાવળે તોડી, અંદરથી રાજકોટી સાહેબનું કવર નીકળી પડ્યું! વચિતાં જ લોલી બેઠી ગયું!

ગોકુળભાઈ પોસ્ટમેન, ધીરા યાન, માલો શ્રીમળી સામે બેઠા હતા તેમજે ધીમથી કહ્યું: 'શું છે બાઈ!'

'કયું' હશે કાંઈક બખાના બાઈ જેવું!' ખતીખતીથી બોલી: 'બાઈને એમ હતું કે આ તો રાજમારી મળી ગઈ છે!'

દિસામમાં જૂતું નીકળી હતી ને એનવળી-ખારી પહેંચી હતી.

અધિકારનો નશો તો એમ આમળ વધતો અટકી પડ્યો પણ અધિકારની એક ખુબી છે. એમાંથી તપને કાંઈ ને કાંઈ અંત લામ ઉકાવવાનું મળે ભય—તો એનો આનંદ વળી કાંઈ એમ. હોય! આપણી પહેલો કહેવત નથી કે ચોરીનો ગોળ વધારે મોટો લાગે!

પણ મારતરખાતા જેવું આ પોસ્ટખાતા એ કાંઈ થેડું રેવ-મુખાતું છે કે જાણનાં માટલાં ને માટલાં મળે? આમાં તો શું? કોંઈ અસહ્યતા મ. એ. આક્રિકાથી આવ્યો હોય તો પાણપાવણ આવે. પણ એવો કોઈ મનીએમરડે મ મારા આ છ દિવસના રાજમાં ક્યાંયથી જુદો પડ્યો નહિ! એટલે એવું પ.વધુ મ ગળુ નાં! પણ નસીગળેગે ગામમાં એ

જૂબડીમારશે જેવી નાટકમંડળી આવી ચડેલી, એના અભિનયકારો દિવસે પણ સફેદ લગાવીને ચમચા કરે એવા હતા. ને બારેલા આવેતી ગોંડસતી સમ્રાજી ધરમશાળામાં તે ત્યાં ખીચડી પકારી લેતા !

આ નાટકિયાઓ પોરટ ઓફિસે અવારનવાર આવ્યા કરતા. એમાં એક બાલજી કરસનજી હતો એ એને મેનેજર હતો. મેનેજર પણ, જૂબડીમારશે જેવી નાટક કંપનીના મેનેજરનો તો થું પગાર હોય ? અને પાંચ મળતા તો કરસનજીને છ મળતા ! આ કરસનજીના ખાનગી કામગીર આવે, છ રૂપિયાના પગારમાં એને કોણ જાણે ક્યાંથી લગીતો કોવચકોડ લાગી ગયો હોય કે એ તો સવાર ને સાંજ કામગીર લેવા આવ્યો જ હોય ! તથા દિવસની તપશ્ચર્યા અને, ભારે શ્રિષ્ટતાનો સંદેશ ન મળે, ત્યારે કરસનજીએ પોતે કોઈ અલ્પત શુભ વાત કહેતો હોય તેમ કહ્યું કે 'સાહેબ ! મારા કામગીર આવે તો તમે લઈ રાખજો ! નાટક કંપનીમાં મોકલના નહિ !'

એ હા પાડી. ને સાથે જ કહ્યું : 'કરસનજીભાઈ ! એક વખત તો નાટક ખતોલો !'

વરતદાન ને મહાપ્રવચનો આ પ્રયોગ ભોગ ભેગે સફળ નીવડ્યો : કરસનજી કહે : 'આવો ને સાહેબ ! કહે જ લગતની જગ્યામાં નાટક કરવાનું છે, દરબાર સાહેબ પણ પધારવાના છે. દરબારી માણસ સિવાય ખીજાને આવવા દેવાના નથી, પણ દરવાજે હું હોઉં છું. તમે આવજો !'

આ નાટકકંપનીવાળા એ વર્ગ ગણતા. એક પહેલા વર્ગ ને બીજો, બીજો વર્ગ. ત્રીજો વર્ગ એમાં હતો નહિ. ત્રીજો વર્ગ પછી ઓછોનો વર્ગ. પહેલા વર્ગની ટિકિટ એક આનો હતી. ને બીજા વર્ગના એ પૈસા. કોઈ વળી બહુ નિરમારમાં હોય ને 'વનસોદાર'માં એ આની દેંડો એવું લાગે તો આશ્ચર્ય દરોગામાં એ ત્રણ તુલસીદાસ પુસ્તકોના તાલકાસિક મુકાતી. આ કરસનજીનું નાટક, નોંધનો આવી રીતે મર્યાદા, સત્તાના જોરે મોકો મળ્યો, એનાથી મને જે આનંદ થયો, એવો આનંદ બાળે જ

મારા અનુભવવામાં આવ્યો હતો ! મને લાગે છે માણસને સત્તાપ્રાપ્તિ જેવો આનંદ બીજી કોઈ વસ્તુમાં નહિ મળે. હોય. એવા અધિકારને અંગે જે લાકડ મળે, તે મારા જેવાને જે પેમાનો હોય કે મોટો સોદા ને મોટા અધિકાર હોય તો નવીનકાર મોટરનો હોય કે લાગોની લાગોનો હોય એ વસ્તુનું કોઈ બહુ મહત્તર નથી. માણસની Stage-એક્ટ વિકાસસ્થાન અવાવવા મર્યાદા એ પાશ્વરીથી છે એ મહત્તરનું છે. સત્તાને ખરી ગંભીરતાથી સમજનાર માણસનું એ સાચું ચિત્ત રજૂ કરવામાં આવે, તો જેમ આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંત વિશે કહેવાય છે કે, એને ખરી રીતે સમજનાર પાંચ છ જણ જ છે, તેમ આ સત્તાનું પણ થાય. ત્રણ ચાર માણસો આખી દુનિયામાંથી બાળે જ નીકળે જેમણે વિક્રમ, અશોક, કે રામની જેમ અધિકારનો અર્થ 'મહત્ત્વ' ક્યો હોય ! ને એમ તો દુનિયાના પાંચ સાત હજાર વરસના ઇતિહાસમાં પણ આવી બચ્ચિત્ત એક જે હજાર વરસના અંતરે માંડ એક જે આવે ! સત્તાનો નશો એવો બપોર છે !

પણ આ કરસનજીના નાટકે અમને એક ચેતક લગાડ્યું. મારતર તુરમદમ્ભ દગલો હતો નહિ રાતે છોકરાઓ બળવા આવના, એમના ધાસવેદિયા પૈસા પૈસાના દીરા લાઈટનો કપકો આપવા દાગર હતા. નિશાને છોકરા સાત આઠ મૂલા આવના એમના ખાટલાથી પડાનો પ્રમ જીકલી જતો હતો. પૃથ્વીરાજનું નાટક લગતી નાખવાતો વિચાર મંજૂર થયો. ચાહ-જુદીનો પાઠ લેવા એક મતવાનો છોકરો આગળ આવ્યો પડા, વૃદ્ધતા કપડાં, સીતસીતેરી કરવાનું લખખાંધ કાપડ, એ બધું પૂરું પાડવાનું મરિયમ ખીજીએ કબૂલ કયું અને તથા જ દિવસની મહેલક આડે હતી એટલે રાત્રિવિષ નોંધા રિત્તા અમારી કંપનીએ કામ ચરે કયું !

ફેફડે નાટક પાડ્યું. શનિવારની રાતે. રવિવારે તો હૃદયસ્તર આવવાનો હતો. નાટક ભેવા માટે પ્રેક્ષકોની ધમાકોનો પાર ન હતો. મચ્છાખરા નિશાનિયા. અને પૂલપગમાં, નિશાનનો ઘંટ વગાડનાની સાથે, પડો બિપડો ને નાંદી ચરે ઘડ !

પણ નાટકના પહેલા અંકનો પહેલો પ્રવેશ હતો તો ચાલતો હતો ત્યાં નિશાળની ખડકોની સંકેત ખખડી. ગોઠણભાંગ ટપાલીનો જ અવાજ સંભળાયો 'ગોરીભાઈ !'

અથવા માર્યા ! આ તો નુરમહમ્મદ ભારતર પોતે ! વહેલા આવી પહોંચ્યા ! એકદમ ધમાલ થઈ પડી. પડાના ખાટલાની તરત પચારીએ બની ગઈ. 'કંડિયું, પાધડી ને સંચણો પહેરીને ભારતર યઈ જોડેલા મરિયમ બીબી દોડ્યા અંદર, તે પહોંચ્યા સીધાં રસોડામાં. ને સીનસીનેરીના ભપકાનું ગાંધિપોટકું વાળીને સાથે ઉપાડતાં ગયાં. લાપટ બધી ગોઠવાઈ ગઈ ! જુદી જુદી. તે ડાલામરસા ઓકરાનાં 'અપ' અપાટા-બધ સ્થપાઈ ગયાં. સંકેત ઉપાડવા માટે હું ઊપડ્યો ને પાછળ જરાક લાય દલાવતો ગયો. એ નિશાની સમજી જવામાં પાવરધા ઓકરાઓએ તરત ગ્રેટેથી ઉપાડી લીધું :

'અગીઆરી અગીઆરી એકવિંશાં સો
ખારખારાં ચમાલસો !'

નુરમહમ્મદ ભારતર આવ્યા ત્યારે તો છક યઈ ગયા. બપવરિયત રાત્રિ કલાસ જ બજે કામ કરી રહ્યો હતો. ગોઠણભાંગે ને જરાક આંખથી જ ચિતતી કરી આખર જાળવી લેવાનું કહ્યું ! ને એટલામાં તો ખતીજ પાણીની ખાલી ગાગર લઈને બહાર આવી : 'લે તો, એ, પાણી ભરી આવ જ, મીઠુલવાનમાંથી !'

હું પાણી લેવા દોડ્યો ગયો :

પાછળ સૌ ઓકરા બહુ ખાનપૂર્વક ગોપડીનાં પતાં ફેરવવા માંડ્યા ! પણ હું તો જોડે ખીનચવાનમાં ગયો એવો જ દોડતો પાછો આવ્યો ! પાણીની લગોશ્ય પગથિયાં ઉપર તો એક પાતળો સુંદર જુવાન રજપૂત રાગ-ગવસિંહ સિદ્ધરાજ પોતે-આંટા મારી રહ્યો હતો !

હું તો ગાગર હાથમાં ને દોડતો જ પાછો આવ્યો. 'અરે ! જ રે મુરખ !' કહીને નુરમહમ્મદ ભારતર પોતે ફાનસ લઈને મારી સાથે પાણી ભરવા આવ્યા. ત્યાં કંઈ હતું નહિ.

નુરમહમ્મદ ભારતરે અમારા ઘર સાથે એવી તો ગ્રેમજરી રીત રાખેલી કે એ આખરે ઘેર આવીને નિરાંત બેસના. એક વખત મારા પિતાની સખત માંદગી વખતે તો એમણે એક ખાસ ઉકાળો પોતે ઘેર આવીને તૈયાર કરાવેલો ને એ આપેલો. એનાથી તરત તાવ ઊતરી ગયો હતો.

એ ભારતરનાં આમદને પરિણામે અમે જે ગામ બહાર રહેતા - તે પછી ગામમાં રહેવા આવ્યા. ગામને છેકડે અમારાં ઘર ન્યાં દતાં ત્યાં હવે ખડેરની છાયા દેખાવા માંડી હતી. સુમરાં દતા તે સિંધમાં ગયાં. એક મીરાણી રહેતી એ ભાગી મર્ઠ, કવિરાજ ગોરીશંકર એમટામાં રહેવા માંડ્યા, ખીજરા અગ્રિદાનું મકાન જે ઉનાળામાં તો તાંતથી રાત આખી ગાજતું હોય એટલી એને ત્યાં કણુચીની બરાકો રહેતી. તે પણ સૌ ઘર છોડી ગયાં. લંમડો રજપૂત કોણુજી ક્યાં ચાલ્યો ગયો. અને સુમલડોશી પણ મરી પરવારી દેવકુણુકાકા જેતપુર ને રાજકોટ અથવાડું કરી બેઠા. અને દાનેાદરકાકા પેરજંદર પડેઆ !

એવડા મોટા વખતેર પામાં કોઈ જ મળે નહિ. બજે કે ધરતીએ ત્યાંની માયા સકલવા માંડી હતી. એટલે એ સમે ધીમે ધીમે ગામ તરફ અમારું પ્રવાયુ થયું.

એટલામાં તો ભગતમહારાજની જગ્યા સામે એક ખીડાની વખાર હતી. એની હરરાજ યઈ. મારા પિતા એ હરરાજ વખતે હાજર હશે, ને યોગાનુયોગ નુરમહમ્મદ ભારતર પણ સાથે હતા. એમણે એ વખાર લઈ લેવા ને ત્યાં મકાન કરી નાખવાનું પિતાને કહ્યું. ને એમણે હરરાજમાં એ લીધી. પોતાની હમેશની ચોકસાઈ વારેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે એ વિષે એમણે નેંધ રાખી છે. અચુક એટલે એ રૂપિયામાં વખતેર લીધેલી. અને તેના રૂપિયા વીરપુર દરબારને ચોપડે અચુક પાને જમા થયા છે ! આટલી બધી ચોક્કસાઈ સાધારણમાં સાધારણ ગણાતી ખાતરમાં પણ એ હમેશાં ખતાવના. અને તેથી એમને મન કોઈ પણ વિષયમાં હાર પામવી એ જીવનનું હલકાટમાં હલકાટ રૂપ જણાતું !

ખતીનએ મારી પાસે, નિરાળની લાપચેરીનું એક પથુ પુસ્તક બાકી રહેવા દીધું નહિ. પ્રાણી અને પક્ષીના વર્ણન સીએ લગભગ તમામતમામ પુસ્તક એણે મારી પાસે વંચાવ્યા. એમાં નેટલો ફામદો એને થયો એના કરતાં વધારે કૃષ્ણદો મને થયો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ પુસ્તક એવું રહ્યું નહિ કે જે મેં વાંચ્યું ન હોય. રાવજીમદોદરી સંવાદ-અને સામળની ધણીખરી વાતો ત્યારે વંચાઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે એકબાજુ ખતીનખતીની પાસે વાચન ચાલતું, તો બીજી બાજુ મારા કેટલાક દોસ્તો રાજકોટ લાજુવા ગયેલા એટલે મને રાજકોટનું આકર્ષણ વધતું હતું. ત્રિચાર ચાતો કે રાજકોટ જઈને અંગ્રેજી લખવાં એસી જાઉં. પણ ત્યાં રહેવાનું કંઈ સાધન મળે નહિ. ખીજું, વાગપુરમાંથી અંગ્રેજી લખવા-વાળા કોઈએ હજી સુધી કંઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ન હતી. ત્રીજું, બન્ને મોટા બાઈએ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી પસાર થઈ ગયા હતા ને માસ્તર બની ગયા હતા, એટલે એ રસ્તો સહેલો લાગતો હતો. પરિણામે હું વીરપુરમાં જ રહ્યો ને ત્યાં સોળ વરસ પૂરા થવાની રાહ એવા લાગ્યો. એ પૂરાં ચમ તો પછી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જવાય!

અમે છેવાડાનાં ઘર છોડી દીધાં ને ગામમાં રહેવા આભ્યા એટલે કામ વધ્યું. છેવાડે તો મળત હતી કે ત્યારે કીક પડે ત્યારે લોટો ને પોતિયું લઈને બેપડો એટલે નાહવાનું પતી જાય નિત્યકર્મ યદ્ય જાય ને ઉપાધિ પણ જોઈ. આંકી ભંજતની જગ્યા સામે જે ઘર ક્યું એમાં તો નહાવાપીવાની બારે ઉપાધિ. એટલે છેવાડેના ધનું આકર્ષણ ને વાસ થતું જ રહ્યું.

પથુ હવે અમે બાપદિકરા જે જ જણા. પાડોશ ધીમે ધીમે હુપ્ત થઈ રહ્યો હતો. હવે તો એક દી ધરમાં લોટ ખૂટે તો ખીજો દી દાળ હોય નહિ. એક દી રોટલો શાક ગંધી નાખીએ, કિંમત કરીને, પણ પછી ત્રણ દિવસ સુધી એમ યાવ કે જાણે હવે રાધીએ જ નહિ. મને રોટલો વ્યંગીનો કરતાં આવડે નહિ ને ધંધના લોટમાં કોઈ દી પાણીને

મેળ રહે નહિ. મન તો એવું યાવ કે એ કોઈ તૈયાર રોટલોદાળ આપે તો એને ત્યાં જ રહી જાઉં. પણ એમ કંઈ હવે જીવનનો થાક ચડે કામ આવે તેમ ન હતું. ઘર મોટું, બધું બધું મૂકીને મા ચાલી નીકળ્યા. ત્યાર પછી મારા પિતાએ ધણીખરી ઉપાધિ તો કાઢી નાખી હતી છતાં સરસામાન-ખાટલા ગાદ્યાં ગાદ્યાં પટારા પેડી-બધાને સામવવાનાં હતાં. અમને જે વખતે મોટામાં મોટું કામ રોટલા ધરવાનું અને એમાં પથુ હમેતનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન લોટનો. દાણા હોય પણ લોટ કેણું દળી-દે? આડોશ-પાડોશમાંથી તો દળી આપે એનાં સૌ વિદાય લઈ રહ્યાં હતાં. એટલે અમે બાપદીકરાએ એનો રસ્તો ચોટી કાઢ્યો-લોટ માગવાનો. મેં લીધું બોપરણુ લાપમાં ને રહ્યું લોટ માગવાનું રાહ.

સદારમાં હું દર રવિવારે નીકળી પડું. રજા હોય ત્યારે પણ બોધરણું લઇને આટો મારી આવું. એમાં લોટ તૈયાર મળે—એટલે પછી રોટલા કરવાની ઉપાધિ જ બાકી રહે.

પથુ ગામમાં અમારી પ્રતિષ્ઠા ચાલુકારની. એટલે આ લોટ માગવાની વાતમાં ગામે અમારી સાથે બેઠેલે તેનો સકાર કર્યો નહિ. લોટ મળે ખરો, પણ દેનારને એમ લાગે કે ગરીબ બ્રાહ્મણને દીધો હોય તો સારું. છતાં આ લોટ માગવાની સરે તો વળી નવો જ અનુભવ દીધો.

પહેલવહેલા મોરમિયા પામાં જઈ-ત્યાં તેનીમા એટલો ઠાલી બોળી ને ધર્મનિષ્ઠ બાપ જોણે એવો ભરીને આપે કે એના એક બોલામાંથી જ તમારા તો જે રોટલા થઈ જાય! પછી દરબાર જીવવાની ડેવી ઉપાડી હોય તો ત્યાંના એમો પણ ખરા. અને પછી નીકળું આણું ગામ ફરવા. કયાક તો નાનકડી છોકરીઓ, મારી પાસે લજીની, ઝાલરીમાં બેઠી હોય, એટલે દોડીને લોટ લઈ આવે. આ લોટ માગતાં માગતાં ધરતરનો જે અનુભવ મળ્યો, રહેણી કરણી, રીતભાત વેષસજવટ, બેરાનાં જીજીકા, રાપ, તોપ, કસેડ, માર્મિક વિનોદ, ગુંગારોગિષ્ટિ, નિંદાગોષ્ટિ શુભગોષ્ટિ-કર્વાક રવારીમાં દેરવડું વાળું હોય એટલે ધણી ખાટલામાં નાનકડો છોકરો સતો હોય ને ભેડું

મોહું, દુધના બોધરખાની રમઝટ બોલાવતું હોય, કપાક મારપીટ ચાલતી હોય, કપાક રેલટલા થકાના હોય, કપાક રસોડામાંથી ડોકિયું કરીને તખતે જુએ પણ લોટ આપ્યા પિંના નયુક બોમ્બ બેઠાં વતો જ કપા કરે. તખતે એમ થાય કે ખજાર છે એટલે હમણાં આવશે. તમે તમારી હાજરીની નજી દરવા ઝાલરીમાં બેઠેક છ મહિનાના છોકરાં સાથે વાત પણ ચલાવો, 'કાં બાપુ! કુકે છે નાં? કેવું બેઠું છે ને તો।' પણ ન આપવાવાળા તો ન આવે તે ન જ આવે. અને તમે યાજીને રસ્તો મારો એટલે પાછા દાદાવિવેકથી કહેજો: 'મારાજ! જરાક ખાડી દેતા જાને હો!' બિના કરતાં પણ આ ટાટોમાર તો તખતે બીજા પાંચ ધર સુધી નિરાધારવાદી કરી મૂકે, પણ ત્યાં વળી મોઢા હિસાદબરી, ધરની નવીનક, સામુની એરહાજરીના લાજ લઇને, પુણ્ય હાંસલ કરી લેવાની ઉતાવળમાં, મોટા બોમ્બો ભરીને મોટા અપવા, તમે 'નારાયણ પ્રસન્ન' બોલો ન બોલો ત્યાં જ ઉતાવળે બહાર નીકળતો દેખાય. અને તમારા પગમાં નવું જોર આવે!

આ બોમ્બોમાં સૌથી મોટો બોમ્બો ભજતની જગ્યાના લક્ષમણ કોઠારીનો. માયાભયો અને વિરેકી. ત્યાં જગ્યામાં બગાડથી ચાલતો મોટો પટ દનો, ને લોટ આપો. દિવસ દળાતો જ હોય. લખમણ કોઠારી આ માંથી લોહાની ચુંકલી લઇને આવે ને બોમ્બો બે બોમ્બો લોટ નાખીને બોધરણું છલકાવી દે!

આવી રીતે અમારો પિતાપુત્રનો જીવનજવહાર ચાલી રહી દનો. એમાં અખતે એક મોટામાં મોટી મોજ પડી રહેતી તે એ કે, પાંચ પંદર દિવસે દામ-કોઇના પેડા અગ્નિ જ હોય!

આ દામોકોઈ જાણે કે અમારો નરો ધરાક. કોણ જાણે શું કરતો પણ મહિને બે મહિને કાંઈક ધરણું લઇને એ રૂપિયા વ્યાજ લેવા આવ્યો જ હોય! નાથું માંડતાં ઘણી વખત સખ્ત ઉપર તકરાર પણ ચાલ-રાજકદેવક ધરણું ધરણાવટ છે-એ વાક્ય તો મારા પિતા દરેક નાનામાં અવસ્ય લખાવે જ! અને એનો અર્થ સમજતાં, ઘણી વખત માલ વધારે હોય

ને પૈસા બોમ્બો વ્યાજ લેવાના હોય, ત્યારે લેનારને મુંજવણ થતી.

આ દામો કોઈ અમારો લખમણ નિત્યનો માદક. એને કાંઈક મૂલ્ય જ હોય-ને કાંઈક લેવું જ હોય. જાગરેખા એની કે. પેરે ઝાલરીએનો જ જથ્થો. એમાં એ પેલો, બેરું ને છોકરાં-સખળા સરખાં તોતડિયાં ને સરખાં માખડિયાં! દામો કોઈક આવે, રૂપિયા લાઇ જાય, ધરણું મૂકી જાય, ને જાગર મહિને ચરખે ચરખું દેવાતું હોય, એટલે વ્યાજ મારે દું પાંચ પંદર દિવસે જખતે બિતો જ રહે. 'દામાકાકા! મારા માપાએ કહ્યું છે એક શેર પેડા આવે!'

ને કોઠારી હોય તો તો દામોકોઠારી બે નકિ-તર કહેશે કાલે આવશે.

કાલે જખો ત્યાં એ તખતે છટેથી જોઇને જ દુઃખાને તાણું મારતો હોય. 'દવે કાલે આવશે, આજ મારે જખું છે જરાક!'

પણ તમે એને શેના છોડો! ત્રીજો હી જખો, એટલે પછી શેર મૂકીને જોખે ત્યાં તો તમે ન બોલો કે 'દામાકાકા! બરીરનું કહ્યું છે હો!'

દામાકાકાને ના પાસવાની કે પીછેહઠ કરવાની તક ન હોય. કારણ કે એણે આખી સૂઝી પેડાની બહાર કાઢી હોય.

આ દામાકોઈના પેડા રંગ રાખી દેતા. સારો સંપત્તિ આજસ થાય જ. ત્યારે ભક્ષા આ પેડા ને ભક્ષો આખી રાત. સવારની વાત સવારે!

સુરમદમદ માસ્તરની જ્યાં બેઠી થઈ ત્યાં વીરપુરમાંથી વિદાય લેવાની મારી ધરી પણ આવી પડેલી. એ વખતે અંબાશંકરભાઈ બંધાણમાં મારતર. અને એનો સંબંધ ચરેશે બીજાના આનંદાશપના સંચાલક જેના મણાતા બટ્ટા. ગૌરીશંકરને સં-બીજાણની પાસે જ બંધાણ. એટલે મારે હવે બીજાના જખું એમ નક્કી થયું.

વીરપુરમાંથી રજા લીધી. બીજાનામાં માર અંકેશ સુધીની મિલકતફલ હતી. એટલે ત્યાં દાખલ થવું એમ કહ્યું. ને દું-બેપડયો બીજાના તરફ અંકેશ લખાવો.

એ વખતે બીજાનાજીનાગદ વચ્ચે રેલવે નકિ-જનાબટી બીજાના સુધી એકા ને ગાંઠાં ચાલતાં એમાં બેસીને દું બીજાના આવ્યો.

બીજામાં એ વખતે તાલુકાસ્તુલમાં હેડમાસ્ટર તરીકે જાવજલાલ કરીને એક વાણિયા હતા. એમણે કહ્યું કે નાહકના અંગ્રેજીમાં વરસો શું કરવા બજારો છે ? પરખારા તોજી અંગ્રેજીમાં દાખલ થવાનું એટલું ઘેર જ કરી લેા ને ! તમે આંક ગુજરાતી તો કરી છે !

મિત્રસ્તુલના હેડમાસ્ટર દેવશંકરે એ વાતને સંમતિ આપી એટલામાં બીજામાં એક સાત રૂપિયાના આસિરેટની જગ્યા આધી પડી. આ પ્રતોલન થયું જગરુ, હતું. પાંચે રૂપિયાને બાંધે સાત મળતા હતા ! એટલે રૂકસમાં દાખલ થવાની અરજ કરી. અને સાત રૂપિયામાં દાખલ પણ થઈ ગયો.

પરંતુ એ વખતે એવું કે જે રંગતી ભૂમિકા જેવા મળે એનો રંગ તરત લાગે. વીરપુરમાં દવાનંદ સરસ્વતીનો આર્યસમાજ રંગ દીકો હતો. નિવાનંદ, આત્માનંદ, શંકરાનંદ, મણિશંકર શાસ્ત્રી, આર્યમૂર્તિ જેવાની વાણી સાંભળવા મળી હતી. આંહી તદ્દન નવી જ ભૂમિકા મળી.

બીજામાં શ્રીમત્પુરુષમશાનો આનંદશ્રમ છે. એ સ્થળ અત્યંત મુંઝ, રવજી ને આર્થિક છે. ગૌરીશંકર બટલેઈ ત્યાં થયું માન હતું. અંબાશંકરશાસ્ત્રીના એ સાસરા એટલે એ રીતે મને પણ ત્યાં સ્થાન હતું. એમનું કુટુંબ આશ્રમની પાસે, ગોવિંદજીભાઈનો ઝોરડો કહેવાતો તેમાં રહેતું. આ ગોવિંદજી લાખાણી ચોરખંડરના વકીલ હતા. ને આશ્રમના પરમહંસા હતા. એમણે ને ઘણા ઘડત-જનોએ ત્યાં ઝોરડા ખંધાવેલા, ચાલુમાંસમાં રહેવા માટે, એટલે એ ઝોરડા પછી આશ્રમમાં રહેનારઓને વાપરવા મળતા.

આ આશ્રમમાં એક વસ્તુ ઘણી મુંઝ હતી. ત્યાં પુસ્તકાલય હતું, તેમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો હતા. નવજી કથાઓ, વાર્તાઓ, યોધાનિર્વાઓ વગેરે તો મને વીરપુરમાં વાંચવા મળ્યાં ચર્ચા હતાં. પણ આંહી વળી તદ્દન નવી જ જગતનું આર્યણ મારું, માટે તૈયાર હતું. કબીર, નાનક, દાદુ, દુષસીકૃત રામાયણ, મીરં, ચંદ-કાન્ત, લક્ષ્મણદિગો, સતો સાધુઓ, જોગીઓ-એક આખી નવી જ રાહ આંહી હતી.

હું તો મારા નિયમ પ્રમાણે પાંચે આ પુસ્તકોના છંદમાં પડી ગયો.

આંહી એક બીજી વસ્તુ પણ બની. મને રહેવા માટે એક ઝોરડો મળી ગયો. એનું નામ મેંચા નંબરનો ઝોરડો. જે કોઈ આગતુંક થોડા વખત માટે આવે એને ત્યાં સ્થાન આપાતું. એટલે એક રીતે એમાં પરચૂરિયો વર્ષ આવતોજતો રહેતો. મારો ધામે આંહી પડ્યો. અને આ વાતાવરણ મળ્યું. પુસ્તકાલય મળ્યું. ને આખો દિવસ દીલ્લિપકાં, જપ માળા, સખ પૂમ, ધ્યાનળી, ચાંબડી એવી એવી નવી ભૂમિકા મળી-એ ભૂમિકામાંથી હો કે પછી મને તેમ હો-મે પહેલવહેલાં લખવાનું આંહી શરૂ કર્યું.

અને એક એ નહિ પણ એકીસાથે જ નવસક-કથાઓ શરૂ કરી. એમના નામ પણ આશ્ચર્યજનક હતાં. એક હતી 'અવધૂત', એમ. એ. એમ. એલ. બી.' બીજી હતી, 'કંથાકુમારી' ત્રીજી હતી, 'વિદ્યારી' ચોથી હતી, ઘણું કરીને, 'રમા' પાંચમી 'મહાપાલ' નામે હતી.

આમાંની એક પણ મારાથી પૂરી થઈ નહિ. પછી મેં એક મોટું તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક-અંદ-કાન્તની ધારી હિપર રચવા માંડ્યું.

એવા નંબરનો ઝોરડોમાં જયારે આવનાર જનનાર કોઈ ન હોય ત્યારે તો એ ઝોરડોનો રાત્રી સેરકે રવાની જે કોઈ ગણી લે દુ' હતો. ફાનસ તો એક ત્યાં રાત આખી રહેતું. કાગળનો કોઈ ગામમાં હજી તોરો નહોતો. શાહી ખુદખુદેકે 'તું પડીકું' એક પેસતું તો જ મહિના આવે તેમ હતું. કામ કોઈ બીજું હતું નહિ. એટલે દુ'તો રાત પડે ને મારા કામમાં મોટું. કોઈને ખબર ન પડે એમ મેં તો લગભગ ત્રણથી ચાર દગર કાગળ-કુદનકેવના મા કાગળ-લખી નાખ્યા !

આ આવાસે મને લખાણ કરવાની-ઘણું લખી ચકવાની ટેલ આપી બીજો તો કોઈ કાપેલો થયો હોય તેમ લાગતું નથી. 'કંથાકુમારી' તો આજ પણ મારી પાસે પડી છે, એમાંનો કોઈ પ્રસંગ કે શી વાત છે એ તો યાદ નથી, પણ એમાં આવતી એક કવિતા હજી વાદ છે.

'જોગે કંથાકુમારી. કંથા કંથને જગાવે !'

ખંડ પહેલો : સત તમારાં ત્રત અમારાં

૬૨૬

પ્રકરણ ૨ જી

એમાં સત્યકામને ભાન થાય છે કે લક્ષ્મી નો હોય તય દુઃખ છે ને વધારે દોષ તય દુઃખ છે.

એ

૫૧ પછાતી વાત છે, અરજી તો એને ગોપાળજી સાથે થયેલ વાત બૂલી ગયો હતો. પણ એકતર પોરખંદર તરફના કોઈ શેઠ કુટુંબ જેડે વળદીશખ લોભિયા તરીકે ગણેલો. વળતાં કોતર આગળથી ગામ નીકળ્યાં ત્યાં ધર્મશાળા ને મોટા પૂલ જેવો બંધ બંધાતો જોઈને કહે:

‘આંદો આ રીમમાં શું બંધાય છે!’

‘આ કોતર તમારી લીમતા કો’ક શેઠ દમજી સરકાર પાસેથી વેચાતું હોયું છે. એને આંદો મેરો બગીચો કરવો છે.’

‘બંધ ઉપરથી તો લાગે છે કે જમીન ઝાઝી રોકી દરી.’ શેઠના એક નાનાભાઈ જે ધુરોપિત્ત પોશાકમાં સ્વજન ઘર પાદમાં બેઠા બેઠા સિયારેટ પીતા હતા તેણે કહ્યું:

અરજી કહ્યું, ‘એ તો ભગવાનને અજર. પણ સૌ કહે છે કે શેઠ જીવવાળા છે.’

‘એ તો પહેલાં જ જોઈએ. લક્ષ્મી વિના તો વિધ્યનેય કાં ચાલે છે?’ મોટા શેઠ તપખીરનો સમાકો મારતાં કહ્યું: ‘હવે તો સ્વામીના ચાકુનેય લક્ષ્મી અપવા માંડી છે.’

અરજી એની સામગ્રની નાની પડતીમાંથી જરોડા માટી ચૂની ભરતાં કહે “પેલા તો શેઠ સોની પાસે હોય છે. જ્યોતે તમ પાસેય દરી નહિતર આ વીસ માણસનો રસલો લઈને કાંઈ જગ્યાએ નીકળાય છે? પણ આપુ જીવની વાત તોખી છે.” એને કહેવાનું મન તો થયું કે ચાર દિવસથી તમે મુંઝવું દમવાપરીનું લાવું આઓ છે. હારે આ ચાર જણ અને છીએ પણ એમ સ્વચ્છ કે લાવો એનેય જીવ

છે તે ચોટું નોખું કાઢીને આપીએ. આ તો સવાર-સાંજ નાખ્યાં છે ટેબરાં. આ ધોળી બોલિયું એક આલવાઈ નો જમ ત્યાં બીજી સગવાનો છે ને અરધી ચૂસીને ફેંકી દો છે-પણ ચલમુંવાળાને એક પાકીટ આપવાનું મન થાવું નથી. પણ હોરે આવેલ વેણને પાછા વાળી મંદિર તરફ જોઈને કહે.

‘દરન કરવાં છે! બહુ જનમતા શંકર છે. શેઠની ધર્મશાળા સારી છે. પધારી-પાગરજી વાસણ-કુચળ બધી સમવડ છે. મરીબચુરમાં મારે શેઠે સદાવ ચલુ કયું છે.’

‘મોટા શેઠે તપખીરની કાપડી એકોર મૂકી હતી-ને પાનનો કાપડો કાપમાં લીધો હતો-ધૂગે લગાડતાં લગાડતાં કહે ‘શેઠ ક્યાંના છે!’

‘આપણને ગામના નામની તો કાંઈ ખબર નથી. તમારા જરડા કોપના કો’ક ગામના છે. આમ તો ધનપાદ-ઝરિયામાં મોટી મોડસાની ખંજી હતી પણ કાણ જાણે શું થયું તે સરપ કાંચળી કુચારે તેમ બધુંય ઉતારીને આંદો આવીને મેસી મયા છે. આ આડ-ઉડરે છે-ગાયું ઉપર તો અનલક પ્રીન.

‘ઝરિયામાં કાંઈક દેવાળું બેવળું કાઢ્યું દશે. નાનકેડે સિયારના ધુચાડા કાટના કહ્યું.

‘અરે, નહિતર આ ખૂણામાં આવીને સંતાસની જરર રી! મોટા શેઠ પાનતું બીકું મોંમાં મૂક્યું-ને જળાતી પીક પર પીચદારી લગાવી.

અરજીને માકું લાગ્યું, એને થયું કે કાંઈક એની અંબામાંની છબીને કંકુને ખલે મેલતો ચાંદલો કરે છે. પણ શેઠિયા હારે વાદ થાય! એણે બંધ વાળવા કહ્યું

‘લોક વખાણ બહુ કરે છે. આંગણેથી કોઈ ભૂખ્યું-દુખ્યું પાછું જતું નથી. આ મંદિરનો કોમ આખો દરન કરવાં હોય તો ભરો.’

‘આ બેસાં મંડળને જતું હોય તો મહિં ઘોઘાને. અમારે તો બધેય દેવતા જ છે.’ નાનાશેઠે સિયારેટની

સિન્નત લેતાં હશે. કહેના હતા ત્યાં સીમંડળમાંથી જ કાઢક બોલ્યું.

‘તમારે તો મોર્માં જ છે ને. બરાબર નીકળ્યા છે ત્યારે થાનક તો ભેટા જવું જોઈએ. તમે તો બંધાવો ત્યારે ખરું—પણ બંધાવનારાનું જોઈને તો આંખ ઠારી, કેમ બાળીશ’ પણ કાળીદી કહીક વિશેષ કહે તે પહેલા મોટાશોકે ગાહું ચોલાવતાં કહ્યું ને પોતેય હેઠે ઊતરી મદિર તરફ ચાલ્યા.

‘નાની વહુ સાચું’ કહે છે. થાનક બંધાવતાં જ કાંઈ એણું ખરચ ચાલ છે. હાલ નાના હાલ્ય.’

અરબજી આ માત્રાજીએ મદિરમાં લઈ ગયા ત્યારે અંદર કોઈ કામજી સ્વરે ગાતું હતું.

જય શંકર પાવતિ પતે
જય શંભો શશિખંડમંડનમ
મદનાતક બકત વત્સલ
શિવ કૈલાસ દયામુધામુધે.

આંતરગર્ભગૃહમાં ભણે વીણા વાગી રહી હતી. જોયું તો એક મોઢક વર્ષની છંપા શંકરને જલાલિયક કરતી સ્તોત્ર ગાતી હતી. હાથમાં બગીચી જગ્યાએ ફૂલના કંકણ પહેર્યા હતા—કાનની ધુટીમાં સુદર પીળાં ફૂલ નાખ્યા હતાં, કપાળમાં કેસરી પીચળ તાણી હાથમાં ઘસી ઘસીને ઊજળા કરેલ તાંબાનો લોઠા પકડી અનિયંત્ર કરતાં માંધ રહી છે.

બાહી એકાંતમાં આવેલ આ મદિરમાં આવિ-તાનાં આટલાં બધાં માણસો બાહી ચડશે એવી કલ્પના શેદિણીને નહોતી. એટલે આને અગિયારમને દિવસે કોઈને માટે રાંધવાનું ન હતું એમ સમજ નિરાદિ, સંકેતની પૂજા કરવા બાધી હતી. સત્વકામ ને બાપા બંને દૂરના એતરે ગયા હતા, લખીરામજીને હજુ પૂજા કરવા આવવાને વાર હતી; એટલે આજ મુકતમને સત્તવન લલકારતી હતી સૂર્યોદય, નદીનો પટ કોતરમાં કોણેલી આંખાતી કલમો, ને બાપા ને સ્વયંકામની ચેરહાજરીમાં કરેલો આ કારો. એ બધાંથી આને એ ચોખ્ખાં આવી ગઈ હતી. સ્તોત્ર પૂરું થતાં જ, હાલ શીમેય બાળન—

કોણ છે માઝમ રાત વાકા

કોણ છે માઝમ રાત

અમુરી વેળાનો આંગણે ઉમે

પલ રિયારે બાર ર

—કમાડે કરતાલ બમને

કોણ છે માઝમ રાત ર

ઉપાકવાની શાઆત કરતી હતી, ત્યાં આટલા બધા સુસુધામને આવેલો જોઈને સહેજ હેમતાઈ મઠ. ખસી મેથેલ પછેડા મોઢી ફૂલની જાગડી લઇને અં-કર બહાર નીકળી. અરબજી એને શેડની ઢીકરી તરફે જોળખી એટલે કહે,

‘જહેન, શેડ ઘરે છે? આ પોરખંદર તરફના શેડિયા છે. અહીંથી નીકળ્યા ત્યાં સાને થયું કે લાવેને દરજન કરતા જઈ ને વાડી ભેટા બર્ષ.’

ચોદવેં નધી હોતી પૂરી સરસતા, કે નધી હોતી પૂરી લગભ એ સંધિયા સરસતાની એટલે લગભ અંતરમાં પેલતી હોય છે. એટલે નધી આવડતું સાકે કહેતા કે નધી આવડતું રખડ મુલન કરતાં. શેદિણી આ મનોરમ, ને નિગૂઠ સંધિકાળે બેસી હતી. એ કહે

‘બાપા તો બેડિયારવાળા કોતરે ગયા છે. પણ બપોરટાણે આવી જશે.’

‘નાના એક ને અત્યાર સુધી કન્યાની સામે એકાટલે ને ત્યાં સિગારેટ ચૂસવાનું શૂલી-મથા હતા. તેમજ સિગારેટ ફગાવી દીધી, ને પોતાની પાંખે બેસેલ પોતાના દીકરા સામે જોયું પછી કહે—

‘અમે તો જત્યું જહેન, મોઝું થાય છે.’

‘તમે પોરખંદર તરફના છો ને? અમે ય એ તરફના છીએ.’ કહી એ બમચાઈ બેઠી.

બાઈઓ બધી મદિરને પ્રદક્ષિણા કરતાં પરચાળેથી નીચેનું કોતર ભેટી વાંટો કરતી

‘કેવી રૂડી વાડી જમાવી છે—બાહી’ જંગમમાં મંચળ થયું છે’ મોટાશોકે પણ પગસાળ પર બેસા બેસા નીચેનું પહેલું કોતર ભેટા હતા. આશરે સોએક

વીધાના બે ઠાતરમાંથી લીંબુડીને ચીકુડીનાં બિલડેલાં ફૂલોની સુગંધી આવતી. બરાબર વચાળે એક નાના ટેકરા પર રાવણા ને આંખાના મુકવડે અધિષ્ઠિત લાલ ઇંટાનું મકાન હેખાતું હતું. એક બાજુથી પાણી ખેંચના મશીનનો ભડ-ભડ-ભખ-ભખ અવાજ આવતો હતો:—

‘આર્વા તો ૨૦ કોતર છે હેલ.’ અરજણ પાછળ બોલો હતો, તેણે કહ્યું.

મોટા શેઠ એકાએક કહે, ‘નાના, બન્ને બપોરા આઠી જ ગાળાએ. બાપએને કહે, તમે ભલે યંત્રની સેવાપૂર્વ કરો—ભાઇ બોળખાણુ તો મોટી ખાણુ છે.’

શેઠિણીએ સૌને દૂધ પીવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. ઠાતરના પગથિયાં ઇતરતાં હતાં ત્યાં નીચેથી અવાજ આવ્યો. ‘શેઠિણી શેઠિણી’ પંદરક વર્ષનો છોકરો ચાર ચાર પગથિયાં એકસાથે ટેકતો ઉપર આવતો હતો. શેઠિણી સાથે આ મહેમાનોને બેઠ જતીક ખચકાણે. પછી પાછો ઉત્સાહમાં આવી એતો હાથ પકડી કહે:

આપણી ત્રિવેણી ત્રિવાણી.

છોકરી હસીને હળવેથી હાથ છેડાવતો કહે ‘આ મહેમાનોના નસીબમાં બળી ખાવાની લખી હશે.’

‘વાહડો આપ્યો. હું સાચો પાયોને? રંચ બાબાદ ત્રિવેણી જેવો ગેરો ગળકડો.’

‘સત્યકામ, તું આપાને બોલાવા કાઠને મોકલ. કહેજે કે મહેમાન આવ્યા છે.’

‘હું જ નહિ. પણ વાવડીનું નામ ગોતી રાખજે હં.’ કહેતોક ચચ્ચાર પગથિયાં ઇતરતો ચાલ્યો ગયો.

‘વાહરડા જેવો જ છે.’ નાના શેઠે કહ્યું.

જાડના મુકવડે લાલ ઇંટનું બેઠાપાટનું મકાન હતું. મોટી ફળીમાં એક આશીપાઠવના થડે તાણ વિચારેલ ગાય વાહરડાને ચાટતી હતી. એના ધમ્મ જેવા આંકે પર નજર પડે તેવું હતું. શેઠિણીએ સૌને ખાટલા લાગી દીધા, પાણી પીણું ને પછી ગાયની સારવારમાં પડી.

મહેમાનો વાડીમાં ફરવા નીકળ્યા. બંને લાઈએ એક તરફ ને છોકરો તથા બેંગંચો બીજી તરફ.

‘માણસ સાવ ભગત નથી લાગતો.’

‘કેમ’

‘પાંચ વર્ષે આમાંથી વીસ હંબર રૂપિયા રળશે. કલકત્તાને મુખપ્રમાં બો કરી ને ચીકુડા મોં માગ્યા ભાવ લેશે. ને જમીન મળી હશે પાણીને મૂલે મજૂરી થ આ તરફ છે સરતી. તને શું લાગે છે!’

નાનાએ કહ્યું ‘મને થાય છે કે માણસ ભગતનની આટલી બધી બક્તિ થા સારુ કરતો હશે?’

લડખીને રીઝવવા વિશ્વજીને બજવા જ-બેઠએને. દુનિયા આખી દલાલ થઈ ગઈ છે સાળા—એ બધું સમજવા જેવું હોય છે.

‘મને એ વાત બરાબર નથી લાગતી. કુરોપમાં ભગવાન સામે કાઠને સત્પથ નથી. છતાં ધં. એ બધા લકષ્મીવાન થયે જાય છે એ શું સૌ નહિ લેતા હેલ? પછી થોડીકવાર મૂંગા રહીને કહે, સાચું સાદાર્થમાં ય એક જાતની મુરતા હોય છે. પેલી છોકરીને કાનમાં ફૂલ શોભતાં તો તેના દસ શાગમાં ૫ આપણી વાણિયણોને હેમનાં એરીંગ કાંચ શોભતાં નથી.

‘છોકરી છે કુપાળી’ મારી આંખમાં આપણા હેમંત માટે વસી ગઈ છે.’

‘એ તો કું, તમે શોકાચાનું નહી કહ્યું ત્યારે જ સમજી ગયો હતો. પછે I think it impossible (હું એ અસંકપ ધારું છું.)

‘ઈમ્પોસિબલમાં હું સમજું નહિ. હું તો સહો દિસાજ માંડું—કે દીકરી સુખમાં પડે એ કોને ન મને? આપણે ત્યાં શું ખામી છે?’

ઠાતરના છેડા પર બંને પહોંચ્યા હતા, મોટી ધણ પર ચાલણું એનિન જેવા જતા હતા ત્યાં ઈર્ષી બ્રહ્માજી સંભળાઈ.

‘દોડો, દોડો.’

બંને ઉભાવળે પગે પાછા ફર્યા. ધરતરફ વાડીમાં મજૂરો દોઢાદોઢ જતા હતા. કોણકે કહ્યું.

‘એકે આમડયો છે’ ને મોટા શેઠના પેટમાં ફાળ પડી. દોહતાં દોહતાં એમણે પૂછ્યું.

‘હે’ મોટા શેઠનો સાદ ફાટી ગયો. બાળીના પંચાસ સો ડોહાં કેમ કપાણી તેની ખગર ન રહી. ફળીમાં પહેલ્યોને જુએ તો ઘેરાંએ ચે કસળાણ મંડિયું છે. આશીપાલક પડખેના રાવણા તીચે ખાટલા પર હેમંતને સૂવાડયો છે. મોનો વિશ્વિતિ જોડી મઈ છે. ને શીલુના ફેસા ચાલ્યા જાય છે. એક બે દાડિયા એને પવન નાંખે છે ને શેઠિણી એના પગના કાંડે દોરી બાંધી રહી છે. મોટા શેઠ તો આ જોતાં જ ધોધરા સાથે શેઈ પડ્યા.

‘મારા બાપશીઆ, અમાગ બે ધરના દીવા, ખને આંહોં વિસામો લેવાતું’ ક્યાં સુલ્યું?’

શેઠિણી ધડોક આ ૬૦ વર્ષના જુદને રડોને જોઇ થંબી ગઇ ને તરત કહે:

‘મોહન તારી છરી લાવ’

‘શું કરશો એને? આંહોં કંઈ દવા નથી—અલ્યા અરજણુ અરખેપડખે.’ નાના શેઠ જાણે કેમકે પીએ જ માણસ બોલતો હોય તેમ બોલ્યા.

‘કંઈ જરૂર નથી—’ શેઠિણી બોલી—‘મોહન તું છરી લાવ.’

છરી લાવતાં જ એણે અંગૂઠા પર કાપ ચૂકરા માંડ્યો. એક બે ઘેરાં જીભાં થઇ ગયાં.

‘અમારા દીકરાને વાદના નહિ.’ પણ એ કેમ અટકાવે ને પહેલાં તો શેઠિણીએ કાપ મૂકી દીધો હતો ને મોંમાં અંગૂઠો મૂકી લોહી ચૂસી ચૂસીને જહાર પૂડતી હતી.

વિનાયક ‘હા—હાં બહેન—’ કરતાં કરતાં હાથ ઝાલી માછી એચ્છાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

શેઠિણીએ કાણું કોટેણા જેવું લોહી મૂકી કાઢ્યું. લાંબો શ્વાસ લીધો—ને કહ્યું. ‘અરિંદંત, અરિંદંત કહો.’

મોટા શેઠ, એના નાનાભાઈ, બેટાં જુધા ફાટી આંખે જોઈ જ રહ્યા. નાનાભાઈ બેરિરટર છે. વિચાળન જઈ આવ્યા છે. દેશદેશવરમાં બટક્યા છે. શાત-

શાતની અમળપત્રીઓ અનેક રથએ જોઈ છે. કાળજી કંપી જોડે તેવાં દરેકો વ જોવાં છે—ને મોટાશેઠે પણ હુનિયાના ખેદ ખેલના ને એવામાં બાકી રાખી નથી. પણ અત્યારે સામે ને દરેક જોઈું તેનાથી એમની મતિ મુઠ બની ગઈ. જાણે એમને પોતાને જ સારું દેશ થયો હોય તેમ હાથ પગ ટાલા પડી જવા માંડ્યા. ધડી પછી શું જતી જાય તે વિચારે મગજ કંપવા માંડ્યું. એક જણને એર ચાડ્યું હોય તો પીળે ચૂલીને ઉતારી શકે છે એમ સંભળ્યું હતું. પણ એમ ચૂસનાર કેમ હોય તેમ માન્યું નહોતું. ને તેમ કોઈ ચોદ વર્ષની છોકરી હોય તે તો સાત બવે ધ કટપાલ તેવું ન હતું. શું થશે એવું? ક્યાંક એના પેટમાં થોડુંક એર જશે તો? નહિ આવું કંઈ જીતરે ને પેડીએ ઢળી પડશે તો? એના બાપને શું જવાબ આપશું?

‘બહેન જોગમાયા ત્રે તારું’ ખાતે રાખજે હો.’ મોટા શેઠથી મોઢી જવાયું.

શેઠિણીએ હસારા વતી ધીરજ આપી. ફરી લોહી મૂકી કહે:

‘બાપા કહેના હતા કે કોકને એર ચાડ્યું હોય તો ઉતારવાનો ચીથી હાથપગો ઉપાય કોકે મોખખા મોટે એ ચૂસી ચૂસીને કાઢવા માંડ્યું’ એ જ છે. બે તથ જણને દરેકો ત્યારે એર આમ જ ઉનાયું હતું. આજ મારે અનિવારણ છે.’ કહી તેણે ફરી ચૂસવા માંડ્યું.

‘તારા મોંમાં અગી બહેન’ મોટા શેઠે કહ્યું. ‘છોકરા બેટાં થાય ને શંકરના યાજ્ઞને રૂપે મઢાવું. અમારા બે ધરમાં એ દીવો છે.’

‘ચાર લાખનો વારસદાર છે.’ બાપએમાંથી એકે આંસુ પાડતાં કહ્યું. થોડીવારે છોકરાએ પગ દલાવ્યા. મોટા શેઠની આંખમાં દરખનાં આંસુ આવ્યાં.

‘ને શંકર ને બોખાનાય’ એમણે મહિર તરફ હાથ જોડ્યા, ત્યાં ફળીમાં સત્યકામ ગોપાળ લામાને લઈને દાખલ થયો. ગોપાળ બાપાએ ખાટલાના જોશોકે બેસી છોકરાના માથે હાથ ફેરવ્યો ને કહ્યું ‘વરગી તારી રૂઢા કરે શાઈ’ શેઠિણી તરફ ને

હશે, 'અથા સરપ એરી હોતા નથી. પીકનુમે એર ચડે છે.'

થોડોવારે હેમતે આંખો ઉઘાડી. 'એને મા, દાદી સો વીંટી વહ્યાં. ગોપાળભાયા એક આશુ લીધેને કહે: 'કહો ક્યાંના પેશણા? આજ તો આ કોતરમાં મેળો થયો.'

'અમે પોરખંદરના.'

'વાહ! પોરખંદર, સુદામાપુરી, મહાતમાગંધીની જનમભોમ વાહ! એની કારનો વાયરો અંદે તો ય પાપ ટળે. બેટા આ સૌ જહેમાન માટે આપાણી કર્યાં?'

'આમાં ક્યાંયો કરે? આબ્યા કે દુરત જ આમ ખની ગયું.'

'હોય એ તો ચાલ્યા કરે. પરમેશ્વરની જહેર છે કે આ ત્રણ વર્ષમાં તો હજી ગોખને ઈજા પહોંચી નથી.'

'પણ તમે દવા કેમ નથી રાખતા, કે માનતા નથી?' નાના શેઠે કહ્યું.

'દવાં તો હોય છે, પણ રોહિણીને આ જ સજ્યું. હું હોત તો બેસડીની દવા આપત, હાજર સો હથિયાર.'

'પણ જહેન કાંઈ હિંમતવાળા શું કહીએ એને. હવે પીતી હોય તેમ ચાપ લઈને અગૂડાં મેંમાં લઈએ.'

રાત્રે વાળુપાણી કરીને મોટા શેઠે સૌની ઝોળા આજુ કરાવી. વિનાયકરાવ ને પોતે બન્ને નાનકેમોટા બાઈએ હતા. હજી સેવાઈ જ આવતું હતું પોતાને પોરખંદરમાં આફ્રિકાના એજન્ટની પોટી ફુગન હતી, વિનાયકરાવ બેરિસ્ટર હતા. ને અમદાવાદમાં વડીલાત કરતા હતા. નાનો વહુએ વિનાયકરાવ વિલાયતથી હેમ-બેપ પાછા આવે એ સારું દુધસીસ્થામની જાગ્યાની માનતા-માતી હતી પણ આજ દી સુધી નીકળાઈ નહોતું. આજ ધણી વળતે મોઢા મળતાં નીકળેલાં વગેરે... પછી ગોપાળરાવને પૂછતાં કહ્યું.

'હું તો વાંચાતર છું. આ સરપકોમના બાપો આ બહુ' અને બગ્યાની ગયા છે. એના બાંધ હતાં ગિયાના મોટા વેપારી, ધેર કેલસાની મોટી ખાણે

હતી. હજીએ કાંઈક છે. જોકે, હું ઝોળી કરી રહ્યો છું. અહીંના બહુ લાવતું 'ભલું' છું. પણ અમે નાનપણથી લંગોટિયા બાઈઅધ, ને બજનોના પૂરા રોખીન કાંઈક રાત જ ધેર રહીએ. બાપી રાત્રીની રાત્રી બજન મંડળાઓમાં જ બપ. વેપાર પણ દારે કરતા. દાર્યાતમાં કરિયાના કામમાં માટેએ થોડાક બામ હતા. પણ પછી કાટી નાખ્યું. ને ગણું ને અર્ધમની આકરીમાં પડ્યો. ઉલ્લે ઉલ્લે તો સરપકોમના બાપનેય એ બહુ' નહોતું ગમતું. કહેવત છે ને કેલસાની દવાલી-પણ માયામાંથી મોટા મુનિચરે જટ છટી સાતા નથી. હું તો અહીં ખુણે પડ્યો છું. ને બોં હારે બાથોડિયાં લઈ છું.'

'આમાં કેટલોક પેદાશ ધારો છો?'

'પેદાશ તો શું થાય? કોઈ ટોકા બ્યાંજ બીપને.'

'કરિયામાં તો વધારે બીપજતું હશેને?'

'ત્યાં તો પચીસ ટકા બીપજતાંતા. ને સાથું કહીએ તો 'બમણા થાતાંતા'

મોટા શેઠની આંખો ફાટી બઈ. 'શું કહો છો? તો આ ધંધો શા સારું માંડ્યો?' એ તો હજી એમ સમજતા હતા કે ગોપાળ શેઠ ક્યાંક ભરાઈ પડ્યા હશે, તે અહીં બાગી આવ્યા.

'મનની મોજ છે ને? ગોપાળ બાપાએ હસીને કહ્યું. 'પણ આધો તો અમારા ધંધામાં વધારે બીપને. અહીં પોરખંદરમાં સિમેન્ટનું કારખાતું ચલાવીએ છીએ. પોંચ ટકા તો અમે બ્યાંજ આપીએ.'

'અને કારખાતો નથી ગમતાં.' મોટા શેઠ મૂંઝા મૂંઝા બધા. 'ર' ના 'ળ' એ એમની વાચા હરી લીધી. બેરિસ્ટર પૂછ્યું: 'સર્પને તમે નથી મારતા?'

'ધરમાં આવેને સાણસોથી ન પકડાય તો પછી ખારીએ.'

'એતરમાં શું કામ ન મારો?'

'એને મિથ્યારાને દયાંક તો રહેવા દેવા નેહએને.'

'એનો શું ખપ છે કે રહેવા દેવા?'

'અપ તો એનો ય પડે છે. સરપનું ય એમ જ.

અમાગ ખેતરના ઘણા પ છાનુંતુને એ ખાઈ જાય
એટલું અમારું કામ કરે છે.

‘પણ કોઈને કરે ત્યારે!’

‘એને મોઝી સવામજીનું તાળું છે. લાઈ માંડણ’
હોય તેને જ કરે.

‘નિર્ધનું પ દમ્બમ.’ એરિટ્ટરે ધીમેથી કહ્યું.

ગોપાળજીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. એ તો
જાગૃતની એક દૂંક જ બોલ્યા:

‘મજ કાતરણી લાઇને બેઠો,

દરજી દિવસાળ.

વધે ધરે લેતે કરે બગામર,

મૈની થયે સંભાળ.

ધણી તો ધીરાતો રે,

દરિ મારો દિ’ડે દરે.’

પણ એરિટ્ટરને માટે આ તો એધીએ મોડું
દમ્બમ હતું. ધણી તો ક્યારે પાપો પાપો બિંધતો
હતો. ને અહીં સોડાએ તો ખેતર મેળા માણું
હતું. એને આ પુગળા માનવીના મહેરા સામે લેતાં
જ એ વિચાર શમી ગયો. કેવી શીતળતા એ મહેરા
પર હતી. મંદ્રા સામે મીટ મીટીને બને જ્યંબોમાં
બાળકની સરળતા ને અક્ષા નહોતાં! જે સરળતા
ને અક્ષાથી પેલી ચૌદ વાંતી કન્યા એર ચૂમવા
મોટી હતી. તેને જન્મવા આ પુરુષ હતો, એમજી
સદેશ વિનયથી પાન જલવા સમજવા માનવા દોષ
તેમ પૂછ્યું:

‘મને તે.’

‘ઈશ્વરના ધનની ટોટ!’

‘ત્યાં દુ ને તમે ક્યાં ગયા છોએ!’ એરિટ્ટરે
દસીને કહ્યું.

‘સાડું’ છે કે નથી મયા નદિતર ત્યાં જ બધું ગંગા
મારત એના યજ્ઞ ગયા છોએ આપણે મૌ. સદેશ
ગોપાળ બાપાએ (ગોપાળ બાપ વાચ દર્શ મયા)
પછી પુણ્યપ્રોપતે સદેશ શમાવતા કહ્યું. ‘ત્યાં એને
લાખ નદિ પણ દોઢ લાખ વરો મળતાંતા. ને અહીં
બધું રોડીય તોયે ગંગીય દમ્બર નદિ અ વે એ વાન
સાગી. ઈશ્વરના મોપામાં એ એક જ પાન લખાતી
હોત તો તો જરૂર દુ એની અદાલતમાં દારી
જન. પણ ત્યાં તો બોનું પ ધણું લખાય છે. ત્યાં
કાળાં ઘોર કંઠાનાં જેવો ખાણમાં કામ કરના
એ કોલમ નો રોપલી માયા પર લંબે રોટમોટ
જતા. મજૂરોનો પરમેરો ને નિમાસા લાડીમાં
કચરાઈ જતાં બાળકની ચંમો અને આમ જામતાં
સળગીને ગરુઈ જતાં ખાણીઆઓના મંદગજા
ન જાય તેરા આનંદ, આ બધું જ ત્યાંનો કમા
લોનો સામે ઉધાર પાસામાં આવતું હતું એ જાણી
ઈપિય આના પાદમાં દિમ્બ મૂળી બુઝો, ને પછી
કમટીમાંથી એને પાદ કરો. ને બીજી તરફ કલોના
જમાવવાના આ બધા ગોળનાગોળે સારો ધણે
વગરમાણું પુન્ય, આટલા પગ પંખીને ધરવાનું
પુન્ય ઉમેરો. ને પછી રોનું જન્મ નમે છે તે
જાણો.’

‘ત્યારે !’

‘હું તો લક્ષ્મીને વિધ્વંસી પેઢી કેર અલગ છે તેના એવો છું.’

‘પાતી બાટે નાવરો ધરમે બાટે દામ દોલું દામ ઉલેચીએ ચેલી સત્તજનકા કામ.’

એવા પરિતાપથી એ બોલ્યા કે મોટા શેઠ જેવા લક્ષ્મીજી ને પણ એ સમજઈ ગયું. એમણે ચોક્કસ વારે વાત ફેરવી.

‘આ શંકરના ઘાળાને રૂપે મદાવવા માટે મારી છલા કચરાઈયું છે. તમે એના અસરો આપશો !’

‘એ બધું તમે મોટા માણસો જાણો બાપ ! મને તો એમાં કંઈ સમજ ન પડે.’ કહી એ સ્વતઃ જોડ્યા.

મોટા શેઠે સૂતી વખતે નાનાને કહ્યું : ‘કંઈક અંકુ વેતરાણું.’ બેરિસ્ટર અંગ્રેજીમાં મજબૂતવા. પછી કહે, ‘મહામાનવ’ મોટા શેઠને તો એકેય સમજાઈ તેવું નહોતું.

સત્કારે નીકળતી વખતે બેરિસ્ટરે હાજર રૂપિયા ગોપાળબાપાને આપતા કહ્યું, ‘અમારા વતી આ ધર્મશાળામાં ગમે ત્યાં ખર્ચજનો.’

‘નાં બાપ’ અહીં ભગવાને ધણું દીધું છે. ત્યાં જોડ છે, ત્યાં જ વાપરજો.’

મોટા શેઠે કહે : ‘અમારે તો હેમંત બિગરી ગયો એટલે મોટા એવજીવ છે. એના સંભારણામાં આટલું રાખો.’

‘તમે સમજતા નથી. આ કંઈ સાધુજાતની જગ્યા થોડી જ છે ! ને મને લાગવાને આપ્યું છે. ત્યાં જોડ હોય ત્યાં દીકરાને માથેથી ઉતારીને આપી દેજો.

‘ભગવાન એની રક્ષા કરશે.’ કહી એ પાછા ફરી ગયા. સત્કામ એમને રસ્તામાં કહે કે : ‘આ લક્ષ્મીજીનાના અંધાપાનો મ પાર નથી. માણું !’ કમી નો હોય તે યે દખ છે, ને હોય તે મ છે.’

‘એ તો વળી મોટું દખ.’ પછાડેથી મોઢ બોલું. ગોપાલ બાપા જુએ તો શેઠના સાથવાળો અરજજી.

ગોપાલ બાપાએ એને જોળખ્યો. ‘તું કેમ રોકાણો છે ?’

‘તે છે’ તમે કહ્યું હતું ને ! આંહી રાખશો.’

‘સેવારી રાખવી છે !’

‘સાધો રાખો.’

‘સાધી એટલે સેવારી. લાગણ, પાપ ને ધુણ બેયમાં હું !’

અરજજી સંમતિ ખતાવવા માણું ડેલાખું.

આમ બેરિસ્ટર મજા ને અરજજી રોડાપ પડ્યો.

ચોક્કસ પછી ગોપાલ બાપાને કામજા મળ્યો.

અંદર લખ્યું હતું :

મુરબી થો,

તમે અમને સૌને કહાંએ જૂઠી મવા દરોડ, પણ અમે તો તમને જૂઠી શક્યા નથી. હેમંત તમારી વાંકીને, તમને તથા બહેન રાહિણીને વારેવારે માફ કરે છે. જૂના લોકા એમ માને છે કે જૂના એમ જતી નથી. હું તો નવા જમાનાનો માણસ છું. ધણી મ દેશતું પાછી પીધું છે, એટલે આવી વાત માનડો નથી. પણ દુશ્મનીશામની આ વખતની જાત્રા પૂરતી તો એ વાત સાચી કરી એમ લાગે છે. મારે કમ્પ્રમીસ કરવું જોઈએ કે તમારા પરિચયે મને નવી દિશામાં વિચાર કરતો કમી છે. જોકે મારો બંધાર એવો ધડાણો છે કે મારા નિશ્ચયો જોડતા જવાદામંધ ચાપ છે તેથી મેં જવાદામંધ વડે છે. ગાંધીજીનો આશ્રમ તો અમે રહીએ છીએ તેની પાસે જ છે. ત્યાં આવવા જવાતું ધણીવાર ચાપ છે. પણ તમારે ત્યાં આવ્યો નહોતો, ત્યાં સુધી એમની વાત સમજવાની જાણે આવી નહોતી મળી, પણ ત્યાંથી આવ્યા પછી એમ થોડુંક સમજાય છે. પણ અમારા જેવા માણસોને તો સમજાય તો મ મું ને ન સમજાય તો મ મું ! હરિસ્નાનહંત્રિયા જેવું.

હૃદયનો ઘડો એટલેટલે દેખાવેથી વધીથી ગયોં
હોય છે કે એક ધાંધા ત્યાં તેર ટૂં નેચી આંતરદશા
હોય છે.

પણ કાગળ સાચે સાચ તો ધણું હું બીજા એક
કામ માટે.

બહેન શરદિણીને લોઈ ત્યારથી એના મુખ મારા
મનમાં વસ્યા છે. વહેમે કે મોડે એને વગાડવાનો
વિચાર કરો ત્યારે મને માદ કરીશો ! મારા દેખતને
એણે બચાવ્યો છે એ જ મારે મનની મજા પ્રતિભી
ચોળનાતું સૂચન છે. જ્યારે લોકવચ તમને જ સૂચન
કરી રાખું છું. લોક થું છે તેય તેય તમને કહી
નાખું. મને પેસાતો લોક ખાસ નથી. મોટાભાઈને
દશો, પણ મને એ નથી—કારણ કે ધણું કમાતો છું
ને ધણું કમાઈ શકું તેવી આ માંડી મુજબાતમાં
સકળતા છે. પણ તમારો 'પાણી બાદે નાવમે' વાળો
કુહો સાંભળ્યા પછી આ લક્ષ્મીને જોએ ને જોએ
કોઈક ભૌરવભેર રીતે વાવરે તેવાને ધરમાં લાવસતો
લોક વધ્યો છે. બહેન શરદિણી અમારા ધરમાં
આવીને ફક્ત એ એક કામ કરે તોયે અમે સ્વર્થક
મૃત્યુ. -

હું નવા વિચારોના માણસ છું તે તો મારી રીત-
ભાત ઉપરથી જ તમે સમજ્યા દશો. એટલે જિ.
શરદિણી નો આવશે તો મારા ધરમાં દેખત અને
અન્યુત ઉપરાંત મીઠા રીકરા તરિકે જ રથપાથી તે
તમે આતરી રાખજો.

કાંઈ પરિચય વિના આવું માણું નાખ્યું છે
તે મૃત્યુ દહેવાય તેવી ગને ખખર છે. પણ લાલચ

એટલી મોટી છે કે દિંમત બીડી છે.

સિ. વિનાયકરાવના પ્રણામ

ગોખાળખાપાએ ફરી ફરીને વાંચ્યું. એમને લાગ્યું
કે બેરિસ્ટર કેપ્ટન બારે મનોમંથનમાંથી પસાર થઈ
રહ્યા હતા એ વાત નિશ્ચય હતી. પણ એમાં શરદિણી
એમને શું મદદગાર થયાની હતી ? પણ મને તે હોય,
બેરિસ્ટર માણસ-વિલપાત બધ આવેલો-ધેર લક્ષ્મીના
વરસાદ વરસે-એથી આ નમનનાથ કાંઈ નેચીતેવી
ન કહેવાય. એમણે દોનકલમ લખીને દૂકમાં લખી
નાખ્યું.

માર્કશી પાંચ વિનાયકરાવભાઈ,

તમારી લાગણીએ અમારું મન તમારા બાણી
એવું છે. પણ અણાનુઅંધે સમજું અને છે. શરદિણીનું
મન જોતાં આ એવું નિર્માણ ધણું લાગે છે ત્યાં નો
નહિ થાય તો તમારું 'ધરડું' જરૂર રમરથમાં રાખીશ.
તમારો સાચો ભાવ દશો તો શરદિણી તો થું—પણ
એથી મે સરસ પ્રયુ આપશે. મારો તો એક વિચાર પાંચ
છે કે શરદિણી લક્ષ્મીવિનાના માણસને વરે પણ માણસ
વિનાની લક્ષ્મીને નહિ વરે...આથી તો જરૂરિયાત
બળવાન છે.

એમણે કાગળ લખીને સત્યામને આપ્યો. ને
સાચે બેરિસ્ટરનો કાગળ આપી કહ્યું, 'આમાં ઉપર
અગ્રિયમાં સરનામું' છાપ્યું છે તે પ્રમાણે ફરીને ટપા-
વામાં નાખી આવજો. સુદેવ જોઈ જાણે કે લખવામાં
ક્યાંય કાતોમાલદર કપાઈ તો નથી ગયો ને ?

સત્યામને કાગળ લખી. વાંચીને સાચવેલીથી જાણે
પોતાનું અંતર બીડેના હોય તેમ કાગળ બોરી દીધો.

પગાર-વધારો

તાલેતરમાં બહેર ગયેલા રેલવેમંડીના પગાર-વધારા અંગે મંદરથ સરકારને વધાવના
૪૩ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થવાનો છે. એ ખર્ચને પડોળી વગરના માટે રેલવેનાં નૂર-બાઈ ૯૭
વધારવાની વિચારણા ચાલી રહી છે.

શી જાઓના ઇન્દ્રપેઠર રાવસાહેબ બોમ્બી-
લાલનો. નિવૃત્તિજીવનનો આજનો પહેલો દિવસ જાણે
કે સોને મલ્યો હોય તેમ પહેલાં તો એમનાં અંતરમાં
જીવનમુદિત જેવા એમને આનંદ આનંદ લાગવા
માંડ્યો. સામેના 'કમ્પાઉન્ડ'માં અત્યારમાં જ મોર
નૃત્ય કરવા માટે ધનશની રહી હતો. અને કોશી-
પ્રસન્ના કો'ચા જાણી એક કો'ચી યાળી ઉપર બેસીને
કામલ હેતુ પિનાની મધુરી લાખી ફેલાવી રહી હતી.
લટકણિયા ફૂલોડા ઉપર ભુષણને ચોતાતું મધુર ગીત-
ગુનન રેલાવતું ચર ક્યું હતું. તો જુવનના અસંખ્ય
ફોલોએ એમના દેશ જીવનનો સ્વપ્નના પરિમલ
એકાંસાએ જાણે સૃષ્ટિને અર્પી રેવાનો હોય તેમ
હવામાં જલદિબરેથી ડાની સુગંધ ફેલાવી મૂકી હતી.
રાવસાહેબ બોમ્બીલાલ આ સમયે નેતાં જુલુસલાલ
મર્મ મળા.

હાંખા નોકરીજીવનમાં આમથી તેમ ને તેમથી
આમ એમને અયચાવી અયચાવીને ખાતાએ એમનો
કસ કાઢી નાખ્યો હતો. અને કૃષ જેવા સેંકડો અને
હજારો શિશુઓના કુમળા આત્માના આ ધરવેવાને
પેન્શન આપી ત્યારે રોડસે રૂપરૂડી વિદાય લેવાએ
એક વગીસે એમની પાંતીસ વર્ષની સેવા વિશે લાગણ્ય
ક્યું હતું અને સાહસતર તોલાનો મર્દીનો કષ બેઠ
આપ્યો હતો એટલું વિશેષ એ મને તેમ મધુ પછુ પોતે
આજે તો મુક્ત હતા. હવે એમની પાસે કોઇ મારતર,
'સાહેબ ! ખાર રૂપિયા પગાર મળે છે ને બાર હાકરો
છે !' એમ કહેવા આટલું આવવાનો ન હતો; હવે
અગિયલ દટું સાથે હાજર થઈને બીજો એમને
અત્યારમાં ઉતાવળ કરવાનું કહેતા મટે કોઇ દિવસ
તાં બેસો નહિ હોય ! પોતે વિદાય કમ્પાઉન્ડમાં જરા
ટેલશે, થોડાક સંકરસોનો બોલશે, બીજીવન ઉત-
રાવશે, ત્યાં 'આ-ટેમલ' ઉપરથી કાપ એમને બોલા-
વશે ને રેશિંદા પત્રો બાવશે, એ વાંચતાં વાંચતાં બને
બાંધેલા જુતાં નરેશ્વરજી-સમગ્ર કરશે—અને એમ
ને એમ જીવનની એક નવી મધુરી પુરુષોટ વાલી બશે.

રાવસાહેબ બોમ્બીલાલના મનસ્વલની જાણે જાણ

મર્મ મર્મ હોય તેમ રહેથી પસાર થશે. સાકરિયરો
'ટાઇમ્સ !' કરીને બેપ પાડતો ઉતાવળમાં પેપર
ફેક્ટો ચાલ્યો ગયો. બોમ્બીલાલે 'ટાઇમ્સ' ઉપાડી
લીધું ને હાથમાં ને હાથમાં એને રાખીને જરાક આમ
લટાર મારી, એટલામાં તો રંગે કાળી, પછુ નાકનેલે
દેખાવડી, જુવન ગોઆનીક ધરખાંખા લીલી, સામેથી
આવતી દેખાઈ 'સાહેબ ! આ કે લીધે 'મેમસા'ન'
જૂલાતે હે !'

આ 'મેમસા'ને તો પ્રયોગ-બોમ્બીલાલના મનને
જરાક થકી આપતો હતો વિરામ પામે ન પામે, ત્યાં તો
'એન્ડહેર' વાળાં બે રૂપાળાં છોકરાં, 'અંકલ' મને !
અંકલ ! મને ! કરતાં એમની તરફ દોડતાં આવતાં
એમની નજરે પડ્યાં !

એ બંને 'ટાઇમ્સ' માગી રહ્યાં હતાં ! પેલા
'મેમસા'ને પછી તરત આવેલો આ 'અંકલ'
પ્રયોગ, રાવસાહેબના કાનને અપરિચિતના સીધે
સહેજ કંઈ જાણ્યો, પછુ એમના બનેલા હાથમાં
'ટાઇમ્સ' રહેવા લાગે એ ચરેખલ તરફ વળ્યા.

[૨]

'આ-ટેમલ' ઉપર પ્રાણુવલ્લભ અને એની વંદુ
હાથમાં એક એક રકાખીમાં રંગાં લાકને તામ' જ
પચારીમાંથી આખાં હોય તેમ હજુ ચપની ઝબકામાં
જ બેઠાં હતાં. ને બેઠાં બેઠાં જ રંગાં આઈ રહ્યાં
હતાં. હજુ એમની આંખમાં યુવાખી નિદાની હાથ
રમી રહી હતી. રાતનાં પચારીકપાં પહેરેલાં એમનાં
ચરીર ઉપર લીટી રહેલા વાળને એક હાથથી જરાક
પાછા દાસેલતાં, બને એકાંસાએ જ અગ્રજીમાં બોલી
બેઠાં : 'આ લેશો તમે !' આ એટલે રંગાં.

બોમ્બીલાલે જમીન ઉપર જ દિટિ રાખીને સહેજ
દસતાં દસતાં જવામ વાળ્યો : 'અત્યારમાં ! ના જો !
રંગાં તો મારે પડે !'

'આલરાહટ, ધેન ટક ટી,' [બહે, તો આ
સો] અલિંગ ! ચર ! પન કષ —'

ચર્ચરીતો અપમંશ પામેલ 'અલિંગ ચર' તરફ

નજર ન કરતાં, ભોગીલાલ તો ખુરશી ખેંચીને સારો બેઠો. પોતે જુવાન હતા, અને તામ જ ટ્રેન્યુએટ થઇને મોટરીને પહેલે દિવસે નેતરની સોટી ને લાંબો ઢાટ પહેરીને નિરાલો જવા તીકળ્યા એ દિવસ એમને અચાનક યાદ આવી ગયો. આ એનો નાનો ભાઈ પ્રાણવદ્વલ ત્યારે તો બહુતો હતો. પણ બહુરામાં હોશિયાર હતો. પોતે સંકલ્પ કર્યો હતો કે પેટ પાટા બાંધીને કે ગમે એટલાં ટકુચન કરીને કે બાપસાદાનાં ખોરાં ને ખેતર મેળીને પણ એને તો ખૂબ બહાવવો. એમને એ સંકલ્પ પાર પડ્યો. એટલું જ નહિ, પણ, હવે તો જતી રહેલી અંગ્રેજ સરકારે જે કેટલાક બાળશાળી આત્માઓનું આર્થ. સી. એસ.-સર્જન હતું હતું, એમાં એર્લેટ પ્રાણવદ્વલને સ્થાન મળી ગયું! જાગ્યેના કેવો મહાધોગ; આજ ત્યારે રા. બ. ભોગીલાલ મન્ડરેક્ટરપદેથી નિર્વાણ પામતા હતા, ત્યારે પોતાનું યોગ એ જ ચહેરામાં નાનો ભાઈ પ્રાણવદ્વલ આર્થ. સી. એસ. કેપ્ટુડી કલેક્ટર તરીકે, મોઢા આલિસાન જગ્યામાં ને હાજરોની ગાદીમાં બેઠો હતો. એની વહુ શર્ચરી ને છોકરાં પણ અહીં જ હતાં. ભોગીલાલ સાંજે સીધા નાનાભાઈને બંગલે ગયા. શનિવાર હોવાથી સાંજે તો જમવાના ન હતા. એટલે નિરાતે જીવનની પહેલી મોટી ઊંઘ ખેંચી કાઢી! આજે રવિવારની સવારનો સોનેરી સૂર્યોદય નિદ્રાળીને એમના મનમાં અજબ ચાંતિ થઈ હતી. પોતાના ચાંતિમય નિદ્રા જીવનપથને રસતો એ આંહીં દેખી રહ્યા હતા. પોતે વર્ગીયી વિધુર હતા. છોકરી એક મોટી હતી તે સાચે હતી. બાકી કાંઈ હતું નહિ. પ્રાણવદ્વલ અત્યારે 'દી-ટુઅલ' ઉપર એમને પહેલવહેલો જ મળતો હતો. પણ એ તો કામના ભોળને અંગે હોય-એજ રાવ-સાહેબ સગવળતા હતા. આ સ્થમતીનો સહાર એ બોર્ડ રહ્યો.

અનેક વસ્તુઓ ત્યાં હતી. ચાની સાથે ટ્રેક, માખણ, જેલી, ઈર્મ, કેળાં દૂધ વગેરે તમામ પદાર્થોની એક તાલક એમની સામે ધરતી પેલી જુવાન આપા ત્યાં બેસી હતી!

ઈંદ્રને ભેતાં જ હાય ભોળીવાકથી ખબરોઈ ગયા.

'અરે! અરે! એ આંહીં નહિ, આંહીં નહિ! લઈ લે! લઈ લે!' અને એમણે જરાક અવાજ ધાપ તેમ ખુરશી પણ ખસેડી.

આથે લાલ પટ્ટો પહેરીને બીએસે ચપરાશી મોં આડે રૂમાલ રાખીને હસતો હતો. લોહીની મોં ઉપર એક હાથરેખા આવી જતાં, એણે પણ હુચ્ચાઈથી પોતાની દક્ષિણી દબે પહેરેલી સાંઘીને, જરાક આડી-અડળી ખેંચીને એ હાથ છૂપાવી લીધું પણ સાહેબ પ્રાણવદ્વલથી એ કાંઈ અભવ્યું ન રહ્યું. જે વાતા-વરણમાં એનો વર્ગ અક્ક ને આ ગણીતો-એડીકેટ-શિયાળા-એનો આ બંગ, એને જરાક ખૂંચો. એણે ધીમેથી પણ મક્કમણે અને અગ્રેઇમાં જ કહ્યું: 'Have manners-please' રીતભાત રાખો એ સંબોધન ખરી રીતે તો ભોગીલાલને હતું, પણ એમણે કાંઈક ચપખરેલી તીરછી દૃષ્ટિએ તરત, ચપરાશીને બધેરા લીધો: 'બે! એ ઈધર સે ઉઠા લો!

[૩]

પ્રાણવદ્વલની સાથે સાંજે ફરીને પાછો આવ્યા ત્યારે રા. બ. ભોગીલાલ ધીમે સાંત પગસે પોતાના કમરામાં ચાલ્યા ગયા. પ્રાણવદ્વલનાં છોકરાં કાંઈ પ્રદર્શનનું પ્રાણી ભેનાં હોય તેમ એમને લાગ્યા ઢાટ અને જુનવાણી પેલી લાકડી નોંઠ રહ્યાં હતાં! ભોગીલાલે એમને ગ્રેમથી બોલાવ્યાં, પણ એટલામાં તો 'મડો, બાગસોડ!' 'મેમસા'ન' યુક્તિએ કહીને આપા લીધી એમને લેવા માટે ત્યાં આવી પહોંચી હતી!

શર્ચરીને વાન કરીયું, આ ઉકારાને બહુવચાની, એ વિચાર ભોળીલાલને આવી ગયો.

સાંજે વળુ કરરા બેઠો ત્યારે પાટલાને ટેરાવસા ભોળીલાલે ખુરશી ઉપર નીચે પત્ર રાખવાનું ને આગનું ફિનિમ અવધામાંથી બચવા પોતાના પત્ર ખુરશીમાં પટ્ટાળી પહેડીની પેઠે મોઢ્યા. પીરસવા આવી રહેલા બાવની મોંઢ દૃષ્ટિએ એ હાથ પ્રસંગને તત્કાલ પકડી લીધો ને આજે જરાક આપા લીધીએ સવારે એના માલ ઉપર મીઠી મુંદળી અળી હતી

એની મધુર યાદ હતી એની નસેનસમાં વેગ ભરી રહી હતી, એટલે એનાથી ઉતાવળે ચલાઈ ગયું ને જરાક મોટેથી હસાઈ ગયું અને એની સાથે જ ખનન કરતાં જમીન ઉપર પડેલા યાજ્ઞમાંથી દૂધીનાં મૂંઝાં, ઢોઢાં ને સમોસા એવો વર્ણુસંકરી પંચરવ માલ વેરાઈ પડ્યો !

પ્રાણુવદ્વજની બોલ્યા વિનાની એ તરફ વળેલો એક વેધક દૃષ્ટિએ બોલેને તો ભોં બેગો કરી નાખ્યો, પણ એ દૃષ્ટિને પાછા ફરતાં જ શરૂની નજર અચગ્રાહ ! એ નજર એટલી વારમાં તો રા. બ. ની હવે ઉતાવળે છૂટતી પક્ષાંડી ઉપર જરાક જઈને પ્રાણુ-વદ્વજને ઉપાજાવે દેતી, છેક રસોડામાં તાલ લઈને નાચી રહેલી લીલી મુધી પહેંચી ગઈ હતી. 'લીલી ત્યાં શું કરે છે હું ? આ ભોતી નથી ?' એમણે લીલીને હાંક મારી.

'પણ 'મેમસા'બા ! મેં ક્યા કરું ?' કરતી લીલી આવી : 'વે અધા કી મજક દોડ રહે, યે, એર નજર બી ધરેડી કીધર થી-ઉધર ! મેં ક્યા કરું ?'

લીલીએ આખતા એક ઉજાળામાં ભોગીલાલના જંગમી પમેઈનો ઉલેખ કરી નાખ્યો હતો !

વાણી વિનાની વાણીમાં વાણી બોલવાની આ કળાનો ભોગીલાલ તો કાંઈ બેદ પણ મેળવી ન શક્યા. એ તરત મૂંગા મૂંગા પુરશીમાં સીધી બેઠક રાખી ને નીચે મોંએ ટુવાલ રાખીને જમવા માંડ્યા !

જમ્યા પછી પ્રાણુવદ્વજની ચીટ ફૂંકના બેઠા ને થોડી વારમાં સર્વરી ત્યાં આવી પહેંચી.

બોલ્યા વિના જ બંને સગછ ગયાં હતાં કે એમને ભોગીલાલ વિષે વાત કરવાની હતી. નામ ઉચ્ચાર્યા વિના જ પ્રાણુવદ્વજને કહ્યું : 'શરૂ ! કાર્ડિંગ ! એનો કમરો બરાબર હમેશાં 'મેસઈન્ટ્રેક્ટ' જંતુલીન કરાવતી રહેજે હો. કેટલીક વાત...'

'એ કેટલા દિવસ રહેવાના છે ?'

'મને કાંઈ કહ્યું નથી !'

'...'

'યેસ...' બહારથી કાઈકનો પચરવ સંભળાતાં પ્રાણુવદ્વજ જવાનમાં બેઠ્યો. એટલામાં ધીમે પગલે ચાલ્યા આવતા ભોગીલાલ જ ત્યાં દેખાયા.

'આ આવ્યા હો, તમે જ પૂછી લેને.'

ભોગીલાલ પ્રાણુવદ્વજની સામે આવીને બેઠો. પોતે મેટાકાઈ હતો. પ્રાણુવદ્વજ નાનો હતો. પણ આ જમાનાએ જે કેટલાક સંબંધો બદલી કાઢ્યા છે તેમાં આ પણ હવે અનિવાર્ય રીતે આવી જ ગયો, એ વિવેક એમણે કેળવી લીધો હોય એમ જણાયું. પહેલાં તો એ શાંત રિધર બેઠો. પછી બોલ્યો : 'પ્રાણુવદ્વજ ! મને ધાય છે કે, મારો દો ભય, જે તને ને સર્વરીને ફાવે તો, બોડમાં બંનેને થેકુંક સવારે હું લાજાડું ! સાંજે થોડાંક સંસ્કૃત છુમાપિનો શીખવાડું !'

'સવારે તો છાકરાં લણે છે ! બધર ! અને સુખાપિનો જમાનો મરો.'

'હા... ના... બરાબર !' ભોગીલાલના મનમાં ઝડપાંજ ચાઈ. એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવીને જ કામી મરો : 'કાંઈ મહાન વિચારકનાં વાક્યો મરતાં હશે ખરાં !' તે બોડા વિચારમાં પડી ગયા.

એમને તો એાજામાં એાજા ધપણમાં થેતા દિવસો કાઢી નાખવા હતા. એટલે એ વધુ કાંઈ બોલ્યા નહિ : પછી ધીમેથી એમણે કહ્યું : 'તો તો બરાબર, સર્વરીને પણ એ જ રહે છે !'

'યેસ... જમાનો જ બદલાયો છે, બધર !'

પ્રાણુવદ્વજના ભોમાંથી આ બીજી વખત આવેલા 'બધર' શબ્દે ભોગીલાલને જામા જ કરી દીધા : 'આ તો મેં કહ્યું. હું આંદો રહું, ને તમને કાંઈ ઉપયોગી ચમક પડું તો...'

'યેસ થેકું બટ બાઇ થ બાઈ, તમે કેટલું રહેવાના છો !' પ્રાણુવદ્વજને ચીટ હાથમાં પકડી રાખીને જ પૂછ્યું.

'હું ? હું તો હવે પ્રાણુવદ્વજ ! પેન્શન ઉપર જ છું નાં !'

સર્વરીની ઉપાલંબ બરેલી આથપાઈને એમની પીઠ ભેંધ શકે તેમ ન હતું !

[૪]

બીજે દિવસે વહેલી સવારમા ભેગીલાલ બેઠા. અનેક સુભાષિતાથી પોતાના કમરાને શાંત ચુંગરવ આપતા હતા. અને અત્યાર સુધી ન જાહેલા એવો કાંઈક અર્થ એમાથી મળી આવતાં આનંદની નસો લહરી અનુભવી રહ્યા હતા, એટલામાં એમણે કમરાના ખારણા ઉપર પડેલા ધીમે ટોરે સાંભળ્યો :

‘ હોણ ! ’ તે અંદરથી જ આવેલા.

‘ મેમસાહેબ ’ બોલતે, સાહેબ ! સાહેબલોક કી જાંધમે’ ઇસમે’ ખસક પડેગી . . . ’

‘ હા . . . હા . . . ’ ભોગીલાલે તરત ચુંગરવ બધ કરી દીધો. પણ એમણે આજે પહેલવહેલાં જ વાણી-સ્વાતંત્ર્યના ખંડે અર્થ જાણે કે નહોતો. એ મનમાં ને મનમાં, જરાકે ધીમે અવાજે બોલતાં તો રહ્યા, પણ એમને પહેલી વખત લાગતું કે, આ સવળ પ્રજાતી સામગ્રીનાં જીવનસમાધાનકારી તરતો મોનમાં કે દયાવલા સ્વરમાં જાણે ખીસતા જ નથી ! કેમ જાણે એ બોલવા માટે કે વધુ સાચક શબ્દ વાપરીએ તો ગાવા માટે હોય ! કેટલીક ધર્મપ્રાર્થનાઓ જિયા સુવંદ અવાજે અવાજ છે એવું રહસ્ય પણ આજે જ જાણે એમને મળ્યું.

પણ એમની એ મૂંગી વિચારધારાને બહારના કાંઈક ઉદ્દેશવાલા કમ્પાઉન્ડના ‘જુવડોગ’ના અવાજે વિચિત્ર કરી નાખી, એમણે પોતાની જીવનસમાધાનકારી સુભાષિતાવલ્લિ ધીમે અવાજે ચાલુ રાખી. પણ બહાર અપરાધીઓ વચ્ચે થતી વાતચીતના ચોક્કસ પકડી શકાય એવા શબ્દોએ એમને માહિતી આપી તેમ શાંતિ પણ આપી. કલે રાત્રે પ્રાણવલ્લભ મોડેથી નાટક ભેંધતે પાછો ફરેલા એટલે હજી સૂતો હતો. ને ઉદ્દેશવાલા બાસતા ‘જુવડોગ’ને બહાર લઈ જવાની વેતરણ ચાલતી હતી. ભોગીલાલને મનમાં એક સમાધાન મળ્યું કે, એટલા માટે બહુ મોડેથી કાંઈ અવાજ ન કરે એમ ખ્યાન આપતું હતું.

પરંતુ બીજે દિવસે જ્યારે એ પ્રમાણે ટોરે

આજો ત્યારે ભોગીલાલને આથપાઈ ગયું : ‘ પ્રાણ-વલ્લભ હમેશાં ઉગમરા કરશે તો તો એની તબિયત છેટે લયકરો. હમેશાં ઉગમરા કરે છે કે શું ? ’ ટોરે પછી કાંઈ દેખાયું નહિ, છતાં તેના અર્ધ સમજને એમણે શાંત રીતે બહુ ધીમે અવાજે મંગલપ્રજ્ઞાતને જમાવવાનું ચાલુ રાખ્યું !

ત્રીજે દિવસે પડેલા ટોરે, એમણે નોકરનું કુદ-માનસ સમજી, તરત ધીમેથી ખારણું ખોલી પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં પેલી આમા ભમી હતી. ‘ છ સા’બ ! મેમસા’બ જાંધતે હે ! ’ તેણે ધીમેથી કહ્યું.

‘ મેમસા’બ ! ’

‘ હા છ, મેમસા’બ. સળ સાંબલોક બહુત ‘લેઈટ’ કમરેમે’ જાતેવાલે હે. આપ લોખ તો હમેરી નોકર લોખકી સાથ વહેલે જાગતે ! ’

ભોગીલાલ તરત શાંત થઈ ગયો. આંહી હમેશાં મોડી રાત સુધી જાગવાની પ્રમા જ ચાલતી લાગે છે. જીવડોગને આજે પણ બહાર દોરી જતા પટાવાળાને એણે ખારીમાંથી દોઢો. તે ખાટલામાં બેસીને ‘ધીમેથી પોતાનો ચુંગરવ કરી રહ્યા !

પણ આજે ભોગીલાલે પ્રાણવલ્લભ ઉપર ધીમેથી વાત મૂકી : ‘ પ્રાણવલ્લભ ! મોડી રાતને હમેશનો ઉગમરા તો બાર્ડ ! શરીરને કષ્ટભાવી દે ! શર્પરીનું શરીર પણ ઠીક રહેતું લાગતું નથી. રાતનો ઘણો ઉગમરા એમાં વધારો કરે ! ’

‘ એ તો શરીર જીવનનાર ઉપર આધાર છે. જુરોધિવન ધણીખર્ચ કામ ગતના મોડેથી કરે છે ! એમને કેમ કાંઈ થતું નથી ! ’

દૃષ્ટિએ, પોતાનો અને પ્રાણવલ્લભની વચ્ચે રહેલ મહાન ‘ખીચતું’ અસ્તિત્વ જોઈને અત્યારે રાવ-સાહેબને જણાયું, તેણે આટલા દિવસોમાં ક્યારેય જણાયું ન હતું. પણ એમણે જોયું કે સમાજના જતાં આ બેઠ વધારે ઘેરે ચાલ; પક્ષ રજૂ કરતાં વધુ તીવ્ર થાય. એમણે શાંત મોન રાખવાનું મોગ ધાર્યું. મોડી વાર પછી એ પોતાના કમરા તરફ ફરી ગયા; એમના પગલામાં મંબીર મનોમંથનનો ભાર આવી ગયો હતો !

‘વહુ’ અને ‘વગ’ કંતાં પણ વધુ લય કર એવું એક એક વ્યક્તિના વર્ગનું અસ્તિત્વ આવી રહ્યું છે કે મું? એ વિચારે એ ધ્રુજ ઊઠવા.

તે સાંજે, પોતાનો સરસામાન તૈયાર કરી બોલીલાલ કમ્પાઉન્ડના ઝાંખા પાસે જ પહોંચી, ક્રાઈ ગાડી નીકળવાની રાદ બેતા બીમા રવા થોડે દૂરથી આવતી ગાડીને એમણે હાથ લાંબો કરી રોકી પણ ‘ખરી, એટલામાં ‘હોન’ વાગ્યું. ફરવા જવાનો વખત હોવાથી સરંદી અને પ્રાણવદલ આપલો જણાયાં.

જ્યાં જાણે આ જ ઉદ્દેશો મેળાપનો અવસર હોય તેમ બોલીલાલથી ગમરાટમાં કે વ્યથામાં બે હાથ બેઠીને પ્રાણવદલને બેનાં જ એને પ્રણામ થઈ ગયા. જવાનું આજીવંતમનું ‘માથું’ જરાક—સહેજ, એક તરફ હળું જણાયું. સરંદીના મોં ઉપર આનો ચેપેલું કંઈક મરડરી લાગેલું છતાં હાસ્ય બોલીલાલે બેલું ન બેલું અને જીવનસમાધીન શોધતા હોય તેમ જરાક નિર્માલિત નયને આ ધરતીના દરિયાના મોં ઉપર નજર કરતા હયાં ન હયાં, ત્યાં જ ગાડીવાનના ધોતરા અત્યારે એમને નમત કયાં :

પોતે ‘ટી ટેમ્સ’ ઉપર જ રમ તો લઈ લીધી હતી, ‘સારો, કાઠી! કયાં જાતું છે!’

* યુવાનને

[સુભાષ]

અનુવાદક—૧માણીક મેધાણી

આપણે આ ધરતી પર આજ્યા છીએ એક ઉદ્દેશ પૂરો કરવા.
યુવાનના પૂરા આનંદ અને લશ્પર તાજગી સાથે આપણે આ મનસોભમાં બેનયાં છીએ એક સંસ્થાની સ્થાપનાને ખાતર.....

આરા, ઉત્સાહ, ત્યાગ અને ચેતન સાથે આપણે અહીં—આ અવની પર આંચા છીએ સર્જનને કારણે. કારણ સર્જનમાં જ જીવનનો શાશ્વત આનંદ છે.

તન, મન, પ્રાણ, શુદ્ધિ નિર્ધોષીને આપણે સર્જન કરીશું. આત્મદાનમાં ને મહાઆનંદ પ્રપાથો છે એ આનંદના આસ્વાદે આ ધરતી પણ ધન્ય-બનશે....

ને નવીન છે, ને સરસ છે, ને અનાસ્વાદિત છે એનાં જ આપણે ઉપાસક છીએ. આપણે જ છીએ જડમાં ચેતનને ફેંકનારા જડમાં નવાં ને અને બધનમાં મુક્તિને આણનારાં.

આપણે છીએ તો જાનતી આ ધરતીમાં ચાત્રણ જ, પરંતુ અનુદયા પૈથના જ આપણે આસક છીએ. શરીર કલ્યાને આપણે પરમ અધિકારી છીએ. એથી જ ધણીની નજરે આપણે ધર-આવવિદોહણાં લક્ષ્મીવિદોહણાં છીએ. પણ એનો જ તો આપણને જવું છે.

યુવાની સહાયે, સર્વદેશોમાં ધર-આવવિદોહણી - લક્ષ્મીવિદોહણી જ રહી છે. અદૃષ્ટ આકાંક્ષાનાં કન્ધાર્યાં આપણે દોડ્યા જઈએ છીએ, શૂંચે હરીએ છીએ, ક્ષાન્તિમાં પડીએ છીએ. દોહારી ખાગ્યે છીએ. છતાં આપણું તંદય નર્તનને અટ નથી... આપણે અવિરામ ગતિ છીએ દેહોદેહની મુક્તિને હિતિહાસ આપણે જ સર્જીએ છીએ. વિરોધ ઊઠાવતાં, મુઠ્ઠોના સંદેશ અપવાત, પ્રવળની સત્તાવા દેતાં આપણે આજના ધણીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં બંધન, અત્યાય, શુદ્ધાગીરી, વહેમ, કુસરકાર—સંકીર્ણતા દેખાય છે ત્યાં ત્યાં પોતાની મુકો હયાંમતા આપણે દોહર જ દોહાએ છીએ.

સુપ્રદમન બેળા નીકળેલ ગરવી સમસતનું પાન કરી જનાર નોહડાંને આહર્ષ, બનાવી ને કહી શકે કે—“માતામાં આનંદનું જાણુ દૂધું છે તેથી સંસારના રાગન દૂધન દેખને હું” માસ ઉપર વહેમી લઈ શકું એમ હું, બધીયે ચાતના ને વેદના હું મારે શિરે લઈ હું, કારણ બેનાં ધણી જ હું” પરમ સત્યને પામી શકીએ છું”- એ વ્યક્તિ જ સાધનામાં સિદ્ધિ પામી છે....

આપણે એ જ સાધનામાં સિદ્ધિ થવાનું છે.

મ્યુઝિયમમાં મૂકવા જેવા નમૂના

‘મ્યુઝિયમ’

‘મ્યુઝિયમ’ ચાવાનું છે એ સાંભળીને મને લાગ્યું કે કહો ન કહો પણ આંહી હજી છુદ્ધિનું છેક દેવાળું નથી તીકળ્યું. આ ‘ટર્જીસલોટ’ ખાવા દેવાની મહેરબાનીની રાહે મંજૂરી થઇ ગઇ, પછી તો ‘મ્યુઝિયમ’ની આનિવાર્ય જરૂરિયાત બિલી થઇ જ હતી. એ લોટના સેવનથી જે હાડપિંજરો બિર્લાયરો, એ તમામને ક્યાંક મૂકવા તો પાડે જ નાં! એમને ક્યાં મૂકવાં એનો એક ‘માસ્ટરપ્લાન’ ક્યાં વિના છૂટકો જ ન હતો. ત્યાં સારું થયું કે ‘મ્યુઝિયમ’ આવ્યું! હવે એ ‘હાડપિંજરો’ ત્યાં નિર્ગતે બિર્લા રહેશે ને એ કલાના નમૂનાનો રસિક ચર્ચા કરતાં કોઇને થાકે પણ નહિ લાગે! કારણ કે એ એક અનોખી જ કળા હશે!

સાળું છુદ્ધિ તો છુદ્ધિવાનોની ક્લી છે એ કાંઈ ખોટું નથી હો! મને એક મોટામાં મોટી બીક એ છે કે પંદરમી તારીએ દેશ સ્વાધીન થયા પછી આવેા છુદ્ધિશાળાઓનો અખાડો ચાલુ રહે તો બીજું કાંઈ નહિ છુદ્ધિશાળાઓને મૂકવા માટે આપણે એક બીજું ‘મ્યુઝિયમ’ પણ તૈયાર કરવું પડે!

અને એ તો મને લાગ્યું જ છે કે આપણા આ દેશ કોઠી મંકોઠી કીટ પતંગ તમામેતમામનો વિચાર કર્યો છે. ખોડાં ઢોર ને લુહાલંગમનો પણ વિચાર કર્યો છે. દર ત્રણ-ત્રણ વરસે આવતા અધિક માત્રમાં તો પાંદરાં સોબીને પણ વિચાર કરવાવાળા માણસો પડ્યા છે. ગાંઠાઓનો વિચાર કરીને ગાંઠાઓની હોસ્પિટલ કાઢી છે. પણ અતિ છુદ્ધિશાળાઓને આપણે વિચાર કર્યો લાગતો નથી. કદાચ એ પાક આ જમાનાનો હશે! અતિ છુદ્ધિશાળાઓ માટે એક વસ્તુની ચોક્કસ જરૂર છે. એક અખાડની. વચ્ચે લોહાવતી મુનથીએ છુદ્ધિશાળાઓનો અખાડો એવું કાંઈક લખ્યું ત્યારે મને લાગ્યું, હવે કે છુદ્ધિશાળાઓની મદદે છેડે કોઇક દરિનો લાલ ગરબો ખરો. અથવા વ્યાકરણ શુદ્ધ કરવું હોય તો દરિની લાલણી ભગી ખરી! પણ એમની વેરતુ તો, તમામ

સાહિત્યકારોના ‘પ્લાન’ પેસાને અભાવે રખડી પડે છે, તેપ, રખડી પડી! સાહિત્યકારોને ખરી રીતે ‘પ્લાન’ ધડતા આવડતા નથી. એ ખિચારા પાણીમાં હોડી હાંકતા જાય છે, પણ આમાં તો કળા નોંધાયે, રેલીમાં વહાણ હાંકવાની! રશિયાના કોક શેઠ સિલિંગના પુસ્તકમાં ‘પ્લાન’નું વાંચ્યું એટલે અંહી પણ સૌ ‘પ્લાન’ ઉપર નહોતા મૂંઝી પડ્યા! અને ત્યાં તો મંગળા-મુહૂર્તમાં ટર્જીસ લોટનો પ્લાન આવ્યો એટલે સૌની આંખ બમ્મટી ગઇ કે ના, પ્લાન છે તો ખરા! આ ‘પ્લાન’ તો ધીમે ધીમે પ્રગટ થવા જ કરશે. પણ મને એક વાત તો સો ટચના સોના જેવી લાગી ગઈ. આપણા ગરીબોને શિક્ષિત કરવાનો કહે છે એક વિચાર ‘તાજ’માં ઘડેા હશે, ખાણું લેતાં લેતાં ને એ વખતે પ્રોફેસરશુતો આ ‘પ્લાન’ સફળ ચાવાની વાતો થાતી હતી. આ વૃશરમેવસતોને ને મકનભારતીને ને હવે ભગિયાને ખરું લાજાવવાવાળા હવે તીકળશે ‘તાજ’ માંથી! એ પણ સોનામાં સુગંધ મળે એવી વાત થઈ!

પણ આ તો આપણે આડે બીકે ચડી ગયા, આજ આપણે તો ‘મ્યુઝિયમ’ના નમૂનાઓ માત્ર પૂરા પાડ્યા છે. અલગન, મ્યુનિસિપાલિટી ગેમ્પરોમાંથી પણ ધણાએ નમૂના પૂરા પાડ્યો. છતાં મને લાગ્યું કે આનું મોટું કામ આપણા દેશમાં કળા માટે થાય છે, તો ચોક્કસ નમૂના હું પણ પૂરા પાડું જ!

આપણી આ શરકાર જે ચાહી ગઈ એણે તો ભણે આઈ. સી. એસ. ના ચોક્કસ નમૂના આપણને અવારનવાર અતાવ્યા હતા, પણ હવે તો એમની પણ ખેટ યારો એટલે નવા નમૂના બિમા ક્યાં વિના છૂટકો નથી.

એક નમૂનો તો આપણે ત્યાં ‘લાલજી’ ભાળેા છે. મુંદરમે એમના વાતાં-સંઝડમાં બીમજમાખનો આવ્યો છે તેવો. એ લાલજીલાઈ ભણે કાંઈ વિષયમાં નિષ્ણાત નહિ એવું નહિ, સંજીત તો એમનું. વ્યાકરણ એમનું.

ભાષા એમની. અરે! યાર હું એક દિવસ છક યઈ મથો, લાલછમાઈએ તો ધનુવેદ વિશે ભાષણ આપ્યું! સાનું થયું કે એ તો છેવટે બોલી ગયા કે ધનુવેદનો કેઈ અકસીર ઉપાય હોય તો તે ભાંગના સેવનનો છે. એટલે તો એમનું આપું ભાષણ ત્યારે ચોખ્ખું થયું!

પણ નરસિંહ મહેતાએ પેલું ગાયું છે નાં કે 'નામરૂ જૂજ્યાં' અતે તો હેમનું હેમ હોયે-' એના ખરા પાલનકર્તા લાલછમાઈ. ખીજ બધા તો કહી મોંએ ગોમે એટલું જ. ધનુવેદ કે ધનુરી લાલછમાઈ એ તમારેતમામ વિષયને એક ગણે ને એક ગણીને બોલે!

પ્રોફે. અમનચમનને તમે મળો તો એ નમૂનો પણ કાઢી નાખવા જેવો નથી. એમણે પ્રોફેસર પદ લેતા પહેલા રેશમી કાપડની દુકાન ચલાવી, પણ સામું પેરશુદિયું આવી પડ્યું એટલે એમણે પી. એચ ડી. જ કરી નાખ્યું!

પણ એ ડિગ્રી મળ્યા પછી પ્રોફે. અમનચમન ચોપડીને બહુ તરફી આપતા નથી. એમનો એક સિદ્ધાંત છે કે ભણવાવાળાને કેઈ ભણુારી શકવાનું નથી. એટલે ખરી રીતે, જે નથી ભણુાવતા એ સાચા પ્રોફેસરો છે. ને જે ભણુાવે છે એ બિચારા હજી વિદ્યાર્થીઓ જ છે! પ્રોફે. અમનચમન એક ફિલસૂફી શીખ્યા છે કે આ તમારેતમામ વાદળની છાયા છે. હમણાં આ છાયા છે, બીજી વખતે બીજી! આ છાયા છે ત્યાં એનો લાભ લઈ લો! બાકી ભણુવાવાળા તમામ મારતર વાય છે ને ને ભણુવાવાળા મળે કરે છે! પણ આ અમનચમનનો નમૂનો ક્યાંથી આવ્યો એ પણ ભણુવા જેવું છે.

અમારે ત્યાં એક દલા વકીલ. રૂપિયા હમેશના ટેમલ ઉપર બે હમર મુકાવે. પછી એમણે કાઢી એક શાળા. શાળામાં બેગા ક્યાં મારતરો. પછી ત્યાં આપું એક ભાષણ. આ ચર્ચામાં એમણે એમ કહ્યું કે તમારો મોટો ધરમ સેવાનો છે. તમે દેશના યાંબલા છો. એમને ત્યાં એક દલા વકીલ છે. એમને ધાર્મિક

આમ આ ભાષણથી બેખધારીઓ નીકળી પડશે ને સરથા ચાલશે, પણ એમાંથી પછી નીકળ્યા અમનચમન.

અમનચમનનો આમ જન્મ થયો છે.

એટલે અમનચમનનો નમૂનો પણ રાખવા જેવો ખરો!

હવે હોયે એક ત્રીજો નમૂનો આપું એ પેદાર પણ તોજ જ છે. એને તમે મળો તો એજખી શકો નહિ કે આ તે બેડું છે કે અ-બેડું. પકાણી જેવો પહેરો. પહેરણુ પહેરો. ને ઉપર વાદળી રંગનું ઉપરથું નાખે! વાળનાં પાછળ કાન સુધી જ પહેરે એવાં ચોડિયાં રાખે! અને 'હાય રે!' કહીને લટકું એવું કરે કે તમને પડે શંકા કે મળું' આ તે બેડું ગણવું કે અ-બેડું' ગણવું! હાયમાં એની પાસે બરેલી ચેલીમાં ચોપડી અચૂક-હોય-અનતા સુધી દિંદની લુદી લુદી વેશ્યાદિતના અભ્યાસની. અને એની ચોતાની 'આઈડિયોસોઝ' લખન 'કલીઅર' હોય! ચોપડી રાખવાનો ને એમનો સંબંધ ધૂમ અને અડિન જેવો. પણ વાસ્તવતા ને એમનો સંબંધ ખાદરામણ સંબંધ જેવો! 'હતાં તે બાખનમાં ગેરિ હોય જ!

આ પણ લેરા જેવો નમૂનો મળુખ. લેરા ન લેરો એ તમારી ઇચ્છા. દિંદીયુનિયનમાં રાખવો કે પાકા-સ્તાનમાં એ તમારી ઇચ્છા, મેં તો રજૂ કરેલો અને આ નવીન નમૂનો પણ જલતા નહિ. રીકરથમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયા પછી ઉદવલાતુ યાત્રાચાર નૃત્ય શીખ્યા. અને હોહ મહિનામાં એમણે એમાં નિષ્ણાત પદ મેળવ્યું. પછી એ યા નૃત્યકલાચાર. એ 'રોજ' ઉપર અનતા સુધી ઇંદ વાવ ને શંકર હોય! શંકર યદને ફેફા મારે ત્યારે પૂજા જોડે ને ઇંદ યદને મારે, ત્યારે વીજળીવાળાને કર ધારે!

'જે જે' કરીને આ હસતે મોંએ કેણુ સામે જોમા છે ખખર છે! તજુ અકવાડિયામાં એમણે મેન્ડેસોરીનું ચિત્રણ મેળવ્યું હતું, અને ખીજ એમાં નાસ્તા સીપેની શાળા રચાપી હતી. એમને ત્યાં

એટલા બધા સર્ગક શિશુઓ આવે છે કે ભવિષ્યમાં હવે કોઇ વિવેચક શિશુ આદી ગ્રંથોનું નથી ! એમને ત્યાં તમામેતમામમાં ' સર્ગક શક્તિ ' છે એમને ત્યાં શક્તિવાળા શિશુઓ આવતા હતા ત્યાં સુધી તો એ પહેલ્લી શક્તિ પણ હવે કામે નથી પહેલ્લી વગતા, કાગ્યુકે ' પ્રતિભાશાળી ' શિશુઓનો પાક આ છેલ્લા વર્ષોમાં ખાસ કરીને સરકારી લોટ આવ્યા પછી, વધી પડ્યો છે ! પોતાનું 'આરક' ' કરા ' મા પાછરે ' નથી એ જાણીને કોઈ બેરીએ એમને ' જ્યોત્સિશિશુ ' નો ચાદ આપ્યો છે તે એમણે ટેમલના ખાનામાં રાખ્યો છે !

એમના ભાવજુ પછી હવે સૌ બેરને ખાતરી થઇ ગઈ છે કે એમની દુખે ' સર્ગક પ્રતિભાઓ ' નો સેધો પાક આવવા માંડ્યો છે ! બહારેર પણ એ ચિંતામાં છે કે આટલી બધી પ્રતિભા ભે એક સાથે પ્રગટશે તો એક નવી સૃષ્ટિનો ખપ પડશે

પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે એકાદ નવું સ્થાન હવે નીકળી પડે તો તવાઈ નહિ !

બેસતે થુ વાકુ છે ખતર ? ગપા ! ત્યારે એ કહાનાં નિષ્ણાત આ અમારા અજબપ્રમાદને તમે ઝાળોમાં છો ! એમણે એ વિદાને ચોતાની કરી છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ એકા રોલિનની ને મં ચર્ચાલિની-હેડનામાં છેલ્લી ખાતરી ખતરો કહેતા હોય ! માઉન્ટમેટને આપેની સિગારેટને વડનજામાં એ શી રીતે ફેંકી દીધી એ તમને એ કહી શકો ને તે પણ ચેતે ત્યાં દાઝર હોય તેમ ! જવાદર નહેરુ ભાવજુમાં ભાગશે વાટવાના હતા પણ વડનજામાં એ ચરોતરની તમાકુ સુધાડી એટલે એમને છીક આવતા એ આંખુ વાકર જ રહી ગયું એની એક આ ભાષને જ ખતર હોય ! અને દોડથી બે કરોડ હોડરે માન્યો કોયુ છે એ પણ એ જાણતા હોય !

એમને દિદીમકામાંગના અનુભી ટાપુના એલચીની જાતની ઓફર આવેલી, પણ આપણે ' મેવા ' નથી ભેટતા - પડે તો ' દેહમેવા ' કરવી છે એ જાણનાથી એમણે એ જતી કરી ! અને અત્યારે

એક સંતરથીયે મોટી યોજનામાં પડ્યા છે એમની ઇચ્છા એવી છે કે એક પોળમાં એક મહાન પ્રયોગ દાખવ કરવો

એ પોળમાં રહેનારા તમામ એકસરખા કપડાં પહેરે, એકસરખા ટોપી નાખે, વળી નામને લીધે આપણામાં જાતિભાવ જામત રહે છે એટલે સૌ ચોતના વાસા ઉપર ને છાતી ઉપર નવર નાખે, તે પોળમાં કોઈ મકાસકર ને કોઈ કુલચદ ને કોઈ પ્રેમલીના ગ્રેજ નહિ તે ! નવર ૧, ૧૩, ૧૩૩, ૭૫૫૬, ૮૭૦૧, એમ બધા નવર હોય ! કોઈ વાણિયો નહિ, બાદબજુ નહિ, બજાડુની નહિ-બધાજ નવર ! ૧૭, ૨૭, ૩૫ ૪૧૦, ૩૫૦૦ એમને જોવાવવા હોય તો પણ ન ૩૫, ન ૧૦૧ ને જોલાવે ને એકસોએક, પચાસને જોલાવે બાકી જે જોપાળની આરતી !

એ પોળમાં એક બીજો અખતરો થાવાનો છે તમામનું અનાજ કઠોરો ભેળુ ને પછી બનાવાશે એક ગોઠું ગ્લોકુ સવારે ૭૩૦ ત્યાં આ મળશે જ્યારે ૧૨ ૩૦ મકાસના રોડતા, લીમકાના પાનનું શાક, ને દીનકર દેસાઈ સાહેબે મોકલેલા ખાખરાના પડિયામાં કેળાની જાતના જાગિયાં પીરસાશે. સાગે ૬ ૩૦ ત્યાં યુધુ ને છય અપાશે દાલમિયાએ મૌવધ બધ કરાવતા જે કુમેશ ઉપાડી છે તેના રૂળ રૂપે આ જાલ, સોનેરી ધમાર્માં લઇને પહેનવેદતા તો એ એ રોકિયા જ પીરસવા નીકળે એવી જોવાણુ કરવી છે ! આ ઘડો સિધો મોગી માડ જેવો થાય માં એટલું સોનું દલમિયા સાહેબ કાચી ખતે મોખ્ખી અખતરે ને તેમાંથી એ કગાક રીંગની તૈયાર થશે !

ભરવાન એમની આ દેહકાંઠે ખમર કરે ! મારે ખપુરું રહેવાનું સીતે બેઈએ માટે ગોઠવણુ એવી થરાની છે કે માર વચ્ચે આશાશીની દીવાનો કાઠી નખાશે ને પથરાશે ને ટા પાથરજી આ પ્રયો ! કઈયે જ પહેનવેદોર કરવાની છે એની આશાદી કરવાનું માનું મળુ નહિ તો ! એ કામ મમાવજાઓઓમાં પણ મોથી સારો નમૂનો મકાસ જેવો તો દુ પોને જ પુ

માણસ પોતાની જાતને જાણે એ રીતિ 'ધણી' વિરલ કહેવાય છે, પણ મને 'શુભ મળ્યા ધણતાની' એટલે આ રીતિ આવી ગઈ છે. અને તમે મને જાણખો એના કરતાં હું મને વધારે જાણજી છું. એમ તો જાણે આ જમાનો બહુમતીના રહી અને બહુમતી જેણવા માણસે પોતાની જાત પ્રગટ કરવાની રહી, એટલે સૌ કાંઈ પોતપોતાને જાણતા તો હોય જ છે. પણ પેલી અરજમાં આવે તેમ, અથવા નવીનગરે બનેલા સરસ્વતીયદ્રે બુદ્ધિધનને કહ્યું હતું તેમ, મારું પહેલું 'કોલિફિકેશન' એટલે મારો પહેલો સદૃશ્ય એ કે હું વાંચ્યા વિના વિદ્યાન મળાઉં છું. અને વિદ્યાન થયા વિના વિદ્યાન બની શકું છું. હું તમામ પુસ્તકોનાં 'પ્રાર્થસલીરક' વાંચતો જ રહું છું એટલે એનું પુસ્તક ભાગ્યે જ પ્રગટ થાય છે કે જેનું નામ મેં વાંચ્યું ન હોય !

મારી બીજી ખૂબી એ છે કે હું જોશતો નથી, અને જોશું છું તો મારો મત આપતો નથી. એટલે મારામાં શું છે એ મારો આત્મભરમ જાણે છે ને બીજામાં શું છે એ હું જાણું છું ! મારી ત્રીજી ખૂબી એ છે કે હું લખતો નથી ને લેખક છું, હસતો નથી ને હાસ્યપ્રેરક છું, વાંચતો નથી ને વાચક છું, અને સેવા જાતની કરું છું ને સેવક સૌતો છું ! 'ફેરિન સેક્રેટરી' તરીકે આપણું હિંદીયુનિયન અને લાયક મણે કે ન મણે એ સવાલ તુરંત છે, પણ એક બાબત હું હાલે ન જાણતો હોઉં, છતાં દરેક બાબતની કિસ્મતની મારી પાસે છે !

મારા આ સદૃશ્ય પ્રત્યે હું સોનું ખાન દેઠું છું. મેં કાંઈ નિર્વંધમાં 'અચ્યુપાત' કર્યો નથી, પણ મારા જેવું પ્રામેદિની યાગીલાજી મંજવું મુશ્કેલ છે. તમે દુનિયાના ગમે તે ખૂણામાં એક વાક્ય જોશો હું તરત એ વાક્યને માળીવાળ ઉપર લગાડી આપું છું !

એક નવો નમૂનો પ્રદર્શનપ્રસાદનો પણ છે. પ્રદર્શન કહો કે પ્રદક્ષન કહો બધું સરખું છે. પણ એમનામાં એ ખૂબી છે કે ધણાખરા હાસ્યરસિક લેખકો રેખાને હાસ્યપ્રેરક હોતા નથી, પણ આ

પ્રદક્ષનપ્રસાદ તો જોશ્યા વિના જ હાસ્યપ્રેરે તેના છે !

એ ધણજીવું જોશતા નથી. હસે જ છે. તમે કહો કે લોકોમાં અજબ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. તો એ એમના સ્થૂળ શરીરને-આ શરીરને અને મજાશરીર કહીએ છીએ-શ્વાસોચ્છાસનો સખ્ત ધસારો નહિ આપે. એ તરત હસવાના-તે બહુ મોટીથી મહાહાસ્ય નહિ. ધીમું મંદ મંદથી હાસ્ય ! મેં તે પહેલાં ક્યાંક હસ-હસન નંદનંદન વિષે લખ્યું હતું, પણ એ વખતે આ પ્રદર્શનપ્રસાદનો તો અપાસ જ નહિ ! આ ઉકરો પહેલું રત્ન તો અપાસકે જ મળ્યું. અને મળ્યું એટલે તો ખાખિયા ! આનું ગોળું રત્ન કાંઈ કું જીકું ? ને હું હોહું તો પણ એ મને શેના છોડે ! પ્રદક્ષનપ્રસાદનો આ એક અજબ ગુણ છે. એ તમારી સાથે વાતો નહિ કરે, હસ હસ જ કરે, જવાબમાં પણ હસશે ને સવાલમાં પણ હસશે. તમે કહો કે આજ વરસાદ સારો આવ્યો તો એ સખ્તજન નહિ કરે. હાસ્ય એ જ એમનો મોટો સખ્ત ! હમણાં આપણે ત્યાં દિવેસિયા મંબીર ગોંની છત મર્ધ મર્ધ છે એનું કારણ પણ આ પ્રદક્ષનપ્રસાદ. બધું હાસ્ય, એમને સોંપાઈ મળ્યું પછી લોકોમાં વહેંચવા જેવું જોણું રહ્યું એટલે બિચારો કવિ પણ શું કરે !

પ્રદક્ષનપ્રસાદની પાસે એસવાની મોજ માણનારો પછી બીજી મોજ ભાગ્યે જ માણી શકે તો. પણ પાણં જો જો હો, તમે એમનાં આ અતિને માંડપણ મળતા નહિ. લોકમહેરામણ ઉઠાસે 'માયો ત્યારે' 'પેરેસુટિયા સીદક'ના રાષ્ટ્રીય દેશી વારતા એમણે પહેલા તૈયાર કર્યા બીજાને તો પછી સમજ પડી ! એમ તો એ દવાની મંધના મોટા જાણકાર છે. તમારું ચોક્કસપણું જાણે તે પહેલાં તણ દિવસથી એ વાતાવરણ જાણતા હોય, તે કઈ ખડકમાં એમનું મજાશરીર બગાડતું ખડકાઈ રહેશે એ પણ એમણે ચોક્કસ કાઠવું હોય. એ જાણે ને ધીમી મજાગનિએ જતા હોય પણ એમના મોં ઉપર ફરકતું હાસ્ય બધું જાણતું હોય. આ સુખી જીવાતમા પરમાત્માએ ધારે ત્યાર પછી એની પણ કદવના યાદી મર્ધ હોય તેમ

એવું બીજું બીજું એ ઘડી શક્યો નથી. નહિતર કોઈને નહિ ને એની બબડીની બાને, આતું મનવ-સંગ્રહકું શરીર આપીને એ કરિજનોનો ઉપાસન શું કરવા સહે! અરે! બાઈ પ્રભપતિ! તું એમના જેવો બીજો એક સુખાત્મા સરજી શક્યો નહિ તે આતું ખડમાંડી બેરુ, કોઈને માટે નહિ ને એમને માટે નિર્માણ કયું! એ બંનેને સાથે જીભ રાખીને, આપણે રવિશંકર રાવળ વારંવાર કહે છે નાં, 'કમ્પોઝીશન' એવું ચિત્રણ સરખવું હોય તો બાલે, આપણી કાંઈ ના નથી, બાણ એની બબડીની બાને એની સાથે જીભ રહેવાની બાઈસાંખા હું તો બવામણ કરતો નથી! આ પ્રદસનપ્રસાદે તમાગ શેક્ષપીયરને પણ છક્કા ખવરાવી છે. એ કવિ વારંવાર કહેતો નાં કે હું ભગ્નારથી ડરતો નથી, પણ એણે આ અપ્રદાવદી પ્રદસનપ્રસાદ નહિ દીધા તો! નહિતર તો એ બિચારો પણ નાટક લખતાં જ. થયો જાત. પૂછાને પણ પેશા લારીવાળા ગણાજીને! શું થયું તે!

ગણાજીને બચારાને મન થયું કે લાવને સી ફરકાવે છે તે હું પણ એક લખ ફરકાવું. પોતાની લારી ઉપર એમણે મૂક્યો રાષ્ટ્રીય જ્વજ ને બેરંની સાથે દાણા મલપતી આવે! એમને એમ કે પ્રદસનપ્રસાદની રાતલી થોડી બેઠાસે કરી છે! આટલા દેશમાં શું શેરો! ને માગશે તો આપી દેશું ચાર આના!

એમનો જ્વજ તો લારી ઉપર લેરખી થયે ને એમનું મન પણ ક્યાંય દરખ માય નહિ!

મણાજીને તો બેરુચ્ય ભેજનવંત મળેલું એટલે

—: કાણે કેટલું ખાધું :—

૧૯૪૬ના આખા વર્ષ દરમિયાન પાંચેશાખથી આપણે કુલ ૨૨ લાખ ૪૬ હજાર ૮૧ આનાની આયાત કરી હતી.

પ્રાતે-પ્રાંતમાં વહેવો દેવાયેલ આ આનાઓથી મદ્રાસ હાથાકને ફાળે સંધી મેરો ૪,૬૭,૦૦૦ રૂબા—અપેલો. તે પછી આપણા મુંબઈને ૪,૦૦,૦૦૦ રૂબા, બંગાળને ૨,૨૬,૦૦૦ રૂબા, મૈસૂરને ૧,૫૮,૦૦૦ રૂબા, સંયુક્ત પ્રાંતને ૧,૪૧,૦૦૦ રૂબા અને ત્રિશૂરને ૧,૨૨,૦૦૦ રૂબા આના મળેલું.

લારી તો રમતી આવે ને જ્વજ લહેગનો આવે! રાષ્ટ્રીય જ્વજ! ગણાજી પાછા જનમોએ ચડી ગયેલા, સૌએ કહ્યું નાં કે દવે દખ બજો, એટલે એમને દખમાં દખ ખાવાતું એ પણ દવે જશે, એમ સમજીને એમના પગ, જે અન્નાના અભારે પેળા પડેલા, તેંચ આજનો દિવસ રંગમાં આવી ગયેલા! કાક અદા-ચાંસળીયાઓ એમને શાંકરમાયા બતાવેલી કે દવે તો દેશના પરખન પણ કાં તો તમારી સાથે મદ્રાસનો રાતલો ખાશે ને નકર પરખાનપદુ, સાપ કાંચડી છોડે એમ છોડી દેશે, એટલે ગણાજી તો માતા જાવ રંકડીને દિલેલે અલ્પતા જાવ ને ત્રિરંગી જાજ તો શું લહેગનો આવે! ગણાજીની છતીમાં અભિમાન તો ક્યાં માય નહિ હો!

ને એમ ને એમ આખા પ્રદસનપ્રસાદની દુકાને!

'કેમ કાંકા! આ તમે આપો! પણ નેપો!' ગણાજીએ લારીને અભારેલો પેરેશુટિયો જ્વજ જનારો. પ્રદસનપ્રસાદ જેવું નામ!

એ તે કાંઈ બેસતા દરો! એ તે દરખ!

ને એની સામે દવેળા પરી ને પેતાની બીજ દવેળામાં મેરો એ ને એક આંક આનંદી બનાવી!

ગણાજી પેટમાં તો પ્રાર્થના પાસો!

અટીપિયા!

ત્યાં તો પ્રદસનપ્રસાદની આમજ ધરેલી દવેળાના આમજાં ઉતાવળથી નિશાની કરતાં દાદા! જટ પેસા કાટ, બને તે રાષ્ટ્રજ્વજ ફરકાવે! આપણા!

પણ આ પ્રદસનને પાયા પછી અજાને યાક મજાનો તો હું કાણુ!

આ

પણે ત્યાં બાળકોને ઉછેરવાનું કામ મોટા બાળે સ્ત્રીઓને કરવાનું હોય છે, સ્ત્રી બચ્ચેલી હોય, રેળવાયેલી હોય, તેમજ સંસ્કારી હોય તે તે પોતાના બાળકોમાં સુસંસ્કાર રહે છે. અને આદર્શ બાળક બનાવે છે.

આરોગ્ય જળવચ્ચ માટે સૌથી પહેલું લક્ષ્ય ખોરાક તરફ રાખવાની જરૂર છે. ખાસ કરીને બાળકોનો ખોરાક હળવો અને પૌષ્ણિકતરોથી લરપૂર હોવો જોઈએ. બાળકોના શરીરના તરતમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ચૂનો અને લોહ મળે તે માટે તાજું ફળ અને ફળોનો ઉપયોગ દરરોજ રિવેકપૂર્વક કરીએ એ ખૂબજ મદદરહમું છે. આ ઉપરાંત ટમેટા, માજર, લીલાંપાનવાળી તાજી લાકડાં અને બીજા સાથે અવારનવાર અહારમાં લેવાં જોઈ બાળકોનું શરીર નીરોળી અને જીવનશક્તિથી લરપૂર બને.

ખાસ કરીને તીખાં, તળેલાં અને ઠંડા પસંદો, અચાણું વગેરે તુકસાનકારક પદાર્થો બાળકોને ન આપવા. આ પદાર્થો તંદુરસ્તીના મહાન દુશ્મન છે. તેમજ રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા છે.

ગિઠરતી પેઢીના બાળકોના શરીર આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તપાસતાં તદ્દન નજાળા ગણાય. હજી તો જીગીને જીમાં થતાં હોય ત્યાં જ તેઓ કેકમાંથી આગળ ઝૂકી ગયેલ, નિરંદ્રજ, હિંડાં, નમળાં અને માયકાંગલાં જોવામાં આવે છે. આ કસણ રિયલિટી આજની ગિઠરતી પેઢીનાં બાળકોની છે.

ગિઠરતી પેઢીના બાળકોનું શરીરસ્વાસ્થ્ય નજાળું છે તેનાં કેટલાક કારણો છે. ખાસ કરીને નિશાળોમાં આવતો વધુ પડતો અભ્યાસક્રમ અને તેને લીધે પડતો સખત માનસિક પરિશ્રમ. આ બે કારણોને લીધે યુવાન-યુવતીઓનું આરોગ્ય દિન પ્રતિ-દિન ધસાતું જાય છે. અભ્યાસનો અનિશય જોતો હળવો કરવામાં આવે તો ગિઠરતી પેઢીના યુવાન-યુવતીઓનું આરોગ્ય અને આયુષ્ય, કદાચ લાંબુ રહે.

આ ઉપરાંત માત્રાપોના અતિપ્રેમથી બાળકોની તંદુરસ્તી જોખમી છે. આજે કેટલાય કુટુંબમાં બાળકોને રમત-ગમતથી લાંબ ન લેવા મોટું પરતી જાર દીવાલોમાં ચોંટી રાખવામાં આવે છે. આની પછાડે બીજું કોઈ કારણ નથી હોતું.

પોતાનું બાળક ખીમાર ન પડે, લાંબજમ ન લાગી બેસે, જોનામાં ખરાબ સંસ્કાર ન પડે, તેવાની ન બને એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ તેઓને હોય છે. માત્રાપોના અતિપ્રેમથી બાળકોનું આરોગ્ય રીતે જીવન ધમતર નજાળું થાય છે.

આજે સંકુચિત મનોવૃત્તિથી, જાતજોડાઈ દૂર રહેતું જોઈએ, કાસણ કે આ રીતે બાળકોના ઉછેર થવાથી બાળક મેડું થતાં શરમાળ, જોખમી બને અને એકાંતીજીવ બને છે. તેને કાંઈ મિત્ર પણ નથી હોતો. તે પોતાના મનની મૂંઝવણ કોઈને કહી નથી શકતું. તેનું જીવન નીરસ અને કુટાણા બનેલું જની રહે છે. અજ રિયલિટી કન્સાઓની પજુ લાંબ છે.

બાળકો ઉપર વધારે પડતો અંકુશ રાખવાથી તેની કેટલીયે નૈસર્ગિક શક્તિઓ કુપ્રાય છે. ખાસ કરીને શરીરનો વિકાસ નથી થતો. લાંબે સમયે તેની તિબ જુદી કુંડિત બને છે, અભ્યાસમાં પાછળ રહે છે, અને શરીર ધસાતું જાય છે.

બાળકોને તો જેમ બને તેમ સ્વતંત્ર રીતે બેલવા દે, કુદસા દો, અને વિવિધ રમતોમાં લાગા લેવા દે. આથીજ તેઓનું જીવન મહાનગીબધું બનશે.

ગિઠરતી પેઢીના બાળકોમાં અનેક વ્યસનો જોવામાં આવે છે. વ્યસનોથી તેઓનું આરોગ્ય બગડે છે. શરીર જીપું બને છે. ખાસ કરીને કામજીવસત એ તેઓનો મહારોગ છે. આરોગ્યથી તેઓ કમકંઠર રીતે રિખાવા હોય છે. પરિણામે નાનમોટા રોગ જેવાં કે મંદાક્ષિ, ગેસ, પાયોરીઆ, દમ, ક્ષય, પાતળાપણું વગેરે રોગ તેઓના સાથીદાર બને છે.

મોટે ભાગે પાયોરીઆથી તેઓના દાંત નમળાં પડી ગયેલ જોવામાં આવે છે. દાંતમાંથી લોહી બને

પરં વહેતું હોય તે એવી તરવ ફેબ્રીમાં જવથી યોગી અશુદ્ધ થાય છે. અમુક યોગી મહિના આ રિયતિમાં રાખે છે હવે દાંતના નિષ્ક્રાંત ડોક્ટરની સલાહથી ખરેખર નિતા પડાવી માખેલની તેઓને ફરજ પડે છે. જેને લીધે સુવાન હોવા છતાં વૃદ્ધની માફક બનાવટી દાંતનું ચોક્કસ સુખેમાં ચોક્કસ પડે છે. આવી રિયતિ વ્યસનોથી થાય છે. આ પણ બિહરલી પેદીની એક આશ્ચર્યજનક નવીનતા છે.

બિહરલી પ્રજા આ રીતે પેતાનું સરીરરવારથ વેચી નાખે છે એથી બાળિખની પ્રજા પર જે માંડી અસર પડેલિયે એની કલ્પનાથી મૂંઝવણ જવાઈ છે.

બિહરલી પેદીના સુવાન-યુવતીઓ મોજશોખમાં ખૂબ જ રંગાયેલા નેવામાં આવે છે. આ મોજશોખ કપડાં અને પડપાવડમાં નજરે પડે છે. તેઓ કપડાં અને પડપાવડની દાપટીમાં કલાકો સુધી રામચેત્તો રહે છે. આનો સાથે યોગી સરીર રવારથની માવજત કરે તો તેઓના સરીર વાગી પ્રભને પ્રેરણાપ ચોક્કસ બનેલી.

આપણે ત્યાં કન્યાઓનું સરીરરવારથ ધણ જ નખણું નેવામાં આવે છે. કેટલાક કુટિયુરત કુટુંબોમાં કન્યાઓ ધરથી બહાર ફરવા ન જાય તેની ખાસ યોગી ગોઠવેલી હોય છે. આ કુખ્યા રિયતિમાં કન્યાઓના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ કંપાય છે. પરિણામે જીવનજર આરામતા, અને રોગચો ઘેરાયેલી રિયતિમાં તેઓ ફિસો' પસાર કરે છે.

આવી વિપદા રિયતિ જેમ બને તેમ વહેમો સુધરે એજ કલ્પાણુદાની છે.

આજની બિહરલી પેદીના સુવાન-યુવતીઓના સરીર ખાતલ અને સુરોળ બનાવવા માટે રમજ-મમના વિવિધ કાર્યક્રમો ચોક્કસા નોંધેલો. સરીર-સોન્દર્યની અને મર્દાનગીઓ વ્યાખ્યાપ્રયોગોની ફરીફોઈ અવારનવાર શહેરો તેમજ ગ્રામ્યઓમાં પ્રગળતો તરફથી ચોક્કસામાં આવે તો દિલ્લું વેચાણ વીવનધન જરૂર સમૃદ્ધ બનાવી રાખાય.

બિહરલી પેદીની કન્યાઓના સરીર એતાં બરિ-

ખસી પ્રજા કેવી બનશે એની કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે નિરાશા સિવાય બીજું સમજું નથી. આપણે કન્યાઓને શુદ્ધિયા વિભાસ માટે અને જીવનરહેવા-રમાં ઉચ્ચોગી થાય તેવી જગવણી આપીએ છીએ તેની સાથે શારીરિક જેવવણી આપવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આમ દરેક કન્યાને ફરજિયાત શારી-રિક જેવવણી આપીને તેઓના નખાં સરીરને સમકલ, અડનડ, સુરોળ, ચેતનવંતા બનાવવાની સૌથી પ્રથમ ફરજ આપણી છે.

બિહરલી પેદીના બીજાંતું સરીરરવારથ કેટલું કંઠાવે છે તેની સાક્ષીરૂપે લાગેલો અને કશોકો રૂપિયાની ફાઓ પરફેલથી દિંદમાં દર વરસે આપાત થાય છે છતાં દિંદમાં આંખોનું, અને ખાજાનું મરજી-પ્રમાણ ઘટવાને બદલે પ્રતિદિન વધતું જાય છે. આ રિયતિ અસભ છે.

આપણી નિરાશામાં, ફાંસેલોમાં અને કન્યા-શાળાઓમાં બિહરલી પેદીના ખાજાંતી તન્દુરસ્તીનો ડોક્ટરી અભિપ્રાય નોંધેલું તો તેમાં બહુ જ જાન સંખ્યામાં સંપૂર્ણ તન્દુરસ્ત વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યા-ર્થિનીઓની ફરો. આલું પરિણામ દિંદની પ્રજા માટે મોરચાણું ન કહેવાય.

આમ હોવા છતાં આપણે કહી ખાજાંતોના આરોગ્ય તરફ લક્ષ આપતા નથી. એ આપણા માટે રોશાન રજા નથી.

આપણે એક ખાજત તો વાદ રાખવો જોઈએ. કે સરીરમાંથી ધસાઈ મથેનો સક્રિયને ફરો વાર જાગૃત કરી હોય તો કુદરતના સાથ લીધા વગર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નરિ થાય. ફવાઓના એરી મૂંઝવણો પીવાને બલે ચોખ્ખી તાજ દબા, પેપણુ તત્તેથી બરેલો ખેરાંક, સાદો-દળેલો બાવામ, અને આરામ આ જ તન્દુરસ્તી જેવવણ માટેના રાજ્યમાં છે.

આ સિવાયના બીજાં ઉપચારો સરીરને તદ્દન નીરામી બનાવવા માટે સંપૂર્ણ અફળ નથી નીવડતા. આ પ્રકારનો અવગર સ્ત્રી કાષ્ટને ઘોડો ધરો મથો હોય છે.

નવું મકાન ચલુતું હોય ત્યારે મકાનમાલિક તેનો પાવો ખૂન જ ઊડા અને મજબૂત બનાવે છે. કારણ કે મકાનનો સુખ આધાર પાયા પર હોય છે. ને પાયા કાચો અને ઉપરછલો નાખવામાં આવે છે તો મકાન લાંબો વખત ટકતું નથી. થોડાપણે આંચકા લાગતાં અખું થે મકાન પડીને વેરાન બને છે.

આવી જ સ્થિતિ ઊછરતી પેડીના બાળકોની તબિયત વિષેની છે. ને નાનપણથી જ બાળકોની તન્દુરસ્તી પ્રાપ્તે માબાપો બેદરકારી સેવથી તો અવિધ્યમાં તેઓ નખખાં-રોગી બની રહેશે.

કુવક હશે તો તેની અવિધ્યની પ્રજા માંસો, કાકડી અને દેશને બારરૂપ બનશે.

ને કુવતી હશે તો તેની જવાબદારી પછી જ મોટી છે. માતા થયા પછી સંસારની જવાબદારી સહન કરવાની શારીરિક તાાન તેનામાં નહિ હોય તો નવી પ્રજા માલકાંગડી અને રોગીયદ થશે. પરિણામે તેઓ પછુ કુખબરો નિહાળી છવી થોડા વરસમાં જીવનયાત્રા સમાપ્ત કરશે.

દિંદમાં કર વરસે સુચારુથી મોટી સંખ્યામાં છોકોના મરણ નીપજે છે. કારણ કે કન્યાઓના શરીર અયપણથી જ નખખાં હોય છે. તેની પછવાડે

માબાપની બેદરકારી જોવામાં આવે છે. આ બાબત સૌ કોઈએ વિચારવા જેવી છે.

કન્યાઓના શરીર પછવાડે પહેલેથી જ કાળજી રાખવામાં આવે તો મોટી ઉંમરે જો માતાની જવાબદારી તેઓ પર આવે છે તે જવાબદારી સહેલાઈથી પાર પાડી શકશે અને સુખમય જીવન જીવી શકશે.

છદ્દે છેલ્લે માબાપોને એટલું જ કહેવાતું છે કે તમારા બાળકોને ભલે પુત્ર હોય કે પુત્રી હોય તે બંનેને સમદષ્ટિથી નિહાળજો. તેઓને આદર્શ નાનરિક બનાવજો. તેઓના મનનો અને શરીરનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય તે માટે જોઈતું બની શકે તેટલું નિરવાર્યપણે કરી છૂટજો. થાક શામે તમારા બાળકો અવિધ્યની મહાન પ્રજા બનવાની છે.

ઊછરતી પેડીના બાળકોની તન્દુરસ્તી માટે દરેક રીતે માન્યત કરજો કારણ કે આરોગ્યનો પાતો જોડો મજબૂત, ઊંડો અને સુદઢ હશે તેટલો દિવની પ્રજા બજવાન, સાહસિક, નીદર અને મર્દાંગીવાળી બનશે. x

x બોલ-ઉડિયા-દેડિયા સુબહી તા. ૯-૮-૪૭ને રોજ યથેલ વાર્તાલાપ. બોલ-ઉડિયા-દેડિયાના સૌજન્યથી.

શ્રી સુવિરોર મહાશયના જીવનના નવનીત સમયે આ કથાઓને સુવરતે ઉત્સાહભરે આપકારી છે. એની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ગઈ છે.

કિમ્બ શ. ત્રંભુ : ચોરટેજ : ૭ આના
મારતી સાહિત્ય સંઘ સિંગ પો. ભા. ૭૩ આમદાવાદ

ગા

ગોડી હતી એટલે ફાઈવર ઝડપ વધારી મૂકી હતી બહારથી પરન જોરથી વાતો હતો. અંદર પંખો ફરતો હતો. અને છતાં ગરમીથી હેરાન હેરાન થતા હોય તેમ રોકન્ડ કલાસના ચાર ઉતારુઓ વતન-ચીતમાં વારંવારે ‘ગરમી ધણી છે’ એમ મોં કઢાવું કરી બેસતા હતા.

એ સૂરમાં ફક્ત મેં મારો ચૂર નહોતો પુસવ્યો, એ વાત તરફ એકનું ધ્યાન ખેંચાતાં એમણે મારા સામે જોઈ કહ્યું : ‘તમે ખાદી પહેરી છે એટલે માનું છું કે તમને ગરમી નહિ લાગતી હોય.’

હું જવળ આપેલા વગર ફક્ત દરથો.

પેલા ભાઈએ એમના સાથોદાર તરફ નજર કરતાં કહ્યું : ‘નગીનભાઈ! એ વાત તો ખરી જ કે ખાદી-ધરીએ ખંડતણ તો હોય છે જ !’

નગીનભાઈ તક ને ફડ ગોલનારા માથુસ લાગ્યા. એમણે તરત કહ્યું : ‘છપ્પણભાઈ! જ્યાં છે ને એ બધી વાતો. પાછા આ ભાઈને કંઈ ખોટું લાગશે.’ અને એમણે મારા તરફ નજર કરી.

મેં તરત જવાબ આપ્યો : ‘સાચું હોય તો એમાં ખોટું લાગાડવાનું કંઈ કારણ નથી. ખુશીથી કહો.’

નગીનભાઈ અવકાશ લાગ્યા. ધા કરતા પહેલાં વળી ખાતરી કરી.

‘પાછા ખોટું ન લાગાડતા. હું તો સર્વસંમત વાત કહું છું.’ અને એમણે કહ્યું : ‘ખાદીવાળાએ જ આ દેશનું સત્યાનાસ વાળું છે !’

મારાથી દસી જવાયું.

‘દસી ન કાઢતા. જાતઅતુલવ કહું છું. કાળાં બખ્તરમાં પહેસો નંબર એમનો, લાંબાંયુગ્મતમાં પણ પહેસા, લાગવચ અને માલમેલ પણ એમના બાપની જ. કોશી, જવાદાર કે સફાર અને તેટલી બૂસો પાડે પણ એમના માથુસોએ જ દેશને ખરાબ દર્શાવે છે.’

‘જીવન બધુંએ રોકી આપેલું. ‘હું’ લોકોએ કહું છું કે ધોમિયાઓને પિંધાંય ન કરીએ.’

નગીનભાઈ મારા દેરાં બોલી બીધા : ‘વિશ્વાસ શું—એમનાથી ખીતા રહેવું પડશે. અત્યાર મુધી લોકો કાચો કમ્પોથી ખીતા કરતા, હવે ધોમી કમ્પોથી બીસે એ જમાનો આવ્યો છે !’

મારી રીત મેં એનો જવાબ આપી ચર્ચા સમેટી લીધી. મુસાફરી લાંબી હતી એટલે પાછા એ લોકો પાના રમવામાં શું થાયા. હું વિચારમાં પડ્યો.

ખાદી વિશે, અને ખાદીધારીએ અંગે, આ દીકરા આજે સામાન્ય યથાગ્રંથ છે. મને પણ આ કંઈ પડેલો અનુભવ ન હતો, છતાં આજે મને વિચાર કરવાનો અવકાશ હોવાથી એ અંગે જ વિચારો આવવા લાગ્યા.

કાંઈ પણ સેવમાં સડો પેા વગર નથી રહેતો એમ માની હું આ પહેલાં આવી દીકાને ખાનમાં નહોતો લેતો. પરંતુ આજે એટલાથી માગ મળે સતોષ ન થયો સડેલો લાગ વધારે હતો અને તંદુરસ્ત ચોડો હતો, એમ મને દેખાવા લાગ્યું. ૨૫ વર્ષના ઇલા માધીવાદી સમાજ ઉપર માડીની ઝાંપે નજર નાખી જોઈ.

એ સાથે સનાતન ધર્મ સન્મુખ આવ્યો. હાલના વર્ષથી ચાલતા એ ધર્મમાં ને સડો પડેલો છે એ અત્યાર મુધી મને અસલ લાગતો હતો તે નજીકો લાગ્યો. ૨૫ વર્ષમાં ગાંધીવાદી સમાજમાં ને આટલો સડો પેસી ગયો તો સનાતન ધર્મમાં એ દિસાને તો સડો જ નથી !

પણ યમ, ખાદી પહેરે છે એ બધા ઓછા ગાંધીવાદી છે ! કોશી દેખી આવક થનાર દરેક યુગમાં મળી રહેવાના. એટલે એવા તક્ષાપુત્રો ખાદીને કે ગાંધીવાદને વગોવે. એમાં સાચો પણ શું કહે ! એને શી રીતે રોકે ?

અને મારી સામે ખાદીને ન લગવનારા ધર્મ, આવીને બીજો રવો. એ નાના હોવા છતાં મુક દેને એનો કાંઈથી નાં પડવ તેમ ન દેવું. એમનું આજ સુધી માનતો હતો. પરંતુ આજે એના અંદરનો

મોટી પૂરવેસમાં જતી હતી તેથી તે કાઢી કાઢી, મજબૂત થઈ ચૂકી હતી. ગંધકાચ સુધી જે વચને હું શુદ્ધ મૂકીશ તેના સે પશુ અને અશુદ્ધ દેખાવા લાગ્યા. અને એમાં મેં મારી જવાને પણ તૈયારી.

કાળો જનર નહીં હોય, કે ખોટી ધોષમેલ ન કરી. હોય, એટલું જ કંઈ ખોટી માંગતી હતી ! ગંધકાચને ખોટી પાછળ થી લોપ છે ! રવેશીને, મામેલોગને, જાતમહેનતને અપનાવે એ ખોટી પાછળના સંદેશ છે. એ સંદેશ મેં ગ્રીષ્મ છે ! વિચારવાથી સોથી મારા ઉપર જ કુમરો કર્યો.

મારી પ્રથમ નજર મારી ખોટીનાં કપડાં ઉપર ગઈ ! મેં તેનાં જે દરજ્જા જેવાં તે સમાજો હું લખવાનું મળે. એ દરજ્જા રાજ્ય હવે, જ્યાં મારી આંખે આજે જ નેહું ! મારી કપડાંમાં કાચો નાંખતો મળી કાંઈ ખોટી નહીં હોય ! અસહ્ય ઈશ્વરની ગળીને બદલે નાચી (દેશી) ન આપે તે માટે હું કેટલી કાગળ રાખતો હતો ! લાકડાના વખતમાં એ શોધી જડતી ન હતી હતી, લખવા પાછળ મજબૂત મેં તેમ હું એ મેળવવા લાગ્યો હતો. ગળી વગરની ખોટી મેં લાકડાંમાં પણ પહેરી ન હતી. એ ગળી માટે તે મહત્વાકાંક્ષી લાકડાં લડ્યા હતા ! સતીની અંશરૂપ જ વેરવા !

પહેરણના ઉપલા ગિરસામાં ગોઠવેલી ચકચક થતી, લાકડાં ટાકમ, સેફ્ટ પેન ઉપર મારી બીજી કાણે નજર ગઈ. પહેરી વસ્તુ અને એની સાથે પણ પહેરી ! પાંચર સાથે કાગળ જનરમાંથી ખરીદીને જ એમાં લાગતી હતી !

તીજ નજર, હું તેના ઉપર આડો પડ્યો હતો તે જિસ્સા ઉપર ગઈ. સેકન્ડ ક્લાસની મેન્ડી ગાદીવાળી, આંખું પાટિયું રાકતી જગા પૂરતી સગવડવાળી ન હોય તેમ એના ઉપર મેં મારો જિસ્સો પાથર્યો હતો. બેડિંગ ઈશ્વર હવે. હું ખોટી કરીર ઉપર જ આગ્રહ કરતો, એટલે એકલિપ્તમાં વપરાયેલું બોજિયું અને આદર મિલની ખનાવટનાં હુલ્લું.

પંચારીમાં કોટીએ હોય અને અંકડે ભરે તેમ મોરો અંતરમાં ચડકો લગતા હતા. અને હું આશ્ચર્ય

કરતો હતો. એથી નજર હવે હવે જગાએ પાતી હતી. ઉપરના કાચ ઉપર પહેલી ખાસી ક્લાસની બેઠા દેખાઈ. તેના ઉપર આખીયું અંદર હોય. એની અંદર, પહેલું સાચીસ રિપોર્ટ આમનાં પોર્સેનના નજર સમક્ષ આવ્યું.

હું...હું...હું ખોટીને લાગેક હું ? મિચારા બાપુએ ખોટી પાછળ મુંડાવ્યું છે, ને અમે મુંડાવે નાશ લીએ !

હું તો જાતે કાંતતો પશુ ન હતો, જોતાં જે કાંતતા હતા તેમાંના જેમને હું જોળખતો હતો એ પણ ખોટીને તો લગવતા હતા એમ અને આજે દેખાવા માંડ્યું.

બોપુલ ખોટી આમજનને માટે માનતા હતા. ત્યારે આજે પહેલાં જે લોખ રેશમી પહેતા હતા તે વર્તમા એને રથાને ખોટી વપરાતી હતી. અને રેશમીમાં જેટલી વેમવ માનતા હતા એવા જ વેમવ સાથે. અને તેથી બાપુજીની ભાવના એ જ ખોટી-ધારીએના ધરમાં દાખૂત થતી હતી.

એન્જનમાંથી ગોટી કાલસી આવતીને મારી આંખમાં પડી. હું આંખ જોળવા લાગ્યો. ત્યાં તો ગોટીએ વળાંક લીધો એટલે મારી પથારી ઉપર કાલસી કાલસી થઈ ગઈ. મેં રેશમી વતી પથારી સાફ કરી.

પશુ મજબૂત પહેલી જાણી અંદર પ્રગળવા કરતી હતી. અને મારો જુલુકાજ વાદ આપ્યો. ઉચ્ચ અંદર વર્ષમાં હું સાડું કમાયો હતો. સેકન્ડ ક્લાસમાં કરતો થઈ ગયો હતો. મકાન બદલીને શહેરની બહાર સોસાયટીમાં બાંધે લીધું હતું. ધરમાં રેડિયો હતો, મામેલોન હતું, ટાઈમ્સ દૈનિક આવતું હતું, ધરમાં કરનાર સમો વાળો હતો. સાપ્તકલમાંથી મોટરસાઈકલે આવ્યો હતો. જ્યાં મોટર વગર પૂરતી સગવડ ન અણુવ તેમ અસતોષ અંતગતો હતો. અને હું ખોટીધારી હતો !

મારી સાંમે ખોટીની કોઈ ખોટી યાં. એમાંથી આમજનનાં પ્રતિનિધિ શોધો જડતો ન હતો.

એક પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતાં એક મિથમાલકનાં પત્રો ખાકી ઉપર લાપણ કરતાં હતું એ વિન ગાવી દિહી સમક્ષ ખડું થયું. એ પ્રસંગે તો મને એ લાપણ થયું સુંઝે લાગ્યું હતું, પરંતુ જાને કુને એ હાસ્યાસ્પદ લાગ્યું. એમને અને ખાદીને, પ્રાજો-લોમને શે સંબંધ ? મિસોની આવકમાંથી વેભવશાળી છવન જોગવવાનું અને શેખ-ખાતર એથી તદ્દન વિરોધના વિષયો ઉપર યાન આપવાનું ! અને છતાં લોકોને એ અનુચિત નથી લાગતું !

ખાદી ખાદી મને જ ક્યાં અનુચિત લાગતી હતી ?

ખાદી નજર નગીનભાઈ તરફ ગઈ. પરંતુ એ ચારે જણ તો પાનાં વડવામાં મગચૂપ થઈ ગયા હતા. ખાદીધારીઓ બધા કંઈ ખરાબ નથી એમ હું ધરી પહેલાં બચાવ કરી ચક્રો હલો. પરંતુ મને થતું કે આ દિહી જો એમની પાસે હોત તો હું હું જવાબ આપત !

ખાદી પહેરીને હું કામને હેતરતો ન હતો, એ જેમ એક સત્ય હતું, તેમ ખાદીની લાવના અપ-નાભ્યા સિવાય ખાદીનું નહીં કાપડ પહેરી હું જાણે-જાણે હંલ સેવી ગ્લો હતો, એ પણ એવું જ સત્ય હતું.

કાઠ દહાને પીકાને લીધે ચેન ન પડે તેમ, મને પણ ચેગી પર્ગાંરીમાં પડ્યો હતો છતાં ચેન પડતું ન હતું. હું હંલ સેતું છું એમ જેમ મને જાણે સમજ પડી તેમ જીમને પણ નહિ જ પડી હોય, તેમ મને લાગ્યું.

કદાચ હું ખેડી વિચારસંજ્ઞા ઉપર ચક્રી ગયો તો નથી, એ માટે મેં મગચૂપ બારલું ખોલી, ખુલ્લી હવા અંદર બાવવા દેવા, માથું બારી બહાર કાઢ્યું. એન્જિનમાંથી છૂટેલી વરાળને લીધે મારા ગોં ઉપર પ્રસ્નેહના જેવી લીપાં બાઝ્યાં. મગચ ધરી કંક થઈ. કોકું બહાર નાખીને હું ચોટીવાર પડી રહ્યો !

એમ કંક પડેલા મગચમાં વળી એક નવું જ મોલું જરાક થયું. ઝાચિંતા રાણા પ્રતાપના વંશજો ખાદી સન્નુખ આવીને ખડા થયા. મારાથી હતી જવાયું. સરું હતું કે વેદા બધા રમતમાં મગચૂપ હતા,

બાપુ 'શું દર્યા ?' એમ પ્રશ્ન કાઢીએ કર્યો હોત તો હું શું જવાબ આપત !

રાણા પ્રતાપના ટેન્કી અને દુઃખની વાતથી કોણ અપભુકું છે ? પરંતુ એ ટેક અને ક્રુમ એના વંશજો ન ટકાવી શક્યા. એમણે બાદરાહી આગળ વધતું બોધ્યું. ગાદી મળી, વૈભવ મળ્યો, અને જે રાણો વનવન લાકડો હોતો અને ખાવાતા પણ ટેકે લાંસા પાતા હતા, એના વંશજો પાછા વસમ રાજ-વૈભવની જેમ સોનાની થાળીમાં જમતા થઈ ગયા. પણ એ વૈભવ જોગવતાં એ વંશજોને પ્રતાપના ટેક અને દુઃખ આંડે આવતાં હતાં. છવન પ્રતાપને પણ માફ ન લાગે માટે એમણે વધારા કરેલા કાઠનો વૈભવ તો બધો જોગવવો. રાજપાટ પણ શુભાળી સ્ત્રી જોગવવું, અને રાણા પ્રતાપના સાપણે વંશજ તો છામી એટલે સોનાની થાળી ત્રીજે પતરાણું શૂંકવું !

એ વંશજો જેવા જ હું દેખાયો.

ગાદાખાદીના આમેલોએ કે સ્વદેશીને સ્વીકારવા નહિ. છવન બધું વૈભવભર્યું જોગવવું, છતાં પ્રતાપના વંશજોની જેમ એ વૈભવ નીચે ફાળ પા-રાળા જેવી ખાદી શરીર ઉપર મૂકી રાખવી !

ખાદી પહેરીને સુચાષ કરતો વર્ગ મોટો છે. એમાંથી થોડો જ બચે છે તેનો મોટો આમ રાણા પ્રતાપના વંશજ તરીકે સમાઈ જાય છે. અને પછી કેટલા બાપુ રહેતા હશે તેની તો કાઠ પણ ગદતરી કરે ત્યારે માલુમ પડે.

તે સુધારીમાંથી થેર જઈને તરત મેં ખાદીનાં કપડાં બાળી તો ન દીધાં, પણ મિલતું ધોતિયું પહે-રવા માંડ્યું. થયું કે એ કપડાં જેમ જેમ ફાટશે તેમ નવાં મિથનાં જ સીરાકાવનાં.

વિદ્વાનો અવસ્થામાંથી જ મને ખાદીમાં જોવાર દરેક માડું મિલતું ધોતિયું નંતાં ધરતીકપ ગયો હોય તેમ કંપી ઊડના : 'તમે ! તમે ! સુધીરભાઈ આં શું કહ્યું !'

હું દસીને કહેતો : 'મારે માફા પ્રતાપના વંશજ નથી થયું !'

[૧૪]

જીનારસના પંડિતો જૂજવણમાં પડી ગયા છે. બલજલા નેયાધિકો માથું ડોલાવીને બોલી રહ્યા છે: 'અજળ વાત છે ને! સાવ સાદી અને એકદમ જ અલેખ!'

શાસ્ત્રીઓ, તત્ત્વજ્ઞો, પંડિતો મુગ્ધ બની ગયા છે. જ રાજ્ય એમને ખપતો નથી. વિજય મળે તેમ નથી. પીછેઠઠનો જાર્જ નથી. આગળ જવાનો પણ રસ્તો નથી. કોઈને હાથે નહિ—અને એક આવા સામાન્ય અપંડિત જેવા માણસને હાથે, આવા મહાન ગંભીર પ્રશ્નનો આવો અજુકારો ઉઠેલ મૂળે? અજળ વાત છે ને!

જીનારસ નગરીમાં દિવસોથી એક શસ્ત્ર-અર્ચા બાંધી રહી હતી. દૈતવાદ અને અદ્વૈત-વાદના સમર્થનમાં ને સામનામાં દુરંધર પંડિતો દોડાયા હતા. કોઈ પણ છતે એમ લાગતું ન હતું. વજ્રજરની અલેખ શાસ્ત્ર દીવાલોએ રોને વિજય માર્ગ જતાઓ હતા — પણ વિજયરૂપ કુંકારો હજી કોઈ એમાંથી નીકળ્યો ન હતો.

દૈતવાદ ને અદ્વૈતવાદ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ, ઈશ્વર અને માયા, આત્મા અને પરમાત્મા, છેવ અને શિવ, અરે! સપળો જ ત્યાં દિવસોથી આવ્યાં હતાં અને વિદ્વાનો પાસે જ્યાં જ્યાં મૂળતાં હતાં! વિજય કોઈનો ન હતો!

એટલામાં આ શાસ્ત્રીય અર્ચા લક્ષ્મી કવિ દીપીરજને કાને આવી.

કોઈ શિષ્યે હાથ જોડ્યા: 'શુભેશ! આજ દિવસોથી નગરીમાં, વિદ્વાનો, દૈત અદ્વૈત તત્ત્વની શાસ્ત્રઅર્ચા ચલાવી રહ્યા છે.

એક વળત એ પણ જોવા જેવું છે!'

'એમ? શું અર્થ થાશે છે?'

'ભગવાન અનેક પદ્ધતિથી પર છે. અને બધા વિદ્વાનો એ કબૂલે છે.'

'ચેના ચેનાથી ભગવાન પર છે?'

'ભગવાન જાણે રૂપથી પર. એનું કોઈ રૂપ નહિ! ઉપમાથી પર! અનુપમા!'

'પરાગર!'

'રસથી પણ પર. ગંધથી પર. રસથી પર. શુભથી પર — શુભાતીત. ક્રિયાથી પર!'

'પરાગર! તબ તો કૈયા! હમરા એક છોટા સા પ્રશ્ન થે જહે વિદ્વાનો કી સલા મેં જરા મૂકના. "જે પરમાત્મા રૂપસે નિકલ ગયા, રસસે અતીત હો ગયા, શુભ, ગંધ, રૂપરૂ, ક્રિયા કોઈ બંધન કે કંદેમે" ન આયા, વો ભગવાન અંતમે આકર, કંઈ સંખ્યા મેં લખટ ગયા? "જે સમસે પરહે — વો સંખ્યા મેં લી પર. કંઈ એસા નહિ હો સકતા?'

એ વાત વિદ્વાનોની સભા પાસે આવી, અને આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! કોઈને એનો ઉત્તર મળતો નથી. કોઈને આ ઉઠેલનો સામનો સૂજતો નથી.

કોઈ વિજય કબૂલવા નથી. કોઈ પરાજય માનતા નથી. મૂંગા મૂંગા એક પછી એક પોતપોતાની ચોથીનું લાકડિયું ઠોકલું શોધે છે!

નેયાધિકો માથું ડોલાવીને એક જ વાક્ય બોલે છે: 'આ તો અજળ વાત છે ને! સાવ સાદી પણ એકદમ અલેખ!'

[૧૫]

હરપળે નાનાસાહિબ આવ્યાંની બૂમ પડતી હતી અને ખીલ જ પળે એ ખોટી ઠરતી.

હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭નો સર્વભક્ષી સમય હતો. એ વખતે કોણ કોને નહિ ખ્યાલ એ કહેલું મુશ્કેલ હતું.

કાનપુર લખતી પાસેનું માનગંજનું નાનકડું કસબું એ સમયે પોતાનો વાવટો ફરકાવતું સ્વતંત્ર થઈ બેઠું.

પણ વાવટા માત્ર, એનો વેપાર કરનાર વેપારી સિવાય, બીજા તમામને માટે, ભયંકર છે. એ ફરકાવવામાં નાનકડા છોકરાને પણ મળ પડે છે : પરંતુ એને રક્ષવામાં તો બલ-ભલાનાં પાણી ભીતરી લાય છે.

માનગંજને પાદર પણ વાવટો ફરકતાની સાથે રણથંભ રૂપાયો. લક્ષ્મી દેવેશ્વર આબુ. ભુલ્ક આબુ. એ કલાકના તોપમારાએ ગઠમાં ફાંકું પાડી ફીકું. જોળીને સામે વરસાદે લક્ષ્મી અંદર પેકું અને ઘોડીવારમાં તો પાંચસો માણસનાં શબ થઈ ગયાં! એક વાવટા માટે!

બીજે દિવસે તો ગઠ પાડી નાખવાને હુકમ થયો. કોઈ ઘર મજબૂત હોય, જ્યાં ગળવાખોરો રક્ષણ લઈ શકે, તો એને પણ જમીનદોસ્ત કરવાનું હતું!

એક ઘર પાસેથી એક છુટ્ટો નીકળી આવ્યો. તેના ધોળા તિમાળા ને જર્જરિત વૃદ્ધાવસ્થા દુરુમનને પણ રાવરાવે તેવાં હતાં. તે પોતાના ઘરમાંથી જહાર નીકળ્યો. ઘર પાડનારા મજૂરો પાસે થઈને ધીમે પગલે ગોરા સાહેબ પાસે ગયો. ઘર બચાવી લેવાની એની નેમ હતી, એમ ધારીને ગોરાએ કહ્યું :

‘તમે બોલો કે તમને કોઈકે ચલાવ્યા હતા, અને આમાં તમારો ભાગ ન હતો — તો ઘર બચી ન્હાય!’

‘ઘર બચી લાય?’ વૃદ્ધ જવાબ વાળ્યો :

‘પણ હું એટલા મારે આવ્યો જ નથી : હું તો સાહેબ! ગઠકાદે ભુવાનજોધ પાંચ છોકરા-એનો ખાપ હતો. એમાંથી ત્રણે તો દરવાજા પાસે હતી પડ્યા છે! હું ઘર બચાવવા નહિ, બચવા માટે આવ્યો હતો, કે મારા બીજા બે છોકરા પણ એમ રણમાં પડ્યા છે ને તમારે ત્યાં કેટલાં નથી! મારે તો એટલું બચવું હતું! ઘર તો આ માતા ધરતી ઉપર ઘાતાં આવે છે ને પક્ષતાં આવે છે. મોટા મહેલ શહેતા નથી — તો આ બિચારું શું?’

સાંભળીને ગોરા છલ્લ થઈ ગયો : ‘બધે જ બે ગધા આવ્યા હશે — તો તો બધું રહ્યું!’

[૧૧]

ભુગવાન તથાગત મુન્યુશય્યા ઉપર છે! એક ત્રિશાસુ આવ્યો. મુલદ્ર એનું નામ. એનું મન અનેક પ્રશ્નોથી છલ્લી રહ્યું છે!

આનંદે એને રોક્યો. ‘ભાઈ! હવે આજ સમય નથી!’

‘પણ મારે એક જ પ્રશ્ન પૂછવો છે!’

‘પણ મુલદ્ર! હવે સમય નથી!’

ભુગવાન તથાગતે એ સાંભળ્યું. ધીમે શાંત અવાજે એમણે કહ્યું : ‘આનંદ! એ મુલદ્રને આવવા દે. છેલ્લીપણ સુધી જ્ઞાનનો તો અવકાશ છે જ!’

[૧૨]

સ્વર્ગમાં જ્યાં વૃદ્ધો ઉપર નિત્ય પુષ્પોની સુગંધી મહેકી રહી છે, જ્યાં રોજ રોજ આંદની માંધી અમૃત ગરે છે, જ્યાં આનંદાસુ સિવાય બીજાં કોઈ આંસુ નથી, જ્યાં વિન્દ નથી, વેદના નંધી, વ્યથા-નંધી, જ્યાં વ્યાપિ નથી, ત્યાં સ્વર્ગમાં પણ આજે રાગદેવનું એક મોલું

આવી ચડ્યું ! જ્યાં કંઈ અછત નથી, ત્યાં પણ આને કંઈક જોધું પડ્યું !

ભગવાને ગાયું કે ઋષિઓમાં હું ભૂચું છું ! અને ખજલખાટ મચી ગયો : ‘હું ! કોઈ નહિ ને ભૂચું ?’

નહિ દુર્વાસા, નહિ ભારદ્વાજ, નહિ વસિષ્ઠ, નહિ ગૌતમ, નહિ વિશ્વામિત્ર, અરે ! નહિ નારદ—અને ભૂચું ? ભૂચુની આ મહત્તા શા માટે ? એણે તપની કંઈ સિદ્ધિ અમારા કરતાં વધુ મેળવી છે ? એણે જ્ઞાનની કંઈ દિશા અમારી અણદીઠ એવી દીડી છે ? એણે યોગની કંઈ ભૂમિકા અમારી અજાણી એવી જાણી છે ? કોઈ નહિ ને ભૂચું ? શા માટે ?

નિત્ય ખીલી રહેલી વસંતઋતુના પુષ્પોની પરિમલમીની હવામાં પણ એ એક જ શું જાણવું શકાય છે : ભૂચું આ જાહુમાન શા માટે ?

ભગવાન વસિષ્ઠના ચાંદની જેવા શીતળ તપ કરતાં શું એમનું તપ વધે ? ઓઢે પ્રદ્યાંકને મુગ્ધવી મૂકનાર દુર્વાસા કરતાં શું એમની તેજસ્વિતા વધે ? સેકંડો પરાજયેને પાછળ મૂકનાર વિશ્વામિત્ર કરતાં આ ભૂચું વધારે ? અને ! હરપણે જે ભગવાનના ગુણજ્ઞાનમાં જ રમનાર છે, એ નારદ પણ આની તોલે નહિ ? શંકાની, આશંકાઓની, પ્રશ્નોની, પ્રત્યુત્તરોની આપ-લે ચાલી.

હવાની લેરખી ઉપર યઈને આ છાનો અસંતોષ ભગવાન કૃષ્ણને સ્પર્શી ગયો.

એક દિવસ ઋષિસભાને આમંત્રણ અપાયું. સૌ ભેગા થયા.

‘ઋષિવરે ! તમે સૌ સંહજસમાધિના કયાં

સ્થામી નથી કે આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરની બીજેથી અપેક્ષા રાખો છો ? પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તર ત્યાં બેઠો છે, જ્યાં તમારો પ્રશ્ન બેઠો છે.’

એક દાણમાં તો આખી મંડળી ભણે નિશ્ચેત્ત આરસમૂર્તિઓ હોય તેવી બની ગઈ !

ઋષિવરે સમાધિમાં બેઠા હતા.

એ ચાર પણ એમ ને એમ વીતી. અને જાગતા રહેલા ભગવાન કૃષ્ણ, ઉતાવળમાં બોલી લેઠયા : ‘અરે આ શું ! આ તો પ્રહરદેવ પોતે આંહી આવી રહ્યા છે !’

તરત ઋષિમંડળીમાંના દરેકે દરેકની સમાધિ ભણે છૂટી ગઈ ! ‘ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? કઈ તરફ દેખાયા ? પ્રહરદેવ પોતે જ હતા ? કેમ પાછા દેખાયા નહિ ?’

વિવિધ પ્રશ્નાવલિથી હવા છવાઈ-ગઈ.

મંદમંદ હસીને ભગવાને કહ્યું : ‘ભૂચું પાસે જતા જણાયા. આપણે સૌ ત્યાં જઈએ !’

મા રેવાના આરસી કિનારા ઉપર જ્યાં ભૂચું ઋષિનો આશ્રમ હતો ત્યાં સૌ આવ્યા. ઋષિને ધ્યાનમાં નેઈને સૌ થોડીવાર શાંત બેઠા રહ્યા.

પણ ભૂચુની સમાધિ છૂટી નહિ : ‘ભૂચું મહારાજ ! પ્રહરદેવ આવે છે તમને મળવા !’

ભૂચું ધ્યાનભંગ થયું નહિ. ભગવાને થોડીવાર પછી ફરીને કહ્યું : આ વખત અવાજ વધારે મોટો કર્યો : એના કાન પાસે જઈને શબ્દ કર્યો : ‘પ્રહરદેવ પોતે આવી રહ્યા છે તમને મળવા ! ભૂચુંદેવ !’

પણ ભૂચું કંઈ ધ્યાનમાં લીધું લાગ્યું નહિ.

‘ભૂચુંદેવ ! ભગવાન પ્રહરદેવ આ આવ્યા. અર્ધપાદોદક તમારે અર્ધપણ નથી કરવાં કે શું ?’

ભૂગુની ધ્યાનસ્થ યોગસુદ્રામાં કાંઈ જ ફેરફાર થયો નહિ !

ફરી વિષ્ણુ લગવાને કહ્યું : 'ભૂગુદેવ ! આ આવ્યા હો ! એમની પાહુકાને અવાજ સંભળાય છે. દયો, પ્રહલદેવ પોતે જ છે !'

નયન ઉઘાડ્યા વિના જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો : 'આ દોષી અસાની જેવી વાત આજ મારા ઠાન પાસે કરી રહ્યું છે ? પ્રહલદેવ શું આંહી મારી પાસે નથી કે એમને જોરામળવાનું મારે હોય ? એ મારી સાથે કંઈ પળે નથી ? ક્યારે એ ફર થયા કે એમને આવવાપણું હોય ? જેને હું અંદર જોઉં છું, ને જોઈ રહ્યો છું, એને જહાજ જેવા માટેની આવી અસાનવાર્તા આ પ્રદેશમાં આજે મને કોણ કરી રહ્યું છે ?'

શબ્દ પાંધ ઘટાની સાથે જ ભૂગુનવિના નિર્મોહિત નયનો ઉપર સહજ સમાધિનો આનંદ છવાઈ ગયો.

શરમથી નીચે ટળેલા મોં વાળી ઋષિ મંડળીમાં એકદમ શાંતિ વ્યાપી ગઈ. કોઈ કાંઈ જોવાનું નથી. કોઈ કાંઈ જોલી શકતું નથી.

[૧૮]

કોઈને ખબર છે મા ધરતી કેમ નિરંતર યુવાન દેખાય છે ? કોઈ જાણે છે ?

મા પૃથ્વી ત્યારે જ્યારે અફૂલત દશ્ય બુદ્ધિ છે, ત્યારે ત્યારે એને ફરીને નવયૌવન પ્રગટે છે.

એટલે તો આ પુરાણી ધરતી ક્યારે વ યૌવન છોડતી નથી.

આવાં દસ્યો-એ ચાર સેકેન્ડ-કોઈ ને કોઈ દેકાણે, પ્રગટે જ છે. અને ફરી ફરીને એ અમરવેલીના પાને, જૂનીપુરાણી જોખડધન બનતી

મા ધરતી, જાણે કે નવજોગન મેળવે છે ! મા ધરતીની ચિરંતન યુવાવસ્થાનું આ રહસ્ય છે ! આ અમરવેલીનું પાન !

આજ એ દશ્ય સ્થાનેશ્વર પાસે પ્રગટ થયું.

મલાકરવર્ધન મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યો હતો. કુમાર હર્ષવર્ધન આવી પહોંચવાની રાહ જોવાતી હતી. કુમાર આપ્યો, પિતાને મળ્યો, એણે એને રાજની સોંપણુ કરી અને પછી તરત એણે પ્રયાણ કર્યું. એ વળતે મોટો કુમાર રાજ્યવર્ધન ત્યાંથી ફર હતો, રાજ તો મલાકરવર્ધન, હર્ષવર્ધનને સોંપી દીધું હતું.

કર્મચારીઓએ કહ્યું : 'ગહારાજ ! હવે રાજદંડ સંભાળો. છત્ર ધારણ કરો. પ્રજાપાલનની યોષણા કરાવો. શોકનો ત્યાગ કરો ! રાજ તમે છો !'

'પણ મોટાભાઈ-મોટાભાઈ ક્યાં છે ?

'મોટાભાઈ આવતા હશે કે આવશે-સમય છે, ત્યાં તીરંદાજીથી દરેક ડુર્ગને આપણે સુરક્ષિત કરાવી લઈએ !'

હર્ષવર્ધનને એક શોકમરી દૃષ્ટિ ચારે તરફ ફેટી. એ દૃષ્ટિના વિષાદે કેકેને પીગળાવી દીધા. તેણે ધીમા શોકધેરા અગાજે કહ્યું : 'હું જે બાલુ છું એ સંસ્કૃતિ આ નથી ! આ તો અનાર્થતા છે !'

રાજ્યવર્ધન ઘોડા દિવસ પછી આવ્યો ત્યારે નગરી આખી હજી શોકમાં હતી. ક્યાંય ઉત્સવ યતો એણે જોયો નહિ. દોષના મોં ઉપર ઉલ્લાસ લીધો નહિ. સિંહાસન ઉપર બેઠેલ કોઈને નિહાળ્યો નહિ. તેણે હર્ષવર્ધનને એક તરફ બોલાવ્યો 'ભાઈ ! આ તું શું આદરી બેઠો છે ? સુચત્ર દુરમનોની વચ્ચે આપણે બેઠા છીએ.

આટલા દિવસ શોક હોય ? રાજદંડ ધારણ કરીને, આપણા પિતાની-ધ્વજા પ્રમાણે, હવે તારે રાજવ્યવહાર ચલાવવો ઘટે છે !

‘પિતાની ધ્વજા પ્રમાણે ? કેણે ‘કહ્યું’ મોટાભાઈ ? તમને કેાઈએ જોટા સમાચાર આપ્યા છે !’ પોતે, પિતાની મૃત્યુધ્વજાને શુભ રાખવાની ચેતના કરી હતી. પણ કેાઈ ભેદ-ધારણુએ રાજ્યવર્ધનને હકીકત જણાવી દીધી લાગે છે, એમ જાણીને હર્ષવર્ધનને એનો વધારે ભેરથી પ્રતિકાર કર્યો : ‘પિતાનો ધ્વજા એવો હતો જ નહિ. રાજદંડ તો તમારી રાહ જુએ છે, મોટાભાઈ !’

રાજ્યવર્ધનની એક આંખમાં હર્ષનાં અને એક આંખમાં શોકનાં આંસુ આવ્યાં.

‘ભાઈ ! તારા કરતાં પિતાની ધ્વજાને હું ઘણી વધારે વખત જાણી શક્યો છું. હું તને પણ જાણુ છું. તારા પ્રેમને હું ન જાણુ ? પણ સ્થાનેશ્વરનો રાજ્યદંડ આચારે તો તારા હાથમાં જ હોવો’

રાજ્યવર્ધનનો શબ્દ મોંમાં અધૂરો જ રહી ગયો. ઉતાવળે પ્રવેશ પામતા સદેશ-વાહકનો તૂટતો, ઠરડતો, ગલરાયલો, વિકળ અવાજ આવ્યો : ‘મહારાજ ! હું કનોજથી .. આવું છું ! મહારાજ ગહવર્માનું ખૂન થયું છે !’

‘હા !’

જનેવીના ખૂનના સમાચારે જનેના ચહેરા એકસાથે વિક્ષેપ જતી ગયા.

‘પણ એ કયું ? કેાને યમદંડનો સ્વાદ લેવાનું મન થયું છે ? કેાણે આ ..’

‘અવંતીનો દુષ્ટ રાજા —’

‘અવંતીનાથ ?’

‘હર્ષવર્ધન ! હવે સમય નથી. મારી સઘળી વૃત્તિઓનો આગ્રહ-સંન્યસ્ત ઉપર મને લઈ જતો હતો. મારે સંસાર-તત્ત્વો હતો. તું સ્થાનેશ્વરનો રાજ્ય અને હું વનનો રાજ્ય. પણ હવે તો ભાઈ ! હું તારા સેનાનાયક — હું અવંતી સામે લડવા બહુ છું અને તું રાજ્યદંડ ધારણ કરી આંહી વ્યવસ્થા સ્થાપજે. જાળતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ કરીને હું સંન્યસ્ત લડું એ તો ભીરનો સંન્યાસ હોય !’

‘તમે સૈન્ય દોરો મોટાભાઈ ! હું તમારી પાછળ આવી રહ્યો છું ! આપણે રાજદંડને પ્રશ્ન હમણાં અલરાધ્યે મૂકી દીધો છે ! બાકી એ શેણે મોટાભાઈનાં હાથમાં જ ! આપણા કુળની આ રીત છે !’

રાજ્ય માટે જેણે પિતાપુત્રને, ભાઈભાઈને, માતાપુત્રીને, પાતપત્નીને, લડતાં ભેઈ ભેઈને વૃદ્ધાવસ્થાનો યાક અતુલ્યો હતો, એ મા ધસ્તીને તો આ દરજે નવજુવાનીનો કૈમાંય કારી અતુલ્ય કરાવ્યો.

એનાથી પણ મોટાઈ ગયું : ‘શું દરજ છે ! પણ જોવા મળે છે એક, એક સુગમાં — તો બીજું, બીજા સુગમાં !’

[૧૬]

અરે ! પાગલ રસપાન ! તું પણ આ શું આદરી બેઠો છે !

ક્યાંય નહિ ને વૃંદાવનમાં તને આ શી વેલછા લાગી છે ?

તારે માટે થઈને શું ભંજવાનું નહું રૂપ ધારણ કરે !

તેં જેવું પેલા ચિત્રમાં જોયું છે તેવું, વેણુનાદ ગોપીવલ્લભનું કામધેનુ ચરાવંત રસ-

રૂપ તારે જોવું છે. પણ રે! પાગલ! આંહીં વૃંદાવનમાં, તારે કોઈ મંદિરમાં હોય તેવું નહિ, તારા મનમાં હોય તેવું, તારા નયનમાં વસ્યું છે એવું રૂપ જોવું છે, તો એમ શું મંદિર મંદિરના ભગવાન આજ તારે માટે શબ્દે અવનવો સ્વાંગ સરે ?

અને એમ તો રે યેશા! ભગવાન કેટલાં રૂપ ધારે ?

તો તારા વ્યતિક્રુદનો વિચાર કર્યો નથી, અભ્યાસશાસ્ત્ર પઠિતાઈનો ખ્યાલ કર્યો નથી, આચાર સ્વચ્છતા નાવણધોવણનો લેદનીરખ્યો નથી, અને અસ જોઈ તારી પ્રેમગી નાનકડી ગાંઠડી ઉપર મસ્ત બનીને, આટલો મહાર રાખ્યો છે, પણ જમનાતાં જળ તો એવી ક્રેક ગાંઠડીને ઉપાડી ગયાં છે! એ શું તારી ગાંઠડી રહેવા દેશે? રે પાગલ! તું જુઓ તરસ્યો, રાત દિવસ જોયા વિના, ધૂન લગાવીને બેસી ગયો છે એ રૂપ જોવા — પણ એ રૂપ તને આંહીં જોવા નહિ મળે લાઈ!

એ રૂપ તો પરમવૈષ્ણવનું ધન છે. તે

આ પાગલીપ્રેમ વિરહ અનુભવ્યો—અને એ રૂપ તને જોવા મળશે—તો તો પછી શાસ્ત્ર પઠિતો શું કરશે? પછી કોણ કથાવાર્તા માંગશે? પછી કોણ આચારવિચાર રાખશે? પછી કોણ નાવણધોવણ કરશે? રે પાગલ!

પરંતુ રસખાનની વેલછાએ તો ત્રીજે દિવસે જ ઔકોકને ખાજભળાવી મૂક્યો.

હજારો લાખો ને કરોડો રૂપોમાંથી, રસ ખાનના નયનમાં વસેલું, બાંકેબિહારીતું રૂપ ધારીને ભગવાને વેણવાદન ઉપાડ્યું, અને એના નાદે આખું વૃંદાવન ડોકી ઊઠ્યું! રે પાગલ રસખાન! આ તે તારો વિચ્ચ કે ભગવાનનો પરાજય ?

ભગવાનને એકને આટલાં અનેક રૂપ રાખવાં પડે છે એ શું આટલા માટે? ત્યારે તો તું પણ ભગવાન! જેટલાં મનુષ્ય ને જેટલી કલ્પના અને જેટલી એની પ્રેમ ગંઠડી. એટલાં રૂપ રાખી રહ્યો છે કે શું? આટલા માટે તેં કશું હલું કે દું—મને એકલાને ન રુચ્યું માટે અનેક રૂપ ધારું છું? ત્યારે તો તું એક કે બે કે અનેક કે સંખ્યાતીત ?

લોકાકે જીનવા આ ત્રેપન સ્વીનુપીનેતો મંમદ કોઈ વાચ્યા વિના ન રહે.

કિમ્મત રૂ. અડી ૧ ચોરટન : પાંચ આના

ભારતી સાહિત્ય સપ્ત દિન પો. જો ૭૩ અમદાવાદ

સાં

જે જમીને અને ત્રણેય જણ દરિયા કિનારે ફરવા નીકળ્યાં. થોડું ફર્યા. પછી બીની રેતી ઉપર બેઠાં. સામે વિશાળ દરિયા અનંત આકાશ સુધી પથરાયો હતો. મારે માટે મુંઝવણ ત્યારે દરિયા આકર્ષણવાળું રચના હતો. સારો એવો પથત મયો છતાં હું એના લક્ષી તાકી રહ્યો હતો.

પિતાકીનને તો એ રાજનો ચર્ચ પડેલો. શિવાજી પાકે રહે એટલે રોજ ફરવા જવાનું જ દરિયા ઉપર. એટલે હું હોહ ત્યારે દરિયા કરતાં મારી વાતો એને વધુ ગમે, હું પણ એવો વાતોડિયો એટલે વાત કરતાં ચાકું નહિ. એનો સ્વભાવ પણ એવો એટલે જ અમે બંને થોડા સમયમાં ખાસ મિત્રો થયેલા, એમ માનું છું. કાન્તાને મારે અનુભવ નવો હતો. એણે મારાથી જાનું પિતાકીનને કહ્યું પણ ખરું કે, અરવિંદભાઈ વાતો કરતાં ચાકતા જ નથી !

એટલે આવા વાતોડિયા માણસનું મૈત્ર એમ એક કુદરતી ગુણ. કાન્તાએ પિતાકીનને ધીમેથી એનો ઇશારો કરી આપ્યો. પિતાકીને મારા ખભે હાથ મૂકી; મને સમાધિમાંથી જગાડેલો હોય તેમ દલાવ્યો. કહ્યું: 'કેમ કેઈ સમુદ્રમાં એવું શું ભેદ રહ્યો છે ?'

સમુદ્રમાં હું શું ભેદ રહ્યો હતો એની મને જ ખબર ન હતી. મેં કહ્યું: 'દરિયા ભેવાનો કાક દિવસ મળે એટલે કુતડલ ખાતર પણ માથુસ તાકી રહે.' અને એ વિષય ન લંબાવતાં મેં ઉમેર્યું: 'આલ હવે પેલી વાત માંડ.'

પિતાકીને હસીને કાન્તા સામે ભેંસ્યું.

મેં કહ્યું: 'તારે બહેન કાન્તા બહેન કહેતાં હોય તો મને વાંધો નથી.'

કાન્તાએ કેઈ જવાબ ન આપ્યો.

પિતાકીને કહ્યું: 'સામે જવાબ ન આપવો એ એના ગુણ મને નથી ગમતો.'

'તો પછી શું નહિ અવશ્ય કહે.' મેં હસીને કહ્યું. અને સામે ઉમેર્યું: 'પિતાકીન! ઓ હમેશાં એકા-બોલી હોતી જ નથી. એના પપ્પ નથી ધરતી ઉપર પૂરા ન આડે ત્યાં સુધી એ લપસી ન પડાય તે માટે ભેદ ભેદને પણ માંડતી હોય છે, પણ ભેદિયણ મતાં-એવી દોકાદોક કરે છે કે પુરુષ કંટાળી જાય છે.'

કાન્તા મારી આ વાતથી પ્રથમ જ હસી. મઠ-કાંલનો હું કાન્તાને ભેંસા કરતો હતો. વગર ભેંસે એની બહાદુરીથી હું એના ઉપર વારી મયો હતો. અદાર વર્ષની હોવા છતાં એણે ડેટલી બહાદુરી જતાવી હતી મને થયું કે એ કાન્તા જરૂર સિંદણ જેવી હશે. પરંતુ મેં કાન્તાને જોઈ ત્યારે વળી મને વિચારમાં નાખી દીધો. ગામકાની તંદુરસ્તી, ગામકાની નિર્દોષતા, ગામકાની મૃદુલતા અને સકાય પણ ગામકાનો. મને થયું આ તો સસસું છે. અને હવે હિંમત શહેરની છોકરીની! મને એ સમજાતું જ ન હતું કે સસસામાં સિંદણની હિંમત શી રીતે આવી? પણ પાછો હું દરિયાનો આશરો લેતો. દરિયાને જેમ પાળી રાકતો નથી, તેમ માથુસને પણ માંધી રાકતો નથી. એ છે તો ૬-૬૧૧ ૬૬. પણ અમાધતા સમુદ્રની છે!

'કાન્તા મહાકાલથી મારી વાતો સાંભળતી હતી, પણ સામે મેં એ આત્માર સુધી આવોને બેઠી ન હતી. મારી વાતોથી એ કંટાળી મઠ હતી એમ એણે જ પિતાકીનને ફરિયાદ કરે નહિ પણ કુતડલરે કહ્યું હતું, તેમ કાંઈ વાત મગવાનું કહ્યું ન હતું. એટલે એ હતી એને મેં મારો વિનય માન્યો. અને એ વિનયમાં મેં હસીને પિતાકીન સામે ભેંસ્યું.

પિતાકીને કહ્યું: 'કાન્તાની એ વાત કહેવાની મનાઈ છે.'

'મમ !'

'કહે છે કે એમાં કહેતા ફરવાનું શું છે ?'

'મુશ્કેલ પોતાનામાં કરાવતી છે. એની ખબર હોતી નથી.'

કાન્તા બોલી: 'એમ કહીને કોઈને ચડાવી ન મારી.'

મેં નિખાલસતાથી કહ્યું: 'કાન્તાખહેન! સાચે જ તમને આમાં ચડાવી મારવાની વાત જ નથી. પિનાકીનનો પત્ર આવ્યો ત્યારથી, અચાત એવી તમારા ઉપર હું વારો ગયો છું.' તમે સાચું નહિ માનો પણ ખાલી ફરવા ખાતર જ આ વખતે મુંઝવણ આવ્યો તેમાં તમને નજરે લેવાની પણ અંખતા થયો.'

આમસંકોચ કાન્તાના મોં ઉપર છવાઈ ગયો. એ નીચું જોઈ ગઈ. છતાં મેં તે મારી વાત ચાલુ રાખી: 'પિનાકીનને મેં પત્રમાં પણ લખ્યું હતું, તમે જ વાંચ્યું હશે, કે વાઈ ટૂંકમાં તારી વાત સંભળી તે સંતોષ નથી થયો, વિશ્વતથી આખી વાત લખી જણાવ. એણે લખ્યું કે એ બધી વાતો પત્રમાં લખવા કરતાં રૂબરૂ મળીશું ત્યારે માંડીને કરીશ.'

કાન્તા કહ્યું: 'કાન્તા ન કરી શકી. પિનાકીન એના મોં ઉપરની લાવથી મંજૂરી મળી એમ પામી ગયો હતો એટલે એણે વાતની શરૂઆત કરી.

'નાતમાં હું બહુ ગવાઈ ગયો હતો એ તેા હું જાણું છું. નાત એવી પાછી જડ છે એટલે હોકરીને જોવા દે, પણ આપણે ત્યાં પાડીએ એ સહી ન લે. એ ચાર છોકરીઓને એઈને મેં ત્યાં પાડેલી, એટલે નાતે મનથી એનો નિશ્ચય કર્યો કે કાઈએ એને પ્રેમના ન જરૂર. ન જમ દેશે. મેં પણ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે મને યોગ્ય લાગે તે જ હા પાડવી, બાકી ન મનનું ન હવું. કોઈ લાવક મને તેા હું તેા પરસાતિની કન્યા લાવવા તૈયાર હતો. લાવક છોકરી વગર બીજી લાવક પણ મને ન હતી...''

એ બધી વાતોથી હું આજ્ઞા ન હતો એટલે વચ્ચે બોલી બેઠો: 'એ બધી અસ્તાવના મૂકીને મૂળ વાત થકે કરો.'

'કાન્તાના પિતાની માગણી આવી. એ લોકોનું કુટુંબ રૂઢિ પ્રમાણે મને કન્યા ન આપે. પરંતુ હું જાણેલોગણેલો અને મુંઝવણમાં સારું કમાતો લાવક થક છે માનો એમણે દિનિત કરી. કન્યા જોવા

જવામાં મને કડવા અનુભવ થયેલા હતા એટલે મેં એમને લખ્યું કે, તમે પ્રથમ મારા અંગે જોટલી તપાસ કરવી હોય તેટલી કરી લો. મેં મોને પણ મારી છોકરીકત રજૂ જણાવી, અને ઉમેર્યું કે કાન્તાને જોવા જઈ હું હા પાડીશ એવું કહી શકતો નથી. એટલે નાનો કાંચ જવાબ આવે તે તેમને જોડું લાગે તેજ હોય તેા મને માફ કરશો.'

'વરોદરામાં હું અને કાન્તા મળ્યાં. આમડે અંગ્રેજ ગયું જાણેલી, આગળ છ ધોરણ સુધી વરોદરા કાંડાને ત્યાં રહીને જાણેલી. એટલું લખ્યતર બહુ થક બધું માની માએ એને આગલી સાલ ઉકાડી લેક મામડે આણી હતી. સંકોચ તેા એનામાં આવે છે તેથી તે દિવસે વિશેષ હોય તે સ્વાભાવિક છે. મેં થોડા સત્તાલો પૂછ્યા એના એણે જવાબો આપ્યા, ટૂંકમાં મને એ મળી.'

મેં કાન્તાના મોં ઉપર લાવ જોવા એના તરફ દષ્ટિ કરી. રાત્રે અમલ શરૂ થઈ ગયો હતો એટલે દિવસની જેમ લાવ જોવા થકય નહોતા. છતાં મને ખબલ આવ્યો કે એના મોં ઉપર લાવન હતી.

'મેં એના પિતાને હા પાડી. લગ્ન વિશાખમાં જોડાતો તેમ તે ધડીએ સામાન્ય વાત થઈ. હું મુંઝવણમાં ધરતી કોષમાં પડ્યો. લગ્નજનનનો મધુરો સ્વપ્નો રચવા લાગ્યો. કાન્તાને મુંઝવણી છોકરીઓ રૂઢિ હું કેમ ધડીય તેમ પણ વિચારવા લાગ્યો હતો. કાણ જાણે કેમ, પણ એને જોતાં માડું દેખું જોલી જાણું હતું કે હું જે છોકરી શોધે છે તે આ જ છે. એમાં થોડા વાટ ધાવાના બાકી છે, પણ એ ધર્મા વાર નહિ લાગે. હું જેમ ધારા મારીય તેમ પ્રથમ તેની આજ છોકરી છે!'

પિનાકીન અટક્યો. મેં કાન્તા સામે જોયું. મને પણ થયું કે એ જરૂર બંધિતવરણી તેા છે જ.

'અરવિંદ! મેં ગયુંદખરની પાધરી આપી શિવાજ પાઈવાળો આ ફેલેટ રાખી લીધો હતો. એ મેજવર્તા રું થયું છે તે માડું મન જાણે છે. આદિસથી જુદી હું ક્યાં ક્યાં લેડતો, મને મને

મળતો, કેટલાં કેટલાં ઘર ભેઈ નાખતો, નામે મુંઝવણમાં ઘર રાખવું એવું જ ધાયું હોતં તો તસ્ત બની ગયું હોત. પરંતુ મારે તો દરિયા બેઠતો હતો, ચાલીયું કે માળાનું જીવન નહિ પણ સ્વતંત્ર કૃષેટનું જીવન બેઠતું હતું. સંસ્કારી યુગવાતી અને દક્ષિણી વસ્તી બેઠતી હતી. અને તે ખાતર અટીકાનરે એ ખીજ સાથે નક્કી થયેલું છતાં મેં ત્રણદશર આપીને 'મની મેન્થન' તો એ કૃષેટ તરત રાખી લીધો. આવાકિયામાં બધું ફરનીયર વસાવ્યું. રેડિયો લાગ્યો, ઇલેક્ટ્રિક પંખો લાગ્યો, ટેલિફોન સરસ અમેરિકન લાગ્યો.....'

હું દરેકો. કાન્તા દરો કે નહિ તે બોલો મેં એના સામે બેસ્યું, ત્યાં એ બોલી: 'એ બધું વર્જન નહિ કરો તો પણ એમણે જાતે એ બેસ્યું છે.'

હું બોલ્યો: 'નહિ, કાન્તાજીને વરવુઓ બોલામાં કંઈ મળત નથી, એ વસાવવા પાછળના ભાવ બોલો એમાં જ ખરી મળ છે. બાકી એની લુખ્ખી વાત દુઃખમાં હું ક્યાં નથી જાયતો?'

પિતાજીને મારી દહીવ સ્વીકારી હોય તેમ એણે વાત મૂળ પ્રવાહ પ્રમાણે વહેવા દીધી: 'અરવિંદ! એક દિવસ મને જ કાન્તાની ધર્મી આવી ન મુંઝવણમાં જે વરસ એળખાતાના ભેગા જેમતેમ ખેંચી નાખ્યાં, એક વરસ મિત્રની સીંગલ રૂમમાં નભાવી લીધું. કેટલાં જે વર્ષ પરેલના ગંદા મજૂર લગામાં પાપડી ન ખર્ચવી પડે માટે જીવન ખેંચી નાખ્યું. અને પિતાજીન બસ પૈસાનો પૂતળી હોય તેમ એને ભેગા કર્યો કર્યો! અને આજે એની ભોક્તા કાન્તા હજી આવી નથી તે પહેલાં શું આ બધી તૈયારી ચાલી રહી છે! ત્યારે પિતાજીન વૈભવ ભોગવશે તે પણ કાન્તાને લીધે જ ને!'

મેં સંમતિ આપતાં કહ્યું: 'સાચે જ, ધર્મી આવે એવું જ થયું છે! પરંતુ તારી એ ઝોરડી કાન્તા-બહેને ભેઈ હોત તો એમને પણ ખ્યાલ આવત. ' અને મેં કાન્તાજીને તરફ ભેઈ કહ્યું: 'કાલ સવાર છે, બપોરે જમીને આરામ કરવાને બદલે એ રૂમ

કાન્તાજીનેને બતાવી આવ.'

કાન્તા બોલી: 'તમારે એ દરખાસ્ત મૂકાની કંઈ જરૂર નથી. મને તમારા કલા વગર જ બતાવી દીધી છે. પુરુષનામાં એટલો સંયમ નથી હોતો, એમ તમને સાંભળાને મને લાગ્યું છે.'

'સાંભળ! સાંભળ!' મેં ઉત્તરને પિતાજીને કહ્યું: 'કાન્તાજીને શાંત છે તેમ જોજો માની બેસજો, બેસ્યું આ આખી પુરુષના ઉપર કંટાણ કર્યો તે!'

'પણ મારા આટલો ટાચે મહેલો મહેલ જમીન દોસ્ત થઈ ગયો.' એ મંદગુજરીને સંભારતાં પિતાજીન સાથે જ મળમળો થઈ ગયો: 'કાન્તાના પિતાનો વેવિશાળ ફોક કરતો પત્ર આવ્યો. મને તે વખતે મજબૂતના રથને મોડેલો કહ્યું યાદ આવ્યો. એને અપમાનના શબ્દો મૂંઝાં બોલ્યા—તું દાસીપુત્ર છે એટલે મજબૂત કરીય તો પણ ક્રોધી તને નહિ વરે! ક્રોધીનો કહ્યું જીવનપર ત કેમ કદો છુપવ બની રહ્યો તે માંનસ મને તે 'શ્વેલે આપીઆપ સમજાઈ ગયું. પત્રમાં લખ્યું હતું કે તમે દહાકા મામના છો એટલે કાન્તાના મોસાળપક્ષનો મોડો વંધો છે. બીજે કોઈ ઉપાય નથી. એટલે વેવિશાળ ફોક સમજાને!'

ઘડીભર અમે ત્રણેય પૂતળાં દોઢએ તેમ જગાડી રહ્યાં. 'અરવિંદ! વિવાદ ફોક થવાનો મને અફસોસ ન હતો. કાન્તાનો વિચાર બદલાયો હોત અને તેથી ના પાડી હોત તો હું સમજત કે એને પૂરતો અધિકાર છે. મેં મારું ગામ-કુળ છુપાવીને વાત કરી હોત તો તો જુદી વાત હતી. મેં બધી વાત કહીને કહી હતી. બધાંએ વંધો માન્યો ન હતો. મોસાળપક્ષ પણ સંમત હતો. પરંતુ કોઈએ મોસાળપક્ષને એ અજો મહેલું માયું. એના ફળરૂપે મને કામ દેવાયો. દહાકા મામને કારણે મારું વેવિશાળ વરવું-મારું ઘર લાગ્યું! મારાથી ન રહેવાયું. મેં ધનઘનિને પત્ર લખ્યો અને મારું હેતું કાલવું.'

અને પિતાજીનનો અવાજ બોલો ગયો: એ પત્ર મારું લાગ્યું એણે ઘર પાછું ચળાવતું ચડે થઈ.

કાન્તાને એ પત્ર વાંચનામાં આળ્ખો એ પોતે જુલુ મારી જેમ ધાવણ થઈ હતી. એણે જુલુ એની રીતે રવખ રમ્યાં હતાં. એમાં એનો પોતાનો જ સ્વાસ્થ્ય જાગી રહ્યો છે એમ એને લાગ્યું હતું છાતી રડતી, પત્ર લખીને પિતાને જુલુ આપ્યો હતો, પરંતુ એમાં એનું કંઈ વળ્યું નહતું. એમાં મારો જુલુ એણે કુઃખપૂર્ણ પત્ર વાંચતાં એનામાં દિગ્ભ્રમ આવી, એણે એક રેતેલી મારફત-ને મારો સંબંધ થાય તેમ ધ્રુવતા હતા-એનું પોતાનું કુઃખ વ્યક્ત થયું. 'મેં એના જ્વાળમાં એ રેતેલીને લખ્યું કે, દોષ બધો કાન્તાના પક્ષેનો છે. એમાં 'હું' શું કરું? એ કાન્તાની તૈયારી દોષ તો હું તો એનો થતા તૈયાર જ છું જ.' "

'પિનાકીનનું મો ખીસી જાયું તે મેં અધારમાં પજુ વાળ્યું, બાળામાં પજુ હવે સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો: 'અસ! એ પત્ર કામજુ થયું'. કાન્તાનો પત્ર આળ્ખો કે માખાપથી છાતીમાંની એ આવવા તૈયાર છે. મારું હૈયું નાચી જાયું. મને જીંડે જીંડે, કાજુ જાણે સાચી પજુ થવા કરતું હતું કે, મારું લગન કંઈ ઘરડેનાજુ થવાનું નથી. એટલે આ રિયતિ આવતાં મારામાં પ્રથમ કરતાંનું વિદેષ જુરસો અને ઉમંગ જાણવા લાગ્યો. છતાં મેં એ ઉપર કાજુ રાખ્યો. કાન્તાને લખ્યું કે મારા પત્રથી જ એનું આવવા તૈયાર થઈ દોષ તો જુરસો વિચાર કરતો. એક બાજુ, એક વખત ભેગેરો અનુભવો મુઠક છે અને ખીસી જાયું થઈ છે, જે પછી કાયમ માટે બંધ થવાનું છે. મારા મોઝા યાદ છે એ શું કરું? છતાં કોઈ પ્રયત્ન આવે ને તને પરતાવા નેનું લાગે તો એમ ન થતું ભોલ્યે ? એના પત્રોએ પોતે ઉતરાણ. માટે મનમ વિચાર દોષ તો જ પત્રનું બારે. '

પિનાકીન અટક્યો. કાન્તા સાથે યાન્ત દની. શેરી દૂર દની એટલે એના બાવ પારખવા શરૂ નહોતા એટલે એના તરફ નેવા વચર હું એમ્બિલે વાન સંબંધી કરતો હતો.

'અરિદ! પત્ર લખતાં તો લખ્યો, જુલુ પોસ્ટ કરતાં મન દસું'પણ મનું હતું. કાન્તાનો એણે વિચાર

બલવાઈ જશે તો ? કાન્તાને હું અંખનો દનો પછી એમાં માંમાં કાદવાની થી જુર ? પજુ ઉવટ પત્ર તે દિવસે જ પોસ્ટ કર્યો. કાન્તાએ લખ્યું કે પોતે થી રીતે નાસી છૂટે તે વિચારીને પત્ર લખશે. એ માટે બધી વ્યવસ્થા તમારે કરવી પાશે. '

પિનાકીને દરિયા તરફ દાખ કરતાં કનું: 'આ સમુદ્રમાં જેમ મોગન જીજી છે તેમ મારા મનમાં મોગન જીજગવા લાગ્યાં. શું કરતું ? રીંધી મુગમ લાવતી એમ એક વખત વિચાર્યું. જુલુ થયું કે ના, એ મૂર્ખાઈ મજારો. રસનામાં જ, પાછળથી તાર થાય ને લગે પહેલાં પડાઈવળ્યે તો વચ્ચે લપાથી આવે. મોડરનું એનું કે તરત લગા થઈ ગય. પછી મુગમ આવતું. એને જામથી વડોરા આવતાં મોડરરતે કલાક જ લાગે તેમ દનો એટલે રાતે ને મને વડોરા લગ પતાવી દેનું. એ રાતે એમાં મુગમ જઈ શકાય નહિ એટલે વિરમ વડોરામાં રહેનું પડે. બીજે રાતે વળી વાત જાય... પડાઈ મથા તો... પોતાની તો મીઠ, જુલુ કાન્તાને એ લોભા શું કરે..... એ મોગનું વર્ણન આજે થાય તેમ નથી. '

'આનો આમગ જાય દો. ' મેં દટકા પૂરતાં કર્યું.

'કાન્તાએ જુલુ એના વિગેધ નેખાઓ દનો. એટલે પત્રનાં બધાં યંદાથીય રહેતાં દનાં. મારા પ્રથમ પત્ર પહેલાં એણે લખાઈ જુલુ આરેલી કે ને તમે નહિ માને તો હું મારો મૂળનો રસો ભેગો. એ વખતે એ રસો રો દનો એની કાન્તાને પત્ર બજાર ન દની. ધરનાં બધાંએ એનો અર્થ ક્રૂપા દવાડો થયો દનો. પરંતુ બમારી બનેલી વચ્ચે પત્રવચાર થવા પછી એણે વર્તન ગણી નાખ્યું. નાખ્યો બૂંસી નાખી. બીજે વિરલની વાન થની મેનો વિરોધ જુલુ એણે મૂર્ખો દોષો ધરનાં ઉતરાણ. કુટુંબમાં એક દીકરીનું લગ આવતું હતું ત્યારે બાકારનો લાગ મળશે માની એણે એ તારીખ જાળવી. મને ના વચે માખથી સમુદ્ર કૂતી જગ્યાએ મોડરે ભાગે બીજી રાખી, એમ સચળા પચમં લખી જગ્યો. એ પછી શું કરતું એ અમારે જોવન હતું.

‘હું આગલે દિવસે વડોદરા આવ્યો. મારા બે મિત્રોએ બધી બવરથા કરવાની માથે લીધી હતી. કાન્તાને ખાનગીમાં મદદ કરનાર પેલાં રનેલી દત્તા જ. મારે મોટર સાથે ન આવવું એમ બધાના સત્ હતા. વાત પણ બરાબર હતી. પરંતુ જે મિત્રા મારે માટે જતા હતા એમને માથે પણ ભ્રમ મોઝાં ન હતું. જે પકાઈ ગયાં તે અનુભવી લોક ત્યાં જ ફટી નાખે. મિત્રોની એ કંઈ ભણુ બહાર ન હતું. છતાં પિતા-કીનના લક્ષ આગળ એ ભ્રમ એમને દેખાતું ન હતું. મોટર ગઈ. કાન્તા આવી. વિધિની તો એટલી જાને પડી હતી, એટલે કાપડેસર લગ મજાલ તે માટે વિધિ પતાવી. હેલો મેલ, મણા વખત ગ્રહ કલાક મોડો હોય છે તેમ હોય તો, માટે એમ માની દોડી નેયું. બાગ્ગ તે ધડી નેરમાં હતું એટલે ત્રયને બદલે સાગરનથ કલાક મેલ મોડો નીકળ્યો. એ જ રાતે લાખ મુખબ બણી !’

પિતાકીનને થાક ચડ્યો હોય તેમ એ ત્યાં જ બેઠકી ગયો. મેં કાન્તા બણી નેયું. એની હિંમત મને રામભાતી ન હતી. ધર તરફથી તે પછી મોટો વિરોધ થયો હતો. ‘તને અમે મરી ગયેલી માનીએ છીએ માટે તારે હવે અમને કાગળ ન લખવો.’ એમ કાન્તાએ એક પત્ર લખ્યો તેનો જવાબ આવ્યો હતો. એ લામના અકવાદિવા પછી પિતાકીને મારા પત્રમાં લખ્યું હતું કે; કાન્તા મેં ધારી હતી તેના કરતાં વધારે હિંમતવાળા છે. ધર છોડ્યાના એને સહેજે પરતાવો નથી. સ્વર્ગથી હું જે આગળ જ મીચે હોઈ તેમ અત્યંત ક્ષમિ છે !

હું એ વિચારમાં દરિયા સામે તાડ્યો. મને વળી માણસના મનની અને દરિયાની અગાધતા સરખાં લાગ્યાં. દરિયા ઉપરથી કંડો અને ઉનાળામાં અમત નેનો લાગે તેવા પવન આવતા હતા. દરિયા એના હૈરવ રાગે ગાઈ રહ્યો હતો. કાન્તા હાથ વતી રેતી ફેંટી હતી. હું વિચારોના સાગરમાં ફેળાઈએ ખાતો હતો. પિતાકીન એના સ્વર્ગમાં ડોલી રહ્યો હતો.

કેટલો વખત એમ મૌનમાં વસી ગયો તેની

કાળને ખબર ન હતી. છેવટે પિતાકીને જ એનો અજ કથો : ‘અરવિંદ ! આ લમ ને સીયેસીધું થયું હોત તો મને થોડું ગુસ્સાન થયું તે ન થાત.’

‘નવી વાત સાંભળનાં મેં ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યું : ‘નુકસાન વળી શું થયું ?’

‘મારી નોકરીની જગ્યા તો તું જાણે છે. ‘લમ નિયમ મુજબ થયું હોત તો કાકાનીઓ લખાત. બધાને મારી જરૂર રહી એટલે સહેજે પાંચસો સાદસો રૂપિયા ચાંદલો—લેટસોગાદ મળત. અને કાન્તાના પિતા-મારી તો કાંઈ સારત નહોતી છતાં-પચાસ-તોલા જ્યારી કરવાના હતા.’

‘મારી આંખમાં આંસિતી રેતી પડી હોય તેમ મેં અખિા લૂટી, અને દરિયા બણી નજર માંડી. આ કાણ બોલતું હતું ? ધડી પહેલાં બોલનાર—‘મને લાલક છોડરી વગર ખીછ લાલક પણ ન હતી.’—એના મોંમાં આ-ચબ્દો ! હું કાન્તા હોઈ તો માડું દેખું જ બેસી જાય. કાલીક ભ્રમ સાધે. નોનસેન્સ ! લમ એ શું પુરપને મન છેવટે, બેઠે બેઠે નફાતોદાને જ વધો છે શું !

મેં એવી કાંઈ લાગણી કાન્તામાં જાગી છે, કે નહિ તે જોવા એના તરફ નજર કરી. પણ એ તો દરિયાની જેમ ગંભીર જ હતી.

ખસ ! મારી ચોમેર દરિયા જ પધરાઈ રહ્યો હતો. વિરાળ આકાશ સુધી પધરાયેલો સમુદ્ર નહોતો પાખો ચક્રો તેમ પિતાકીન-કાન્તાના મનના સાગર પણ નહોતો પાખી ચક્રો. અને હું, મારો તો પાર જ નહોતો પાખી ચક્રો ! ખસ ! ચોમેર સાગર ! સાગર ! ને સાગર !

મને એથી યથા કરતું હતું કે મારા નેત્રું ને કાન્તાનું બિંમલિત હોત તો જરૂર પિતાકીનના આ ચબ્દોથી હચમચી ગયું હોત. ‘જૂઠા ! જોને માટે હું કલમનું ધર છોડી આવી છતાં આંખમાંથી એક આંસ પણ પાડ્યું નથી, ત્યારે હું ચાર પૈસાનો નફોતોદા તારવે છે ! મેં તને સાચું મોતી માન્યો હતો ત્યારે હું કટાકિયું મોતી નીકળ્યો !’

સારા એવા મૌનમાં સમય પસાર થઈ ગયો. પિતાકીર્તન છેલ્લે બોલ્યો: 'કેમ કંઈ મૂંગો થઈ ગયો? વાતમાં મગા ન પડી?'

હું શું બોલું?

કાન્તાએ કહ્યું: 'આશો હવે જીડીયું?'

દરિયાથી જાણે હું અકળાઈ ગયો હોઉં તેમ સૌ પહેલાં જાડ્યો.

હું સુખદ દબ્દ પાંચ દિવસ રહેલો હતો. પરંતુ સવારથી મારો સુક્રમ બીજે બદલાતો હતો. જતાં પહેલાં હું ફોન કરીશ એમ જણાવી બનની વિદાય લીધી.

શુક્રવારે સંજે હું જતો હતો ત્યારે મને મળ્યા સુજાત મેલ ઉપર પિતાકીર્તન અને કાન્તા બંને આવ્યાં હતાં. બીજા પથ્થુ મિત્રો દત્તા, કપડિયા રંજ કાચો નીકળતાં એ જોડીને આંખું પડી ગયું તેહું આંખું મોં મને આજે કાન્તાનું લાગ્યું. મેં સ્વાભાવિક પૂછ્યું: 'કેમ કંઈ કાન્તાજીને? ચરીર ઠીક નથી? તો નહોતું આવતું.' અને પિતાકીર્તનને કષ્ટો આપતાં ઉમેર્યું: 'તું મ સાત જઠ્ઠી લાગે છે ને! આવા ચરીરે.....'

કાન્તાએ અમારી બધાંની નજર સુધાવવા મોં ફેરવી લીધું. 'પથ્થુ હું તરત પામી ગયો કે એમની આંખમાં ધાણી ભરાઈ આવ્યું હતું.'

પિતાકીર્તન બોલ્યો: 'અરવિંદ! તે સંજે આપણે દરિયાથી ફરીને આવ્યા ત્યારથી કાન્તા બદલાઈ ગઈ છે!'

મારું હૃદય ફફડી જાયું. સિદ્ધથી જવા સ્વભાવ-વાળા આ સ્ત્રીને જો દેશમાં બા મગો દશે તો બારે થઈ પડશે. સમગ્ર દશે તો બા થયા વગર રહે નહિ!

મને જોડો વિચારમાં પડી ગયેલો જોઈ મારા બીજા મિત્રો પથ્થુ વાતચીત કરતા અટકી ગયા. પિતાકીર્તનને હું બધા વચ્ચે તો શું કહું? એટલે મેં તે પડીએ એટલું કહ્યું કે, 'કાન્તાજીને તો રોગ હું પારખી ગયો છું. ક્વા ધેર જઈને મોકલોશ.' અને માડી જીપડી એટલે સ્ત્રીને વંદન કરતાં મેં કાન્તાજીને સાથે જોડીને કહ્યું: 'હું તમને બોલાવી ગયો છું, કાન્તાજીને હો! પિતાકીર્તન બસોભોગો છે. એની કાઈ વાતને ગંભીર ન માની લેતાં!'

પથ્થુ મારા પાછલા શબ્દો કાન્તાજીને સાંભળ્યા દશે કે કેમ એની મને યાંકા છે.

લેખક: જયેશ્વરજી મેથાણી

કાવ્ય અને કથાને વચ્ચે આ પુસ્તક એકવાર પાંચી જાણે. છવનની ધારીક પગે લખવી થશે.

કિંમત રૂ. ૨૦-૦૦ ત્રિ. પોસ્ટ ખર્ચ ૦-૫-૦

.. ભારતી સાહિત્ય સંઘ સિંગ મુંબઈ - અમદાવાદ

શ્રી

નિરંજન વર્મા અને શ્રી જયમદલ પરમારે સન ૧૯૪૪ માં દેશદેશની લોકકથાઓનો ૭ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરેલા તેની સન ૧૯૪૬માં બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ગ્રીક બંગાળ, પંજાબ, હિંદુસ્તાન, કાઠિયાવાડ અને રાજસ્થાન પ્રદેશોની લોક-વાર્તાઓને ૭ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, તેમાં બે ભાગ ગ્રીક બંગાળની વાર્તાઓ રહે છે. નિવેદનમાં સંપ્રદાઈ જણાવે છે કે 'સાદસ, સોઈ, ઉદારતા, કાપુક, ગ્રેમ, પરાક્રમ કે હિંદુઆતુરી-એવાં કાંઈક ને કાંઈક તરતોને ઉદ્યોગથી વાર્તાઓ જ સંધરવામાં આવી છે.'

માનવસ્વભાવ અને મનુષ્યની લાગણીઓ સર્વત્ર એક જ પ્રકારની હોય છે: માત્ર સંજોગો અને વાતાવરણના બેદના પરિણામે એમાં ભિન્નતા રેખાય છે. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની આ કથાઓ વાંચતાં એમાં હિંદુગમ્ય તરતો આ જમાનામાં યોજા જણાય, છતાં દુરેક યુગમાં લોકમાનસ તે તે વખતની કલ્પનાઓ, આકાંક્ષાઓ, આદર્શો અને રિયલિટીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એમાંથી સમય જતાં લોકસમૂહમાંથી લોકકથાઓ પેદા થાય છે. એનું કથાનક સમય હોય છે. વસ્તુ ગૂંથણી હોતી નથી છતાં વાર્તાપ્રવાહ રસપ્રદ હોય છે. અને ન મનાય તેવાં પ્રસંગોનું આલેખન હોવા છતાં, એ રસ આપે છે. વાંચી રાકનાં નાનાં બાળકોથી માંડી અનુભવી વૃદ્ધો સુધી એનાથી આકર્ષાય છે; કારણ કે રસ વૈવિધ્યને કારણે એ તમામને આનંદ આપે છે.

વાર્તાઓ વાંચતાં જણાશે કે અપરમાર્ગ સંતાનોની વિષમ રિયલિટીને ખ્યાલ લોકલાગણીને ઉત્તેજિત કરતો હતો. ધ્રુવજીની પોનાથિય કથામાં આવતી અપરમા ત્યારથી પ્રજાની લોકકથાઓમાં સ્થાન ભોગવે છે; અને આજ સુધી લોકસમૂહનો એ વિષેનો અનુભવ એવો ને એવો જ છે. 'હિંદુગમ્ય'ની વાર્તા 'માં રાણી કહે છે. 'મહારાજા' પ્રતિજ્ઞા કરે કે મારા મોત બાદ તમે ફરીથી નહિ પરજો. બે બીજી રાણી આવી તો મારા

બાળકોનો એ જાન લેવાની.' પણ રાજા બીજી રાણી પરજો છે, અને સંત અને વસંત બન્ને કુંવરોને દેશવંશ દે છે. જગદેવ પરમારની જાણીતી વાર્તામાં અપરમાને કારણે જગદેવ પાટણુ ન્ય છે, અને પોતાની દિગંધત અને નિમકહલાલીથી પરાક્રમી નીવડે છે. 'પંજાબની વાર્તા 'માં 'અલકુ ને શલકુ'માં પણ વાર્તાની શરૂઆત એવા પ્રસંગથી જ થાય છે. ગ્રીક બંગાળની વાર્તાના. બીજા ભાગમાં 'વિચાર કર, રાજા'માં બીજી રાણી આગલી રાણીના કુંવરો વિરુદ્ધ રાજના કાન બંધોઈ કરે છે. પણ એ તમામ વાર્તાઓમાં અપરમાની અસુસ્તને પરિણામે કેટલો મોગવર્ત સંતાનોનાં સાદસ ને હિંદુઆતુરોનાં ચિતાર અપરમાની અસુસ્તને જોણુ બનાવી દે છે.

દિંદારી પ્રથા વખતથી માનવ માનના કલ્પના-ક્ષેત્રમાં પરી અને રાક્ષસ સમાજને સજતી અને કથાઓ પ્રચલિત છે. વાર્તાઓની - મટનાઓ રાક્ષસો અને પરીના પ્રસંગોથી રામાયણ અને અદ્ભુત વાતાવરણમાં બનતી હોય એમ લાગે છે, અને જાણમાં નસને એ અતિશય રાચક બને છે. 'ગ્રીક બંગાળની વાર્તા ભા-૨'માંની 'દુભરીમલ-એકલમલ' વાર્તા રૂપસુંદર રાક્ષસી બ્રાહ્મણને આકર્ષીને એની જાળમાં ફસાવે છે તેના ચિતાર આપે છે. કાચુ'માંસ ખાવાના રાક્ષસના સ્વભાવમાંથી એનું ખરું સ્વરૂપ જણે છે કે જાણેવા ઘાંત, મોટી જીભ અને ચક્ષુ જેવું મોં. બ્રાહ્મણીને ખજાર પડે છે અને તે પકડાઈ ન્ય છે. પણ પછી તે એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી બન્નેને યોદ્ધિમાં કરી ન્ય છે. પણ આ - રાક્ષસોના બે દીકરાઓ નિશાળેથી બારેબાર નાસી ન્ય છે. અને રસ્તામાં દુભરીમલ એની માને મારી નાખે છે. બીજો મામ બન્નેજણુ ન્ય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણને ઘેર રાત રાકાવા. આ ગામમાં રાક્ષસી માટે ઘર દીઠ એક માણસ ખાવા મોકલવો પડતો. આજે તેનો વારો હતો એથી ઘરમાં ગયાની હતી, એકલમલ અને દુભરીમલ બન્ને રાક્ષસ માટે એ રાતે મરિમાં ન્ય છે, અને 'ખાઈ, ખાઈ'

કરતી રાક્ષસી રાતે આવે છે અને હામરીમલ એને મારી નાખે છે. તે મામનો રાજા એની કન્યા હજી-મલને પરણીને છે મહાભારતમાં ખજાસર લોકોને ત્રાસ આપતો અને ઘર દોઢ રાતે એક માણસ ખાતો તેને જીમ મારે છે. આ પ્રચલિત કથાની અસર ત્યાર પછીની અનેક લોકકથાઓમાં જણાઈ આવે છે. એકલમલને રાક્ષસી દારીએ ત્યાંથી કદાચે ત્યારે તે રાક્ષસીના ખીજા મુકકમાં આવી પડે છે. ત્યાં રાક્ષસી દિવસે ચરવા જાય અને રાતે ઘેર પાછા આવે. ત્યાં એને સુવર્ણકસ મળી જાય છે. આખીય વાર્તા રાક્ષસી પટનાઓને ચિતાર આપે છે, 'શુરેશ-ખંડની વાતો'માં 'સંત' અને વસંત'ની વાર્તામાં વસંતને રાક્ષસી મળે છે. અને તેને આખો ને આખો મળી જાય છે, પણ અંદરથી કટાર મારી રાક્ષસીને મારીને બહાર આવે છે. 'હાડિયાવાડની વાતો'માંની 'સાત માને ધાવેસો' કથામાં પણ રાક્ષસી રાણી આવે છે, અને એ નગરનાં લોકોને ખાવ છે.

આ લોકકથાઓમાં એકલા પુરુષોનાં સાહસ અને શુદ્ધિચાતુર્યની કથાઓ છે, એમ નથી. પરી નેની ઓક્તિનાં સૌન્દર્યથી આકર્ષાતા પુરુષોનાં શુદ્ધિ અને ખલ સાથે સુઝમળ ઓક્તિનાં અપૂર્વ સાહસની કથાઓ પણ એમાં છે. જગદેવ પરમાર સાથે વીરમતી શેઠે છે. મોતી પદમણીના રૂપથી રાજા આકર્ષાય છે, પણ એને મેળવવામાં એના ઉખાણા અને સમરપણોનો ઉકેલ એની રાણી કહે છે. સમરપણ આલેખનારી મોતી પદમણી અને એનો ઉકેલ કરનારી રાણી આરણ રાજા સામાન્ય મોગ પામેલો માણસ જણાવે છે. 'રતનીચેરી'માં રાજકુમારી પોતાની શુદ્ધિચિત્રથી ચારસાઈઓમાંથી ચોરીને કુશળતાથી પકડી આવે છે, અને ચોર રાણુ તે ચોષમ રહેવા દે છે 'રાણી શુકનવતી'માં પણ રાણીની શુદ્ધિથી દળમનો ફેલ થાય છે 'જંજાળની વાતો'માં 'ચોરતની મરહમગી' માં પુરુષવેશમાં રહી મેગમ કુસેનસાદના નામથી અનેક પરાક્રમે કહે છે, અને રાજપાટ મેળવે છે. ગૌર બંજારની વાતો કાથા ૧માં આપકર્ષી દીકરી પોતાના સોદામર પિતાની સંપત્તિ હાડી ચાલી

નીકળે છે. અને પોતાના અમથી ધીમેધીમે સંપત્તિ-વાળી બની રાજકુમારને પરણે છે.

મુખ્યત્વે રાજકુમારોના સાદમ અને સૌવર્ણી કથાઓ એમાં છે. માનસિંહ ને જગેસિંહ, જગદેવ, રાજા શાહીવાદન અને બળાઓ: એ તેમજ ખીજા રાજકુમારો કાં તો રાક્ષસો મારે છે અથવા કપરા સંજોગોમાંથી માર નીકળી દુરમનોને દંડાવી અગ્નિ દિવ્યત દર્શાવી અંતે વિજેતા બને છે. એ સાથે સામાન્ય જનસમૂહના ખીજા ચરની પણ કથાઓ એમાં આવેલાપણી છે. 'નવરંગ' અને સમરંગ' અને ચોર છે, હારે હોશિયાર છે અને મોહના હાથમાં આવતા નથી. રાજાના મહેલમાં પણ ચોરી કરે. સમરંગ રાજાના દરેક હુકમો છુદા છુદા વેદ્ય લઈ જાતો હોવા છતાં શુદ્ધિચળથી ચોરી કરી જાય કરે છે 'માનો અને લાલેજ' અને ચોર છે અને એકબીજાથી મોઢે એવા છે. એ વાનમાં એકબીજાને શુદ્ધિથી ચોરી કરવાના અને દંડાવવાના અનેક પ્રસંગો છે. 'બાપ તેવા બેટા' માં બે ચોર છે, અને એમના ચોરપરાક્રમની કથા છે. 'અલકુ અને સરકુ' માંનો ચંકુ ચોર નથી, પણ ધણે જ હોશિયાર અને કુશળ છે. એના શુદ્ધિચાતુર્યના અનેક પ્રસંગો એ વાર્તામાં છે.

વાર્તાઓમાં ઉંઘરમાંથી ધણી કસ્ટાજ બનતી રાણીની કથાઓ: સુંદર મનરેલી પૂતળી પર મોહ પામેલા અને એને શોધના સાદમતાની કથા છે: મોહનાં વાહોડા અને વાહોડો કથામાં આના પાત્રોનો મેળાપ કરાવે છે: 'જગમાય માતાવત'માં લરકરી મહેદે આવીને લાગાં સુત્રોને છે: 'સેનેરી પંખી' ને શોધના રાજકુમારનાં પગક્રમે છે: મોહનાં પોષટ અને મેના છે: રરવાળે સવારમાં દેખાતા અગ્નિવા માણસો છે રાજા બનવાની મટનાઓ છે: આગળ અવનારની અદ્ભુત કથાઓ છે, અને મોહની પૂતળીઓ પણ છે.

સંયોજકોએ જાણ સરળ રાખી છે, અને પ્રપંચિત ચળાઓમાં ભજવતા નાના હોકાઓ અને હોકરીઓ પણ એ દેશી વાંચી આનંદ મેળવે છે. એવી સરળ

બાધાના જોરે સંયોગમાં અદ્ભુત વાતાવરણ પચી જાયું કરે છે. પરંતુ રાક્ષસીના દરેક પ્રસંગમાં પ્રસંગની એકવિધતા સાથે લાપા અને કથનપ્રકાર પણ એક જ ભૂતનો રહે છે. એવું બુદ્ધિવાનુષંગ માન 'બુદ્ધિબંધ' અને મોડખંગાળ—'વાતો સિવાય બીજી નથી, રાજરમાનની બધી વાતો અદ્ભુત અને સાહસિક પ્રસંગોથી ભરી છે, તેમ જ સમસ્યા અને ઉકેલમાં પારંગત મોટી પદમણી અને રાજરાણીનું આવેળન કરે છે: રાક્ષસનું બુદ્ધિવાનુષંગ અને ચોરતની મરદાનગી 'પંજાબની કથાઓ' આપે છે: 'ચાર ચૂરખા'ની વાત પણ એમાં જ છે. મોડખંગાળની વાતોના ખીન્ન ભાગમાં રાક્ષસીને મારવાના પરાક્રમની, નામને ચાર-વાની, બોલતાં વાછા-વાછડીની થટનાઓ અને દેવાંથી થોડા અને પોપટની વાર્તાઓ દ્વારા બુદ્ધિ બતાવતો

નાનો રાજકુમાર છે. કાલિદાસની વાતો પણ મુખ્યત્વે અદ્ભુત પ્રસંગો આવેળે છે.

આ વાર્તાઓનું આલમ્બાનસ પર એટલું બધું આકર્ષણ રહે છે કે બીજી ગુજરાતી ગ્રંથોના બાળક નિરાળમાં આ કથાઓ વાંચવા સાથે દફતરમાં લઈ જાય છે, અને વર્ગમાંના બીજો વિદ્યાર્થી એનાથી આકર્ષાઈ એ દફતરમાંથી નિરાંતે ઘેર આસ્વાદ સેવા એમાંની એક બે ચોપડીઓ ઉપાડી જાય છે; અને આ અવલોકન લખતા પહેલાં એ ચોપડીઓનું પારાયણ જાળજો પાસે કર્યું છે. અદ્ભુત કથારસ નાના કે મોટા સૌને એટલો જ આકર્ષક હોય છે. x

* દેશ-દેશની લોકકથાઓ લા. ૧-૨ લેખક નિરંજન વર્મા, ૪૪૫૫૫ ૫૧માર: ભારતી સાહિત્ય સંઘ દિ. મુબઈ અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૬-૦-૦. પોસ્ટેજ ૦-૫-૦

ઉલ્લાસ પાલનમાળા.

ઉલ્લાસ પાલનમાળા.

અરસાંદ મેઘાણી સંપાદિત ઉલ્લાસ પાલનમાળાના આ ત્રણે પુસ્તકો ખૂબ સરની કિંમતે પ્રગટ કર્યા છે. બાળકો-નુબાનો અને શક્તિ સૌ કેળવે રસ ને આનંદ આપતું સાહિત્ય વસાવતો.

ત્રણે પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૪-૦ રૂબિ. પોસ્ટેજ ૦-૫-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ દિ. મુબઈ-અમદાવાદ

બાયકોમેટનો ઉદ્યોગ

૧૯૧૪-૧૯ના મહાયુદ્ધ દરમિયાન આખરુ દેશના અનેક જુદા જુદા ઉદ્યોગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા; પરંતુ યુદ્ધનિરામ થયા બાદ પરદેશોમાંથી સરતો માલ ખૂબ આયાત થવા લાગ્યો. આ હરીફાઈમાં હિંદના જિગતા ઉદ્યોગો ટકા ન શક્યા અને તેમાંના ઘણાંખરાં નાશ પામ્યા.

તાજેતરમાં બંધ પડેલ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન પણ કેટલાય નવા ઉદ્યોગો દેશમાં ચાલુ થયા છે. આમળના અનુભવ પરથી આ વખત સરકાર ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપે એવી માગણી થઇ રહી છે. આના નવા ઉદ્યોગોમાં એક ઉદ્યોગ બાયકોમેટ બનાવવાનો છે. આ ઉદ્યોગને સરકારે મદદ કરી છે એ વાત ખરાબર છે, પણ બીજી બાજુ પરદેશોમાંથી બાયકોમેટની આયાત વધારતી જાય છે. ૧૯૪૨-૧૯૪૪ના બે વર્ષના ગણતારમાં ૨૫૦૦ ટન કરતાં વધારે બાયકોમેટ દેશમાં આયાત કરવામાં આવ્યો છે, એ નવાઈની વાત છે. યુદ્ધપૂર્વે બધી બાયકોમેટ પરદેશથી આવતો. નવાઈની બીના છે કે આની બનાવટ માટે જરૂરી બંધી સામગ્રી દેશમાં સુલભ છે, છતાં તેની બનાવટ અઘીયા ન થતી. બાયકોમેટની બનાવટમાં આવશ્યક કાચો પદાર્થ કોમાઇટ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએથી પુછળ નીકળે છે (જુઓ બ્રિમિ અને નવરચના, ૧૯૪૬ના જુલાઈના અંક, પાનું ૨૯૦). હિંદુ આ કાચુ ધન પરદેશ ખાતે ચડનું; દર વર્ષે ૭૦૦૦૦થી વધુ-લીસ હજાર ટન કોમાઇટ પરદેશ મોકલવામાં આવતું. અને તેમાંથી બાયકોમેટ બનાવીને અઘીયા વેચાવા આવતો. ૧૯૩૩-૧૯૩૬ સુધી દર વર્ષે પરદેશોમાંથી ૫૮૭૦ હંડ્રેડ પોટાશિયમ બાયકોમેટ અને ૧૮૫૦૦ હંડ્રેડ સોડિયમ બાયકોમેટ હિંદમાં આયાત થયો હતો; આશરે સાડાપાંચ લાખ રૂપિયાનો કિંમત ચાલ.

આપણા દેશમાં બાયકોમેટ બનાવવાનું શરૂ થયું; અનુભવે માલુમ પડ્યું કે બનાવટની કિંયામાં ક્યાંક ખામી રહેલી છે; કારણ પ્રમાણમાં માલની પેદાશન

શ્રી. બંસી ગાંધી, યી. દસવી.
પ્રોફ. જયંતીલાલ દે. ઝોઝા, એમ. દસવી.
ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ, એમ. દસવી, પી.દસવી.

ઘટરતી. આનું કારણ એથી કાઢવા સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું. માલુમ પડ્યું કે બહોની રચનામાં ખામી રહેલી છે. મુંઝવે સરકારના ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી આ દિશામાં થયેલું કાર્ય તોંધપાત્ર છે. બાયકોમેટની બનાવટમાં બહોની સુધારણા અને તેથી માલની પેદાશમાં થયેલ સુધારો — બાયકોમેટના ઉદ્યોગની આજની સંતોષકારક પરિસ્થિતિ આને આભારી છે.

બાયકોમેટની બનાવટમાં નીચેના કાચા પદાર્થોની જરૂર પડે છે:

(૧) કોમાઇટ : આ કાચો પદાર્થ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએથી નીકળે છે. બહુસ્થિતિન તેમ જ માઇસોરમાંથી નીકળતો કોમાઇટ જાંબા પ્રકારનો છે. તેમાં કોમિયમ ઓક્સાઇડ ૫૬.૫ ટકા સુધી હોય છે.

(૨) ચૂનો : ચૂનો-૫૫૨ આપણા દેશમાં ઘણી જગ્યાએથી મળી આવે છે. ચૂનો એટલા માટે વાપરવો પડે છે કે બહોમાં કોમાઇટ અને સોડા ગરમીને લીધે એકબીજાને ગ્રહી થઇ જાય તેને ચૂનો અટકાવે છે, અને એને હિંદમય રાખી પ્રક્રિયા ચાલુ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(૩) સોડા : દરે દેશમાં સોડા બનાવવાના કારખાના ચાલુ થયા છે અને સોડા પુછળ મળી શકે છે. ઉપરાંત પરદેશથી પણ પુછળ સોડા આયાત થાય છે.

(૪) ગંધકનો તેજળ : દેશમાં આ તેજળ બને છે અને સહેલાઈથી મળી શકે છે.

(૫) પોટાશિયમ ક્લોરાઇડ : આ રસાણુ પણ દેશમાં મળે છે.

પરિવર્તન બહો (reverberatory furnace) માં કોમાઇટ, સોડા અને ચૂનાનું મિશ્રણ ૧૦૫૦° — ૧૧૦૦° હિઝોની ગરમીએ ગરમ કરવામાં આવે છે. બહોમાં પ્રક્રિયા ચાલતી હોય ત્યારે

હવા અંદર દાખલ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ચુનો કોઈ લાગ લેતો નથી પણ સોડા અને કોમાઈટના ઓગળવા જ્ઞ્યાને હિદયમ રાખે છે જેથી અંદર હવા જઈ શકે અને પ્રક્રિયા બરાબર ચાલે.

આ રીતે સોડિયમ કોમાઈટ તૈયાર થાય છે, આ પદાર્થને જુદો પાડવા ભઠ્ઠીમાંથી કાઢેલા ગરમ જ્ઞ્યાને પાણી સાથે ભેળવવામાં આવે છે. સોડિયમ કોમાઈટ પાણીમાં ઓગળે છે અને બાકીની અગુદિઓ અદ્રાવ્ય હોઈ તેમાંથી જુદી પડે છે. આ દ્રાવણ પીગારમનું હોય છે. આ સોડિયમ કોમાઈટના દ્રાવણમાં ગંધનો તેજા નાખવામાં આવે છે, જેથી કોમાઈટનું બાય-કોમેટમાં પરિવર્તન થાય છે. આ તેજાવવાળો દ્રાવણને અમુક વિશિષ્ટ વનતા (ફાટ ડિગ્રી બેમે મુખી) આવે ત્યાંસુધી ઉકાળવામાં આવે છે. આથી બીજા પદાર્થો ધનરૂપે જુદા પડી જાય છે. પછીના દ્રાવણને જરૂરિયાત મુજબ ઉકાળવાથી બાયકોમેટના પીગા રફટિકા બાકવા લાગે છે; તેને સેન્દ્રીકૃતિય વડે જુદા પાડવામાં આવે છે.

સોડિયમ બાયકોમેટ થલું સરતું હોય છે અને તેને પોટાશિયમ ક્લોરાઇડ સાથે ભેળવીને પોટાશિયમ બાયકોમેટ બનાવાય છે. પોટાશિયમ બાયકોમેટના ચક્રચકિત રાતા રફટિકા થાય છે.

આધુનિક રીતમાં, ૩૪૦ પૌંડ કોમાઈટને બારીક બૂકો, ૨૭૦ પૌંડ સોડા અને ૩૬૦ પૌંડ ચુનાના મિશ્રણને ભઠ્ઠીમાં એકમ ચાન્સ (આવણા) તરીકે લેવાય છે.

દર વર્ષે આપણા દેશમાં ૩ લાખ ૮૮૦ બાયકોમેટની પેદાશ થાય છે. અત્યારે એક હાર્ડનેટનો ભાવ ૬૮-૭૫ રૂપિયા સુધી ચાલે છે. દરે સરકારે આ ઉદ્યોગને રક્ષણ આપ્યું છે. આશા છે કે ભાવ ૩૫-૩૮ રૂપિયા થશે. મુંબઈ, કાનપુર, માહિસેરામાં ગ્રાયકોમેટ બનાવવાના કારખાના આવે છે.

બાયકોમેટ દુનંતરઉદ્યોગમાં ખૂબ વપરાય છે. ચામડાં ડાળવવામાં, લેમનકોમ, કોમપેલો કલ્પાદિ રંગોની બનાવટમાં કોમિયમના અન્ન દ્વારા બનાવવામાં બાયકોમેટ ઉપયોગમાં આવે છે. બાયકોમેટ ફોટોગ્રાફીમાં પણ છાપવાની કાર્યન અને ગમગામ-

કોમેટ રીતોમાં ઉપયોગી થાય છે. ગ્રાયકોમેટ મેટરીઅલ પણ બાયકોમેટ સફરચુરિક એસિડની સાથે કામમાં આવે છે. ગ્રાયકોમેટ બ્લેન્ડિંગ તરીકે (oxidising agent) વપરાય છે. લોહના ક્ષારોનું બ્લેન્ડ કરવામાં ગ્રાયકોમેટ પૃથ્વીકરણમાં વપરાય છે. કાપડને બાબી રંગનામાં બાયકોમેટ વપરાય છે. રંગ પાકો કરનાર દ્રવ્ય (mordant) તરીકે પણ તેને ઉપયોગ થાય છે.

આપણા દેશમાં આ ઉદ્યોગને ખીવવવાનો પહેલો અવકાશ છે.

જીવો જીવસ્થ જીવનમ્ (Biological Control)

ઇ. સ. ૧૮૮૫ની વાત છે. ઇન્ડિયનિયામાં લીંબુની જાતનાં ફળોનું ખૂબ વાવેતર થાય એ જાતનાં ફળોના અતેક રાપાયો પરદેશમાંથી મંગારી ત્યાંના ખેડૂત વાવે અને પાક થયું ખૂબ જીતે. એક વખત કોઈ એકાદ રાપા સાથે કપગ જેવા એક ભેજા આવી પડ્યા. ખેડૂતને તેમની દાનરીની ખમર પણ ન હતી. પણ એ જીવે આખા વાવેતરના વાવેતર સાદ કરી નાખ્યા જોતજોતામાં એજીવની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ કે ખેડૂતને એ ફળોનું વાવેતર જ કાઢી નાખવું પડ્યું.

આને ઉપાય શો કરવો? એક જર્મન વૈજ્ઞાનિક પ્રથમ જીવજી લીધો. એવા ફળો કયાં કયાં થાય છે અને એ બધે રેકાલે અતારા જીવો હોય છે કે કેમ? અને હોય છે તો કેમ તુકસાન નથી કરના? તપાસ કરતાં મેલુસ પાચું કે જે જગ્યાએ આજી જીવ હોય છે ત્યાં તેને મારી ખાનારું એક જાતનું પક્ષી પણ હોય છે. તેથી તેવાં જીવની સંખ્યા વધી જતી નથી અને પાક જગમો નથી.

રોમની હવા મળી ગઈ. એવા પક્ષી કોસિદિનિયામાં વસાવવામાં આવ્યાં. પક્ષીને ઉમણી મળી ગઈ. જોતજોતામાં પક્ષીની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ અને પેલા જીવની સંખ્યા ઘટતી ચાલી. વાવેતર સજીવન થયાં જ્યાં જીવ અદ્ય થઈ જાય. અને પક્ષીઓ

પૃથ્વી પરના જીવો અને પક્ષીઓના નિયંત્રણ માટે જીવનશાસ્ત્રીઓએ અનેક પ્રયોગો કર્યા છે. જેમાંથી એક એવો છે કે જો કોઈ પ્રાણીનું ભૂખનું સ્તર ઘટાડવામાં આવે તો તેનું જીવનશાસ્ત્રીઓએ નિયંત્રણ કરી શકે છે. આ પ્રયોગોમાં જીવનશાસ્ત્રીઓએ જોયું છે કે જો કોઈ પ્રાણીનું ભૂખનું સ્તર ઘટાડવામાં આવે તો તેનું જીવનશાસ્ત્રીઓએ નિયંત્રણ કરી શકે છે. આ પ્રયોગોમાં જીવનશાસ્ત્રીઓએ જોયું છે કે જો કોઈ પ્રાણીનું ભૂખનું સ્તર ઘટાડવામાં આવે તો તેનું જીવનશાસ્ત્રીઓએ નિયંત્રણ કરી શકે છે.

શામનેએ શામ વચ્ચાલું. તેમને વદાણ માંધવા
હતા. જેવી માટે જન્મેન જોઈતી હતી. યં કરવું ?
ત્યાં મોઢા મોઢા જંગમ હતાં. જમીન ખારે માસ
હીકીછમ રહેતી. વરસાદ ખારો આવતો અને જંગ-
લોની પાર વિરતરેલા મેઘોએ કળકળાવે હતાં. તેમણે
જંગલો કાપવા માંધ્યાં, અને સાકમનાં વદાણ માંધ્યાં.
શામ સમયમાં જંગલો સાફ થયાં. વદાણ માંધવા
અને જેવી કરવા જમીન મળી. પણ !

સદાચ લીલી રેરેલી જમીન તાપથી સુગંધ મળે.
વરસાદ ઝીછો થયો અને વરસાવરસ જમીન ધોવાતી
મળે. અગાઉ કુદરૂપ મરેલું હતો તેની કુદરૂપતા થટી.
અને જ'મ્લો કાપી સાથે કરેલી જમીન ખેતી ખેતિ
નાંશોની નીપકી. કુદરૂપને સમજ્યા વગર રાખતોએ
વાપરેલી શુદ્ધિ તેમને જ ખારે પડી.

સૈકાઓ મથા. વિદ્યાન વિદસલ મયું. જંગોની
અત્યંત સમૃદ્ધિ. નર્મ જંગો વસાવવા પ્રવૃત્ત થયા.
જંગોમાં કયા કાઠ શેષવા ! તે તે કાઠ શંકક
સિત્પન્ન આપતા રહે તેનાં જ કાઠ શેષવાનું માનવ-
શુદ્ધિને માન્યું. પણ કુદરતે કદી એ જ પ્રાણનાં રક્ષ
દોષ એવા જંગમ સરનાં નહોતાં. કુદરતે તેમાં
કમ્પ કલાપય વાક્યું છે એ સમગ્રવાની પ્રાણસને વાર
દતી. જંગોની મનવાસ પાછળ કીક કીક પેસા ખર-
વાયા. પણ ધાકું પરિણામ આપ્યું નહિ. કાઠ ન
તો સારા કીકમાં કે ન તેનું ઉત્પન્ન આપ્યું. રી
એક વાર દુનિયામાં ત્યાં ત્યાં કુદરતી જંગો છે

સ્વર્ગ ત્યાં જ્યાં તે પ્રજાસલામી-સેનાથી સંગ લેવાની
શાણસતે રાજ્ય પડી. જનુઆરિય હારી. કુશલ હતી.
વૈદ્યાનિક કુશલતે જોયે મથે, તેણે શું ભોયું ?

કુદરતી જંગમશક્તિ અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો છે. કેઈકે
કેંસા તેા કેાષક નીચાં, કેાષક-શાખનાં અરી પોર્લા
પાન ખીજી ગતનાં કાઢતે ખાતરની ગરજ સારત
હોય. કેાષક કાંક હાવામાં જ ભીગી રાકવા હોય અને
તેમને હાથા ખાવાવાનું કામ મેઢાં કાઢ કરતાં હોય.
કેાષક શાખનાં ફળાકુષ કે પાન ખાનારાં જીવજંતુ કે
પક્ષીઓ ખીજી અનેક ગતનાં વૃક્ષોને પચરાવાવાનું કે
તેનાં બી વિખેરવાનું કામ કરતાં હોય. ત્યાં અનેક
ગતની જીવસૃષ્ટિ વમે. તે બધી એકબીજાને સહારે
ભીજે, દરેક કેાઈ નદિ તે કાષક વૃક્ષને ઉપયોગમાં
આવે. વૃક્ષ તેને ઉપયોગમાં આવે. કેાઈ પશુ એક
જ પ્રકારનાં કાઢનું જન્મજન્મ ન મળે. એકબીજાના
સહારે નાના પ્રકારનાં અનેક હોઝ અને કાઢ પશુ,
પંખી અને વનરપતિ ભીજે. Biological Con-
rolનું અર્થબલ દસ્ય.

ફક્ત જા આર્થિક દૃષ્ટિ નજર સામે રાખી
એકમત જાતના ઝાઝાના જન્મથી બનાવવાનું અચક્ર
છે. જન્મથી નવા વસાવવાના દોષ તો મિત્ર જન્મો
વસાવવાં જોઈએ. તથા અત્યંત જાતની વનસ્પતિ
જોઈએ જ અને તે પણ એકબીજાને આધાર
આપે તેવી જ.

શામનોએ જાણતો સાફ કરી નાખ્યા ત્યારે ત્યાં
કદ કદ જાતની ઝાડ હોડ કે વેદા હવા અગર તે
તેમાં કદ કદ જાતની ઇવધુટિ રહેલી હતી તેની
નેધ ગાયે રાખી-દેખા ! અને એવી ગોંધના આધાર
વખર ત્યાંની આસોડવાને જનુકેજ આવે એવી વન-
શવિ, હોડ કે ઝાડ શીથી શીધીને-કયા પ્રજાજીર્ણ
વાવવા કે જેથી જંગલ એજા સમપર્મા અને એજા
અર્થે તેજાર થાવ, જમીન કુશીની અટકે, જમીનનું
પાવણ અટકે અને વરસાડ વધે !

વેદ્યાનિને યાગ્ય તેટલી માહિતી એમી કરીને રામ
જ્યારે બુદ્ધિ, પ્રવલને પંચિષ્ઠાએ મિત્ર વચ્ચેના જીવ્યા

હવા અંદર દાખલ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ચૂનો કેઈ ભાગ લેતો નથી પણ સોડા અને કોમાર્ષ્ટના જોગવાઈ : જ્યાંને હિદમય રાખે છે જેથી અંદર દવા જઈ શકે અને પ્રક્રિયા ખરાબર ચાલે.

આ રીતે સોડિયમ કોમાર્ષ્ટ તૈયાર થાય છે, આ પદાર્થને જુદો પાડવા લાટીમાંથી કાઢેલા ગરમ જ્યાંને પાણી સાથે ભેળવવામાં આવે છે. સોડિયમ કોમાર્ષ્ટ પાણીમાં જોગાય છે અને બાકીની અશુદ્ધિઓ અદાવ હોઈ તેમાંથી જુદી પડે છે. આ દ્રાવણ પીગારમનું હોય છે. આ સોડિયમ કોમાર્ષ્ટના દ્રાવણમાં મધકનો તેમજ નાખવામાં આવે છે, જેથી કોમાર્ષ્ટનું બાષ્પ કોમેટમાં પરિવર્તન થાય છે. આ તેલબદાળા દ્રાવણને અમુક વિશિષ્ટ ઘનતા (૧૭ ડિગ્રી બેને સુધી) આવે ત્યાંસુધી ઉકાળવામાં આવે છે. આથી બીજા પદાર્થો ધનરૂપે જુદા પડી જાય છે. પછીના દ્રાવણને જરૂરિયાત મુજબ ઉકાળવાથી બાષ્પકોમેટના પીગાર સ્ટિકો બાવવા લાગે છે; તેને સેન્દ્રીકૃષ્ટમય વડે જુદા પાડવામાં આવે છે.

સોડિયમ બાષ્પકોમેટ ઘણું સસ્તું હોય છે અને તેને પોટાશિયમ કલોરાઇડ સાથે ભેળવીને પોટાશિયમ બાષ્પકોમેટ બનાવાય છે. પોટાશિયમ બાષ્પકોમેટના ચક્રચક્રિત ચાતા સ્ટિકો થાય છે.

આધુનિક રીતમાં, ૩૪૦ પૌંડ કોમાર્ષ્ટનો ખારીક બૂલ્કો, ૨૭૦ પૌંડ સોડા અને ૩૬૦ પૌંડ ચૂનોના મિશ્રણને લાટીમાં એકમ ચાર્જ (ગ્રાઇન્ડ) તરીકે લેવાય છે.

દર વર્ષે આપણા દેશમાં ૩ લાખ ૨૦૦ બાષ્પકોમેટની પેદાશ થાય છે. અત્યારે એક દુરૂંદોને બાષ્પ ૬૮-૭૫ રૂપિયા સુધી ચાલે છે. દરે સરકારે આ ઉદ્યોગને રક્ષણ આપ્યું છે. આશા છે કે બાવ ૩૫-૩૮ રૂપિયા થશે. મુંબઈ, કાનપુર, માઇસોરમાં બાષ્પકોમેટ બનાવવાના કારખાના ચાલે છે.

બાષ્પકોમેટ હુન્નરઉદ્યોગમાં ખૂબ વપરાય છે. આમાં કેળવવામાં, લેમનકોમ, કેમ્બેલો ક્લેસ્ટિફેશની બનોવટમાં કોમિયમના અન્ય હાથે બનાવવામાં બાષ્પકોમેટ ઉપયોગમાં આવે છે. બાષ્પકોમેટ ફેટાક્રાફીમાં પણ ઊપયોગી કાર્બન અને મચકાવ-

કોમેટ રીતમાં ઉપયોગી થાય છે. બાષ્પકોમેટ બેટરીમાં પણ બાષ્પકોમેટ સદૃશ્યરિક એસિડની સાથે કામમાં આવે છે. બાષ્પકોમેટ જ્વરણકર્તા તરીકે (oxidising agent) વપરાય છે. સોદના હાથેનું જ્વરણ કરવામાં બાષ્પકોમેટ પૃથ્વકરણમાં વપરાય છે. બાષ્પકોમેટ આયર્નમાં બાષ્પકોમેટ વપરાય છે. રંગ પાડી કરનાર દ્રવ્ય (mordant) તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

આપણા દેશમાં આ ઉદ્યોગને ખીંચવાનો કળો અવકાશ છે.

જીવો જીવસ્મ જીવનમ્ (Biological Control)

ઈ. સ. ૧૮૮૫ની વાત છે. ડેવિડ્સોનિયામાં લીંબુની જાતનાં ફળોનું ખૂબ વાવેતર થાયું. જે જાતનાં ફળોના અનેક રાખો પરદેશમાંથી મંગારી ત્યાંનાં ખેડૂત વાવે અને પાક પણ ખૂબ જીવે. એક વખત ડૉઈ એકાદ રાખા સાથે ધવળ જેવા એક બે છાં આવી પડ્યા. ખેડૂતને તેમની ઢાજરીની ખબર પણ ન હતી. પણ એ છાંને આખા વાવેતરનાં વાવેતર સાફ કરી નાખ્યા જોતજોતામાં એ છાંની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ કે ખેડૂતોને એ ફળોનું વાવેતર જ કાઢી નાખવું પડ્યું.

આને કિયા શે કરવો? એક જર્મન વૈજ્ઞાનિક પ્રમ્ જોસફ લોથો. એવા ફળો ક્યાં ક્યાં થાય છે અને એ જાણે કેકાણે આવ્યા છાંને હોય છે કે કેમ? અને હોય છે તો કેમ નુકસાન નથી કરતા? તપાસ કરવા માલુમ પાડ્યું કે જે જગ્યાએ આવ્યા છાં હોય છે ત્યાં તેને મારી ખાનારું એક જાતનું પક્ષી પણ હોય છે. તેથી તેનાં છાંની સંખ્યા વધી જતી નથી અને પાક બગડતો નથી.

રોજની દવા મળી મઈ. એવા પક્ષી ડેવિડ્સોનિયામાં વસાવવામાં આવ્યાં. પક્ષીને ઉગણી મળી મઈ. જોતજોતામાં પક્ષીની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ અને પેલા છાંની સંખ્યા ઘટતી ચાલી. વાવેતર સજીવન થયું. જાણ જ છાં સાફ થઈ જતા અને પક્ષીઓ

(અનુમંદાન પૃષ્ઠ ૧૧૫ થી ચાલુ)

બે કરોડ પાંદો-કનો હુમારો કરે છે, એટલી રાષ્ટ્રીય કરકસરની પ્રયત્ન દિલચાલમાં આ ખર્ચ પણ આંખને ઘણો ખટકે તેવો છે. સિટનના આકર્ષ જકાત-રકારા સામે વળતી પગલાં તરીકે અમેરિકન ફિલ્મોની સમૂહગી નિકાસ બંધ કરી દેવાની ધમકી હોલીવૂડે આપી છે. આ ધમકી પાછળ માત્ર ડંકાસ નથી. સિટનના લોકો રવિયારે દેવળમાં નહિ જતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં સિનેમા સિનેમા જોવા જાય છે. તેમાંય વળી સિનેમા જોવાની ક્ષતે અમેરિકન ફિલ્મો સાથે એટલી બધી મહોત્સવ કરી છે કે સિટનના દેખાડાની દર પાંચ ફિલ્મોમાંથી એક જ સિટિશ બનાવટની હોય છે. ખુબ અંગ્રેજ ઓ-પુરુષ-અલગે ક્ષિટિશ ફિલ્મ કરતાં અમેરિકનને વધુ પસંદ કરે છે! એટલે અમેરિકાથી ફિલ્મો આવતી સર્વતર બંધ થઈ જાય તો સિટિશ પ્રજામાં જરૂર એક મોટો ખજાનો પડેલા થાય.

અમેરિકન ફિલ્મોએ માત્ર સિટનની જ નહિ પણ જગતભરની સિનેમા-અભિનેતા ઉપર આવી મળજૂત પડકારવાની છે. આજે તો અમેરિકા અંગ્રેજી ભાષામાં વિદેશી જીવનની ફિલ્મો બતાવીને આપણા દેશના કરોડો રૂપિયા ટપકાવી જાય છે. હિન્દી જીવનની ફિલ્મો અંગ્રેજી ભાષામાં તો એ ઉતારી ચૂક્યું છે. હવે હવે પગલું હિન્દી ભાષામાં હિન્દી જીવનની ફિલ્મો ઉતારવાનું એને માટે બાકી રહ્યું છે. આપણો ફિલ્મ-ઉદ્યોગ આત્મારનાં જેવાં જ રવી ચિત્રો ઉતારવાનું ચાલુ રાખશે તો આ મોજું પગલું બારતાં સુધીમાં એ લગભગ નામરોષ બની જાય તેની શક્યતા છે. એવું બનશે તો આપણી હૃદયીય ફિલ્મ-સંસ્થાઓના અવસાનથી પ્રજાને બહુ રજ નહિ થાય. અફસોસ માત્ર એટલો થયો કે રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા મેળવ્યા છતાં આવી મહત્વની કક્ષાના ક્ષેત્રમાં તો આપણે પરાધીન રહ્યા.

અધિકારશક્તી ચીર ને

ફરજ-અમલવણીની ઉત્કટ જ્વાળા

વે-કમિશનની, મજૂરો-માટે અલ્પસંતોષી બાજા

મણી અનુસાર પોતાના ૧,૫૨,૮૦૦ નોકરિયાતોને પગાર-ભર્યાં આપવા જતાં મંદ્રાસ સરકારને પોતાની વ્યાપકતાની અરધા દિને પગાર-ચૂકવણીમાં જ ખરચી નાખવો પડે તેમ હોયને એ લાગામણીનો અમલ કરવાની અશક્તિ એ પ્રાંતના એક પ્રધાને બહેર કરી છે.

બીજા પ્રાંતની નાણાંકીય હાલત પણ, આથી ખરાબ નહિ તો, આવી જ હશે એમ માની શકાય. આમાં ક્યા કોની ખાતી! દૂકા પગારદાર સરકારી નોકરની કે કરભારણી લઘાલઘા સામાન્ય પ્રજાજનની! તે એક વિદ્વત પ્રશ્ન છે. હવે તો સંપૂર્ણ સ્વરાજપ્રતિષ્ઠિ સચિદારે દરેક સરકારી ખાતામાં વધુ ને વધુ કાંપેબેજ ઉઠાવવા નવા ગણ્યોત્તરી બરતો કરવી પડશે ત્યારે વળી એમનો બોલો દહાડો વધશે. એ બોલો વેકવા પ્રજા તો જ તૈયાર થાય કે જો સરકારી નોકરિયાતો પોતાને પ્રજા સમરતના સેવક સમજે અને નીચેના સમાચારમાં પડી છે તેવી ઉચ્ચ ભાવનાથી એ સેવા બજાવે;

‘ન્યુયોર્ક’માં વધી પડેલા યુનાયોને પહેલથી વળવા માટે એ શહેરના ૧૭,૦૦૦ પોલીસોએ દર છ દિવસે વખત પગાર વધારવાના આર કમ્પાકની ફરજ બજાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ વધારાના સમયની દરજ્જા-બજાવણી દરમિયાન તેઓ સાંઈ કપડા પહેરે છે અને બિનસરકારી વાહનોમાં ભેરી શહેરની ગલોઓમાં યુના પકડવા ધૂમતા રહે છે.

આપણા જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં મજૂરવર્ગમાં પોતાના અધિકારરક્ષાની ભાવના વધી છે તે જેમ સુખની વાત છે, તેમ પોતાના કાર્યમાંથી એમની ખીચટ, એમને ઉત્તેજ અને જવાબદારીની ભાવના ઘટ્યાં છે તે અમંગળ બીજા છે. પગારના વધારા માટે પહેલાના આંકડા બાંધે રજૂ થાય; ફરજ-અમલ-વણી અંગેની ન્યાની દરકાર પણ કટોક આપણે સંભારી લેવી જોઈએ.

તા. ૨૭-૮-૪૭

મૃ

થવા લાગ્યાં અને તે કારણે પણ નીચાનાં પણ તે વ્યસન જંગલ જેવાં તો નહિ જ. biological controlsના અભ્યાસ અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિને પરિણામે શક્ય તેટલું ખર્ચ કરવાથી નવાં જંગલો વસાવવાનું કામ થાશે પડતું મળે.

આપણા દેશનાં જંગલો કપાતાં જાય છે. રેગની એ કુદરતી સંપત્તિનો નાશ થતો ક્યારે અટકશે?

ગુજરાતના ઘણા જાગોમાં આવી Biological controlsની જીવવૈજ્ઞાનિક નિયમની એક પ્રથા પ્રચલિત છે. ચોખાસામાં તળાવો પાણીથી ભરેપૂર અને છે. કેટલાકમાં બારે માસ પાણી રહે છે અને કેટલાકમાં ફક્ત ચોખાસા પૂરતું જ પાણી રહે છે. આ પાણીમાં લીમ તેમ જ ખીજ વનસ્પતિ જીવે છે. ડિસેમ્બરની આખરમાં આ તળાવો સૂકાવા માંડે છે અને તે સાથે

તેમાં રહેલી વનસ્પતિ પણ સૂકાવા માંડે છે. આ સમય દરમિયાન તેમાં ધીમે ધીમે સૂકો પેડું છે અને તેથી તેમાંથી આસપાસ ખરાબ વાસ ફેલાય છે. આને લાંબે તળાવનું પાણી બંગડે છે અને તેથી આમગના લોકોને ખીવાના તેમ જ ખીજ ઉપયોગ માટે તેમ જ દેશને ખીવા માટે પાણી તદ્દન નકામું થઈ જાય છે. આવી રીતે તેમાં આમલોહી કેરડાના કાખળા એમાં ફરી, તેને સૂકવી નાખી તળાવમાં નાખે છે, જેવા કેરડાના કાખળા સૂકાવા માંડે છે તેવાં તળાવની બહાર રહેલી લીમ તેમ જ ખીજ વનસ્પતિ પણ સૂકાવા માંડે છે અને અતિ બધી વનસ્પતિ પાણીની સપાટી ઉપરથી તળિયે જઈ ભેસે છે. આથી પાણી ફરી સ્વચ્છ બને છે અને આમલોહીને ખીવાના તેમ જ ખીજ ઉપયોગ માટે તે વાપરવાલાયક બને છે.

અવેરચક દેવાળીની મળુ નવસકથાઓ

વિશ્વે અને સૈદ્ધીએ સાવ અનેખી જેવી આ વચ્ચે નવસકથાઓ ગુજરાતની વિખ્યાત કથાઓ છે.

એનું વાંચન હૈયામાં મંગલ લાવના જીવે કરશે. એક વાર તો વાંચી લેતો.

કિંમત ૩-૦-૦ : કિંમત ૪-૦-૦ : કિંમત ૧-૮-૦ ગમે સાથે મંગાવનારને પોસ્ટેજ માટે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. સુપ્રેમ : અમદાવાદ

(અનુમંદાન પૃષ્ઠ ૧૬થી ચાલુ)

બે કરોડ પાકિસ્તાન ધુમડો કરે છે, એટલે રાષ્ટ્રીય કરકસરની પ્રયત્ન દિલચાલમાં આ ખર્ચ પહોં આપને વળે! ખટકે તેવો છે. બ્રિટનના આકર્ષા જાત-વધારા સામે વળતાં પગમાં તરીકે અમેરિકન ફિલ્મોની સમગ્રી નિકાસ બંધ કરી દેવાની ધમકી હોલીવુડે આપી છે. આ ધમકી પાછળ માત્ર રૂઝાસ નથી. બ્રિટનમાં લોકો રવિવારે દેવળમાં નહિ જતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં શનિવારે સિનેમા જોવા જાય છે. તેમાંય વળી સિનેમા જોવાની હલે અમેરિકન ફિલ્મો સાથે એટલી બધી મહોજત કરી છે કે બ્રિટનમાં દેખાડાતી દર પાંચ ફિલ્મોમાંથી એક જ બ્રિટિશ બનાવટની હોય છે. ખુદ અંગ્રેજ સ્પી-પુરુષ-માળો બ્રિટિશ ફિલ્મ કરતાં અમેરિકનને વધુ પસંદ કરે છે! એટલે અમેરિકાથી ફિલ્મો આવતી સંદર્ભ બંધ થઈ જાય તો બ્રિટિશ પ્રજામાં જરૂર એક મોટો ખળભળાટ પેદા થાય.

અમેરિકન ફિલ્મોએ માત્ર બ્રિટનની જ નહિ પણ જગતભરની સિનેમા-ખજાનો ઉપર આવી મજબૂત પકડ જમાવી છે. આજે તો અમેરિકા અંગ્રેજ ભાષામાં વિદેશી છપ્પનની ફિલ્મો બતાવીને આપણા દેશના કરોડો રૂપિયા ટપકાવી જાય છે. હિન્દી છપ્પનની ફિલ્મો અંગ્રેજ ભાષામાં તો એ ઉતારી ચૂક્યું છે. હવે છેલ્લું પગલું હિન્દી ભાષામાં હિન્દી છપ્પનની ફિલ્મો ઉતારવાનું એને માટે બાકી રહ્યું છે. આપણો ફિલ્મ-ઉદ્યોગ આજનાં જેવાં જ રહી મિત્રો ઉતારવાનું ચાલુ રાખશે તો આ ત્રીજું પગલું ભારતમાં સુધીમાં એ લગભગ નામશેય બની જાય તેવી શક્યતા છે. એવું બનશે તો આપણી કેટલીય ફિલ્મ-સંસ્થાઓના અવસાનથી પ્રજાને બહુ રંજ નહિ થાય, અફસોસ માત્ર એટલો થશે કે રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા ગેળગ્યા છતાં, આવી મહત્વની કલાના ક્ષેત્રમાં તો આપણે પરાધીન રહ્યા.

આંધ્રિકારરક્ષાની ચીજ ને

કુરુ-ગાંધારીની ઉત્કંઠાવાન

પે-કમિશનની, મરુત-માટે અદ્યત્ત-તોષી ભાગ

મણે અનુસાર પોતાના ૧,૫૨,૮૦૦ નોંધાયેલો ને પગાર-બધાં આપવા જતાં મદ્રાસ સરકારને પોતાની આમદાનીનો અર્ધો દિરસો પગાર-ચૂકવણીમાં જ ખરચી નાખવો પડે તેમ હોયને એ બલામણોનો અમલ કરવાની અશક્તિ એ પ્રાંતના એક પ્રધાને જાહેર કરી છે.

બીજી પ્રાંતોની નાણાંકીય હાલત પણ, આથી ખરાબ નહિ તો, આવી જ હશે એમ માની શકાય. આમાં દવા કોની ખાવી કે દુકા પગારદાર સરકારી નોકરની કે કરભારણી લદાવેલા સામાન્ય પ્રજાજનની? તે એક નિષ્કટ પ્રશ્ન છે. હજુ તો સંપૂર્ણ સ્વરાજપ્રાપ્તિની સાથેસાથે દરેક સરકારી ખાતામાં વધુ ને વધુ કાર્યજોગ ઉઠાવવા નવા માણસોની ભરતી કરવી પડશે ત્યારે વળી એમને બોલો હજી વધશે. એ બોલો વેડવા પ્રજા તો જ તૈયાર થાય કે જો સરકારી નોકરિયાતો પોતાને પ્રજા સમરતના સેવક સમજે અને નીચેના સમાચારમાં પડી છે તેવી ઉચ્ચ બાબતોથી એ સેવા બાળને:

‘ન્યુપોર્ક’માં વધી પડેલા યુનાયોને પહેલી વજત માટે એ શહેરના ૧૭,૦૦૦ પોલીસોએ દર ૭ દિવસે વગર પગાર વધારાના ચાર કલાકની કુરુ જાગવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ વધારાના સમગ્રની કુરુ-ખજાણી દરમિયાન તેઓ સાર્થક કપડાં પહેરે છે અને બિનસરકારી વાહનોમાં બેસી શહેરની ગલીઓમાં યુના પકડવા ધૂમતા રહે છે.’

આપણા છપ્પનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં મનુરવર્ધમાં પોતાના અધિકારરક્ષાની બાબતો વધી છે તે જમ સુખની વાત છે. તેમ પોતાના કાર્યમાંથી એમની ચીજ, એમને ઉચ્ચ અને જવાબદારીની ભાવના ધરાવે છે તે અખંડ બીના છે. પગારના વધારા માટે પડેલોના આંકડા વાને રજૂ થયા; કુરુ-ખજા-વણી અંગેની રાંતી દડોળ પણ કઠીક આપણે સંભારી લેવી જોઈએ.

તા. ૨૭-૮-૪૭

મં

કેળવણીની પગલે

[લે. નાનાભાઈ બટ; મુખ્ય-વિક્રેતા, ભારતી સાહિત્ય સંપ્રદાય-અમદાવાદ; મુખ્ય સાહ્યકરૂપિણી.]

પહેલાંના દશિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભરના નિવાસ અને હાલના આજલાની પ્રામદશિણામૂર્તિ શાળાના 'મુખ્ય મહેતાશ', નવી કેળવણીના સારા પ્રયોગકાર અને અમગણ્ય કેળવણીકાર શ્રી. નાનાભાઈ બટના પૂરી એ વીથી ઉપરના શિક્ષણક્ષેત્રીય પ્રયોગો અને અનુભવ આ પુસ્તકના નાનાભાઈ રચના કુંડ ૧૪ લેખોની પાછળ બિંધા છે. એ સાથે બિંધી છે એમની દૃષ્ટિ પણ; જે દૃષ્ટિ કેળવણીને માત્ર બૌદ્ધિક ભણતર એવો એકાંગી અર્થ ન કરતાં જીવનભાષક સર્વોચ્ચ કેળવણી એવો કરે છે, જેમાં શારીરિક, આર્થિક-વિષયક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને બધા પ્રકારની કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

૨૩ વર્ષના શાળામાં લખાયેલા આ સમદર્શના કેળવણીવિષયક લેખોને બે ખંડમાં વહેંચ્યા છે: (૧) સિદ્ધાન્તચર્ચા, અને (૨) વ્યવહારચર્ચા. પછી બીજા પ્રકારના લેખો આગળ ખંડમાં નથી આવ્યા, અથવા આગળ ખંડના લેખોમાં વ્યવહાર તરફ નજર નથી એમ નથી. ખરી રીતે આદર્શ, અને વ્યવહારની ભૂમિકા પર એને કેમ ઉતારાય, એની જ વિચારણા બધા લેખોમાં થયેલી છે.

હતાં ગુજરાતી સાહિત્યના શિક્ષણનો સાચો માર્ગ કયો તે બતાવે છે, મુતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકો કેવો પસંદ કરાય એની ચર્ચા અધિકારીની દબે કરે છે, પ્રવાસી વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીમાં શા ભાગ જાળવે એ કહે છે, આર્થિકની કેળવણી કેમ અપાય તે વ સૂચવે છે, અને ઔદ્યોગિક તથા ધાર્મિક કેળવણીની પણ સિદ્ધાન્ત અને અમલ બંનેની દૃષ્ટિએ સારી ચર્ચા કરે છે. પણ એમના મોટા ભાગના લેખો 'શિક્ષણ-સંસ્થાઓ અને જાતજાતનાં આદર્શ' સંબંધનની અને તેની પાછળ રહેલી બેધર્મી દૃષ્ટિની વાત હોય છે. દશિણામૂર્તિ સંસ્થાના સંચાલનને અંગે એમને જાણી

વિચારણા કરવી પ્રાપ્ત થઈ હશે એવું જ પરિણામ એ લેખોને વણાયું, એવા લેખોમાં શિક્ષણસંસ્થા કરતાં જાતજાતે એમની પાસે ઘણું લખાયું છે. જાતજાતનાં વિવિધ પ્રકો વિચારતાં મુકપતિ. અને તેની લાખાંજ પર થી. નાનાભાઈએ જુદા જુદા લેખોમાં ઘણું એકંદરે ઠીક પ્રમાણમાં લખ્યું છે. મુદ્દાઓનો આદર્શ અને તેની જવાબદારીઓનો ખ્યાલ તેમણે કેવો બેઠો બાંધ્યો છે એ બે બતાવે છે. જાતજાતના રસો, ગાદી જેવી બાબતો પર પણ એમની ઝીણી અને સાફ નજર ફરી વળી છે એ પણ ઘણાં લેખો બતાવી આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ પરત્વે શિક્ષક, ચોરિંગ, સ્વામી, આચાર્ય, પ્રવાસ, ભણતર-ગણતર અને બહેરજીવન જેવા મદરતના વિષયોની ચર્ચા પણ કેટલાં લેખોમાં થઈ છે.

કેળવણીના મિશનને વોલા અને તે દ્વારા આજની બિગતી અને આવતી કાલની નાગરિક પેઢીને ધાર્મિક માનનારાઓને તેમ જ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને જાતજાતના વર્તમાન અને બાનિ સંસ્થાઓને આ અધિકારી કેળવણીવિચારકના લેખો મુખ્ય અને અનુભવપૂર્ણ માર્ગદર્શન જરૂર આપશે. એ લેખોને આ પુસ્તકરૂપે અંકરમ કર્યા તે સાચું કહ્યું છે એમ સૌ કહેશે.

અધારના સીમાડા

[લે. ટોલટોલ; રૂપાંતરકાર. મૂળકર્તા શ્રી. બટ; પ્રકાશક, પ્રામદશિણામૂર્તિ આજલા; મુખ્ય ટોલટોલરૂપિણી.]

એ ચાર નાની બાજતોમાં પરદેશી હોવાની ચારી ખાતું, બીજી બધી રીતે આપણા મામલ ને ખેડૂતજીવનને અનુરૂપ જતાવી દેવાયેલું ટોલટોલની Power of Darkness એ નાટ્યમૂર્તિનું બી સફળ ગુજરાતી વેશાંતર છે, મામલાવાતરણ અને તળપદો લાગ્યાની થી. મૂળકર્તા બટની પકડે એ સફળતામાં ચોરા એવો દિરસો આપ્યો છે.

મોટકું ટોલટોલની નીતિભાવનાનું સમ્બંધ છે અને એ કારણે ઉદ્દેશપ્રધાન રૂપિ છે. અધાર જેવા પાંચનો

સીમા પૂરા થવા આવે ત્યારે પુષ્પવૃત્તિના પ્રકારની દશરો ફરે એ દોહરોએ તેમાં સરસ રીતે ગતાવું છે. પ્રેમજી બેઠોના સાથી પ્રેમજીની બીજી વારની પત્ની હાથ આવે તેવી પહેલું પત્નીની દોહરી સાથેના ત્રિચિ-બંધાર ને પાપમાં આમાં વધતો જાય છે અને પ્રેમજીનું આકૃષ્ટતા મેલિ એ પાપમાં વધતી હો છે. પણ આખરે તેનો મોહમુહૂર્ત અંતરાતમાં જાય છે અને તેને પાપમાંથી પાછાં જવલા કરવાને આદેશ આપે છે. એનું પહેલું સક્રિય પગલું તે એણે જલદરમાં કરેલો પોતાનાં પાપનો તિરકારી વહોરી લેલો એકરાર. એ જ અધારાની સીમ પૂરી થતાં કેવાવા થઈને પ્રકાર. નાથુ પાપમાંજે આગળ અને આગળ વધે તે જાણે એની મા મણિને સંસ્કરવારેલો, અને પુષ્પો-દશની પળ એના જીવનમાં જામી તે જાણે એના પ્રભુપરાયણ ભગત ગાપનો કેઈકે સંસ્કાર એનામાં લીટયાં દશે તેનું પરિણામ, એ દોહરોએ કલગતાવી અંદર દેખવું છે.

એની દોહરોપૃત્તિનું આ વેસાંતર આપણે તો જાણવોપાત્ર નાટકોની ઓછી સંખ્યામાં એકનો ઉમેશ કરે છે, અને તેથી આપણા સંસ્કારનું અધિ-કારી છે.

ભારતમે અંગ્રેજી અમલ

[લેખક, 'એકાર', પ્રકાશક, મેસર્સ એન. એમ. હકરની કંપની-મુંબઈ; મૂલ્ય, સાડા ત્રણ રૂપિયા.]

પી

જન કાળગ ધર સુંવા રીતે હાથેલી આકર્ષક એટ-અપ ને વેટનવાળા એટ આપી યશાપ તેની સમવકવાળા આ ચિત્રપોથીની સદેશપ્રસિદ્ધિ પ્રથમ આવૃત્તિ અદાસ થતાં આ બીજી આવૃત્તિ ચોથા જ માસમાં પ્રગટ થઈ છે તે એને મુળેલા સત્કારનું એક ચિહ્ન છે. એનું નામ મુલ્ય છે તેમ ભારતમાંના અંગ્રેજી અમલની અસૂણું જતાવેલું. ચિત્રપોથી એ નંબી, પણ જોનાં મુળે ભારતમાં એમણે મેલી લીધાનું તહેામતનામું છે, મરાઠા-આંગ્રેજી, બની બોલેલા ચિત્રન આગળ તેની સામેનું તહેામતનામું 'અદ્વૈત

પણ કારમી મજબ આખતારી ગિરા' ચિત્રપોથીમાં શુભાવતાના યદરથી કદાચચિત્રકાર 'અદેરે' આ પોથીનાં કુટુંબ પદ ચિત્રો દ્વારા પ્રકૃત છે. એ રીતે આ જુવન ચિત્રકારે પોતાની દેહદાસ અને મનોબળાને સર્વોદ્ધાર રીતે રેખામાં દાખવી છે. જોનાં સુખ સામેનું તહેામ-લનીકું રજૂ કરી 'હિંદુ દોહરો' અને તેથી જ આગળ જઈ 'બોલવા પોથી કરો'ની દાહમાં 'એકાર' પોતાની ચિત્રમાજાની સમાપ્તિ લાવે છે. 'રક્ષણ' 'સોજત' 'શર' 'હંદ' 'કાવર' 'રક્ષણ' 'વહાલો', તથા 'બોલવા બોલ' એ ચિત્રો કલા-કારની મુકું પીછાકોસ, અને ભારતનાં ઇતિહાસ તથા વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તેમનું દર્શન ગતાવી આપે છે. ફરક ચિત્ર નીમે ચિત્રકારે પોતે ચિત્રનું વક્તવ્ય શુભાવતામાં લખ્યું છે. એમની બાબામાં અર્થય ને ઉમરા વધુ પ્રમાણમાં આપ્યા છે. પોતાની દેહદાસ ને મનોબળાને એકજી દાહવી છે એમ આગળ કહ્યું ને જેમ રેખામાં દ્વારા તેમ આ બાબા દ્વારા પણ ફરક ચિત્રની સામેના દોહરો પાના પ્રર 'એકાર' ના આ શુભાવતા ચિત્ર-વક્તવ્યોનાં અંગ્રેજી ને હિંદી બાબાતરો હાથ્યા છે. એમાં હિંદી બાબાતર લાટું ને તેજસ્વી છે, પણ અંગ્રેજી એક તો છે જ નમજી ને તેમાં પાણુ અત્યંત અશુદ્ધ હાથ્યા છે. હિંદુ બાતર આ ચિત્રપોથીને મોક્ષતાની ઉમેશ હોય તો અંગ્રેજી બાબાતર મુંબારનું અને શુદ્ધ રીતે હાથનું પૂનમ જરૂરી જાતરી.

પ્રખુનું ધન

[અનુ. અદેશકર પ્રા. મુકલ; લેખો એન. કંપની પ્રિન્ટ મુંબઈ, ૨; વિદેશી, એન. એમ. હકર. એન. કંપની; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

અ

પ્રેમ સામેનાં ચિત્રેયો વડે બનાવરાયો પણ તેના રામચંદ્રી કાણુ કોષમાં ને મળી હોય એની પ્રજાં દોહરિપ્રેમી રચનાર ચિત્રોરિવત્ જાતી, અંગ્રેજી નવલકથાલેખિકા મેરી હોરલીની 'અદેશકર' ને દેવન' નામક અતિ લોકપ્રિય કવેનો આ જુનવા

કેળવણીની પગલાં

[લે. નાનાભાઈ ભટ્ટ; મુખ્ય - વિદેશી, ભારતી સાહિત્ય સંપ્રદાય - અમદાવાદ; મુદ્રક - સામગ્રી રૂપિયા]

પહેલાંના દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીજનનના નિયામક અને હાલના આજલાની કામદક્ષિણામૂર્તિ સાજાના 'મુખ્ય મહેતાજી', નવી કેળવણીના સારા પ્રયોગકાર અને અગ્રગણ્ય કેળવણીકાર શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટના પૂરી એ નીશી. જીવનના શિક્ષણયોગ્ય પ્રયોગો અને અનુભવ આ પુસ્તકના નાનામોટા ગણા કુલ ૧૪ લેખોની પાછળ ઊભા છે. એ સાચે જીવી છે એમની દૃષ્ટિ પણ; જે દૃષ્ટિ કેળવણીનો માત્ર બૌદ્ધિક ભણતર એવો એકાંગી અર્થ ન કરતાં જીવનભાષ્યક સર્વાંગીય કેળવણી એવો કરે છે, જેમાં શારીરિક, આદ્યત્ત-વિષયક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને બધા પ્રકારની કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

૨૩ વર્ષના આગામાં સખાયેલા આ સમૃદ્ધમાં કેળવણીવિષયક લેખોને એ ખંડમાં વહેંચ્યા છે: (૧) સિદ્ધાન્તચર્ચા, અને (૨) વ્યવહારચર્ચા. પણ ખીન્ન પ્રકારના લેખો આગલા ખંડમાં નથી આવ્યા, અથવા આગલા ખંડના લેખોમાં વ્યવહાર તરફ નજર નથી એમ નથી. ખરી રીતે આદર્શ, અને વ્યવહારની ભૂમિકા પર એને કેમ ઉતારાય, એની જ વિચારણા બધા લેખોમાં ચૂંચેલી છે.

દર્શી શુદ્ધરાતી સાહિત્યના શિક્ષણનો સાચો માર્ગ કયો તે બતાવે છે, ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકો કેવાં પસંદ કરાય એની ચર્ચા અધિકારીની હોય કરે છે, પ્રવાસો વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીમાં શો ભાગ ભજવે એ કહે છે, આદ્યત્તની કેળવણી કેમ અપેક્ષા તે જ સૂચવે છે, અને ઔદ્યોગિક તથા ધાર્મિક કેળવણીની પણ સિદ્ધાન્ત અને અમલ બંનેની દૃષ્ટિએ સારી ચર્ચા કરે છે. પણ એમનાં મોટાં કામના લેખો 'શિક્ષણ-સંસ્થાઓ અને જાતજાતનાં આદર્શ' સંચાલનની અને તેની પાછળ રહેલી જોડતી દૃષ્ટિની વાત છે કે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનાં સંચાલનને અંગે એમને આવી

વિચારણા કરવી પ્રાપ્ત થઈ હતી એનું જ પરિણામ એ લેખોને ગણાય, એવા લેખોમાં શિક્ષણસંસ્થા કરતાં જાતજાતે એમની પાસે પહોં જમાવ્યું છે. જાતજાતનાં વિવિધ પ્રકો વિચારતાં શુદ્ધપતિ. અને તેની સાબત પર થી. નાનાભાઈએ જુદા જુદા લેખોમાં મળે એકંદરે કીક પ્રમાણમાં લખ્યું છે. શુદ્ધપતિનો આદર્શ અને તેની જવાબદારીઓનો ખ્યાલ તેમણે કેસો કીકે બાંધ્યો છે એ બતાવે છે. જાતજાતનાં રસોવા, કોઠાર જેવી બાબતો પર પણ એમની ઝીણી અને સાદા નજર ફરી વળી છે એ પણ મહા લેખો બતાવે આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ પરત્વે દિસત, ચાંદિત્ત, રવાયર, આરોગ્ય, પ્રવાસ, ભણતર-ગણતર અને જોડેજોડન જેવા મહારના વિષયોની ચર્ચા પણ કેટલાં લેખોમાં થઈ છે.

કેળવણીનાં મિલનને વહેલાં અને તે દારાં જાળવી જાગતી અને જાવતી કાલની નામરિક પેઢીને પાતા માનનારાઓને તેમ જ 'શિક્ષણસંસ્થાઓ' અને જાતજાતના વર્તમાન અને જાતિ સંસ્થાઓને આ અધિકારી કેળવણીવિચારકના લેખો સુપ્રસન્ન અને અનુભવપૂર્ણ માર્ગદર્શન જરૂર આપશે. એ લેખોને આ પુસ્તકમાં અંચરથ કર્યાં તે સાદું કહું છે એમ સૌ કહેશે.

અધ્યારના સીમા

[લે. ટોર્ડોપ; રૂપાંતરકાર. મુળચંકર જો. ભટ્ટ; પ્રકાશક, મામદક્ષિણામૂર્તિ આજલા; મુદ્રક દોડ રૂપિયા]

એ ચાર નાની બાબતોમાં પહેલી લેખની ચારી ખાઉ, બીજી બધી રીતે આપણાં ગામમાં ને પેડેજીવનને અનુસૂય બનાવી દેવાયેલું ટોર્ડોપની Power of Darkness એ નાટ્યમૂર્તિનું આ સફળ શુદ્ધરાતી વેશાંતર છે, મામનાતાવરણ અને તળવડી ભાષાની કી. મુળચંકર ભટ્ટની પકડે એ સફળતામાં સારો કોચો દિસે આપ્યો છે.

નોંટક ટોર્ડોપની નીતિભાવનાં સર્જન છે અને એ કારણે ઉદ્દેશપ્રધાન રૂપિ છે. અધ્યાર જેવા પાત્રના

સીમાડા પૂરા થવા આવે ત્યારે પ્રુપરતિના પ્રકારની ટકરા ફેરે એ ટાઈટોએ તેમાં સરસ રીતે ખતાવ્યું છે. પ્રેમજી બેઠેલા સાથી પ્રેમજીની બીજી વારની પત્ની હાથ બાંધે તેની પહેલી પત્નીની ટીકરી સાથેના કિયિ-કાચાર ને પાપમાં આગળ વધેલા જ્વર છે અને પ્રેમજીનું અકુશરતી મેલે એ પાપમાં વધારે કરે છે. પણ આખરે તેનો મોહસૂઈત અંતરામાં જાય છે અને તેને પાપમાંથી પાછું પમલા કરવાને વ્યવસ્થા આપે છે. એવું પહેલું સદિષ પમણુ તે એણે જાહેરમાં કરેલા પોતાના પાપનો શિરકુસારી વહેતી થેલો એકરાર, એ જ અધારાની સીમ પૂરી થતાં કેળાયા મારેલો પ્રકાર. નાચુ પાપમાંથી આગળ અને આગળ વધેલો તે જાણે એની મા મહિનો સરકારવારસી, અને પ્રુપર-કવની પળ એના જીવનમાં જાણી તે જાણે એનો પ્રમુપરાયણુ બનત પાપના કંઈકે સરકાર એનામાં જીવનું દુઃખ તેવું પરિણામ, એ ટાઈટોએ કુશળતાથી અંદર મુક્યું છે.

એવી ટાઈટોમહિતિનું આ રેશાંતર આપણે ત્યાં 'અજવનોપાત્ર નાટકોની ઓછી સંખ્યામાં એકનો ઉમેશ કરે છે, અને તેથી આપણા સત્કારનું અધિકારી છે.

ભારતને અગ્રેષ્ઠ બમણ

[લેખક, 'એકાર', પ્રકાશક, મેસર્સ એન. એમ. હાર્ટની કંપની-મુંબઈ; મૂલ્ય, સાડા ત્રણ રૂપિયા]

પી

જામ કાગળ પર સુવક રીતે 'અપાયેલો' આકર્ષક ગ્રેટ-અપ ને લેખનવાળા બેટ આપી સમગ્ર તેની સગવડવાળી આ ચિત્રપોથીની સદેશપ્રકાશિત પ્રથમ અવરતિ ખલાસ થતાં આ બીજી અવરતિ થોડા જ માસમાં પ્રગટ થઈ છે તે એને મુજેલા સત્કારનું એક ચિહ્ન છે. એવું નામ મુલ્ય છે તેમ ભારતમાંના અગ્રેષ્ઠ અમલની અપૂર્ણ જ્ઞાતિવેલ-ચિત્રપોથી એ ગુણી, પણ જોતેનુ જુલેઆવતમાં એકેલી એની, બીજાનું તદોમતનામું છે. મહાત્મા ગાંધીજી, બની બેઠેલા ચિત્રન આમને તેની સામેનું તદોમતનામું 'અગ્રેષ્ઠ

પણ હારમી ગમગી બાબતારી ગિરા' ચિત્રમિત્રમાં મુજાવતના વધારી કટાક્ષચિત્રકાર 'એકર' આ પેથીનાં કુદ્ધ પક ચિત્રો દ્વારા પ્રદુર્ છે. એ રીતે આ જુવાન ચિત્રકાર પોતાની દેશસાક્ષ અને મનોબળાને સચોટ રીતે રેખામાં દાખવી છે. જ્યેન કુદ્ધ સામેનું તદોમ-કનીયું રજૂ કરી 'હિંદુઓ' અને તેથી જ આગળ જઈ 'એકર' પાસી કરો'ની હાથમાં 'એકર' પોતાની ચિત્રમાત્રાની સમાપ્તિ લાવે છે. 'રજા' 'સોખત' 'શાયર' 'હટ' 'હાતર' 'રમેશજી' 'જાહાનાં', તથા 'ભારતનો ભોજ' એ ચિત્રો કયા-કારની ચુક' પીંછીકોટલ, અને ભારતનાં ઇતિહાસ તથા વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તેમનું દર્શન બતાવી આપે છે. દરેક ચિત્ર નીચે ચિત્રકાર પોતે ચિત્રનું વક્તવ્ય મુજાવતીમાં સળ્યું છે. એમની બાબામાં આંવંચ ને ઉમરા પણ પ્રમાણમાં આપ્યાં છે. પોતાની દેશસાક્ષ ને મનોબળાને એમણે દાખવી છે એમ આમને કહ્યું ને જામ રેખાઓ દ્વારા તેમ આ કાળા દામ પણ દરેક ચિત્રની સામેના દોરા પાના પર 'એકર' ના આ મુજાવતી ચિત્ર-વક્તવ્યોનાં અગ્રિય ને હિંદી ભાષાતરે લખ્યાં છે. એમાં હિંદી ભાષાતરે સાદું ને તેજસ્વી છે, પણ અગ્રેષ્ઠ એકે તેા છે જ નમનું ને તેમાં પાણુ અવંત અગ્રેષ્ઠ 'અપાયું' છે. હિંદુ મહાર આ ચિત્રપોથીને મોહનવાની ઉમેશ હોય તો અગ્રેષ્ઠ ભાષાતર સુધારનું અને શુદ્ધ રીતે 'અપાયું' ખૂબ જરૂરી બનશે.

પ્રભુનું ધન

[વ્યવ. એકેશ્વર પ્રા શુકપ; યોગ એન્ડ કંપની લિમિટેડ, મુંબઈ, ૨; વિત્રેનો, એન. એમ. હાર્ટ-એન્ડ કંપની; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

અં

જેમ સાહેબ વિવેચનો વડે બનાવેલો પત્ર તેના ગણપમાં ફેરું લેખને ન મળ્યા જેવ એવી પ્રયત્ન યોગ્યિતા રમનાર વિવેચનિયન કુશળી, અગ્રેષ્ઠ નવનિર્મિતિમાં એવી કેરેલીની 'અગ્રેષ્ઠ' ને 'દેવન' નામક અતિ લોભાત્રિય કથના આ જુવાન

છે, અનુચારકે તેના પર પસંદગી હોતી તેમાં દોષદોષે તેમને શીખવેલી સાહિત્યભાવનાએ કામ કર્યું જણાય છે.

કૃતિ પેશકથી છે, અને એક હમદા સદસ્ય એ બોધે છે. તે એ કે દુનિયામાં સ્થળ સંપત્તિ માનવીને ખરાં સુખશાંતિની દાતા નથી, એ માનવીનું ખરું ધન નથી. મનુષ્યને જીવનનાં મીઠાં અને માંગલ્યનો અનુભવ કરાવે એ ધન તો છે પ્રેમ, માનવીના અંતરમાંથી માનવમાંથી પ્રારંભ થતો, પરમાત્માની અમોલી બક્ષિત જેવો, સ્વાર્થ કે બદલાની અપેક્ષા વિનાનો, નિર્મળ પ્રેમ. એની આમળ દુનિયાનો વૈભવ તરફ છે. કયા આ વાત દર્શનથી સિદ્ધ કરી આપવા જ જાણે બાપાઈ છે, એટલે એ સીધી લીટીએ દોરે છે. પણ એમ છતાં એમાં કૃત્રિમતા નથી જાણી.

કયા આવી છે: કરોડપતિ રૂઢ ઉચિત, પોતાની શ્રીમંતાઈમાં આલેદત્ત યાદો, પોતાના પૈસા તરફ જ નજર રાખતા લાલચુ અને ખુશામતિયા પ્રેમથી કંટાળેલો, અંતરમાં એકલો બદલો ને બેચેન, કાળા માખાના કોઈ માનવીના નિર્મળ નિરત્યાર સાચા પ્રેમની શોધમાં પોતાની વૈભવી દુનિયા છોડી પોતાનો સગા બૂંચી નાખી એક અકિંચાત આદમીના વેશમાં લંડનથી દૂર દૂર નીકળી પડે છે. એની એ શોધ લેખિકાએ સફળ થવી મિશ્ન છે. એટલે સામાન્યની અને મરીમોની દુનિયામાં સામાન્યજન જેવો બની વિચરતો એ શ્રીમંતાઈના કૃત્રિમ આનંદોને બદલે કુદરતી સુખ જીવનનો શુદ્ધ સ્વાભાવિક આનંદ મેળવે છે એમ નિર્ણય લેખિકાએ એને પરમાત્માના દિવ્ય પ્રેમામૃતની પૃથ્વીવસ્તી આદર્શ જેવો નિરત્યાર અને સાચો પ્રેમ એના પર દોળતા માનવીએ એને સારું ઉપચાર કરનાર ટોચ ને તેના માર્ગદર્શિ સામર્થ્યો, ડમણીમાં તેને બેસાડનાર બાપા જેન વૈભવ, અને જાણેકોમાં અધમૂલા ચપેલા એને બચાવનાર અને વંદાજનોષ પુરીની માફક મમતાભરી એની મેયાયાંતરી કરનાર મેરી શીન જેવાં એક પછી એક બેટાંઓ છે. એ માનવતાથી મધમધતી બહિષ્કાર

પ્રીતિમાં આરવાદ ચાખી રેવિઝ અંતરમાં ચોના અને જીવનનું નવું ખરું સુખ અનુભવે છે. પોતાની ઉપકારકર્ત્રી મેરીને પોતાના અલગક ધનનો વારસો સોંપી જવા તેણે કરેલો વીલને વિશે પોતાના સૌકિ સિદ્ધરને પોતાના અમાતવાસમાંથી તેણે લખેલા પત્રમાં તેણે પોતાની કૃતાર્થતા આ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

‘... હું જે વસ્તુ—પ્રેમ—સોંપતો હતો, તે જે અને કદી પણ મળવા વિશે તમને સંકા હતા, તે અને મળ્યા. ધરતીનું ધન તો મારી પાસે લખાવ્યું છે, ને તેનો ઉપભોગ મેં કવચિત્તે કર્યો છે. પણ શુદ્ધ, નિરત્યાર, કામળ પ્રેમથી જે પ્રભુનું ધન છે—જે મરીમોઈ માંદગી ને એમાં ખીળી તમામ કુખો પણ સદન કરી શકે છે—તે તો અને અત્યાર સુધી કદી મળ્યું નહોતું. હવે મારા આત્માની અસાધિત ને અંખના રામી છે. હું શુખી છું... મળ્યા, એ માણસના અતિ ઉત્કટ, વિશુદ્ધ ને નિરત્યાર પ્રેમ દ્વારા હું ઈશ્વરી પ્રેમની દરતી વિશે વિશ્વાસ રાખતાં થીજ્યો છું.’

પ્રભુનું આ પરમધન પામતા ઉચિત્તે જીવનદર્શન કરી જાય છે. તે બોલો છો કે ‘દુનિવ ખરેખર સુંદર છે’, અને એ જાન એના જીવનમાં જે પ્રસન્નતા લાવે છે તેનો સુખાનુભવ કરતો એ એ અદાત દરવાજા જ મનુષ્યની ચિરશાંતિમાં પોદી જાય છે.

ઉચિત્તો અવસાન સાથે કથાનું પ્રયોજન પૂરું થાય છે, પણ કયા પૂરી થતી નથી. રેવિઝને વિશ્વ માંમલ્યનું દર્શન કરાવનાર મેરીના એ પુણ્યકર્મની સદાઅચળે બદલો વાળી વાયકોની કિંચિત્પાતની રૂતિ સતોંપવા તેમ જ શુદ્ધ પ્રેમનું વધુ એક દર્શનથી મોરવ કરવા લેખિકાએ મેરીને એંગલ જેવા લાવનારાણા મદત્તકારીને નરતો છોડાં નિર્મળ પ્રેમ સંપાદ્યો છે. આમ કરીને આ કોયકથી સાદી કથામાં એક પ્રેમપ્રકાશનો પરિચય પણ તેણે મંદેકાંતે છે. એમ તો મેરીને ઉચિત્તે પોતાના અલગક ધનનો વારસો સોંપીને જાય છે, પણ એ ખબર પડતાં મેરીએ ખતાવેલા ઉદ્વેગને વિધાથી તેમ જ એંગલે બતાવેલો

એવીથી લેખિકાએ જાનતાં મૂલ્યોમાંથી ધન્યતા તો કહીએ જ શકી નાખ્યો છે, એ પણ ક્યાંતે અવસાન પરાંપર ખતાવી આપે છે. 'ગુરુ' કહીએ તો આખી કથામાં લેખિકાએ થીમંતાર્થ, તેના ફિલોસોફી અને તેનું શાધાપણું ખતાવીને ગરીબો પ્રત્યે દમસ્કી વ્યક્ત કર્યાં કાઢી છે. નિસ્વાર્થ પ્રેમ અને માનવજાતી મહેકે પણ ગરીબોમાં જ તેણે ખતાવ્યાં છે, આમ કરીને રથુજા ધનવૈભવ કરતાં પ્રભુતા પરમ ધન પ્રેમનો મહિમા તેણે સ્તવજોડે સ્થાપ્યો છે.

કથામાં મેરી કાર્ડેલીની અન્ય કથાઓમાં આવે છે તેવા અદ્ભુત ખતોનો અને તેથી નિષ્પન્ન થયો રસ નથી. લેખિકાએ સાત માણસો, તેમની સાદી સીધી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ અને વર્તન, સાદા વાતાવરણ અને સામાન્ય પ્રમગોષી જ પોતાનું કામ કાઢી લીધું છે, તેમ છતાં કૃતિ સાદાંત રસવાદી તો રહી જ છે એ લેખિકાની સિદ્ધિ ગણાય.

વાચકોને સાચાં ને સાચાં મૂલ્યો શીખવે અને તેમને સુપથ પ્રદર્શક તીવરે એવી કથાઓ જ મોઝામાં વહેલી મૂકવી ધો. અનુવાદકનું આ કાર્ય તેથી અનુમોદનને પાત્ર હરે છે. અનુવક વિશે કંઈ કહેવા જેવું નથી. શ્રી ચન્દ્રશંકર શુક્લ તો આપણા સિદ્ધ હરત અનુવાદક છે. તેમણે એકે મહાત્મા પ્રસંગ દાખ્યા વિના મૂળ કથાને ટુંકાવીને પ્રવાહી ગુજરાતીમાં લેવારી છે. જેવી તેવી જંગાળી અને ક્ષત્રા પ્રાદીય કથાઓનાં ધમાર્થ અનુવાદોની બીડામાંથી પોતાનો માગે કાઢી આ અનુવાદ સંસ્કારમય ગુજરાતી વાચકોનું ધ્યાન અવરમ આપેજો.

ગીતાદર્શન

[અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ; પ્રકા. વેરા એન્ડ કંપની લિ., મુમ્બઈ; વિક્રેતા, એન. એમ. ક્લાર એન્ડ કં. મુંબઈ; મૂલ્ય, સામાન્ય ફિલ્પા.]

શ્રી.

સર્વપત્રી ગાંધીજીનું 'ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ' મયના પ્રથમ બાગમાંના બીનાવિષક

નવમ પ્રકરણને આ અનુવાદ ગુજરાતની વાચકમંડિક સંસ્કારમેષી જનતાને આતીય ધર્મ, સમૃતિ ને સત્ત્વાનનો પકિતપ્રવર મધાપૂજ્યની અગિયારી અને છતાંબરી વાણીમાં પરિચય કરાવવાના શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લના નિષ્કાણે એવાકાવંતું એક વધુ ફળ છે. ગીતાનો મર્મ જાણવા પ્રવૃત્તાગાઓને એનું વાચન ધણું ફલપ્રદ થઈ પડવા વિશે શકા નથી. ભારતીય તત્ત્વાત્તનમાં 'સૌથી અધિક પ્રસાવ્યાળ પ્રથ' ગીતાને કહી શ્રી. રાધાકૃષ્ણને એનું વૈશિષ્ટ્ય અને મહત્ત્વ પ્રથમ સામગ્રી, અન્ય મતોની સ્વરૂપાત સાથે ગીતાનો અન્યાકાળ ધ. શ. પૂર્વે પરિચય મિશ્રમાં મૂકવાનું પોતાનું વમણ ખતાવી, શ્રીના એ સ્વતંત્ર વિગતો દર્શનિક સિદ્ધાન્ત નિરૂપતી બતાવિલા જ નહિ પણ યોગસાત્ર એટલે ધ્યાન વિષેના તત્ત્વાત્તનને અંતરમાં ઉતારવાની સાધના શીખવનારું સાત્ર પણ છે એ જાનવને આગળ કરી, પછી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ, જગત ને અસત્તામાં સ્વરૂપ, પરબ્રહ્મનો પ્રભુત્તિ સાથેનો સખધ, નીતિનિયમ ને સદાચાર, માત જ્ઞાનિ ને કુર્મના વિમાર્ગ, માનવીનું આત્મસ્વરૂપ અને યોદ્ધા એ સર્વ વિષયોના સંબંધમાં ગીતાકાર ને કહ્યું છે તેનો સર્વશાહી સાગસલેપ સ્પષ્ટ કર્યો છે. ગીતાની સુખ્ય ભાવના તો ઉપનિષદોની, પણ તેણે એમના દરતાં બક્ષિત પર વધુ કાર લીધો, વેદના યત્તસિદ્ધાન્તને ગીતાએ નવું જ રૂપ આપી શાચા અત્તમજ્ઞન સાથે તેનો મેગ સાધ્યો, મહુખનો વિભરચિત્તા અને તેના પરિજ્ઞામરૂપ સાધનેની અમેકતાનો સંજ્ઞા કરી તેણે જ્ઞાન વક્ષિત અને કમ્ એ ઇશ્વરમિતા ત્રણ મમ્-આર્મો એકમેકથી વિરોધી નથી પણ સંવાદી ને બદલ્યારી છે એ સમજવી તેનો સમન્વય પ્રમેયો છે: આ ને આવા મુદ્દાઓ શ્રી. ગાંધીજીને સ્વતંત્ર રીતે રાખ્યાં છે મૂળ ફિનનો અને એના પુરેમાંથી અલ્પસરોક્ષિતા કાર્યોના સંજ્ઞા અન્વાય અને તે સાથે તેના પરનું પોતાનું મોખિય સિદ્ધાન્તમન, શ્રી. ગાંધીજી, ને આ ગીતા-પ્રકરણમાં સર્વ રેખાથી અપિલ છે. પરબ્રહ્મ ને પિટરેલુ વિના ને શ્રી ગાંધીજી પોતાનો અલ્પસાધ વાકવી કેનાં એમને જેનું મહત્ત્વ

આવડે છે તે પથ આ પુસ્તક ખતલું આપે છે.

પુસ્તકમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણનના ચીત્તા-પ્રકરણનો અનુવાદ તે ૬૪ પાનાં જ રહે છે. પછી આવે છે ક્ષિત્રી પછી ઉચિત રીતે સ્થાન પામી શકે એવા એની પુરવણી લેખાવ એવા શ્રી, રાધાકૃષ્ણનના એક કરાચી-આખ્યાનોનો 'બીતાનો સુરેશ' નામનો અનુવાદ, મૂળ લેખકની દિપ્તિશાની ઉદ્દેશ્યોએથી સ્વેચ્છા ને સમજ અનુવાદ, અનુવાદકનાં ૮૫ પાનાં રોકતા દિપ્તિશા, અને કૃષ્ણની ગસલીયા અને ગીતાના માયાવાદ પરની અનુવાદકનાં પરિશિષ્ટો-એ બધી સામગ્રી પુસ્તકની શોભા બને એવી છે. અનુવાદક શ્રી. ચંદ્રશેખર શુક્લે દેવ તત્ત્વવિદ્ અને તત્ત્વપ્રેમી છે, અને એમનાં ચત્ત્વરતાન સ્વાધ્યાસતપ અને ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના સાદિત્યમાં જાડી પ્રીતિ રેવા પૂર્ણ પ્રસન્ના ને ધન્ય-બાહ્યાં અધિકારી છે તે એમણે ચોતા તરફથી આપેલાં દિપ્તિશા તથા પરિશિષ્ટો સ્વયં કહી આપે છે. રાસ-કીશાના રૂપને તેમાં છુપાણેલા આધ્યાત્મિક રહસ્યને ન કરી તેમણે સુંદર રીતે સાદ કરીને સમજાવ્યું છે. તેમાં તેમજ માયાવાદનો સાચો ખુલાસો જે એમણે આપ્યો છે તેમાં એમના પુસ્તકિયા અભ્યાસ ઉપર્ગત પોતાની તત્ત્વસમજ ને સાચી દૃષ્ટિ વજ્ર દેગણે બનાવી આપ્યાં છે.

ગીતાના અને તેને કેન્દ્રમાં રાખી ભારતવા સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટે આ પુસ્તક ગિતા મુખ્યને ચલું ઉપયોગી થઈ પડશે. આવાં પુસ્તકોના અનુવાદો ચાલુ છે તે સંક્રામાં જાણ પથ છે તે અ.વ.શ્રી પ્રગતના વાવિ માટે એક બિજાનું. વિદ્યુ મજાલું જોઈએ.

મહારાજ થયા પહેલાં

(લે. બખલશાહ મહેતા કમલ પ્રગયન મંદિર, દુરધન બુદ્ધાહિસ, જાડ, અમદાવાદ મૂલ્ય બે રૂપિયા)

‘મહારાજસાઈના દીવા’ પુસ્તકથી રવ. મેધાણીએ જેમના લેખનપણ જીવનકાળ અને ગૂંચી સિદ્ધિનું જાહેર સંકીર્તન કર્યું એ શ્રી. રવિશંકર મહારાજના

ચૈત્યની આ કથા છે. ૧૯૪૨ના સરવાણુએ બખલ શેખર શ્રી, બખલશાહ મહેતા મહારાજના સદી દસી, તે વખતે એમની પામિ એસીને મળ મૂલી અદિતી એમની પાસેથી એક સદીને એક આજીવે એક પોતે એ કહેતા હતા એ રીતે શ્રી નમન-કાષ્ઠી તેમનું આ ચરિત્ર તૈયાર કરેલું. તે કાળે-વલ્લભ આદે આદે વર્ષે કમલ પ્રગયન મંદિરની કિશોર મધ્યમાળાના મુદ્દાવંતા પ્રથમ પુસ્તક તરીકે સમજ થાય છે. બાળકો ૬૨ વર્ષ પર બેસા જિવનમાં એક નાના ગામમાં માધ્વરણુ-સ્થિતિના મહેતાકને શેર જ-એલા રવિશંકર બાસ આજના ‘મહારાજ’ અને ‘દાદા’ રેવી રીતે જન્મા તેનો પ્રેરક ઇતિહાસ આ લઘુ હરતક રજૂ કરે છે. નાનપણથી સરીરે મજબૂત અને વૃત્તિમાં સાહસિક, નિર્ભય અને સેવાભાવી એવા મહારાજના ધમરમાં તેમની વિદ્યાર્થીશ્રામાં તેમના પિતા શિવરામ બાસનો અને નામરદાસ માસ્તગનો અને નિયાળ હોદ્દા પછી તેમને અર્થસમાજનો રંગ લગાડનાર હોદ્દાલાલ કરિયા શાળા નોંધી લેખક ત્યાર પછીના તેમના વિદ્યાસર્માં સ્થાપી નિવાન-દંડ, મોદનમાલ પંથા અને ગાંધીજીની પ્રેરક અસર વિગતે લખી છે. ગામમાં ખેતી અને ધનમાનવત્તિ કરનાર આ અદ્યશિક્ષિત લોકાણુ પ્રથમ આર્થસમાજ પ્રત્યે દગી સંકરાચાર્યની જોડુશી સામે જાંક કરે, ધનમાનવત્તિ મૂળી દર્દ અપાચકવત્તિ રેગવે, મોદનમાલ પંથા પ્રત્યે અને તેની દારા ગાંધીજીના પ્રત્યે આકર્ષાય અને એક પછી એક જાહેર સેવાકાર્ય ઉપાસતો જઈ જાહેર કવનમાં જેવાં ‘સ્વરાજવાગ્’ બની યોગાક આનપાન ને બાચારવિચારમાં ક્રાંતિ-કારક દેશારો કરે, અને લોકસેવક અને સાચા સક્રિય રાષ્ટ્રીય કાર્યકર બને—એ કથા રસિક છે તેટલી જ પ્રીતિસાદક પથ છે. લખાવટ સ્વચ્છ અને સરળ છે, અને પુસ્તક વાર્તાસ પથ આપે છે, તેથી કિશોરોના હાથમાં આ પુસ્તક અત્યંત મૂલ્યવાન છે. ‘...આજની તરફ પેદાને એ પૂર્વ પુરવના જીવનમાં પ્રેરણા મળ અને ઉત્સાહ મેળવવામાં મદદર થશે’ એ લેખકની શ્રદ્ધા સાચી છે.

સીતા-વનવાસ

શકુંતલા

[અનુ ૦ રાણુલાલ મોની; કમલ પ્રકાશન મંદિર, સો. એજન્ટ દિલ્લિ ખૂંડ હાઉસ લાઇ, અમદાવાદ: મૂલ્ય સવા રૂપિયા દેરેતો.]

કમલ પ્રકાશન મંદિરે શરૂ કરેલી ગૃહિણી અંશમાળાનાં સંખ્યાક ૧ ને ડના આ બેઉ લઘુ પુસ્તકો બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર ત્રિવેદાસાચાર્યના 'સીતા-વનવાસ' અને 'શકુંતલા' એ બે કૃતિઓના અનુવાદ છે. પહેલા પુસ્તકમાં ભવભૂતિના 'ઉત્તરરામચરિત' અને વાલ્મીકિ રામાયણના ઉત્તરકાન્ડને આધારે કારુણ્યપૂર્ણ સીતાના વનવાસનો કથા છે, અને બીજામાં કાલિદાસના 'અભિજ્ઞાન શકુંતલ' નાદકર્તુ વાર્તારૂપ સંકલન છે. સંસ્કૃતથી અભ્યુત્થાન બહોળા જનસમૂહને મટે પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર ત્રિવેદાસાચાર્યે સરળ સુવાચ્ય વાર્તાઓ રૂપે સીતા ને શકુંતલાનો કથાઓ બંગાળીમાં લખેલી. તેને શુભરાત્રી અનુવાદરૂપે શુભરાત્રી બહેનો આગળ રજૂ કરવામાં એમને સ્ત્રીવિપક્ષ અને રવચ્છ શિષ્ટ

સાહિત્ય પીરસવાની કમલ પ્રકાશન મંદિરના વ્યવસ્થાપકોની ઇચ્છા પ્રવર્તી બહુલ છે.

ભારતની વીરંગનાઓ

[લે. રામનારાયણ ના. પાઠક; કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; છટક મૂલ્ય સવા રૂપિયા.]

આ લઘુ પુસ્તક ઉપર ઉલ્લેખાયેલી ગૃહિણી અંશમાળાનું બીજું પુસ્તક છે. એમાં રાણુકેરી, પતિની ચાંદ સુલતાના, કાશીની રાણી હરમીયાઈ અને અલ્લખાયાઈ હોદ્દરે એ ભારતની પાંચ સુપ્રસિદ્ધીઓની બહેનોને પ્રેરણાદાયક ચરિત્રાઓ સંગ્રહવામાં આવી છે. અગળા મનાતી સુકમાર નારી પ્રસંગ વ્યાખ્યે ધર્મની અને રાષ્ટ્રની રક્ષા કેવા વીરદશી અને કેવી દક્ષતાથી કરી શકે છે એ આ પાંચે કથાઓ પોતા પોતાની રીતે બતાવી ગય છે. સ્વતંત્ર ભારતના હવે શરૂ થતા નવા પુરુષાર્થમાં સ્ત્રીઓએ ય પોતાનો પૂરો ફાળો આપવાનો છે. એવે સમયે ભારતના આ નારીશત્રીની ચરિત્રકથાઓનું વાચન તેમને મટે સૂચિત્કર નીવડશે.

જીન

આપનાં પશ્ચિમ વર્ષો સુધી દિલ્લી જીનની જરૂરિયાત વાર્ષિક ત્રણ કોડી રૂબરૂ જેટલી થતી એમ જાણાય છે. દિલ્લીમાં જીનની મિલો અત્યારથી માત્રક બે પાંચી કામ કરી વાહુ રાખે તો આ માંજે પહેલી વળવા જેટલું ઉત્પાદન એ કરી શકે. દિલ્લીમાં કુલ ૧૦ જીનની મિલો છે. તેમની ૭ પ્રખર-વર્ગીકરણ, ૪ પુકરપ્રાલમાં, ૪ અપ્રખરપ્રાલ ૨ ત્ર્યુપમાં, ૧ માટીવાલમાં ને ૧ કારખાનમાં છે.

સાડું છે, પણ નિન્દાઓને જોવાને એ સાંભળાને વેદના થાવ એની પાસે જ વધારી વધારીને વાતો કરે છે.-જોમાં જ એમને વધુ આનંદ આવે છે.”

“આ વાત સાચી છે, કારણ એનેક્યાર સહન કરવું પડ્યું છે.” મેં કહ્યું.

“ત્યારે નો કેમ પારી હતી ! ધણીને વાતો મારે કાને પડી છે-પરે છે. એક જગે હોલું કે એણે સાંભળ્યું હતું કે સુન્દરી સ્ત્રીઓ સિત્તાય કાઢીને હું મારી પાસે આવવા નથી હોતો, આહા, સાંભળાને રોમાંચ થયો હતો. એની જ્યવસ્થા કરો સદાચ હોત તો ખોટું ન થાત, તો શાન્તિનિકેતન સ્ત્રીગતિ વિદ્યાલય હોત. અને નક્કી જે આવી વાતો-કહે છે એણે તમને લેવા નથી ! એમ જાનત તો તમારી જ કેવી જાત થાત !”

“કેવું અપમાન ! માત્ર ઉંમર અને ચહેરાને અંગે આવું અપમાન કરે એ તો સહેવાનું હું જ નથી.”

“ના, ના, ઉંમરને અંગે હું ખુશામાં આવેલ હું તો સ્પષ્ટપણે જાણું છું ના સ્થિત એની મૂર્તિએ લીધેલી જરાય વધુ-અનમાં એક અમૂલ્ય અધ્યયન જે કાચેના એના. માડું હૃદય લરાણ આવ્યું, આંખમાં રાંછે, બાત્યા, શા માટે તે તો નથી જાણતી !... ..કેટલી વાર ત્યાં બેસી રહી હૃદય તે પાદ નથી ઓચિન્તિ ભગી બેઠા હોય તેમ મારા તરફ નેપે યુરદેને પૂછ્યું :

“કેમ ક્યારે આવ્યા છો તમે ? આવો, આવો, સામે બેસો પેલી ખુરશી બેચીને. આટલા મંદીર થઈને શું વિચારો છો ?”

“હું વિચારતી હતી કે કઈ રીતે એ શક્ય બન્યું. કઈ રીતે એ સંભવિત થયું કે અમે નિરાશ થયા હઈશું. અમને દુઃખ થયું હતું એ વિચારે આપને આખી રાત ઊંઘ ન આવી ! કેપાંકો એક ટેકરી પ્રાધિર, એ દુષ્કિત થશે એ વિચારે ભય હોવા છતાં તમે તેની ટેકરીમાંથી બીજા નહિ ! તમે શું અમારા એટલા બધા અંગત છો ! એમ તો નથી લાગતું. તમે ત્યારે મૂંગા મૂંગા બેસા હતા ત્યારે હું આ જ વિચાર

એ માનું પેલો (વાલકુમાર) તો રત્ન-પુત્રી બંગાળના મામડા મેં લેવા નથી એ કામું રહે-બંગાળના મામડા મેં ખૂબ ઠેકાણુપૂરક લેવા મે, એથી છે કોતો આનંદ મે લેપ છે એની રત્ન. હોડીમાં બેસા બેસા એ લેવાનું જ તો મારું કામ હતું બેસા બેસા લેતો હતો. કામગીરીની મુશ્કેલી છે નમને !”

એ દિવસે એમણે વાંચી “સમાપ્તિ.” એ વર્ષ એમને વિરોધ પાદ હતી, કહેતા હતા-“વત્સલે રોજ લેતો હતો; સ્ત્રીઓ પાદ ઉપરે આવતી, કે કોકરોને તેમને, તો કોક વળી કારોએ વળી લઈને, તો કોક વળી કામમાં મગર લાઈને તો અગિવાર વર્ષની દુઝા દુઝા પાળ વાળી એ એની કામમાં-... વાળું દેખ લાગ્યું છે. એવા ન હોત, એ કામને કામની રાખી હોત તો મારું બધું તારા પામત. મારું જોયું છે બાંધીને પૂજા બેગો થયો હોત.

કાંઈ પણ બંધન મને સાંભળ બનીને બંધન હતું નથી. કદી ચિરહિનથી હું મનોમન ઉદાસી જો મ આ નાનપણથી જ નહિ પણ શિશુવયથી જ ત્યારે હું તારા દાણે ત્યારે સરજ ધોમ ધખ્યો હોય અને મારું જોયું બપોર હોય, મારું પરથી ફેરીવાળાઓ જોયા પછી જ પાડતા ચાલ્યા જતા હોય અને વચ્ચે વચ્ચે જોયું જ જતી સમજાઓનો સાદ સાંભળતો ત્યારે તે મારા મનને અદશ્યપણે દૂર લઈ જતા. નિર્ગન બપો એ સમજાઓના સાદ જાણે દૂર-સુદૂરના સાદ હો હું એકલો એકલો ત્રીજા માળના એરોજોડાર મારે ફરતો રહેતો ત્યારથી જ જાણે એ શર થયેલું. સદાને સંસારના શત-સહસ્ર પ્રકારના કામમાં રહી છું-પણ મારું મન હોડી જેમ કિનારા પરના બંધનોમાં થયે નથી જાય છે તેમ વહેતું-તણતું રહ્યું છે, કિનારાના બંધન મારે માટે નહોતા. જે એમ થાત, જે મંદા-રતના નાનામોડા બસોખ બંધનોમાં મેં અને ફક્ત દીધો હોત તો મારું બધું નાશવું જાત. મારો ભાગ દેવતા એમ નહિ થયા દે, એમ કરે તો નો બધું

એ એક સમુદ્ર છે એમા એટલુ બહુ બહુ કે
એનો અત જ નથી એક બાલુથી જેમ દૂર-દુર
પ્રસારી ગિડી વિચારધામ એમા છે, તે બીજી
બાલુથી એમા બાલીશતાનોયે પાર નથી-બીના અને
દાદીમાની બેળા બેડા બેડા ગણા કે અત્યાર જેમ
સત્ય ન હોવાથી યા અસલચિત વાતો ન હોવાથી
માનવીનુ મન ખુશ નથી થતુ, તેથી ડરીને પાતને
પણ સત્યના વાલા પહેરાવતા પડે છે, એ દિવસેમા
માનવીનુ મન આજના માનવી જેનુ અગત્યની નોંધ
વાર્તા, એટલે વાર્તા જ, એમા સહન-અવસભવ
એનાકાર થઈ જાય છે. એમ ન હોત તો અસ્થિનિ
ઓની સાથે સાપ પણ દિન-શાસ્ત્રાલોચના ઘટ્ટી રીતે
કરી શકત ? લાલો તો પેલી મારી ગયરી, મે જે
મેધ ડરી છે તે તમને આપુ હવે વધુ મારાથી નહિ
થાય, એમા તો લામા દિવસે લાગે એનુ કે હું તમને
જેમ કહેતા જાઉં તેમ લખતુ શકું છું.

આમા એવ ખ્યાલ ગાખવો જરૂરી છે કે મહા
ભાગતની આખી વાર્તા એક કૃષ્ણ છે એને એક
પાત કહેતી કે અને એ કૃષ્ણને અવનબીને કે કૃષ્ણ
જ આના નાવક કે પાત પાડે એ ગ્રીમરી હતી
મહાશુ ડરી હતી કૃષ્ણને, અથાત કૃષ્ણની છાતી-
કૃષ્ણની નીતિને, એમ ન હોય તો પાત ભાઈઓને
એક કન્યા વડે એ શુ કહીયે સભરિત તે ખડુ
કૃષ્ણને એઓ વર્ણા, કૃષ્ણ એને જ આધીન જ-યો. મુલ
મેય કે ધરતીના દિવસા માટે નહોતું પગ કૃષ્ણને એ
સિદ્ધાત પરવે હતુ એમ ન હોત તો કુચના મેન
નમાં આ એકમે વાગ લાગી ગીતા મારી ય કહી
સકય હતી કેઈ જ અર્થ નહોતો એનો તમ મારી
ગયરીમાથી આ બહુ મોખી લો

મહાવાગની સુધી ગિડી મર્મ વાણી, જે ઉપે-
ર તે અસ્થિનિઓના ઉપેગોમા, કે સુધિરિગની
આદર્શશાન્તિમા નથી એ કે મહાપ્રચાનમા આન
જ-મગ મુલ, આગલી માગમારી તે કાષામખી-નુ-
માની એ નુ લોભને માટે નહોતુ નાથતી મૂલતામા
એની સમાપ્તિ નથી, તમાને માટે જ એ આમસા
કે વર્તના માટે જ એનુ મહાનુ કે એનુ નિદ
ર્શન જ આ મહામાયનો મુખ્ય શર છે

આ કથને આન મહાયુદ્ધ વિશે તેઓના ગજાબ
૧૩૪૫ની ૭મી રોડના ઉત્સવ વેળાના ભાણુમાથી
રાખી પર્તમાન ૧૧મી લોખી ત આ દિવસ મુલની
પદ્મશ્રી ઉપર મહામાનતાના મુલને એમણે કઈ રીતે
એણુ હતુ તે આપણે નેમાથી નાખી લગીશ—

આદ્યવેલા

આગાશમાં સાત માઈલી ૧-સાઈએથી દલાલ ૭૦ (સિલ) વડે કીન પૂરે ઉપર
વિગરવાનુ સાદસ આદ સિયન સેનિએ એણુ છે ૩૬,૦૦૦ ફટ ૮૦૦ સ્ટેડિયમમા. ૮૦૦
વિમાનમાથી ફરી ૫૮૦૦૦ આ ૭૦૦-કેનિય વીસ મિનિટમા ૫૦૦ ઉપર ૭૦૦-સામ ૮૦૦૦ દલા

એજન્ટ : કચ્છનાલાલ વાડીલાલની કું.

મગધદાસ રોડ, મુખ્ય ર.

૨૮

વર્ષથી

જનતાની ઝોડધારી
સેવા કરી રહી છે

આર ગસ

ઇન્શ્યોરન્સ

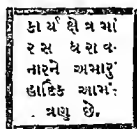
કંપની લિ.

ઉચ્ચ કક્ષાની આ

હિંદી વીમાસંસ્થા

આપનો સહકાર વાંછે છે.

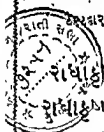
સૂર્યકાન્ત બી. શાહ બી. એ.

સી. એમ. જશ

મંત્રિમંડિર

વડી ઓફિસ

૨૬/૧ ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

કુરુદાર પાનમાં ખાયા માટે
ખુરાબોદાર

રૂંધાકાળુ છાપ કાથો

રૂંધાકાળુ છાપ મુખવાસ

દસ્તકુલ અને સુગંધીદાર પાન માટે
વાપરી ખાત્રી કરો.

બનાવતાર:

શેઠ સી. સી. કડીવાલા

સોલએજન્ટ:

જયંત વી. શાહ એન્ડ કું.

તસોદ રોડના બિ. અમદાવાદ.

ગામેગામ એજન્ટો નીમવાના છે.

ଭାର୍ଗବୀୟ ୧୭ ଅକ୍ଟୋବର 'ମହାବୀର' - ୧୯୩୩

ଆଗଷ୍ଟ ୧୯୩୩

୧୯୩୩

ଶ୍ରୀରାମ ମୋହନଲାଲ ଦାସ

આસ્માનની અગાધતાનું દર્શન કરાવતું પ્રથમ પ્રકાશન

લેખક

નિરંજન વર્મા

જયમહલ પરમાર

પ્રસ્તાવના

કાકા કાલેલકર

આ પુસ્તક માત્ર તારાઓનો પરિચય જ નથી આપતું. તારાઓના પરિચય સાથે તે કુદરતી વાચક સામે અનેક મનોરંજી કવિતાઓ પ્રુથી ભય છે અને તેના મનમાં આકાશની મોહકતા ઊભી કરી નાખે છે તારાઓ વિષયક આપણી તેમ જ દેશ-પરદેશની લોકસાહિત્યિક અને પૌરાણિક વાર્તાઓ કદાચ છે અને મનને હળકું કરી નાખે છે. વાણી, પાદળાં, વાદળો અને વરસાદ સાથે આકાશનાં વિવિધ મનમોહક ચિત્રો રજૂ કરી નાખે છે અને આકાશી કલમને વિસ્તારી મૂકે છે.

આ ઉપરાંત જ્યોતિષશાસ્ત્રના વીતિક વિજ્ઞાનની પ્રાચીન મંત્રણાની સમસ્યા બધી બાબતોને પ્રભાવિત કરેલી નાખે છે તેનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આવા અપરા વિષયનું વિષય કરવા છતાં લેખકાની રચનાને પ્રવાહી શૈલી વાચકને પહેલેથી ઉલ્લેસ પ્રકી રાખે છે અને ઉત્સાહપૂર્ણ એ વિષયનું પ્રાથમિક સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી નાખે છે. બીજાં સૌથી મહત્વનું એનું આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલ છે

જાનના છ નકશાઓ. જે જેટલા સ્પષ્ટ છે એટલા જ સુદૃઢ છે એ નકશા વાચકના મિત્રિયા બનીને જાતજાતના તારાઓનો પરિચય કરાવી નાખે છે. આનું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન મળ્યા બાદ વાચકને આકાશ વિષે કોઈ અજ્ઞાતા કે અજાણ નહિ રહે. આપું પુસ્તક વાંચ્યા વિના ને વચાવ્યા વિના રહેવો નહિ. છ મોટા નકશાને બીજા અનેક ચિત્રો સાથે કિંમત રૂ. ૨૦. ૧૫, પોસ્ટ ખર્ચ રૂ. ૧-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ફરતાનીજ પુસ્તક - ગાંધી સ્તેશ - અમદાવાદ
શ્રીમદરાજ પબ્લિકેશન્સ - કાલ્યાણ દેવી રોડ - અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું સૂચિપત્ર : ઓક્ટોબર : ૧૯૪૭

શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન ધરંધરમાં હોયું જોઈએ, જ્ઞાન એ હીરો છે. હવેનની અપારી શણગારમાં તમને એ પ્રકાશ આપશે. જે પ્રજામાં દષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા હાથે કરીને પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે તમારી બારી પ્રજા માટે શાનો વારસો મૂકી જવા ધારે છે? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને સહિનો?

• જે ધરમાં ઓછાદું શિષ્ટ-સંસ્કારી નાનું એવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ પર સૂના કબરેસ્તાન જેવું છે. પક્ષાંડણી તમારે જા કરવાની છે હવેન કે મૃત્યુની.

આસ્માનની અગાધતાનું દર્શન કરાવેલું પ્રથમ પ્રકાશન

લેખક

નિરંજન વર્મા
જયમલ્લ પરમાર

પ્રસ્તાવના

કાકા કાલેલકર

આ પુસ્તક માત્ર તારણોનો પરિચય જ નથી આપતું, તારણોના પરિચય સાથે તે મુખ્ય વાચક સામે અનેક અનેકો કલ્પનાઓ મૂકી ભય છે અને તેના અનર્થમાં આકાશની ચોદક તા દોડી કરી ભય છે તારણો વિષયક આપણી તેમ જ દેશ-પરદેશની ઔદ્યોગિક અને ખેતીશીલ્પિયક અને પોતાશીલ્પિયક વાતોમાં કહી ભય છે અને અન્યને હજી કરી ભય છે. વાણી, વાદળો, વીર્યની અને વરસાદ સાથે જનજનનાં પરિચય અનર્થમાં મિત્રો વહી કરી ભય છે અને આપણી કલ્પનાને વિચારી મૂકે છે.

આ વપર ત જ્યોતિષશાસ્ત્રની જીવિકા વિજ્ઞાનની પ્રાથમિક મહત્વની લક્ષ્યમાં આપણે ને પ્રકલ્પવદ્ય વહેલી નાખીને તેનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આવા અવધા વિષયનું વિવરણ કરવા છતાં લેખકોની રચના ને પ્રચલિત કોઈ વાચકને ખદેલેલી છેલ્લે કુદી પડી શકે છે અને વસ્તુતઃસ્ત્રાંતરે એ વિષયનું પ્રાથમિક સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી ભય છે. બીજાનું સૌથી મહત્વનું એવ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલ છે

કલ્પના છ નકર્યાઓ. એ એટલા સ્પષ્ટ છે એટલા જ મુદ્દર છે. એ નકર્યા વાચકના ચોમિયા બનીને જનજનના તારણોના પરિચય કરાવી ભય છે. આનું મુખ્ય માર્ગદર્શન મળ્યા બાદ વાચકને આશા વિશે કમી અસ્પષ્ટતા કે મંડળ નહિ રહે. આપું તુસ્તક વાંચ્યા પિના ને વસાવ્યા પિના રહેશે નહિ. છ મોટા નકર્યા ને બીજા અનેક વિશે સાથે કિંમત રૂ. ૨૦. ચોરટ અર્થ ૨-૧-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ફરના-ડીક પુસ્તક • ગાંધી રસ્તા • અમદાવાદ
મીમરાજ પબ્લિકેશન • કાલબા દેવી રોડ • અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું મુદ્રિત્ર : ઓક્ટોબર : ૧૯૪૭

શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન પરંપરામાં હોયું જોઈએ, જ્ઞાન એ રીતે છે. હવેનનો અંધારી કણ્ઠોમાં તમને એ પ્રકાર આપજો. જે પ્રજામાં દષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા હાથે કરીને પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે. તમારી બાવી પ્રજા માટે શાનો વારસો મૂકી જવા પાડે છે? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને શક્તિનો?

• જે ઘરમાં એકાદું શિષ્ટ-સંસ્કારી નાનું એવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ ઘર સૂના કબ્રસ્તાન જેવું છે. પસંદગી તમારે જ કરવાની છે હવેન કે મૃત્યુની.

ન વ લ ઠ યા

૧ કાળચક્ર	૨-૦-૦	૩૨ કાળાકલ્પ ભા. ૧-૨	૪-૦-૦
૨ સમગ્રગણ	૩-૮-૦	૩૩ કાળા કલ્પ ભા. ૩	૩-૦-૦
૩ દ્વલ્લહી કપાસ	૪-૦-૦	૩૪ કાળિય	૪-૦-૦
૪ પ્રભુ પદાર્થ	૨-૮-૦	૩૫ પરિવર્તન	૪-૮-૦
૫ ખીરેલા દાર	૩-૦-૦	૩૬ રાખા	૫-૦-૦
૬ દીપનિર્વાણ	૨-૪-૦	૩૭ કમ્પૂજ	૩-૦-૦
૭ બદીસર	૩-૦-૦	૩૮ લોહાના ચણા	૪-૮-૦
૮ બધન અને મુક્તિ	૨-૮-૦	૩૯ રાધી જતા	૨-૦-૦
૯ પ્રેમ અને પૂજા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦	૪૦ પશ્ચિમને સમગ્રગણ	૩-૦-૦
૧૦ ચાણુખૂટ ધાર	૩-૦-૦	૪૧ અલકાર	૨-૦-૦
૧૧ ખડિત કલેવર	૨-૮-૦	૪૨ પતન અને પ્રાવશિત	૩-૦-૦
૧૨ કદમ કદમ બહાવેલ ભા. ૧	૩-૮-૦	૪૩ દીપાની વાડ	૨-૮-૦
૧૩ સુરકિ	૨-૮-૦	૪૪ ધરતી	૩-૮-૦
૧૪ પાછલે બારણે	૨-૮-૦	૪૫ લા' મિશ્રાબલ ખંડ ૧	૪-૮-૦
૧૫ હિપમા	૩-૮-૦	૪૬ લા' મિશ્રાબલ ખંડ ૨	૩-૧૨-૦
૧૬ સુવર્ણમુગ	૩-૮-૦	૪૭ જગતનો રાગ દારકન	૪-૮-૦
૧૭ જગતનો તાલ	૨-૮-૦	૪૮ ધરને માંગે	૪-૦-૦
૧૮ આવતી કાલ	૩-૦-૦	૪૯ જાણ	૩-૮-૦
સાથી	૫-૦-૦	૫૦ પુનરાગમન ખંડ ૧	૩-૦-૦
સોહાગ	૨-૮-૦	૫૧ પુનરાગમન ખંડ ૨	૨-૮-૦
૨૧ માનવતાનો મૂલ	૪-૦-૦	૫૨ પૂજોના પહેનો પુત્ર	૨-૮-૦
૨૨ પચાસ વર્ષ પછી	૩-૦-૦	૫૩ જીવનનું એર	૨-૮-૦
૨૩ ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦	૫૪ દેનકુવ	૨-૮-૦
૨૪ રૂપમતી	૪-૦-૦	૫૫ મંત્રગમ્ય	૨-૦-૦
૨૫ અવન્તીનાથ	૪-૮-૦	૫૬ જગતા રે'ને ખંડ ૧	૨-૮-૦
૨૬ જનમટીપ	૩-૦-૦	૫૭ જગતા રે'ને ખંડ ૨	૨-૦-૦
૨૭ લખ્યા લેખ	૩-૧૨-૦	૫૮ એ પત્ની કોની ફ	
૨૮ ધરતીને અવતાર	૨-૮-૦	૫૯ પથેર પાચાલી	૨-૮-૦
૨૯ પાંખોના મેળા	૨-૮-૦	૬૦ ધગણી	૧-૮-૦
૩૦ પાદરના તીરથ	૨-૮-૦	૬૧ ચિરતન નારી	૩-૮-૦
૩૧ મન્વંતર	૪-૮-૦	૬૨ ગોદ	૧-૮-૦

નવલિકા

૧ માણસાઈના દીવા	૩-૦-૦	૫ રજ છે બારોટ	૩-૦-૦
૨ વિશેષન	૩-૦-૦	૬ દરિયાપારના બહારવટિયા	૩-૦-૦
૩ મેધાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦	૭ વેરાનમાં	૨-૦-૦
૪ મેધાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૨	૩-૮-૦	૮ દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧	૨-૮-૦

૯ દિરેક્ટરી વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦	૨૬ શ્રીધને અતે	૨-૪-૦
૧૦ દિરેક્ટરી વાતો ભા. ૩	૨-૮-૦	૨૭ ખીલીપત્ર	૩-૦-૦
૧૧ લખચોરાશી	૩-૦-૦	૨૮ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
૧૨ માનતા	૨-૮-૦	૨૯ નવું જીવતર	૧-૦-૦
૧૩ પાંચ વિનાના	૩-૦-૦	૩૦ વારસ	૨-૪-૦
૧૪ પશમી	૨-૮-૦	૩૧ મા વિનાના	૨-૮-૦
૧૫ પ્રથમ પત્ની	૨-૮-૦	૩૨ સાગરના સાવજ	૨-૮-૦
૧૬ જીવન સરિતા	૧-૮-૦	૩૩ વામા	૨-૮-૦
૧૭ દીકું મેં ગામકું બધાં	૨-૮-૦	૩૪ મદારાજની સાથે	૧-૮-૦
૧૮ જીવનનાં વહેણો	૩-૦-૦	૩૫ ક્રધ્યાત કથાઓ	૧-૦-૦
૧૯ તેજ છાયા	૨-૮-૦	૩૬ ઇતિહાસ કથાઓ-રોમ	૧-૮-૦
૨૦ આખાં હાથાં	૩-૦-૦	૩૭ " " -ગ્રીસ	૧-૦-૦
૨૧ કુર્ચિલે	૩-૪-૦	૩૮ પરીકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૨ આશચિત્રો	૨-૮-૦	૩૯ પરીકથાઓ ભા. ૨	૧-૮-૦
૨૩ વિશ્વસાક્ષિત્રની વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૦ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૪ હિન્દીની ઐક વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૧ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૨	૩-૦-૦
૨૫ ત્રણ પગલાં	૩-૦-૦	૪૨ રૂપ કથાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦

નાટકો

૧ સાધના બારો	૨-૦-૦	૬ પિયોગોરી	૧-૦-૦
૨ અધારાના સીમામાં	૧-૮-૦	૭ ૧૮૫૭ ને જલિયાવાલાં	૩-૦-૦
૩ શિખરિણી	૧-૮-૦	૮ હંસી	૦-૧૨-૦
૪ વહેનનાં વચબાં	૧-૪-૦	૯ વિધિના વિધાન	૦-૧૨-૦
૫ તારકમંદિર	૦-૧૦-૦	૧૦ જયનિકા	૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો અને પ્રસંગચિત્રો

૧ મહાદેવભાઈ	૩-૦-૦	૯ ચાંદનવાડની મંગાથે	૨-૦-૦
૨ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૨-૮-૦	૧૦ મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
૩ રામ અને કૃષ્ણ	૧-૪-૦	૧૧ વૈદાનિક જગત	૧-૮-૦
૪ છુદ્ધ અને મદાવીર	૧-૦-૦	૧૨ પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	૨-૪-૦
૫ ગાંધીજીના સાન્નિધ્યમાં	૧-૮-૦	૧૩ ગાંધી બાપુ ભા. ૧	૪-૮-૦
૬ બાપુની છાયામાં	૨-૦-૦	૧૪ ગાંધી બાપુ ભા. ૨	૪-૮-૦
૭ જીવનશિખીઓ	૨-૮-૦	૧૫ દરેતાં ફરતાં લોકપિંજરો વચ્ચે	૩-૮-૦
૮ સુભાષના મેનાનીઓ	૩-૦-૦	૧૬ મહાન વૈજ્ઞાનિકો ખંડ ૧	૧-૦-૦
		૧૭ કિરોગિયા	૧-૧૨-૦

પ્રવાસવર્ણન અને સાહસકથાઓ

૧ મહાન સુસાક્ષર	૨-૦-૦	૬ મેં ખાંખો ફફડાવી	૨-૦-૦
૨ ધરતીને મથાળે	૩-૦-૦	૭ સરહદ પાર સુભાષ	૨-૦-૦
૩ એકાન્ત સામ્રાજ્યમાં	૩-૪-૦	૮ સિમાલયનું પર્વતન	૩-૦-૦
૪ સાહસિક સોદાગરો	૨-૧૨-૦	૯ કલાકારની સંસ્કાર પાથા	
૫ દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો	૨-૦-૦	૧૦ ગમનરાજ	

ઈતિહાસ-રાજકરણ

૧ આપણું બાંધવરાખરૂ ચીન	૩-૦-૦	૧૧ દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગભૂમિ	૩-૮-૦
૨ જ્યાં ઇન્ડોનેશિયા	૧-૮-૦	૧૨ ઇતિહાસ કથાઓ રોમ	૧-૮-૦
૩ ભાગ્યતર્ક અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧	૬-૪-૦	૧૩ " " મોસ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૨	૬-૪-૦	૧૪ " " ઓસ ભા. ૨	૧-૪-૦
૫ સત્તાપત્ત	૨-૮-૦	૧૫ યુલામીની શૃંગખા	૨-૮-૦
૬ સત્તાપત્તની કલ્પેઆમ	૨-૮-૦	૧૬ મહારાજાની સુદશકિત	૨-૮-૦
૭ આપણી સાગર સૈનિક	૩-૦-૦	૧૭ લાલકિશાની મુકદ્દમે	૧-૮-૦
૮ બે વિચારધારા	૨-૧૨-૦	૧૮ હિંદ વિષયુદ્ધના વખતમાં	૧-૮-૦
૯ બે લાડવ આને તો	૧-૦-૦	૧૯ ૧૯૪૭નાં પગરણ	૦-૧૦-૦
૧૦ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	૨-૦-૦	૨૦ આઝાદીની યદ્ધત્વાળા	૦-૬-૦

નિસર્ગોપચાર અને આરોગ્ય

૧ હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો છું	૨-૮-૦	૧૪ ટીકામાં દર્દોમાં કુદરતી ઉપચાર	૧-૮-૦
૨ ઉપચારોમાં નિસર્ગોપચાર	૨-૦-૦	૧૫ દવાનો ઉલ્લેખ ઘૂંટણે	૨-૦-૦
૩ નિસર્ગોપચારનું જીવનદર્શન	૨-૮-૦	૧૬ દુષ્ટ અને દુર્મત નૈસર્ગિક સારવાર	૩-૦-૦
૪ નિસર્ગોપચાર વિચાર અને વ્યવહાર	૧-૮-૦	૧૭ દુષ્ટ સર્વ સંપૂર્ણ ખોરાક	૧-૮-૦
૫ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૬-૦	૧૮ માથે જલોપચાર	૩-૦-૦
૬ " " ભા. ૨	૦-૭-૬	૧૯ દુષ્ટ શ્વેતુલ્કાનું વ્યવહાર	૨-૮-૦
૭ આદર્શ ખોરાક કેને કહેવો ?	૦-૬-૦	૨૦ શરીર રચનાનું રહસ્ય	૧-૪-૦
૮ પહેલું સુખ	૦-૬-૦	૨૧ સૌ વર્ષ જીવવાની કળા	૨-૮-૦
૯ ખોરાકની પસંદગી	૦-૬-૦	૨૨ એકાદશીનો ઉપવાસ	૦-૫-૦
૧૦ કસરત મહેનત અને રમત	૦-૬-૦	૨૩ ઉપવાસ કેમ અને ક્યારે	૨-૦-૦
૧૧ કલેજનાં રોગો	૦-૧૨-૦	૨૪ વૈજ્ઞાનિક નિસર્ગોપચાર	૭૫૫ પૃષ્ઠે
૧૨ લાંબું આયુ અને લાંબું જીવે	૦-૬-૦	૨૫ આસન અને આરોગ્ય	"
૧૩ વેકસિનેશન કે સેનિટાશન	૦-૬-૦		

કુલ અસ્કયામત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

કામકોજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપથ્યૂન એસ્થુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

પથ્યૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ઓફિસ :
પાચકૂવા અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

લિમિ અને નવરચના

'લિમિ' વર્ષ ૧૭ - 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક સાતમે

ઝોકેટોબર : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧ કવિતે	ધૂમકેતુ	૭
૨ મોલી	જ.દ.	૯
૩ વહેતાં ખાણી	(માસિક મેલ)	૧૪
૪ જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૨૧
૫ એ તો પીધા છે જાણી જાણી (યાદુ વાતી)	દર્શક	૨૫
૬ મેનમિટ્ટ	ધૂમકેતુ	૩૨
૭ રમરણ-સૌરભ ઝરી	" નૌતમ "	૪૩
૮ મનોમન	રમણીક મેખાણી	૪૪
૯ વાર્તા વિનાની વાર્તા	ધૂમકેતુ	૫૦
૧૦ આમસેવકની કોટ	ધર્મર પેટલીકર	૬૨
૧૧ પાગ અને આયોદીનના વિષપ્રયોગનો		
એક લાક્ષણિક કેસ	ડૉ. દેશી લિન્ડાદાર એમ.ટી.	૬૮
૧૨ વિજ્ઞાનદર્શન	બંસીગાંધી, જમ તિલાલ	
	દે.ઓશા, નરસિંહ મુ. શાહ	૭૦
૧૩ અંધસમીક્ષા	અ. મ. રા.	૭૫

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

લ ગિ ની

તંત્રી : યુધ્ધાવલી મહેતા

નવદિગ્ધ અને સમાજના પ્રશ્નોને દિગ્દર્શકરી રીતે વિચાર-ચર્ચા કરતું આ નવું સામયિક પ્રગટ થઈ ગયું છે.

આજે ને ઓજો અંજો સામયિકો નીકળે છે તે સોમાં વિશિષ્ટ ભાત ને રચાન 'લગિની'એ ઊભું કર્યું છે.

દસ આનાની ટપાલની ટિકિટો મોકલી એક નમૂનાનો અંક મંગાવો. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં ૬-૦-૦ પરદેશમાં ૭-૮-૦

દર મહિનાની પંદરમી તારીખે નિમનિત પ્રગટ થાય છે.

આદક માટે લખો:-

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩
મીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલશાહેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ
રાવપુરા, વગદસા : પ્રમતિ સાહિત્ય મંદિર, ખાપાદિયા ચક્રો, મુરત
એલ. કે. મેખાણી, ૧૪ આમરતસા, ફલકસા

અમારો 'અન્તિ' કમળશ્રીને કે આલુનાને એવા લીસા કેસકલાવેનો સમજ
 છે એવું અમે કહેતા નથી
 શ્રેષ્ઠ તેમજ સ્વચ્છતા અપચો દૂર કરવાનો ઉપાય છે એમ જાન કરેલું ?

- અન્તિ ન્હાવામાં છે અંગ્રેજી ન લેવો. કાનુન
- સદાશ્રી એનીય.
- કમળશ્રીને કમળ શ્રીમાંથી પેલ બળવાન કે
- કાનુન કરવો નથી
- નાનુંક ચિત્તહારી સુખધવાળો એ કાનુન
- અન્તિમાંથી લેવો ?

સ્વચ્છતાની બીજી જગ્યા બનાવો. શ્રીમદ્, મુખ ધોવો,
 કાનુન સાથે પાવાના સાથે, ગોપાલજી સાથે વનસ્પતિ
 વગેરે વગેરે છે

અન્તિ ન્હાવાનો સિદ્ધિ

સ્વચ્છતા કાનુન શ્રીમદ્, મુખ ધોવો, કાનુન સાથે પાવાના સાથે, ગોપાલજી સાથે વનસ્પતિ વગેરે વગેરે છે

કેન્સરના રોગીઓ માટે આ પુસ્તિકામાં આપેલ સલાહો અને ઉપચારો માત્ર સહાયક હોય છે. તેઓ ડોક્ટરની સલાહને બદલે ન લેવા જોઈએ.

કવિને !

કવિ ! તારી કવિતા તો એક એવો શબ્દ ગૂંથ્યો પુલ છે કે જેની ઉપર થકને આ દુનિયાનાં માણસો સ્વર્ગની ચોલા નિકાળવા જાય છે, અને સ્વર્ગનાં માણસો આ દુનિયા જેવા આવે છે !

તારી પાસે એક એવી અમર જીવનજળની બાંધવી છે કે સંકટો ને હઠાશે તૃષાતુર આત્માઓ એનાં પાણી પીવા આવે છે. જોતે જોતે પાણી પીએ છે, ઘોડીવાર આરામ લે છે, ને પછી જીવનપથને માર્ગે એ ભાષા ઉપર તો આગળ વધે જાય છે !

કવિજન ! તારી પાસે જે સોન્દર્યનું વૃક્ષ છે, તેનાં ફળ ચાખવા માટે અમરલોકના નિવાસીઓને પણ ફરી પૃથ્વીમાં જન્મ લેવાનું મન થાય તેવું છે. તને આકાશી કુસુમ, ગીતનું જુલજુલ, શેનરેંગી વાદળ, સ્વર્ગીય ગધર્વ, શબ્દશિલ્પી, દિવ્યગાયક-ને એવાં કેં કેં વિશેષણો આજ દિવસ સુધી લગાડવામાં આવ્યાં છે. પણ એમાંનું કોઈ તારા માટે અગ્રેદવાપર્યાં કવિશબ્દની તોલે આવે તેવું નથી. તું તો કવિ છો; અને 'કવિ' જ રહેશે !

માનવતા ભૂખી કવિતા માટે તો હરેક જમાનામાં લોકોનાં ટોળે ટોળાં રાહ જોઈને જોતાં રહે છે. સોની આંખમાં એક જ કરુણતા ભરી વેદના ઉશરાય છે. સોના હૃદયમાં એક જ જાડી અસિદ્ધાપા છે. સોના અંતરમાં એક જ આરજૂ છે.

અમારું આ વ્યથાભરેલું મોન, એને વાણી આપનાર, કવિ, અરે કવિ ક્યાં છે ? યુગયુગ ઘેરી અમારા દિલની અમારખીલને પ્રકાશ આપનાર એક નાનો દીપ ક્યાં છે ?' તું, ભાઈ ! કવિજન ! તું જુગજુગ જૂની માનવતાની અને માનવ આત્માની અંધકાર ભરી કંદરાઓને તું અજવાળે !

આ કંદરાઓમાં તું એકલો જ પ્રવેશ ગેળથી શકશે. ત્યાં બીજું કોઈ આવી શકે તેમ નથી, આવે તેમ પણ નથી. એ કંદરાઓને પહોંચવાને તારે

માર્ગે જનંતાએ ભૂખની દુઃખની અને બેદરકારીની કંટક ભરેલી કેડીઓ તૈયાર કરી રાખેલી છે.

પણ કાંઈ શ્રીકર નહિ એ પથે આજ દિવસ સુધી જે કવિજન વિચર્યા છે, એમણે એટલા ગરીબીના અંચળાની મુંગધભરેલી સોનેરી રમ ત્યાં કેકાણે કેકાણે કેડીને પ્રકાશતી પથરાયેલી છે.

એ જ માર્ગે ભાઈ ! એ જ બાદશાહી ગરીબીના પથે, તારો અને તારા જેવા સોનો ભાગ્યપથ પથરાયેલો પડ્યો છે !

કહેનારાઓએ કહ્યું છે કે કુદરતની કવિતા એટલે ફૂલ અને હું કહું છું કે ફૂલની કવિતા એટલે કવિ ! પણ કાંટા ભર્યા તારા કીર્તિ મુગટમાં ગુલાબની પાંદડીનાં આંસુ છપાયાં છે ! તું ફૂલો માટે રહે છે અને તારે માટે મિત્ર ! બીજું કાંઈ નહિ ફૂલો રહે છે !

તારે ચારે બેસીને એનું માત્ર એક આંગળું આખનારાઓને જીવનભરની ગરીબી, બચા અને આંસુ મળ્યાં છે. પણ તેં તો મિત્ર ! એ સઘળાંની અંજલિ કરીને, એવી એવી તો દિલ ડોલાવનારી, સત્યની, અહિંસાની, પ્રેમની, પ્રાણની, શ્રદ્ધાની-અને સોની ટોચ જેવી સૌન્દર્યવાળી કહી છે કે અમને એમ લાગે છે, તારા માનસચીરમાં છલોછલ અમૃતભર્યાં છે, જ્યાં આવેલું દરેક કાર્તિક વિષ અમૃત બનીને પાણું સંજીવની રૂપ ધારે છે !

તમામે તમામ ગરીબીને તજ દે પણ મિત્ર ! તું ગરીબીને તજતો નહિ. ગરીબીને તું તજશ તો તો પછી કવિ ! ગરીબી કોઈ દિવસ ગરીબને નહિ તજે !

સૌ કોઈ ગરીબીને તંજે પણ કવિ ! તું ગરીબીનું એક એવું ગૌરવગાન ગા કે જેથી કોઈ આ દુનિયામાં પોતે ગરીબ ન રહે. માટે પોતાના પાડો શીને ગરીબ રાખવા મથે છે, એ ગરીબનો પણ ગરીબ છે ! અને એ જ ખરો ગરીબ છે. બાકીના તમામ શ્રીમંત છે. અને શ્રીમંત સઘળા એક સરખા છે !

તારો દેશ કવિ ! શ્રીમંતોનો અને ને એમાં કોઈ ગરીબ ન રહે માટે તું હવે આને ગરીબીનું ગાન ગા !

એક એવું ગાન ગા મિત્ર ! એક એવું ગાન ગા, કે જે માનવહૃદયમાંથી એકી અવાજે એકે એવો અવાજ બીલો કરે કે જેને શાંત કરવા માટે શ્રીમંતોની તમામ શ્રીમંતાઈ ઓછી પડે. અને છેવટે એ પણ ગરીબીના ગૌરવ ગાનમાં રાચી રહે !

કે

જાણે જાણે આજે યું યહું હતું તે પહેલેણે પંખીની માથે જોડતી ચમેલી તદ્દન શાંત થઈ ગઈ હતી ! ખંજન પક્ષીને શાંત જોઈને જેવી નવાઈ લાગે એવી એ નવાઈ હતી. ચમેલી આંહી પાંચ છ મહિના થયાં આવી હતો પણ આડોશપાડોશમાં એનું નામ સૌની જાણે ચડી ગયું હતું. કોઈની ચમેલી જાણી, કોઈની ચમેલી કાઢી, કોઈની ચમેલી માચી, કોઈની ચમેલી માચી, અને અસંખ્યની તો ચમેલી બેન, પણ ત્યાં જુઓ ત્યાં હવામાં તામ તો ચમેલીનું જ ગૂંજતું હોય ! અને ત્યારે જુઓ ત્યારે દસતી ! કેમ જાણે એનો જન્મ જ હસવા માટે હોય !

અને એમ કેમ ન હોય ? માત્ર છ મહિનામાં તો એણે ઘટેરનો રંગ આબાહ પકડી લીધો હતો. નહિતર હતી માખાની, જાણેલી પણ ખડુ નહિ, છતાં કાંઈ પ્રેરે. ખલવંતને એમ મેલું ન મારી છકે હવે કે, અલ્યા ! તારી વઢૂ તો બોધા જેવી છે. એવી 'અપ દુ-રૂપટ' એ બની ગઈ હતી. ને બોધવા ચાલવામાં પણ યું-એનામાં છટા છે એ તો સૌ કાંઈ કજલ કરતા, જાણે દલીલ ન હોય.

કાંઈ કામ એવું નહિ જેમાં ચમેલીને રસ ન પડે. ત્યારે જુઓ ત્યારે એ ફરતી જ હોય. આ બે જગ્યાનું રાંધણું, પ્રેરેસર ગયા પ્રેરેસર કરવા કે ચમેલી છૂટી ! એને આ ચવાજા ચેલાથી માંડીને ધીખડ સુધી તમામ વાતમાં રસ. ખંજડી પીનથી માંડીને સીફિન સુધી તમામે તમામ જાતમાં એની ગતાગમ. અને મુરોથી મોરચાથી માંડીને અલ્પજોગ્ય સુધીની વાણી એના ખ્યાનમાં. એણે તો જાણે ૭ મહિનામાં કાપાપલટ કરી નાખી.

આજે એવી ચમેલીને, ગંબીર બનીને લોમકાની માળ ઉપર બેઠેલા પક્ષી સામે નજર માંડતી નિરખતી એ તો કાંઈ કરજી કાંચની હેલ્લી બે પકિત, જાણે સજ્જત યજ્ઞ હોય એવું લાગે ! ચમેલી-અને ગંબીરતા, એને આ હેલ્લા છ મહિનામાં કાંઈએ સાથે જોવાં ન હતું ! એટલે આજે તમામે તમામ કોણે એક વાત નીકળી પડી : 'અરે ! આ યું યહું છે ચમેલીને !

આમ કાં જરા જેવી બેડી ! પ્રેરેસર સાથે બગડ્યું છે કે છે શું ?'

પણ પ્રેરેસર બલવંત શાંતપૂર્તિ હતો. રેલનાના સાગરને એ પી શકતા. કાંઈ રીતે ચમેલી સાથે એને તકમાર થાય એ ન જૂતો ન અવિખતિ જેવી વાત હતી.

પણ હા, રેલો એક જુવાન દેખાવ છે, બળવંતનો ભાર્ગ નાનો એ આંહી થોડા દિવસ થયાં આવી છે. સૌને લાગ્યું કે ચમેલીનું 'ગંબીર' એને લીધે છે.

'હા બાઈ ! હસમુખાં તો સૌ રહે, સાંજે રાંધતું ન પડે ત્યાં સુધી, પણ હવે તો ચમેલી બેનને રાંધતું પડતું દેશે, આ બળવંતમાખના ભાઈ વ્યાખ્યા છે ને, દિલોપકાર્ક, એટલે પંખીને પાંજરામાં પહેડું પૂરા ને લાગે એમ લાગે તો ખરું જ ના ? આજ કાલનાં બેઠાં, રાંધવાનું ન હોય ને, 'ફીમીકી રમમાં' જગતું હોય તો રોળે કળાથી ખીસે. 'ચૂલાઈમ'માં જગતું આવે કે જાણે દિવસનું પોયલું ! આપણને બેંચને કોણ વચ કરે ? કહેવતમાં શું છે ? કાં ચૂસો ને કાં જોળો ! એમાં જોળાને તો વાર છે-તે આ ચૂલાએ વરા ક્યો ! ખીનું કંઈ નથી ક્યો, બે વખત ચૂસો કુકતાં એમને પેટમાં કુખે છે. બલવંતમાખ તો હાથ સાફ તે સાંજ સવાનું જમી લેતા, ને આ છે જવાહ વરજાગીયા. ચમેલી બેનને પેટમાં એ કુખે છે ક્યો !'

પણ કહોપકણું ફલાતા આ સમાચારે ચમેલી બેનનું ગંબીર કાંઈ આણું ન ક્યું.

ત્યારે જુઓ ત્યારે એ તો લોમકાની માળ ઉપર બેઠેલા એકાદ પંખીને જોતા જ હોય !

[૨]

દિલોપ ત્યારે દયામાંથી એની ચામકાની બેજ લાંબે પહેલવહેલો જિતથી ત્યારે એને જોઈને ચમેલી તો જોઈ કોઈથી થઈ ગઈ હતી. એને તો નાના દિવરની વસ્તી મળી. ભાઈમાખની વચ્ચે માર્ગ ને માર્ગ ચાલ્યાં જાય એટલું અંતર હતું. પ્રેરેસર જ્યાં ખજવંતનું પાટણુન કાપળા ધાઈપડું. દિલોપનું તો પાટણુન

જ તમારી આંખો પકડી રાખે. બળવંત દામમાંથી ચોપડી મૂકે નહિ. દિલીપ ઓપડી દામમાં જ રહે નહિ તે ! બળવંતને કોઈ કામમાં જાણે ચેતાને અભિપ્રાય નહિ. દિલીપને ચેતાના અભિપ્રાય સિવાય, બીજા કોઈને અભિપ્રાય નહિ. બળવંતને બધી ઉપાધિ લાગે, દિલીપને બધી મમ્મ લાગે. વાતોના તે એની પાસે ઢગલો. નવી નવી રમતોને એને શોખ. નવી નવી વાનગી પણ એ જાણે. ચમેદાને તે મન પડી ગઈ. દિલીપ પણ આખો દિવસ ખુશમિનજથી વાતો કરતો જ હોય. પાછા એણે તો અસકમલક ભેગા હતા. આપણા દેશના-ભયંકર આચારવિચારથી એ તો ધ્રુજી ઊઠતો !

એનેથી પાસે કેવી કેવી વાતો એ કરે ? પહેલાં તો ચમેદા નિર્દોષ ભાવે એ સાંભળાને દર્યા જ કરતો ! પણ ધીમે ધીમે એને દિલીપના અવાજમાં ફેર દેખાવા અને એ ધ્રુજી ઊઠી !

એક દિવસ બપોરે એ ઘરમાં કંઈ કામે મઈ તે દિલીપ પાછળ આઘો : 'ભાભી ! આ મને ખજર નહિ હો, તમે પણ મારાથી આ છૂપાવી રાખ્યું ? આમ તો તમે આમળ વધેજ છે ! કેજ કહી શકે નહિ કે તમને અમુક વાતની ગતામગ નથી !

'શાની વાત કરો છો દિલીપભાઈ ?' તે તમારાથી કંઈ છૂપાવ્યું નથી !

'કેમ ? કાલે કપાટ ઉઘાડોને તમે કપડાં ભેટાં'તાં ત્યારે પેલી 'બોક્સ'માં શું હતું ?'

'મારા એરિંગ્લી વાત કરો છો !'

'જુઓ ! મને બતાવો છો કે !' દિલીપને અવાજ ધીમે પડ્યો, 'કે પછી પરીક્ષા થો છો ?'

પણ અવાજની ધીમારા ને ચીકારા ભેળને ચમેદા ધ્રુજી ઊઠી. છતાં તેણે ચેતાના અવાજમાં ફેર ક્યાં વિના જ દિશ્મતથી કહ્યું. 'શાની વાત છે બોલી બાબોને !'

'મને ખજર નહિ, મેં તો જીંજુ' મોટાભાઈ છે દીર્ઘાટપડાં, એ તે આવી ઉછી દમની વાતમાં શું સમજે ? પણ તમે એને'ય રસિક બનાવી દીધા છો !'

'દિલીપભાઈ ! એમ જોળ જોળ વાત કરો તો મને એમાં કંઈ ગતામગ પડે નહિ. હું કંઈ થોડું તમારી પેઠે બહુ છું !'

'બધાં નથી, પણ ગદ્યાં કેટલું છો ! હવે કોટો કપાટમાંથી !'

'પણ શું ? તમે રોની વાત કરો છો ?'

'હજી બતાવો છો ? કે હવે તો તાવો છો ? શું તમે કોઈ દી વાપરતાં નથી બાબી ?'

'પણ શું ?'

'આ પેટુ 'બોક્સ'માં છે એ ! એ...એ એટલા મોટે જ છે. માલુસ... પણ આ રહ્યું લો... આંહી પડ્યું છે ને શું !'

દિલીપે શકરાખાજનો કપડો આ યુગમાં ઘેર ઘેર વસાવવા મહિસા સાધન ઉપાડ્યાં ! કપાટમાં યુગમાં જોડવતાં એ અચાનક બદાર પડી ગયેલ ! બાબી ચમેદા તો સ્તબ્ધ બની ગઈ. તેણે દિલીપની નજરમાં ભયંકર રોગ દોઢો :

દિલીપ ભાઈ ! મારે કામ છે !

'તમે પાછાં દોઢાંમાં પડ્યાં ? તમને સમજ્યું નથી કે આ વપરાતાં થયા પછી કોઈ જાતની જવાબદારીને ભય રહેતો નથી. વળી કોઈ પ્રત્યે આપણે એવડા નીવડતા નથી... ! એ બીજો કાલો... શું સમજો છો ?

'દિલીપભાઈ ! તમે... ?'

ચમેદા તો ધ્રુજતી બદાર જ દોડી ગઈ.

દિલીપ એની પાછળ ધીમે પડેલ બદાર આઘો. મને ખજર નહિ તમે આટલો *artificial* જુન-વાણી છો. પણ એ તો ધીમે-ધીમે આપણે એને ટેવાડું પડશે-સહેરોમાં ન્યાં ભેડું જીવન છે, ત્યાં તો કલેશ અટકાવવા માટે આ એક અનોખ સજ છે તમે આપ્યા વિચાર ધરાવો છો આ બાબતમાં હજી-વુહ-દિલીપ ધીમે ધીમે ફરવા ચાલ્યો ગયો.

[૩]

ચમેદા તો એની વાતમાં કંઈ સમજી નહિ. તે પહેલાં પ્રોફે. બલવંતની વાતમાં પણ કંઈ સમજી ન હતી. એને કંઈક એવું યાદ હતું કે પ્રોફે. બલવંત

તો એનો તખીયતની વાત કરતો હતો. પણ બહવંત તો બહવંત હતો અને આ તો ચમેલીને જુદીજ માટીનો માનવી લાગ્યો એ તો હવે એકલાં ધરમાં રહેતાં ધૂનજ લાગી. એને આવી જંબીર જોઈને બહવંતને ધારકો પડ્યો. એણે એને પૂછ્યું, ‘ચમેલી! તને કાંઈ લાગે છે?’

‘શાનું?’

‘વખતે બીક લાગતી હોય તો!’

‘ના, ના, એવું કાંઈ નથી!’

‘હોય તો નહિ જ. તારી તખીયતની સંભાળ લેવા માટે તો મેં’ પેલાં ‘વસાબાં છે. અને એનો ઉપયોગ હોય ત્યાં સુધી તો વધી નથી. પણ ત્યારે તું જંબીર કેમ બની ગઈ છે? મને તો બીક લાગી કે આવી નાજુક તખીયતે તને મંદવાડ આવે તો તો આવી જ બને નાં! હમણાં હમણાં તો એવા ‘કેપસ’ બહુ યાવ છે!’

ચમેલી બહવંતને કાંઈ કહી શકતી નહિ. બહવંતના અત્યંત કેમળ સ્વભાવની ચમેલીને જાણ હતી. આવો ભાર સદન કરવાની એનામાં યક્તિ ન હતી. પણ પોતે વાત ન કરે તો આ દિલીપ-એનો શું જોસિ હવે? અને એ એનો શું અર્થ કરે?

એને તો હવે ચિંતા ધઈ પડી! એની બપોરની ભિંમ જીડી ગઈ. સવાર સાંઘતો વિનોદ જીડી ગયો. એને પહેલા તો એમ હતું કે એ પાંચ દિવસ અને જાગવી રહેશે-એના અપાટમાં ન આવું. પણ ચમેલીએ બહવંતને કાંઈ કહ્યું નથી, એ ત્યારે દિલીપે જણ્યું. ત્યારે એણે એનો જવળો અર્થ લીધો! વળી આ વાત જણાઈ જાય નહિ માટે ચમેલીએ બહારનો વિવેક બરાબર જાગવી રાખવાનું ક્યું, એટલે તો દિલીપને પોતાની માન્યતા ખરી લાગી. પરિણામે એ તો પોતાનો જવાનો દિવસ ટેલતો જ રહ્યો!

એટલામાં એક દિવસ સવારમાં એક ટપો આવીને જોડો રહ્યો. ટપામાંથી એ જણાં જીતનાં અને ચમેલી તો આશી જ બની ગઈ. એક તો એની વિવશ માથી હતી-પણ બીજી આ રંજન એ કેમ આવી હશે!

અનુમાન કરતાં તો ચમેલીનાં ધરણ મરી ગયાં.

રંજનને લઈને મારી આવ્યાં હશે, એને આંઘી દેડાણેસર પાડવા તો નહિ હોય?

અને ત્યાંનો થોડીસાર પછી આડીજવળો વાતો ધઈને રંજન જરાક બહાર ગઈ, ત્યાં જ માથીએ ફાડ પાડી: ‘દિલે નહીં એટલી રાતે વધે છે માડી! એટલે કીધું, જઈ તો આવું. તારો દેર-અમે આવ્યાં ત્યારે બહાર લીમો તો એ જ કે? છે તો દેખાવડો! શું લણ્યો છે?’

ચમેલીના પેટમાં ધારકો પડ્યો: ‘ચરે! મારી એ તો આજનાં ભણતર. એમાં દોડિયાં ધારાં મુરકેલ, અને ધરખરીમાં તો ફાડે બાંધે એ!’

‘એ તો એમ જ હોય! તારું જ સંભાર ને! બહવંત તો રોન લઈને લણ્યો તો પણ વર હોય તો છુંડી! ધર તો પછી ધઈ જાય!’

‘પણ વર હોય તો!’

‘એટલે તો તને પૂછ્યું. બાપ! રંજનને તો તું તમેતલ જણે છે. તારા દેરને પણ જણે. તું જ કહે કે અમારે શું કરવું? આવતો સિવાલો દવે ખમે એમ નથી! પછી તો તમારે આંઘી રેંડમાં સાંઘા આવે. મામડામાંમાં તો આવું મામ ખાઈ જાય!’

‘ત્યારે માથી! તું કહું છું કે આ તમારે ચોક્કસ જ કરવા જેવું...’

ચમેલીના મોમાંથી નીકળનારા ‘નથી’ શબ્દ અધર રહી ગયો. પાછળથી અગળ આવ્યો.

‘કેમ? ક્યારે આવ્યાં છે?’ કહેતોકને બહવંત આવ્યો. તેની પાછળ જ દિલીપ પણ હતો, સામે જારણેથી રંજન પણ આવી રહી હતી.

‘આવો, આવો, આ હમણુંજ આવ્યા. કીધું દિલીપસાથ આવ્યા છે, મળી આવીએ. રંજન! આંઘી આવતે-આ બહવંતસાઈને તો તું જોગબતી પણ નહિ દો! તો ક્યોથી જોગબે! ક્યારે જોવા હોય!’

માથીની નજરે દિલીપ આવ્યો છે, ચમેલી તો ત્રિશરમાં પડી ગઈ. પછી માથી સામે જોઈ રહી. માથી તો જે હેતુ માટે આવ્યા હતા તેને લઈને

દરેક વાતને સમજે એવી રિયલિટીમાં હતા. એટલે યમેલીની નજરમાં એણે પોતાના હૃદયને અનુકૂળ એવું જ કંઈક વાંચ્યું ને એ આગળ વધ્યા.

‘આ અમારી રજાનને’ હવે દેકાણે પાડો. ઘો-તમે-એટલા માટે તો એને ભેગી લાવી છું !’

‘તે સાડું કયું’-અમારે, પણ દિલીપમાણનું કરવાનું જ છે ને ! અગે પણ મુંઝવણમાં પડ્યા છીએ !’

‘બો ! તો તો સોનામાં સુમધ મળી. અમને તમારા જેવું દેકાણું ક્યાંથી મળશે ?’

‘પણ એમ કંઈ હોય હવે આ જમાનામાં ?’ યમેલીને વાતને ક્યો દોર આપે તો સમજ ન પડી.

‘રજાનને અને દિલીપમાણનું મન માને-હવે તો એમને ભેવાનું’ તેનાથી એમજ બોલાર તેમ હતું.

‘જરાબર છે. એ તો પહેલું. જુઓ, એણે ખરાબર તોડ કાઢ્યો ના ?’ બલવંતે કહ્યું.

‘કાનું પડ્યું સોમું’ છે ? કેમ ન કાઢે ? એણે જ મને કહ્યું કે મારી ! મારા દેર પણ હમણાં આગ્યા છે !’

‘એણે કહ્યું એમ ? ત્યારે તો ...’ પ્રેરિ. બલવંત વાક્ય ગળી ગયા.

યમેલી કાંઈ સમજ નહિ બીજા તો કાંઈ સમજે તેમ ન હતા. દિલીપ સાંભળી રહ્યો. યમેલી હેખતાઈ પણ ગઈ. એને કેમ વાત કરવી એ સમજમાં ન આવ્યું એણે ન કારેલા એવા મારને વાત ચાલો ગઈ હતી.

[૪]

‘પણ એને વાંધો શું છે ? કન્યા પસંદ નથી ? મર નાનું લાગે છે ? વિચાર નથી કે છે-શું ?’

‘તે તો મારી ! કાંઈક બોલે તો ખજર પડે ના ?’

‘તે પૂછ્યું નહિ હોય ?’

‘રજાને પૂછ્યું હતી ના ?’

‘રજાનાં તે એવી ગતિગમ હોય હાકરી ! તો તો બિડનાં પંખી ન પડે ? એ તો મિચારી સાંધી સાંધી નિર્દોષ—’ યમેલી ચમકી બીડી.

‘પણ મારી ! તો તો મેં તમને કહ્યું નહિ, જરાં

ઘો ને આ વાત જા ! હું તમને તે કિસ્સે કહેવા માગતી’તી એ ! આ કરવા જેવું નથી !’

‘પણ ક્યાંય બીજો ગોતલું તો પડશે ના ?’

‘પણ આ વાંતમાં કાંઈ માલ નથી મારી !’

‘કેમ ?’

યમેલી શું જવાબ આપે ? મારીને લાગ્યું કે યમેલી નાહકરી ચોળે છે.

‘પણ ત્યારે તો કાંઈક બોલ્યા હોત. આ આગા બલવંતભાઈ !’

પ્રેરિ. બલવંત આગા. તે શાંતમૂનિ હતા. છતાં એમના ચહેરા ઉપર પણ આજે જરાક ગુસ્સો દેખાતો હતો. યમેલી એ જોઈ રહી.

‘કાં કાંઈ ?’

‘તમે જરાક નીચે જઈને આડીઅડળી વાત કરોને—દિલીપને મેં બોલાવ્યો છે. હપણાં આંઈ આવશે, હું પૂછી લઉં. પછી તમને કહું.

યમેલી એની સામે જોઈ રહી. એણે બલવંતને આટલો આકરો રપટ આજે પહેલવહેલો બોલ્યો. તેને કાંઈ સમજ પડી નહિ. એ રોતે આ વાત ન જાને તો સાથે એ ઈચ્છી રહી હતી. પણ બલવંતને આમાં રસ લેતો જોઈ એ શાંત થઈ ગઈ.

પ્રેરિસરે તેની સામે જોયું. તેણે ધીમેથી કહ્યું.

‘દિલીપને તો કાંઈ પૂછ્યું છે ?’

‘શાનું ?’

‘રજાન આમત !’

‘ના.’

‘તો તારા શું મત છે ?’

‘મારે ? મારે શું કહેવાનું હતું ? પણ આપણે જ્યારે ધરનો વિચાર કરીએ, ધરનો વિચાર કરીએ. બધાનો વિચાર કરીએ—પણ ને વડે જીવન માલવાનું છે એ અંતરજીવનનો ક્યારે વિચાર કરીશું ?’

બલવંતે વધારે એકાગ્રતાથી તેની સામે જોયું.

‘મારે એ જ જાણવાનું હતું ! તારે પોતાને કાંઈ ખાસ કહેવાનું છે ?’ ખાસ તો શું હોય ?’ તે બોલતાં બોલતાં, પણ તરત એના મનમાં એક વિચાર આવ્યો.

બલવંતને કહો ન કહો. પણ પેલી ઘટનાની યાદી મંથ

હોય તેવું લાગે છે. તેનો ચહેરો ઊતરી ગયો. પણ એટલામાં તો દિલીપ આવ્યો. નેના વરણાગી વેડા આને તો વધારે ખીટ્યા હતા. એક તરફથી એ રંજનને જાણે આકર્ષવા માગતો હતો. ખીટી તરફથી જાતને અચાવી લેવા માગતો હતો.

‘દિલીપ! આપણે ‘શું જવાબ દેવા છે—આ રંજન વિશે!’ બલવંતે તરત એને પૂછ્યું.

‘જવાબ દેવાનો છે!’

‘ત્યારે નહિ? તું એને પસંદ કરે છે કે નહિ? ખીટું, તને ફાવશે કે નહિ? છાકરી તો સારી છે!’

‘પણ, ધ્રુવર’ આ ‘બોધરેશન’ એવું શું?’

‘હાં...હાં...ત્યારે તને નહિ ફાવે હાં?’

‘હાં એ થોડા દી રહે—નેહર’ દિલીપ બોલ્યો.

‘આપણે પરિચય થાય પછી...’

‘પણ પછી થે તું—તે’ વિચાર કર્યો છે?’

‘શાનો?’

‘અરે! મોડાભાઈ! શાનો શું! પરજવાનો!’

‘પણ, ધ્રુવર!’ એ તો પાછું ‘બોધરેશન’

‘ત્યારે એમ બોલને, મારા બાઈ! તારે જવાબદારી લેવી નથી. પણ તો તો પછી સરતી મેળ લેવી છે, એમ આનો અર્થ સમજાવો? આ લોહા દિલીપ! એવી વસ્તુને દેવાપણા નથી!’

‘પણ મને આ ‘બોધરેશન’ ગમતું નથી ધ્રુવર!’

‘તે તારી ઈચ્છાના વિષય છે. પણ જેમ તો ‘બોધરેશન’ ગમતું નથી, તેમ મને તારું કાંઈ પણ શ્વેથ વિનાનું સ્વતંત્ર જીવન ગમતું નથી. હું એને એક પ્રકારની કાયરતા ગણું છું! સ્વતંત્રતાને શ્વેથ સાથે સંબંધ છે. નહિતર એ કાયરતા છે.’

‘કાયરતા?’

‘ત્યારે નહિ? તમે જવાબદારી લેવા માગતા નથી. પણ જે કાંઈ સરતામાં મળી જાય—જવાબદારી વિના, તે લેવા માગો છો, કાયરતા પણ એ જ માગે છે. તને ન મને તો હાંસે પણ આ ઠીક નથી. વિશ્વકર્મા કપાય એકલાવાપણાને—સ્વાતંત્ર્ય હોય જ નહિ. તમારી જાતને તમે બરાબર તપાસો એટલે તમારું

અરમિયું તમને તરત મળી જાય. આ તો તમે જાન છપાવો છો ને એટલે તમને સમજે અપૂર્ણતા લાગે છે! ચમેલી! તું કાંઈક કહેતી હતી ને!’

‘મારે તો રંજનને કહેવાનું હતું!’

‘શું?’

‘તમારા આંતરિક જીવન વિષેનો મારો પરિચય!’ ચમેલીએ લેથ પણ વ્યવસ્થા વિના કહ્યું તે સાંભળીને બલવંત ચમકી ઊઠ્યો.

પણ દિલીપ એ સંજોગો જ એકદમ સફળતા ઊભે જ ચાલ્યો: બલવંતે એને જતાં રોક્યો: ‘જે દિલીપ! એની પૂર્વિ હું કરી દઉં. વિદ્યાન બંધિતને માટે જરૂરી પ્રારંભનો આશીર્વાદ છે ખીનજવાબદારી ભરેલી રીતે જ લોહા વિદ્યાનને વાપરે છે—એ લોહા રાક્ષસોને મોતરે છે. મારે ત્યાં—હજી વિદ્યાન રાક્ષસનો સ્વાગ ધારી રાક્ષસ નથી. આપણે ત્યાં એક વહેમ છે ખબર છે! જાતને કામ નેહર’ વિદ્યાન પણ જુલપત્ર છે!

તારે હવે શાંત સ્વરથ રોજિંદુ જીવન ગામવા માટે પણ તાલીમ લેવી પડે એવું છે!’

દિલીપ બોલ્યા વિના ધીમે શાંત પગથે નીચે ગયો. તેને કાંઈ આ વાત મળે ઊતરી નહિ. એણે જીવનવ્યવહારને એવા માટે જીવી રીતે દરિને કંચવી હતી.

ચમેલી પ્રોફેસર સામે જોઈ રહી: ‘તારે તો તમને આ ખબર હતી—મારે કહેવું.’

‘તને ગભરાયેલી દોડી અને હું કળી ગયો હતો!’

એટલામાં નીચેથી દિલીપનો અવાજ આવ્યો:

‘મોડાભાઈ! જેના લોહાને મેં કહી દીધું...’

‘કે?’

‘મને નહિ ફાવે!’

‘આશો, રંજન જતી ચાલ!’ ચમેલી બોલી.

સૌથીવારમાં જ ખર પાછું પહેલાનાં જેવું જતી મળ્યું. દિલીપ ક્યાંક બહાર જઈ રહ્યો હતો.

‘શ્વેથ વિદ્યાની સ્વતંત્રતા—એ જ મારું નહિ હોય!’ પ્રોફેસર એને જતાં બોલ્યો—અને એ બોલી કાપ્યા.

આ વર્ષની ગાંધી-જન્મતી રાષ્ટ્રપિતાની ઉમ્મરમાં એક વર્ષનો ઉમેરો કરે છે તેના કરતાં આ રાષ્ટ્રને એનો પુખ્ત વયે પહોંચેલું જુએ છે તેમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ રહેલું છે. સોળમે વર્ષ દીકરા પુત્ર મટીને મિત્ર બને છે તેમ રાષ્ટ્રીય હિંદ પણ સુવા-વચ્ચાને આરજો પોતાના એ પાસક પિતા સાથેના સંબંધોમાં પથરા અનુભવી રહ્યું છે. ગાંધીજી એના એ જ છે, એમના વિચારો એના એ જ છે, રાષ્ટ્રનો એમની પ્રત્યેનો પ્રેમ-ભક્તિભાવ પણ એટલો ને એટલો જ છે; પણ હિંદના વિચાર હવેમદ્દાર રહ્યા છે; ગાંધીજીએ વિધાડેલા માર્ગથી જીલ્લી દિશામાં તેના ક્ષણ વારંવાર પડતાં રેખા છે. આમાં એવું પણ ન માનવું જોઈએ કે આજ સુધી રાષ્ટ્ર ગાંધીજીને અનુસરું તેમાં ફલ હતો કે ફગોડકો હતો, મુશનોમાં પિતા સામે બંદે ઉઠાવનાર આજ તે માણસની પણ આસ્થાવરમા-કિશોરાવરમાના આત્મિકિતપણા માટે આવો આસેપ ન થઈ શકે. સંપૂર્ણ સદેશતા હોવા છતાં વિચારબેદ-પંથબેદ સંભવી શકે છે.

પુત્રપ્રતેસ રાષ્ટ્રપિતાના

અંતરનો વડોપાત

દરેક પુત્રવત્સલ પિતાની માફક ગાંધીજી પણ પોતાના શિષ્યના જીવનમાં આવી રહેલા આવા પવટાથી હૃદયના અતલ બિંદાણમાં ભારે વચ્ચા અનુભવી રહ્યા છે. મહાત્માને જાને તેણે આકરો સંપમ આ સંક્રાંતિકાળ દરમિયાન એમણે પોતાની વાણી ઉપર રાખ્યો હોવા છતાં એમની બધાની ઓખી આપતાં છૂટક છૂટક વાક્યો એમનાં પ્રાર્થના-પ્રવચનોમાં અને લખાણોમાં મળી આવે છે. થોડા અડધાગિમા પૂર્વે નવા રાષ્ટ્રધ્વજ વિરોધી દરિજા બંધુના અપ્રલેખમાં એમનાંથી લખાઈ ગયેલા આવા એક હૃદયવિદારક પરિહાસવાળા ફકરામાં એમના અંતરનો આ નસોપાત ઉમરાઇ મયેલો દેખાય છે:

‘જાણ કહે છે કે અસલ કંડાનો ભોળ થયો. નવો કુળ બેઠો છે તેમાં નવી રીત ચાલે છે. તેને શીકાવે તેનો ફક્ત કંડો થયો છે.

હજી લગી એવા કોઈ સુપુત્રને મેં જોયો નથી, જેને પોતાની મા કુરૂપ લાગી હોય! સોનાને ઓપ ચડે એ સંભવે, પણ માને ઓપ કોણ ચાલી શકે?..... હવે તો શંકા ઉઠાવાઈ છે. રંદિયો તો ડોસીમાનો હતો; ગાંધીજી રમડું હતું. સ્વરાજ ડોસીમાનું ન હોય, એ તો જોહાનું હોય. એટલે હવે અમારે સાવળના મહોરાવાણુ અશોકનું અંક જોઈએ..... અમને નામદો ન બપે. મહોની અદિસા કોણે લીધી છે? જોઈયું ત્યારે વાત. ખાદી પહેરીને અમે માકયા. હવે તો કાચનાં કપડાં પહેરીયું..... ખાદી વડે શહેરને નહીં બગાડીએ. ત્રીજા માગડિયા ખુશીથી ખાદી પહેરે. ખાદી પહેરવી મુતો નહીં મણીએ. રંદિયો ડોસીમાની બૂંપડીમાં માલવા છંધું, એ આ નવા કુમમાં મહેરમાની મણાનો જોઈએ.’

ગજેધી ઘંટીનું પડ જુદે છે—

કે શિરજન નાથ છે?

ગાંધીજીએ અહીં કંડા વિશે જે સમ્યું છે તે વતેઓએ અંશે એમનાં કેટલાય આદર્શો, સ્વપ્નો અને વિચારોને લાગુ પડે છે. એમની ઉંડે મી વર્ષગિ ખોટા શોભાકારા, સીલાખંડ વિજીતિપૂર્ણ કે અતિ-સચોક્તિભર્યાં લાગણી-ભીરનાં પ્રદર્શનો કરવાને બદલે આપણો ગાંધીત્યાગ કેટલે અંશે છંદ કે અ ન થ કા રી છે, કેટલે અંશે ગાંધીવાદનો મર્ષાઓમાંથી જન્મેલો કે આપણી જ નજગોષ્ઠિઓમાંથી પેદા થયેલો છે તેમજ પ્રગતિશીલ કે પ્રગતિવિરોધી બળાએ સરળેલો છે તેનો સ્વરૂપ ચિત્તે વિચાર કરીએ. ગાંધીત્યાગથી આપણે ગજેધી ઘંટીનું પડ જુદે છે કે શિરજન કંડવાઈ નાથ છે તે વિશે ને પ્રામાણિક અને બસવાન વિચારધરણીઓ પ્રવર્તે છે. એક બાજુ ગાંધીજી ઘંટીનું પડ હોય તો પછી એ અમારે જોઈએ છે, એવું કહેનારા છે, તેમ બીજી પક્ષે એવું કહેનારા પણ પછી પાયા છે કે, શિરજન હોય તો પછી ગાંધી હવે અમારે ન બપે.

આવી બે જિન્ન જિન્ન મનોદશા માત્ર સામાન્ય પ્રજાજનોનાં જ નહિ પણ ટોચના આગેવાનોનાં આચરણમાં પણ દેખાય છે. ૫૯ મી ગાંધી-જયંતીને હાંકણે આ દ્વિધામાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ આપણને સૂચે તો આપણા કાર્યપ્રદેશમાં સર્વત્ર ખૂટતી એક-સૂત્રતા આપણને ફરી લાધશે.

સાગરપારના મુલકોમાં પણ

ગાંધીજીનાં તપસેજ ઝળદળ્યાં

આજે દેહલાય મહિનાઓથી નોઆખલો, બિહાર, કલકત્તા અને છેલ્લે ફિરોઝીયા કામી જન્મ, પાસવી હિંસા અને વૈરપિપાસ પ્રતિદિનાનાં બળો સામે પ્રેમ અને ધનસાનિયતનો જે મરજિયો સંગ્રામ ગાંધીજી એકલે હાથે લડના આપ્યા છે અને એક પછી એક અધિષ્ઠાતા ચમત્કારો સમા વિજયો પ્રાપ્ત કરતા આપ્યા છે તેનાં તપ-તેજ સાગરપારના મુલકો સુધી પહોંચ્યાં છે. આ વર્ષના શાંતિના નોખેલ—પારિતોષિક માટે નોર્વેની પ્રજા સમક્ષ ગાંધીજીનું નામ સૂચનરૂપે રજૂ થયું છે. ચીનનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ આ સૂચન વધાવી લીધું છે, પ્રશંસા અને પારિતોષિકોની સીમા તો ગાંધીજીનું જીવનકાર્ય ક્યારનુંય વટાવી શકું છે. છતાં, આજુ પારિતોષિક ગાંધીજીને આપીને પોતાનું જ ગૌરવ વધારવાનો તથા પૂર્વના દેશોથી પોતે પાલખી વિમુખ રહેલ છે તેવું મેણું મિઠાવવાનો મોકા નોર્વેની પાલમિન્ટ સમક્ષ આવી જોતો છે.

પરદેશી ગાંધીજીનું આમ સન્માન કરે તે એક વાત છે, પરંતુ યુદ્ધ આપણે તેમનાં જ દેહવતરીએ આવી ગાંધીપૂજામાંથી જોવા ન આવીએ તે તો હવે ધેલજાલભયું ગણાવું નેહએ. ઇતિહાસ આપણે વિશેષીનું ગમે તે કહેશે, પણ ગાંધીજીની પૂજા આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી કરી એવું તો એ નહિ જ કહી શકે. એ પૂજનો કાળ પીતી ગયો છે, હવે નેટલી પૂજ થાય છે તે તો એમના આદર્શોને અનુસરવાની આપણી અશક્તિ ઉપરનું દાંકણ માત્ર છે. દસ લાખ રૂપિયાને ખરચે મુંબઈમાં ગાંધીજીનું પૂતળું ઊંચું કરવાની યોજનાનું મૂલ્યાંકન આ દરિયે થવું નેહએ.

જીવતા ગાંધીને સ્થાને

પાપાણીની પ્રતિમા જ અપે છે ?

ગાંધી નામની જીવતી જગતી વ્યક્તિને નિર્જન-તોચમાં, એકલવાસમાં ધોરી દેવી અને તેને સ્થાને નિર્જીવ, વાચાલીન, પાપાણીની પ્રતિમા રાપવી એ એક ચોર આત્માઘટના છે. એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે જે ગાંધી, આપણી પાસેથી કાપી માગે છે, વિચારશક્તિ માગે છે, સુધારા માગે છે, પ્રેમ અને અવિદ્યાન માગે છે, સત્ય અને ટેક માગે છે, જે આપણી આકરી તાવળી કરે છે, જેની આર્થદષ્ટિ આપણા ઊજળા જમાની આરપાર જર્મને આપણાં તોલમાપ કાઢી લે છે તે ગાંધી આપણને નથી અપેતા; આપણને તો અપે છે મૂંઝી મૂંઝી આપણા કાળા-ધોળાં માફ કરતો, આપણે ધેલા મનફાવ્યા અમદૂટ આરંગી જતો અને વારતહેવારે જેનું ચરણામૃત લઈને આપણી જાતને પુનિત માની-મનાવી શકીએ તેવી મૂર્તિ. જે એમ જ દર્શો તો એક દિવસ એવોદો બંદર આગળ ગાંધીની મૂર્તિ જોઈ દશે અને એની નજર સામે જ હિંદુ-મુસલમાનો ખંજરમાઠું ફરતા દશે, એ પ્રતિમાવાળો ચક્રો વાળનાર જાગી રસ્તાનો પગથી પર એસીને જ સામેની દોહલમાં આ પી ચકતો દશે, પાસવા બંદર વિદેશી માલથી ભરેલો સ્ટીમરો ઠસવાયે જતો દશે, અને 'હરિજનપંથુ'નો ઉપયોગ શનિ-ગવિનાં સહેલાણીએ ત્યાં એસીને પતી તરીકે જ કરતાં દશે. ગાંધીજીને આમ જીવતા હાદી દેનારા 'રાષ્ટ્રવાદીઓ' કરતાં તો કલકત્તામાં એક રાતે એમના ઉતારા પર દુખસો કરનારા કામવાદીઓ વધુ સાકરિલ અગ્રાથ.

અચારજીસભમાં મુકાયેલી

વિદેશી દલાકારની ગાંધી-તસવીર

વર્તમાનપત્રો ઉપર મોકલેલાં ચર્ચાપત્રોમાં શ્રી તેંદુલકરે આવી ને બિજના બક્ત કરી છે તેમાં મણું દુધાપેલાં દેવાની લાગણીઓનો પાપો પાપો દશે:—

'સત્તરે વરો પૂરો' લંડનમાં બિરમેને હાથે ચિતરાયેલી ગાંધીજીની તસવીર બારે દબાનાપૂર્વક અંધારજીસભાનાં અંધા ખુલ્લો મુખમાં આવી

છે. ખાસ આ ચિત્રને જ શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, તેના કારણે બહુવાનું મન સહેજે થાય છે.

‘એ ચિત્રની છબી જોતાં એ કાંઈ મહાન કલાત્મિક હોય તેમ જણાતું નથી. ગાંધીજી જેવી વિશ્વતિતું આ ચિત્ર સદંતર પ્રેરણારૂપિત છે. ઉપરાંત બે દાયકા પૂર્વે એ ચિત્રણાયેલું છે. ૧૯૪૭માં ગાંધીજી જેવા છે તેવા દેખાડતું ચિત્ર શું આપણને મળી શકે તેમ નથી ?

‘આપણું મુલાકાત માનસ હજી ત્રણ નથી. ધણુંખડું તો આ ચિત્ર એક અગ્રેજ દોરેલું છે તે કારણે જ તેની પસંદગી થઈ હતી. કે પછી મરહુમ પ્રભાસંકર પટ્ટણીના પુત્રે એ બેટ આપેલ છે તે કારણે ! એવું કહેવાય છે કે બંધારણસભાના સભ્યો આ સિવાય બીજું કાંઈ ચિત્ર સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા.

‘ખિરમ્બેનું દોરેલું ચિત્ર સ્વીકારી લેવામાં બંધારણસભાએ અણુધાતવી ઉતાવળ બતાવી છે, એટલું જ નહિ પણ નંદલાલે દોરેલાં ગાંધીજીનાં ચિત્રોની કદર કરવાનો મોકો મુમાળ્યો છે. નંદલાલે દોરેલું ગાંધીજીનું કાઠીકૂચ વેળાનું ચિત્ર હાં વધુ શોભત. ભવિષ્યમાં તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે હિંદી કલાતી કદર કરવાની અને તેને ઉત્તેજન આપવાની પોતાની ઈચ્છાની નજર સામિતી આપવી રહેશે.’

કોમવાદની જડ ઉખેડનારાં

‘એ આવકારદાયી પગલાં

કોમવાદના કદનામાં મુંબઈ : સરકારે તાત્કાલિકમાં બે ખીલા ઠોક્યા છે તેને માટે તેમને અભિનંદન થતે છે. પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક સ્વરાજની ખીજ સંસ્થાઓની હલે પછીની ચૂંટણીઓ સંયુક્ત મતાધિકારને ધારણે જ કરવાનો એમને નિર્ણય થયો. આવકારદાયી છે, અને આથી વહેલો એ ન લાઇ શકાયો તે વાત પૂરતો જ ખેદ રહે છે. આ નિર્ણયને પરિણામે પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ વગેરેની ચૂંટણીઓ અમુક વખત મુખી મુલતવી રાખવી પડે

એ તો દેખીતું છે. પરંતુ મતપત્રો નવેસરથી તૈયાર કરવામાં સદંતર અનિવાર્ય તેટલા, યોજામાં યોજા સમયે સુધીતી જ આ મુદ્દત નખાવી નેહ્યે. પ્રજાને અજાણમણી બનેલા સભ્યોવાળી મ્યુનિસિપાલિટીઓ આ નિર્ણયની એકે રહીતે પોતાની આવરક વધારવાની કોશિશ ન કરે તે અંગે સાવચેતી લેવાની નેહ્યે.

પ્રાંતની મુસ્લિમ કન્યાઓની કળનણી માટેની ખાસ સમવેકાની લીમ પક્ષની માગણીના જવાબમાં મુંબઈની ધારાસભામાં વડા પ્રધાન શ્રી ખેરે જે બે સબેટ કલા તે સંવેળાના છે, અને પ્રાંતના કોમી આગેવાનો કાલા હોય તો તેમને માટે આથી વિશેષ ટકારની જરૂર ન હોવી નેહ્યે.

‘યોગ દિવસ ઉપર જેમ અમે અરજી રચતાને દુનિયાવી દીધી હતી તેમ કોમવાદને પણ જાડે જાડે દાટી દેવાના પ્રયત્નો આ સરકાર માલુ જ રાખશે. આ ધારાસભામાં મુસ્લિમ લીમ અને હિંદુ મહાસભા જેવા પક્ષો આ છેલ્લી વારના જ હતો. ભવિષ્યમાં તો સંયુક્ત મતાધિકાર મુજબ ચૂંટાઈ આવેલા હિંદી પક્ષો જ અહીં મોજુદ હશે.....કોષ્ટકે પણ એક કોમ માટે એક પણ નિશાળ ઉપાધવાનો અમારો ઈરાદો નથી. બધી જ નિશાળો તમામ કોમો માટે ખુલ્લી હોવી નેહ્યે. અમુક કોમને માટે અમુક ભાષાનું શિક્ષણ જરૂરી હોવાથી તેને માટે જુદી નિશાળો કે કોલેજો ખોલવાની માગણી ખરે જ ભારે બેહદી છે. શિક્ષણ સર્વને માટે એકસરખું જ હોવું નેહ્યે. સુસંસ્થાનાએ તેઓ આ દેશના જ વતની છે તે વાતની કાલમને માટે ગાંઠ વાળવી નેહ્યે અને પોતાનું વર્તન એ જાતનું રાખવું નેહ્યે.’

‘એક પણ પાંચમી કતારિયો

સાંધી લઈ શકાય નહિ’

સુક્તપ્રાંતના રમખાણુસ્ત પશ્ચિમી ત્રિદશ્યોના પ્રવાસ દરમિયાન વડા પ્રધાન પંડિત પટે કરેલાં લાખણોનો એક મુખ્ય સૂર શ્રી ખેરની વિચારસરણીને આગળ લઈ જાય છે :

‘પ્રજ્ઞના તમામ વગેરે સમાન અધિકાર મળે તે માટેની પહેલી જરૂરિયાત રાજ્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ અને અફર વફાદારી દાખવવાની છે. મુસ્લિમોએ ખાસ તો એ સમજવું જોઈએ કે દેશના ભાગલા પછા પછો વિદી સંબંધે એક વ્યાદર્શ રાજ્ય બનાવવામાં એમણે અમને મદદ કરવી જોઈએ અને પાકિસ્તાન સાથે ધર્મીય યાચ ત્યારે પણ વફાદારીપૂર્વક અમારી પડખે જ ઊભા રહેવું જોઈએ. મુસ્લિમોએ પોતે આ રાજ્યના નામગિરી છે તેમ માનવું જોઈએ અને એકતા તથા ભાઈભાણને ખાતર પોતાનાં અંગત હિતોને ભોગ આપવા તૈયાર થવું જોઈએ. હિંદમાં અમે એક પણ પાંચમી કતાગિયાને સાંપી લઈ ચક્રીએ નહિ એ તો દેખીતું જ છે. મારે, જેઓ આ રાજ્યને વફાદાર રહેવા ન માગતા હોય તેઓ પાકિસ્તાન બહી રવાના થઈ જાય એ જ ખહેતર છે.’

હિંદમાંના ધણાખરા લીગવાદીઓ, એમના આગેવાન ઓધરી ખલિકુમમાને બંધારણસભામાં તાળીઓના ઝડગઝડ વચ્ચે વફાદારીની જાહેરાત કર્યા છતાં, આ દેશ પ્રત્યે વફાદાર નથી, એવી સરદાર વલ્લભભાઈની માન્યતાને ગંધીજીએ પ્રસિદ્ધિ આપી છે. થી બેર, પંડિત પંત, અને સરદારશ્રીના આ સ્પષ્ટ વક્તવ્યમાંથી કામચલાણ વિષયને સાબુસામાં લેવા માટેની જરૂરી મકકમતાનું દર્શન સામાન્ય પ્રજાજનને થતું હશે અને જૂનાગઢની મનામજૂનીતિના આખરે એવ આવી રહી જણાવે છે એ રાહતની લાગણી અનુભવેલી હશે.

વફાદારીની વાત કરતી વખતે, સાચ મુસ્લિમો જ આ દેશને બેવફા અને તેરા છે એવો ગતત ખ્યાલ કોઇના મગજમાં રવી ન જાય. બ્રિટિશ સહેનચાદ પ્રત્યે વફાદારીના સોગંદ લેવામાં કદી નાનપ ન અનુભવનાર મુંચક પ્રતિના એકચાત દિવ્વ મહારાજાવાદી ધાગરુબ્ય શ્રી કરંદીકરે પ્રજાકીય બંધારણસભાને વફાદારી દાખવવાનો ઇન્કાર કર્યો છે અને તેમ કરવા જતાં ધારાસભામાંના પોતાના રચાને પશુ બોલ

આપ્યો છે. એ બતાવે છે કે બધા મુસ્લિમો જેમ બેવફા નથી, તેમ બધા જ મિત-મુસ્લિમો વફાદાર પણ નથી.

પાકિસ્તાનવાદીઓ માગે છે—

કોઇ પણ દિસામે ધર્મીય

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચેના ધર્મીય પ્રત્યે જે ઇલાકો ઉપર પંડિત પંતે કર્યો છે તેમાં વાસ્તવિકતાને તેના સાચા સ્વરૂપે ઓગળાવવામાં આવી છે. જન્મભૂમિના ટુકડા કર્યા પછી અને વસ્તીની ફેરબદલીનું ભીષણ સ્વપ્ન થોડેપણે અંશે સિદ્ધ કરી લીધા પછી પણ પાકિસ્તાનવાદીઓને જન્મ વગતો દેખાતો નથી. ગાંધી પણ હિંદમાં ધર્મીય ગિજી કરવા એ બધું તજપાપક બન્યા છે.

મુસ્લિમ અલુમતોવાળા પ્રદેશમાં મિતમુસ્લિમોને માથે જે વીતરો વીતરો છે તેને વિશે એક સમૂહ પણ ન ઉચ્ચારવાની શ્રી ગ્રીયાની ધૂજાએ તો માધીજી જેવા શાંતિદાતા મોદામાં પણ અભિર્થા નાખીને બે વેણે ભોસાવ્યા છે. એથી જ આમળ વરીને, પાકિસ્તાનવાદીઓ કર્યાં સુધી જઈ શકે તેમ છે, અને બે રાજ્યો વચ્ચે ધર્મીય ટાળવાની એમની બેપરવાઈ ટટથી દદ સુધીની છે તે તો જૂનાગઢ જેવા ૮૦ ટકા મિત-મુસ્લિમ વસ્તીવાળા રાજ્યને પાકિસ્તાન સાથે ભેડાણ આપીને એમણે ખતાવી આપ્યું છે. જૂનાગઢની પ્રજા ત્યાંના ધૂનગા નવાગ કે પાકિસ્તાની હિંસાનના ખીસામાં રાખવાની કોઈ ઓજ દોષ એટલી આગામી અને બેનમાથી આ અનિષ્ટ ભેડાણ કરવામાં આવ્યું છે.

જૂનાગઢના ગાંધ્યકર્તાનું આ ‘પરધુ’ માત્ર જૂનાગઢની કચ્છાવેલી પ્રજાને જ નહિ પણ સમગ્ર કાઠિયાવાડને પડકાર સમાન છે.

અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સીમાકાંઠે કાઠિયાવાડની ધૂગતીને પીંખી નાખેલ છે. છતાં યજ્ઞનને એક અખંડ વારસે તમામ સૌરાષ્ટ્રસાથેના મુનિ-રમાં બિરદેશે છે. જૂનાગઢના નવાગે પોતાની પ્રજાને સુની વેચેલ છે. આગળ કવિઓએ નિરલસેલી વીર-ભૂમિ મોરાર્જી પરજીઓ પણ આવી વેર મુલાખી સદી ન શકે. ઓગળૂનું ખનીર સાચ મરી પરવાયું ન હોય તો માત્ર મૂઝી જગેશ નવાખી મને એ નેત-જેતામાં ભાંગી નાખી શકે તેમ છે.

જવાંમદીનાં નીર ખૂટ્યાં ન હોય તો .

સોરઠિયાઓ આપણને જૂએ

કાઠિયાવાડના અવલ દરબાજાના પ્રજાસત્તા પાકાર ઝીણવાનું કામ મૂકને વળાઈ જાયનાર દરેક સોરઠિયા લુચાનતું છે. કોઈ કાઠિયાવાડી મરદ એવી આશાએ બેસી ન રહે કે દિંદો સંમતી સુરખાં, રીખ કે જાદુનું લશ્કરે આવીને એમને જૂનાગઢ જિતાવી આપશે. ના, જૂનાગઢના ભાઈતી મહારાષ્ટ્રીઓને જનાજ તો કાઠિયાવાડની ધરતીમાંથી જ જામશે જેમને. સોરઠી મરદાનથી તો સામે ચાલોને જાદારના સાથીઓને પણ કહી દે કે રાંચુને અને એકે હાથે મહાત કર્યું.

કાઠિયાવાડ અને જૂનાગઢી નવાનરાદી વચ્ચેનું કુદ અનિવાર્ય છે, જરૂરી પણ છે. પરંતુ માત્ર જૂનાગઢને કારણે દિંદ-પાકિસ્તાન વચ્ચે ધર્મજુ ભણું કમળાનું મેળું કાઠિયાવાડીઓને શીલા ન અપારે. પાકિસ્તાન અને દિંદ, ખન્ને બેઝાં બેઝાં બેઝે જુએ, પણ લડન તો જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેની જ હોવી જોઈએ. સોરઠવાસીઓ કોઈની વાટે ન રહે. જામ-સાહેબ જેવા, ધણે અંશે જૂનાગઢના નવાજ જેવા જ એકદમ શાસનકર્તાઓ એકસાન પોતાને સિરે એ બહુ ન ચાહે. મુંબઈમાં ઉત્સાહભરે રસાયેલી કામ-ચલાઉ સરકારને આધારે પણ કાઠિયાવાડીઓ ભેરતી ન રહે. દિંદીના ધાન કે મુંબઈના પ્રાણવાયુ સૌરાષ્ટ્રને જિવાડી નહિ રાકે. જામસાહેબની મદદ વડે જિતાયેલા જૂનાગઢમાં જનતાનું રાજ નહિ હોય. સોરઠી જવાંમદીનાં નીર ખૂટ્યાં ન હોય તો સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને બીજા કોઈની મદદની જરૂર ન રહે. ત્રાવણકોર મેસરયા પ્રજા કાઠિની વાટે રહી નહોતી અને એને વિજય સાંપડી રહ્યો છે. દેડાખાડની અને કાશ્મીરની જનતા એકઠે હાથે લડી રહી છે—અને એમને. પણ વિજય જ વરશે. જૂનાગઢનો મદ ભાગવામાં જેટલો વિલંબ થશે તેટલી જૂંચવણો વધતી જશે. પહેલો માંદગેશા સવાલાખને હોય છે.

સ્વરાજ્યના શાસનકર્તાઓ

વિદેશી અસરોથી મુક્ત અને

વિશ્વવાસલ માં એક લેખમાં થી રવિચંદ્ર

મહારાજે આપણને સાંપડેલા સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ આ રીતે આલેખ્યું છે:

“૧૫મી ઓગસ્ટે સ્વરાજ આવ્યું; પણ સ્વરાજ આવ્યું એટલે શું આવ્યું? અંગ્રેજો ગયા, રાજ્યવસ્થામાં તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાઓએ આપણા માણસો બેઠા, એટલું જ ને! પણ એથી કાંઈ સ્વરાજ નહિ આવી શકે.... સ્વરાજને મદદ જે કામ હવી તેનું પાલન આપણે ન કર્યું. સ્વરાજ્ય તો આવ્યું, પણ રચનાત્મક કામ થયું નહિ, આજે જે અંગ્રેજો ભવ છે તો તે આપણા બળથી નહિ પણ અવ-બચાવથી જામ છે. એક સભામાં રૂઝે એક જ માણસ બેઠાણું પડાવી શકે. “અંગ્રેજો ચાલ્યા ગયા” કહી આપણે એવી હોદા મચાવી દીધી કે અંગ્રેજોને રહેડું ભારે પડી ગયું. પણ સભા વિષેમાં પછી ફરી ગોઠવણ એ કામ અપરું છે.

આ અપરું કામ પાર પાડવા આપણને બળે વાતો તરફ જના છે તેમજ વિદેશી આચાર-વિચારની ટેલવીક અસરોમાંથી મુક્ત ન હોવાને કારણે હજી આ સ્વરાજ અને આપણા સ્વપ્નામાંના દિંદ-સ્વરાજ વચ્ચે તફાવત છે તે કોઈ કોઈ વાર સાંભરી આવે છે. પાકિસ્તાનમાંના દિંદો લાઇ-કમિશનર કો કીમકારો કારીમાં એમના ખોળમાં ચોળમેલા એક મોજન-સમા-રંભમાં જાહેર કરેલું કે પંજાબનાં તોફાનોમાં દેડ લાખ માણસો માર્યા ગયા છે. પશ્ચિમના સિંધાચાર પ્રમાણે આવી મહત્વની જાહેરતો કદાચ આવા મિજબાની-સમારંભોમાં થતી હશે, પરંતુ પોતાના દેશ ખંધુઓની કે તલે નો આંકડો દેડ લાખ ઉપર પહોંચવાનો બીના ભોળન-સમારંભ વેળા ઉચ્ચારવાની વાત દિંદો સરકારલાવના સાથે મેળ નથી ખાતી. મોટા મોટા સમારંભો મોજવા, ખાણાં-પીણાંની મહેફિલો ગોઠવવી અને તેની વચ્ચે વચ્ચે જે સમય મળે તે કમિશન રાજકારણાર સંભાળતાં જવાની પશ્ચિમના દેશોની રસમમાંથી આપણા આજે વાળેએ નીકળી જવાની જરૂર છે.

આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ

મહેરિલ-સંસ્થાઓ ખની રહી છે

પશ્ચિમી સિસ્ટિયારનું અનુકરણ કરતા રાજ્યના આગેવાનોની નકન કરનારા લઘુ-નેલાઓ તો આજે ધણી શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં થઈ રહી ગયેલા દેખાય છે. મદ્રાસના નામન-નગરપતિ શ્રી લક્ષ્મીનાથન 'દિન્દુ' ઉપરના એક ચર્ચાપત્રમાં લખે છે કે—

‘મદ્રાસની કોર્પોરેશન એક નાગરિક સંસ્થા

મટી જઈને કોઈ સંગીત-સમેત બની ગઈ છે તે હકીકત પ્રત્યે હું પ્રખરું અને કોર્પોરેશનના મારા સાથી-સભ્યોનું ધ્યાન ખેંચવા માગુ છું. એમાં થોડા વર્ષોના મારા અનુભવ પરથી હું કહી શકું છું કે અગાઉના વખતમાં આવા સમારંભો પાછળ કોર્પોરેશન વરસના રૂ. ૨૦૦૦ થી વધુ ખર્ચ કરતી નહોતી. પણ હવે, મને લાગે છે કે, મિલકતો અને માનવત્ર આપવાના સમારંભો પાછળ આ એક જ વર્ષને અંતે મદ્રાસ કોર્પોરેશન રૂ. ૧૫,૦૦૦ ખર્ચી ચૂકી હશે. પ્રજાના નાણાંને આ નથી બચાવે છે એમ હું હૃદયપૂર્વક માનું છું. માનવતા નગરપતિને અને ખીજા સભ્યોને આવા સમારંભો પાછળ એ પાંચ પણ ન ખર્ચવાની હું વિનંતી કરું છું. પડિત જવાહરલાલ નેહરુ, સરોજિની નાયડુ અને ગાંધીપાંડ્યાચારી જેવા કોંગ્રેસના જે આગેવાનોને અગાઉ આવા માનવત્રો અપાઈ ચૂક્યાં છે તેઓ ફરીથી અહીં આવે ત્યારે તેમને માટે ફરી એ જ ઉડાઉ ખર્ચ કરવો તે ખુદ તેમને પણ નહિ રહે.’

કલકત્તાની કોર્પોરેશને દમણ જ માંધીએ ત્રીજા વર્ષનું માનવત્ર આપ્યું તે તો કદાચ માંધીકાળે કલકત્તાને વધુ એક રુધિરમાનમાંથી ચમત્કારિક રીતે ઉગારી લીધું હોવાને કારણે હૃદય ગૂંચાત, પણ વચ્ચે પાણી ખીંચે જે નદાડિયે થી જ્યપ્રકાશ નાગમજુને માનવત્ર આપ્યા વિના એને ચેત પડ્યું નહિ. મુન-કર્તી કોર્પોરેશને પાંચ નેહરુ, બાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે ગૃહીય પ્રધાનોને માનવત્ર આપવાનો નિર્ણય કરેલો, પરંતુ સરજાગરે, મદ્રાસમિતિની બેઠક હવે

મુખ્યને જાહેર દિલ્હીમાં મળવાની છે તેથી, કાવ-લુગત પૂરતો મુખ્યની પ્રજાના પૈસાને એટલો ખુમારો થયો બચી ગયો છે. રથાનક સ્વગમજાતાના પ્રાતીય પ્રધાનને ફરી વિનંતી કરીએ છીએ કે પ્રજાના નાણાંની આવી ખર્ચાદી મ્યુનિસિપાલિટીઓને દાવે ન થાય તે માટે કામદેસગની જોગવાઈ કરો.

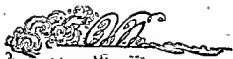
શહેરોની સૂરત પલટવા

ભીંગતા વ્યુવાનો કંમર કસે

માનવત્રો આપવાનો સમારંભો ગોડવરાનો, ગજાદારી કરવો કરવાનો અને વહીવટી પ્રશ્નોની અનંત ચર્ચાઓ કરવાનો આ મદ્રાસ કોર્પોરેશનના મદ્રાસોમાંથી નીકળીને મોડા-નનાં શહેરો સુધી પોતાનો મેપ લગાડતો લગાડતો પડેલો ગયો છે. પ્રજાની તદુરતી ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવાનું કર્તવ્ય તો થોડા અપરાધ સિવાય રથાનિક સ્વગમજી તમામ સંસ્થાઓએ વિસારી દીધેલું જ લાગે છે.

શહેરમાં સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધ પ્રજા વસે છે ત્યાં પણ આવી દાલત છે તો પછી કશાલિપત અને અગાઉનાં રૂપેના ગામડાંનું તો પૂછવું જ શું? બહુ ઉત્સાહી મ્યુનિસિપાલિટી હોય તો તે તદુરતી વિગેરો થોડાં વાવ-પીણાં મોપાનિયા પ્રજામાં વહેંચે છે, અથવા તો તેના પ્રમુખ કે સભ્યો એ વિષય પર એકાદ બાપણ આપી આવે છે, એવા પ્રમુખ-સભ્યોનું આશુષ્ય દમર વર્ષનું થાય તો પશુ સમા-જની તદુરતીમાં એમને દાવે બાગે જ કરો મુધારો થઈ શકે.

મુખ્ય જરૂર તો આવા હોદ્દાઓએ જાને આગળ આવીને સજ્જલો બેસાડવાની છે. દરેક જાનતમાં માંધી-જીનો દાખલો ન લેવો હોય તો દમણ જ અવસાન પામેલા ન્યુયોર્ક નગરીના લાડીના મેયર લા ગાર્ડ-જોને સમારંભો લાગનાગ જાર વર્ષ સુધી ન્યુયોર્કના નગરપતિ પે મિરાન્ડારે એ શહેરમાંથી ડાહુ-લુખરીઓના અડા ગોધી ગોધીને માફ કરી નાખ્યા હતા અને નગરજનોને સ્વચ્છ, મુન્દિન જીવનની બેઠક ધરી હતી. પશુ પ્રજાને અપાર પ્રેમ સપાદન કરીને તેમના અંતરમાં કોપમની વાદ મૂકી જતાકુ કયુ તરત લા ગાર્ડ આમા હતું ન્યુયોર્ક શહેરમાં ન્યારે ન્યારે મોટી આગો લાગતી ત્યારે આમના બગાડો સાથે

એ નગરપતિ પણ બંજારાજાના લોખંડી રોપ પહે-
રીને ગ્યાં પહોંચી જતો અને કાંઠે લાગી જતો.
ન્યુયોર્કના બગીચાઓમાં પ્રજાને અધુનું સંગીત પીર-
સાવું તેનું સંચાલન પણ એ જતે સાદા ખમ્બીસ-
પાટલનકેર કરતો. મુંગઈ સરકારે મુશતલી રાખેલી
ચૂંટણીઓ વહેલી વહેલી ન્યારે યાથ ત્યારે આપણાં
નગરોને પણ લા ઝાડો આપો મળી રહે!

સારાં ચિત્રો માટેની જરૂર :

જાગ્યત સેન્સર, જાગ્યત પ્રેક્ષકો

ઈંગ્લંડના રાજાની દક્ષિણ આફ્રિકાની મુખ્યમત-
વેગાના 'ન્યૂઝ રીઝ' (સમાચાર-ફિલ્મ)માંથી દિંદના
ઝોરવ માટે અપમાનજનક એવાં અમુક દરણો ઉપર
સપાટાબંધ કાતર ચલાવનાર મુંગઈના ફિલ્મ સેન્સર
ખાતાએ પોતાની જાંપ ઝીડી રહ્યાની એક એપાણી
આપી છે. સેન્સર-બોર્ડની સાથે સાથે પ્રેક્ષકવર્ગે પણ
પોતાની ફિલ્મ-રુચિનું ધોરણ જીસું લાવવાનું રહે છે.
સેન્સરનું કામ ફિલ્મોમાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને પેસનાં
અટકાવવાનું છે. સારાં, કલામય ચિત્રો સરખવવાનું
કાર્ય તો જામન અને મક્કમ પ્રજામત જ કરાવી શકે.
જાંચી દક્ષાનાં દિલ્હી ચિત્રો ભેપાને ફટલો બધો સમય
વીતી ગયો હશે! આપણું ફિલ્મ-સંગીત તો કેટલી
રેડિયાળ કક્ષાએ જીતરી પડ્યું છે! સારાં ચિત્રોની
જૂથ સતોષવા માટે કરોડો રૂપિયા આપણે લંડન
અને હોલીવૂડ મોકલી રહ્યા છીએ. રાષ્ટ્રપતર માટે
અતિ આવરણક એવી મીનીને મેગે આપણા વિદેશી
અસ્ત્રયામતો આપણે પંદેશીમાંથી જાપેલી અને કારી
કચકા-પટ્ટીઓ લાવવા પાછળ જરૂર્યા કરી છીએ.
છંગલે અમેરિકન ફિલ્મોની આચાત બંધ કરવાની દિવત
કરી : આપણે નથી કરી; અને તેથી સોમંદ ખાત
થોમ્સ પણ સારાં ચિત્રો આપણે ભેલા પામીએ છીએ.

શિક્ષણ-સમાચાર

નરી નરી ધમ્મઈ રહેલી ડેગરણીની બગીચ
યોજનાઓ માટે જેમ નાણાંની તેમ શિક્ષકની
પણ કારે લંગી છે. શિક્ષકોની લંગીને પહોંચી
વળવા માટે મેટ્રિક પાસ કરનાર કે ગ્રેજ્યુએટ
બનનાર દરેક વિદ્યાર્થી પાસેથી ગામડામાં ફર-
જિયાત એક વર્ષનું શિક્ષણકાર્ય કરાવવું નેમ્મએ
તેવી સૂચના આપણા પ્રાંતમાં થઈ છે. મુજબાતમાં

ધીમ ધલાલોની સાથે સાથે ઈન્ટરની પરીક્ષામાં
શિક્ષણશાસ્ત્રનો વિષય જ દાખલ કરવાનું સરકારે
નક્કી કર્યું છે. આ પગલું અનુકરણીય છે. અમર્યાબ
ઈન્ટર પાસ કરનારા કે ગ્રેજ્યુએટ થયેલા ફટલા
જુવાનો શિક્ષકના ધંધાનું ચરણું શોખતા હોવા છે, તે
પછી કોલેજોમાં એમને એ વિષયનું રીતસરનું જ્ઞાન
આપીને અધિકચરા મારતરોને બદલે પાવરયા શિક્ષોજ
દા માટે ન બનાવવા!

—માધ્યમિક શિક્ષણની પુનઃરચના અને વિચા-

રણ ચલાવવા મદ્રાસના શિક્ષણ-પ્રધાન શ્રી અવિનાશી
લિંગમ્બા પ્રમુખપદે મલેસી મદ્રાસના જળવણીકારોની
એક પરિષદે એવો ફરાવ કર્યો છે કે શારીરિક શિક્ષ-
ણના નવા અભ્યાસક્રમમાં કિરોસે અને હન્યોએ
માટેનાં લોકનુષેણે મહત્વનું સ્થાન આપવું નેમ્મએ,
અને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં પ્રચલિત હોય તેવાં
જૂનાં લોકનુષેણે આધુનિક યુગની જરૂરિયાત પ્રમાણે
નવેસરથી અપનાવી, સંગીત સાથે બેલાડી, બધી જ
નિયાળોમાં દાખલ કરવા નેમ્મએ.

નામપુરની મોરિસ ડોલેજ, જમખપુરની રાજકંથન
ડોલેજ અને અમરાવતીની ફિંગ એડવર્ડ કોલેજોનાં
નામો તાજાતોજ બદલીને અનુક્રમે નામપુર મહાવિદ્યા-
લય, જમખપુર મહાવિદ્યાલય અને વિદર્ભ મહાવિદ્યાલય
રાખવાનો હુકમ મધ્યપ્રાંતની સરકારે કાઢ્યો છે.
મુંગઈની એલફિન્સ્ટન, સિડનહામ વિગેરે કોલેજોના
નામ કપારે જલદાલ છે.

ન્યુયોર્કની નિયાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની ટૂંકકીએ
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીની મુલાકાતે જઈને વિશ્વ-
સંસ્થાનું સંચાલન કઈ રીતે ચાલે છે, એનો કાર્યપ્રદેશ
ફેલો છે, એની ખૂબીઓ-ખામીઓ શી શી છે વગેરેનો
અભ્યાસ કરે છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજે છે.
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાનું વડું મથક તો આપણા દેશમાં
નથી, પણ આપણી મુનિસિપાલિટીઓના કાપના
આવે પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓને
વારંવાર મળતો રહે તો એક હાથકામાં આપણાં
જામ-ચકોરોની સરત પલટાઈ જશે એવું નિષ્કેદ
માની રાકાવ.

તા. ૨૬-૮-૪૭

શ્રીમન્નથુરામ શર્માનો આશ્રમ : મને 'શંકરાચાર્ય' થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે; સાધુ થવાની ઇચ્છા થાય છે; કયાંક મઠ બાંધવાની તમજા જાગે છે; પણ છેવટે તો પાઠમાળા ગોળવા માંડું છું !

શ્રી

મન્નથુરામ શર્માને એમના ભક્તજનો તો શ્રીમન્નાથ ભગવાન એ નામે જ સંબોધતા. 'જે નાથ !' કે 'જે ગુરુદેવ !' સામસામે સિંધો મળે ત્યારે એ એમનો નમસ્કાર રહેતો. શ્રીમન્નથુરામ શર્મા એ વખતે સોઠા વિખ્યાત તો હતા જ પણ એમનું શિષ્યમંડળ મુંબઈમાં, કરાંચીમાં અને ગુજરાતભરમાં હતું. ભાવનગરમાં, અમદાવાદમાં, જામનગરમાં, સુરતમાં એમ ઘણે કંઠણે ફેલાયેલું હતું. આફ્રિકા સુધી એમનું નામ જાણીતું હતું. આજુબાજુ સિંહમસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ એક વખત એમના અનન્ય શિષ્ય હતા. ભાવનગરના હરગોવિંદ માસ્તર, કુતિયાણાના મણિકલાલ માસ્તર, જૂનાગઢના મહારાણી પ્રસાદ, પોરબંદરના ગોવિંદજી વડીલ, જામનગરના રવજીભાઈ સુરતના નાનાભાઈ, આપણા ચિત્રકાર રવિંદ્રકર રાવળના પિતા મહારાજભાઈ, જ્યેષ્ઠારામ ભાઈ, કેશવલાલભાઈ, લીંબુડાનાં કરતુર બેન, ગુપ્તનાં કરતુરબેન, ઉલશકર વ્યાસના પિતા દયાલ કર વડીલ, અને એમ તો એ નામાવલિ એટલી મોટી યઈ જાય કે વખતે વિરમવિને લીધે લેવાં જેવું કોઈ નામ રહી પણ જાય :

પણ મને તો આશ્રમજીવનનો જે લાભ મળ્યો એ એક રીતે જીવનવિધાયક નોવડ્યો.

આંહી જ મેં મારા વિદ્યાજીવનનો પાયો મેળવ્યો. આંહીથી જ મેં સંસારજીવનનો પાયો નાખ્યો. આંહી જ મને મોટાં મકાન, મોટાં માણસો અને મોટાઈનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો. આંહીથી જ મારા દિલમાં કીર્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી જી. આંહી મને એવું એવું જાણવાનું મળ્યું કે જીવનમાં એ પાછળથી થયેલ જ ઉપયોગી યથ પડ્યું. આંહી મને વાણીની છટાનો, શેવાનો, કાંઈક અસરકારક રીતે કહેવાનો શોખ યથ આવ્યો. આંહી રહેતા મોટા માણસોનો કે

સલાહોબનો, પછી કોઈ દિવસ મારે માટે પ્રથમ જ રહ્યો નહિ. આંહી હું રહ્યો તો ત્રણેક વર્ષ-પણ એ ત્રણે વર્ષની પળેપળ જાણે અનેક અનુભવોથી સમર કરેલો જતો મઠ !

હું તાલુકા સ્કૂલમાં માસ્તર હતો અને ખાનગી અભ્યાસ કરી ચોથો અંગ્રેજી પાસ થઈ-સર્ટિફિકેટ મેળવવાની મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. મિલ્લરસ્ટ્રીના હેઠ મારતર દેવસંકરભાઈ આશ્રમના ભક્ત હતા. અને અંબાશંકરભાઈ સાથે એમને પરિચય પણ હતો. પોતે કાંઈ બહુવાવામાં બહુ હોશિયાર ન હતા-પણ એમને કોઈ છોકરા પ્રત્યે બિઘડી વધારે પ્રીતિ રહેતી, એ એમનું મોટામાં મોટું સદ્ગુણી તત્ત્વ હતું ! અને હું બીજું કાંઈ હોઈ કે નહિ એ સવાલ બાલ્યુએ મૂકીએ, પણ કોઈ તો હું ચોક્કસ હતો ! ખરી રીતે તો ચોથો અંગ્રેજીથી માંડીને સાતમી અંગ્રેજી સુધી હું કાંઈ જ ભણ્યો ન હતો ! મારું બહુવાનું શરૂ જ મેટ્રિક પછી થયું. ત્યાં સુધી તો મેં ગાંડું જ ગમડાવે રાખ્યું. સારું થાય કોઈ ને કોઈ મારા જેવા કોઈ છોકરાનું કે પાસ થયોનો કોઈ ને કોઈ નુરખો અમે બેશ મળાને શોધી કાઢતા. બનનાં સુધી તો પેપર ફાડી લેતા-અને એમાં ન ફાચીએ તો પછી, ચોરી ! બહે ન પહેલું ધોરણ ને બીજું ધોરણ ને સાતમું ધોરણ મારતર બેમાં કરે. પણ છોકરા સૌની સહાનુભૂતિ તો અમારી ચોરી માટે હોય હોય ને હોય જ ! અને એકની એક કે પ્રયત્નિત યઈ ગયેલી જીકિત અજ. માવવા જેવા અમે કોઈ ન હતા. અમે કોઈ બહુવામાં હતા-કાંઈ જીકિતઓ શોધવામાં ન હતા. અમારી એક સરસમાં સરસ જીકિત તો એ હતી કે નખ ઉપર, બહુ જ ઝીંચા અક્ષરે, પેન્સિલથી ઉપયોગી હોય એવું લખી લેવું ! એ કાંઈ દેખે તો જુસ્તાં વાર ન થાય, ને ન દેખે તો બેવામાં કાંઈ બેચમ નહિ ! પહેરજની કાળતા નોચેના લાગમાં પણ લખી લેવાય. પણ એમાં પકડાવાને ચોડા ભય ખરો.

યથેસી લખાણપ્રવૃત્તિને કાંઈક પણ પ્રતિષ્ઠા છેક ઇ. સ. ૧૯૨૫-૧૯૨૬માં મળી એ ધટના મારા જીવનને અત્યંત ઉપકારક થઈ પડી એમ હું માનું છું. એ વખતે કે પછી કોલેજ જીવન દરમિયાન પણ, જે મારા લખાણો પ્રગટ થવા માંડ્યા હોત, તે એકાદ બે સ્વયં ફેરો સુકાઈ મથા હોત તો હું માનું છું કે જે કાંઈ વિકાસ થયો તે કાંઈ દિવસ ચાત જ નહિ. પણ લખાણ પ્રગટ થવાની બહુ તક મળી નહિ. તે મારા લખાણ પ્રવૃત્તિ બાહુ જ રહી એમાં મોટો ફાયદો થયો. વ્યાસામ મળતો જ રહ્યો. અભ્યાસ વધતાં એ લખાણ એ પોતે જ રદ કરી નાખ્યાં, તે એ પ્રમાણે અર્થપરકકર અવધારમાં હમેશને માટે પડી જવાના ભયમાંથી હું ઊભરી ગયો.

આ પ્રમાણે બીલખાતો મારો નિવાસ એક રીતે મને બહુ જ ઉપકારક નીવડ્યો.

બીલખાતું આ આનંદાશ્રમનું સ્થાન, જૂનાગઢ બીલખાતી સડક ઉપર આવેલું છે. દૂર મિરનારનો પહાડ દેખાય છે. થોડેક દૂર કાળજાતો વેંકજો છે, આજીમમાંથી બહાર નીકળો કે તરત તમે કુદરતને ખેલો પહોંચી જાઓ, એવી એની સ્થાન સમજીવતા છે.

આ આશ્રમના સ્થાપન ને સંચાલનમાં ગૌરી-શંકર ભટ્ટ, દયારાંકર વજીલ, શંકરપ્રસાદ વજીલ કાઠી દરખાસો વગેરેનો ઘણો મોટો સાથ હતો. મહારાજ શ્રીમનજીરામ શર્મા એ આશ્રમને, યુરોપીયન પણ મોંઝા આંગળાં નાખી ભવ એવી સ્વચ્છતાથી ભળવતા. તમે આશ્રમના દરવાજામાં પ્રવેશ કરો અને એની વિશાળ ફરસભંધીરાજો એક નજરે પડે. એક પ્રકારની મન ઉપર સ્વચ્છતાની છાપ પડે. એક ગચ્છરખો પણ આખા આશ્રમમાં ઊડતી તમને નજરે ન પડે. મહારાજશીના જીવનનો અત્યંત નિકટવર્તી માણસ એ અર્થમાં હતો કે હું એમની પ્રાસે દિવસમાં પાંચ સાત વખત તો જતો જતો ને જતો. મેં, એમના ભક્તો અતુલને છે, એવો કાંઈ અમલકાર એમનામાં દોડો ન હતો તેમ જ ત્યાં આવાનારા ઘણા વિદ્વાનો જેમ ગદ્યદૃઢક થઈ જતા, એવો હલ્લભાવ પણ મને કાંઈ દિવસ રૂંચે ન હતો. પણ એ તો કદાચ એને માટે ભેઈલી મારી તૈયારી ન હોય, એમ પણ હોય. પણ એ બધી આધ્યાત્મિક વાત બાહ્ય એ

મુખ્ય એ તો મહારાજશીમાં જે વસ્તુઓ અસાધારણ હતી. એક એમની સ્વચ્છતા બીજી એમની વ્યવસ્થા. જે વસ્તુ ત્યાં રહેતી હોય તે વસ્તુ ત્યાં જ હોતી ભેઈલે એ વિશે એમની કાળજી બહુ જ ઊંચવટ ભરી રહેતી મૂળ-તો એ માસ્તર હતા, પછી એમાંથી કીમે કીમે આ પથે ચડ્યા હતા, એટલે એમનામાં પુરુષાર્થનું અને પ્રયત્નનું અજબ મિલન હતું. એમને એક પણ પણ અરેખરા-અર્થમાં એક પણ પણ આજસપાં ભેટેલા મેં કાંઈ દિવસ નોંધા ન હતા.

એમની વાણીમાં પ્રવચનકારની મધુરતા હતી. પણ એમની ખરી ખૂબી તો એ હતી કે—એમની વાણીમાં, સાચેસાચા અર્થમાં વિવેક વસી રહ્યો હતો. વિવેક એટલે સાધારણ વિનંત એ અર્થ નહિ, પણ વિવેક એટલે પોતામાં કાંઈ પણ શબ્દમાં, કાર્યમાં, કે ભાવમાં કે નિરાશીમાં પણ, લેશ પણ આવેશ ન આવવો ભેઈલે એ અર્થ. એ અર્થમાં શ્રીમન્નયુગમ શર્મા વિવેકપન્ન હતા.

સાંજે એમનાં પ્રવચનોં થતાં. એ પ્રવચનોમાં હું હાજર રહેતો. એમની વિદ્વતા લોકભોગ્ય હતી. એમણે ગીતા, પાતંજલ્યોમદસાંન, ઉપનિષદ, પંચકશી. વગેરે ઘણા પુસ્તકોનાં સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર ગુજરાતીને—જનતાને આપેલ છે. સદગ્નનંદસાગીની પેઠે એમનાં પ્રવચન, હુરાર સુતાર કુંભાર વગેરે સાધારણ જણેલ વર્ગને તેમજ વેપારી, મસ્તરોઃ કારકુતો, એવા સાધારણ સ્થિતિના માણસોને ઘણી સગવડ પડતાં અને વિરાહ જળાતાં. એ વખતે આનંદાશ્રમની જાહેરાતલાવી હતી. અને આપાદ સુદી પૂર્ણિમા અને કાર્તિક સુદી પૂર્ણિમાએ જે મહારાજશી બીલખામાં હોય તો આસપાસથી ને ગુજરાત યુગાઈ જેટલે દરથી પણ ઓછામાં ઓછું બે હજાર માણસ ભેઈ માનું. વિદ્વદ્વપરિષદ જેવો કાર્યક્રમ થઈ રહેતો ને જળ, તપ, સાધના, સંન્યા, યોગ, ભક્તિ એવા એવા અનેક વિષયો ઉપર ભક્તજનોનાં પ્રવચનથી જણ દિવસ સુધી આનંદાશ્રમ માણ રહેતો.

● મો 'ધૂમકેતુ'ની નાદસ્ત તબિયતને લીધે આ વખતે જીવનપ્રથમો હપ્તો ઓછો મળી શક્યો છે. આવતે વખતે આ સંસ્મરણોનો વિશેષ લાભ આવશે.

‘ભિન્ન-નવરચના’ની ચાલુ વાર્તા : હપ્તો ત્રીજો

ઝેર તો પીધાં છે બાણી બાણી

ખંડ પહેલો : સત તમારાં વત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૩ ભું

બે બહેનો

લો

કા માને છે કે બીજી જન્મકલ્પ ૧૯૩૬ની ૩૭ સપ્ટેમ્બરને દિવસે શ્રદ્ધ થયું. પણ સાચી વાત એ છે કે બીજી મહાકલ્પ ૧૯૩૬ના માર્ચની સાતમીએ દિલ્લે રૂઢાઈનલેખમાં સરકાર લખાવ કરીને શ્રદ્ધ કયું હતું. પહેલો સવાલાખતો ધા એણે કયો હતો, છેલ્લો ધા કેટલા લાખનો તે કહેવા એ જાણે હોત તો સાચું હતું. વાવે તેવું લણે છે એટલું જ નથી વાવે છે, તે જ લણે છે.

એ જ ૧૯૩૬ના માર્ચની છમીની સવારે શીંગડાના કાતશમાં ને નાના નાના બગીચા ફાલી લીધા છે તેમાંના એક બગીચાના એક મધુમાલતીના વેધી-મંડપમાં બે મુવતીઓ બેઠી બેઠી કાંતે છે. અવાર-નવાર કોણકની રાહ જોતી હોય તેમ દૂરના ઘટક તરફ જોયા કરે છે. અત્યંત યોગ્ય પણ કહી શકે કે આ બંને બહેનો છે. માત્ર મોટી છે છુપતો દગલો, ન્યારે નાની છે ગુલાબનો. એકમાં છે શાંતિ બીજામાં સૌરભ. બંનેનો પહેરવેશ પણ એક જ ધાંતનો છે. માત્ર નાનીના હાથમાં સીનાની પાતળી બંગડીઓ છે, ન્યારે મોટી બહેન છે નિરંજનકાર પણ એથીએ જોતી શોભા ધરી નથી. પ્રાતાકાળે પોવાડને નિરંજન ધણ ગયેલા નિઃસીમ આકાશમાં ને સ્વિપુર્ણ, સંયમ, પ્રસન્ન હતાં ગૂઢ શોભા હોય છે તેવી જ શોભાકલ્પ મોટી બહેનના મોં પર અંકાયેલી છે. કોણક કવિએ આવા જ કોણક લગિની સુગમને બોલે મધુમાલતીનું નામ શોધી કાઢ્યું હતું.

‘મોટી બહેન હું તો હવે કાંતે વગાવી,’ નાનીએ કહ્યું.

‘રેખા, એવમુલભાષ આજે તો આવવા જ નીકળે, તેં મોટી મોકલી છે ?’

‘મોટી તો રાજ મોકલું જ છું ને. શદિણીબહેન, તારા દેર તો બધું મોંઘા.’

‘તેં જોયા નથી એટલે કેમ અમર પડે કે કેટલા મોંઘા છે ? પણ તને એ અમર પાડવા જ અહીં બોલાવી છે. તને તારી પુલિની થોડીક ખુશારી છે ને ?’

‘હું જાણું છું તમારા મનની વાત હં. તમે મને શું કામ બોલાવી છે તે તમે લાગેને ન કહો.’

શદિણી હસીને કહે, ‘કહે જોઈએ શું કામ બોલાવી છે ?’

‘તમારા મનમાં એમ છે કે તમારા દિવરને જોઈને હું કદાચ થોડીક પલણું ખરી.’

શદિણી વધુ હસીને મીઠપભાષાં કહે કહે, ‘પૂરે-પૂરી પલણે એમ મારા મનમાં તો છે. એના જેવા છુલ્લિયન, નિર્ભય ને તેજસ્વી મેં બીજા જોયા નથી.’ થોડીવાર સહેજ વિપાદથી સુધારીને કહે, ‘જોયા છે પણ જોઈએ.’

‘પણ તેથી શું ! લગ્નમાં તમને બધાને શું સ્વાદ લાગે છે કે મારી પાછળ લાગ્યા હો !’

નાની બહેન સામે તારી રહેલ શદિણીને મર-કાટ હજી રાખ્યા ન હતો. મરક મરક હસીને કહે, ‘એ તો મુજે સાકર ખાધા જેવી વાત છે.’

‘જોવી જોટી ઉપમાઓ આપે માં શુરહેવ તો એમ કહે છે કે બધાં જ બંધનો સહેલાં છે પણ લગ્ન જેવું બંધન નથી.’

‘તારા શુરહેવ પણ એક બંધન છે.’ એ જ મરકાટ સાથે શદિણીએ કહ્યું.

રેખાએ રંદિયો મૂકી દીધો ને મંજીર ચઢને કહ્યું, ‘ફરી આવું કહેશે તો અહીંથી હું ચાલી જઈશ. બધી નિંદા સહન કરીશ, પણ શુરનિંદા સહન ન થાય.’

‘એટલે જ કહું છું કે શુર પણ એક બંધન છે. બંધન જ પીડા કરે ને ?’ રેખા લીકવા જતી હતી ત્યાં મોટી બહેનના સહેરા સામે જોતાં સમજી મઈ કે એને ઝીંડવા ને મળક કરવા જ આ બોલાઈ રહ્યું છે. એટલે તરત જ હસીને બેસી પડતાં કહે:

‘હં સમજી મઈ, મને પીળવવા જ બોલા છે.’

‘તો પછી ખીજીય છે શા માટે ?’

‘તમે નહિ ખીજતા હો ખરું ?’ પછી તરત જ કહે, ‘તમને કેમ કદી ખીજતાં જોયા નથી ?’

‘મારે શું નથી જોટલે.’

‘હવે નહિ ખીજત’ હો. તમે તમારે જોલો.’ પછી છેક બહેનના મોં પાસે મોં આણીને કહે, ‘ખજી એકવાર કહો જોલો તમને કેમ કોઈ દિવસ ગુરસે થતાં, કોધે તપી જતાં જોયા નથી ? નાનપણથી યાદ ક’ડું છું ત્યારનાં આવાં જ છે એમ કેમ યોદીયહેવ ?’

‘તને બહુ યાદ થોડું જ છે ? હું ખીજતી. હજીય કોકના પગ ખીજતી હજીય’ યોદીયહેને જણે છેલ્લું વાક્ય જોલતાં યાત્રી ગઈ હોય તેમ પૂછી મૂકી હાથી, ને દૂર પડેલું યોદીયું પાસે જોયતાં કહ્યું ‘કાલ રાતનું થોડું પાંચગામાં દુઃખે છે.’

રેખા તરત જ બીબી યજ્ઞ ને ધર તરફ આસવા માંડી. શદિશીએ કહ્યું, ‘કયા આશી ?’ થોડી વારે જોળવાની કયા લાવી એટલે કહે, ‘રહેવા દેને આટલી બધી સારવાર, અહીં તો રહેવાની નથી.’

‘એ તો છે જ, આવી કોને અપરપોડે લખી આપ્યો છે-પકડુ’ ફર-મ છુ કામ નહિ થાય ને રાત્રે બહુનારી નહિ.’

‘એ તો હું જુવી જ મજ, રજા રાખેયુ, ઊંડ-રાજોને કહેવરાવી દઈએ.’

‘કેમ તારા દિવર આવે છે એટલે ?’

‘હા જ તો એટલે વધે આવે છે. એની સાથે એક મુરોપિયન બાઈ પણ છે, એ બધાની આમના-સ્વામતામાં-જ રાત પડી જશે- એમ હશે તો રાત્રે એમની પાસે જ અનુભવો કહેરાવયુ તે અનુભવ-બાઈને જોયા છે ?’

‘એકવાર હું તારે ત્યાં અમલવાદ આવેલી ત્યારે જોયેલા. મારી સાથે જ જમવા મેલા હતા. અખિ બારે મિંગલ છે. ટમાકું ખાતાં ખાતાં પહેરણુ જગડી ગયેલું ને આપણે સો દસી પડેલાં.’

‘તે’ય બહુ યાદ રાખ્યું છે. તારી સાથે જોવામાં ખાન હશે.’

‘શું હું ય તે મોડીયહેન. વારે વારે એ વાત ઉભેળે છે. હું એને કે કોઈને પરણવાની નથી. ને તે આશા બાંધી હશે તે તરી પડશે એટલે પછી હલ્લેશ છે તે ક’વોંય વધી પડશે. તને એ યાને લીધે છે ?’

‘આશા બાંધી છે એ વાત તો સાચી છે. તું જાણે છે આજ હું કેટલા બારે લિસાઈ મડું છું ? રોગ-મેાગ તો ઈશ્વર જાણે. કહેતાં કહેતાં મળું જા’ખારવા થંબી તે કહે, ‘હું તજી ધરને બાર વડી રહી છું. મારા ધરને, આપણા ધરને ને આ ધરને.’

‘આ એટલે ?’

‘એટલે સત્યકામખાઈની ‘મિલકતનો. આપણે એ પણ મને જ બગવિલ છે ને ?’

‘તે એનું શું છે ?’

‘શું છે કેમ ? આ બધી વાડી, આ કાતરો, આ ખેડૂતો ને એનાં છોકરાં એ બધી બચામણી મને છે ?’

‘એ તો બારે છે જ.’

‘ઉપરાંત બાણુવડનો આપણો અપખામખ, ને કાકાજીના બધા શેર ને રિમે’યસ’ ને એવું કાંઈ કાંઈ. લાલો મઈને કાંઈક તો ઉપાડ ?’

‘તે પરણીય એટલે ઉપાડીય એમ ?’

‘એક ધરનું તો ઉપાડીય ને, તારા ધરનું તું સંભાળ એમ નહિ ક’ડું ? અનુભવમાં પણ નામ નામ કરે ને તું વ ડાકું ધુણાયા કરે એ કાંઈ માલે ?’

‘હું તો એટલું જાણું કે બધી મિથ્યા ઉપાધિ છે. સસારમાં કયાંય સુખ નથી. એક જ યાચત સુખ છે કેવળજાનનું.’

‘તારું જાન સાથે જ કેવળ જાન જ છે. રેખા, એ વાત વને કે’ હી સમજાશે.’ શદિશીએ સહેજ ખેદથી કહ્યું ને પછી બીબી યજ્ઞ કહે, ‘હું કોકગણે પાસે જરાક આંટો મારી આવું. મેલક કયાં આવે છે ?’

‘રાષ્ટ્ર દાર્ધ્ય હોય તો ૧૧ વાગ્યે-પણ અહીં એ અને જ કંઈથી ?’

‘તું એ લોકોને મારે નહાવાનો બાથકમ તૈયાર કરાવ. હું પહેલાં વાપરતી એ ટપ ભરાવજો.’ કહી રેહિણી એક બાજુએ વળી.

ચારે બાજુએ સોએક એકરમાં બિયુનંતુ કોતર પથરાયું હતું. પણ આશ્વની વાત તો એ હતી કે એનો એક યુદ્ધો પણ એના માલિકે નકર્યો જવા દીધો ન હતો. પગથિયાંની નેમ અટારીઓ પાકીને ભાતભાતનાં ઝાડોનાં દાર-તોણાં બાલે ક્યાં હતાં. છેક ઉપરના લાગમમાં હતી બોરડીઓ. એની નીચે વાળી હતી જમકૂળીઓ ને તળિયું આપું આપા-ચીકું-મોખી ને ફણસથી પુડું હતું. આપાને છાંયે પછી અમમસારી લીંદી-પીપર ને કંતાની સેરીયન વાળાં હતાં. જ્યાં જ્યાં ટાળ આવતો ત્યાં લાં બધો-બાંધી ધોવાણુ અટકાવ્યું હતું. વચમાં વચમાં ઘટાકર ઝાડોની નીચે પથરના બાંકડા મૂક્યા હતા. અહીંલહીં માણસો ક્યારા ગોળા-પાણી વાળતા કે છાંટણી કરતા દેખાતા, રોજ તો રેહિણી જ્યારે નીકળે ત્યારે આપાના કે છકની સાથે વાત કરતી પણ આજે એનું આજ આ બધામાં નહોતું. ઉપરના આમમનની તૈયારીમાં એ પડી હતી. કોતરના એક-છેડા પર બીજું મકાન હતું. તેના આંગણમાં એ ચાર, લીંચકા ને રમવાની ઘોડીઓ હતી. રેહિણીએ જાસરી પર ચડતાં જ હતું.

‘નિર્મળ’

એક દરેક વર્ષના લંગડા છોકરાએ બહાર આવી કહ્યું, ‘નિર્મળગાઈ’ મરીન ખેલવાઈ જતાં ધરા પર ગયા છે. બીજા પણ ત્યાં ગયા છે, મરીન ઉભે છે એ જોવા.’

‘મદિ હો ને શીને અપે ? તારા મારે આ મોખી છે. છાલતાં કાવો ?’ છોકરાએ હસીને ડોકું પુણાવ્યું.

‘લાવ હોલી આપું.’ કહી એ છાલવ્યું ભેડી. આજે એને યાદ લાગ્યો હતો.

રેહિણીનું આ જ સાચું ઘર હતું. પેલા ધમ્માં તો મર્યા કલાકો જ ગયેલી. રેખાએ વર્ષ પાંચનાની ધમકી આપી હતી તે કંઈ જોટી નહોતી આપી. ગામચામના વાતમાતના છોકરાઓને રેખાં કરી એ એવી જવાબદારી લઈ ખેડી હતી કે મદિની પણ એને આરામ લેવાડે તેમ ન હતું. હલુ પંદર દડાડા પહેલાં જ આ બાળકને એ લઈ આવી હતી. ગાડીમાં એ નાના રાવણદયા પર કાનુના રાસડા માંખને પેસે-જડેને રીઝતી પોતાના રોટલા રળેના હતા. રેહિણી એને સમજાવીને તેડી લાવી હતી. બીને એક અભાયાત્રમમાંથી લાગીને આવ્યો હતો. નિર્મળ જેવા કેટલાક એના યોગખીતા સંભાવિત ખેડોના છોકરાઓ પણ હતા. આ બધાને સંભાળવામાં એના હૃદયરામે કયા નવગરા મળે તેમ હતી !

એજે મોસંબી છોલી હાથમાં મૂકતાં પૂઝ્યું.

‘અડી’ ગમે છે કે ? કોઈ ખીજવતું નથી ને ?’

હસીને કહે, ‘હવે રોટ દાંડ રોટ કહે છે ? કહે તો ૫ ગમરાવું નદિ દો. મારે ૫ આ કાચો હાથ મોટો પડતો જાય છે. હું ૫ રોટ દાંડ જ છું.’

છોકરો હસી પડ્યો. એ નીચે જીતરી એટલે કહે,

‘આજ રહે કાતવારી વાતો કહેવામાં ને !’

‘આજે તો એક મોટા મહેમાન આવવાના છે-’

વિલાપથી-ચીનથી-એ એની મુસાફરીની વાત કહેતો ને એટલે વર્ગો પણ અંધ રહેશે એમ સોને કહી દેતો હતો.

કહી એ નીચે જીતરી ઘડીક ધગ તરફ ચાલી, પણ રોજુ જાણે કેમ એને એ તરફ જવાનું ગમ્યું નહિ. કોતરની એક બેમક પર મૂકી રહેલ ફણસ નીચેના એક પથરા પર બેસી પડી. દમજાં દમજાં એને ચેલ પડતું નહોતું. વર્ગો પડેલાં એકવાર ઘડેલો હૃદયરામ ફરીવાર અસરનવાર બેપરી આવ્યો. કામનો કોષ પાર નહોતો. પણ મન એકપમાં એટલું નહિ. આ ચાર કાળા દુખળા છોકરાઓ ને એની પાસે ન દોન તો અંબવ છે કે એનો વિવક કાપેલો પણ એને મુકેલ ધર્મ પાન. રેખાને બેલાતી એનું

માની ને બાપાની ચાકરી કરી હોય તો આ એક અવળખા પૂરી કરજે, આ ધરતીના સાચા ધણીને બુદ્ધિથી વિના જાણે તો તેા હું અવગતે જ જાણીને !

અરજી ડોસા આમે હવે અવરચાવાન થવાથી એણું બાળતા હતા, ને આજ તો વળી ખાસ આખોને અંદર ઉતારી દીધી હતી, એટલે એને ખાતર નહોતી કે એમને હાથ જાલીને ટોરી જતી શેદિણીની આંખોમાંથી એમનાં વેણે વેણે શીતી જેવાં અશ્રુનિંદુ ટપટપ પડે જતાં હતાં, એમની ઝોરડી આવતાં એ કહે 'હે' બહેન, આ અપ્પુતભાઈ આટલો બધો મલક લખ્યા છે ને એમને કયા ય સત્યકામ-બાદને ઘેરા નહિ ચલે હોય !'

કમળ પોતાને ડોલાવીને જળનિંદુઓ ખખેરી નાખે તેમ આંધુ ખખેરી શેદિણી કહે 'અરજીકાકા તમારી ભોળાબાળની આરથા છે ને તમે સમજ્યા તારથી પાપ કહું' નથી એટલે જાતવાન તમારી આરા કમ નહિ પૂરી કરે !'

'પણ બહેન તને કાંઈ વાત ?'

પરાણે હસીને શેદિણીએ કહ્યું, 'એટલો જ ખપર છે કે એક દિવસે અહીં આવીશ એમ છેલ્લે લખ્યું હતું.' કહેતી જાયે જિલું 'પણ ન રહેવાતું હોય નેમ ઉતાવળે ઉતાવળે ધરમાં જઈ જાતી સચિ ઝોરડીકું દબાવીને પડી. રેખા ટોડતી આવીને કહે 'ઊલટું વધુને ? કોઈનું' માને નહિ' કાકાજીને ઉપરથી ઘોલાવું !'

રેખાને કનાટમાં શીદીએ વીંજતી, હાંફળા હાંફળી ચતી જોઈ પીરથી કહે, 'બાપી યા મા, તારી મોટી બહેન એમ મરી નહિ જાય. એની કુંકલીમા તો લાંબું જીવવાતું લખ્યું છે, પેલા બાપવાનાં છે એની તૈયારી કર.' ફરી ઝોરડીકાં પર જાતી દબાવી કહે 'મારાથી પગથિયે પણ ભેવા જવારો કે કેમ ?'

રેખા એક બાપામાં દવા તૈયાર કરતાં કહે 'તને આ હૃદયરોગ થયો શાને લીધે ?'

'મારાં કરમે' કહી એણે દવા લીધી ને પડખુ ફરી ગઈ.

અરજીકાકાએ બનાવાસે સત્યકામને સંભારીને કેવાં કેવાં પડા ઉભેલ્યાં હતાં આજે ? રેખાને એ કમ કહે કે આ હૃદયરોગ એને રચાંથી વળગ્યો ! એની પાસે આપું ચિત્ર ખડુ થયું, સત્યકામ એની સ્મૃતિમાં બાજનતી ફડીએ મુકીને ગયાને ય તથુ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં, વચ્ચે એ સાવ લુપ્ત થઈ ગયાના સમાચાર આપવાને ય બધા મહિના થયા હતા. એના ઘૂંટ જેવું વૈધવ્ય લઇને એ અપ્પુત જોડે આવતી હતી. દબામાં સો એના સુકમાર ચહેરા તરફ જોઈને કહેતાં હતા.

'ભાઈ કળજીમાં તો બાજવાને કાળજીવિનાનો યઈ મયો છે, નહિતર કાઈ આવો કાળો કોપ કરે !'

'અહાહા ! જાતી ચીરાઈ જાય છે.' કાકા કહ્યું.

એ તો ખૂંચે એણે, અવનત મસ્તકે આ બધા ય સહાનુભૂતિનાં વાકચોથી વિધાતી મેસી રવી હતી. અજળા લોપચુંડ પડે એના મળામાં આવી આવડે પાણુ જડું હતું.

છેરે લાખા ખૂંદી રે ખમે માતા પૃથમીને

'વાડી તો ખમે વનરાઈ

કંઠજી વચન મારાં સાધુમાં' ખમે

નીર તો સાયરમા સમાંય

ત્યાં એણે સાંભળ્યું, 'કોની વાત આલે છે !

લલિત'.

એના કાન અમકયા, કોનો આ કંઈસર ? જણું

જેણું, સાણસો ખીચોખીચ હતા. પારિવા ઉપર ને

વચ્ચે ય મેકાં હતાં, દેખાયુ નહિ માત્ર સંભળાયું.

'કાઈ સવવિધવા છે પડિતજી, અનાયાસે સહા-

નુભૂતિ અગટ યઈ જાય તેવું જ છે, જાણે સરસ્વતીની

શ્રુતિ.'

'લલિત, તારો ઉપમાદોષ છે, સરસ્વતી' તો

અભચારિણી છે, એને વૈધવ્ય જેવું !'

શેદિણી ચમકી. ફરી એ જ કંઈસર ? હવે

એનાથી ન રહેવાયું. પૂંકવા નિમિત્તે જોડીને તરત

મેસી ગઈ, એ જ હતો. બજેઅંગથી મીઠક વર્ષાવતો

સત્યકામ. માત્ર એક જ ફેર હતો. આંખો નહોતી,

મોં પર શીળીના ડાઘા. શુ શીળીમા ખોઈ હતી આખો ? કે આ કોમ બીજું હતું ? એની આંખો ઉલ્લા દસ દિવસના અપાર દુઃખથી હારી જઈને એને છેતરતી તો નહોતી ! હેમંતના હૈંદલા કલાકો જતા હતા ત્યારથી એ કાષ્ટકને વહારે ધાના પ્રાર્થતી હતી. શું ખરેખર, એ ધા સાંભળીને આવેલ હતો ? ભગવાને મોકલેલ હતો ? પણ હોય કેવી રીતે ? ને હોય તોય શું ખવડાવે ? કાણ એને ઓળખે છે ? એ ય કેમ ઓળખે ? કાણ હશે ? ને કાણ સાબળે ? એના દેવામા સુશ્યાં માર્ગ્યું, ત્યારે હમણાં ખેલાન યઈ જશે. પણ મને સાવધાન યઈ કહ્યું, ' પણ એ જ છે એની ખાતરી શું ? એને યાદ આવ્યું કે સત્વકામને ડાખે ખભે લાલ લાખું' હતું. પંડિતજી ઉધારે રીધે એક ધોતિયું પહેરીને જ બેઠા હતા. એ ફરી બીજી યઈ ને જોયું. એના ભાગ્યના લેખ જેવું લાખું લખખખતું હતું. એના પગ ખેસતા હતા—

પેટમાં આંકડી આવતી હોય તેમ એ પગ વચ્ચે માથું નાખી એ બેસી ગઈ. પોતે વિધવા ને એ અંધ ? એકન-દયાવવા જતાં એના પડખામાં ધળ આવતું હતું. પણ પંડિતજી કામની સાથે વાત કરતા હતા. 'પરમ દિવસે હું બીપડીયા; જર્મનીમાં કેટલું રહેવાતું થશે તેની આત્મારે ખબર નથી. પણ હુદયમાં વિષે ત્યાં જેટલું જાણવા જેવું હતો તે પૂરું કરીને જ આવવાની ઇચ્છા છે. તું પ્રમાદી ન થતો. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વધારજે. ને સાથે સાથે ચોક્કસ અંગગહેનવ કરજે. તારું શરીર સાવ દ્રઢયું છે !'

એણાની એ જ હલક, એ જ હંદજ. અંધ બોલી ગયા. એણે બોલ્યું નોયું. પંડિતજી બીજા યઈને

પાટિયા પરથી સામાન હિંતારતા હતા. 'હવે નહિવાદ આવશે ને ? લલિત તૈયારી કર.'

'વસ અહીં જ કીતરવાના ?' શેદિણીના અંતરે ચીસ નાખી. 'સત્વકામ આમ તો જો, તારી જોડે જ હું બેઠી છું. હું શેદિણી, દુભંગી, પણ કોને કહે ? ને કાણ સમજે, જાડી અટકી. લલિતથી દોરવાતા પંડિતજી નીકળ્યા. લોકો માગે આવવા હતા. શેદિ-ણીના પગ ભૂલમાં એમનાથી કચરાઈ ગયા.

'કોનો પગ આવ્યો ?'

'એ તો પેલાં વિધવા બહેનનો પગ હતો.' લલિતે એમને શેદરોમ' પર હિંતારતાં કહ્યું.

'નામ પૂછતો લલિત, એમની યમા માગવી બેઠો.'

ચીડી વાગી. જાડી ઉપડી. એણે હૃદય વિખાતું હોય તેવી આંકડીઓ આવડતી હતી. સહેવાતું નહોતું. એ ટળી પડી. અચુત બોલે એને કહેતો હતો. 'શેદિણી લાબી !'

શેદિણીને એ રમરમ્યે આજ ફરી એ જ કદવ-ચળ બિપાતું હતું. એણે ખૂંસ મારી, 'દેખા, પગ બોલાય ગયું' સત્વકામ.

ચમકીને આલુચાલુ વિદગતાથી જોયું કે કામ હતું તો નહિ ને ?

એની આંખમાંથી ઝરઝર ઝરઝરે ટીપાં પડતા માર્ગ્યાં. 'ભગવાન નામપરથી આજસુધીમાં ધણુંય અંધ ને અપંગની સેવા કરી છે. વધુ એકની સેવાની તક નહિ આપો ?'

બદાર ચાડીના પેડાને અજાજ આવ્યો.

તત્કાલિતાનો એ પૂતળાં બનાવનારો અદ્ભુત હતો. એક વખત એને પોતાને પોતાનું પૂતળું કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એનું બનાવેલું પૂતળું નિર્દોષ છે એમ તો કોઈ, એના ઉપર હાથ મૂકે તો પણ માની શકે નહિ એવી અદ્ભુત એની કારીગરી હતી.

એણે સાંભળ્યું કે જમરાજના દૂત જ્યારે માણસને લેવા આવે છે, ત્યારે જમરાજને જે ચહેરો મોરો કહ્યો હોય એને જ એ ઉપાડી જાય છે. બીજાને નહિ.

તત્કાલિતાના આ કલાકોવિદને જમરાજના દૂતની પરીક્ષા કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એણે પોતાનું પૂતળું બનાવ્યું. જોનારા એ જોઈને ધડીભર ભ્રમમાં પડી ગયા. મિત્રો-એને પોતાને ભાલાવતાં પહેલાં પૂતળાંને સંભાળન કરવા માંડ્યા ! એટલું બધું એ દૂળદૂ હતું.

પછી તો એણે પોતાનાં એક પછી એક સાત પૂતળાં તૈયાર કર્યાં સાતે એવાં કે એક જૂથો ને બીજું જૂથો !

એનો મૃત્યુદિવસ આવ્યો ત્યારે સાતે પૂતળાંને એક સરખી શય્યામાં એણે સુનાંયાં.

પોતે પણ પોતાની શય્યા ત્યાં જ કરી. જે ધડી અને પળે, નક્ષત્રશાસ્ત્રીએ એનું મૃત્યુ ભાખ્યું હતું, જરાબર એ ધડી અને એ પણ આવી ગયાં !

પોતાના મૃત્યુની એ હરપળે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો. પણ કોણ જાણે કેમ એનો કોઈએ ભાવ જ પૂછ્યો નહિ !

વાત જમલોકમાં ચર્ચાવા માંડી. 'તત્કાલિતાના એક અદ્ભુત કલાકોવિદે પોતાની

કલાથી, જમલોકના દૂતને પણ, બ્રમણમાં નાખ્યો છે. કેને હાથ બંધાનો છે એ દૂતને ખબર જ પડતી નથી. એક સરખા આઠ માણસમાંથી કેને હાજર કરવો એ જ એને સૂઝતું નથી ! એના એક સરખા, નેણે નાકે ચહેરે મોરે, અરે તલે તલમાં, આઠ માણસો સૂતાં છે !

'જમને, હંકાવનાર આ કલાકારની ચારે તરફ પ્રશંસા થઈ રહી ! તમામ દેવતાઓને પણ જીરો છાનો આનંદ થયો ! એમને પણ -સલે યુગ યુગને અંતે, પણ એક સમયે તો, જમનું તેડું માનવાનું હતું નાં ? એટલે નિર્ણીત સમયમાં પણ વિપળના પણ ફેર સહન ન કરનાર, જમ લોકની યતી આ અબજે લનાએ એમને સોને કાખડી ફૂટતા કરી દીધા ! 'હેતો જાય ઠાસો ! એક વિપળ પણ વધારે એણે કોઈને કરવા દીધા ન હતા. એને પણ હંકાવનાર આજ, નીકળ્યો નાં ? એક સાવિત્રી નીકળી હતી આજ એક આ બીજે મળી આવ્યો !'

યમરાજનું મોં સિવાઈ ગયું છે વિચાર કરી રહ્યા છે. પોતે સ્વયં તેડવા જાય તો તો ચોદલોકમાં ખળભળાટ મચી જાય નાં ? સ્વયં તો, કોઈ અવતારી પુરુષને સંદેશો આપવાનો હોય, ત્યારે જવાનો નિયમ હતો !

નિયમનો એક દોરાવા ફેર પણ જમ લોકની પ્રતિષ્ઠાને ધૂળ મેળવી દે. એ લોકની તો પ્રતિષ્ઠા જ અવિચળ નિયમ ઉપર !

અંતે એમણે પ્રજાની ઉપાસના આદરી. એ પ્રજા-જે સર્વને ધી આપે છે, જે શબ્દ

ને વાણીમાં શક્તિ મૂકે છે, ને તમામ સુરકે-લીમાં માર્ગ દર્શાવે છે.

બ્રહ્મદેવે એમના અંતરમાં આવીને પ્રાર્થ દર્શાવ્યો. ચમરાને દૂતને સૂચના આપી વળાવ્યો. તક્ષશિલાના એ કલાકારને જલદી હાજર કરવા નિર્દેશ કર્યો.

દૂત એનાં પાશ ને યત્ન યત્ન લઈને આલી નીકળ્યો.

ને ખંડમાં એક જ સ્વરૂપનાં આઠ માણસો મૃત્યુની રાહ ભેઠને પડ્યા હતાં, ત્યાં એ આવ્યો. ફરી ફરીને એમને ભેવા લાગ્યો. એક રંવાડામાં તો ફેર હો ! જિંદગીભરનો કલાકારનો શ્રમ એ ભેદ જ રહ્યો. ભલભલાને સેામાં આગળાં નખાવે એવી અદ્ભુત એ કલા હતી. બ્રમણમાં ને બ્રમણમાં એ ત્યાં લીધો રહ્યો. ઘોડીવાર એ પ્રમાણે એ ત્યાં ઉસો પછી ધીમેધી, પછુ કલાકારના કાન ઉપર અથડાય એવો એક નાનો સરખો શબ્દ એણે કર્યો : 'હા ! છેવટે મળી આવી ! મળી ગઈ... આ એક ભૂલ રહી ગઈ છે !'

'ભૂલ ? મારી ? હોય નહિ !' કલાકારે તરત સો ટચના સોના નેવો આત્મચઢાથી ભરપૂર જવાળ વાળ્યો.

પછુ એને ધ્યાન રહું નહિ ! આ પ્રત્યુત્તરે એને સોનાથી જુદો કરી જતાવ્યો હતો.

અને તરત જ દૂતનું કામ સહેલું થઈ પડ્યું !

તક્ષશિલાનાં આ કલાકોવિદે પણ એ પણ જમ્બોહને પછુ મૂંઝવ્યાની આ કથા ત્યારે અખલિત થઈ, ત્યારે તરવસે જરાએ જરા અહમ્મને શી રીતે ગાળી નખાય એની આંદીધૂંટી શોધવામાં પડી ગયા !

—કારણ કે એમને ખબર હતી કે, જમ્બે-વની પાસે એને માટે મૃત્યુ નથી, જેને કાયા વાણી મનમાં ક્યાંય અહમ્મ નથી.

[૨૧]

એક જુવાન ઋષિકુમાર, મહા ઘોર અર-વ્યમાં, એકઠો ચાલ્યો હતો. એને હું ટાવાની ધીક નથી. મૃત્યુનો ભય નથી. જીવનની ભણે કે એને પરવા નથી. એના અંતરનો કોઈક અડગ વળનિશ્ચય જ એને આગળ ને આગળ દોરી રહ્યો છે ! ગૌતમી નદીના તટ ઉપર આવીને એણે આસન લગાવ્યું.

નદીમાં નાહવા માટે અસંખ્ય ઝુંદરીઓ આવે છે. જેમને ભેઠને મહા ઋષિઓનાં ચિત્ત ચલિત થઈ હતો, એવી વિલાસકોડા હરરોજ અને હરકણે આ નદીનાં જળ નિહાળી રહ્યાં છે. કેટલી એ ભરયોવન ભરી નારીઓનાં, સૂર્યને પછુ ભેવા ન મળે, એવાં અંગઉપાંગ ઉપર નજર માંડતા, જલકીડા શોખીનેનાં ટોળેટોળાં ત્યાં રખાડે છે—પછુ જેણે એક જ ધ્યેયને પોતાનું ણનાવ્યું છે, એ જુવાન ઋષિકુમારે, આ લીલાને, પોતાના તપની પરીણા માટેની આવશ્યક સામગ્રી તરીકે, પોતે જ સ્વીકારી લીધી છે. એટલે એણે તો ત્યાં જ ધામા નાખ્યા. અને ભગવાન શંકરનું એકધ્યાની તપ આદ્યું. એણે પોતાના મનને બાણે મૂડીમાં પકડી લીધું. એવી ઉચ ઉપાસના એણે શરૂ કરી. જ્યારે ભગવાન શંકરે દર્શન આપ્યું, ત્યારે ઋષિકુમારે કહ્યું : 'આ નહિ, ભગવાન આ નહિ, મારે તો એ દ્રશ્ય ભેલું છે, ને સર્વનો વિનાશ કરે છે, ને ભવ્ય છે, પછુ ને ભયંકર છે, મારે તો એ રૂપ ભેલું છે. મારે વરદાન પછુ એની પાસે જ માગવું છે ! મારે

આ મંગલ રૂપનું કામ નથી !'

'પણ અદ્યા ! એ તરણુ ! તારી આ ઊગતી જુવાની અને મારા એ લયંકર રૂપના દર્શનની તને તાલાવેલી લાગી છે એ શું ? એ રૂપ તો કોઈ સમોને માટે છે ! એ તો સર્વનાશની આગાહી રૂપ છે.'

'હા પ્રભુ ! પણ જનમજનમાંતરમાં ન ભુલાય એવી વૈરની તૃપ્ત મારે કરવાની છે. એટલે તો મારે એ રૂપની ઉપાસના છે !'

જુવાન ઋષિકુમારના વજ્રવર દિલ્લે નિહાળીને જેમનું અંતર મંદ મંદ હસી રહ્યું છે એ ભગવાન શંકરે, સહેજ હસીને જુવાનના માથા ઉપર પ્રેમમયો હાથ મૂક્યો : 'તારું નામ શું ઋષિકુમાર ?'

'પિપ્પલાદ !'

'ત્યારે તો તું ઋષિ દધીચિનો પુત્ર ?'

'હા પ્રભુ !'

'કોઈને નહિ ને તને આ સંજય ?'

તારા પિતાએ તો બીજાને માટે જીવન આપ્યું હતું, કોઈ નહિ ને તું જીવીને, રૂદ્રરૂપની અભિલાષા સેવી રહ્યો છે ?'

'મારા પિતા દધીચિને છળકપટથી મારવામાં આવ્યા. મારી માતા પ્રાતિયેથીએ મારા જન્મ સુધી રાહ ભેઠ, અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. અને માતાએ વનદેવતાની સંભાળમાં સોંપ્યો. પીપરનાં પાન ખાઈને હું મોટો થયો. મારું નામ પાડનાર કોઈ જ મને નહિ ! મારું નામ પણ જનતાએ જ અકસ્માત ઉપાડી લીધું પિપ્પલાદ ! આજ હવે મારે વેર લેવું છે. એ રૂદ્રરૂપની ઉપાસના એટલા માટે આદરી છે. મારે એ રૂપ ભેવું છે ! વરદાન પણ એની

પાસેથી જ લેવું છે !'

'તું એ જવા દે, પિપ્પલાદ ! હું તને સ્વર્ગમાં દેવસભામાં સ્થાન અપાવું !'

'દેવસભા ? અરે ! એ તો દસ્યુઓ છે દસ્યુઓ, હું એમને તો હણી નાખવા મારું હું !'

'તો તું કૈલાસમાં આવ, હું તને મારે કુબેર ભંડારી બનાવું !'

તરણુ હસીને કહ્યું : 'વૈભવ મારે ભેવો નથી. અને ભેતો પણ નથી. મારે તો લયંકરતા ભેવી છે !'

ભગવાને પિપ્પલાદની વૈરલાલસાની ઉમ્મતા ભેઠ. એને કોઈ હવે વારી શકે તેમ નથી, એ પણ ભેયું : એનો પાડ એ પોતે જ શીખરે, એમ વિચારીને અત્યંત શાંતિથી એમણે કહ્યું : 'ત્યારે ભે ખેટા ! એ રૂપ તો યુગનો નાશ થવાનો હાથ ત્યારે પ્રગટ થાય છે. ત્યારે ઘેર ઘેર માનવને માનવ ભરખી જવાની ભૂખ ભજે છે. અગ્નિદાહ, જલક્રોડા જેવો લાગે છે ! ત્યારે માતા, સ્ત્રી, ભગિની, નારીનું કોઈ રૂપ પવિત્ર રહેતું નથી ત્યારે રાક્ષસ ને પિશાચ માણસ કરતાં વધારે માયાશુ જણાય છે. પિપ્પલાદ ! તારે એ રૂપ ભેવું છે !'

તરણુ ઋષિકુમારે વજ્રવર નિશ્ચયથી કહ્યું : 'હા, ભગવાન ! મારે એ રૂપ ભેવું છે. અને જનમદગ્નેય જગતોદારક લાગે છે !'

'ત્યારે ભે તરણુ ! એક દિવસ લયંકર અગ્નિની શિખા જેવું મારું ત્રીજું નેત્ર તારા અંતરમાં તને દેખા દેશે-ત્યારે જ 'સામર્થ્ય' તું મારે છે, વૈરવૃત્તિના આનંદનું, એ સામર્થ્ય તને મળશે. પણ ખેટા ! એમાં આનંદ નહિ આવે હો !'

‘મારે આનંદની ખેવના પણ નથી. મારે તો કેવળ વેરતું વેર લેવું છે ! જેમણે દીધીયે જેવા પિતાને હણ્યા, મારી માને અગ્નિપ્રવેશ કરાવરાયો—એમને મારે હણવા છે. પછી એનું પરિણામ ગમે તે હો !’

ભગવાન શંકરે, એની ઉચ્ચતાનો મંદમંદ હસીને જાણે કે ઉત્તેજક સ્વીકાર કર્યો, અને પછી પોતે અદૃશ્ય થઈ ગયા.

પછી એક દિવસ પિપ્પલાદને, અંતરમાં, ભગવાન રૂદ્રના ત્રીજા નયનનો સાક્ષાત્કાર થયો. જાણે કે એવી અગ્નિશિખા ત્યાં પ્રગટાવણી રહી છે કે જેને કોઈ સમાવી શકે નહિ, જેને કોઈ એઈ શકે નહિ, અને કોઈ જાણી શકે નહિ.

રૂદ્રના એ ત્રીજા નયનમાંથી સર્વભક્ષી મહા-કૃત્યા પેદા થઈ સર્વનાશંકરી એ શક્તિએ તો ઉત્પન્ન થતાં જ માગણી કરી : ‘કેનો નાશ કરવો છે બોલો ? વિનાશ એ મારો ધર્મ છે. એના વિના હું તો એક હણુભર પણ રહી શકું નહિ. કેનો નાશ કરવો છે બોલો !’

પિપ્પલાદે કહ્યું : ‘તમામ દેવોનો નાશ કરો !’

અને તરત જ શક્તિએ તો પહેલપહેલાં જ પિપ્પલાદને પકડયો.

‘અરે ! મારો નહિ—દેવોનો નાશ કરો !’

‘પણ એ માટે માણસનો પણ નાશ કરવો રહ્યો. દેવદત્તનો અંશ પણ ન હોય એવો કોઈ માણસ જ નથી !’

અધિકુમાર તો સંભળીને મૂંઝો જ થઈ ગયો. કૃત્યાને જવાણ આપી શકતો નથી. કામ પણ સોંપી શકતો નથી. સર્વભક્ષી

અગ્નિની કરાત જિહ્વા જેવી એ, એની પાસે માગણી કરી રહી છે : ‘કેનો નાશ કરવો છે ? બોલો !’

પછી પિપ્પલાદે ભગવાન શંકરના મંગલ સ્વરૂપની પ્રાર્થના માંડી.

ચોટીવારે એના અંતરમાં પ્રકાશ થયો : પિપ્પલાદ ! અધિકુમાર ! મેં તો તને—પ્રથમથી જ એતાંબો હતો. અયંકર વિદેયથી પ્રેરાઈને, જે વેરનો અગ્નિ સચેત રાખવા : માગે છે, એણે પોતાનું જે કોઈ ઘોડું ઘણું દેવત્વ હોય, તે પહેલાં અગ્નિમાં હોમયે જ છુટકો છે. કૃત્યા, એટલે પહેલાં તારો નાશ કરશે—અને પછી તારી આજ્ઞા પ્રમાણે સૌનો નાશ કરશે !’

‘ત્યારે તો દેવમિત્રેવ ! મારે એવો આપ-વાત કરવો નથી !’

‘દેવ તમામ—આપવાતને પણ જ હોરે છે, અધિકુમાર ! દેવનો અર્થ જ આપવાત !’

‘ભગવાન ! ત્યારે તો હવે આ કૃત્યાને શમાવો ! મારે એવું વેર લેવું નથી—કે જેમાં છેવટે હું જ ન હોઈ !’

છેવટે ભગવાન શંકરે પાંચ નદીઓ દ્વારા એ કૃત્યાને સચુદ્રના વડવાગ્નિમાં શમાવી.

[૧૨]

એક અસ્તિત્વ સંત મ્તમામ ધીઝાહીની કથા છે. પોતાના વિદ્યાર્થી છત્રનમાં એ વિદ્યા-મય બની ગયા હતા. રાત્રે ચોટી રાત મુખી દીવો કરીને એકા વિદ્યાભ્યાસ કરતા જ હોય ! એક સમયની વાત છે. અવિચલ ધમધી યાત્રીને તે પોતાના દીવા પાસે જ આંખો મીંચી ગયા. ગાદ વિદ્યા આવી ગઈ.

ચોટીવાર થઈ ને એમને એક સ્વપ્ન આવ્યું.

સ્વપ્નમાં જાણે જ્વાળા ખીજર-મદિમ માત્રના ફિરસ્તો-એને જોવાવી રહ્યા હતા: 'ઘીઝાલી! જાગી જાઓ, જાગી જાઓ, દુનિયાના તમામ ઈલ્લમો, તમામ વિદ્યાઓ, તમામ જ્ઞાનજાંઝરો, હું તમારા માટે તમને લેટ દેવા આવ્યો છું! હવે જાગીને ગોડી રાતનાં જાગરણ તમારે કરવાં નહિ પડે. હવે કાંઈ વાંચવું નહિ પડે. હમણું હું સઘળું તમને લેટ આપી દઈ છું!'

પણ જવાબ સંભળીને તો ફિરસ્તો દંગ થઈ ગયો: 'મારે કોઈ લેટ સોગાદનો ખપ નથી, મારે તો મહેનત કરીને ઇલ્મ હાથ કરવો છે!'

'ત્યારે?'

'આ દીવામાં વધુ'ને વધુ તેલ મળ્યા કરે એવું કરો-ખીજું' જણું હું કરી લઈશ!'

[૨૩]

નેપાળની ભૂમિ ઉપર કાષ્ઠમંડપ [ખટ-મંડુ] માં આજ માણસ માતાં નથી. ઠેર ઠેરથી પહાડી શુરખાઓ, નેપાલીઓ અને નેવરાઓ ઊતરી આવ્યા છે પ્રાકૃત્ય હાજર થયા છે. કૂલોના ઢગલા પડ્યા છે. ખાત સુહૃતની જલ્લયત્રી ધડી ઉપર રાજજોષીઓ રાહ જોઈને બેસા છે.

એક મહાનમંદિર બાંધવાનો નિર્ણય થયો હતો. અને એ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે જનતાના આઠતાં ટોળાં આવે બેઠરાયાં હતાં

સેનિકો, સેનાપતિઓ, પ્રધાનો, રાજ-રાણાઓ, તમામ આવી ગયા હતા. માત્ર નેપાલમહારાજ ભૂપતિમહાન આવવાની વાર હતી.

સાતા મનમાં એક જ વિવેકી વિચાર ઘૂમી

રહ્યો હતો: 'મહારાજ આવે, એમનો હાથ જરાક ઈટને ચડી જાય, એટલે બસ સુહૃત સચવાઈ જાય. સૌ રાજકર્મચારીઓ એ ચિંતામાં જ પડ્યા હતા. સુહૃત આવ્યું ન જાય-એની જ સોને પડી હતી.

એટલામાં તો રાજપુરોહિતે અવાજ કર્યો: સમય થઈ ગયો હતો

પણ મહારાજ ભૂપતિમહાન-એનો હજી કયાંય પત્તો ન હતો,

રાજરાણાઓ, સેનાપતિઓ, બિચારીયાં થાવા માંડ્યા. નજર જોડી જોડીને જોવા માંડ્યા. પણ હજી કયાંય રાજસવારી દેખાતી ન હતી. રાજપુરોહિતે ફરીને કહ્યું: 'સમય થઈ ગયો છે. હવે વખત નહિ રહે!'

જરાબર એ જ વખતે એક સાદો શુરખા જેવો જણાતો માણસ, માથે-ઇટાનો સૂંઢલો લીધો છે, અને રાજપુરોહિત ગોરની સામે આવીને બેસો રહ્યો!

પુરોહિતે જોયે જોયું અને એ તો દિંગ થઈ ગયો. કર્મચારીઓમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ તમામ રાજપુરોહિત ઉતાવળા આકળા થઈ ગયા. મહારાજ ભૂપતિમહાન પોતે જ માથે ઇટનો સૂંઢલો લઈને ત્યાં બેસા હતા!

'રાજપુરોહિત મહારાજ! ત્યો, હું પણ સાચવવા આવી ગયો છું...'

'અરે પણ મહારાજ! મહારાજ...!'

'મંદિર ભગવાન ચંદ્રમોલીધરનું બાંધવાનું છે, પુરોહિતજી! કોઈ મહાન બાંધવું નથી મારા ને તમારા સોના છેકરાં, જો એમને રક્ષશે તો એ એમને રક્ષશે નહિતર-આપણે મંદિરો બાંધ્યા કરીશું, ને તોડવાવાળા તોડ્યા કરશે. આની પાછળ-મરવાવાળા

ઊભા થાય માટે આ મંદિર ખાંધવું છે ! હ્યો, હવે વળત જાય છે !'

અને પછી તો તમારોતમામ માણસો, ત્યાં ઊભેલાં તમામ, મંદિરના કામમાં લાગી ગયાં !

[૨૪]

પાણસી-નગરીમાં આજે મહોત્સવ છે. કાશીરાજની વિદ્યાસભામાં દેશપરદેશના અનેક વિદ્વાનો આવવાના છે.

એક મહાન પ્રશ્નનો આજે નિર્ણય થવાનો છે.

અત્યાર સુધી માણસનત જેની શોધ કરી કરીને ચાડી છે, તે 'શાંતિ' ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં રહે છે, શી રીતે મળે છે, કેને જેની પ્રાપ્તિ થાય છે-એ તમારોતમામ અંદીધૂંટીભર્યાં પ્રશ્નોની આજે છલ્લાવટ કરી નાખવાની રાજયોપણાએ સો નાગરિકોને આકર્ષ્યાં છે.

શાંતિની શોધમાં પડેલાં, અનેક માણસો, એ પરમસત્યને જલદીથી જાણી લેવા માટે, ઉપરતળે ચર્ચ ગયાં છે. સોને તાલાવેલી લાગી છે. શાંતિનો કોઈ ટૂંકો રાજમાર્ગ આજની વિદ્વદ્વપરિષદમાંથી મળી રહેવાની એમને આશા જન્મી છે. સોને શાંતિ જોઈએ છીએ.

રાજમહાલયના ચોપાનમાં માણસો તો માતાં નથી. અંતે કાશીરાજ આવ્યા. રાજપુરોહિત આવ્યા, પંડિતો આવ્યા.

: વિદ્યાસભા ભરાણી. એક જાણુ દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો બેઠા છે. વિચરણુ ને વિદ્વાન રાજમંત્રીઓ ત્યાં છે બેઠીઓ આવ્યા છે. નગરજનો છે. સામાન્યજનો પણ વિદ્યાસભાના

વાદવિવાદ સાંભળવા લેગા થયા છે. નગરનો નારીસમુદાય આવી પહોંચ્યો છે. વિદ્યાસભાનો આનંદોત્સવ આખી નગરી જતો કે માણી રહી છે. નગરની વારાંમનાઓ પણ, વિદ્યા-અતુરાર્થમાં, કોઈનાથી ગાંધ જાય તેમ નથી. એ પણ ત્યાં આવી છે. રંગમંચ ઉપર શાંતિના માર્ગની, વિદ્વાનોએ પણ મહાશાસ્ત્રોમાંથી શોધ ચલાવવા માંડી છે.

એક એક વિદ્વાન બોલે છે—અને આખી સભાનાં મસ્તક ધૂણી જાય છે. એની જ વાત સાચી લાગે છે !

આજે વાણીની શી છટા ત્યાં ઊભરાય છે ! વાક્યપ્રવાહની ડેવી ડેવી અસ્ખલિત ધારી વહી રહી છે ! તર્કશાસ્ત્રની તેરતેર વરસે પણ ન ઊઠે, એવી શી શી રમત એમાં ઢોળા દે છે ! વેદ વેદાંગ ઉપનિષદ ન્યાયની રમણીય સૂક્ત-પલિઓના અજળ ઘોપથી વિદ્યાસભા આખી ગાંધ રહી છે !

શાંતિનો માર્ગ—સૌ શાંતિનો માર્ગ—શોધી રહ્યા છે ! પિશાચ સિવાય બીજા કેને શાંતિ ન ભેટી હોય !

પણ વિદ્વાનોની વાક્યછટામાં ને એ રહેતી હોય તો તો એનો એ ઘડીએ જ જન્મ થાય એટલી ભારતી આજે ત્યાં વિલસી રહી હતી !

શાસ્ત્રાર્થમાં હોય, તો કોઈ શાસ્ત્રનું દ્વંદ્વત જાડી જુનું ન હતું. વાણીદેવના પોતે જ, આજે ત્યાં, પોતાના ચરીરના આ રૂપને લેગા માટે, જાંતો ખડે પગે ઊભી રહી ગઈ હતી !

જહુ જહુ વાદવિવાદને અંતે રાજપુરોહિતે ઘોપણા કરી અને વિદ્વાનોનાં રાજમંત્રીઓનાં, દેશવિદેશના પંડિતોનાં, બેઠીઓનાં, વદન ઉપર

આનંદની એક જેલક આવી ગઈ. કોઈ મહાસત્યની પ્રાપ્તિનો અજબ સંતોષ ત્યાં પ્રગટી જાયો. અનેકનાં માથાં ઢાલી ગયાં. કેટલાય માણસોના ગોંઠાંથી હર્ષનો અવાજ આવ્યો. કાશીરાજ પોતે, નતમસ્તકે, કોઈ દૈવીપ્રસાદ ગેળવતા હોય તેમ, એ વાણી ઝીલવા તત્પર થઈ રહ્યા. સત્યનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું હોય તેમ અસંખ્ય નારીઓના નેણમાંથી આનંદનાં આંસુ વહેવા માંડ્યાં!

છેવટે, કોઈને નહિ ને આ વિવાસલાને સત્ય મળ્યું હતું.

છેવટે કાશીરાજની વિવાસલામાં, ક્યાંય નહિ ને આ વિવાસલામાં, સત્ય આવ્યું હતું!

સલાની એવી દિગંતવ્યાપી કીર્તિનો ઔરવ અનુભવતાં વારાંગનાઓને પણ રોમાંચ થયો.

‘નગરનનો હો!’ રાજપુરોહિતે ઘોષણા માંડી: ‘મહારાજ કાશીરાજની વિવાસલાને જે સત્ય આંહી પ્રાપ્ત થયું છે તે આ છે.’

‘શુચતામ્ શુચતામ્’

‘શાંતિનો માર્ગ’ રાજપુરોહિતનો ગભીર અવાજ સંભળાયો: ‘અનેક શાસ્ત્રમંથનને અંતે, વિદ્વાનોએ એ શોધી કાઢ્યો છે. હું તમને એ સંભળાવું છું. શુચતામ્ શાંતિ, વેદાભ્યાસથી મળે છે! વેદાભ્યાસીને એ પ્રાપ્ત થાય છે! વેદાભ્યાસમાં વસનારી એ વસ્તુ છે.’

‘જય હો વેદાભ્યાસનો!’ એક મહાઘોષ જાયો. અને એના ધ્વનિના પડઘા સજ્જમહાલંકાર ગગનચુંબી શુભએમાંથી ઊપડ્યા.

પણ એ પડઘા શરૂ ને શરૂ તે પહેલાં, તપસ્વી જેવા જુલાતા એક જુવાનિયાની કાંસાના સ્વરૂપ રણકા જેવી, અક્ષરે અક્ષરમાં અણિશુદ્ધ વાણી સંભળાણી.

‘કોણ આ કહે છે? આ ખોટું છે!’

‘કોણ એ બોલ્યું? કોણ છે એ? કોણ એ?’

‘કેવો છે એ? ક્યાંનો છે? શું છે એને?’ સભામાંથી આવી રહેલી પ્રશ્નોની પરંપરાએ જુવાનને જરાક ચંભાવી દીધો. ‘પણ એ શમતાં જ એનો સ્વરૂપ રણકા પાછો ફરીને સંભળાયો: ‘સજ્જનો! વેદાભ્યાસથી શાંતિ ન મળે. વેદાભ્યાસથી જ્ઞાન મળે. કર્મકાંડથી પણ શાંતિ ન મળે. એનાથી કામચલાઉ રાહત મળે. શાંતિ તો એક જ વસ્તુમાંથી આવે છે. જુવાનના સંયમમાંથી.’

‘એસારી હો એને! કોણ છે એ?’ પાછા અંત્રાજ શરૂ થયા. પણ રાજપુરોહિતે હાથ લાંબો કરતાં જ, એક કાંકરી પડે તો પણ સંભળાય એવી, અત્રાજમિહીનતા તરત ત્યાં ફેલાઈ ગઈ. સલા આખી ચિત્રવત્ જની ગઈ હતી.

‘રાજપુરોહિતે ફરડી આંખે, જુવાનની સામે નોંધું એણે, એને નખથીખ નીરખ્યો: માપી લેવાનો હોય તેમ. એને જુવાન તેજસ્વી જણાયો. એકદમ શેઠ ખાઈ જાય એમ લાગું મહિ

‘કોણ છે તું?’ રાજપુરોહિતે પૂછ્યું, ‘વેદનિદાનો દંડ દેશનિકાલ છે, ખગર છે તને!’

‘જો વેદની નિદા કરી નથી.’ એણે પ્રત્યુત્તર પાળ્યો: ‘વેદવિદ્યા શું આપી શકે એટલું જ મેં તો કહ્યું છે. વેદવિદ્યા કે કોઈ પણ વિદ્યા, જ્ઞાન આપવું એ વિદ્યાનો સ્વર્ગ છે. પણ જ્ઞાન, શાંતિ ન આપી શકે!’

‘ત્યારે કોણ તું આપે?’ સલામાંથી

હાસ્યનું એક પ્રયત્ન મોલું લીક્યું. પરંતુ લેશ
પણ ગભરાયા વિના એણે જવાબ વાળ્યો

‘શાંતિ તો, કેવળ જીવનના સંયમમાંથી જ
મળે! કોઈ કોઈને આપી શકે નહિ!’

‘તે-કેમ જાણ્યું?’

‘આ માટે પોતાનું સત્ય છે! મેં એ
મેળવ્યું છે!’

‘તારું? તું કોણ? તારો એ વિષે શો
અધિકાર? અધિકાર તારો શું છે, એ દર્શાવ!’

જીવનના જરાક અંખવાતા ચહેરાને રાજ
પુરોહિતે નિહાળ્યો અને એણે સિદ્ધર્જનાથી
કહ્યું: ‘તારો અધિકાર શું છે? કેમ બોલતો
નથી? તારું ગોત્ર કયું? માતા કોણ? પિતા
કોણ? તારો અધિકાર શું છે?’

‘અધિકાર? અધિકાર—’ જીવનની જાન
જરાક થોથરાણી એને ખબર ન હતી કે
એની મા કોણ હતી! એને જાણ ન હતી કે
એનો પિતા કોણ હતો. એની પાસે તો
મૂઠીમાં મૂઠી, અનુભવનું આ આટલું પોટલું
હતું. એને એ જાણી આપી શકો હતા. બીજા
કોઈ અધિકારની એને ખબર ન હતી એ
અવાજ જેવો થોડીવાર ત્યાં બેસી રહ્યો. રાજ-
પુરોહિતે તરત કહ્યું: ‘અધિકાર વિના છાત્રા!
આંહી! બહાર રહેવાનું નથી તારા જેવોનો ન્યાય
તો દેશનિકાલ જ હોઈ શકે. છતાં તું બ—
તારો કંઈ જ અધિકાર નથી, આ વિષયમાં.
તને દેશનિકાલ નથી મળતો એટલું તારું
સદ્સાચ્ય—નહી!’

પુરોહિતની આ વાણીને તરત પડ્યો
પ્રશ્નો: ‘અચ્છા! આ તો અનધિકારી છે—
કોણ છે કહે એને! અનધિકારી? અનધિકારી

આંહી! કયાંથી? કહો એને!’

ભગદુદ્ધે પણ ઉત્તર મસ્તકે, ધીમા
શાંત પગલે, જીવાન તપસ્વી ત્યાંથી ચાલી
નીકળ્યો: એના મોઢેથી બોલાયતો શબ્દો
‘વિજય મારો છે, ભલે કીર્તિ અન્યની હો!’
લોકોના ઉપહાસી અવાજમાં ફળી ગયા.

‘વિજય મારો છે, ભલે કીર્તિ અન્યની
હો!’ એમ બોલતો બોલતો એ નગરીમાંથી
બહાર નીકળ્યો.

કોઈ એને અટકાવી શક્યું નહિ, કોઈ
એને રોકી શક્યું નહિ, કોઈ એને પૂછી પણ
શક્યું નહિ પણ એના એકલાના રસ્તે
શબ્દોએ હમરોના દિલમાં એક કીતુકબરી
તાલાવેલી જાગતી ફરી છે. સોને થયું છે કે
એ જીવાન છે કોણ? એણે કહ્યું એ પણ
સાચું નહિ હોય?

રસ્તે ચાલતો જિજ્ઞાસી પણ બીજા બિખા-
રીને ધીમેથી પૂછે છે: ‘રાજપુરોહિતને કોઈએ
મુશ્કો આર્યો એ સાચી વાત?’

નાકે આંગળી મૂકી, દુલ્લ પણ ધીમે
બોલવાની સૂચના કરતો, બીજો જિજ્ઞાસી, હસતો
હસતો, કોઈ પુણ્યીને હા પાડતો, ગુપ્તગુપ્ત
આલો નીકળે છે.

સઘળે એની છાતી પર વિશાળ વિજય-
ચોપણ ચર્ચ ચડી છે

પોતાના બાજુ ઉપર માથું ટાંચીને યનિકા
પૂછવા કરે છે: ‘વાન શું છે? કોઈ દુરમન
સવનો વિચારકેટલો આવ્યો છે કે છે શું?
રાજસભા કેમ ઝંખી લાગે છે!’

અરે! નગરનો વારાંગનાએ પણ અંદર
અંદર એકબીજાને પૂછે છે: ‘આ કોણે આવ

સોનેરી દીપિકાઓની સુગંધલહરીવાળા તેજસ્વી પ્રકાશમાં, એક સુખાસન ઉપર બેસીને એ સમાચારવાહકની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો.

એના કાને ધીમા પગલાંનો અવાજ આવ્યો :

‘કાણુ ?’

‘એ તો હું-હું !’

‘અરે! આ તો એ રાજસભાવાળો જુવાન પોતે જ-કંઠાય હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા આવ્યો હશે.’ પુરોહિતને મનમાં વિચાર આવ્યો. તેણે હાથ લંબાવીને સહેજ ઈશારતથી, ઉદાલદની પાછળ એને રોકવા માટે ઉતાવળે દોડ્યા આવતા પ્રતિહારીને - થંભવી દીધી. દેખીતી રીતે પ્રતિહારીની નજર ચૂકવીને એ આંહી આવી પહોંચ્યો હતો.

‘કેમ કાણુ છે તું ?’ પુરોહિતે ગર્વથી પૂછ્યું : ‘મારે તારો, વાદ આંહી સાંભળ્યો નથી !’

ઉદાલદે શાંતિથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘હું હવે વાદ કરવા નથી આવ્યો. હું તો મારો અધિકાર કહેવા આવ્યો છું. તમે મને પ્રશ્ન કર્યો ના, ભરસભામાં, મારો આ વિષય વિશે પર-પરાંગત અધિકાર શું ? હું એ અધિકારની તમને પ્રતીતિ આપવા આવ્યો છું !’

‘પ્રતીતિ આપવા ? આંહી ? આંહી, આ માટે ?’

‘કાણુ તને આંહી મોકલ્યો છે ?’

‘એણે, જે મને ઓળખે છે-ને, જેને તમે ઓળખો છો !’

‘કાણુ છે એ ?’

ઉદાલદે પોતાના રાજપુરો-

હિત સામે ધરી : ‘આ મુદ્દા લઈને મને તમારી પાસે, એણે મોકલ્યો છે જેને તમે ઓળખો છો. વાત તમારી સત્ય હો, કે મારી સત્ય હો, પણ જ્યારે તમે પૂછ્યું કે મારો અધિકાર શો-? અને હું મૂંગો થઈ ગયો. તમે એને જ તમારો વિજય માન્યો. પણ ના, વિજય તો સત્યનો ધવો ભોઈ એ. મારા અધિકારની આ પ્રતીતિ !’ રાજપુરોહિતની જ નામમુદ્રા ઉદાલદ એની સામે ધરી રહ્યો. કોને આ ક્યારે આપી હતી એ રાજપુરોહિતને ધ્યાન ન હતું. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું : ‘પણ તારું નામ શું ?’

‘ઉદાલદ !’

રાજપુરોહિતને આખો પ્રસંગ ક્ષમિત સમજ આવી ગયો. તેણે માથું નીચે ઢાળી દીધું. એના અધિકારની ના પડાય તેમ ન હતું.

મારે કહેવાનું સત્ય આ પ્રમાણે અધિકારીનું સત્ય છે.

તમે મારા અધિકારનો પ્રશ્ન કરો-તો બોલી, હવે હું મારો અધિકાર રજૂ કરું ? મારો એટલો જ અધિકાર આ વિષયમાં છે-જેટલો તમારો પોતાનો છે. મારો જલ્દે પરાજય હો પણ સત્યનો તો વિજય ટંકારવ હો !’

‘આ સિવાય બધું કાંઈ તારે કહેવાનું છે ?’

‘હા, મારે તમારો વેલવવાસ્સો ભોતો નથી. મારે તમારી કીર્તિ ભોતી નથી. મારે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો ખપ નથી. મારે તો જે સત્ય મને મળ્યું છે-એ પ્રગટ કરવાનું છે. અને એ પ્રગટ કરવાનો મારો અધિકાર છે. હું તો એ ભણવા આવ્યો હતો-કે આ હું પ્રગટ કરું કે ન કરું ?’

રાજપુરોહિત થોડીવાર બેઠા વિચારમાં પડી ગયો. પછી એણે ધીમેથી માથું ઊંચું કર્યું: નંજર ઉદાલક સામે ઠેરવી: શાંત ધીમા સ્વસ્થ અવાજે કહ્યું: 'તને જે સત્ય મળ્યું છે ઉદાલક! એ અનુભવતું સત્ય છે. શાંતિ તો જીવનમાં ત્યારે જ આવતી હશે-ત્યારે જીવનમાં સંયમ આવતો હશે!'

ઉદાલકને એની જનેતાની વાણી યાદ આવી: શ્રેષ્ઠતમ જન ભણે એના અધિકારમાં, જ ગણી નવ્ય એને લાગ્યું કે એતું સત્ય

ઉચ્ચારવાનો એનો અધિકાર આથી સ્વીકાર્યો હતો. અને એ વિજય-સત્યનો એવો વિજય-એને અત્યારે તો ખસ હતો

'ત્યારે તો વ્યક્તિજીવનના સત્યનો જ પરમ વિજય હો-પરંપરા, અધિકાર, શાસન, સમજી જ ગોણ હો! સત્યનો જ જય હો! ભિખુઓ! સત્યનો જ જય હો!'

—અને શાંત રાત્રિમાં પોતાની એ મંગલ વિશ્વ ઘોષણા કરતો ઉદાલક ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

✽

રમરણ-સૌરભ અરી!

(પરગણિત કુવણા)

રોજ એ આવતી

અડ મારે ઉપા - દાગ્ય રેવાવતી,

મનદી રી ગીડી મહેક ફેલાવતી.

કાઠે મલે વરી દેણે બદોલવતી,

રોજ એ આવતી!

આવતી એ, પડયા પુસ્તકો વીંખતી,

ગોઠવીને મૂક્યા કાગળો પાખતી.

કોઠિવારી પક્ષી 'રીડુ' ઢિલોલતી

કમાય ભક્ષી નતી!

રહ્યા એ નતો યાડ મારો સરી,

—વાય વિરૂપ હો કાર્યમાં જે પક્ષી-

મગજ દગડું મલે કલમ દામે પરી

મહું હખવા ફરી!

મહું હખવા હું ત્યાં કલ્પના ભરે

ભાલિકાથી પીખાવેલ મુજ કાગળે

પક્ષિઓ મધુરતમ કાબકેરી સરે

રોં ન ભણું ખરે!

જન્મી અહીં ત્યાર પેલાં હરી રો પરી!

જીવન રહે મલે મદેશી મનદી

પલ અરે ખીલી ના ખીલી ત્યાં તો ખરી!

—રમાણ-સૌરભ અરી!

—મીનમ

*વિકાસગુણના એક દેવ્ય કાવ્ય પાથી સચિદ

હિજનની વાત

શ્રી. રાસકિન્દુ બંધોપાધ્યાય
અનુ. રમણીક મેલાણી

આ જોઈએથી પાછા વળતાં અતિશય મોડું થઈ ગયું. આમ મોડું થાય એ એને ગમતું નથી. એનું મોં બારે થઈ જાય છે, આંખમાં ગંભીરતા છરાઈ જાય છે, છતાં મોઝે એ કંઈજ નહિ બોલે; મનમાં તે મનમાં કુધવાવા કરશે. ગમ્મત છે આ અંતિમનો સ્વભાવ. અમારા લગ્નને પાંચ વર્ષનાં વઢાણાં વાઈ ગયાં. છતાં આજ સુધીમાં કદીયે એ મારી સાથે ઝઘડી નથી. રોષે બારાશે તો મોં બીડી રાખશે; માત્ર-હાજીવાવ દારા જાણુય કે એને અલુગમેા થયો છે. કોવો વચ મુકુટિ રવના, વિમલો વચ મોનમ્.

પણ આને એને એમ નહિ કરવા દઉં, મોડું થવાનું કારણ મજવામાંથી અન્યમનરૂપણે ટેવલ ઉપર મૂકી દઇશ કે દુરત એનો અલુગમેા ગળીને પાણી થઈ જશે.

આજે પચાસ મળ્યો. રસ્તામાં વિચાર આમ્યો કે પૂરેપૂરો પચાસ ઘેર લઈ જઈશ તો કંઈ ખચવાનું છે જ નહિ, તો પછી અત્યારે ખીસામાં રૂપિયા છે ત્યારે શા માટે કંઈક સરસ ચીજ એને માટે લઈ ન લઉં, અને નજર જોંચી કરી તો સામે જ ઝવેરી હોરાલાલ મોતીલાલની દુકાન દેખાણી, પગ આપજોજ એ ખાલુ વળ્યા. ખડું ખર્ચ કરવો ન પડ્યો. પંદર જ રૂપિયામાં એક સાદી-પીન મળી મઠ. ચીજ સારી હતી.

ઘેર આવીને જોયું તો એ એક આરામપુરણમાં પડી પડી કોંક નવલકથા વાંચે છે, અને જોતાં જ હસિયાળમાં ટીકી ટીકાને જોયું, ને પછી ચોપડી નીચે મૂકી બોલી—‘કેમ, આવી ગયા!’

આ રીતની વાત મને નથી ગમતી. ‘આવી ગયા!’ એટલે શું? હું આવું એ કંઈ અસાધારણ વાત છે! કે પછી આને હું પાછો ફરવાનો જ નહોતો! મુદે આમ ટેલિંગ મારીને જ બોલવાની એને ટેવ છે. બરાબર સામ્રાજ્યને ટકારે જ ઘેર આવી જઈશ એનું આણું લખી દીધું છે?

કદી કરેલ ધોતિયું—ખાંડિયું મારી નજીક મૂકી ‘કપડાં બદલો’ કહી એ અંદર ચાલી ગઈ. અર્થાત મારા ઉપર એ ગમ્મતની રોષે બારાઈ છે તે શું કરશું! એથી હું એણે હસિયાળના કાંટાની નેચ ચાલી રાકવાનો છું! ચાવી કાપેલું કાઢ રમકડું તો નથી ને!

હાથ-મોં ધોઈ, કપડાં બદલીને બેઠા પું. એ આવીને આ નારતો મૂકી ગઈ. જોયું તો આજ ફરીને મોહનભોગ બનાવાયો છે. એથી.....પણ જવા દો શૂંખ શૂંખ લાગી છે.....

પણ એથી જ તો ખાવાનું કંઈ મળેને સાવ મલક થઈ ગયું છે. કદાચ બધેરે દુરસની વેળાએ તૈયાર કરી રાખ્યું હશે. અને એમ જ હોય ને! હું તો હાડિયો—મજૂર, માકીપાકીને ઘેર આવી ઠાકુંવાસી ઉદરમાં એારી લઈશ, ખાવાનું કંઈક મળે એટલે ખસ, એથી વધુની આશા રાખવી જ મોડું...પણ જવા દો, આ તો શરમ છે, શા માટે! શું જરૂર હતી! એ પણ બપોરે બનાવી રાખી હોત તો ચાલત.

‘આને તમારો પચાસનો દિવસ હતો ને!’

હું, એ વાત ઠીક પાદ અગી, ને મજવામાંથી પાકોટ કાઢી મેં હાથમાં આપ્યું:—‘આ—લે.’

રૂપિયા, મણી ભરમર જોંચી કરી એણે પૂછ્યું—‘પંદર રૂપિયા જોજા છે?’

હિસાબ નોંધજે છે! મારી કમાણીમાંથી યે હું કંઈ ખર્ચું તો એના યે પાક-પૈસાને માટે હિસાબ દેવો પડશે. ધૂળવાળો એ વાત ઉપર. આ ફુનિયા એક અંજલ જ છે.

મેં કહ્યું—‘વાપર્સા છે.’

એ પ્રજાત્મક રીતે મારી સામે નોંધ રહી. કેમ જણે આટલો ખુલાસો સંતોષકારક નથી. ક્યાં વાપર્સા! કેમ વાપર્સા એ પણ કહેવું પડશે! એ શું એમ માને છે કે હું ક્યાંક દારૂ પીકેને રૂપિયા ઉઘાડી આવ્યો છું! કે પછી એથી યે વધુ અંકાનનક કંઈક મીલ્યું!

એહ! આ સ્ત્રીઓનાં મન જેવું સંકિત મન દુનિયામાં ક્યાંય નહિ હોય, ના, હું નહિ કહું, કંઈજ નહિ કહું. જોજી છું. શા માટે એ સાધુ—સીધી રીતે નથી પૂછતી? પણ એ કદી એ એમ નહિ કરે, મનમાં ને મનમાં બળવું એ જ એનો સ્વભાવ છે.

પૂછવું હોત તો શું એ અપમાનિત થવાની હતી? કે હું 'ખોડું' બોલવાનો હતો? પૂછવું હોત તો મારે કહેવું જ પડત; અને હું કહેત જ ને કે 'તારે માટે એક ચીજ લાગ્યો છું.' માણે, સારું જ થયું, કાલે આ મોળા નસીમની સારી-મીન પાછી જ આપી આવીશ. કદીશ કે મને પસંદ નથી પડી. ખોડું શું છે? રૂપિયા બચો જશે.'

રૂપિયા લઈને એ ક્યયક્ય દારૂ થઈ ઉપર આવી મર્ધ. ધન્ય કરતાં કપાટવું બારણું બંધ થયું એ સંજગત, અર્થાત—'હું' કેવી બિનમજબૂત એ ભુજો.'

તોયે પાછી આવીને જરા ફરી એક પુરથી 'પર બેઠી. મોંમાં કંઈ વાત જ નહિ, મને જોતાં જ જાણે બધી થે વાત છુટી મધ. પાંચ મિનિટ અને બેઠે મૂંઝેમૂંઝા બેઠા રહ્યા. કદાચ એને દરો કે હું જ શરૂઆત કરીશ, પણ હું શા માટે પહેલો બોલું? શરૂઆત સદામે મારે જ કરવો, એટલે શું?

ધણીવારે એ બોલી, 'હાલું વાંચશો?'

હા, 'હાલું વાંચશો' સીધી રીતે કહેવું છું ને કે 'મને તમારો સંસર્ગ' નથી મળતો, તમને મને એ કરો, હું જાણું છું.' દિવસ આખાની રજગપાટ પછી સાંજે ઘેર આવું છું ત્યારે કેવો અજબ સહાર! અપૂર્વ અમત્કાર! લાગે છે કે પેલી નવલકમા દલુ પૂરી નહિ થઈ હોય, એથી જ લાંબીનીચી માથે છે, પણ તો 'મે' ક્યાં એને પકડી રાખી છે? કે 'આ એ હું મને મૂળીને ક્યાંય જ મા' એમ હું કદી યાચે થે નથી. જઈ ચકતી હતી. જાણું ચોધવાની શું જરૂર હતી!

ઓખત જેવું હળ બીજું... એર સેથા જ તો લોકો સાધુ, સંન્યાસી મર્ધ જાય છે ને? મને થે મનનું નથી, કદાચો આવીએ છે.

જાણે, જરા ફરી આવું, પર તો નથી, ધરમથાળા છે, અને આ માટે જ લોકો માંડા બને છે!

ઊભા થઈ અમો પહેરતા પહેરતા કહ્યું, 'જરા ફરી આવું.'

કંઈ જ અવાજ નહિ, પૂછ-પરછ નહિ, બહુ સારું, એ જ બને રહ્યું. જુલો પેરી લાકડી લઈને જોયો જાદાર નીકળું છું તેવો જ—'આજે બપોરથી મા'શબને ત્યાં...'

મા'શબને ત્યાં આવ્યો છે તે હું શું કરું? હું એકો ધન્વંતરી છું! એમ તો છે નહિ. મૂળે વાતનું તારતમ્ય જાણું, મધ્ય જાણું છે, ક્યારેક ક્યારેક ફરીને ઘેર પાછા વળતા નવ વાગી જતાં, મોરે બેઠા પછી યદ ન જીણ્ય, એથી ચેતરી દેવો સારું. આજે એ જાતે જ રાધવાનો છે એટલે મારે મોઝું ન કરવું. હું જાણે ઓપાશાજનાં-નારી શાસનતંત્ર નીચે સહાકાળ સમ્પત શાસન નીચે છું. મિત્રો વગેરેમાં હજવાબજવાનો થે રત્ન નહિ.

'વાડુ' કદી હું આવી નીકળ્યો.

x x x

બરાબર નવ વાગે ઘેર પાછો ફર્યો. જોજી છું તો રસોઈ વગેરે પતાવો બાઈસાદેબ બેઠાં છે, દરેક જમવા બેસો મરો. કોણ જાણે વળી મોઝું થઈ, મળ ને એ રાતે બરાબ બેસે તો?

ના, વડુ મારી રાંધે છે કચ્છર. આની આ રસોઈ મા'શબ કરે છે, જતાં એ જાણે વેક દેવ એમ લાગે છે.

હું તો કોઈની સાથે અધારા નથી મામનો, જનાં એ જરા જરામાં જાણું મોં થીયે કરતી નહો? કેમ જાણે હું બહુ જોયો ન દેવો? વાડુ, માંદો દેવ હતો. મેં જ બહુ જીવન દેવ કદો દેવ.

આપને કહ્યો, એનાં હાથમાંથી પાન લેવા હું જોયો—'એહ, આજે શું મરણી છે? રાતે જીવ આવે તો સારું.'

અને એ મોં બીંસીને બેસો—'બરાબર છે, હું'

આને નીચે છે ઉપર સાદી પાથરીને સૂઈ.

કંઈ વાત, ને કેયે જવાબ !

ના, આ સ્ત્રીઓના મનમાં જન્મેથી જેવાં મૂંઝવણો હોય છે. સીધી વાત કરવાનું એ લોકો નજીવતાં જ નથી. એ મારી પાછો સૂએ છે એથી જ મને મરમી લાગે છે, અને એથી એ નીચે છે. ઉપર સાદી પાથરી સૂશે ! આટલા દિવસ જાણે... પણ કંઈ પરવા નહિ, જે થતું હોય તે બસે થતું, એને એકલા સૂતું છે, તો મારે શું વાંધો છે ? હું જ નીચેનાં મરમી પાટ પર પડ્યો રહીશ. એ લસે ઉપરો આખો ખંડ વાપરે. કાંઈને કંઈ જ તકલીફ નહિ; બધી રીતે સારું.

એ કહ્યું—'હું જ નીચે પાટ પર સૂઈશ. તારે તકલીફ લેવાની જરૂર નથી.'

ને નીચે પાટ પર મારી જતો જ ચાદર પાથરી સૂઈ ગયો. કાંઈની મદદની મારે અપેક્ષા નથી. એથી બારણાં ખાસે ઊભા ઊભા બેસું, ને પછી નિસાસો નાંખવાનો ડાળ કરીને એ ઉપર ચાલી મઈ.

આ કુનિયા જ જુદી છે. આ દસથી પાંચ બોલિસે જાઉં છું, કોને માટે ? આ ઘરનાર, મિત્ર-દેવસો, પત્ની-બાળકો બધું જિજ્ઞાસુ છે ! મારા છે ! વેદાન્ત ખરું જ કહે કે માયા...

જાંઘ આવે છે. રાતના અગિયાર થયા. જાંઘો જ જાઉં એ જ સારું. બીજી વાતો યાદ કરીને યે શું કરતું છે ? બધા-બધાં જ

આહ !-શબ્દ !

મિનાની વાત

સાચે જ બાપુ આટલું મોડું એ શીદ કરતા હશે ! બોલિસેથી પાંચે છટે છે, તો પછી આટલી વાર શું કરે છે ! હોં આખો ખઠાર રણ પછાંચે ઝંટપટ ધેર આવવાનું મન નમી થતું કે શું ?

હું જ કાલી વિચારીને બળી મરી છું : આખરે સ્ત્રી ખરીને ! પ્રકૃષ્ઠો ને તો નહિ વિચાર કે નહિ ચિન્તા. હું આખો હોં એકથી પરી રહું છું એવો રજ માત્ર વિચાર નહિ, અને હોય પણ શા માટે ? દાષ-દાસી કે કામવાળીનો કાંઈ કમારે ય વિચાર કરે

ઉ ખરું ?

કંઈ આટલો વખત શું કરતા હશે ! રસ્તે રસ્તે ફરતા હશે ? મનાતું નથી. તો ! કાણ જાણે ! સમજાતું નથી, ને બીજું કંઈ વિચારતું યે મનતું નથી.

આજ વહેલા વહેલા નારતો તૈયાર કરી ચાલું પાણી ચૂરે ચણી શાખું છે. રાહું ખાત-શોક નહિ, ને મોડું પાતવશે નહિ. જરાક વાર લાગી કે ઘૂસ રહે બરાસો. જાણી જોઈને આજે મોડાં આવશે, જાણું છું ને એને માથામાં રાત્ર ક્યાં જોઈ છે ! આજે એ જરાખર પાંચ વાગ્યે મરમાત્રમ ચાનારતો તૈયાર રાખ્યા છે એટલે એ જ વાચા પહેલા ધેર દેખાશે જ નહિ.

કંઈ કહેતાં યે બીક લાગે છે, મોં એવું તો ચમકશે કે બસ; કેમ જાણે મેં બહુ મોટો અન્યાય ન કરી નાંખ્યો હોય ! કંઈ કહેવાનો યે ઉપાય નહિ. એવું તો છે આ પુરુષોત્તમ પૌરુષ કે ઘૂસા પવાઈ બધ મોં આવડું મરી જશે. એવું કાણું મોં કરવા કરતાં તો બધી નાખતું સારું. શું કામ કહેતા નથી. મોં તો મજાતું છે. આમ મોં ચાલીને સળ કરે છે એ તો બાઈ નથી સહેવાઈ.

જાણ્યા. હજુ યે એ દેખાયા નહિ. ચાનારતો કરીને કીકરું મઈ મઈ. આમ શીદ કરે છે એ પણ હું નથી જાણતી. સ્ત્રીને હેરાન કરવી, એને કામ આવડું એ જ આ લોકોનો સ્વભાવ છે. જાઉં, ફરી કંઈક ગરમ ગરમ બનાવી નાખું. એ ફરી મથેલ નારતો એ ચાના ખાય !

ના, આજ તો કહી જ દમ્ભ કે આટલું મોડું શીદ કયું ? હું શું કંઈ વિસાતમાં જ નહિ. દિવસ આખા પછી યે ધેર આવવામાં વળી બે કલાકનું મોડું ! શા સારે ? ધેર હું તે કંઈ વાત-દીપડો છું કે શું ? દિવસને અંતે યે મોં જીવાતું મન નથી થતું ! મારે તો.....ના, પુરુષોત્તમ જ નસીમ નથી, એ તો કામ જમાડું-જમડું સ્ત્રીઓનાં બાજમાં જ લખાઈ છે.

કમને આજ પાંચ વરસ પીતી ગયા, કમારે દિવસને માટે પણ માવનર જવાનું મન નથી. થયું

અને એ ? હું બાપને ઘેર જઈ એટલે ખસ ખુશ-ખુશાલ. ભલે એમ જ હરીય. જો હું એમને ગમતી જ નથી તો પછી અહીં રહું તો ચે થું ને ન રહું તો ચે થું ?

આ આબ્યા, મોં મલક મલક રેવું મલક છે ! મલકે જ ને. જેટલા ફરી ફરીને લહેર કરતા આવે છે. પછી મોં ન કેમ મલકે ! મને જોતાં જ પાણું ચી જવાડું.

ના, મારા મનોભાવ એને નહિ કળાવા દઉં, કળાવા દેવાથી ફાયદો ચે શો ? મારા રોષ કે અભિ-માનની કોને પડી છે ! એ કરતાં એક ચોપડી લઈને જ બેસું, તોલે કંઈ જ થયું નથી.

એ આબ્યા ધરમાં આબ્યા. મોં પર મોઢું થયાનો પરતાવો 'કે ચરમતું' નામ નથી. કેમ તોલે મોઢું ફરીને મોટા વાપ ન માર્યો હોય ? ઘડિયાળમાં જોયું તો સવા ૭. ચોપડી બંધ કરી બહુ નરમાયથી પૂછ્યું : 'કેમ, આવી ગયા ?'

મોં એવું તો કાળું પડી ગયું. કેમ તોલે રસીય દાખીને વીજળીની ખતી બંધ ન કરી હોય.

થું કહ્યું. દયું 'મેં' ? 'આવી ગયા' કહેવામાં જ આટલો દોષ થઈ ગયો ? એ સિવાય કંઈ પશુ થું ? જો કહેત કે આટલા મોઢા કેમ આબ્યા તો જ બરાબર કહેવાત કેમ ? અને મને જોતાં જ મોં રેવું દટાઈ ફરી ગયા ! હું ઘેર ન હોત તો એમને મઠા પડત.

પણ એટલું કહીને આખું મારાથી મૂકા ભેટી રહેવાય છે ! કટપટ બદલવામાં કપડાં આપી ખાવાનું લેવા મળ. ખાવાનું તો જ ચવાડું દઈ તે જ થયું. ચૂસી કરી જતાં ચાનું પાણી પણ કંઈ થઈ ગયેલું. જોવા મારા નસીબ, એવું જ માય ને !

જેવું હવે એવું લાગીને એ તો ધરી દીધું એમની સામે. આંખમાં બળબળિયાં આવવા લાગ્યાં પણ થું કડું ? હવે તો નવેસરથી યકે કરવાનો પે સંમમ નથી. એમણે એક કોમિયો મોંમાં મૂકી રાખી બાહ્યે મૂકી દીધી. હું થું કડું ? આ રે મારે થું

કરવું ? તમે કદી આટલા મોઢા આબ્યા ? રોષ એકલો મારો જ છે થું ?

ભલે, મારો જ રોષ. મૂલ થઈ. પશુ એ કંઈ બોલતા કેમ નથી ? આમ મોઝે દરોડો દઈને સળ કરવાની થું જરૂર હતી !

જવા દો. છતાં આ સાવ તો નહોતી જ ફરી મળ. ખેર, હવે કંઈ ખીજ વાત કહ્યું, જો મન કંઈક ખીજ વલે તો.

પૂછ્યું, આજ તમારો પચાર-દિવસ હતો કેમ ? મોઝેથી કંઈ જ ન બોલ્યા. જોવા થઈને ખીસામાંથી પાકીટ કાઢીને હાથમાં મૂકી દીધું. કેમ તોલે હું રૂપિયા માટે જ ચરતી ન હોઉં ? હું માત્ર રૂપિયાને જ બોળાવતી ન હોઉં ? આખું અપમાન ! બારી વાટે પાકીટ બહાર ફાંચી દેવાનું મન થયું. ઓ...રે મારું મોત કેમ નથી આવડું ?

રૂપિયા મળી જોવા. પંદર જોઝા હતા. આ એક કલાકમાં પંદર રૂપિયાનું થું કહ્યું હતો ! હાથમાં રૂપિયા આબ્યા એટલે આવી બન્યું. આમ જ નવ-જ કરવાના. ના બાપુ, આ મારાથી નહિ સહેવાય. હાં ચોડીક ચોપડીઓ ખરીદી દરો, હાં કોઈ મિત્રને ઉછીના આપ્યા હો. મિત્રને ઉછીના આપવા એટલે...

કનું—'પંદર રૂપિયા ઘટે છે !'

જવાબ મળ્યો—'વાપર્સો છે.'

કેમ તોલે હું એટલું ચે સમજતી ન હોઉં ? વાપર્સો ન હોય તો જોઝા એ ખીસામાંથી પાંખ ફરીને ઉઠી જવાના હતા ! સીધો જવાબ—કર્મ વાપર્સ એ ન કહેવાયું. ને ખડું જ. આ માટે કદે ? એનાં પોતાના રૂપિયા ને એણે જ વાપર્સો ! એનો દિસાળ મને આપે તો તો એમનું અપમાન થયું ગણાય ને ! હું તો એમની કંઈ જ નથી, પાડી રૂપિયા કર્યા વપરાયા એ જાણવાનો હાથ પણ મને કંઈથી હોય ?

નહિ. રૂપિયા ઉપર કળાટમાં મૂકી આડું, નહિ તો પશુ કંઈક ધારડો, થું ધારડો એ તો એ જ તોલે.

મનમાં જાણી જાણ કરવા એ તો જાણે એનો સ્વભાવ જ —

પાછી આવોને બેઠી. છતાં કંઈ જ બોલતા નથી. બધા મૂંઝમૂંઝા બે જાણી સામસામાં ક્યાં સુધી બેસી રહી શકે? મારા ઉપર રાણે બરાબા છે એટલું તો કહી શકતા હતાને. ના બાપુ! આમ બોલેબોલું મોં ચઢાવીને બેસો એ મને જરાયે ગમતું નથી.

છાપું ટેબલ પર જ પડ્યું હતું. એ વાંચવા એ તરફડતા હોય એમ લાગ્યું. તે એ વાંચવાની કાણ ના પાડતું હતું! હાથપગ ભેગોને બેઠા રહેવાની શું જરૂર હતી!

પૂછ્યું—'છાપું વાંચતું છે!'

ને એમનું મોં વધુ શામળું થઈ ગયું. ચોડીવાર મૂંઝા રહીને પછે જાણા યહને કપામાં પહેરવા લાગ્યા. ને મોં વધારે કાળું કરતાં બોલ્યા—'જરા ફરી આવું.'

થળી ક્યા અપરાધમાં આવી!

વારુ ફરવા જાવ છો—જાવ મારી સાથે એક પણ પથ્થ નથી ગમતું, એ તો હું જે જાણું છું, પણ આ બાજુ રસોયો બપોરથી જ તાવમાં પટકાયો છે. ક્યારે એ આવશે દવા આપશે એની જ રાહ ભેંધ રહ્યો છે. એમને હાથે દવા લીધા વિના ધરનાં કાદનાં તાવ જતો નથી. હવે શું કરું? એ તો જાણ છે કલમમાં, સામ નવ પછી આવશે. ત્યાં સુધી વિચારા મારાજ ને રીપું દવાયે નહિ મળે?

ખીતા ખીતા કહ્યું—'મારાજને આજ બપોરથી તાવ.....'

સાડું, કહી એ બહાર ચાલ્યા ગયા.

સાડું એટલે શું? મારાજને તાવ આવ્યો છે એમાં 'સાડું' કહેવાનો શો અર્થ? બધી જ વાત જાણે નક્કી! પાંચ વરસથી બા ધર માર્યા છે, હાથર પણ ખાસ કંઈ જોઈતી નથી થઈ, તોયે એનાં મનનો તાગ ન પામી. ના, મારાથી હવે વધુ નહિ સહેવાય. આ બધું નથી ગમતું. મનમાં થાય છે કે ક્યાંક કાંઈ જાણી.

પથ્થ જાઉં એ ક્યાં? સવાને માટે ધરમાં પુરાઈ રહેવા જ સર્નાઈ છું, ને અંતકાળ સુધી ધરમાં પુરાઈ જ રહીશ. બહારની દુનિયા આખી પુરુષોની છે. માત્ર ધર જ અમારું સ્ત્રીજાતું. ને હું તો ધરની બહાર જવા સામતી લે નથી, પણ એ થોડીવાર માટે પણ ધરમાં રહે છે! થોડીકવાર પણ ધરમાં મારી સાથે રહેતા હોય તો મારે ખીજું કંઈ ન ભેંધાયે.

બલે, નાં પચ્છા હોય ત્યાં રહો. હું એકલી એકલી મૂંઝગાઈ એમાં તમારે શું! તમે તો પુરુષ છો—પાપાથાપાથી સર્નાઈ.

ના, હવે વધુ નહિ વિચારું. જાઉં, કપાં બદલીને રસોઈમાં લાવું. બસા આખો દી એકલી રહું છું. જરા સરખી લે દવા નથી આવતી!

એ જ નવ વાગ્યા. આ આવ્યા. એક મિનિટ પણ વહેલા આવવાનું નામ નહિ. ત્યાં તો દિલોગન દોરતો છે ને!

આવ્યા બેળાં જ પાંદલે, વાતચીત કે બોલતું કંઈ જ નહિ. છતાં ભેળું છું તો બહારથી આવતાં જ મોં મલકે છે. મલકે જ ને! બહાર કેવી મજા! કેટલા મિત્રો! શા માટે ન મલકે? મારી સાથે દસીને વાતો કરતાં તો માથા પર જાણે અસમાન વટી પડે છે. બલે, હું જે કંઈ નહિ બોલું. સાંભળતું જ ને ન ગમતું હોય તો બોલતું જ શા માટે!

પાન લેતા લેતા પ્રદેશીવાર બોલ્યા—'ઓહ! શું મરગી છે આજે! રાત્રે જીંધ આવે તો સાડું.'

એટલા શબ્દોનો અર્થ હું ન સમજું એમ ને! મરમી ખાસ બહુ નથી, પણ હું પાંચે સહી છું. એટલે જીંધ નહિ આવતી હોય! બલે એ જ બરાબર. હું જુદી જ સંપ્રદાય. એમાં શું છે? એક પધારીમાં સલાં ભે દુઃખ પડતું હોય તો હું નીચે જ સંપ્રદાય.

કહ્યું—'બલે, તો હું જુદી રીતરંજ પર સંપ્રદાય.'
'ના, એમ પણ નહિ, મારી સાથે એક જોરડીમાં સલાં પણ એમને ત્રાસ થશે. એ બોલ્યા—'હું નીચેના રમમાં પાટ પર સહી રહીશ. તારે કંઈ જ

વકલીકે લેવાની જરૂર નથી.

x

x

x

પોતાની જાણે પધારી કરીને સૂતા. સારું ! સારું !

કાણે જાણે કેમ પથુ મારી આંખમાં આંસુ જોયા વિના એમને જાણે નિર્ગત નથી વળતી. જીવને જાણે એન નથી પ્રાપ્ત. હું એકલી એકલી આંટા મારતી ફરું છું. જીણું શું કરું ? અખિમાં તો જાંપતું આંસાણુ જ નથી.

સૂઈ ? એ તીવ્ર પાદ પર પાયા રહ્યા અને હું— ?

અગિયાર વાગ્યા. હવે એ સૂઈ ગયા હોય એમ લાગ્યું. દિવસ આખો કામ કરી કરીને—

ના. હું નહિ રહી શકું, આમ નહિ રહી શકું. શા માટે હું દૂર દૂર પરી રહું ? આ પાંચ વરસમાં એક દિવસ પથુ છુટી સૂતી છું ! જાઉં, જોઉં—

જાણી ગયા છે. પાટનું ગિલાનું—ગોદકું કે ગોદીકું? એ નહિ. માન ચેતરેજી અને માદર. સખત

લાકડું કરીને મનું હતો તો એ જાણી ગયા છે. બધા આમ શા માટે ? મારા પર શેષ કરી પોતાને જ સખ કરવા—શા માટે ?

પરખે સૂતી કે પ્રરત, 'જો પ્રાણ ?' કહેતા જોઈ જાણ્યા, ને પછી તન્દામાં જ મને બેઠી પડતા જોણ્યા— 'મિના.'

આ તો શેષનો દેખાવ હતો. જાંધમાં પાતી જ સૂતી ગયા.

'માલો ઉપરના ધરમાં જાતે સૂઈ જાયે'— મેં કહ્યું.

હવે જાંધ બરાબર જાડી. એ જોણ્યા— 'ના. આજ તો અલી જ અછડ્યું. આવ, અબારે ઉપર નથી જાયું.' એ જ સાડું

'પથુ એક વાત, આશીકું તો નથી ? એના—'

'કંઈ વાંધો નહિ. તું ઇ એટલે હવે મને કંઈ તકલીફ નહિ પડે.'

મેધાણીના નવસીકાઓ: ભાગ ૧—૨

આ કુલ ચાલીસ વાર્તાઓ કોઈ એક વાંદનું સમર્પન કરવા માટે, કોઈ નીતિ અથવા અધ્યાર્થને પ્રચાર કરવા માટે, કોઈ દેશ-દેશનું ઘાત્રુ પ્રેરણા માટે કે જીવનની કોઈ રસમથાળો વકેવ સુચવવાની કલ્પના ભુલિતી લખાઈ નથી. 'એકપણ વહેરા કે વલણ વિના કેવળ મુનિષાને નીરાજવામાં એ એક હેતુચિત્તિ ને દેશદેશ તરફ જાય છે તે તકરારને ઝોંટકર્ષની લોચ પર વેરવા માટે એવું આદેખન મળું છે.

નિમિત્ત બને લાખના પાને રૂ. ૬-૮-૦ રજ. ૮. જા. ૦-૧૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ દિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

શરૂઆતથી જ હું કહી દેવા માગું છું કે આ વાર્તાસંગ્રહમાં આ એક વાર્તા નથી. એ નવસિદ્ધ નથી. પ્રસંગિક કે રસિક નથી. લાંબી વાર્તા નથી. ટૂંકી નથી. કાંઈ બનાવનું વર્ણન નથી. ક્યાંય સાંભળેલી કથની નથી. એ શું છે એની અને પોતાને ખબર નથી. અને એ શું છે એ બાજુવાની તમારે તો જરૂર પશુ નથી.

એક વખતની આ વાત છે, હું એ સમયે થોડકાં બંધ વાર્તાઓ લખતો. અને એક દપાસ બોલિસ સુધી હું જતો દપાસમાં નાખવા જતો. જવાબ મારે ટિકિટો પશુ સાથે બીડતો. ત્રીજે કે ચોથે દિવસે વાર્તાઓનો હમલોદગ્રો, તનોઓ, અને પાછો મોકલી દેતા. કાંઈને વાર્તા ભેટી જ નહોતી ને!

આજ સવારે હું વહેરો કરવા નીકળ્યો, ત્યારે ગર્જકાલે એવી એક પાછી ફરેલી વાર્તાનો ધા દગ મને ફાંચો ન હતો. અને કાંઈનું કાંઈ કરી નાખવાનું મન થતું. પણ હું કાંઈનું 'કાંઈ' કરી નાખતો. એવી મનોભાષારી અવરથામાં હું અપાટાબ મારે રસ્તે જતો હતો, ત્યાં અચાનક શિવુભા ગોર જવું કાંઈક દેખાણું.

અને શિવુભાનો અવાજ પણ સંભળાયો: 'અરે! બાઈ! તમે અને તમે કહી રાખ્યું'તું ને કે હું તને ક્યાંક ને ક્યાંક લઈ લેશ, પણ હજી સુધી કાંઈ નહિ ને મને જ લટકાવી રાખ્યો છે!'

આખો યોગાને આ દીવાસ્વપ્નની માયા છે કે શું એમ નહીં કરવા થોડું છું, ત્યાં તો કાંઈક બીજો માણસ દેખાયો: 'કમ. મારાજ! યોગળો છો? આપણે તો દીર્ઘ દસ વખત મળતા! હું નરસી બકાલ! તમે મને ૫ કપાં લીધો છો!'

'અને હું? હું તો તમારા હિસાબમાં જ હવે નથી રહી કો? મારા ભોજન પાછળ તમે ૬૫૦ કરતાંતા એ શૂંચી ગયા? હું રાહી!'

'આહા! રાહી તું હમણાં ક્યાં છો?'

જવાબને બદલે એક નવો જ ચહેરો દેખાયો: 'તમે મને દોઢો નથી, પણ મારી એક કારીગરીનો કટોર મદાસી મહેલમાં ભેંસો છે એ યાદ છે નાં? હું પાટળો. પટાળોની ઉછી છેલ્લી અદ્યુત નરસી કરવાવાળો. તે પછી હવે નરસીની એ વિચિત્રતા અચેત્ત થઈ ગઈ છે! હું પોતે પણ હવે શૂંચી ગયો છું, શું કરું? એમાંથી શેર-ખીચડી મળતી હોત, તો હું મારા આપ-દાદાના સમયની સાત સાત પેઢીથી આવતી વસ્તુને કંઈ મળતી કરું? પણ શેર-ખીચડીના પણ પાટળોના પ્રખ્યાત પટાળોમાં વાંધા પડ્યા! હું બેઠકમાં હવે તો પડાવાળો છું. મારું પણ કાંઈક લખોને, બાર્ડ સાહેબ!'

'અને હું? મારું તમે ક્યારે આપવાના છો!'

ઈ. સ. ૧૯૨૪ની સામયી હું તમારી પાછળ ભાડું છું એ તમને ખબર છે? તે પછી તો તમે દિલ્લી પણ નોંધ લોધું! હવે અને ક્યારે આલેખવાના છો? હું તો ભારતની બાબતિધાતા, પુત્રીરામની પ્રેમસી, હું સંયુક્તા, તમે અને પણ લટકાવે છો? સોહાગી યુગમાં ફરતા ફરતા તમે બોળા બીમદેવ સુધી આવો ત્યાં સુધી મારે લટકાવ કરવું એમ!'

'અને મારું શું? તમે મારી નોંધ કરી છે એ તમને ખબર છે? અકબરી જમાનાનો દસેવન ચિતારો—એ હું! હું છું તો બીરતીને. છાકરા, પણ તમે અને આજ દિવસ સુધી પૂરી રાખ્યો છે તેવું શું? કાં મને આશેળો—નહિ નો છોડો તો કરો!'

'આ બધા તો ઠીક, તમારા જૂતા દોરતો છો, પણ હમણાં હમણાં તમે મને સિંધની રેતરણના મારા ખાસમાંથી ખાંખાંબોળાં કરીને જેતી કાઢ્યો છે—પહેલો અને જ પ્રગટ કરોને! હું સોમનાથના પૂજારીનો છાકરો! મેં લોધિયું નેર તો ગર્જનકતા વરધાન સુધી છાકરો! મેં લોધિયું નેર તો ગર્જનકતા વરધાન સુધી એની પાછળ પડ્યું હતું! ખબર છે? આ તમારો જમનો પણ મને જ પહેલો માગે છે! મને-સોમનાથના પૂજારીના છાકરાને!'

* શ્રી 'મુમકેતુ'ના ત્રણ નવા વાર્તાસંગ્રહો 'પરિશેષ', 'આહાશ દીપ' અને 'વન છાયા' બહાર પડે છે, તેમાંથી.

‘અને હું—હું તમારી પણ, પ્રિયમાં પ્રિય નારી-મૂર્તિ—આમપાલી ! મારું ? મને લટકાવી રાખી ને ચીલાતે પ્રગટાવી એ ન્યાય કપાતો ?’

‘અદારસો સત્તાવનતા કુવરસિંહને જૂલી જમને તમે આપા નારીમોહમાં પડીને એ મને ખચર હોત તો હું તમારી પાસે આવત જ નહિ ને !’

‘અરે ! પણ, હું તમને સૌને ‘મેઘબિંદુ’માં...’

મારી બોલી તો અધૂરી જ પડી રહી.

‘મેઘબિંદુ’ તો ઠીક, રૂઢમહાલયના લગ્નવસ્ત્રોને સજાકે હું. સર્વદેવેક ગુજરાતી—જયસિંહદેવ... સિદ્ધરાજ—હું પણ રાહ બોલો બિતો રહું એમ ? મારા વિના ગુજરાતનું લગ્નવસ્ત્ર—’

‘અરે ! મહારાજ ! મહારાજ !...’ એ હાથ જોડ્યા, પણ ત્યાં તો બીજા અવાજ જોડ્યા.

‘ભૂએ, આ તમારી ઇતિહાસકથાઓમાં અમને બૂલતા નહિ, અમને ગુજરાતબોલે ! મંજુલાને, ગુફાને, મોહિનીને, મંજુકેશીને, સુરોને, સુદાસિનીને અને બીજા અનેકને. અમને જૂનશો તો અને તમને જૂલી બાથું. તારી વિના નવલકથાનો જન્મ જ ક્યા છે ? એક તો સરખાવો અમારા વિનાની !’

‘અરે ! દેવીઓ પાહિમામ ! પાહિમામ ! તમારા વિનાનો સંસાર સરજવાની ખુદ અદર્શ જેવાની હિમ્મત હાલી નથી. અરે ! તો હું તો કાણ ? મંજુલાઓ, ગુફાઓ, મોહિનીઓ, હું તમને કહ્યુંને જૂલું તેમ નથી. તમે છો તો ગુજરાત છે. અને નવલકથા એ પશું છે. પણ હું છું કશું ? મને...જરાં સાચ લેવાનો વખત.

... કાલ પાસે રણકા સંજવાતાં હું બોલતો જ બંધ થઈ ગયો :

‘એ મંજુલા—મંજુલામાં મને બૂલતા નહિ હો ? હું રૂપડી, હું નીચલા ચરતી. તમને પહેલી ઝીલિ અમારા જેવા પાસેથી મળી છે એ ખચર છે નાં ? રૂપડી જૂપડી ને ચોયડીમાંથી. અને તમે જૂશો તોપણ અમે હવે તમને રેહા મેલીએ તેમ નથી. તમારે તો

તરત દોટ દેવી છે વૈશાલીમાં ! પણ પેલાં આ ચેપ-લખર ને સરવરિયું ને ખાંચું ને એવું એવું સંભારે !’

પણ હવે તો મને જવાબ દેવાનો જ સમય રહ્યો નહિ. એક પછી એક, પ્રતિહાસમાંથી, કલ્પનામાંથી, પરિચયમાંથી, પ્રસંગોમાંથી, નોખપોથીઓમાંથી, વત-માનપત્રની કાપડીઓમાંથી, ખુસાદરીમિત્રોમાંથી, એક પછી એક બ્યક્તિ બની જ થતા માંડો :

‘અને હું...’ ‘અને હું...’ ‘મને—પહેલાં મને’ ‘પહેલાં તો હું જ’ એવા એવા રવરેથી આપું આકાશ છવાઈ ગયું.

‘સાળગીને અને સત્તારીઓ...’

‘અરે ! આ કોઈ પરિપટ નથી. આંહીં તો બધે છીએ, તમારા રવેના મિત્રો—આંહીં કોઈ સજ્જન પણ નથી, ને સનારી પણ નથી. આંહીં તો છે આ ખાંટ રામવે, અલીડો પિંભરા, રાણુકી કોળણ, ખકલ નરછી...’

‘પણ હું’ એક તમારી પરિપટ જ ભરવા માથું હું. મારે તમને એ બોલ કહેવા છે. ને તમારા એ બોલ સંજોગવા છે. મારે તમને કેટલાકને સરખાવું ! તમે હવે વૈદાંક બીજે સીધાવો.’

‘ના, હું દવે બીજે જાઉં ! આટલાં વર્ષે ? હું બીજે જવાની નથી. બીજા ઘણાએ મને જનાવી છે. કેટલાકે મને જોળખા નથી. અને કેટલાકને મેં જોળખ્યા નથી...’ સંકુચાએ કહ્યું.

‘અને હું પણ નહિ—મને ધનારાએ મને જાણે એક રિસાળ નમાવેા હોકરો ધણો છે ! કેમ જાણે હું દોહ આમને ગરાશિયો હોઈ ને કામદાર ગણાવે એટલું જ કણુને હોઈ ! મારું અવંતીનાથનું તો બિરુદ હવે લગવાય છે !’ મહારાજ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજે કહ્યું.

‘અને હું ? હું હવે બીજે જાઉં ? મારે તો તમે મને ‘આમપાના આંમું’માં જે સજ્જનતા આપી હતી એ પ્રાણહવા ભેંધ્યો છીએ !’ આમપાત્રી બોલી.

‘અને અમારે પણ...’ રૂપડીએ કહ્યું.

‘ અને અમારે પશુ... ’ શિવુભાગેર બોલ્યો, ‘ પશુ હું તમને બધાને... ’

‘ તમે જ લખ્યું છે ને ’ રૂદ્રશરણે કહ્યું. ‘ બાદમાં કનિ સ્થિતિમાં જે હજાર પાત્રો હતાં... ’

પશુ એ બાદમાં હોતો હું તો બહાણુ; એવી વાતો આંહી શુજરાતમાં તમારે ન કરવી. આંહી તો આ તમને બોલાવ્યાં છે, એ ‘ પશુ ’ એક અગ્રેજ લેખાણને આધારે, - એનું શું ! તે પહેલાં મુનશીએ તમને બોલાવ્યાં હતાં, એ પશુ ત્યાંથી જ, ન્યાંથી આ હું ઉપાડી આવ્યો. એક લેખક નવલકથાના પાંચ છ પાત્રો કાઢી લેખકની શોધમાં પડ્યાં છે એવું એવું લખ્યું છે, એના પશુ આધાર મળી ગયો. આમાં બાદમાંના જે હજાર પાત્રો તો ક્યાંથી ક્યાંથી થાય બેસી બેઠું ? હવે તમે સૌ એમ કરો- પહેલાં આ ઉતાવળિયાં કરારનાં શબ્દ જુએ છે નાનકડાં, એમને આવી જવા દો. પછી પાછો તમારો વારો. આ શિવુભાગેર, બિચરા ઉતાવળા થાય છે. એમને ખીક છે કે એ રલા એક નાનકડા ગામડાના પંડિત, તે ક્યાંક ઠેમે ચડી જશે. પહેલાં એની વાત આપણે સૌ સાંભળો. બેસો તો શિવુભા, તમારી વાત ઉપાડો.

[૧] શિવુભા

ચી જાણ્યા ગામની શીમ પૂરી થાય ને ચોરડી ગામના ખેતર દેખાય ત્યાં સુધી મારી આ મને વળાવી જતી. નાનકડું પોતિયું, ભરેલી ટોપી, ને હોથમાં એકડો ઘૂંટી ઘૂંટીને જુકા કાઢી નાખેલી મારી પાટી લઈને હું દોડ માર્દલ હમેશાં લાલુવા જઈ. એમાં સવારે જઈ ને સાંજે આવું. બપોરે શેટલો મારા કપાને ત્યાં ખાઈ લઉં. મન તો એવું ધર આંગણે ચોંટ્યું હોય ! કાઢી તો જાણે આપે નહિ ને ! પશુ મુંઝે ! મારી ઉમ્મર પશુ કેટલી ? પાંચ વરસની. ત્યારે મને મન હતું કે મારે ગામમાં જ એક નિશાળ ખેલે મોડે કાઢવી કાઢવી ને કાઢવી. મોટા થઈ એવી વાર !

તો દરબાર. વરતી તો ઓગણીસસો માણસની ને દરબાર દસ. બસો માણસોને એક દરબાર ! એમાં કોઈ દી નિશાળ થાવા જ દે નહિ ને કાઢ !

નિશાળ માટેની ચેરવી કરવા કાંઈક આવી ચડે, તો માળા એ વખતે દસે દરબાર બેગા થઈ જાય. નહિતર લગતો હોય ! પછી તો દસ દિ સુધી-ઉપર થોડું જ તો ! જમાનો પશુ રૂપિયાનું અડી શેર ધી-લીધી ઝાંચ વાળું-એવો.

સાહેબ ધંધાખર ! સાહેબ-સાહેબ ! દસ દિ કાપડી જાય. દોઢ શેર ખસેર વચન વધારતા જાય ને રખેરા ભરી જાય એ નકામાં. શેરો મારે કે ગામમાં ત્રણ હાકરો પશુ થાય તેમ નથી ! એ તો દોઢ માર્દલ નિશાળ આપે છે, ને ગામ લોકનાં સગાં વઢાણો ત્યાં છે, એટલે હાકરોને પરબારા ખાવા માટે મોકલી દે છે ! ખાકી લાલુવામાં ધંધાખર મીકે છે !

એમ ને એમ હાથ ધરે તો આ સરકારે રાજ કર્યું એ પશુ કાળજ વડે, ને ખોડું એ પશુ કાળજ વડે ! લુભારનું ને કાળજનું તો સરકારમાં બહુ જોર. લુભારિયા પાર વિનાનો થયા. પશુ મીકડિયા ગામમાં નિશાળ ને આવી તે ન આવી !

હું લાણી આવ્યો. મોટો થઈને આવ્યો. પણ કાંઈ દરબારે ડગે-એ તો ને છુનો ન લખિયતિ. મેં કહ્યું : ‘ બાપુ ! એક નિશાળ આપણા. ગામમાં હોય તો સારું ! ’

‘ અરે જાવ રે ! મારતર ! એવી નાખી દેવા જેવી વાત અમને શું તમે શીખવાડતા ’ તો અમારે હું લાડું તો જોઈ લા ! એના કરતાં જાણે નિહાળતો સાંજ ચાર દિ લાડવા ખાઈ જતો. સાંજનો હાકારો તો છે !

કાંઈએ મારું માંચું નહિ. મોટી નોકરી જોજ. હું રમ્ય ઉપર આવું ત્યારે મહેનત કરું. પશુ કોઈ એકના બે થાય નહિ.

હું તો મારા ગામડાની બીજી શી સેવા કરવાનો હતો ! આટલી સેવા કરેવા મથામણ કરી, પશુ કાંઈ

ત્યાર પછી તો ચોરે ઠોકરોને બેગમાં કરીને બહારડું. ઠોકરોમાંથી આવવા. કોક કોક દી પછ પછ વળી પેલી રંગીન ગોળી પણ આપું !

દરેબારો કહે: 'ભલે ને ખુશાર ચાલો લામણ. આંહી ચીમડિયામાં નિશાળ નો ચાપ. દારૂ ગાળવાની બહી કરવી હોય તો અમે કરી દઈ. બાકી આ વાતમાં તો આ બિચારો શિવુભા માંડતું ઝેરીચંદન ખોવાતો છે !'

મને પણ લગતી લાગી. એક આટલી તો મગ આખતી સેવા કરતો નર્સ ! બીજું કંઈ ન બને તો કંઈ નહિ !

અતે ખુદ મહેનને માંડ માંડ એક સાદેનને કાંઈક સફળિ સજી, તે એણે સાત રૂપિયાની જગ્યા કાઢી. ચોરે નિશાળ બેસે. એમ નહી કહ્યું !

પણ સાત રૂપિયામાં શેષ પરમાખો મારતર જ આવ્યો નહિ. આવે તો કાંઈ જોરડું રહેલ આવે નહિ. દરેબારો તો કામચી કૂટવા માંડ્યા કે લ્યો! કાઢી નિશાળ ! આ મામ તે બહુડું હશે !

હેન્ટ મેં મારી કસ રૂપિયાની નોકરીમાંથી આંહી સાત રૂપિયામાં આવવાનું કમળ કહ્યું !

એમાં બોગ તો ત્રણ રૂપિયાનો હતો. પણ મનરે કાંઈ ૭૨૦૦ ના ૪૮૦૦ લેવા બહાર પડે તો વર્તમાનપત્રો જે હેડીંગ કરે તે મને શિવુભા પંતુછને ક્યાં લેવા મળવાનું હશે ! કેં તો મારાથી યદ્ય શે એટલી વધારેમાં વધારે જાત ઘસણી કરી છલો. ત્રીજા ભાગનો પગાર મેં ગુમાવ્યો ને બરવાળાના મેણાં રોળાં મળ્યાં તે જુલું !

પણ દરબાર સૌ પામી ચવા કે આ મારે બે શિવુભાએ આ લઈ જોરડું !

હું તો એમની કમળા કાટડીમાં મળવા પણ ગયો, મારે એમ કે સૌ ખીમચે-પણ ના, કેળુજીએ કેમ, કાંઈએ કંઈ કહ્યું જ નહિને ! સૌએ આવકાર દીધો ! મેં મનમાં કીધું. આંધો, સાંતુ યધું. આ સૌએ માથે પડ્યું નભાવી લેવાની વૃત્તિ જાખતી એટલે નિરાંતે રહેવાશે તો ખરું.

ચોરે એમને હું તો માંડ્યો લજાવવા. થોડા વખતમાં તો અમારું ચીમડિયું ગામ પ્રખ્યાત પામ્યું. અમે આંકની પાટ લઈએ, લેખાં પૂજીએ, મેં તો વળી મોટા ઠોકરાવમાં, સામસામા કોપડા નખાવવાનું શરૂ કર્યું. અને મામની માથુસ તો એ લેવા બેગમાં ચાપ ! એમ કદતાં કદતાં તો ઠોકરો, કેપાડીઓથી, કાળી ખાંટ, આપર, વાપરી, સોનાં આવવા માડ્યાં. ને મંખ્યા પણ વધી.

એટલામાં થોડાપુરોગ એક સાદેન પણ દીઠ ચીમડિયાની નિશાળ લેવા આવ્યો, ને નિશાળને કાવમતી કરી દીધી !

મામ મનને એમ હતું કે, હવે આ દરબાર કાં તો મને બેગા લખતે કાઢશે, પણ ના, સૌ મૂંઝા જ રહ્યા.

એટલામાં ચીમડિયાની નિશાળનું વગન વધ્યું. બહારગામના ઠોકરો ત્યાં આવવા માંડ્યાં. મને તો આનંદ થયો, મારે કાંઈ એક કામ થવાનો સતોગ મને મળ્યો.

પણ હું જો મામ છોડું તો નિશાળ તરફ બંધ થાવ તેમ હતું. એટલે મેં બીજો બાર ને પંદર લતા કરીને, આંહી જ સાત રૂપિયામાં મુકામ રાખ્યો. મામ આપું મારાં વખાણ કરે. પણ શેષ પે પરખાવે એ વાતમાં કંઈ ચાલ ન મળે !

એવામાં દસની જગ્યાના પંદર થવાની મદાન થોળતા આવી !

લાખે, લેખાં મજુનારી સરકાર, નિશાળમાં દસના અગિયાર ચાપ, એને એ વખતે જાત્ય મોડી થોળના મજુની ! અને હજી પણ યું જમડો મધું છે ! સૌ સમજે છે કે ભાવણમાં આ પંતુછએને સમજવા ને જાણી તો જાણીની સાથે જ રાખવા ! મનરે જન-રસથી શેષકાંતીયા ગરામિયા સુધી આ જ પ્રમાણે બધા તે વખતે વગતના અને દમજા પણ વરતે છે !

આ થોળનાને તોડી પાડી એમ દરબારોએ નિમ્મ થયો. એ થોળનાને પાટ ઉતારવો એમ મેં નિમ્મ થયો.

દરબારએ એક જૂઠિત ગોઠવો. એક કોષ ખટ-પટી વાણીએ મળી ગયો. એણે બતાવ્યું કે પાસેને ગામડે સાહેબ પરીક્ષા લેતા આવે, ત્યારે આપણે શુપ્તરૂપ આંધી બોલાવી લાવવા. ને તે દિ બોરામાં કોષ છોડરું ફરકે નહિ એમ કરી મૂકવું. એટલે નિશાળ બંધ! કહેવું કે નામ ખોટાં, હાજરી ખોટી ને મારતર આંધીના છે ને ખસવું નથી આંધીથી. એટલે આ લખો આવ્યો છે. સૌને એ ખાત ગમી ગયું. હું તો સોને વાધરોળા ગમે લવાઈ હતી તે ભેલો જાતોતો, ત્યાં રસ્તામાં જ વાધરોળાના બે પટલીયા મળી ગયા.

‘જે જે ગરૂદેવ! કરતા’ કને બહા રજા: ‘આ તમારી કોર આવતા’તા, ત્યાં ઠીક થયું તમે જ મળી ગયા. અમારો મનજી, ને દિવાળી ને નથુ ને ભગલો હમણાં બે આર દિ નહિ આવે!’

‘કેમ? એક હારે ચારે જણા? કાંઈ છે?’

‘તમને કયાં ખબર નથી ગરૂદેવ! તે અમને પૂછા છે માથાપ!’

‘તો ય પથુ!’

‘આ સાંભણુ’ છે કે છોકરાંને બોલવ ઉપાડી ગય છે!’

‘કાણે કહ્યું?’

‘આ આણી કોર તો બે દિ થયાં જીડ્યું છે!’

‘ના ના, સાવ ખોટી વાત. કાણે આ ગપ હાંક્યું છે?’

‘આ ભગવાનજી કામદાર ને સૌએ આણીકોર બધે કેવરાવી દીધું છે. હમણાં તમારે ત્યાં કેઈપાક બે પાચ દિ!’

મને મનમાં વિચાર ચાલી ગયો. મારું જેટું! સાહેબ હમણાં આટલામાં છે, ને આ વાત, એની વચ્ચે કાંઈ મેળ તો નહિ હોય? અને વાતેય એવી વેતી મૂકી છે કે, કોષ કોષને પૂછે નહિ, પણ અંદર અંદર મૂક્યા કરે!

‘મે’ તો તરત જ એનું જોડાણ માપી લીધું. પટ-લીમા બનને હારે ઉપાડ્યા: ‘અરે! તમે કાંઈ સમજો

નહિ ને બહા-માણસ, આ તો કામદારની જ રમત છે. હાલો, મારી ભેગા, ગામડે ગામડે કહેવરાવી દુધએ કે કાલે સાંબ આવવાના છે, ને પતાસાં વેચવાનાં છે!’

‘પથુ પતાસાં!’

‘પતાસાં ભેગાં થઈ જાશે-તમે હાલોને, મારી ભેગા!’

બીજે દિ દરબારનો ડેલી ઉપર મેં નજર કરી. અડક દસ દરબાર બેઠાંતા. હું ત્યાંથી નીકળ્યો.

‘કાં! આવોને માહતર! આજ તો બહુ વેલાં પોડાં બેઠાં છે!’

‘હું કરે ભૈ! એમને આ પારકા પળેસણુ સાચવવાની છે!’ કામદાર ભગવાનજીએ ‘મીઠી વાણીમાં કહ્યું. પથુ એની અધિમાં બેઠેલી કંઠી મરકરી દેખાતી હતી. એટલે મને ધરપત મઈ કે ના, મેં જે કહ્યું છે તે છે તો બરાબર!

નવવાયા ને સગરામ સોમમાં દેખાણો. એક છોકરા બહુસે ધોડીને ખબર આપ્યા. છોકરા બહાર ગામના હજી તો બહુ આવ્યા નોંતા, ને ગામના પથુ શેઠાક તો આમચવળા થઈ ગયાંતા. તરત મેં તો આખા ગામમાં મારું સેન છૂટું મૂકી દીધું: ‘હાલો! સાંબ આવ્યા છે, ને નિશાળમાં પતાસાં વહેંચે છે! પોડાં! હાલો!’

સેને સેનાનું કામ બરાબર કહ્યું.

સાહેબ આવ્યા, ત્યાં તો નિશાળ હકડેક હાલો! દરબાર એક બે, ચોરે આંટા મારી ગયા, તે મનમાં ને મનમાં ધા ખાઈ ગયા: ‘મારો બેરો! એક આ માચનો મળ્યો!’ દરબાર જીવુભાએ તો બે વેણુ મને કહ્યાં પણ ખરાં પણ ગમે તેમ મેં નિશાળ તો ટકાવી દીધી. પંદરની જગ્યા થઈ. એક પાંચનો આંસિરદટ પથુ મળ્યો. પથુ અમારા ગામમાંનાં વેર અમારી બનોખી રીતે લેવાય છે. મારા ઉપર જે વીતી એ હું તમને ચી રીતે કહું!’

ચિતુભાનો સાદ મળગળો થઈ ગયો. તે અવાક

જેવો ઊભો જ ગદી ગયો એની સામે હું તો ભોંઈ જ રહ્યો. પણ મુઝી વેદનાનો અવતાર હોય તેમ શિવુભા ખેલતો બા યજ્ઞ ગયો હતો તેણે પાગો ઢાંચ કરી એક તરફ નિશાની કરી, તો ત્યાં એક નવું દરશ દેખાયું. શિવુભા તો અદરશ મઠ ગયો હતો. કમુળા દરગાઠ દેખાણો. આ નવા દરશમાં પહેલા તો અંદરોઅંદર દરવાઝો ગોઠિ કરી ગયા હતા. 'જીવુભા ! જા ! એમ તીખાં વેણુ માદતરને તો કઈ આ ભગવાન કામદારે કહ્યું હું મરામર છે મા તો આ કહું માનો મારો કે મારો ખેડો સાત જનમારા, આપણને સભારે !'

'જા ! સાચી કહી છે જીવુભાએ મા મારતા આપણા નેપજી. તીખું' વેણુ આપણા મોખા તો જોએ !'

'હા ! બાપુ ! હા. વેણુ કાઠો તો પાત ઝાળા-ય ને તો કાગળિયું થાય. પણ કમુળાનું કંઈ કાગળિયું થાય છે ? જુઓને, કવિ આ બાપુ આપનો લાગે છે. એને મારા ખેડાને આપણામા ભગાને પછી પગ પટોળા કરવા છે. પણ આ વખતે હવે એવો દાળો લો કે ખેડો જ તો થાય !' કામદારે બોલ્યા

'જાણ પેંલ કંઈ ?'

'જીવુભા જ કહે, તીખા વેણુ હું બોલવાંતા જા ! હવે માદતરને એક જરાક દુઝીએ કરાને તો મનમેળ થાય ! પછી તો વાટકી વાટકીનું કામ કરશે આ તો નાગરાજનું વગદાન છે જા ! એક વખત આંખે ચડ્યું હોય તોય મણીધરતો નરો !'

એટલામાં શિવુભા ત્યાં દેખાણો.

શિવુભાને આ કમુળા દરગઠમાં સો તણુ ઉપર તાણુ કરી રહ્યા હતા. 'ચોડોક ભા ! અંધજે મનમેળ મઠ ગયો છે, એમ જતાવરા ! નસ, આટલો જ જા !'

જે પગ તદ્દન શાંતિ રહી પાણુ દરશ બદલાયું શિવુભા ઘર આગળે ખેડો હતો યાત્રી એવું નખાઈ ગયું હતું વહુને કહી ગયો તો 'ક્યાકથી ચોડુક રેલ કર એક મનની શાઝ નેટકું ! જાણીતે રેવાઈ

નથી ! અરે લાગવાન ! મને કયા કમત મુઝ ! ગામને બહારનાની !'

શિવુભાના મે ત્રણ ઓઠારાં, નિર્માણ જોના, જોવા રીની મરે એસીને મા સારો નેપ રહ્યા હતા.

માની આપણાંથી કમક કમક આસુ પડતો હતો 'પણ તમને આ મારા પીટ્યાઓએ, આ બંધાણુ વણુ પાડી હીકુ ને તમારા ઉપર એમ વેગ લીધું ! હવે ઘરમાં આ એક તાંસળી રહી છે વેચવાની !'

એ જ દરશમાં હું પ્રવળ કરતો દેખાય છે, શિવુ ભા પોતાના મધનથી પેતે મુખ મરાનો, પણ બંધાણુ અશીર્વાદ, જેમ જેમ હોઠવા પ્રવળ કરે છે તેમ તેમ વધારે ને વધારે શરીર નખાઈ જાય છે !

એ જ વખતે કિરોલ દરતા દરવાઝો દરવાઝી નિસાળના બાંહે ઉપર નજર મારીને જોવા દેખાય છે.

એક પણ હોઠારો હવે ત્યાં દેખાતો નથી ગામનાં ઓઠારાં સારામા રોટલા બાધી બાધીને પડખેને મામકે બાણુ જાય છે. માય આપણુ વાલ કરે છે. 'શિવુ-ભાએ પણ મકંતન મોટા ઢારે વેર બાપુ !'

શિવુભાની મુઝી વેદના, જાખા પડના સુસારનાં બળા જાય છે. એક પડીખર ત્યાં શોક પેગી શાંતિ છવાઈ રહે છે

પછી તરત દરશ બદલાય છે.

[૨] મનની મોજ

એક પગ અને એક કામચૂં ચાપનું હું દેખાય છે એની મને નાનુએ કૂંપળો, તાજર, મુગો, વલ્લાક, જાતાપની ગાસડીઓ લગે છે મેનો દુઝી, મોતકી, મારું બનમનાશાહી લગનું પેંગળુ, ઉપર લીડેનો શાગિયાનો કટકો ને દાખમા આવવાની સોગી લગેને, એની ખાજી પીને પીને આ મોઝ એક માનુસ નજરે પડે છે

'મને જોવાયો કે ?' હું નરસી જાણાઈ

પણ હું મારી વાલ કહું એના કરતાં એ વાન

કહેવાય એ મને વધારે ગમે. મારે પણ એક છવન-
હવું. તમારા જેવું જ. તમારા જેવા જ હું પણ છવનો
ગમંતો, બોલતો ચાલતો માણસ હતો. મેં પણ સુખ-
દુઃખ, વેદના, યાતના, આશા, વિરાશા ભોગવ્યાં હતાં.
પોતે પોતાની વાત બીજને ખોલે સાંભળતી એ પણ
એક અનેરો આનંદ છે. આંધ્ર, મારી વાત કહેશે-
હું તો સાંભળીશ.

નરસીંહ બકાલ, પણ અદશ્ય થઈ ગયો. પણ એની
આખી વાત આ રહી.

નરસિંહ કે તસિંહ—ખરી રીતે તો આસપાસના
ગામડામાં ખૂબ જાણીતો થયેલો શબ્દ નરસીં—
અને ધણી વખત તો 'નરસીં'માંથી અપ્રચલિત થઈને
બની જતો 'નરસીં' બકાલ, આજે એકલો પોતાના
બડીપણ દરેક સાથે, આપારે રસ્તો કાપી રહ્યો હતો.
દરેક સાથે, દરેક ઉપર નહિ. શરણ કે ઉપર ખેસવાનો
દક્ષ ગાજરમૂળને મટે ચનામત જેવા હતો. એને કે
એના દરેકે આ રસ્તો કાંઈ નવો ન હતો. રવિવારે
સૂરજ ઊઠ્યા વિના રહે તો, નરસિંહ આસપાસના
ગામડાની 'વિગ્રીટ' માંથી વિદા તહે.

નરસિંહ આ સમજા ગામડાઓમાં બકાલ વેચવા
જતો. દર રવિવારે પોતાના દરેક ઉપર બકાલની પોટ-
લી લટકાવી, બકાલું થોડું હોય તો કાંઈ વખત માથે
ખેસીને, નહિતરે દરેકને દોરતો, આ રસ્તે તે નીકળતો
તે ગામડાઓમાં ફરી બકાલું વેચી, જાર, બાજરો,
ચોળા, કપાસ, મગ, અડદ, કળી, એમ જુદી જુદી
સામગ્રી લઈને બીજે દિવસે ઘેર પહોંચી જતો. રાત-
ગમે તે ગામડામાં ગાળી લેતો.

આજે એ એ જ રીતે ચાલો રહ્યો હતો. જે
રસ્તા ઉપર, એણે જીવાનીમાં, રાજાના વેપારી,
પછી રૂના વેપારી, છેવટે છવનના માલિક ધનાનાં રત્ન
મેઘનાં હતાં તે જ રસ્તા ઉપર, દિવસોના અનુભવ પછી
મહા થયેલા બંને—નરસીં અને એણે દરેક પોતાની
હંમેશની ચાલે આજે પણ ચાલો રહ્યાં હતાં. એમને
ઉતાવળ કરવાની જરૂર જણાતી ન હતી. તેમ જ છેક
ધીમે ચાલોને અંધારામાં ડેખાં ખાતી પણ ધવળ

ન હતી. એટલે બંને એમનાં નિયમ પ્રમાણે જ ચાલી
રહ્યાં હતાં. નરસિંહે; ઘોડાની લગામ પંથુ ડોક ઉપર
નાખી દીધી હતી. હાંક્યાં વિના ચાલે એટલો જ
ચાલ ઉપર સંતોષ મનીને પોતે કાંઈક વિચારમાં
મગ્ન હતો.

એટલામાં નગરપરાની, સીમનાં આડ દેખાયાં. નગ-
રપરાથી ત્રણ માઇલ રાજપરા. અને રાજપરાથી ત્રણ
માઇલ બાડેર. બાડેરમાં રાત માળી બીજે દિવસે રોટલા-
દાણે સવારમાં પોતાને મામ—સનાળાવા—પહોંચવાનો
આજે એને અચાનક વિચાર આવ્યો ગયો. નહિતર,
કાંઈ મનદુઃખને કારણે એણે છેલ્લાં સાત વરસથી
બાડેરની સીમનાં આડ પણ જોયાં ન હતાં. બાડેરને
પોતાના બકાલાથી એણે બહિષ્કૃત જ કહ્યું હતું ને!
પણ આજે જરાક એ વિચાર આવી ગયો ને કાણ
બણે કેમ એના પગલામાં પણ ઉતાવળ આવી.

નરસિંહના દેખાવામાં તો કોઈને ઉત્તુખલતા કે
ઉતાવળાપણું લાગે તેમ ન હતું. પણ બાડેરમાં રાત
ગાળતી છે, એ વિચારે તેને પ્રેયો હોય કે ગમે તેમ,
'તેણે પોતાના દરેકને લગામ ચાલી જરા ઉતાવળે ટેકું'.
તેના આ વર્તનથી આશ્ચર્ય પામ્યું હોય તેમ દરેક
પહેલાં તો બેલું રહેલું. પોતાને નરસિંહે કાંઈ દિવસ
ઉતાવળા ચાલવાનું કહ્યું હોય 'એવું એની સ્મૃતિમાં
હવું નહિ. ખરી રીતે એ અને એના માલિક ધીમા
ચાલવા મટે જ નિર્ભાય થયાં હતાં. આજે જ નર-
સિંહની રત્નમાં ઉતાવળ જોઈ બેડી હોય તેમ એને
લાગ્યું.

અને પોતે જેમણે બેલું રહ્યું અને નરસિંહે આવળતી
સોડી લગાવી, ત્યારે તો એ પામી જ ગયું કે, કહેા ન
હોય પણ ડોસાનું દટકું લાગે છે!

ડોસો તો નરસીંને કહેવા હોય તો બને, બાજી
ખરી રીતે એને હવે જરાક અરસા જણાતી હતી.

આ બકાલી, નરસિંહને જોનારા એને જાણી
પણ રોકે નહિ! એ વખતે એ દરેક જુગારી હતો.
ઘોરો થયો ત્યારે એણે જુગાર છોડ્યો—પણ પછી
છવનનાં એકધારા નિયમિત ધોરણ ઉપર ચાલવું એ

એને હમેશાં આકરું લાગવા માંડ્યું! બાર વરસનો હતો ત્યારે જ એ ઝમકુડી સાથે પરણ્યો હતો. એને પરણવું પડ્યું હતું, કારણ કે ત્યાર પછી થોડે વર્ષે માળાપ મરણ પામ્યાં—અને નરસિંહનું દબે ચાલત તો એ ઝમકુડે કે કાંઈ ને પરણત જ નહિ ને! એણે રખડુજીવનનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. અને એને ખબર હતી કે પરણવાથી, જીવનને ઘણે ધસારે વેઠવો પડે છે, આથી એની ફિલસૂફી એ કાંઈ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાંથી તારવેલી ન હતી—પણ માળાપ વિનાના રખડુ છોકરાઓમાં પરિચયિતને લીધે આવતી હોશિયારી અને ઉમ્મટખલતા એ બન્નેના મેળમાંથી એ જન્મેલી હતી. પણ ઝમકુડી એને કાંઈ, એની ફિલસૂફી માટે છોડી કે તેવી ન હતી. એ તો એને વળગી. એટલે ઝમકુડીને પરણ્યા પછી પણ થોડાંક વર્ષ સુધી નરસિંહ ધણેજુએ જુગારીઓના મેળામાં રખડતો. પણ એમાં ન્યારે તકાલ પડે ત્યારે ભેઈ લ્યો એને રમ્યાં એની ચાલમાં જુડું જ ભેમ રહેતું ત્યારે એ દાલતાં ને ચાલતાં લેખન ખીનો. એ રૂપિયાનું પાન બનાવવાનું કહેતો. કાં અતરવાળાની દુકાને પહોંચતો, અને નહિ તર કોળણ કંકુડીને ત્યાં સાત આઠ મિત્રોની મિજબાની—આપ્તી રાતની મિજબાની તો અવશ્ય જમાવતો.

એ કોળણ કંકુડી બાઉરમાં હતી નરસિંહને એ ખબર હતી. હમણાં વર્ષો યયાં વડી રહેલા બારનો ચાક હિતારવા માટે જતો હોય તેમ નરસિંહ બાઉર તરફ આજે અચાનક જ વળ્યો. કદાચ એ બાઉર જવાનો છે એની ખબર એને પોતાને પણ ન હતી.

વર્ષો યયાં વડી રહેલા બાર તો એટલા માટે કે નરસિંહને ખબર હતી કે ત્યાં બકાલું—મરઘેરીર કુંધળી ને એક શેર બેટાઈ, પૈસાનાં મરઘાં ને અરધા પૈસાનાં ગાબર—એમાં એનો સરકવાર થઈ તેમ ન હતો. એને તો ધણું મન હતું કે છકા પંચાળી રખત જમાવીને એક વખત તો આસપાસનાં બાર બાર ગામને નોતરીને એકસો આઠ પાંચાણનો ને ને કાર બોલાવી દઉં. પણ પછી કાંઈક વળે લીધે. કાંઈક ઝમકુડીના નિસંકાસને લીધે, અને વધુ તો, પોતે જોને પોતાની માનીને, રાત દિ નેમ વિના

જેની શેવા કરવા ખડેખો તૈયાર રહેતો, જેનું બર પોતાના નેવા અનેક જુગારીઓનું વિશ્રામસ્થાન હતું. અને છતાં જોતા સાચો ગ્રેમ-સાચો ગ્રેમ હોઈ શકે તો—પોતે માનતો હતો કે, પોતાને જ મળ્યો હતો—એ કોળણ કંકુડે એ વખતે અતલેલી ઉપેક્ષા વૃત્તિને લીધે, નરસિંહે, જુગાર છોડી દીધો. અને બકાલાના પૈસા આપનારા કંટાળા બરેલા ઠામ ઉપર મન રિયર ક્યું. અને એક ધધાની ધરડમાં ચિત પરોવી પોતાની સધળી આચા—અને આકાશ દગાની દહ ધધાનો બાર ઉપાડ્યો—એ ધધાનો બાર દબે એને આકરો લાગે છે—એમ તો દરકાઈ બેનાર, એની ધીમી, રિયર, એકધારી ચાલ, ટુંટી પથ એવી જ ચાલ અને નરસિંહની નીચે નમેલી ડાક, એ ઉપરથી કરી શકે. હમણાં દબે ઝમકુડીનું મરણ પણ થયું હતું. એટલે તો નરસિંહને પર કે ધધામાં કસામાં રસ રહ્યો ન હતો. પાછળ કાંઈ નહિ. પણ દબે એના જીવનવાળી જીવન માર્ગ તરફ પાછા ફરવાનું બળ એની પાસે રહ્યું ન હતું. એટલે આ લાંબા પંથ ઉપર ધીમે ધીમે ચાલ્યાં જવું—ખાનવ અને ગ્રાણી—ખરે જીવનની હેઠલી પડો મેચી કાઢવા ભણે પ્રયત્ન કરતાં હોય એમ લાગે. આજે એ નિત્ય જીવનના નિર્મિત પંથમાં, કોળણ કંકુડના સંસ્મરણોએ જરાક જોન પથ અને નરસિંહે પોતાની ચાલ હિતાવગી કરી. એની નજરમાં કોળણ કંકુડની મૂર્તિ ખડી ધઈ મઈ

ગેટલીક સીએ સંઘ નધી; દોની પણ ચાલુને બરેલી મીઠાસ એમનામાં હોય છે. એમનું આકર્ષણ એમના કરીરમાં એટલું નધી હોતું, જેટલું એમના સ્વભાવમાં હોય છે. આથી એ આકર્ષણ વધ વધારી વધે છે. પરંતુ નધી છતાં છતાં સ્વભાવના અનેક જુગારીઓ પોતાને ત્યાં જમાવનારી દોવાથી કંકુડી પણ એવી જની મઈ હતી.

કાંઈક કુદરતી રીતે, કાંઈક ધધાને લીધે, અને કાંઈક પરિચયિતને અનુરૂપ જતી જવાનાં સી સ્વ-ભાવને લીધે, એની નિવિધ તાલીમને લીધે, મેગેવેલી કંકુડીની આકર્ષણ કક્ષિતમાં જમાવતો વધારો એના

દેહને લીધે પશુ થતો. નાનું, કાંધક મિનજી, કાંધક બેશરમ લાગે એવું, કાંધક રસ બરેલું, લાડબોલી બેદરકાર સુંદરતાના પ્રતીક જેવું એવું મોં, આખા દેહને શય્યાગારી રાંછું હતું. નરસિંહ જે સમયે સેંકડો ગુમાવતો ને હાનરો મેળવતો એ સમયે આ મોં ઉપર છુદી રખડતી એકાદ બે લટ માટે, એ પોંચ પગીસની મિજબાની કરી નાખતો. અનેક જુગારી-એના પોતાને ત્યાં અડો જમાવવા દેતી ખરી પણ કોળજી એવી ચાલાક હતી કે કોઇના પ્રેમમાં પડી ન હતી. હા, એટલું ખરું કે તમે વ્યખાસના ગમે તે 'મેખર' ને પૂછો તો એ એમ જ કહેવાનો કે કંકુડીને મારા ઉપર પ્રેમ છે; અને તેથી બીજને મુકાબલે એ મને વધારે જાળવે છે. કંકુડીનો આવો લીંછુના પાણી જેવો સ્વભાવ હોવાથી અને વળી દોઢના સ્વભાવની ચાવી ઉપરત પુરુષના સામાન્ય સ્વભાવની જાણકાર હોવાથી, જુગારીએના વ્યખાડો ધણા લાંબા વખત સુધી એને ત્યાં ચાલ્યો. જુગારી-એમાં મારામારી ન થઈ પડે માટે કોળજી કંકુડી પોતાના જોખનને જામ હાથમાં ધરી-રાખસી-પરંતુ એમાંથી એક ટીપું પણ કોઇને આપતી નહિ. દરેકને એમ હતું કે આ આખો જ જામ એનો છે; એકાદ ટીપું એને માટે નથી; એટલું છતાં આ કોળજીના દિલમાં પણ નરસિંહ પ્રત્યે ધરક લારેલો એક ખૂણો અનામત હતો એમ કહેવું જોઈએ. કોઇ ન હોય ને નરસિંહ એકલો આવ્યો હોય-એવો પ્રસંગ વિરલ હતો-ત્યારે સાચા ગુલામી અત્યસના કાપડા નીચે છૂપાવલા યૌવનને એ એવી બેદરકાર ભરેલી રીતે ઢંગધડા વિના પડી હોય તેમ પડોને મોહક કરી મૂકતી કે, નરસિંહની આંખમાં દઈ મઝવ આવી જતી. પણ કોળજી એ માનસને તરત પલટાવી દેવા નરસિંહને પૂછતી: 'કાં નરસિંહ!' અમકુડી શું કરે છે? હવે તો સીધું ચાલે છે નાં? હં તો તું જાણે છે! જા-નફસ્ટ ને બેશકર! આજી અમકુડી તો અમકુડી છે! એમ બોલીને પોતાના બે હાથથી એ નરસિંહને જતાક ધોમો પ્રેમ ભર્યો પછો દેતી-જણે આમંત્રણ આપતી હોય! પ્રેમની લાપાની દષ્ટિએ તો કંકુડી

પોતાનું સમુજ્ઞું જાનું દઈ આ હાથમાં મૂકી દેતી. એ જમાનાનો નરસિંહ તે આજનો બકાલ નરસિંહ ન હતો. પણ ખાસતી વગ ઉરજી મોરણી ઉપર, મોટું લાંછું મલમલનું ઝીણું પહેરણ ને રેશમી કપડો પહેરનારો, એમાં રાખી કાંસકાને ચોવીસે કલાકે એમાંમાં જ રાખનારો, ખીરસામાં લટકતા ઈંટાલિયન રેશમી શમાલ ને પચાસ સો રૂપિયાથી એાંધું પાસે ન રાખનારો, સુંદર, રખડુ, લાડમાં ચડેલો, ટેગીતો અને અચ્છો જુવાન હતો. ને એવે કાંઈ વખતે કંકુડીની નજર સાથે એની નજર મળતાં, જણે કુદરતી રીતે એકબીજાં એકબીજાંને માટે હોય તેમ હજારો જાની વાતો એ કરી દેતાં.

પણ બન્નેને પોતપોતાની મર્યાદાનું જાન હતું. કંકુડીને ખજર હતી કે નરસિંહ આમ છુટક માણસ તરીકે ઠીક છે. બાકી એને રિશર કરો તો કાં એ ભાંગી પડે કાં તમને વહેલે મોડે તમડી કાઢે અને વધુ તો એ કે કંકુડી નરસિંહના મેળની ખજર પડતાં જ માથાવટ કમિયાની પરંપરા ઊભી ધાપ! એટલે એક બીજા એક બીજા માટે છતાં એક બીજા માટે ન હતાં. એમનો પ્રેમ એમણે જાની રીતે પોતપોતાના એકાંત ખૂણામાં રાખીને બોલવવાનો હતો. બાકી બીજી રીતે તો આ જુગારીએના વ્યખાડામાં જીવન-મરણ બેલની વાતો બની જતાં વાર લાગે તેમ ન હતી. કંકુડી પરંપરા ન હતી, પણ પાલી હતી. એણે એ સૌને જાળવતાં જાળવતાં પ્રેમમૂર્તિ નરસિંહ માટે એક અનોખી રીતનો પ્રેમ મનમાં ને મનમાં રાખી રહી હતી.

એક વખત આ ટોળામાં એક નવો 'મેખર' આવ્યો. તેના ઉસ્તાદો સ્વભાવે ને ફાજદારી કાયદાના યોગે સૌને વશ કરી લીધા. વળી એ જોલોનો સ્વભાવ પણ લાઇ આવ્યો હતો. ખોટા સિક્કા પાડવાના રાકદારોમાં પણ એક વખત આ સડોવાયો હતો. આ ટોળામાં આ કાંઈ જેવી તેવી આખર ન ગણાય. એણે પોતાની બૈરીને બરેલાં માટે મારી હતી અને એમાંથી અકસ્માત એ મરી ગઈ હતી. છતાં એ મરણને એ કુદરતી અકસ્માતમાં ગણાવી

શક્યો હતો એ જાતનો પરજીયો સોની હતો કુટ્ટી હતો, દારૂ પીતો, ભાગવતની મ્થા કરાવતો અને સાધુ બ્રાહ્મણને જમાડતો વખત મજે તો માણસને વૃટતો ને પરજ પશુ બેસાડતો એનો હરક ધર્મ માટે હતો અને ધર્મ ઈશ્વર માટે હતો આ પરજીયો સોની-મોદન આ ટોળામા લગ્યો પછી પોતાની આલાકાથી એણે ટોળામા ધર્મનો અગ્નિ પેદા કર્યો એક તો એ જજરો આનાક હતો ને જીવ ઉપર જીવ મેળવી શકતો, બીજું હાથનો બહુ છૂટો હતો, ત્રીજું એ ધર્મોક્ષ બહુ કરતો એટલે કોઇ મહારોવના મેળામાં સૌ મેચા જાય એમાં મોદન જ અગ્રણી હોઈ સાધુસત રૂપારના ટોળા એને નીટાઈ વળતા સૌથી લમકર ખીના તો એ બની હતી કે એ કુટ્ટીને પશુ એની મોહિની લાગી હોય—એમ જણાઈ હતું સૌના કરવા નરસિંહના દિલ ઉપર એ ધર્મ વધારે અસર કરી

એક વખત નરસિંહ આવ્યો ત્યારે કુટ્ટી એમણી હતી નરસિંહના મન ઉપર મોદનનો ભાર હતો આજે એ વાતનો પુનરાસો લેવાનો એનો નિશ્ચય હતો એણે જોયું કે દરવખતની જેમ કુટ્ટી પોતાનું સરીર વધારે આડપૂક લાગે એવો સ્વામી સજીને બેઠી છે

નરસિંહે આવતાં વેતજ પ્રક્રમ મૂક્યો કુટ્ટી હવે તું કાંઈ કહારો વધારતી જાય છે ! કોઇને હમેશાં રમાડવો છે કે શું ? હમણાં કાંઈ મોદનો બહુ નજરે ચડ્યો છે !

તે હિસે કુટ્ટીએ મિલજળ બોલ્યો : 'અત્યા ! હું તે કાંઈ તારી ગાલી બોલી છું કે શું ? મારે વળી મોદનો શું ને તું શું ?'

'કેમ મોદનો શું ને છું શું ? મોદને વને કહી કરાવી દીધી છે એની અમને અંતર પડી છે હો !'

'આ રહી—આ રોકમાં—એમાં શી મોની ખાનગી વાત હતી ? તો દુઃખવર્તા શમ છે ! છાતી હાલતી હોય તો—રેમો માર્ક રૂડીરાહના દાયમથી જૂટતો નથી !'

'ત્યારે તો કેસો કહેતો'તો એ સાચું !'

'શું ?'

'કે કુટ્ટી તો મોદનમાં બહુજ લટુ ધર્મ મળે છે'

'લટુ થાય છે મારે શૂખરાત-આવી તો કાંઈ મોદન આવ્યા ને ગયા ! પશુ લટુ થાઉં તોય શું ? હું કાંઈ થોડી કાળની વેચાણ છું ? મને મરજીમા આવે ત્યાં મારું મન પાથરી દઉં ! હજી સુધી તો એક તાગ સાડું એને ગમ્યું કે—પશુ તું—તું અત્યા બહુ જ રહેમીતો છે ! બહુ વહેમ નડિ સાસા નરસી !'

'ત્યારે તો તું આ સાચું મોલે છે ના ?'

'તો શું બોલુ છે ?'

'સારું હું બતાવીશ !'

'હા, હા, બતાવજો ને !'

તે વખતે તો કુટ્ટી સાથે નરસીને એટલી જ વાત થઈ પશુ મોદનાની માયા વિષે એનું મન ખાડુ મળ મળ હતું

એમા બીજો વિષે લમખ અરધી ગતે નરસીએ પોતાના ધોડા ઉપરથી પમાક દબને કુટ્ટીના ફળા પાસે ઉતારો કર્યો એના હાથમાં એ દળર રૂપિયાની 'નેકલેસ' ચમકી રહી હતી એક તલ્લે પડ્યો—ને એણે સાંજેને સાંજે ધોડા ઉપર અમેરો મૂક્યા સોનોને ન્યાંધો બે દળરનો 'નેકલેસ' લીધી અજાજ એને કુટ્ટીને આ આપીને એને મોદનાની માયા જુલાવી દેવી'તી

એ આવ્યો ત્યારે ઉત્સાસમાં હતો એના અંગે અગમ કુટ્ટીની પ્રીતિ જાણે અસિ મૂળી રહી હતી એની આંખમાં કુટ્ટી સિવાય બીજું કાંઈ મિત્ર ન હતું મનમાં કુટ્ટી કુટ્ટી ધર્મ રજી હતું તે રોડતો આવ્યો

પશુ હમણાં હજી દોવો બળા રહ્યો હતો તેણે બહારથી સાક કર્યો

'કુટ્ટી !'

'કોણ—એના ! નરસી ! તું છા ! આવને મોદન કરો છે ! કેસો અવખતો છે !'

નરસીનું હાથવેલો આ નાગીનું અત્યારે માથું ધાધી જીડું કરી નાખત !

પણ એણે ગમ આધી. ઘોડાને અંદર દોરીને ખીલે ખાંધે. પછી એણે ઓશરીની કોર ઉપરથી જ ક્યા કયો : 'લે આં !'

કંકુડીએ 'નેકલેસ' હાથમાં ઝીલી લીધે. નરસી તરત પાછા ફર્યો : 'એલા ! ક્યા ઉપરથી એ ! આ પીવા નથી રોકાવું !'

'ના...' નરસીએ જવાબ વાળ્યો : 'તારી વાત બોઈ લીધી...'

'અરે ! પણ એ બકાલ !.....'

'બકાલ તો હમણાં કહું તે...' નરસી ધુરસામાં ને ધુરસામાં ચાલી નીકળ્યો.

કંકુડી બહાર દોડી. પણ નરસીએ તો ઘોડાના પેગમાં પગ મૂકી દીધો હતો. કંકુડીએ એને આંતર્યો.

'શું છે તારે ?'

'કાંઈ નથી—તું તારે તારું મન કરે ત્યાં બેસતે ! પણ તેં મને બકાલ કહ્યો—મારે પણ હવે બકાલનો ધંધો જ કરવો છે. પણ તું આ બકાલના મોલ સંભારજે.

કોઈ તારી પડખે ઊભો રહેવાનો નથી ! જ્યાં જ ગઈયા છે !'

'પણ તું—તું હાલો ક્યાં ?'

'અસ...હવે...'

'કેમ ?'

'તારી મનની મોજ હોય ત્યાં તું...મારો આંહી....'

'ઓ...હો ! અરે ! બકાલ નરસી ! તઈ તો તું જીત જૂલો 'હ્યા !' તમે બાવડા 'હ્યા !' ક્યારે સમજ્યો કે અમારી ઊરાની મનની વાત જ જુડી જ છે ! મનની મોજ ઈ તો કોઈ જુદી જ ચીજ છે ! તારા સમ, નરસી ! મેં તો કોઈને ઈ દેખાડી હોય તો મનની મોજ એક તં માણી છે !'

હવે શું કરવા યોગ્ય મલાવડા કરજી !'

'ઈ તો તને અરે અજર' પડશે. મનની મોજ માણુનારા પછી કોઈ બીજી ચીજમાં મને તો નાખે હો ! તમને બાવડાને તો મન જેવી કોઈ વાત જ

નથી ને ! તું કોઈ દિ કોઈની પાછળ માંડે થયો છે ? અમારો તો આખી વાત અનોખી છે ! પણ તું કાંઈ એમ ક્યાં માને ? તું તો આવો અદેખો કેવો છે ! આંહી તો ધાનક હતું. હમર આવે ને હમર નવ. પણ મન તો નરસી ! ત્યાં કરતું હોય ત્યાં જ કરે હો ! મનનાં તો મૂલ જ મન ! આ તારાં નેકલેસમાં નહિ !'

'ઠીક ઠીક હવે...'

'પછી કંકુડીને સંભારીશ હો, કે કોણથી દેશની દેશી હતી !'

'જોઈ ધ તો...ઠીક લે... !'

'તો આ તારો પાછો લેતા જ—નેકલેસ—મારે આંહી ક્યાં જુબ છે ?'

'ઈ હવે માડું સંભારવું...'

નરસીએ નેરથી ઘોડાને 'એડી' લગાવી દીધી. થોડો ઊભળ્યો. એટલે કંકુડીને ખસી જવું પડ્યું. અને તરત જ નરસી તો અંધારામાં અદરજ થઈ ગયો. આજનો દી ને કાલની ધડી.

આજ દવે એ બકાલ નરસી પોતાની જીવન સંભાની છેલ્લી પળે, જાણે એક વખત કંકુડીને મળી લેવા માંગતો હોય તેમ બાહેર તરફ જઈ રહ્યો હતો.

'ત્યાં એ પહોંચ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. હજી અંધારું વણું ન હતું. એણે ચોરા પાસે પોતાનું દડું બાંધ્યું. બકાલું ઉતારીને ચોટલા ઉપર મૂક્યું. પાસે કોંકરું ગાંઠું દટવું તું એના બળદ પાસેથી ચોટુંક—બડ લઇને દટું નાખ્યું. બોડી સળગાવીને ત્યાં પગથિયે બેઠો.

કોઈક બહાર ગામનો આવેશ છે એ જોઈને ચોરાનો ગલદેરા બહાર આવ્યો. થોડોકવાર સામે જોઈ રહ્યો. એના ચહેરા ચોળખાયા : 'ઓ હો ! બાઈ ! તમે આંઈ ક્યાંથી ? મફત દીએ દેખાણ !'

'હા બાઈ, હમણાં તો ઠીક નોંઠું. કાંઈ જઈ આવું ! શું છે ગામમાં નવાજતી ?'

'આંઈ—આ જુબ ગામમાં તો...શું નવાજતી.

હોય. આજ તમે લાખા છે ત્યારે ગામ ખેટાં
દેખશે-એવું દાળદરી છે. નવાજૂનીમાં ગામ બહાર-
આ મંદિર થયું છે।’

‘કાણે ખંધાવ્યું ?’

‘ખીલું કાણુ હતું ગામમાં- આ કંકુડી-
કાળજી મરી ગઇ પણ નામ રાખતી ગઇ, એવા
જેવું છે।’

નરસીને જાણે એક ધા પડી ગયો. પોતાનો
જીવનસાર કાંઈએ ખેંચી લીધો હોય એવું લાગ્યું.
પણ એ યોદ્ધાવાર બોલ્યો નહિ.

‘બાવાહી ! મંદિર ક્યાં આવ્યું ?’

‘આ દેખાય લાઈ ! આવીંથી જ-જલું હોય
તો જલ્દી આવો ને. હજી હું આવીં આરતી ટાણા
સુધી છું. જોખમ તો નથી નાં કંઈ।’

‘ના ના-’

નરસીના પગ ખાંચી ગયા હતા. તે મંદિરની
દશ લાણી ચાલી નીકળ્યો. ત્યાં એણે કાળજી ખાંધેલા

એક નાના સરખા દેવાલયની આશા રાખી હતી !

મંદિરના યોગાનમાં એ પહોંચ્યો તો ત્યાં કોઈ
હતું નહિ. ઘંટ વગાડી, પોહિયા પાસે જીમો. અંદર
દર્શન કર્યાં. આચાર્યક નીચે દષ્ટિ પડી ને થંચી ગયોઃ
‘બરે ! ન માનતો હોય તેમ બે મડો જીમો જ રહી ગયો.

એના પગ નીચે જ આરસની તકતીમાં વાચી
સાચ એવડા મોટા અક્ષરોમાં કાતરેલો લેખ હતોઃ

‘ભગવાન નરસિંહેશ્વરનું આ મંદિર, કાળજી કંકુડી
નરસીજીજીના દોરતદારે, એણે મેટ આપેલ ‘નેકલેસ’
ના પૈસામાં પોતાના પૈસા ઉમેરીને ખન્નેના લોક-
કલ્યાણાર્થે બંધાવ્યું છે. ને આવીં સૌ દર્શને આવ-
નારની ચરણરજ એમને નીત નીત મળતી રહે, માટે
ખન્નેના નામ કાતરાવ્યા છેઃ નરસી જીજી...કાળજી
કંકુડી !’

નરસી કાણુ જાણે કેટલીવાર સુધી જીમો જીમો
આ લેખની સામે ટગર ટગર બોલા કરત પણ
એટલામાં યોગાનમાં દર્શન માટે આવેલ કોઇએ
કંટાનાદ કર્યો. અને એ જગૃત થઈ ગયો.

★

ચાર વિદેરી બહારવટિયાઓની કથા

સુખરેલી દુનિયાના સલામત મોઢમાં, ઉછરેલા અને ખડિયામાં ખાપણુ રાખીને
મહાદેવી જીવવાની વધ વિહોણા રહી ગયેલા રામાજના બંદીવાનોને અજાણ્ય વરસી-
કરણ કરી જતી ચાર વિદેરી બહારવટિયાઓની જીવામર્દની પ્રેક્ષ કરાવ્યા. એકલ
દરમ્યાં સુરોષી બહારવટિયાઓનાં આ અતિરો ખૂબ કરોડાદાર છે. કાળજી કે લોક-
કલ્યાણના ચોખ્ખા એના પદ ચડ્યા નથી.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રજ. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ સિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

રા. ભાઈશ્રી,

ગ્રામસેવક (તા. ૨૨-૬-૪૭) બોરસદ બધ આગે. રાસના થી આસામાઈ લેલુલાઈ પેલ પીઠ ગ્રામસેવક છે. સરદારથી વલ્લભભાઈના અદના ક્રિનિક છે. પૂ. રવિચંદ્રેકર મહારાજભાઈ પ્રેરણા લઈ પોતાનો સેવા-દીવડો જલતો રાખે છે. રાસ અને એની અનુમાજના ગામમાં એ એમનું સેત છે.

એમનાં વિવિધ કાર્યક્ષેત્ર અંગે હું અહીં કંઈ લખતો નથી. પરંતુ જેમના દિલમાં સેવાની ભાવના સેવા ખાતર જ જન્મી છે, એવા સેવકના અંતરમાં રચનાત્મક કાર્યોનાં વિવિધ પાસાં આપેઆપ રહે છે, તે એમનાં કાર્યો જોનારને આપોઆપ દેખાત છે.

૧૯૪૨ની શોકાન્તિમાં જેલમાં ગયા પછી એ '૪૪ના જુલાઈમાં છૂટ્યા. તરત એમણે લાંચરુશ્વત અંગે જુલેસ ઉપાડી. શોકાની ક્રિયિતા ભેગી કરી. જે અમલદારોએ લાંચ પાછી આપવા કબૂલું તેમની સાથે રકમો પરત લઈ સમાધાન કર્યું. બીજા ઉપર કેસ, માંડ્યા. તેવા ચોપન કેસ, સાચી પુરાવા સાથે સરકારને સોંપ્યા. એમાંથી પાંચ કેસ ચલાવવાની મંજૂરી મળી! તેમને બધાને જેલની શિક્ષા થઈ છે, અપીલો થઈ છે. હજુ સુધી બીજાની મંજૂરી મળી નથી!

કરતુરખા સ્મારક ફંડ આપ્યું. એ સ્મારકમાંથી રાસમાં મહીકાંભા ગામમાં પ્રજાને ઉપયોગી થાય તેવું દવાખાનું બંધુ કરવું એમ વિચાર્યું. રૂપિયા એક લાખ ચાલીસ હજારનું ફંડ ઉધરાવ્યું ત્યારે એ જે એમને ૧૭૫ રૂપિયા ખર્ચ આપ્યું છે!

૭૭માં કેન્દ્રિયસંપાદનમંડળ આપ્યું ત્યારે રાસમાંથી દારૂ પીકું બંધ કરાવ્યું હતું. તેથી જોડનાં ગામનું, વાસણાનું પીકું ભારે વલ્લભ. જે ઇંગ્લેન્ડ પાં રૂપિયે અપાતો હતો તે વધતાં વધતાં ૪૪ માં એ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે ૧૭ હજાર પડોચો હતો. તેને બંધ કરવાનું તે સરકારના હાથમાં હતું, પરંતુ જે દારૂ રાસમાં ધૂમ આપતો હતો તે એમને લમકળ બંધ કરાવ્યા જોડશે પ્રથમ કપી.

ગુજરાતમાં હરિજનો માટે ફૂરો પ્રવેશ મંજૂરિનો

પ્રસંગ ગ્રામસમરત તરફથી બન્યાનો સાંભળ્યો નથી. '૪૪થી એ પ્રથમ કરતા દતા, પરંતુ લાંબી લેણ તૈયાર ન થવાને કારણે એ સફળ થયો ન હતો. જેવે ત્રણ માસ ઉપર લાંબીઓએ ગામને ફૂરે પાછી લવું! લેણા એ ફૂરે પાછી ભરે છે.

દૂધના સંચાનો પ્રથમ એમણે રાસમાં ઉપાડ્યો. એને માટે મોટી ટકર ઝીલવી પડી. વેપારીને દૂધ બંધ કરવું પડ્યું છે, છતાં ગ્રામપ્રજાની નિર્જળતાને જાળવવા વેપારી એમ સફળમાં મુશ્કેલી અપતો નથી. દૂધ બંધ થયાં છ માસ થયા. છતાં વેપારી કંપનીએ પોતાના બેનેગરને ત્યાં રાખી મૂક્યો છે. ગામની એકતા તૂટશે અને પોતે વેપાર માણુ કરી રાકશે, એ મણતરીએ માસિક ૧૦૦-૧૫૦ નું ખર્ચ કંપની નલાવે છે.

એણે જ ગામનો પાક ચોરાય નહિ તે માટે સાચવવાનો પ્રથમ પગલુ એમણે હાથ ધર્યો.

આમ એમના કાર્યોના વિધિવિધ પ્રકાર હોય છે. પરંતુ ચાર અઠવાડિયાથી એમણે એક નવો પ્રયોગ આરંભ્યો છે તેની વિગત જણાવવા ન હું આ પત્ર લખી રહ્યો છું.

ગામમાંની પ્રજા કોર્ટકચેરીએ જઈને જે પુવાર થાય છે તે ઉપર ખાન આપવાની જરૂર છે એમ તેમને વસનાં એક પ્રયોગ માંડ્યો છે. દર 'સોમવારે એ બોરસદ બધ છે. સરકારી કોરોની જેમ એમણે ગ્રામસેવકની કોર્ટ' જોડી છે. જેટ પહોંચે એ સમ-જાવે છે અને જે કેસ સમાધાન થઈ પાછો જેવાય તેવો હોય તે પાછો જેવી સેવકાવે છે. અને જેમાં કુનો કબૂલી શિક્ષા થાય તેમ હોય તેનો એ રીતે જતાવે છે.

એ કામ રૂ.૧૬ જોવા હું મધકામે બોરસદ ગયો હતો. બાર અને વીસે હું ગયો ત્યારે એમની કોર્ટ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. કેસ ચાલતો હતો. કાલુ મામનો ફરિયાદી પરમોર ધૂળામાઈ મોલીભાઈના બેતરવાથી બાજરીના ફંડ ગુનેગાર ર્થી રજુહો! અને રામા

શિવા રાત્રે ચોરી લાવ્યા હતા. આશ્વરે ચાર રૂપિયાની કિંમતની ચોરી હતી એમ ફરિયાદીનું કહેવું હતું.

શુનેગારોએ શુને કબૂલ કરી દીધો. એ એક પક્ષના જે વકીલો હાજર હતા તેમને એમણે કહ્યું કે શુને કબૂલ કરશે એટલે તમને છોડી મૂકશે એમ ન માનતા. હું કંઈ શુનેગારોને શિક્ષા વગર છોડાવવા નથી ખેંચો. મારું કામ તો તમે આ કોર્ટમાં આવી ખુવાર ચાલે છે તે બંધ કરવાનું છે, ચાર રૂપિયાની ચોરી રાત્રે કરવા કરતાં એ જે જુજુ દિવસે મજૂરીએ ગયા હોત તો પણ એટલા પૈસા મળી રહેત. એમની પાસે પહેરવાનાં પૂર્ણ લૂંગાં તો છે નહિ. અને અહીં વકીલોને રૂપિયા આપવા પડશે. ચોરીનો કેસ એટલે વકીલ વધારે માગશે. એક પક્ષે ચર્ચને ૧૦૦ રૂપિયા તો જમ જ. ઇટલાય દિવસ કોર્ટમાં ધક્કા ખાવા તે જુદા. એટલે આ ધધો ખોટો છે એમ માનતા હો, ફરી નહિ કરીએ એમ કહેતા હો તો જ આમ શુને કબૂલ કરવાનો અર્થ છે.

શુને કબૂલ કરવાથી જે સગ મશે તે પોતે ભોગવવા તૈયાર છે. અને હવે પોતે એમ નહિ કરે, એમ શુનેગારે કબૂલ કર્યું. એ કેસ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબની કોર્ટમાં રજુ થયો એટલે શુનેગારોએ શુને કબૂલ કર્યો. પહેલો શુને હતો. એટલે તાકીદ આપીને કોર્ટ એ લોકોને છોડી મૂક્યા.

ખીજા કેસના ફરીયાદી મણિલાલ ભગવાનલાલ હતા. તેમના ખેતરમાંથી સોળ વર્ષના મંગળ ચરબાએ સુરજીની ત્રણ ચાંદ ચોરી હતી. છોકરાએ શુને કબૂલ કર્યો. એને જે બોલ કહેતાં શી આસાભાઈએ કહ્યું: ‘અલ્યા, તારા હાંતેથી મારું પાવણ સૂઝાયું નથી ચાં આ ધધો કરવા મંડ્યો! ખોટા થતાં પ્યારવટીએ થવા પાડ્યું છે કે શું? છોકરા શું બોલે? કોર્ટ’ એને પણ તાકીદ આપી છોડી મૂક્યા.

ત્રીજે કેસ દહેવાણુતા અને દાલ ખંભાત રહેતા વાણિયા ચિમનલાલ મલુભાઈનો હતો. વિગત એવી હતી કે એમનાં ખેતરમાં શુનેગાર ધૂળા નારા ઉંમર

પચાસ વર્ષની, ખેતરનો કબૂલ પોતાને છે એમ કરી પેસી ગયો હતો. અને એ ખેતરનો જૂનો સાઠ વર્ષનો ખેડૂત હતો તેણે જે વાવેતર વાળ્યું હતું તેને એણે બીજેરી નાખ્યું હતું. કોર્ટમાં કેસ મંડાયો હતો. દસ મુદતથી કામ અધાડું હતું. દર તારીએ ખંભાતથી આવવાજવાની અને ખીજા ખર્ચાના મળી દસ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. વકીલને ફી આપી હતી તે તો જુદી.

શુનેગારે શુને કબૂલ કર્યો. ખેતરનો કબૂલ એનો ન હતો. પરંતુ એ વાણિયાનો ભાષ, જે દહેવાણુમાં રહેતો હતો એના કહેવાથી પોતે એ પ્રમાણે કહેણ, એમ એવું કહેવું હતું. એ બાઈએ આશાભાઈને પણ રસ્તામાં મળતા કહેણ કે એનો કબૂલે સાચો છે! ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘તારે બાઈ સાથે ઘણું હોય તો લાગે. વગ્ને આ ગરીબ ખેડૂત કશું નથી સમજતો એને ખોટી લાલચ આપી શું કામ આગળ ધર્યો છે!’ શું જવાબ આપે!

પોતાનો કોર્ષ કબૂલે નથી અને પોતે ખોટી રીતે પેસી ગયેલો, દવે પોતે એમાં કંઈ દરકત નહિ, કરે એમ એની પાસે લખાવી લેઈ એ કેસનું રાજનાટું કરાવ્યું.

આમ ત્રણ કેસનો નિકાલ આવી ગયો. ખીજા ને કેસનો નિકાલ નથી આવ્યો, પરંતુ સંબંધી લીધા તે નીચે પ્રમાણે હતાં.

પાળજના ૬૩ વર્ષના એક પટેલ અને વાળંદ વગ્ને પાંચ વસ જમીનની તકરાર છે. વાળંદ કહે છે કે તે મારી છે. પટેલ કહે છે મારી છે! જે ધણી પાસેથી પટેલ કહે છે મેં સં. ‘જમીન સાલમાં રાખી છે, તે ધણી તરફથી પોતાને (વંશ જ ને) પસંદ તામાં મળેલી એમ વાળંદ કહે છે.’ એ જમીન પોતે ગીરા મૂકી અને તે છૂટી થઈ ત્યારે તેનું જે લેખાત ચળેણું તે વાળંદ રજુ કરે છે, મહેસૂલ લખાની પાવતાં પાળજ પાળંદ પાસે છે અને પઢાણીપત્રમાં સરકારી મોપડે પણ પોતાના નામે ચાલે છે. એમ વાળંદનું કહેવું છે. પટેલ કહે છે કે પઢાણીપત્રમાં લખાઈએ અને તે ગાદાળા વાળા હોય તે હું શું

બાળ ? કાઠામાં તલાલી પાસે કુરાન (તલાલી મુસલમાન છે) ઉપડાવી સોગન લેવડાવીશ. પંદર વર્ષથી એ ગામમાં રહે છે અને વાળંદ એની ગુલામી કરે એટલે મુખી-તલાલી ગોટાળા વાલે એમાં મરે શું ?

મેં કહ્યું : 'કાઠા ! તમે એવા સોગન ખાવા તૈયાર છો ?'

'હા' તરત કાઠા બોલ્યા : 'હું મલીસાગર પીવા તૈયાર છું.'

મેં પૂછ્યું : 'વાળંદ મલીસાગર પીવે તો ?'

કાઠા : 'તો એને આપી દેવા મ હું તૈયાર છું.''

ત્યાં વાળંદ બોલી બહોળો : 'મારી જમીન અને હું શું કામ મલીસાગર પીઉં ?'

વાળંદ બહોળો બહાર જતો હતો એટલે મેં પછલે કહ્યું : 'કાઠા ! પાંચ વસાની થી કિંમત છે ? પસાવતું આપું હતું એમ માનતો.'

કાઠા એમના પાટીદારિયા સ્વભાવ પ્રમાણે વાળંદને ગાળ દેખી બોલ્યા : 'એ કાઠિયાવાડથી આવીને વસેલાને શાનું કશું આપું ? ગામનો હોય તો આપું વ પરમાણુ.'

વાળંદ પણ તીવ્રો હતો. એણે ગાળ સાંભળી એટલે કહ્યું : 'તમે બાપડીને મારી નાખી તેવું અમે નથી કશું ને ?' એટલું કહીને એ ચાલ્યો ગયો.

કાઠા સહેજ પણ ગુલામ વંચર, મારી નેડે બેઠા હતા તે મારા સામે બેઠને વાળંદને ઉદ્દેશી બોલ્યા : 'એમાં તું શું નવું કહી બતાવે છે ? કાઠામાં મેં મારી જતે કહ્યું હતું કે કચાલની હતી એટલે મેં જ મારી નાખી હતી.'

પછી તો ભાઈ. મારા વાતી રહિયો સ્વભાવ થાનો જાણે ! મેં કાઠાને તથા સંકાચાલા વચર પૂછ્યું : 'કચારની વાત છે એ ?'

કાઠા એ વીર કયા કહેતા હોય તેમ જાતી કાઠીને બોલ્યા :

'જુઓને, આજે મને ૬૩ મું વય જાય છે. એટલે, આજે ૪૦-૪૫ ની, ઉંમર તે દહાડે દશે

અને મારી નાખીને છુપાવાની વાત મેં કરી જ ન હતી. વળી કોઈના ઉપર આજ દોળતું શું કરવા બેઠ્યો ? મેં જતે થાનો કબૂલ કર્યો. કહ્યું કે કચાલની હતી એટલે મેં મારી નાખી.'

મેં પૂછ્યું : 'પછી સત્તા ચર્કે દશે ને ?'

'હા, પાંચ વરસ, પણ ચાર વરસ ને ત્રણ મહિને છાટી મચેલા.'

કાઠાની આ ઉંમરે ૫ મુમારી બેઠે મેં કહ્યું : 'તો મરવા દે ને હવે આ કેસ. પાંચ વસાની જમીનની કિંમત શું ? એના માટે તમારે કેટલું અથડાવું પડશે—ખર્ચ થશે.'

કાઠાએ વળી પાટીદારિયા સ્વભાવ પ્રમાણે તુચ્છતા સ્વચ્છ અશિષ્ટ શબ્દ વાપરતાં કહ્યું : 'એરી પાંચ વસા જમીનને હું...મરાખર ગણું છું. પણ જુદને અને મારે આડવેર છે. એ પાંચ વસા જમીન મેં સાત રૂપિયામાં લીધેલી. તે દિવસે તો લોકો મહેસૂલ નહોતું બરાબર, એટલે મહારીરી (માવડા દક્ષ મજીરેલા) મૂકી દેતા હતા. જમીનની આજે ૫ ફક્ત બારે કિંમત નથી. મારા બેતરૂની લગાલમ ન હોત તો હું એટલી લેઉં પણ શું કામ ? અંદર ત્રણ વર્ષના હવે ફોર એવા થયા છે એટલે વાળંદભાઈની દાનત બેચડી છે. પણ એમ દબાર રૂપિયા એની પાછળ થઈ જાય પણ હું છોડી શાનો ?'

આશાભાઈએ મને કહ્યું : 'જે કેસમાં પ્રથમથી લોકોએ વકીલ રાજી દીધો હોય છે તેમાં સમાધાન થવું મુશ્કેલ હોય છે. વળીશો અને પછોને જુડે સમાજવે છે' એટલે એ પાણીમાં હોય છે. કાઠાએ વકીલ ન કર્યો હોત તો એ સમજત. વળી આમાં અને પહેલે જુદી વાત છે. એટલે એને વાર લાગશે.'

ત્યાં બીજો કેસ આવનાં આશાભાઈએ મને કહ્યું : 'વકીલો આવા કેસનું સમાધાન કરી નાખવા મજા આવતું હોય છે.'

મેં પૂછ્યું : 'આની વિષત શી છે ?'

આશાભાઈ : 'એ વેવાડ્યોની રિયાઈ છે

હોડરી પણ ખોરાકી માગતો દાવો કર્યો છે. બનેલી ફી વધારીને પતી મણ છે. એટલે હવે એકું પતરાણુ ઉપાડવા આજ્ઞાલાઈ તૈયાર છે. માની સમાધાન હું કરી નાખું તો સારું એમ વડાએ ફી પતી જતાં ઇચ્છે છે. કારણ કે, હવે તેમને કઠી સતલખ રહી નથી, સમાધાન ચાલુ તો કામ ચલાવવાની માયાદંટ મટી જાય એટલો વધારોનો લાભ. છતાં 'આટલેથી પતતું હોય તો આ લોકો અચકાતા મટે એ લાભ માની નિકાસ આપણે લાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.'

વરપક્ષને સલાહ : 'એ ફરી પરચો છે ?'

જવાબ : 'ફરી ન પરણે તો શું કરે ? એ હોડી ન મોકલે એટલે બીજું શું થાય ?'

કન્યાપક્ષને સલાહ : 'કેમ હોડી મોકલવા ન હતા ?'

જવાબ : 'શું સાહેબ, એ તોફાન જ ન હતો. મારીને કાઢી મૂકી હતી.....'

એમને વચ્ચે જ રોડી વરપક્ષ બોલી ઊઠ્યો : 'જાણે કાઢી, મૂકી છે ? તમે બહુતા હોડીને આપીને તેડી ગયા. દારૂ પીને અમારે ઘેર તોફાન થયું : હોડીની બગડીઓ બાગી નાખી અને અમારા ગાંઠમાં જ લેકાને કહ્યું કે હોડી રાંડી !'

કન્યાપક્ષ : 'નરાતાર બૂકું છે. દારૂ પીને તોફાન થયું એમ લોકોને કહેતા ફરી અમને વગાડે છે.'

મેં કહ્યું : 'બમને કહેતા ફરે. તમે નહિ પીતા હો તો એથી એમનું શું વળવાનું છે ?'

હોડીના બાપ કહે : 'સાહેબ ! જોકું મોતે એટલે રીસ ના મટે ! પંદર વર્ષની ઉંમર પછી મેં દારૂ પીધો હોય તો કહો એવા સોમન ખાઈ.'

આ નાતમાં આવા જનાવો નવા નથી. હોડીને બીજો તરત પરજીવનમાં આવે છે, ખોરાકીનો પ્રથમ ભોજો ઘરો દોનો નથી. એટલે મેં કન્યાપક્ષને કહ્યું : 'પણ તમે આ બધી ભાંજામાં શું કામ પકાયા હો ! હોડીને બીજો વગાડો ને ?'

ત્યાં વરપક્ષ માથું ઝેડ્યો : 'સાહેબ, આ દાવો

તે સારું જ કર્યો છે. ખોરાકીનું તો બહાનું છે, એ એમ કરીને કશું લીધા વગર અમે ફારગતી આપ દઈએ એટલે નવસો રૂપિયા લેઈ બીજો દેવાનું નક્ક કર્યું છે.'

કન્યાપક્ષ : 'તમે લેતા દરો એટલે બીજાને એવ દેખતા દરો. અમારે તો બીજો દેવી નથી. બાપ : એકની એક હોડી છે. જાણે હોડી દોનો એમ માન ઘેર રાખશે.' અને મારા સામે જોઈ કહ્યું : 'બા ! બોલે છે. સાહેબ ! સમ દેખને પૂછી જુઓ કે તાં ઘેર પરજીવી ત્યારે શું લીધેલું ? પાંચ લીધો હોય તે દરમ છે.'

વરપક્ષ : 'તે દાંડની વાત જુદી હતી.'

મેં એ પ્રશ્ન જતો કરી કન્યાપક્ષને કહ્યું તમને ખોરાકી શું મળતી જોઈએ ?

'એક ઘર ને બે લીધા જમીન.....'

'એ તો મિત્રકવ પ્રમાણે મળે ને !'

'એ ઘર છે. મિત્રમાં ૬૦ રૂપિયા પગાર લાવે છે.

વરપક્ષ : 'જેના બાપનાં બે ધરડે ત્રણ ભાંજ છે. એક ઘર પણ જેના જાગમાં ના આવે. મિત્રમાં (પેટલાદ) તો છૂટક બહારીઓ ભરે છે. એ કંઈ રોજની કે કાપમની નોકરી છે કે એ આવક મળ્યા.'

મેં કન્યાપક્ષને ધીમેથી કહ્યું : 'તમારે ફારગતી લેવી હોય તો મહન મળે તેવી છે.'

સાંભળનારે કાન સરવા કર્યા : 'નવો કાપદો થયો છે તે પ્રમાણે એણે બીજી ભરી કરી એટલે જમીને છૂટકા જોઈતા હોય તો સરકાર અપાવશે. કશું આપનું નહિ પડે ?

મને સાંભળતા વડીલના ગોં ઉપરના બાવથી મને લાગ્યું કે, કન્યાપક્ષને એ જ લાક્ષ્ય છે. ખોરાકી તો બહાનું છે, કોર્ટમાં પણ તે માટે જ આવ્યા હતા. નાતની રીતે ફારગતી લેતાં જાય તો 'વરપક્ષ લગ વખતે થયેલું ખર્ચ માગે. એ પૈસા જો હોડીને લેઈ જાય એને આપવાના હોય છે.

પછી વરપક્ષને એ પ્રમાણે મેં આનગીમાં કહ્યું

કે, નવો કાપડો થયો છે તે પ્રમાણે એને તમારે વગર પૈસે ફરગતી આપવી પડશે, માટે લાંબા વગર માની ભવ ને...

વરપક્ષ એ કાપડો ભણતો હતો. એણે કહ્યું : 'સાહેબ, તેથી જ, અમને રૂપિયા ના આપવા પડે માટે આ દાવો કર્યો છે એ અમે બહુ બપોળીએ છીએ. પણ નાતે ય ભોલો ને...બાકી એમ ખરચ ન આપે એ કેમ ચાલે ?'

ત્રીજો કેસ ખાનપુરના બે પાટીદાર પિત્રાકુળિનો હતો. બંને ઠાકાના દીકરા હતા. ઉંમરમાં સાઠ અને પચાસના હશે. તકરાર, સામસામાં ધર એટલે ભેંસ ખાંધવાની જગા વધતી એટલી મઈ તેની હતી. મૂળ તકરાર સ્ત્રીઓની. શ્રદ્ધાલેષ કહેવાય. તેમાંથી એ ખરે ખર પોતાની સરહદમાં ચણી લેતું એટલે બોલવાનું ન થાય, એમ બંને પક્ષે નક્કી કયું. તેમાંથી તકરાર ફો સધ કે હક કરતાં એક પક્ષે વધારે જમીન દબાવી. તેથી જે રસ્તો ખુલ્લો રહેતો ભોંઠળે તે બહુ સાંકડો રહ્યો. એમાંથી બે પક્ષની સ્ત્રીઓ સામસામાં બાજીઃ ગળાની કંઠી અને પહેરેલાં કપડાં ફાડી નાખ્યાં. કંઠાસ મટાકવા મયા તેમાંથી કંઠાસ વધ્યો અને કેસ ફેટિ આવ્યો. મારામારીની ફરિયાદ થઈ અને દબાવણી પણ.

આશાજાહની પાડોશનું ગામ. બંને પક્ષ એમને એળખે. મારામારીની જેમણે ફરિયાદ કરી હતી એમણે સવાલ કર્યો : 'ફરી એ મારામારી નહિ કેરે એની તમે ખાતરી આપો છો ?'

આશાજાહ : 'સરકાર ખાતરી આપે છે !'

એ પક્ષના બીજા ભાઈ બોલ્યા : 'આશાજાહ ! આ તકરારનું સમાધાન થાય એવું નથી. એમનો કંઠાસ મટાકવા ચારગામનું પંચે ય ભેડું મધ ચૂક્યું. ચારપાંચ વખત સમાધાન કયું હશે. પણ એનું રૂપ સારું નથી આવ્યું. હવે લડી લીધા વગર છૂટકો નથી.'

એ ભાઈ આ ઉપરાંત બીજા સવાસોના જવાબમાં પણ એટલું ચાલુચાલું બોલ્યા કે મારાથી હેવટ બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. મેં કહ્યું : 'આશાજાહ !

વગર જ્યાં સુધી સમાધાનનાં આવા માણસો હોય ત્યાં સુધી સમાધાન આપી શકાયા ન દે.'

એક ભાઈ જે અત્યાર સુધી દૂર બિમા હતા, તે મારું એ વાક્ય સાંભળી મારી પાસે આવ્યા. મારી નજર એમના બણી ગઈ. શહેરમાં રહેતા હોય તેવાં ઝીણાં, ધરતરી કરેલાં કપડાં એમણે પહેલ્યાં હતાં. મને એમણે કહ્યું : 'અને લડીએ એવા તમે ધારા છો એ બોલું છે. એ બોલનાર મારા મોટાભાઈ છે. હું સેજપુરનો છું, અને અમદાવાદે રહું છું. ફરિયાદ કરનાર મારા સસરા થાય છે. કોર્ટમાં ન જવું ભોંઠળે એ મતનો હું છું. પરંતુ સામા પક્ષના જે ભાઈ છે, તેમની બોળાઈ બારે વડાણી છે. મારામારી કરનાર પણ એ. ગાળો ભાંડનાર પણ જમીની.....'

મેં કહ્યું : 'બેરાર કંઈ કાંઈનું કહ્યું માને છે ? એ બંને માળો ભાડે. સાતો પક્ષ ન ખાતે એટલે હેવટ એ થાકે.'

એ ભાઈ : 'એ ખરું. પણ સામાં પણ બેરાર એટલી સમજવાળાં હોય તો શું ભોંઠળે છે ? ગાળો ભાડે તે એમનાથી ન વેઠાય. વળી આપણે કંઈ એનાથી દબાઈ ગયાં છીએ કે ન ભોલીએ, એમ પણ મનમાં લેાય. આ તકરાર એટલી લાંબી ચાલતી આવે છે કે ચાનક ન લાગે ત્યાં સુધી એ પક્ષની ઊંઘ બીડે એવી નથી.'

મેં કહ્યું : 'પણ તેથી એ ફરી તકરાર નહિ કરે એમ તમે માનો છો !'

'એ મારું, પણ મારાં સાસુને અને સસરાને એમ છે કે એક વખત એની જમીન લેવાદારીએ એટલે એ ફરી નહિ ખોલે.'

આમ ત્રણ કેસનો નિકાલ આવ્યો. ત્રણ કેસ સાંભળ્યા. એનું સમાધાન થશે કે કેમ, એ આજે શું કહેવાય !

ભાઈ, આ આટલી લાંબી વિગત લખી તે એટલા કારણે કે, ગ્રામંડાની ગ્રજમાં કેવડેવા પ્રશ્નોની તકરાર હોય છે. વળી મારા પત્નો મૂળ મુઢો. એ છે કે બે બોળુસમાં સેવાની સામી ભાવના ભાગી હોય તો જીલ જીલ પ્રસંગે, તેને અનુરૂપ, રચનાત્મક કામ

તેને આપોઆપ જડી રહે છે.

આ બધા કામમાં આસાસાઈ સફળ જ થાય છે કે એમનો રસ્તો એ આઈઈ રસ્તો છે, એવો કોઈ મારો દાવો આ કહેવા પાછળ નથી. પરંતુ હોમરૂઝ હીમની ચળવળથી મેંદાસેત્રમાં પડેલા એ, ત્રીસ વર્ષ એ ક્ષેત્રમાં પીતાવી દીધાં પણ થાક્યા નથી, નિષ્ફળતાએનો છનિદાસ પડ્યો હોવા છતાં, નહું કામ ઉપાડતાં એ બીકથી એ પાછા પડતા નથી, એવો એમને વિચાર પંજુ આવતો નથી. થકાપૂર્વક કરવા જેવું લાગતું કામ પ્રેમપૂર્વક કરવું એને જ એ કર્તવ્ય માને છે. કુળની આશા તરફ નજર નથો રાખતા એટલે એ નિગરા નથી થતા. બાકી આવું મહાકાસત કામ ઠંધ પોતાના આવા નાના પ્રયોગથી પૂરું થાય,

અને કોટોમાં તકરોર નહિ આવે એવું એ પણ માનતા નથી.

પરંતુ આવું કાર્ય કરવાથી લોકોમાં એ અજવાતાવરણ ફેલાય, કોટોમાં લોકો અને તેટલા ઓછા આવે, અને આવીને દરેક ખુવાર થાય છે એટલું સમજાય તો પણ પૂરતું છે. અને એવું જાતાવરણ ઊભું કરવા ગામડે ભાપણ કરવી કરતાં તે રચનાત્મક કાર્ય રૂપે કોટના આંગણે એવી પતાવટ કરવા બેસવું એ વધુ અસરકારક છે એમ એમનું માનવું છે.

એમની આ આદ્ય ઉંમરે થકાપૂર્વક સેવા કરવાની ધમશ જોઈ, માનથી એમના પ્રત્યે મારું મરતક નમે છે. તમને એવું થશે તો પત્ર લખ્યો સાર્થક માનીશ.

મેથાળીની સૌ પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા

મેથાળીની નવલકથા માત્ર જાણના પ્રસંગવિશેને આધારી લેતી કથા બનવાને બદલે, એ ગુપ્તતાં માનવીએ, એમની મહત્વાકાંક્ષાએ અને નજમાઈએ, એમના પુરુષાર્થને, અને પરાજયને, સંઘર્ષ, લાભ, રસિકતા અને સૌંદર્યને, ખાનદાની અને રાજાસરને આપણા દૈન્યપર પર અંકિત કરી બધું છે

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ ૨૨. ૨. ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. પુંમઈ : અમદાવાદ

ની. એ ૨૭૮ કરવામાં આવેલા કેસ જેવો એક જ કેસ દવાવાદમાં ક્રાન્તિ લાવવા માટે પૂરતો થઈ પડેલો જોઈએ. નેત્રનિદાનશાસ્ત્રની ઉપયોગિતાનું, અને હકીકત દવાવિષપ્રયોગોના કેસોમાં નિસર્ગોપમારક અને દરદી એ બન્નેએ કળવતા જોઈતાં પીરજ અને ખંતની આવશ્યકતાનું આ કેસ સરસ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

શ્રી. એફ. જે.—દેહફિનીઆનો, અને પર વર્ષની ઉમ્મરનો છે, એ આજથી આશરે પાંચેક વર્ષ ઉપર પહેલવહેલા અમારી પાસે આવ્યો હતો. એને વારસામાં કુદરતી રીતે જ કઠાવર ને નીરોગી શારીરિક બાધા મળેલા હોવા છતાં, એ ઈ. સ. ૧૯૧૦થી પ્રસંગપાત મત્તગતંતુઓની અસક્રિતા પ્રબળ હુમલાઓથી પીડાતો હતો અને ત્યાર પછી એમાંથી એ બહુ જ ધીમે ધીમે સાને થતો હતો. જ્યારે એ અમારી પાસે આવ્યો, ત્યારે એ ફરી એક વાર આજ જ એક મત્તગતંતુઓની અસક્રિતા હુમલાથી પીડાતો હતો. એના મેડી રોગોએ અનેક વેદનીય નિષ્ણાતો અને વિશેષજ્ઞોના દૈશ્વર્ય નિરર્થક બનાવ્યું હતું, એની ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં અખ-તરાખેરી કર્યા પછી તેઓ તેમનાં માર્યા કુણવતા અને કહેતા કે: 'તમને શું થયું છે એ કંઈ અમે શોધી શકતા નથી. તમારા બધા જીવનાવશ્યક અવ-યવો સારી રિયતિમાં હોય એમ જણાય છે. તમારા કેસ તો મત્તગતંતુઓના દૈશ્વર્યની પીડાનો કેસ છે.' જે દરદીને એવું કહેવાનો સંભવ રસ્તો છે કે, એ રોગીજટ કલ્પનાથી—શ્રી. એડીના કહેવા મુજબ નારાવત મનની જૂલોધીનીપીડાઈ રહ્યો છે. 'નેત્રનિદાનશાસ્ત્ર' માં પાન ૧૬૪ ઉપર વેદનીય કોલેજના આપણા પ્રાધ્યાપકોમાંનાં એકે મત્તગતંતુઓની અસક્રિતાની આપણને આપેલી વ્યાખ્યા મેં ટાંકી છે. જે નીચે મુજબ છે: 'એક દરદી મત્તગતંતુઓનાં સંખ્યાબંધ લક્ષણોથી પીડાય છે; માથાનો દુખાવો, કમરનો દુખાવો, મત્તગતનાકુ-દૈશ્વર્ય, મગજ ઉપર ભારની લાગણી, માનસિક ક્ષોભ, કાનમાં ગણગણાટ, નિદ્રાનાશ વગેરે. આ મત્તગતંતુઓના લક્ષણો માટે જવાબદાર એવા કેટલાં રસાયનિક કે શરીરજંધારણીય રોગો તમે શોધી શકતા નથી. ખરી રીતે દરદી શાનાથી પીડાઈ રહ્યો છે.'

તે જ તમે જણાવતા નથી, તો તે મત્તગતંતુઓની અસક્રિત છે.' આવા કેસોમાં ઝેરી સક્રિતા દવાઓ, કુપ્રાપ્રદિઓ, મત્તગતંતુ સાંતિદાયકો અને નિદ્રક દવાઓ લાક્ષણિક રાહત આપે છે, પણ એના પછી ઘુરત જ વધુ ઉચ્ચ ઉપચારો દેખા દે છે.

જ્યારે મેં એની નેત્રપરીક્ષા કરી, ત્યારે મને એની આંખો આયોડીનના મોટા કાષાઓથી ભરપૂર માલુમ પડી, અને પારાનું ચિહ્ન તો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાયું હતું. મેં એને એ જ વખતે કહ્યું કે, નેત્રાન-દાનશાસ્ત્રી તરીકેના મારા સબળા અનુભવ દરમ્યાન, કેવળ એક જ માલુમની આંખોમાં મેં કદી આટલું બધું આયોડીન જોયું નથી.

'નેત્રનિદાનશાસ્ત્ર' નાં પારા અને આયોડીન વિશે ચર્ચા કરતાં પ્રકરણોનો અભ્યાસ, એ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવશે કે શરીરમાં આ ઝેરોનું અસ્તિત્વ, જૂતકાળના એના બધા વ્યાધિઓ મટે, અને નૈસર્ગિક સારવાર હેઠળ પ્રગટનારા બીજા કષ્ટાવધારે વ્યાધિઓ માટે, પૂરતું જવાબદાર કારણ હતું. મેં એને ઘુરત જ ચેતવણી આપી કે આ બચકર ઝેરોને શરીરમાંથી કાઢી નાખતાં, અને એ રીતે એની ભારે માતનામાંથી છટકારો મેળવતાં, વર્ષોના સમય લાગવાનો સંભવ છે.

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન આંખમાંના મિશ્રોનો તાલો મેળવવાનો હતો. યાચ્યાતમાં તો એણે એ પ્રકારની દવાઓ કદી ખવું લીધાનો જ્ઞેરદાર ઇન્કાર કર્યો. બહુ જીલુવટજરી પ્રજોત્તરી પછી પણ, આ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામાં અને કનીનિકામાંની કુદરતની નેધી સત્ય જ કદી રહી હતી એ પ્રકારની એને પ્રતીતિ કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડી હતી. એક દિવસ, એનો ભૂલો કામે હાથ, જેમાંથી આર આંગળાં ખુટતાં હતાં, તેના તરફ નજર નાખતાં આ રહસ્યનો ઉકેલ મને અચાનક મળી ગયો. આશ્ચર્ય વર્ષ પહેલાં એ આંગળાંએ એક અકસ્માતથી કચરાઈ ગઈ હતી એના ખતૂન રીતે દુઃખ થવા હતું, અને રૂઝ આવવાની કિંવા ધીમી પડવા કંટાળાજરેથી હતી. કેટલા ય મહિના સુધી એ આંગળાંઓનાં દૂંઠાને બાવકોરાઈક એક મરકપુરી અને આયોડીનની બનાવટોમાં પચાળી રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

કેવળ એની આંખની કનીનિકામાંના ચિહ્નો, અને 'નેત્ર-નિદાનશાસ્ત્ર' એ પુસ્તકમાં આપેલા એમના

ખુલાસા એને બતાવીને જ, લગભગ સતત ચાતનાથી ભરેલા પાંચ વર્ષો દરમિયાન નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સાને વળગી રહેવાનું, એ દરદીને સમજાવવામાં, અમે સફળ થયા હતા. એ કેવળ મનઘર્તુઓના ઉત્થાન, અસહ્ય અને 'શૂન્ય' જેવાં દર્દથી પીડાતો નહોતો, પણ સાથે સાથે એ અત્યંત નમ્યળાઈ, એચેની, અને મનોભાર જે અનેકવાર ગાંધણ અને આપઘાતની ઘેઝાળની લગોલગ પહેંચી જતો હતો, તેનાથી પણ પીડાતો હતો. એક દિવસ એની હુઝારાધક દસાનું વર્ણન કરતાં એણે કહ્યું કે : 'હું' પોતાની કોટડીમાંથી ફાર્સીના માથાકા તરફ જતા એક કમનસીબ યુને-શારની લાગણીઓ અનુભવી રહ્યો છું' જે આખની કનીનિકામાંના ચિક્કોએ, એની ચાતનાના કારણની અને નિસર્ગોપચારની સારવારના ધીરજભર્યા અનુદીક્ષનમાં જ રહેલા એની મુક્તિના એક માત્ર માર્ગની, વાસ્તવિકતાની એને યાદ ના આપી હોત તો એણે અનેકવાર નિરાશા અને ધ્રુણાથી સારવાર પડતી મૂંચી હોત.

જુલાઈ ૧૯૨૨માં એ ફરી એકવાર સારવાર લેવા માટે પાછો આવ્યો, અને અમારે ત્યાં પાંચેક ગંઢિના રહ્યો. ફરી પાછો એ એક પછી એક એ રીતે કેટલીક ક્રાંતિઓમાંથી પસાર થયો. એક વખત એના યગ ઉપર ફાલ્ગો જાણ્યો, અને એમાંથી આયોડીનની ઉચ્ચ વાસ ધરાવતું ચીકણું પ્રવાહી વહેવા લાગ્યું. કેટલીક વાર તો મનઘર્તુઓના રુક્તિપાત, નિદ્રાનાય અને મનોભાર જેવાં લક્ષણો સુધરવાને બદલે બમડતાં હોય એમ લાગતું હતું. એ નિરાશ યદિને સારવાર પડતી ના મૂકે, એટલા માટે એને સમજાવવામાં, મારી સમજાવતી સળળી શક્તિઓને મારે વારંવાર ધામે લગાડવી પડતી. એ એમ કહેતા કે : 'ક્રાંતિઓ, ઉત્સર્ગ, ઉત્સર્ગ અને ક્રાંતિઓ, એનું એ જ આ પાંચ વર્ષ સુધી મેં સાંભળ્યા ક્યું છે.' દુઃખે એનાથી યાજીને ભેળવે બની ગયો છું. અને મારે હવે આ બધી બલામાંથી ભાગી છૂટવું છે.' ફરીવાર એકવાર હું એની આંખો તપાસતો અને દવાચિકિત્સા તથા દહીલાં દુતોની યતી જતી કમઃ સાદચરી એને અરીસા વડે બતાવતો. એનાથી એનામાં નવી આશા અને વધુ ધીરજ પ્રગટતાં.

છેક છેલ્લે, એ દરદીએ બાકાતખર અને નવેમ્બરમાં થોડી મુદત માટે સાચો સુધારો અનુભવ્યો. આ વખતે એને એના મુખદ લવિષ્યના અરુણોદયની દાયિક આંખી ચર્મ, અમારી સંરચા એણે છોડવા પડી થોડાક મંદિનાઓ બાદ, અમારા એક ગૃહચિકિત્સક ઉપર એના જે પચો આવના માંડયા તેમાં એના કેમમાં થયેલો અદ્ભુત સુધારો કેવી રીતે ચાલુ રહ્યો હતો અને ત્યાર પછી વધુ ને વધુ નિશ્ચિત થતો ચાલ્યો હતો એનું વર્ણન આવતું હતું. એક આવાડિયા પહેલા એ ભતે અર્થો આવ્યો હતો, અને એ આદર્શ આરોગ્યનું તાદર્ય ચિત્ર રજૂ કરતો હતો. એના આનંદી અહેરા ઉપર મધુર દારૂય છવાઈ હતું. એણે અમને ખાતરી આપી કે જૂના દવારૂપતાનો છેવટને માટે અને કાયમને માટે છતાંક શૂંધા દના. એનો દેખાવ અને વર્તણૂક એ હકીકત પૂરવાર કરતાં હતાં કે, એ શારીરિક, મનઘર્તીય અને માનસિક રીતે સુંદર શિથિતમાં હતો.

આ એક જ કેસ જે બધા પાંડો શીખવે છે તેનો વિચાર કરો : દવાવિપ્રયોગનાં ભીષણ પરિણામો, કેટલાંક વર્ષો સુધી ચાલુ રહેતી ઉત્સર્ગની કટાણાભરેલી કિયાઓ, અને છેક છેલ્લે થયેલો નૈસર્ગિક પદતિઓનો અદ્ભુત દિગ્વિમળ. આ માંજુ-સના અનુભવો દવાવાદી હાકારોની મોટાં અહેરા, નાના કરખાઓ, અને ગામડાંઓના પીસના પાણીને આયોડીનથી પદતિસર ડેરી બનાવવાની અધમ યોજનાઓ ઉપર જેવા સરસ પ્રકાશ ફેંકે છે તેઓને એવો એક મૂર્ખાઈભર્યો ખ્યાલ વળગેલો હોય છે કે, આવા મોટા પાવા પર કરવામાં આવતા વિપ્રયોગોથી તેઓ ચંદ્રાસિદ્ધિ, અધિના રાગેને અટકાવી અને મટાડી રાકશે. આપણા શીકાગોના પીતાના પાણી ઉપર ક્ષોરીનથી થતો દવાપ્રયોગ ખાદ્ય ખગમ જ છે, પણ આખામે ઇહેરની વસ્તી ઉપર આયોડીન દ્વારા થતો વ્યાપક વિપ્રયોગ પણ વધારે ગંભીર સ્વરૂપનો છે. આને વિશે આ માસિકના આવના અંકમાં કહેવામાં આવશે.

વડ-મુઆરી ૧૯૨૪.

ધી કિન્ડાદાર મેઝેઝીન
પૃ. ૩ છું, અં. ૧ થો.

લોટ કયો સારો ?

‘સફેદ વિ. ભુરા લોટ’ (‘White versus Brown Flour’) એ નામનું પુસ્તક અમેરિકામાં એફ. એલ. ‘ગ્રનલપ’ દ્વારા લખાયેલું છે. નામના વૈજ્ઞાનિકે બહાર પાડ્યું છે; અને તેમાં ઘઉંના લોટમાં આવેલા ખનીજતત્ત્વો, વીટામીન, તેમજ તે બધાની પાચનશક્તિ (digestibility) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી છે. આ પ્રશ્ન આપણા રાષ્ટ્રમાં જીવનને સ્વચ્છતા હોઈ તેમજ ચાલુ અનાજની તંત્રીમાં માતૃસૂચક હોઈ, એ સંબંધી વિવરણ આપીને આપણું અધ્યાત્મ નહીં ગણાય. આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારો સાથે આપણે સંબંધિત થઈને કે ન થઈએ પરંતુ તે સંબંધી કોઈ પણ નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં ત્રીજીની હકીકત વિચારવા જોઈ છે. સફેદ લોટ એટલે ઘઉંના દાણાનો વચ્ચો સફેદ ‘આંતર ભાગ’ (endosperm) લગભગ ૭૫ ટકા અને ભુરા લોટ એટલે ઘઉંના દાણાનો સંપૂર્ણ ભાગ-૧૦૦ ટકા.

ભુરા લોટમાં રહેલાં પ્રોટીન તત્ત્વોની જીવરસાયણિક દ્રષ્ટિએ સફેદ લોટ કરતાં ચરીરની વૃદ્ધિ અને વિજ્ઞાન માટે ઘણી જોડી છે; પરંતુ આ લાભની સાથે પ્રોટીન તત્ત્વોવાળા લોટની ઓછી પાચનશક્તિ એ એક ગેરલાભ છે. ઘઉંનાં દાણાના સૌથી બહારના પડની નીચે આવેલા ‘એન્ડોસર્મ’ પડમાં ચરબીવાળા પદાર્થો હોય છે. આનું પ્રમાણ એ કે બહુ જ ઓછું હોય છે પરંતુ તેમાં કટલાક અપુરિત ચરબી તેમજો હોય છે જે આહારની દૃષ્ટિએ અનિયમીત હોય છે. ચરબીની હાજરીને લીધે લોટમાં ખટાશ આવે છે.

ખનીજ તત્ત્વો ખાસ કરીને બહારનાં પડમાં વધારે એકાદ થયેલા હોય છે. પરંતુ આ લાભમાં સારા પ્રમાણમાં ફાષ્ટીક એસિડ હોય છે જે કેલ્સિયમની સાથે સંયોજાય છે અને ચરીરને માટે તેને ખીનઉપયોગી બનાવે છે. સફેદ લોટમાંથી ચરીરને સારા

આ. બેન્ડી ગાંધી; સી. દલ્લી
પ્રોફ. બપતીલાલ દે. ઓઝા, એન. દલ્લી
ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ, એન. દલ્લી, વીણવ દી.

પ્રમાણમાં કેલ્સિયમ મળે છે જ્યારે ભુરા લોટમાં રહેલ ફાષ્ટીક એસિડ તેમાં રહેલ કેલ્સિયમને ચરીરને માટે ખીનઉપયોગી બનાવે છે તેટલું જ નહિ પરંતુ તેની સાથે લેવાએલાં બીજા ખોરાકમાં રહેલ કેલ્સિયમને પણ ચરીરને માટે ખીનઉપયોગી બનાવે છે. એવા મત પ્રચલિત કરવામાં આવ્યા છે કે ફાષ્ટીક એસિડ સારા પ્રમાણમાં ભુરા લોટ વાટે ચરીરમાં દાખલ થાય તો તે હોઝરીમાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ પાચનશક્તિ કેલ્સિયમનું પ્રમાણ પાણી સરખું થઈ જાય છે અને તેથી ફાષ્ટીક એસિડની હાજરીથી થતી તુકરાનકારક અસર ઓછી થાય છે. ‘બ્રેડ’ (કે રોટલી) બનાવતી વખતે ફાષ્ટીક એસિડનું સાદુ પ્રમાણ નાશ પામે છે પરંતુ છૂટા થતા ફેરફારવાળાં પદાર્થો પણ કેલ્સિયમનું શોષણ (absorption) કરવામાં દખલગીરી કરે છે. કેલ્સિયમરસીત ખોરાકની તુકરાનકારક અસર એ તેમાં મેગ્નેશિયમવાળા પદાર્થોનું વધારે પડતું પ્રમાણ હોય તો વધે છે. ભુરા લોટનું કેલ્સિયમ અને મેગ્નેશિયમનું પ્રમાણ ચરીરને પડકાર પ્રતિકૂળ થાય છે. લોટમાં લોટ કેટલું મળે છે એ સંબંધી પૂરી માહિતી મળી ચક્રો નથી અને તેથી ભુરા લોટમાંથી લોટ ચરીરને કેટલું મળે છે એ સંબંધી એકસ અભિપ્રાય રજૂ ન કરી શકાય.

હવે વીટામીન સંબંધી વિચાર કરીએ. ઘઉંનાં દાણામાં અંદરના ભાગમાં ચર્બીની સાથે રહેલા ફળ (ફેટ)માં માં થોડાખીન સારા પ્રમાણમાં એકાદ મેગ્નેશિયમ હોય છે. જમમાં રીબોફેવીન અને આંતર-ભાગ (એન્ડોસર્મ)માં અને ફેરફાર તેમજ થોડે અંશે જલમાં નીકાટીનીક એસિડ હોય છે, એટલે ભુરા લોટમાં સફેદ લોટ કરતાં ચારગણ થોડાખીન, ત્રણ ગણ રીબોફેવીન અને પાંચગણ નીકાટીનીક એસિડ હોય છે. પ્રમાણભૂત સામીતી થયે છે કે ભુરા લોટમાંથી બનાવેલી બ્રેડ (કે રોટલી)ને રોકવાથી સારા પ્રમાણમાં થોડાખીનના નાશ થાય છે અને આ રીતે

આ તરવનું વધેલું પ્રમાણ નાણું થાય છે. સફેદ લોટ કરતાં છુગ લોટમાં અતીમણું પ્રમાણ વીટામીન 'ઈ'નું હોય છે; જો કે લોટને સંઘ્રી રાખવાથી આ પ્રમાણ ઘટે છે. વીટામીન 'ઇ' મોટે ભાગે ગર્ભવાળા નીચેના ભાગમાં હોય છે.

હવે પાચન (digestibility) તેમજ શોષણ (absorbability) સંબંધી વિચારીએ. ઘઉંના દાણાના બહારના પડમાં રેસાનું વધારેમાં વધારે પ્રમાણ હોય છે. આને લીધે આવેા લોટ ઝોછો પડે છે. ખેરાકમાં મોટાં ભાગ ખેડ (કે રોટલી) નો હોય તેા મુલાતું મોટું પ્રમાણ કેટલાકની હેઝરની ઉચલાવી નાખે એમ પણ બને. એવું સૂચન છે કે ગર્ભના ભાગ કરતાં યુવાના ભાગમાં ઝોછી અસંવાદિતા છે. આખા લોટનો પાછશે ભાગ જલદીથી આયો શકાય છે એટલે જ, આખા ઘઉંનો લોટ ખીજા બોગકના પાચનમાં કબજ કરે. આંતરડામાંથી મળ જલદીથી નીકળે એટલે એનું પૂરતું શોષણ ન થાય. એટલે તેની પૌષ્ટિકતામાં ઘટાડો પરિણમે. ઘણા દાખલામાં આ પ્રતિક્રિયા બહુ જ નડતી હોય છે. સંશોધન-કાર્યમાં આ સંબંધી એકમત નથી.

ઘઉંના દાણાનો ફોષ પણ ભાગ કાઢી નાખવાથી જેની આપણને ખબર ન હોય એક પોષણગ્રાંથિય થોળી અંશે ગુમાવવાનું સંભવિત છે. પરંતુ આમાં જનતાના સ્વાદનો સવાલ છે. લગાઇ પહેલાં અમેરિકાના ૩૦ થી ૪૦ ટકા કુટુંબો છુગ લોટની એકલી લેતા નહિ. ૧૪ ટકા જ માત્ર છુરા લોટ વપરાતો. એ વાત સાચી છે કે અમેરિકામાં સફેદ લોટ સરસો છે પણ દિંમતને અંગેજ આ પસંદગી થતી એમ ખાતીપૂર્વક ન કહી શકાય. એક વાત રવટ છે કે આ સંબંધી સંશોધનના પરિણામો વિષવિધ છે અને કેટલીક વાર અસંમત પણ છે. એટલે આ વિષય પર ખાતીથી કેાઇ પણ માન્ય ચિનાનો નિર્ણય ન આપી શકે. એકલી એકની ચોપણને લગતી દિમત આંધવી એ બરાબર નથી કારણ કે આખા બહારના સંબંધમાં એ દિમત અંકાવી નેહએ.

અંતમાં, અમેરિકામાં પ્રચલિત 'નેશનલ બીટ-

ગીઝ ફેસેર' સંબંધી પરિસ્થિતિ તપાસીએ. આમાં આખા લોટમાં જેટલા લાભ લઈ શકાય તેટલા લાભ લેવા અને સાથે સાથે ગેરલાભ દૂર રાખવા એમ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઘઉંના દાણાનો ૮૦ થી ૮૫ ટકા લોટ પસંદ કરવાથી લોટની પૌષ્ટિકતામાં સારો સુધારો દેખાય છે. ૮૦ ટકા લોટ બહારના ફેતરાની દુરસાનકારક અસરથી મુક્ત હોય છે. થીઆમીન માટે ૮૫ ટકા લોટ કદાચ ત્યાં સુધી થીઆમીનની ઘટ ઝોછી આવે છે. પરંતુ ૮૦ ટકા નીચે જતાં આખા ઘઉંના લોટમાં માલમ પડતાં પ્રમાણ કરતા થીઆમીન ઊંચ રહે ટકા સુધી ધરી જાય છે. રીબોફેવીનના પ્રમાણમાં થીઆમીનના દિસામે ઝોછી ઘટ આવે છે. નીકોટીનીક એસિડ એકદમ ઝોડો થઇ જાય છે. કેલ્સિયમનું પ્રમાણ કેલ્સિયમ કાર્બોનેટ નાળીને વધારી શકાય. પરંતુ આમાં મુરોલીએ આવે છે. આમ કરવાથી મનુષ્ય-ચરીરની પ્રતિબોમાં લોટનું પ્રમાણ ઝાણું થાય છે એવા ચિંતો છે; અને ક્ષારતત્વ વધારવાથી ખેડ (કે રોટલી) શેકવામાં થીઆમીનની ઘટ આવે છે. એટલે કલુક 'તાંતજો આમે એરા' (ropiness) થઇ જાય. પણ આ સંબંધમાં ઠાકપણ મોક્કસ અભિપ્રાય મદેર કરતાં પહેલાં વધારે સંશોધનની જરૂર છે.

(નોંધ : આપણને અત્યારે રેશનીયમાં મળતો સફેદ લોટ 'નેશનલ બીટગીઝ ફેસેર'ના નમુના અનુસાર ૮૦ ટકાવાળો છે. એટલે ઉપરની ચમત્તુની આજના આપણા છૂવનમાં ખૂબ મદદાપણું છે.)

બાંધકામમાં નવી સામગ્રી

વ્યવહારનો પ્રથમ સૌતું ખ્યાન ખેંચી ગયો છે. લગાએ અંગે શરૂઆતમાં ખૂબ જ ખાકાઈ ગયેલી વસ્તીને બેઢવાની અને મુરોલીએ આવી પડે છે. મુરવિસ્તારમાં લગાઈ દરમિયાન લગાઈ બેાંબારાના પરિણામે અનેક મકાનોનો કચ્છરપાણ વળી ગયો છે. વિશેષમાં બાંધકામના વપરાતી વસ્તુઓની અતિથય વગી છે, તેમ જ બાવ પણ બેંચા છે. નસં ધરો

બાંધવાનો પ્રશ્ન ફક્ત દિ-દુસ્તાનનો જ નથી. લઘુકાલ દરમિયાન રથને રથને ધીકતી ધરાની નીતિ અપભ્રંશ કરવામાં આવી. એટલે ધર બાંધવાનો પ્રશ્ન આંતર-રાષ્ટ્રીય બન્યો છે. અનેક કુળદુષ્ક બેળાંએ નવીનવી કરામતો અજમાવવાની વાતો કરી રહ્યા છે. અમદાવાદમાં પોલી સીમેન્ટની ઇરાની બનાવટ કરવા માટે કારખાનું બેંચું ધાપ છે એવા ખબર થોડા વખત પર પ્રગટ થયા હતા.

ફોરીયાના બેકર નામના એક ઇજનેરે કરેલો અખતરો ખાસ ખ્યાન બેંચે તેવો છે. દરિયા કિનારે તાકનાં ઝાડો ધણી યાપ છે. તેનાં યાકના સાતસાત ઇંચ લાંબા કકડા કરી તેને ઉપયોગ છટ તરીકે કરી તેણે ધર બાંધવા માંડ્યા છે. સાત મજ લાંબા યાકના ગોળ કકડા દીવાલની આખી લંબાઈમાં ગોઠવી ઉપર સીમેન્ટ કંક્રિટનું પડ કરી લેવામાં આવે છે. તેવાર થયેલી દિવાલની બે બાજુએ પણ કંક્રિટનું પ્લાસ્ટર કરી લેવાથી તાકના કકડા દિવાલમાં પૂરાપૂરો જાય છે. સામાન્ય કંકના ચાર ખંડવાળું મકાન બાંધવા જરૂરી તાકના યાકનાની કિંમત એક સો રૂપિયા યાપ. આવા પ્રકારની દીવાલોને બેઝર્ક લાગતી નથી. તેમજ આગ સામે તે સારી રક્ષક ઝીમે છે. મુરકલી ફક્ત યાકનાં કાપવાની છે. તાકનાં યાકનાં રેયા ખૂબ મજબૂત હોય છે. તેથી તેને કાપવામાં અડધું મહેનત પડે છે. મોટા યાયા પર કામ લેવાથી મુશ્કેલીએ ઓછી યાપ.

આપણા તરફ દેશના કિનારે ચર્તા ખજૂરાં છંપાદિ તાકની જાતનાં ઝાડ આ બાંધકામમાં કામ આવતી રહે છે નહીં તે અખતરો કરી નક્કી કરવું રહ્યું.

અણુશક્તિનાં ભયર-થાનોં

અણુશક્તિનો જન્મનો આવી રહ્યો છે અને તેને પ્રતિપે દુનિયાની શિકલ કેવી અદ્યોધ જવાનો સંભવ છે તે સંબંધી કંઈક ખ્યાલ અને અચાંચ આ વિભાગમાં આપી મળ્યા છીએ. પરંતુ અણુશક્તિનાં ભયર-થાનોં તરફ પણ લાગજતી ધરવાની જરૂર લાગે છે. સફૂ કોઈ નજી છે કે અપાનમાં અણુઓનું ફેલાવા

બાદ મહિનાઓ મુધી ન સંભવ્ય એવી કેટલીક અતરનાક અસરો અમુક અમુક વિસ્તારમાં પહોંચેલો. આ બધી અસરોનું મૂળ તે કેટલાક પ્રકારનાં વિદ્યુત કિરણો હતાં. આવાં વિદ્યુત કિરણોને અણુઓમાં *radiations* કહે છે. સૂર્યમાંથી આવતાં પ્રકાશ અને ગરમીનાં ગોળાં એ પણ વિદ્યુત કિરણો જ છે. વિદ્યુત કિરણો ધણી પ્રકારનાં છે. તે બધાં અણુ બેઝર્ક શકતા નથી. પરંતુ જુદા જુદા પદાર્થોને બેઝર્કની એ અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. તેનાથી બધી જવાનો એક જ ઉપાય છે. એવા કિરણોનાં ઉદ્ભવ-સ્થાનથી ખૂબ જ દૂર રહેવું. એ બનવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. વળી અણુશક્તિ ન્યારે ધર વપરાયતી ઓળખતી રહેશે (આગે વીચળા છે તેમ) ત્યારે તેનાં પણ ભયર-થાનોં રહેવાનાં જ. બધાં જ વિદ્યુત કિરણો તુલસાન કરતાં નથી. તુલસાન કરનારાં થોડાંક વિદ્યુત કિરણોમાં માલૂમ પાતા વીજકણો નીચે મુજબનાં છે—

- આલ્ફા કણો
- બીટા કણો
- ગામા કણો
- પ્રોટોન
- ન્યુટ્રોન
- ઇલેક્ટ્રોન
- પોઝિટ્રોન
- ન્યુટ્રોન
- મામા કિરણો.

આલ્ફાકણો કાગળના એક પાની આરપાર જઈ શકે, ગામાકણો જ કાગળની થોડકીની આરપાર જઈ શકે. ઇલેક્ટ્રોન ૫૦૦ કાગળની ચપ્પીની આરપાર પહોંચી જાય. મામા કિરણોથી અથવા બે ઇંચ જાડી સીસાની પટ્ટી નેહીએ. ન્યુટ્રોનની વાત જ ન પૂછવી. બે ઇંચ જાડી સીસાની પટ્ટી પાછળ જ ફૂટ પાણીની ટંકી હોય તો તેને પણ તે વટાવી જાય.

આવાં અતરનાક કિરણો સાથે કામ કરનાર માણસો ચોતાનું રક્ષણ કેમ કરતાં હશે ? અને તેમાં પણ જરા સરખી ચૂંક થઈ તો ?

સૂર્યના વીજન્યુબંધિય વિદ્યુતકણોની મદદથી અણુ કેવી રીતે છે. સૂર્યની એ શક્તિ ઉપર તો જાન

આણું—પ્રાણી અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિ છે એ છે. રેડિયોમાં કામ આપતાં વિકરણો આપણા શરીરની આરપાર નીકળી જાય છે છતાં તે બધાં તુલસાન કરતાં નથી. રેડરનાં વિકરણો પણ તુલસાનકારક નથી.

વિકરણ ઉત્પન્ન કરવા વૈજ્ઞાનિકોએ ઉષ્મનેશાં સાધનો પદાર્થનાં અણુઓને બેદી તેમણી નહાં વિકરણો પ્રગટાવે છે. આવાં અણુબેદનને પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં વિકરણો મુખ્યત્વે ઘૂમ જ તુલસાનકારક નીવડે છે. સાઈકલો ટ્રોન, યુરેનિયમ પાત્ર અને એટમબોમ કાઢવાને પરિણામે પ્રગટતાં વિકરણો તુલસાન પારાવાર હોય છે.

યુરેનિયમના અણુબેદન (fission)માંથી ઉદ્ભવતા આક્રમકરણો : રેડો-નિયમ, ગ્રીડોનિયમ, ટેલુરિયમ, મોલોબ્ડેનમ અને રૂથેનિયમ છે. જે જગા ઉપર અણુબેદનને પરિણામે આ આક્રમકરણો પથરાય છે તે જગા ઉર દિવસથી પાંચ વરસ મુખી રિરિરલુધમાં બંતી જાય છે. પાણીમાં પણ તેવી જ અસર થાય છે. આવા પાણીમાંથી પડાયેલો માછલી અથવા બીજા જળચર જીવો પણ રિરિરલુધમાં બંતી જતા હોવાથી તે એકાંક માટે નકામા પડે છે.

એટલે જ અણુકારો કહે છે કે પરમાણુઓનથી બંધવા માટે એક જ ઉપાય છે, અને તે રાજદારી રીતે પરિરિધિતિ સમાધી લેવી. વિજ્ઞાને હજી અજાણનાં સાધન શોધ્યાં નથી.

પ્રયોગકારો તે પ્રયોગ કરતાં બચવા માટે જણ પ્રકારની સાવચેતી રાખે છે—

૧. એવા સાધનોથી દૂર રહ્યાં રહ્યાં પ્રયોગ કરી કામ્ય તેવી એકવચ્ચ.
૨. વિકરણ દેકાતા હોય તે ટિટાઈયો પર્ રહેવું. આમાં પણ એક જોખમ તો છે જ. આણુજાણુના પડાર્થો ઉપરથી પડાર્થન પામી (reflection) એ વિકરણો પ્રયોગકાર ઉપર દેકાવા-સંભવ નહે છે.
૩. વિકરણો જેની આરપાર ન જઈ શકે એવા પદાર્થની ઓથે રીતે કામ કરવું. ત્રીજી ઉપાય જ બંધબેસતો સજાબ અને કારગત નીવડે.

‘ધર’—પ્રકાશનું માધ્યમ

ઇ. સ. ૧૯૭૬ ની વાત છે. ડેનીશ વૈજ્ઞાનિક રેમર શુકેતા ઉપમહોત્તા પ્રદબ્ધનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. ગણતરીથી નક્કી કરેલા સમય કરતાં અલગ મેહાં કમ થાય છે એ પ્રશ્ન તેને મૂંઝવી રહ્યો હતો. એકાએક તેને સૂચનું કે પ્રકાશને ગતિ હોય તો, પ્રકાશને આવતાં એટલો સમય ન લાગે! તેણે ૭ ૭ માસને આંતરે આવતાં અલગોના સમયનું નિરીક્ષણ કર્યું; ૭ માસમાં પૃથ્વી તેને સૂર્યની ફરતી ફરવાની કક્ષાને સામસામેની રિધિતિમાં આવે. આ કક્ષાના વ્યાસનું અંતર અને અલગ કેટલું મોડું થાય છે તે સમય એ જોના મેગા બેરી તેણે પ્રકાશની ગતિ નક્કી કરી. ત્યારબાદ બીજા વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રકાશની ગતિ નક્કી કરવા પ્રયોગો કર્યા અને પ્રકાશની ગતિ એક સેકન્ડમાં ૧૮૬૦૦૦ માઈલ છે એમ નક્કી કર્યું.

પ્રકાશને અદૃશી આપણી પૃથ્વી ઉપર આવવા માટે કંઈક માધ્યમ તો હોવું જ જોઈએ. દરખા માધ્યમ વગર અજાણ આવી શકતો નથી. તેમ પ્રકાશને કાંઈક માધ્યમની જરૂર ખરી. વૈજ્ઞાનિકોએ એવું એક માધ્યમ કાઢી લીધું. તેનું નામ પાડ્યું ‘ધર’. આ ‘ધર’ રેલો હોવો જોઈએ! વગ્ગ વગરનો, પૂરેપૂરો રિરિરિયાપક, સર્વજ્ઞાપક, ન દેખાય એવો. પ્રકાશ માધ્યમ વગર ન આવી શકે માટે માધ્યમ જોઈએ અને તે માધ્યમ તે ‘ધર’.

પ્રકાશ માધ્યમ વગર કેમ ન આવી શકે? જો એનું કલ્પનામાં આવે તો વૈજ્ઞાનિકો આજ સુધી એ ભૌતિક કારને સાધનરો સાંગ દેતી રહેલે એમ માનતા આવેલા તે ખોટું પડે. વૈજ્ઞાનિક એ રોગકારક નેવાર નહોતા. એટલે પ્રકાશના માધ્યમ સંબંધી જેમ જેમ મૂંઝ વધતી ગઈ તેમ તેમ ‘ધર’ બં નવા નવા શુદ્ધિઓ તે ઉમેરતા રહ્યા.

એકસેલ નામનો એક વૈજ્ઞાનિક દત્તો. તેણે એ દિવસે ‘વીજ-ચુંબકતા’ (electro-magnetic theory) નું પ્રતિપાદન કર્યું. તેણે જાહેર કર્યું કે

વીજળીના તરંગો ફક્ત અવકાશમાં જ (ઇથર વચ્ચે) જઈ શકે છે અને તેની ઝડપ પ્રકાશની ગતિ જેટલી જ છે. મેકસવેલે આ બંધી હટાકત પૂરવાર કરવા જરૂરી ગણિત અને સમીકરણો મૂક્યાં (equations).

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે 'ઇથર' વાદથી મેકસવેલના ઊંચા કરેલા ક્ષેત્રશક્તિ અને પ્રતિબળો ઉકેલ આવી શકે? અગર તો જે હટાકત સિદ્ધ કરવા 'ઇથર' વાદની જરૂર પડી છે તે હટાકત મેકસવેલના સમીકરણોમાંથી સિદ્ધ થઈ નહીં. સાચે જ મેકસવેલે દ્વિંચતથી જાહેર કર્યું કે પ્રકાશનાં કિરણો વીજ-ચુંબકિય જ (electro-magnetic) છે અને તેને વીજ-ચુંબકિયવાદના તમામ નિયમો લાગુ પડે છે.

પણ આ બધું તો ગણિત અને વાદમાં કર્યું. પ્રત્યક્ષ સાબિતી ક્યાં?

મેકસવેલનું ગણિત અને સમીકરણો બહાર પડ્યા બાદ વીસ વરસનો ગાળો વહી ગયો. ૧૮૮૬ની સાલ હતી. હર્બર્ન નામનો જર્મન વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગ-શાળામાં પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. એક વીજળીના સર્કીટમાં ઉત્પન્ન કરેલા તણુખા ત્યાંથી દૂર પડેલા બીજા વીજળીના સર્કીટમાં ઉત્પન્ન થયા. આજના વાયરલેસનું આ મૂળ હતું. દૂર રહ્યા રહ્યા આ તણુખા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેની ઝડપ પણ પ્રકાશની ગતિ જેટલી જ છે અને તે પણ મેકસવેલના ગણિતને અનુસરીને જ! પ્રત્યક્ષ સાબિતી મળી ચૂકી.

'ઇથર'માં અનેક ગુણધર્મોનું આરાપણ કરવામાં આવ્યું. ઇથરવાદના જે જે સિદ્ધાંતો હતા તે બધા મેકસવેલનાં ગણિતથી સમજાવી શકાતી હતા. ઇથરની જરૂર ન રહી.

છતાં ઇથરવાદીઓ એમ ધાણ પડે એવા નહોતા. તેમણે જોહેર કર્યું કે 'ઇથર' છે જ અને વીજ-

ચુંબકિય બધા ગુણો ઇથરથી જ અનુભવાય છે.

પ્રકાશ તેમ જ અન્ય વીજચુંબકિય આદેશનો ચોક્કસ ઝડપે ગતિ કરી શકે છે એ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી તે ગતિ કયા માધ્યમમાં થાય? થવી જોઈએ? એ માધ્યમ તે ઇથર.

'અતિવાળા પંદાર' સાથે તે પણ ગતિ અનુભવે છે! માઈકલ્સન નામના વૈજ્ઞાનિકે ઇ. સ. ૧૮૮૧માં એક અગત્યનો પ્રયોગ કર્યો. તેણે ધાતુનું કે ઇથરસ્થિર હોય અને પૃથ્વી એમાં ફરતી હોય તો પછી પૃથ્વી જે દિશામાં ફરે છે તે તરફની દિશામાં પ્રકાશની ગતિ વધારે થવી જોઈએ, તેથી તેણે પૃથ્વીની ગતિ તરફની દિશા (પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફની) અને તેને કાટખૂણેની દિશા એમ બે દિશામાં પ્રકાશની ગતિ માપી જોઈ. પરંતુ તે બંને દિશામાં પ્રકાશની ગતિ એક સરખી જ થઈ. તેણે એવું અનુમાન તારવ્યું કે ઇથર પણ ફરતી પૃથ્વીની સાથે સાથે જ ફરતો હશે. પરંતુ કેટલાક પ્રયોગો તેમ જ અજોળાને લગતા બનાવો અને અણુતરીને આધારે તે અનુમાન ખોટું હોવાનું જણાયું.

ઇથર સ્થિર જ હતો. છતાં માઈકલ્સનનો પ્રયોગ પણ સાચો કરે તેવું કોઈક વિચારનું રહ્યું. પણ ચહુરત્ના ચર્ચાત્રા!

'ગતિ' એટલે શું? અંતર અને સમયનો લાગાકાર એટલું જ નહીં! ત્યારે પ્રકાશની ગતિ જેવી મોટી ગતિનો વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે એમ કેમ ન બને કે અંતર અને સમય એ બંનેમાં એકસરખો જ ફેરફાર ન આવે! જો એવું બને તો લાગાકાર એકસરખો જ રહે અને ગતિમાં ફેર પડે નહિ. શ્રીઝહારાજ અને લોરેન્ઝ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ આ અનુમાન વહેતું મૂક્યું. આ થઈ ઓગણીસમી સદીના અંત મુખીમાં 'ઇથર'ની પ્રગતિ.

કેટલીક નવલકથાઓ

એકલવીર

[લે. સુનીલાલ વ. શાહ, મકા. લોકપ્રગટન લિમિટેડ, રેવડી બજાર અમદાવાદ મુદ્રણ ત્રણ રૂપિયા.]

શ્રી.

સુનીલાલ શાહની ઐતિહાસિક નવલકથાઓની સંખ્યામાં એક મહાનાયક કથાનો ઉમેરો કરતી આ નવલકથા 'પ્રમખ'ની ૧૯૪૭ની બેટ-કથા છે. વિ. સં. ૧૨૮૦ના એક તામ્રપત્રમાં મળી આવતી અનેક વિશેષણોથી નવાળયેલા 'શ્રીમદ્ અણ્ણિલપુર રાજધાની અધિષ્ઠિત અભિનવ સિદરાજ શ્રીમન્નયત્સિંહ' એવા બીમદેવ બીજના સમયના એક જયંતિસિંહ સોલંકી વંશના ઉત્પત્તિ અને 'એકલવીર' એવા તેના એક વિશેષણથી પ્રેરણા મેળવી શ્રી. સુનીલાલ શાહે પોતાની કલ્પનાને અભિવ્યક્ત કરીને આ કથા લખી છે.

કથાની લખાવટ આકર્ષક છે. તેને માટે પ્રેમ બેઠને પોતાની કેટલીક વાર્તાઓમાં તેમ જ કાલ્પલિ પોતાના 'સાટર રિહાઈસ' અંચર માટે જે સર્વદેશિક યુક્તિ અજમાવી છે તેવી શ્રી. શાહે આ કૃતિના પ્રવેશકમાં પ્રયોજી છે. સદાશિવના અવશેષો અને જૂના પાટણનાં ખંડેરોની જૂમિમાં કાંઈ ભોંપરામાંથી પોતાને મળી આવેલ જયંતિસિંહ સોલંકીની અપવીતીની હસ્તલિખિત અપખંડ પોથીના પોતે ગુજરાતીમાં અનુવાદ જ કરતા હોય એમ જાણી રહીને નિરૂપિને શ્રી. શાહે ભોળિયા વાચકોએ વાત અરેખર માની જ લે એવી યુક્તિ કરી છે. રચય પ્રકૃતિના શ્રી. શાહની કલમનું આ એક આનંદામય અમરકાંક સાદસ છે.

મેદેરક મંડલનું હનું સ્વામિય ન મળતાં મેદેરકના મંડલેશ્વર કૃષ્ણદેવના પૌત્ર લક્ષ્મણેનું બહારવટું તેના પુત્ર જયંતિસિંહને. ઉછેર, પાટણના કુલુપતિની કીર્તિ મોતમ ફાવવાની અભિલાષા અને મહારાજાશા, પિતાનું બહારવટું ધોળાવી દસ

વરસમાં પોતાના પરાક્રમ અને ગુર્જરેશ્વરની સેવાથી મેદેરક મંડલ પાછું મેળવવા ને ન મળે તો તેનાથી દોહું બહારવટું લેવાની તેની પ્રતિજ્ઞા; ઉત્તરેશ્વર ઉજ્જવલ જનતી તેની કારકીર્દી, નિર્ભય બીમદેવને પંચાસરમાં પૂરી ગાખી ગુજરાતની ગુમામેલી પ્રતિજ્ઞા ને પ્રજાના પુનરુત્થાપન અર્થે ગુર્જરેશ્વરના બધા અધિકાર અપભાર કરવાનું તેનું તેજસ્વી ને ભાવનાપ્રેરિત મેદવપ્રદ પરાક્રમ, અને શરણીરતા તથા ભાવના છતાં કષ્ટક્રીદાના અનુભવથી બહુદેવ અને ધોળકાના લવણપ્રસાદના પ્રપંચનો ભોગ બની તણ માસ બંદી બની મૃત્યુની રાહ જોતા રહેવાનું તેનું દુર્ભાગ્ય : આ બધી હકીકત કથાને મસાતો પૂરો પાડે છે. માળવા ને મુસલમાનો મળે ત્યારે આવીને નાક કાપી જાય એવી પાટણની દત્તમોરચ અવસ્થા, મંડેરકોની અદોષદૃષ્ટિ, ગાળની નજગાઈ અને મંડેરકેશ્વરની દોગાઈનું ગુજરાતની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું ચિત્ર પચાદશમાં સાડું દોરાયું છે. એ પરિસ્થિતિ વચ્ચે સોલંકી વંશસ્વ જઈ પાટણ પર વધેલાવંદની સત્તાની રચાપનાની રચાતી જતી પૂર્વજૂમિનાં પજુ ધોળકાના મુલકદો અને મહારાજાહો લવણપ્રસાદને કથામાં મહત્ત્વની કામગીરી સોંપીને લેખકે રજુ કરી છે. કથામાં પ્રણયવાતાં પજુ લેખકે એકત્રી છે. જયંતિસિંહને પ્રથમ દર્શને વ્યાકર્ણતી અને તેના પ્રત્યે આકર્ષાની કળી, તથા પંચાસરના રાણા લજ્જપતિની કુવરી બવાની, એ બને તરફ જયંતિસિંહનું અને જયંતિસિંહ તરફ બંનેના દિલનું ખેંચાણ, અને કળીને લજ્જપતિથી ભીષ્મ પુત્રીને પોતે ઘણેથી પુત્રો અને એ રીતે બવાનીની બેન કાળી આખરે લેખકે કરેલું બેરહેકાન એ પ્રણયકથાને રસમયી બનાવે છે.

નજગા વચાવંકર અકીર્તિદર ગાળતની સામે બંદ પેશારી રાજપૂતની રૂપકાથી નદિ પજુ રાજની ગુજરાતની પ્રતિજ્ઞાને ખાતર રાજસલા હાથમાં લેવા જયંતિસિંહને પ્રેમી તેનામાં લેખકે મૂકેલી ગુજરાતની સેવાની ભાવના જે દેશજનની વત રાજ છે તેમાં

જરા નવી લાગે છે, પણ છે જાતે આકર્ષક, અને કયાને આકર્ષણ અને ગીરવ મેલે આપે છે.

રસ યોગે પણ અસ્ખલિત ગતિથી છેક સુધી વહે જાય છે, અને ખૂંચે કે અપસન્ન કરે એવું કયામાં કયાંય આવતું નથી. પાત્રાલેખનમાં નામકે જ્યન્તસિંહ, લયજુપ્રસાદ, રાજદેવ શર્મા, જ્ઞાની તથા કળોત્તુ આલેખન સારું થયું છે. શ્રી. સુનોલાલ શાહની તેમને સારમે વર્ષે લખાયેલી આ નવલકથા તેમનું યશોવર્ધન સર્જન છે એમાં સંકે નહિ.

સાથી

[શ્રે. રામનારાયણ ના. પાક; પ્ર. બારતી સાહિત્ય સંઘ-મુંબઈ-અમદાવાદ; મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા]

લેખકની ગાંધીવાદી દૃષ્ટિએ એકની પાસે લખાવેલી આ નવલકથા છે. પૂતાની એતીરાડી કોલે-જના હેઠલા વર્ગનો એક વિદ્યાર્થી 'હરની લાતવેળા અખ્યાસ છોડી દિવસક ક્રાન્તિકારોની ટોળીમાં લગી, સાતારાં ધાડેસનો ટેદી બની, જેલ તોડી નાસી નોકળી, પોતાનો માન ખરો નથી એવા અંતરમાં જિગતા બાનની પ્રેરણાથી તેમજ જરૂરી અગતવાસને માટે કાઢિયાવાડમાં. ભાવનગર પાસે નવાગામમાં આવી લાંના રૂડા પટેલના સાથી બને છે. એનું ખડું નામ કે. (કેસવભાઈ) આર, પટેલ, પણ એ અહીં ટપુ ને પાછળથી ટપુભાઈ તરીકે જ ઓળખાય છે. એ જ છે આ કથાનો નાયક, એ સાતારાં ધાડેસમાં ફેવી રીતે સંડોવાયો એની નક્કર વીમતોવાળી પૂર્વ-કથા લેખકે કહી નથી. એ જેલમાંથી લાખ્યો ને કાઢિયાવાડમાં સાથીનું નવું જીવન ટપુ નામથી શરૂ કરે છે ને પેલી દિવસક પ્રવૃત્તિ હાડે છે ત્યાંથી જ લેખકે વાતનો આરંભ કર્યો છે. અહિંસાની વ્યના-સ્મક પ્રવૃત્તિની સરસાઈ બતાવવાનું જ કહીનું થયેલ છે, એટલે પેલી પૂર્વકથાનો એને ખપ નથી. સાથી બનેલા નાયકને ફરી પાછો એકવાર મહારાષ્ટ્રમાં લેખકે કાઢ્યો છે, જ્યાં તે કામ તો આગમ્ જ કરે

છે પણ તે લેહિયાળ ક્રાન્તિની પદ્ધતિએ નહિ પણ નવી અહિંસાની ભાવના સાથે. દિવસમાંથી અહિં-સાના માર્ગે એ કામ રીતે આવ્યો તેનો ઇતિહાસ કયામાં નિરૂપાવો નથી, પણ એ પરિવર્તન એનામાં થઈ ગયું છે એમ જ માનીને વાચકે આગળ વધવાનું રહે છે. મહારાષ્ટ્રમાંથી પાછો આવી નાયક પાછો સાથી ટપુ જ બની જાય છે, એની અસર ગામવેળા પર, કરડા ને અમલદારો સાથે સારો નાનો રાખતા રૂડા પટેલ પર, તેની દોડરી પર અને રમેશ તથા લીલા જેવાં જુવાન સાથીદારો પર વધતી જાય છે. એની મોટી મિદિ તો છે રૂડા પટેલમાં એણે આણેલું પરિવર્તન. આમખંઆપત જિલ્લો કરી રથાનિક સ્વરાજનું તંત્ર અહિંસક રહીને રથાપવાની અગત્ય તે રૂડા પટેલને મળે ઉતરાવે છે. પણ એ કામ સિદ્ધ થાય તે પહેલાં તે એતણે સાધ્યોએ સાથે ગાંધીજીની પદ્ધતિ મુજબ પોલીસને શરણે થઈ જાય છે. જેલ-વાસને અતે છૂટીને તે સાધ્યોએ સાથે પાછો આ જ ગામમાં તેની સેવાને અર્થે રહેવા ને કામ કરવા આવે છે, તેનું ખડું નામ સાવ જુલાઈ જ નર્મ તે, તેનું સાચું ઓળખાણ બધાને થઈ ગયું છે છતાં ને ત્યાર પછી પણ, ટપુભાઈ નામથી જ ઓળખાય છે. નવાગામમાં પછી રથાનિક સ્વરાજ રથપાણું કે નહિ તેની વાત વાંતાકારે ફરી નથી. એટલું જ એમણે બતાવ્યું કે સાત વરસથી આદી કાર્યાલય કરીને ગામમાં બેઠેલ ચિતુગાઈ જે ન કરી શક્યા તે આ જુવાને પટેલના સાથી બનીને સામ્યું. બહેલાઓ ગામડામાં આમવાસીઓ જેવા જ થઈ રહી તેમની અંદર લગી ધમજીવન છૂંચે ને તેમની સેવા કરી તેમને જીવે લઈ જાય તો જ કાર્યસાધક પરિણામો આવે એ એમ ફરીને લેખકે સમજાવવા માગ્યું છે.

વાર્તાકારે રૂડાભાઈના નવા સાથી ટપુનો બેઠ વરત જ પોતે આપણને કહી નાખ્યો છે. થયાં વખત સુધી એ રહસ્યભેષિત રહે ને છેક છેવટે પરફેટ થાય એવું સંવિધાનમોરસ યત્નવાને બદલે વાર્તાને સીધી શેરીની સાદી વારતા બનાવી દીધી છે. ગામને ધાકમાં સોખતો રૂડા પટેલ, નિરંતરથ રનેડયો ટપુને

નેતા પટેલપુત્રી દેવુ, ખાત્રી કાર્યાલયવાળા વિનુભાઈ, સાદસચારી રાજુપ્રેમી લોલા, ટપુનો લક્ષ્મીભાઈ કાનો-આ ને બીજાં પાત્રો એકંદરે હીક આલેખાવાં છે, અને ગામડાનું તથા મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ અન્ય-વચનો પ્રયાસે હીક ચર્ચા છે, તેમ છતાં એમ જરૂર લાગે છે કે પાત્રોની ખીલવણીમાં તથા વાતાવરણના ઉદાહરણ લેખકને એટલેવરસ નથી નેટલો પેલા ખોયમાં છે. વાર્તાની સરળતાથી કેઈ જીવનમાં કાલ્પનિકારીના ને રૂઝા પટેલ જેવા પટેલના પલટા ચલા હોતા નથી; તેમ ટપુનો બધા પર ચઢ તેવી અસર અને પ્રામ-પંચાસતની રચાપતાની અનુકૂલતા એટલી સહેલાઈથી ચલી નથી. આપણે એટલું જ માનવાનું કે વાર્તાકાર પોતાની ભાવના અહીં રજૂ કરી છે, અને આચળો એવો વાર્તાના આકાર તેને એણે આપ્યો છે. પોતાને જે વિચાર રજૂ કરવા છે તેના સમર્થન અર્થે વાર્તાની બધી કટનાઓ તે તેને અનુકૂળ ને ઇષ્ટ રીતે જ બનતી આલેખે ને એક બનાવે. અને પાત્રોનાં વચ-બુવનનાંદિમાં શ્વાભાવિકતાં લાવવાનો પ્રયાસ છતાં ઝીણું ભેનરને ક્યાંક ક્યાંક અસ્વાભાવિકતા દેખાઈ છે તે આ કાણે છે. ક્યાં એકંદરે સુવચ્ચ મહાકાવ્ય.

હાએલાં હૈયાં

[અનુ- ગોપાળરાવ નિર્દાસ: પ્રકાં આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ; સાહ્યજી રૂપિયા.]

સિદ્ધ સરકારી સાહિત્યકાર ડી. વિ. સ. ખાડેરજીત 'અગલેલા મોહર'એ કથાનો આ ગુજ-રાતી અનુવાદ છે. મોગેલ પારિતોષિકચિન્તા પિરેન્ડે-લોના 'Six characters in search of an author' એ નાટકે આ કથાના 'આયોજ-નની મૂળ લેખકની પ્રેરણા આપી છે.

'જુવાન સ્ત્રીપુરુષોએ પ્રેમજીવનમાં સરીડસખને માવું અમત્તનું' અંગ મથવું બેઠકે. 'સમ પ્રવેશકમાં' મંદેર કરતા ક્ષતિએ સંખ્યાગણ પાત્રોને પોતપોતાનાં જીવન અને સંતપ્ત દાંપત્યજીવનની કચણે કેદિયન તેમની આજણ જુદી જુદી રીતે પેદ કરનાં બતાવ્યાં છે. એકમેકને દોષિન કાવતાં પત્નીઓ અને પતિઓની કલાણી કુશળતાપૂર્ક રજૂ કરી લેખકે બેડ પછની સહાનુભૂતિપાત્રતા બતાવી એ સિદ્ધ ક્યું છે કે વાન-

પજુના ઉછેરથી કે કાર્મ બનાવથી કે અનુભવથી કે મનોવંધાપથી જ અમુક મદ બંધાર્મ મળે છે તેમના એનાં સ્ત્રીપુરુષો પરિણીત જીવનમાં સરીડસખની આખતમાં બેનાચાર વા અતિશાયાર કરે અને પરરૂ-રાભિચત સુકાવિહાર ન આચરી શકે તે તેમના પ્રેમ-જીવનમાં વિકૃતિ જન્મે છે. જે તેમના જીવનજીવનમાં કંઈક સમજૂતીઓ, વિષમતા અને કટુજતા બેળી કરી તેમને કુખીદુખી કરી નાખે છે.

વાત છે આટલી સાદી, છતાં તેને પિરેન્ડે-શે-લીમાં નવચકયાનો વાર્તાસ જમાવતા જન્મે સાદિ-ત્વોચિત રીતે કહેતા શ્રી. ખાડેરને આવડી છે. સાથે સાથે માનવીના વ્યવહારને પ્રેરતી માનવચિંતાની રીક-લતાનું પૃથકપૃથ કરતા જર્મ દંપતીજીવનને પોતે પ્રસ પલ્લ અનેક પાસાંમાં તેમણે રજૂ કર્યો છે ને અચ્છો પલ્લ છે. આમ કુશળ વાર્તાકાર ઉપરાંત પલ્લેસા સમ-જીવન અને પ્રેમજીવનના સારા ચિત્રિતક પલ્લ શ્રી. ખાડેર આ કથામાં બન્યા છે. ક્યા વાંચના લાપક મથુજી સુદરુદેયો ક્યાંક ક્યાંક ડોકાઈ જાર છે. વર્ણથી સુજ્ઞાતમાં વહેતા અનુવાદકને ગુમરાવી પરનો કાળ બનતો છે.

અ. મ. રા.

દક્ષિણ : શ્રી અન્વિદનાં જીવનદર્શનનું અનુધીસન કરતું ત્રૈમાસિક અંક પહેલો, એપ્રિલ ૧૯૪૭. તાંત્રી: સુદરૂપ પ્રકાશક : અરવિંદ કાપાલક, આણંદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા છૂટક નકલ દોઢ રૂપિયા.

શ્રી અરવિંદના કાપને જાણતા સમજવા માટે આજે લોકોમાં વધવા લાગેલો ઉન્નયનને સતોષવા અને તેમનાં જીવનનું એક ખાસ દર્શન-ચોલ કારો મનુષ્યનાં વિશ્વાસની પ્રક્રિયામાં એક કાંતિશરી પકરો —કે જે વડે અનુભવે એક વિચાળ અને માનપૂર્ણ એવના મેળવવાની છે અને તેમાંથી એક દિશ્વ માનવ-ચત્તિ ઉભી કરવાને મદદરૂપ થવામાં બેઠાગી, દિંદી તથા અમેરિકામાં આ પ્રકારનાં ત્રૈમાસિકોની જાતનાં માસિક માટે શ્રી અન્વિદનાં કાપમાં રસ લેતી જાન-મતી જનતાને સતોષવા શ્રી અન્વિદનાં કાપમાં જન્મચિન્તનો મંજશ પીએ આ ત્રૈમાસિક શ્રી મુન-રમના વંચોપો પ્રગટ થયું છે. મુનરાલ એને ચોખ અર્થકાર આપશે એમાં શંકા નથી.

થો ભો!

હવે કયા બ્રાન્ડનો લોઈએ તે પણ કહો
લખજીભાઈ જોઈએ
તો શાલીમાર ઉત્તમ છે

તમારી રંગરોગાનની મેળનાઓની વિચારણા પણ
 સમય જતાં જાય અને તમારા જાણીતા વિચારણા
 પેઇન્ટનું નામ ન બંધાવવું એ એક કથા પ્રયાસ છે.
 શાલીમાર અને રંગજી માટે રંગરોગાન કર્યા તમને જેવાં
 જોઈએ એવા રંગનાં શાલીમાર પેઇન્ટ મળી શકે છે.

શાલીમાર પેઇન્ટ, કેન્દ્ર વિન્ડ વર્નિશ કં. લી.,

શાલીમાર

૧૬, બેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

SHALIMAR PAINT, COLOUR & VARNISH CO., LTD.
 16 Bank Street, BOMBAY.

નિં અને રસભરી
ન બ લ કે થા

સોહાગ

લેખક
રામનારાયણ ના
પાઠક

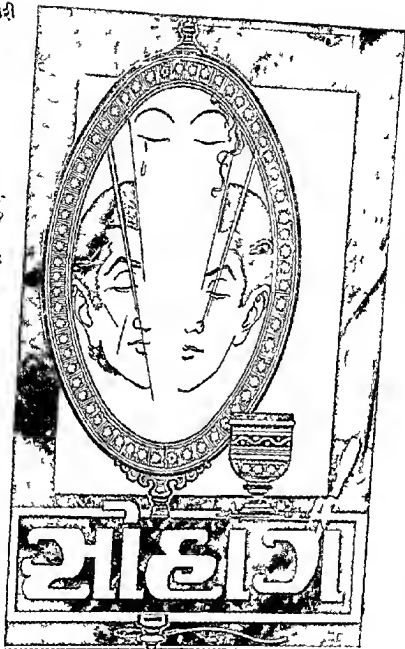
મૃત્યુરના મકાનિનાગ-
| યુવક યુવતિઓના જે
જીભળ્યા ખમીરની આન
કેતા કે એને ભગત
રતા વિચારે આ
વચકામાં લેખકે ભારે
શ્રમથી મકાન કે
ના ના શ્રમની વાતાથી
રાજના યુવક-યુવતિઓ
ભર્યા કે કેવળ પોતપો
શાગપીચેના અને પછી
મંદ નહિ એવી મેદામ નિ
મીથી ચાકલાન આ વાતી
તેના આયુવણુ દુરગ
એકવાર વાગી ન શે

પ્રિંમત

૩૧ ૧-૮-૦

૨૭ ચૌરસખર્ચ

૦-૫-૦

સોહાગ

આ લેખકે નાં બીજાં પુસ્તકો

જાતનો વાત ૦-૮-૦ માનવતાના મૂલ્ય ૪-૦-૦ પચામ વાં પછી ૩-૦-૦ ત્રાનપત્રો ૦ ૧૦ ૦
આવતી કાલ ૩-૦-૦ ગાધીબાપુભા ૧ ૪-૮-૦ ગાધીબાપુભા ૨ ૪-૮-૦ મુવર્ણ મુગ ૩-૮-૦

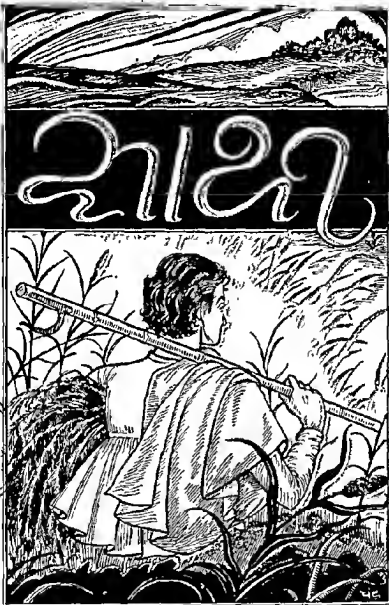
પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંપ્રદાય નવી દિલ્હી માલેશ્વર રંગભૂમિ ૧૬ કોમળી ૧ સર્કી અમદાવાદ
પુસ્તક દરિયાવ મગનવાવ બાદ ભારતી મુદ્રણાલય દરભાષા ડે પોલ આર ૨૨૦ ખાંચિયા અમદાવાદ
વિજ્ઞાના બાંધવા લે સુવર્ણચિહ્ન પત્રિકાની કા મા જ દોષીજી સાથે ૧૧-૬-૧૧

લેખક
રામનારાયણ
ના. પાઠક

પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૦૪
મુદ્રણ રૂ. પાંચ

લેખક
રામનારાયણ
ના. પાઠક

પ્રથમ આવૃત્તિ
મુદ્રણ રૂ.

૧

ચોથી આદિકાવ્ય, હરિગ્નસેવા, લોકશિક્ષણ કે એવાં બીજાં રચનાત્મક કાર્યોમાં દ્વારિજ્ઞ સેવાધારી સ્થિતિના હવે પ્રથમ ઉદ્ભવે છે કે સ્વરાજ આપ્યું, ત્યારે કષ્ટતા હતા એવી આઝાદીની ઉવા બિગી. પણ હવે કન્ય સું? એવી મુશ્કેલી સંધિતી આ નવસકથા એક નવો પ્રદેશ, એક નવું કન્યક્ષેત્ર બનાવે છે. ★ હજી તો રાજકીય આઝાદી આવી છે. બીજા અનેક ક્ષેત્રોને આઝાદી લેવાં બંધતો વટખોં નથી, સાચી લોકશાંતિ જનમાનવા રાજસેવકોએ લોહી માંહેના એક બળીને તેમના સુખદુઃખના સાથી થઈને રહેવું પડશે અને સમગ્રપૂર્વેકનું શ્રમજીવન માળવું આ નવસકથાકારનો આ સંદેશ છે. ★ લોકમાનસને સમજવામાં આ નવસકથાનું વાચન ઉપયોગી કરવા-હીઝ પુત્ર નીચે . ગાંધી સ્તોત્ર . અમર નીમસત્ત્વ વિરિંદગ . ૧૯૦૫, કાલબાદેવી રોડ . ૬

પ્રાશ્નિક્થાન : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.